Magyar vidék a 20. században
1.

Sorozatszerkesztők
Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián,
Kiss Réka, Ö. Kovács József

Magyar vidék a 20. században
1.

VÁLTÓÁLLÍTÁS

Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben

Szerkesztette
Csikós Gábor, Kiss Réka, Ö. Kovács József

NEB

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Budapest, 2017

ISBN 978-963-416-053-3
ISSN 2498-9118

TARTALOM

Előszó

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága között 2014 szeptemberében megkötött megállapodás lehetőséget teremtett arra, hogy a Vidéktörténeti Témacsoport, vidéken élő kutatótársakkal kiegészülő munkacsoportokra támaszkodva, megkezdhesse munkáját. Kutatásaink súlypontját az 1940-es évektől bekövetkezett, struktúraváltoztató jelentőségű társadalomtörténeti események vizsgálatára helyezzük. 1945 hetvenedik évfordulója eleve ösztönzést adott ahhoz, hogy lehetőleg új kérdések alapján szólaltassunk meg ismert és kevésbé ismert történeti forrásokat. Módszertani szempontból pedig igyekeztünk közös nevezőre hozni több mint huszonöt fős kutatócsoportunk alapvető forráselemzési célkitűzéseit.

Abban kezdettől fogva egyetértettünk, hogy mondanivalónk megfogalmazása során egyaránt el kell kerülnünk az ideológiai indíttatású elfogultságokat és a jelenből fakadó érzékenységeket. Szakmai normáink egyik fontos értékéhez, a történeti források elsőbbségéhez minden körülmények között igyekszünk ragaszkodni. A jelenkor-történeti vitákra tekintettel kellett megtalálnunk a kutatócsoport rövid és hosszú távon érvényesnek tekintett kérdésfeltevéseit. Mindez persze korántsem olyan egyszerű, hiszen többek között értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözése is befolyásolja a válaszainkat. Különösen így van ez 1945 esetében, amely az intézményesült erőszak, az 1990 előtti emlékezetpolitika és az emlékezetekben elraktározott emóciók konfliktusa miatt szimbolikus jelentőségűvé vált.

Az egyes tanulmányok kutatási kérdései, módszerei, kiválasztott forrásai és a vizsgált miliő földrajzi és társadalmi tere természetes módon különböznek egymástól. Ugyanakkor átfogóan mindannyiunk érdeklődésének középpontjában az állt, hogy megtaláljuk azokat a társadalom- és történelemformáló tényezőket, amelyek a kortársak múlt- és jelenbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták. Nézőpontunk alapvetően alulnézeti, a mindennapok történeti perspektíváját követte. Legtöbbünket az a kérdés foglalkoztatta, hogy a háborús egyéni és kollektív tragédiák utáni nyomorban és az államiság nélküli vákuumban a kortársak milyen módon reagáltak, viselkedtek. Az előbb említettek alapján felkutatott történeti források és kutatói válaszok több tekintetben eltérnek a történetkutatás korábbi eredményeitől.

Magyarország a nemzetközi hatalmi politikai játszmák révén 1938-tól a német, majd 1944-től a korábbi cári területszerző hagyományt folytató „szovjet" érdekszférába került. Ennek következményeit a kortársak elsősorban a Vörös Hadsereg katonáinak viselkedése

és a hirtelen befolyásossá vált kommunista párttagság és követőik eljárásai alapján tapasztalhatták meg. Az ekkori tömeges, évtizedekig tabusított tapasztalatok történeti kontextusait igyekeztünk kötetünkben megjeleníteni. A tartalom tematikus egységeinek címei nagyrészt az egyes munkacsoportok eredeti célkitűzését tükrözik; de mint minden terv, a források feltárásával a miénk is módosulhatott, így végül az egyes témakörök nem tekinthetők olyan megmerevedett struktúráknak, amelyek között nincs átjárás. Így például a földosztás egyfelől politikai tartalommal bír, miközben az egyház a korszakban mindig gazdasági szereplő is. Ezt az átjárhatóságot példázza a kötet végén közreadott illusztratív forrásválogatás.

Az egyéni és kollektív erőszak-alkalmazás diktatórikus eljárásaira gondolva adtunk címet az MTA Székházában 2015. szeptember 29-én tartott konferenciánknak, amelyet – kisebb módosítással – most kötetünk címéül is választottunk: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.*

A szerkesztők

KONFERENCIAMEGNYITÓK

Tisztelt Elnök Asszony, Alelnök Úr! Kedves vendégek, kollégák, hölgyeim és uraim!

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont nevében sok szeretettel köszöntöm mindnyájukat a *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* című konferencián. Engedjék meg, hogy röviden vázoljam az előzményeket, amelyek e szerintem nagy fontosságú tudományos esemény megrendezéséhez vezettek. Minden azzal kezdődött, hogy az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2014-ben szerződést kötött. A 2014. szeptember elsejétől érvényes, öt évre szóló megállapodás értelmében a két kutatóhely közös Vidéktörténeti Témacsoportot állított fel. Hitem szerint a témacsoport létrejötte óriási hiányt pótol a magyar történetkutatásban. Először is azért, mert az a kérdés, hogy mi történt valójában a múlt század második felében a magyar népesség nagyobbik felét adó vidéki Magyarországgal, a magyar paraszti társadalommal, teljesen a perifériára szorult a hazai történetkutatásban (sajnos követve ez esetben az európai tendenciákat). Ennek megfelelően a témacsoport fő feladatául azt szabtuk, hogy vegye vizsgálat alá az 1940-es évektől bekövetkezett struktúraváltoztató jelentőségű társadalomtörténeti eseményeket, és az eredményeket műhelytanácskozások, konferenciák és publikációk formájában hozza nyilvánosságra. Ahogy honlapunkon is olvasható, olyan témák kutatását tűztük ki célul, mint a szovjetizálás; iparosítás és kollektivizálás; elit- és tulajdonváltás; állami erőszak és társadalmi reakciók; egyéni és kollektív traumák; a vidéki „középosztály" utótörténetei; munkavállalás, munkakultúra; demográfiai viselkedés és devianciák; erkölcs, hagyomány, közösségformák; egyházi társadalom; iskolai szocializáció; közegészségügy és tömegkommunikáció; a paraszti társadalom ön- és idegenképének változásai; „kivetkőzés"; a nómenklatúra társadalomtörténete és a „kisemberek" mindennapi stratégiáinak kutatása. Másrészt hézagpótló vagy újszerű ez a témacsoport azért is, mert miközben a központja a magyar történettudomány vezető műhelyeiben van, tízesével vonta és vonja be azokat a vidéken élő munkatársainkat, akik az egyes résztémák vizsgálatában már eddig is kiváló eredményeket értek el. A kutatás „társadalmasításának" fontos eleme, hogy a vizsgálatokat szeretnénk kiterjeszteni a trianoni határon túli területekre is, ami lehetőséget teremt a szovjet típusú rendszerek hiánypótló összehasonlítására. Ezt segíti elő, hogy a nagy projekten belül hat tematikus munkacsoport jött létre, ami lehetővé teszi az ország egész területén és azon kívül található szellemi műhelyek (például közgyűjtemények) munkatársainak bekapcsolódását.

Eltelt egy év, és ahogy a témacsoport vezetője, az egész kutatás lelke és a téma nemzetközileg is egyik legjobb szakértője, Ö. Kovács József professzor úr ígérte és vállalta, annyi eredmény gyűlt össze, hogy nemcsak célszerűnek, de érdemesnek is tűnt bemutatni őket. Így aztán az eredetileg kitűzött időpontban tarthatjuk meg azt a konferenciát, amely az eddig hittnél jóval mélyrehatóbb 1945-ös változások 70. évfordulóján számot ad az elmúlt tizenkét hónapban elvégzett munkáról. Nem titok: kutatóink olyan témákhoz nyúltak, amelyek iránt nem csak a történészek érdeklődnek. Hogy csak néhányat említsek: a szovjet megszállás tapasztalatai, elit- és tulajdonváltás, egyéni és kollektív életpályák, egyházi társadalom, a földtulajdon mint politikai, társadalmi és gazdasági kérdés stb., egyszóval: hogyan gázolt át rajtunk a kommunizmusnak a meghívón is látható lokomotívja, ho-

gyan jött létre villámgyorsan ismét egy olyan állam minálunk, amelynek fő vonása a folyamatos terror és az állandó hadviselés a saját állampolgárai ellen. Mint az egész 20. század, ez a korszak és téma is rendkívül fontos, érzékeny része a mai politikai, ideológiai és emlékezetpolitikai harcoknak. Ahogy érzékelem, máris némi értetlenkedést váltott ki konferenciánk címe (például a diktatúra szó többes számú használata). Ezért is szeretném leszögezni: intézeteink közös kutatásai a korábbinál jóval szélesebb forrásbázisra épülnek, és a legszigorúbb nemzetközi elméleti és módszertani követelményeknek megfelelően folytak és folytatódnak a jövőben is. Ez magában foglalja a jelenkortörténet-írás összes gondjával való őszinte szembenézést és ezen belül – ahogy Ö. Kovács írja egy helyütt – annak az elvnek az érvényesítését, hogy „ne csupán [...] a lezárult történések perspektívájából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket vagy éppen sodródást". (Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, 2012, 18.) A témacsoport felkészülten néz elébe a szakmai vitáknak, de az már rajta kívül áll, hogy eredményeit ki mire fogja felhasználni.

Végezetül hadd idézzem egy pár évvel ezelőtti sikerkönyv ajánlását. Jonas Jonasson svéd író ezekkel a szavakkal ajánlotta nagyapja emlékének *A százéves ember, aki kimászott az ablakon és eltűnt* című regényét: „Senki nem tudta annyira magával ragadni közönségét, mint nagyapa, aki a kerti lócán mesélés közben, ültében enyhén előredőlve a botjára támaszkodott, és teli szájjal rágta a bagót. – Na de... *ez igaz,* nagyapa? – kérdeztük tőle, ámuló unokái. – Aki csak az igazat mondja, azt nem érdemes meghallgatni – felelte nagyapa". Azt hiszem, ma itt érdemes lesz meghallgatni kollégáinkat, mert amennyire tudom, nemcsak az igazat, hanem az emberileg, becsülettel feltárható valót is megcélozzák. Hallgassák őket olyan nyitottsággal, érdeklődéssel, ahogy Jonasson nagypapát az unokái.

Gondolataimat zárva szeretnék köszönetet mondani nemrégen még intézeti kollégámnak, Kiss Rékának, hogy jó barátságban és egyetértésben tudtuk elindítani ezt a fontos kutatást, amiben nagy érdemei vannak Balogh Balázs főigazgatóhelyettes úrnak is. Köszönöm a már említett Ö. Kovács Józsefnek és Horváth Gergely Krisztiánnak a témacsoport munkájának összefogását. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, ugyancsak köszönetemet fejezem ki Gulyás Gergely úrnak, a parlament törvényalkotásért felelős alelnökének, hogy elfogadta meghívásunkat, és megnyitja tudományos rendezvényünket. Kis türelmét kérve először Kiss Rékát, a NEB elnökét kérem, hogy ő is mondja el köszöntő szavait.

Köszönöm a figyelmüket.

Fodor Pál
a Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának
főigazgatója

Tisztelt Alelnök Úr! Főigazgató Úr! Főigazgató-helyettes Úr! Kedves kollégák! Tisztelt hölgyeim és uraim!

Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Ez az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös vidéktörténeti munkacsoportja első konferenciájának címe.

Jól tudjuk: az 1944–1945-ös esztendő fordulója gyökeres változást hozott a magyar nemzet történetében. Váltóállítás történt. A Vörös Hadsereg súlyos áldozatok árán megszabadította Magyarországot a német megszállástól és a nyilas rémuralomtól, a levert zsarnokság romjain azonban nem jöhetett létre a demokratikus Magyarország, ehelyett hamarosan egy újabb totális diktatúra rendezkedett be.

Bár történelmünk menetét gyakran szakították meg nagy, drámai és tragikus események, ezek a rendszer folyamatosságát lényegében érintetlenül hagyták. A cezúra: 1945, „a magyar történelem nagy szakadása", ahogy Kovács Imre, a korszak kiemelkedő politikus-gondolkodója fogalmazott: „lezárult az a hosszú-hosszú folyamat, amit ezer évnek nevezünk, és elkezdődött egy új korszak, aminek megjelölésére még nincs kellő távlatunk. Eddig jellegében az új korszak mindannak az ellenkezője, amit az ezer év képvisel és szimbolizál".

Magyarország sorsát a világháború után alapjaiban két tényező határozta meg: a háborús vereség és a szovjet megszállás. A társadalom szervezett élete szinte teljesen felbomlott, a magyar állam működése lényegében megszűnt. Az új államiság megszületésénél már Moszkva bábáskodott. A Magyar Kommunista Párt pedig, hathatós szovjet támogatással, lépésről lépésre sajátította ki a hatalmat. Kevésbé látványosan, ám annál hajlékonyabb és rafináltabb módon az első pillanattól kezdve arra törekedett, hogy a legfontosabb hatalmi pozíciókat kisajátítsa. Ezek segítségével pedig rögtön neki is látott a demokratikus erők felmorzsolásának.

Ma konferenciánk ezt a folyamatot vizsgálja egy sajátos szemszögből: a vidéki Magyarország szemszögéből. Miként indult meg az ország szovjetizálása, hogyan kezdődött a kommunista hatalomátvétel folyamata vidéken? Kik vették kézbe a helyi hatalmat? Milyen eszközökkel foglalták el a kulcspozíciókat a vidéki közigazgatásban és a rendvédelemben, miként zajlott a tulajdonviszonyok átrendezése, hogyan zajlott le helyben az elitcsere? És milyen volt ennek a társadalmi tapasztalta? Milyen egyéni és közösségi traumák kísérték a váltóállítás folyamatát a vidéken élő milliók életében? Ezeket a kérdéseket korábban ilyen mélységben és rendszerezettséggel még nem vizsgálta senki. Mondhatnánk, a szovjetizálás vidéki folyamatai és társadalmi hatásvizsgálatai máig történetírásunk nagy adósságai közé tartoznak.

Ezért is tartjuk fontosnak és hiánypótlónak az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjával egy éve elkezdett kutatási programunkat, talán mondhatom, úttörő vállalkozásunkat. Úttörő nemcsak a témaválasztás miatt, hanem azért is, mert egy év elteltével már látjuk, hogy ez a program az egész országot lefedő, tágabb intézményi együttműködést hívott életre, katalizátora lett egy egyetemeket, kutatóhelyeket, állami és egyházi levéltárakat, múzeumokat összefogó tudományos feltárásnak és feldolgozásnak. A rendkívül ki-

terjedt intézményi kör megszólítása és bevonása mellett a több tudományterület, így a történelem, a néprajz, a helytörténet, az agrártörténet, a jogtörténet képviselőinek részvétele jelenti a kutatás másik újdonságát.

Fontosnak tartom, hogy mindazokhoz eljuttassuk az eredményeinket, akik érdeklődnek a téma iránt. Ezért a munkacsoport új, ismeretterjesztő honlapot indított vidéktörténet.hu néven, ahol kutatási eredményeinket a legszélesebb körben igyekszünk hozzáférhetővé tenni. Konferenciánk előadásai csak ízelítőt jelentenek az első év eredményeiből. (Az előadók számát meghaladja a programba bekapcsolódottak száma.) A kutatás résztvevőinek munkái alapján tanulmánykötet is készül, amely terveink szerint egységes tematikát és egységes megközelítési módot is tükröz majd. Ennek alapján bizton remélhetjük, hogy a kötet kézikönyvvé válhat, amely majd bekerülhet a felsőoktatásba is. Ezáltal reményeink szerint a történeti kutatás említett adósságából is törleszteni tudunk valamit.

Az MTA és a NEB vidéktörténeti munkacsoportja egy éve kezdte meg működését. A létrehozás szándékában teljes volt az összhang Fodor Pál főigazgató úrral, Balogh Balázs főigazgató-helyettes úrral, valamint Ö. Kovács József professzor úrral, a program szakmai vezetőjével – ezúton is köszönetemet fejezem ki nekik, hogy támogatják ezt a nagyon fontos kutatást. Jóskának pedig külön köszönöm azt a sok energiát és fáradhatatlan lelkesedést, amellyel öt munkacsoport közel harminc kutatójának összefogását, munkájuk összehangolását végzi. Egyúttal szeretném köszönetemet kifejezni Gulyás Gergely úrnak, az Országgyűlés alelnökének is, aki kezdettől megkülönböztetett figyelemmel kísérte és támogatta ezt a vállalkozást. Köszönjük, hogy elfogadta mai felkérésünket is.

Bízunk benne, hogy a munkacsoport évről évre a maihoz hasonló tartalmas szakmai eredményekről fog tudni számot adni, és hasonló körben tudunk majd együtt gondolkodni a vidéki Magyarország diktatúra alatti történetéről.

Földváryné Kiss Réka
a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnöke

Tisztelt Elnök Asszony! Tisztelt Főigazgató Úr! Tisztelt előadók! Kedves vendégek!

Ha a 20. század vérzivataros, emberi, nemzeti tragédiákkal és sorsfordulókkal teli éveire gondolunk, akkor azok közül kiemelkedik az 1945-ös esztendő, amely a nemzetiszocialista birodalom bukását, a második világháború végét és egyben a negyvenéves szovjet megszállás és kommunista diktatúra kezdetét jelentette. 1945-ben Jaltán nemzeteket szolgasorsra kárhoztatva felosztják a nagyhatalmak egymás között Európát, a szövetségesek elkövetik legsúlyosabb háborús bűntettüket, amikor százötvenezer halálos áldozatot követelve bombázzák Drezdát, de szintén ebben az évben dobják le az amerikaiak Hirosimára az első atombombát. Magyarországon mindeközben a nyilas rémuralom közepette zajlik a zsidóság megsemmisítése, Budapest véres ostroma, majd Battonyától Nemesmedvesig vonul végig a felszabadítónak hazudott, asszonyok és lányok ezreit megerőszakoló, megszálló Vörös Hadsereg.

1945 gyökeres változást hozott a világban és benne elsősorban Európában. A szerencsésebb nyugati országokban ez az év a háborús pusztítások befejezését és ezzel egy új, minden addiginál hosszabban tartó békés és nagyarányú fejlődést magával hozó korszakot jelentett, míg az olyan országoknak, mint Magyarország, ez az év csak újabb birodalmi elnyomást, újabb diktatúrát és újabb szenvedéseket hozott.

Ennek a korszaknak a főbb világpolitikai eseményei ismertek a széles nyilvánosság előtt. Csakúgy, mint azok a mozzanatok, amelyeken keresztül Moszkva irányításával a kommunisták Magyarországon is fokozatosan átvették a hatalmat, és több évtizedre berendezkedve kiépítették az elnyomó diktatúra rendszerét. Mindezek az adatok elérhetőek a tankönyvekben, szakkönyvekben és az interneten. Mindez azonban még kevés ennek a korszaknak a megértéséhez, amelyben az egész nemzet szintjén valósult meg az az orwelli gondolat, miszerint „a hatalom abban rejlik, hogy a lelkeket darabokra tépjük s aztán olyan új alakba rakjuk össze, amilyenbe akarjuk".

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az MTA Bölcsészettudományi Intézete közös kutatási csoportja arra vállalkozott, hogy a nagy történelmi eseményeken túlmutatva azt kutassa, hogy a nemzetiszocialista diktatúrából a szocialista diktatúrába tartó korabeli vidéki Magyarország lelkét hogyan tépte darabokra és hogyan próbálta átalakítani a kiépülő és a nemzet életének minden szintjére rátelepedő kommunista hatalom. Ennek a közös kutatómunkának az örvendetes eredménye a mai konferencia is, amely arra keresi a választ, illetve azt vizsgálja, hogy a második világháború után kifosztott és nagyrészt megsemmisített, államként alig működő Magyarországon Jászárokszállástól Makóig, Veszprémtől Örkényig hogyan veszik át nemcsak nemzeti szinten, hanem a falvakban, kisvárosokban is a hatalmat a kommunista rendszer Moszkvából vezérelt magyar irányítói; hogyan szivárgott be és bomlasztotta fel a magyar vidék évszázados, összetartó közösségeit és társadalmát a kommunista diktatúra; valamint azt, hogy hogyan szüntette meg a parasztság egzisztenciális függetlenségét a földek államosításával és a kolhozosítással és hogyan semmisítette meg a vidék szellemi függetlenségét a keresztény egyházak és a helyi virágzó közösségek szétverésével az épülő szocializmus.

Egy korabeli pesti vicc szerint egy becsületes kommunista nem lehet intelligens, egy intelligens kommunista nem lehet becsületes, aki pedig intelligens és becsületes, az nem lehet kommunista. A magyar vidék, a magyar parasztság döntő többsége becsületes és intelligens emberekből állt, ezért döntően irtóztak a kommunizmus életidegen ideológiájától és még inkább annak az életet korlátozó megvalósításától. Mindez arra késztette a kommunista komisszárokat, hogy még aljasabb módszerekkel, sokszor embereket, családokat önmagukkal való meghasonulásra kényszerítve, az emberi életet nem kímélve törje meg és hajtsa szolgasorsba a magyar vidéket. Éppen ezért, amikor a korabeli vidék történetét kutatjuk, akkor azt is emberi tragédiákon, sokszor nehezen elítélhető emberi gyengeségeken, ugyanakkor számtalan példamutató helytálláson keresztül ismerhetjük meg.

Ernest Renan francia történész szerint „a nemzet közös kép a múltról és közös terv a jövőre". Amikor a második világháborút követően a kommunista rendszer kezd beszivárogni az ország minden településének közösségeibe, államigazgatásába, mezőgazdaságába, családjaiba, akkor a közös nemzeti múltat és a nemzet saját jövőtervét igyekezett megsemmisíteni, hogy helyébe a kommunista internacionalizmus és az állampártnak az embert materiális egységként kezelő ötéves terveit helyezze. A kommunista hatalomátvétel tehát valójában a nemzet megsemmisítését tűzte ki célul az állampárt és a kommunista ideológia hatalmának biztosítása érdekében. Mindez azonban csak ideiglenes lehetett, mert ez nem lehet másképp egy elnyomatásra épülő rendszer esetében.

Tisztelt hölgyeim és uraim!

Az Alaptörvényből eredő kötelezettségének tesz eleget a Nemzeti Emlékezet Bizottsága azzal, hogy más intézményekkel is együttműködve a kommunista elnyomás évtizedeinek eddig ismeretlen történéseit, összefüggéseit tárja elénk. Mindez nemcsak közelmúltunk, de napjaink történéseinek jobb megértését is szolgálja. Különösen igaz ez a vidék társadalmára, ahol zártabbak, összetartóbbak voltak a közösségek, éppen ezért mindenki tudott egy-egy besúgó vagy helyi nyilas vagy kommunista agitátor viselt dolgairól, illetve mások megaláztatásairól és szenvedéséről. Mindezekről a sérelmekről azonban nem lehetett évtizedekig beszélni, és sok esetben a helyi emberi viszonyok, barátságok, rokoni szálak miatt a mai napig tabunak, kényes kérdésnek számítanak az akkori történések. A mai konferencia éppen abban segíthet, hogy a történettudomány komolyan foglalkozzon a vidék eddig elhallgatott, világháború utáni történtével, ezzel pedig hozzájáruljon ahhoz, hogy az egyes vidéki közösségekben felhalmozott, sokszor még az érintettek halála után, a leszármazottakban is meglévő feszültségeket több évtized után feloldja.

Ehhez a nehéz, ám annál fontosabb feladathoz kívánok továbbra is sok erőt és kitartást a kutatóknak, egyben eredményes konferenciát!

Gulyás Gergely
az Országgyűlés alelnöke

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Földindulás

A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben

„Az új magyar demokrácia nagy harcának ma fő frontja a falu!”[1]

A legfontosabb történetkutatói feladatnak a „dolgok” néven nevezését tartom, úgy, hogy az megfeleljen a kortársi életvilágokban élők tapasztalatának, miközben megmagyarázzuk a történések összefüggéseit.[2] Ez persze korántsem olyan egyszerű, hiszen többek között értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözése is befolyásolja a válaszainkat. Különösen így van ez 1945 esetében, amely az intézményesült erőszak, az 1990 előtti emlékezetpolitika és az emlékezetekben elraktározott emóciók konfliktusa miatt szimbolikus jelentőségűvé vált.[3]

Melyek voltak azok a társadalom- és történelemformáló tényezők, amelyek a korabeli vidéki Magyarországon élők múltbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták? A kérdésre adott válasz megfogalmazásához egy olyan értelmezési keretet választottam, amely megítélésem szerint alkalmas a kortársakkal történtek életszerű ábrázolására és az összefüggések megmagyarázására. Az egyik fő állításom az, hogy 1945 többszörös értelemben is olyan társadalomtörténeti esemény, amelyhez elsődleges előzményként a háború összes tényezője hozzátartozik.[4] Utóbbiakkal azonban részletesen nem foglalkozom, hiszen a feladatunk a háború végi struktúrák, egyéni és kollektív cselekvések és folyamatok értelmezése. Miért volt a háború vége, az új idegen hatalom által felszabadulásnak beállított új megszállás megrázó, újabb traumatizálódásokat okozó eseménysorozat? Miért volt mindez tömeges tapasztalat, és végül miért vált hosszú távra meghatározó, struktúraváltoztató tényezővé? Ezen három kategória (megrázó, tömeges és hosszú távú hatású) mentén olyan lokális, regionális és „országos” léptékben értelmezhető eseteket mutatok be, amelyek, megítélésem szerint, sok eddigi torzítással szemben a vidéki Magyarország hiteles és dominánsan jelen lévő történetei. Az előbb említett válogatásnak megvan a maga kockázata, mégis azt gondolom, hogy a mindennapi, alulnézeti perspektívából felvillantott esetek alkalmasak az eddig kevésbé hangsúlyozott történelemformáló tényezők bemutatására.

Másik alapvető, elméleti alapot és magyarázó keretet jelentő kiindulópontom, hogy a tapasztalattörténeti kutatás eredményeit a totalitárius modell tükrében további vizsgálatra

---

[1] *Szabad Nép,* 1945. március 25. Szakács 1964, 47 (kiemelés az eredeti címben).

[2] Mannheim 1996, 222–223; Connerton 1989, 7–15; Koselleck 2003; Lorenz 2000.

[3] Judt 2005, 37; Pittaway 2004, 32–33; Takáts 2007, 136–141. Az ekkortól kialakuló ellenséglajstromot lásd Ungváry 2002; Gyarmati 2013.

[4] A társadalomtörténeti esemény elméleti kérdéseit lásd Ö. Kovács 2012.

érdemesnek tartom.[5] Az említett modellt lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Vitathatósága ellenére külföldön elég gyakran használt értelmezésről van szó. Mint ismeretes, a diktatúra alapelemeihez Friedrich és szerzőtársa, Brzezinski a következőket sorolta: átfogó állami ideológia, egy párt, egy terrorszervezetként működő titkosrendőrség, hírmonopólium, fegyvermonopólium, központilag irányított gazdaság. Az utóbbi kettő persze több – nem diktatórikus berendezkedésű – modern államban is létezik.[6] Természetesen hiba lenne teljesen elvetni a totalitárius modellre épülő magyarázatokat, mert a történetkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak, és alkalmasak a források tesztelésére.[7]

Az előbb említettek alapján tanulmányom a következő két fő kérdéskörre fókuszál. Először részben az egész kutatócsoport tematikáját érintő jelenségekkel foglalkozom, másodszor a szűkebb kutatási témámat képező földelkobzás és földosztás új kérdéseket és hangsúlyokat felvető értelmezését tűztem ki célként. Elöljáróban felidézném néhány illusztratív pillanatképet, amelyeket a fegyelmezett szubjektivitás állapotában értelmeznünk kell. Mint érzékelhető lesz, olyan tömegesen visszatérő esetekről, konkrét testközeli helyzetekről, létformákról van szó, amelyek társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak még akkor is, ha a kommunista hatalom reprezentánsai és emlékezetpolitikája azt leplezni igyekezett. A tabusítás, a „titok" mint második valóság mindig létezik.[8] Állításaim forrásbázisát elsősorban a kommunista döntéshozói kör belső dokumentációja, a Földművelésügyi Minisztérium, valamint néhány megye községi, járási és megyei szintű iratainak információi képezik.

---

5 Vö. Ö. Kovács 2012, 17–48.

6 Friedrich 1957, 19. Friedrich műve előtti klasszikus munka: Arendt 1992. A filozófiai, fogalmi differenciálást illetően lásd Arendt 2000, 67–185. A modern diktatúrák többek véleménye szerint egyúttal totalitáriusak is, figyelembe veendő azonban, hogy ezeket az értelmezéseket nagyban befolyásolja a szerzők intézményi beágyazottsága. Vö. Steinbach 2002; Vollnhals 2006. A hatpontos katalógussal szemben kritikusan megszólalók azt vetik fel, hogy a szerzők egyrészt nem vették figyelembe az egyeduralkodó párt kaotikus gyakorlatát, másrészt pedig az egész elméleti megközelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott. Jarausch 1998, 33–36; Hildebrand 1999.

7 További vizsgálatokat igénylően is tisztázandó kérdések például: az említett hat tényezőt tekintve vajon az 1945. évi novemberi választásokig milyen mértékű lett a Vörös Hadsereg támogatását maga mögött tudó MKP befolyása, súlya? Ténylegesen milyen szerepe volt a lényegében nem ülésező ideiglenes nemzetgyűlésnek, a szovjet hatalom által kontrollált „koalíciónak"? A demokratikus változások iránti jogos igények és koncepciók, viták történeti feltárása, azok normaként kezelése közben nem veszett-e el szemünk elől az, hogy – „amikor a front volt a gazda", az anarchia hónapjaiban – a háttérben már az 1945. évi kulcsfontosságú történések kialakították a kereteket? Ebből a szempontból is döntő fontosságúnak tartom a kortársi (dominánsan a szovjetizálást követő) nyelvhasználat megváltozását, ami valódi strukturális átrendeződést mutat. A struktúra fogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem egymással szemben áll. Lényegében a „struktúra" a cselekvések következményeit, a gondolkodási tereket és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magába foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát egy olyan struktúrafogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, az nem a cselekvés „előtt" van. Welskopp 1997, 44–45.

8 Simmel 1973, 335.

A „felszabadulás" mindennapi valósága és politikai mítosza

A háború kezdettől fogva különböző mértékben, de minden család testi valóságába behatolt: front- és munkaszolgálat, sebesülés, halál, deportálás, éhezés, betegség, az egyéni és társadalmi traumák általi érintettség, majd a háború végén kezdődő „új" kollektív büntetéspolitika, a jóvátétel, az infláció mind olyan társadalomformáló tényezőkké váltak, amelyek hosszú távra meghatározzák a történelmünket.[9] A terhes emlékezetből a nyilvánosság előtt csak 1990 után lehetett részlegesen előhívni a következő hasonló emlékképeket: „Az első »boldog« felszabadulási napokban az utcában lakó édesanyám korú asszonyt 16 orosz erőszakolta meg egymás után. A fiának, aki a testvérem osztálytársa volt a középiskolában, kellett lefogni a kezét, F. L.-nek hívták."[10] Sajátos nyilvánosságban, de Mindszenty József az esztergomi bazilikában 1945. október 7-én tartott érseki székfoglalójában a háború végi társadalmi tapasztalat egyik meghatározó tényezőjét a következőképpen összegezte: békeévekben átlagosan ötvenezer nemi beteg volt Magyarországon, amely szám – a fővárosi adatok nélkül – 1945 őszén kétszázötvenezerre emelkedett.[11] Tehát akkor nőtt meg ez a szám, amikor a Vörös Hadsereg katonái a zsákfalvaktól a nagyobb településekig évekig uralták, rabolták a tereket.[12]

---

9 A magyar történelem legnagyobb mértékű, emberéleteket és anyagi erőforrásokat sújtó pusztulása a második világháború alatt történt. Az 1941. évi, a trianoni területre vetített népességszám több mint tíz százaléka, mintegy egymillió ember lett a háborús események áldozata (Valuch 2001, 30–31; Gyarmati 2013, 49–50). A hétköznapok történetére lásd Gyarmati–Pihurik 2015. Számszerűsítették a vidéki létet döntően befolyásoló mezőgazdasági tőke veszteségeit is. Az 1937-es állapotot figyelembe véve az állatállománynak 56,9, a forgótőkének 49,6, a gépeknek és eszközöknek 29, az ültetvényeknek 11,4, az épületeknek 10,8%-a ment tönkre. Ihrig–Nagypataki 1946, 43.

10 Egy dunaújvárosi asszony visszaemlékezése (1995. március 28.) L. Balogh 2015b, 125.

11 Beke 1991, 15. Az ország különböző helyeiről idézhető beszámolók: „a nők legnagyobb részét erőszak alkalmazása mellett teherbe ejtették, és ezek egy részét közben meg is fertőzték" (járási főszolgabírói jelentés Borsodból, 1945. január 11.) L. Balogh 2015b, 267. A Simontornyai járásbeli Nagyszékelyen 1945 márciusában a nők – köztük tizenkét-tizenhárom éves lányok – hatvan százaléka nemi betegségben szenvedett. L. Balogh 2015a, 51.

12 Lásd Czetz Balázs, valamint Nagy Netta tanulmányát kötetünkben. Visszatérő esetleírásokat lehet idézni: a jászberényi kommunisták Rákosi Mátyás főtitkártól 1945. február 28-án azt kérik, hogy váltsák le a helyi katonai parancsnokot: „Az orosz katonai parancsnok intézkedései következtében úgy a földmunkásság, mint a parasztság elhagyja földjeit és birtokait, úgyhogy a mezőgazdasági munkák megindulása teljes csőddel fenyeget." L. Balogh 2015b, 297. A sajátos katonai diktatúra a frontharcok befejeződése után is megfigyelhető volt. A Heves megyei főispán Erdei Ferenc belügyminiszternek 1945. augusztus 6-án keltezett levelében ez olvasható: „Tiszafüreden hónapok óta rémuralom van, és ennek előidézője az orosz parancsnok. Jelentem végül, hogy ugyanakkor, vasárnap délután Tiszafüreden a templomból litániáról zavartatta ki a hívőket katonákkal a parancsnok, és később egy kisgazdapárti táncmulatságot vertek szét és zavarták el a fiatalokat." L. Balogh 2015b, 187. Márianosztrán betiltatták a harangozást, egyfajta engedményként az istentiszteletek látogatása a katonai alakulatok vonulásához hasonlóan volt lehetséges: „naponta 7–8-ig mehetünk templomba, olyképpen, hogy az egyik utca sarkán kell gyülekeznünk és együttesen kell indulnunk, és [a] szentmise végeztével együttesen kell elhagynunk a templomot. Napközben senki sem mehet a templomba." (1945. szeptember 22.) L. Balogh 2015b, 353. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára készült jelentésben, a megszálló

Az országban 1947-ig hivatalosan is megszálló idegen erőként viselkedő Vörös Hadsereg katonái megragadták azt, ami és aki a látókörükbe került.[13] A háború intézményesült erőszakához, a német megszálláshoz hozzáidomult társadalom újabb sokkal szembesült, azzal, hogy a Vörös Hadsereg, a szovjet parancsnokság alatti Szövetséges Ellenőrző Bizottság kettős játékot űz velük.[14] Az idegen erők propagandájukban felszabadítást hirdetnek, miközben módszeresen kivonják a magyarországi emberi és anyagi erőforrásokat.[15]

A hadseregeken belül is nyilvánvalóan viselkedési különbségek voltak, de valamilyen mértékben a háborús, személytelenné váló erőszak önmaga is kiváltotta az ellenség női hozzátartozóinak megerőszakolását. A tettlegességeknek ez a módja a háború egyik tovább folytatódó sötét realitásává vált.[16] A Vörös Hadsereg katonáit, külön is kiemelve a sajátos „szabadcsapatként" működő fegyelmezetlen tagjait, az elérhető javak megragadására több tényező motiválhatta: így például a számukra idegen kultúrájú, a németek szövetségesének számító magyarok magukéhoz képest magasabb életszínvonalának tárgyi valósága (az éttermektől, a borospincéktől a ruhákig, órákig), a zsákmányszerzésből eredő üzletek; az ellenség férfijai fölötti, az asszonyaik megerőszakolása révén felmutatott újabb „győzelem" vágya, a szükségletkielégítéssel kevert elégtétel. Ezek a tényezők akkor még

hadseregtől elszenvedett kecskeméti tapasztalatokat Tóth László polgármester a következőképpen öszszegezte 1945. december 12-én: „Átadtam nekik a névsort, amely 193 erőszakos halált halt emberét tartalmazza a felszabadulás óta máig. Ennyi embert lőttek agyon és gázoltak el részeg orosz katonák; néhány felesége vagy leánya megbecstelenítése miatt akasztotta fel magát. [...] A tanyai lakosság félelmében a városba költözik." L. Balogh 2015b, 207.

13 Lásd a konkrét példákat: Perger 2005, 71; L. Balogh 2015b, 251, 274. 1944 során a magyar kommunista pártvezetés célja a szovjetellenes, oroszellenes félelem eloszlatása volt. Ezzel kapcsolatban is lásd Vas Zoltán 1944 őszén Rákosinak, Gerőnek és Révainak írt levelét. Vas „szörnyű a helyzet", „excesszusok", „kilengések" kifejezéseket használt. Levele szerint az emberek „Nem mernek kijönni házaikból, rettegnek a katonáktól". Idézi Vörös 2014, 31–32. Az egyes szovjet alakulatok viselkedését kifogásoló magyar külügyminiszteri levélre Szviridov 1946. június 15-én ezt válaszolta: „Önnek tudnia kell, hogy Magyarország még a szovjet hadsereg megszállása alatt áll, és ezért egyes esetekben, amikor a bűntettek a Vörös Hadsereg vagy a szovjet hatóságok ellen irányulnak, az ügyeket a szovjet bíróságok veszik át és a szovjet állam törvényei szerint ítélkeznek. A megszálló hadseregnek ez a joga addig marad érvényben, amíg a fegyverszüneti állapot tart." L. Balogh 2015b, 222. Farkas Mihály, MKP-főtitkárhelyettes 1947. július 4-én a közelgő választások miatt kérte Szviridovot, hogy „vigyázzanak minden fellépésükre, nehogy túlkapásaik pártunk esélyeit rontsák". L. Balogh 2015b, 244.

14 Kárász Artúr az MNB elnöke, parasztpárti politikus későbbi emigrációban írt megfogalmazása: „Az egyik oldalon az ország kíméletlen kifosztása, a másik oldalon folytonos szólamok az új, keleti barátságról." Kárász 1990, 80.

15 Ennek az alárendelt helyzetnek jellemző története volt, amikor Gerő Ernő kereskedelmi, illetve Bán Antal ipari miniszter moszkvai tartózkodása alatt 1945. augusztus 27-én, kormányfelhatalmazás nélkül kötött szovjet–magyar gazdasági és kereskedelmi szerződést. Borhi 2000, 31. Tanulságos a háborús körülmények közötti szóhasználat. A Vörös Hadsereg vezetői is „hadseregggazdaságok" kifejezéssel illették például Magyaróvárt, Csornát és Császárrétet 1946 februárjában. L. Balogh 2015b, 215.

16 Hlihor–Scurtu 2010, 146–156; Branche–Delpla–Horne–Lagrou–Palmieri–Virgili 2012, 4–13.

markánsabbak, ha például a bulgáriai, a „történeti barátság" talaján értelmezett, a Vörös Hadsereg kevésbé traumatizáló hatású viselkedésére gondolunk.[17]

Nem csupán a megbélyegzett egyházi világon belül látták rendkívül károsnak a Vörös Hadsereg jelenlétét, hanem a kommunista párttagok jelentős része is. Miként ezt egészen markánsan megfogalmazták a nagymarosiak: míg a harcoló csapatok viselkedését a hadijognak megfelelőnek vélték, azon túllépőnek tartották az ingóságok, az egyre nagyobb éhínséget okozó élelmiszerkészletek elvételét és a szexuális erőszak alkalmazását. Nézetük szerint „a kevés, nemzetével szemben háládatlan, velünk közösséget nem vallók miatt, szerény nézetünk szerint a község lakosságának 90%-a nem bűnhődhet".[18]

A kortársak jó része nem csupán következtethetett arra, hogy a nevében hivatalosan is szovjet főparancsnokság alatti Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) valójában normaadó, akaratát parancsok formájában világosan érvényesítő hatalommal bírt, túllépve azon, amit számukra a fegyverszüneti egyezmény rögzített. A SZEB megbízottjai minden megyében, fontosabb üzemben és hivatalban ott ültek, akiknek a feladatkörét Szviridov altábornagy egyik, 1946. május 15-i megfogalmazása egyértelműen kifejezte: „A szovjet megszálló hatóságoknak joguk van [mindent] látni, tudni és ellenőrizni."[19] Érdemes a szóhasználatra egyéb tekintetben is figyelni, hiszen az sokszor életszerűen érzékelteti a kortársi helyzeteket, de a megszállók gondolkodásmódját is. Vorosilov marsall az 1944–1945-ös harcokra utalva jegyezte meg a Tungsram-üzem Szovjetunióba történt kiszállítását illetően, hogy ezt megtehették, hiszen „abban az időszakban a front volt a gazda".[20] A frontharcok után pedig a szovjet kézben lévő SZEB lett a „gazda".

Az „új országépítés" programját és propagandáját a szovjet modellből kiindulva egészen gyakorlatiasan előkészítették, így például a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményben többek között (a „német állampolgárok" már megkezdett internálásán, a kártérítési összegek megnevezésén túl) a nyilvánosság különböző tereit is a szovjetizálás részévé tették, hiszen minden irodalmi termék kiadása, behozatala, terjesztése, a színielőadások rendezése, a mozik működtetése, a rádióállomások, a posta, a távíró és távbeszélő működése csak a Vörös Hadsereg főparancsnokságával való egyeztetés alapján volt lehetséges.[21] Hasonlóképpen rögzítették a magyar polgári közigazgatás visszaállítását, amely a társadalmi gyakorlatban lényegében azt jelentette, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) a lehetséges módon igyekezett a pozíciókat megszerezni.[22]

17 Naimark 1999, 85–86; Purs 2010, 23. Lásd Pető 1999, 100–102; valamint kötetünkben például Czetz Balázs, Kunt Gergely, Sántha István, Bánkuti Gábor és Vértesi Lázár tanulmányát. A Vörös Hadsereg tagjainak cselekvését, egyfajta válaszként, motiválhatta az az erőszak, amely a háború korábbi szakaszaiban a Szovjetunióban történhetett. Vö. Ungváry 2015.

18 L. Balogh 2015b, 274–276.

19 Feitl 2003, 12, 14.

20 A SZEB 1945. június 5-i ülésjegyzőkönyve. Feitl 2003, 49.

21 A szovjetizálás folyamata is összetett, de több tényező világosan látható, így például a Vörös Hadsereg és a kommunista párt befolyása. Janos 2003, 235–238, 242–245, 254–257; Rees 2008; Bottoni 2014, 46.

22 Feitl 2003, 376. Az új állami struktúrának, még pontosabban a gazdasági, az információs és a szimbolikus tőkefajták összpontosításának a folyamatát ekkor is pontosan nyomon lehet követni. Bourdieu

A háború természetrajzából fakadó éhezés, nyomor mellett a manifesztálódott és látens traumatizálódást is meg kell említenünk. A háborúk az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet jelentik, amelynek meghatározó tényezői például a kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, az anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása. A traumatizálódás egyik sajátossága, hogy a trauma a következő nemzedékekben pszichikai és mentális értelemben tovább él, és további konfliktusok forrása. Az áldozat pszichoszociálisan, míg a tettes morálisan traumatizált helyzetbe került, előbbit a terhes emlékezet, utóbbit a terhes lelkiismeret sújtja. Az emlékek erejének nyilvánvalóak a politikai vonatkozásai, hiszen az egyéni múltak mint kollektív tapasztalatok később aktivizálhatók.[23] A történetkutató, ha nem csupán ellentétes kategóriákban gondolkodik, valóban „egyidejűségeket", egymásra rétegződött viselkedés- és mentalitásbeli jegyeket talál.

A háború a hagyományos elitek és társadalmi csoportok felbomlását is felgyorsította, amely összetett folyamatban a zsidósors tragikussága újabb sajátos konfliktusokkal terhelődött.[24]

1945-öt a korábbi uralmi rendszerek üldözöttjei, mindenekelőtt a magyar zsidóság kirekesztett és a holokausztot túlélt, bár megosztott csoportjai élhették meg fel- és megszabadulásként.[25]

A háború utáni kortársi kontextusokban fellelhető a kommunista párthoz kötődés vagy éppen a tőle való távolságtartás, valamint az azon belüli antiszemitizmus is.[26] A magyarországi vidéki társadalom zsidóüldözéssel kapcsolatos szembesülésének, valódi és feltételezett kollaborálásának a háború végén formálódó új politikai és társadalmi rendszerben is jelentősége lett.[27] A visszatért magyar zsidó családok tagjai is újabb konfliktusmezőbe kerültek.[28] Számosan sodródtak a Vörös Hadsereg által erőszakkal elhurcoltak közé, számosan csatlakoztak a számukra egykor „megszabadulást" hozó, a Vörös Hadsereg protektorátusa alatt megszervezett kommunista párthoz, a rendőrséghez, cselekvőn belesodródva jogellenes, erőszakos eseményekbe.[29] Motivációik sorában ott lehetett a veszteségérzetből fakadó tehetetlenség és elégtételvétel érzése, az ellenségképek által motivált „új rend" megteremtésének minél gyorsabb elérése, illetve a holokauszt miatt megtört zsidó identitás deszakralizálódott útkeresése.[30] Ugyanakkor az sem feledhető el, hogy a társadalom tagjainak jelentős részében elevenen élt 1919 félelmet keltő emlékezete. A kommunista vezetésben folyton viszonyítási pont maradt az, hogy még egyszer „nem hibázhatnak", azaz a kitűzött célokat, a „reakciósok"[31] világát ki kell iktatni, és politikai hatalmuk társadalmi bázisát az államosítások révén meg kell teremteni.[32]

Magyarország 1938 óta a nemzetközi hatalmi politikai játszmák révén először német, majd a korábbi cári területszerző hagyományt folytató „szovjet" érdekszférába került.[33] Madártávlatból nézve, az országban történteket ebből a perspektívából is láttatnunk kell. A totális diktatúrára törekvő és azt nagyrészt megvalósító politikai rendszerek egyik súlyos társadalmi öröksége az, hogy az abban érintetteknek tabusítaniuk kell a tapasztalatukat. A leplezés, színlelés folyamatai kölcsönösek egymással, hiszen minimalizálódó ellensúlyok hiányában az állami erőszak jelöli ki az észlelési és kifejezési zónákat. A történetkutató ennek alapján kell hogy értelmezze a forrásokat. 1945 egyszerre jelent fordulópontot globális, országos és lokális szinten.[34] A kérdés az, hogyan választjuk meg a történéseket követni igyekvő nézőpontunkat. A háború természetrajzából, traumáiból, a keletkezett űrből következően ebben az esetben egyszerre kell fókuszálni a történelem- és társadalomformáló erők döntéshozói szférájára és a dezintegrálódott társadalom tagjainak viselkedésére.

2002a, 91. Vö. Gyarmati 1996, 495–502. A háborús társadalom kérdéskörének egyes elemeire lásd Bódy–Horváth 2015.

23 Lásd bővebben Ö. Kovács 2012, 27–36.

24 Léon 1985, 131–133; Löwy 1985; Bibó 1986c, 646–663; Gyurgyák 2001, 581–590; Komoróczy 2012, 922–927.

25 Bibó 1986c, 754–778; Győri Szabó 1997; Karády 2002.

26 Figes 1996, 677; Köves 2014; Novák 2014; Mezei 2014.

27 Részben eltérő értelmezéseit lásd Standeisky 1992; Apor 1998.

28 A számadatokra is lásd Stark 1995, 47–54.

29 Szakács–Zinner 1997, 242–254; Győri Szabó 1997, 71–112; Palasik 2010; L. Balogh 2015b, 300; Rigó 2014, 183–218.

30 Connerton 1989, 3–4.

31 A kommunista álláspontot reprezentáló Révai József megfogalmazása (*Szabad Nép,* 1945. július 22.) szerint „reakciós az, aki antikommunista". Szakács–Zinner 1997, 45. A kortársi közéleti, politikusi, a társadalmi gyakorlat több tényezőjével nem számoló véleményekre lásd még például Bibó 1986a; Bibó 1986b; Standeisky 2015, 34–38.

32 Miként a Szovjetunióban kiképzett magyar kommunisták, jó részük „szovjet" állampolgárként és katonatisztként, úgy az itthoniak is tisztában voltak azzal, hogy radikális és kisebbségi csoportjukkal szemben mennyire nagyfokú a társadalmi bizalmatlanság. A háború kiszámítható kimenetelére gondolva, erre a problematikára a „magyar néphez" intézett 1944. szeptemberi kiáltványban is utaltak. Rákosi–Szabó 1967, 19.

Tanulságos kortársi megfigyelést is idézhetünk. Az 1918 óta a Hitelbankban dolgozó, 1945-ben vezérigazgató báró Ullmann György 1945 tavaszán írt naplójegyzetében ez olvasható Rákosi Mátyásról: „A 16 évi börtön gyűlölete beszél belőle gyakran és nagyon bosszantja, hogy ha látja, hogy az ember nem fél tőle; *mert ő fél* és érzi a magántulajdon alapján álló kommunizmus és a demokratikus alapon álló diktátori rendszer ferdeségét, és fél, hogy csakúgy, mint 1918-ban, megint a pad alá esik." Kövér 1993, 67 (kiemelés az eredetiben). Lásd még Litván 1993, 271–272.

33 Gaddis 1997, 29; Borhi 2015, 87.

34 Vö. Bottoni 2014, 46.

A kommunista párt térfoglalása vidéki miliőben

„Az igazolások alapjának szántuk a társadalom bejelentéseit. Ez azonban nagyrészt arra szorítkozik, ha valakinek a lakását, vagy üzlethelyiségét, vagy feleségét, férjét akarja a bejelentő megszerezni."[35]

A Vörös Hadsereg jelenlétében a szovjetizálás egyik legláthatóbb pillére a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciók elfoglalása volt.[36] Ezzel párhuzamosan tervszerűen megcélozták a kommunista párt létszámának növelését.[37] További alapkutatásokra van szükség, hogy életszerű történeti képünk legyen az erős társadalmi korlátokba ütköző háború utáni politikai szerveződésekről.[38] Az illusztratív példák sorából válogatva, az Abaúj-Torna megyei rendőrség kommunista párti befolyásáról a jelentéskészítő azt írta, hogy „[k]ezünkben van a legfontosabb rendőrségi pozíciók igen tekintélyes része. Így az őrszemélyzeti parancsnok, politikai osztályvezető, őrszemélyzeti parancsnokhelyettes, valamint 9 járási pozíció". Ezzel szemben a nemzeti bizottságokban „nyomasztó kisgazda fölényt" tapasztalt, amely vármegyei bizottság 1945 tavasza után csak 1946 elején ült össze ismét.

[35] PIL 274. 15. 34. ő. e. Jelentések az igazoló bizottságok működéséről, 68. l. Helyzetkép és javaslat az Igazoló Bizottságok működéséről. Az MKP nagybudapesti pártbizottságán, Kunsági Viktor által írt jelentés az MKP Állampolitikai Osztályának. Budapest, 1948. január 18. Egyes 1945-ben keletkezett dokumentumok megfogalmazásai is sokatmondók. A szécsényi igazolóbizottságról a következőképpen írtak 1945. július 18-án: „Jelentik, hogy az igazolóbizottság gyors munkáját hátráltatja a rendőrségi nyomozás." PIL 274. 15. 34. ő. e. Jelentések az igazoló bizottságok működéséről. 15. l.

[36] Vas Zoltán később így írt a pozíciószerzés fontosságáról: „[...] de a rendőrkapitány kommunista legyen! Ragaszkodnunk kell ehhez – magyaráztam bizalmasan a kommunista elvtársaknak –, hogy többé minket, kommunistákat Magyarországon be ne zárhassanak". Vas 1982, 15; Palasik 2000, 17, 42, 84–93; Krahulcsán–Müller 2009; Krahulcsán–Müller 2015. A rendőrségi pozíciók elfoglalása továbbá azért is fontos volt a kommunista párt számára, hogy az agitáció során minél inkább biztosítani tudják az „eredményeket", valamint a földosztást és más tulajdonváltozást követő tiltakozásokat kontrollálják. Csönge 2005, 202–203. Az 1990 előtti kiadványokban is, igaz, más beszédmódban, de jól nyomon követhető az 1945 elején történt hatalomváltás néhány történése. Például Kaposváron 1945. január 5-én alakult meg a kommunista párt a *Somogyvármegye* című lap szerkesztőségében. A személyes emlékeire is támaszkodó, levéltáros kutató Kanyar József így írt a körúton lévő Vas Zoltán somogyi látogatásáról: Vas „az első pártinstrukciókat hozva magával, [...] Valóban ettől az időtől kezdve a demokratikus átalakulás legfőbb motorja az MKP volt a megyében, mint első és sokáig egyetlen szervezett demokratikus párt, amely – természetszerűleg – élvezte a hazájuk példáját szem előtt tartó szovjet katonák támogatását. [...] A demokratikus átalakulás kiharcolása és az elért eredmények megtartása érdekében az MKP-nak az egyik legsürgetőbb feladata a demokratikus rendőrség megszervezése és hathatós támogatása volt. Javaslatára – Szövetséges Ellenőrző Bizottság egyetértésével – a Nemzeti Bizottság január közepén már ki is nevezte az első demokratikus rendőrfőkapitányt". Kanyar 1980, 185. Hasonló tótkomlósi példa: L. Balogh 2015b, 83–85.

[37] A földosztási kampány részeként célszámokat adtak az elképzelt helyi kommunista párttagságra vonatkozóan. Például Mezőtúron háromezer, Kisújszálláson kétezer fő szerepelt a tervben. Csönge 2005, 185. A kommunista párt támogatottságának (kivéve a cseh területeket) hiányára lásd Pittaway 2012a.

[38] Mark Pittaway fővárosi (újpesti), Tatabányai és a Letenyei járás történeti kontextusaiban vizsgált eredményeire lásd Pittaway 2012b, 24–51.

Az abaúji vármegyei döntéshozatalban és törvényhatósági állások betöltésében erőteljesen érvényesült a kommunista párt befolyása.[39]

A kortársi társadalmi konfliktusok sorából kiemelve, a kommunista párt abaúji jelentésírója az antiszemitizmus jelenségét fontosnak tartotta hangsúlyozni. Ha a háború utáni létformák megértésére törekszünk, és nem csupán egyenes vonalú, mintegy tervszerű politikai eseménysorokat látunk a történetekben, akkor különösen meghatározónak tarthatjuk azt az alaphelyzetet, amelyet a kortársak a fizikai állapotokról és a pártszerveződés életszerűségéről észleltek.

„Ennyire még a nyilasok alatt sem tombolt, merem állítani, nem gyűlölték a zsidóságot a deportálások idején annyira, mint most. Ennek két oldala van. Az egyik, a reakció nagyon ügyesen használja fel ezt a fasiszta módszert, azonban egy kétségtelen, hogy a hazatért zsidóság egyáltalán nem kíván beilleszkedni a demokráciába és népellenes állásfoglalást tanúsít. Aránylag kevesen vannak, akik hitet tettek a demokrácia mellett. Igen kemény harc folyik az antiszemitizmus ellen, nemcsak külső, de belső pártvonalon is. A legjobb elvtársakról kell megállapítani, hogy antiszemiták."[40] Az idézett kortársi megállapítások több kontextusra is rávilágítanak, amelyekben megjelennek a múltbeli hagyományos elemek és az új társadalmi-politikai élethelyzetek vonásai. Ismét egy kommunista párti jelentésírót idézek 1946 márciusából: „A megyebizottság fázott és éhezett a szó legszorosabb értelmében. [...] Csupán a párttagságra támaszkodhattunk, annak ellenére, hogy az előző vezetők szétzüllesztették a pártot, és a széles tömegek szemében a legsúlyosabban kompromittálták. Csapszék volt a párt, és tagjai között jó néhány züllött, iszákos személy volt a szóvivő.[41] [...] A párt közutálatnak örvendett megyei viszonylatban, rossz vezetői révén, és sok párttag letagadta tagságát, és a legutóbbi jelentések alapján megállapítható, hogy az 1945. októberi, valamint 1946. januári taglétszám, mely 4.100 párttagot mutat ki, egyáltalán nem fedte a valóságot, ugyanis mi nem tudtunk több párttagot kimutatni, mint 2.200-at. Ez a két szám mindennél jobban mutatja a való helyzetet. Bódvaszilas, Encs, Gönc, járási titkárok nélkül állt. Csupán két járásban volt járási titkár."[42]

Az új államhatalmi tagolódásnak megfelelően, a falusi terekben is nyilvánvaló jelei voltak az új határvonalaknak. A községi képviselő-testületi gyűlések új „pártok" szerinti elkülönülése fizikailag is láthatóvá vált, hiszen lehetőség szerint külön épületeket juttattak a „demokratikus pártoknak" és a „demokratikus szövetségeknek", illetve vezetői-

[39] MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 4–9. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19.

[40] MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 4–9. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19.

[41] Az *Abaúji Szabad Nép* című lapot a pártvezetés három szám után megszüntette, mert a lap „sok hibája" közül az egyik legfőbb, hogy a főszerkesztő „nyilas gyanús volt". MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 10–13. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. A kommunista párttagság történeti forráscentrikus ábrázolására lásd Kende–Somorjai 2000.

[42] MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 10–13. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. Az 1945-ös helyi politikai hatalomátvételre, kölcsönös eltulajdonításokra, visszaélésekre, nemi erőszakot is magába foglaló brutalitásokra sok példát találhatunk, így például MNL BAZML XXXV/1. 41. f. 2. I/1. ő. e.

nek.[43] Így például a Kalocsa melletti Foktőn a „pártok" a leventeotthonba költöztek be. A helyi kommunisták 1945 szeptemberétől már egyedül maguknak követelték ezt az épületet, amely törekvésük sikeres lehetett, mert karácsonykor már arról értesülhetünk, hogy a telefonjukat magukkal vitték, és az épületet a rendőrségnek adták át.[44] A foktői kommunista párttagok a korábban a református egyházhoz tartozó révvámszedési jogot is birtokba vették.[45]

A szintén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei solti nemzeti bizottság elnöke a kalocsai főszolgabírónak arról jelent 1945 márciusában, hogy a nyugdíjas jegyzőhöz a soltiak ragaszkodnak, azonban „A népakarat ezen megnyilvánulása ellenére a kommunista párt néhány tagja Katona Józsefet hivatali helyiségéből kizárta és lehetetlenné tette számára munkája tovább folytatását. Ebben az ügyben a kalocsai főszolgabírói hivatal február 20-án kelt rendelkezését nem vették figyelembe, ugyancsak figyelmen kívül hagyták a főszolgabírói hivatal azon rendeletét, hogy Katona József foglalja el ismét hivatalát." A helyi kommunisták információi alapján a szovjet katonai parancsnok ismét kitiltotta a jegyzőt a munkahelyéről, amely eljárást a nemzeti bizottság „terrornak" minősített. A kommunista párthoz csatlakozás egyben az „újnemességhez", mindenesetre az új kiváltságos réteghez való csatlakozási formára emlékeztet. A háború utáni kaotikus állapotban még láthatóbbak a helyi klientúrák szerveződései.[46] Az ország különböző pontjáról idézett példák a közvetlen lokális tapasztalatok tükrében érzékeltetik, hogy az „új hódítás" kezdeti időszakában milyen miliőben és milyen módon formálódott az új döntéshozói kör.

[43] Egy korjelző igénybejelentés: Vágó József rendőr őrnagy, Veszprém megyei politikai osztályvezető a következő levelet írta az Alsóörsi Földigénylő Bizottságnak a kiszemelt ingatlan kiutalásáért: „Alulírott Vágó József rendőrőrnagy a magyar államrendőrség veszprémvármegyei főkapitánysága politikai osztályának vezetője, veszprémi (Villasor 14. sz.) lakos tisztelettel kérem a t. Földosztó Bizottságot, hogy Dr. Schiberna Ferenc volt veszprémi ügyvéd tulajdonát képező káptalanfüredi házingatlant kerttel együtt részemre kiutalni, illetve ezen birtokba engem behelyezni szíveskedjék. Kérelmem támogatására csatoltan bemutatom a Magyar Kommunista Párt Pestszenterzsébeti Szervezete által kiállított igazolványt, mely szerint a múlt rezsim alatt illegalitásban éltem és részt vettem az ellenállási mozgalomban. Kérelmem jóindulatú elintézését kérem." MNL VML XVII. 501. 1946. április 19.

[44] MNL BKML V. 328. 8. köt. 1945. április 26. 135. o.; 1945. május 10. 192. o.; 1945. szeptember 14. 228, 233, 234. o.; 1945. december 23. 252. o.

[45] A presbitérium és a lelkész bevonásával egyeztető tárgyalásra került sor, ahol így összegezték a helyzetet: „A Gerjen-foktői réven gyakorolható vámszedési jogot a gerjeni Kommunista Párt vette birtokba. A réven való szállítást 15–20 tagból álló alkalmi szövetkezetbe tömörült párttag bonyolítja, önkényesen megállapított révdíjakat szednek és a bevétel 10%-t adják a Gerjeni Kommunista Párt pénztárába és a Gerjeni Ref. Egyháznak ugyancsak tetszés szerinti összegeket juttatnak." MNL BKML V. 328. 8. köt. 1945. június 23. 212–213.

[46] Figes 1996, 683; Szabó 1991.

A földelkobzás és a földosztás értelmezési kérdései

„A földreform csak megindított egy folyamatot, csak kimozdította a holtpontról a magyar életet, de az agrártúlnépesedés még mindig itt van: a törpe- és kisbirtok tőkehiánya, külterjes termelés és az agrárkiviteli kényszer és az ezzel összefüggő nyersanyag- és fűtőanyag-behozatali kényszer továbbra is előttünk áll, mint új magyar sorskérdés. […] ez nemcsak siralmas, hanem nagyon komolyan elgondolkodtató kép. Ilyen birtokelaprózódás talán csak Spanyol- és Oroszország egyes vidékein, de főleg Kínában és Japánban található."[47]

„[…] ezekre rúg az a mezőgazdasági munkanélküli tömeg, mely »állandó ínségben szenved, akiknek nem tudjuk bizonyítani a demokrácia előnyeit«"[48] *(Politikai Bizottsági ülés, 1948)*

Miért olyan fontos történeti tényező a föld és a földpolitika?[49] A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befolyásolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, a föld az iparban telephelyet jelent, a tercier szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye).[50] Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat különösen a 20. században miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává.[51] Érdemes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági fejlődés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.[52]

A földreformprogramok néhány történeti összefüggésével foglalkoznunk kell. Jogi értelemben, és részben gyakorlatilag is, a földreform politikai és gazdasági okokból kiindulva a tulajdon- és birtokviszonyok, valamint a földhasználat átalakítását jelenti. A 19–20. századi előzmények sorából kiemelendő liberális földreformmozgalom a családi gazdaságok létesítését célozta meg a nagybirtokok felosztása és a birtokspekuláció

[47] Veres 1948, 117.

[48] Idézi Orbán 1972, 62.

[49] Ihrig Károly a következő választ adja: „A termőföldnek gazdasági szempontból fontos tulajdonságai: a) az elpusztíthatatlanság, b) a helyhezkötöttség és c) a korlátolt mennyiség." Ihrig 1941, 131. A kérdéskör történeti és agrár-gazdaságtani összefoglalását lásd Czettler [1946] 172–200; Czettler [1947b], 43–73.

[50] Handwörterbuch 1980, 47; Czettler [1947b], 43–51.

[51] „[…] a föld, épen [sic!] korlátolt mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobbat, mint a tőke." Ihrig 1941, 193.

[52] Czettler [1946], 131–140. Igen tanulságos, több tekintetben általánosítható megállapításra jutottak a romániai földviszonyokat elemző kutatók. A politikai és gazdasági elit számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőkekivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Maga a földnyilvántartás és minden ezzel járó előzetes felmérés és adminisztráció is kényelmetlennek számított, mintha a tulajdonjog adminisztrálása az állampolgárság érzését kölcsönözné az érintett vidéken élőknek. (Müller–Bojincă 2010, 39.) Ez utóbbi megállapítás pregnáns módon igazolható sok eddig feltárt 1945 utáni magyarországi földnyilvántartási esettel, ahogyan erre majd a továbbiakban is utalunk.

visszaszorítása érdekében.[53] A birtokmonopólium megszüntetésével a társadalmi problémákat akarták megoldani. A második típusú földreformmozgalom lényegét a szocialista, kommunista jellegű jelentette, tehát nagyrészt mindaz, amit a szovjet kollektivizálás során végrehajtottak.[54]

Az 1945. évi magyarországi „földreformrendelet" végrehajtásának, a társadalmi gyakorlatnak az átfogó alapkutatása máig nem készült el. A kérdéskör tárgyalását alapvetően továbbra is a politikai értékelések és a politikatörténet uralja.[55] Sajátos paradoxon jellemzi az ideologikus közelítésmódokat, a történetileg érthető elfogultságokat. A szerintem meg nem valósult „földreform" sok évtizedes sikeres emlékezetpolitikai hatása a kérdéskör forrásokon alapuló vizsgálatának elutasításában is megmutatkozik.[56] Ezzel kapcsolatban továbbra is a történeti források vétójogát, az analitikus vizsgálatok és a történeti helyzetek életszerű ábrázolásának feladatát tartom szem előtt.[57]

---

53 A távolabbi múltba visszatekintve, az „agrárszocialista" földreform-elképzelések szűkebb értelemben David Ricardo több mint kétszáz évvel ezelőtti alapelméletéhez nyúlnak vissza. Szervezett földreformmozgalmakról az 1830-as évektől lehet beszélni. Az angliai chartistáktól kezdve Karl Marx, Karl Kautsky, Eduard Bernstein megnyilatkozásaiban folyton megtalálhatók ezek az elemek. Híressé vált Henry George *Progress and Poverty* című könyve (1879; magyarul *Haladás és szegénység* címmel 1914-ben jelent meg), igaz, ő nem akart államosítást, hanem elsősorban a földadózás kérdésköre foglalkoztatta. Franz Oppenheimer „szövetkezeti szocializmus" elképzelése egy olyan átfogó elméleti kísérlet volt, amely a kapitalista rendszer reformját nem az államhatalom megszerzésén keresztül, hanem annak gazdasági és társadalmi bázisának átalakítása révén látta elérhetőnek. (Vö. Meyer-Renschhausen–Berger 1998.) Mindenesetre elmondható, hogy a földreform a francia forradalom korától a használati és tulajdonlási jogok átfogó megváltoztatását, a föld újraosztását jelentette. Ugyanakkor a világháborúk utáni időszakokban a tényleges agrárreformok nem vagy kevésbé álltak már politikai napirenden, azok valójában egyre erősebb mértékben más politikai célok eszközei lettek. A „földreformot" nagyon sok esetben az etnikailag homogén nemzetállamok kialakításának céljából eszközként használták. Vö. Krauss 2009; Móricz 1932; Czettler [1946], 31–55; Simon-Kovács 2008; Gaučik 2012. Ebből a gondolatmenetből is levezethető az 1945. évi magyarországi földelkobzások és földosztások története.

54 Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az Európai Bíróság a nagybirtokok 1945 és 1949 közötti, kártérítés nélküli felosztását nem találta az emberi jogokba ütközőnek. Handwörterbuch 2008, 627.

55 Kéziratom lezárása után megjelent legutóbbi szakirodalomból lásd Varga Zsuzsannának a társadalmi gyakorlattal szemben elsősorban a politikai és formális jogi megoldásokra reflektáló tanulmányát: Varga 2015. Éppen a kortársi társadalmi tapasztalat szempontjából hangsúlyozom, hogy a létező társadalmi konfliktusok lehetséges kezelése feltételezte, megkívánta a tényleges földreformot. Ezt az igényt azonban nem szabad egy olyan szükségszerű normává avatni, amely illegitimmé nyilvánítja a földosztás történeti vizsgálatát. Hogy valójában mit jelentett a „földreform", azt annak társadalmi gyakorlata mutatja meg; A következő, példaként kiválasztott köteteknek vannak ma is hasznosítható részei, de érthetően nem abban a „marxista–leninista történettudományi" értelmezési keretben, amely a publikálás nyelvét meghatározta. Ezek a művek sok esetben inkább a személyes életpálya és a „kádári legitimációs" politika egy-egy elemét, metszéspontját érintik: Orbán 1972; Donáth 1977; Romány 1998. E munkák kódolt nyelvét megfelelő módon dekódolni kell. A szövegértelmezéshez alapvető olvasmánynak tartom az egykori sztálinista filozófus könyvét: Kolakowski 1971; vö. még Kocka 1977; Révész 1983; Litván 1988; Lasswell 2000; Maurel 1994.

56 Lásd a *Rubicon* 2015. évi online vitarovatát.

57 Régi történeti módszertanra, a történeti gondolkodás fontosságára utalnék: Le Goff–Chartier–Revel 1994; Koselleck 2003; Burke 2006; Romsics 2002, 21–25.

Más részdiszciplínák szempontjait is érvényesítve, a történetkutatásban fel lehetne tárni, hogy a politikai mítoszképzés részét képező „földreform" korabeli tartalmi jelentése nem felel meg egy reform kritériumainak. Egy valódi reform a hosszú távú gazdasági-társadalmi hatásokra figyelő és a jogi normákat biztosító intézményesültséget feltételez. Maga a kifejezés a radikális politikai célt, a gazdasági alapjától, az egzisztenciájától megfosztott, megroppantott korábbi elitek és az egyházak, valamint intézményrendszerük társadalmi kiiktatását leplezte.

A „polgári demokratikus földreformnak" általában két ismérvét szokták megemlíteni. Az első a polgári értékminta szerint a „munkaszervezet és a tulajdon elkülönülését a földhasználat és a földtulajdon alanyi egységének helyreállításával megszünteti úgy, hogy a földet – mint termelőeszközt – működő tulajdonként a termelőnek adja". A második ismérv szerint hosszú távú agrár- és földpolitikát követnek, amely a tulajdonos megélhetését garantálja.[58] Ennek tükrében elmondható, hogy az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszti mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform.[59]

A valóban radikálisan új helyzet azt eredményezte, hogy a törpebirtok átlagterülete 1,4-ről 5,3 kataszteri holdra (kh), a kisbirtokoké 7,2 kataszteri holdról 11,6-ra növekedett. A kétmilliónyi magánbirtok közül csak 56 000 területe haladta meg a 25 kataszteri holdat, amely helyzet a későbbi „osztályharc" egyik hivatkozási alapjául szolgált.[60] A földéhséget

---

58 Tanka é. n., 148–149; Czettler [1946a], 16–29.

59 Agrár-közgazdasági szempontból is ellentmondásos helyzet alakult ki, ha a következő álláspontot képviseljük: „Nem kétséges tehát, hogy a nemzeti összhozadék szempontjából nem a birtok, hanem az *üzemmegoszlás* a döntő. Ha kisüzemek nem bérelt, hanem saját tulajdonban levő földön létesülnek, ez különbséget csak annyiban tesz, hogy a földtulajdon és az ebből eredő járadék egyenletesebben oszlik meg. A *birtokmegoszlás* tehát kizárólag *jövedelemmegoszlási*, vagyis *társadalmi-*, illetve *nemzetpolitikai kérdés*." Ihrig 1941, 209 (kiemelés az eredetiben); Ihrig–Nagypataki 1946, 47–48; vö. Kaposi 2013. Sajátos kortársi paraszti vélemény: „Nem kellett volna a nagy birtokot felosztani apró részletekre. Azokat az állam vehette volna kezelésbe (igaz, van ilyen is), [...]. A parasztgazdák birtokait meg kellett volna hagyni 200 holdig [...]." Romsics 2009, 270–271. Orbán Sándor a következőképpen összegez az egyik helyen, nem kevés ellentmondással kötetének más kijelentéseivel szemben: „A földreform radikalizmusa, forradalmi tartalma sokkal inkább kitűnt abban – és ez nem kevés –, amit megsemmisített, mint abban, amit a juttatásokkal létrehozott [...]." Orbán 1972, 62. A következő megállapítás is megerősíti az előbbieket, kivéve a „demokratikus átalakulásról" írt utalást. Az utóbbi szófordulat az ideológiai elvárás, nem pedig a forráselemzésen alapuló történetkutatás eredménye: „a birtokreform elsősorban nem gazdasági, hanem szociális szempontokat figyelembe vevő politikai döntés volt; a koalíció szándéka szerint nem befejezése, hanem kiindulópontja a mezőgazdaság, a falu demokratikus átalakulásának". Pető–Szakács 1985, 40. „[...] a földreform ugyan radikálisan megsemmisítette a nagybirtokrendszert, de nem hozta magával sem az agárszegénység megszűnését (ami végül is nem a föld által, hanem az iparba áramlás révén oldódik meg), sem pedig a megcélzott középparaszti lét általánossá válását." Závada 1986, 19; Réti 1991, 1148. „A földreformot, a gazdaság működését érdemben átalakító radikális változást a társadalmi igazságosságról vallott nézetek, tehát egyértelműen politikai motiváció vezérelte, és nem a gazdaság immanens szempontjai. [...] A politika primátusát jelzi az is, hogy a földreform technikai értelemben is politikai akcióhoz hasonlított, hiszen jogi legitimitását is döntően utólag teremtették meg." Pető 1998, 99; Varga 2009, 6–9.

60 Szakács 1998, 294. A magánbirtokok 12,8 millió kataszteri holdas területéből 3,1 millió kataszteri hold tartozott a 25 holdon felüli kategóriába. Szakács 1998, 312.

ekkor sem lehetett kielégíteni, amit az is mutat, hogy a 730 ezer földigénylő közül 660 ezer (90%) főt minősítettek igényjogosultnak. A házhelyigénylők (350 ezer fő) 57%-ának nem teljesítették a kérését, mivel ők kaptak földet.[61] Az 5,6 millió kataszteri holdnyi terület igen jelentős része nem került a gazdákhoz, hiszen a mennyiség 40,8%-a erdő,[62] legelő, nádas és nem művelt föld volt, amit kisüzemi keretek között ekkor lényegében nem lehetett hasznosítani (*1. táblázat*).[63] A kiosztott összterület (5,6 millió kh) 58%-a került személyekhez, egyébként pedig a további ingatlanok zöme az állami döntéshozók kezére jutott.

1. táblázat. A földosztás juttatásai 1945–1947

	Kataszteri hold	Százalék
Személyeknek	3 258 738	58,2
Minta-, tan- és kísérleti gazdaságnak	51 079	0,9
Állami tó- és nádgazdaságnak	46 542	0,8
Községeknek (erdő)	83 643	1,5
Közbirtokosságoknak (erdő)	15 932	0,3
Államnak (erdő)	1 360 592	24,3
Közlegelőnek	422 496	7,6
Egyházi, javadalmi célokra	19 739	0,4
Telepítési célra	91 809	1,6
Házhely célra	110 387	1,9
Közcélokra	26 152	0,5
Tartalékterület	112 536	2,0
Összesen	5 599 645	100,0

Forrás: Mezőgazdasági adattár 1965, I. kötet, 46; Orbán 1972, 41.

Birtokstatisztikai szempontból a földosztás az ország hasznosítható 16 millió kataszteri holdnyi területének mintegy 35%-át egészen közvetlenül érintette. A közel 10 millió kataszteri hold szántó mintegy 30%-át, a több mint 200 ezer kataszteri holdnyi kertterületnek 19, a nem egészen 360 ezer kataszteri hold szőlőnek 13, az 1,8 millió kataszteri hold rét- és legelőterületnek 32, és megközelítőleg 2 millió hold erdő 73%-át kisajátították. A földterületekhez tartozó épületek, felszerelések és berendezési eszközök, vetőmag és takarmány mind az új földosztás tárgyát képezték. Máig részleteiben pontosan nem ismert módon vitték el, hordták szét azt, ami elérhető volt. A mintegy 1500 udvarház és

[61] Az 1941. évi adatok szerint a mezőgazdasági munkásoknak mintegy 52, a cselédeknek 47, a törpebirtokosoknak 44, a kisbirtokosoknak 75%-a nem kapott földbirtokot. Fontos kiemelni itt is, hogy milyen szorosan kapcsolódott össze a német kitelepítések története a földosztással. A mintegy 450 ezer német anyanyelvű neve alatti 600 ezer kataszteri holdnyi területből Volksbund-tagság címén legalább 204 ezer holdat elvettek. Pető–Szakács 1985, 38–39. Bővebben lásd Tóth 2009; Gonda 2014. Egy példát a kortársi beszámolók közül lásd Somlyai 1965, 412–417.

[62] Az erdők állami, illetve állami ellenőrzés alatti községi kezelésbe kerültek.

[63] Orbán 1972, 41.

kastély, 500 szeszgyár, malom és egyéb mezőgazdasági üzem, valamint 175 más bognár- és kovácsműhely, szikvízgyár, jórészt már ekkor „szövetkezeti" kezelésbe került. Hasonlóképpen közös használatúvá lettek a traktorok és a cséplőgépek. Mintegy 400 ezer mezőgazdasági kisgépet és kisebb eszközöket pedig a földhöz jutottaknak adtak.[64]

Mivel a történelem valóban mennyiségi kérdés is, ezért érdemes figyelembe vennünk a *2.* és a *3. táblázat* adatait, hogy érzékelni tudjuk a levéltári források panasz- és fellebbezési ügyei mögötti strukturális jelentőségű beavatkozást.[65]

2. táblázat. A földosztás során igénybe vett terület jogcím és országrész szerint

Országrész	Az elkobzott birtokok száma	Az elkobzott terület (kh)	Az elkobzott terület (%)	Az elkobzott birtokok átlagterülete (kh)
Dunántúl	29 726	262 822	48,8%	8,8
Alföld	13 040	254 551	47,2%	19,5
Észak	479	21 798	4,0%	45,5
Összesen	43 245	549 171	100,0%	12,4

Forrás: Szakács 1964, 67.

A Dunántúl nagybirtokjellegéből fakadóan ott jóval nagyobb mértékű volt a birtokuktól megfosztottak száma. Továbbá az is feltűnő, hogy jóval a későbbi „kulákbirtok" határának tekintett 25 hold alatti nagyságú volt az elkobzott átlagos birtokterület (8,8 kh). Ugyanezen szempontból az elkobzott átlagterület az Alföldön már lényegében beleesett a „kulákkategóriába", az észak-magyarországi területeken pedig messze meghaladta azt.[66]

[64] Pető–Szakács 1985, 39.

[65] Lásd kötetünkben Balogh Dorottya, Csikós Gábor, Galambos István, Hajagos Csaba, Horváth Gergely Krisztián és Nagy Netta tanulmányát.

[66] A legtöbb birtokelkobzásra Baranyában (12 363 db, 62 261 kh), Tolnában (8229 db, 38 937 kh), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban (5823 db, 51 597 kh) és Bács-Bodrogban (4776, 33 746 kh) került sor, de a 193 elkobzott birtokhoz képest igen nagy területet vettek el Szabolcsban (21 609 kh) is. Az elkobzotton túli összes (a megváltottól a szőlőkig, házhelyekig stb.) igénybe vett földterületi nagyság szerint a megyék közül a Dunántúlon Somogy, Fejér és Zala állt az élen, egyébként a Dunától keletre Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye országosan is a leginkább érintett volt a földindulásban. Elsősorban a nagybirtokok felosztása révén Szabolcs a dunántúli élmezőnnyel egy szinten volt. Mezőgazdasági adattár 1965, 81. Lásd még Somlyai 1965, 139–145. További elemzést igénylő feladat a birtok- és üzemszerkezet, valamint a helyi földosztások gyakorlatának összehasonlítása. Az általam feltárt, különböző országrészekből származó esetekben feltűnő, hogy a Dunától keletre mennyivel több diktatórikus eljárásra került sor. Ezek okait keresve az említett birtokszerkezettel összefüggésben a polarizált agrárstruktúrából is fakadó szegénység, irigység, bosszú jelentős szerepet játszhatott. Mindezeken túl a harcok, a front hullámzása, a történések időbelisége, az ezzel együtt járó társadalmi tudomásulvétel is nagyban befolyásolhatta a történéseket. A megyei földosztási iratok elsősorban Tolna és Veszprém megyében maradtak meg összefüggő egységekben. Az utóbbiakat kutatva, úgy látom, hogy az említett két megyében jobban érvényesült a földosztás Tiszántúlhoz képest későbbi idejének és „szervezettségének" hatása (MNL VEML XXIV. 201/b. 62, 97. doboz). További vizsgálatot igényel, hogy az 1945. évi birtoklevél átadásával valóban megtörtént-e a birtokbavétel. Például a Sokoróalján fekvő Tápon a birtokot az új tulajdonosok csak 1947-ben kapták meg. Balogh 2002, 200.

A 3. *táblázat* kategóriái még inkább érzékeltetik, hogy mekkora mértékű volt az úgynevezett úri birtokokat érintő földelvétel. Másrészt az egyedi esetleírások rávilágítanak arra, hogy a földosztási rendelettel szemben milyen módon jártak el az úgynevezett parasztbirtokok tulajdonosaival. Országos érvényességgel idézzük a következő megállapítást: „A földosztás során tehát az elkobzás vagy kisajátítás útján 75 505 tulajdonos 5 599 645 hold földjét vették igénybe, ebből 21 152 tulajdonos 100 hold alatti birtokkal rendelkezett, az igénybe vett területük 135 318 kat. h. volt. A rendelet végrehajtói ezzel úgy nyúltak bele a korábbi tulajdonviszonyokba, hogy ennek az igénybevételnek gazdasági jelentősége tulajdonképpen alig volt."[67]

3. táblázat. **A megváltás kilátásba helyezésével igénybe vett birtokok**

Országrész	Birtokszám	Terület (kh)	%	Átlagterület (kh)
Dunántúl	10 889	2 318 603	45,8	212,9
Alföld	14 759	1 894 163	37,4	128,3
Észak	6 612	847 708	16,8	128,2
Összesen	32 260	5 060 474	100,0	156,8

Forrás: Szakács 1964, 67.

A 20–50 és az 50–100 holdas kategória is számban csökkent, de mindez azért történt, mert elsősorban a 100 holdon felüli birtokosok jelentős része 1945–1946-ban a tulajdonjogot átíratta a gyerekeire.[68] További vizsgálatokat igényel, hogy ezzel az állami erőszak elleni lépéssel mit és meddig tudtak megvédeni.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a falusi társadalom gazdaelitjét képező, később „kulákként" megbélyegzett, majd hivatalosan is „osztályellenségnek" számító gazdák sorsát már 1945-ben alapvetően érintették a földelvételek.[69] Strukturális megközelítésben azt lehet mondani, hogy a földosztás után – a kisiparosokat, kereskedőket és fuvarosokat is idesorolva – részarányában egy 50%-os kistermelői társadalmi tömb jött létre. Az ő megélhetési lehetőségeik elvileg növekedtek, sőt politikai szempontból is támogatott kategóriába kerültek. Kelet-közép-európai összehasonlításban elmondható, hogy (a lengyel gyakorlathoz hasonlóan) a magyarországi földosztás volt a leginkább nagybirtokellenes. (Ennek hátteréhez hozzátartozik, hogy Kelet-Közép-Európa többi országában korábban voltak földosztások.) A nagybirtokok, a régi elit kiiktatása együtt járt a szegény- és nincstelen paraszti rétegek alapvetően politikai megfontolás alapján formált „támogatásával".[70]

67 Nagy 2009, 16.
68 Nagy 2009, 20.
69 Minderről már az eddigi szakirodalmi utalásokban is lehetett olvasni: Szakács 1964, 80; Pető–Szakács 1985, 39; Benet 1995, 217; Nagy 2009, 8.
70 Réti 1991; Szakács 1998.

A történetkutatásban lényegében nem került sor a társadalmi hatások – vesztesek és „nyertesek" helyzete szerinti – vizsgálatára, a publikációk meghatározó része akarva-akaratlanul nagyrészt a kommunista párt egykori elvárásainak alapján született meg. Elmaradt a „földreform" politikai mítoszának analitikus ábrázolása és a gazdasági és társadalmi összefüggések értékelése. Számos kötet és tanulmány született a „földreformról", amelyek persze lényeges összefüggéseket homályban hagyva, részben „igaz történeteket" ábrázolnak. Például arról, hogy mekkora arányban és hol osztották ki a földeket, milyen nehézségekkel néztek szembe az újgazdák. Több probléma is van azonban ezekkel az ábrázolásokkal. Az egyik az, hogy arról lényegében nem esik szó: az 1945. évi földügy nem vagy nem pusztán egy agrártörténeti kérdés, hanem a már említett hatalomtechnikai eljárás döntő eszköze volt háborús állapotok közepette.[71] Az abban résztvevők is tudhatták ezt, de a földhöz jutás vágya, mohósága, kényszerűen gyors pártpolitikai döntések, a magántulajdon szentségének elvét félresöprő kommunista propaganda és erőszakos gyakorlat hatása erősebb volt.[72] Az sem feledhető, hogy a zsidótörvények már a korábbi években fellazították az alapvető jogi és társadalmi normarendszert.

Abból a kutatási előfeltevésből indulok ki, hogy a második világháború végén a kommunista projekt ideológiai alapvetéseire támaszkodó sztálini hatalomtechnikai eszközök legdöntőbb, az egész társadalmat radikálisan érintő eseménye a földelkobzás, majd a földosztás volt.[73] A földkérdés az MKP számára nyilvánvalóan az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb hatalmi kérdés volt, tehát olyan eszköz, amellyel radikális társadalmi-hatalmi átrendezést vihettek véghez. Olyan társadalomtörténeti eseményről van szó, amely a kommunista párt hatalombirtoklásának alapfeltétele volt hosszú időre.[74] A földreformrendelet kiadásának egyik oka az idegen, megszálló hadsereg politikai és hadvezetésének taktikai megfontolása volt.[75] Ugyanakkor az ebből következő radiká-

71 Az ideiglenes államszervezet szakasza az 1945. évi novemberi választásokig tartott, amely idő alatt a már említett társadalomtörténeti események megtörténtek.
72 A tulajdonhoz kötődő emberi kapcsolatok jelentőségét lásd F. Lassú–Lisznyai 2003, 383–391.
73 A kommunista párti belső miliőt felidéző Kállai Gyula szerint a földreform volt a „mérce". Kállai 1984, 155. A kommunista párt 1944. október 9-én rendezett orosházi gyűlésén a „Szovjetunió küldötteként" bemutatott Vas Zoltán és mások hangsúlyozták, hogy „A kolhozok a Szovjetunióban kitűnően beváltak, de mivel a magyar földmunkásság földet akar, elosztjuk közöttük a nagybirtokot." Szabó 1976, 36, 38. A kolhozok valódi életvilágára lásd Lewin 1980.
74 A mintegy „felülnézeti", politikatörténeti értelemben megvont periódushatárok másutt húzódnak, erre lásd Rainer M. 1998, 21; Rainer M. 2011. A földügy kiemelt jelentőségű volt a többi pártprogramban is, bár ezek „kidolgozottsága", időbelisége (1945 őszéig is elhúzódott) önmagában is tanulságos. Vö. Balogh–Izsák 2004, 9–90.
75 „Meghökkentem. Hát a Szovjet írja elő, hogy mikor készítsük el a földreformrendeletet? […] Nagy Imre, a kommunista földművelésügyi miniszter felolvasta a kormány földreformtervezetét, amelynek két jellegzetessége volt: radikalizmusa és felületessége. […] Megdöbbenve fordultam Tildy Zoltánhoz és kérdeztem: – Mi van itt? Miért nem lehet itt egyetlen ésszerű javaslatot elfogadtatni? Tildy Zoltán halkan válaszolt: – Tegnap magához kéretett bennünket Vorosilov marsall, s előírta a földreform mértékét és végrehajtásának időtartamát is." Nagy 1990, 143–145. Lásd még Vas 1982, 88–89. Hogy miért

lis változás, annak végrehajtása, társadalmi gyakorlata már más értelmezési lehetőséget és feladatot ad.[76]

A moszkvai irányítással tevékenykedő MKP vezetésének a célja nyilvánvalóan az volt, hogy a politikai hatalom minél gyorsabb megszerzése érdekében kiiktassák, illetve ellenőrizzék a rivális ellenpolitikai bázist.[77] Ennek gyakorlatáról a korábbi oroszországi, szovjetunióbeli tapasztalatuk megvolt, amiről persze a nyilvánosság előtt nem beszéltek. A két ellenpolitikai bázis az egyéni agrárgazdaságok és a vidéki miliőket több szálon átszövő egyházközségek világa volt.[78] Ha figyelmesen követjük az 1945. március 15-i földreformrendelet szövegét és a végrehajtás történéseit, akkor igazolható, hogy a „földreformnak" nevezett földelkobzás, földosztás valójában az egész társadalmat érintő olyan terv végrehajtása volt, amely a Vörös Hadsereg mindennapi jelenlétével együtt elegendő volt a kommunista párti diktatúra kialakításához. Ezért is fontos, hogy a „földreform" máig tartó emlékezeti kultúráját elhelyezzük a konkrét történeti kontextusokban.[79] A tendenciózusan csak pozitívnak ábrázolt „földreform" „nagysága" ma már elég távolról szemlélhető.[80] Nem mindegy azonban, hogy megfigyelési pozíciónkat a hegytetőn vagy a hegy lábánál jelöljük ki. Magam inkább az utóbbit választanám.[81] A korabeli célok, eszközök és társadalmi gyakorlatok sorában nézetem szerint a legfontosabb a történések társadalmi gyakorlata. Ezt döntő történelemformáló tényezőnek tartom, hiszen azok személyes és társadalmi emlékezete a hivatalossággal, a hivatalos emlékezettel szemben is hat.[82] A hallgatás kultúrájának kiszélesedése az állami erőszak kiterjedését jelzi. Így például a magyar társadalmi emlékezetből alapvetően kimaradt az arisztokráciának a mindennapok világában megragadható, életszerű képe.[83] Továbbra is alapvető kérdés marad, hogy miként lehet földreformnak nevezni a néhány nap alatt, a frontharcok áprilisi befejezése előtt radikálisan végrehajtott tulajdoncserét. Mi volt a SZEB, így Magyarország sorsát is a kezükben tartó szovjet diktátorok célja a megszállt területen? Saját racionalitásuk szerint kézenfekvőnek tűnt az új politikai berendezkedést, a már

lett az eredeti törvénytervezetből végül Vorosilovék akarata alapján földreformrendelet, lásd Korom 1996, 123–124.

[76] „Amikor tehát egy jelenség magyarázatához fogunk, külön kell feltárnunk a ható okot, amely kiváltotta, és a funkciót, amelyet betölt." Durkheim 1978, 113–114.

[77] Orlando Figes számos munkájában igen érzékletes példákkal szemléltette ezt a folyamatot. Természetesen nem gondolom, hogy mindez a Vörös Hadsereg által megszállt országokban, tehát más szociokulturális körülmények között mechanikusan ugyanúgy történt volna, mint a Szovjetunióban. Figes 1996, 745; Figes–Kolonitskii 3, 32, 127. A kommunista párt azokat is perbe fogatta, akik pedig nem voltak „németbarátok". Koncepciós per és bebörtönzés révén erre a sorsa jutott az ország egyik legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy Pál is. Kaposi 2009, 140.

[78] Rugg 1978, 50–54; Wittenberg 2006, 40–41.

[79] Erre lásd például Püski 2015; Ritter 2015.

[80] Hosszú távú hatásaira, az alulnézeti közelítésmód egyik példájára lásd Brett 2010.

[81] „[...] elfelejtettük, hogy bizonyos nagyságot, amint bizonyos jóságot ugyancsak, meghatározott távolságból kell néznünk, mégpedig alulról, és nem felülről – egyedül csak így fejtik ki hatásukat." Nietzsche 1997, 58.

[82] Connerton 1989, 13–14; Todorov 9–12.

[83] Gudenus-Szentirmay 1989, 107–109; Püski 2008; Ispán 2007.

elfoglalt kulcspozíciók (a nemzetgyűléstől a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciókon keresztül a földigénylő bizottságok kommunista hegemóniájáig) biztosítása mellett a gazdasági eszközök révén kialakítani. A „földreform" moszkvai kidolgozói a „szovjet jogot" is alapul vették, amelyből, az orosz joghagyomány miatt is, hiányoztak a római jog tulajdonra vonatkozó elemei. A kommunista doktrínát követő, Moszkva rezidenseiként működő Rákosiék a gazdasági diktatúrát a legszélesebb keretek között alkalmazták.[84] A céljuk az volt, hogy az „új Magyarország" lakóinak anyagi léte elsősorban az általuk formált hatalmi struktúra szolgálatától vagy pedig az ahhoz való alkalmazkodás minőségétől függjön.[85]

A földelkobzásokkal az úgynevezett „úri" birtokosok teljesen önkényes kategorizálása révén a magyarországi nemesi társadalmat, a polgárosodást szívósan szem előtt tartó középrétegeket, továbbá a maradék arisztokráciát s az egyházközségek minden települést érintő hálózatát alapjaiban rendítették meg. A polgári kori jogértelmezések szerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonelkobzás" ment végbe.[86] Hogy mindezt mennyire csak a politikai szempontok határozták meg, azt az is igazolja, hogy a magánvállalkozások követelései harmadik személlyel szemben az államra átszálltak, a terheket azonban az állam nem vállalta.[87] Rendszerint az is feledésbe merül, hogy a jogi normák, jogszokások ekkori, ilyen mértékű áthágása önmagában is hosszú időre társadalomformáló tényező lett.

A moszkvai irányítással elindított földosztás a kommunista párthoz kötődő tömeglojalitás kikényszerítését, megteremtését is szolgálta. Dimitrov „viccelődése" szerint a szabad prédát, az ingatlanokat a helyi kommunisták most valóban feloszthatták, ahogyan ezt jól nyomon követhetjük az egyes lokális történésekben.[88] Maga a kampány, a földterületek felosztása a „helyi erők" bevonásával a modern diktatúrák propagandájára jellemző társadalmiasítás volt. A társadalmiasítás azt jelenti, hogy egy sajátos társadalmi részvételre buzdították, kényszerítették a társadalom tagjait, amely érintettség nagyban hozzájárult az öntabusítás növeléséhez.[89]

A súlyos történelmi örökségből fakadó földéhség, a birtoklási vágy kielégítése, a bosszú jelentős történelem- és társadalomformáló tényezővé vált ekkor is. Nyilvánvaló tömeges jogtalanságok, traumák, újabb konfliktusok keletkeztek, így például megemlíthető a kollektív módon fasisztának minősített svábok kitelepítése,[90] és a házból, ingatlanból való

[84] Ennek a politikának a kortársi megfigyelésére is lásd Kárász 1990, 80; M. Kiss 2006, 49–50.

[85] A szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszőtt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé. Bourdieu 2002b, 27.

[86] Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 197–198; Bognár 2010. Részben más nézőpontból lásd Fodor 2005, 115–124, 132. A magántulajdon védelme az emberi társadalom kialakulása óta létezett: Siegrist–Sugarmann 1999.

[87] Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 198.

[88] Mevius 2005, 108.

[89] Ö. Kovács 2012.

[90] Hogy életszerű módon érzékeljük a korabeli döntéshozatali miliőt, idézném az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökének, Veres Péternek a jegyzőkönyvvezető szerinti megfogalmazását (1945. április 20.): „Elnök a sváb kérdésben szigorú állástfoglalást tart szükségesnek. Szerinte ki kell mondani,

kibillentés újabb önkénnyel járó összevonása a földosztással, a „földreformrendelet" pontjainak negligálása, a különböző zsarolások. Mivel az említett történések a közvetlen testi cselekvéssel és a hétköznapi valósággal voltak összefüggésben, ezért azok jelentőségét a lokális életvilágokban kell értelmeznünk.

A földelkobzás és földosztás mint hatalomtechnikai és társadalomátalakítási eszköz

„A szabotázs letörésére azonban a legjobb eszköz a gyors cselekvés, befejezett tények teremtése. [...] A földigénylő bizottságok esetleges hibáit később is ki lehet javítani, lehet ellenük fellebbezni a megyei és országos szervhez, de a fellebbező birtokon kívül fellebbezzen."[91]

„[...] a földigénylő bizottságok az elkobzandó birtokokról szóló határozataikban nincsenek kötve népbírósági ítéletekhez vagy igazoló bizottsági döntésekhez, hanem kizárólag saját belátásukra és jogérzékükre támaszkodva kimondhatják, hogy a községben kit tekintenek hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek."[92]

hogy minden sváb elvileg fasszista [sic!] és volksbundista. A svábok maguk igazolják ennek az ellenkezőjét." MNL OL XVII-1-a. OFT, 1. doboz; A magyarországi németek kényszermigrációjának kérdése az 1930-as évekre megy vissza. Gonda 2014, 43. A „nemzetiséghűségi" vizsgálatok sem támasztották alá az idézett állítást. Gonda 2014, 48–49.

91 Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban, Debrecen, 1945. március 22. (Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékletében.) Rákosi–Szabó 1967, 70. A mottóban szereplő MKP-szöveg szóhasználata a tanult bolsevik terminológiának megfelelően „szabotázsnak" minősíti a kommunista párt céljaival szembeni megnyilvánulást, de még fontosabb az a rész, amely egyértelműen utal a birtokok gyors elvételére, a kész helyzet elé állításra. A radikális tett általában felülírta az egyébként az MKP által is hivatalosan elfogadott jogi normákat. Ennek jelentőségét azért is szem előtt kellene tartanunk, mert a levéltárak földosztással kapcsolatos dokumentációi tévedésben tarthatják a kutatót. A kommunista párti elvárásoknak megfelelő történeti ábrázolásoktól napjainkig terjedően hosszas tanulmányokat lehet olvasni és majd írni a földosztás végrehajtásának mennyiségi és minőségi jellemzőiről. A ránk maradt hatalmas mennyiségű irattömeg az elkobzásban, juttatásban részesültek fellebbezéseit, sérelmeit, panaszait tartalmazza. Gyakran azonban elfelejtjük, hogy ezek a beadványok a társadalmi reakciókról, az alkalmazkodás, bizonyos mértékig a szembenállás, a kisebb „előnyök" megszerzéséről is beszélnek, a lényegen azonban nem változtattak. A földbirtok köré szerveződő hagyományos életvilágokat, társadalmi-gazdasági egységeket és hagyományos jövőképeket széttörték. A fellebbezések évekig elhúzódtak, miközben a birtok más kezén volt, majd pedig átfogóan a kolhozosítás révén államosították azt. A fent megfogalmazott praktikus célok, a fogalomhasználat folyton tükröződik a helyi forrásokban is: „a paragrafusokat nem kell szó szerint venni, mert ha a nép érdekeit képviseljük, akkor nincs az a törvény, vagy kormányrendelet, amely ezt keresztül tudná húzni. [...] Népi demokráciában a nép érdekében történő intézkedések mindig törvényerőre emelkednek". Az MKP jászberényi szervezetének helyiségében megtartott járási titkári ülés, 1945. április 4. Csönge 2005, 182.

92 Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban, Debrecen, 1945. március 22. (Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékletében.) Rákosi–Szabó 1967, 69.

„[...] a bizottság elnöke Bessenyei János bányász többször kijelentette, hogy földet csak annak ad, akinek vörös könyvecskéje van."[93]

Az egykori kisújszállási gazdasági cselédből 1944 októberében kommunista párttitkárrá, jászsági földosztási kormánybiztossá vált Földi István így írta le emlékeit az 1945. évi tavaszi földindulásról: „A szolnoki repülőtéren várt egy másik szovjet tiszt és egy tolmács. Beültünk a katonai dzsipbe és elindultunk a jászsági falvak felé. Mindenhol az elöljáróságra, a községházára mentünk, a bírót és a főjegyzőt kerestük. Én igazoltam magam, elmondtam: az az igényünk, hogy ha két vagy három nap múlva ide visszajövünk, meghatározott időre, addigra hívják össze az embereket, a falu népét, hogy meghirdethessük a földosztást, és megválaszthassák a földosztási bizottságot. Amíg én beszéltem, a szovjet főhadnagy kitette a pisztolyát az asztalra, s amikor én befejeztem, ő megemelte, tenyeréhez ütögette a fegyvert és a tolmács útján közölte: ha nem lesz meg a kijelölt időre a nagygyűlés, ő idejön a községházára és lelövi a bírót is, a főjegyzőt is. Simán és rendben ment minden [...]"[94]

A Vörös Hadsereg tisztjei és magyar követői alapvetően úgy jártak el, ahogy arra a pártiskolákban nevelték őket. Végrehajtották azt, ami a cári uralom felszámolásával a Szovjetunióban megtörtént: a hagyományos privát gazdaságokat minimalizálták, egyelőre a területüket, majd a számukat. A Lenin által oly részletesen kifejtett program szerint működtek. A földbirtoklás magántulajdonának államosítása és a tulajdonnak úgymond a „proletárállamnak" juttatása volt az ő elgondolása szerint a „szocialista forradalom" egyik legfontosabb intézkedése.[95] A parasztság kulcsszereplő volt ebben az átalakításban, hiszen az egyházközségi kapcsolatokon keresztül egyrészt politikai veszélyt jelentett, másrészt a termelési potenciálja (élelmiszer, ipari munka és tőke) nélkülözhetetlen volt.[96]

A szovjet katonai teherautóval érkező és működésbe lépő kommunista párti megbízottak parancsai átfogók és meghatározók voltak. A katonai hadműveleti logikának megfelelően, a földosztás során a terror verbális, szimbolikus elemei rendszerint elegendőek voltak a kívánt cél eléréséhez, ahhoz, hogy a szovjet katonai parancsnokok által irányított helyi földosztás a kiszabott időben és módon megtörténjen.[97] A parancsnokok többször arra is hivatkoztak a földelvételek során, hogy nincsenek magyar törvények, csak a Szovjetunió akarata számít.[98]

93 MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. Például Somogy megyében a kommunista párt a földreformrendelet mellé a „belépési nyilatkozattal egybekötött röpcédulát is nyomtatott". Kanyar 1964, 73.

94 Csönge 2011, 413–414.

95 Paffrath 2004, 51–59.

96 Rugg 1978, 54.

97 „Szükséges tehát a gyorsaság, hogy kirántsuk a talajt a földbirtokos osztály alól." Az MKP jászberényi szervezetének helyiségében megtartott járási titkári ülés, 1945. április 4. Csönge 2005, 180.

98 „Jelentem, hogy a járási orosz katonai parancsnokság rendelkezésére községünkben a földosztást végrehajtottuk a magyar rendeletek figyelmen kívül hagyásával." Andornaktálya község jegyzőjének jelentése a Mezőkövesdi járási főjegyzőnek a szovjet parancsnokság utasítása szerinti földosztásról.

A moszkvai évek alatt, majd később a közvetlenül Vorosilov irányításával tevékenykedő MKP vezetése dokumentálható módon igyekezett megteremteni a „demokratikus földreform" politikai mítoszát, s elsősorban azt, hogy mindez a kommunista pártnak köszönhető.[99] Az MKP Központi Vezetősége kezdettől fogva kézben tartotta a földosztás kampányát, annak végrehajtására vonatkozóan a sajtóban is közzétette a „hivatalosan csak" a párttagjainak szóló utasítást, amely tételesen felsorolta a célokat, eszközöket és módszereket. A közvetlen személyes akaratérvényesítést a vidékre küldött kommunista párttagok jelenlétével is biztosítani igyekeztek.[100] Márciusban hetvenegy főt, majd folyamatosan növekvő számban küldtek kommunista párttagokat vidéki helyszínekre.[101] A vizualitásra nagy hangsúlyt fektetve, tizenkétféle plakátot készítettek összesen hatvanezer példányban. Külön a helyi párttagság számára tízezer példányban adták ki egyrészt a *Néplap* mellékleteként, másrészt külön füzet formájában az instrukciókat. Április elején tizenhat nagygyűlést szerveztek a nagybirtokjellegű központokban, arra is figyelve, hogy a szónokok egységes beszédmódban szólaljanak meg.[102] Végül, de nem utolsósorban: „Beállítottuk a »Néplap«-ot a földreform végrehajtási kampányának szolgálatába: birtokok, cikkek, beszámolók és jelszavak leközlésén keresztül a »Néplap« ilyen értelemben megszerkesztett húsvéti számából vidéki terjesztés céljára külön 1.300 példányt nyomattunk ki és küldtünk széjjel."[103] Az 1945-ben készült fotók „ünnepélyes gyűléseinek" jele-

Andornaktálya, 1945. július 23. A jelentés a következőképpen folytatódik: „A parancsnokságtól ugyanis f. hó 18-án megkaptuk az utasítást, hogy deportálás terhe alatt 3 nap alatt mérjük ki a kiosztandó területet a nincstelen lakosság között, de úgy, hogy mindenki kapjon földet. Ennek alapján a rendelkezésre álló 546 hold szántót, 71 hold rétet, 19 hold szőlőt a 70 hold házhely levonása után 424 személy között szétosztottuk. Az orosz parancsnokság nem hagyta meg Mocsáry Lajosnak, sem a Megyei Földbirtokrendező Tanács által megítélt 100 hold földet és felosztotta az egyházi javadalmi földeknek a 10 holdon felüli részét is. Ezzel a munkálattal annyira el voltam foglalva, hogy f. hó 18-tól csak a mai napon vagyok benn a hivatalban, mivel az egy és másfél holdas parcellákban kiosztandó földterületek kimérésével nagyjából csak most lettünk készen." MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 108/1945. Andornaktálya község jegyzőjének jelentése a Mezőkövesdi járási főjegyzőnek az orosz parancsnokság utasítása szerinti földosztásról. A Dunántúlon is dokumentálható az előbbihez hasonló eljárásmód. „A Magyarországi Szovjet Javak somogyszobi számtartósága 131/1946. sz. alatt közölte a Tanáccsal, hogy az inkei földigénylőknek nem a magyar állam, hanem a Szovjetunió ad földet." Kanyar 1964, 149.

99 Az ilyen típusú modern kori politikai mítoszteremtésre lásd Cassirer 1997. A kommunista párt tudatosan törekedett megteremteni az „új honfoglalás" részeként az MKP új szerepét, Nagy Imre, a „földosztó miniszter" jelentőségét. Izsák–Kun 1994, 11–16, 58–61; Rainer M. 1996, 266–267; Mevius 2005, 108. A földosztás egyházpolitikai „harci eszközére" lásd Vincze 2007.

100 A Sopron vármegyei főispán 1945 júniusában a kommunista párti vidékre küldötteket így jellemezte: „nagyvárosiak lévén, nem volt érzékük a vidéki lakossággal való bánásmódhoz, s agresszív fellépésükkel a lakosságban visszatetszést és félelmet keltenek." L. Balogh 2015b, 456.

101 Tíz főt az FM-, negyvenhárom főt járási megbízottként, tizennyolc főt pedig „pártvonalon". PIL 274. fond. MKP KV, 13. csop. 19. ő. e. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május. 36. l. Debrecen, 1945. április 1.

102 A tolnai MKP-beszámolót lásd Somlyai 1965, 271–274.

103 PIL 274. fond. MKP KV, 13. csop. 19. ő. e. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május. 36. l. Debrecen, 1945. április 1.

netei szintén egy megtervezett központi koreográfia lokális variánsai.[104] A bolsevik módszertan oroszországi gyakorlatát átvéve, a földművesek körében egyébként nagy hatásúnak gondolt és annak is számító vizualitásra építve, a „kastélyban vagy az úrilakban" tartott „ünnepélyes lakomával" akarták elérni azt, hogy „a falu népének ilyen külsőségek révén is látnia kell az idők változását, hadd érezze, hogy most ő az úr".[105]

Vessünk egy pillantást olyan kortársi leírásokra, amelyekből kiindulva értelmeznünk lehet, hogy valójában mi ment végbe a földreformrendelet végrehajtása során. Azt gondolom, hogy a magyarázatunk során egyrészt a döntéshozók gondolkodási horizontjára, céljaira, másrészt a döntéshozatal következményeire, a konkrét társadalmi gyakorlatra és tapasztalattörténetére kell fókuszálnunk, hogy életszerű közelségbe hozzuk a „földreformot".

Helyzetképek az Országos Földbirtokrendező Tanács ülésein

Az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) tagjai is tisztában voltak azzal, hogy a „földreform" gyors végrehajtása, az „érdekeltek" saját szempontjai szerinti földosztás, a mérnöki, telekkönyvezési munkálatok elmaradása újabb konfliktusokat gerjeszt.[106] A nincsteleneknek és kisbirtokosoknak juttatandó parcellázás mellett a döntéshozói kör számára kezdettől cél volt a 200–500 holdas állami mintagazdaságok létrehozása. Többek között ezért is ragaszkodott az OFT ahhoz, hogy a korábban állami kézben lévő területekhez csak az ő engedélyükkel lehessen hozzányúlni.[107]

104 Erre a történeti szituációra is érvényes lehet Bourdieu megállapítása: „A papíron létező osztályból »valódi« osztály csak akkor válik, ha tagjait politikailag mozgósítják valamilyen cél érdekében [...]" Bourdieu 2002c, 22.

105 Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban (Debrecen, 1945. március 22. Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékleteként). Rákosi–Szabó 1967, 71. A kommunista párti politikai mobilizáció valóban létező indulatokat használt fel. Vö. például Dessewffy 1999, 60–62.

106 A következő tartalmú, itt a Kalocsa melletti Foktőről idézett panaszok ismétlődően bukkannak elő más megyék irataiból is: „Általában panasz tárgyává teszem, hogy Foktő községben a Földigénylő Bizottság a vonatkozó rendelet és végrehajtási utasítások mellőzésével hajtotta végre a földosztást; a Bizottság nem a rendeletben szabályozott módon alakult meg, a földosztásra vonatkozó javaslatot soha ki nem függesztette, jóváhagyás végett a Vm. földrendező Bizottságához fel nem terjesztette és olyanokat is juttatott ingatlanhoz, akik a rendelet 35. §-a értelmében földigénylésre nem jogosultak." Ugyanezen településen még több másik személy írt hasonló tartalmú levelet. MNL BKML XVII. 501. 1945. 2. doboz, Foktő. 15. cs. 3016.

107 Az OFT első ülése, 1945. április 4. Jelen volt: Nagy Imre földmívelésügyi miniszter, Veres Péter elnök, Dr. Donáth Ferenc, Dégen Imre, Takács József, Macska József, Dr. Kerék Mihály tanácstagok. MNL OL XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1. doboz, 1945. április 4. 1–2. o. A beérkezett jelentések közül idézve: „Az Elnök közbevetőleg megemlíti, a Tiszántúlon tapasztalta, hogy kétszer-háromszor kell felborítani egy határozatot, mert a bizottságok nem tudják a feladatukat." MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. 2. o. „[...] a mezőgazdasági ipari üzemek hasznosítására gyakran álszövetkezetek keletkeznek, s attól lehet tartani, hogy ezek a földhöz jutottakat megkárosítják." MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. 3. o. A törökszentmiklósi elkobzások egy részét a Szolnok Megyei Földbirtokrendező Tanács nem hagyta jóvá. Az OFT szerint a megyeiek indoklása hiányos

A Tiszántúlon és Északkelet-Magyarországon 1945. április második felében lényegében már befejező szakaszába érkezett a földosztási kampány. Ehhez képest a Dunántúl nagy részén a megyei és helyi döntéshozói szervek összeállítása sem történt meg.[108] Több dunántúli megyében eleve számoltak a svábok után maradt üres ingatlanokkal, ahol „az alföldi földmívelő lakosok emberfeleslegeit szándékoztak letelepíteni".[109] Mindezzel párhuzamosan a svábokat általában rövid időn belül eltávolították a helyi döntéshozók sorából.[110]

Az OFT tagjai azzal is tisztában lehettek, hogy az elkobzások sokszor sem a községben, sem pedig a megyei döntéshozói körben nem a rendelet szerint történtek. A Szolnok megyei, s ezen belül is például a karcagi földfosztásokról ezt írták: „A megyei tanács kiküldöttjének jelentéséből megállapítható, hogy a községi földigénylő bizottság elkobzási javaslatai nem mindenben helytállóak. De a megyei tanács kiküldöttje sem hallgatta ki minden esetben az elkobzást szenvedő egyéneket, hanem csak egyoldalúan a községi földigénylő bizottság tagjainak kihallgatásával készítette jelentését."[111]

volt, és ezért utasította a „Megyei Tanácsot, hogy minden esetben részletesen indokolja meg az elkobzást kimondó határozatát". MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 25. 3. o.

108 Veszprém, Győr, Moson, Zala, Vas megyében április közepéig még a földet elosztó bizottságok sem alakultak meg. Május végén Veszprém megyében a tanácsot még mindig nem nevezték ki. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. és június 13.

109 MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. A kényszerű és önkéntes népességmozgás kortársi körülményeire, a helyi konfliktusokra jellemző példák: „Jászladány községből mintegy 150–200 család kíván áttelepülni a Pest környékén lévő sváb birtokokra. A jászladányiak kiküldöttei már meg is tekintették Budaörs, Törökbálint és Vecsés községeket, ahová szívesen is mennének. A Volksbund-tagok igazolása azonban még folyamatban van s így nem lehet megállapítani, hogy az említett községekben hány család helyezhető el." Az OFT ebben az esetben úgy határozott, hogy az igazolási eljárás és a svábok kitelepítése után értesítik a jászladányiakat. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 5. 3. o. „Ercsiben mintegy 22 rákoscsabai család települt le anélkül, hogy akár a megyei tanácsot, vagy akár az Országos Tanácsot megkérdezték volna. A községi lakosok a rákoscsabaiak áttelepülését nem jó szemmel nézik." Az OFT jóváhagyta a rákoscsabaiak áttelepülését. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 25. 2–3. o.

110 Gáll Mihály jelenti a sváb községekbeli tapasztalatait: „több községben járt és ott többnyire mindenütt ugyanazt tapasztalta. A svábok egymást igazolják és sváboknak osztják a földet. Bejelenti, hogy Pilisborosjenőn felfüggesztette a földigénylő bizottság működését és új bizottságot alakított, most már csak magyarokból. A Tanács határozatilag kimondja, hogy minden olyan községben, ahol a svábok túlsúlyban vannak, a községi földigénylő bizottságok munkáját fel kell függeszteni". MNL OL XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1. doboz, 1945. május 7. 2–3. o. Az elhúzódó konfliktusokra visszatérő példák Kovách Ágoston Hartáról 1946. április 22-én írt levelének részletei: kérdezi, hogy „igaz-e": több családtagot tüntettek fel az íven, hiányos leltárok (például a Volksbund-tagoknál), „protekciós földigénylő bizottsági tagok", a „telepesek között számtalan alkoholmérgezést kapott már eddig is", „a telepesek java része fertőző betegséggel jött", 65 évesnél idősebbeknek is adtak földet. „Igaz-e az, hogy Vastag László és társai megkísérelték megvesztegetni Kovách Ágoston volt körzetvezetőt", nem vették leltárba az élelmiszert, s utána vacsorákat rendeztek, a földigénylő bizottságok tagjaihoz sok ingóság jutott. MNL BKML XVII. 501. 1946. 21. doboz, 2367. Fejér megyei példa: „110 telepes család érkezett minden felszerelés nélkül, pénz hiányában még a vetőmagot sem tudják megvásárolni. Kéri a lefoglalt napraforgó vetőmag részükre való kiosztását. A telepesek mint önállóak vannak nyilvántartva, élelmük azonban még egy hónapra való sincs. Mi lesz, ha ezeknek nem lesz mit enniük?" MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 2. cs. Jegyzőkönyvek. Székesfehérvár, 1946. április 14.

111 MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 7.

Kerék Mihály többször szembekerült az OFT többségi, kommunista álláspontot képviselő tagjaival.[112] Az 1945. május 14-i ülésen kifejezetten a „politikai megbízottak" (utalás a kommunista pártra) zavart keltő tevékenységét kifogásolta, „akik a tanácsok működése előtt a földosztást irányították és a rendelet határait túllépték. Ennek következtében igen sok helyen egyes birtokosok földjüket, sok helyen még lakásaikat is elveszítették. Szerinte nem lehet ezeket az igénybevételeket elintézni azzal, hogy az új végrehajtási rendelet szerint majd készpénzzel kártalanítják őket. Disztingválni kell az igénybevételt szenvedettek között. Dr. Donáth[113] tanácstag szerint a visszamaradó 100 holdak igénybevételének oka az egyes községekben lévő nagy földhiány volt. Természetesen az országos tanács a földigénylők javaslatát csak abban az esetben fogja jóváhagyni, ha az igénybevétel indokolt."[114]

Sok emberi sorsot és birtokelkobzást meghatározó döntés született az OFT-ben, amelynek 1945. június 9-i ülésén a több hónapos, lényegében a már megtörtént elkobzások kapcsán egy beadványt vitattak meg. A vita egyik sarokpontját az úgynevezett népítélet jelentette. A beadvány azt írta volna elő, hogy a községi földigénylő bizottságok és a megyei tanácsok (s innentől Donáth Ferencet idézzük) „hogyan, milyen eljárás után foganatosítsák az elkobzást. Kétségtelen, hogy az elkobzásokkal kapcsolatban panaszok vannak. Szerinte azonban a körrendelet-tervezet újra felvételt jelentene, amely az eddig készített kiosztási tervek felborítását okozná, [...] hogy ki a népellenes és ki a hazaáruló, azt a község lakossága tudja legjobban megállapítani (népítélet). Javasolja, hogy a tömeges elkobzások eseteiben a Tanács 3 tagú bizottságot küldjön ki az elkobzások kivizsgálására". Donáthék véleményével szemben Kerék Mihály „előadja, hogy az elkobzások eseteiben teljes zűrzavar uralkodik. Minden község más-más módszer szerint dolgozik. Hiányosan futnak be a jelentések. Körrendelet célja a bizonytalanság megszüntetése és annak a megelőzése, hogy később a földbirtokreform befejeződése után ne álljon elő olyan helyzet, hogy az állam nyakába a helytelen elkobzások miatt a kártérítési perek légióit akasztják. Szerinte ezzel a preventív eljárással nemcsak az igazságot szolgálná a Tanács, hanem az adminisztrációs munkáját is megkönnyítené. Igen súlyos hibának tartja azt, hogy elkobzások alkalmával az elkobzást szenvedő fél kihallgatását mellőzik. Felfogása szerint mindenkinek alkalmat kell adni arra, hogy védekezhessék. A népítélet ugyanis, különösen, ha az néhány, nem mindig érdektelen földigénylő bizottsági tag egyéni szándékát tükrözi csupán, nem minden esetben nyújt biztos alapot az igazság eldöntésére. [...] az eltávozott elkobzást szenvedetteknek adassék mód védekezésre akkor, amikor visszatérnek. A távollét ugyanis egymagában nem lehet bizonyíték amellett, hogy az elmenekült fasiszta vagy nyilas érzelmű lett volna".[115]

Végül Kerék Mihály álláspontja nem kapta meg a többségi támogatást, így érvényesnek minősítették az addigi méltánytalan gyakorlatot.

112 Kerék Mihály a háború előtti időszak tekintélyes agrárszakértője, *A magyar földkérdés* című alapvető műve 1939-ben jelent meg. Az OFT-ben a Független Kisgazdapárt képviseletében volt tag. Önéletírását lásd Kerék 2005.

113 Donáth Ferenc jogász a kommunista párt képviseletében az OFT elnökhelyettese volt.

114 MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 14. 1–2. o.

115 MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 9. 1–3. o.

Az egyházi, mindenekelőtt a leginkább érintett katolikus intézmények, főként iskolák esetében nem vették tekintetbe a vagyonok céljellegét. Ennek egyik példája volt az egri érseki jogakadémia, amelynek az évi kiadásait mintegy 244 ezer pengőre tették. Ennek csupán 8%-át tudták tandíjból fedezni.[116] A kiadások zömét az érseki ingatlanok jövedelméből állták. Az OFT az ilyen és ehhez hasonló esetekben mereven elutasított minden differenciálást, és a panasztevőket az illetékes – nyilvánvalóan szintén pénzforráshiánnyal küzdő – minisztériumhoz irányították.[117] Hasonló elutasításban részesült a református egyház, amelynek 2480 egyházközsége (1989 anyaegyházközség) összesen 143 ezer kataszteri hold földbirtokkal rendelkezett, azaz egy-egy egyházközségre átlagosan nem jutott több mint 50 kataszteri hold, amiből 10–20 holdas területek szolgálták a lelkész, a kántor és a tanítói javadalmazást, sőt igen sok esetben a dologi kiadásokat is ebből fedezték. Az ennél nagyobb birtokok jövedelmét a magasabb fokú iskolák kiadásaira kellett fordítani. Az egyházközségek az elemi és községi iskoláik költségeiket több mint 44%-ban saját, általában bérbe adott földjeik hozamából fedezték.[118]

Az előbb említett példák is érzékeltetik, hogy az egyházi iskolák helyzetének államosítása már 1945-ben megtörtént.[119]

Lokális példák

A már említett szovjet katonai parancsnokság védelmében érkező kommunista párti megbízottak utasításai alapvetően meghatározták a történéseket.[120] A földosztás sok településen a szovjet propagandaosztály és Rákosiék által megtervezett külsőségek közepette ment

[116] A kérdéskör háború előtti időszakára lásd Csíky 2008.

[117] MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 9. 5. o.

[118] Dr. Tibori 1995, 126–127.

[119] 1948-ban a folyamat leplezetlenné vált. Szabó–Szigeti 2008.

[120] Bagaméri István pesterzsébeti lakos jelentése „a kunszentmiklósi járás területén a földbirtokreform végrehajtásáról": „1945. évi március hó 27-én indultam el Debrecenből orosz katonai autóval Kecskemétre, innen pedig a Kommunista Párt vitt tovább járásom székhelyéig, Kunszentmiklósig, ahova március hó 29-én érkeztem meg. Itt azonnal felvettem a kapcsolatokat a Párttal s nem sokkal utána sikerült megbeszélést folytatnom a járás területéhez tartozó 5 község MKP titkáraival, a többi 3 községből pedig a paraszt- és kisgazdapárt kiküldötteivel. Ezekkel megbeszéltük a programot, utasítást adtam nekik a községi földigénylő bizottságok szervezési előmunkálataira és elláttam őket földreformrendelettel és propagandaanyaggal.
[…] Először Kunszentmiklóson szerveztem meg a földigénylő bizottságot. A szervezés menete nagyvonalakban a következő volt: dobszó útján gyűlést hívtunk egybe, itt ismertettem a rendelet célját, majd a pártbizalmiak bevonásával sor került a földigénylő bizottság tagjainak megválasztására. Ezeket rendelettel láttam el és kötelességükké tettem annak áttanulmányozását és a munkálatok mielőbbi megkezdését, a hatóságokat pedig utasítottam, hogy a bizottságot munkájában a rendelkezésre álló minden eszközzel támogassa. A földigénylő bizottság összetételében figyelemmel voltam arra, hogy megfelelő és rátermett emberek kerüljenek oda és hogy az érdekeltek rétege arányosan képviselve legyen. Ezután került sor a földigénylők, valamint a felosztásra kerülő (elkobzandó és igénybeveendő) birtokok összeírására, majd ezt követte a földek felmérése és a földosztás megfelelő ünnepélyes keretek között táncmulatság egybekötésével és a birtokívek egyidejű átadásával. A járáshoz tartozó 8 község közül háromban

végbe. A rábasömjéni, 1945. április 16-i „új honfoglalásról" a kommunista párti jelentésíró a következőképpen jelentett: „Délután az egybegyűlt néppel vörös zászló alatt kimentünk a mezőre és ünnepélyes keretek közt megkezdtük a földosztást. Az első karó leverése után Juhász elvtárs kérte a népet, hogy ne feledkezzék meg a vörös lobogóról, mert bármennyire is gyűlölt volt az valaha, mégis e lobogó alatt kapták meg jogos örökségüket, a földet." A góri lakosok körében is terjedő hírekre közvetetten utaltak. Ezek egyike az volt, hogy a Vörös Hadsereg elszállít fiatalokat. Az ettől való félelem annyira erős lehetett, hogy a falubeliek lehetőség szerint nem hagyták őrizetlenül a valós veszélynek leginkább kitett családtagjaikat. A jelentésíró hetyke mondata leplezni próbálta a tényleges történéseket:[121] „Nagy megnyugvással vették tudomásul, hogy nyugodtan mehetnek templomba és az oroszoknak eszük ágában sincs az, hogy gyermekeiket Szibériába vigyék."[122]

A példaként választott Szolnok és Vas megyei beszámolók hangneme, a bizottságok megalakulására, a földosztásra tett utalások mind azt érzékeltetik, hogy a kommunista párti koreográfia, a szovjet parancsnokokkal való folytonos kapcsolattartás és a kész tények elé állítás mennyire domináns volt.[123] A Kőszegi járás tizenhárom falujában történteket így foglalták össze: „Mind a 13 faluban van földigénylő bizottság. Egy faluban osztják a földet. Budapestről kiküldött Berkó Pál (VIII. ker.) Karvai Nándor (VIII. ker.) tizennégy napja vannak Kőszegen, megérkezésükkor az egész környéken nem volt egyetlen kommunista, gyűlést tartottak 1.400 főnyi résztvevővel, a rendőrséget kézbe vették, lapot adnak ki, hetenként kétszer 2.500 darabot. Ötszázan jelentkeztek tagnak. Szép párthelyiségük van (nyilas ház). Villany, telefon van a pártházban. A város katonai parancsnoka jóakaratúan támogatja őket munkájukban. Kunfalvi János kőműves 39 Kőszegi (sic!) lakos a párttitkár."[124]

A rendeletek, a végrehajtási utasítás egymással ellentétes értelmezése, a kommunista párti nézőpontból megfogalmazott „szervezetlenség" jól nyomon követhető a Szolnok megyei beszámolókban. Jászapátiban is vörös lobogó alatt vonultak a földigénylők. Ennek látványa is, vagy éppen a gumibottal és pisztollyal járkáló KP-megbízott jelenléte is befolyásolhatta a kommunista párti kampányszervezők által idézetteket: „Felkerestük a helyi plébános urat, előadtuk, hogy a 100 holdon felüli földjét igénybe vesszük. Meg-

még nem volt megalakítva az MKP […]." PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 146–148. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május.

[121] Bognár 2012, 47–90.

[122] PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. Uo. 1945. április–május, 107. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, Gór, 1945. április 19. Ezt a félelmet ugyanígy megemlítik a kunszentmiklósi beszámolóban is: akadályozta a gyűlés megszervezését, hogy az emberek féltek, hogy közben a Vörös Hadsereg katonái (2000–8000 fő helyben) kifosztják a házaikat. Uo. 146–148. l.

[123] Lásd például: „Ápr. 12-én érkeztünk Szolnokra. Beszámoltunk a Megyei Földbirtokrendező Tanács és az ottani Orosz katonai parancsnoknak, utóbbi elvitt Jászberénybe és utasított, hogy Jásztelek, Alattyán, Jánoshida, Jászalsószentgyörgy községekbe menjünk el." PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

[124] PIL 274. fond. MKP KV ir. 13. csop. 19. ő. e. Kőszeg, 1945. április 20. 124. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei.

értően tudomásul vette, mondván »Ki nem veszi tudomásul az idő parancsszavát, azt az ár elsodorja«".[125]

A kommunista párti megbízottak tiszaroffi eljárása még élesebben tárja elénk, milyen mértékben volt meghatározó az akaratuk: „Földigénylő Bizottság van, de megalakulása szabálytalan, mert a K. P. kinevezés útján hívja életre és ezért mi összehívjuk a földigénylőket és a többi pártok bevonásával megalakítjuk a F. I. B.-ot. A földosztás részben megkezdődött, de mi újra kezdetjük. Annak dacára, hogy a földigénylők részére 3 holdat osztottak, de a K. P. titkár 30 holdas gyümölcsöst kapott. Hogy általunk igazságosan és egyformán lett a föld kiosztva, a falu népe megnyugodott. Később hallomásból tudtuk meg, hogy a K. P. titkárt lisztpanama miatt letartóztatták. A K. P. titkár neve: Nánási."[126]

A hallgatólagosan elfogadott norma rendszerint az volt, hogy a földigénylő bizottság „megalakulása" előtt a kommunista párt megbízottjai széles hatáskörrel lényegében hatóságként működtek, és „kinevezték" a tagokat.[127]

A községi földigénylő bizottságokat diktatórikusan kézben tartó kommunista párttagok rendszerint megtehették, hogy – a rendeletet ebben a tekintetben is figyelmen kívül hagyva – a „pártnak" kertes házingatlant szerezzenek. A sváb kitelepítés idején ez a gyakorlat még inkább előtérbe került, ahogy az egyik márfai esetből is látszik.[128]

125 PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

126 PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23. A Békéscsabai Földigénylő Bizottságot a helyi kommunista párt titkára vezetésével állandóan zaklatták, nyomást gyakorolva a gyors döntések meghozatala érdekében, végül az egyik vita alkalmával „a kommunista párt titkára kijelentette azt, hogy itt ő parancsol, ő az elnök felettese, s felszólította azonnali hatállyal, hagyja abba a munkát és a bizottság kebeléből távozzon el, hagyja el a helyét. A felelősséget vállalja ő". Ez az eset is illusztrálja, hogy a kommunista párt erőszakos fellépésnek, fenyegetéseinek számukra rendszerint megvolt az előnye. MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 3/1945. A Békéscsabai Földigénylő Bizottság 13 tagjának aláírásával ellátott jegyzőkönyv a helyi kommunista párt titkárának eljárásáról. Békéscsaba, 1945. május 10. A döntésekben a személyes érdekek ekkor is mindenütt fontos szerepet játszottak: az egri érsekségi „ingatlanon mészégető kemence is fekszik, melyet a földigénylő bizottság a községnek javasol juttatni. A küldöttség tagjainak állítása szerint az említett mészégető kemence 3 bérlője egyben a megyei tanácsnak is tagja és ezek mint érdekelt felek bizonyára olyan irányban befolyásolják a megyei tanácsot, hogy ebben az ügyben a döntést halogassa." MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1. o. 1945. június 9.

127 A tagokat „közfelkiáltással" kellett megválasztani. A földbirtokra vonatkozó jogszabályok, 1945, Vegyes rendelkezések, 49. §. (115. o.) „A Pártban előadja az egyik elvtárs, hogy a helyi tanító azt mondta a gyermekeknek az iskolában, hogy a föld nem lesz a parasztoké, mert ha visszajön a Báróné, kirúgja a parasztokat a földjéről. Reggel utasítjuk a rendőrparancsnokot, hogy állítsa elő a tanítót. Elébe tárjuk a vádat. Tiltakozik. Utasítjuk a rendőr parancsnokot, hogy menjen az iskolába és hallgassa ki a gyermekeket. Kis idő múlva megérkezik a parancsnok, a gyermekek aláírt vallomásával. Mikor ezeket a vallomásokat a tanító elé tárjuk, nem ismeri el, de kérésre fogja a dolgot. Közben megérkezik a r. k. tisztelendő, kér, hogy tekintsünk el a tanítóúr tettétől. Ezt nem tesszük. Tekintettel, hogy aznap temetés van, a tanító mint kántor is egy személyben, megengedem, hogy a temetést elvégezze. Utasítom a rendőrparancsnokot, hogy tartsa szem előtt és a temetés befejezésével vigyék Törökszentmiklósra jegyzőkönyv kíséretével." PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

128 MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 20603.

A szovjet katonai parancsnokságok folyamatosan, és nem csupán 1945 tavaszán, hanem később is szemmel tartották a földosztást.[129] Ha elégedetlenek voltak a tempóval, a felosztási tervvel, diktatórikusan fellépve adták parancsba az új szempontok szerinti kiosztást, ahogy ez például Bogácson is történt: „Földigénylő Bizottság jelenti, hogy Bogács község határában fekvő Pazsag pusztát, mely az Egri Főkáptalan tulajdona volt, Bogács község lakossága kiigényelte és ezen község Földigénylő Bizottsága, a magyar rendeletek utasítása szerint az igénylők között szét is osztotta. De csak papíron. Folyó hó 20-án megjelent Bogács községben a mezőkövesdi járási szovjet katonai parancsnokságról egy tiszt, amely szóbeli szigorú parancsot adott, hogy úgy Pazsag, mint a községi javadalmi földeket vagyis lelkészi, kántor, harangozó, jegyző stb. javadalmi földeket azonnal fel kell osztani. Azt az utasítást adta, hogy amennyi jut belőle, annyit juttatni. A Földigénylő Bizottság ezen szigorú parancsnak eleget téve, megpróbálta a föld elosztását és mintegy 280 család részére hozott juttatási javaslatból és még mindennek ellenére mindig van 70-80 panaszos. Ennél fogva a Földigénylő Bizottság beadta felmondását azon indokkal, hogy a sérelmesek válasszanak magok közül egy új bizottságot és a földigénylő Bizottság teendőit végezze az új Bizottság. A felek ezen felhívásnak eleget nem tettek, vagyis új Bizottság nem alakult."[130]

A Vas megyei Rátót lakosai közül harmincegy fő 1946. február 18-án az OFT-nek írt levelében a következő részlet olvasható: „Községünk területén és a község határában Bernrieder Jánosné szül. Széll Ilona tulajdonában volt 235 kat. hold ingatlant a helyi Földigénylő Bizottság igénybe vette igényjogosultak kezeihez való kiosztás végett, mert nevezettnek, illetve a vele közös háztartásban élő férjének együttesen 1.000 kat. holdon felüli földbirtoka van az ország területén. Tudomásunk van arról, hogy a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága a megváltást szenvedő, időközben elhalt tulajdonos gyermeke részére az igénybevett birtokból a község határában 50 kat. holdat visszajuttatott. Örömmel hallottuk a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának ezen rendelkezését, mert úgy politikai állásfoglalása, mint igen nagyoldalú karitatív tevékenysége miatt arra minden tekintetben érdemes egyén részesült a visszajuttatásban."[131]

A rátótiak további érveket felsorolva kiálltak a falu igen nagy presztízsű birtokosa mellett, mindamellett, hogy a nagybirtokok általános felosztását helyeselték. Ritka gesztusok egyikére ismerhetünk rá egy olyan időszakban, amikor egyébként egy többszörösen traumatizált társadalomról, ugyanakkor az akkori jövőre nézve igen fontos kérdésről, a földéhség csillapításának kézzel fogható lehetőségéről volt szó.

Pillanatképünk történeti előzményeihez tartozik, hogy Széll Kálmán 1843-ban a szintén Vas megyei Gasztonyban született, és 1915-ben Rátóton halt meg. Pénzügyminisztersége és miniszterelnöksége (1899–1903) előtt Vas megyei közhivatali, közéleti, po-

129 MNL BKML V. 303. 41. doboz, 270/1945.

130 MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 1945. 9. (109/1945/26.); 120/1945/19. Bogács község Nemzeti és Földigénylő Bizottságának levele a Borsod vármegyei Földrendező Tanácsnak a Mezőkövesdi járási orosz katonai parancsnok eljárásáról. Bogács, 1945. július 27. A további hasonló, novaji, tiszavalki eseteket lásd uo.

131 MNL OL XIX-K-11-a. 1002. doboz, 37.689.

litikai pályát futott be, mindemellett a rátóti birtokot mintagazdasággá fejlesztette. Unokája, Bernrieder Katalin (1899–1991) maga is a gazdaságban nőtt fel, apja elöregedése folytán a gazdatiszt mellett vezette a gazdálkodást.

A rendi jog szerint Széll Kálmán családja nem tartozott az arisztokráciához, társadalmi és politikai értelemben viszont igen, különösen 1945-től.[132] A hagyományos döntéshozói elit lassú felbomlási folyamata egyben az európai politikai válság egyik meghatározó tényezője lett. Ennek a kérdéskörnek itt most csupán egy szempontját emelhetjük be az érdeklődésünk középpontjába. Általában igen keveset tudunk a hivatalosan földreformnak nevezett 1945. évi földelkobzás/földosztás hagyományos elitet jellemző személyes reakcióiról, arról pedig még kevesebbet, hogy miként reagáltak erre a közvetlen érintettek, adott esetben a földhöz jutottak.

A rátóti lakosok leveléből kiderül, hogy Bernrieder Katalin a nyilasokkal szemben miként viselkedett, ami alapján a Veres Péter által vezetett OFT is 100 hold terület megtartását határozta meg.[133] Mindez azonban ebben az esetben is csak elvi döntés volt, mert a végrehajtásra, oly sok más ügyhöz hasonlóan, nem került sor. Bernrieder Katalin a nyilasok után az új politikai hatalommal is szembekerült. Hosszas, évekig tartó, s ma már tudjuk, teljesen hiábavaló levelezése során igen alapos jogi, a földosztás ellentmondásos körülményeit jól ismerő érvei között a földhöz való ragaszkodást, s egyáltalán a tulajdonjog érzelmi jelentőségét is hangsúlyozta. Az említett listán neves arisztokraták társaságában szereplő, végül ellenségnek nyilvánított Bernrieder Katalin többszöri letartóztatás után 1949-ben átszökött Ausztriába, majd további élete nagy részét Angliában töltötte.[134] Az egykori kastélyból később többek között gépállomás, iskola, mára pedig turistaszálló lett. A Vas megyei arisztokrata kastélyok utótörténeteit példásan feltárták, s ez alapján elmondható, hogy a demokratikusnak mondott földreform címén elkobzott épületek nagyrészt az elhagyott, eltékozolt javakat gyarapították.[135]

Az egykor dr. Gömöry Vilmos nevén lévő finkei (Borsod megye) 300 holdnyi birtokot elkobozták, amit ő 1932 óta három egyenlő részben gyerekeinek ajándékozott.[136]

---

[132] Vö. Ispán 2007; Püski 2013.

[133] A mentesítettek egyike, több mint ötvenfős névsorát elemezve azt láthatjuk, hogy 27%-uk főnemesi címmel rendelkezett. Ez az arány szintén nem felelt meg a nagybirtokellenes éllel megfogalmazott földelkobzási kampány sztereotípiáinak. PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 22. ő. e. 8–10. l. Kimutatás a Politikai Bizottság által 1945. évben mentesített ingatlanokról.

[134] Rátóti szóbeli források és internetes információk alapján.

[135] Bajzik 1998.

[136] MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. (144.169). Öregen, „mint hivatásos gazda", az egyik 1947. évi levelében a csereingatlan megítélése érdekében így érvelt: „Alulírott hivatásos gazda 3 gyermekemmel közös finkei birtokunkon 300 k. holdon, Keresztespüspökiben pedig, mely kizárólag az enyém volt, 50 k. holdon gazdálkodtam egészen az összeomlásig. [...]. Gazda 42 éve vagyok, de fiatalságom elején anélkül, hogy a gazdálkodással felhagytam volna, 19 évig bírói tisztet viseltem, mint azt Miskolc thj. város helyhatósági bizonyítványa igazolja, 1929-ben állásomtól önként megválva, kizárólag és élethivatásszerűen a gazdálkodásból éltem. [...] Ma is gazdálkodásból élek és nehéz paraszti munkát végzek, mint azt Budajenő község bizonyítványa is igazolja. Munkámmal a többtermelés érdekét szolgálva tartom fel családomat és 83 éves öreg anyámat, az én 62 éves korom dacára." MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. (322.326)

A megyei földbirtokrendező tanács kétszer, 1945. április 13-án és augusztus 27-én mentesítette a birtokát az elkobzás alól, amely döntéseket a finkei földigénylő bizottság ellenzett, s a saját felettes megyei hatóságának döntéseit be sem várva, a birtokot felosztotta. Mindez azért is volt ellentmondásos, mert a megyei felmérés szerint is még 20%-ra becsülték a megműveletlen területek nagyságát, ami Gömöry érvelése szerint „annak világos bizonyítéka, hogy azok a parcellák tulajdonszerzési szándékkal birtokba véve nem voltak, és így kiosztottnak nem tekinthetők". A jogvégzett volt tulajdonos éveken keresztül levelezett a hatóságokkal, amely sajátos, dacos magatartás sem vezetett eredményre a birtok visszaszerzését illetően. A dokumentáció annál inkább alkalmas a történések nyomon követésére. Házának és ingóságainak elherdálását „helyi kis tolvajoknak" tulajdonította, akik szó szerint széthordták a vagyonát. Leveleiben folyton hangsúlyozta, hogy az állami, közcélú elvételt már elfogadta, de az eltékozlást nem. Ahogy már említettük, Gömöry esetében is addig alkalmazták a népellenesség vádját, amely idő alatt őt birtokon kívül helyezték. Mire beszerezte a volt zsidó munkaszolgálatosok írásos nyilatkozatát, hogy őket finkei birtokán „emberséges, jó bánásmódban" részesítette, majd a barátja rimaszombati birtokán elrejtette a deportálás ideje alatt, addigra már kihúzták a lába alól a földet. Gömöry érvelése szerint ami Finkén történt, az az „igazság megcsúfolása". Másrészt azt kifogásolta, hogy a bányászok, s nem a tényleges földművesek érdekében születtek a döntések. Érvei megerősítése céljából még azt is dokumentálta, hogy a földhöz jutott bányászok közül konkrétan kik dolgoztak az edelényi kőszénbányában. Helyszíni vizsgálatot követelve, magáról az eljárásról a következőket írta: „Nem sajnálom én a földet a bányász néptől sem és hajlandó voltam és vagyok velük még ma is méltányos és tisztességes egyezséget kötni, de erre ők hajlandók nem voltak, oly módon izzott a terror eredményezte gyűlölet, és egyesek részéről, akik kifosztásomban résztvettek, a zsákmány féltése. Tisztelettel kérem a bűnösöket és a törvény szerint földhöz nem juttatható egyedeket a lajstromból törölni."[137]

A magántulajdon szentségének és magának az 1945. évi földreformrendeletnek az elve intézményesen csorbult, ahogy az a továbbiakban is történt. A volt finkei községi bíró, a helyi FKGP elnöke, s egyben a Gömöry-birtok gondnoka 1946 szeptemberében beszámolt arról, hogy az ő tapasztalata szerint mi történt az ingatlannal. Bár az OFT a házat és a belsőséget Gömöry Vilmosnak visszaadta, a finkei hatóságok ezt a határozatot nem teljesítették. A határozatot egyszerűen széttépték, a helyi földigénylő bizottság egyébként bányász elnökének a veje például a ház mennyezeti deszkáiból koporsót készíttetett, az almafát pedig tüzelőnek használta fel. A feljelentés ellenére a rendőrség nem akadályozta meg a lopást. A helyi befolyásos emberek által önkényesen elfoglalt ház és a földek után haszonbért sem fizettek, valamint a vetéskárt sem térítették meg. Az egykori, virágzónak számító mintagazdaság rövid időn belül elhanyagolt területté vált. A kommunista párti támogatást élvező emberek, ez esetben bányászok kezébe került földigénylő bizottság, illetve annak hatáskörét visszatérő módon arra használták, hogy személyes érdekeiket érvé-

---

[137] A dacos öntudattal „ellenálló" Gömöry Vilmos birtoktörténetével külön is foglalkozom, a dokumentációt lásd MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23.

nyesítsék. A kis földbirtokok zsarolási tárgyat is képezték. Finkén az egyik asszony írásban arról nyilatkozott, hogy a bizottság alelnöke elvett birtokának visszajuttatását szexuális szolgáltatáshoz kötötte. A zsarolásnak erre a módjára Hajóson is utaltak.[138]

1945-ben a népellenesség vádjának az említése önmagában elegendő volt ahhoz, hogy a tulajdonost kimozdítsák a tulajdonából. Ahogy a fenti esetekben láttuk, a volt cselédek, helyi gazdák, zsidó munkaszolgálatosok által írt igazolás sem ellensúlyozta a birtokból kimozdítás tényét. A dokumentáció szerint hasonlóan próbált meg védekezni Návay György budapesti lakos is, aki hetvennyolc volt cselédjének levelét, a népügyészségi eljárás vádját cáfoló igazolást is mellékelte a beadványaihoz, hogy mérsékelni próbálja földeáki 1208 holdnyi birtokának elkobzását.[139] Törekvése ebben az esetben is sikertelen volt.[140] Azok körében, akik a Szovjetunióban történtekről akár személyes tapasztalatok vagy mások elbeszélése révén értesültek, s ezeket kommentálták, minősítették, birtokoslétük esetében, rendszerint ezekre a megnyilatkozásokra is hivatkozva nyilvánították őket a „fasiszta diktatúra hívének", „népellenesnek". A vádak és cáfolatok igazolása lényegében reménytelen történetkutatói vállalkozás. Az egyik Szolnok megyei birtokos elleni vádban az is szerepelt, hogy „Sztálin marsallt" „kaukázusi postarablónak", a Vörös Hadsereget pedig „csőcseléknek" nevezte, amely kifejezések életszerű megfogalmazásai voltak egy tabusított kérdéskörnek.[141]

A deportálásból visszatérő magyar zsidó családok tagjainak jogigényét sokszor félresöpörte a folytatódó háborús erőszak, hiszen a front elvonulása után egyébként is kifosztott birtokaikat „elhagyottnak" nyilvánították, s a maradék vagyontárgyakat gyakran a Vörös Hadsereg katonái vitték el.[142]

A politikai vesztesekkel szemben a megszálló hatalom kiváltságos helyzetben volt. Befolyásos szervként működtették a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatalt, amelynek diktátumai ellen gyakorlatilag nem sokat lehetett elérni. A szovjet hatóság egyik Zala megyei, Murarátka falut érintő térfoglalása jól illusztrálja az önkényes eljárások sorát. Egy német nevű (Rüdt Collenberg Weyprecht Hugó) tulajdonában lévő mintegy 1250 holdas birtokot 1945-ben felosztottak, amelynek jelentős része szovjet kézbe került, arra hivatkozva, hogy német tulajdonosról van szó. Valójában az illető 1937-ben magyar állampolgár lett, ebből fakadóan az ingatlan 1947. évi szovjet tulajdonlása a hivatalosan rögzített egyezmé-

[138] Ö. Kovács 2015, 550–551.

[139] Ezenfelül még 79 holdnyi területről is szó volt. MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 24.4963. Lásd további példaként MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 1950. 8123/F/35.

[140] A földeáki földigénylő bizottság megalakulásakor közel harminc fő jelenlétében a parasztpárti titkár adta meg az irányvonalat, aki a „Kommunista Pártra mint vezető pártra" hivatkozva bizottsági elnöknek egy helyi kommunista párttagot javasolt, akit egyhangúlag elfogadtak. A szűkebb körű, „ötös bizottság" összetétele is egyértelműen azt tükrözte, hogy a döntés az MKP kezében volt, valamint a vezetéknév-azonosságok alapján rokoni kapcsolatokra is lehet következtetni. MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 244963 (3405.). A földeáki földigénylő bizottság jegyzőkönyve, 1945. április 4.

[141] MNL OL XIX-K-1-y. 955. doboz, 33422 (23/164/1945).

[142] A tiszakóródi, nyírgelsei és az apostagi példákra lásd MNL OL XIX-K-11-a. Országos Földhivatal. Általános iratok. 1. doboz, 1/1945, 21/1945; Ö. Kovács 2015, 542–543.

nyekkel szemben állt. A murarátkaiak 1949 februárjában azért fordultak az MDP Országos Központjához, mert a szovjet vagyonkezelőség a számukra 1945-ben legelőként juttatott 105 holdat elvette, nem törődve azzal, hogy így közel száz gazda állatállományának nem maradt legelője. A szovjet fél bérletként hajlandó lett volna az eltulajdonított területből valamennyit visszaadni, ami azonban a helyiek számára elfogadhatatlan ajánlat volt.[143]

Az előbbi példa alapján is érzékelhető, hogy az 1945-ös földosztás lokális történeteit akkor lehetne a teljes mélységében megismerni, ha a további években, évtizedekben átfogóan vizsgálnánk, hogy mi történt a volt tulajdonosok földjével. Így például egy nyíregyházi panasztevő asszony Rákosi Mátyásnak 1950-ben írt leveléből számos visszatérő jelenségre ismerhetünk rá: a földosztáskor két hold alatti juttatott földjének telekkönyvezési pontatlansága, fiktív terület utáni fizetési kötelezettsége, a későbbi évek adói, beszolgáltatásaira vonatkozó információi a gazdasági és emberi tőkék pazarlásáról tanúskodnak.[144] A megyei földhivatal sem cáfolta a leglényegesebb állításokat, a szabálytalanságokat illetően az adminisztrációs munkaerőhiányra hivatkoztak.

Azért is célszerű az 1949–1950. évi ügyeket vizsgálni, mert akkor már a kolhozosítás révén, a rendszerint papíron létező „szövetkezetek" erőforráskérdései (például föld és ember) még nyomatékosabban kerültek terítékre. A Nógrádszakálon 1950-ben felvett jegyzőkönyv szerint egy 4 holdas szőlő képezte a vita tárgyát, amelyet 1945-ben egyes községi földosztó bizottsági tagok szerint több igénylőnek használatba adtak, míg az elnök szerint birtoklevél alapján juttatásként kapták meg. Ők azonban a terület művelését rövidesen feladták. A további történések követése céljából a jegyzőkönyvet idézem, miszerint a földosztó bizottsági elnök „46 őszén belátta, amint előadja, hogy tévedett és ezért az akkori Párttitkárral, Puszta Jánossal eljárt a Földhivatalnál, aminek eredményeként a földkönyvben a kérdéses szőlőterületet a földműves-szövetkezetek juttatásaként tüntették fel. Erről a használókat nem értesítették. 1949 őszén az adóhivatal mintegy 10.000 Ft adót akart behajtani a szövetkezettől, akkor derült ki, hogy a kérdéses szőlő adója is a szövetkezetet terheli". Végül a terület 1950 szeptemberében egy III. típusú tszcs-hez került (12 család 18 fővel), amelynek tagjai – a kortársi szokásos nagyotmondó stílusban – arra hivatkozva ragaszkodtak a területhez, hogy ez a 4 hold képezi a „szépen fejlődő tszcs" „gazdasági alapját", e nélkül „szétesnének".[145]

[143] MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/17/1949.

[144] „Abban az időben elmentünk Kovács mérnökhöz, aki mérte, felvilágosítást kérni. Azt felelte: Pál János és Berecki Barna bementek és kedvük szerint diktálták, kinek mennyi hold és hány öl van, ezután lett jegyzőkönyvelve. Többen panaszkodnak, hogy nem jól van a földjük. Mink készek vagyunk ismét a költségeket megtéríteni, csak tiszta dolgot láthatnánk. Igaz, egy kicsit nehéz dolognak látszik, mert a Minisztériumot, a telekkönyvi hatóságot félrevezetni, okirathamisítást elkövetni nem kicsi dolog. Egy kicsit panaszkodom, 47–48. évekre beadtam az adót búzában Maleczki András terménybegyűjtőnek, ahol többeknek elveszett az adóba beadott termény. Panaszkérvényünket a mérlegelési levéllel együtt a Minisztériumba küldtük, az a válasz, hogy nem fogadható el, hogy be lenne számítva, tehát nagyon összejött a fizetés annál a nem létező földtöbblet is minden kamattal és törlesztéssel együtt." MNL OL XIX-K-1-y. 958. doboz, 1950. 8123/N/10. Maszi Károlyné levele Rákosi Mátyásnak. Nyíregyháza, 1950. július 22. A földhivatali választ 1950. augusztus 16-án írták.

[145] MNL OL XIX-K-1-y. 958. doboz, 1950. 8123. N/10.

Kégel Árpád kabai birtokát a helyi döntéshozók „jogtalanul" kiosztották, amit az OFT és a megyei földbirtokrendező tanácsok határozatai alapján egy mocsai 100 holdas csereingatlan és épületek odaítélésével ellensúlyoztak. Az általános gyakorlatnak megfelelően az új terület alacsonyabb aranykoronájú (az előző 16,50 helyett 14) volt, másrészt cselédlakások sem álltak rendelkezésre. Kégel érveit elfogadva, egy ismételt eljárás során, 1946 őszén a csereingatlant és egy magtárat tulajdonként bejegyezték a nevére. A magtárral az volt a célja, hogy azt lakásokká alakítja át, erre azonban nem volt lehetősége, s az idő múlásával, 1948-ban már a mocsai földműves szövetkezet igénye írta felül a történéseket, aminek következtében 1949 márciusában minden ellenszolgáltatás és kártalanítás nélkül elvették az ingatlanát, ezzel megfosztva őt attól is, hogy a terményeit (12–15 vagon) tárolhassa.[146]

A fenti esetleírásokon túl az önkényes földelkobzási és földosztási gyakorlat visszatérően előforduló jellegzetességeire a Borsod Megyei Földbirtokrendező Tanács elnökének 1945. április 12-én az OFT elnökének írt jelentésében még élesebben és tágabb regionális körben rávilágítanak: „Egyes Földigénylő Bizottságok teljesen önkényesen járnak el. Minden területet, még a rendelet szerint mentest is, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos földmíves családból származik-e és gazdálkodik-e, igénybe vesznek és az Országos Tanács hozzájárulását, vagy határozatát be nem várva birtokba is adják. Megjelent olyan községi jegyző is, aki kijelentette, hogy nem érdekli az Országos Tanács határozata, fel sem terjeszti a mentes ingatlanokra vonatkozó megváltás céljából igénylési szándékát. A rendelet szerint mentes ingatlanokat kiosztotta és birtokba adta. Eddigi tapasztalatom az, hogy alig van birtok, melyikből a rendelet szerint mentes részt a Földigénylő Bizottságok meghagyták volna, [több] megváltást szenvedőt a mentesítendő rész erejéig a Dunán túlra akarnak küldeni kártalanítás végett. Nem akarják megérteni azt, ha minden 100 holdas megváltást szenvedőt a Dunán túlon kárpótolnak, akkor ez csak az ottani földigénylők rovására teszik és végül a Dunán túl lesz a találkozó helye a 100 holdas végrehajtást szenvedőknek."[147]

A Moszkvából irányított „földreform" háborús körülmények között végrehajtott társadalmi gyakorlatának lokális feltárása azért rendkívül fontos, hogy megértsük az intézményes társadalomátalakítás konkrét tér- és időbeli hatásait. Ezek a hatások láthatóan és látens módon akkor is formálták a történelmünket, ha azokat az ideológiai konstrukciók mentén igyekeztek az elfojtott emlékezetbe szorítani. A bemutatott illusztratív példák a témakör további rendszeres vizsgálatát teszik szükségessé, hogy valóban tisztában legyünk 1945 sorsfordító jelentőségével. A szovjetizálás szerves részét képező, ekkor a megszállók által is hangoztatott legfontosabb „falusi harcának" kampánya, az új normaszabás és azok színlelt követése, figyelmen kívül hagyása, kijátszása, mindennapi társadalmi gyakorlata tehát nem képeztek különböző színtereket.[148] Ez a berendezkedő kommunista rezsim

[146] MNL OL XIX-K-1-y. 955. doboz, 761.108. Kégel Árpád levele az FM-miniszternek, Mocsa, Tömörd puszta, 1949. április 3.

[147] MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 5.080. A Borsod Megyei Földbirtokrendező Tanács elnöki jelentése az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak. Miskolc, 1945. április 12. Teljes terjedelemben lásd Somlyai 1965, 295–296. További, igen szemléletes példákat lásd Pestovics 2000, 241–251.

[148] Cerutti 1995, 151–168.

képviselőinek a diktatúrája, valamint az előbbihez igazodó színlelések, ellenállások, a kölcsönös manipulatív képességek és a lehetőségek kihasználásának hálózata. Egyesek szándékaiban, programjaiban és reményeiben lehetett beszélni „demokráciáról", ám 1945-ben a hétköznapi valóságban ténylegesen végbement történések a diktatúra természetrajzát tükrözik. Az ezzel ellenkező példák, szigetszerűen megfigyelhető történések, személyes és kollektív ellenállási gyakorlatok, amelyekről bőségesen vannak történeti forrásaink, lényegében az előbbi állítást erősítik. Alulnézeti perspektívából, szó szerinti földközeli helyzetből szemlélve a történteket, a kommunista diktatúrát éppen a földindulások révén, a Vörös Hadsereg segítségével, 1945-ben leplezve-leplezetlenül kialakították.

A társadalmi operációk hatásairól

A földéhség, a „történelmi igazságszolgáltatás" iránti igény már hosszú ideje rendkívül nagy volt, amelynek azonban érdemes egy másik összefüggésére is utalni, amit szintén sok kortársi megfigyelő észrevett: „a földéhes és hirtelen földhöz jutott kisembernek igen sok esetben nehéz megmagyarázni, hogy barátom, hibásan kaptad a földet".[149] Ez az 1945. évi kijelentés egy politikus szájából hangzott el, hat évvel később egy Fejér megyei belső pártjelentés megfogalmazója az előbbihez hasonló megállapítást tett: mivel a „földreform" során egy családra átlagosan 6 hold jutott, ezért szerinte „Ez az oka annak, hogy népgazdaságunk rohamos fejlődésének a mezőgazdaság elaprózottsága a felszabadulás után három évre már igen nagy mértékben kerékkötőjévé vált".[150]

Hogy 1945 óta mi történhetett egyes falvakban, milyen módon szabták át a társadalmi és gazdálkodási határokat, azt jól illusztrálja az igazságügyi minisztériumi államtitkár 1948 júliusában megfogalmazott feljegyzése, miszerint több községben a telekkönyvi és a tényleges állapot messze nem egyezik. Önkényes döntésekről, foglalásokról írt, arról, hogy az egyik településen „1.469 birtokrészlet közül csak kb. 110 birtokrészletet birtokolt a telekkönyvi tulajdonosa, a többi kb. 1.350 birtokrészletet a telekkönyvi tulajdonostól különböző más személy tartotta birtokában [...] a birtokállapot terén is bizonytalanságot és zavart okoztak. Így ezekben a községekben nyugalmi helyzet nem alakulhatott ki és az állandó bizonytalanság folyományaképpen előfordult több esetben az is, hogy ugyanazt az ingatlant két, sőt három személy vetette be más-más vetőmaggal."[151]

[149] Füzesséry István (Független Magyar Demokrata Párt) kijelentése. Balogh 1980, 130.

[150] MNL FML 9. f. 2. f. cs. 97. ő. e. Jelentés a tagosítások előkészítéséről és végrehajtásáról (1949. február 12. – 1951. augusztus 6.) 1951. augusztus 6. Szig. biz. ir.

[151] „A helyzet ezen a téren sok kívánni valót hagy maga után, mert birtokháborítás esetén, amint azt az egyik községi vezető jegyző előadta, a sértett fél nem tud megfelelő jogorvoslatot találni: a rendőrség elutasítja azzal, hogy a földbirtokreformmal kapcsolatos ügyek nem tartoznak a hatáskörébe, a község jegyzője pedig karhatalom nélkül nem tud kellően intézkedni. A bírói eljárás aránylag sok ideig tart, elhúzódhat, ezért ilyen esetekben nem célravezető." MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/69/1949.

Az előzményeket nyilvánvalóan lokális-regionális eltérések is befolyásolták, de a hivatalos, átfogó adatsorra támaszkodó jelentések az 1945 utáni években igen anarchikus állapotokról szólnak. Így például a Baranya Megyei Földhivatal vezetője 1946 májusában a következőkről számolt be az Országos Földhivatalnak: a megye felét érintő telepítések során „ötletszerűen" jártak el, amely döntések azt „eredményezték, hogy vagy egyáltalán nem, vagy csak oly csekély mennyiségben és számban részesülhettek – különösképpen egyes helyeken – állat- és terményjuttatásban, hogy ingatlanaikat megművelni nem tudják".[152] Továbbá aggasztónak tartotta a vagyonkárosodást, a felszerelés és az állatállomány pusztulását. Más megyék hasonló adatait is lehetne idézni, most csupán a baranyait vesszük mintaként: a földbirtokügyeknek (22 124) 45%-a lezáratlan volt 1946 októberében. A döntések rendkívül vitatott voltára, a személyes, lokális „jogérzék" sérelmének mennyiségi mutatójára nézve tanulságos, hogy a földhivatalhoz beérkező ügyiratok közel fele jogorvoslati kérelem, panasz volt. A községi földigénylő bizottságok Baranyában 1047 felosztási tervének (90 908 kh) csupán 12%-át hagyta változtatás nélkül a felettes megyei tanács.[153]

A háborús károk emberben és anyagban mindenütt rendkívüli mértékben átszabták a hagyományosnak mondható életvilágokat. A harcok által különösképpen sújtott Fejér megyében az MKP javaslatára 1946 áprilisában a megyei vezetők és a szovjet katonai parancsnokság jelenlétében tartott gyűlésen a kifosztottság és működésképtelenség állapotrajza bontakozott ki. Mindamellett a legaktuálisabb problémának a B-listázást és következményeit tartották, amely önmagában is „letargikus" hozzáállást idézett elő. A gazdaság világára is fényt vetve, a legnagyobb bajnak a munkakészség hiányát nevezték meg, amely persze szerves összefüggésben volt például azzal, hogy nem volt elég vetőmag.[154] („Tengerivetőmagra is szükség van, a legutolsó orosz beszolgáltatást a vetőmagból tudták csak előteremteni.")[155] A statisztikában szereplő négyszáz üzemképes traktorból valójában csak százötven működött, mintegy 100 ezer hold terület parlagon volt, ugyanakkor a szántásra

152 „A Vármegyei Földbirtokrendező Tanács majdnem tehetetlen az önkényes és Budapestről irányított, előre nem közölt, elő nem készített telepítésekkel szemben." MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 287/1946.

153 MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/69/1949. Abaújban 1945. szeptember 1-jéig 2186 ügydarab érkezett be, ebből jogorvoslati kérelem 893 (41%) volt.

154 Miniszteriális szinten 1946. június 12-én a lehetséges revízióval kapcsolatban az FM a vetőmagimport lehetőségét is felvetette (főleg lucernából és lóheréből volt a legnagyobb hátralék). Az előírt kötelezettségnek csak a töredékét tudták teljesíteni, s így az 1945. és 1946. évi hátralék utáni kamatos kamat többet tett ki, mint a tényleges hátralék. Konyhakerti magvak esetében megemlítették, hogy az előírt 283 tonna kötelezettség több mint kétszerese volt a háború előtti kiviteli átlagnak. Az 1945-ös földosztás negatív gazdasági hatásaként tartották számon, hogy a nagy- és a középbirtokok felosztása révén az intenzív magtermelés hálózata szétesett. A magtermelés fokozására esélyt sem láttak, mert a termelés átszervezése legalább három-négy évet vett volna igénybe. „Jóvátételi kötelezettségünk egyik legsúlyosabb megoldásra váró problémája a hátralékot terhelő havi 5%-os késedelmi kamat kérdése. [...] ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy jóvátételi kötelezettségünket valójában kétszeresen kellene teljesíteni." MNL OL XIX-K-1-z. 1. doboz, 22.5010.

155 MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 2. cs. 130/1946. A székesfehérvári megyei nagygyűlés jegyzőkönyve, 1946. április 14.

váró 80 ezer holdnyi területnek 4,7%-ra volt elegendő üzemanyag. Az idetelepült családok „teljesen nincstelen emberek, a szántási költségeket megfizetni nem tudják, állandóan segélyért zaklatnak [...]. A telepesek mint önállóak vannak nyilvántartva, élelmük azonban még egy hónapra való sincs. Mi lesz, ha ezeknek nem lesz mit enni?"[156]

A Zala megyei termelési biztos 1946 tavaszán egészen konkrétan rávilágított a jóvátételi és beszolgáltatási kötelezettségek nagyságából fakadó gazdálkodási, főként állattenyésztési problémák következményeire: „az egész megyében a gazdák hangulata rendkívül elkeseredett. Ez magában véve nem csodálatos, mert hiszen senki sem válik meg szívesen állatjától, főleg legjobb tenyészállatjától, mely többnyire egyedüli igavonója is. Azonban lélektanilag ez oda hat ki, hogy a gazdák általában tartózkodnak az állatneveléstől. A borjúkat pedig azért nem nevelik fel, mert azt mondják, ha egy darab marhájuk van, azt nem viszik el, de ha nevel mellé egy borjút, akkor jövőre már az egyiket elviszik."[157]

Tolna megye társadalmát különösen sújtották a ki- és betelepítési, pontosabban betelepülések akciói.[158] 1946 novemberében arról számoltak be, hogy a telepítési területen több tekintetben rosszabbodott a helyzet (Bonyhád, Mórágy, Györköny, Mucsi). Hogy érzékeljük a mennyiségi arányokat, ekkor hétezer telepesből mintegy ezerkétszázat egy felülvizsgálati eljárás során vissza kívántak telepíteni. Nagy részük persze fellebbezett, aminek az ismert következményére itt is rámutattak: „A fellebbezések elbírálása a földbirtokpolitikai hatóságok ismert, de ismeretlen okú lassúsága folytán előreláthatólag sokáig fog elhúzódni. Következménye az, hogy a telepítési területen ez a fokozott bizonytalanság az amúgy is alacsony munkakészséget tovább rontja." A Tamási járásban fekvő Nagykónyi község egyik pusztáját (Ság) korábban a Vörös Hadsereg vette birtokba, majd elhagyták, amelynek művelését az új telepesek nem vállalták. A kapacitás és a munkakészség közötti különbséget is jelezve, a korábbi múltban ezt a területet Pári község sváb gazdái szamarakkal művelték meg.[159]

156 MNL OL XIX-K-10. Országos Termelési Biztos, 1. doboz, 2. cs. 130/1946. A székesfehérvári megyei nagygyűlés jegyzőkönyve, 1946. április 14.

157 MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. 745/1946. A Zala megyei termelési miniszteri biztos jelentése a zalai állattenyésztés helyzetéről, 1946. május 4. A nyomor még mélyebb rétegeire lásd az abaúj-tornai beszámolót. Uo. 98/1946.

158 „A németek kitelepítése az érintett 56 község közül csak 16 községben történt meg. 40 községben a telepesek és a régi lakosság együtt élnek, mint két réteg teljes bizonytalanságban, ami a munkakedvet rendkívül rontja, és ez idő szerint nem látni kivezető utat." A telepítés körülbelül 120 ezer kataszteri holdat érintett. MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. Jelentések a miniszteri biztosnak, Tolna, 1946. október 14.

159 MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. 357/1946. Fürst Sándor jelentése, Tolna, 1946. november 29. (357/1946).

Összegzés

Kelet-Közép-Európában a második világháború végén a birtokhierarchia és a hagyományos társadalom gyökeres megváltoztatásában kiemelt szerepet játszott a szovjet típusú állami (agrár)politika, ami erőteljesen visszahatott a vidéki, falusi értékvilágokra is.[160] Történeti távlatból szemlélve a magyarországi háború utáni folyamat, a földkérdés csak paradoxonok mentén írható le. Hiszen amennyire meghatározó volt a parasztság földéhsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás okozta gond, amely a kollektivizálás kényszere miatt keletkezett. A földreformrendelet megszületéséhez a háború adott lökést, az alapvetően politikai és katonai kérdés volt, amely alapján végrehajtott földosztást – a Vörös Hadsereg támogatásával – a kommunista párt radikalizálta.[161] Mindez önmagában is további konfliktusokat gerjesztett.

Az 1945-ben alapvetően megváltozott új helyzet az addigi falusi, szigorú társadalmi (ön)kontrollt is lényegesen átalakította: szinte „űrbetöltő" szerepe lett az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának. Értelmezési szempontból azonban fontos, különösképpen a hegemón helyzetbe kerülő kommunista párt agrárpolitikai céljainak és módszereinek a megkülönböztetése. Az első cél az volt, hogy a jóvátételi szállítások mellett a mezőgazdasági termelés intenzitása révén egyszerre tudják biztosítani az állami bevételt és a lakossági ellátást. Másodsorban – utópikus tartalommal – a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt, aminek nyilvánvaló előfeltétele volt a hagyományos elitek megtörése. Harmadrészt, ennek megfelelően, az ideológiai célkitűzésnek, a „munkás-paraszt szövetség" erősítésének kívántak megfelelni. A mindenekfelett álló célkitűzés azonban az volt, hogy a „szocializmus" vidéki felépítését a termelőeszközök „társadalmasítását", a tulajdonlási és birtoklási szerkezetek diktatórikus megváltoztatásával minél inkább előbbre vigyék. A stratégia és taktika a fenti szempontok szerint módosult.

160 Réti 1991; Sundhaussen 2009; Gaučik 2012.

161 Így volt ez Kelet-Németországban is. Az ilyen módon végrehajtott földosztás nem volt megoldás a vidéki területek gazdasági fejlődése szempontjából. Lényegében minden gazdasági szakértő azt mondta, hogy több kárt fog okozni, mint hasznot. Naimark 1999, 171–172. Hogy a kommunista párt rendelkezett a végrehajtás radikális „eszközeivel", arra Rákosi Mátyás egyértelműen utalt: Balogh 1980, 112. Mindszenty József 1945. október 18-án kiadott püspökkari körlevele szintén hasonló összefüggéseket említett meg, így például azt, hogy a katonák a „pártpolitikai" szempontok miatt is milyen módon maradtak ki a földosztásból, s hogy „Nem a földbirtokreformot tesszük itt bírálat tárgyává, hanem a benne megnyilvánuló bosszúálló szellemet, mely ígéri ugyan a vagyonuktól kiforgatott tulajdonosoknak a jóvátételt, de az ígéretből aligha lehet valami. Magára a reformra is kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy végrehajtásában is nélkülözte a megfontoltságot és méltányosságot [...]. Még inkább meg kell döbbennünk, ha arra nézünk, hogy ez az erőszakosságba hajló »rendszer« milyen közszellemet teremtett az ország egyes intézményeiben. Országszerte, de egyes vidékeken különösképpen örömüket találják abban, hogy üres gyanú, egyéni neheztelés, személyes sérelem, titkos pártmesterkedések miatt fognak le férfiakat, akik maguk sem sejtik, hogy mi az elfogatásuk oka és senkinek megtudni nem sikerül a vidéki hatalmasságok szigorú eljárásának végső indítékát." Beke 1991, 34. A torzításokkal szemben Mindszenty nem nyilatkozta azt, hogy a katolikus egyház ellenzi a földreformot. Balogh 2015, 400–401.

A kommunista párt stratégiája a hatalom megszerzésének és megtartásának régi hagyományára támaszkodott, tehát ekkor sem számított újnak az, hogy a politikai támogatásért jutalmat osztanak. 1945-ben ez a „jutalom" a földjuttatás volt. Mindez azonban az ekkor leplezett cél, az ekkor taktikai okokból halasztott kolhozosítás érdekében alkalmazott eszköz volt.[162]

A magyarországi társadalmi reakciókról is elmondható, hogy azok régióktól és az agrártársadalmi összetételtől függően is változtak. Ahol erős belső kötelékek voltak a faluban, ott megfontolva, félve vették át más földjét, tulajdonát.[163] Joggal feltételezhetjük, hogy a kollektív módon ellenségnek kikiáltott németek és arisztokraták földjét ilyen módon inkább gátlások nélkül vették használatba.[164]

A földelkobzással együtt járó korábbi elitek kiiktatását azzal is magyarázhatjuk, hogy a második világháború mint a világtörténelem legvéresebb konfliktusa után minden államban további miniháborúk zajlottak.[165] A földelkobzás és földosztás a lokális társadalmakban az MKP-diktatúra alapjait teremtette meg. A patologikus szovjetizálás élcsapataként viselkedő kommunisták pozíciószerzése és szerepvállalása, befolyása a társadalmi gyakorlatban hegemóniát jelentett már 1945-ben. A bevezetőben említett totalitárius modell – további vizsgálatokat igénylő – tényezői változó lokális és regionális keretek között, történetileg igazolható módon alapvetően meghatározták a vidéki életvilágokban történteket.

Felhasznált források

Publikált források

A földreformra vonatkozó jogszabályok. (Az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi jelentőségű határozataival.) Magyar Földmívelésügyi Minisztérium, Budapest, 1945.

Levéltári források

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
MKP, 1945

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
V. 303. Apostag nagyközség, 1945
V. 328. Foktő község közgyűlési jegyzőkönyv, 1942–1947

XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsa 1945–1946.

162 Mevius 2005, 28, 48–53; Bauerkämper 1999, 131; Merl 1999, 157; Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 199.

163 Janicki, 110–111; Siegrist–Sugarmann 1999.

164 Vö. Schoeck 2007, 427; Székely 2003, 238; Püski 2013, 442. A birtokbavétel „tanácstalanságtól" a „kapzsiságig" terjedő jellemzésére példa: PIL 274. fond. MKP KV ir. 13. csop. 19. ő. e. 152. l. Nagy Károly miniszteri megbízott jelentése az FM-nek, Pestszenterzsébet, 1945. április (11.?)

165 Stone 2012, 3.

MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
MDP–MSZMP, 1949

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1945
XIX-K-1-y. FM Földbirtokpolitikai (Földbirtokrendezési) Főosztály 1945
XIX-K-1-z. FM Agrárpolitikai Főosztály, 1945
XIX-K-10. Országos Termelési Biztos, 1946
XIX-K-11-a. FM Országos Földhivatal, 1945

MNL VEML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
XVII. 501. Alsóörsi Földigénylő Bizottság, 1945
XXIV. 201/b. Veszprém Megyei Földhivatal, 1945

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
274. fond. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség, 1945

Felhasznált irodalom

Apor Péter 1998: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. *Századok,* 1998 (132) 3. 601–632.
Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
Arendt, Hannah 2000: Macht und Gewalt. In Arendt, Hannah: *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II.* Szerk. Ursula Ludz. München–Zürich, Piper. 167–185.
Bajzik Zsolt 1998: A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. I. rész. *Vasi Szemle,* 1998 (52) 1. 11–28.
Balogh Balázs 2002: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
L. Balogh Béni 2015a: Bevezető. In L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár. 13–67.
L. Balogh Béni (szerk.) 2015b: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
Balogh Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975) I.* Budapest, MTA BTK.
Balogh Sándor (szerk.) 1980: *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948.* Budapest, Gondolat Kiadó.
Balogh Sándor–Izsák Lajos (szerk.) 2004: *Magyarországi pártprogramok 1944–1988.* Budapest, ELTE-Eötvös Kiadó.
Bauerkämper, Arnd 1999: Kontinuität und Aflösung der bürgerlichen Rechtsordnung. Landwirtschaftliches Bodeneigentum in Ost- und Westdeutschland (1945–1990). In Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert).* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 109–134.
Beke Margit (szerk.) 1991: *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei I. 1945–1946.* Esztergom, Esztergomi Főegyházmegye.
Beliznay Kinga–Horváth Attila–Zlinszky János 1997: A magyar magánjog története. In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 65–202.
Benet Iván 1995: A föld, az istenadta föld... *Statisztikai Szemle,* 1995 (73) 3. 216–227.
Bibó István 1986a: A magyar demokrácia válsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949.* Budapest, Magvető Kiadó. 13–79.
Bibó István 1986b: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949.* Budapest, Magvető Kiadó. 485–497.

Bibó István 1986c: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949.* Budapest, Magvető Kiadó. 621–809.
Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.) 2015: *1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Budapest, MTA BTK TTI.
Bognár Szabina 2010: Vagyoni korlátozások, vagyonelkobzás és vagyonjuttatások Budaörsön (1945–1948). In Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs (1944–1948).* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. 235–272.
Bognár Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest, Kairosz.
Borhi László 2000: A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet terjeszkedés okai. In Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben 1945–1968.* Budapest, Ister. 5–69.
Borhi László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, MTA BTK TTI–Osiris Kiadó.
Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA BTK TTI.
Bourdieu, Pierre 2002a: Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 85–115.
Bourdieu, Pierre 2002b: A „szovjet" változat és a politikai tőke. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 25–29.
Bourdieu, Pierre 2002c: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 11–24.
Branche, Raphaëlle–Delpla, Isabelle–Horne, John–Lagrou, Pieter–Palmieri, Daniel–Virgili, Fabrice 2012: Writing the History of Rape in Wartime. In Branche, Raphaëlle (szerk.): *Rape in Wartime.* New York, Palgrave Macmillan. 1–16.
Brett, Daniel 2010: Taking the Long View? Polish and Romanian Agrarianism in comparison. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (szerk.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes. Innsbruck–Wien–Bozen, StudienVerlag. 183–203.
Burke, Peter 2006: Az új történetírás múltja és jövője. In Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Budapest, Osiris Kiadó. 1189–1208.
Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest, Láthatatlan Kollégium. 37–50.
Cerutti, Simona 1995: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, Csokonai Kiadó. 151–168.
Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember.* Cambridge etc., Cambridge University Press.
Czettler Jenő [1946]: *Agrárpolitika. I. kötet. Alapvetés.* Budapest, Stephaneum.
Czettler Jenő [1947a]: *Agrárpolitika. II. kötet. Agrárgazdaságtan.* Budapest, Stephaneum.
Czettler Jenő [1947b]: *Agrárpolitika. III. kötet. Mezőgazdasági szociálpolitika.* Budapest, Stephaneum.
Csíky Balázs 2008: A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös-kormány telepítési tervei. In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945).* Budapest, Gondolat Kiadó–Barankovics István Alapítvány–Faludi Ferenc Akadémia. 131–160.
Csönge Attila 2005: A Magyar Kommunista Párt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1944–1946. In *Zounuk 20. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve.* Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 173–215.
Csönge Attila 2011: „A földért harcolni kell!" Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez. In *Zounuk 26. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve.* Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok. 407–438.
Dessewffy Tibor 1999: *Iskola a hegyoldalban.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Durkheim, Émile 1978: A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 21–160.
Feitl István 2003: Bevezető. In Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Budapest, Napvilág Kiadó. 7–37.
Fertő Imre 2002: A földreformok politikai gazdaságtana. *Századvég,* 2002 Új folyam (23). 83–106.
Figes, Orlando 1996: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924.* London, PIMLICO.
Figes, Orlando-Kolonitskii, Boris 1999: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917.* New Haven–London, Yale University Press.
Fodor László 2005: Az 1945-ös földreform értékelése jogi szempontból. In Fürj Zoltán–Jávor András (szerk.): *„...a birtokolt föld ... a szabadság maga".*Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Debrecen, Center Print Nyomda. 115–134.
Friedrich, Carl Joachim 1957: *Totalitäre Diktatur.* Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, Kohlhammer.
Gaddis, John Lewis 1997: *We Now Know. Rethinking Cold War History.* Oxford, Clarendon Press.
Gaučik István 2012: Az agrárpolitika metamorfózisai. A földtulajdon nacionalizálása és kollektivizálás Csehszlovákiában (1945–1960). In Schlett András (szerk.): *Földindulások - sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* Budapest, Szent István Társulat. 159–182.
Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken 1944–1948.* A kötetet szerk. Bánkuti Gábor. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI).
Gudenus János–Szentirmay László 1989: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások.* Budapest, Mozaik Kiadó.
Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok,* 1996 (130) 3. 497–570.
Gyarmati György 2013a: Ellenségképek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 405–432.
Gyarmati György 2013b: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* 2., javított kiadás. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.) 2015: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
Győri Szabó Róbert 1997: *A Kommunista Párt és a zsidóság.* Budapest, Windsor.
Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.
Handwörterbuch 1980: *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft. Zugleich Neuauflage des Handwörterbuchs der Sozialwissenschaften.* Szerk. Willi Albers et al. Zweiter Band. Stuttgart–New York, Gustav Fischer.
Handwörterbuch 2008: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte.* Szerk. Albrecht Cordes, Heiner Lück, Dieter Werkmüller, Ruth Schmidt. Band I. Berlin, Erich Schmidt Verlag.
Hildebrand, Klaus 1999: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In Jesse, Eckhard (szerk.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung.* 2. kiadás. Baden-Baden, Nomos. 70–94.
Hlihor, Constantin-Scurtu, Ioan 2000: *The Red Army in Romania.* Iaşi–Oxford–Portland, The Center for Romanian Studies.

Ihrig Károly 1941: *Agrárgazdaságtan. I. A közgazdaság szerkezete. II. A nemzetgazdaság. III. Termelési politika. IV. Agrárpolitika.* Budapest, Gergely R. Könyvkereskedés.
Ihrig Károly-Nagypataki Béla 1946: *A magyar mezőgazdaság és a békekötés.* Budapest, Mezőgazdaságpolitikai Intézet.
Ispán Ágota Lídia 2007: Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után. *Aetas,* 2007 (22) 2. 31–52.
Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.) 1994: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, Századvég Kiadó.
Janicki, Tadeusz 2010: Die Bodenreform in den „wiedergewonnenen Gebieten" und in Großpolen (1945–1949). Vergleichende Überlegungen zur Loyalität der polnischen Landbevölkerung. In Zimmermann, Volker–Haslinger, Peter–Nigrin, Tomaš (szerk.): *Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen.* Marburg, Verlag Herder-Institut. 94–111.
Janos, Andrew C. 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Budapest, Helikon Kiadó.
Jarausch, Konrad H. 1998: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.* B20. 33–46.
Judt, Tony 2005: *Postwar. A History of Europe Since 1945.* London, William Heinemann.
Judt, Tony 2007: *A háború után. Európa története 1945 óta.* I–II. Budapest, Európa Könyvkiadó.
Kállai Gyula 1984: *Két világ határán.* Budapest, Magvető Kiadó.
Kanyar József 1964: *Elsikkasztott földreform, megvalósult földreform Somogyban (1920, 1945).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kanyar József 1980: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kaposi Zoltán 2009: A gazdasági elit változásai a Dél-Dunántúlon (1945–1968). In Rab Virág (szerk.): *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században.* Pécs, Pannónia Könyvek. 135–150.
Kaposi Zoltán 2013: A nagybirtok mint bűnbak. Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 264–284.
Kárász Artúr 1990: *80 év a Föld körül.* Budapest–Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó–Irodalmi Újság.
Kende Tamás-Somorjai Lehel 2000: Adatok a kommunista párttagság kérdéséhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1945–1948 között. *Levéltári évkönyv X.* szerk. Dobrossy István. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. 283–310.
Kerék Mihály 2005: „...hivatásom a mezőgazdaság". Kerék Mihály önéletírása. *Korall,* 2005. május (19–20). 53–75.
M. Kiss Sándor 2006: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz. In M. Kiss Sándor: *Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott cikkek, esszék, tanulmányok (1981–2006).* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó. 45–64.
Kocka, Jürgen 1977: Parteilichkeit in der DDR-marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen. In Koselleck, Reinhart–Mommsen, Wolfgang J.–Rüsen, Jörn (szerk.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* München, Deutscher Taschenbuch. 263–269.
Kolakowski, Leszek 1971: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility.* London, Paladin.
Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, Kalligram.
Korom Mihály 1996: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat.* 1996 (61) 1. 99–128.
Koselleck, Reinhard 2003: „Tapasztalati tér" és „várakozási horizont" - két történeti kategória. In Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz. 401–429.
Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall.

Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Budapest, Balassi Kiadó–Korall.
Kövér György 1993: Báró Ullmann György naplójegyzetei. Debrecen, 1945. február 27. – április 1. *Valóság,* 1993 (36) 7. 61–87.
Köves Slomó 2014: A holokauszt emlékezete és az identitás. *Századvég,* 2014/74. 105–117.
Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf (szerk.) 2009: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből, 1.* Budapest, ÁBSZTL–L'Harmattan Kiadó.
Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf (szerk.) 2015: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből, 2. Az Államvédelmi Osztály.* Budapest, ÁBSZTL–L'Harmattan Kiadó.
Krauss, Karl-Peter 2009: Einführung. In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 7–23.
F. Lassú Zsuzsa–Lisznyai Sándor 2003: A tulajdon és a tulajdonlás pszichológiája. In Hunyady György–Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 383–417.
Lasswell, Harold D. 2000: A hatalom nyelve. In Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas. 11–27.
Le Goff, Jacques–Chartier, Roger–Revel, Jacques (szerk.) 1994: *Die Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft.* Frankfurt am Main, Fischer.
Léon, Abram 1985: A zsidókérdés materialista felfogása. In Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Budapest, ELTE ÁJK TSZT. 103–137.
Lewin, Moshe 1980: The Kolkhoz and the Russian Muzhik. Private Plots of the Soviet Kolkhozniki and their Social Impact. In Hobsbawm, E. J. et al. (szerk.): *Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner.* Calcutta etc., Oxford University Press. 55–68.
Litván György 1988: „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk..." A sztálinizmus lélektana. *Századvég,* 1988/6–7. 150–159.
Litván György 1993: Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Budapest, MTA TTI. 269–276.
Lorenz, Chris 2000: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat". In Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4.* Budapest, Kijárat Kiadó, 121–146.
Löwy, Michael 1985: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Budapest, ELTE ÁJK TSZT. 213–244.
Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia.* Budapest, Atlantisz.
Maurel, Marie-Claude 1994: Szocialista örökség, dekollektivizálás, politikai szerkezetváltás. *Társadalmi Szemle,* 1994/6. 3–18.
Merl, Stephan 1999: Einstellungen zum Privateigentum in Rußland und in den Sowjetunion. In: Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert).* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 135–159.
Mevius, Martin 2005: *The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953.* Oxford, Clarendon Press.
Meyer-Renschhausen, Elisabeth–Berger, Hartwig 1998: Bodenreform. In Kerbs, Diethart–Reulecke, Jürgen (szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933.* Wuppertal, Peter Hammer Verlag. 265–276.
Mezei Balázs 2014: Hit Auschwitz után. Gondolatok a hitről, tekintettel egy korszakos tragédiára. *Századvég,* 2014/74. 119–132.
Mezőgazdasági adattár 1965. I. kötet. Budapest, KSH.
Móricz Miklós 1932: *Az erdélyi föld sorsa. Az 1921. évi román földreform.* Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete.

Müller, Dietmar-Bojincă, Alina 2010: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (szerk.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010. Wien–Bozen, StudienVerlag. 23–46.
Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* I. kötet. Budapest, Európa Könyvkiadó–História.
Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Naimark, Norman M. 1999: *Die Russen in Deutschland. Die Sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949.* Aus dem Amerikanischen von Hans-Ulrich Seebohm und Hans-Joachim Maass. Berlin, Ullstein.
Nietzsche, Friedrich 1997: *A vidám tudomány („la gaya scienza").* Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap Kiadó.
Novák Attila 2014: Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború évei alatt. *Századvég,* 2014/74. 29–55.
Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Paffrath, Constanze 2004: *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945–1949 im Prozeß der deutschen Wiedervereinigung.* Köln etc., Böhlau.
Palasik Mária 2000: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Palasik Mária 2010: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Perger Gyula 2005: *„...félelemmel és aggodalommal..." Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
Pestovics János 2000: *A földtulajdonlás története Borsod megyében 1860–1948.* Miskolc, BAZML.
Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle,* 1999 (41) 1–2. 85–107.
Pető Iván 1998: A gazdaság átpolitizálása. In Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Budapest, 1956-os Intézet. 95–110.
Pető Iván–Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Pittaway, Mark 2004: *Eastern Europe 1939–2000.* London, Arnold.
Pittaway, Mark 2012a: Making Postwar Communism. In Stone, Dan (szerk.): *Postwar European History.* Oxford, Oxford University Press. 265–282.
Pittaway, Mark 2012b: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
Purs, Aldis 2010: Soviet in Form, Local in Content: Elite Repression and Mass Terror in the Baltic States, 1940–1953. In McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (szerk.): *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression.* Manchester–New York, Manchester University Press. 19–38.
Püski Levente 2013: Ellenségből bűnbak. Az MKP arisztokrácia-képe 1945 után. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 433–443.
Püski Levente 2015: Adatok kérdőjelekkel – a debreceni földosztás. In Varga Zsuzsanna–Pallai László (szerk.): *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében.* Hajdúnánás, k. n. 203–217.
Rainer M. János 1996: *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953.* Budapest, 1956-os Intézet.
Rainer M. János 1998: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Budapest, 1956-os Intézet. 17–39.

Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó.

Rákosi Sándor–Szabó Bálint (szerk.) 1967: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézet–Kossuth Kiadó.

Rees, E. A. 2008: The Sovietization of Eastern Europe. In Apor, Balázs–Apor, Péter–Rees, E. A. (szerk.): *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period.* Washington DC, New Academia Publishing, 1–27.

Réti Tamás 1991: A gazdasági rendszerváltás és a korlátozott szuverenitás Kelet-Európában 1945–1948 között. *Közgazdasági Szemle,* 1991 (38) 12. 1148–1158.

Révész László 1983: *Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus–Leninismus.* Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e. V.

Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.

Ritter György 2015: „Itt csak a vagyon köllött." A földreform és következményeinek élménye az északdunántúli németek emlékezetében. In Varga Zsuzsanna–Pallai László (szerk.): *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében.* Hajdúnánás, k. n. 249–269.

Romány Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyságfelszabadulásától napjainkig.* Budapest, Napvilág Kiadó. 345–437.

Romsics Ignác 2002: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, Osiris Kiadó. 7–27.

Romsics Ignác (szerk.) 2009: *Csonka Mihály élete és világképe.* Budapest, Osiris Kiadó.

Rugg, Dean S. 1978: *The Geography of Eastern Europe.* Lincoln–Nebraska, Cliffs Notes, Inc.

Schoeck, Helmut 2007: *Az irigység. A társadalom elmélete.* Budapest, Helikon Kiadó.

Siegrist, Hannes–Sugarmann, David 1999: Geschichte als historisch-vergleichende Eigentumswissenschaft. Rechts-, kultur- und gesellschaftsgeschichtliche Perspektiven. In Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert).* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 9–30.

Simmel, Georg 1973: A titok és a titkos társadalom. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Gondolat Kiadó. 311–344.

Simon Attila–Kovács Attila 2008: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet. 118–123.

Somlyai Magda 1965: *Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény.* Szerk. Teleki Éva. Budapest, Kossuth Kiadó.

Standeisky Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok,* 1992 (126) 2. 284–308.

Standeisky Éva 2015: *Demokrácia negyvenötben.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Stark Tamás 1995: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955).* Budapest, MTA TTI.

Steinbach, Peter 2002: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.* B51–52. 36–43.

Stone, Dan 2012: Editor's Introduction: Postwar Europe as History. In Stone, Dan (szerk.): *Postwar European History.* Oxford, Oxford University Press. 1–33.

Sundhaussen, Holm 2009: Von der Befreiung zur Marginalisierung der Bauern. Zwei Jahrhunderte Agrarreformen in Südosteuropa. In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 25–48.

Szabó Csaba–Szigeti László (szerk.) 2008: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008.* Budapest, Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember.

Szabó István 1976: *Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szabó Márton 1991: A rendi „szocializmusról". In *Rendiség és polgárosodás.* Budapest, MTA PTI. 27–36.

Szakács Sándor 1964: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szakács Sándor 1998: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyságfelszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág Kiadó. 288–344.

Szakács Sándor–Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete". Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, Genius Gold Rt.–Batthyány Társaság.

Székely Mózes 2003: A fogyasztói magatartás alapjai. A lélek- és egészségtan alapfelvetései a fogyasztásról. In Hunyady György–Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 231–296.

Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Tanka Endre é. n.: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében.* Budapest, Agroinform.

Dr. Tibori János 1995: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957.* Debrecen (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanulmányi Füzetei, 34).

Todorov, Tzvetan 1998: *Az emlékezet hasznáról és káráról.* Angyalosi Gergely utószavával. Budapest, Napvilág Kiadó.

Tóth Ágnes 2009: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart.* Stuttgart, Steiner. 256–280.

Ungváry Krisztián 2002: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, Osiris Kiadó. 279–308.

Ungváry Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó.

Varga Zsuzsanna 2009: *The Hungarian Agriculture and Rural Society: Changes, Problems and Possibilities, 1945–2004.* Budapest, Szaktudás Kiadó Ház.

Varga Zsuzsanna 2015: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle,* 2015 (LVII) 4. 583–605.

Vas Zoltán 1982: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.* Budapest, Magvető Kiadó.

Veres Péter 2000: A paraszti jövendő. Harmadik kiadás. Az első és a második kiadás 1948. In Veres Péter: *Magyar megmaradás, A paraszti jövendő, Az Alföld parasztsága, Parasztsors – magyar sors.* Budapest, Püski. 113–257.

Vincze Gábor 2007: Az 1945-ös földreform – mint az egyházpolitika egyik „harci eszköze". A Tiszántúli Református Egyházkerület esete. In Gulyás László (szerk.): *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl".* Baja, Eötvös József Főiskola. 622–627.

Vollnhals, Clemens 2006: Der Totalitarismusbegriff im Wandel. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.* B 39, 21–26.

Vörös Boldizsár 2014: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról.* Budapest, MTA BTK TTI.

Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln" und „Struktur" bei Max Weber und Anthony Giddens. In Mergel, Thomas–Welskopp, Thomas (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte.* München, Beck. 39–70.

Wittenberg, Jason 2006: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary.* Cambridge, Cambridge University Press.

Závada Pál 1986: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.

A SZOVJET MEGSZÁLLÁS TAPASZTALATA

CZETZ BALÁZS

A szovjet megszállás tapasztalattörténete Fejér megyében a közigazgatási iratok tükrében, 1944–1947

A szovjet megszállás Fejér megyei[1] történetének részletes, minden körülményre kiterjedő feldolgozásával máig adós a történettudomány. A megszálló hadsereg viselt dolgai a visszaemlékezések, dokumentumgyűjtemények, tanulmányok lapjairól köszönnek vissza, azonban összefoglaló jelleggel még nem kerültek feltárásra a megyei események. Nem véletlen, hogy senki nem vállalkozott a háború idején, illetve az azt követő időszakban elkövetett atrocitások teljes körű feldolgozására. Az írott források – főleg a háború időszakából – hiányosak, a traumák elszenvedőit a szégyen és az elmúlt évtizedek elnyomása hallgatásra kényszerítette, valamint egyre fogyatkoznak az események szemtanúi, túlélői is. Jelen írás sem vállalkozik arra, hogy teljes körűen bemutassa a Vörös Hadsereg viselt dolgait a megyében 1944 és 1947 között. Az elszenvedett atrocitások, a kegyetlenkedések, a gazdasági kizsákmányolás hiánytalan, alapos és mindenre kiterjedő feltárása ma már a lehetetlenséggel határos. Ez a munka – miként azt a címben is jeleztük – a közigazgatási források segítségével mutatja be a megszálló hadsereg viselkedését, a polgári lakosság szenvedését és az elszenvedett károkat. Elsősorban az élet kioltásával végződő erőszakos cselekmények feltárását tűztük ki célul, a vizsgálatba ezeken túlmenően a szemérem elleni erőszak eseteit is belefoglaltuk.[2] Nem tekintettük azonban célnak, hogy feltárjuk az egyéb, nem életellenes cselekedeteket, valamint a gazdasági károkat, kifosztásokat, rekvirálásokat, illetve a kényszermunkára hurcoltak kérdéskörét. Ezen utóbbi esetek külön tanulmányok tárgyát képezhetik majd a jövőben, tömegességük és szisztematikus voltuk miatt.

A szovjet megszállás nem értelmezhető azonban csupán önmagában, a német és a magyar alakulatok tevékenységének ismerete nélkül. A megye hadszíntér volt majd négy hónapon keresztül, a pusztítás és rombolás a két szemben álló fél által „közös erővel" elkövetett cselekmények láncolata volt, ahol az akció-reakció kegyetlen logikája érvényesült. A harcok befejezése utáni gyilkosságok, erőszak viszont már egyértelműen és értelemszerűen csupán az egyik fél, a szovjetek számlájára írhatók.

---

[1] Fejér megye közigazgatási határai 1945 és 1950 között jelentősen változtak. Jelen tanulmányban a mai Fejér megyei határokat veszem alapul. A ma, 2016-ban nem ide tartozó településeket (például Érd) nem vizsgálom, azokat azonban (például a volt Enyingi járás települései, Enying, Dég, Mezőkomárom, Lajoskomárom), amelyek korábban Veszprém megyéhez, most pedig Fejér megyéhez tartoznak, bevontam a vizsgálatba.

[2] Az állam és az erőszak kérdésköréről lásd Horváth–Ö. Kovács 2015, valamint Szederjesi 2008.

Ez a vállalkozás természetesen magában hordozza a korlátokat, hiszen a közigazgatási iratok nem alkalmasak arra, hogy maradéktalan és objektív képet adjanak az eseményekről. Ennek több oka is van. A megyei közigazgatás a harcok során tulajdonképpen megszűnt létezni. Sellyei Vilmos hadműveleti kormánybiztos Pintér József nyilas főispánnal egyetértésben már november 24-én hadműveleti területté nyilvánította a megyét, december 3-án pedig elrendelte annak kiürítését is.[3] A települések vezetőinek egy része elmenekült az előretörő szovjet csapatok elől, így alig maradt valaki, aki az eseményekről tudósíthatott volna. A harcoló alakulatok a gyorsan változó frontvonalak miatt nem tudtak az események dokumentálásával foglalkozni, és tegyük hozzá, nem is igen törekedtek erre.

A háború idején elkövetett gyilkosságok, erőszakos cselekmények tetteseinek kiléte nemegyszer felderítetlen maradt. Túlélők hiányában nem mindig volt lehetőség kideríteni a tettesek nemzetiségét, alakulatát, személyét, sőt sok esetben az akarat is hiányzott hozzá. A reguláris alakulatok mellett mind a szovjet, mind a német, illetve magyar oldalon katonaszökevények, alakulatuktól elszakadt alegységek, közönséges bűnözők dúltak és raboltak, illetve követtek el még a háborús körülmények között is súlyos bűncselekményeket. A magyar oldalon a nyilasok, valamint a kilátástalan harctól megcsömörlött, az ellenség kíméletlen brutalitását megtapasztaló és arra hasonló kíméletlenséggel válaszoló, ellátási nehézségekkel küzdő, éppen ezért rekviráló német és magyar alakulatok is fokozták a lakosság szenvedését. A szovjet oldalon pedig a Vörös Hadsereg szabadrabláshoz hozzászokott, végletekig fanatizált, az ellenség és a hátország elpusztítására bátorított, az alkoholtól megvadult, fegyelmezetlen katonái pusztították és rombolták az országot és lakosságát. A folyamatos mozgó harc, a pillanatról pillanatra változó hadi helyzet jó terepet biztosított arra, hogy az elkövetők nyomtalanul és felderítetlenül követhessék el tettüket, joggal bízva abban, hogy a háború idején nincs olyan erő, amely a felderítésben hatékonyan járhatna el. Különösen szomorú, de minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy az áldozatok, illetve a szemtanúk nagy részét meg is gyilkolták, így gondoskodva arról, hogy a későbbiekben ne legyenek terhelő tanúk. Természetesen a morális gátak leomlása, a fegyverek nagy száma és az emberi élet „elértéktelenedése" is – amely a háborús időkre jellemző – hozzájárult ahhoz, hogy a bűncselekmények nagy része gyilkossággal végződött.

A háborút követő időszakban a kommunista párt térnyerése a közéletben és főleg a közigazgatásban, valamint a rendvédelmi szervekben erőteljesen akadályozta, hogy az atrocitások dokumentálásra kerüljenek. Az 1945 után berendezkedő államhatalom a levéltári forrásokban fellelhető tényanyagot, amely a szovjetek viselkedéséről is tudósított, igyekezett negligálni, eltüntetni. Jellemző állapot, hogy a kommunista párt, valamint a szociáldemokrata párt iratanyagában szinte nem is találjuk nyomát a megszálló hatalom viselkedésének, erőszakoskodásának. Az események köré a hallgatás falát húzták, a túlélők majd negyven éven keresztül nem beszélhettek az elszenvedett sérelmekről.

[3] Forró 2012, 35–43.

Historiográfiai áttekintés

A Fejér megye második világháborús történetét feldolgozó szakmunkák áttekintése során nemcsak a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitásokat bemutatókat vesszük górcső alá, hanem kitérünk a politikatörténeti dolgozatokra, a dokumentum- és tanulmánykötetekre is. A felsorolás azonban nem teljes, csupán a főbb, meghatározó művek ismertetésére szorítkozunk. Alapvető különbség van az 1990 előtti, az adott politikai elvárásokat tükröző és a rendszerváltozást követően megjelent munkák között. Az 1990 előtti kiadványokban még érintőlegesen sem szerepelnek a szovjet atrocitások, a rablások, a gazdasági kizsákmányolás. Ezzel szemben a német és magyar alakulatok, illetve a nyilasok által elkövetett bűncselekmények erősen felülreprezentáltak.

Az első dokumentumkötet a háború befejezését követően húsz évvel látott napvilágot az MSZMP Fejér Megyei Bizottságának kiadásában. A válogatott dokumentumok elsősorban a kommunista párt történelemszemléletét tükrözték.[4] Egy eseménynaptár összeállítására is sor került 1969-ben, amely kötet formájában jelent meg, és az 1944, illetve 1948 közötti időszak megyei eseményeit kronologikusan ismerteti.[5] Jenei Károly levéltáros munkája már tíz évvel a háború után megjelent *Székesfehérvár felszabadulása* címmel.[6] Kopasz Károly levéltáros 1975-ös dolgozata a háborút követő politikai átalakulásokat ismerteti, „természetesen" rendszerhű módon.[7] A háború befejezésének huszonötödik évfordulójának apropójából, 1970-ben a megyei levéltár évkönyvében – amely tematikusan a korszakkal foglalkozott – jelent meg egy tanulmány Farkas Gábor tollából a háború befejezéséről és az azt követő politikai helyzetről.[8] Ugyanezen évben egy másik munka is napvilágot látott, amely Székesfehérvár „felszabadulását" ismertette.[9] A Vörös Hadsereg viselt dolgairól ezekben a munkákban nem esett, nem is eshetett szó. Összefoglaló politikatörténeti munka 1980-ban jelent meg, amely a teljes Horthy-korszak Fejér megyei történetét dolgozta fel. A szerző, Farkas Gábor igyekezett objektívebb képet festeni a megye történetéről, azonban a korszak, amelyben a munka született, még erősen hatott a kötetre.[10] A hadtörténeti munkák közül kiemelkedik Veress D. Csaba 1984-ben megjelent munkája, amely összefoglalóan ismerteti a Dunántúl hadi eseményeit.[11]

A rendszerváltást követően megjelent munkák már objektívebben, a szovjet atrocitásokat is ismertetve készültek. Csurgai Horváth József, Tihanyi Tamás és Veress D. Csaba műve kifejezetten azzal a szándékkal íródott, hogy reálisan mutassa be a háború borzal-

[4] Farkas 1965.
[5] Kadacsi–Vass 1969.
[6] Jenei 1955.
[7] Kopasz 1975.
[8] Farkas 1970a.
[9] Farkas 1970b.
[10] Farkas 1980.
[11] Veress D. 1984.

mait.[12] Számvéber Norbert két könyve is idekívánkozik, amelyek ugyan nem kizárólagosan a megye harci cselekményeivel foglalkoznak, mégis sok és fontos adatot közölnek a háború során történt atrocitásokról.[13] A Fejér megyei és a székesfehérvári zsidóság tragédiáját dolgozza fel Gergely Anna monográfiája, amely ezen túlmenően ismerteti az 1940-es évek megyei és városi történéseit is.[14] A 2009-ben megjelent dokumentumkötetben, amely a Fejér megyei eseményeket ismerteti 1945-től 1948-ig, már helyet kaptak a Vörös Hadsereg által elkövetett bűncselekményekről beszámoló dokumentumok is.[15] Szintén fontos dokumentumválogatás, mely sok, a kérdéskört alaposan bemutató forrást tartalmaz, a Székesfehérvári Egyházmegye levéltárosa, Mózessy Gergely által összeállított és 2004-ben megjelentetett kötet is.[16] Ugyancsak az ő szerkesztésében jelent meg Shvoy Lajos naplója is, amely a háborús évekről nyújt képet.[17] Igaz, hogy 1983-ban jelent meg, mégis itt kell megemlíteni Shvoy Kálmán naplóját. A megyéspüspök tábornok testvére visszaemlékezésében szót ejt a Fejér megyei eseményekről is, és a két kötetnek több kapcsolódási pontja is van.[18] Polgár Péter Antal két kötetében is foglalkozik a megye háborús eseményeivel tanulmányok szintjén. A munkák erőssége, hogy a levéltári források mellett a túlélőket, szemtanúkat is megszólaltatja.[19] A városi és megyei levéltár összefogásában 2012-ben megjelent dokumentumkötet Fejér megye alispánjának és Székesfehérvár polgármesterének éves jelentéseit tartalmazza 1945 és 1950 között.[20]

Az egyik legújabb, a korszakkal foglalkozó kötet, Harmat József dokumentumválogatása, amely a tömeges várpalotai cigánygyilkosságot és annak forrásait ismerteti.[21] Szintén új, a kérdéskörrel országos szinten foglalkozó dokumentumgyűjtemény a *„Törvényes" megszállás* címet viseli, és a szovjetek magyarországi viselkedéséről közöl számtalan unikális forrást. A kötet Fejér megyéről is tartalmaz néhány jellemző dokumentumot.[22]

Itt kell megemlíteni a visszaemlékezés-irodalom egyes munkáit is, főleg azokat, amelyek a szovjet megszállás Fejér megyei tapasztalatairól is írnak. Az első Polcz Alaine *Asszony a fronton* című munkája, amely a vöröskatonák brutális viselkedését mutatja be igen plasztikusan. A főszereplő által Csákváron és környékén átélt események általánosan igaznak tekinthetők az egész megyére és az országra is.[23] A Polcz Alaine által elszenvedettekhez hasonlókról számol be Bodó Róza máig kiadatlan naplójában, amelyet Kunt Gergely

[12] Csurgai–Tihanyi–Veress D. 2002.
[13] Számvéber 2001.
[14] Gergely 2003.
[15] Bödő–Czetz 2009.
[16] Mózessy 2004.
[17] Mózessy 2002.
[18] Perneki 1983.
[19] Polgár 2007.
[20] Csurgai–Erdős 2012.
[21] Harmat 2015.
[22] L. Balogh 2015.
[23] Polcz 1991.

ismertet. Az erdélyi unitárius tanítónő Dégen és környékén tapasztalta meg a vöröskatonák brutalitását, az erőszakot és a kiszolgáltatottságot.[24]

A felsorolás és a historiográfiai áttekintés közel sem teljes, számtalan tanulmány, illetve munka foglalkozik ezek mellett – még ha csak érintőlegesen is – a második világháború alatti és közvetlen az utáni Fejér megyei eseményekkel. A fentebbiekben elsősorban a levéltárosok, történészek főleg a megyei eseményekre koncentráló műveinek felsorolására szorítkoztam.

A történészek dolgát nehezíti, a teljes, átfogó munkák elkészítését szinte lehetetlenné teszi a levéltári források hiánya. Sajnálatosan az 1910 és 1945 között keletkezett főispáni és alispáni, illetve egyes főszolgabírói iratok túlnyomórészt megsemmisültek, így a primer források hiánya súlyos fogyatékosság, amely pótolhatatlan. Részben megsemmisültek a tiszti főorvos iratai is, a megyei nyilaskeresztes párt dokumentumai pedig egyáltalán nem maradtak fenn. A megye területén harcoló német, illetve magyar alakulatok iratainak egy töredéke őrződött meg az utókor számára, ezek készítői azonban – érthető módon – nem kiemelten a Fejér megyei eseményekre vagy a civil lakossággal kapcsolatos történésekre koncentráltak. Ezen forrásegyüttesek is szolgálhatnak azonban adatokkal a szovjet katonák viselkedéséről, ám készítőik főleg a saját alakulataik katonái ellen elkövetett atrocitásokat jegyezték fel, és csak a különösen kirívó esetekben ejtettek szót a civil lakossággal szembeni bűncselekményekről.

A háború után keletkezett közigazgatási iratok már rendelkezésünkre állnak. A főispáni, alispáni, főjegyzői iratok, kiegészítve a településeken keletkezett dokumentumokkal, jó forrásbázisul szolgálnak. Ugyanakkor látni kell, hogy a szovjet katonák által elkövetett visszaélések dokumentálása már ebben a korai időszakban (1945-ben) sem volt teljes körű. Később, ahogy a kommunista párt egyre erősödött, és átvette a hatalmat a képviselő-testületekben és a közigazgatás magasabb szintjein is, ez a jelenség még szembetűnőbb. A tisztiorvosi jelentések, az igazolóbizottsági eljárások során keletkezett dokumentumok és a népügyészségi, népbírósági iratok azért, ha nem is tömegesen, de tartalmaznak a szovjet atrocitásokra vonatkozó adatokat, ám közel sem tükrözik a ténylegesen elkövetett bűncselekmények számát.

Előzmények, a háború eléri Fejér megyét

Fejér megye keleti határát 1944. december 2-án érték el a Vörös Hadsereg alakulatai, és csak 1945. március végén fejeződtek be a harcok. A megye területe csaknem négy egész hónapig hadszíntér volt, a települések nagy része több alkalommal gazdát cserélt, a mozgó harcok során a lakosság mérhetetlen szenvedésnek volt kitéve. A német és magyar csapatok tehát hosszú ideig állták a Vörös Hadsereg rohamait, akadályozták előretörését. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a szovjet katonák elkeseredetten, fékevesztetten tomboltak a

[24] Kunt 2015.

frontvonalban és a hátországban is. A civil lakosságon torolták meg a harc közben elszenvedett veszteségeiket, töltötték ki bosszúvágyukat. Ehhez járult még a tőlük „megszokott" zabrálás, rablás és a tömeges erőszak is.

Fejér megye azonban nem ekkor találkozott első ízben a kíméletlen terrorral, a civil lakosság kirablásával, legyilkolásával. Már mielőtt a front, a tényleges háború elérte volna a megyét, 1944 tavaszán megkezdődött a zsidó lakosság szisztematikus összegyűjtése és deportálása. A német megszállást követően Sztójay Döme vezetésével új, szélsőségesen németbarát kormány alakult, amely 1944 áprilisában és májusában az ország negyvennégy főispánjából huszonkilencet leváltott, és saját embereit nevezte ki a helyükre. Fejér megyében Jankovich Miklós székébe Toldi Árpádot[25] ültették, aki Baky Lászlóhoz fűződő jó kapcsolatának köszönhette tisztségét. Kinevezésére 1944. április 26-án, beiktatására május 11-én került sor. A főispán ugyan nem volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak, de minden megnyilvánulása (kezdve a beiktatási beszédével, amely felért egy pártprogrammal) egyértelművé tette jobboldali radikalizmusát. Hivatali ideje alatt került sor a fehérvári és Fejér megyei zsidók deportálására. A megyei és a városi vezetéssel gyorsan leszámolt, a neki nem tetsző tisztségviselőket eltávolíttatta és saját jelöltjeivel pótolta, élesen szembekerült Hóman Bálinttal is. A főispáni beiktatás után öt nappal, május 16-án kezdődött meg a Fejér megyei zsidóság összegyűjtése, gettósítása, amely május 20-án fejeződött be. Székesfehérváron a csillagos házakba való átköltöztetés május 23-tól 31-ig tartott, majd június 5-én, illetve június 10-én az összegyűjtött mintegy kétezer-kilencszáz embert a város határában álló Szabó-téglagyárba zsúfolták össze. 1944. június 14-én egy negyvenhét marhavagonból álló vonatszerelvényre terelték fel az összegyűjtött embereket, és a szerelvény elindult Auschwitz-Birkenau felé.[26] Hasonló jelenetek játszódtak le a megye más településein is. Sárbogárdon például július 1-jén csendőri kísérettel vagonírozták be az ottani zsidó lakosságot. A gettósítás alatt a német és magyar szervek, a Gestapo, a csendőrség kegyetlen veréseknek, kínzásoknak vetette alá kiszemelt áldozatait. A verésekre a Gestapo Kégl György utca 5. szám alatti házában került sor, de hasonló események játszódtak le

[25] Toldi Árpád László, dr. (Kiskőrös, 1898. január 2.): csendőr ezredes, főispán. Édesapja, Toldi Lipót pénzügyőri fővigyázó volt, aki eredeti családnevét – Schodel – 1890-ben magyarosította. Toldi Árpád jogot végzett, majd a csendőrséghez került, ahol az egyik legmagasabb rangú vezetővé vált – főispáni kinevezése előtt a Belügyminisztérium XX. (csendőr) osztályán szolgált helyettes vezetőként. A Lakatos-kormány idején sor került a Hóman Bálint által már régóta sürgetett leváltására (1944. szeptember 16-án). A nyilas uralom alatt a zsidó vagyonok kormánybiztosaként többek között az úgynevezett aranyvonatért felelt. Az állami zár alá helyezett zsidó ingóságokból több vasúti szerelvényt raktak meg, amelyek 1944 végén, 1945 elején indultak meg megbízott parancsnokukkal, Avar László egykori zentai polgármesterrel együtt Nyugat felé. Toldi az úton parancsot adott a legértékesebb tárgyak különválogatására, majd ezekből több ládát teherautókra rakatott, és otthagyta a vonatot. Célja az volt, hogy a zsákmánnyal Svájcba menjen, de csak Nyugat-Ausztriáig jutott, ahol a megszálló francia hadsereg elfogta. Később elengedték (valószínűleg megvesztegette fogvatartóit), és ismeretlen helyre távozott. További sorsa, halálának körülményei, ideje máig nem ismertek. Lásd http://old.vmk.hu/fejerlex/fejerlexikon.htm. Letöltés ideje: 2016. március 10.

[26] Gergely 2003, 140–143.

vidéken is.[27] A város lakossága előtt nyílt titok volt, mi folyik a Gestapo által felügyelt házban, és mindenki láthatta a csillagos házakba, illetve a Szabó-téglagyárba való „összeköltöztetést" is. Hasonlóképpen vidéken is a lakosság szeme láttára történt a zsidóság kirablása, megkínzása, még ha arról nem is feltétlenül volt tudomásuk (legfeljebb sejtésük), hogy milyen sors vár az elhurcoltakra. A megyei szinten több ezer ember[28] szisztematikus kirablása, majd összegyűjtése és marhavagonokban történő elszállítása mindenki számára előrevetítette azt a sorsot, amelyet a pusztító háború végül rájuk is mért.

A budapesti nyilas hatalomátvétel napján, 1944. október 16-án került sor egy tömeggyilkosságra Fejér megyében. A Pusztavámon állomásozó, főleg orvosokból, gyógyszerészekből és mérnökökből álló zsidó munkaszolgálatos század tagjait német katonák mondvacsinált ürüggyel a falu határában agyonlőtték.[29] A mészárlásnak több mint kétszáz halálos áldozata volt.[30]

Ilyen előzmények után érte el a front Fejér megyét, és kezdődött meg az a majd négy hónapig tartó tombolás és pusztítás, amelynek eredményeként a megye teljesen romba dőlt. A harcok alatt elkövetett atrocitások rekonstruálása – miként azt már korábban jeleztük – nagyon nehéz, ma már szinte a lehetetlenséggel határos. Alapvető különbséget kell tennünk a harcoló felek egymás közötti leszámolásai és a civil lakosság elleni bűncselekmények között. A szembenálló felek által Fejér megye területén elkövetett gyilkosságok, kínzások számtalan esetben dokumentálásra kerültek. Mind a két fél részéről ismerünk hadifogságba esett katonák kivégzésére vonatkozó dokumentumokat. Német-magyar oldalon erről tanúskodik a 3. magyar hadsereg és a VIII. hadtest 1945. február 20-án kibocsátott rendelete, amelyben felhívták a harcoló alakulatok figyelmét arra, hogy az arcvonalban a hadifoglyok kivégzése szigorúan tilos, mert annak következményeit a polgári lakosságnak kell a későbbiekben viselnie.[31] Ez a harcok viszonylag késői szakaszában kelt parancs már a háborúskodás során korábban tapasztalt viselkedésformákra adott reakció, amely a mindkét fél által elkövetett visszaélésekre világít rá. A német-magyar alakulatok a hadifoglyokat végezték ki, míg a szovjetek a polgári lakosságot terrorizálták. Természetesen ellenkező előjelű cselekedetek is bőségesen előfordultak, amikor a szovjetek mészárolták le a hadifoglyokat, és a német alakulatok végeztek ki civileket. Csősz 1945. február 9-ei visszafoglalásakor a magyar katonák döbbenten tapasztalták, hogy a korábban hátrahagyott huszonhét sebesültjüket és a két egészségügyi katonát a szovjetek lemészárolták, és

[27] Gergely 2003, 157–160.

[28] Az elhurcoltak pontosabb létszámához lásd Gergely 2003, 224–226. A halotti anyakönyvek alapján a megyében 1804 fő egyértelműen, azonosíthatóan a holokauszt áldozata lett.

[29] Polgár 2008, 102.

[30] A pusztavámi anyakönyvekben az áldozatok közül hat főt jegyeztek be, öt kivégzés dátumául 1944. október 16-át, egy fő esetében október 17-ét adva meg. A bejegyzett halálok: „lősérülés", „lősérülés okozta elvérzés". Két áldozat a bejegyzések szerint római katolikus volt. MNL FML XXXIII. 78. 1946. 59-es, 1947. 16-os, 18-as, 35-ös, 1948. 2-es és 13-as folyószám.

[31] Idézi Számvéber 2013, 466.

ugyanerre a sorsra jutottak a tüzérfelderítő járőr katonái is, akik a települést elfoglaló szovjeteknek megadták magukat.[32]

A harcok korai szakaszában is vannak példák arra, hogy a magukat megadó katonákat a szovjetek rövid úton kivégezték. 1944. december 7-én a 2. magyar huszárezred egyik százada[33] Felsőcikola felől vonult Pusztaszabolcs felé. A század néhány katonáját hátrahagyták, hogy várják be a korábban kiküldött járőröket, majd csatlakozzanak az alakulathoz. A járőrök beérkezése után a katonák úgy döntöttek, hogy részükről befejezik a háborút, és megadják magukat. A megérkező harcoló szovjet katonák a magukat megadó magyar huszárokat lefegyverezték, és három-négy fős őrizettel Adony irányába indították őket. A menet a felsőcikolai temető után szembetalálkozott egy Adony felől érkező szovjet egységgel, amelynek parancsnoka a hadifoglyokat tarkólövéssel kivégeztette, az egyik menekülőt pedig puskával lőtték agyon. A mészárlásban tizenkilencen vesztették életüket, az egyetlen túlélő Felsőcikolán kapott civil ruhát, és ott számolt be társai sorsáról.[34] Másnap a település lakói földelték el a magyar katonákat, akiknek a földi maradványait a háborút követően a pusztaszabolcsi temetőben helyezték végső nyugalomra.[35]

Hasonló bánásmódra emlékszik vissza Darányi Dénes is, aki 1944. december 20-án esett fogságba a Velencei-tótól nem messze. Őt magát és bajtársait ugyan nem bántották a szovjetek, de két, korábban a szakaszában szolgáló katona beszámolt róla, hogyan gyilkolták le bajtársaikat fogságba esésük után a szovjetek, és hogyan verték szét a sebesült tisztek fejét gyalogsági ásóval.[36]

A hadifoglyokkal, sebesültekkel a német, illetve magyar alakulatok sem mindig bántak kíméletesen. Különösen kirívó eset, amely mind a magyar, mind a szovjet forrásokban szerepel, a verebi mészárlás. 1945. január végén a német csapatok elfoglalták Verebet, és a hullámzó harcban napokig tartották is.[37] A kérdéses időszakban Vereb környékén német részről az 1/I. páncélgránátos-zászlóalj, a 113/1. páncélgránátos-század lövészpáncélosai, a 37. páncélos-utászzászlóalj egyes részei és a 23/I. „Norge" SS-páncélgránátos-zászlóalj egyik százada harcolt. A települést a németek január 26-án este a 303/3. rohamtüzérüteg és a „Franz Kleffner" SS-harccsoport segítségével foglalták el. Estére a 303-as rohamtüzérdandár 1. és 2. ütege is Verebre érkezett. A szovjetek a települést bekerítették, és folyamatosan lőtték. Szovjet részről a térségben január 27-én reggel a 23. harckocsihadtest, a 151.

[32] Számvéber 2001, 404.
[33] Az I. honvéd lovashadosztály 2. huszárezred 2/I. huszárosztálya 1. vagy 2. századának katonáiról lehet szó.
[34] A huszárok térségben folytatott harcairól lásd Tomka 2001.
[35] A pusztaszabolcsi halotti anyakönyvben négy 1944. december 7-ei haláleset szerepel, az elhunytak közül a neve alapján egyikük német katona lehetett. A halál okaként „harcok alatt kapott lövés", illetve „lövés által ostrom alatt hősi halált halt" van bejegyezve. MNL FML XXXIII. 77. 1946. 2-es, 4-es 11-es, 1949. 21-es folyószám. Egy huszár őrvezető és egy huszár zászlós halálesete 1944. december 5-ére van datálva, a halál oka mindkét esetben „fejlövés". MNL FML XXXIII. 77. 1945. 10-es, 11-es folyószám.
[36] A visszaemlékezést idézi Ungváry 2004, 339.
[37] A szovjet forrásokban január 24–25-e szerepel, a német, magyar források január 27-ére teszik a település szovjet elfoglalását.

lövészhadosztály, az 5. gárdalovashadtest, a 66. gárda- és a 113. lövészhadosztály egységei támadtak. A Pettend, Vereb, Vál környéki arcvonalban erősen hullámzó harc folyt, amelynek eredményeként sok esetben óráról órára változtak az egyes területeket uraló alakulatok.[38] A Verebet visszafoglaló szovjet csapatok döbbenten fedezték fel, hogy az uradalmi kovácsműhelyben a korábban a településen visszamaradt, illetve elfogott vöröskatonákat a németek bestiálisan megkínozták, majd kivégezték. A kovácsműhelyben talált eszközök segítségével a katonák fejét szétverték, kezüket levágták, testüket megégették. A kínzások túlélőit végül agyonlőtték. A mészárlásnak összesen harminckilenc áldozata volt. A bevonuló szovjetek dokumentálták a történteket, és megkezdték a tanúk felkutatását.[39] A település polgári lakosságának óriási szerencséjére az egyik verebi lakos, Barna Mária egy sebesült szovjet katonát elbújtatott, aki igazolta, hogy a kegyetlenkedéseket a németek követték el, abban a falusiaknak semmilyen szerepe nem volt.[40] Ennek köszönhetően Vereb polgári lakosságán a szovjetek nem álltak bosszút.[41]

A hadifoglyok megkínzását és kivégzését dokumentálta dr. Füzy Sándor göböljárási katolikus lelkész is. Az 1945. június 15-én kelt beszámolójában leírta, hogy 1945. február 2-án, amikor a szovjet csapatok elfoglalták a települést, öt katonájuk kivégzett és megcsonkított tetemét találták a templomban. Az elkövetők német katonák voltak, akik ekkorra már elhagyták a települést. A visszamaradt polgári lakosságra, köztük a lelkészre zúdult a szovjetek haragja, az összegyűjtött férfilakosságot a lelkésszel együtt nyolc napon át hurcolták magukkal, és vallatták, míg végül Pusztaszabolcson elengedték őket.[42]

Hasonló eseményeknek voltak elszenvedői a Nagylókhoz tartozó annamajori lakosok is. 1945. január 19-én a németek elől visszavonuló szovjet katonák közül ketten a major munkásaival beszélgetve hátramaradtak. Mészöly Gyula sárbogárdi honvéd őrmester és öt társa (közülük csak B. Horváth Károly és Kecskés Lajos neve ismert) a településre érkezve a két beszélgető katonát megtámadta, és az egyiket agyonlőtte. Az őrmester az utólag felvett jegyzőkönyv szerint tette elkövetésekor civil ruhát viselt,[43] és szó nélkül nyitott tüzet. A másik szovjet katona fegyverével viszonozta a tüzet, az őrmestert megsebesítette, egy ártatlan ott dolgozó Békés megyei munkást pedig agyonlőtt, majd elmenekült. Az áldoza-

[38] Számvéber 2013, 290–301.
[39] Birjukov 1970, 283–285.
[40] Dakó–Vitek 2003, 89–90.
[41] A verebi halotti anyakönyv alapján a kérdéses időszakban (1945. január 23. és január 29. között) a falu öt lakosa – négy férfi és egy nő – vesztette életét. Hárman 26-án, ketten 28-án haltak meg. Négy esetben a halál oka „lelövés erőszak által", „harci cselekmények alatt golyó általi halál" vagy „golyó általi sérülés" volt. Egy fő esetében állíthatjuk szinte biztosan, hogy kivégzésre került sor. Itt az elhalálozás helyeként „Kiss Péter Fő u. 109. sz. alatti pincéjében" szöveg lett bejegyezve. A halál oka: „harci cselekmények alatt golyó általi halál". MNL FML XXXIII. 106. 1945. 1-es, 5-ös, 1947. 4-es, 1948. 10-es, 1960. 12-es folyószám. Később, 1945. február 4-én és 17-én is szerepel egy-egy gyilkosság az anyakönyvben „lelövés erőszak által", illetve „agyonlövés erőszak által" bejegyzéssel. Ennél direktebb a február 16-ai bejegyzés, ahol egy hetvenhét éves özvegyasszony halálát jegyezték be a következő megjegyzéssel: „lelövés az oroszok által". MNL FML XXXIII. 106. 1945. 4-es, 10-es 28-as folyószám.
[42] Mózessy 2004, 154–155.
[43] Más forrás ezt a tényt nem erősíti meg, csak az utólag felvett rendőrségi jegyzőkönyv.

tokat a majorbeliek még aznap eltemették. A szovjetek 1945. február 15-én tértek vissza, köztük az is, aki a lövöldözés után elmenekült. Az annamajori lakosokat összeterelték, és a korábbi lövöldözés tettesét keresték. Természetesen Mészöly már nem volt a majorban, ezért a lakosság nem tudta az elkövetőt a szovjeteknek átadni. Ekkor a szovjet katonák az egyik lakost, H. J.-t kiválasztották, és édesanyja szeme láttára agyonlőtték.[44] A tortúra majd négy órán keresztül tartott, miközben a szovjetek több alkalommal a felsorakozott lakosok közé lőttek, végül elvonultak. Az esetről 1945. szeptember 17-én a Magyar Államrendőrség Sárbogárdi Járási Kapitánysága Politikai Osztálya jegyzőkönyvet vett fel, és vizsgálatot folytatott.[45] A nyomozás során Mészöly Gyula és társai ellen gyűjtöttek terhelő adatokat.[46]

A német katonák a magyar munkaszolgálatosokkal sem jártak el kíméletesen. A korábban ismertetett pusztavámi eseten túl a harci cselekmények idején elkövetett gyilkosságra is találhatunk dokumentumokat. Mányon 1944. december 10–12. között a német katonák egy magyar alakulattól „átvették" nyolc munkaszolgálatost, akiket pár napon keresztül dolgoztattak, éjszakánként pedig a helyi római katolikus iskolába zártak be. Ezt követően a nyolc férfit kivitték a mányi erdőbe, ahol előbb egy „csekélyke gödröt ásattak" velük, majd abba belelőtték őket.[47] A háborút követően a jegyző az esetet jelentette, és közölte azt is, hogy a kivégzettek nevét megállapítani nem tudták.[48]

A háború alatt a polgári lakosság ellen elkövetett atrocitások

A totális háború borzalmai közül kiemelkednek az ártatlan polgári lakosság sérelmére elkövetett bűncselekmények. Mindkét fél részéről tapasztalható volt, hogy a polgári lakosságot sem tekintették a hadviselésen kívül állónak. Amennyiben a „szükség úgy kívánta", a lakosságot kirabolták, munkára kényszerítették, erőszakot tettek rajtuk, vagy legyilkolták őket. Ugyan mindkét hadviselő fél részéről vannak példák arra, hogy kíméletlenül bántak a polgári lakosokkal, ám nagyságrendileg és brutalitásában is kiemelkedik közülük a szovjet fél. A reguláris magyar alakulatok tekintetében ilyen jellegű információkkal alig rendelkezünk (a nyilas pártszolgálatosokat nem ideértve), az elkövetőket jellemzően a szovjet és a német alakulatok tagjai között kell keresnünk.

A háború alatt a civil lakosság ellen elkövetett atrocitások dokumentálása igencsak esetleges. A háborút követő időszakban a főjegyzői, illetve alispáni hivatal kérdőívben mérte fel a háború során a német csapatok által okozott károkat és az általuk a polgári lakosság körében elkövetett gyilkosságokat. Az erősödő szovjet befolyás jeleként még kérdés szintjén sem merült fel a szovjetek okozta károk, illetve gyilkosságok feltárása. Ennek következtében egyelőre még nem rendelkezünk objektív, számokkal alátámasztható, településesek szintjére lebontható adategyüttessel a szovjet csapatok viselkedéséről.[49] Ugyanakkor bátran kijelenthetjük, hogy az alispáni felmérés során a települések által a németek „javára" írt károk egy részét bizonyosan a szovjetek okozták. Ezeknek az elkülönítése ma már azonban nem lehetséges.

A megyét megszálló Vörös Hadsereg katonái a polgári lakosságot és vagyontárgyait mintegy saját tulajdonuknak tekintették, azzal „szabadon rendelkeztek". A visszaemlékezések szerint a vöröskatonák teljes természetességgel hatoltak be magánházakba, közintézményekbe, és vitték el, ami nekik megtetszett. Az utcán rendszeresen megállították és kirabolták a polgári lakosokat, elvették értékeiket, óráikat, pénzüket.[50] Számtalan esetben a katonakorú, ám civil ruhás férfiakat – különösen, ha valamilyen katonai kiegészítőt (sapkát, nadrágszíjat, bakancsot) viseltek – minden vizsgálat nélkül kivégezték, „szerencsésebb" esetben fogságba vetették, vagy kényszermunkára osztották be. A magánházakhoz beszállásolt katonák a háziakkal erőszakoskodtak, értékeiket elvették, élelmiszerüket, tüzelőjüket elhasználták.

A háború alatt a szovjetek által a civilek elleni elkövetett bűncselekmények közül is kiemelkedik a kápolnapusztai mészárlás. A közigazgatási iratok között az eseménynek nyomát sem találjuk, egyedül a halotti anyakönyvek szolgáltatnak a történésekre vonatkozó információkat.[51] A Gánttól északra fekvő falu férfilakosságát 1945. március 16-án mészárolta le a Vörös Hadsereg egy máig nem azonosított[52] alakulata. Az események csak a túlélők elmondásából, visszaemlékezéséből azonosíthatók, akik értelemszerűen az elkövetőkről nem rendelkeztek pontos információval. A kistelepülésen a kérdéses időszakban mintegy húsz sváb család élt. A környéken a front majd három hónapra megrekedt, a

[44] A nagylóki halotti anyakönyvben három „gyilkosság, lelövés" bejegyzés szerepel. 1945. február 15-én H. J.-é (1946. 71-es folyószám), 1945. január 19-én M. J.-é (1946. 79-es folyószám) és 1945. január 27-én S. I.-é (1946. 80-as folyószám). Ez utóbbi valószínűleg független a fent ismertetett eseményektől. Még két „gyilkosság (lelövés)" bejegyzés található az anyakönyvben, az egyik áldozat január 17-én (B. I.-né), a másik 18-án (K. I.) vesztette életét. MNL FML XXXIII. 67. 1946. 81-es, 92-es folyószám.

[45] MNL FML XVII. 405. 2. d.

[46] Az MNL FML őrizetében található népbírósági és népügyészségi iratok között a fent nevezettekre vonatkozó dokumentumok nem találhatók, így feltételezhető, hogy végül büntetőeljárás nem indult ellenük.

[47] A mányi halotti anyakönyvbe 1947. augusztus 7-én jegyezték be egy fő izraelita „honvéd" golyó általi halálát. A halál időpontját 1944. október 28-ban állapították meg. MNL FML XXXIII. 56. 1947. 17-es folyószám.

[48] MNL FML V. 144. 22. 1. d.

[49] Némelyik település – talán szándékosan – félreértelmezte a kérdést, és a szovjetek által okozott károkat is jelentette. Például Tabajd, 1945. augusztus 3-án. MNL FML V. 174. 15., Rácalmás, 1945. május 15., július 4. MNL FML V. 158. 34., 122.

[50] Lásd például Polcz 1991; Mózessy 2004, 14, 22, 36–37.

[51] A gánti anyakönyvekbe a kérdéses időszakban (1945. március 16-án) hét fő halálát jegyezték be. Két polgári áldozat Gánt Kápolnapusztán fejlövés által halt meg, egy őrvezető Gánt Kápolnapusztán ismeretlen okból hunyt el, négy társa ugyanazon a napon, Gánton vagy a környékén esett el. Egy húszéves férfi ugyanezen a napon ismeretlen helyen és okból hunyt el (feltételezhetően ő nem a kápolnapusztai vérengzés áldozata volt). Egy negyvenkilenc éves földműves március 21-én halt hősi halált Kápolnapusztán. Egy fő esetében a halál ideje 1945. április 15. (!), életkora huszonöt év, a halál helye: Gánt Kápolnapuszta, a halál oka: ismeretlen. MNL FML XXXIII. 34. 1946. 19-es, 25-ös, 1948. 10-es, 1949. 7-es, 11-es, 1950. 6-os, 1957. 7-es, 1973. 8-as folyószám.

[52] Feltehetően a 2. Ukrán Front egyik felderítő zászlóaljának katonái lehettek az elkövetők.

hullámzó harc mindkét fél részéről nagyon sok áldozatot követelt. A Vértes erdőségeiben felderítő alegységek tevékenykedtek, amelyek – főleg szovjet részről – a környező települések lakosságától nemegyszer erőszakkal szerezték be a szükséges élelmiszert. Az erdőben az elhagyott vagy ritkán igénybevett erdész-, vadászházakat használták bázisul,[53] a polgári lakosságot pedig fenyegették, amennyiben a tartózkodási helyüket elárulják, annak súlyos következményei lesznek. A rendszeres zaklatást megunva az egyik ilyen felderítő egység tartózkodási helyét a környékbeli lakosság a magyar katonaságnak jelentette, akik kísérletet tettek elfogásukra. A kitört lövöldözésben a szovjetek egy fő kivételével elmenekültek, ám a sebesülten elfogott katonának is sikerült később Fehérvárcsurgóról megszöknie. A visszaemlékezők elmondása szerint ő tért vissza 1945. március 16-án, és alakulatával bosszúból kivégezték Kápolnapuszta férfilakosságát. A másik verzió szerint a településen bujkáló, már civil ruhába öltözött magyar katonák tüzet nyitottak a beérkező szovjetekre, és ezt megtorlandó került sor a kivégzésekre. Az események pontos rekonstruálása ma már nem lehetséges, az azonban tény, hogy a szovjet csapatok ártatlan, nem hadviselő polgári lakosokat gyilkoltak le 1945. március 16-án Kápolnapusztán.

A kápolnapusztai eseményekhez kísértetiesen hasonlító eseménysor játszódott le a Zámoly községhez tarozó Borbálapusztán is. A közigazgatási iratok között erre az eseménysorra sem találunk utalást, ez alól ismét kivételt képeznek a halotti anyakönyvek, ahol rögzítették az áldozatok adatait.[54] 1945. januárban a beérkező szovjet alakulatok a pusztán állatgondozás miatt hátramaradt gazdasági cselédeket – köztük egy apát fiával együtt – kivégezték.[55] A nyolc férfit (a legfiatalabb huszonöt, a legidősebb hatvanéves volt) feltehetően partizánnak, felderítőnek, kollaboránsnak nézték a szovjetek, ezért kellett meghalniuk. Ugyancsak a szovjeteknek esett áldozatul Zámoly környékén hét búcsi[56] levente is.[57] A meggyilkolásuk körülményeiről közelebbi információval nem rendelkezünk, az áldozatok közül a legfiatalabb tizennyolc éves, a legidősebb huszonegy éves volt.[58]

Székesfehérváron sem kímélték a bevonuló szovjet csapatok a lakosságot. A visszaemlékezések számtalan esetet rögzítettek, amikor a Vörös Hadsereg katonái ártatlan civileket végeztek ki vagy erőszakoltak meg. Különösen nehéz helyzetben volt a város, mert több alkalommal cserélt gazdát. Először 1944. december 23-án vonultak be a szovjet egységek a megyeszékhelyre. A német és magyar alakulatok 1945. január 22-én a

53 Az ide húzódott, bevonulási parancsot megtagadó környékbeli férfiakat „túszul" ejtve és őket futárként, élelmiszer-beszerzőként használva.

54 A zámolyi halotti anyakönyv szerint az agyonlövés általi kivégzésekre 1944. december 27-én, illetve egy fő esetében 28-án került sor. Az anyakönyvezés utólag, 1946-ban, illetve 1947-ben történt, nem is egy időpontban, valószínűleg ezért került az anyakönyvekbe korábbi dátum. MNL FML XXXIII. 110. 1946. 63-as, 64-es, 105-ös, 106-os, 112-es, 1947. 17-es és 22-es folyószám.

55 Mózessy 2004, 287.

56 Búcs ma szlovákiai település.

57 A zámolyi halotti anyakönyv bejegyzéseiben öt levente neve szerepel, haláluk okaként „harcban esett el", illetve „harc közben lősérülés" bejegyzéssel. MNL FML XXXIII. 110. 1948. 19–23-as folyószám.

58 Demeter–Lukács 2001.

várost visszafoglalták. A második, immár végleges szovjet megszállásra 1945. március 22-én került sor.[59]

A német és magyar csapatok januári visszatérését követően a magyar királyi rendőrség politikai rendészeti osztályának szombathelyi kirendeltsége a szovjet megszállás tapasztalatait felmérendő detektívek segítségével két alkalommal vizsgálta több dunántúli település – köztük Székesfehérvár – helyzetét, az elkövetett atrocitásokat, a lakosság és a harcoló katonák hangulatát. A felvett jegyzőkönyvek rögzítették a szovjetek viselkedését,[60] természetesen a nyilasok és a németek által elkövetett erőszakos cselekmények itt nem szerepelnek.[61]

Székesfehérváron az első és a második szovjet megszállást követően számtalan gyilkosságra került sor. Ezek egy része ismét csak a visszaemlékezésekben szerepel, kisebb hányaduk bukkan fel a hivatalos iratok lapjain is. Ismét az anyakönyvek nyújthatnak számunkra némi elképzelést a pusztítás mértékét illetően.[62]

59 1944. augusztus 15-e és 1946. január 15-e között a székesfehérvári halotti anyakönyvbe ötszázkilencvenhét olyan halálesetet jegyeztek be, amelyek összefüggésbe hozhatók a háborúval. A halál okaként agyonlövés, bombarobbanás, robbanás, fulladás, agyonverés, akasztás stb. szerepel. 1941. augusztus 15-e és 1947. július 29-e között az anyakönyvi bejegyzések alapján kétszáznegyvenkét székesfehérvári illetőségű katona hunyt el (a hadszíntéren vagy hadifogságban). Székesfehérváron 1945. április 6-a és 1962. augusztus 29-e között százötvenhét fő halt meg háborús lövedék, akna stb. robbanása következtében. A holokauszt áldozata lett (deportálás vagy munkaszolgálat következtében elhunyt) az anyakönyvi bejegyzések alapján nyolcszázhuszonhét fő. Háromszázharminckilenc fő nem székesfehérvári illetőségű katona, menekült, hadifogoly vagy munkaszolgálatos hunyt el 1940. június 16-a és 1948. március 2-a között. Negyvenhárom fő esetében kérdéses, hogy a haláluk összefüggésbe hozható-e a háborúval.

60 Csurgai–Tihanyi–Veress D. 2002, 212–214.

61 Ekkor végezték ki például dr. Koch László kommunista érzelmű orvost is. Anyakönyvi bejegyzése: Székesfehérvár halotti anyakönyv 1945. 1347-es folyószám alatt, a halál oka „agyroncsolás, fejlövés", a halál ideje 1945. január 30.

62 Az anyakönyvben található bejegyzések közel sem tükrözik a ténylegesen meggyilkoltak számát, mégis ezek a bejegyzések adják a legtöbb támpontot az elkövetett borzalmakról. 1944. december 23-tól 1945. január 23-a között százhuszonkét fő polgári áldozat bejegyzése található a halotti anyakönyvben. Negyvennyolc fő golyó általi sérülés következtében halt meg („idegen kéz általi golyóhalál", „szívbénulás, idegen kéz általi agyonlövés", „lövési sérülés", „szívbénulás, arclövés golyóval", „lövési sérülés a fejen" „tarkólövés" stb.), két főt agyonvertek („idegen kéz általi agyonverés", „ostrom alatti agyonverés"), egy nő megfulladt („szívbénulás, zsinegelés okozta fulladás"). Három főt felakasztottak (két főt január 1-jén, férjet és feleséget), több aknatalálat és ismeretlen halálok is szerepel.

1945. január 24-e és 1945. március 23-a között kétszáznyolcvanhat polgári áldozat bejegyzése található meg az anyakönyvben. Negyvenkilenc fő golyó által halt meg („idegen kéz általi golyóhalál", „lövés okozta sérülés", „lövés okozta sérülésekből eredő elvérzés"), közülük február 3-án egy házaspárt lőttek agyon. Dokumentált akasztásra ekkor nem került sor. A többi áldozat aknasérült vagy bombarobbanás áldozata lett, illetve nem jegyzeték be a halál okát.

1945. március 20-a és március 24-e között harmincnyolc golyóval elkövetett gyilkosság vagy lövés által bekövetkezett elhalálozás történt. Március 25-én egy huszonhét éves újságárust felakasztottak, esetleg öngyilkos lett („fulladás, akasztás folytán").

1945. március 20-a és 1946. október 16-a között nyolcvankét lövés, golyó általi halál került bejegyzésre, feltételezhetően e gyilkosságok nagy részét a vöröskatonák követték el.

A korábban ismertetett borbálapusztai és kápolnapusztai kivégzésekhez kísértetiesen hasonlító eseményre került sor 1945. március 23-án Székesfehérváron is. A bevonuló vöröskatonák a Rácz utcában házról házra járva elsősorban italt és nőt kerestek. Az egyik házban az erőszakosan fellépő háromtagú járőr két katonáját a lakosok dulakodás közben megölték. Harmadik társuk elmenekült, és a történteket feletteseinek jelentette. A még aznap visszatérő szovjet katonák az utca pincéiben megbúvó, a korábbi eseményekben semmilyen szerepet nem játszó polgári lakosságot az utcára terelték, a férfiakat felsorakoztatták, majd agyonlőtték. A kivégzésnek – mai ismereteink szerint – tizenkét halálos áldozata volt, egy tizenhét éves fiú pedig megsebesülve ugyan, de túlélte azt.[63]

Az esztelen szovjet tombolásnak esett áldozatul többek között dr. Berzsenyi Zoltán, a kórház főigazgatója,[64] valamint Bergendy János püspöki irodaigazgató, katolikus pap is,[65] akit a püspöki palotában lőttek agyon a szovjetek.[66]

Arra vonatkozóan is vannak adataink, hogy a szovjetek bevonulását követően a lakosság körében az öngyilkosságok száma megemelkedett. Jellegzetes példa dr. Sz. E. esete, aki 1944. december 26-án, miközben a szovjetek utasítására a magyar hatóságok megkísérelték letartóztatni, méreggel öngyilkosságot követett el. Az elhunytat a letartóztatást végző magyar detektív és két katona temette el a lakóháza kertjében.[67]

Vidéken hasonló tapasztalatai voltak a civil lakosságnak. Móron, ahol sok sváb élt, különösen kiugró a szovjet katonák által elkövetett atrocitások száma. A sváb lakosságot németes nevük és esetleges nyelvhasználatuk miatt a megszálló csapatok az ellenséggel azonosították, és ennek megfelelően bántak velük. Ebben az esetben is viszonylag kevés dokumentum áll rendelkezésünkre a háború alatt elkövetett visszaélésekről, főleg visszaemlékezésekre, szemtanúkra, illetve az anyakönyvi bejegyzésekre tudunk támaszkodni. Móron 1945. március 18-án végezték ki a szovjetek többek között Szécsen Miklós grófot és feleségét, Alice grófnőt. A grófi családot és még négy másik férfit gyilkoltak meg a vöröskatonák.[68]

Képet kaphatunk a Mór elfoglalásáért indított szovjet támadást kísérő vérengzésekről az anyakönyvi bejegyzések segítésével is.[69] 1945. március 18-án, Mór szovjet megszállásá-

[63] Csurgai–Tihanyi–Veress D. 2002, 273–274.

[64] Anyakönyvi bejegyzése: Székesfehérvár halotti anyakönyv 1945. 1087-es folyószám alatt, a halál oka „idegen kéz általi golyóhalál", a halál ideje 1945. január 18.

[65] Anyakönyvi bejegyzése: Székesfehérvár halotti anyakönyv 1946. 717-es folyószám alatt, a halál oka „fejlövés", a halál ideje 1945. március 22.

[66] Mózessy 2004, 298–303.

[67] MNL FML IV. 408. 90.

[68] Polgár 2007, 14–16.

[69] A kivégzések esetében nagyon sokat számít, hogy mikor történt az anyakönyvi bejegyzés. Amennyiben az eseményeket követően rövid idővel, akkor feltüntették az elkövető származását is (orosz vagy német). Ha később, akkor már csak azt, hogy agyonlövés vagy fejlövés történt. Az időben előrehaladva sokszor már ezt sem jegyezték be, a halál okaként csupán azt rögzítették, hogy „ismeretlen". Ezeket figyelembe véve nagyon nehéz a polgári lakosság ellen elkövetett kivégzéseket, gyilkosságokat az anyakönyvekből rekonstruálni. Az alábbiakban csak a golyó általi haláleseteket vizsgáltuk, de nem tudtuk elkülöníteni a harci cselekmények során bekövetkezett lövés okozta halálesetet a kivégzésektől, gyilkosságoktól. Az egyéb módon elkövetett gyilkosságok (például kézigránát, robbantás stb.) vizsgálatára

nak, illetve a grófi család kivégzésének napján, a településen ötvennégy főt lőttek agyon (Szécsen grófékkal együtt), és négyen haltak meg gránátszilánk által.[70] 1945. március 19-e és 24-e között negyvenkilenc fő (tizenhat nő) halt erőszakos halált, közülük negyvenhetet agyonlőttek, egy főt agyonszúrtak, és egy fő halt meg bombarobbanás következtében. Ezt követően csökkent az áldozatok száma, 1945 év végéig huszonöt fő halt erőszakos halált, közülük öt fő életét oltotta ki golyó.[71]

Számtalan településen tapasztalhatjuk hasonló atrocitások nyomait. Az anyakönyvek mindennél beszédesebben tudósítanak a szovjetek (esetenként a németek) viselkedéséről. Velencén összesen harminckét lövés okozta halált rögzítettek 1944. december 11-e és 1945. január 30-a között. Ilyen módon gyilkolták meg többek között özvegy gróf Wickenburg Márkné Szapáry Esztert 1944. december 20-án, ugyancsak tarkólövéssel végeztek ki egy apát és fiát december 23-án.[72]

Válon egy család öt tagját – köztük két tizenhét éves fiút – öltek meg, a bejegyzés szerint haláluk oka „lövési sérülés" volt.[73] Bicskén huszonegy fő esetében jegyeztek be golyó általi halált („puskából eredő lövés", „orosz golyótól találva elvérzés következtében", „agyonlövés", „agyonlövés ellenséges fegyvertől", „orosz golyótól találva").[74] Csóron a bejegyzés szerint 1945. március 19-én egy férfit a szovjetek agyonlőttek, 20-án pedig egy „gyilkosság, lelövés" történt, okkal feltételezhető, hogy ezt is a szovjetek követték el.[75] Előszálláson tizenkilenc esetben található a halál okaként a „hadműveletek következtében lövés", „lövés által okozott sérülés", „lövés" bejegyzés.[76] Enyingen tizenkilenc agyonlövést jegyeztek be, köztük egy tizenegy éves kislányét.[77] Ercsiben huszonkét főt végeztek ki, közülük tizenhárom esetben „fejbelövés" vagy „fejlövés" a halál oka, egy csendőr őrmester esetében pedig (1944. december 5-én) „nyakszirtlövés". A golyó általi kivégzettek között találjuk egy család négy- és tizenhárom éves tagját, valamint feltételezhetően az apjukat is.[78] Fehérvárcsurgón nyolc, golyó által megölt lakost 1945. március 17-e és 19-e között a

az anyakönyvek már végképp nem alkalmasak, így ezek rekonstruálására e forráscsoport felhasználásával kísérletet sem tettünk.

[70] A meggyilkoltak közül tíz nő volt.

[71] A legfiatalabb agyonlőtt áldozat az 1945. március 26-án fejlövéssel kivégzett elemi iskolai tanuló volt. Hálálesete a móri halotti anyakönyvben 1945. 37-es folyószám alatt szerepel.

[72] MNL FML XXXIII. 105. 1944. 52-es, 54-es, 55-ös, 56-os, 57-es, 59-es, 60-as, 61-es, 62-es, 63-as, 1945. 5-ös, 6-os, 7-es, 8-as, 9-es, 10-es, 12-es, 13-as, 14-es, 17-es, 19-es, 20-as, 29-es, 37-es, 39-es, 1946. 6-os, 31-es, 1947. 13-as, 14-es, 17-es, 1948. 3-as, 37-es folyószám.

[73] MNL FML XXXIII. 104. 1945. 1–5. folyószám.

[74] MNL FML XXXIII. 14. 1944. 184-es, 185-ös, 1945. 17-es, 18-as, 21-es, 22-es, 25-ös, 29-es, 37-es, 38-as, 39-es, 86-os, 117-es, 125-ös, 147-es, 148-as, 226-os, 1946. 120-as, 128-as, 1948. 36-os, 37-es folyószám.

[75] MNL FML XXXIII. 21. 1945. 9-es, 27-es folyószám.

[76] MNL FML XXXIII. 26. 1945. 1-es, 2-es, 4–8-as, 16-os, 21-es, 37-es, 45-ös, 74–75-ös, 1946. 16-os, 20-as, 1947. 42-es, 45-ös 1949. 5-ös, 1950. 15-ös folyószám.

[77] MNL FML XXXIII. 27. 1944. 82-es, 85–87-es, 89-es, 90-es, 96-os, 99-es, 1945. 4-es, 9-es, 13-as, 19-es, 44-es, 114-es, 1946. 12-es, 68-as, 1947. 4-es, 63-as, 1949. 73-as 1952. 6-os folyószám.

[78] MNL FML XXXIII. 28. 1944. 124-es, 137-es, 139-es, 150-es, 1945. 3-as, 14-es, 30-as, 51-es, 55-ös, 81-es, 91-es, 127-es, 153-as, 154-es, 155-ös, 208-as, 209-es, 216-os, 1946. 61-es, 1949. 119-es, 120-as, 121-es folyószám.

bejegyzések szerint a szovjetek lőtték agyon („orosz katona agyonlőtte"), a legfiatalabb huszonegy hónapos volt. Két polgári személyt agyonlőttek („lőfegyver általi találat"), itt a bejegyzés nem tartalmazza, hogy ki lőtte le az áldozatokat. Egy kilencéves gyermeknél pedig a bejegyzés azt tartalmazza, hogy a „háború áldozata" lett.[79]

Soponyán mindkét harcoló fél által elkövetett gyilkosságról tudósítanak az anyakönyvek. A tizenkét golyó általi halál közül egyet a német katonák számlájára írtak („német katonaság alatt lövés"), egyet mindkét fél együttesen követett el, azaz nem tudták eldönteni a tettes kilétét („német, orosz katonák részéről agyonlövés"). Hat esetben egyértelműen a szovjeteket teszik felelőssé („gyilkosság lövés által, orosz katonaság által", „orosz katonaság által lövés", „orosz katonák részéről lövés", „helyi harcok során orosz katonák által agyonlövés"). Négy esetben nem nevezik meg az elkövetőket („a helyi harcok során agyonlövés", „agyroncsolás lövés következtében").[80]

Seregélyesen tizenhárom esetben találunk golyó általi halálra utaló bejegyzést, közülük legalább hat bizonyosan gyilkosságot takar („agyonlövés, gyilkosság", „fejlövés, gyilkosság", „fejlövés").[81]

Alcsútdobozon 1944. december 26-án hunyt el R. F. ötvennégy éves földműves, halála okaként a következő bejegyzés szerepel: „az orosz katonaság által történt akasztás".[82] A települési anyakönyvben ezenkívül még egy agyonlövés és egy „baleset ellenséges puskagolyó által" bejegyzés szerepel,[83] a többi halálok akna- vagy gránátrobbanás.

Fülén egy bejegyzés utal direkten szovjetek által elkövetett gyilkosságra, 1944. december 25-én egy húszéves földműves halálát jegyezték be, halála oka: „baleset, orosz katonák agyonlőtték".[84]

Gárdonyban 1944. december 20-án történt egy „agyonlövés oroszok által". Emellett még egy-egy fejlövés, „lősérülés következtében elvérzés", valamint „harc közben történt agyonlövés" található az anyakönyvben, ez utóbbi áldozata tizenhárom éves volt.[85]

Kivégzésre utal az isztiméri anyakönyv több bejegyzése is, 1945. március 19-e és 21-e között tizennégy esetben jelölték meg a halál okaként a „lelövést", az áldozatok között két nő és egy tizenhat éves fiatal is szerepel.[86]

Lajoskomáromban a tizenegy golyó általi halál közül nyolc esetben jegyezték be, hogy „a községbe benyomuló orosz katonák fegyvereitől golyó találta", vagy „a község

[79] MNL FML XXXIII. 31. 1945. 19–20-as, 23-as, 32-es, 36-os, 46-os, 64–65-ös, 97-es, 1946. 26-os, 1957. 23-as folyószám.
[80] MNL FML XXXIII. 91. 1944. 23-as, 38-as, 40-es, 46-os, 1945. 8-as, 12-es, 15-ös, 16-os, 17-es, 25-ös, 26-os, 1948. 8-as folyószám.
[81] MNL FML XXXIII. 90. 1945. 56-os, 73-as, 108-as, 118-as, 150-es, 172-es, 193-as, 194-es, 201-es, 244-es, 253-as, 1946. 27-es, 1948. 63-as folyószám
[82] MNL FML XXXIII. 4. 1944. 46-os folyószám.
[83] MNL FML XXXIII. 4. 1945. 13-as, 19-es folyószám.
[84] MNL FML XXXIII. 33. 1945. 64-es folyószám.
[85] MNL FML XXXIII. 35. 1945. 6-os, 47-es, 61-es folyószám.
[86] MNL FML XXXIII. 41. 1945. 8-as, 10-es, 15-ös, 26-os, 31–33-as, 36-os, 37-es, 40-es, 45-ös, 57-es folyószám.

határán átvonuló harcoló orosz csapatok fegyverétől golyó találta". Egy hatvannyolc éves „nyugalmazott titkos rendőr[t], főfelügyelőt" fejbelőttek a szovjetek.[87] Itt olvasható egy-egy ismeretlen német és magyar katona halála okaként, hogy „1944. december 5-én elejtették a községbe bevonuló orosz katonák".[88]

Lepsényben húsz bejegyzés tanúskodik lövés általi halálról, ebből tizenhét esetben „orosz katonaság lőtte agyon" vagy „agyonlövés, orosz katonaság lőtte agyon" szerepel az okok között.[89] Két esetben – december elején és végén – németek végeztek ki civil lakosokat „akasztás (német katonaság által)".[90]

Magyaralmáson 1945. március 17-e és 20-a között történtek gyilkosságok, tizenegy esetben szerepel (köztük 19-én egy család három tagjánál) az anyakönyvi bejegyzésben, hogy „orosz fejlövés", „orosz puskalövedéktől származó elvérzés".[91]

Nagylókon három esetben szerepel a „gyilkosság, lelövés" bejegyzés.[92] Sárbogárdon tíz esetben következtethetünk gyilkosságra a „fejlövés", „haslövés" és „golyó általi halál" anyakönyvi bejegyzésekből.[93] Nagyvelegen három esetben olvasható, hogy „orosz katonák által agyonlövés", illetve „orosz katonák agyonlőtték", két esetben – az egyik 1945. novemberi – pedig, hogy „agyonlövés".[94] Pákozdon az anyakönyv szerint tizenketten vesztették életüket „golyó általi halál", ketten „lövés okozta halál" következtében.[95] A pátkai anyakönyvben hat esetben szerepel, hogy „harcok közben agyonlőtték", három esetben, hogy „harcok után halva találták".[96] Sárkeresztesen negyvennégy fő esetében olvashatjuk, hogy „ellenséges golyó okozta sérülés", „ellenséges golyó okozta tarkólövés", „lövés által okozott sérülés, kimerülés", „lövés által okozott sérülés". A szám kiugróan magas, különösen, ha tudjuk, hogy egy kis településről van szó, ahol az 1941-es népszámlálás szerint csupán kilencszázharmincheten éltek.[97]

Száron kilenc esetben jegyezték be a halotti anyakönyvbe, hogy „elvérzés lövési sérülés következtében", „lövési sérülés következtében elvérzés", „véletlen agyonlövés", egy-egy esetben, hogy „lelövés orosz katona által", illetve „gyilkosság általi fejlövés".[98]

[87] MNL FML XXXIII. 51. 1945. 1-es, 4–6-os, 12-es, 13-as, 29-es, 63-as, 66-os, 1947. 16-os folyószám.
[88] MNL FML XXXIII. 51. 1945. 9-es, 10-es folyószám.
[89] MNL FML XXXIII. 52. 1944. 53-as, 56-os, 58-as, 59-es, 61–67-es, 70-es, 71-es, 73-as, 1945. 36-os, 1946. 13-as, 14-es, 26-os, 31-es, 1947. 24-es folyószám.
[90] MNL FML XXXIII. 52. 1944. 55-ös, 89-es folyószám.
[91] MNL FML XXXIII. 54. 1945. 18-as, 21–28-as, 45-ös folyószám..
[92] MNL FML XXXIII. 67. 1946. 71-es, 79-es, 80-as folyószám.
[93] MNL FML XXXIII. 81. 1944. 90-es, 1945. 10-es, 12-es, 13-as, 20-as, 23-as, 25-ös, 29-es, 31-es, 43-as folyószám.
[94] MNL FML XXXIII. 68. 1945. 5-ös, 19-es, 22-es, 1946. 4-es, 7-es folyószám.
[95] MNL FML XXXIII. 71. 1944. 34-es, 37-es, 1945. 10-es, 12-es, 14-es, 15-ös, 17-es, 20-as, 32-es, 35-ös, 71-es, 76-os, 84-es, 88-as folyószám.
[96] MNL FML XXXIII. 72. 1944. 35-ös, 1945. 1–3-as, 6-os, 15-ös, 16-os, 38-as, 59-es folyószám.
[97] MNL FML XXXIII. 83. 1945. 1–5-ös, 7–9-es, 10–26-os, 27-es, 29-es, 32-es, 37-es, 38-as, 49-es, 52-es, 57-es, 62-es, 66–71-es, 74–76-os, 1946. 4–5-ös folyószám.
[98] MNL FML XXXIII. 97. 1945. 1-es, 5-ös, 16-os, 29-es, 42-es, 76-os, 55-ös, 58-as, 1946. 6-os, 1947. 17-es, 1949. 1-es folyószám.

Tácon „német katona által agyonlövés" szerepel egy nyolcvanhárom éves özvegyasszony halála okaként bejegyezve.[99] Tordason ezzel szemben „orosz katona általi agyonlövés" két esetben is olvasható az anyakönyvben.[100]

Úrhidán tizenegy főt lőttek agyon, egy férfit 1946-ban, a halál oka az ő esetében: „tarkón lövés", az 1945-ben lelőtt lakosok közül öt nő volt.[101]

A háborút követő szovjet erőszak

A legsúlyosabb kérdés mind közül a háborút követő szovjet erőszak kérdése. A harcok befejezését, sőt a békekötést követően is nagy számban fordultak elő szovjet katonák által elkövetett erőszakos cselekedetek, gyilkosságok, nemi erőszak. Az ország gazdasági kifosztása is ekkor kapott igazi lendületet, jóvátétel címszóval szinte az egész gazdasági termelőkapacitás a Szovjetuniót szolgálta.

A korábban megjelent történeti munkák viszonylag kevés figyelmet szenteltek az 1945 áprilisa után elkövetett szovjet erőszak kérdéskörének. Pedig Fejér megyében is számtalan példát találunk rá, hogy az itt állomásozó alakulatok katonái hasonló mentalitással viszonyultak a polgári lakossághoz, mint a háború idején. A gyilkosságok és a nemi erőszakok, bár számuk csökkent, egyáltalán nem szűntek meg, még évekig fordultak elő kirívó esetek. Ezen események már jobban dokumentáltak, mint a háború alatt elkövetett atrocitások. A békekötés után ismét megindult a közigazgatás működése, a rendkívüli haláleseteket anyakönyvezték, jelentések készültek róluk. A tisztiorvosi szolgálat az erőszak miatt bekövetkezett terhességeket és nemi betegségeket nyilvántartotta, kezelte, az abortuszokat engedélyezte. A források tehát többé-kevésbé rendelkezésre állnak. Mégis tisztában kell lenni azzal, hogy az erősödő kommunista befolyás miatt a „dicsőséges felszabadító" Vörös Hadsereget és katonáit nem szabadott összefüggésbe hozni az elkövetett erőszakos cselekményekkel, így a dokumentumokban, ahogy az időben haladunk előre, egyre kevésbé nevezik néven az elkövetőket, és egyre többször bukkan fel a „tettes ismeretlen" kifejezés, még ha egyértelműen azonosítható lenne is az elkövető kiléte. 1945-ben és 1946-ban a közigazgatás vezetői még határozottan utasították az áldozatokat és a szemtanúkat arra, hogy tegyenek meg mindent az elkövetők kilétének felderítése érdekében, később ez már nem fordul elő.[102]

99 MNL FML XXXIII. 100. 1945. 10-es folyószám.

100 MNL FML XXXIII. 101. 1945. 1-es, 4-es folyószám.

101 MNL FML XXXIII. 88. 1945. 15-ös, 29–30-as, 34-es, 40-es, 42–43-as, 45-ös, 1946. 7–8-as, 23-as folyószám.

102 A Sárbogárdi járási főszolgabíró 1945 áprilisában még arra szólította fel a lakosságot és a települések vezetőit, hogy „orosz katonától megvenni vagy elfogadni semmit se szabad", „ha községe területén 2 napnál tovább tartózkodik orosz katona, az azonnal jelentendő", „átvonuló orosz katonaság részére szállást rendőrrel biztosítson" „a katonák önkényeskedését a községi elöljáróság akadályozza meg [...], azonnal jelentse úgy a járási orosz katonai parancsnokságnak, mint nekem [értsd: a főszolgabírónak]". MNL FML V. 131. 10.

Az atrocitásokat vizsgálva különbséget kell tennünk a szándékos elkövetés és a véletlen vagy legalábbis látszólagosan véletlen, balesetek között. Ez utóbbiak jórészt közlekedési baleseteket takarnak, amelyek bekövetkezhettek az áldozat vagy az elkövetők figyelmetlensége miatt egyaránt. Nem zárható ki azonban az sem, hogy egyes esetekben a szovjetek szándékosan okoztak balesetet, ütötték el a polgári lakosokat, vagy olyan állapotban vezették a gépjárművet, amely kimerítette a gondatlanság fogalmát.

A szovjetek okozta balesetek során a rendőrhatóság nyomozása általában eredménytelen maradt, még akkor is, ha az elkövető gépjármű azonosító számát feljegyezték. Bicskén 1945. szeptember 29-én egy szovjet gépjármű elütötte a hétéves U. Gy.-t, aki olyan súlyos fejsérülést szenvedett, hogy a baleset után két órával elhunyt. A rendőrség a helyszínre kiszállt, s mivel a sérültet az árokparton fekve találta, orvoshoz szállította. A helyszíni vizsgálat során megállapították, hogy a „gázoló autó tovább robogott, a kocsiban oroszok ültek, és így eredménytelen volt a nyomozás".[103]

Baracskán a hatvannégy éves K. J. 1945. október 31-én a székesfehérvári műúton kukoricaszárat hordott be egylovas szekerével. A gazda a lovát a szekérrúd mellett vezette, eközben az úttesten lévő egyik gödröt balról kikerülte, és áttért a szemközti sávba. Ott a szabályosan közlekedő szovjet harckocsi a szekeret elgázolta, melynek tulajdonosa azonnal szörnyethalt,[104] a ló pedig olyan súlyos sérülést szenvedett, hogy le kellett vágni. A rendőri jelentés nem tér ki arra, hogy a harckocsi a baleset után megállt-e, vagy továbbhajtott.[105] Székesfehérváron 1945. november 23-án történt egy harckocsi általi gázolás. A harminchét éves temetőőrt elgázoló tank a férfi jobb lábát olyan súlyosan roncsolta, hogy elvérzett.[106]

A baleseteknek egyéb formája is előfordult a megyében, ahol az elkövetők részéről már jóval nagyobb gondatlanságot lehet feltételezni. Zámoly határában, 1945 májusában a szovjet repülőgépek rendszeresen lőgyakorlatokat hajtottak végre. Emiatt a település mintegy száz kataszteri hold szántóterületet nem tudott használni. Ennél is súlyosabb volt azonban, hogy a lőgyakorlatok halálos áldozatot is követeltek. D. S.-né zámolyi lakos a lövészet következtében vesztette életét 1945. május 26-án.[107] A község más területén (tehát nem a lőtér közelében) dolgozó polgári személyt egy eltévedt lövedék olyan súlyosan se-

Ráckeresztúr vezetőjegyzője a krumplit lopó szovjetek elleni intézkedés részeként felszólította 1946. júliusban a helyi mezőőröket, hogy az elkövetőket kövessék nyomon, állapítsák meg, hova viszik a termést, és jelentsék a szovjet elöljáróságnak. MNL FML V. 159. 13.

103 MNL FML IV. 401. 421. tételszám, 134. d.

104 MNL FML XXXIII. 11. 1945. 126-os folyószám.

105 MNL FML IV. 401. 421. tételszám, 134. d.

106 MNL FML XXXIII. 98. 1945. 1891-es sorszám.

107 A zámolyi halotti anyakönyv szerint D. S.-né aknasérülés következtében vesztette életét. 1946. 121-es folyószám. Jellemző módon az 1946-os anyakönyvezés során már szó sem volt arról, hogy szovjet repülőgépgolyó oltotta ki az életét. 1944-ben és 1945-ben a bejegyzések szerint a településen összesen huszonhárman vesztették életüket „aknasérülés" miatt, hatan „hadisérülés" miatt, huszonkét főt pedig agyonlőttek.

besítette meg, hogy sérüléseibe belehalt. A községi jegyző a járási főjegyzőhöz fordult, kérte az eset kivizsgálását és a lövészet beszüntetését.[108]

Szándékos gázolásnak esett áldozatául T. J. hatvanhat éves polgárdi lakos 1945. december 4-én. Az esetnek szemtanúja is volt, aki a hatóságoknak jegyzőkönyvbe mondta az általa látottakat. A szemtanú a községházáról tartott hazafelé a települést átszelő műúton, amikor látta, hogy T. J. szabályosan, az úttest szélén közlekedett. Lepsény felől egy szovjet teherautó érkezett, amely elől a későbbi áldozat kitért, és az útról lelépve az árokparton ment tovább. A teherautó azonban az útról lekanyarodva a szabályosan közlekedő gyalogost elütötte, sőt a hátsó kerekével át is hajtott rajta, majd megállás nélkül továbbment. A súlyos sérüléseibe T. J. délután egy órakor belehalt.[109]

A szovjet katonák által elkövetett gyilkosságok általában rablás vagy részeg duhajkodás közben történtek. Jellemzően lopáson rajtakapott katonák használták a fegyverüket, és ölték meg a jogos tulajdonukat védő civileket. Az alkohol hatására elkövetett verekedés is számtalan esetben végződött halállal, s általában a fegyvertelen civilek húzták a rövidebbet.

A korszakban nem egyedülálló eset például a szári történet. 1946. március 7-én éjjel három „orosz egyenruhába öltözött férfi" (a jelentés fogalmaz ilyen óvatosan) B. J. bányász házánál előbb a tyúkólat kirabolta, majd mikor a gazda a zajra kiment, és rajtakapta őket, a házába lövöldözve betörtek, és őt a combján megsebesítették. A lövöldözésben a gazda felesége, B. J.-né halálos sebet kapott. Az elkövetők gépkocsin Felsőgalla felé távoztak. A Bicskei járásban ezen időszak alatt több hasonló – ha nem is ilyen súlyos kimenetelű – rablás történt. Ezek során a szemtanúk sok esetben fel tudták jegyezni a szovjet tettesek gépkocsijának rendszámát, s a városparancsnok illetékesének megadták. A nyomozások szovjet részről mégis minden esetben eredménytelenek voltak.[110]

Bicskén korábban is történtek hasonló atrocitások. T. L. negyvenöt éves MÁV-munkást a szőlőből hazafelé 1945. október 1-jén támadta meg két szovjet katona. Rálőttek, majd mikor látták, hogy súlyosan megsebesült, elfutottak. Ebben az esetben az egyik tettes hamarosan rendőrkézre került. Pertl József rendőr, elöljárója utasítására (vagy szovjet utasításra, ez nem derül ki pontosan a jelentésből), a községi szegényház környékén kezdte felkutatni az elkövetőt, amikor egy menekülő szovjet katonára lett figyelmes, aki „valamit a bokorba dukolt el, elfoktam őt és az őrnagyúrhoz kisértem [sic!]". A sikeres elfogás után a rendőr az orvoshoz ment, hogy tájékozódjon a sebesült állapotáról, de ő addigra már elhunyt.[111] Az elfogott szovjet katona további sorsa nem ismert.[112]

Lopás közben rajtakapott szovjet katonák okoztak tragédiát Csákváron is 1945. november 29-én. A jegyzőkönyv szerint 29-én délelőtt az egyik Német utcai lakóház tulajdonosai két szovjet katonát láttak az udvarban, akik a tyúkokat nézegették, terepszemlét

[108] MNL FML IV. 405. 804. tételszám, 152. d.
[109] MNL FML IV. 416. 494. tételszám, 79. d.
[110] MNL FML IV. 401. 421. tételszám, 134. d.
[111] MNL FML XXXIII. 14. 1945. 226-os folyószám.
[112] MNL FML IV. 401. 421. tételszám, 134. d.

tartottak. A háziak meg is jegyezték, várható, hogy a katonák sötétedés után vissza fognak térni. Éjfél után egy órával zajra lettek figyelmesek, amely a hátsó udvar felől érkezett. A háziak fia, T. J. és az éppen ott tartózkodó K. L. kalapáccsal és fejszével felszerelkezve kimentek az udvarra, és az egyik szovjet katonát – aki párnahuzatba gyömöszölt tyúkokkal a hátán próbált menekülni – üldözőbe vették. K. L. utolérte a menekülőt, és a nála lévő kalapáccsal hátba verte. A katona a tyúkokkal teli párnahuzatot ledobta, majd megfordulva fegyverével egy lövést adott le. A közvetlenül mögötte álló K. L., látva a fegyvert, oldalt lépett, így a lövés a mögötte futó T. J.-t érte,[113] aki sebesülésébe reggel belehalt.[114]

A rablás direktebb formáját gyakorolta az a szovjet kapitány, aki 1945 júniusában jelent meg az iváncsai községházán, és három lovas fogatot kért az elöljáróságtól. A fogatokra állítása szerint azért volt szüksége, mert a falu határában elromlott az autója, amelyen anyagot szállított. A korábbi rossz tapasztalatok birtokában az elöljáróság elsőként meggyőződött arról, hogy a település határában semmilyen autó nem vesztegel, így a kérés nem indokolt, majd ezt közölték a kapitánnyal is. A hírre erőszakosan fellépő szovjet tiszt „magából kikelve ordítozott", aminek hatására a községi bíró végül három fogatot útnak indított. A kapitány a fogatok kocsisait öt-hat kilométer megtétele után arra kényszerítette, hogy térjenek haza, s mikor azok a kocsikat kezdték követelni, F. I. segédjegyzőt pisztollyal hátba lőtte. A súlyos tüdőlövést kapott sebesültet Pusztaszabolcsra szállították, további sorsa nem ismert.[115]

Mányon is fosztogató szovjet katonák okoztak tragédiát 1945. június 10-én. A három-négy tagból álló csoport a település házaiba be-betérve apróbb tárgyakat vett magához. A szisztematikus lopássorozatot a település két főből álló rendőrjárőre szüntette meg, és kísérletet tettek a szovjet katonák letartóztatására. Az ekkor kitört lövöldözésben K. J. ötvenéves napszámos halálos szívlövést kapott, és a helyszínen elhunyt.[116] A szovjet hatóságok eljárást indítottak, az elhunytat felboncolták, és lefolytatták a nyomozást, azonban annak eredményéről a magyar hatóságokat már nem tájékoztatták.[117]

A magyar hatóság képviselői egyes esetekben véres összetűzésbe is keveredtek a szovjet katonákkal. 1945. október 18–19-én Velencén tört ki több halálos áldozatot követelő lövöldözés. A kiváltó ok egy részeg szovjet katona meghiúsult borvásárlási próbálkozása volt. Az erősen ittas katonának H. L. nem adott el bort, ezért az lövöldözni kezdett. Az odaérkező civilek és egy orosz tolmács a randalírozó katonát lecsillapították, és a tolmács lakására kísérték. Később, amikor a katona a tolmács lakását elhagyta, a helyiek megverték. Este az orosz két társával visszatért, és az őt megverő lakosok közül két főt (Ascher Imrét és ifj. Weber Istvánt) erőszakkal elhurcoltak egy tóparti csónakházba. A helyi rendőrjárőr civilek segítségével – köztük az egyik elhurcolt édesapjával – megkísérelte az elrabolt pol-

[113] MNL FML XXXIII. 19. 1945. 175-ös folyószám.
[114] MNL FML V. 114b 120. tételszám 5. d.
[115] MNL FML IV. 405. 152. tételszám, 134. d.
[116] MNL FML XXXIII. 56. 1945. 129-es folyószám.
[117] MNL FML IV. 413. 234. tételszám, 46. d.

gári személyeket kiszabadítani, de a szovjetek tüzet nyitottak rájuk. A rendőrök a tüzet viszonozták, ennek következtében az egyik szovjet katona meghalt. A tűzpárbaj során a fogva tartott két embert a szovjetek több lövéssel megkísérelték kivégezni, aminek következtében az egyikük azonnal meghalt,[118] a másik pedig az ijedtségtől elájult. A lövöldözés után a helyszínre érkező orvos megállapította, hogy a kivégzett Ascher Imre és egy orosz katona elhunyt, ifjabb Weber Istvánnak azonban az ijedségen kívül semmi baja nem történt. Mikor ezt az orvos az ekkor már a helyszínen tartózkodó egyik orosz tiszttel közölte, ő azzal a felkiáltással, hogy „egy orosz halottért öt magyar jár", a sértetlen, ám eszméletlen ifjabb Weber Istvánba puskával belelőtt, és őt megsebesítette.[119]

Pusztavámon szintén október 18-án történt egy, a velencei eseményekhez hasonló eset. A faluban lévő szovjet katonák részegen lövöldözni kezdtek, és közülük egy hadnagy egy asszonyt megsebesített. A helyi rendőrök józan szovjet tisztek segítségével az ittas hadnagyot elfogták, és megpróbálták bekísérni a rendőrségre. Útközben a hadnagy szolgálati pisztolyával az őt kísérő próbarendőrt hátulról fejbe lőtte,[120] majd a rendőr puskájával a közeli árokba rejtőzött, és a kíséret többi tagjára lőtt. A tűzharc következtében egy rendőr megsebesült, a szovjet hadnagyot pedig agyonlőtték. A vizsgálat, amelyet a szovjetek folytattak le, megállapította, hogy a kialakult helyzetért a szovjet hadnagy volt a felelős, további eljárás nem indult.[121]

A fenti példák is bizonyítják, hogy a szovjet katonaság, különösen a háborút követően, a civil lakosság sérelmére rendkívül sok atrocitást követett el, amelyek közül számos halálos áldozatot is követelt. A későbbi időszakban az esetek száma, legalábbis a közigazgatási iratok alapján, csökkenést mutat, de meg nem szűnt. A katonai fegyelem erősödése, a közigazgatási és a rendőri szervek hathatósabb fellépése némileg visszaszorította a garázdálkodó szovjet katonákat, de a kisebb lopások, rablások még sokáig problémát jelentettek.

A nők ellen elkövetett erőszak kérdése Fejér megyében

A legkevésbé dokumentált, így a mai kutató számára a legnehezebben megfogható kérdés a szemérem elleni erőszak témaköre. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak tömeges volta egyértelmű, egyes esetekben pedig arra is van példa, hogy a német katonák is követtek el ilyen bűncselekményeket. Erről a túlélők beszámolói, a visszaemlékezések rendkívül plasztikus képet festenek. Mégis, ha a közigazgatási iratokat vesszük górcső alá, az elkövetett erőszaknak csupán a töredékére derül fény. Jellemzően két esetben találjuk

118 Ascher Imre huszonhat éves római katolikus kőműves halálesete a velencei halotti anyakönyv 83-as folyószáma alatt van bejegyezve. A halál ideje 1945. október 19., éjjel 1 óra.

119 MNL FML IV. 401. 72. tételszám, 134. d. A forrást közli L. Balogh 2015, 362–365.

120 Varró Mózes harmincöt éves református rendőr halálesete a móri halotti anyakönyv 403-as folyószáma alatt van bejegyezve. A halál ideje 1945. október 20. 18 óra, helye a móri kórház.

121 MNL FML IV. 401. 72. tételszám, 134. d. A forrást közli L. Balogh 2015, 362–365.

írásos nyomát az elkövetett nemi erőszaknak: amennyiben nemi betegséggel fertőződött meg az áldozat, és kezelésre szorult, vagy ha teherbe esett. A természetes szemérem, az átélt trauma és a szégyen sokszor még ezekben az esetekben is arra kényszerítette az erőszak elszenvedőit, hogy a cselekményről hallgassanak. Emiatt még csak megbecsülni sem lehet az áldozatok számát, különösen nem, ha csak a közigazgatási dokumentumokban rögzített igen kisszámú esetet vesszük alapul. Ugyanakkor olyan is előfordulhatott, hogy nem erőszak történt, hanem a kölcsönös akaraton alapuló kapcsolat nem kívánt következményét (terhesség, nemi betegség) a megerőszakolt nőknek járó ellátás keretében szerették volna orvosolni.

Fejér megyében, ahol hosszú ideig állt a front, ennek következtében a szemben álló seregek katonái sok időt töltöttek a térségben, a nemi erőszakok száma jelentősen magasabb volt, mint a gyorsabb lefolyású harcmezőkön. Jellemző, hogy a nemierőszak-hullám, akárcsak a korábban ismertetett gyilkosságoké és rablásoké, nem csitult el a harcok megszűnésével, a háborút követően a nők a szovjet katonák zaklatásától még sokáig szenvedtek.

Az erőszak hatására bekövetkezett terhességek művi megszakítását az alispáni hivatalhoz a községi elöljáróságon keresztül beterjesztett kérelem alapján engedélyezték. A kérelem tartalmazta a teherbe esés körülményeit, ha voltak tanúk, velük igazolva, valamint az orvosi véleményezés záradékát.[122] K. J. kérelme ezen formai és tartalmi jegyeknek megfelelően készült. Az erőszak elszenvedője leírta, hogy 1945. július 11-én egy részeg szovjet katona Mezőkomáromban, a szülei házában erőszakot követett el rajta, amelynek következtében teherbe esett. K. J. a terhesség megszakítását kérte, és jelezte „az erőszak elkövetését, amennyiben Alispán Úr annak tanúkkal való igazolását kívánja, bármikor igazolni tudom".[123]

Minden jellegzetes elemet tartalmaz a V. I.-nétől Mezőkomáromban, 1945. augusztus 23-án felvett jegyzőkönyv is. 1945. június 15-én vonaton tartott Pápáról Székesfehérvárra. A háborús körülmények miatt csupán marhavagonok álltak rendelkezésre, és a vonat éjszaka közlekedett. Ekkor történt – számolt be róla –, „hogy két orosz katona a vonaton elkapott, és tiltakozásom dacára az utasok közül kiemeltek a vagon egy sarkába, és mind a ketten megbecstelenítettek. Tekintettel arra, hogy nevezetteknél fegyver volt, és nem is voltak teljesen józanok, valamint sötétség volt, a segítségemre nem jött senki. Tanúkat állítani nem tudok, mert amikor kivilágosodott, sokkal jobban szégyelltem a dolgot, mint hogy az után érdeklődtem volna, hogy hogy hívják az útitársaimat, és hova valósiak."[124]

Füléről is maradt fent egy erőszakról tudósító jegyzőkönyv. A háromgyerekes I. K.-né ebben előadta, hogy 1945 áprilisában öt szovjet katona rátörte az ajtót, ketten kint maradtak őrt állni, hárman pedig bementek a lakásba. Férfi nem volt a háznál, mert az

122 MNL VeML XXI. 31. 1315/1945.

123 MNL VeML XXI. 4. 230/1945.

124 MNL VeML XXI. 4. 230/1945.

asszony férje előbb harctéri szolgálatot teljesített, majd hadifogságba esett. A három szovjet katona I. K.-nét megerőszakolta. A jegyzőkönyv szerint a szomszédok az erőszakot kísérő zajokat, sikolyokat hallották, sőt a kertben sétáló, őrködő szovjet katonákat látták is. Az erőszak következtében I. K.-nénak gyermeke született, a jegyzőkönyv felvétele is azt a célt szolgálta, hogy ennek a gyermeknek a származását megmagyarázzák.[125]

Érdekes módon egy, a szovjetek által elkövetett nemi erőszakról a kommunista párt irataiból szerezhetünk tudomást. A dokumentumban a megyei titkár kéri az alispánt, hogy a csákvári alapszervezethez tartozó M. T. elvtársnő kétéves gyermekét a martonvásári árvaházban segítsen elhelyezni. A párt huszonkét éves tagját 1945-ben az „átvonuló orosz hadsereg egyik tagja megejtette", és gyermeke született. M. T. igen szerény körülmények között még otthon élt szüleivel és hat testvérével, a gyermekről gondoskodni nem tudtak, ezért vált szükségessé az árvaházi elhelyezése.[126]

Enyingről maradt fent az egyetlen olyan jelentés, amely a németeket teszi felelőssé egy elkövetett nemi erőszakért. M. M. három tanúval igazoltan állította, hogy 1945. március elején őt két német katona saját házában megerőszakolta, és kérte a terhesség megszakítását.[127]

A nemi erőszakok számának növekedését indirekt módon jelzi a nemi betegséggel fertőzött nők számának növekedése is. Természetesen nincs egyenes arányosság a két szám növekedése között, azonban joggal vélelmezhető, hogy az új fertőzöttek jelentős része erőszak áldozata lett, és a betegséget az erőszaktevőtől kapták el.[128]

A Székesfehérvári Nemibeteg-gondozó Intézet működéséről legkorábban csak 1945 őszétől vannak adataink, így a háború alatt, illetve közvetlenül utána kezelt betegek számát, betegségüket nem ismerjük, ezek a fontos adatok elvesztek.

1. táblázat. **A Székesfehérvári Nemibeteg-gondozó Intézetben kezelt betegek száma**
(zárójelben a Budapest székesfővárosi nemibeteg-gondozókban kezeltek száma)

Dátum	1945. október	1945. november	1945. december	1946. január	1946. február	1946. március	1946. április	1946. május
Összes megjelent	1364 (8669)	1078 (8748)	878 (4826)	1046 (8496)	1219 (6711)	1296 (n. a.)	1130 (11 559)	900 (17 629)
Először jelentkezett	244	269	186	220	217	n. a.	209	208
Házassági vizsgálat	152	138	153	213	n. a.	166	147	107

Forrás: Pető 2000, 203–220.

[125] MNL FML V. 125. 4. doboz.
[126] MNL FML IV. 405. 152.
[127] MNL VeML XXI. 4. 230/1945.
[128] Ezt támasztja alá a Fejér megyei tiszti főorvos 1945. augusztusi jelentése is, amelyben kijelentette, „a háborús népmozgalom jól ismert jelenségeként hazánkban a nemi betegek száma erősen megszaporodott". MNL FML IV. 408. 32. 5. doboz.

Az *(1.) táblázat* adataiból kiderül, hogy a fertőzöttek száma, helyesebben a gondozóban megjelent betegek száma hullámzó volt, összességében azonban csökkenő tendenciát mutatott. Ezzel együtt az új fertőzöttek száma, ha kis mértékben is, de szintén csökkent. Sajnos nincsen korábbi összehasonlításra lehetőséget adó adatsorunk, így ezekből az értékekből messzemenő következtetést nem lehet levonni. Különösen az 1946. májusi adat tűnik „kozmetikázottnak", egyfelől kerek számot közöltek, másfelől kétszázharminc fővel lett kevesebb egy hónap alatt a gondozottak száma, ugyanakkor az új esetek száma nem mutat ilyen mértékű csökkenést. Összehasonlításul közöljük ugyanezen időszak budapesti adatait is. Ezeken látszik a növekvő tendencia, de ugyanazokat a változásokat figyelhetjük meg, mint a székesfehérvári adatsoron (például az esetek száma decemberben mindkét helyen csökkent).

Összefoglalás[129]

Fejér megye területén a front majd négy hónapig hullámzott, az ezzel járó mérhetetlen szenvedéseket csak tetézték a szemben álló felek által elkövetett atrocitások, amelyek a katonákat éppúgy sújtották, mint a polgári lakosságot. A közigazgatási dokumentumok segítségével nagyon nehéz tetten érni a küzdő felek által elkövetett erőszakos cselekedeteket, hiszen ezek jó része dokumentálatlan maradt. Egy új, Fejér megyében mind ez idáig még teljes egészében fel nem dolgozott forráscsoport segítségével azonban közelebb kerülhetünk az elkövetett szörnyűségek valós számához. A halotti anyakönyvek szisztematikus feldolgozása nagy segítséget jelent a főként – de nem kizárólagosan – a szovjet katonák polgári lakosokkal szemben elkövetett atrocitásainak feltérképezésében. Ezen források már kiegészíthetők a közigazgatás más területén megmaradt dokumentumokkal, és így valamivel teljesebb kép rajzolható a háború idején áldozatul esett Fejér megyei civilek sorsáról. A tanulmányban bemutatott esetek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a Vörös Hadsereg katonái megszálló alakulatként viselkedtek a megyében is, a polgári lakosság életét és vagyonbiztonságát a legkevésbé sem kímélve. Több tucat dokumentált eset alapján látható, hogy szándékosan elkövetett gyilkosságok, kivégzések szegélyezték az előretörő Vörös Hadsereg útját. Míg korábban ezek a cselekmények csupán a helyi szóbeszéd tárgyát képezték, a Fejér megyei közigazgatási dokumentumok szisztematikus feltárásával, legalább részben igazolhatók. A korabeli dokumentumok segítségével mindkét fél által elkövetett atrocitások feltárhatók, ám ezek számbelisége egyértelműen a szovjet fél kíméletlenebb voltát bizonyítják. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a Vörös Hadsereg által egyszerre, egy időben elkövetett, szisztematikus, nagy tömegben kivitelezett gyilkosságsorozat, kivégzés nem igazolható. A kivégzéseknek ezen formája a németeket jellemezte. A szovjetek a megszállás során általában alegységszinten vagy egyénileg követték el a gyilkosságokat kisebb, pár fős kivégzések sorozatát végrehajtva.

[129] A tanulmányhoz fűzött észrevételeiért köszönettel tartozom Kunt Gergelynek.

A harcok elcsitultával a megszálló szovjet katonák viselkedési normái alapvetően nem változtak, a rablással egybekötött gyilkosságok – ha csökkenő tendenciát mutatva is – még évekig jellemzők maradtak. Ezen események elkövetőivel szemben a magyar hatóságok nem intézkedhettek, a szovjet fél által alkalmazott retorziók pedig nem ismertek.

A nőket ért erőszak kérdésköre még nehezebben vizsgálható, mint a gyilkosságoké. A források hiánya itt a legszembetűnőbb, így ezen téma teljes körű feltárása szinte lehetetlen. A közigazgatási dokumentumok csak nyomokban tartalmaznak esetleírásokat, így a tömeges nemi erőszak ezek alapján csak részben igazolható, azonban az egyes ismertetett esetek mégis jól jellemzik a korszakban a női kiszolgáltatottságot.

A dolgozat a szovjet megszállás Fejér megyei tapasztalatait mutatja be, ám nem minden alap nélkül feltételezzük, hogy az ország más területein hasonló traumákat éltek át a polgári lakosok. Nem csoda tehát, hogy a szovjet katonákat a lakosság egy része nem felszabadítóként, hanem újabb megszállóként fogadta.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

IV. 401. Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú város főispánjának iratai. b) Általános iratok 421. tételszám, 134. d.

IV. 405. Fejér vármegye alispánjának iratai. b) Közigazgatási iratok. 152. tételszám, 134. d. 804. tételszám, 152. d.

IV. 408. Fejér vármegye tiszti főorvosának iratai 32., 90. 5. d.

IV. 413. Bicskei (Váli) járás főszolgabírójának (főjegyzőjének) iratai. 234. tételszám, 46. d.

IV. 416. Székesfehérvári járás főszolgabírójának (főjegyzőjének) iratai 494. tételszám, 79. d.

V. 114. Csákvár nagyközség iratai. b) Közigazgatási iratok. 120. tételszám 5. d.

V. 125. Füle nagyközség iratai. b) Közigazgatási iratok 4. d.

V. 144. Martonvásár nagyközség iratai b) Közigazgatási iratok 22. 1. d.

V. 158. Rácalmás nagyközség iratai b) Közigazgatási iratok 34. 122. d.

V. 159. Ráckeresztúr nagyközség iratai b) Közigazgatási iratok 13. d.

V. 174. Tabajd nagyközség iratai b) Közigazgatási iratok 15. d.

XVII. 405. Nyugatról visszatért személyek (V. számú) Székesfehérvári Igazoló Bizottságának iratai. 2. d.

XXXIII. 1-111. Külön intézkedéssel levéltárba utalt iratok. Állami anyakönyvi másodpéldányok és anyakönyvekkel kapcsolatos iratok

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

XXI. 31. Az Enyingi járás főjegyzőjének iratai 1315/1945

XXI. 4. Veszprém vármegye alispánjának iratai. b) Közigazgatási iratok. 230/1945

Felhasznált irodalom

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

Birjukov, N. I. 1970: Nehéz tudomány a győzelem. In *Hazánk felszabadulása.* Budapest, Zrínyi Kiadó.

Bödő István–Czetz Balázs 2009: *„Ígéretekből nem lesz demokrácia!" Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához, 1945–1948.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. (Fejér megyei történeti évkönyv, 29).

Csurgai Horváth József–Erdős Ferenc 2012: *„Jelszavakkal nem lehet országot építeni".* Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. (Fejér megyei történeti évkönyv, 30).

Csurgai Horváth József–Tihanyi Tamás–Veress D. Csaba 2002: *Harcok és bűnök.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Önkormányzat.

Dakó Péter–Vitek Gábor 2003: *Vereb története.* Vereb, [k. n]. (Fejér Megyei Levéltár közleményei, 29).

Demeter Zsófia–Lukács László 2001: *Zámoly.* Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.

Farkas Gábor 1965: *Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből, 1944–1945.* Székesfehérvár, MSZMP Fejér Megyei Bizottsága.

Farkas Gábor 1970a: Az élet megindulása, a demokratikus átalakulás kezdete Fejér megyében. In *A felszabadulás Fejér megyében.* Székesfehérvár, MSZMP Fejér Megyei Bizottsága–Fejér Megyei Tanács VB. (Fejér megyei történeti évkönyv, 4). 203–271.

Farkas Gábor 1970b: Székesfehérvár felszabadítása. In *Fejér megyei szemle 7.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács VB.

Farkas Gábor 1980: *Politikai viszonyok Fejér megyében, 1919–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Forró János 2012: A rendvédelmi szervezetek sajátos tevékenysége háborús helyzetben, Fejér vármegyében 1944 őszétől 1945 tavaszáig. *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 2012 (22). 26.

Gergely Anna 2003: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája, 1938–1944.* Budapest, Vince Kiadó.

Harmat József 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben.* Várpalota–Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára.

Horváth Sándor–Ö. Kovács József (szerk.) 2015: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.

Jenei Károly 1955: Székesfehérvár felszabadulása. In *Fehérvár.* Székesfehérvár.

Kadacsi Tamásné–Vass Józsefné (összeáll.) 1969: *Fejér megyei eseménynaptár, 1944–1948.* Székesfehérvár, MSZMP Fejér Megyei Bizottsága–Fejér Megyei Tanács VB. (Fejér megyei történeti évkönyv, 3).

Kopasz Gábor 1975: A népi demokratikus viszonyok kialakulása és fejlődése Székesfehérvárott, 1945–1948. *Fejér Megyei Szemle.* 1975/1.

Kunt Gergely 2015: *Seb a testen, seb a lelken – szexuális traumák egy tanítónő második világháborús naplójában.* Kézirat.

Mózessy Gergely (szerk.) 2002: *Shvoy Lajos. Önéletrajz.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, 1).

Mózessy Gergely 2004: *Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Perneki Mihály (szerk.) 1983: *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Pető Andrea 2000: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed,* 2000/3–4. 203–220.

Polcz Alaine 1991: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Polgár Péter Antal 2007: *„Sorsom ezt így rótta ki..." Történetek az 1945 és 1956 közötti időszakból.* Budapest, Kornétás Kiadó.

Polgár Péter Antal 2008: *Perbe fogott múlt. Tanulmányok háborús és népellenes bűnösök pereiről.* Mór, Német Kisebbségi Önkormányzat.
Számvéber Norbert 2001: *Konrad 3. Páncéloscsata Budapestért, 1945.* Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság.
Számvéber Norbert 2013: *Kard a pajzs mögött. a „Konrád" hadműveletek története, 1945.* Budapest, Peko Publishing.
Szederjesi Cecília (szerk.) 2008: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján, Budapest, Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány.
Tomka Emil 2001: *Harctéri napló, 1944–1945.* Nyíregyháza, Jósa András Múzeum.
Ungváry Krisztián 2004: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris Kiadó.
Veress D. Csaba 1984: *A Dunántúl hadi krónikája, 1944–1945.* Budapest, Zrínyi Kiadó.

KUNT GERGELY

Asszony a fronton és a menekülttáborban 1944–1945-ben[1]

Seb a testen, seb a lelken – szexuális traumák egy tanítónő második világháborús naplójában

A szexuális traumák kifejezést olyan gyűjtőfogalomként használom, amely közvetve vagy közvetlenül a nem kívánt nemiséggel és testiséggel áll összefüggésben, és minden olyan esetet magában foglal, amelyet az áldozat kellemetlenként, nem kívántként és veszélyhelyzetként él meg.[2] Azért használok többes számot, mert az egyes megrázkódtatások és hatásaik élesen nem választhatók el egymástól. A megrázkódtatás a megnézéstől, megbámulástól (amely önmagában kiszolgáltatott helyzetet jelent) a zaklatáson át egészen a nemi erőszakig terjedhet. Továbbá magában foglal minden olyan helyzetet, amelynek során az áldozat úgy értelmezi a másik viselkedését, hogy az kimondva vagy kimondatlanul olyan elvárásokat támaszt vele szemben, amelyek annak eltérő neméből adódnak. Ugyancsak idesorolok minden olyan esetet, amelyben az elszenvedő úgy érzi, hogy általa nem kívánt módon kell viselkednie annak érdekében, hogy ne érje hátrány. Tanulmányomban a második világháború és az azt követő hónapok szexuális traumáit egy rendkívüli női naplóra támaszkodva elemzem, amely nemcsak a háború alatt elkövetett nemi erőszakról tudósít, hanem arról is, hogy a nők szexuális kizsákmányolása milyen elterjedt volt az amerikai hadsereg által Németországban fenntartott menekülttáborokban.

E témával kapcsolatban a nemzetközi szakirodalomban kétségtelenül a legismertebb az Anonyma néven publikált *Eine Frau in Berlin* című napló,[3] amelyet az 1911-ben Krefeldben született Marthe Hillers újságíró írt. Könyvét gyorsírással jegyezte le, és ezt saját speciális kódjaival egészítette ki. A német nyelvterületen a témát övező össztársadalmi hallgatást és annak elbeszélhetetlenségét jól jelzi, hogy az *Eine Frau in Berlin* először angolul jelent meg 1954-ben az Egyesült Államokban. E kiadás korabeli amerikai fogadtatásáról a szakirodalom semmit nem tud, de megjelenésében a hidegháborús légkör bizonyára fontos szerepet játszhatott. A mű később számos nyelven megjelent, németül 1959-ben Svájcban, de a német

[1] A tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételeiért köszönettel tartozom Czetz Balázsnak, valamint mindazoknak, akik az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport tagjaiként részt vettek a cikk vitáján 2015 decemberében.

[2] A trauma görög szó, amelynek jelentése seb, sérülés. Eredetileg szemmel látható fizikai sérüléseket jelentett, ma általában lelki megrázkódtatást ért rajta nem csak a pszichológiai szakirodalom. (Erős 2007, 15.)

[3] Anonyma 2006.

közvéleményben semmiféle visszhangot nem keltett.[4] Hillers nevét 2001-ben bekövetkezett halála után fedték csak fel, annak ellenére, hogy a szerző ezt még életében megtiltotta. A név feltüntetésére elsősorban azért került sor, hogy a szöveg hitelességét erősítse, mert a 2003-as német újrakiadást követően a napló szerzősége és hitelessége körül heves vita lángolt fel Németországban. Az újrakiadás kapcsán Jens Bisky rávilágított, hogy a kötet kiadója, Kurt Marek milyen szerepet játszhatott a szöveg születésében, és milyen változtatásokat végezhetett azon a megjelenés előtt. Bisky azt is felvetette, hogy Kurt Marek írta az egészet, mert a háború alatti időkből olyan propaganda-újságcikkeket talált Marektól, amelyek német katonanaplókon keresztül mutatták be a világháborút.[5] A napló hitelessége, sőt létezése körüli viták eredményeként 2004 januárjában vált lehetővé először, hogy az eredeti naplót szakértő vizsgálja meg. Kurt Marek özvegye, aki az eredeti naplót őrzi, meghívta a naplószakértő Walter Kempowskit, aki a napló létezését és eredetiségét minden kétséget kizáróan bizonyította, de annak mélyebb vizsgálatára nem volt lehetősége. Így a kiadott napló keletkezéstörténete, valamint történeti forrásértéke egészen addig nem egyértelmű, amíg a napló nem lesz kutatható, és annak kritikai kiadása nem jelenik meg németül.[6]

A magyar szakirodalom többnyire két olyan személyes, nem retrospektív forrásra hivatkozik, amely a szovjet katonák áldozatává vált nőktől származik, nem szemtanúktól:[7] Polcz Alaine visszaemlékezésére, amely a rendszerváltás után jelent meg, és Gyarmati Fanni nemrég publikált naplójára.[8] A 20. század kollektív traumái közül Magyarországon a legnagyobb hallgatás kétségtelenül a Vörös Hadsereg által elkövetett tömeges nemi erőszakot övezi. 1990-ben, a rendszerváltozás után, Polcz Alaine *Asszony a fronton* című önéletrajzi regénye törte meg közvetlenül a témát övező csendet.[9] Ez volt az első olyan személyes, az áldozat perspektíváját dokumentáló könyv, amely a nagy nyilvánosság számára elérhetővé vált. E nyomasztó traumákat egészen addig a személyes és a családi emlékezet őrizte és próbálta elfojtani. Louise O. Vasvári Polcz Alaine visszaemlékezéséről szóló cikkében arra is rámutat, hogy a háborút követően a nemi erőszak témáját érintő magyar visszaemlékezéseket Nyugaton, idegen nyelven publikálták, de ezek a munkák a mai napig nem kerültek be a hazai köztudatba.[10]

Magyarországon a harcok alatt és az azután elkövetett tömeges nemi erőszak a rendszerváltást követően sem került a történészek érdeklődésének a középpontjába. A hazai

[4] Redmann 2008, 194.

[5] Redmann 2008, 198.

[6] Redmann 2008, 199–200.

[7] Jelen tanulmány a szovjet csapatok által elkövetett nemi erőszak áldozatainak a perspektívájára fókuszál, így nem foglalkozik olyan naplókkal, visszaemlékezésekkel és beszámolókkal, amelyek szemtanúktól származnak. A témával foglalkozó szakirodalomban az áldozatok vagy alig szólalnak csak meg, vagy kérelem-kérvény formájában beszélik el a velük történteket. Ezek nemcsak abortuszkérelmek, hanem alispáni körlevelek, vallomások, feljelentések, tehát döntően közigazgatási, hivatali iratok. Jó példa erre egy nemrég megjelent dokumentumkötet, amely számos ilyen anyagot tartalmaz: L. Balogh 2015, 234, 237, 254, 260, 274, 282.

[8] Gyarmati 2014, 384–386.

[9] Polcz 1991.

[10] Vasvári 2010, 35–51.

kutatók közül elsősorban Pető Andrea foglalkozott e témával, először 1998-ban, majd számos később megjelent tanulmányában.[11] A tömeges nemi erőszakot és annak hatását az egészségügyi források, így az árvaházak nyilvántartásai, az abortuszkérelmek és a terhességmegszakítások számadatai, a nemibetegség-nyilvántartások őrzik.[12]

E kutatási terület fontos jellemzője az áldozatoktól származó személyes, írott források hiánya. Az interjúkra mint történeti forrásra épített Skrabski Fruzsina 2013-ban bemutatott *Elhallgatott gyalázat* című dokumentumfilmje, amely bár azt ígéri, hogy az áldozatok megszólalnak, ehelyett csupán szemtanúk mesélik el a történteket.[13] Ez világosan jelzi, hogy olyan témáról van szó, amely hetven évvel később még mindig tabu nemcsak Magyarországon, hanem Oroszországban is, ahol hivatalosan a mai napig nem ismerik el a tömeges nemi erőszak megtörténtét. Ez az eltusoló mechanizmus, amely a nemi erőszakok megtörténtét és az elkövetett bűnökben való felelősségvállalást a nemzeti büszkeséggel nem tartja összeegyeztethetőnek, és hárítja az azokkal való szembenézést, Magyarországon is jelen van. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint az Erdélyi Péter által rendezett, 2003-ban forgatott *Doni tükör* című film.[14] A dokumentumfilm, amely orosz szemszögből mutatja be a magyar megszállás emlékezetét Oroszországban, a helyi civilek megszólaltatásával szót ejt a magyar hadsereg által elkövetett nemi erőszakról is. A magyar csapatok által a Szovjetunióban okozott szexuális traumák talán nem mérhetők a Vörös Hadsereg által Magyarországon elkövetettekhez. Ennek aránya és száma talán még az utóbbinál is nehezebben vizsgálható a források hiányában, s a szakirodalomban eddig Pihurik Juditon kívül senki sem foglalkozott vele, aki naplók és memoárok segítségével egyértelműen rámutatott ezek létére.[15]

Egy naplóíró tanítónő

Mivel a kutatás alig rendelkezik áldozatoktól származó privát forrásokkal, rendkívül értékes az a hagyaték, amelyet naplógyűjtésem során Erdélyben találtam.[16] A publikálatlan, négy füzetből álló kéziratos naplót egy erdélyi unitárius tanítónő, lánykori nevén Bodó Róza írta.[17] A szerző valódi nevének használata különösen jelentős, hiszen az áldozatok

[11] Pető 1998, 68–71. Újabban: Pető 2000, 203–220. A tanulmánynak nem célja a szovjet csapatok által elkövetett nemi erőszak hazai vagy nemzetközi historiográfiájának az áttekintése, mivel azt nemrégiben mélyrehatóan megírta L. Balogh Béni a *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között* című dokumentumkötet bevezetésében. L. Balogh 2015, 36–37, 43–47.

[12] Pető 1999, 85–108.

[13] *Elhallgatott gyalázat.* Színes, magyar dokumentumfilm, 2013. Rendező: Skrabski Fruzsina.

[14] *Doni tükör.* Színes, fekete-fehér, magyar dokumentumfilm, 2003. Rendező: Erdélyi Péter.

[15] Pihurik 2007, 165–169.

[16] 2007-től foglalkozom magántulajdonban lévő kéziratos naplók gyűjtésével, ennek érdekében számos felhívást közöltem újságokban és magazinokban. Ezek egyikére érkezett Róza rokonaitól a megkeresés, amelyben a naplót tudományos kutatásra ajánlották fel.

[17] A szerző halálát követően a naplót távoli rokonai őrizték meg, és szerzőjének akaratával megegyezően hozzájárultak teljes valódi nevének a használatához. A továbbiakban azonban egyetlen olyan részletet sem közlök, amelynek a segítségével a családja azonosíthatóvá válna. Így bizonyos, a jelenlegi tanul-

nevét a témát övező politikai nyomásgyakorlás, majd a kollektív hallgatás és elfojtás miatt alig ismerjük, mi sem jobb példája ennek, mint hogy a Hillers-féle napló első kiadásai szintén névtelenül jelentek meg. Aligha van a második világháborúnak olyan áldozati csoportja, amelynek tagjai – minden országban – olyannyira a névtelenségbe és így az ismeretlenségbe vesznek, mint a nemi erőszakot elszenvedett nőké.

Róza naplója és fényképe, menekülttábori azonosító kártyája mellett megkaptam legépelve az 1972. április 18-án írt önéletrajzát is.[18] Ezt előszóként írta megjelentetésre szánt naplói elé a *Nők Lapja* egykori pályázati felhívására. Önéletrajzában a legnagyobb hangsúlyt a szakmai identitására helyezi, arra fókuszál, miként lett tanítónő, és ezt a célt milyen eszközökkel és milyen szenvedések árán érte el. A naplóírás kezdetéig, 1944 szeptemberéig tekintette át életének általa legfontosabbnak vélt eseményeit.

Róza 1908. április 7-én született Erdélyben, apja kocsis volt, anyja cseléd. Négy polgárit végzett, ekkor meg kellett szakítania tanulmányait. Később férjhez ment, egy lánya született, azonban hét év házasság után elvált a férjétől, és egyedül nevelte a gyermekét. A második bécsi döntést követően lányával Budapestre költözött, és a Goldberger Szövőgyárban kezdett dolgozni, azonban továbbra is a tanítónői pályára készült. 1943-ban kérvénnyel fordult a kormányzónéhoz, hogy tanító lehessen Erdélyben. Ennek hatására 1944-ben Beszterce megyébe, Felsőbudakra helyezték magyartanárnak, míg lánya egy székelyföldi városban élt a nagyszüleinél. A tanítást 1944 szeptemberében már nem kezdhette meg, mert egyetlen magyarként a faluban több atrocitás is érte a román átállást követően. Első naplóbejegyzései még itt születtek, félelmében kezdett el írni. „Egyedül vagyok egy román faluban. 120 km-re édesanyámtól, apámtól, s aki mindenem a világon, Annámtól.[19] Menjek, maradjak. Ez a legnagyobb kérdés most számomra. Többször összecsomagoltam, s újból ki. A csendőrség már itt is van kocsival, mivel ők visznek be Besztercére, meg is mondták, nem felelnek értem, ha Budakon maradok. Ebédre még Jenikához (a kollégámékhoz) megyek. Nagyon kedvesek. Látom, hogy sajnálnak, és tudják azt, hogy ottlétem alatt néhány embert megmentettem a csendőrök kezéből. Velem együtt éreznek. Elindultam."[20] Ezt követően Besztercére, onnan Nagykárolyon és Szolnokon át Budapestre menekült, itt élte át a nyilas puccsot, majd innen Dégre ment, mert oda helyezték

mány szempontjából kevésbé fontos részletek – mint a magyarországi lakhelye, a családtagjainak a neve – szántszándékkal maradnak homályban.

18 Róza többször tett kísérletet arra, hogy a naplóját publikálják, mindannyiszor sikertelenül. Kilencvenévesen még egy utolsó próbaképpen írt Torda Júlia újságírónak, akinek egyik műsorát látta a televízióban. „Mivel úgy gondolom, már közel járok az utolsó »Miatyánk«-hoz. Ugyanis úgy szól a mondás, hogy az ember élete két »Miatyánk« közt telik el. Ezért szeretném az utókornak átadni az élményeket, amit megéltem. Most eljutottam odáig, hogy már nem érdekel az emberek véleménye, nem érdekel, mit gondolnak, s mit mondanak rólam. Ha érdemesnek látja viszontagságaimat a nyilvánosság elé tárni, szívesen megismertetem a naplómban leírtakkal." A minden bizonnyal tollba mondott levélben a front tapasztalatáról csak a következőt említette meg: „Az orosz seregek bevonulásakor Dégen éltem, és »életben maradtam«".

19 Lányának a nevét, akinek a naplóját írta, s akire többször utal név szerint a füzeteiben, egy fiktív női keresztnévvel (Anna) jelölöm.

20 1944. szeptember 18.

1. kép. Bodó Róza vöröskeresztes ápolónőként. A portré valószínűleg 1945. augusztus 31-én készült az amerikai menekülttábor melletti faluban. Kunt Gergely gyűjteménye

tanítónőnek. Ott azonban hullámzott a front, s amikor a szovjetek először elfoglalták Déget, erőszakolták meg Rózát a katonák. Amikor a németek visszafoglalták a községet, Róza önkéntes ápolónőként velük ment, egészen Garmisch-Partenkirchenig, ahol amerikai menekülttáborba (hivatalos nevén Displaced Persons Campbe) került.

Róza naplója a menekülttáborok női tapasztalatvilágát rögzíti, amelyet források hiányában egyáltalán nem ismerünk. A menekülttáborok koedukáltak voltak, eltérően a hadifogolytáboroktól, ahol csak férfiak éltek. Róza helyzete ráadásul abban is különbözött, hogy nemcsak a menekülttáborban, de már a menekülés alatt is teljesen egyedül volt. Így feljegyzései az életben maradási és túlélési stratégiáit rögzítik. A menekülttáborban 1945 novemberéig élt, ezt követően Magyarországon telepedett le, és egy kis községben dolgozott tanítónőként. Az ezredforduló környékén halt meg. Az előző évben a lánya is meghalt, akinek Róza menekülése alatt a menekülttábori naplóját írta.

Naplóját négy füzetbe írta 1944-től 1957-ig. A jelenlegi vizsgálódás csak az első két füzet azon bejegyzéseire terjed ki, amelyeket Erdélyből Magyarországra menekülése és a németországi menekülttábor alatt, 1944 szeptemberétől 1945 novemberéig írt. Első naplóját 1945. május 4-én, a menekülttáborban másolta át egy másik füzetbe: „A fogság napjai kezdenek már unalmassá válni. Vagy inkább ez a semmittevés. Elhatároztam, hogy naplómat átmásolom, mivel a ceruza már nagyon halvány és elmosódott."[21] Az eredeti, ceruzával írt füzet nem maradt fenn, csupán az a vonalas iskolai irka, amelybe a naplóját átmásolta: ez a füzet az 1944. szeptember 18. és 1945. június 12. közötti időszakot öleli fel. A füzet fedele minden valószínűség szerint pepita volt, mára azonban elveszett. Mivel másolást említ, feltételezhető, hogy jelentősebb módosításokat nem hajtott végre a szövegen. A második naplófüzete egy fekete, keményfedelű, négyzethálós füzet, amelybe 1945. június 13. és 1947. november 1. között írt.[22] Ennek utolsó bejegyzései már abban a ma-

21 1945. május 4.

22 A második négyzethálós füzetbe vezetett naplójának a mottója: *„A leányomnak: Az ő szerencsétlen anyjától."*

gyarországi községben születtek, ahol élete végéig élt. 1945 novemberét, tehát Németországból való hazatérését követően rendszeres naplóírásról nem beszélhetünk, tanulmányom ezért sem terjed ki az ezt követő időszakra.

A tanulmány nemcsak a szexuális traumákra és azok hatásaira fókuszál, hanem arra is, hogy Rózának egyedülálló, magányos nőként milyen stratégiái voltak az érdekérvényesítésre a menekülés alatt és a táborban. A nemi erőszakról szóló bejegyzések kapcsán arra is rámutatok, hogy az erőszak traumájáról írt narratívában milyen pszichés védekezési stratégiák jelennek meg. Majd azt tárgyalom, hogy a menekülttáborban, ahol férfiak és nők egyaránt el voltak szállásolva, milyen lehetőségei voltak arra, hogy a biztonságát megteremtse egy olyan környezetben, ahol általános volt a nők szexuális kihasználása. Összegzésként rámutatok arra, hogy Róza mindezeket a traumákat miképpen próbálta feldolgozni.

A tanulmány tárgyát képező napló azért rendkívül fontos történeti forrás, mert azt egy áldozat írta. A napló műfajt a rendszeresség, a személyesség, az egyidejűség és a feljegyzések fragmentáltsága jellemzi,[23] szemben a memoárral, amely egységes, retrospektív narratíva. A naplóknak mint történeti forrásoknak – az interjúkkal és a memoárokkal szemben – a legfőbb előnye, hogy nem erősen retrospektív források. A naplóra mint műfajra a közel egyidejűség jellemző, csupán enyhén retrospektív forrás, mivel az esemény, amelyről a szerző tudósít, és az arról szóló narratíva megalkotása között csak kevés idő telik el, rendszeres naplóírás esetében általában egy vagy csupán néhány nap.

Rózánál a menekülését követően napi rutin volt a feljegyzések készítése, ami azért fontos, mert lehetőséget adott arra, hogy önmagának mondja el a megerőszakolása történetét, amely nyilvánosan nem volt elbeszélhető. Az erőszakos nemi aktus stigmatizáló trauma, azaz nyilvánosan nem vállalható, valamint nem el- és kibeszélhető, mert a társadalom többnyire megbélyegezte és megbélyegzi az áldozatokat. A többi kibeszélhető traumához képest, amelyben az áldozati sors többé-kevésbé nyíltan vállalható, ez egy olyan rendkívül érzékeny téma, amelyet Magyarországon a mai napig elfojtás övez. Az írás, a naplóírás éppen arra adott lehetőséget, hogy a nyilvánosan alig elbeszélhető megrázkódtatást megkísérelje feldolgozni, őszintén el tudja mondani „valakinek". A napló műfaj pedig arra ad lehetőséget, hogy mindezt nem sokkal a trauma után tegye, így elhárító mechanizmusok és megküzdési stratégiák egyaránt kirajzolódnak a nemi erőszak tapasztalatáról beszámoló bejegyzésekben. A naplószöveg születését alapjaiban befolyásolta az öncenzúra is, ami abból a tabuból következett, amely a nemiségről és a szexualitásról való beszédet és írást övezte. Ez a magyarázata, hogy a későbbiekben a szexualitásra vonatkozó bejegyzéseit a szóhasználatából, elsősorban az utalások hálójából kell kibogozni.

[23] Alaszewski 2005, 12.

Nő egyedül – Róza menekülése Erdélyből Magyarországra

Róza egyedül menekült az erdélyi Felsőbudakról 1944 szeptemberében. Naplója szerint a férfiak a családtag vagy férfi kísérő nélkül utazó nőkhöz a szexuálisan szabadosabb viselkedés képzetét társították. Róza igyekezett ismerősöket találni a menekülés alatt, ezek a laza ismeretségek döntően a szakmai kapcsolatai mentén szerveződtek. A Királyhágónál elhagyva Erdélyt úgy határozott, hogy Nagykárolynál tovább nem megy, az egyik menekülteket szállító vonaton szerzett ismerősével – a közelebbről nem azonosítható Lucival – ott maradtak, és közös szobát vettek ki a város egyik szállodájában. Róza számára már az is idegen volt, hogy szállodában lakik. „Lucikával elszakadtunk a társaságtól. Nagyon megbántam, mert Luci egy fiatal, de kész nagyvilági nő. Bizony többször zavarba hozott viselkedésével. […] Ha regényt olvastam, elképzeltem magam annak az illető hölgynek a helyében, aki városról-városra utazik, egyik híres szállóból a másikba. Csak úgy könnyedén, természetes rutinnal rendeli a szobát vagy a lakosztályát. Most háború van, nem megy semmi olyan simán. Luci, ő jártas az ilyesmiben. Én magam is azt mutatom, de valami szorongást érzek."[24] Róza kacérnak találta útitársnője viselkedését, azt sajnos nem jegyezte le, miért – minden bizonnyal a nőktől általa elvárt magatartástól alapjaiban tért el. „Ebéd után, hazafelé, Luci nagyon feltűnően viselkedik. Az eredmény nem marad el. Egy idősb katonatiszt a nyomunkban. Megijedtem, mert már a lakásunkhoz értünk, de ő nem maradt el. Igen, mert a szobánk egymás mellett van."[25] Róza fölhívta a szobatársa figyelmét arra, hogy a viselkedése illetlen, és ezt tovább nem folytathatja. „Ő nevetett. Tudtam, hogy nem fogja tanácsomat meghallgatni. Az ajtón kopognak. Belép a mi hűséges kísérőnk, a »főhadnagy«. Engedélyt kér a bemutatkozásra. Mit tehetünk, megengedtem. Nem árultam el, hogy tanítónő vagyok. Szégyelltem magam. Nem nekem való ez az élet. Este nyolcra bejelentette látogatásukat egy barátjával együtt. Mi lesz ebből? A bejelentőt kitöltöttem, és átadtam az irodának. A lépcsőn találkoztam a »főhadnaggyal«, köszönt és nevetett. Komolyan ránéztem, azt hiszem, elég elutasítóan. Luci az ágyon fekszik, és visszaküld, hogy kérdezzem meg, az autóbusz megy-e az állomásra. Meglepetés ért, mert a mi új ismerősünk az imént beadott bejelentő lapjainkat tanulmányozta. Úgy látszik, meg lehetett elégedve azzal, amit látott. A szemtelen mosoly eltűnt arcáról, és udvariasan bocsánatot kért, hogy olyan merész volt, de azt hozta fel mentségül, hogy most háború van, és az ember örvend, ha egy jó társaságra talál, ma még nevetünk, ki tudja, holnap már nem élünk. Igyekeztem a beszélgetésnek véget vetni."[26] A Róza által szemtelenként értelmezett viselkedése mögött is az húzódott meg, hogy a katona szexuálisan kicsapongó magaviseletet társított mindkettőjükhöz, ami Rózát mélyen sértette. Ebben a szituációban szégyellte vállalni foglalkozását is, amely azonban azt az üzenetet hordozta a férfi számára, hogy

[24] 1944. szeptember 23.
[25] 1944. szeptember 23.
[26] 1944. szeptember 23.

2. kép. „Emlékül Lucikától Rózsikámnak"
1944. szeptember 27.
Kunt Gergely gyűjteménye

mégis úrinőkkel áll szemben, ez volt az oka a bocsánatkérésnek. Este nyolc órakor két katona látogatta meg őket a szállodában: „Bort iszunk, én erősnek találom. Meg is ártott. Sokat nevetek. Úgy gondoltam, hogy átvedlem én is. Olyan leszek, mint Luci."[27] Szobatársához Róza erkölcstelenséget társított, majd beszámolóját az estéről így folytatta: „Tényleg nincs abban semmi, ha megcsókol; gondolom én, de nem tudom megtenni, mert tudom, hogy az ilyesminek folytatása is van. A csók mégis megtörténik. Mikor vendégeink eltávoznak, szégyellem magam."[28]

Másnap reggel a szobatársnője korán távozott, ő egyedül maradt a szobában. Ekkor váratlanul egy férfi kopogott be. „Egy elég bizalmatlan külsejű látogató. Szemtelen nézéssel bemutatkozik, annak ellenére, hogy engedelmet nem kért."[29] Róza a kéretlen vendég nézését szemtelennek látta, vagyis illetlennek, a férfi minden valószínűséggel feltűnően megnézhette őt, ami félelmet és a kiszolgáltatottság érzését váltotta ki a tanítónőben. Azzal pedig, hogy nem kért engedélyt a bemutatkozásra, Rózától vette el a lehetőséget, hogy már az elején elutasítsa a közeledését. Róza pontosan tudta a viselkedését mozgató valódi célját, ami minden bizonnyal szexuális célzatú volt. A férfi erőltetett ismerkedésük részeként igyekezett közös ismerősöket találni Rózával, majd védelmet és pénzt ajánlott, mondván, hogy nő nem élhet egyedül, később pedig megfenyegette. „Avval jött, hogy Marosvásárhelyről menekült, és közös ismerősök után érdeklődik. Ez csupán ürügy. Később arra tért, hogy egyedül így egy nő nem élhet. Neki pénze van, és szívesen segítségemre lesz. Mikor elutasítóan válaszoltam, nevetett. Azt mondotta, hogy majd még megbánom. Erre már nem tudtam szólni haragomban semmit. A zsebéből egy üveg bor került elő. Csak nem fog itt inni? Kérdeztem, és egyben felszólítottam, hogy távozzon. Fölényesen nevetett, de nem távozott. Méghozzá azt mondja, nevetségessé teszem magam, ha kiabálok. Igaz."[30] Ezzel az utolsó mondatával a férfi azt jelezte, hogy Rózának semmiféle eszköze sincs arra,

27 1944. szeptember 23.
28 1944. szeptember 23.
29 1944. szeptember 24.
30 1944. szeptember 24.

hogy távozásra bírja, amit ő maga is belátott. Ekkor váratlanul megjelent a szobatársnője egy tiszt társaságában, ez mentette meg Rózát.

A nagykárolyi tapasztalatok hatására Róza másnap továbbutazott, hogy a legközelebbi működő tanfelügyelőségen áthelyezését kérje Erdélyből. A front közeledtével szeptember vége felé a vasúti közlekedés egyre jobban akadozott, így autóval volt kénytelen folytatni az útját Debrecen, majd Budapest felé. Az út során igyekezett ismeretségeket kialakítani, hogy soha ne legyen teljesen egyedül, és más nő is legyen a társaságban. A Budapest és Nyugat-Magyarország felé tartó menekültek áradatában azonban az úti ismeretségek rendkívül felületesek voltak. Püspökladányból egy magyar századossal ment Ceglédig, majd onnan egy újabb ismerős segítségével jutott el Budapestig, ahová szeptember végén érkezett meg. Innen októberben hivatalosan áthelyezték a dégi református iskolába tanítónőnek, ahova négynapi út után, október végén érkezett meg.

Dégen egy helyi családnál szállt meg, ahová a német katonákat is beszállásolták. A család két gyerekét tanította. A szovjet csapatok közeledéséről először decemberben írt: „Az oroszok, vagyis a szovjet csapatok közelednek. Én nem menekülök el. Gondolom, így alkalmam lesz arra, hogy hazamehessek. A németekkel jól vagyok. Hanssal sokat vagyunk együtt. Tetszeni, az őrmester tetszik. Ők azt tanácsolják, hogy menjek el. Hová? Kérdem magamtól. Nem hiszem el azt, amit az oroszokról mondanak."[31] A német katonák minden valószínűséggel azt tanácsolták neki, hogy meneküljön Nyugatra, és talán megemlítették neki a nők ellen elkövetett nemi erőszakot is, ami Róza számára hihetetlen volt. A front egyre közeledett, s egy nap két szovjet katonát hoztak a németek, akiket a helyi orvossal együtt Róza látott el. Az emberséges bánásmódért cserébe az egyik sebesült, akivel románul beszélt, megígérte, „hogyha az oroszok jönnek, beszél értem".[32] A „német barátok"[33] végül néhány nappal később, december első napjaiban vonultak ki a községből, hátrahagyva a civil lakosságot, ekkor az ő tanácsukra a helyi református tanítónőhöz költözött Róza. A szovjetek másnap reggelre el is foglalták a falut. Róza első tapasztalatai pozitívak voltak, így a korábbi híreszteléseket teljesen alaptalannak gondolta. A szovjetekre vonatkozó első bejegyzése jól illusztrálja, hogy a katonák arcvonásaihoz milyen sztereotípiákat társított. „Félve sietünk haza, éppen jókor, mert már az udvaron vannak. A lakást átkutatják, de nem bántanak. Hozzánk három tiszt jön lakni. Két őrnagy, egy kapitány. Az őrnagy tatár, olyan jó magyaros képe van. A második zsidó bankár, a harmadik hivatásos katona, igen fixíroz. Együtt vacsorázunk. Már kételkedem abban, hogy igaz, amit beszélnek róluk. A házigazda tisztséget átveszi az őrnagy."[34]

31 1944. december 2.
32 1944. december 5.
33 1944. december 5.
34 1944. december 5.

Erőszak és narratíva

Egyre több szovjet katonát szállásoltak be ahhoz a családhoz, ahol Róza lakott, így a református tanítónővel a jegyzőhöz költözött át a két nő az estékre. Mivel ott ugyancsak szovjet katonák voltak, a konyhában húzták meg magukat, ahol nem tartózkodtak férfiak. Napközben a korábbi otthonukban voltak. A szovjet csapatok viselkedéséről szóló korábbi híreket kezdetben nem hitte el Róza, az idő múlásával mégis igaznak tartotta azokat, és igyekezett elbújni a katonák elől. „Életem legborzasztóbb éjszakája. Este újból elmentem otthonról. Valami rosszat sejtve, kértem a nénit, hogy ne menjen el hazulról. Nem hallgatott rám, sőt haragudott. Úgy 10 órakor négy orosz lépett be. Az egyik ijesztően csúnya, s már nem is olyan fiatal. Nem volt időm elbújni. Mikor Rádi a vacsorát bevitte, azt követelték, hogy én szolgáljam fel az ennivalót. Bevíve a vacsorát, az a csúnya mindjárt az ölébe húzott. Nagyon meg lehettem ijedve, mert a másik azt mondotta, üljek a székre, nem bántanak. Azon törtem a fejem, hogy tudnék ebből a kényes helyzetből menekülni. Olyan önkéntelenül s hirtelen felálltam, és Olgától a kulcsot kérve hazaszaladtam. A padláson elbújtam. Egyszer csak hallom, hogy a lakásunk ajtaját feltörik, de én nyugodtan s mégis irtózattal gondoltam arra, hogy mit csinálhatnak, és remegtem attól, hogy mikor fedeznek fel rejtekhelyemen. Nem sokáig tartott nyugalmam. A padlásajtó felnyílt, s egy orosz zseblámpával kutatva rám világított, nagyot ordítva nekem rohant. Én ellenkeztem, végül összeestem, akkor a hajamnál fogva húzott a földön. Hogy kerültem le a padlásról, nem tudom,[35] Magamhoz térve, az orosz karjai közt találtam magam. Összerázkódva az ijedségtől, felkiáltottam, mert ugyanaz a csúnya orosz volt, akitől menekültem. Úgy látszik, csak arra várt, hogy magamhoz térjek. Négyszer tett magáévá, közben levetkőztetett, és utálatos csókjaival halmozott el. Aztán nem tudom, mi történt. Mikor felébredtem, egy fiatal orosz simogatott. Megijedve, hogy ez is vágyait akarja kielégíteni, sírni, könyörögni kezdtem, ő megcirógatott, és nem bántott. Lassan reggel is volt. A lakás fölforgatva, kirabolva."[36]

Az első nemi erőszak személyes tapasztalata rádöbbentette Rózát, hogy egyedül nem képes megvédeni magát a katonák újabb erőszakosságától. Másnap egy őrnagy szállásolta be magát hozzájuk. „Tiszta, jóképű, komoly."[37] A jóképűségét talán az előző napi katonával állította szembe, akinek csúnyaságáról többször is említést tett. A csúnyaságot nem feltétlenül esztétikai értelemben használta Róza. Atina Grossmann az abortuszkérelmeket és a női autobiografikus szövegeket vizsgálva rámutat arra, hogy a német nők a nemi erőszakot elkövetők kategorizálásánál a náci faji képzeteket használták.[38] Így az elkövetőket döntően alsóbbrendűnek és barbárnak tekintették, és többnyire mongolként azonosították. Lehetséges, hogy az elkövető katona csúnyasága, amelyet többször hangsúlyoz, nem jelent mást, mint radikálisan idegent és szokatlant. Míg első alkalommal a katona fizikai erőt alkal-

[35] A tollal írt mondat fölé a következő ceruzás mondatot szúrta be, valószínűleg kiegészítésként, a napló későbbi újraolvasásakor: „Újra világosság, egy másik bukkan fel, pisztolyt fog rám."
[36] 1944. december 10.
[37] 1944. december 11.
[38] Grossmann 1995, 57–60.

mazva erőszakolta meg, addig az őrnagy megzsarolta, s a védelem biztosításáért szexuális szolgáltatást várt el. Az általa biztosított védelem Róza számára azt is jelentette, hogy így elkerülheti, hogy többen is megerőszakolják. „Azt mondotta, hogy velem akar pezsgőt inni. Féltem, de mégis, mikor azt mondotta, hogy elmegy tőlünk, inkább arra gondoltam, ez tiszta s esetleg jöhetne valami mocskos, csavargóbanda. Ittunk, énekelt."[39] A tisztaságára tett megjegyzés mögött nemcsak a ruházatára való utalást kell érteni, hanem azt is – mivel a bejegyzés retrospektív született –, hogy nem nemi beteg, azaz tiszta. Míg az előző napot, 1944. december 10-ét élete legborzasztóbb napjának nevezte, a következőt is igyekezett egy jelzős szerkezettel jellemezni, amikor más-más módszerekkel, de ugyancsak akarata ellenére kényszerítették nemi aktusra. „Azt az estét elnevezhetem borzasztó szép éjszakának. Borzasztó volt, mert egész énem tiltakozott az ellen. Szép volt, mert igyekezett széppé tenni. Kedves volt, figyelmes, úriember: Ivánov Péter."[40] Az egymásnak ellentmondó jelzők használata azt jelzi, hogy szörnyű élmény volt számára. Újabb megerőszakolásának történetét olyan narratívába igyekezett foglalni, amellyel tagadta annak traumatikus voltát. Ennek egyik eszköze a nyelvhasználata: az erőszak elkövetőjével kapcsolatban nem alkalmazott negatív jelzőket, ellenkezőleg. A nyelvi szinten, a jelzőkben tetten érhető hárításnak elsősorban a stressz és a szorongás csökkentése volt a célja, olyan szöveget írni, amely nem olyan szörnyűségként ábrázolja, mint amilyen valójában volt. Mindennek a csúcspontja, hogy úriembernek, kedvesnek és figyelmesnek nevezte az őt megerőszakoló szovjet katonát. Egyértelmű, hogy a nemi aktus kényszer hatására történt: „egész énem tiltakozott az ellen".[41] E szexuális cserében a kikényszerített alku részeként a nő a védelemért a saját teste feletti rendelkezést bocsátotta át.[42] Számos más kutatás is rámutatott arra – például a Hillers-féle napló elemzése kapcsán –, hogy e szexuális trauma általános életben maradási stratégia volt a nők körében a fronton.[43]

Róza a későbbiekben számított a szovjet őrnagy segítségére, így amikor másnap este „egy kapitány jött értem",[44] minden bizonnyal azért, hogy ő is nemi aktusra kényszerítse, akkor ő az őrnagyhoz menekült, így a későbbi napokat nemi erőszak nélkül vészelte át. A megszállás első napjairól így tudósít naplójában: „Edények, ételhulladék, baromfitollak mutatták azt, hogy itt egy horda él. Az utcán a falu lakói nem láthatók. Mindenki bujkál. A leányok este, a fiúk nappal. Már így lesz mindig. Sokszor azt hiszem, nem bírom sokáig."[45] Éjszakánként azonban továbbra sem érezte magát biztonságban, különösen azért nem, mert továbbra is együtt lakott a helyi tanítónővel, K. Olgával. A karácsonyt is együtt ünnepelték, és állítottak karácsonyfát is: „A karácsonyfán a gyertyák kigyúltak. Egy röpke pillanatra mintha [el]felejtettem volna azt, hogy idegenbe

[39] 1944. december 11.
[40] 1944. december 11.
[41] 1944. december 11.
[42] Hájková 2013, 503–504.
[43] Sem itt, sem pedig a tanulmány későbbi részében nem használom a prostitúció kifejezést, mert az megbélyegző, és egyben morális ítéletet is hordoz.
[44] 1944. december 12.
[45] 1944. december 16.

vagyok. Végtelenül hálás volt Olga és Terike, hogy apró gyöngymunkával kedveskedtem nekik. Még ezen szenteste is félelemmel telt szívvel tértünk nyugovóra. Békét kérve a jó Istentől, s abban a reményben, hogy nem tart soká a szenvedés, imára kulcsolt kézzel és könnyezve, az álom lezárta szemünket."[46] Abban, hogy a későbbi nemi erőszakot elkerülte, nagy szerepe volt, hogy igyekezett nem menni az utcára, ahol a katonák megláthatták. Másrészt igyekeztek jobban odafigyelni arra, hogy kinek nyitnak ajtót. Az ajtón hallgatózva állapították meg, milyen nemzetiségű kér bebocsátást, s ha szovjet volt, akkor a nők elbújtak. Végül a két tanítónő, Róza és Olga, annak érdekében, hogy ne csupán két nő lakjon együtt, egy – minden bizonnyal menekülő – gyógyszerésznek adtak otthont.

A szovjet katonák felismerték e védekezési stratégiákat, és igyekeztek kijátszani azokat. Róza annak tudatában, hogy már egy hónap telt el az első megbecstelenítését követően, abban reménykedett, hogy biztonságban van. „Már azt gondoltam, hogy szűnni fog ennek az erkölcstelen hordának a munkája. Nem, ma este megint zörögnek, de magyarul beszélnek. Nem is igyekeztünk elbújni, de megjártuk, mert egy orosz kapitány a legényével lépett be. Egy magyar fiút kényszerítettek arra, hogy hozzám vezesse, a tanító nénihez. Előbb örvendeztem, mert rám sem nézett, de igen korai volt az örömöm. A háziakat elküldötte, és azt mondotta, hogyha kiszaladok, rám lő. Ha nem lenne meg bennem az a vágy, hogy haza kell jutnom, akkor beletörődnék, és meghalnék nyugodtan. Olga kedves volt, nem akart magamra hagyni. Bizony a gyógyszerész úr, aki akkor nálunk lakott, más véleményen volt. Még az arcát sem dugta ki, pedig azért vette a házhoz Olga, hogy férfi legyen. Sajnos, evvel jól bevásároltunk. Az éjszakát vele [a szovjet kapitánnyal] töltöttem. Egy tiszta ember, tehát nem irtóztam tőle, már csak azért is, mert jóképű volt. Az igazolványomat elvette. Nem is láttam többé."[47] A harmadik megerőszakolásának az emlékénél is ugyanazt az elbeszéléstechnikát alkalmazta, mint a másodiknál. A teljes egészében idézett napi bejegyzésből látható, hogy csupán két mondat foglalkozik a nemi erőszakkal, a többiben annak előzményeit és körülményeit írta le. A borzalmas tapasztalat emlékei között olyan módon szelektált, hogy annak szörnyűségét ne részletezze, a megalkotott történet által tagadja a trauma tényleges borzalmát. Ehelyett fedőemlékeket írt, amelyekkel az erőszak élményét és annak elkövetőjével kapcsolatban utólag pozitívként láttatható emlékeket sorolt fel. Például, hogy a katona, aki nemi aktusra kényszerítette, tiszta és jóképű volt. A korábbi nemi erőszakról szóló bejegyzésében szinte ugyanezeket a jelzőket sorolta fel, amelyeket nem realitásnak kell tekinteni, hanem egy hárító-tagadó narratíva részeként értelmezni. Az utolsó félmondattal – „tehát nem irtóztam tőle, már csak azért is, mert jóképű volt"[48] – mintha a ránehezedő kényszert is kisebbnek akarta volna láttatni a szövegében utólag. Holott a beszámoló korábbi részeiből kiderül, hogy azzal fenyegette meg a katona, hogy lelövi, ha

[46] 1944. december 24.
[47] 1945. január 10.
[48] 1945. január 10.

3. kép.
Bodó Róza naplóbejegyzése 1944. december 10-ről.
Kunt Gergely gyűjteménye

ellenáll. A nemi erőszak többszörösen elbeszélhetetlen volt számára, egyrészt olyan sokkoló tapasztalat volt, amely önmagában elbeszélhetetlen, másrészt a szexualitás és az azzal összefüggő témák önmagukban is tabunak minősültek, így csak utalni tudott rá. Például: „Az éjszakát vele töltöttem."[49] A naplójában közvetlenül az erőszak után keletkezett bejegyzései pszichés hárító mechanizmusait dokumentálják, amellyel a szörnyűség mértékét tagadni igyekezett, ennek volt része nemcsak az, hogy nagyon röviden írt arról, hanem azt sem említette, hogy lelkileg miként élte meg a gyalázatot.

[49] 1945. január 10.

Menekülés Németországba

Jennifer Redmann az *Eine Frau in Berlin* című kötet vizsgálata kapcsán rámutatott arra, hogy 1945. április végén és május elején a nemi erőszak olyan tapasztalat volt Berlinben, amelyben a nők ezrei osztoztak, így ezekben a kritikus napokban a nemi erőszak a közbeszéd tárgyává és részévé vált, ami korábban elképzelhetetlen volt.[50] A hadifogságba esett, a háborút túlélt férfiak hazatérését követően azonban a nemi erőszak a közbeszédben döntően megváltozott, szégyenné és tabuvá, a német vereség szimbólumává vált.[51] Róza naplója alapján a nemi erőszakot követő hetekben a trauma Magyarországon is általános beszédtéma volt az áldozattá vált nők körében, de a témát továbbra is övező szégyen miatt döntően egymás közt beszéltek szörnyű tapasztalatukról, a férfiakkal csak a legszükségesebb esetben – például az orvossal – osztották meg.

Róza kitörő örömmel fogadta a német csapatok Dégre érkezését, mert számos korábbi lakótársát is viszontláthatta, és a német katonák a személyes biztonságot jelentették számára a szovjet megszállást követően. „Felszabadultunk. Reggel remegve vártuk, hogy ki lesz az úr a faluban. Mikor valami gyengéd kopogást hallunk, már tudtam, hogy németek lehetnek, mert az orosz lábával rúgta meg az ajtót, s nem halk kopogással jelezte jelenlétét. Az első német igazán meleg fogadtatásban részesült. Kurtnak hívják. Intelligens, s láttam, én is tetszettem neki."[52] A németek megjelenését követően Rózának lehetősége volt a traumatikus események helyszínét elhagyni, így január utolsó napjaiban, immár megfogadva a német katonák tanácsát, Nyugatra menekült a visszatérő szovjet csapatok elől. Így azt a helyszínt sikerült végleg elhagynia, amely mindig az erőszakra emlékeztette: „Itt életem legszörnyűbb napjait is éltem, de mégis szeretettel gondolok a szebb s jobb napokra."[53]

Dég szovjet megszállása és a menekülés alatt Róza több tanítónővel ismerkedett meg, akiket hozzá hasonlóan megerőszakoltak a katonák. Az áldozattá vált nők számára ez a kapcsolat minden bizonnyal rendkívül fontos volt, mert szűk és bizalmas körben mesélhették el egymásnak a velük történteket. A férfiak társasága azért nem volt erre alkalmas, mert az áldozatok szégyelltek erről a témáról előttük és velük beszélni. Az egyre erőltetettebb iramban történő Nyugat felé menekülésben azonban ezek a kis – mondhatni terápiás – közösségek gyorsan felbomlottak, így nem voltak olyan személyek, akikkel a megerőszakolt nők beszélni tudtak volna erről a témáról. A dégi tanítónők összetartását mi sem jelzi jobban, hogy vállalkoztak arra, hogy megvizsgáltatják magukat. „Orvosi vizsga volt. Féltem, hogy nekem is van valami bajom, de hála Istennek, semmi. Vilmin valami gyanúsat láttak. Milyenek is az emberek, sokan nem akarnak orvoshoz menni. Ez a műveletlenség jele. Sajnálom Ilonkát. Tanítónő a kislányával, Bubuval van itt. Ő beteg is, és gyermeket kap az orosztól."[54] Az idézet megerősíti, hogy gyakori beszédtéma volt körükben a traumatikus múlt és annak lehetséges következményei. A bejegyzés arra is utal, hogy Róza olyan nőkkel is beszélhetett, akik a szovjet katonák áldozatává váltak, de nem vállalkoztak – minden bizonnyal a szégyen miatt – arra, hogy felkeressék az orvost.

Róza egy hónap alatt érte el a nyugati határszélt, az ekkor született bejegyzései között számos olyat találni, amely a német és a magyar katonákhoz fűződő viszonyáról számolt be. Például egy német katonával kapcsolatban: „Ottó egy aranyos fiú, mindent megtesz. Sok kellemes órát átnevetünk. Olyan semmiség, de most ebben a háborús időben az ilyesmi is feledteti a gondokat. Este van, Ottóval a kútra mentünk vízért. Megcsókolt. Előbb haragudtam, de aztán arra gondoltam, hogy ő is idegenben, én is. Nekem is, neki is jólesik, hogy nem érezzük magunkat teljesen egyedül. Ragaszkodása most végtelenül jólesik."[55] Másnap hasonlót írt egy magyar katonával kapcsolatban: „Az őrmester tetszik nekem. Mindig érdekelt az olyan ember, akit nehezen lehet meghódítani. Úgy látom, tényleg csapodár vagyok. Illik, nem illik, de szórakoztat ez a játék, habár a lelkemnek semmi köze mindehhez."[56] Majd egy másik alkalommal: „A rádió szólt. Tangót táncoltunk. Tánc közben megcsókolt. Nagyon rossz lehetek, hogy itt is ezzel kezdem. Olyan könnyen megy már nálam a csókolózás."[57] Az előbbi idézetek elemzéséhez talán némi segítséget nyújt Ostffyasszonyfán írt bejegyzése: „Az új tréfapartnerem volt a vendéglátó. Érdekes volt az egészben az, hogy sötét volt, és nem látta az arcom. Ugrattam, hogy meg fog ijedni, ha meglát. Többször gyufát gyújtott, de eldugtam az arcom. Ezen is mulattunk. Nevettem, de úgy fájt a szívem. Istenem, mikor nevetek tiszta szívből? Mikor lesz vége ennek a háborúnak? Sokszor gondolok arra, hogy jobb lenne nem élni. S mégis tartom magam, mert haza akarok jutni. Az életem egy képmutatás. Meddig bírom ezt az életet? Azt akarom írni, hogy mi minden történik velem, s aztán lelki fájdalmaimról ömlengek."[58] Róza igyekezett nem írni egyáltalán a lelkéről, ennek a témának a hárítása már a megerőszakolásával foglalkozó előző elemzésekben is egyértelmű volt, de ugyanez jellemző a korábbi, még megerőszakolása előtti bejegyzéseire is, amelyek döntően a külvilág eseményeire reflektálnak, és nem saját belső történéseire. Azért nem írt a lelkéről, mert túlzottan megviselte volna? Nem akart szembenézni azzal, hogy mennyire megviselte a szovjet megszállás tapasztalata? S miért látta az életét képmutatásnak, és viselkedését nem őszintének? Mindebben nagy szerepet játszhatott, hogy teljesen egyedül volt, így csak felületes ismerősi kapcsolatokra tudott támaszkodni. Ráadásul a menekülést a férfiak koordinálták, akik többnyire katonák voltak, és számos esetben ők rendelkeztek közvetlenül vagy közvetve a különféle szállítóeszközök felett is, amelyek kulcsfontosságúak voltak. Talán ebben a kontextusban kell

50 Redmann 2008, 196.

51 Redmann ugyanezzel magyarázza azt is, hogy amikor tizennégy évvel a háború vége után németül is megjelent az *Eine Frau in Berlin*, az NSZK-ban nem keltett visszhangot. Hiszen ekkor a nemi erőszak a közbeszédben tabu téma volt, és szégyennel párosult, mert a németek felejteni akartak. Sőt a naplóban megjelenő nemi erőszak realisztikusságát és közeliségét szégyentelen erkölcstelenségként értékelték a könyvet hazájában méltatók. Redmann 2008, 197.

52 1945. január 18.

53 1945. január 30.

54 1945. február 14.

55 1945. február 8.

56 1945. február 9.

57 1945. február 15.

58 1945. február 23.

értelmezni Róza képmutatásról tett kijelentését. Felismerte, pontosabban kénytelen volt felismerni, hogy szüksége van a férfiak jóindulatára, s ezt csak nevetéssel, csókkal tudta biztosítani, akkor is, hogyha a lelke mélyén mindezt kényszeredettnek érezte, talán azért, mert mind a néhány hónappal korábbi nemi erőszakra emlékeztette őt, amelyről a „tréfapartnerek" biztosan nem tudtak.

1945 márciusában Szombathelyen jelentkezett önkéntes ápolónőnek, és Zircre került egy kórházba. Ezt az új hivatását úgy értelmezte, hogy a háborús erőfeszítéseket ő is segíti: „Még az életben, ami vágyam volt, s amit el akartam érni, mindig sikerült. Régi vágyam az volt, hogy a háborúban én is, mint önkéntes ápolónő, részt vehessek. Most, midőn már minden elveszett számomra, ez még a legjobb."[59] Zircen öt ápolónővel helyezték el egy szobában Rózát, aki ebben a környezetben teljesen idegen volt. Déghez korábban csak az erőszak emlékét kötötte, de másfél hónappal később már úgy gondolt vissza rá, hogy ott voltak ismerősei és barátai, nem úgy, mint a kórházban, ahol nem ismert senkit. A kórházat is többször bombázták, ezért március végén kórházvonaton menekítették tovább a Német Birodalomba. Az egyre sűrűbb bombázások Róza számára a szovjetek közeledésének vészjósló jelei voltak. Amikor az indulás kezdetén a szerelvényük még nem kapott mozdonyt, az is felmerült benne, hogy gyalog vág neki az útnak, csak hogy elkerülje a katonákat: „Én, aki már átéltem az orosz megszállás borzalmait, már arra gondolok, hogy gyalog vágok neki az útnak, s elhagyom minden ruhámat."[60]

A kórházvonaton az ápolói személyzet nőkből állt. Naplója szerint többen voltak közülük olyanok, akik ugyanazért menekültek a biztonságosnak hitt Németországba, mint ő. E társaságban minden bizonnyal beszédtéma volt a szovjet megszállás korábbi tapasztalata. Amikor a naplójában a kórházvonaton dolgozó nővérekről írt, akiket ekkor ismert meg, külön megemlítette: „Olga, a kötöző nővér nem tetszik. Még akkor is cigarettázik, mikor sebet kötöz. Máriát is csak úgy szedték fel. Igazi tenyeres-talpas parasztleány. Vele nem tudok sokat beszélni, mert nincs mit. Eta szép szőke leány, csak nagyon elhanyagolt, rendetlen. Szegényke, fertőző betegsége van. Hét orosz követett rajta erőszakot. Intelligens, azt hiszem, vele tudnék barátságot kötni."[61] A hét erőszakra tett utalással kimondatlanul is önmagával állította szembe Etát, Róza úgy érezte, rajta nem lehet látni, és viselkedésével is fedni igyekezett a korábbi trauma nyomait. A vöröskeresztes ápolónők közül mégis Etát érezte magához a legközelebb. Ebben szerepet játszott, hogy hasonló traumákat szenvedtek el, sőt Eta talán még Rózánál is súlyosabbakat. Bár a naplószövegben az intelligenciáját említette, de a szovjet megszállás tapasztalatát csak vele kapcsolatban részletezte, ami egyértelműen jelzi, hogy Róza számára ez volt a fontos. Később már kifejezetten negatív színben tűnik fel a lány: „Egy szőke leány az Eta, vele nem sokat társalgok, pedig intelligens leány. Látom, hogy egy kicsit könnyelmű. A tisztek csúnyán beszélnek vele. Igen, vele beszélnek durván, és én vonulok vissza a társaságukból. Ezt a hangot nem

[59] 1945. március 11.
[60] 1945. március 25.
[61] 1945. március 31.

tudnám elviselni, mint ahogy őt bántalmazzák."[62] A tisztek minden valószínűséggel semmit sem tudtak a menekült nő viselkedésének tényleges hátteréről.

Az egykori Ausztrián keresztül a Harmadik Birodalom belseje felé tartó vonaton számos új ismeretséget kötött Róza, elsősorban férfiakkal. Ezek kialakításában, akárcsak a menekülése magyarországi szakaszán, elsősorban magánya játszott fontos szerepet, önkéntes ápolónőként ugyanakkor csökkent a kiszolgáltatottsága. A menekült nők számára az önkéntes ápolónőnek állás általános érdekérvényesítési stratégia volt, ami azt szolgálta, hogy a katonai kórházakkal tarthat, és nem hagyják hátra a menekülés során. Így Róza, hogy csökkentse a katonák szívességeitől való függését, és biztosítsa az eljutását Németországba, 1945 márciusában önkéntes ápolónőnek állt az osztrák–magyar határ közelében. Ezzel a helyzete alapjaiban megváltozott. A kórházvonatot, amely civileket, katonákat és sebesülteket egyaránt szállított, többször bombázták a szövetségesek. „Én reszketve húzódok a főhadnagy mellé. Olyan jólesett, hogy van valaki mellettem. Azonban már látom, nem érdekes az én személyem számára, vagyis már nem érdeklem őt. Talán jobb is így. Most még nem fáj, mert ilyesmi nem is szabad, hogy érintsen."[63] Róza igyekezett magához korban hasonló partnert találni, ezek a változó sikerű kísérletek alapjaiban határozták meg a hangulatát. „Szégyellem magam, hogy ilyen jelentéktelen dolog, mint az, hogy ő nem törődik velem, bánt, ennyire megzavarja a lelki nyugalmamat. Igaz, én is gyenge lettem. Ezért van ez az érzékenység. Föl a fejjel, és nem törődni semmivel."[64]

Védelmi és gazdasági alapú szexuális kapcsolatok a Displaced Persons Campben

Bár cikkében Grossman alapvetően a Vörös Hadsereg által elkövetett nemi erőszakot vizsgálja, ő is utal arra, hogy az amerikai megszállók döntően csokoládéval és nejlonharisnyával hódítottak.[65] Az angolszász megszálló katonák által okozott szexuális traumákat a nyugati szakirodalom csak érintőlegesen tárgyalja, holott a már szinte egykorú visszaemlékezésekből is egyértelműen kiderül, hogy például a Németországot megszálló amerikai katonaság szexuális igényeinek kielégítésére egész hálózatok jöttek létre.[66]

[62] 1945. április 12.
[63] 1945. április 12.
[64] 1945. április 12.
[65] Grossmann 1995, 59–60. Az amerikai katonák által német és francia nőkön tömegesen elkövetett nemi erőszak csak az utóbbi években került az érdeklődés középpontjába. Gebhardt 2015.
[66] Erre jó példa egy 1924-ben született német katona beszámolója 1947-ből: „Hans a lányokra specializálta magát. Ez persze csak akkor kezdett működni, amikor az amerikaiak, britek és franciák is bevonultak Berlinbe, mert a német lányok oroszokkal nem akartak lefeküdni. Hans úgynevezett »istállót« tartott csinos lányokból. Vállalkozását szépen megszervezte, mindennek megvolt a maga rendje. [...] Hans csak arra felügyelt, hogy a lányok hajba ne kapjanak, idegenek ne avatkozzanak az üzletbe, és a katonai rendőrség razziáiról mindig jó előre értesítést kapott ott működő barátaitól. A vállalkozás remekül jövedelmezett, és pénz helyett cigarettában vagy élelmiszerben is kapott részesedést. A lichterfeldei négerek és a zehlendorfi hadtáposok nagyon könnyen bántak a pénzzel, és gyakran dollárban

A menekülteket is szállító kórházvonat április utolsó napjaiban szinte észrevétlenül ért amerikai ellenőrzés alá, ahol Róza számára az volt az érdekesség, hogy látott feketéket: „Még a négerek is nagyon barátságosak. Azért félünk tőlük."[67] A szerelvényt nem hagyhatták el, így a naplójából olvasott fel részleteket, azzal szórakoztatva a fülketársait. Ekkor írta át a naplóját tollal. Új élményként jegyezte fel, hogy megismert egy amerikait. „Az egyik egészségügyi bemutat egy amerikait. Ismeretség rendes körülmények között. Csokoládéval kedveskedik."[68] Miért volt fontos hangsúlyozni, hogy „rendes körülmények között ismerte" meg? Ennek az értelmezéséhez talán a másnapi bejegyzés nyújt segítséget. Ekkor attól félt, hogy a szerelvényt őrző feketék „megrohamozzák hálóhelyünket".[69] Ennek okát abban látta, hogy a korábban is említett Eta, az ugyancsak naplót vezető önkéntes ápolónő, akivel egy kabinban lakott, számos dolgot elfogadott az amerikaiaktól. Ezzel szemben Róza hangsúlyozta, hogy bár beszélt velük, de semmit nem fogadott el. Ezt azzal magyarázta, hogy „Eta, ő valósággal kért, ruhát, cipőt. Mintha ingyen adnának ilyesmit."[70] Róza nem fejtette ki bővebben a naplójában, de úgy értelmezte a helyzetet, hogy ha egy nő elfogad az amerikaiaktól valamit, akkor azt viszonoznia is kell, hiszen nem ingyen kapja. Azaz az ajándékozás mögött kimondatlanul a katonák szexuális elvárása húzódik meg, s Róza szerint a nő így kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Ebben a kontextusban kell tehát értelmezni a korábbi idézet szóhasználatát, amelyben a „rendes"[71] körülményekre utalt, azaz azt a szituációt úgy értelmezte, hogy a csokoládé elfogadásával nem lesz az ajándékozó lekötelezettje.

A szerelvény lakóit a garmischi menekülttáborban helyezte el nemzetek szerint az amerikai hadsereg. Róza Etával a magyar barakk egyik szobájába került, ahol maguknak főztek. Hogy Róza fenti megfigyelései és megérzései nem voltak tévesek, már az elhelyezésüket követő első este bebizonyosodott. „Amerikai katona az ablakon át meglátja [Etát], bejön, és vele akarja tölteni az éjszakát. Arra gondoltam később, hogy ez megbeszélés volt, de aztán láttam, hogy Eta húzódozik tőle."[72] Azaz Róza úgy értelmezte az amerikai viselkedését (hiszen angolul nem tudott), hogy a nemi aktus Eta beleegyezésével fog történni. Amikor azonban ennek az ellenkezőjét látta, minden bizonnyal szobatársa és saját korábbi szenvedései jutottak eszébe, s megpróbálta a lányt megmenteni. „Azért mégis leadtam egy jó pofont [az amerikainak]. Én nemcsak magam féltettem, hanem őt is. Az amerikait nem tudjuk lerázni."[73] Így el kellett menekülniük a szobából, Róza a magyar férfiak szobájába ment az éjszakára, amelyet biztonságosnak vélt. „Nagyon megijedve a fiúk szobájába szaladok, és ott alszom. Sírva alszom el. Ilyesmibe keveredni. Milyen jó, hogy ott maradok

fizettek. Olykor Berlinben csak néhány napig időző jenkiktől gyors szervezésre kapott megbízást, és ezért dupla fizetség járt." Hagen 1999, 90.

[67] 1945. április 31.

[68] 1945. május 4.

[69] 1945. május 6.

[70] 1945. május 6.

[71] 1945. május 4.

[72] 1945. május 8.

[73] 1945. május 8.

éjjelre, engem is keresett egy amerikai. Ilyen az élet, hol a gépektől, hol emberektől félünk. Ott az életünk, itt a becsületünket [féltjük]."[74]

Két nappal később már arról számol be, hogy az első estéből okulva nem mernek egyedül aludni, így két, nekik „udvarló" magyar férfi biztosította a védelmüket. „Imre, Józsi, mindkettő udvarol, ha azt annak lehet venni. Most együtt alszunk a fiúkkal. Kész megszervezett testőrség."[75] A két férfi felváltva aludt náluk: „Ma éjjel Józsi a testőr, egyedül ő alszik nálunk."[76] A menekülttábori állapotok részben hasonlítottak a szovjet megszállás első napjaihoz, hiszen az erőszakot elkerülendő a magányos nők itt is kénytelenek voltak a férfiak védelmére bízni magukat. A magasabb rangú szovjet katonákat itt az „udvarlók" helyettesítették, azonban, velük ellentétben, a védelemért a napló szerint nem kényszerítették a nőket nemi aktusra. A menekülttábori viszonyok a front alattitól abban tértek el gyökeresen, hogy itt már uralkodott egyfajta rend, azaz fegyverrel senkit nem lehetett nemi aktusra kényszeríteni, ami egyfajta minimális teret adott a férfiaknak kiszolgáltatott nők számára. A nők szexuális kizsákmányolásában részt vevő férfiak helyzete és hatalmi potenciálja a táboron belül piramisként írható le, ennek legkisebb létszámú, de legnagyobb hatalmú csoportja az amerikai katonákból állt, őket követték a tábori rendőrök, akik ebben a táborban menekült románokból álltak, míg a legnépesebb réteg a menekült nőkkel azonos státuszú menekült férfiak tömege volt.

Róza nyelvhasználatára jellemző a hétköznapiasítás, azaz bizonyos eseményeket, történéseket a békés hétköznapi életből ismert szavakkal írt le, amelyek a rendkívüli – háborús és menekülttáborbeli – körülmények között azonban egészen más tartalmakat jelöltek. A legjellemzőbbek az „udvarló", a „hódoló" és a „testőr" szavak. Ezek a megjelölések a naplóban eufemizmusok, azt jelölik, hogy a férfi szexuális kapcsolatba akar vele lépni, és ennek érdekében hajlandó segíteni Rózát a tábor viszonyai között. A magyar „testőrök" és az „udvarlók-hódolók" között a legfontosabb különbség az volt, hogy előbbiek felváltva, de rendszeresen Rózával aludtak azért, hogy éjszakai védelmet biztosítsanak számára az esetleges támadókkal szemben, ez azonban nem jelentett szexuális kapcsolatot köztük, bár a „testőrök" távlati célja ez lehetett, hiszen minden bizonnyal tetszett nekik Róza. Nem tudni pontosan, hogy a „hódolói" és a „testőrei" milyen életkorúak voltak, az azonban biztos, hogy Róza harminchat évesen öregnek érezte magát hozzájuk képest, ezért is szégyellte a velük való kapcsolatát. A további elemzésekben Róza ilyen jelentéstartalmú fogalmait idézőjelben használom, így jelölve, hogy e szavak az adott kontextusban nem hagyományos és mindennapi jelentést hordoznak.

A nők kiszolgáltatott helyzetben voltak a menekülttáborban, így a védelme biztosításáért Róza is kénytelen volt legalább figyelmes lenni az „udvarlókkal", akik valójában ugyancsak nemi aktust vártak, amint az majd a későbbi bejegyzéseiből egyértelműen ki fog derülni. „Érzem, hogy én is Eta után megindulok a lejtőn. Nem akarom, de az élet hozza magával.

[74] 1945. május 8.

[75] 1945. május 10.

[76] 1945. május 10.

Az, hogy vége van az izgalmaknak, május van, s az, hogy az ember szeretne boldog lenni. Az elveszett boldogságát, otthont így próbálja kárpótolni. Legújabban cigarettázom, már a hetediknél tartok életemben. Olyankor úgy érzem magam, mintha részeg volnék. Most rágondolva, utálom magam. Pedig még semmi sem történt. Kint ülök egy fa alatt."[77] Mint a tanulmány bevezetőjében már esett szó róla, a szexuális tartalmakat számos esetben az utalások hálójából kell kibogozni. Róza naplójában a lejtő szó sokszor szerepel átvitt értelemben. Szobatársához az erkölcstelenséget társítja, az utána indulás a lejtőn erre vonatkozik. Róza átérezte kiszolgáltatott helyzetét, s ez motiválta a fenti sorokat, amelyek kimondatlanul is arról a dilemmájáról szólnak, hogy létesítsen-e saját akaratából szexuális kapcsolatot az egyik „udvarlójával". A dilemma elsősorban abból adódott, hogy ezt Róza züllésnek érezte, ahogy írja: „Most rágondolva, utálom magam. Pedig még semmi sem történt."[78]

Rózának a menekülttáborban számos – román, olasz, görög, szerb – „udvarlója" akadt, de az éjjeli védelmet a két magyar férfi biztosította számukra felváltva. Az egyik magyar „udvarlójának" utalhatott rá, hogy nagyon tetszik neki az egyik olasz, ő azonban próbálta lebeszélni. „Ő most az őr. Kért engem, hogy ne legyek rossz. Kár értem, stb. Hát én mindig irtóztam a bűntől. Itt most más szemmel néztem és nézek mindent."[79] Más alkalommal is éreztették vele a magyar „testőrök", ha úgy érezték, elhanyagolja őket más „udvarlók" javára, például egy olaszokkal áttáncolt este után: „A fiúk megvártak, Józsi szemrehányó tekintettel nézett reám."[80]

Róza naplója teli van a különféle táncmulatságok és „udvarlók" leírásával, értékelésével. Ezek közül a kapcsolatok közül a legfontosabb egy olasz, akivel szintén egy táncmulatságon ismerkedett meg: „Ma Eta egy amerikaival tölti az estét, én Gigivel. Szép volt, és felejthetetlen. Gigi kedves, bohó, játékos. A tükörben nézzük magunkat, összebújva csókolózunk, táncolunk. Felemel, ölébe vesz, pedig ő is olyan vékonyka. [...] Nagyon rég voltam ilyen boldog."[81] Majd pedig egy újabb táncmulatságot követően ugyancsak az olasz „udvarlójáról" számolt be: „Rengeteg gavallér van jelen. Olyan boldog vagyok. Mindent elfelejtek. Mulatság után ki-ki a párjával hazamegy. Eta az éjszaka nem alszik itthon. Nyugtalan vagyok miatta, de olyan jó Gigivel lenni. Egy óra már elmúlt, mikor eltávozik. Talán ezek voltak életem legszebb órái. Gigi diszkrét, gyöngéd. Itt Garmischban tanultam meg, mi az a pokol és mennyország. Talán azt nem érem meg soha, ha ide nem jutok. Nemsokára elválunk. Az biztos, Gigire sokat fogok gondolni."[82]

Róza tudta a szobatársnőjéről, hogy nemi betegséget kapott az őt megerőszakoló szovjetektől, a napló szerint azonban ezt gyakran váltogatott táborbeli partnereivel nem közölte. Róza hangsúlyozta, hogy meg kell tennie: „Kértem Etát, mondja meg Misinek, hogy beteg. Aztán végre megmondja. Nagyon szégyelltem magam; így azért helyesebbnek találom. Isten

[77] 1945. május 10.
[78] 1945. május 10.
[79] 1945. május 15.
[80] 1945. május 20.
[81] 1945. május 17.
[82] 1945. május 22.

őrizzen, de ha én beteg lennék, még csak fiúkra sem néznék. Annál lelkiismeretesebb vagyok."[83] A nemi betegsége idővel elhatalmasodott Etának, olyannyira, hogy kénytelen volt kórházba befeküdni, de a két nő közötti szoros kapcsolat ekkor sem lazult meg, Róza gyakran meglátogatta.[84] „A búcsú nehéz volt, megszerettem, bármilyen könnyelmű is volt. Nagyon fog hiányozni, ezzel egy lelkemhez közel álló barátnőt vesztettem el."[85]

Eta kórházba kerülése Róza helyzetét alapjaiban változtatta meg, mert a szobát nem tarthatta meg egyedül, a magyar férfiakhoz pedig nem akart beköltözni. Így, erdélyiként, a már hazaindulni készülő románokhoz költözött át egy olyan szobába, amelyben csak lányok laktak. A táborban az erőszakot megtapasztalt lányokról Erdélyben hagyott saját leánya jutott az eszébe: „A hadnagy egy szép szobát adott, amit egy kis román leánnyal osztok meg. Ő meg az ágyát egy orosz leánnyal. Tanja és Lujzika. Rád gondoltam, Anna, a szívem hasadna meg, ha tudnám, hogy te is úgy élsz, mint ezek a szerencsétlen verébkék. Már nem gyermekek, de nem is felnőttek, de mindent tudnak már, az élet, a háború hozta ezt magával."[86] Az idézetből kiderül, hogy Róza továbbra is egy férfi, ekkor épp egy román hadnagy kegyétől függött, és a román barakkban a magyar „testőrei" már nem alhattak vele, nem vigyázhatták. Bár a táncmulatságokra továbbra is elkísérték, az éjszakai védelem hiányában jóval kiszolgáltatottabb helyzetbe került, mint korábban. Róza továbbra is félt éjszakánként: „A leánykákkal jóba vagyok. Kértem őket, ne hagyjanak magamra éjjel. A hadnagy azt mondta, szeretne velem kettesbe lenni. Nem ellenszenves, de utálom azért, mert minden nővel kikezd. Úgy látszik, minden este új gavallér akad. Ma egy magyar kísért haza, és tette a szépet. Józsi, Imre, mint valami testőrök, nem tágítottak mellőlem."[87] Róza lassan felismerte, hogy a román hadnagy részéről az „udvarlás" része volt, hogy a román barakk egyik szobájában lakhatott.

Azt követően, hogy a lakótársnője kórházba kényszerült, a naplóban sokkal hangsúlyosabban jelennek meg a mulatságok, elsősorban a tánc. A táncestekről mindig egyöntetű sikerként számol be: „Én megjelenek a sarokban, állok, a lengyelem felfedez, aztán egy olasz kér fel. Ez mindjárt véleményt mond felőlem. Nem kell tíz perc, már négyen is állnak, hogy velem táncoljanak. Már meg is mondták, hogy én vagyok a táncesték királynője. Pedig mennyi helyes leány van. Öregségemre értem el azt, amit tizenhat éves koromban kellett volna elérnem."[88] A táncnak a sikert és örömet jelentő hódításon túlmutató funkciója is volt Róza számára. A lányának írt naplójában feltette a kérdést: „Szégyelled ezt, kicsi? Ne haragudj, így a fájdalmat is könnyebb elviselni."[89] Róza illetlennek vélte, hogy a negyvenes évei felé járva húsz év körüli férfiakkal táncoljon, s azt is, hogy mindegyik „udvarlója" sokkal fiatalabb nála. A következő napi bejegyzése is megerősíti, hogy a tánc segítségével tudta fel-

[83] 1945. május 21.
[84] Eta Róza által említett naplója sajnos nem maradt fenn, a kórházból írt egyik levelét azonban Róza bemásolta a naplójába.
[85] 1945. június 4.
[86] 1945. június 5.
[87] 1945. június 8.
[88] 1945. június 13.
[89] 1945. június 13.

dolgozni a múlt és a jelen traumáit. „Megígérem, hogy nem megyek táncolni. Magamra hagy, én meg, mint egy hipnotizált, megyek táncolni, felejteni. Az ajtóban vár már a lengyelem. Tánc, tánc, végtelenségig. Ez a végzetem, minden este lefekvés előtt egy óra tánc."[90]

Azzal, hogy Róza átköltözött a román barakkba, a román foglyokból szervezett rendőrség főnökének is a látókörébe került, aki nyilván tisztában volt azzal, hogy Róza kiknek a védelme alatt áll. Róza is fölismerte, hogy a helye a barakkban a román hadnagy jóindulatán múlik, közeledésétől azonban igyekezett távol tartani magát, „testőrsége" híján éjjelente azon lányok segítségével, akikkel egy szobában lakott. Egyik este a magyar barakkban rendezett székelyfonóban volt Róza, ahová a magyar „udvarlói" továbbra is elkísérték. „Előadás után mulatok végtelenségig. Éppen a lengyelemmel táncolok, mikor Imre elhív. Józsit lefogták a rendőrök, és püfölik. Kiszaladva segíteni akarok, de nem lehet."[91] A főhadnagy egyértelművé tette, hogy a szobáért cserébe nemi aktust vár Rózától, s ha nem kapja meg, akkor olyan helyzetet teremt, amellyel kikényszerítheti azt. „Megígéri, hogy reggel Józsit kiengedi. Azonban azt is kijelenti, hogy szerelmes belém, s engem akar ma éjjel. Megmondom azt, hogy utálom, és félek tőle. Otthagyom. Mennyi szép nője van, és pont engem akar. Miért? Ezek a férfiak. Pista nem akar hazamenni, úgy küldöm el. Irtózom a bűntől. Nem fogok elsüllyedni végképp."[92] Józsi, az „udvarlója" végül néhány napot töltött a börtönben. „Édes Józsi testvérkém, nem sikerült Téged kiszabadítani. Igen nagy ára van. Nem tudom megtenni. Tudom, te is inkább ott maradsz. Én vagyok a hibás. Bocsáss meg. Előttem lesz mindig az a kép, ahogy a rács mögött állasz."[93]

Róza bejegyzései alapján azok a fiatal, egyedülálló lányok, akikkel egy szobába került, a testük feletti rendelkezés szabadságát voltak kénytelenek átengedi annak érdekében, hogy fenntartsák magukat a táborban. „A két lány, akivel együtt lakom, közönségesebbek a filmen látott utcai lányoknál. Reggelenként megtépázva, kócosan, piszkosan érkeznek meg. Istenem, egy olcsó üveggyöngyért, cigarettáért odaadják magukat. Valósággal undorodom tőlük, a bolgár leány még piszkos is. Nappal ugyanolyan fiúk látogatják, mint ők amilyenek, és itt előttem helytelenkednek. Verekednek, veszekednek."[94] Róza egy alkalommal éretlen ribizlit evett egy bokorról, amikor egy amerikai ajánlatot tett neki, ami másokkal korábban minden bizonnyal számos alkalommal bevált: „Csokoládét és konyakot ígért. Valami raktárba akart vinni. Brrrr. A hátamon végigszaladt a hideg. Csak erőt kérek a jó Istentől, hogy ne süllyedjek el a piszokban."[95] Döntően élelmiszert ajánlva késztették szexuális kapcsolatra a magányos „udvarlókkal" vagy állandó férfipartnerrel nem rendelkező nőket a menekülttáborban. Róza ennek hatására végül visszaköltözött a magyar barakkba. „Már nem bírtam azt, amit ez a két nő csinál. Nagyon szégyellem magam, hogy ilyen züllött nőkkel kell együtt laknom. Én fekszem az ágyban, mivel álmos voltam,

[90] 1945. június 14.
[91] 1945. június 16.
[92] 1945. június 16.
[93] 1945. június 18.
[94] 1945. június 28.
[95] 1945. július 2.

korán nyugovóra tértem. Pihenésről szó sem lehetett. Karola, a bolgár leány, egy amerikaival végezte a másik ágyon kisded játékait."[96] Bár nem utal rá, de biztos, hogy a román hadnagy szexuális zsarolása is szerepet játszott abban, hogy visszaköltözött a magyar barakkba, ahol nagyobb biztonságban érezhette magát.

A magyar barakkban a „fiúk" (ez a megnevezés döntően a húsz év körüli magyar „udvarlókat" jelöli) a saját szobájukban alakítottak ki számára helyet, amelyet szekrényekkel teljesen különválasztottak az általuk használt tértől, olyannyira, hogy annak külön kijárata lett a folyosóra. Az így kialakított „szobát" egy másik pécsi tanítónővel kellett megosztania. Lakhelyének kialakítása állandó védelmet jelentett számára, hiszen a férfiak szobájában volt. „Igaz, hogy Etát nagyon szerettem, de ez megfelelőbb társaság lesz, érzem, számomra. Tudom, ha Szöszkével maradok, már én is rég lecsúsztam volna, s már valami nyavalyának lettem volna szerencsétlen tulajdonosa. Sokszor magam kinevetem, mikor a tisztaságról és az erkölcsről beszélek. Én, az éveimet számítva. Azt a rendes életmódomnak köszönhetem, hogy a versenyt felvehetem a nálamnál 15 évvel fiatalabbakkal is. Tehetném én is azt, amit a többiek, de nem fogom magamat az árral elkapatni. Most itt nagyban divat amerikait fogni."[97] Ez utóbbi mondat jelzi, hogy a tábor női lakói között általános volt az amerikai partner szerzése, aki minden bizonnyal védelmet adott, másrészt nagyobb mennyiségű és jobb minőségű élelmiszert tudott biztosítani szexuális szolgáltatásért cserébe. A barakkszobákban együtt lakó nők között lassan született meg az a bizalom, hogy a legbensőbb félelmeiket és fájdalmaikat megosszák egymással, ami rendkívül fontos volt a táborban szerzett traumák feldolgozásában. A pécsi tanítónő szobatárs – aki ugyancsak sokkal fiatalabb volt – csak szeptemberben árulta el Rózának, hogy nemi beteg, ráadásul terhes is egy amerikai katonától. Róza minden lányban, akit bátorított, a saját gyermekét látta, s úgy érezte, hogy mint idősebbnek és tapasztaltabbnak kötelessége segíteni: „Én most nemcsak mint ápolónő állok mellette, hanem mint barátnő is. Nem mint anya. Te vagy előttem, édes gyermekem."[98]

Róza a román hadnaggyal közölte visszaköltözését a magyar barakkba, aki ennek hatására a korábbi szobáját teljesen felszámoltatta. Egykori szobatársainak még aznap ki kellett költözniük. „A szoba értem lett fenntartva, és azt is hozzáfűzte, hogy az egész lágerben csak én vagyok komoly nő. Ezt én bóknak vettem, nem készpénznek."[99] Róza a szoba felszámolásakor büszke volt arra, hogy a hadnagynak mennyire tetszik még mindig, és arra is, hogy ellent mert mondani neki. Az idézet elsősorban az egyedülálló lányok és nők rendkívül labilis táborbeli helyzetére világít rá, akik teljesen függtek a nekik védelmet vagy éppen szállást biztosító férfiak hatalmától. Róza egykori szobatársai, akik mind fiatal lányok voltak, ezt követően kénytelenek voltak új „pártfogót" keresni. Egy korábbi bejegyzésében így írt a román barakkban lévő egykori szobája gyorsan cserélődő lakóiról: „Érdekes, már egy hete új lakótársnőim vannak, és én még nem írtam róluk.

[96] 1945. július 5.
[97] 1945. július 5.
[98] 1945. szeptember 14.
[99] 1945. július 5.

Még a nevét sem tudom a román lánynak. Annyira távol áll tőlem lelkileg. A román leány brassói, szőke, kócos. Valami parasztleány lehet, aki nem tudta levetkőzni igazi természetét. A másik bulgár leány. 18 éves, de huszonnyolcnak látszik. Mindkettő züllött. Éjszaka nem alszanak itthon. Megmondom a bulgárnak, hogy kár érte. Arról az útról nincs visszatérés, amelyen indul, a lejtőn nehéz megállni. Szeretném ennek a sok kislánynak megfogni a kezét, és visszarántani a jó útra. Mindegyikbe az én gyermekemet látom. Istenem, ha az enyémet is így sodorja az élet. Inkább pusztuljak el, és ne jussak haza. Hiszem, nagyon hiszem, hogy ő virág maradt, és nem fújja az élet piszkos szele a porba, hogy rossz lelkű emberek tapossanak rajta."[100] A Róza által züllöttségként értelmezett magatartás nem volt más, mint életben maradási stratégia egy olyan környezetben, amelyben a férfiak domináltak, akik a kiszolgáltatott nőkben elsősorban szexuális alanyt láttak. E tekintetben nem volt különbség a férfiak, így az amerikai katonák, román rendőrök, magyar „udvarlók" között, csupán az eszközök voltak eltérők. Jól példázza ezt Róza szobatársának, a pécsi tanítónőnek az esete.

A menekülttábor védelmi és gazdasági alapú szexuális kapcsolataiban a nemi betegség miatti kórházi kezelés egyértelműen hátrányt jelentett. A nemi betegségről való tudás kis csoportokban, titokban élt, nyilvánossá csak a kórházi kezeléssel vált. Róza is érzékelte, hogy barátnője, amint betegsége kiderült, elveszítette az „udvarlóit". A két nő között a közös trauma okán is erős összetartás volt, különösen Róza részéről. Amikor látta, hogy korábbi „udvarlói" nem látogatják Etát a kórházban, kifakadt ellenük. „Ferire haragszom, miért nem látogatja meg Szöszit. Persze, mert beteg. Nem baj, Szöszke, majd jobban leszünk. Aztán fütyülünk a Ferikre."[101] Ez a bejegyzése, és egy másik is, egyértelműsíti, hogy az „udvarlók" végső célja – nemzeti identitástól függetlenül – a szexuális kapcsolat létesítése volt. Ezt már korábban is megfigyelte a menekülttáborba érkezésük kezdetén. „Azt hiszem, nem is tetszettem neki. Érzem, hogy ő Etát kedveli. Mivel Eta beteg, hozzám orientálódott."[102]

Anna Hájková egy tanulmányában a theresienstadti gettó szexuális gazdaságát írta le, és nagyon hasonló következtetésre jutott.[103] A gettó a menekülttáborhoz hasonlóan koedukált volt, ahol a foglyok többségét a nők alkották, ennek ellenére a fontos tisztségeket a férfiak töltötték be. Hájková interjúkra, levelekre, memoárokra támaszkodva azt elemezte, hogy a szexuális cserekereskedelem milyen szerepet játszott a gettó társadalmában. Bár a menekülttábor és a gettó viszonyai teljes mértékben különböztek, a szexuális gazdaság szempontjából a kettő mégis párhuzamba állítható. Róza naplójából is az rajzolódik ki, hogy a szexuális cserekereskedelem elterjedt volt a menekülttáborban, akárcsak az Anna Hájková által vizsgált gettóban, ahol a férfiak a nőket elsősorban a rettegett deportálástól tudták megmenteni. A szexuális kapcsolatoknak a gettóban is döntően gazdasági motivációjuk volt: a deportálástól való védelem mellett a lakhatás, az élelemhez – különösen a proteinben gazdag élelemhez –, gyümölcshöz, zöldséghez jutás.

100 1945. június 21.
101 1945. június 13.
102 1945. május 11.
103 Hájková 2013, 503–533.

A magyar menekültek egy részét 1945 júliusában a Garmisch-Partenkirchentől mintegy húsz kilométerre lévő Oberammergauban lévő menekülttáborba szállították át az amerikaiak. Ez jelentős változást hozott Róza életében, aki az útra – ahogy ő fogalmaz – a katonaruháját, azaz minden valószínűség szerint vöröskeresztes nővéri egyenruháját vette fel. Így megérkezésük után a tábor magyar orvosának az asszisztense lett, amivel jogosulttá vált vaj- és cukoradagra, idővel pedig fizetést kapott, és áthelyezték a tábor egy olyan részébe, ahol szabad volt a kijárás, így a környéken is számos kirándulást tett. A korábbi magyar „testőreire", azaz „udvarlóira" új helyzetében egyre kevésbé volt szüksége, így közülük csak egy feltehetőleg húsz év körüli magyar fiú maradt mellette. „Józsi most már mindent tud rólam. Szép lassan elmeséltem magamról jót, rosszat, és ezt mind elnézi és megbocsájtja, csak arra kér, többet ne térjek le az útról. Tudja azt, hogy én nem vagyok rossz, csak Eta egy kicsit befolyásolt."[104] Az útról, azaz az általa erkölcsösnek képzelt magtartásról való letérés minden valószínűséggel az olasz szerelmével folytatott viszonyra utal, amely miatt később is lelkiismeret-furdalása volt, hiszen szexuális kapcsolatba került egy idegen férfival. Ugyanakkor minden valószínűség szerint azt is elmondta a magyar „udvarlójának", hogy a szovjet katonák fél évvel korábban megerőszakolták, és hogy szexuális viszonyt létesített egy olasz menekülttel. Talán ez utóbbira utalhatott az útról való letérésként.

Magyar „udvarlójával" való kapcsolatát beárnyékolta, amikor a férfiról kiderült, hogy nemi beteg. Rózát gyötörte a félelem, hogy talán tőle kaphatta el, pedig ő megvizsgáltatta magát. „Nem tudnám magamnak megbocsátani, ha énrólam ragadt rá a betegség. Beteg vagyok én, aki annyira félt a fertőző betegségektől? Honnan szereztem? Igen nagy könnyelműség volt tőlem az, amit tettem. Szeretném a fejemet a falba verni. Vagy Eta fertőzött meg? Az egyik orvos megvizsgált, semmit sem talált. Én ebbe nem nyugszom bele."[105] Az első orvosi vizsgálat során elmesélte a doktornak, hogy megerőszakolták, amit korábban titokban tartott az „udvarlói" előtt, és minden valószínűség szerint csak a barátnője és később a magyar „udvarlója" tudott róla. „Rátérve az orosz megszállásra, elmeséltem élményeimet. Továbbá kérve egy általános vizsgát. Legyen, ami lesz."[106] „Udvarlójával" való kapcsolatát nem vállalta fel az orvos előtt, mert szégyellte a jelentős korkülönbséget. A nemi betegség kettejük között bizalmi válságot okozott. Az „udvarlója" kezdetben az orvosi vizsgálat ellenére is Rózát gyanúsította, hogy megfertőzte: „Hosszas töprengés után elhatároztam, hogy Józsi felesége leszek. Így akkor meg leszek védve mindentől, s tudom, Józsi mellett boldog leszek." Ezt a döntését – amely később nem valósult meg – nem érzelmi, hanem racionális okokkal magyarázta, felismerve, hogy a házassággal állandó férfipartnere lesz, így védettebb helyzete lesz a táborban.

A magyar „udvarló" Rózát hibáztatta a betegségéért, a téma a kórházi látogatások alatt gyakran szóba került köztük. „Olyan jó volt hozzám, szeretetteljesen nézett rám, tudtam, hogy megbocsátott. Én például nem tudnék Giginek megbocsátani, ha beteg lennék.

104 1945. július 12.
105 1945. július 22.
106 1945. július 22.

Ha nem vagyok beteg, akkor Józsi kitől szerezte? Én annyira bízom benne, hogy tudom, hogy csak velem volt. Nem tudok hozzájutni már, hogy magam kivizsgáltassam. A doktor mindig foglalt, mindig jön valami közbe. Pedig már arra is kész vagyok, hogy a doktornak elmondjak mindent. Hiába, én szeretek az emberekre tisztán nézni, és nem hazugsággal. Máskülönben ez az orvos nemcsak testi, de lelki orvos is. Úgy tud az emberekkel beszélni. Lesz, ami lesz, én elmondok mindent."[107] Vagyis az olasz és a Rózánál jóval fiatalabb magyar „udvarlójával" történt szexuális kapcsolatát. Róza talán attól is tarthatott, hogy az orvos, akivel együtt dolgozik, kicsapongónak fogja őt tartani, ami esetleg asszisztensnői helyzetét is megingathatja. Különösen az olasz „udvarlójával" való viszonyát szégyellte: „A garmischi piszok lassan már lekopik rólam. Érzem, hogy szemem, a lélek tükre, kezd tisztulni. Igaz, még egy súlyos és nehéz piszok, mely talán testemben van, eltakarításra vár, s aztán akkor a régi tiszta test és lélek megy haza."[108]

Az orvosi vizsgálatok eredményei ellentmondtak egymásnak, első alkalommal azt állították, hogy beteg. Ennek elpalástolásában az orvos is Róza segítségére volt, talán azért, mert a nő az egészségügyi személyzet tagja volt. A szobájában kellett maradnia, ott esett át egy többnapos gyógyszeres kúrán. Róza félelme nem volt alaptalan, hogy a betegségéről vagy a korábbi viszonyairól szóló hírek rossz fényt vetnek rá. A vele együtt dolgozó orvos barátságtalanságát is ezzel magyarázta: „Nem a régi hozzám. Csak gondolom, valaki mondott valamit rólam, pedig nem szolgáltattam okot semmire. Megszoktam már ezt is, ha valahol megszeretnek, valaki igyekszik azt elrontani. Az ilyenfajta nőknek, mint én, ez a végzetük. Milyen is vagyok én? A rossz és jó között állok. Nem vagyok rossz, mert a józan ész nem engedi, hogy rossz legyek. Jó sem vagyok, mert néha úgy szeretném élni, de nem a testi vágyért, hanem azért, hogy felejtsek."[109] Róza a naplójában oly sokszor szereplő ellentétpáron (jó és rossz) az idegen férfiakkal létesített szexuális kapcsolat elfogadását, illetve elutasítását értette. Mindezek motivációjának a megértéséhez talán közelebb visz, hogy a magyar „udvarlójával" a nemi betegséget követően változó volt a kapcsolatuk, ezen a napon úgy látta: „Mától kezdve senkim sincs itt idegenbe. Nem is lesz többet."[110] Azonban „hódolókból" később is akadt, 1945 októberében például, amikor egy magyar táncpartnere kezdett el neki udvarolni. „Kenyeret, vajat, cukrot hoz. Elfogadom. Este együtt táncolunk. Megcsókol, ez természetes. Különös ajánlatot tesz. Költözzünk össze. Jó dolgom lesz mellette. Ha én akarom, mindig együtt maradhatunk."[111]

Róza számos bejegyzése bizonyítja, hogy a táborban, ahol kevés élelmiszer volt, a férfiak általánosan tettek olyan ígéretet a nőknek, hogy gondoskodni fognak róluk, így a hagyományos nemi szerepek diskurzusára építve magukat erősként, gondoskodóként, míg a nőket gyámoltalanként és önállótlanként jelenítették meg. Egy bizonytalan datálású feljegyzésében szereplő férfi is megígérte Rózának, hogy fel fogja hizlalni. Ennek volt része

[107] 1945. július 26.
[108] 1945. július 30.
[109] 1945. szeptember 12.
[110] 1945. szeptember 12.
[111] 1945. október 6.

a házassági ajánlat is, amelyhez számos hasonlót kapott az erdélyi tanítónő. Az „udvarló" viselkedése gyanús volt Róza számára, aki attól tartott, hogy a férfi ajándékaival, segítségével kimondatlanul is nemi aktust vár el viszonzásként. „Soha nem gondoltam, hogy egy ember ilyen figyelmes lehet anélkül, hogy lenne valami viszony köztünk. Azért résen leszek, mert lehet, hogy ő előre le akar kenyerezni. Tehát egy új hódítást könyvelhetek el. Azt hiszem, itt én is behódolok."[112] Ezt a behódolást azonban szerette volna elkerülni, így azon gondolkozott, hogy szobalánynak áll a táboron kívül.

Az általa „rossznak", behódolásnak, de egyben az életnek is nevezett „úthoz", amely a szexualitás szabad megélését jelentette, miért kötötte a felejtést? („[...] néha úgy szeretném élni, de nem a testi vágyért, hanem azért, hogy felejtsek.") A felejtés eszközeként korábban a tánc jelent meg. Mi az, amit annyira szeretett volna felejteni? Ezek a kérdések szorosan összefüggnek azzal, hogy Róza rendszeresen beszámolt naplójában a hódítási sikereiről, „udvarlóiról", a különösen a Garmischban töltött hónapokban, de már a menekülés alatt is, onnantól kezdve, hogy Déget a német alakulatokkal együtt elhagyta. Az erőszak traumája után miért jelenik meg hangsúlyosan és szinte állandóan a hódítás a naplójában? Az általa sikerként megélt hódítások, azaz, hogy a férfiak viselkedését úgy értelmezte, hogy tetszik nekik, hozzájárult pozitív önértékeléséhez, megerősítette az önbizalmát. Ennek hatására úgy érezte, a trauma borzalma nem törte meg, s a külvilág, ha nem szól a szovjet megszállás tapasztalatáról, vonzó nőként tekint rá. Mivel későbbi kapcsolatainak az alakulásáról ő maga döntött, ez az önállóságérzetét is megerősítette. Ezekkel az eszközökkel a trauma jelentőségét és hatását tagadta. A felejteni akarás a táncban és a szexualitásban nemcsak a trauma emlékére vonatkozott, hanem arra is, hogy így nem érezte magát magányosnak és kiszolgáltatottnak a táborban. Úgy tekintett a menekülttáborra, mint ahol rendkívüli viszonyok uralkodnak, és nem érvényesek az általa helyesnek tartott normák. Ahogy hazafelé tartva a vonatúton megjegyezte: „Milyen is az élet? Asszonyok másoknak a férjeikkel élnek. Nem lehet megróni, azért nehéz az élet a fogságban, s egyedül nem bírná ki az ember. Sok embert láttam idegileg összerontva, s csak azért, mert egyedül él."[113]

Róza 1945. október közepén Bajorországból indult haza a magyar foglyokat szállító szerelvénnyel, és körülbelül egy hónap alatt ért Magyarországra. Ezt követően sikerült a szüleihez és a lányához hazajutnia Székelyföldre 1945 karácsonyára. Magyar tanítónői munkahely hiányában azonban áttelepült Erdélyből Magyarországra, s 1947-től egy kis községben dolgozott, élt, később férjhez ment.

[112] A naplófüzetbe beillesztett külön lapon található bejegyzés datálás nélkül. Talán 1945. október 6-án született.
[113] 1945. október 23.

Összegzés

A tanulmány egy rendkívül jelentős történeti forráson, egy női naplón keresztül vizsgálja azokat a szexuális traumákat, amelyeket annak szerzője, Bodó Róza a különböző – magyar, szovjet, amerikai, román – nemzetiségű férfiaktól szenvedett el Erdélyből való menekülésétől egészen a Németországban lévő amerikai Displaced Persons Campig. Egyedülálló, magányos nőként a férfiaknak való kiszolgáltatottságát már a menekülése magyarországi szakaszán is megtapasztalta, ezért Budapest felé tartva mindig igyekezett ismerősi kapcsolatokat kialakítani. A szovjet katonáktól többször elszenvedett nemi erőszakról alkotott narratíváiban olyan módon szelektált a borzalmas tapasztalat emlékei között, hogy annak szörnyűségét ne részletezze, ehelyett fedőemlékeket írt, és a tettesekkel kapcsolatban utólag pozitívként láttatható emlékeket sorolt fel. E trauma olyan sokkoló tapasztalat volt, amely önmagában elbeszélhetetlen, ráadásul a szexualitás és az azzal összefüggő témák eleve tabunak minősültek számára. Akárcsak Róza, számos nő választotta a szovjetektől elszenvedett nemi erőszak hatására a Németországba menekülést a háború utolsó hónapjaiban. A menekülés során az áldozattá vált nőkből álló, laza ismeretségen alapuló csoportok rendkívül fontosak voltak, mert e nagyon szűk és bizalmas körben elmesélhették egymásnak a velük történteket. Róza a menekülés során felismerte, hogy a férfiak segítségére és jóindulatára szüksége van, mert egyedülálló nőként csekélyek az érdekérvényesítési lehetőségei. Naplója azért is rendkívüli, mert betekintést enged a menekülttáborok világába, amelyről eddig ebből a szempontból egyáltalán nem volt forrásunk. A koedukált menekülttáborban általános volt a magányos nők védelmi és gazdasági alapú szexuális kihasználása, aminek részeként kénytelenek voltak „udvarlót", „testőrt" elfogadni, de ezek a kapcsolatok is szexuális alapúak voltak. A táborban a férfiak általánosan tettek olyan ígéretet a nőknek, hogy gondoskodni fognak róluk, így a hagyományos nemi szerepek diskurzusára építve magukat erősnek, gondoskodónak, míg a nőket gyámoltalannak és önállótlannak állították be. Naplójában ugyanakkor egy kettősség is megjelenik: az „udvarlókkal" kapcsolatban pozitív tapasztalatai is vannak, azok közeledését bizonyos esetekben hódítási sikerként élte meg, vagyis viselkedésüket úgy értelmezte, hogy tetszik nekik, ami hozzájárult pozitív önértékeléséhez, megerősítette az önbizalmát. Mivel a nemi erőszakot követően a kapcsolatainak az alakulásáról – minden nyomásgyakorlás ellenére – ő döntött, ez az önállóságérzetét is megerősítette, így hozzájárult a traumák feldolgozásához.

Felhasznált források

Bodó Róza: *Napló.* Első füzet. (1944. szeptember 18. – 1945. június 12.) Kézirat. Magántulajdon.
Bodó Róza: *Napló.* Második füzet. (1945. június 13. – 1947. november 1.) Kézirat. Magántulajdon.

Felhasznált irodalom

Anonyma 2006: *Egy nő Berlinben. Naplójegyzetek 1945. április 20-tól június 22-ig.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
Erős Ferenc 2007: Trauma és történelem. In *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok.* Budapest, Jószöveg Műhely. 13–27.
Gebhardt, Miriam 2015: *Als die Soldaten kamen: Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs.* München, Deutsche Verlags-Anstalt.
Grossmann, Atina 1995: A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October,* 1995/72. 42–63.
Gyarmati Fanni 2014: *Napló 1935–1946.* I–II. Budapest, Jaffa Kiadó.
Hagen, Louis 1999: *A horogkereszt árnyékában.* Budapest, Osiris Kiadó.
Hájková, Anna 2013: Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt. *Signs,* 2013 (38) 3. 503–533.
Pető Andrea 1998: Magyar nők és orosz katonák. Elmondani vagy elhallgatni? *Lettre,* 1998 (32). 68–71.
Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle,* 1999 (41) 1–2. 85–108.
Pető Andrea 2000: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed,* 2000 (8) 3–4. 203–220.
Pihurik Judit 2007: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Polcz Alaine 1991: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Redmann, Jennifer 2008: „Eine Frau in Berlin". Diary as History or Fiction of the Self? *Colloquia Germanica,* 2008 (41) 3. 193–210.
Vasvári, Louise O. 2010: A töredezett (kulturális) test írása Polcz Alaine „Asszony a fronton" című művében. *Hungarian Cultural Studies,* 2010/3. 35–51. <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/20>. doi:http://dx.doi.org/10.5195/ahea.2010.20. 2015. április 6.

SÁNTHA ISTVÁN

A front emlékezete

A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány)

Előszó

Tanulmányom elsődleges célja, hogy egy most induló magyarországi szociálantropológiai terepmunka előmunkálataként a Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak problematikájának orosz diskurzusát vezesse be a vidéktörténet-kutatás témái közé. Másodsorban különböző módszertani megközelítések alkalmazását mérlegelem a saját terepkutatásom során gyűjtött anyagok feldolgozásához. Hogyan formálódott a Vörös Hadsereg katonáinak személyisége? Hogyan, milyen előzmények után érkeztek Magyarországra? Milyen állami ideológia mozgatta őket? Mik voltak a személyes motivációik? Milyen tapasztalatokat szereztek a háború során? Ilyen és ehhez hasonló kérdések ösztönöztek, hogy sajátos fogalmak segítségével, a módszertani lehetőségek mérlegelése után elkezdhessem a kutatásomat.[1]

A bevezetés után a forrástípusokat és a forrásokat ismertetem, majd a téma aktualitásának megvilágítására térek rá. Ezután módszertani felvetésekkel számba jövő nemzetközi kontextusokat vázolok. A tulajdonképpeni tényanyagot három tematikában tárgyalom. Az állami ideológiák szerepe után a személyes motivációk kérdésére térek rá, majd két terminológia tisztázásán keresztül értelmezem a források alkalmazott megközelítései mögött megbúvó érdekeket. A szintézis a magyarországi terep előzetes tapasztalatait foglalja össze. Egy olyan kapcsolódási pontot ír le a rendelkezésre álló orosz és magyar források között, mely, reményeim szerint, lehetőséget teremt a Magyarországon történt traumatikus események értelmezésére.

Az alábbiakban néhány gondolatban azokat az aspektusokat szeretném számba venni, amelyek meghatározó szerepet játszottak saját antropológus megközelítésem kialakulásában a téma kutatása során. A front emlékezete témát a terepen találtam. Aktívan jelen van mindmáig a térség falvaiban élő emberek életében. A szocialista időkben észrevétlen maradt, mert a magyar politikai rendszer képviselői éberen őrködtek, nehogy kiéleződhessen a politikai helyzet a szovjet megszállókkal. A legutóbbi időkben azonban mintha érzékelhető lenne valamiféle hangsúlyeltolódás e tekintetben, olyan, mintha a je-

---

[1] Ezúton mondok köszönetet Bednárik Jánosnak, Horváth Gergely Krisztiánnak és Ö. Kovács Józsefnek a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

len politikai atmoszférában benne lenne annak a lehetősége, hogy a frontról diskurzust lehessen folytatni. A nemi erőszak kérdéséről viszont az emberek mindmáig nem beszélnek maguktól, és más jelenlétében.

Továbbá meg kell jegyezni, hogy a front emlékezete téma, és abban a nemi erőszak résztéma hangsúlyosan a jelenről szól. Egyrészt a témát övező hallgatás nem tette lehetővé, hogy az a történelem részévé váljon. De ez nem jelenti azt, hogy mindmáig ne élne elevenen, például az egyes egyének emlékezetében. Másrészt általában véve minden oral history kutatásra jellemző, hogy – jellegénél fogva – a jelenben gyűjtenek narratívákat a múltról. A módszer alkalmazásakor így az sem meglepő, hogy a jelen társadalomról lehet elsődlegesen képet kapni. Ezért a kutatásom egyik fő kérdése, hogy milyen korban élünk ma, milyen a társadalom mai szerkezete (mely társadalmi csoportok részéről várható megértés és együttérzés az elszenvedők iránt egy ma induló diskurzus kapcsán), és csak másodlagosan az, hogy milyen volt a társadalom felépítése közvetlenül a háború után. Továbbá a kutatott közösség társadalomszerveződésének szerencsés esetben vissza kell hatnia a társadalmat bemutató szöveg szerveződésére is a kutatott közösség etikáján, esztétikáján keresztül, arra, ahogyan a kutató saját anyagait szervezi a téma kifejtése során.

Ma már, úgy tűnik, a szocializmus végképp a múlté. Az emberek mégis inkább a hallgatást preferálják a témával kapcsolatban. Azt sem szabad számításon kívül hagyni, hogy egyesek úgy érezhetik, úgy fejezhetik ki a szabadsághoz való jogukat legjobban, ha nem rendelődnek alá egy gyűjtési helyzetnek, és hallgatnak, szemben a szocialista időkkel, amikor feltétlenül válaszolniuk kellett, ha kérdezték őket.

Jelen írás nem tekinthető másnak, mint egy előzetes terepmunka utáni út- és helykeresésnek a saját terepen gyűjtött anyagok értelmezéséhez. Nagyobb keretet a kutatási projektem jelent, amelyben arra törekszem, hogy a térségben élő emberek társadalmi életét, társadalomszerveződésének módját írjam le. Ennek a nagyobb projektnek a kontextusában értelmezhető a jelen dolgozat témája, amely mindmáig fontos szerepet játszik a helyi emberek életében, nem mint a helyi történelem része, hanem mint mindmáig elevenen élő, jórészt feldolgozatlan individuális élmény. Polcz Alaine könyvét először még a kilencvenes évek során, a megerőszakolás traumájának individuális pszichológiai kísérleteként olvastam. 2015 januárjában, előzetes terepmunkám kezdeti fázisában kellett rádöbbennem, hogy története a Dél-Vértesben játszódik. A front egy kollektív sors, minden asszonynak van, volt saját története a front megpróbáltatásairól, ahogy menekülni igyekezett a megerőszakolás elől. Helyi kontextusban olvasva, Polcz Alaine példája is erre mutat rá, regénye megírásával másokkal megosztott individuális története, élményeinek sora része lett Dél-Vértes régió frontemlékezetének.

Megfigyelhető a téma popularitása: évről évre egyre több tanulmány jelenik meg, és karakterisztikus, hogy a beszámolókban a témák ugyanazon vagy hasonló résztémákon, kategóriákon keresztül kerülnek kifejtésre. A szerzők különböző magyar és külföldi források felhasználásával, hasonló logika mentén, politikai és azzal kapcsolatos módszertani meggyőződéseiknek megfelelően a nemzetközi és a hazai trendekkel összecsengő eredményekre jutnak. E tekintetben jelen dolgozat sem kivétel.[2] Ebben a helyzetben annak lesz jelentősége, hogy egy-egy témát, résztémát, kategóriát ki vezetett be a magyar társadalomtudományi diskurzusba. Tanulmányomban ezt folyamatosan jelzem majd olvasóimnak.

Itt meg kell jegyeznem, hogy Pető Andrea úttörő és szisztematikus kutatásai és az ezeket ismertető művei megkerülhetetlenek a téma tárgyalásakor. Miként sokan mások Magyarországon, én is útmutatása, tanulmányai alapján kezdtem a témával ismerkedni.[3]

Tudatában vagyok, hogy domináns férfi társadalmi pozícióm nem lehet helyénvaló egy hangsúlyosan a női társadalom képviselőinek megnyilatkozásaira épülő kutatásnál. Nem volt illúzióm, és kutatásom során nem is törekedtem arra, hogy ezen változtassak. Azzal is tisztában voltam, hogy a nőknek jogukban áll hallgatni, ha egy férfi fordul hozzájuk kérdéseivel, ezzel a hallgatás kultúráját éltetve. Ám az sem kizárt, hogy ezen a kutatási konfiguráción mint egy legyőzendő fóbián keresztül lehet dolgozni. Fontos megjegyeznem, hogy azzal, hogy a kutatás során a családommal élek a térségben, veszek részt a helyiek mindennapi életében, osztozom a sorsukban, saját kockázatot vállalok a tevékenységemmel, viselkedésemmel kapcsolatban. És talán az sem mellékes, hogy nem volt titok a helyi emberek előtt, hogy a feleségem orosz származású, német, lengyel és zsidó felmenőkkel, ami szintén nem a domináns pozíciómat erősítette a helyi társadalomban. Továbbá fontosnak tartom azt is, hogy az előző kutatásom során tapasztalatot szereztem az egyenlőségi szerveződési stratégiák működéséről Kelet-Szibériában a vadász-gyűjtögető evenkikkel együtt élve, mely tapasztalat beépült a személyiségembe, árnyalja a világhoz való hozzáállásomat.[4]

Bevezetés: előmunkálatok

Forrástípusok

Naplók (publikált vagy kéziratos, anonim vagy szerzővel rendelkező)

A) Vlagyimir Gelfand naplója[5] az egész második világháborút átfogja. Így lehetőségünk lesz betekintést kapni egy Vörös Hadseregben[6] harcoló „orosz" katona személyiségébe a háború egésze folyamán. A kelet- és közép-európai területek megszállásának emocioná-

[2] Még akkor sem, ha a távoli célom nem az illusztrálás.

[3] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pető Andreának azért, hogy lehetőséget adott, hogy személyes találkozó keretében adjon bevezetést a témába, útmutatást a kutatásomhoz. Publikációi közül kettőt ismertem a jelen tanulmány törzsszövegének készítése előtt (Pető 1999; Pető 2015a), a többi írása csak a szerkesztői munkálatok során jutott el hozzám, így ezekre csak utólagosan, post facto utalok egy-egy téma kifejtésénél (Pető 2003; Pető 2014a; Pető 20014b; Pető 2015b).

[4] Sántha–Safonova 2011.

[5] A napló csak a közelmúltban jelent meg könyv formájában először oroszul: lásd Gelfand 2015.

[6] A teljes terminológia: Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg (Rabocse-kresztyanszkaja krasznaja armija). Gelfand 2015, 584.

lis történetéhez a kontextust a Sztálingrád előttről datálható idegen támadás elleni védekezés adja.[7]

B) Az *Egy nő Berlinben* legfőbb értéke,[8] hogy anonim írás. Az 1950-es évek nyugatnémet világa tette lehetővé, hogy publikálják, de e kor német társadalmának a nyomására a szerző nem akarta felfedni kilétét. Így az írónőnek nem kellett tartania a könyve magánéletére gyakorolt hatásától.

Mindkét fenti esetben az íráskészség jelent különbséget Szvetlana Alekszejevics megközelítésével szemben,[9] mely utóbbinál az alanyok elmondják, és nem leírják a történeteiket. Több dilemmát, kétséget találunk az utóbbiban: el kell-e, hogyan szerencsés elmondani valamit. Az *Egy nő Berlinben* ugyan publikálásra került, de anonim módon, Gelfand naplója csak halála után került elő, és bár nem anonim, de naplóját hosszú ideig nem lehetett kiadni könyv formájában Oroszországban. Mindkét esetben hiteles, személyes forrásnak tűnnek a naplók, melyek kontextusa a második világháború, a napló írásának ideje; az *Egy nő Berlinben* esetében csak az utólagos önszerkesztés lehetősége merül fel. Ennek eshetősége fennáll Gelfandnál is, hiszen tudjuk, hogy Gelfand fia, aki apja szellemi hagyatékát ápolja, egyes részeket kihagyott, másokat átdolgozott a publikálás előtt. A két napló a fenntartások ellenére összevethető egymással.

Szerkesztett interjúk (oral history)

Alekszejevics fejezetekbe szerkesztve adja közre interjúit. A fejezeteket az írónő filozófiai jellegű értekezéssel vezeti be. Egy-egy interjú maximum néhány órányi hangfelvételt jelent, de ezek száma az ezret is elérheti, és ennek töredékét mozgósítja csak megközelítése szemléltetésére a szerző. A dokumentáció zömét a hetvenes évek második felében gyűjtötte, mely alapanyag-állományt a szerző további vonatkozásokkal folyamatosan kiegészített. A 2015-ös kiadásban követni lehet a politikai atmoszféra változását, mivel a különböző

7 Gelfand a Vörös Hadsereg zsidó származású tisztje volt, ami lehetőséget ad arra, hogy egy megfigyelő szemszögéből láthassunk rá a Vörös Hadseregen belül megfigyelhető megnyilvánulásokra. Nem mehetünk el a mellett a tény mellett, hogy a Vörös Hadseregben nemcsak oroszok, hanem a Szovjetunió más népei és más baráti országok egységei is harcoltak. Ezen kulturális különbségek jelentősége ez ideig nem került megfelelő mértékben értékelésre. Példának okáért a délvértesi orosz katonai emlékmű az orosz katonák egyik tömegsírjára épült a kastélykertben. (A nagyságrendet illetően meg kell jegyeznünk, hogy száztizennégy orosz és ötven német katona halt meg a térségben dúló, három hónapig tartó harcok során.) Az emlékmű betonalapzatán tizenhárom emléktáblán tizenkilenc azonosított személy neve és adatai találhatók. Ezek írásmódja, stilisztikája és a személynevek arra utalnak, hogy a sírok jelentős részében nem orosz: zsidó, tatár, kaukázusi és kirgizföldi származású katonák nyugszanak.

8 Az *Egy nő Berlinben* elsőként angolul jelent meg 1954-ben, majd németül 1959-ben, magyarul 2003-ban. A Magvető Kiadónál 2015-ben megjelent magyar nyelvű kiadást vettem alapul.

9 Szvetlana Alekszejevics könyve először 1985-ben jelenhetett meg oroszul (*У войны не женское лицо.* Minszk, Masztatszkaja literatura). 1988-ban adták ki először angolul (*War's Unwomanly Face.* Moscow, Progress Publishers). Magyarul szintén 1988-ban, a Zrínyi Katonai Kiadónál jelent meg (*A háború nem asszonyi dolog).* A mű 2015-ben megjelent bővített orosz nyelvű kiadását használtam munkám során (*У войны не женское лицо.* Москва, Время).

évekből származó vallomásokat Alekszejevics nem kezelte együtt, nem szerkesztette össze a különböző években készült interjúkat. Történetesen az 1985-ös dokumentációt és az utána is formálódó szöveget, az eredeti kiadás körülményeire való reflektálást interjúrészletekkel illusztrálva külön kezeli, lehetőséget teremtve az érdeklődő olvasó számára, hogy érzékelhesse a politikai változásokat, ahogy a vallomást tevők reagálnak egy-egy adott politikai közegre. Alekszejevics interjúi ugyan személyes vallomásoknak tekinthetők, ahogy a naplók esetében is láttuk, de az interjúvezető személyes érdeklődésétől mégsem lehet függetleníteni a létrejött személyes vallomásokat, ennek hatását folyamatosan számításba kell vennünk.

Terepmunka: oral history és részt vevő megfigyelés (Délvértes)

Kevesen maradtak csak a vizsgált faluban, akiket személyes élmények kötnek a korszakhoz. De vannak olyanok, akik koruknál fogva ugyan nem voltak részesei az eseményeknek, a tanúkhoz való személyes kötődésükön keresztül mégis szocializálódtak a kor értékeihez, emocionális meggondolásaihoz, elfogadott kommunikációs technikák kezeléséhez. A terepmunka ez esetben nem azonos az interjúzással, ahogy azt egyes szociológusok vagy az antropológusok jelentős része gyakran gondolják. A lényegi különbség, hogy egy közösség tagjai körében használatos emocionális felhangokat nagyon nehéz egy nem részt vevő megfigyelésen alapuló kutatás során érzékelni és helyén kezelni.

Aktualitás

A második világháború, a győzelem mítosza mindmáig hatalmas jelentőségű és megkérdőjelezhetetlen tény Oroszországban. Egyrészt a második világháború mítosza mozgósítható recens háborúk vezetésekor. Másrészt például Afganisztán és Csecsenföld a második világháború mítoszát segített életben tartani. Nemcsak a régi háborúknak, hanem általában a háborúknak a folytatása időről időre szóba kerül, és előbb vagy utóbb gyakorlattá is válik Oroszországban.[10] Ha a helyzet úgy kívánja, mint Ukrajnában vagy Szíriában, a második világháború és más háborúk személyesen megélt tapasztalata mint háborús ideológia aktivizálható az orosz emberekben, ami életre kelti a háború általános orosz mítoszát. Valószínűleg ez az oka, hogy Oroszország nem engedheti meg a háború mítoszának csorbulását.[11] Az állami vezetők, tisztviselők, a kultúra és az elhárítás harcosai éberen figyelnek erre.

10 Bővebben lásd Pető 2015a.

11 A Vörös Hadsereg nimbuszának megtépázásáról már Pető Andrea is értekezett (Pető 1999). Jelen vonatkozásként megemlíthető az alábbi eset. 2015. április végén Moszkvában jártam, ahol betértem a *Dom knigi*be, a legnagyobb könyvesboltba. A könyvesbolt egyik sarkában egy, a második világháborúról szóló könyv bemutatóját tartották. A szerző ismert orosz újságíró, vezető tévés közéleti személyiség, aki hosszasan beszélt az orosz történeti gyökerek jelentőségéről Ukrajnában, majd arról, hogy a most megjelent könyvéhez Németországban gyűjtött anyagot, ahol találkozott második világháborús német veteránokkal is. Kifejtette, hogy igazságtalannak találja, hogy a vesztesek magasabb nyugdíjjuttatásban részesülnek, mint a győztesek. Az előadás, a kérdések és feleletek, a dedikálás és az

A témát a kilencvenes évek elején Polcz Alaine *Asszony a fronton* című regénye és Sára Sándor *A vád* című filmje (1996) hozta be a magyar köztudatba. Závada Pál legutóbbi két regényében[12] is megjelenik a motívum, utolsó regényében pedig központi jelentőséget kap a megerőszakolás. Az utóbbi években felerősödött a dokumentumfilm-készítés igénye a témában. 2013-ban készült Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* című filmje. Erdélyi János filmjében, *A háború mindennapjai*ban (1–2, 2015) a celldömölki emberek háborús tapasztalatait dolgozza fel. Manapság helyi közösségek is vállalkoznak a téma akár filmes feldolgozására is (legutóbb például Adony község).[13]

Mint az előszóban említettem, a témát a kilencvenes évektől Pető Andrea kutatásai vezették be és fémjelzik mindmáig a magyar társadalomkutatásban. 1999-től több fontos cikket jelentetett meg itthon és külföldön a téma különböző aspektusait vizsgálva. Szisztematikus kutatásai folyamatosan felszínen tartják a témát a magyar közéletben. Történeti és feminista módszertani kereteket mérlegelve, és összehasonlító elemzések (például Budapest és Bécs vonatkozásában) alkalmazásán keresztül keres helyet a téma magyarországi kutatásának.

A 2000-es évek elejétől a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár jelentetett meg két kötetet,[14] melyek érintik a téma társadalmi vonatkozásait. Meg kell említeni még két dokumentumgyűjteményt. Krausz Tamás és Varga Éva Mária 2013-ban adta ki levéltári dokumentumválogatását *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 1941–47* címmel, míg az utóbbi szerző 2010-ben jelentetett meg önálló kötetet *Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956* címmel. L. Balog Béni szerkesztésében, a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában 2015-ben jelent meg a *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között* című kötet.

Ungváry Krisztián munkáit kell még kiemelnem, aki magyar és német levéltári kutatások eredményeképpen két könyvében tárgyalja az „orosz" harcolók viselkedését. Addig, amíg a *Budapest ostromá*ban a szerző kísérletet tesz a megszálló szovjet seregek viselkedésének rövid leírására,[15] *A megszálló magyar csapatok a Szovjetunióban 1941–1944* című könyvében a magyar seregeknek a megszállt területek lakosságával szembeni viselkedésének felelősségén túl különös figyelemmel elemzi a partizánok viselkedését.[16] Az sem véletlen, hogy e téma vizsgálata az MTA BTK és a NEB égisze alatt szerveződött Vidéktörténeti Kutatócsoport célkitűzései között is szerepel.

egyes olvasók kívánságára rögtönzött közös fényképezkedés után lehetőséget kaptam én is, hogy feltegyem a kérdésemet. Arra, hogy mi a véleménye, hol a helye az orosz katonák erőszakoskodásának a kutatásában, magából kikelve kérdezett vissza: „Hát hol van ez attól, amit a magyarok csináltak Voronyezsben?"

12 Az egyik az *Idegen testünk*, a másik a *Természetes fény* (mindkettő a Magvető Kiadónál jelent meg, az előbbi 2008-ban, az utóbbi 2014-ben).

13 Füsi Gyöngyi és Lantos Andrea rendezte 2015-ben a *Front alatt* című filmet, melyben a helyi színjátszó kör fiataljai jelenítik meg a helyi öregek háborús élményeit.

14 Az egyik: Mózessy 2002, a másik: Mózessy 2004.

15 Ungváry 2005.

16 Ungváry 2015.

Továbbá szót kell még ejtenünk Kunt Gergely magánnapló-elemzéseiről.[17] Kutatásai jó kapcsot jelentenek a nemzetközi trendek bemutatásához. Az ukrajnai háborúval beinduló orosz nyelvű publikációk mellett manapság a német naplók kiadásával az amerikai katonák erőszakosságának problematikája került előtérbe Európában.[18]

A német mellett[19] az osztrák kutatásokat lehet megemlíteni, melyeket szintén Pető Andrea mutatott be tanulmányában.[20] A megszálló szovjet katonák és az osztrák nők kapcsolatát elemző kutatások alapján Mészáros Márta *A láthatatlan generáció* címmel dokumentumfilmet forgatott 2014-ben.[21] A téma különösen aktuális, mivel a közvetlenül vagy közvetetten érintettek körében végezhető terepmunkán alapuló kutatásainkkal az utolsó pillanatban vagyunk. Ilyen mélységű terepmunkán alapuló kutatást eddig még nem végeztek Magyarországon.

A téma másik aktualitását Kelet-Ázsiában találhatjuk.[22] Itt az egykori megszállt országok és Japán viszonyát mindmáig aláássa a bordélyok második világháború alatt fenntartott intézményrendszere. Dél-Korea és a Fülöp-szigetek hivatalosan is erkölcsi elégtételt követel azért, mert a japán okkupáció során leányaikat és asszonyaikat elhurcolták, és bordélyokba kényszerítették, hogy a megszálló férfiak szexuális vágyait éveken keresztül kielégítsék.

Módszertani meggondolások

Szociálantropológusként tanulmányommal az a célom, hogy képet adjak arról, hogy a különböző korszakokban, különböző helyeken miképp viszonyulnak egy adott történeti korhoz és az abban megtörtént eseményekhez. Emellett az is célom, hogy a második világháború eseményein keresztül a jelen társadalmának szerveződésébe adjak betekintést, abba, hogyan viszonyulnak ma a második világháború eseményeihez egy, a Dél-Vértesben meghúzódó magyar faluban,[23] illetve általában milyen tendenciák figyelhetők meg a mai Magyarországon és az eseményekkel összefüggésben más országokban.

Másodsorban úgy vélem, hogy a kutatásaim során érvényesített megközelítés leginkább az ökológiai antropológia módszerével vethető össze. Egy lokális környezetben évszázadok óta élő közösséggel kapcsolatos történések ezen értelmezésére alkalmaztam egy

17 Például Kunt Gergely 2012: Kamaszok második világháború alatti idegen- és ellenségképei a szocializáció tükrében. In Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 275–286.

18 Melyre Pető Andrea publikációi (Pető 1999; Pető 2015a) is reflektálnak.

19 Naimark, Norman N. 1995: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Massachusetts–London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, lásd bővebben Pető 1999.

20 Pető 1999.

21 Skrabski Fruzsina és Mészáros Márta filmjeire Pető Andrea hívta fel a figyelmet. Köszönet illeti érte.

22 Ezt a vonatkozást már Pető Andrea (Pető 2015a) is felvetette.

23 A Délvértes falunév pszeudonim.

ökológiai antropológiai megközelítést. Hozzáállásom alapfelvetése az, hogy egy ökotípusban élő, ténykedő élőlényeknek, köztük az itt élő embereknek is van egy sajátos együttműködési kapcsolathálója, szimbiózisa.[24] A magyarországi történések önmagukban nehezen értelmezhetők, így szükségünk van a tágabb környezetet jellemző tendenciák mérlegelésére. Míg az eddigi kutatások elsősorban a hasonló helyzetű országokra terjedtek ki,[25] amelyeken a Vörös Hadsereg szintén átvonult, én tágítani kívánom a mérlegelés kereteit, és az orosz társadalomban a második világháborúval kapcsolatban megfigyelhető tendenciákat is bevonom az értelmezésbe. Továbbá arra is lehetőségem adódik, hogy oroszországi előzményeket is elemezzek. Ez egy lineáris (kronologikus) szemléletet enged érvényesíteni, abban az esetben is, ha esetlegesen Magyarországra közvetlenül nem vonatkoznak a források, mert egy-egy tárgyalt szovjet előrenyomulás más országokat is érinthetett. Mindez arra enged következtetni, hogy a magyarországihoz, a délvértesihez[26] hasonló dolgok máshol is történtek, én mégis úgy gondolom, hogy úgy kell tekintenünk az itteni eseményekre, hogy kidomborodhassanak Délvértes falu lokális környezetének sajátosságai. Ezek után tekintsük át a felmerülő módszertanokban rejlő lehetőségeket.

Standpoint teória

A *standpoint theory* egy antikolonialista[27] módszertan[28] a természeti és a társadalmi viszonyok leírására, amely tulajdonképpen egy feminista kritikai teóriaként fogható fel.[29] Egyrészt a lokalitás kutatásán van a hangsúly,[30] ez számunkra azért lesz jelentős, mert az ökológiai megközelítéshez hasonlóan a helyi sajátosságoknak ad teret. Másrészt a különbségtételen alapuló megközelítésre helyezi a hangsúlyt,[31] amely sokféle párhuzamos vélemény interpretálását teszi egyidejűleg lehetővé, hiszen nem mindenki élhet azonos élet-

[24] Harmadrészt a statisztikai megközelítési lehetőséget is ki lehet zárni, mivel megállapíthatjuk, hogy az orosz katonák által a második világháború folyamán tömegesen és kiskorúak ellen elkövetett nemi erőszak semmilyen módon nem jelentkezik az orosz statisztikákban. Mark Harrison a szovjet közgazdaságról szóló statisztikai adatokat tanulmányozta az 1940 és 1945 közötti periódusra vonatkozóan. Nemcsak a tárgyi veszteséget, hanem a humán veszteséget is elemzése tárgyának tekintette (Harrison 1996), és nem szól semmit a szovjet hadsereg gyakorlati működéséről. Ez mégsem jelenti azt, hogy közvetett módon ne lehetne más (nem orosz forrású) statisztikai adatokat nyerni e témában, lásd Horváth Gergely Krisztián jelen kötetben megjelent tanulmányát. A statisztikai becslésekből nyert következtetésekről a témában lásd Pető 1999.

[25] Pető 1999.

[26] A falu nevének anonimizálásakor az vezérelt, hogy ne lehessen direkt kapcsolatot találni helyek, események és személyek között, amire azért van szükség, mert a téma mindmáig rendkívüli indulatokat kelt, amit az is mutat, hogy az emberek nem vállalják fel nyíltan saját vagy családjuk történeteit.

[27] És egyben egy posztmodern marxista háttér környezetében megjelenő.

[28] Harding 2004, 3.

[29] Harding 2004, 6.

[30] Harding 2004, 4.

[31] Harding 2004, 7.

körülmények között, és lehet azonos a világról szerzett tapasztalata.[32] Központi kategóriája a „tudások",[33] amelyek különböző tapasztalatokon alapulnak, és amelyek különböző világfelfogást eredményeznek magunkról és környezetünkről.[34] A *standpoint theory*n alapuló kutatás lehetővé teszi annak a vizsgálatát, hogy a domináns társadalom hogyan gondolkodik, és milyen a szerkezete.[35] Hagyományosan a láthatóság[36] kérdésének tanulmányozása a teóriával kutatható politikai témák egyik, ha nem a legfontosabb kutatási iránya,[37] amikor a hatalom gyakorlati működésének megértése a cél.[38] Magának a teóriának az elnevezése egy bizonyos csoport kiválasztásán és az ő szempontjukból, „álláspontjukból" való vizsgálaton alapul,[39] amely lehetővé teszi etikai és morális meggondolások mérlegelését is.[40]

A *standpoint theory* kutatói közül Donna Haraway munkássága jelentős kutatásunk szempontjából, már csak azért is, mert ő annak a Gregory Batesonnak volt a tanítványa és munkatársa, akit az ökológiai antropológia egyik első mesterének tekinthetünk. A *standpoint theory* teoretikusai Haraway kutatásait a természettudományi filozófiatudomány területéhez sorolják.[41] Nála is fontos szerepet kap a helyi közegbe elhelyezett (situated) tudások mellett,[42] hogy el kell kerülni a bináris ellentéteken keresztül való kifejtést[43] és a reprezentáció terminusának használatát.[44] Az objektivitással szemben az elfogultság tudományos pozícióját tartja fontosnak, azt, hogy legyen tiszta, megfogható, átlátható, kiszámítható az a pozíció, ahonnan a világot nézzük.[45] Kutatásai további célja egy olyan nyelv terminológiahasználatának a meghonosítása, amellyel a szerzők felelősségteljesen[46] írhatnak[47] kisebbségi[48] társadalmi csoportokról.[49]

A *standpoint theory* használatának álláspontom szerint nem az a jelentősége, hogy a teória meggondolásait minden kritika nélkül, automatikusan el kell fogadni (vagy el kell utasítani) a kutató saját kutatói pozíciójának feladásával (vagy ezzel való totális azonosulással), hanem az, hogy e módszertani megközelítés lehetőséget teremt a témához való

[32] Harding 2004, 8.

[33] Tudatosan használom a magyarul talán kissé furcsán hangzó többes számú alakot, hogy visszaadjam a módszertan szemléletét.

[34] Harding 2004, 7.

[35] Harding 2004, 7.

[36] Hallhatóság, érthetőség, felfoghatóság, számolhatóság stb.

[37] Harding 2004, 2, 9.

[38] Harding 2004, 9.

[39] Haraway 2004, 93.

[40] Harding 2004, 10.

[41] Harding 2004, 291.

[42] Haraway 2004, 86, 93, 95.

[43] Haraway 2004, 86.

[44] Haraway 2004, 86.

[45] Haraway 2004, 87, 93.

[46] *Accountability* és *reponsibility* a vonatkozó angol terminusok.

[47] Nem a gyakorlati életben, hanem a szövegben adott/kapott szerep létkérdés számára a kutatásai során.

[48] Többek között nőkről, őshonosokról, bennszülöttekről.

[49] Haraway 2004, 87, 93, 95; Harding 2004, 4–8.

saját hozzáállás finomítására. Másodsorban az is ennek a kutatási iránynak a létjogosultságát jelenti jelen téma feldolgozásánál, hogy az eredeti teória egyik alap kutatási témája a nemi erőszak.[50]

Szubaltern kutatások

A másik adódó módszertani megközelítés a Spivak fémjelezte *subaltern studies*. Addig, amíg a megközelítés követőinek az alábbi példák (hallgatás[51] és öngyilkosság[52]) szimbolikus jelentőségű[53] kiindulópontot jelentenek politikai célok eléréséhez, esetünkben a jelentkező párhuzamok túl direkten adódnak, például a nemi erőszak témájában, így komolyan kell vennünk ezeket a metaforákat,[54] hogy rajtuk keresztül juthassunk tartalmakhoz. Történetesen Spivak arra utal a kasztrendszert alapul véve, hogy hiába lenne valakinek egy alsóbb kasztból mondanivalója, ha nem elfogadott a társadalmon belüli helyzete, egyszerűen nem fogják meghallani.[55] Az egyetlen mód, hogy egy rendszeren belül változás jöjjön létre[56] egy zavaros értékeket felmutató politikai közegben,[57] mint a gyarmatosított Indiában, ha egy alsóbb kasztba tartozó ember, a Spivak által hozott példában egy fiatal leány, öngyilkosságot követ el.[58] Ez együttérzést válthat ki a hasonlóan reménytelen helyzetben lévő sorstársakból.[59] Egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy Spivak tipikus *subaltern* figurája egy bennszülött nő a hindu rendszerben,[60] másrészt a szovjet párhuzamok mérlegelését[61] már Spivak is felvetette.[62]

[50] MacKinnon 2004, 170. Megjegyzendő, hogy ez az irány egyéni részvételt feltételez, és a családon belüli (nemi) erőszakon van a hangsúly, és nem számol csoportos (tömeges) cselekvés lehetőségével (MacKinnon 2004, 169–180).
[51] „Hallathatja hangját" az eredetiben. Spivak 2010a, 50.
[52] Spivak 2010b, 235.
[53] Metaforikus.
[54] Nem csak metaforaként kezelni ezeket.
[55] Spivak 2010a, 40, 50; Spivak 2010b, 228.
[56] Ezek a változások sem érintik direkten a felsőbb köröket, melyek a feszültség okozói.
[57] Amikor a bennszülött értelmiség kiszolgálja a gyarmatosítókat. Spivak 2010c, 253.
[58] Spivak 2010a, 62–63; Spivak 2010c, 281–282.
[59] Spivak 2010b, 235. És így már nem kell elmenniük elkeseredettségükben az öngyilkosságig, az eset tartást ad nekik az osztályharchoz.
[60] Spivak 2010b, 229; Spivak 2010c, 253.
[61] Posztkolonialista kontextusban.
[62] Például Spivak 2010a, 42.

Források

Internetes diskurzus oroszul[63]

Az orosz–ukrán háború okán lépésről lépésre kialakult egy orosz nyelvű diskurzus a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak kérdéskörében. A vitaindító cikkek eleinte Németországban jelentek meg az Oroszországból kivándorolt emigránsok tollából. A cikkek törzsanyagát a németül kiadott tanulmányok alkották, ezeket egészítették ki eredeti orosz nyelvű vonatkozásokkal.[64] A cikkeket az orosz környezetben szokatlan tartalmon túl rendkívül aktív hozzászólások jellemezték. Például az egyik cikk negyvenezer hozzászólásának mintegy fele azt ecseteli, hogy a cikk állítása nem igaz, a másik fele meg azt tartja fontosnak kifejezni, hogy mindenki csak azt kapta, amit megérdemelt. A hozzászólók elenyésző része viszont vállalta, hogy helyet enged egy pillanatra a gondolatnak, hogy mégiscsak megtörténhettek ezek az esetek, és felvetették annak jelentőséget, hogy mi lehet ennek a morális jelentése a jelen orosz társadalomra vonatkozóan. Egy másik cikk tudatosan választott módszere, hogy úgy adjon hangsúlyt a témának, hogy több száz konkrét esetet sorol fel Németországból és Lengyelországból egy-egy mondatban: dátum, hely, mi történt, kik voltak az aktív résztvevők és a passzív szenvedők.[65] A jelen egyik leghíresebb orosz írónője[66] saját weboldalán úgy kommentálta azt a becslést, hogy akár kétmillió nőt is megerőszakoltak orosz katonák Németországban, hogy ez nem jelent mást, mint hogy kétmillió orosz leszármazottai élnek ma német területen. Ez a megjegyzés nagy vihart keltett. Pillanatok alatt több mint tízezren szóltak hozzá. A megjegyzések jelentős része további, még radikálisabb nacionalista megnyilvánulások alapjának tekintette az írónő interpretációját. Mások (néhány százan) nem tudtak azonosulni a felvetéssel, és különböző (női, értelmiségi, liberális, humanista) pozícióból kikérték maguknak az írónő megnyilvánulását.[67] Az internetes cikkeknek, amellett, hogy bevezetik a témát a társadalmi diskurzusok körébe, az a további jelentőségük, hogy fontos alapművekre[68] hívják fel a figyelmet.

Egy nő Berlinben

Az *Egy nő Berlinben* című könyv alapján a közelmúltban német film készült, melyben a Vörös Hadsereg katonáit ismert orosz színészek alakítják.[69] A filmet nézve az a benyomásunk támadhat, hogy meglehetősen oroszpárti interpretációt látunk.[70] Bár tudjuk, hogy ez

[63] A témában Pető Andrea készített tanulmányt (Pető 2015b), melyet a kézirat készítésekor nem ismertem.
[64] Vekszler–Volcsek.
[65] Sztaniszlavovics 2015.
[66] Tatyjana Tolsztaja.
[67] https://www.facebook.com/karl.volokh/posts/696188290509418 2015. november 24.
[68] Példának okáért Alekszejevics (Vaszīljeva 2015) és Gelfand (Ash 2015) művére.
[69] Először a filmet tekintettem meg, csak utána olvastam el a naplót.
[70] A film ennek ellenére gyakorlatilag be van tiltva Oroszországban, hivatalos, állami forrásokon keresztül hozzáférhetetlen, a tíz államellenesnek minősített film toplistáján a második helyen szerepel.

egy bonyolultabb kérdés kiterjedt társadalmi diskurzussal, mégis meg kell jegyeznünk általánosságban, hogy a második világháború mindmáig kényes téma Németországban. Ez magyarázza, hogy a naplónak miért épp ezt az egyik lehetséges, az oroszok számára elfogadható olvasatát filmesítették meg. A film ugyanis azt az orosz narratívát jeleníti meg, amely szerint a felszabadított területen élő nők maguk keresték az orosz katonák (intim) társaságát, magukat ajánlva fel. Erre az Oroszország-szerte elterjedt narratívára már Pető Andrea is utal az 1999-ben megjelent összefoglaló tanulmányában, amennyiben az osztrák főváros antifasiszta, internacionalista, marxista, kommunista, egyszóval vörös szimpatizáns hölgyei tehettek így.[71] Valóban találni erre példákat, de ezek egyrészt egyedülálló, kirívó eseteknek tekinthetők, másrészt meg kell jegyeznünk, hogy ez nem ad magyarázatot a szovjet katonák tömeges erőszakosságára. Erre Gorelik is utal, aláhúzva, hogy az osztrák szórványtelepülések farmgazdaságai,[72] az egymástól több kilométerre lévő házakkal, nagyon is alkalmasak voltak az erőszakoskodásra,[73] hiszen így sem tanú, sem segítség nem zavarhatta a féktelen garázdálkodást. Másrészt az is felkavaró a filmben, ahogy lépésről lépésre egy felfelé ívelő prostituáltkarrier rajzolódik ki a szemünk előtt.[74] Ez annak az asszociációját keltheti, ahogyan az üzleti élet szerveződik Oroszországban. Ehhez a társadalomszerveződéshez a mintát az alvilág, az orosz maffia[75] szolgáltatja, ahol mindenkinek kell lennie egy „fedőjének",[76] aki abszolút védelmet nyújt az alárendelődőknek, aminek fejében azok áldozatos és feltétlen lojalitással tartoznak.[77]

A könyvben mindkét filmbeli megállapítás[78] megerősítésre talált, annak ellenére, hogy a főhősnő könyvbeli szenvedéstörténete, dilemmái nem kapnak kellő hangsúlyt a filmben. Továbbá nagyon megkapó s elszomorító az a szál, amely Polcz Alaine csákvári apokalipszisében is megfigyelhető,[79] tudniillik, hogy az általános éhezés és ellátási nehézségek közepette a nők az orosz tisztek társaságát voltak kénytelenek keresni, mert ez volt a „siker" – és a folyamatos élelmiszer-ellátás – biztosítéka nemcsak önmaguk, de közvetlen környezetük számára is[80] mindaddig, amíg a tiszt rá nem unt pártfogoltjára, vagy át nem

71 Pető 1999.
72 A magyar tanyarendszer megfelelője.
73 Gorelik.
74 *Anonyma* (film) 2008. Erről az intézményről lásd még Ungváry 2005, 294.
75 És még talán történeti vonatkozásban a cári hűbérrendszer.
76 *Krisha* a vonatkozó orosz terminus.
77 A prostitúció jelenségét védelemért már Pető Andrea is tárgyalta (Pető 1999).
78 A két megállapítás erőteljesen összefügg egymással. Az egyik, hogy a német nők önként ajánlják fel magukat az oroszoknak; a másik, hogy egy kvázi prostituáltkarrier formájában keresnek maguknak egyre magasabb és magasabb rangú és autoritással rendelkező orosz tisztet, hogy megvédje őket a többi orosz katona erőszakoskodásától.
79 A hősnő egy esetben egy fél disznóért volt készséges egy orosz tiszttel, aki az eset után nem adta oda az ígért húst, de ezt nem bánta Polcz Alaine, mert így nem kellett magát prostituáltnak tekintenie (Polcz 2013, 136–137). Nemcsak élelem, hanem a mindennapi élet más praktikus eleme, például egy alvóalkalmatosság is a boldogság és a túlélés forrása lehetett, mint ahogy egy másik sikerrel járó tranzakció eredményeként Polcz Alaine egy matracot cipelhetett „haza" eufóriában (Polcz 2013, 120).
80 A prostitúció jelenségét élelemért Pető Andrea és Ungváry Krisztián is említették már műveikben (Pető 1999; Ungváry 2005).

helyezték őt máshova. Tehát az orosz tisztek karrierje kényszerítő erővel hatott a berlini nők döntéseire, választásaira. Ez leginkább abban a jelenetben kristályosodik ki, amikor egy vidéki nő Berlinben ételt és szállást kér ismerőseitől, akik elmagyarázzák, hogy élelmet itt nem ad senki a másiknak, hiszen mindenkinek meg kell dolgoznia érte, így talán az lesz a legjobb, ha ő is orosz pártfogó után néz.[81] Amikor Berlinben is rendeződni látszottak a viszonyok, és az élet is beindult, egyre nehezebb volt már új pártfogót találni, és a régiek is elmaradtak.[82] Ekkor a nők inkább a Vörös Hadsereg munkabrigádjaiban dolgoztak, amelyekben kárpótlás fejében a szovjeteket kellett ellátniuk. Ez a momentum megint megvilágító erejű, hiszen a német nőknek azokat a munkákat kellett napszámban elvégezniük, amelyeket addig a Vörös Hadsereg kötelékében tevékenykedő orosz nők végeztek el (mostak, főztek, mosogattak stb. a férfiakra).[83] Itt egy pillanatra létrejön egy szinkronizáció, amennyiben nem győztesekről vagy vesztesekről, hanem nőkről és férfiakról beszélhetünk. Ennek értelmezéséhez Alekszejevics könyve ad adalékokat. A Vörös Hadseregben szolgáló nőknek a második világháború folyamán nemcsak a férfiak normál életben ellátott feladatait (mezőgazdasági munkát végezni, gyárban dolgozni, traktort vezetni stb.)[84] kellett ellátniuk, amíg a férfiak a fronton harcoltak, hanem a férfiak tömegét is ki kellett szolgálniuk olyan dolgokban, melyeket békeidőben csak a családon belül tettek. Számunkra az a fontos itt, hogy kiderült, az orosz és a német (és más idegen, köztük a magyar) nők társadalmon belüli helye összeegyeztethető, mely megállapításnak nagy jelentősége lesz még később a *frontovaja baba* (fronton harcoló nő) – *PPZS* (esetleges feleség a front során) jelenség megvilágításakor.

Női mítosz Szvetlana Alekszejevicsnél

A belorusz és ukrán nagyszülőktől származó Alekszejevics családtörténetének több szála kötődik a második világháborúhoz. Anyai nagyapja magyar földön, ismeretlen helyen halt meg. Kiskorától meghatározó volt életében a világháború narratívája. A hetvenes évek közepén kezdett el interjúkat felvenni a második világháborúban, a Vörös Hadsereg kötelékében harcolt nőkkel. Az évek során majd ezer interjú gyűlt össze. Nemcsak a konkrét tényanyag érdekelte Alekszejevicset, hanem az a kommunikációs helyzet is, ahogy az asszonyok eljutottak oda, hogy beszélni kezdjenek életük e nehéz szakaszáról. És bár a kézirat a hetvenes évek végén már készen állt a publikálásra, a Szovjetunióban működő egyetlen kiadó sem vállalkozott a kiadásra. A kézirat nagy sikerű, hétrészes dokumentumfilm alapja lett.[85] A kiválasztott interjúalanyoktól újra felvették (immár filmre) a történeteket, amelyeket eredeti háborús filmrészletekkel illusztráltak. A könyvet végül csak a gorbacsovi avantgárd peresztrojka[86]

81 Anonyma 2006, 171.
82 Anonyma 2006, 229.
83 Anonyma 2006, 253, 258, 272.
84 Alekszejevics 2015, 218, 224, 238, 243.
85 Alekszejevics 1981.
86 Az 1985-ben kezdődő periódusra vonatkozó orosz (nyelvű) politikai terminus.

beköszöntével adták ki, 1985-ben, Minszkben. Idővel kétmillió példány kelt el a kötetből, igazi szovjet bestseller lett belőle. Újabb és újabb interjúalanyok jelentkeztek Alekszejevicsnél, és néhányan a régiek közül is bátrabban vállalkoztak már egyes részletek megvilágítására. Közben a Szovjetunió is szétesett. Végül a 2000-es évek elején jutott arra a döntésre az írónő, hogy újraszerkeszti művét, s újabb részletekkel bővíti ki az eredeti szöveg tematikáját, továbbá az első kiadás cenzúrázott részeit is közreadja a cenzorral folytatott beszélgetésekkel kiegészítve. Nemcsak külső cenzúra gátolta meg bizonyos részek kiadását, az írónő önmagát is cenzúrázta, amire szintén külön fejezetben reflektál.

Az eredeti kiadás tulajdonképpen a második világháború férfimítoszának megfelelő női változat. Már ebben érződnek a férfimítosz keretei, hogy mi lehet e kereteken túl, hogy van egy másféle tudás is, amelyről nem szabad beszélni, nem szabad kiadni, hogy ne lehessen beszélni róla. Továbbá talán az sem véletlen, hogy a könyvben szereplő interjúalanyok sorsa megegyezik az eredeti kézirat sorsával, történetesen, hogy ugyanabban a politikai atmoszférában egyik sem érvényesülhetett.[87]

A cenzúrázott részek között azokat találjuk, amelyek veszélyeztethették volna a háború férfimítoszának csorbíthatatlanságát. Idetartozik az a leírás, amikor az egyik faluban tiszta női ruhát kapott az egyik hősnő, és elindult a havi baja. Hányszor történt ez meg lehetetlennél lehetetlenebb helyzetben a háború folyamán.[88] Az sem került be az írások közé, amikor az egyik sebesült elmondta, hogy már nagyon régen nem látta a feleségét, és arra kérte a nővért, hogy húzza szét köpenyét, és mutassa meg a mellét. Aznap éjjel meghalt. A nővér nagyon bánta, hogy nem csókolta meg.[89] Az egyik hősnő éjjel, egy csata után, egy sebesültet vonszolt ki a partra, és csak ott vette észre, hogy egy nagy halat „mentett meg". Nagyon szégyellte, hogy nem egy ember megmentésére fordította az erejét.[90] Máskor, személyes bosszútól vezérelve, foglyokat ölnek meg.[91] Nem került be a kötet eredeti anyagába az a rész sem, amely leírja, hogyan változott meg az állatok megszokott normális viselkedése a háború hatására.[92] Erre a sorsra jutott az a férfibeszéd is, mely arról ad számot, hogy orosz katonák hogyan erőszakolnak meg tömegesen védtelen nőket, és mennyire szégyellik tettüket a fronton tevékenykedő egészségügyi nővérek előtt.[93] Volt egy rövid beszámoló, mely a börtönvilág meggondolásait vetette fel, amennyiben a menekülő csoportok mindig vittek magukkal egy fiatalt is, akit, ha nem volt élelmük, megöltek és megettek.[94] Találunk egy, a Závada utóbbi regényének non-kommunikatív részére[95] rímelő részt is, melyben a nővér nem tudja elképzelni, mit fog kezdeni a bátyjával, miután tanúja volt annak, hogy bátyja részt vett a helyi emberek megkínzásában és megölésé-

[87] *Sudba* a vonatkozó orosz terminus.
[88] Alekszejevics 2015, 25–26.
[89] Alekszejevics 2015, 26.
[90] Alekszejevics 2015, 27.
[91] Alekszejevics 2015, 28.
[92] Delfinekről, patkányokról és lovakról számolnak be ezek a megfigyelések. Alekszejevics 2015, 29.
[93] Alekszejevics 2015, 30.
[94] Alekszejevics 2015, 30.
[95] Závada 2014, 548–550.

ben.[96] Továbbá az sem találtatott publikusnak, amikor egy anya megöli a gyerekeit, mert nincs mivel etetnie őket.[97]

A cenzúrázott részek hatására az alábbi szüzséket az írónő már maga cenzúrázta. Idetartozik az a történet, amikor egy kisfiú arra kéri a bevonuló orosz katonákat, hogy öljék meg az anyját, mert németet szeretett.[98] Azt a részt is kihúzta könyve első kiadásából, hogy azért nem kedvelték a német közegben nevelődött gyerekeket, mert azok a német példákkal szocializálták társaikat.[99] Az se került be a törzsszövegbe, amikor egy nagymama kilométereken keresztül üldözte a partizánokat, akik elhajtották egyetlen tehénkéjét, és azt kiabálta nekik, hogy tejecske nélkül nem tudnak megmaradni.[100] Egy másik nő arról számolt be, hogy a németek első dolga az volt, hogy feloszlatták a kolhozokat, és szétosztották a földeket.[101] Az a történet is kimaradt, amely elmondja, hogy a leányát, miután hazatért a frontról, arra kéri az anyja, hogy hagyja el közös otthonukat, mert húgait senki sem fogja így feleségül venni, ha megtudják, hogy nővérük megjárta a frontot.[102] Az a rész sem került be a kötetbe, amikor szovjet katonákat végeznek ki, mert orosz embereket raboltak ki, és orosz leányokat erőszakoltak meg.[103]

Jelen tanulmány témája szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy a nemi erőszakról beszámoló orosz híradás is a cenzúrázott és öncenzúrázott részek között szerepel. A többi kimaradt esetet úgy kezelhetjük, mint egy lehetséges kontextust a nemi erőszak esetének értelmezéséhez. Olyan témáknak a köréről kapunk képet, melyek a nemi erőszakhoz hasonlóan nem voltak publikusan felvállalhatók a szovjet-orosz társadalomban. Továbbá ezek a részek, ha egységesen kezeljük őket, bevezetnek egy másik, női mítoszba a második világháborúról. E részek, Alekszejevics 2015-ös önreflexiójával, rámutatnak az adott kor orosz társadalmának szerveződésére, arra, hogy milyen a nők sorsa a gyakorlatban, hol kapnak teret a szovjet, posztszovjet társadalomban.[104]

Alekszejevics könyvével azt sugallja, hogy nemcsak a férfiaknak van mítoszuk a háborúval kapcsolatban, hanem a nőknek is van sajátjuk. Alekszejevics könyvével kapcsolatban az volt az előzetes prekoncepcióm, hogy a nők történetein keresztül mélyebb betekintéshez lehet jutni általában a második világháborúról, olyan területekről lehet leírást kapni, melyeket a férfiak elbeszélései legfeljebb felületesen érintenek. Ez a kritika csak Alekszejevics fejezetindító bevezetőinek generalizáló törekvéseit érinti, amennyiben a férfitársadalom-

[96] A nővér örült, hogy a bátyja meghalt, és így megoldódott a probléma. Alekszejevics 2015, 30–31.
[97] Majd felakasztja magát. Alekszejevics 2015, 31.
[98] Alekszejevics 2015, 31.
[99] Alekszejevics 2015, 32.
[100] Alekszejevics 2015, 32–33.
[101] Alekszejevics 2015, 33.
[102] Alekszejevics 2015, 33.
[103] Alekszejevics 2015, 33.
[104] A második világháború témája ma is meghatározó írói filozófiája kifejtésekor, még akkor is, ha a témával a továbbiakban nem kíván foglalkozni, mert egy másik, új témához (szerelem) keres most hangnemet, mely nem összeegyeztethető a második világháború témájával. Első műve is emocionális hangvételű volt, ugyanis a történelem (a második világháború történelme), számára az érzelmek történetét (a kisemberek a második világháborúban megélt érzelmeinek történetét) jelentette.

mal állítja szembe a nőit. Ezzel tulajdonképpen semmi újat nem kínál, egy oppozíciós ideológiát éltet, épít. Alekszejevics könyvének olvasásakor nem áll össze a kép egy egységes női mítosszá, a narratív szövegekből sokkal inkább a női társadalom sokszínűségéről kapunk benyomást. Ahogy férfi-, úgy női igazság sincsen, csak sokféle kis történet létezik a háborúról.

A Vörös Hadsereg nem orosz belső perspektívája Vlagyimir Gelfandnál

Azzal az előzetes várakozással ültem Vlagyimir Gelfand 1941–1946 között írt naplójának tanulmányozásához, hogy nemcsak női történetekből nyerhetünk másféle[105] képet a háborúról, amelyhez Alekszejevics könyve szolgáltatott kimerítő példatárat, hanem azt sem lehet teljesen kizárni, hogy létezik más, nem az orosz férfimítosz uralta férfikép is a háborúról, jelen esetben egy zsidó származású fiatalember naplójából.[106] Előzetes várakozásomat az is alátámasztani látszott, hogy 2004 óta egyetlen orosz kiadó sem vállalta a kötet kiadását, miközben Németországban és Svédországban kiadásra kerülhettek a napló válogatott fejezetei.[107] A művet méltató orosz nyelvű tanulmány[108] két elemet talált érdemesnek kiemelni: azt, hogy a szerző hitelesen dokumentálta a Vörös Hadseregben uralkodó mindennapos antiszemita gyakorlatot és a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot. Az előzetes várakozásom az volt a művel kapcsolatban, hogy egy antiszemita hangulat jellemezte Vörös Hadseregben egy zsidó származású férfi vajon mit csinált, hogyan vett részt, és hogyan került el olyan kollektív eseményeket, mint az idegen nők megerőszakolása.

A könyv valóban reprezentatív gyűjteménye az orosz tisztek és katonák antiszemita megnyilvánulásainak.[109] Például amikor a németek nyílt, orosz nyelvű zsidóellenes propagandát folytattak az orosz területeken,[110] azt hangoztatva, hogy a németek és az oroszok közös ellenségei a zsidók, a Vörös Hadsereg katonái gyakorlatilag nem határolták el magukat attól.[111] Gelfandot arról is informálták, hogy a zsidókat nemcsak az oroszok és a németek, hanem a lengyelek sem szeretik.[112]

[105] Az orosz férfiakétól eltérő.

[106] Még egy zsidó származású tiszt naplóját lehet fellelni a világhálón. Kobyljanszkij naplója is átfogja az egész háborút. Külön fejezetben foglalkozik az egységénél előforduló nőkkel. Ezt a részt *PPZS*-vonatkozásban taglalom.

[107] 2015 októberében jelent meg először könyv alakban oroszul a napló.

[108] Ash 2015.

[109] Az internetes változat tartalmazza az eredeti durva kifejezéseket, a könyv kiadása során finomítottak ezen (Gelfand 2015, 161/Gelfand 78; Gelfand 2015, 175/Gelfand 85); lásd még e tekintetben Gelfand 2015, 172, 727.

[110] Gelfand 2015, 70, 187.

[111] Gelfand 2015, 161/Gelfand, 78. Lásd még Ungváry 2015, 86, 106.

[112] Gelfand 2015, 360.

Nemi erőszak Vlagyimir Gelfandnál

Gelfand szerint a németekre nem volt jellemező a nemi erőszak elkövetése az orosz területek okkupációja során. A németek a helyi zsidó lakosság kiirtását tekintették fő feladatuknak mindenhol,[113] míg a kommunisták közül csak az agitátorokat likvidálták.[114] Továbbá német katonákért álltak bosszút, minden megölt német katonáért kivégeztek egy éppen arra járó helyi lakost, tekintet nélkül arra, hogy kicsoda.[115] Az oroszok esetében sem tekinthetünk el az elsődlegesen a helyi orosz lakosság kárára elkövetett nemi erőszaktól,[116] még akkor sem, ha ez nem volt különösebben jellemző a háború első szakaszára. Sztálingrád után a kép valamelyest megváltozott. Fellélegezhettek egy kicsit az orosz emberek, nemcsak a katonák, hanem a nők is. De erőszakról az oroszok részéről még közvetlenül Sztálingrád után sem beszélhetünk. A legnagyobb ellenséget a németek mellett az átállt oroszok és a románok jelentették.[117] Az akasztásoknak az oka a rablás és a gyilkosság mellett a nemi erőszak volt.[118] Sztálingrád után közvetlenül az orosz katonák mindennapjait a szállás- és élelemkeresés jellemezte,[119] a gyengébb nem iránti közeledést ekkor még nem lehet megfigyelni.

Sztálingrád jelentette a fordulópontot, amikor az oroszok elkezdtek hinni a győzelemben.[120] Euforikus hangulat vált uralkodóvá.[121] Különösen a lengyel[122] és legfőképpen a német[123] területek megszállása utáni mindennapokról szóló leírásokban gyakorivá vált a nők készségességének tesztelése. Tömeges erőszakot közvetlenül nem ír le Gelfand, csak mások saját történeteit közvetíti.[124] Részletes leírást ad a tisztek és a közlegények világának átjárhatatlanságáról, a két kaszt között fennálló hierarchiáról.[125] Saját példáján is bemutatja a katonák alkoholfogyasztásának folyamatát és ennek következményeit (különösen érdekes témánk szempontjából az alkoholfogyasztás és a nők utáni kajtatás folyamatának összefonódása).[126] Másrészt bemutatja, hogy a férfi nemi betegségek és ezek gyógyítása a férfiasság jelei voltak a háború folyamán.[127] Azt vehetjük észre, hogy Gelfand lépésről lépésre része lesz a Vörös Hadsereget jellemző általános fertőnek. Saját, nők iránt megnyil-

[113] Gelfand 2015, 280.

[114] Gelfand 2015, 142. Lásd még Ungváry 2015, 82.

[115] Gelfand 2015, 140.

[116] Gelfand 2015, 80, 84, 97, 262.

[117] Gelfand 2015, 658–659. Lásd még Ungváry 2015, 100.

[118] Gelfand 2015, 287–288.

[119] Gelfand 2015, 280.

[120] Gelfand 2015, 131–132, 311, 465; a *pobeda* (orosz) terminust ebben a kontextusban V. M. Molotov használta a második világháború során 1941. június 22-én elsőként. Gelfand 2015, 582.

[121] Gelfand 2015, 467.

[122] Gelfand 2015, 328, 329, 353, 357, 360.

[123] Gelfand 2015, 416, 418, 429.

[124] Gelfand 2015, 413–414.

[125] Gelfand 2015, 499, 536–537.

[126] Gelfand 2015, 492, 493.

[127] Nemi betegségek: Pető 1999; Gelfand 2015, 545/Gelfand 323 (Gelfand 2015-ből kihagyva); Gelfand 2015, 554; a tripper a háború betegsége: Gelfand 2015, 555.

vánuló közeledését sohasem találja erőszakosnak.[128] Szétválasztja a testiséget és a szerelmet, úgy tűnik, nem csapja be önmagát, és a szerelem láthatóan csak a háború után hazatérve teljesedhet be nála. Beszámolóiban a nemi erőszak elkövetésének lehetősége esetében nem mutatkozik kollektív akció formájában, hanem megmarad individuális próbálkozások sorozatának.

Magyar forrásművek

Tanulmányom két magyar szerzőre is támaszkodik. Polcz Alaine könyve, az *Asszony a fronton*[129] az egyik első, de lehet, hogy a legelső oroszul megjelent publikáció, mely beszámol a Vörös Hadsereg katonáinak erőszakoskodásáról, s amelyet ma bárki ingyen letölthet oroszul a háborús irodalom archívumának website-járól.[130] Egy liberálisnak mondható megközelítés az élethez és a halálhoz teret hagy arra, hogy általános emberi értékekről és hiányosságokról beszélhessünk, melyek valós menekülési utat jelentenek, amikor a szovjet katonák kollektív bűnössége merül fel a vád lehetőségeként.

Polcz Alaine könyve a humánum és a gonoszság határtalanságának tanulmányozása mellett arra is lehetőséget ad, hogy egy, a terepmunka során kirajzolódó helyi tudásállományba kapjunk bevezetést. Polcz Alaine regényén keresztül be lehet lépni a térségben ma élő öregek gyerekkorára vonatkozó történetek topográfiai hely-idő síkjába, melyet én jobb híján „infrastruktúrának" nevezek,[131] melynek az az alapja, hogy az ő történetének keretet adó és az általam vizsgált két település ugyanazon dél-vértesi információs és kommunikációs rendszernek a része.[132] Amikor Polcz Alaine saját individuális szenvedéstörténetét tárgyalja időrendben, időről időre öntudatlanul is belép azokba a terekbe, amelyeket a helyi öregek történetei is érintenek. Természetesen a ma élő helyi öregek elbeszélései nem szólnak Polcz Alaine-ről, miként Polcz Alaine emlékezései sem szólnak a ma élő öregekről mint gyerekekről, ellenben, miként Polcz Alaine, úgy egyes öregek is személyes tanúi lehettek ugyanazon eseményeknek, járhattak ugyanazon helyeken, találkozhattak ugyanazon emberekkel. Ez egy szekvenciasorozat, amikor a cselekmény az egyéni individuális sors története és a helyi infrastruktúra egymásutánjaiból áll össze. Polcz Alaine individuális beszámolójának cselekményszövése során időről időre öntudatlanul belép a délvértesi „nagy öregek" elbeszéléseinek infrastrukturális mezejébe, majd kilépve onnan, visszatér

[128] Dubina 2015, 445; Gelfand 2015.

[129] A könyvet 1991-ben adták ki magyarul először. Az általam használt kiadás 2013-ban jelent meg Pécsett a Jelenkor Kiadó gondozásában. Oroszul először a Pont Kiadónál jelent meg 1999-ben (Алэн Польц: *Женщина на фронте*), de 2004-től szabadon hozzáférhető az interneten egy új fordítás is oroszul *(Женщина и война)*: http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html 2014. november 24.

[130] Polcz 2004.

[131] Itt kell utalnom Pierre Nora történeti iskolájára, és ennek az iskolának az emlékhely-koncepciójára (Nora 2010, különös tekintettel K. Horváth Zsolt kötethez írt utószavában).

[132] A két szomszédos település egymástól tíz kilométerre található. Mindkettő uradalmi központ volt a második világháború végéig.

saját individuális történetszövési vonalába. Tehát megítélésem szerint egy pszichológiai olvasatból egy régió történetének olvasatába, és vice versa lesz így átjárásunk.

Emellett a könyv harmadik erénye, hogy Polcz Alaine a megerőszakolás központi témáján (traumáján) keresztül megfigyeli az orosz embert, képes leírni az orosz társadalomszerveződés általa megtapasztalt mintáit (hierarchia vs. egyenlőség kérdése, igénytelenség, a látszólagos rendetlenségből [káoszból] hogyan tudnak egy pillanat alatt katonai rendet produkálni, a németekkel szemben az oroszoknál mindig van esély a megmenekülésre).[133] Hasonló társadalomleírási kísérletekre vállalkozik az *Egy nő Berlinben* szerzője is.[134]

A második számba jövő magyar nyelvű mű Závada Pál 2014-ben megjelent regénye. A *Természetes fényben*[135] igazi naplórészleteket gyúr össze a szerző egy teljes családi mitológiává. Itt találni egy rövid, két és fél oldalas részt, melyben a frontról hazaérkező báty és a védelem nélkül otthon maradt nővér találkozik, de nem tud egymással semmit sem kezdeni. A verbális párbeszéd mindkét részről blokkolt.

Állami ideológia, személyes motivációk

Ideológia[136]

A háború előtti szovjet társadalomban az ideológia felülírta a valóságot, gondoljunk csak a sztálini represszióra, a beszolgáltatási rendszer abszurditására. A második világháború kitörésével viszont hirtelen sok valóságtartalom került felszínre, sok valós feladatot kellett erőn felül megoldani. Paradox módon az embereket több tekintetben[137] örömmel töltötték el ezek a változások.

A világháború előtt nem lehetett teljesen elszigetelt Szovjetunióról beszélni. Például többféle idegen, köztük német eredetű tárgyat használtak az emberek a mindennapi életükben.[138] A német kultúra erőteljes jelenlétére utal az is, hogy még a világháború során is a német volt az idegen nyelv, melyet az iskolában és az egyetemeken tanítottak.[139] Gelfand interpretálásában a világháború nem volt más, mint első osztályú európai termékek Oroszországba való áramlása. Az elfoglalt európai országok ezekkel segítették a német

[133] Polcz 2013, 130.

[134] Anonyma 2006, 84.

[135] A kötet 2014-ben jelent meg a Magvető Kiadónál.

[136] A témát Pető Andrea vezette be a magyar társadalomtudományos gondolkodásba (Pető 1999) és már Ungváry Krisztián is tárgyalta (Ungváry 2005).

[137] A Gulagról besorozták a hadra fogható állományt, a represszió félbeszakadt, és a kolhozokról is leszakadt a bürokratikus papírmunka nehézsége, a vallásüldözés is abbamaradt, sőt a háború idejére engedélyezték a szabad vallásgyakorlást, hogy csak a legszembetűnőbb változásokat említsük.

[138] Például amerikai bakancsot (Alekszejevics 2015, 83), német viaszmécsest (Gelfand 2015, 211).

[139] Gelfand 2015, 59; Alekszejevics 201, 325.

hadsereget.[140] A sztálingrádi ütközet után az orosz katonák európai ruhákkal, eszközökkel javították fel egyéni készleteiket (német lóden, derékalj, írótoll, román naplófüzet stb.).[141]

A délvértesiek között voltak olyanok is, akik személyes tapasztalatokkal rendelkeztek az oroszokról. Három egykori első világháborús oroszországi hadifogoly élt a faluban, akik jól tudtak oroszul. Az oroszok bejövetelekor fontos szerepet kapott a nyelvtudásuk. Egyikük, aki kommunista volt, készségesen elirányította őket.[142] De nemcsak a parasztok, hanem az arisztokraták között is lehetett baloldali eszmékkel szimpatizálókat találni.[143]

A háború elején csak az orosz állami ideológia működését lehetett megfigyelni. Ebben az időszakban még nem volt minden családnak saját (személyes) áldozata, akiért bosszút lehetett fogadni.[144] Az állami ideológiának inkább csak a központi, belső területeken élőkre volt hatása, szemben azokkal, akik közvetlen kapcsolatban álltak a fronttal, vagy a megszállt területeken éltek. Nekik már kezdetektől voltak személyes tapasztalataik az ellenségről. Utóbbiak, akikről Gelfand is megemlékezik a naplójában, nem feltétlenül csak negatív képet őriztek az ellenség ténykedéséről.[145] Másrészt az orosz katonai erők megjelenése gyakran nagyobb pánikot keltett a helyi lakosság körében, mint a németeké.[146] Az ideológiának plakátok, újságcikkek és indulók, lelkesítő dalok voltak a közvetítő formái,[147] ezek segítettek, hogy a tartalom rögzülhessen, és lecsapódhasson az egyénekben vizuálisan és rigmusok formájában is. Gelfand érzékenyen reagált a német ideológiára, amennyiben az oroszok által visszafoglalt területekre ledobott orosz nyelvű agitáció a közös ellenség, a zsidóság felszámolására buzdított.[148] Az oroszellenes magyar ideológia a Délvértesben az oroszokat az ázsiai barbarizmus megtestesítőjeként festette le.[149]

A magyarokról ritkán szólnak ezek az írások, bár az mindig érdekes, vajon mit tudtak a Vörös Hadsereg katonái Magyarországról, milyen indíttatással (sajátos ideológiával) léptek az ország területére. Két ideológiai jellegű vonatkozást találunk e tekintetben. Az első alapján megtudjuk, hogy az orosz tisztek tudatában voltak, hogy a magyarok nem álltak át orosz oldalra, amit annak tulajdonítottak, hogy a német megszállás után nem lehettek urai

140 Gelfand 2015, 43.
141 Gelfand 2015, 211, 217, 218.
142 Amikor az oroszokat 1945. január 4-én visszaszorították, a „helyi nemzeti tanács" tőrbe csalta és brutális módon megölte, testét kiakasztotta a faluba vezető út mellé, egy táblát akasztottak a nyakába azzal a felirattal, hogy minden áruló így végzi.
143 A móri Szécsen Pál gróf és felesége, Esterházy Alice németellenességükről és baloldali ellenálló szimpatizáns eszméikről voltak híresek. Alig győzték kivárni az oroszok bejövetelét, akik félreértették lelkesültségüket, és az első móriak között őket is kivégezték (Merán 2002, 17; Polgár 2007, 15).
144 A bosszú kategóriáját az orosz katonák erőszakoskodásának vonatkozásában már Pető Andrea is használta (Pető 1999).
145 Gelfand 2015, 140.
146 Gelfand 2015, 80, 85, 98.
147 Gelfand 2015, 105.
148 Gelfand 2015, 70.
149 Pető 1999; Mózessy 2002; Mózessy 2004; Dubina 2015, 444; Alekszejevics 2015, 317.

a saját helyzetüknek.[150] A másik utalás a nemi erőszak kérdését veti fel Magyarországon. Ugyan könnyen lehet találni az oroszok által elkövetett nemi erőszakra példát a „baráti" és átállt országokban is, de a Vörös Hadsereg katonái magyar területre érve először léptek olyan területre, amely aktuálisan, jogilag is ellenséges ország földje volt, ami magyarázatot ad a nemi erőszak mértékére, bár az korántsem öltött olyan méreteket, mint amekkora a német területeken tapasztalható volt.[151]

Még egy ideológiai kategória merült fel, melyet jobb híján vegyes (német–orosz) ideológiának neveztem el. A rendelkezésre álló példák újraelemzése után az látszott, hogy tulajdonképpen paradox helyzetről beszélhetünk. Egyrészt a háború alatti sztálini ideológia (győzelem)[152] keveredik a háború előtti[153] és utáni sztálini ideológiával egyes egyének sorsában; a háború előtti represszió áldozatainak és a német fogságot túlélt tiszteknek a háború után ismét a Gulag lett a sorsuk egészen Sztálin haláláig.[154] A másik példát az adja, amikor egy orosz tiszt egy német nőbe szeretett, és kifejezte abbéli szándékát, hogy feleségül akarja venni.[155] És végül azt is itt kell megemlítenünk, hogy a háború kezdeti szakaszában az oroszok tisztelték a német katonákat és a német hadsereget magas fokú diszciplinaritásukért és szervezettségükért,[156] azért, hogy professzionális a hadseregük.

Az állami ideológiák eleinte fegyveres ellenállásra, harcra, a haza, a szülőföld megvédésére buzdítottak. A szülőföld, a *Rogyina* összetett fogalom, nagy érzelmekkel telítve, egész filozófiát magában foglalva, erős szimbolikus tartalommal feltöltve, mely ideológiai síkon is mozgósítható volt.[157] Például nem volt joga egy német katonának arccal az orosz föld felé meghalni, hiszen idegenként hódító szándék vezérelte orosz földre.[158] Egy orosz embernek az orosz anyja adott jogot a földdel érintkeznie, hogy magába fogadhassa.[159] Sztálingrád után a *Rogyina* központi helyét a győzelem váltotta fel, ennek lett nagyon erős retorikája.[160] Ez azért lett veszélyes a mindenkori helyi lakosságra, mert nem ismert ellentmondást és mértéket, mindent meg lehetett és kellett tenni a győzelem érdekében.

Az ideológiai elemek és a személyes motivációk keveredtek, melyek együtt, különösen az ellenség területére lépve euforikus hangulatot eredményeztek. Egyetlen cél lebegett az orosz katonák előtt: a győzelem, eljutni Berlinbe,[161] az ellenséget, az ellenség embereit

150 Gelfand 2015, 331.
151 Gorelik. Magyarország az átállt országok és Németország között szerepel e tekintetben. A számadatok mértékéről Pető Andrea 1999-es és 2015-ös tanulmányai adnak tájékozódási támpontokat.
152 Alekszejevics 2015, 123, 229, 267, 285; Gelfand 2015, 464, 595.
153 Alekszejevics 2015, 54–55.
154 Alekszejevics 2015, 139, 313–314.
155 Alekszejevics 2015, 318.
156 Gelfand 2015, 90, 101–102, 605; Alekszejevics 2015, 195.
157 Dubina 2015, 443; Alekszejevics 2015, 65, 74, 180, 303.
158 Gelfand 2015, 193.
159 Alekszejevics 2015, 74, 180.
160 Alekszejevics 2015, 123, 229, 267, 285; Gelfand 2015, 464.
161 Gelfand 2015, 90.

a saját hazájukban szenvedni látni, megalázni.[162] Érthetően sokkolta és felbőszítette őket, amikor esetenként, ezzel szemben, a normális élet jeleit látták német földön,[163] például a nők kávézgatnak egy udvaron felállított asztal körül, miközben ők vért izzadva menetelnek előre,[164] vagy amikor egész közösségek, öregek, nők és gyerekek mérgezték meg magukat az oroszoktól való félelmükben.[165] Szenvedni látni akarták az ellenséget[166] – és nem volt kit szenvedni látni. Ezekben az ellenpéldákban eredeti motivációk bukkannak felszínre: „de akkor mi értelme volt az egésznek?!"[167]

Az állami ideológia személyes motivációkkal keveredett. Míg az utálat fogalmát ideológiai síkon konstruálták, például a fogságba esett német katonák irányában jelentkező megvetés kimutatásakor,[168] addig más elemeket már személyes motivációk töltötték meg tartalommal.[169] Sok katonának más családtagja is harcolt a Vörös Hadseregben. Mások rokonsága okkupáció alatt élt, vagy ott, ahol harci cselekmények zajlottak. Majd mindenki családtagjai, rokonai halálán keresztül érintett volt személyesen is. Ezek a személyes motivációk bosszúra ösztönöztek.[170]

Gelfand naplóját olvasva e tekintetben az volt az előzetes várakozásom, hogy képet kaphatunk a személyes motivációk születéséről, növekedéséről, szétfeszüléséről és eszkalációjáról, továbbá arról, hogy az állami ideológia és a személyes motivációk hogyan fonódnak össze. Gelfandot grafománnak tekinthetjük, hiszen kiterjedt mindennapos levelezést folytatott családtagjaival (miközben naplót vezetett a levelezéseiről is). Családtagjai, rokonai a front elől menekültek, egy nagynénje pedig a leningrádi blokádot élte végig.[171] Talán pont a zsidó érintettség miatt, létkérdés volt számukra az időben történő elmenekülés, ezért nem értesülünk családtagok veszteségéről 1941 és 1946 között. Gelfand nagyfokú individualizmusa, az, hogy egyedül kellett végigküzdenie a világháborút, nem engedte meg azt sem, hogy elvesztett harcostársakat, köztük potenciális barátnőket hosszasan sirasson meg.[172] Így megállapíthatjuk, hogy az egyik legrészletesebb önreflexív dokumentumból nem kapni fogódzókat a személyes motiváció konfigurálódásáról. Nála az az érzésünk támad, hogy a személyes motivációk visszakerülnek ideológiai szintre, és végül az ideológiai meggondolások lesznek dominánsak az ellenséggel kapcsolatos motiváltság kérdésekor.[173] Másrészt Gelfand

162 Alekszejevics 2015, 272–273.
163 Alekszejevics 2015, 319.
164 Alekszejevics 2015, 321. *Obydno* ('szégyen') a vonatkozó orosz terminológia.
165 Alekszejevics 2015, 317.
166 Alekszejevics 2015, 30, 319.
167 Alekszejevics 2015, 329.
168 Alekszejevics 2015, 28; Gelfand 2015, 245.
169 Alekszejevics 2015, 77, 78, 79, 131, 134, 148, 161, 273, 276–277.
170 Alekszejevics 2015, 130, 158–159, 329.
171 Gelfand egyes családtagjai a németek által elfoglalt területen maradtak, egyikük sem maradt életben. Gelfand 2015, 621.
172 Gelfand 2015, 215.
173 Zsidó etnikus identitása aktiválódik a személyes motivációk síkján. Míg az absztrakciók szintjén tisztán németellenes ideológiákat, addig az egyének szintjén viszont oroszellenes vonásokat lehet megfigyelni nála az antiszemitizmus miatt.

naplójának áttanulmányozása után azt sem tudjuk kizárni, hogy a Vörös Hadseregben harcoltak olyan katonák is, akiknek nem volt meghatározó, valós elemeken alapuló személyes motiváltságuk a bosszúra.

Más források, például Alekszejevicsnél az ideológia és a személyes motiváltság, gyakorlati szinten is összefonódnak. Alekszejevics egyik interjúalanya arról számol be, hogy az apja hősi haláláról hírt adó hivatalos táviratot és a bosszúra ösztönző újságcikket együtt őrizte egészen Berlin bevételéig,[174] együtt szolgálták a háború (és a bosszú) személyes és ideológiai alapját, jogát.

Miközben Alekszejevics eleinte egy újabb mítoszt épít, ezúttal egy nőit, amelyet úgy akar láttatni, hogy a nők csak a háttérben kapnak szerepet, később már ő is finomít a képen, amennyiben a nők egy idő után rájöttek, hogy nem tudnak férfi módra jelen lenni a fronton. Mivel a háborúnak egyre kitolódik a vége,[175] nem tudják hosszú távon, könnyen játszani a férfiszerepeket, nem tudják, nem akarják többé háttérbe szorítani női mivoltukat.[176] De ez veszélyes játék volt, mert nőként nem voltak érdekesek, nem kaptak hangot, teret. „A háborúnak nem lehet női mivolta."[177] Rengeteg norma és tabu övezte a nők számára a férfivilágot a háborúban. Nem lehetett szerelembe esni.[178] Nem szabadott emlékezni, gondolni a gyerekkorra,[179] a kényeztetésre, simogatásra,[180] általában véve a gyerekekre.[181]

Alekszejevics alapján arra juthatunk, hogy a nők férfiakétól különböző érzésvilága is a férfi és a női világ határára hívja fel a fóbiákon keresztül a figyelmet. Ezen fóbiák egy részének legyőzéséhez ugyanúgy szükséges volt mozgósítani az ideológiákat, mint a személyes motivációkat, hogy például ölni lehessen.[182] Ennek a feladatnak a legyőzése szinte emberfeletti feladatot jelentett a nők számára. Ezt az is jelzi, hogy a háború után bűntudat kezdte emészteni őket a háborúban viselt tetteikért; például azért, mert egyiküknek nap mint nap gyengeelméjű leánya szemébe kellett néznie, akinek betegségét azzal hozta összefüggésbe, hogy ölt.[183] Interpretációjában egy nőnek nem lett volna szabad ölnie, mert akkor elpártol tőle a szerencse, mely ahhoz szükséges, hogy egészséges gyereket szüljön.[184] Általában véve egy nő sorsa, ha a fronton harcolt, meg volt pecsételve a társadalom részéről. Továbbá tudunk olyan nőről is, aki nem tudott húst enni a háború után, mert az az elesett katonák testére emlékeztette.[185] Más képtelen volt erdőbe menni a háború után,

174 Alekszejevics 2015, 131, 268.
175 Eleinte közkeletű volt az a hit, hogy a háború belátható időn belül befejeződik.
176 Alekszejevics 2015, 220.
177 Alekszejevics 2015, 121.
178 Alekszejevics 2015, 259.
179 Alekszejevics 2015, 233.
180 Alekszejevics 2015, 239.
181 Alekszejevics 2015, 299, 303, 305.
182 Alekszejevics 2015, 43.
183 A leány azt hitte, gyerekmesét hall anyjától, amikor az a háborúban viselt dolgairól mesélt.
184 Alekszejevics 2015, 268.
185 Alekszejevics 2015, 338.

mert ezt a fóbiát kellett legyőznie a háború extrém helyzetében, de erre képtelen volt a mindennapi élet normális menetében.[186] Még egy érzés volt, amelyet le kellett győzni a háborúban: a szenvedést. Nem tudták elviselni, hogy hogyan élhetnének tovább, ha közeli rokon halálát, szenvedését látnák, ezért külön egységekben harcoltak a rokonok.[187] Ezek voltak azok az emóciók, amelyek mentén Alekszejevics egy külön női mítoszt épített.

'Fronton tevékenykedő nő' (*frontovaja baba*) és 'alkalmi feleség a front során' (*PPZS*)

A két terminus megvilágítása előtt néhány előzetes meggondolást kell alkalmaznunk, melyet a téma kényes volta megkíván az etikus és morális keretek tisztázása céljából. Először is meg kell jegyeznünk, hogy e két fogalom jelentése nem választható szét teljesen egymástól. Mindkét fogalom tárgyalásánál találni olyan eseteket, melyek a másik fogalom használatával is leírhatók. Ezek az átfedések fontos területek, amikor a használók politikai, módszertani meggondolásaiba kapunk lehetőséget betekinteni. Minden eset a saját jogán létezik, csak a saját kontextusában értelmezhető etikusan, hiszen ezeknek a példáknak emberek a szenvedő alanyai, akik önhibájukon kívül kerültek nehéz helyzetbe olyan történelmi pillanatokban, amikor emberi sorsok kerültek kényszerpályára. Mindezt mint embertársaknak még akkor sem szabad egyetlen pillanatra sem szem elől tévesztenünk, ha tudjuk, hogy a kutató célja a generalizálás, tipizálás és klasszifikálás.

Míg Alekszejevics a *frontovaja baba* (fronton harcoló nő) terminus köré építi a női mítoszt, addig egy másfajta diskurzus is létezik a mai orosz sajtóban, amelynek központi fogalma a *PPZS*, vagyis a *pohodno-polevaja zsena* (alkalmi feleség a front idején). Mindaz, amit fentebb normákról, tabukról, érzelmek elfojtásáról hoztunk Alekszejevicstől, az a *frontovaja baba* témájához tartozik, talán csak annyit lehet ehhez hozzátenni, hogy a férfiakkal szemben, a nők számára a test épségét különlegesen fontos volt megőrizni.[188]

Az Oroszországban jelentkező másik diskurzus megingatni látszik Alekszejevics erőfeszítését, hogy jó színben mutassa be a fronton harcoló nőket. Az sem véletlen, hogy a két tábor nem használja ugyanazon terminológiát érvelésekor. Míg Alekszejevics a *frontovaja baba*, addig a másik tábor a *PPZS* terminus köré szervezi mondanivalóját. Utóbbiak szerint az is a sztálini stratégia része volt, hogy a győzelem érdekében minden hadra fogható erőforrást mozgósítsanak. Tudatosan kihasználták a fiatal leányok patrióta érzéseit, melyeket érdekes módon szintén a sztálini állami ideológia szított. A háború egyre elhúzódó forgatagában szükséges volt a tisztek normális életének biztosítása, és mivel kirívó esetnek

[186] Alekszejevics 2015, 78.

[187] Alekszejevics 2015, 171. Kivételes volt, ha egy férj és feleség harcolt együtt (Gelfand 2015, 171). Lásd még a *PPZS*-jelenséget.

[188] Alekszejevics 2015, 50, 65, 176, 214; Gelfand 2015, 685. Erre indirekt példát Gelfandnál is találunk, amikor egyik potenciális barátnője szerencsétlen módon életét veszti egy német bombatámadás során, és Nyina két megmaradt testrészét – egy lábat és a vesét – helyezik egymás mellé a sírgödörbe. Alekszejevics 2015, 109–110.

számított a tisztek körében, hogy a feleség a férjjel együtt harcolt,[189] általánosságban elterjedt szokás lett, hogy a bevonuló fiatal leányok a tisztek szeretői, *PPZS*-i lettek. Így nem kellett különösebb veszélyek között élniük, hiszen a tisztek sem a közvetlen első vonalban harcoltak. A fiatal honleányok a hazáért tett szolgálataikért magas rangú állami érdemrendeket kaptak.[190] Az is igaz, hogy gyakran már a háború során az elhagyott szeretők sorsára jutottak. A háború után a *PPZS*-ket a háború során tanúsított viselkedésükért a társadalom elítélte,[191] legtöbbjüknek a magány lett a sorsa,[192] és csak kivételesen adatott meg egyeseknek, hogy a háború után a tisztek törvényes feleségévé válhassanak.[193]

A két megközelítés között van egy nagyon keskeny átjárás. Ha figyelmesek vagyunk, láthatjuk, hogy már Alekszejevics hősnői is kifejezésre juttatták, hogy abban az elhatározásukban, hogy a frontra jelentkezzenek, fontos szerepet játszott, hogy a férfiak javát ott lehetett megtalálni.[194] Olyan érzésünk támad e nők tekintetében, hogy sokuk számára fontos volt kifejezni, hogy a szerelemnek központi helye volt (tabuk formájában, vagy a személyes érzelmek sorában) a háború folyamán.[195] Egyesek közülük arra is bátrak voltak utalni, hogy sokan közülük a parancsnokaik szeretői voltak a háború idejére.[196]

Gelfand 1946 májusáig Németországban ténykedett, így volt ideje, hogy további adatokkal szolgáljon az orosz nők németországi helyzetéről, megítéléséről. Naplója arra utal, hogy az orosz nő keresettebb volt a németnél az orosz katonák körében, úgy is, mint szerető, úgy is, mint esetleges jövőbeli feleség. Utóbbival kapcsolatban Alekszejevicsnél találunk deduktív utalást, amennyiben rossz szemmel nézték, ha egy orosz tiszt német nőbe volt szerelmes, a házasság határozottan tiltva volt ilyen esetekben.[197] Továbbá Gelfand azt is megjegyzi, hogy az okkupáció alatt élő nőkhöz[198] automatikusan a *PPZS*-re vonatkozó társadalmi normáknak megfelelően viszonyultak, nem tekintették potenciális feleségjelölteknek őket.[199]

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az egész kialakult helyzet oka talán, hogy a Vörös Hadseregben nem működött bordélyrendszer. A tisztek helyzete a *PPZS*-ken keresztül volt normalizálva. De a közlegények helyzete sem tekinthető rendezettnek e tekintetben. Arra is tudunk példát, hogy egy egységen belül harcoló két leány estéit teljesen

[189] Gelfand 2015, 272.

[190] Vert 2013.

[191] Kobyljanszkij; Alekszejevics 2015, 339.

[192] Todorovszkij 1983.

[193] Vert 2013.

[194] Alekszejevics 2015, 206.

[195] Alekszejevics 2015, 59, 137, 161, 192, 262, 265, 267, 340.

[196] Alekszejevics 2015, 255–256, az egyetlen nyíltan vállalt *PPZS*-összefüggés Alekszejevicsnél, minden más példát a *frontovaja baba* kategórián keresztül narráltak az interjúalanyai.

[197] Alekszejevics 2015, 318.

[198] A *Babe carsztvo* című szovjet film, ahogy erre már Dubina felhívta a figyelmet (Dubina 2015, 446), mélységében leírja az okkupáció alatt élt nők sorsának mechanizmusát a háború után a falusi orosz társadalomban (Szaltykov 1967).

[199] Gelfand 2015, 542.

beosztották, mindennap az egység más tagjával háltak.[200] Általában véve nem jelentkezett elegendő számú önkéntes fiatal honleány, akiket be lehetett volna osztani (és sorsára hagyni) a Vörös Hadseregen belül. Ez az oka, hogy különös figyelem fordult a helyi lakosság felé.[201] Egy-egy tömeges és kiskorúakat sem kímélő erőszakos akció után a katonaférfiak szégyellték tettüket az orosz katonaleányok előtt.[202] Utóbbiak időnként szintén szemtanúi voltak ezeknek a cselekedeteknek, és gúnyt űztek a helyi nők szenvedéseiből, amit később, amikor a háború után szembesültek a társadalom által rájuk mért *PPZS*-sorsukkal, már megbántak, post facto együtt éreztek nőtársaikkal.[203]

Végül meg kell jegyeznünk, hogy bár a *frontovaja baba* és a *PPZS* belső fogalmak értelmezése alapvető jelentőségű és rendkívül hasznos a nemi erőszak megértéséhez, mégis el kell tudnunk fogadni, hogy nem juthatunk teljesen egyértelmű képhez a jelenségről. A helyzet meglehetősen összetett, már annál fogva is, hogy minden eset egyedi, saját jogán létezik, vagy kerül elhallgatásra, minden ember, minden szenvedő fél[204] a saját jogán szólal meg, vagy hallgat el dolgokat.

Trófeák gyűjtése

Bevett szokás volt a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló egységeknél, hogy minden nyertes csata után, minden újonnan elfoglalt településen három nap szabad rablást engedélyeztek a tisztek a katonák részére.[205] Ez történt Csákváron és Délvértesben is. A szabad rablásnak része volt az alkoholfogyasztás, a nemi erőszak, a rombolás és a javak gyűjtése.[206]

Az idegen eredetű tárgyak gyűjtögetése Sztálingrádtól datálható, amely jelenség okát a felszerelés és az ellátás hiányosságában véljük felfedezni.[207] Ezeket az értékkel rendelkező tárgyakat viszonylag könnyen lehetett, ha a helyzet úgy kívánta, élelemre cserélni.[208] Ez a gyűjtögető magatartás egyre hangsúlyosabban jelentkezett a háború során.[209] Nem volt kizárva a saját fizetés e célra felhasználása sem.[210] Később ez egyre inkább az csereüzleti kapcsolatok alapját képezte, mellyel az orosz emberek lehetőséget kaptak, hogy bevonódhassak, részt vehessenek egy idegen kultúrában, belekóstolhassanak egy magasabb színvonalú életvitelbe.[211] Nagyon jól látták az orosz katonák, hogy ezek a tárgyak különleges értéket képviselnek, nagy jelentőségük lesz a Szovjetunióba való hazatérés után.[212]

Még egy fontos elemet kell megemlíteni, amely szerepet játszott az erőszakos jelenetek konfigurálódásakor. A német és az orosz életszínvonal különbsége[213] általában véve sokkolta a felszabadító sereg katonáit, s nemcsak trófeák gyűjtésére, az idegen javak eltulajdonítására ösztönözte őket, hanem rombolásra,[214] az idegen javak[215] megsemmisítésére is.[216] Ebben az oroszok mértéktelen alkoholfogyasztása is komoly szerepet kapott,[217] amiről Magyarországon is sok híradás maradt fenn. Például Csákváron az Esterházyak az oroszok bejövetele előestéjén a kastélyban fellelhető összes alkoholt, több mint százéves borokat is, hektoliterszámra semmisítettek meg, megelőzendő a mértéktelen pusztítást.[218] A helyi lakosságot még az elővigyázatosságok ellenére is sokkolta az oroszok által véghezvitt rablás, rombolás, és megdöbbentette erőszakos és kiszámíthatatlan viselkedésük.[219]

A tömegesen és kiskorúakon elkövetett erőszak problematikája

Alekszejevicsnél megjelenik mind a két téma,[220] még ha egyik sem lehet hangsúlyos, hiszen többek között ezek a részek kerültek ki a cenzor utasítására az első kiadás szövegéből. Nála is felmerül a partizánok orosz lakossággal való erőszakoskodásának a motívuma.[221] Hasonló megnyilvánulás figyelhető meg annál az értelmiségi származású orosz katonánál, aki részt vett a közös megerőszakolásban, de az akkori önmagára később idegenséggel tekintett, nem értette, hogyan volt képes ilyet tenni.[222] A kiskorúak megerőszakolását azzal hozzák összefüggésbe, hogy adott helyen és adott időben nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű felnőtt nő[223] az orosz katonák szexuális igényeinek

200 Gorelik.
201 Gelfand 2015, 262.
202 Alekszejevics 2015, 80.
203 Alekszejevics 2015, 318.
204 Minden nő.
205 Délvértes ötször cserélt gazdát 1944. december 26. és 1945. március 16. között. Lásd még a szabad rablásra utalást Ungváry 2005, 282.
206 Ezen alkalmakkor a helyi lakosság panaszai nem kerültek meghallgatásra.
207 Gelfand 2015, 80, 97; úgynevezett „trófea brigádok" működtek hivatalosan nemcsak a háború, hanem az orosz fennhatóság fenntartása idején is, például a megszállt német területeken, melyek feladata a trófeák begyűjtése volt a hadseregcsoportok ellátásának javítására (Gelfand 2015, 715, 728). Itt kell megjegyezni, hogy családtagjaik megrendelésére a német katonák is gyűjtöttek tárgyakat az oroszországi hadjárat során (Gelfand 2015, 691).
208 Gelfand 2015, 215–216, 218, 224, 247.
209 Gelfand 2015, 268, 403, 407–408, 457–458, 478, 495, 512, 538, 552, 563.
210 Gelfand 2015, 423.
211 Gelfand 2015, 513–514, 537, 555, 722.
212 Gelfand 2015, 572–573, 574–575, 575–576; Alekszejevics 2015, 193.
213 Alekszejevics 2015, 212–213, és kulturálatlansága is (Anonyma 2006, 88–89, 106, 150, 174, 180, 185, 223, 227, 243, 245, 264), nyelvhasználatban az absztrakció hiánya: Anonyma 2006, 104; szexuális kultúrabeli különbség: Anonyma 2006, 245.
214 Lásd még Ungváry 2005, 285.
215 Kulturális különbség: Anonyma 2006, 227; Gelfand 2015, 724.
216 Alekszejevics 2015, 319; Gelfand 2015, 407–408; Mózessy 2002; Mózessy 2004.
217 Anonyma 2006, 108, 209, 298.
218 Polcz 2013, 65–66. Lásd még Ungváry 2005, 285.
219 Polcz 2013, 130.
220 Tömeges: Alekszejevics 2015, 30, 318; Anonyma 2006, 69, 195, 198, 227, 237, 267; Gelfand 2015, 414, 440–441; fiatalkorúak kárára: Anonyma 2006, 66, 217–218; Gelfand 2015, 440–441.
221 Alekszejevics 2015, 33.
222 Alekszejevics 2015, 30.
223 Gorelik.

kielégítésére. Nála is felmerül,[224] hogy az elszenvedett megerőszakolást élelemadománynyal kompenzálták.[225]

Gelfand közvetlenül nem vett részt közös megerőszakolásokban, de tudott erről, maguk a szenvedő német nők számoltak be neki róla.[226] Saját individuális közeledését lengyel és német nőkhöz nem találta erőszakosnak.[227] Az *Egy nő Berlinben* szerzőnője, miként Polcz Alaine is, saját példáján keresztül számol be tapasztalatairól, és értelmezi mások hasonló tapasztalatait is. Legjobban, mindketten, nem az oroszok viselkedésén háborodtak fel, hanem a többi szem- és fültanú érzéketlenségén, akik, hogy magukat mentsék, áldozatul dobták őket az oroszoknak.[228]

Szintézis

Nemi erőszak és hallgatás (Délvértes)

E vidéken Polcz Alaine számol be a csákvári eseményekről,[229] valamint az egyik Merán gróffiú idézi az oroszok bejövetelekor[230] a főerdésze zámolyi házában történt traumatikus eseményeket.[231] Kápolnapusztáról nincsenek közvetlen adataink. Ott a tizenöt éves kor fölötti férfilakosságot likvidálták. Arról, hogy mindeközben mi történt az asszonyokkal, csak indirekt utalásokat kapunk.

Délvértes faluban mindmáig elevenen él a második világháború emlékezete. Ünnepségeket, előadásokat tartanak, és szobrot avatnak. Ezeken a megmozdulásokon vagy teljes egyetértésben vesznek részt, vagy vegyes érzelmektől kísérve figyelik az eseményeket a helyi emberek. Vannak témák, amelyeket vita, és vannak, amelyeket hallgatás kísér mindmáig. Majd mindenkinek van saját (családi) története erről a korszakról, és egyikre-másikra utalás történhet családi események (például disznóölés vagy szüret) alkalmával, akár köztereken is (például a mozgókenyérárusra való várakozás során), de majdnem biztos, hogy senki sem kezd bele saját történetekbe addig, amíg nem kontrollálja, hogy kik alkotják a hallgatóságot, lehet-e avatatlan (például nem közvetlen családtag, nem utcabeli) fültanúja a beszélgetésnek.[232] Annak, aki a hallgatóság avatott tagja akarna lenni, tisztában

[224] Gelfand 2015, 482–483, 572–573.

[225] Alekszejevics 2015, 318. Anonyma 2008, 82, 131, 133, 141, 171, 182, 187, 207, 216, 218, 229, 246, 269, 297; Alekszejevics 2015, 318.

[226] Gelfand 2015, 414, 440–441.

[227] Gelfand 2015, 440–441.

[228] Anonyma 2006, 72, 95; Polcz 2013, 127.

[229] Polcz 2013.

[230] 1944. december 27-én.

[231] Merán 2006, 21–22.

[232] Azt is érdekes elemezni, hogy mely helyzetekben lehet felvételt készíteni, és melyekben tilos. Az előzetes terepkutatások arra utalnak, hogy a nem családtag élő tanúkkal kapcsolatban figyelhető meg ilyenfajta fokozott óvatosság, melyet gyakran még az ismétlődő felvételhelyzet sem old fel.

kell lennie a hallgatóság többi tagjának a származásával, felmenőivel, a világháborúval kapcsolatos etnikus, vallási stb. motivációkkal.

Újabban megfigyelhető jelenség, hogy a háborús élményeiket egyesek magnetofonra mondják, vagy napló formájában rögzítik, dolgozzák fel az emlékeiket, ami lehetőséget teremt arra, hogy az emlékezés és a hallgatás folyamatába mélyebb betekintést kaphassunk. Még itt is megfigyelhető, hogy amíg az írásos formában tudatosan kerülik bizonyos tabu témák tárgyalását (idetartozik a nemi erőszak is), addig élőszóban akár nyilvánosan is reflektálhatnak ezekre megfelelő, befogadó, értő hallgatóság körében. Ez arra utal, hogy a nyilvános és titkos közlés mélysége, morális meggondolásai nem sztereotip módon jelentkeznek, hiszen magnetofonra, videokamerára mondani, vagy napló formájában megírni valamit, nagyon hasonló morális meggondolásokat mozgat, míg élőszóban nyilvánosan érinteni egy-egy kényes témát, már nem jár ilyen mértékű morális mérlegeléssel. A tanú, míg naplójában kerüli az eset felelevenítését, addig szóban már reflektál rá: hogy „szörnyű volt, hogy hallani kellett, ahogyan a másikat megerőszakolják"; míg a tanúk részéről megértő együttérzés generálódik a szenvedő irányában, addig avatatlan hallgató közegben egy már absztraktabb szinten általában véve a szovjet katonák viselkedésének megítélésére kerül a hangsúly: „ezek állatok voltak, nem emberek"!

Az akkori történések nemcsak elzárkózást, hanem váratlan találkozásokat is eredményeztek. A háborúval, a fronttal jelentkező általános tendenciák mellett helyi sajátosságok is megfigyelhetők. A Vértes sűrű erdejével, multietnikus történetével, német és magyar emberek és falvak szomszédságával mindmáig egy olyan sajátos kommunikációs terepet képez, melyben időnként összeérhettek a különben szigorúan szétválasztott terek, például amikor az ellenséges erők képviselőit jelentő szovjet „partizán"[233] előőrs tagjai és a falusi magyar katonaszökevények hónapokon keresztül közösen laktak egy vadászházat. A különben élő kapcsolati rendszerek ideiglenesen meg is szakadhattak, például amikor szomszédos települések izolálódtak a front szorításában, mely információhiány tragédiákhoz, akár teljes települések elnéptelenedéséhez vezethetett (Kápolnapuszta). Mit jelent együtt élni, amikor nem tudjuk pontosan, és lehetőségünk sincsen megtudni, hogy kivel élünk együtt? Csak azt tudjuk, hogy mint nekünk, nekik is vannak titkaik. Gyakran saját családon belül, nemzedékek között generálódnak a titkok.[234] Az idősebb családtagok halálával ezek örökre megfejthetetlenek maradnak, bizonyosságot nem lehet már szerezni róluk, és kér-

[233] A *partizán* szónak különböző jelentései jelentkeznek különböző (szemiotikus) kontextusokban a térségben, mely jelentések egyes helyzetekben egymásnak megfeleltethetők. A szovjetek felderítőit hívták a helyiek így a szovjetek első hivatalos megjelenése előtt. A szovjetek ellenben a helyiekre tekintettek bizonyos helyzetekben partizánként, hiszen minden, a helyiek részéről jelentkező ellenállási formában egy partizánháború lehetséges elemét látták (és torolták meg). A terminusnak egy másik helyi interpretációjában a fenti két megközelítés összeegyeztethetőségének lehetősége merül fel, amennyiben a partizán szó 'szabad, kötetlen elemek, bandák' jelentéssel szerepel. Így szovjet részről a magyar katonaszökevények, míg magyar részről a büntetésképpen előőrsnek küldött szovjet csapatok kerülnek egy (szemiotikus) térbe.

[234] Lásd még Zempléni András 2000: Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula,* 2000 (2) 3. 181–213.

dezni sincs már kitől, és egy felmerülő gyanú a vér szerinti felmenők kilétéről szinte feloldhatatlannak tűnő szenvedést és feszültséget okozhat a legközelebbi rokonok (testvérek) között is. Van úgy, hogy férj és feleség nem mond ki igazságokat, legfeljebb a nehéz helyzetekben tesznek utalást ezek létére, oda-oda mondva egymásnak. A lokális kultúrát a hallgatás tartja össze. Meg kell tanulnia hallgatni annak, aki szerves tagja akar lenni, maradni a közösségnek.[235]

Végül el kell mondani a szovjetek erőszakosságának a falura vonatkozó kereteit illetően, hogy mind tömeges, mind fiatalkorúakon elkövetett erőszakról tudni. Meg kell jegyezni, hogy nem kizárólag erőszakos cselekedetekről maradtak fenn emlékek a szovjetekkel való kapcsolatokról. Továbbá nemcsak a szovjet, hanem a német és a magyar katonák részéről gyilkossággal végződő (a német katonák esetében tömeges és egyben egyes helyeken a fentebb említett koreai példához hasonlóan intézményes) erőszakos cselekedetekről is tudni, melyeket, ha lehet, még nagyobb titok övez mindmáig, és melyek majdnem teljesen elfelejtődtek. Utolsóként a régióra jellemző erdő szerepére szeretném felhívni a figyelmet, mely a nemi erőszak témájában is lehetőséget teremtett nem publikus (titkolni való) cselekmények véghezvitelére, mely motívum meghatározó szerepet kapott az egyes történetekben.

Oral history (Délvértes)

Már az is a hallgatás témakörének létjogosultságát erősíti, hogy csak a legritkább esetben találni közvetlen beszámolót, különösen az elszenvedők részéről, a szovjetek erőszakoskodásáról, és nincs általános igazság, elfogadott történelmi konszenzus sem, csak keretek. Minden beszámoló a mesélő aktuális, az adott korszakba ágyazott politikai és személyes érdekei mentén fejlődik. Más a motiváltsága az egykori arisztokrata leszármazottaknak, a későbbi pártfunkcionáriusoknak, az egykori volksbundistáknak, az egykori nyilasoknak, a kulák leszármazottaknak, az egykori sokgyerekes szegényparasztoknak, vagy a nincsteleneknek. Az esetleges beszámolók erkölcsi tanítása a gátlástalanságot, gerinctelenséget nem tűrte, az ezt követő kegyetlen (öntörvénykező) bosszút magasra értékelik mindmáig. A fentebb említett orosz tiszttől remélt védelem is tetten érhető abban a formában, hogy egy szovjet tiszt egy idővel készségesnek mutatkozó rokon leánnyal hált rendszeresen, ami a velük egy szobában lakó többi családtagnak és családnak[236] gyakorlati védelmet és élelmet jelentett több hónapon keresztül. Soha senki egyetlen szóval sem illette az önfeláldozó nőt, ehelyett inkább valamiféle hallgatólagos tisztelet övezte későbbi élete során a jelen lévő tanúk részéről.

235 Ekkor a „közösségben élő" és a „közösségben kutató" szerepek szétválnak. Hiszen ha a közösségben akarunk élni, akkor meg kell tanulnunk (jól, helyesen) hallgatni (nem rákérdezni tabu témákra). Egy kutató számára viszont olyan témák is jelentkezhetnek, melyeket szimplán megfigyelő pozícióból nehéz megközelíteni, aktívan, tudatosan irányítva kell kontrollálni ezen esetekben a gyűjtési helyzeteket.

236 Négy-öt család tagjai, összesen körülbelül harmincan laktak a hátsó szobában.

A szexualitás intimitással járt a mindennapi falusi életben. Érthető, hogy a nyilvános nemi erőszak mindennapos gyakorlatához való kényszerű asszisztálás megviselte az embereket. Nem nagyon tudtak mit kezdeni az esetekkel. Nem volt lehetőségük segíteni a sértettnek. A tehetetlenség, az, hogy akaratlanul is passzív tanúi, szenvedői voltak a bűntetteknek, mindmáig indulatokat gerjeszt. Nemcsak a nemi erőszak, hanem az esetlegesen azzal járó gyilkolás is nyilvánosan történt. Tudunk olyan esetről, amikor egy szovjet katona több mint húsz falusi ember szeme láttára erőszakolt meg egy nőt, majd miután a tisztnek ezt szóvá tették, a tiszt a falusiak jelenlétében egyszerűen agyonlőtte a katonát, ezzel megoldhatatlannak tűnő problémát hagyva hátra a falusiaknak: mi legyen a holttesttel? A nyilvános akciót el kellett titkolni, el kellett hallgatni.[237]

Kizárólagosan az együtt élő, szűkebb családon belül a férj és a feleség számára sem publikus történetek csak eseti, komolyabb vita során szakadhatnak fel egy-egy, a másiknak való odaszólás formájában: „akkor lettél volna nagy legény, mikor az oroszok elvittek mellőled". Láthatóan az öngyilkosság[238] is elfogadható választásként jelentkezett ezekben a tarthatatlan helyzetekben. Amikor a leányok azzal fordultak az anyához, hogy mit csináljanak, nem bírják már tovább elviselni az orosz katonák sorozatos erőszakoskodását, az anya azt tanácsolta, hogy ugorjanak a leányok a kútba. Egy másik leány a vele szemben elkövetett további erőszakosságokat megelőzendően akart kútba ugrani, és csak a családtagok ébersége akadályozta meg ezt a tragédiát. A háború után a helyi nők hivatalosan is lehetőséget kaptak, hogy elvetethessék a nem kívánt gyereket, de nem mindenki mert ezzel élni: „inkább komaasszonnyal süttette meg pecsenyéjét", és nem is mindenki akart ezzel élni: „olyan szép, fess férfi volt az orosz tiszt". Az erőszakból született „ruszki" gyerekekre nehéz sors várt. Az anyák igyekeztek kerülni a gyerekek fogamzásának körülményeit beszélgetéseinkben. Az apán, és az (anyai) rokonságon múlt,[239] hogy mi lett ezekkel a gyerekkel; míg egyes apáknak természetes volt elfogadni a helyzetet, mások képtelenek voltak erre. A gyermektelen rokon házaspárok jelenthettek megoldást a problémára, akik még azt is vállalták, hogy elhagyják a közösséget, hogy jelenlétükkel ne keltsenek hullámokat. Egyes testvérek apjának megkérdőjelezése csak napjainkban merült fel. A téma rendkívül érzékeny. A megbizonyosodás keresése aláássa a család békéjét. A kétely mételyezi a családtagok közötti kapcsolatokat. Általában véve félelem övezi mindmáig a témát. Mégis lehet olyan hangokat is hallani,[240] hogy a közösség tagjait ért tragédiákat olyan, mindenkit érintő eseményeknek kell tekinteni, amely ellen nem lehetett (tudatosan) védekezni, csak szerencse dolga volt, ha valaki – legalábbis a saját narratívákban – meg tudott menekülni, az elszenvedők iránt együttérzéssel kell a közösségnek viseltetnie.

237 A délvértesi eset koreográfiája nagyon rímel Sára Sándor *A vád* című filmjének (1996) szüzséjére. Az erőszak láttán az egyik családtag megöli a szovjet katonát, a társa elmenekül, a tanyasiak nem tudják jól elrejteni a tetemet, a szovjet tisztek bosszút állnak, és kiszolgáltatják a leányokat a katonáknak (is).

238 Az öngyilkosságra mint lehetőségre a szovjet katonák erőszakosságai vonatkozásában Pető Andrea is hivatkozott (Pető 1999).

239 Azon, hogy mennyire szerette a feleségét.

240 Egykori kulák leszármazottak interpretációjában.

Konklúzió

A hallgatás kultúrája[241]

Alekszejevicsnél nemcsak a nők voltak félelemmel átitatott hallgatásra ítélve, kivetve a társadalomból. A fogságból elvileg nem térhettek volna vissza a szovjet tisztek, hiszen arra tettek fogadalmat, hogy önkezükkel vetnek véget az életüknek, mielőtt fogságba esnek. Ha mégis fogságba estek, akkor keresniük kellett volna a lehetőséget az öngyilkosságra, hogy ne lehessen vallatni őket. A német fogságból visszatért tisztek iránt ezért gyanakvással élt az állam és persze a társadalom is. Legtöbbjüket a háború befejezését követően újra a Gulagba kényszerítették, ahonnan csak 1953, Sztálin halála után szabadulhattak. Érthető, hogy többségük jobbnak látta, ha további életében hallgat a háborúban viselt dolgairól.

Závada Pál *Természetes fénye* a hallgatás kultúrájának mintadarabja lehetne. Itt található az a két és fél oldal terjedelmű párbeszéd, mely a nővér és a báty közötti kommunikáció lehetetlenségét illusztrálja.[242] A két nézőpont szinte összeegyeztethetetlen, ezt fejezi ki a kommunikációs hallgatás. Bár tudjuk, hogy nem tudományos megközelítés a két szereplő fejébe látva transzformálni gondolataikat, egy különben nem hallható párbeszédet konstruálni az olvasó számára, de ebben a non-kommunikációs helyzetben jobb híján el kell fogadnunk ezt az írói technikát. A Don-kanyarban szerzett szexuális élményekkel nehéz volt mit kezdeni egy magyar falusi közegben.[243] Miként az orosz katonák erőszakoskodásának megrázó élményét is nehéz megosztani azzal a férfival, akinek a feladata a nővére becsületének a megőrzése lett volna.[244] Závada e fikciója legalábbis elgondolkodtató. Ezen esetekben a férfi és női világok tapasztalatait csak kevesen tudták megosztani egymással, mert ezek az élmények nehezen voltak összeegyeztethetők a családi és általában véve a társadalmi kötelékek meghatározta hagyományos kommunikációs és cselekvési normákkal.

Ahogy Alekszejevics megjegyzi: „a háborúnak nincsen női szaga, arca és hangja".[245] Ezt úgy fordíthatjuk le retrospektív, hogy Délvértesben is érthető legyen, hogy a háborúnak ez az aspektusa a hallgatás kultúráját generálta, mely jelen helyzetben nemcsak hierarchikus viszonyokat tár fel, mint Spivak és Haraway példái esetében, hanem a hallgatásra (szólásra) vonatkozó normák általánosak lesznek a hierarchia magasán lévő csoportokra (a Vörös Hadseregben harcoló férfiakra) is. Vannak olyan témák, mint a háború idején történt tömeges és kiskorúkat ért erőszak, melyekről a résztvevők, a szenvedők és a tanúk is hallgatnak. Vannak kivételek, valójában csak kivételek vannak. Vannak,

[241] Pető Andrea a „csend összeesküvése"-ként (Pető 2015a) és az „elmondhatatlan emlékezet"-ként (Pető 2014b) vezette be a jelenséget a magyar társadalomtudomány tárházába.

[242] Esterházy Péter is közread egy családi esetet nagynénjéről (Esterházy 2011, 109–111). Lásd még Ungváry 2005, 295.

[243] Lásd még Ungváry 2015, 131–137.

[244] Závada 2014, 548–550.

[245] Alekszejevics 2015, 131.

akik megtörték a hallgatást, de nekik sincs illúziójuk azzal kapcsolatban, hogy a világ jobbá válik, a befogadó társadalom megváltozik attól, ha elmondják a saját történeteiket.[246] Úgy tűnik, ezek az élmények feldolgozhatatlanok, a hallgatás fájdalmas fóbiáját hívják elő. Ezeknek az embereknek volt egy álmuk egy háború utáni jobb életről, de ez illúzió maradt számunkra, mert a társadalom[247] nem akart tudni, nem tudott mit kezdeni ezekkel az élményekkel.[248] Csak most, talán az utolsó pillanatban, amikor már alig maradtak az eseményeknek élő tanúi, érezhető valamiféle érdeklődés a téma iránt, mind a közszféra, mind a tudomány részéről, mind német, mind magyar, mind orosz részről.[249] A kialakult helyzet egyben lehetőség, hogy nemzetközi kutatási projektek létrehozásával[250] világítsuk meg a témában rejlő lehetőségeket magunk és a környezetünk[251] kapcsolatának megismerésére. Nem szabadna hagyni, hogy ez a temérdek szenvedés nyomtalanul eltűnjön, hogy ne válhasson társadalmi tapasztalattá esetlegesen egy jövő nemzedék számára.

Felhasznált irodalom

Alekszejevics, Szvetlana 1988: *A háború nem asszonyi dolog.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Alekszejevics, Szvetlana (Алексиевич, Светлана) 2015: *У войны не женское лицо.* Москва, Время.

Anonyma 2006: *Egy nő Berlinben. Naplójegyzetek 1945. április 20-tól június 22-ig.* Budapest, Magvető Kiadó.

Ash (Эш, Люси) 2015: Изнасилование Берлина: неизвестная история войны. BBC. Russkaja sluzhba. http://www.bbc.com/russian/international/2015/09/150924_rape_of_berlin?ocid=socialflow_twitter 2015. szeptember 24.

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Dubina (Дубина В. С.) 2015: «Обыкновеннаяистория» Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий. *Журнал исследований социальной политики.* 2015. Т. 13. № 3. С. 437–450. http://jsps.hse.ru/2015-13-3/157005800.html 2015. november 24.

Erdélyi János 2015: *A háború mindennapjai. 1–2.* film.

Esterházy Péter 2011: *Semmi művészet.* Budapest, Digitális Irodalmi Akadémia–Petőfi Irodalmi Múzeum.

Franco, Jean 2010: Moving from Subalternity. Indigenous Women in Guatemala and Mexico. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea.* New York, Columbia University Press. 213–226.

[246] És saját sorsuk jobbra fordulhat.

[247] A szovjet/orosz, a német és a magyar társadalom. A nemi erőszak német kutatástörténetéről Dubina adott összefoglalást: Dubina 2015.

[248] Az *Egy nő Berlinben* című kötetben a feleség átadja naplóit a férjének, miután hazatért a frontról. A férj inkább elhagyja őt, mert nem tud mit kezdeni felesége életének igazságával, hogy amíg ő Oroszországban harcolt, a felesége arra kényszerült, hogy orosz tisztek szeretője legyen (Anonyma 2006, 305–307).

[249] A német (Anonyma 2006; Vekszler–Volcsek 2010) és az osztrák (Pető 1999) társadalom – és társadalomkutatás – időben behozta és napirenden tartotta a témát.

[250] Ahogy erre Dubina is felhívja a figyelmet: Dubina 2015, 447.

[251] Társadalmi, politikai és ökológiai.

Gelfand, Vlagyimir (Гельфанд, Владимир) 2015: *Дневник 1941–1946.* Moszkva, Rosspen.
Gelfand, Vlagyimir (Гельфанд, Владимир Натанович): *Дневники 1941–1946 годов.* http://royallib.com/read/gelfand_vladimir/dnevniki_1941_1946_godov.html#0 2015. november 24.
Gorelik (Горелик, Петр): ТРОФЕИНЫЕ ЖЕНЩИНЫ. *Ogonek.* file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Огонек:%20ТРОФЕИНЫЕ%20ЖЕНЩИНЫ.webarchive 2015. november 24.
Haraway, Donna 2004: Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies.* New York–London, Routledge. 81–102.
Harding, Sandra G. 2004: Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, Philosophic and Scientific Debate. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies.* New York–London, Routledge.
Harris, Mark 1996: *Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940–1945.* Cambridge, Cambridge University Press.
Kobyljanszkij (Кобылянский, Исаак Григорьевич): О ППЖ и боевыхподругах. In Кобылянский, Исаак Григорьевич: *Прямой на водкой по врагу.* http://www.e-reading.club/book.php?book=142197 2015. november 24.
Li, Laura (Ли, Лаура): ППЖ: наложницы или боевыеподруги? Женское лицо войны. Shkolazhizni.ru http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-56065/ 2015. november 24.
MacKinnon, Catharine A. 2004: Feminism, Marxism, Method, and the State. Toward Feminist Jurisprudence. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies.* New York–London, Routledge. 169–180.
Merán Fülöp 2002: *Vadászemlékek, gondolatok.* Budapest, Nimród Alapítvány.
Merán Fülöp 2006: A nagyszakállú Péter bácsi. In *Az emlékek nem hazudnak.* Budapest, Nimród Vadászújság.
Mózessy Gergely (szerk.) 2002: *Shvoy Lajos: Önéletrajz.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, 1).
Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.
Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle,* 1999/1–2. file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Pető%20Andrea:%20Átvonuló%20hadsereg,%20maradandó%20trauma.%20Az%201945-ös%20budapesti%20nemi%20erőszak%20esetek%20emlékezet.webarchive 2015. november 24.
Pető, Andrea 2003: Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna. In Dirk Schumann–Richard Bessel (szerk.): *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s.* Cambridge, Cambridge University Press. 129–149.
Pető, Andrea 2014a: Przemilczane gwalty. *Pamiec,* 2104/11. 33–38.
Pető Andrea 2014b: Az elmondhatatlan emlékezet. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon. *Rubicon,* 2014/2. 44–49.
Pető Andrea 2015a: *A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon.* http://mandiner.hu/cikk/20150331_peto_andrea_a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon 2015. március 31.
Pető Andrea 2015b: Szovjet katonák és nemi erőszak – az orosz internetes források tükrében. *mandiner,* 2015 (11) 7.
Polcz, Alaine (Польц, Алэн) 2004: *Женщина и война* / Предисловие А. Мелихова. Перевод с венгерского Е. Шакировой // 'Нева', №2, 2004. «Военнаялитература» http://militera.lib.ru/memo/other/polcz/index.html 2015. november 24.
Polcz Alaine 2006: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből.* Hangoskönyv. A szerző előadásában. Pécs, Alexandra Kiadó.

Polcz Alaine 2013: *Asszony a fronton.* Pécs, Jelenkor Kiadó.
Polgár Péter Antal 2007: *„Zsensina nyet? Davaj csaszü!"* *„Sorsom ezt így rótta ki..."* Budapest, Kornétás Kiadó.
Sántha, István–Safonova, Tatiana 2011: *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken.* Budapest, Balassi Kiadó.
Spivak, Gayatri Chakravorty 2010a: Can the Subaltern Speak? Revised edition, from the "History" chapter of Critique of Postcolonial Reason. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea.* New York, Columbia University Press. 21–81.
Spivak, Gayatri Chakravorty 2010b: In Response: Looking Back, Looking Forward. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea.* New York, Columbia University Press. 227–236.
Spivak, Gayatri Chakravorty 2010c: Can the subaltern speak? In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea.* New York, Columbia University Press. 237–292.
Szeleznyov (Селезньов, Илля Илько): Позорнойдате 23 февраля посвящается. Про подвиги Советского солдата, солдата-насильника. *По материалам «Paca-Die Rasse», документов Верховного Главнокомандования, воспоминанийочевидцев...* GLAVPOST.COM http://glavpost.com/post/24feb2015/History/17389-pozornoy-date-23-fevralya-posvyaschaetsya-pro-podvigi-sovetskogo-soldata-soldata-nasilnika.html 2015. november 24.
Sztaniszlavovics (Станиславович, Виктор) 2015: *Прозверства советских «освободителей» в Европе... Pozornyestraniciistorii Rossii.* file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Позорные%20страницы%20истории%20России.:%20Про%20зверства%20советских%20«освободителей»%20в%20Европе... webarchive 2015. március 29. http://yandex.ru/video/search?filmId=ieroVJXD0Cw&text=военно%20полевой%20роман%20фильм&path=main&_=1443988889666&safety=1 2015. november 24.
Ungváry Krisztián 2005: *Budapest ostroma.* Budapest, Corvina.
Ungváry Krisztán 2015: *A megszálló magyar csapatok a Szovjetunióban 1941–1944.* Budapest, Osiris Kiadó.
Vasziljeva (Васильева, Мария) 2015: «Мы вдесятером насиловали немецкую двенадцатилетнюю девочку. Боялисьтолько, чтобы наши медсестры неузнали – стыдно». Из запрещенной книги лауреата Нобелевской премии по литературе белорусской писательницы Светланы Алексиевич. *Український політик* http://www.ukrpolitic.com/?p=6990 2015. október 9.
Vekszler–Volcsek (Векслер, Юрий–Волчек, Дмитрий) 2010: *14 дней по жизненно. О книге воспоминаний Габриеле Кёпп. Радио Свобода.* http://www.svoboda.org/content/transcript/2047877.html 2010. május 20.
Vert (Верт, Николай) 2013: Горячаявойна. Вчьи хобъятия хоторванные от семей советские военачальники находили утешение. *Книги Виктора Суворова. История безкупюр.* http://ledokol-ru.livejournal.com/502914.html 2013. március 15.
Závada Pál 2014: *Természetes fény.* Budapest, Magvető Kiadó.

Hivatkozott filmek

Anonyma (film) 2008: Фарбербок, Макс: *Безымянная – однажещина в Берлине (Anonyma – Eine Frau in Berlin).* Lengyel–német film. 131 perc.

Dasuk–Alekszejevics 1981: Дашук, Виктор–Режиссёр, Алексиевич–Светлана, Сценарий: *У войны не женское лицо.* Belorusz film. 123 perc.

Mészáros Márta 2014: *Láthatalan generáció.* Magyar film. 52 perc.

Sára Sándor 1996: *A vád.* Magyar film. 84 perc.

Skrabski Fruzsina 2013: *Elhallgatott gyalázat.* Magyar film. 52 perc.

Szaltykov (Салтыков, Алексей) 1967: *Бабьецарство.* Szovjet film. 97 perc.

Todorovszkij (Тодоровский, Пётр) 1983: *Военно-полевойроман.* Szovjet film. 87 perc.

ELIT- ÉS TULAJDONVÁLTÁS

KÁLI CSABA

Pártok és közigazgatás

Zala megye közigazgatási átalakulása 1945–1946-ban

Kérdésfelvetés és historiográfia

Az 1945-ös esztendő nem hagyta érintetlenül a központi és a helyi közigazgatást, ideértve az államigazgatást és az önkormányzatokat. Már a hatalomváltás első hulláma éreztette a hatását ebben a szférában, amely a következő években egyre kiterjedtebbé vált, elősegítve a mind teljesebb elitváltást.

A fenti rövid, tömör és emiatt árnyalatlan toposzok főként az országos, a központban zajló események feldolgozásán alapulnak. Ezzel szemben a mai napig nem kellően tisztázott, hogy milyen kölcsönhatások zajlottak a formálódó új elit és a helyi közigazgatás között egy adott régióban, megyében, kisebb térségben, településen. A kortárs szakirodalom is kevéssé reflektál a témát érintő lokális eseményekre, jobbára példálózó jelleggel ábrázol egy-egy jellemzően kirívó esetet. Ez érthető, hiszen sokszor hiányoznak azok az alapkutatások, amelyek segítségével kellő árnyaltsággal és hitelességgel lehetne bemutatni és elemezni a jelzett témába vágó regionális, illetve települési szintű eseményeket. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy magyarázó jelleggel, az eseményeket értelmezve, ahol lehetséges, a kvantitatív jellemzőket sem nélkülözve mutassam be a megyei, járási és községi önkormányzati hivatalok tisztviselőinek 1945–1946 folyamán megfigyelhető, meglehetősen gyorsan változó helyzetét és személyi összetételét az új hatalmi érában.

Alapvetően kvantitatív, azon belül is összehasonlító/összehasonlítható válaszokat keresek. A tisztviselők esetében például az igazolóbizottsági eljárásokban való részvételükre, pártállásukra és ebből fakadóan az ellenük folytatott politikai támadásokra koncentrálok. Egy másik aspektusból az érdekelt, hogy a formálódó új politikai elit miként próbál pozíciószerzési céllal behatolni a közigazgatási szférába, Zalában milyen eszközöket használtak ennek érdekében. Végül az 1945–1946-os évek közigazgatást érintő legnagyobb megrázkódtatását, a B-listázás Zala megyei ok-okozati összefüggéseit kívánom elemezni.

A témakör historiográfiáját vizsgálva, a közigazgatás háború utáni átalakulásának országos és ezen keresztül nemegyszer helyi vetületeivel legintenzívebben Gyarmati György foglalkozott, akinek több, egymásra épülő tanulmányát is felhasználtam a munkám so-

rán.[1] A közigazgatás és a politikai rendőrség kölcsönhatásainak megvilágításához hasznos segítséget nyújtott több, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által megjelentetett dokumentumközlés is.[2]

A helyi, helytörténeti jellegű szakirodalmi feldolgozások tekintetében a kérdést célirányosan tárgyalók nem, inkább csak valamely részletét érintő munkák születtek. Ezek meglehetősen vegyes színvonalat képviselnek, ahol a felhasználhatóságot a tárgybéli kidolgozatlanság mellett a „szocialista" korszakra jellemző politikai meghatározottság és ebből fakadó beszédmód is rontja. A rendszerint valamely kerek évfordulóra megjelent, brosúra színvonalú halmazból csak néhány tanulmány emelhető ki, amelyek ugyan nem mentesülnek a korszak paradigmáinak hatásai alól, de szakmai színvonaluk nemcsak említésre méltóvá, hanem citálásra is alkalmassá teszik őket.

Nem sokkal a mű tárgyát képező események után, 1960-ban született meg az a tanulmány, amelyet az 1956-os forradalomban viselt szerepe miatt a pécsi egyetem jogi karáról a Zalaegerszegi Állami Levéltárba száműzött Degré Alajos jogtörténész készített.[3] A következő nagyobb volumenű vállalkozás 1970-ben látott napvilágot egy évfordulós tanulmánykötet formájában.[4] Ugyancsak a kerek évforduló kapcsán jelent meg 1985-ben egy visszaemlékezés-kötet,[5] egy évvel korábban pedig egy tanulmány a nemzeti bizottságokról.[6]

Az 1990-es években több olyan kutatási projekt is beindult a Zala Megyei Levéltár bázisán, amely Zala megye korszakbéli közigazgatás-történetének feldolgozását tűzte ki célul. Elsőként Mikó Zsuzsa tanulmánya említendő 1995-ből, amely az 1945-ös év eseményeit vizsgálta.[7] A későbbiekben jelen tanulmány szerzője jelentetett meg a helyi politika és a közigazgatás kölcsönhatásaira reflektáló cikkeket.[8] Ugyancsak a kilencvenes évektől vált különösen virulenssé a községtörténeti monográfiák megjelentetése, amely váltakozó metodikai megközelítésben, de sok új elemet, tényt hozott a felszínre.[9]

Területszervezési változások és a helyi politika

Zala (vár)megye 1945–1946 során viszonylag jelentős területszervezeti változásokon esett át. A második világháború vége felé, 1945 márciusában–áprilisában a szovjet támogatást élvező jugoszláv partizánhadsereg gyakorlatilag visszavette a Muraközt és a Muravidéket, vagyis az 1941-ben Zalához visszacsatolt Alsólendvai, Perlaki és Csáktornyai járásokat,

[1] Gyarmati 1992; Gyarmati 1996; Gyarmati 2011.
[2] Krahulcsán–Müller 2009.
[3] Degré 1960.
[4] Tanulmányok 1970.
[5] Petrák–Tóth 1985.
[6] Balogh 1984.
[7] Mikó 1995.
[8] Káli 1997a; Káli 1997b; Káli 2000.
[9] A több tucat monográfiából csak tallózó jelleggel: Molnár 1998, Molnár 2000a, Bilkei–Káli–Petánovics 2001.

mely területeket a magyar fegyverszüneti egyezmény már korábban is a jugoszlávoknak biztosított.[10] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány közigazgatási jellegű területszervezési változtatásai szintén érintették Zala megyét is. Az 1945. július 8-án megjelent 4330/1945. M. E. sz. rendelet[11] a Balatonfüredi járás Veszprém megyéhez csatolásáról intézkedett, amelyet a 151.300/1946. B. M. sz. rendelet realizált 1946. január 1-jei határnappal.[12]

A megtörtént változtatások mellett számos olyan elem is akadt, amelyet már ekkor terveztek, de egyáltalán nem vagy csak később vált valóra. Példának okáért – a járások megyék közötti áthelyezésénél maradva – már 1945-ben szóba került a Tapolcai járás Veszprém megyéhez csatolása.[13] Ugyancsak ebbe a sorba illeszkedik Zala megye egyes településeinek közigazgatási rangemelkedésének vágya. Különösen Nagykanizsa város vezetői fejtettek ki ezen a téren jelentős erőfeszítéseket, felismerve a politikai változások adta új mozgásteret. A kérdéskör horderejét, helyi társadalmi és politikai dimenzióit mutatta, hogy ez az ügy, és csakis ez, egységbe tudta kovácsolni az egyébként antagonisztikus ellentétben élő helyi politikai erőket. A megye székhelyének áthelyezését – a korábbi évtizedek kategorikus elutasítottságának élményéből is fakadóan – a városvezetés nem erőltette, helyette a városból és a környékbeli járásokból és nem mellesleg a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) olajtelepeiből álló afféle „kismegyét" képzeltek el, amit Erdei Ferenc belügyminiszter sem ellenzett.[14] Ez a terv azonban nem realizálódott, helyette 1946-tól már egy újabb közigazgatási jellegű kitörési, függetlenedési pontot találtak a kanizsaiak, ami a törvényhatósági jog leendő megszerzésében öltött testet.[15]

A megye harmadik legnagyobb, igaz, csak nagyközségi jogállású települése, Keszthely nemcsak városi rangot, hanem egyenesen a megyeszékhelyi státusz megszerzését tűzte ki célul. Keszthely nagyközség elöljárósága 1946 júliusában, a nem sokkal korábban Zalába kinevezett új főispánt, dr. Papp Andort is megnyerte az ügynek. A terv a szovjet katonaság által ebben az időben kiürített Festetics-kastélyra mint leendő vármegyeházára alapozott. Az érvek és ellenérvek összecsapásában végül a magas költözési költségek és a hivatalnokok lakásigényének megoldhatatlansága eliminálta az ötletet.[16]

[10] Káli 2000, 174–175.
[11] *Magyar Közlöny,* 1945/71.; Bacsó–Mikos–Némethy–Szabó–Szabóky 1947, 159–160. Ugyanez a miniszterelnöki rendelet mondta ki a Miháldi és a Somogyszentmiklósi körjegyzőségek Somogyból, valamint a Bérbaltavári, Egervári, Győrvári és Olaszfai körjegyzőségek Vasból Zalához csatolását. A somogyiak azonban ekkor még nem, hanem csak 1948. augusztus 1-jével, míg a vasiak közül kizárólag az Egervári körjegyzőség átcsatolása történt meg 1950. március 16-án. Káli 2000, 175.
[12] *Rendőrségi Közlöny,* 1946/6.; Bacsó–Mikos–Némethy–Szabó–Szabóky 1947, 159–160. A Balatonfüredi járást a Szentantalfai körjegyzőség kivételével rendelték átcsatolni.
[13] MNL ZML IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1945. december 29.
[14] Káli 1997a, 186. Ez a vízió jól rímelt az Erdei–Bibó által tervezett „városmegye" koncepcióra. Gyarmati 1992, 213–215.
[15] Káli–Mikó 1995, 201–205. Nagykanizsa végül nem kapta meg a törvényhatósági jogot, így ezen a módon sem szabadult meg a megyei joghatóság alól.
[16] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 900/1946. Közölve: Káli–Mikó 1995, 185–186.

Az újraindult közigazgatás és az igazolási eljárások

Az 1945. március végi, április eleji frontátvonulás után a közigazgatás és lényegében minden más joghatóság ideiglenesen a helyi, települési szintű nemzeti bizottságok kezébe került. Ez az új hatalmi szerv 1945. április 5-én Nagykanizsán, érzékeltetve az új erőviszonyokat is, a Magyar Kommunista Párt Csengery utcai helyiségében alakult meg,[17] míg Zalaegerszegen pár nappal később, április 8-án hozták létre a városi nemzeti bizottságot.[18] Az a fajta spontaneitás, amely a keleti országrészben zajlott 1944 végén a nemzeti bizottságok alakulása terén, már nem volt jellemző a nyugati országrészben 1945 tavaszán létrehozott hasonló szervekre nézve, mivel ekkoriban már megjelent a 14/1945. M. E. sz. rendelet a közigazgatás ideiglenes rendezéséről, amely nem adott ugyan szilárd kereteket – ezzel az április 26-án kibocsátott 1030/1945. M. E. sz. rendelet próbálkozott –, de mégis legalább minimális hivatkozási alapot biztosított a nemzeti bizottságok jogállására nézve.[19] Már az alaprendelet, de főként annak kiegészítése is határozottan rendelkezett a képviselő-testületek megalakításában játszott katalizátorszerep betöltése után a nemzeti bizottságoknak a közigazgatásból való kirekesztéséről.

Addig azonban, amíg ez nem történt meg a gyakorlatban, a helyi nemzeti bizottságok mint elsődleges jogforrások működtek. Az úgynevezett demokratikus pártok, amelyek központilag működési engedélyt kaptak, vagyis a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), a Független Kisgazdapárt (FKGP), a Polgári Demokrata Párt (PDP) és a Magyar Radikális Párt (MRP) még egyenlő alapon delegálták képviselőiket a nemzeti bizottságba, általában pártonként három-négy főt. Nem törvényszerűen, de nem egy helyen már az első pillanattól kezdődően felfedezhetjük a későbbi úgynevezett blokkpártok (az 1946 márciusában formálisan is létrejött Baloldali Blokk) együttműködését. Zalaegerszegen ráadásul bizonyíthatóan kriptokommunistákból alakult meg a helyi SZDP, ami még inkább megkönnyítette az együttműködést, amelynek csoportképző oka kezdettől fogva az FKGP kalodába szorítása volt.[20] Így hiába biztosított a nemzeti bizottságokon belül a pártok között látszólagos „egyenlőséget" a jogszabály, a baloldali pártok – kiegészülve ráadásul a kivétel nélkül hozzájuk húzó szakszervezeti képviselőkkel is – maradéktalanul érvényesíthették az erőfölényükből fakadó akaratukat.

Ennek döntő jelentősége volt az események menetében, hiszen abban a rövid időintervallumban, amíg a nemzeti bizottságok hivatalosan is közigazgatási hatalommal voltak felruházva, gyakorlatilag minden szervezeti és személyi döntést meghoz(hat)tak. Ők nevezték ki az új szervek, mint például a népbíróságok, igazolóbizottságok vezetőit,

[17] MNL ZML XVII. 28. Nagykanizsai Nemzeti Bizottság iratai. 1/1945. (1945. április 5. jkv.); Káli 1997a, 183.

[18] Káli 1997b, 335.

[19] Bacsó–Mikos–Némethy–Szabó–Szabóky 1947, 152–158.

[20] Káli 1997b, 333–335.

illetve megerősítették – avagy nem – a korábban is működött hivatalok és intézmények első embereit.[21] Hatalmukat lényegében csak a helyi szovjet parancsnokság korlátozta.

A legfontosabb megyei közigazgatási szervek, az alispáni és a főispáni hivatal április 7-én, illetve 8-án kezdték meg működésüket, nem kis részben a szovjet katonai hatóságok nyomásgyakorlásának köszönhetően. A főispáni teendőket dr. Briglevics Károly zalaegerszegi ügyvéd kezdte el gyakorolni 1945. április 8-án.[22] A szovjet városparancsnokság pressziója jól felismerhető a hivatal működésének megkezdésében, hiszen annak első számú intézkedése olyan összeírások elrendelését képezte, ami szinte teljes keresztmetszetet adott Zala vármegyéről és elsősorban a szovjet parancsnokságnak volt rá szüksége.[23] Briglevics ideiglenes ténykedése április 23-ig tartott, amikor is megérkezett a megyébe a kormány által kinevezett főispán, B. Molnár József.[24] Az országos pártközi értekezlet 1945. április 16-án döntött a vármegyékbe küldendő főispánok személyéről, miután előzőleg megállapodtak abban, hogy melyik párt hány vármegyét és melyeket kapja meg. Zala vármegyét a főispáni posztot illetően az NPP kapta meg, aminek a tovagördülő hatása miatt később jelentősége lesz a közigazgatás alsóbb szintjein is.[25]

Az alispáni posztra a Zalaegerszegi Nemzeti Bizottság április 8-i alakuló ülésén a német megszállás után nem sokkal kényszernyugdíjazott, a megyei közigazgatásban több évtizedes, fokozatosan emelkedő karriert befutó dr. Brand Sándort nominálta, és egyúttal távollétében leváltotta a német megszállás után a helyére kinevezett, Németországba menekült, és onnan később sem visszatérő dr. Hunyady Lászlót. Ez a kinevezés vagy visszahelyezés azonban először súrlódásokat, majd többrétegű konfliktusokat eredményezett a megyei igazgatásban. Ennek megértéséhez mindenekelőtt tudni kell, hogy Brand kezdettől fogva nemcsak egyszerű tagja volt a FKGP-nek, de a Zala vármegyei pártszervezetben kezdetben informálisan, majd formálisan is vezető szerepet töltött be. Ez a tény már önmagában is elégséges volt ahhoz, hogy a fentebb ecsetelt, a nemzeti bizottságok és különösen az általuk megtestesített politikai oldal törekvései és Brand személye, politikai irányultsága keresztezzék, hovatovább kizárják egymást. Ez a pillanat már viszonylag korán, 1945. május 14-én elérkezett, amikor Brand Sándor lemondott alispáni megbízatásáról. Távozásában – lemondólevele tanúsága szerint – az is közrejátszott, hogy konfliktusba keveredett a főispánnal, aki szerinte korlátozta őt jogaiban. Tettének okául a politikai érdekellentétek mellett szakmai ütközések is szolgálhattak, mivel – a tanári végzettségű új

[21] Káli 1997a, 184–185; Káli 1997b, 338–339.

[22] Káli 1997b, 336. Briglevics Károly már nem először játszotta ezt a szerepet, 1919-ben még a Károlyi-kormány őt nevezte ki Zala vármegye kormánybiztos-főispánjává. A kommün bukása után számos perbe fogott baloldali személyt védett ügyvédként. Képbe kerüléséhez nyilván ezek a tények is hozzájárultak.

[23] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 1/1945.

[24] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 25/1945.

[25] Horváth–Szabó–Szűcs–Zalai 2003, 37.

főispánnal az élen – politikai alapon, olykor gyakorlatlan laikusok kezdtek beszivárogni ebben a kritikus időszakban a közigazgatás vezető pozícióiba.[26]

A formálódó új hatalmi struktúrában szinte valamennyi politikai erő egyik első számú zsákmányszerző területe volt a közigazgatás. A tisztviselői kar először ideológiai síkon jelentkező stigmatizálása, megfélemlítése gyorsan konkrét formákat öltött. A legkülönfélébb informális szűrési eljárások hamar becsatornázódtak a hivatalos igazolási eljárásokba, ahol különös hangsúlyt kapott az adott tisztviselőnek a közvetlenül az új éra kezdete, a „Stunde Null" előtti magatartása, vagyis hogy elmenekült-e a szovjet csapatok elől, vagy sem. Ez a tény alapvetően határozta meg a sorsát a későbbi igazolások, majd a B-listázások során is.

Zala megye összes állami és önkormányzati tisztviselőjéről nem rendelkezünk egzakt, egy időben keletkezett összesítő jellegű kimutatással arra vonatkozóan, hogy hányan hagyták el állomáshelyüket a front közeledtére. A több részforrás közül két olyan akad, amely egy-egy fontos, jól körülhatárolható tisztviselői tömböt jelenít meg szinte a maga teljességében. Ezek közül az egyik a szűkebben értelmezett – az árvaszék és a járási kültisztviselők nélküli – alispáni hivatal 74 alkalmazottját tartalmazó, 1945. április 27-i dátumot viselő összesítő kimutatás.[27] E lajstrom szerint a 74 vármegyei tisztviselő közül az összeírás időpontjában 22 nem tartózkodott az állomáshelyén. Közülük 12-en katonák voltak, ötöt nem igazoltak,[28] és mindössze öt tisztviselőt nevez a dokumentum „elmenekült"-nek. Ezek aránya tehát nem egészen 7% (6,76%).

A másik forrás alapján a községi alkalmazottak közül elmenekültek aránya rajzolódik ki. A körülhatárolhatóság és a későbbi összehasonlíthatóság kedvéért az alábbi, *1. táblázat*ban csak a községi (vezető)jegyzők és körjegyzők szerepelnek a kérdéses adattal.

Mint a táblázatból is plasztikusan látszik, az elmenekültek aránya szinte hajszálpontosan egyezik az alispáni hivatalból elmenekültek arányával. Mindezek ellenére hangsúlyoznom kell, hogy ez csak két forrás, kiterjesztett következtetéseket nem lehet egzakt módon levonni/levezetni belőlük, de nagyságrendi jellegű megállapítások megtételére

[26] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 599/1945. Brand a lemondólevelében április 11-ét jelölte meg, amikor úgymond „felszólítást" kapott a hivatala elfoglalására. E felszólítás nem kizárt, hogy a szovjet parancsnokságról érkezhetett. Lásd még Molnár 2000b, 326. Brand a lemondása után az FKGP megyei ügyvezetője lett, 1945. június 26-án az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe delegálták. Ezt követően már nem játszott meghatározó szerepet. Életrajzát lásd Fatér–Horváth–Kiss–Molnár–Németh–Sütő 2005, 50.

[27] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 31/1945. Lásd még némileg más számokkal: MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 684/1946. Utóbbi dokumentum dátuma: 1945. május 24. Forráskritikai oldalról több kérdés is adódik, mint például az, hogy ki számított elmenekültnek. Csak a külföldre eltávozottak, vagy bárki, akit ez az összeírás nem talált a helyén? Nem mellékes, hogy az öt elmenekültnek vett közül lényegében csak egy volt prominens személy, a már említett dr. Hunyady László alispán, míg a többiek alacsony beosztású (vármegyei díjnok) női tisztviselők voltak.

[28] Ez ekkor még csak egy önmaguk által elvégzett belső igazolás volt, amit sok hivatalnál, intézménynél megejtettek az első hetekben, minden jogszabályi alapot nélkülözve, hiszen a vonatkozó 1080/1945. M. E. sz. rendeletet csak 1945. május 2-án hirdették ki. *Magyar Közlöny,* 1945/20. Bacsó–Mikos–Némethy–Szabó–Szabóky 1947, 189–211.

már alkalmasnak tűnnek. Ennek az alacsony számnak több praktikus, racionális oka is lehetett. A háború végóráiban, ellentétben az ország keleti feléből, Budapestről elmenekült vagy áthelyezett tisztviselőkkel, Zalából már nem volt az országon belül hová hátrálni. A Német Birodalomba (Ausztriába) való kitelepülésre már sem idő, sem eszköz nem állt rendelkezésre 1945. március végén, így az itt honos tisztviselők közül a legtöbben, a későbbi általános megbélyegzés ellenére, nem hagyták el szolgálati helyüket. A táblázatból az is kiolvasható, hogy az elmenekültek döntő része Zala megye keleti járásaiból származott, a földrajzi okok miatt nekik nagyobb esélyük, több idejük, lehetőségük és reményük volt a hátrálásra.[29]

1. táblázat. **A helyben maradt és elmenekült községi (kör)jegyzők száma és aránya Zala megyében járásonkénti bontásban**[30]

Járás neve	(Kör)jegyzőség száma	A községi (kör)jegyző			Elmenekült (kör-)jegyzők aránya (%)
		helyben maradt	elmenekült	nincs adatolva	
Keszthely	13	11	2	0	15,38
Lenti	7	6	1	0	14,28
Letenye	11	11	0	0	0
Nagykanizsa	17	17	0	0	0
Nova	9	9	0	0	0
Pacsa	12	12	0	0	0
Sümeg	13	11	2	0	15,38
Tapolca	19	17	1	1	10,53
Zalaegerszeg	14	14	0	0	0
Zalaszentgrót	10	9	1	0	10
Összesen:	125	117	7	1	6,4

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 31/1945; MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 555/1945.

[29] A „szocialista" kori történetírásban toposzként jelentkező, az elmenekült tisztviselők szélsőségesen nagy arányszámának kritikai elemzését lásd Gyarmati 1996, 515.

[30] A táblázat adatai két azonos tartalmú, de némi időkülönbséggel keletkezett forrásból származnak. Az egyik 1945. április–május folyamán keletkezett: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 31/1945. A másik forrás az 1945. júliusi állapotokat tükrözi: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 555/1945. A két forrásban – a korszak forrásadottságaira általánosságban oly jellemző egymásnak ellentmondó vagy legalábbis nem komplementer kvantitatív adatolások ellenére – alig vannak egymásnak ellentmondó adatok. A „nincs adatolva" rovatban szereplő egy főt az „elmenekültek" kategóriájához soroltam a százalékos eredmények számításánál. Természetesen itt is felmerül forráskritikai oldalról, hogy ki számított menekültnek, hiszen elképzelhető, hogy csak a szomszédos városba vagy egyéb más belföldi településre menekült el az illető, és az összeírás idejére már vissza tudott jutni a szolgálati helyére. Ugyanakkor az, aki a megye keleti járásaiból menekült el, rosszabbul járhatott, mert a közlekedési nehézségek miatt esetleg nem tudott visszajutni az állomáshelyére, így az „elmenekült" státuszba került. Mindenesetre úgy vélem, az adatok legalább a nagyságrendi összehasonlításra alkalmasak más térségek hasonló forrásaival. (A táblázatban a Balatonfüredi járás eredményei nem szerepelnek adathiány miatt.)

1945 tavaszától eleinte spontán, majd szabályozott[31] módon, de azonnal beindult a tisztviselők, majd a társadalom különböző más rétegeinek igazolása is. Az igazolási eljárások célja a háborús és más bűncselekményeket elkövetők kiszűrésén túl az új politikai korporációk érdekeinek a közigazgatásban való megjelenítése lett, de minimálisan a „régi gárda" megfélemlítése, igazodásra késztetése is szerepelt a ki nem mondott célok között. Az igazolási eljárások lefolytatására általában járásonként hoztak létre egy bizottságot, míg a városokban több bizottságot is alakítottak. A nyugatról visszatértek igazolására külön úgynevezett nyugatos igazolóbizottságokat hoztak létre. Zala megyében tizenegy rendes (ebből három-három Nagykanizsán és Zalaegerszegen), valamint hét nyugatos igazolóbizottság alakult. Első körben a közalkalmazottakat kellett igazolni, majd újabb és újabb rendeletekkel az iparosok, kereskedők és más szabad pályán dolgozók kerültek sorra. Szerencsére a vármegyei tisztviselők igazolására vonatkozóan kompakt adatokkal rendelkezünk (*2. táblázat*), mely forrás az igazolási eljárások időbeli dinamikájára is rávilágít.[32]

2. táblázat. **Zala vármegyei tisztviselők (alispáni hivatal és járási tisztviselők) igazolása**[33]

Időszak		1945. II. negyedév	1945. III. negyedév	1945. IV. negyedév	1946. I. negyedév	1946. II. negyedév
Lefolytatott igazolási eljárások száma		117	31	24	6	4
Igazolt	teljes körűen	110	31	22	6	4
	feddéssel	1	0	2	0	0
	előrelépésben való visszatartással	1	0	0	0	0
	feltételesen	2	0	0	0	0
	vezetői állásra való alkalmatlansággal	1	0	0	0	0
Nem igazolt	állásától megfosztva	2	0	0	0	0

Forrás: MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 3/1946.

[31] 1080/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny,* 1945/20.; Bacsó–Mikos–Némethy-Szabó-Szabóky 1947, 189–211.

[32] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 3/1946.

[33] A lefolytatott igazolási eljárások száma lényegében mindössze hárommal több az érintett személyek számához képest, mivel az 1946. második negyedévében feltüntetett négy igazolásból három bírósági fellebbezés révén mondatott ki. Ezek között szerepel az a két személy, akiket 1945. második negyedévében állásuktól megfosztva nem igazoltak. A táblázatban az alispáni hivatal központi és kültisztviselői (járási főjegyzői hivatalok) szerepelnek.

A táblázatból azonnal látszik, hogy az igazolási eljárásokat a vármegyei hivatalnokok majdhogynem sértetlenül átvészelték. Az összes igazolás 64%-a, vagyis csaknem kétharmada megtörtént 1945 második negyedévében, ezután rohamosan csökkent az igazoló eljárások száma, 1946-ra már csak mindössze tíz eset húzódott át. Egy másik forrás más aspektusból közelítő számadata szintén az igazoltnak nyilvánítottak nagy arányát mutatja. A Zalaegerszegi II. számú Igazoló Bizottság 1945. július 7-én számolt be az addigi munkálkodásának részeredményeiről. Eszerint addig 533 közalkalmazott ügyét tárgyalták, amelyből 26 esetben (4,9%) született valamilyen elmarasztaló határozat, de csak egy személyt bocsátottak el az állásából.[34] A Zala vármegyei igazolóbizottságok 1946 végére – a rendelkezésünkre álló, szinte teljes körűnek tekinthető iratállomány szerint – több mint 23 000 személyt[35] vontak igazolási eljárás alá.[36] Azt sajnos nem lehet megállapítani, hogy ebből mennyi akadt fenn a rostán, és kapott valamilyen szintű elmarasztaló határozatot, de mindenesetre a fentebb citált források arra engednek következtetni, hogy minimális lehetett ez a szám, vagyis az új politikai elitnek nem sikerült ezzel az eljárással maga alá gyűrnie a közigazgatási kart. Nem véletlenül fakadt ki a „rossz eredmények" miatt Lakatos Dezső, az MKP Zala vármegyei bizottságának titkára egy 1946. január 4-én a pártközpontba küldött jelentésében: „igazolóbizottságok, népbíróságok nagyon gyengén működnek".[37]

A nemzeti bizottságok szerepe a képviselő-testületek újjáalakításában

A megyei nemzeti bizottság megalakulásának előkészületei csaknem két hónapot vettek igénybe. Formailag erre az átmeneti jellegű testületre lényegében azért volt szükség, hogy az törvényesen megválaszthassa az új vármegyei törvényhatósági bizottság legfontosabb testületét, a közgyűlést. A Zala Vármegyei Nemzeti Bizottság 1945. május 31-én alakult meg, a megyében létező öt párt harminc-harminc képviselőjéből.[38] A különböző politikai erők közötti látszólagos paritásosság első ízben a helyhatósági testületek megválasztásakor, a pártok által delegálandók arányszámainak megállapításánál fordult át nyers erőszakba. A későbbi blokkpártok a vármegyei törvényhatósági bizottság helyeinek elosztásakor semmit nem bíztak a véletlenre. A Zala Vármegyei Nemzeti Bizottság az alakuló, valamint a kicsivel később, 1945. június 17-én tartott ülésén határozott a megyei közgyűlési arányszámokról, összessé-

[34] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 854/1945.

[35] Egy 1946. március–május között keletkezett forrás szerint a jelzett időpontig 16 889 igazolási ügyet zártak le, amelyből mindössze 97 eset (0,6%) volt perorvoslat alatt. Ez az adat is azt a feltételezést erősíti, hogy minimális érdeksérelem keletkezhetett az igazolási eljárások során.

[36] Az MNL ZML által készített ide vonatkozó online adatbázist lásd http://www.zml.hu/nyilvantartasok/earchivum/segedletek/adatbazis/xvii.igazolo.bizottsagok.php, 2015. június 30.

[37] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1945. 10. ő. e. 5. oldal. 1946. január 4.

[38] *Zala,* 1945. június 6.

gében százötvenöt főben állapítva meg a testület létszámát. Eszerint Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottsága közgyűlésében az NPP, az MKP, az SZDP, valamint a Szabad Szakszervezetek harminc-harminc, az FKGP huszonöt, a PDP pedig tíz helyet kapott. Társadalmi beágyazottságát ennél az aránynál nagyobbnak vélelmezve, az FKGP panaszt emelt a belügyminiszternél, és tiltakozása jeléül az 1945. szeptember 15-i alakuló ülésről is távol maradt.[39] Részben ezt kihasználva, de ettől függetlenül is, az október 16-i közgyűlésen – az érdekeiknek megfelelően – gond nélkül keresztülvitték a baloldali pártok a megyei és járási rendőrkapitányok és a politikai osztályok vezetőinek kinevezését, megerősítését.[40]

Még az alakuló közgyűlés előtt, a megyei nemzeti bizottságban fennálló erőfölénnyel élve, az MKP, az SZDP, valamint az NPP és a Szabad Szakszervezetek képviselői „megrendült bizalmukat" kifejezve indítványozták a Brand Sándor után 1945. május 19-én kinevezett dr. Somogyi-Magyar István alispán felmentését, ami július 14-én meg is történt. Helyére a kommunisták által akkor még irányíthatónak gondolt szociáldemokrata párti dr. Dávid János – Kispest volt főjegyzője – került a megyei nemzeti bizottság javaslatára.[41]

A zalai kisgazdáknak a megyei közgyűlésben elszenvedett sérelme lassan meghallgatásra talált a belügyminiszternél, aki az igazságügyi miniszterrel egyetértésben 1946. január 23-án kelt rendelkezésével megsemmisítette a közgyűlés alakuló eljárását, és új eljárás lefolytatását rendelte el. A már korábban beindult helyi egyeztető fórumon, a pártközi értekezleten a kisgazdapárt képviselői előbb 70, majd 50%-os igénnyel léptek fel a közgyűlési helyeket illetően.[42] A belügyminiszter dr. Vida Ferencet küldte Zalaegerszegre 1946. március 9-én egyeztetésre, a Zala Vármegyei Nemzeti Bizottság újabb helyosztó ülésére, ahol a következő tervezet várta a kisgazdákat: FKGP: ötven, MKP: huszonhét, SZDP: huszonhét, Szabad Szakszervezetek: huszonhat, NPP: húsz, PDP: öt fő. Nem kellett senkinek nagy matematikai készség ahhoz, hogy felismerje, a kisgazdák számára ez a csöbörből vödörbe kerülést jelentette volna, ami miatt újabb panaszt nyújtottak be, amelyet a minisztériumok elutasítottak. Az 1946. április 13-ra kitűzött újabb alakuló törvényhatósági bizottsági közgyűlésre jelezte ugyan részvételi szándékát a kisgazdapárt, de azt a megyei

[39] MNL ZML IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1945. szeptember 15. Részleteiben közölve: Káli–Mikó 1995, 132–136. Az erőből való érdekérvényesítés az alakuló közgyűlésen abban is megnyilvánult, hogy a szakbizottságok megválasztásánál az adófelszólamlási bizottságok esetében a közgyűlés figyelmen kívül hagyta a kamarák által javasolt személyeket, mivel: „a Kamara jelöltje közül egy sem bír azzal a demokratikus szellemmel, ami őt a bizottsági tagként való megválasztásra érdemessé teszi."

[40] MNL ZML IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1945. október 16.

[41] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 651/1945.; IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 504/1945., 581/1945.

[42] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1945. 10. ő. e. 1946. január 4. Az FKGP az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon Zala megyében több mint 75%-os győzelmet aratott. http://www.zml.hu/adatbazisok/zalai.valasztasok/valasztas.eredmeny.php, 2015. július 1.

választmány döntésétől tette függővé. Ez vélhetően negatív lehetett, mivel a kisgazdák a jelzett napon újólag megtartott alakuló ülésen végül nem vettek részt.[43]

A nagyobb települések képviselő-testületeinek helyi nemzeti bizottságok általi megalakításánál kivétel nélkül ugyanez a forgatókönyv érvényesült, és a lényegében kitaszított kisgazdapárt reakciója is jobb híján ugyanaz volt. Különösen az 1945-ös nemzetgyűlési választások után tartott ki álláspontja mellett az FKGP, mivel ekkorra már nemcsak vélelmezte, hanem biztos tudatában volt társadalmi erejének. Zalaegerszegen 1945 júliusában a belügyminiszter utasította a polgármestert, hogy haladéktalanul hívja össze a városi képviselő-testületet abban az esetben is, ha a kisgazdapárt abban egyelőre nem kíván részt venni.[44] 1946 decemberében az FKGP még mindig távol tartotta magát a testülettől, mivel a helyi nemzeti bizottság – annak ismert erőviszony-sémájából adódóan – a pártnak a nemzetgyűlési választások alkalmával a megyeszékhelyen elért csaknem 64%-os eredménye ellenére a hatvantagú testületben mindössze öt helyet akart juttatni.[45] Arányaiban Nagykanizsán is hasonló helyzet alakult ki, ott ugyanis a városi nemzeti bizottság 1945. június 23-i ülésén úgy határoztak a baloldali blokkpártok, hogy a hetvenhat tagú képviselő-testületbe az MKP, az SZDP, az NPP és a szakszervezetek tizenhét-tizenhét, míg az FKGP nyolc főt delegálhat. Így, főként a kisgazdák távolmaradása mellett, nem volt nehéz a nemzeti bizottság által korábban hozott határozatokat, főként személyi döntéseket, ezzel a képviselő-testülettel legalizáltatni.[46]

Keszthelyen, az akkori Zala megye népességét tekintve harmadik legnagyobb, igaz csak nagyközségi jogállású településén is hasonlóan alakult ennek a kérdésnek a kezelése. A különbség annyi volt, hogy az MKP és az SZDP már a nemzeti bizottsági helyek számának megállapításakor is „próbálkozott", saját három-három tagsági helyük mellett az FKGP-nek csak két helyet szándékoztak juttatni.[47] Az a forrásokból nem derül ki, hogy

[43] MNL ZML IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1946. április 13. Részleteiben közölve Káli–Mikó 1995, 170–174. Az FKGP – amely szellemében és személyi összetételét tekintve erre az időre már teljesen átalakult – 1948. május 13-án vett részt először az addigra a hatáskörét tekintve elsekélyesedett törvényhatósági bizottsági közgyűlés munkájában.

[44] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 25/1945. Heti jelentések. 1945. július 20.

[45] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946.

[46] MNL ZML V.1513.b. Nagykanizsa város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 11489/1945. Nagykanizsán, Zalaegerszeghez hasonlóan, még 1946 decemberében sem vettek részt a kisgazdák a testület munkájában. MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottságának iratai. 1946–1948. 6. ő. e. A megyei titkár jelentése 1946. december hónapról. Ezt megelőzően nem sokkal a helyi SZDP – polgármesteri székének biztos megtartása érdekében – alkuba bocsátkozott a kisgazdákkal a kommunisták ellenében. Az 1946. októberi helyi pártközi értekezleten az FKGP-nek harmincegy helyet ajánlottak fel, a munkáspártok tizenkét-tizenkét, a szakszervezetek tizennégy, az NPP hét helyet kapott volna. Cserében akár az MKP ellenében is elvárták volna a kisgazdáktól az SZDP-s polgármester támogatását, amire a tervezett új arányok alapján meg is lett volna a lehetőség. Ez a variáció is szemlélteti, hogy a pártok egy-egy konkrét ügy érdekében ki tudtak lépni „természetes" szövetségesi kötelékeikből. MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 6. ő. e. A megyei titkár jelentése az 1946. október hónapról.

[47] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 237/1945.

ennek tükrében később milyen tervek születtek és realizálódtak a képviselői helyek pártonkénti számát és arányát illetően, mindenesetre az tudható, hogy a keszthelyi kisgazdák 1946 májusában még nem vettek részt nemcsak a képviselő-testület, de az elöljáróság, sőt a nemzeti bizottság ülésein sem.[48]

A szomszédos járás székhelyén, Zalaszentgróton egészen extrém helyzet alakult ki a helyi képviselő-testület megalakítása körül. Az alapképlet ugyanaz volt, mint az eddig taglalt esetekben. A Zalaszentgróti Nemzeti Bizottság kommunista elnöke létrehozott egy előkészítő „intéző bizottságot", amely a következő javaslattal élt a leendő képviselő-testület arányszámait illetően: MKP: nyolc, SZDP: nyolc, FKGP: három, NPP: két, valamint a három felekezet egy-egy tagja. A nemzeti bizottság elnöke azzal a rémhírrel traktálta a többieket, és egyúttal magyarázta az arányszámokat, hogy – 1945 júniusában vagyunk – a két munkáspárt fúzióra lépett, és rövid időn belül csak ez a két párt lesz, a többi megszűnik. A pár évvel későbbi jövőt illetően váteszi képességekkel rendelkező elnök semmitől sem riadt vissza, biztosítandó a hatalma korlátlanságát.[49]

A közigazgatás pártosodása

A közigazgatásban megszerzett vagy elérni vágyott hatalmi pozíciókért valamennyi párt és a mögöttük álló politikai közösség különböző intenzitással és olykor merőben más módszerekkel, de a konfliktusokat vállalva küzdött. Zala megyében több speciális oknak köszönhetően különösen két párt, az MKP és az NPP közigazgatásbeli helyzetbe kerülése, még inkább annak kísérletére tett politikai manőverek rajzolhatók meg a jó dokumentáltságnak köszönhetően. Az MKP esetében ennek különleges oka az, hogy a korabeli pártok által keletkeztetett iratok közül ennek maradtak ránk az iratai, legalábbis a közgyűjteményekben nyilvánosan ezek érhetők el. Az NPP esetében pedig a főispáni és a zalaegerszegi polgármesteri szék birtoklása miatti, a vonatkozó közigazgatási iratokban visszatükröződő pártbéli ügyek engednek bepillantást a zsákmányszerzés folyamatába. Természetesen statikus, különböző időpillanatokat rögzítő források a többi pártról is rendelkezésre állnak, de a dolog jellegénél fogva az eseménysor a folyamatosságot tekintve ezen esetekben kevésbé ragadható meg.

Az NPP már az első pillanattól kezdve maga köré kristályosított egy értelmiségi csoportot, akik közül nem egy személynél a radikális társadalomátalakító eszmék termékeny talajra hullottak.[50] Ennek kísérője volt a közigazgatás személyi téren való radikális meg-

48 MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946.

49 MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 380/1946. Röviddel később az arányszámok „megváltoztak": MKP: és SZDP: hét-hét, FKGP: hat, NPP: négy. Az eset arra is rávilágít, hogy az általános sztereotip kép ellenében az NPP blokkpártisága vagy annak „befogadása" a két munkáspárt által nemegyszer személyfüggő cselekedet volt.

50 Ezek közé tartozott Páldy Róbert, aki a harmincas években elindult falukutató mozgalom keretében több zalai faluban, térségben is megfordult, 1945-ben pedig az NPP egyik aktív szervezője lett Zalában. Életrajzát lásd http://tudastar.dfmk.hu/zalaiak?p=1124, 2015. május 6.

bolygatásának szándéka elsősorban az NPP, de szorosan mögötte az MKP érdekeit is szem előtt tartva, támaszkodva leginkább a főispáni posztra.[51] A parasztpárti főispánhoz folyamatosan futottak be a protekciót kérő levelek még a kevésbé jelentős posztokat illetően is, másrészről az ügymenetbe való beavatkozás kérvényezése sem volt ritka.[52] A közigazgatás szempontjából laikus főispán ezen kéréseknek természetesen igyekezett eleget tenni. Ez a ténykedése azonban hamar konfliktusforrássá vált a megyei adminisztráció szakembergárdájával szemben, két okból is. Egyrészt az állandósuló kézi beavatkozás zavarta a közigazgatásban dolgozók munkáját, másrészt ez éppen ellenük irányult, hamar rájuk sütve a „reakciós" és más stigmákat, a megfélemlítéssel indítva a kiszorításukat, gyengítésüket. Ez a folyamat – mint arra korábban céloztam – már 1945 májusában kiváltotta a több évtizedes közigazgatási gyakorlattal rendelkező, az FKGP-ben vezető pozíciót vállaló alispán lemondását.

A közigazgatási szakemberek megbélyegzése, szorosan ezzel együtt a „régi gárda" lecserélésének igénye, a „tisztogatás, pucolás" iparszerűen jelentkezett az MKP országos és helyi politikájában egyaránt. A kommunista párt járási titkárai rendszeres jelentéseiben állandó visszatérő téma volt a közigazgatásban való térfoglalás igénye, amely természetszerűleg kapcsolódott össze az igazgatási apparátus bírálatával.[53] Agresszivitásukat csak növelték az általánosan bírált tisztviselői kartól kapott riposztok, amelyek szerint azért nem tudnak a közigazgatásba szakembereket adni, mert a pártjuknak nincsenek tanult tagjai.[54] A tágabb értelemben vett „káderezés", a jellemzések készítése, adatgyűjtés és minősítés szakmányban folyt az MKP helyi szervezeteinek berkeiben, amelynek különösen a falusi (kör)jegyzők voltak a céltáblái.[55] Ezt a beavatkozási kísérletet a közigazgatási veze-

51 MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 789/1945. Főispánokat lásd Molnár András 2000b, 326.

52 MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 474/1945., 692/1945., 1056/1945., 49/1946., 764/1946.

53 MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1945. 15. ő. e. Részlet a Lenti járási titkár jelentéséből: „Sajnos az úgynevezett haladó értelmiség nagyon kicsi [...] főleg jegyzők, tanítók, [...] nem ide tartoznak. Márpedig a faluban a jegyző vagy a tanító a tekintély [...] Ezek mielőbbi kicserélése lenne indokolt [...] vagy legalább az áthelyezések." 1945. augusztus 27.; 16. ő. e. Részlet a Letenyei járási titkár jelentéséből: „a 25 éves reakciós rendszert mindenkor kiszolgáló főbírók, jegyzők és más beosztású közemberek [sic!] még mindig a helyükön vannak." 1945. szeptember 5.; 15. ő. e. Részlet a Lenti járási titkár jelentéséből: „Az egész járás területén kivétel nélkül a körjegyzőségek a reakciónak fellegvárai [...] Bízom abban, hogy a választás után itt alapos pucolás lesz." 1945. október 16.; 23. ő. e. Részlet a Zalaszentgróti járási titkár jelentéséből: „Legnagyobb baj ott van, hogy a közigazgatásban nincsenek párttagjaink [...] Szomorú tény, hogy járásom területén egyetlen egy községi jegyző nincs, aki MKP-tag lenne." 1945. december 31.; 14. ő. e. Részlet a Keszthelyi járási titkár jelentéséből: „Elgondolásom szerint egyik legfontosabb feladatunk a közigazgatást befolyásolni és ezért szoros kapcsolatot fenntartani azon elvtársakkal, akik valamilyen közügyi tisztséget [sic!] töltenek be." 1946. január 2.

54 MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 22. ő. e. Zalaszentgróti járási titkár jelentése 1946. január 22.

55 MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1945. 47., 48. ő. e.

tők folyamatosan szóvá is tették, ami a fegyelmik, internálások és a politikai rendőrség – rövidesen tárgyalandó – állandó vegzálásai közepette bizony már bátorságot igényelt.[56]

A közigazgatásban dolgozók párttagsági viszonyait vizsgálva meglepően gazdag forrásadottságokkal találkozunk (lásd *3. táblázat*). Több, különböző időben és különböző tematikában keletkezett forrás is tartalmazza a közigazgatásban dolgozók párthovatartozását, illetve ugyanezek vagy más források a hivatalokon túl az intézményekben (iskolák, kórház stb.) dolgozók párttagságáról is tájékoztatást adnak.[57] A következőkben – különböző forrásokból összeállítva – a megyei, járási és (kör)jegyzőségi szinteken dolgozó teljes vagy vezető beosztású köztisztviselők politikai párthovatartozását mutatom be.[58]

3. táblázat. **Zala vármegye alispáni hivatalában[59] dolgozók párttagsága 1946. februárban[60]**

Ténylegesen szolgáló tisztviselők száma	Párttagság					
	MKP	SZDP	NPP	FKGP	PDP	pártonkívüli
137	1	24	7	30	7	68
100%	0,70%	18%	5%	21,80%	5%	49,50%

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946.

A következő, *4. táblázat* a fenti alispáni hivatalban foglalt járási főjegyzői hivatalok (vármegyei kültisztviselők) párttagsággal összefüggő adatait részletezi. E táblázatban a járási hivatalokban dolgozó állami tisztviselők is szerepelnek.

A *3. és 4. táblázat* számadataiból jól érzékelhető, és önmagában is érthetővé válik a MKP éhsége a közigazgatási pozíciók iránt. Ugyanakkor igazolódik egy korábban tett megjegyzés, miszerint annak, hogy a főispáni széket az NPP szerezte meg, voltak a közigazgatásban továbbgördülő hatásai. Ez természetesen nem különleges dolog, a magasabb pozíciók birtoklásának pontosan ez volt az egyik fő célja, hogy ezt felhasználva szerezzenek az alsóbb szinteken még több posztot. A tíz járási főjegyzői állásból a dokumentum keletkezésének idején, 1946 februárjában, négyet olyan főjegyző töltött be, aki az NPP tagja volt,

[56] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946. Részlet a Zalaegerszegi járási főjegyző jelentéséből: „Nagyobb nézeteltérés az egyes pártok között nincs. Valamennyi pártnak, de talán legjobban a Magyar Kommunista Pártnak a sajátsága az, hogy a közigazgatásba beleavatkoznak." 1946. április 20.

[57] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946.

[58] Forráskritikai oldalról nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy a párttagsággal kapcsolatban citált és az abban kvantitatívan bemutatott tények valójában mennyire tények, vagyis a források hitelessége mennyire erős. Nem tudjuk, hogy az adatoknak mi volt az ősforrása, azt valamilyen hiteles dokumentum vagy bemondás, esetleg vélelmezés alapján jelenítették-e meg.

[59] A forrás az alispáni hivatal megnevezés alatt a központi tisztviselők mellett az árvaszék és a járási főjegyzői hivatalok (kültisztviselők) adatait is tartalmazza. A főjegyzői hivatalok tekintetében az állami tisztviselők nélküli szűkebb hivatalt (főjegyző, jegyző, segédszemélyzet) tartalmazza.

[60] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 5807/1946. 1946. március 25.

4. táblázat. **A Zala vármegyében működő járási főjegyzői hivatalok (önkormányzati és állami) személyzetének pártállása 1946. februárban**

Járás[1] neve	Létszám[2]	Pártállás					
		MKP	SZDP	NPP	FKGP	PDP	pártonkívüli
Keszthely[3]	18	0	3	0	0	0	15
Lenti[4]	12	1	8	1	0	0	2
Letenye[5]	11	0	3	0	4	0	4
Nagykanizsa[6]	16	0	1	1	0	0	14
Pacsa[7]	11	0	0	1	0	0	10
Sümeg[8]	14	0	1	0	1	0	12
Zalaegerszeg[9]	12	0	2	2	3	0	5
Zalaszentgrót[10]	9	0	2	1	2	0	4
Összesen:	103	1	20	6	10	0	66
Összesen százalékban	100	1	19,4	5,8	9,7	0	64,1

1 A táblázatból az 1946. január 1-jén már elcsatolt Balatonfüredi mellett, a Novai és a Tapolcai járások anyaga hiányzik a források hiánya miatt.
2 A létszámadatokban a szűkebben vett járási főjegyzői hivatal (főjegyző, jegyző és segédszemélyzete) mellett – ellentétben a 3. táblázat adataival – a megyei állami hivatalok járási szakközegei is benne foglaltatnak (járási tisztiorvos, állatorvos, gazdasági felügyelő, szociális titkár és ezek esetleges segédszemélyzete).
3 A három SZDP-tag között egy járási jegyző és egy tisztiorvos volt. Buzás Béla főjegyzőt pártonkívülinek nevezi a dokumentum.
4 MKP: dr. Hetés Ferenc járási tisztiorvos, SZDP: Bittera Béla jegyző, valamint itt említik a járási gazdasági felügyelőt, a szociális titkárt és a tiszti állatorvost is. NPP: dr. Balogh Géza járási főjegyző.
5 FKGP: járási főjegyző (Vida Ferenc), jegyző (Mesterházy István), tisztiorvos, állatorvos. Lényegében a négy legalacsonyabb rangú tisztviselő nem volt tagja semmilyen politikai pártnak a dokumentum szerint.
6 SZDP: járási gazdasági felügyelő, NPP: járási tisztiorvos.
7 NPP: Kasza Ferenc járási főjegyző.
8 FKGP: Karsai Antal járási főjegyző.
9 NPP: dr. Horváth József járási főjegyző.
10 NPP: dr. Liptai Jenő járási főjegyző.
Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946. 1946. február.

ami a párt zalai társadalmi beágyazottságához képest – e posztokat tekintve – igen nagy felülreprezentáltságot tükrözött.[61] Ugyanez a hatás magyarázhatja az SZDP felülreprezentáltságát is, hiszen az alispáni székben dr. Dávid János személyében egy SZDP-tag ült.[62] A pártok részéről tehát egyáltalán nem volt öncélú a közigazgatás vezető posztjainak megszerzése, az alsóbb szinteken az új kinevezések mellett, annak igazoltan idomító hatása volt a régebben ott dolgozókra.

[61] Az NPP az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon Zalában elért 5,17%-os eredményével nem szerzett a megyéből mandátumot. Összességében az NPP járási hivatalokban elfoglalt pozíciójának az aránya egybecsengett a párt megyei választási eredményével.

[62] Az SZDP a nemzetgyűlési választásokon Zalában 11,53%-os eredményt produkált. Az alispán személyén túl ennek a viszonylag magas aránynak lehetett még egy oka. A „régi" garnitúra képviselői, amennyiben megpróbálták a blokkpártok kegyeit keresni, akkor leginkább a legszalonképesebbnek tartott SZDP-t választották. Gyarmati 1996, 531.

A következő, *5. táblázat* a megyei és járási szint után a közigazgatás legalsó szintjén, a községi (kör)jegyzőségekben mutatja a tisztviselők pártokhoz való viszonyát. A forrásadottságok és ebből fakadóan a későbbi összehasonlíthatóság miatt ezen a szinten csak a (kör)jegyzők adatait tüntettem fel, nélkülözve a Balatonfüredi járást. A Tapolcai járásra nézve három olyan körjegyzőséget tartalmazott a dokumentum, amelyben nem találhatók adatok a párttagságról. Ez a három körjegyzőség hiányzik a táblázatból a Tapolcai járás soránál és a százalékos végösszesítésnél. Előfordult, hogy a felmérés pillanatában (1946. február) a körjegyzői állásban behelyettesített, megbízott vagy más módon helyettesítő személy állt, ebben az esetben a nála feltüntetett párttagságot vettem figyelembe.

5. táblázat. **Zala vármegye (kör)jegyzőinek pártállása 1946. februárban**

Járás neve	(Kör)jegyzőségek száma	Községi (kör)jegyzők pártállása[1]					
		MKP	SZDP	NPP	FKGP	PDP	pártonkívüli
Keszthely	13	0	3	1	2	1	6
Lenti	7	1	4	0	1	1	0
Letenye	11	1	1	1	2	0	6
Nagykanizsa	17	2	4	1	0	0	10
Nova	9	1	3	0	2	0	3
Pacsa	12	0	6	6	0	0	0
Sümeg	13	2	1	1	3	0	6
Tapolca	19	1	7	2	0	0	6
Zalaegerszeg	14	1	2	5	1	0	5
Zalaszentgrót	10	0	0	0	2	0	8
Összesen:	125	9	31	17	13	2	50
Összesen százalékban	100	7,2	24,8	13,6	10,4	1,6	40

1 Vö. Gyarmati 1996, 502–503. A szerző ebben a munkájában hasonló szerkezetű adatokat közöl országos viszonylatban, megyei bontásban, 1946 tavaszi állapotokat tükröztetve. Zala megye esetében összesen százkilencvenhét jegyzőt tüntet fel, ami közel sem vág egybe a fenti táblázat megfelelő adatával. Ennek ellenére a párttagságra vonatkozó százalékos részadatai, ha számszakilag nem is, de trendvonalukat tekintve megegyeznek az általam közölt eredményekkel. Még egy apró forráskritikai megjegyzés az országos összeírások lehetséges adattorzulására: a citált munka következő, a főispánok pártmegoszlását mutató táblázatában a zalai főispán neve helytelenül szerepel, Molnár Sándor helyett B. Molnár József a helyes névalak.

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946. 1946. február.

Ha a táblázat adatait összevetjük a megelőző kettőével, jól érzékelhetően a (kör)jegyzőségek szintjén is folytatódik az az irányvonal, amely a megyei és járási szinten volt megfigyelhető. Ahogy a megelőző kettőnél, úgy a közigazgatás legalsó hierarchiaszintjén is a pártonkívüliek hasították ki a legnagyobb részarányt. Ugyanígy feltűnő az SZDP és az NPP felül-, illetve az FKGP és az MKP alulreprezentáltsága.[63]

[63] A reprezentativitást minden esetben az adott párt által az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon elért eredményhez képest határoztam meg.

A politikai rendőrség és a közigazgatás viszonya

1945 végétől, 1946 elejétől az MKP egyre agresszívebben próbált meg teret nyerni a közigazgatásban, amihez egyre durvább eszközöket használt fel. Mivel az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után érzékelhette, hogy békés módon nem tud pozíciót szerezni, ez is bizonyára szerepet játszhatott a tanúsított magatartásában. Közvetlenül a – később részleteiben is tárgyalandó – B-listázások előtt is számos olyan rendelkezést sikerült a Belügyminisztérium útján kieszközölnie, amely a saját és időnként a szövetségesei, az ekkoriban hivatalosan is megalakuló Baloldali Blokk érdekeit képviselte. Az elbocsátások, fegyelmik, internálások, rendőri felügyelet alá helyezések előszobája volt az úgynevezett „kitolás", amely a korabeli szakzsargonban az áthelyeztetést jelentette.[64]

Gyakorlatilag bárki ellen lehetett fegyelmit indítani, amihez egy kisebb hiba vagy rágalom elegendő volt. A közigazgatás alsóbb szintjén állókra, különösen a községi (kör)jegyzőkre a megnövekedett munka miatt óriási fizikai és pszichikai teher nehezedett. Az adóbehajtás, a terménybeszolgáltatás, különösen a megszálló Vörös Hadsereg ellátása egy állandóan változó és ráadásul nem egyértelmű jogi környezetben lehetetlenné tette a hibátlan munkavégzést. Ezért lényegében bármelyik köztisztviselőnél találhattak valamilyen mulasztást, amely büntetést vonhatott maga után. A rosszindulatú rágalmakkal szemben nem lehetett védekezni, viszont a politikai rendőrség számára egy névtelen bejelentés vagy arra hivatkozás is elegendő volt a nekik nem tetsző tisztviselők vegzálásához.[65]

Közvetlenül a B-lista rendelet előtt jelent meg a kommunista párt által uralt Belügyminisztérium 153.902/1946/III. 8. sz. körrendelete, amely alapján azok ellen a vármegyei és községi alkalmazottak ellen, akik 1946. február 26. vagy az után rendőri felügyelet alá kerültek, internálva voltak, vagy a népbíróság előtt eljárás alatt álltak, azokat fegyelmi eljárás alá kellett vonni, és egyidejűleg állásukból fel kellett függeszteni. Ezzel az intézkedéssel jó pár olyan közigazgatási vezetőt vagy beosztottat félre lehetett állítani legalább időlegesen, akik ellen sokszor csak mondvacsinált okokból indították meg a fenti eljárásokat.[66] A Keszthelyi járás Rezi községében egy, a forrás által meg nem nevezett párt által tartott gyűlésen a szó-

[64] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Megyei Bizottsága iratai. 1945. 48. ő. e. [A] Lenti járási titkár jelentése, 1945. október 3. Huhn Béla lenti körjegyzőtől szeretett volna szabadulni a helyi MKP, javasolva a „kitolást", az alispánnal való áthelyeztetést. Ebben az időszakban az áthelyezések javarészt még járáson belül történtek, de mindenképpen megyén belül.

[65] Szinte provokációnak is felfogható a politikai rendőrség egyik utasítása a közigazgatás felé, amelyben tíz pontból álló adathalmazt kértek a teljes közigazgatási karra vonatkozóan, mindössze egynapos határidővel. MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 576/1946. 1946. június 3.

[66] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 6008/1946., 6009/1946., 6013/1946., 10.988/1946. Utóbbi eset a legabszurdabb: Halmos László zalaszentgróti községi jegyzőt a nevezett rendelet alapján felfüggesztették, egyúttal fegyelmit rendeltek el ellene, mivel 1946. május 21-én a járási politikai rendőrség internálta – megokolás nélkül. 1946. június 30-án az internálását megszüntették, augusztus 21-én B-listázták, december 3-án visszavették. Ehhez lásd még: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 709/1946.

nok arra buzdította a helybelieket, „ha nem tetszik nekik a községi jegyző, akkor nyugodtan hordják ki a faluból, ezért senkit nem fognak felelősségre vonni, és a rendőrség sem fog közbelépni". Több sem kellett a jegyző haragosainak, felszólították őt, hogy negyvennyolc órán belül távozzon, míg a járási jegyző utasította hivatali helyének megtartására.[67]

A már korábban jelzett „hivatásos" köztisztviselők és a politikai alapon kinevezettek közötti konfliktus is mélyülni látszott. Ez a probléma a gyakorlatban leginkább a főispán és a tisztviselői kar között jelentkezett. A főispán, mint laikus politikai kinevezett, természetesen eredményt akart felmutatni, illetve megtalálni a „demokrácia építésének hátráltatóit", akiket nemegyszer a „reakciós", a „régi tisztviselői gárda" tagjai között vélt felfedezni. Ennek lecsapódásai voltak az általa sorozatban indított fegyelmik és felfüggesztések, amelyek közül nem egy az alispán vagy a tiszti főügyész által felmentéssel ért véget.[68]

A közigazgatási szakemberek vegzálásának „élharcosa" az erős kommunista befolyás alatt álló rendőrség, azon belül is a politikai rendőrség volt.[69] Azt, hogy az államrendőrség Zala megyei kapitányságai és azok politikai osztályai mennyire álltak az MKP befolyása alatt, az alábbi két (*6.* és *7.*) *táblázat* szemlélteti.

6. táblázat. **A Zala megyei államrendőrség járási rendőrkapitányai és pártállásuk**[70]

Járási kapitányság neve	Járási kapitány neve	Pártállása
Balatonfüredi	Kalmár Béla	MKP
Keszthelyi	Oláh Dénes	NPP
Lenti	Fazekas Antal	MKP
Letenyei	Baranyi Károly	SZDP
Novai	Éliás Ferenc	MKP
Pacsai	Szökrönyös László	NPP
Sümegi	Pásztor Ágoston	MKP
Tapolcai	Balika István	MKP
Zalaszentgróti	Dombóváry Gyula	SZDP

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 32/1945. 1945. október 12.

67 MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946. Ugyanitt a nagykanizsai járási főjegyző 1946. november 5-i jelentése szerint: „egyes helyeken pártpolitika címén ártatlan embereket igyekeztek befeketíteni". Egy másik dokumentum szerint Taliándörögd község elöljárósága 1946. augusztus 5-én testületileg lemondott a körjegyzőt ért atrocitások miatt: „Pálmay Jenő körjegyző alaptalanul, minden ok nélkül, egy-két ember személyes bosszúja következtében 1946. február 20-tól állásából fel van függesztve. Az egész község lakossága száz százalékban mellette áll [...] egy-két piszkos jellemű ember áskálódása miatt nem lehetett visszahelyezni..." Taliándörögd község elöljáróságának levele az alispánhoz. MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 16.468/1946.

68 MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 5973/1946., 15.164/1946., 16.320/1946.

69 Krahulcsán–Müller 2009, 51–52.

70 A kimutatásból eredendően hiányzik a nagykanizsai és zalaegerszegi kapitány, mivel ott összevont járási-városi kapitányságok működtek. Vö. Gyarmati 1996, 530–532.

7. táblázat. **A Zala megyei politikai rendőrség létszáma és ezen belül az MKP-tagok száma**[71]

Magyar államrendőrség vármegyei, járási és városi politikai osztályának neve	A politikai osztály létszáma	A politikai osztály létszámából MKP-tag	
		fő	%
Zala vármegyei	13	12	92,3
Keszthelyi járási	5	5	100,00
Lenti járási	5	3	60,00
Letenyei járási	5	4	80,00
Nagykanizsai járási és városi	12	7	58,33
Novai járási	7	6	85,71
Pacsai járási	6	3	50,00
Sümegi járási	6	4	66,66
Tapolcai járási	5	1	20,00
Zalaegerszegi járási és városi	12	6	50,00
Zalaszentgróti járási	5	5	100,00
Összesen:	81	56	69,13

Forrás: MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Megyei Bizottságának iratai. 1945. 59. ő. e.

Mind a két táblázat, némileg eltérő tematikában ugyan, de ezáltal egymást is erősítve mutatja azt a kirívó felülreprezentáltságot, amely a rendőrségen – és azon belül is a politikai rendőrségen – belül az MKP-t jellemezte. A *6. táblázat*ban feltüntetett kilenc járási kapitány közül öt MKP-tag volt, és a többi posztot is a blokkpártok képviselői töltötték be. A politikai rendőrség személyzetének párttagsági viszonyait bemutató *7. táblázat* még nagyobb erőfölényt mutat az MKP javára, hiszen ennek tanúsága szerint az állomány csaknem 70%-a volt tagja a kommunista pártnak.

A politikai rendőrség által elkövetett törvénytelenségek időnként már az MKP egyes helyi vezetőit is zavarták. 1945 végén a Zalaszentgróti járásban a rendőrség politikai osztálya vezetőjének, Szaksz Gyulának a visszahívását az összes politikai párt, köztük az MKP is követelte.[72] Az államrendőrség helyi politikai osztályai már ekkor szinte állam az állam-

71 A dokumentum dátum nélküli, annyi bizonyos, hogy 1945-ben keletkezett. A politikai osztályok vezetőinek párttagságáról nincs összefoglaló adatunk, de az egyes források adatolása alapján a vezetői körben sem lehetett alapvetően más reprezentativitású az MKP megjelenése. Egy 1945. október 4-én, az MKP megyei bizottsága által keletkeztetett dokumentum szerint: „Mivel a rendőrség gépezetének felépítésénél nem vehetünk figyelembe kizárólag Párt [sic!] szempontokat, a főkapitány a vármegye területén ideiglenesen nemcsak kommunista vezetőket nevezett ki." MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Megyei Bizottságának iratai. 1945. 50. ő. e.

72 MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1945. 23. ő. e. Részlet a dokumentumból: „[Szaksz Gyula] mindenkit fenyegetett, és anélkül tartóztatott le, hogy annak valami oka is lett volna."

ban működtek. Egy-egy közigazgatási vezető érthetetlen letartóztatása, internálása ügyében hiába interveniált az alispán vagy a főispán, a járási politikai osztály vezetője megtehette, hogy ezeket a megkereséseket még csak válaszra se méltassa.[73]

Megyei szintű összefoglaló forrással nem rendelkezünk a politikai rendőrség által internált, letartóztatott közigazgatási szakemberekről, de több olyan forrással igen, amelyek egy-egy árulkodó részletet megmutatnak. A Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai között lelhető fel egy összesítés, amely az „1946. évben eljárás alá vont nagyobb reakciósok névjegyzéke" címet viseli. Ebben a dokumentumban ötvennégy név szerepel, közülük huszonnégyen valamilyen közigazgatási feladatot láttak el. Azt nem tudjuk, hogy valóban csak a „nagyobb reakciósokat" sorolták-e itt fel, de esetünkben az arányok az érdekesek.[74] Egy másik forrás, amelyik szintén a politikai rendőrség tevékenységének nagyságrendjét és irányát érzékelteti, a Sümegi járás főjegyzőjének 1946. április 19-i jelentése a megye alispánjának, amely szerint a járás tizenhárom (kör)jegyzője közül hat volt internálva.[75]

A B-listázás hatása az önkormányzati igazgatásra

Ilyen előzmények után érte a közigazgatást a vizsgált időszak legnagyobb megrázkódtatása, a B-listázás. 1946. május 19-én hirdették ki hivatalosan az 5000/1946. M. E. sz. rendeletet, amely a politikailag szándékolt tartalmához képest meglehetősen eufemisztikus, „az

[73] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 663/1946. Részlet a Pacsai járás főjegyzőjének 1946. április 19-én az alispánnak tett jelentéséből: „A járás területén az egyes hatóságok a legszorosabb együttműködésben vannak, kivéve a rendőrkapitányság politikai osztályát, amely mindenkitől függetlenítve magát, intézkedéseiben kizárólag a pártpolitika a fontos, és más egyéb ügyekben, legalábbis igen sok esetben, komoly tevékenységet nem fejt ki. A politikai osztály vezetője az MKP tagja, és azokat a nyilasokat, akik komoly tevékenységet fejtettek ki [...], akik jelenleg a MKP tagjai, egyáltalán nem vonja felelősségre, ezzel szemben ártatlan embert minden komoly indok nélkül elítél." MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946. Más esetekben teljesen tetten érhető a politikai megrendelés. Részlet az MKP Lenti járási titkárának a megyei bizottságnak tett 1945. november 28-i jelentéséből: „Valószínűleg a járási jegyző a közeljövőben le lesz tartóztatva, és annak a helyére kellene valakit szerezni. Általánosságban a most lefolyt tisztogatás miatt szükségünk volna két körjegyzőre és legalább két segédjegyzőre." MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Megyei Bizottsága iratai. 1945. 15. ő. e. A lenti járási jegyzőt, dr. Bittera Bélát 1946. február 16-án le is tartóztatta a járási politikai osztály. MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 275/1946. Részlet Zalaegerszeg polgármesterének 1946. október 9-én tett jelentéséből: „A közigazgatás nem egyszer zavarba jön jelentéktelennek látszó dolgok miatt. Legutóbb [...] egy városi altiszt meghalt, és a városházára egy fekete zászlót tűztünk ki. Az orosz városparancsnok ez ellen erélyesen tiltakozott, mondván, hogy az orosz nép nem tűri a fekete zászlót. Áttették az ügyet a Politikai Rendőrségre, ahonnan a vármegyei politikai rendőrfőnök (Balla Alajos őrnagy) telefonált, hogy mindaddig nem teszi le a kagylót, amíg a zászlót el nem távolítom." MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946.

[74] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 105. ő. e. A többi foglalkozási ág nagy szórást mutat, de feltűnő még a nyolc katolikus pap és a három különböző szintű kisgazda pártvezető.

[75] MNL ZML IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 7876/1946.

államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában" címet viselte.[76] A következőkben – ahogy eddig – a belügyi tárca alá tartozó vármegyei (beleértve a járási) és a községi önkormányzati hivatalok közszolgálati alkalmazottai körében fogom vizsgálni ezt a kérdést.

A folyamat nem érhette teljesen váratlanul a közigazgatás szférájában dolgozókat, ennek már számos előjelét tapasztalhatták egyrészt politikai, másrészt gazdasági vonalon. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottsága közgyűlésén, 1945. december 29-én Csepregi Zoltán a Szabad Szakszervezetek képviseletében szóvá tette az igazolóbizottságok „gyenge" teljesítményét. A „szabadon járkáló nyilasok", a „hivatalokban tomboló reakció", a „fasizmus helyükön lévő emberei" és a „Nyugatról visszaözönlő tisztviselők" eltávolításának megfelelő eszközét egy új B-listázásban vizionálta.[77] Az MKP megyei bizottságának 1946. február 18-i ülésén felvett jegyzőkönyvből kiderül, hogy helyben már készültek a B-listára, gyűjtötték az adatokat.[78]

A B-listázás folyamatában először minden érintettnek ki kellett töltenie egy kérdőívet, amely az alapadatokon túl az illető közszolgálati viszonyaira, illetve különösen arra terjedt ki, hogy a háborús viszonyokkal összefüggésben elhagyta-e az országot. A kérdőívre rávezették a hivatalfőnök, majd a főispán, végül a nemzeti bizottság rövid állásfoglalását. Ezt követően került a háromtagú B-listázó bizottság elé az ügy. A gépezet már jóval a rendelet hivatalos kihirdetése előtt beindult, mivel már május 6-án Zalaegerszegen, az alispáni hivatalban a belügyi megbízott az általa korábban átadott 2000 kérdőívből 1988-at át is vett.[79] Zala megyében 126.-tól 134. sorszámig kilenc B-lista bizottság működött területi alapon. A három tagot a Miniszterelnökségről, a Belügyminisztériumból és a szakszervezetektől delegálták. A Miniszterelnökségtől rendre az FKGP, a belügyi tárcától főként az SZDP, elvétve az MKP, míg a szakszervezetektől nagyobb részt

[76] *Magyar Közlöny*, 1946/113.; Bacsó–Mikos–Némethy–Szabó–Szabóky 1947, I, 237–242. A rendelet a közszolgálati alkalmazottak létszámát az 1937–38. költségvetési évben alkalmazottak számának 90%-ában akarta maximalizálni.

[77] MNL ZML IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1945. december 29. Az MKP központjában 1945. november 22-én döntés született a B-listázás kikényszerítéséről. Gyarmati 1996, 513. A MKP pártközpontja 1946. március elején részletesen instruálta az alsóbb szintű szerveit a küszöbön álló B-listázás technikai menetéről, és leplezetlenül megjelölte az elérendő politikai célokat is. MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 98. ő. e.

[78] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Megyei Bizottsága iratai 1946–1948. 3. ő. e. 1946. február 18.

[79] MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 662/1946.; IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. 51. doboz. sz. n. 1946. Vármegyei (központi), járási (községi) és városi tisztviselők alkották az 1988 főt. Az nem derül ki, hogy ebből mennyi volt a kitöltött kérdőív, de annyi bizonyos, hogy ennél nagyobb kört ebben a szférában nem érintett a B-listázottak száma. Gyarmati György, a már többször citált munkájában, a Belügyminisztérium alá tartozó vármegyei, városi és községi önkormányzati hivatalok esetében Zala megyére vonatkozóan 1667 eljárás alá vont tisztviselőről ír. Gyarmati 1996, 528.

az MKP, kisebb részt az SZDP tagjait küldték a bizottságokba.[80] Több bizottságban kialakult valamilyen pártalapú konfliktus, ami nemhogy a munka menetét, de már a megkezdését is nehezítette. Emiatt az előzetesen kialakított személyi összetétel szinte végig és folyamatosan változott.[81]

A B-listázás megyei szintű összegzését nehéz egzaktan meghatározni. A forrásadottságokból következően nem könnyű egy stabil kiindulópontot találni, hogy mihez képest történt a változás, és még ennél is nehezebb a folyamat végeredményét számszakilag pontosan megadni. A tanulmány elején megfogalmazott forráskritikai észrevételek e folyamat esetében hatványozottan érvényesülnek. Az egy időben, azonos témára és területre vonatkozó források számszaki adatai a legritkább esetekben vágnak egybe. Mivel ahogy fentebb kifejtettem, csak a belügyi tárca alá tartozó önkormányzati hivatalok létszámadatait vizsgálom, néha gondot okozott, hogy nem lehetett egyértelműen megállapítani az adott forrásból, hogy abba csak a jelzett szféra vagy más tárcák alá tartozó alkalmazottak, különösen pedagógusok, orvosok, igazságügyi tisztviselők is beletartoznak-e, vagy sem. Az is bonyolítja a kérdés számszakilag pontos megválaszolását, hogy a források viszonya olykor nem egyértelmű a Jugoszláviához de facto visszacsatolt három járás, valamint az 1946. január 1-jén Zala megyétől Veszprémhez átcsatolt Balatonfüredi járás esetében, vagyis tartalmazzák-e ezen területek személyzeti adatait, vagy sem. Nehezíti az időbeli összehasonlítást, hogy például okáért a vármegyei adatok esetében a különböző idősíkokban keletkezett források hol csak a szűkebben értelmezett alispáni hivatalt vették figyelembe, hol pedig hozzávették az árvaszéket, esetleg a számvevőséget is. Időnként szerepelt az úgynevezett kezelőszemélyzet a kimutatásokban, míg más esetekben nem. Ugyancsak nem egységesen kezelték a források az állásukban meghagyott, de különböző okok (például hadifogság, szülési szabadság) miatt tényleges szolgálatot nem teljesítő tisztviselőket.

A B-listázás mérlegének végső megvonását, annak teljesen egzakt megragadását egyenesen lehetetlenné teszik az egész folyamat revíziója során esett, már-már követhetetlen változások. A *8. táblázat*ban mégis megkísérlem a B-listázás Zala megyére vonatkozó adatainak kvantitatív megragadását, ami – a fentiekben kifejtettek értelmében – inkább csak a nagyságrendi összevetést biztosítja. Mivel a városok adatai vagy rendkívül hiányosak, vagy oly mértékben ellentmondásosak, ami azok összehasonlíthatóságát, sőt egyáltalán az értékelhetőségüket is ellehetetleníti, ezért ezeket kénytelen voltam inkább elhagyni, és csak jegyzetben utalni rájuk.

[80] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 98. ő. e. A kilencből elvben négynek ugyanaz volt a tagsága, miután végeztek az egyik területtel, utána kezdtek dolgozni egy másik térségben.

[81] MNL ZML X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai. 1946–1948. 98. ő. e.; MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 662/1946.; MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 51. doboz.

8. táblázat. Zala megye önkormányzati hivatalaira vonatkozó B-listázások részleges eredménye (megye, járások[82] és községek a városok[83] nélkül)

Közigazgatási egység neve		1938. évi normállétszám	1946. évi létszám B-listázás előtt	1946. évi létszám B-listázás után[2]
Vármegye (alispáni hivatal és árvaszék)[1]		66	89	50
Keszthelyi járás	járási főjegyzői hivatal		11	6
	(kör)jegyzőségek	52	104	53
Lenti járás	járási főjegyzői hivatal		8	5
	(kör)jegyzőségek	24	36	17
Letenyei járás	járási főjegyzői hivatal		7	5
	(kör)jegyzőségek	37	52	35
Nagykanizsai járás	járási főjegyzői hivatal		9	3
	(kör)jegyzőségek	38	63	44
Novai járás	járási főjegyzői hivatal		7	2
	(kör)jegyzőségek	22	44	24
Pacsai járás	járási főjegyzői hivatal		7	4
	(kör)jegyzőségek	28	48	30
Sümegi járás	járási főjegyzői hivatal		8	5
	(kör)jegyzőségek	30	67	36
Tapolcai járás	járási főjegyzői hivatal		8	6
	(kör)jegyzőségek	47	71	32
Zalaegerszegi járás	járási főjegyzői hivatal		9	6
	(kör)jegyzőségek	39	84	47
Zalaszentgróti járás	járási főjegyzői hivatal		7	5
	(kör)jegyzőségek	25	52	32
	Járási főjegyzői hivatalok összesen[3]	72		
Összesen:		480	791	447

1 A rovatba tartozó adatok egy 1947 áprilisában keletkezett iratsorozaton alapulnak, amelyben már benne vannak a revízió során visszavettek. MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz.

2 A B-listázás előtti adatban (89) benne vannak a délvidéki területek visszacsatolása során keletkeztetett új státuszok, amelyek az 1945-ös elcsatolás után is megmaradtak.

3 1938-ból a járási főszolgabírói hivatalokról nem állt a rendelkezésemre járásonként bontott adat, hanem csak egy összesítés. MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 662/1946.

[82] A mennél jobb összehasonlíthatóság érdekében a Zalától 1946. január 1-jén Veszprémhez csatolt Balatonfüredi járást nem vettem figyelembe.

[83] Nagykanizsa esetében az 1938-as normál létszám nem ismert, a B-lista előtti létszám 312 és 326 között mozog a különböző iratokban, de ennél is nagyobb az elbocsátottak közötti szórás, amely 114 és 199 között van dokumentumtól függően. Zalaegerszegnél szintén nem ismert az 1938-as viszonyítási alap, a megtartottak számát az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás 124-ben jelöli meg, míg az elbocsátottak száma 60 és 70 között mozog. MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz.

Közigazgatási egység neve		1938. évi normállétszám	1946. évi létszám B-listázás előtt	1946. évi létszám B-listázás után
Elbocsátottak száma és aránya összesen:	344 (43,49%)			
Elbocsátottak száma és aránya a vármegyénél:	39 (43,82%)			
Elbocsátottak száma és aránya a járási főjegyzői hivatalokban:	34 (41,98%)			
Elbocsátottak száma és aránya a (kör)jegyzőségeknél	271 (43,64%)			

Forrás: MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz; MNL ZML IV.404.g. Zala vármegye alispánjának iratai. Községi alkalmazottak törzskönyvi lapjai. sz. n. 7. doboz. MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 662/1946.

Mint a táblázat összegző sorából kiolvasható, az apasztás 43,49%-os mértéke rendkívül drasztikusnak mondható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a végösszeg már a revízió során visszavetteket is tartalmazza. Gyarmati György országos forrásokból vett adatai is megerősítik ezt a kirívó redukálást, tekintettel arra, hogy a Dunántúlon messze Zala megyében volt a legmagasabb az elbocsátottak számaránya.[84] Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a számadatok a státuszok megszüntetését takarják, amelyhez képest kevesebb volt a ténylegesen és éppen állományban levők száma. A különböző közigazgatási egységeket (megye, járás, község) tekintve nem találunk nagy szórást az elbocsátottak arányait illetően.

A B-listázás belső struktúrájának árnyaltabb megjelenítéséhez fontos adalék a vezetők és a beosztott tisztviselők elbocsátási arányainak vizsgálata. Ebből a szempontból a járási főjegyzői hivatalokról rendelkezünk egy olyan kimutatással, amely feltárja a különböző rangú tisztviselők közötti elbocsátási arányküIönbségeket. Szemügyre véve ezeket az adatokat, megdöbbentő kép tárul elénk. A főjegyzői hivatalokat a B-lista során gyakorlatilag lefejezték, a tíz járási főjegyzőből négy, míg a tizenhat jegyzőből mindösszesze három (!) maradt meg.[85] A vármegyei árvaszéket nagyságrendileg hasonló „pusztítás" érte.

A körjegyzőségek tekintetében is felért egy irtó hadjárattal a B-listázás, különösen, ami a községi (kör)jegyzőket illeti. A *9. táblázat*ban időben egy kicsit korábban kezdve szemléltetem a változások dinamikáját. Rendelkezésünkre áll a községi (kör)jegyzőkről egy 1943. második felében keletkezett összeírás, amely ekként az utolsó „békeév" állapotrögzítéseként is aposztrofálható.

[84] Gyarmati 1996, 528. A szerző adatai szerint Zala megyében a B-listázások előtt a belügyi tárca alá tartozó alkalmazotti létszám 1667 fő volt, amelynek 35,09%-át, vagyis 585 főt bocsátottak el. Ebbe beletartoztak az általam bevett közigazgatási egységeken kívül a városok adatai is, de a különbség számszakilag és a százalékos arányt tekintve még így sem elhanyagolható.

[85] MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz.

9. táblázat. Körjegyzők B-listázása Zala megyében, különös tekintettel az 1943-ban is pozíciójukban lévőkre[86]

Járás neve	Körjegyzőségek száma [1943-ban üresedésben]	A szovjet megszállás után helyben maradt (kör)jegyzők száma az 1943-ban összeírtak közül	B-listázott körjegyzők, akik		B-listázás után meghagyott, az 1943-as összeírásban is szereplő körjegyzők, pártállás szerint				
			az 1943-as összeírásban is szerepeltek	az 1943-as összeírásban még nem szerepeltek	pártonkívüli	MKP	SZDP	NPP	FKGP
Keszthely	13 [2]	10	6	2	1	0	0	0	0
Lenti	7 [1]	6	4	0	0	0	2	0	0
Letenye	11	9	7	0	0	0	1	0	1
Nagykanizsa	17	16	8	0	5	1	2	0	0
Nova	9 [1]	6	2	1	2	0	1	0	1
Pacsa	12 [1]	11	7	1	0	0	3	1	1
Sümeg	13 [2]	9	6	1	2	2	0	0	0
Tapolca	19 [3]	11	9	0	0	1	0	0	0
Zalaegerszeg	14 [2]	12	5	0	4	0	1	0	0
Zalaszentgrót	10 [2]	5	3	0	2	0	0	0	1
Összesen:	125 [14]	95	57	5	16	4	10	1	4

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. sz. n. 1943. 19. doboz.

A táblázatban közölt adatokból több, egymással összefüggő következtetés is levonható. Elsőként megállapítható, hogy az 1943 végi állapotokhoz képest 1944-ben a politikai fordulatok ellenére nem történt jelentős átrendeződés a körjegyzők személyében, hiszen az 1943-ban betöltött száztizenegy körjegyzői hely közül 1945 tavaszán, közvetlenül a szovjet megszállás után, az 1943-ban is e posztot betöltők közül kilencvenöt körjegyzőt (86%) a helyén találunk. Az *1. táblázat*ban közöltek alapján mindössze hét körjegyzőt neveztek meg elmenekültként, de azt nem tudjuk, hogy közülük mennyien voltak 1943-ban is pozícióban. Ami a táblázat legfontosabb mondanivalója, hogy azon túl, hogy legalább hatvankét községi (kör) jegyzőt, vagyis hajszálpontosan az összes (kör)jegyzőség vezetőjének a felét B-listázták, döntő részük azok közül került ki, akik már 1943-ban is e pozícióban voltak, vagyis a „régi gárdát" véreztették ki. A táblázatban harmincöt olyan körjegyző szerepel, akik megmaradtak ekkor még az 1943-ban is körjegyzői posztot betöltők közül.[87] Ha ezek pártválasztását ösz-

[86] Az összehasonlíthatóság érdekében a Balatonfüredi járást, valamint a délvidéki járásokat (Alsólendva, Csáktornya, Perlak) elhagytam a táblázatból.

[87] Az ominózus 1943-as összeírásban szereplők közül B-listázott és meghagyott községi (kör)jegyzők száma csak kilencvenkettő. Ennek a különbségnek – a helyben maradt kilencvenöthöz képest –

szehasonlítjuk az 5. *táblázat*ban feltüntetett adatokkal (körjegyzők pártválasztása 1946 februárjában), akkor azt tapasztaljuk, hogy a B-listázás után ebben a körben megnőtt az MKP és az SZDP részaránya, sőt valamelyest a FKGP-é is, míg az NPP-tagoké jelentősen csökkent. Hangsúlyoznom kell, hogy kis esetszámról van szó, időben eltérő felmérésekről, és a korábbiakhoz hasonlóan nem ismertek a párttagság rögzítésének körülményei. Mindenesetre ez a mikroszelet sem mond ellent a két legerősebb baloldali párt B-listán keresztüli sikeres közigazgatási pozícióbővítésének.

Az utolsó, *10. táblázat* szintén a (kör)jegyzők B-listázását szemlélteti, de némileg eltérő aspektusból. A táblázat alapjául szolgáló forrás azt mutatja be, hogy a megmaradt községi tisztviselők mely pártnak voltak a tagjai. Mivel a forrásban nem szerepel minden járás, ezért a már többször citált 5. *táblázat*ban foglalt, 1946. februárban keletkezett adatokból csak azokat vettem bele ebbe a táblázatba, amelyek adatait így össze tudtam hasonlítani, és szintén az összehasonlíthatóság érdekében itt is csak a községi (kör)jegyzőkre fókuszáltam.

10. táblázat. Zala megyei községi (kör)jegyzők pártállása a B-listázás előtt és után[88]

Járás neve	(Kör)jegyzőségek száma	Községi (kör)jegyzők pártállása a B-listázás előtt (1946 február)						B-listázás után megmaradt (kör)jegyzők száma	Községi (kör)jegyzők pártállása a B-listázás után (1946 szeptember)				
		MKP	SZDP	NPP	FKGP	PDP	pártonkívüli		MKP	SZDP	NPP	FKGP	pártonkívüli
Lenti	7	1	4	0	1	1	0	2	0	2	0	0	0
Letenye	11	1	1	1	2	0	6	3	0	1	1	0	1
Nagykanizsa	17	2	4	1	0	0	10	10	2	4	0	0	4
Nova	9	1	3	0	2	0	3	6	0	1	0	2	3
Pacsa	12	0	6	6	0	0	0	6	0	2	4	0	0
Sümeg	13	2	1	1	3	0	6	5	2	0	0	0	3
Tapolca	19	1	7	2	0	0	6	7	1	2	1	0	3
Zalaegerszeg	14	1	2	5	1	0	5	10	1	1	3	1	4
Összesen:	102	9	28	16	9	1	36	49	6	13	9	3	18
Összesen százalékban	100	8,82	27,45	15,69	8,82	0,98	35,29	100	12,24	26,53	18,37	6,12	36,73

Forrás: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946; MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz.

több oka is lehet, például a két forrás keletkezése között történt változások, de ezek pontosan nem követhetők.

88 A B-listázás előtti (1946. február) állapotokra vonatkozó táblázatrész adatainak forrása: MNL ZML IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 147/1946. (Lásd még az 5. *táblázat*ot.) A B-listázás utáni állapotokra (1946. szeptember) vonatkozó táblázatrész adatainak forrása: MNL ZML IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók. sz. n. 1946. 50. doboz. A járási bontásban közölt adatolásból a B-listázás utáni időszakra vonatkozóan a Keszthelyi és a Zalaszentgróti járások megfelelő adatai hiányoznak. A B-listázás utáni állapotnál a százalékszámítás a negyvenkilenc, pozíciójában megmaradt (kör)jegyzőre vonatkozik. Mivel a B-listázás után a PDP-nek nem maradt képviselője ebben a közegben, ezért a táblázat második részéből ki is vettem a párt nevét.

A táblázatból kirajzolódik a közigazgatás eme szegmensében is a B-listázás egyik legfőbb politikai következménye, nevezetesen a blokkpártok összességében való előretörése, különösen az MKP csaknem 40%-os részarány-növekedése és az FKGP visszaszorulása.

Összegzés

Az 1946 közepén kulmináló, de utórezgéseit tekintve még hónapokig tartó és részben a következő évre is áthúzódó B-listázás összességében csak egy állomása volt annak a folyamatnak, amely 1945 tavaszán megkezdődött, és 1950-ig eltartott, sőt egy másik dimenzióban még utána is folytatódott. Összefoglalásként, a tanulmányban kifejtett tézisek, következtetések halmazából a következő főbb konklúziók adódnak. A témául szolgáló vidéki történések bemutatásának eddigi elmaradása semmiképpen sem indokolható a források hiányával. Ezek vertikálisan és horizontálisan is olyan kiterjedtek még alsóbb szinteken is, hogy inkább a forrásbőség okozhat feldolgozási, metodológiai, forráskritikai problémákat, különös tekintettel a levéltári források kvantitatív adatoltságában rejlő ellentmondásokra.

Hatalomtechnikai oldalról a korábbi feldolgozásokban talán nem domborodott ki a nemzeti bizottságoknak az a kulcsszerepe, amely a későbbi blokkpártok (MKP, SZDP, NPP) számára a társadalmi beágyazottságukhoz képest hihetetlenül nagy előnyt biztosított már a kezdet kezdetén, ami idővel a közigazgatási-intézményi rendszer alrendszereibe is fokozatosan áttevődött. A közigazgatási apparátus, benne az önkormányzati igazgatásnak homo novusokkal való feltöltése kezdettől fogva erős késztetésként jelentkezett a formálódó új politikai elit részéről. A „régi gárda" fokozatos cseréje gyorsan eszkalálódó, egyre agresszívebb formát öltő politikai kérdéssé és cselekvéssé vált a blokkpártok, különösen az MKP körében. Az FKGP és a baloldali pártok közötti antagonisztikus ellentét Zala megyében különösen élessé vált az 1945-ös nemzetgyűlési választások után, amelyet a kisgazdapárt a megyében 75%-os fölénnyel nyert meg. A baloldali pártok felismerték,

hogy elért pozícióik megtartását, illetve továbbiak szerzését, társadalmi támogatottság, illetve beágyazottság híján csakis manipulatív, erőszakos politikai eszközökkel tudják véghezvinni.

A közigazgatási személyzet átrostálásakor az egyik legfontosabb fogáskereső kérdés lett az adott tisztviselőnek a háború alatti viselkedése, pontosabban az, hogy a végórákban elmenekült-e, vagy sem. Zala megyében az országos szintű feldolgozások és források elnagyolt és olykor szélsőségesen túlzó megállapításaival ellentétben alig akadt olyan tisztviselő, főként a vizsgálatba bevont körben, aki Nyugatra menekült/menekülhetett volna. Ennek kettős következménye lett: egyrészről nem keletkeztek tömegével üres státuszok, ahová be lehetett volna helyezni az új embereket, másrészről kellő indok sem volt a régiek elmozdítására. Emiatt az igazolóbizottságok sem tudtak első körben fogást találni a „régi gárda" tisztviselőin, ami csak fokozta az új hatalom korifeusainak frusztráltságát. Ez a kielégítetlen hatalomvágy, pontosabban annak kiélése először az önkormányzati testületek képviselői helyeinek, a blokkpártok által uralt nemzeti bizottságok általi elosztásakor vált látványossá, amikor is minden jelentősebb településen marginalizálni akarták az FKGP-t.

A közigazgatás „pártosodása" kezdettől fogva többdimenziós konfliktust generált, ami a vizsgált önkormányzati szférában, nem egészen egy év alatt, már egészségtelen méreteket öltött. A pártoknak a magasabb közigazgatási pozíciók megszerzése iránti vágya nem volt öncélú, annak az alsóbb közigazgatási szintekre továbbgördülő, bizonyítottan idomító hatása volt. Az MKP a pozíciószerzésben messzemenően felhasználta az általa Zalában is uralt politikai rendőrséget, amelynek segítségével, ha kezdetben nem is tudta direkt módon, érdemben növelni részarányát, legalább a többi párt pozícióját rombolta.

1946-ban valóságos sokkhatásként érte az önkormányzati szférát Zala megyében a B-listázás. Annak mérete messze meghaladta az országos átlagot, és az összehasonlító módon is vizsgálható forrásszeletek kivétel nélkül alátámasztják a blokkpártoknak a B-lista örve alatti pozíciónövekedését, vagyis az egész folyamat látens okát. Mivel a háború előtti tisztviselői gárdát ezt megelőzően alig tudták megbolygatni, ezért Zala megyében a B-listázásokban csapódott le mindaz a frusztráció, amely a blokkpártok által óhajtott és ahhoz képest megszerzett közigazgatási pozíciók közötti, számukra negatív különbözet révén képződött. Az önkormányzati igazgatás bénító jellegű megcsonkítása, amely a vezető pozíciókban ráadásul hatványozottan jelentkezett, kiábrándító volt azok számára, akik bíztak még a demokratizáló folyamatok érvényre juttathatóságában.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL ZML = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok
IV.402.a. Zala Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok
IV.404.e. Zala vármegye alispánjának iratai. Tárgyi csomók
IV.404.g. Zala vármegye alispánjának iratai. Községi alkalmazottak törzskönyvi lapjai
V.1513.b. Nagykanizsa város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok
X.22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága iratai
XVII.28. Nagykanizsai Nemzeti Bizottság iratai

Felhasznált irodalom

Bacsó Ferenc–Mikos Ferenc–Némethy László–Szabó Imre–Szabóky Jenő (szerk.) 1947: *Két év hatályos jogszabályai. 1945–1946.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.

Balogh Miklós 1984: A nemzeti bizottságok megalakulásának körülményei Zala megyében. In *Évkönyv 1984.* Zalaegerszeg, MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság. 137–166.

Bilkei Irén–Káli Csaba–Petánovics Katalin: *Zalavár.* Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza.

Degré Alajos 1960: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. *Levéltári Közlemények,* 1960/1. 3–21.

Fatér Bernadett–Horváth József–Kiss Gábor–Molnár András–Németh József–Sütő Károly 2005: *Zalai életrajzi kislexikon.* Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár.

Gyarmati György 1992: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezés átalakítása Magyarországon, 1945–1950 között. *Századok,* 1992/2. 202–226.

Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok,* 1996/3. 497–570.

Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL–Rubicon.

Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin (szerk.) 2003: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Káli Csaba 1997a: Nagykanizsa 1945-ben. In Kunics Zsuzsa (szerk.): *Zalai Múzeum 7.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 183–189.

Káli Csaba 1997b: Zalaegerszeg 1945-ben. In Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése. 331–350.

Káli Csaba 2000: Zala megye önigazgatása 1910–1950 között. In Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája, 1138–2000.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. 173–193.

Káli Csaba–Mikó Zsuzsanna (szerk.) 1995: *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1944–1945.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 37).

Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf (szerk.) 2009: *A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó. (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből, 1).

Mikó Zsuzsa 1995: Adatok Zala megye közigazgatás- és politikatörténetéhez 1945. In Káli Csaba–Mikó Zsuzsa (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1944–1947.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 37). 7–16.

Molnár András (szerk.) 1998: *Zalalövő története. Az ókortól napjainkig.* Zalalövő, Zalalövő és Környéke Közéletéért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány.
Molnár András (szerk.) 2000a: *Balatongyörök múltja és jelene.* Balatongyörök, Balatongyörök Község Önkormányzata.
Molnár András (szerk.) 2000b: *Zala megye archontológiája, 1138–2000.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
Petrák Katalin–Tóth Lászlóné (szerk.) 1985: *Sorsfordító évek Zalában. Visszaemlékezések az 1945–1948-as évekre.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Lapkiadó Vállalat.
Tanulmányok 1970: *Tanulmányok Zala megyéről, 1945–1970.* [Írta Béli József et al.] Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács.

CSIKÓS GÁBOR

Párhuzamos társadalomrajzok

A vidéki társadalom átformálásának kezdetei Jászdózsa és Páty példáján (1945)

„Ahol az embereket nem kötik egymáshoz a kasztok, az osztályok, a testületek, a családok kötelékei, ott túlságosan is hajlamosak arra, hogy kizárólag saját egyéni érdekeiket kövessék, készen állnak arra, hogy csak önmagukkal törődjenek, s visszavonuljanak a szűkös magánéletbe, ahol minden közösségi erény elenyészik. A zsarnokság nemhogy küzd eme tendencia ellen, inkább mindenhatóvá teszi, mert megvon az állampolgároktól minden közösségi élményt, minden kölcsönösségi szükségletet, egymás megértésének igényét, s az együttes fellépés valamennyi lehetőségét; úgy is mondhatjuk, befalazza őket a magánéletbe."[1]

Oswald Spengler híressé lett megállapítása – miszerint „a falu a világtörténelmen kívül helyezkedik el"[2] – joggal juthat eszünkbe akkor, amikor a falusi tanácsülési jegyzőkönyveket lapozgatjuk. Ménfedeztetési állomás létesítése,[3] haszonbérleti szerződések,[4] a tisztviselők járadékai képezik például Pátyon a bejegyzések gerincét, s szinte semmi sem utal arra, hogy ez már a második háborús év, hogy 1942-t írnak. De még a következő évben (amikor az utolsó háború előtti teljes jegyzőkönyv készült) is alig találni olyat, mely háborús viszonyokat feltételezne, egyedül talán az orvosi lakás kapcsán, melynek megépítését a község „a háború befejezése utáni időre halasztja, amikor is az építkezés a zárolt dokumentumok feloldása következtében lehetséges lesz".[5]

Fontos tehát mindig szem előtt tartani azt a körülményt, hogy a falu nem kicsinyített város, hanem önálló életet élő egység.[6] Társadalmában természetesen vannak a városéhoz hasonló rétegek; ilyenek a közigazgatás alkalmazottai, az adminisztráció vezetői, vagy, ahogy a falusi nyelv hivatkozik rájuk, az urak. Ha azonban csak az ő soraikban bekövetkezett változásokkal foglalkoznánk, amikor az 1944–1945-ös időszakot vizsgáljuk, feltétlenül csonka képhez jutnánk. Kimaradna a vizsgálódásból a legnagyobb csoport, az agrárnépesség, melynek városi rétegeknek való megfeleltetése felemás volna. A parasztok némelyike szintén leírható városias kategóriákkal, például a képviselő-testületben viselt tisztséggel, de még az ő esetükben is elengedhetetlen a paraszti értékrend figyelembevétele.

[1] Tocqueville 1994, 35.
[2] Spengler 2011, 114.
[3] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 42/1942. (1942. január 29.)
[4] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 4/1942 és 15/1942, illetve 27/1942.
[5] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 35/1943.
[6] Weis 1930, 34.

A paraszti kultúra értékrendjét lényegében három tényező adja: a földhöz való ragaszkodás, a fizikai munka kultusza, valamint a függetlenség.[7] Egymásba szervesen épülő értékek ezek, a világhoz való hozzáállás egységes részei. A föld kemény munkával eltartja a családot, s ily módon egy meglehetősen független státus alakítható ki. Még ha az úri pálya – a tanítóság vagy a jegyzőség – könnyebb életet teremthetett is volna, a parasztok többsége mégis elzárkózott tőle, alacsony presztízst tulajdonított neki, nem is annyira az alacsony bérezés miatt, hanem azért, mert az ilyen ember nem a maga ura.[8] Jászdózsán az úrrá lett paraszt sem adta fel a föld iránti ragaszkodást, Kiss Imre (1829–1906) 1847-től volt tanító a községben, s amikor a helyi lap, a *Jászság* közölte harmadik nejének a halálhírét, Kiss Imrére mint tanítóra és közbirtokosra hivatkoztak.[9] Három fia közül a legidősebb, Árpád (1862–1940) továbbvitte a gazdaságot, a másik két fiából – Jánosból (1870–1926) és Ferencből (1882–?) – vált csak értelmiségi (tanító, illetve állatorvos).[10] A pátyi parasztgazda, Polgár Benjamin (1854–1924) kereskedésbe kezdett, s ezt a kettős pályát vitte tovább fia, Béla (1878–1947) is, akinek Béla fiára viszont már csak mint földmívesgazdára, Lászlóra pedig jegyzőként hivatkoztak.[11]

A paraszti értékrend, a paraszti életmód évszázadokon át létező valóság volt: a Jászságban legkorábban az 1745-ös önmegváltás, Pátyon a jobbágyfelszabadítás óta, de valószínűsíthető, hogy a paraszti öntudat múltja is mély, s egészen a jobbágyidőkig visszanyúlik. Egy parasztcsaládnak a büszkeség forrása, ha elődeik már a jobbágyság korában is a jelen birtokot művelték.[12] A paraszti öntudat természetesen változott ezen időszak alatt, elég csak arra a látványos változásra utalni, amelyet az első világháború után sok helyen a tradicionális viselet elhagyása jelentett,[13] de az értékrend alapjai megmaradtak.

Amikor tehát a falusi elit változásaival kívánunk foglalkozni, legalább két utat kell bejárnunk: követni kell egyrészt egy politikatörténeti ívet, mely megrajzolja a községi vezetésben, az adminisztrációban bekövetkezett személyi változásokat. Ezzel azonban csak töredékesek volnának ismereteink: vázolni kell a paraszti élet változásait is. Ebben a kérdésben 1945 kapcsán főként a magántulajdon kérdésköre szolgáltathat támpontokat, mert a saját földbirtok képezte a társadalmi presztízs alapját, és az 1945-tel kezdődő földosztás éppen ezt az alapzatot kezdte ki.

Mielőtt azonban e folyamatok ismertetésére sor kerülne, érdemes néhány sort szentelni a módszertannak. Az összehasonlító módszert már Burckhardt is javasolta a fiatal történészek számára, amely szerinte „a hasonlóságok és a kontrasztok összevetése révén – olyan következtetéseket tesz lehetővé, melyeket húsz vaskos kötet sem kínálhatna gazdagabban".[14] A módszer első kidolgozói között volt Marc Bloch, aki kísérleti módszerként látta ezt egy olyan területen, a történelemben, ahol a kísérleti paradigma hagyományos formájában nem volna alkalmazható. Szomszédos és kortárs társadalmak összehasonlításával elkülöníthető lenne, melyek a helyi érvényű hatások, és melyek az általánosak.[15]

A módszer szerteágazó: voltaképp a jogban és az irodalomtudományban szívesebb fogadtatásra talált,[16] és bár ott munkál például Spengler és Toynbee munkásságában,[17] a történészek mindig tartózkodók voltak. Az 1970-es és 1980-as évek fénykora (főként német nyelvterületen és Skandináviában talált követőkre) számos nehézséget is feltárt a módszerrel kapcsolatban, amelyekből csak az egyik az összehasonlítás szintjeinek kérdése (a mikroszint a különbségek, a makroszint a hasonlóságok hangsúlyozásának veszélyét tartogatja). Sokkal nagyobb probléma a történelmi források kiegyensúlyozatlansága: ritka, hogy ugyanazon típusú dokumentumok hasonló minőségben maradjanak fenn.[18]

Ezen nehézségek is közrejátszhattak abban, hogy az összehasonlítás a magyarországi, lokalitásra fókuszáló, történeti kutatásban viszonylag mellőzött módszernek számít, igaz, a gazdaságtörténet terén Berend T. Iván és Ránki György[19] alkalmazták, az összehasonlító társadalomtörténeti munkákat mégis jobbára a külföldi kutatók – Chris Hann, illetve Tatjana Thelen – jegyezték. A módszer minden nehézsége ellenére jó eszköze lehet a történelmi feltáró munkának, különösen a modern korban, amikor a politikai jelszavak elfedik a korszak társadalmi gyakorlatát. Az összehasonlítás segíthet elkerülni az ideálképekhez való hasonlítás csapdáját, hiszen azáltal, hogy két csoport összehasonlításával végzi vizsgálódásait, megmutatja, milyen lehetőségek álltak valóban nyitva az adott társadalmak számára.[20]

Jelen tanulmány Páty és Jászdózsa társadalmát törekszik összevetni az 1944–1945-ös évben. Hogy miért éppen e kettőét, annak két oka is van. Az egyik gyakorlati: csak olyan települések választhatók az összehasonlítás alanyául, melyeknek története jól dokumentált, forrásanyaga fennmaradt. A másik elméleti: a jelen tanulmány egy nagyobb időszakot átfogó kutatás része, mely a polgári – kapitalista – átalakulás kezdetétől, az 1850-es évektől vizsgálja e két falu történetét egészen az 1950-es, 1960-as évekig, a téeszesítés időszakáig. Ez a százhúsz év fedi le nagyjából az önálló parasztság létezésének időszakát. Nagyjából, hiszen a szabadparaszti társadalmak korábban is léteztek, a Jászságban már 1745-től. A kutatás éppen ezzel a múltbéli örökséggel foglalkozik, mely eltérő feudális múltban (szabadparaszti–jobbágyi), eltérő vallási megoszlásban (katolikus–döntően református) ölt testet olyan kétségtelen hasonlóságok mellett, mint hogy mindkét település lakossága agrárnépesség, s mindkettő viszonylag alacsony lélekszámú.[21]

[7] Erdei 1973.
[8] Fél–Hofer 2010, 284.
[9] *Jászság*, 1888. október 21. (1) 19.
[10] Szabó I. 1973, 52.
[11] MNL PML V. 1087 Cb Páty nagyközség iratai. Elnökségi iratok 44/1936. (1936. május 23.)
[12] Fél–Hofer 2010.
[13] Kósa 1998, 32, 34.
[14] Burckhardt 2001, 45.

[15] Gyáni 2006, 37–38.
[16] Haupt 2007, 697.
[17] Petrusewicz 2004, 147.
[18] Green 2004, 50.
[19] Tomka 2004, 727.
[20] Thelen 2003, 27.
[21] Magyarország közhivatalainak cím- és adattára szerint Páty lakossága a tárgyalt időszakban körülbelül 2700 fő, Jászdózsáé 4500, vagyis európai mércével mérve mindkettő a *kis agrártelepülések* közé tartozik. Dovring 1956.

A falvak természetesen nem légüres térben élik a történelmüket, és bár saját társadalmi életük biztosít számukra egyfajta – politikatörténeti szempontú – történelmen kívüliséget, az állam növekvő befolyása miatt aligha mentesíthetik magukat a politikatörténet változásaitól. A fentebb már említett, az összehasonlításkor fellelhető nagy különbségek mellett éppen a korszakban egyedi hatások is fellelhetők, így az, hogy földrajzi elhelyezkedésükből fakadóan a front másfél hónap különbséggel érte el őket.

A generációkon átívelő struktúrák azonban még egy világháború hatására sem enyészhetnek el pillanatok alatt.[22] Az önálló paraszti létforma – megtépázva ugyan, de – átvészelte a második világégést is, és tizenöt év kellett még, hogy termelőszövetkezetbe temessék: ez szovjet mintára Magyarországon is a falusi elitekkel szembeni hadjárattal zajlott.[23] Verdery véleménye, hogy a második világháború utáni időszak példa nélküli beavatkozást hozott a parasztság életébe.[24] Mikor vette kezdetét ez az erőszakos átalakítási folyamat? 1948-ban, a kommunista hatalomátvétellel? Vagy 1950-ben, a falusi tanácsok megalakulásával? Esetleg már 1945 is a fordulat éve,[25] amely évről John Lukács a következő szemléletes megállapítást tette: „kétfelé húzó 45-ös: a németesen masírozó 4-es, nyomában a karikalábú amerikai 5-össel: fiatal csikó, amerikai figura, cowboykodó, a Vadnyugat éve".[26] 1945 mindenképpen a szovjetek éve is: megszállóerejük nélkül másképp alakult volna Kelet-Európa sorsa.[27] Hogy mi lett volna ez a sors, arról nehéz nyilatkozni. Thomas Jefferson érvelését követve azonban megállapítható, hogy a lakosság olyasféle autonómiája nélkül, amilyennel az önálló parasztgazdák rendelkeztek, egészen biztosan nem születhet demokrácia.[28] Jászdózsa és Páty társadalomtörténetének összevetése alulnézeti, tapasztalattörténeti[29] hozadékkal igyekszik hozzájárulni ehhez a kérdéshez.

Közigazgatás-történet

A jászdózsai közigazgatás története

Hogy az 1945-ös új elit miféle sorsot szánt a réginek, azt dr. Szentirmay Elemér főszolgabíró Budapesten, 1945. április 12-én keltezett levele egyértelművé teszi: „Emberbaráti kíméletet a Nemzeti Bizottság senkivel szemben sem gyakorolhat, mert a nyilasok és volksbundisták sem kímélték a mai rendszer embereit".[30]

22 Klingman–Verdery 2010, 4.
23 Lynne 2005, 319.
24 Verdery 2009, 307.
25 Čepič 2008, 6.
26 Lukacs 1999.
27 Okey 1986, 197, 198.
28 Scott 1998, 355.
29 Ö. Kovács 2012, 16, 17.
30 MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 3/1945. (1945. április 12.)

Ha valaki egy-egy faluban kívánta volna ennek a szellemében végrehajtani a váltást, nem lett volna nehéz dolga. A községek közigazgatása ugyanis csekély létszámú volt. Nigrinyi Ferenc egyik novellájában anekdotikusan eleveníti fel, hogy az első világháború előtt még a tizenötezres lélekszámú Jászárokszállás közigazgatásához is elég volt néhány pennás ember, hiszen „az olyan nép között, mint az árokszállási, elég volt a rend fenntartására az, hogy megválasztottak olyan tetszetős embert rendőrtanácsosnak, mint Terjék Sándor".[31]

Hasonló képet mutat Páty is. 1937-ben összesen tizenkét nevet találunk a belügyi igazgatás alá tartozó hivatalok férfi alkalmazottainak listáján, s ebből két fő kézbesítő, egy hegyőr, öt pedig mezőőr volt.[32] Csak négyük volt úr tehát, vagyis olyan tanult ember, aki megkülönböztetett szerepet töltött be a község életében: a főjegyző mellett ilyen az aljegyző, a községi irodatiszt és az orvos, aki (általában mint a legtöbb adót fizető lakosok egyike) maga is tevékeny résztvevője volt a községi képviselő-testületnek. A testülethez a főjegyzőn és az orvoson kívül tartozó többi személy – a főbíró, a helyettes bíró vagy másodbíró, a közgyám, a pénztárnok, a három esküdt vagy tanácsos, valamint a képviselő-testületi tagok – már jellemzően a falu őslakos népességéből került ki: ők voltak a leginkább elismert gazdák, iparosok. Formailag tőlük függtek az urak, akik választás útján kerültek a községbe, és akiket állami fizetésükön felül a község tartott el azzal, hogy földet és lakást biztosított számukra.[33] De a község biztosított jövedelmet az úri közönség olyan tagjainak is, akik nem annyira a közigazgatásban, mint inkább a kulturális életben betöltött szerepük miatt szereztek tekintélyt: a tanítóknak és a papoknak. 1847-ben Pátyon a jegyző 54 hold földet kapott a községtől, a tanító és a lelkész pedig 16-16-ot;[34] Jászdózsán 1856-ban a lelkészi állomás conventióval együtt 103 hold földet tett ki, a kántori pedig 8-at.[35]

Az úri közönségnek a községtől való függése azonban idővel sokat lazult, mivel azok állami fizetést kaptak, s mert a jegyző közigazgatási szakértelmével másé nem vetekedhetett egy-egy községben. A község ugyanis bár önálló volt,[36] de meg kellett felelnie a mindenkori törvény előírásainak, a kormány és a törvényhatóság rendelkezéseinek, állandó összeköttetést kellett tartania – a főszolgabíró útján – a megyével. Ezen összetett feladatnak a dualizmus idejétől egyre inkább csak a jegyző felelhetett meg, s bár a község végrehajtó szerve továbbra is a községi elöljáróság maradt,[37] annak tényleges ereje a jegyzőhöz képest egyre csökkent.[38] Hogy milyen nehezen pótolható a jegyző vagy az adóügyi jegyző, arra az 1945-ös esztendő sok példát sorakoztat, így például Jászfelsőszentgyörgyről ismeretes egy panasz, miszerint a jegyző menekülése miatt teljesen megbénult a község admi-

31 *Jászvidék*, 1929. szeptember 29. (9) 39.
32 MNL PML V. 1087. Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok. Jelzet nélkül. (1937. április 15.)
33 Fél–Hofer 2010, 257.
34 MNL PML IV. 482. Páty úrbéri per 42-92 számú iratok. Páty helysége úrbér és majorság földjeinek 1847ik osztályzat szerinti kiszámítása.
35 MNL JNSzML V. 199. Jászdózsa város levéltára. Telekkönyvi birtokívek 4-133 (1881).
36 Karácsony 1985, 337–338: „Magyarország valóban a kis autonómiák klasszikus hazája".
37 Horváth 2014, 248–249.
38 Weis 1931, 57.

nisztrációja. A főbíró azt javasolta, hogy az adminisztratív feladatokkal Bánhegyi Béla római katolikus plébános bízassék meg, aki különben is jogvégzett személy.[39]

Páty és Jászdózsa úri közönségének összevetésekor az első szembetűnő különbség, hogy míg az előbbinél szinte csak idegenből érkezett személyeket találunk, Jászdózsa vezetése már 1916-tól helyi születésűekből állt, így az iskolaigazgató Kiss Imre János (1870–1926), majd Révfy Lajos (1871–1949). A plébános Bozóky János (1861–1927), majd Kiss Balázs (1877–1948), a jegyző pedig 1916-tól Révfy Dezső volt.

A jászdózsai főjegyző hivatali ideje átfogja a Monarchia végnapjait, a forradalmak időszakát és az ellenforradalmi, majd a nyilas rendszert, s végül a háború utáni első hónapokat. Révfy Dezső 1886. január 20-án Jászdózsán született;[40] édesapját, Révfy Károlyt (1848–1935) 1873-ban választották a község kántorává, akkor költözött Újpestről Jászdózsára. Nem ő volt az első Révfy, aki a Jászságot választotta lakhelyéül: Révfy Károly nagybátyja, György (1793–1854) kántor Markazról költözött Jászjákóhalmára, az ő fia Révfy László (1836–1900) jogi tanár, aki „szívósan küzdött Pozsony magyarosodásáért".[41]

A Révfy család hamar megbecsülést szerzett Jászdózsán, de a Révfyek is erős szálakkal kötődtek a településhez. A kántor legidősebb fia, a már említett Révfy Lajos harminchárom éven át volt iskolaigazgató Jászdózsán, több helytörténeti témájú művet szerkesztett, az egyikkel *(Jászdózsa község monográfiája)* a Faluszövetség nagy ezüstérmét nyerte el.[42]

Révfy Dezső a közigazgatási tanfolyamot Kassán végezte 1909-ben, majd a szülőhelyét környező településeken (Kál, Jászfelsőszentgyörgy és Alattyán)[43] való szolgálat után Jászdózsa főjegyzőjévé választották. Elődjét, a vágbesztercei származású Buday Andort (1846–1928) szintén hosszú szolgálati idő, negyven év[44] után nyugdíjazták.[45] A jegyzők között egyfajta családi folytonosság is formálódott, mivel Révfy Dezső megválasztására négy hónappal, 1916. május 1-jén feleségül vette elődje lányát, Margitot.

Jászdózsa életében tevékeny részt vállaló ember volt, mint a jegyzők általában, részt vett a falusi intézmények vezetésében, így a Testnevelési Bizottság, a Levente Egyesület, az Iskolán Kívüli Népművelő Bizottság és a Vöröskereszt Egyesület elnöke, az Úri Kaszinónak pedig alelnöke volt.[46] Hosszú hivatali ideje alatt bizonyos gyakorlatot szerzett a társadalmi földcsuszamlások túlélésében is: az 1919-es Tanácsköztársaság alatt Jászdózsán maradt. Némi önirónia is megcsillan az erről az időszakról készült beszámolójában, melyet 1919 augusztusában írt: „egyrészt megélhetésünk lehetősége kényszerített bennünket, máskülönben pedig dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy abból a tényből, hogy mi a helyünkön maradtunk a községi lakosságra csak előny háramlott [...]. Hogy esetleg egyesekkel történtek méltánytalanságok, annak mi nem vagyunk az okai, mert sajnos rendelkezési jogaink nem voltak s tulajdonképpen mint íródeákok működtünk".[47]

39 MNL JNSzML IV.1. Főszolgabírói iratok 13/1944.
40 És Jászdózsán is hunyt el, 1968. január 14-én.
41 Szinnyei (http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/, 2015. július 20.
42 *Katolikus lexikon.* http://lexikon.katolikus.hu/R/R%C3%A9vfy.html 2015. július 21.
43 Scheftsik 1935. http://vfek.vfmk.hu/00000113/adat_13.htm 2015. július 20.
44 *Jászvidék,* 1928. november 11.
45 *Jászárokszállás és Vidéke,* 1916. január 6. (8) 1.
46 Scheftsik 1935. http://vfek.vfmk.hu/00000113/adat_13.htm 2015. július 20.

Hivatalban maradt a második világháború idején is, 1945 áprilisában még mindig ő volt Jászdózsa, bevallása szerint párton kívüli, főjegyzője. A főbíró, Béres István (1888–1978) és az iskolaigazgató, Kiss Lajos (1893–1978) ekkor már kisgazdapárti; a rendőrparancsnok, Tóth Ernő (1914–1994) pedig a Nemzeti Parasztpárt (NPP) tagja volt.[48] Szembetűnő egyrészt, hogy a vezetőség majd minden tagja immár valamilyen párthoz tartozik: korábban Jászdózsán a Magyar Élet Pártján (MÉP),[49] illetve a nyilasokon kívül kevés sikert mutattak fel a pártszervezők. Másrészt feltűnő az is, hogy a község vezetésében ekkor még sem szociáldemokratákat, sem kommunistákat nem találni. A járás területén Jászárokszállás és Jászfelsőszentgyörgy élén már ekkor kommunista, Pusztamonostoron pedig szociáldemokrata jegyző állt. Alattyánon a Polgári Demokrata Párt adta a jegyzőt, a többiek (Jászfényszaru, Jásztelek, Jánoshida, Jákóhalma) Jászdózsához hasonlóan szintén független jegyző vezetése alatt álltak. Érdekes, hogy Alattyán és Jákóhalma vezetőjegyzője is dózsai származású volt. Jákóhalmáé az a Bollók József (1913–1988), akinek pártállásán a következő, sokat ígérő jegyzés olvasható: „még semmiféle politikai pártnak nem tagja".

Bollók József vagyonos család sarja volt: unokája annak a gőzmalom-tulajdonos Bollók Jánosnak (1854–1922), akit gyászjelentése földbirtokosként tüntetett fel,[50] bár földje a 100 holdat nem haladta meg.[51] (Nevelt fia, Horváth Pál 72 hold földjét tervezte Jászapátira hagyni, hogy ott földmíves iskolát alapítsanak.[52]) Fia, Bollók József malomgépész ipart tanult, 1907-ben vette feleségül Bugyi Apollóniát, akitől a fentebb említett későbbi jegyző született.

Bollók József a közigazgatási pályafutását 1931 júliusában kezdte, de az sokkal hektikusabb volt, mint elődeié: többször volt fizetés nélküli kisegítő, többször elkerült Jászdózsáról (Egerbe, Fegyvernekre, Rahóra, Jásztelekre). Viszonylagos állandóság az 1941-es év végével köszöntött az életébe, amikor segédjegyző lett Jákóhalmán. Itt élte meg a háborút is. 1945. január 4-től 1945. május 10-ig ugyanitt kirendelt helyettes főjegyző volt.[53]

1945 májusa aztán újabb jelentős változásokat hozott mind Bollók József, mind Jászdózsa életében. 1945 májusában ugyanis a következőképp alakult Jászdózsa vezetősége: főbíró a névrokon Bollók József szociáldemokrata, másodbíró Gyurkó István az NPP

47 MNL JNSzML V. 32. Jászdózsa város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv 4/1919. (1919. augusztus 18.)
48 MNL JNSzML IV. 1. Főszolgabírói iratok 830/1945.
49 *Jászvidék,* 1939. március 11. (9) 11. A jászdózsai MÉP-vezetőség. Elnök: Béres Pál. Társelnök: Kiss Lajos igazgató-tanító, Kiss L. József, Túri P. Miklós főbíró, Béres M. István, Bollók József szabó, Papp József, Kiss János. Vezetőtitkár: vitéz Imreh Lajos. Titkárok: Békéssy György, Bozóki Béla.
50 Gyászjelentés, 1922, Országos Széchényi Könyvtár. http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_B44@0044 2015. július 20.
51 *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája* 1897, 202–204.
52 Rusvay 2003, Függelék.
53 MNL JNSzML IV. 2. Főszolgabírói iratok 2779/1945. Figyelmet érdemel az új terminológia: dolgozott. Korábban a szellemi munkára általában működésként (például Scheftsik 1935) vagy szolgálatként (például F. Szabó 1931) hivatkoztak.

soraiból, a belrendőr Juhász István kommunista, a pénztárnok Béres Ferenc polgári demokrata, a közgyám Kiss Béla szociáldemokrata. A tanácsosok közül Kiss Kálmán és Kiss Ferenc kisgazdák, Surányi Miklós pedig kommunista párti volt.[54] Vélhetően ennek az átszervezésnek volt a része, hogy Bollók József Jákóhalmáról május 10-én helyettes főjegyzőként került vissza a községbe. Övé az első hely a közalkalmazottak listáján, akik 1945. május 15-én esküt tettek. Révfy Dezső neve viszont már nem szerepel ott.[55] Feltételezhető, hogy már ekkor a nyugdíjazását töltötte, aminek sürgetésében közrejátszhattak az árpilisi események.

1945 áprilisában Bollók József főbíró (egyszersmind a nemzeti bizottságnak is elnöke) kommunista indítványra eljárást kezdeményezett Révfy Dezső ellen azzal a váddal, hogy a főjegyző nem kezelte megfelelően a Bozóky-féle alapot. Az alapítványt még Bozóky Béla (1867–1933) tette; öccse a már említett Bozóky János plébánosnak, aki 1910-ben saját költségen épített belterületi iskolát.[56] Bozóky Béla, plébános bátyjához hasonlóan, támogatni kívánta a jászdózsai fiatalságot, és végrendeletében kikötötte, hogy 1 hold 1397 négyszögöl belterületi és 47 hold külterületi birtokának jövedelméből a községnek óvodát kell létesítenie.[57] Az óvoda azonban még 1945-ben sem állt. A vád szerint a vagyon nem megfelelő kezelése miatt nem épült fel az óvoda, s ez a megállapítás makacsul tartotta magát még egy 1970-es tanulmányban is, amely szerint az összeg befolyt a községi képviselő-testülethez, de azt mindig másra használták fel.[58]

Révfy Dezső azonban már ekkor iratokkal igazolta, hogy a haszonbérbe adott föld nem hozott annyi hasznot, hogy az óvodát megépíthessék, mindössze az építőanyagot tudták megvásárolni, de államsegélyt hosszas utánajárás után sem szerezhettek. A terv megvalósulását az is nehezítette, hogy a képviselő-testület sokáig ragaszkodott a túlméretezett tervekhez, illetve hogy az 1943-as évben a rossz takarmánytermés következtében nem lehetett megfelelő minőségű vályoghoz jutni. „Hosszas utánajárással és fáradságos munkával beszerzett építési dokumentumok nagy részét a megszálló orosz katonaság szétkuszálta, gerendákat feltüzelte, deszkákat felhasználta. [...] A megmaradt építési anyagok a háború okozta épületkárok helyrehozatalához használtattak fel kölcsönképpen s azok nagy részben vissza fognak kerülni." Bár végül a nemzeti bizottság sem támogatta az eljárás megindítását, az Révfy Dezső kérésére mégis megkezdődött, s 1945. augusztus 11-én felmentéssel zárult.[59]

Mivel a hivatalban töltött harminckilenc évéhez egy jubileumi évet számoltak, elérte a negyven évet, 1945. szeptember 1-jén lehetővé vált nyugdíjazása. A megüresedett jegyzői állásra többen is jelentkeztek: így Raffay Mátyás és Gátai Dezső a trianoni határokon kívülről, megszállt területekről érkeztek, Pataki Sándor amerikai fogságból szabadult,

[54] MNL JNSzML IV. 1. Főszolgabírói iratok 782/1945.
[55] MNL JNSzML IV. 2. Főszolgabírói iratok 1872/945.
[56] Gulyás-Szabó 2002, 78.
[57] MNL JNSzML IV. 2. Főszolgabírói iratok 1762/1945.
[58] Gulyás-Kovács-Sas-Szikszai 1970, 34.
[59] MNL JNSzML IV. 2. Főszolgabírói iratok 1762/1945.

nemzetgyűlési képviselő sógora (Nánási László) javaslatára adta be a jelentkezését, hogy az „újjáépítés munkájába" bekapcsolódhasson. A választás végeredménye valószínűleg tudott volt: Bollók József helyettes főjegyző is pályázott, aki a többi pályázat alázatos kísérőleveleivel szemben csak egy tárgyilagos kimutatást adott le hivatali állomáshelyeiről. Az elnöklő járási főjegyző, Vass János is Bollók József megválasztását javasolta, „mert őt már hosszabb ideje ismeri". Mivel senki sem fejtett ki ellenvéleményt, Bollók Józsefet megválasztottnak jelentették ki. Egy másik csere is történt a községi adminisztrációban: Bartha Miklós községi irodatiszt lemondott, helyére – immár Bollók József javaslatára – az a Horváth Árpád került, aki már 1929 óta állt Jászdózsa szolgálatában.[60]

Bollók József éveken át maradt Jászdózsa főjegyzője, igaz, elődeihez képest megváltozott körülmények között kellett helytállnia. Korábban a jegyzővel együttműködő képviselő-testület intézte a község ügyeit, most felsorakozott ezek mellé a földosztó bizottság és a nemzeti bizottság is. Működésük kifejtésére azonban csak a társadalmi átalakulás kapcsán nyílik tér, előbb érdemes nyomon követni, mi történt a pátyi adminisztrációval.

A pátyi közigazgatás története

A pátyi közigazgatás története másképpen alakult, mivel a főjegyzőcserére még 1944-ben sor került. Szomor Jánost 1944. április 13-án kelt rendeletével nevezte ki Páty főjegyzőjévé a belügyminiszter.[61]

Szomor János mögött ekkor már meglehetősen zaklatott pálya állt. Református földművelő apa gyermekeként született Apostagon 1909. augusztus 6-án,[62] iskoláinak elvégzése után sokáig állástalanság kísérte, míg végül apósa – Bocsor László (1881–1947) lelkész – közbenjárására 1934-ben állást kapott Solton. Itt összeütközésbe került feletteseivel, ami elbocsátásával végződött. Újabb állástalan évek következtek, míg Dunabogdányba nem került, ahol 1942. június 22-től 1944. május 1-jéig mint segédjegyző, majd mint helyettes vezetőjegyző teljesített szolgálatot. Itteni évei sem tekinthetők békésnek, mivel a sváb lakosságú településen összekülönbözött a helyi Volksbund-vezérrel, akit nemzetgyalázásért fel is jelentett.[63]

Páty meglehetős tartózkodással fogadta az új jegyzőt. Kálmán János, a község református lelkésze köszöntő szavai közt „megjegyezte, hogy a képviselő-testület most egy kitöltetlen váltót ad át a község új főjegyzőjének, miután eddigi működését nem ismerik. Arra kéri az új főjegyzőt, hogy a váltót becsülettel forgassa a község javára". A szolgabíró pedig arra szólította fel, hogy „vegyen példát elődjeitől".[64]

[60] MNL JNSzML IV. 2. Főszolgabírói iratok 2779/1945.
[61] MNL PML V. 1087. Páty Képviselő-testületi Közgyűlés jegyzőkönyve (1941–1947) 12/1944. (1944. május 1.)
[62] https://familysearch.org/ 2015. július 20.
[63] BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 4591 KL /GE.
[64] MNL PML V. 1087. Páty Képviselő-testületi Közgyűlés jegyzőkönyve (1941–1947) 12/1944. (1944. május 1.)

Elődje, Veér Pál szintén nem volt helyi születésű, de nagyon hosszú időn át töltötte be a főjegyzői tisztet. 1881. november 26-án Cegléden született; apja, Veér László, városi végrehajtó, nagyapja, Veér János, földműves. (Bár az anyakönyvekben semmi sem utal a nemesi származásra, egy harmincas évekbeli kiadvány szerint családfáját IV. Béla idejéig vezette vissza.) 1903-ban végezte a közigazgatási tanfolyamot, jegyzőgyakornokként az első állomáshelye Páty volt, ahol 1908-tól mint adóügyi jegyző is működött. 1914 és 1927 között a közeli Tinnyén volt vezetőjegyző, s amikor a pátyi vezetőjegyző, Kovács János (1874–1927) elhalálozott, a helyére őt választották meg. Az Iskolán Kívüli Népművelési és Testnevelési Bizottság, az Önkéntes Tűzoltó Testület elnöke, a református egyház presbitere, a Lövész Egylet társelnöke, a Pátyi Gazdaszövetség alelnöke volt.[65] 1943 decemberében saját kérésére nyugdíjazták negyven hivatalban eltöltött év után. Hamarosan a községből is elköltözött; „kijelentette, hogy bár testileg nem tartózkodik a községben, lélekben azonban mindig itt lesz szeretett községében".[66] Csak néhány évet tölthetett nyugdíjban, 1947. április 8-án Budapesten elhunyt. Megbecsültségét jelzi gyászjelentése, amely szerint „hamvait Páty és Budakeszi községek és pártszervezetek áldozatos hozzájárulásával Budakeszire szállíttatjuk […] az ottani temetőben kísérjük örök pihenőhelyére". Hasonlóan nagy tisztelet övezte Veér Pál lányát, a tanítónő Ilonát, akit a Pátyi Nemzeti Bizottság 1946 áprilisában a következő jellemzéssel igazolt: „Szociális magatartása köztudomású volt."

Szomor János számára nem adatott meg egy Veér Páléhoz hasonlóan kiegyensúlyozott pálya Pátyon sem. Beiktatásakor „kijelentette, hogy nem a szavak embere, hanem a tetteké".[67] A háborús időkben valóban helytállt: 1944 nyarán a magyar katonaság segítségével akadályozta meg, hogy a németek a tangazdaság állatállományát és takarmányát nyugatra szállítsák,[68] és akkor sem hagyta el Pátyot, amikor a front azt már elérte. A képviselő-testület ez utóbbi érdemére tekintettel döntött úgy 1945. június 6-án, hogy Szomor Jánost állásában visszatartja.[69] A Pátyi Nemzeti Bizottság sem emelt személye ellen kifogást.[70]

A Pátyi Nemzeti Bizottság mintegy ötszáz igazolást adott ki. Viszonylag ritka volt az olyan indoklás, mint 1945 szeptemberében, amikor a rendőrséghez való felvételre, vagy 1946 októberében, amikor pedig a nyugdíj miatt írtak tömegével igazolást. Érdekes, hogy noha már 1945. április 20-tól adtak ki igazolást – először a volt községi adminisztráció tagjai részére – a nemzeti bizottság elnökét csak 1946. szeptember 11-én igazolták, holott tisztségére már 1945. április 6-án megválasztották.[71]

A nemzeti bizottság támogatása Szomor János iránt a következő hónapokban is töretlennek tűnt: az 1946-os B-listázás kapcsán is bizalmukról biztosították, a „demokrácia szempontjából" megbízhatónak tekintették.[72]

[65] F. Szabó 1931, 63–68.
[66] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 12/1944. (1944. május 1.)
[67] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 12/1944. (1944. május 1.)
[68] BFL XXV. 1.a NB XII. 24/1946/4 4591 KL/A.
[69] MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 12/1945. (1945. június 16.)
[70] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945. április 22.)
[71] BFL XVII-109 45 Pátyi Nemzeti Bizottság, jegyzőkönyvek 1945–1948. (1945. április 6.)
[72] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 325/1946.

Aztán valami radikálisan megváltozott. A nemzeti bizottság jegyzőkönyvében az igazolás után alig három nappal már arról lehet olvasni, hogy Szomor Jánost letartóztatták. A döntés ellen mind a nemzeti bizottság, mind a pátyi lakosság tiltakozott, mert Szomor János „demokratikus gondolkozású, állandóan az ország újjáépítésén dolgozó, becsületesen gondolkodó magyar ember".[73] Az alispánhoz kérvényt is intéztek, miszerint: „Tekintettel a növekvő adózás, a fontos beszolgáltatás, és az aratási és cséplési munkálatok zavartalan lebonyolítása szempontjából elengedhetetlenül szükséges, hogy Szomor János vezetőjegyző hivatalában munkáját zavartalanul és az újjáépítendő ország javára folytathassa".[74]

Ez a letartóztatás nem az első konfliktus volt, amelyet Szomor Jánosnak Pátyon el kellett szenvednie. Kihasználva a Vörös Hadsereg jelenlétét, Lányi Gézáné, Xenia Marakova és özvegy Mayer Ottmárné 1946. január 11-én a szovjet katonák segítségével átvették a hatalmat Pátyon: betörtek a vezetőjegyző lakásába és Vajda Gyula vendéglőjébe is, ott a tulajdonost bántalmazták, bútorait összetörték. Elfogatták az adóügyi jegyzőt, akit el is hurcoltattak, s aki csak három nap múltán térhetett haza. Hasonló eljárással fenyegették meg a rendőrséget, elöljáróságot és a nemzeti bizottságot. Rendes foglalkozás híján Lányi Gézáné már korábban is illetéktelen jövedelemből tartotta fenn magát, főleg azzal, hogy pátyiaktól pénzt zsarolt ki, hogy közbenjárjon az emberek fogolytáborból való hazaengedésében, holott ezek az emberek a táborok feloszlatása miatt amúgy is hazatértek volna. „Nevezetteknek a községben való tartózkodása a közbéke és köznyugalom szempontjából nem kívánatos. […] Az előadottak alapján kérjük, hogy nevezettekkel szemben a legszigorúbb eljárást lefolytatni mindkét személyt a községből, de az ország területéről is végleg eltávolítani szíveskedjék."[75] – írta az államrendőrségnek küldött panaszában a nemzeti bizottság.

Szomor János 1946 júniusában történt letartóztatása mögött is Mayer Ottmárné Bauer Magda (1919–1988) állt,[76] akinek emlékét helyben vélhetően ezek az események inkább megőrizték, mint a *Ketten az úton* című könyv szerzősége.[77] Szintén író férjét még a háború alatt mint egy jugoszláv partizáncsapat vezetőjét végezték ki.[78] Az özvegy 1945. november 4. előtt költözött Páty községbe, kommunistaként a MADISZ titkárnője lett, s ezen minőségében hallott olyan pátyi panaszokat, miszerint „miért kell tűrni továbbra is ilyen reakciós embert a községben, mint Szomor János vezetőjegyzőt, aki 1944 decemberében hatalmas propagandabeszédet tartott a leventékhez".

Hogy mi volt ez a propagandabeszéd, annak felidézésére több tanú is jelentkezett. Vallomásaikat olvasva, szinte érezhető az öröm, hogy Szomor János szájába adhatják a

[73] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1946. június 17.)
[74] MNL PML IV. 401 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye főispánjainak iratai. Elnöki (bizalmas) iratok 320/1946 5.
[75] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 312/1945.
[76] BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 Jelentés (1946. május 15.)
[77] F. Molnár 2000.
[78] Urbán 1986, 714–716.

Vörös Hadsereget szidalmazó fordulatokat: „vörös hordák", „vörös patkányok", „vörös rém", „vörös szörnyeteg" és „piszkos rablóbanda". Az egyik tanú, fokozni kívánván a hatást, még azt is megjegyezte, hogy „Szomor beszéde hatására több pátyi asszony rosszul lett".[79]

A tárgyalás későbbi szakaszában kiderült azonban, hogy több tanú „rosszul emlékezett". Sőt Mocsai Pálné úgy módosította vallomását, hogy „a szöveget felolvasták nekem, én meg aláírtam, mert nem tudtam, mit kell csinálni, sohasem voltam én még a törvény előtt. Mondták, hogy nem baj, ha nem is hallottam, írjam csak alá. Nem mondtam én azt sem, hogy Leczki Imréné a főjegyző beszédének hatása alatt lett rosszul. Az igaz, hogy rosszul lett, de olyan szívbajos asszony az, többször szokott rosszul lenni".[80] Mester József vallomása szintén hamis volt, annak megtételéről az érintett nem is tudott, nevében mások írtak alá. Kiderült az is, hogy az egyik fő vádló, Mucsi Károly jelen sem volt a beszéd elhangzásakor, több levente pedig megerősítette, hogy a szidalmakat nem a főjegyző, hanem Harangozó főhadnagy mondotta. Végül nyilvánosságra került, hogy egy másik fővádló, Nyerges Sándor részt vett Szomor János jegyző lakásának 1946. januári kifosztásában.[81]

Szomor János mellett többen is kiálltak. Érdemes kiemelni Furuglyás Pétert (1898–1966): földművelési napszámos apját korán elvesztette, maga kőműves ipart tanult, már a háború előtt is megbecsült iparosa volt a községnek. Hamar bekapcsolódott a politikai életbe, ő volt Páty egyik legrégibb szociáldemokratája, 1922-től volt párttag. 1945 kora tavaszán egyik megszervezője a helyi szociáldemokrata pártnak.[82] Közéleti szereplése is ekkortól vált hangsúlyossá: 1945 júniusától a községi igazolóbizottság egyik tagja,[83] és egészen 1948 nyaráig vett részt a községi képviselő-testület munkájában is.[84] Tanúvallomása szerint: „A rendőrségen olyan vallomást akartak velem aláíratni, amely nem felelt meg a valóságnak, s mikor én ezt megtagadtam, a kommunista párttitkár emiatt szemrehányást is tett nekem. A vádlott elleni hajszának az oka az, hogy egyesek új jegyzőt akartak, holott a falu nagy többsége nagyon szerette a jegyzőt."[85]

Furuglyás és mások tanúvallomása végül nem sokat nyomott a latban. A terjedelmes ügyirat érdemi felhasználásra nem került, mert a főtárgyalást az utolsó pillanatban más bíróra osztották, aki napirendje végén, sietősen, a tanúk nagy részét meg sem hallgatva, negyedóra alatt döntést hozott. Eszerint a budapesti Népbíróság „Szomor János vádlott 46 éves, pátyi születésű és u. o (Kossuth Lajos utca 62 sz.) alatt lakos [...] bűnös az 1945. VII. tc törvényerőre emelt Nbr 13 paragrafus 1 pontjába ütköző háborús bűntettben. [...] Öt évi börtönre mint főbüntetésre, továbbá politikai jogainak tíz évi időtartamú felfüggesztésre, mint mellékbüntetésre ítéli."[86]

79 BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 Jelentés (1946. május 15.)
80 BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 NOT III. 6787/1946/7 (1947. március 6.)
81 BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 74.
82 Szabó 1986, 36.
83 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 11/1945. (1945. június 16.)
84 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 46/1948.
85 BFL XXV. 1.a NB XII. 24/1946/4 NOT III. 6787/1946/7. (1947. március 6.)
86 BFL XXV. 1.a NB XII. 24/1946/4 NB XII. 2419/1946/4.

A kusza ítélet ellen, mely Szomor Jánost tíz évvel öregbítette és pátyi születésűvé avatta, fellebbezéssel éltek, de ez már nem juttathatta vissza a korábbi főjegyzőt Pátyra. Csekély vigasz, de a vádlók közül többeket – Nyerges Sándort, Mester Józsefet, Mayer Ottmárnét – eltanácsoltak a kommunista pártból.[87]

Páty és Szomor János története nem egyedi, a Budakörnyéki járásban több hasonló ügyről számolnak be a jelentések. Tinnye jegyzője zavarosban halászó lakosokról ír, akik torzsalkodnak és vádaskodnak, egyedül az „erélyes kéz nyomása alatt" szűnhetne meg ez az állapot.[88] Budaörsön „vezető szerepet betöltő egyének egyéni céljaik elérése érdekében a közigazgatás vezetőit állandó feljelentésekkel és zaklatásokkal zavarják, minek következtében azok munkájukat nem tudják a közérdekben úgy ellátni, ahogy azt a demokratikus köztársaság megkívánja".[89] De érkeztek panaszok a Budakörnyéki járás több településéről is, ahol hasonló jegyzőcserékre került sor 1946 májusában. Egy jelentés ebből az időszakból: „A budaörsi községi vezetőjegyzőt a rendőrség közönséges bűncselekmény miatt letartóztatta. A zsámbéki vezetőjegyzőt és segédjegyzőt a rendőrség felügyelet alá helyezte. Helyettesítésükről törvényszerű helyetteseik gondoskodnak. A tinnyei községi vezetőjegyzőt népellenes cselekmény miatt a rendőrség letartóztatja, helyettesítésére a szükséges intézkedéseket meg fogom tenni."[90]

Pátyon a következő hónapokban-években gyakoriak voltak a jegyzőváltások, semmi sem idézte már a háború előtti nyugodt viszonyokat, negyven évet felölelő pályákat. Szomor János utóda Borovánszky Géza (1885–1972),[91] a Független Kisgazdapárt (FKGP) tagja lett.[92] Őt egy év múlva, 1947. június 3-án Lukács Béla követte,[93] 1947 októberében pedig már dr. Lukács Vince volt a község főjegyzője.[94] 1948. május 10-én Babinszky Károly töltötte be ezt a tisztséget,[95] de ő hamarosan Vecsésre került, helyére 1949 áprilisában Alsógödről Pettendi Béla érkezett,[96] akit azonban az év végén Mátyásföldre helyeztek. Az utód Nemeskei Miklós lett.[97] Négy év alatt tehát hat jegyző váltotta egymást a pátyi közigazgatás élén, s ez a hektikusság aligha kedvezhetett az adminisztráció megszilárdulásának.

A változások ezen hullámai a többi irodai alkalmazottat csak később, 1948-ban érték el. A felekkel való durva bánásmódra hivatkoztak, amikor Polgár Gizella közmunka-nyil-

87 BFL XXV. 1.a NB XII. 24/1946/4 4591 KL/GE.
88 MNL PML IV 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok (1945–1948) 615/1946.
89 MNL PML IV 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok (1945–1949) 853/1946.
90 MNL PML IV 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1 (1945–1949) 2902/1946. (1946. május 10.)
91 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok (1946. július 20.)
92 MNL PML IV.478 Pest vármegyei alkalmazottak nyilvántartásának levéltári gyűjteménye 1885–1947.
93 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 1310/1947. (1947. június.)
94 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 33/1947. (1947. október 24.)
95 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) (1948. május 10.)
96 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 16/949 (1949. április 26).
97 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 33/1949. (1949. december 22.)

vántartót és Bikk Jolán közellátási kisegítőt állásukból elbocsátották.[98] Bár a tiszteletlenség probléma volt már a harmincas években[99] is, a kommunista párt befolyását lehet sejteni, hiszen ezen indokok szaporodása éppen az országos politikai átrendeződésekkor kezdett gyakorivá válni. S a gyanút fokozza, hogy a nevezett személyek helyére olyanok kerültek, akiknek alkalmasságát a szakmai szempontok helyett a következőképpen indokolták: „szegény zsellércsaládból származik és özvegy édesanyját kell neki eltartani. Iparkodó, szorgalmas munkásnő, ki az új typusú közigazgatási tisztviselői szellem követelményeinek remélhetőleg megfelel".[100]

A korábbi elit tagjai közül viszonylagos állandóságot az orvosok és a tanítók képviseltek. Dr. Kuthy Ákos az egyetem elvégzése – 1922 – óta volt orvos Pátyon, s mivel a vitézi széknek hadnagya, a Turulnak pedig helyi tisztségviselője is volt, 1945 szeptemberétől megfigyelés alatt állt. „Nevezettnek Pátyról való eltávolítása a község lakóinak demokratikus fejlődése érdekében feltétlenül szükséges" – jelentette Nádasi Sándor rendőrfőhadnagy, és bár az 1940-es évek végén több bírósági ügye is akadt,[101] mely során államellenes izgatónak igyekeztek beállítani, végül egészen 1967-es nyugdíjazásáig Pátyon maradhatott.[102]

A tanítók nem voltak ugyan tagjai a képviselő-testületnek, az urak közé számították őket. Kulturális erejüknél fogva fontos befolyást gyakoroltak a községek életére. Pátyon Valentini László református tanító hadifogságból tért haza.[103] Folytathatta munkáját, 1948. június 1-jétől tűzoltóparancsnokká nevezték ki, valamint iskolai törzskönyvvezetői teendők elvégzésével bízták meg.[104] Molnár Jenő római katolikus tanító pedig, aki a Horthy-korszakban a Kinizsi Pál Levente Egyesület oktatója volt,[105] 1945 szeptemberében az NPP megszervezője.[106] 1948 februárjában őt bízták meg a jubileumi március 15-i ünnepségek megszervezésével.[107] 1948 júniusában a nemzeti bizottság önkényesen kizárta a soraiból,

[98] MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 85/1948, illetve 86/1948. (1948. október 14.)

[99] MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok 87/193.5 (1935. november 6.) „Olyan szórványos esetekről is van értesülésem, hogy egyes tisztviselők nemcsak hivatalukban, hanem helyszíni vizsgálatok tartása alkalmával is, a felek érzékenységét és önérzetét sértő magatartást tanúsítottak, amelyből a felek – ha alaptalanul is – a hatósági közegek elfogultságára, sőt kifejezett rosszindulatára is következtethetnek. Nem kívánok bővebben rámutatni arra, hogy az ilyen jelenségek – ha csak szórványosan is fordulnak elő – milyen jóvátehetetlenül káros következményeket vonhatnak maguk után és hogy a hatóságok tekintélyének, sőt a törvénytiszteletnek is aláásásával a magasabb állami érdeket is milyen mértékben veszélyeztetik."

[100] MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 91/1948. (1948. november 7.)

[101] BFL – VII.5.e – 1950 – 367.

[102] Molnár 1970, 46–48.

[103] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 463/1946. (1946. július 18.)

[104] MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok 37/1948.

[105] F. Szabó 1931, 66.

[106] Szabó 1986, 36.

[107] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1948. február 25.)

a párt panaszt tett a nemzeti bizottságnál.[108] 1953-ban már a Függetlenségi Népfront vezetőjeként találkozunk nevével.[109]

Hasonló hullámzásokat mutatott Imreh Lajos (1897–1967) jászdózsai kántortanító sorsa is, aki ellen 1946 májusában azért kezdtek eljárást, mert erdélyi hadszolgálata idején főhadnagyként a hozzá beosztott munkaszolgálatosokkal állítólag kegyetlenkedett.[110] Szabó József nemzeti bizottsági tag tanúsította, hogy Imreh Lajos a zsidókkal mint leventeoktató mindig emberségesen bánt; szoros barátságot ápolt Engel István zsidó férfival, Hantos Jánost pedig a rendelkezések ellenére meghagyta sportszakosztály-vezetői tisztségében.[111] A község politikai vezetése a háború után is számított a munkájára, a kommunista párttitkár, Fehér Kálmán javaslatára őt bízták meg a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség megszervezésével.[112] Amikor az eljárás kezdetét vette, Fehér Kálmán és ifj. Béres István, a kisgazdaelnök jelentkeztek a népbírósági tárgyaláson való részvételre és tanúskodásra.[113] Az 1947-es felmentő ítélet után Imreh Lajos visszatérhetett Jászdózsára, Bollók József főjegyző javaslatára ő szervezte meg az 1848-as emlékünnepségeket.[114]

Több szereplőnek – így például az egyháziaknak vagy a képviselő-testület tagjainak – a megrajzolása tovább gazdagíthatná a képet, de már a korábban kiemelt szereplők pályája is példázza, hogy 1945 annak a folyamatnak a kezdete, amely során megkezdődik a falusi elitcsere, jóval a politikatörténetben általában korszakhatárnak számító 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt. A szereplők néhány vonással bemutatásra kerültek, de csak mint egy színdarab instrukcióiban. Hogy mi a háttér, milyen helyszínen élték a sorsukat, annak felvázolására a következőkben kerül sor. Egyes személyek cseréje megbolygathatja a közösség életét, de nem forgatja fel úgy, mint amikor az egész társadalmi alapzatot bontják meg. A társadalomtörténelmi háttér ábrázolásához ismét a front idejéig kell visszanyúlni.

A front, háborús hatások

A háború önmagában is olyan elementáris erő, mely felülírja az évszázados szokásjogot. Sajnos 1952-ben több dokumentumot is selejteztek, és az így keletkezett űrt idealizáló visszaemlékezésekkel töltötték ki, olyanokkal például, mint amilyet Molnár Jenő pátyi tanító írt 1970-ben: „Az emberek érezték a rendkívüli eseményekkel járó izgalmat, mindenki várta a felszabadulás percét, amely majd véget vet a hatéves szörnyű vérontásnak, szenvedésnek és elhozza a várva várt békét, az új élet lehetőségét. Ugyanakkor sokan féltek az elkövetkező percektől, óráktól. A nyilas és német propaganda gépezet teletömte az embe-

[108] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1948. június 18.)

[109] Molnár 1970, 11–12.

[110] MNL JNSzML 76.47. Népügyészségi iratok (1947. november 14.)

[111] MNL JNSzML XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1947. január 26.)

[112] MNL JNSzML XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1946. május 5.)

[113] MNL JNSzML XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1947.január 26.)

[114] MNL JNSzML XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1948. január 4.)

rek fejét olyan hazug rágalmakkal a szovjet katonák magatartását illetően, hogy az emberek azt gondolhatták: csak rosszat várhatnak azoktól. Akkor a legtöbben nem tudhatták még, hogy a szovjet katonák nem hódítókként, hanem felszabadítókként jöttek hozzánk."[115]

Ha voltak is nyilvánvaló rémhírek – a jászsági sajtó repülőgépek által megmérgezett gyümölcsterméssel[116] és tífusz bacilusokkal átitatott röplapokkal[117] riogatta olvasóit –, Molnár Jenő visszaemlékezése akkor is túlzónak és idealizálónak mondható, ennek belátásához elég csak áttekintenünk a halotti anyakönyveket.

A pátyi állami anyakönyvekben a következő erőszakos halált halt emberek neve szerepel a front időszakából:

Halál ideje	Név	Kor	Házas-társ	Szülők	Halál oka	Foglalkozás	Származási hely
1944. 12. 28.	Scléher Pál	34	Payer Róza	Sléher János Müller Katalin	gyomorlövésből eredő elvérzés	községi kanász	Páty
1945. 01. 04.	Ványi István	48	Apjok Irma	Ványi István Szabó Erzsébet	Páty–torbágyi műúton Kecskés-téglagyár mellett repülőtámadás következtében szerzett sérülés	állami altiszt	Budapest
1945. 01. 04.	Godzsa László				Páty–torbágyi műúton repülőtámadás	honvéd 8511 munkásszázadban	
1945. 01. 04.	Federink János				Páty–torbágyi műúton repülőtámadás	honvéd 8511 munkásszázadban	
1945. 01. 04.	Semonta Miklós	57	Godván Anna		Páty–torbágyi műúton repülőtámadás	erdőmunkás, honvéd	
1945. 01. 04.	Uj László	34	Takács Etel	Uj László József Eszter	Páty–torbágyi műúton repülőtámadás	villamoskalauz	
1945. 01. 04.	Alb Mihály				Páty–torbágyi műúton repülőtámadás	honvéd 8511 munkásszázadban	
1945. 01. 05.	Sinka István	56	Horváth Matild	Sinka Márkus Sándor Anna	Református iskola, repülőtámadás	napszámos	
1945. 01. 08.	Ditrich Fülöp	37			Református iskola, repülőtámadás	földműves	Hercegszabadi
1945. 01. 08.	Govilla Demeter	43			Református iskola, repülőtámadás	földműves	Máramaros-sziget
1945. 01. 08.	Stummer Antal	35	Dallos Anna	Stummer János Galusz Mária	református iskolai szükségkórháznál repülőtámadás során szerzett sérülés január 4-én	honvéd őrvezető	

[115] Molnár 1970, 3.
[116] *Jászvidék*, 1944. augusztus 26. (24) 36.
[117] *Jászvidék*, 1944. május 13. (24) 20.

Halál ideje	Név	Kor	Házas-társ	Szülők	Halál oka	Foglalkozás	Származási hely
1945. 01. 08.	Mucsi Géza	54	Bőde Erzsébet	Mucsi István Juhász Lídia	koponyalövésből eredő seb	kőművessegéd	Páty
1945. 01. 11.	Gabrillne Demeter	44		Hordán Mária	református iskolai szükségkórháznál repülőtámadás során szerzett sérülés január 4-én		
1945. 01. 11.	Pokornyi Gyula	36		Pokornyi János Prokpec Anna	Kossuth Lajos utca 71-nél halt meg a január havában szerzett lövésből eredő sérülésben		
1945. 01. 18.	Neges Ferenc	41		Turok Anna	Református iskola, repülőtámadás	földműves	Uglia
1945. 02. 04.	Zarka József	36	Gazsi Rozália	Zerka Anna	Hutera-téglagyár melletti tér, lövés általi sérülés	kereskedősegéd, eü légószolgálatos	Budapest
1945. 02. 04.	Rakovszky Károly	37		Rakovszky József Szakály Julianna	Hutera-téglagyár melletti tér, lövés általi sérülés	ezüstműves, eü légószolgálatos	Budapest
1945. 02. 04.	Szász Antal	35		Szász József Kész Mária	Hutera-téglagyár melletti tér, lövés általi sérülés	szabósegéd, eü légószolgálatos	Budapest
1945. 02. 04.	Kovács József	39	Hosszú Mária	Kovács József Laczik Terézia	Hutera-téglagyár melletti tér, lövés általi sérülés	kádársegéd, eü légószolgálatos	Budapest
1945. 02. 14.	Nyitrai Lídia	42	Tönköl Gábor	Nyitrai Pál Kollár Erzsébet	haslövés		Páty

A harcok intenzitására utal, hogy a januári halálozásokat csak 1945. március 10-én jegyezték be az anyakönyvekbe. A listát végigolvasva három pátyi származású civil áldozatot találunk: Nyitrai Lídia, Scléher Pál és Mucsi Géza váltak a harcok áldozataivá. Haláluk pontos körülménye azonban nem ismert. A 19. századi anyakönyvek még egy-egy bejegyzésben emberi sorsokat jelenítettek meg, például Kerék Lídia 1884. január 7-én bekövetkezett halálakor: „hűtlenné vált kedvese háza előtt magát egy körtefára felakasztá". Ezekhez képest a második világháborús jegyzések sokkal formálisabbak, kevésbé informatívak: a megszálló hatalomtól való félelem sem engedte feltüntetni az elkövetőket. Az viszont így is nyilvánvaló, hogy a háborúnak civil áldozatai is voltak Pátyon, még akkor is, ha ezt a későbbi propaganda tagadni igyekezett.

Páty földrajzi elhelyezkedése még így is szerencsésebb volt Jászdózsáénál, hiszen a front akkor (1944. december 24.) érte el, amikor a harcoló felek erőiket Budapestre összpontosították. A jász községet 1944. november 13-án érték el a szovjet csapatok, ekkor történt az első légicsapás. Azonban a támadás előtt már hónapok óta fenyegetett volt a település: júliusban arról olvasni a helyi lapban, hogy az elöljáróság elrendelte a

kutyák éjjelre való bezárását, mert azok ugatása nagymértékben zavarta a légi figyelést.[118]

A jászdózsai visszaemlékezések nem kísérelték meg eltagadni a civil áldozatokat, bár számukat csökkentették. Egy 1968-as szakdolgozat szerint például „a dózsaiak közül az ostromnak egy halálos áldozata lett".[119] Az 1970-es visszaemlékezés hét civil áldozatot sorolt fel.[120] Hogy ennél is nagyobb az áldozatok száma, azt az anyakönyvi bejegyzések igazolják:

Halál ideje	Név	Kor	Házastárs	Szülők	Halál oka	Foglalkozás
1944. 11. 13.	Turi Piroska	10		Turi Menyhért Tóth Margit	bombaszilánktól sérülés	
1944. 11. 14.	Szabó Károly	35	Barta Etelka	Szabó Vilmos Veres Mária	bombaszilánktól sérülés	gépész
1944. 11. 14.	Dudás István	21		Dudás István Turi Mária	bombaszilánktól sérülés	földművelési napszámos
1944. 11. 14.	Gulyás János	43	Paksi Erzsébet	Gulyás István Vajda Mária	bombaszilánktól sérülés	földműves
1944. 11. 14.	Szerencsés József	42	Bodonyi Julianna	Szerencsés Emánuel Deák Julianna	bombaszilánktól sérülés	
1944. 11. 14.	Jánovits Erzsébet	14			bombaszilánktól sérülés	
1944. 11. 14.	Gyurkó Ferenc	34		Gyurkó Ferenc Kiss Apollónia	bombaszilánktól sérülés	földműves
1944. 11. 16.	Gulyás József	75	Földi Amália	Gulyás József Rédei Anna	bombaszilánktól sérülés	földműves
1944. 11. 29.	Juhász Áron	33	Juhász Erzsébet	Juhász Antal Béres Apollónia	agyonlövés	földműves
1944. 11. 30.	Bugyi Ferenc	16		Bugyi Ferenc Vígh Anna	agyonlövés	földművelési napszámos
1944. 11. 30.	Rédei Béla	74	Sedon Mária	Rédei Pál Turi Erzsébet	agyonlövés	földműves
1944. 12. 25.	Juhász István	12		Juhász István Bugyi Anna	aknaszilánktól sérülés	
1944. 12. 25.	Juhász Béla	10		Juhász István Bugyi Anna	aknaszilánktól sérülés	
1944. 12. 25.	Juhász János	8		Juhász István Bugyi Anna	aknaszilánktól sérülés	
1944. 12. 27.	Nagy Emánuel	58	Vraskó Erzsébet	Nagy Ferenc Ördög Borbála	bombaszilánktól sérülés	
1944. 12. 28.	Nemoda Mária	56	Pető Sándor	Nemoda Lajos Pető Terézia	orosz katonák agyonlőtték	

[118] *Jászvidék,* 1944. július 5. (24) 26.
[119] Nagy 1968, 59.
[120] Gulyás–Kovács–Sas–Szikszai 1970, 1–2.

Halál ideje	Név	Kor	Házastárs	Szülők	Halál oka	Foglalkozás
1945. 03. 04.	Bollók László	45	Horváth Erzsébet	Bollók József Molnár Erzsébet	agyonlövés	kisbirtokos
1945. 03. 22.	Nagy István	8		Nagy János Simon Gizella	aknaszilánktól sérülés	
1945. 04. 04.	Béres Miklós	47	Sedon Ilona	Béres István Juhász Emília	aknaszilánktól sérülés	földművelési napszámos
1945. 04. 28.	Bozóki József	17		Bozóki Béla Bodonyi Piroska	aknaszilánktól sérülés	földműves

Figyelmet érdemel, hogy Herczegh Tivadar (1894–1952) anyakönyvvezető egy esetben feltüntette, hogy a gyilkosság elkövetői orosz katonák voltak. Erre Pátyon nem találni példát.

A jászdózsai halottak száma azonban sajnos még a fent közölt listával sem teljes: hiányzik róla Lencse János és felesége, akit szovjet katonák Jászdózsa és Négyszállás határában gyilkoltak meg.[121] Szembetűnő továbbá, hogy katona halottat nem találni a háborús veszteséglistán. Ennek oka, hogy a szovjetek halottaikat Jászberénybe szállították. Gyurkó István – 1945 és 1947 között a község másodbírája – visszaemlékezései szerint mintegy hat-nyolc fő lehetett a szovjetek vesztesége, a németek három, a magyarok tíz katonát veszítettek a harcok alatt. Ez a szám azonban szintén nem pontos, mert a harcok elmúltával még újabb húsz magyar halottat találtak, akik a községben zajló mintegy ötórás tűzharcnak estek áldozatul. Miután a magyar-német egységek nem tudták felrobbantani a Tarna-hidat, Jászárokszállás irányába vonultak vissza, s Jászdózsa szovjet megszállás alá került.[122]

Nyilvánvaló, hogy a front korábbi, pusztítóbb szakasza súlyosabb áldozatokat követelt Jászdózsától. Pátyon a civil áldozatok alacsonyabb számára azonban további magyarázat lehet, hogy ott helyben maradhatott az orvos. Amikor 1945 januárjában bombát dobtak a községre, és többen megsérültek, Kuthy Ákos községi orvos ellátta őket.[123] Jászdózsán másként alakultak az események, mivel a helyi orvos, dr. Antóny Miklós (1906–1989) 1944 elejétől katonai szolgálatot teljesített kórházvonaton. Amikor 1944 októberében visszatért Jászdózsára, a lakosság könyörgött, hogy szökjön meg a szolgálatból, és maradjon, de ő kötelességtudóan visszatért, és 1945 januárjában, Budapesten hadifogságba esett.[124] Hiányában Jászdózsát hónapokig Pittner János (1910–1963) jászárokszállási orvos látta el, mivel a jászberényi orvosok nem jártak ki a falvakba.[125] Halottkémi teendők ellátásával

[121] Gulyás 2010, 12.
[122] Gulyás–Kovács–Sas–Szikszai 1970, 1–2.
[123] Molnár 1970, 3.
[124] Faragó 2000, 151–153.
[125] MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 20.244/1945.

Bolya Ferenc (1913–1987) adminisztrátort, későbbi jászdózsai plébánost bízták meg.[126] Dr. Antóny Miklós 1945 júniusában tért csak vissza.[127] Az egészségügy súlyos zavarodottságát mutatja, hogy nemcsak orvoshiány adódott Jászdózsán, de a községi bábák helyettesítése is gondot jelentett: Krista Antalné jásztelki bába házát bombatalálat érte, ezért kérvényezte, hogy a teendőit Jászdózsán folytathassa. Jásztelken Kissné került a helyére, aki egykor már volt bába, de a gyakorlattól eltiltatott: a katasztrofális viszonyok azonban, úgy látszik, rehabilitálták.[128] Az ilyen szerencsés fordulat azonban Kissnén kívül nem sokaknak jutott osztályrészül.

A front elvonult, de emberi és állati hullákat hagyott hátra, amelyek elszállítására dobszó útján hívták fel a lakosságot.[129] Megnehezült, szinte ellehetetlenült a közlekedés: a harcok miatt a Jászdózsa és Tarnaörs állomásokat összekötő vasúti hidak betonszerkezete sérült, a roncsok eltorlaszolták a Kecskés-ért.[130] Az épületek mintegy tizede rongálódott, legsúlyosabban a katolikus templom tornya, melynek kijavítására anyaghiány miatt bizonytalan ideig várni kellett.[131]

Mindezen pusztítások dacára a Jászsági felső járás jegyzője azt jelentette, hogy a „szociális helyzetkép [...] általában kielégítőnek mondható". Kielégítő, mert bevallása szerint a cukor, a zsiradék, a só, a lábbeli és a tüzelőanyag hiányát jelen helyzetben megoldani amúgy is lehetetlen,[132] nem szabad tehát nehezítő körülmények közé számítani. A jászdózsai elöljáróság ennél borúsabban látta a helyzetet, Révfy Dezső a fenti hiányokon túl felpanaszolta, hogy a szovjetek a községből naponta 100-150 embert visznek robotra, akiket hatnapi élelemmel kell útra bocsátani: „a lakosság körében emiatt a nyugtalanság és az elkeseredés már a tetőfokára hágott". Az amúgy is lerongyolódott lakosság különösen cipővel volt gyengén felszerelt, sokan mezítláb jelentek meg a munkán.[133]

A front másik, terhes öröksége volt, hogy a Jászberény–Jászdózsa–Jászárokszállás kövesút találkozásánál mintegy 4 hold terület maradt aláaknázva. Bár a közeli Jásztelken és Jászjákóhalmán az ott állomásozó magyar katonaság 1945 áprilisában szedni kezdte az aknákat, Jászdózsán pedig figyelmeztető táblákat helyeztek ki, a robbanások „nap-nap mellett halálos áldozatokat követelnek".[134] 1944. december 25-én Juhász István és Bugyi Anna egyszerre három fiát veszítette el aknarobbanás következtében.

Pátyon szintén sok épület rongálódott, a községháza, az óvoda, a jegyzői lakás és a csendőrlaktanya helyreállítására ipari közmunkával tettek kísérletet.[135] A közbiztonságot az 1945-ös év végéig sem tudták helyreállítani, noha már hétfős rendőrség működött.

126 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 229/1945.
127 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 63/1945.
128 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 10/1945.
129 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 388/1945.
130 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 2042/1945.
131 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 1451/1945.
132 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 1945 935.
133 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 2590/1944.
134 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 720/1945.
135 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 5/1945. (1945. május 10.)

A bűnesetek nagy részét vélhetően a hadsereg követte el, erre utal az odavetettnek tűnő megjegyzés: „betöréses lopás polgári egyének részéről nem fordult elő". A lakosság körében sikerült ugyan a nagyobb járványoknak elejét venni, a megmaradt állatállományt viszont betegségek – szájfájás, lórühesség – tizedelték, a baromfivész az állatok 70%-át pusztította el. Állat és ember egyformán szükséget látott: lisztet csak két esetben kaptak az emberek, a meglévő üzletek képtelennek bizonyultak az ellátásra.[136]

Az ötvenes évek levéltári selejtezései sok olyan iratot érintettek, amelyek beszámolót adhatnának a front utáni helyzetről, ám még a megmaradt dokumentumok is képesek érzékeltetni, mit éltek át a háborút átvészelők. Fennmaradt például egy panasz Jászfényszaruról, miszerint 1944 decemberének közepén Palócz János lakására bement két szovjet katona este tíz órakor, és követelte, hogy feleségét hagyja magára velük a szobában. Mikor ezt visszautasította, Palóczot kitaszigálták a szobából, az egyikük rálőtt, s ezzel súlyos fejsérülést okozott. Palócz Jánost csak harmadnap szállították kórházba, előbb Hatvanba, majd onnan állítólag Szolnokra, de a család 1945. január végén még mindig nem tudott róla semmit.[137]

Ahol az élet tulajdonlásának a jogát megkérdőjelezik, a tárgyi tulajdonnak még kisebb a fontossága: mindennapossá váltak a fosztogatások. Révfy Dezső panaszában hangsúlyozta: „a frontról visszaszivárgó csellengő katonák a lakosságot állandó rettegésben tartják, élelmiszerkészletüket, terményeiket elrabolják, a nőkkel erőszakoskodnak, sokszor megbecstelenítésekről panaszkodnak. Az elkeseredés a legnagyobb, mert nyugalma a tanyai lakosságnak sem éjjel, sem nappal nincs".[138]

Azt gondolhatnánk talán, hogy a jogtalanságokat mind idegen államok polgárai követték el, akik a korábbi állam felbomló kereteit és a megszállást lehetővé tevő erőfölényt használták ki. Torba Ferencné (1892–1969) sorsa a példa, hogy ez nem feltétlenül volt így. Az asszony 1945 áprilisának elején tett panasza sűrítve közli a front, majd az azt követő földosztás eseményeit. „Engem jászszentandrási magyar rabolt ki, magyar hivatal adott ki elmozdítható tárgyaimra szabadrablást. Elosztotta a földemet. A rabló magyarnak ezt el nem felejtem. Nem vállalok sorsközösséget magyarral, független Magyarország felépítésében részt nem veszek. Magam csehszlováknak vallom."[139] – írta az egyébként 1892. december 20-án jászárokszállási anyától és felvidéki magyar apától született tanítónő.

Tragikus, hogy helyenként éppen a rendőrség működött közre a rablásokban. Egy 1944. február 22-én keltezett panasz szerint Jászalsószentgyörgy rendőrsége vöröskatonák kíséretében a jánoshidai határba tanyákra járt zabrálni.[140]

136 MNL PML IV 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1 1945-1949 I/2-B Közállapotról jelentés, 630/1945 Páty. (1945. december 31.)
137 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 41/1945.
138 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 2590/1944.
139 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 626/1945.
140 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 234/1945.

Pátyon szintén nem kielégítő közbiztonságról írtak még 1945 decemberében is,[141] 1946 tavaszán pedig arról, hogy „egyes gazdák takarmányait és egyéb szálas termékeit a helybeli orosz csapatok kaszálják".[142] Törökbálinton „orosz alakulatok egyes ismeretlen részlegei" présházakat törtek fel, s onnan bort raboltak.[143]

A magántulajdon jogának megsértésére azonban nem a front átvonultával került először sor. Ennek előképe már ott lebeg a zsidóság deportálásakor. 1944-ben a vidéki sajtóban is zajlott a zsidóság elleni uszítás: „ellenségeink országában élő zsidók a legvéresebb megtorlást készítik számunkra. A purimban ünnepelt, hetvenezer perzsát kiirtó gyilkosok perverz utódai hatványozottan véres purimra készülnek. Elgondolásuk szerint Magyarország felett majd azok a zsidók ítélkeznek, akik megmenekültek a budapesti pokolból. Ezelőtt huszonöt évvel bemutatták a zsidók vésztörvényszékét, pedig akkor Magyarország még valóságos paradicsom volt a zsidók számára. Elgondolkozhatnak a zsidók sorsán töprengő humanista szép lelkek, hogy milyen sorsot szán nekik is és mindnyájunknak a zsidó humanizmusa".[144]

Helyi társadalmi tapasztalatokra aligha alapozhatott a cikk, hiszen sem a pátyi, sem a jászdózsai direktóriumban nem szerepelt zsidó származású ember. A zsidóság létszáma különben is mindkét településen csekély volt: Pátyon 1938-ban nyolc családot sorolt fel egy jelentés,[145] Jászdózsáról pedig huszonhét fő került a Jászárokszálláson létesített gettóba 1944. május 23-án.[146] Zsidó származásúakat egyik település elitjében sem találni – képviselő-testületi tagok akadnak, így Heller – később Hantos Miksa (1886–1941) fakereskedő Jászdózsán –, főként kereskedéssel foglalkozó emberek, szatócsok, vegyeskereskedők. Bár a Jászságba csak az 1850-es évektől költözhettek,[147] mindkét település esetében elmondható, hogy az egyszer megtelepedett családok generációkon keresztül helyben maradtak.

Így Páty esetében például Klein Herman (1837–1898) Vágújhelyről költözött a településre, és kezdett kereskedést. Veje (Reinhardt Henrik) és fiai (Mór, Lipót és Gyula) szintén kereskedők, valamennyien pátyi lakosok. Klein Gyula (1881–1944) 1914-ben keresztény nőt vett feleségül, Komócs Birkás Máriát. Az első világháborúban harcolt, mint ötven százalékos rokkant tért haza a községbe. A zsidótörvények miatt sárga csillag viselésére kötelezték, 1944 elejétől pedig már rendőri felügyelet alatt állt. 1944 áprilisában a pátyi csendőrség internálta, és a „sok meghurcoltatás után Lengyelországban elpusztult".[148]

[141] MNL PML IV. 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1 1945–1949. 630/1945. (1945. december 31.)
[142] MNL PML IV. 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1 1945–1949. 798/1946. Páty (1946. június 21.)
[143] MNL PML IV. 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1 1945–1949. 2321/1945. (1946. január 2.)
[144] *Jászvidék*, 1944. augusztus 26. (24) 36.
[145] MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok 198/1938. (1938. november 22.)
[146] *Jászvidék*, 1944. május 27. (24) 22.
[147] Kálmán 1916, 48–49.
[148] BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 1946. június 11. ifjabb Klein Gyula vallomása. Klein Gyula halálának anyakönyvi bejegyzésére csak 1956-ban került sor, ekkor a halál oka és helye „ismeretlen".

Kereskedő – Steiner Ede (1878–1928) – volt annak a zsidó férfinak, Steiner Ferencnek (1909–1944) az édesapja is, akinek egyedüli zsidóként volt mezőgazdasági ingatlana Pátyon.[149] Deportálása után Auschwitzban halt meg. A fakereskedéssel foglalkozó Heller családnak 18 hold földje volt Jászdózsán.[150] Nem jellemző egyébként, hogy a falusi zsidó családoknak mezőgazdasági ingatlanjaik lettek volna, ebből következik, hogy a parasztok általában nem látták bennük gazdasági ellenfelet. „Avval nem törődik, ha a zsidó házat vagy bármilyen nagy ingó vagyont szerez is, a földhöz amúgy sem engedi nyúlni. [...] Ebből a szemszögből vizsgálja a kérdést és nem lát a zsidóban gazdasági ellenfelet."[151]

Kínálkozó volna annak az ívnek a megrajzolása, hogy a jogtalanság, mely először a falusi társadalom kis csoportját ragadta el, hogyan növekedett, hogy aztán minden rétegen sebet üssön. Még ha elméleti szempontból ez elfogadható is, és jelenünkből egyértelműnek tűnik („A tények mögül száműzött Isten időről időre átvérzi a történelem szövetét" – Pilinszky János), a kor társadalmi tapasztalata ezt az ívet némiképp megzavarja. Úgy tűnik, mintha a közvetlenül a háborút követő időszak nem fogta volna fel a zsidóságot ért tragédiát. Amikor például Szomor János főjegyző pere zajlott 1946 és 1947 között, a fő vádpont a Vörös Hadsereg szidalmazása, a leventék buzdítása volt, mintegy mellékes körülményként szerepelt csak a zsidók gettósítása. Bár a per során bebizonyosodott, hogy például Klein Gyula internálásában kisebb felelősség terheli (még csak egy hete volt a községben, amikor a községi elöljáróság által aláírt internálási végzést ő is aláírta, „nem a származása, hanem valamilyen gazdasági okból"[152]), mégis szívbemarkoló, emberi tragédiákat félvállról vevő a főjegyző vallomásának elnagyoltsága: „Páty községben abban az időben körülbelül 5-6 család volt, akiket mind a gettóba szállíttattam Budafokra".[153]

Talán még elszomorítóbb Hantos (korábban Heller) Sándor jászdózsai férfi sorsa, aki deportálásának és kirablásának dacára is úgy döntött, szülőhelyén, Jászdózsán kezdi újra az életét, illetve folytatja azt a kereskedést, amelyre édesanyja még 1908 májusában kapott engedélyt.[154] A helyi földigénylő bizottság azonban hamarosan akadályokat gördített elé: kisajátították 18 hold szántóföldjét a földosztás céljaira. Hantos Sándornak nemcsak saját tulajdonáért kellett kiállnia, de meg kellett védenie a deportálás miatt ismeretlen helyen tartózkodó édesanyja és két fivére jussát is. Groteszk helyzet, hogy a földigénylő bizottság arra hivatkozva vette volna el a földjét, hogy abból 3 holdat 1939. szeptember 1-je után szerzett. Hantos Sándor igazolta, hogy nem adásvétellel, hanem öröklősödés útján jutott hozzá, így földje a szétosztástól mentesült.[155] Küzdelmei azonban ezzel még nem értek véget: az iparkamara döntése nyomán ugyanis nem üzemeltethette tovább fakereskedését,

[149] MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok 69/1939. (1939. július 11.)
[150] MNL JNSzML XVII. 503–13 Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/39/945.
[151] Herbert 1992, 108.
[152] BFL Népbíróságok Országos Tanácsa Jegyzőkönyv. 1947. június 12.
[153] BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4.
[154] MNL JNSzML V. 211 Jászdózsa város levéltára. Kereskedők és iparosok nyilvántartása 1904–1940.
[155] MNL JNSzML XVII. 503–13 Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/39/945.

mivel az közkereseti társaságként volt bejegyezve, ő pedig az üzlet folytatását egyedül kérelmezte.[156]

Hantos Sándor küszködése nem párhuzam nélkül való. A zsidó ingatlanokról szóló, háború utáni beszámoló ugyanis a következő képet festi: „Hantos Miksa örököseinek ingatlanát fia, Hantos Sándor kezeli. A többi zsidó ingatlanok közül az Engel Ignác örököseinek háza használhatatlan állapotban van, amennyiben a megszálló orosz katonaság feldúlta. Özv. Heller Lászlóné lakóházát a Demokratikus Magyar Ifjúság használja. Özvegy Polacsek Mórné, özvegy Grünwald Miksáné és Bánhidi Sándor lakóháza haszonbérlet útján van hasznosítva. A haszonbér a községi pénztárba fizettetik be a közterhek fedezésére. Az ingóságok annak idején leltároztattak, azonban a megszálló orosz katonaság azokat majdnem teljesen elpusztította."[157]

A hadi cselekmények tehát tovább rombolták mindazt, ami a zsidó életekből-értékekből a nyilas uralmat túlélve megmaradt.

A hadi helyzet azonban nemcsak a fentebb részletezett fosztogatások révén rombolta a magántulajdon ethoszát, hanem az osztogatás révén is. A Jászdózsához közeli Alattyán egyik gazdája szemléletes képet festett a front átvonulása utáni állapotokról, amikor egy ló tulajdonjogát vitatta: „Mikor a ló hozzám került, a községben az orosz csapatok által elcsapva több ló is háborgott. Ezek közül a gazdák többen fogtak be, így én is. Amely lovak gazdátlanul maradtak, azok a határban és az országúton éhen és elcsigázva, tömegével pusztultak el. E sors várt volna a kérdéses lóra is. Most hogy már felépült, kiteleltettem, könnyű rámondani, hogy ez az én lovam, akkor meg betegen nem kellett senkinek."[158]

Még bonyodalmasabb egy pátyi eset. Az ottani uradalom cselédjeinek a szovjet katonai parancsnok 1945 márciusában adott lovakat azzal, hogy „Erre szükségetek lesz, mert földet fogtok kapni".[159] Kovács István községi főbíró ugyanekkor azonban más utasítást kapott: mivel a szovjet katonaságnak istállóra volt szüksége, követelték az uradalmi istálló kiürítését. A cselédek nem tudták volna hova vinni a lovakat, így azokról inkább lemondtak. A főbíró a lovakat pátyi gazdák között osztotta szét, amire szintén utasítást kapott a szovjet parancsnoktól. Amikor a volt cselédek Volksbund-földet kaptak Budajenőn és Telkin, és az új gazdaságukat igaerő hiányában nem tudták megalapozni,[160] visszakövetelték a nekik ígért lovakat. Kézenfekvő megoldásnak tűnhetett volna a lovak visszaadása, de ez lehetetlennek bizonyult: a kérdéses lovakat, meggyógyításuk után – az esetre öt-hat héttel –, a szovjet katonaság ismét birtokba vette.[161]

A konfliktusban a szociáldemokrata elnök, Komlenszki Milán (1896–1977) képviselte a józan hangot, miszerint „a megjelölt lovak tulajdonjoga vitás, amennyiben ezek a lovak sem azoké, akik jelenleg használják, sem azoké, akik visszakérik, mert ezeket a lovakat

[156] MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 2097 1945.
[157] MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 1945 781.
[158] MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 305/1945. (1945. március 1.)
[159] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 90/1945.
[160] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 1945 90/1945.
[161] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 19/1945. BÜ.

az oroszok hozták a községbe az ország más részéből és lehetséges, hogy a régi tulajdonos eljön a lováért".[162]

Pátyon az átvonuló szovjet katonaság a lóállomány 80%-át vette igénybe, ami lehetetlenné tette 6-700 hold föld bevetését.[163] A rablás nem egyformán érintett mindenkit: volt, akinek mindegyik lovát elvitték, volt, akinek háromnál is több maradt. Több panasz is érkezett, miszerint a több lóval rendelkezők nem segítik a nincsteleneket. A nemzeti „Bizottság kimondta, hogy a rendőrparancsnokot utasítja ezek ellenőrzésére és amennyiben valóban három lovuk van és a segítést megtagadják, úgy a harmadik lovat el kell venni nevezettektől, és olyan gazdának kell átadni használatra, akinek egy sincs".[164]

Figyelmet érdemlő fejlemények ezek, hiszen a paraszti társadalom törekedett a konfliktusok családon belüli rendezésére,[165] a jogi eljárásokról rossz véleménnyel voltak.[166] A második világháború utáni években azonban úgy látszik, a formális jog győzedelmeskedett a tradicionális közösségek felett.[167]

Erre Jászdózsa esetében is találni példát. Fodor József jászdózsai lakos panaszolta, hogy 1945. március 27-én, miközben a szántást végezte, az elöljáróság vásárlást hirdetett, melyen megjelent egy román katonai alakulat is. A községi nemzetőr az egyik ökröt kifogta. Fodor József megemlítette, hogy a községben több olyan gazda is van, aki nálánál több jószággal rendelkezik, miért nem azoktól veszik el a katonaság ellátására szükséges szarvasmarhákat. Ha más gazdáknak is így lecsökkent az állománya, akkor szó nélkül viseli az igénybevételt. Panaszára a helyi bizottság megkezdte a községbeli lovak összeírását.[168]

Másik fejlemény, hogy a paraszti közegben is fontos szerepet kapott a politika. Erre korábban nem volt példa: a Budakörnyéki járás főjegyzője nem szűnt meg hangsúlyozni: „nem papirosmunkát várok, hanem lelkesültséggel teljes odaadást",[169] a munka mégis papiroson maradt. Páty háború előtti politikai életét így foglalták össze: „Polgári Lövész egyesület Pátyon nem is alakult meg, csak az akkori főjegyző kapott rendelkezést az akkori alispántól, hogy meg kell alakítani. Az akkori Veér Pál főjegyző egy névjegyzéket készített önkényes beírt nevekkel és küldte fel, hogy békén hagyják felettesei. [...] M. É. P. 1939. évi utolsó háborúelőtti választáskor helybeli dr. Várady József MÉP és Fruch nevű budakeszi lakos nyilas képviselő jelöltek közötti harc alkalmával dolgozott, hogy a nyilas képviselőt megbuktassa. Ez sikerült is, s azóta Pátyon sőt azelőtt is a MÉP nem működött,

[162] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945. május 16.)
[163] MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 1945 23/1945.
[164] MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945. április 22.)
[165] Fél–Hofer 2010.
[166] Egy parasztgazda halálhíre ennek példája a szomszédos Jászárokszállásról. „Idb. Pethes Émán meghalt. Élete javarészét a családjával való pereskedésben töltötte el, mi a jász gazda nyugodt, csendes életét nála végletekbe menő nyugtalanság zavarta meg. Öröksége tekintélyes része ment így idegen kezekbe. Öregségére elhagyatott, remeteszerű életet élt, mi inkább sajnálatot érdemelt, mint a piac humorát, mellyel sülttök vásárlásakor körülvették. Életét intő példaként tarthatják szemük előtt a szülők, a fiúk is." *Jászárokszállás és Vidéke,* 1917. április 1917. (9) 11.
[167] Tomka 2009, 20.
[168] MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 496/1945.
[169] MNL PML V. 1087 Cb Páty nagyközség iratai. Elnökségi iratok 50/1938 (1938. április 21.)

pártéletet nem folytatott és nem volt semmi tevékenysége. Magyar Országos Véderő Egylet sohasem volt, még csak kísérletet sem tettek annak megalakítására.[170]

Nem jelentett korábban semmit a főbírók pártállása sem, vagy csak merő formalitás volt, a háború utáni időszakban azonban mindenki igyekezett hangsúlyozni politikai hovatartozását. Jászdózsa főbírói például az 1945 utáni időszakban mind a kisgazdapárt tagjai voltak,[171] Pátyon ezzel szemben kommunista főbíró (Tolnai Gábor, majd Pásztor Ferenc[172]) állt a község élén. Minden korábbinál fontosabb lett a párttagság – ebben is változást hozott 1945. Polgár Bélát (1878–1947) elmarasztalták például, mert nem nyilatkozott egyik demokratikus pártnál sem a pártállásáról,[173] holott a község iránti elköteleződését már korábban bizonyította: 1920 és 1935 között volt főbíró, érdemeket szerzett a Tejszövetkezet megszervezésében, de legfőképp abban, hogy Pátyot négy hónap alatt újjáépítette az 1924. évi pusztító vihar után.[174]

A pártok közül a kommunista párt működése volt a leginkább szembetűnő, két okból is: egyrészt mert sem Jászdózsa, sem Páty nem rendelkezett komoly munkásmozgalmi múlttal. Mit őrizhetett vajon a kommunisták működéséről a jászdózsai köztudat? Amikor 1921-ben házhelyeket osztott a község, tizenkét személy kérelmét utasította el azzal, hogy kommunista volt, bár három kizárás bizonytalannak ítéltetett, mivel az illető vöröskatona volt ugyan, de az igazgatásban részt nem vett. A legsúlyosabb váddal Bakó György hadirokkantnak kellett szembenéznie, akinek „felesége a Károlyi Forradalom alatt a rablásban a főszerepet vitte".[175] A helyi tanács működéséről azonban alig maradt fenn érdemleges információ, hacsak nem vesszük annak, hogy a direktórium felemelte a maga számára a napidíjat;[176] vagy hogy a kommunista érzelmű pék letartóztatása miatt nem maradt a faluban, aki a szegény lakosság kenyerét megsüthette volna.[177]

A másik ok, amiért a kommunista párt felívelése látványos volt, hogy kommunista kézbe került több kulcspozíció, így a földosztó bizottságok vezetése és a rendőrség. A rendőrségnek nemcsak a vezetése, hanem a tagság nagy része is kommunistákból rekrutálódott.[178] Amikor a Pátyi Nemzeti Bizottságban indítványozták, hogy a rendőrség kötelékébe bizonyos számú szociáldemokratát is fel kellene venni, Berki Géza bizottsági tag ez ellen hevesen tiltakozott, „mert a rendőrség csak kommunista pártbeli egyénekből állhat, miután ezen párt érdekeit csak a saját pártjabeli rendőr képviselheti".[179]

Dacára annak, hogy rendőri mivoltukban és a befolyásuk okán a törvényességre kellett volna vigyázniuk, a kommunista párt mindkét településen botrányokba keveredett.

170 MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok (1946. augusztus 23.)
171 Szepessy é. n., 38.
172 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 45/1948. (1948. július 26.)
173 MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 477/1946. (1946. július 31.)
174 MNL PML V. 1087 Cb Páty nagyközség iratai. Elnökségi iratok 44/1936 (1936. május 23.)
175 MNL JNSzML V. 33 Jászdózsa város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv 16/1921.
176 MNL JNSzML V. 32 Jászdózsa város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv 4/1919 (1919. augusztus 18.)
177 MNL JNSzML V. 32 Jászdózsa város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv 13/1919.
178 Balázs 1988, 168–170.
179 MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945. május 3.)

Jászdózsán Molnár László, a párt elnöke 34 ezer pengőt sikkasztott, és amikor számon kérték, azt hazudta, hogy a pénzt a szovjetek rabolták el. Őrizetbe vételekor azonban kiderült, hogy a pénzt a feleségének adta.[180] Ugyanebben az időszakban a közeli Jászfelsőszentgyörgyön a kommunista párt vezetői a községháza előtti téren „botrányt okozó módon" támadták a helyettes főjegyzőt és a főbírót: a szóváltás hangosságán megbotránkozott a község lakossága. „Ez az eljárás sérti a köztisztviselői tekintélyt."[181]

Pátyon hasonló konfliktusok terhelték a közéletet. Mayer Ottmárné önkényeskedéseiről volt már szó, de az esete nem egyedüli. Bikk András, a nemzeti bizottság elnöke szóvá tette, hogy a helybeli kommunista párt önkényesen nyilasokat szed össze.[182] Egy másik botrány volt a marhabőrök ügye, melyet a képviselő-testület 1946. november 16-án tárgyalt. Eszerint a kommunista párt tagjai 1945 nyarán marhabőröket gyűjtöttek azzal, hogy a bicskei bőrgyárban azokat feldolgoztatják, s a tulajdonosoknak visszaadják. Petrecz Lajos községi képviselő által kezdeményezett és a nemzeti bizottság által lefolytatott vizsgálat szerint a feldolgozás meg is történt, de Berki Géza és Pátkai Károly nem tudott elszámolni vele. Pátkai vállalta ugyan az ellenérték megtérítését, de anyagi helyzetét tekintve erre a közeljövőben nem volt esély. A nemzeti bizottság elnöke elfogadta ugyan, hogy „minden további nélkül meg lehetne indítani a bűnvádi eljárást Berki Géza és Pátkay Károly ellen, de tekintettel arra, hogy mindketten küzdenek a békéért, kéri a községi képviselőtestületet, hogy álljon el a bűnvádi feljelentéstől".[183]

Nagyon más helyzetkép ez, mint amilyet Molnár Jenő 1970-ben festett: „Egy kedves és felejthetetlen élmény ebből az időből: Május 9-én az iskola I-II. osztályos tanulói, tanítójuk vezetésével – szép napos idő volt – kirándulni indultak. Még nem messze az iskolától, a mostani postaépület előtt haladtak, amikor egy Budapest felől érkező autó váratlanul megállt mellettük. Az autóból egy szovjet tiszt szállt ki, kezében egy kis virágcsokrot tartott. Megállította a gyerekeket és örömtől ragyogó arccal valóságos kis szónoklatot tartott. Persze, a gyerekek nem értették az orosz beszédet, de azt a két szót, amely beszédében többször előfordult: Vojna kaput! talán még ők is megértették: Vége a háborúnak! Beszéde végen az egyik kislánynak átadta a kis virágcsokrot és kedvesen integetve továbbindultak az autóval. A győzelem napja volt ez a nap."[184]

A háború valóban véget ért, de a falusi társadalom átalakulása éppen ezekben a hónapokban vette csak kezdetét. Láthattuk, hogy a magántulajdon megbolygatása 1945 előtt csak néhány családot, a helyi zsidóságot érintette. A megszálló katonaság és a romló közbiztonság bizonytalanná tette az ingó javak tulajdonlását. Többen menekültek a pártok védelme alá: a baloldali párttagság az érvényesülés lehetőségét hozta, ahogy ezt a jegyzők és a főbírók esetében láthattuk. A pártszimpátiától védelem volt remélhető. Szomor János például az 1946 augusztusában kirótt büntetése elleni tiltakozó levelében megemlítette,

180 MNL JNSzML XVII. 18 A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1945. augusztus 13.)
181 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 780/1945. (1945. május 2.)
182 MNL PML XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945. április 6.)
183 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 15/1946.
184 Molnár 1970, 50.

hogy már 1937-ben kommunistának bélyegezte őt Teleki Sándor, amiért nem akart katonának vonulni, s olyat mondott, hogy „nem vagyok bolond, hogy védjem a nagybirtokot". Bár az esetnek írásos dokumentációja nem maradt fenn, Szomor János állásából való elbocsátását mégis ehhez az eseményhez köti, s hangsúlyozza, hogy szegényparaszt fiaként a feudalizmusnak ellensége volt.[185]

Ekkor is maradt azonban még valami, ami valamiképp az állandóságot képviselhette volna ebben az időben. Ez pedig az a föld, amelyen a parasztság évszázadokon keresztül megvetette a lábát. Az 1945. évi földosztás azonban éppen ennek az alapzatnak a megingatására vállalkozott.

A társadalom átalakítása

„És ha elvenném a sapkádat és az orrod elé tartanék egy másikat azzal, hogy »Ez jobb«? Lehet, hogy csakugyan jobb, de neked a magadé tetszik jobban."
(Bertolt Brecht: Kaukázusi krétakör)

A magántulajdon némiképp mást jelentett ugyan a parasztság körében, mint a polgári kategóriában, hiszen például a gyümölcs vagy vessző engedély nélküli elvételét általában nem tekintették lopásnak,[186] a földtulajdon mégis szigorú, megkérdőjelezhetetlen tiszteletben állt. Érthető is, hiszen a paraszti függetlenség legfőbb letéteményese a saját földbirtok. Hasonló erkölcsi védelem alatt állt a föld műveléséhez szükséges állatállomány, melynek ellopását a paraszti erkölcs „gyalázatos bűnnek tartja".[187]

Schumpeter egyenesen úgy fogalmaz, hogy a magántulajdonnak sehol nem tapasztalható olyan erős kultusza, mint éppen a parasztság körében, és a nagyüzemi művelési formáknak sehol nem lehet nagyobb ellenzéke, mint éppen körükben.[188] Ez bebizonyosodott 1919-ben is, amikor éppen a magántulajdon lehetséges elvétele fordította szembe a parasztságot a tanácshatalommal.[189]

Ezen tapasztalatokból okulva a kommunista párt 1945-ben már más taktikát folytatott, és a vidék megnyerésére törekedett. (1919-hez képest másik fontos különbség a megszálló szovjet katonaság jelenléte: nélkülük minden kommunista irányváltás dacára sem valószínű, hogy kiépülhetett volna a „szocializmus" rendszere.)[190] Bár a kommunista ideológia ideálképe a nagyüzemi gazdálkodás volt,[191] most stratégiai megfontolásból támogatták az egyéni gazdálkodást, földosztás útján az eddig nincstelen agrárnépesség birtokhoz juttatását.[192]

Hogy ebből valódi népszerűséget kovácsoljanak, két akadály is állta az útját. Az egyik, hogy a lakosság már a korábbi földosztásoknak sem látta sok hasznát, a pátyiak pedig kifejezetten rossz tapasztalatokat szereztek. Veér Pál kimutatása szerint 1932-re a földhözjuttatottak négyötöde lemondott a földről, mivel a holdankénti 7-8 mázsás búzatermésre rakódó költségek mellett alig maradt jövedelem: egy mázsát vetőmagnak hagytak meg, egy mázsát elvitt az adó, körülbelül 120 kilogramm kellett a megmunkálásra, s mindezekhez hozzájött még az a harminckét pengős évi törlesztőrészlet, mely nagyjából másfél mázsa búza árának felelt meg. A jegyző konklúziója: „a földosztás nagy szociális célja községünkben meg nem valósul és a megnyugvás s anyagi erősödés helyett további nyugtalanságot és látszólag eredménytelen küszködést fog okozni".[193] Jászdózsán a Horthy-korszakban még csak nem is kísérleteztek a földosztással:[194] a község határában arra sem volt föld, hogy vitézi teleknek osszanak belőle.[195]

A másik akadály, hogy ekkor már nem akadt szabadon felosztható földbirtok. A 19. században még volt: Jászdózsa közbirtokossági földet tagosított, így Pusztafogacson a korábban legelőnek használt nagyjából 280 holdas területen[196] megindulhatott a növénytermesztés. A 20. században azonban a földeknek már volt gazdája: az újraosztáshoz tehát előbb el kellett venni tőlük a birtokukat. Ez az elvétel azonban súlyos jogtalanság, sehogyan sem egyeztethető össze az európai magánjogi felfogással, átgázol a polgári tulajdon- és családmodellen is, hiszen az ingatlan a családi életterv központi eleme.[197]

A földosztók első feladata volt meghatározni, hogy kik legyenek azok, akiktől a földet elvegyék. Ez eleve nehéz kérdés volt, mivel a magyar falusi társadalmakban sokkal kisebb anyagi különbségek voltak a lakosok közt, mint azt a leninista doktrína feltételezte.[198]

185 BFL XXV. 1.a NB XII.24/1946/4 4591 KL/GE.
186 Fél–Hofer 1997.
187 Herbert 1992, 73.
188 Schumpeter 2003, 221.
189 Kele József visszaemlékezése a jászsági viszonyokra: „Olyan nolimegtangere volt előttük a magántulajdonnak a megszüntetése is. Előbb beszedték a fegyvereket, aztán beszedték az ékszereket. Kezdettek elkommunizálni nagyobb gazdaságokat is, gazdasági intézőket állítva az élére annak vezetése céljából. De a magántulajdonnak általános megszüntetését kimondani sehogy sem merték. Feltétlenül azért nem, mert féltek a parasztságtól, amely óriási tömegével minden valószínűség szerint nem tűrte volna ezt el s amely parasztság aggódó figyelemmel nézte a dolgok fejlődését és sehogysem jó szemmel nézte és félte azt, hogy földecskéjét tőle elvegyék. Bujdoklásomban hányszor megállítottak, megszólítottak: Mi lesz már velünk? Hát lehet az, hogy az emberektől elvegyék a vagyonukat? Meddig tűrjük még ezt?" Kele 1926, 341–342.

190 Ö. Kovács 2008, 338.
191 Hann 1980, 33.
192 Wandycz 2001, 218–220.
193 MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok 127/1937. (1937. október 29.)
194 Tolnay 1995.
195 1921. március 12./1 Béres Ferenc: „a Főméltóságú Kormányzó Úr által kezdeményezett ezen nagyszerű intézmény nagy horderejéről minden magyar ember meg van győződve és egyetlen egy hazafiasan gondolkozó képviselőtestületnek sem szabad a felhívás teljesítése elől elzárkózni, de mivel Jászdózsa község mint erkölcsi testület ingatlan vagyonnal nem rendelkezik, amelyet e célra felajánlhatna és nagyobb pénzalapja sincsen, amelyből tetemes összeget ezen nemes célra szentelhetne – indítványozza, hogy ajánljon fel a község vitézi telkek céljaira a község kezelésében lévő közbirtokossági pénztárból 5000 korona névértékű hadikölcsönkötvényt, mert készpénz ezen alapnál sem áll rendelkezésre."
196 MNL JNSzML V. 199 Jászdózsa város levéltára. Telekkönyvi birtokívek 4-133 (1881).
197 Vári 2012, 8–12.
198 Hann 1995, 34.

Különösen problematikus volt a kérdés – kitől vegyék el – megválaszolása Jászdózsán, hiszen a Jászsági felső járás területén nem volt német ingatlan, és 1000 holdon felüli birtokból is csak egy, Jánoshidán a premontrei rend birtokában.[199] Legkönnyebben a nyilasok voltak kikiálthatók ellenségnek, a földosztó bizottság az ő földjüket foglalta le elsőként. Jászdózsán a nyilas múltat nehéz lett volna tagadni, mivel az 1939-es választásokon még helyi születésű képviselőt is küldtek a parlamentbe nyilas párti programmal, Orosz Mihály középiskolai tanárt. A Jászsági felső járásban 3837 szavazatot kapott, míg ellenfele, a MÉP párti Ulain 3870-et. Orosz Mihály tehát 33 szavazattal lett képviselő. Némelyek a nem kellő mozgósításban,[200] mások abban látták Orosz sikerének a titkát, hogy az államból csak a tehertételt érző jász tanyai lakosság dacból szavazott az ellenzéki jelöltre: „a jákóhalmi és dózsai sártenger lakóinak ellenzékieskedésén buktunk el. Ez teszi érthetővé, hogy négy évvel ezelőtt Jenesre szavaztak. S ha anarchista vagy kommunista programmal léphetne fel valaki, arra szavaznának, hogy kimutassák gyűlöletes elkeseredésüket".[201] Orosz Mihály egyébként csak néhány hónapig volt a parlament tagja: kiderült, hogy megválasztása előtt nem volt állandó foglalkozása, vagyis a választhatóság kritériumának nem felelt meg, mandátumát tehát megsemmisítették.[202]

Jászdózsán tizenhat nyilas párttagtól vették el a földet, ám ez jelentéktelen mennyiség volt az igénylők nagy számához képest. Sokaknak mégis az egzisztenciájuk teljes tönkremenetelét jelentette. Sedon Bonaventúráné például elismerte férje nyilas múltját, de a férfi 1944 áprilisában a szovjet harctéren eltűnt. „Itt maradtam két kisgyermekkel és két öregemberrel, más megélhetési forrásom nincs, mint ez a két hold földem."[203] Nyilas múltra hivatkozva vették volna el a jásztelki Csomor Mária apjának két hold földjét is, mert az németországi munkája után a nyilas pártba lépett: a földosztást azonban inkább vezérelte magánbosszú – áll Csomor Mária panaszában –, mert a földosztó bizottság elnöke a földet a rokonának szánta.[204]

Páty nyilas múltja kevésbé volt látható. A politikai élet nem volt szervezett, állandósult a szolgabírói panasz, miszerint a járás nem mutat kellő politikai aktivitást.[205] Veér Pál főjegyzőnek a harmincas években tett jelentései jobbára a kisgazda szervezkedésekről tesznek említést,[206] az 1939-es választáson a Budakörnyéki járás végül a pátyi földbirtokost, Várady Józsefet juttatta a magyar parlamentbe a MÉP programjával.[207] A nyilas párt erejét helyben az etnikai törésvonalak jelentősen módosították: Várady József nyilas ellenfele, a budakeszi Fruh József sváb származású volt, aki nehezebben szerezhetett híveket magának a magyar többségű Pátyon.[208]

A háború utáni fő ellenség tehát Várady József lett, aki egyébként is Nyugatra szökött,[209] ráadásul mint egykori országgyűlési képviselőt könnyű volt démonizálni. A pátyi szociáldemokrata párt nem habozott egy egész századnyi bűnt a család fejére olvasni, amikor annak kastélyát igényelte: „A Pátyi Szociáldemokrata Párt azzal a kéréssel fordul az Országos Földbirtokrendező Tanács elé, hogy községünknek az ősidők óta fájó sebét képező, jelenleg elhagyott dr. Dicskei Váradi József és idegen állampolgárságú testvérei tulajdonát képező kastélyt, amelyet az 1848-as világosi fegyverletételből származó (valószínűleg a Magyar Nemzet elárulásáért) ajándékba kapott fegyverekből kovácsolt vaskerítés övez a Pátyi Szociáldemokrata Párt részére kiutalni szíveskedjék".[210] Igénylésével azonban nem volt egyedül, a kommunisták is éppen a Várady-kastélyt találták a legmegfelelőbb irodahelyiségnek,[211] de jelentkezett rá a Szülő-Napközi Otthon, a Szabadművelődési Tanács, a Csecsemővédelem, a 48-as Ifjúsági Bizottság, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, valamint – ha még elfér – a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Országos Nemzeti Szövetségének helyi csoportja is.[212]

Szétosztható föld azonban még így sem volt elég, a Várady-féle 500 holdon és a közalapítványi 800 holdon túl zsámbéki birtoktesteket is igényeltek.[213]

A földosztás pátyi lefolyása töredékesen ismert, mivel a földigénylő és földrendező bizottságok iratanyaga nem maradt fenn. A szociáldemokrata párthoz befutott panaszok azonban sejtetni engedik, milyen földcsuszamlást okozott a „földreform" a helyi társadalomban. Major Lajos párttag 15 holdat igényelt, de kérését nem teljesítették. Amikor ennek okáról tudakozódott, azt mondták, menjen vissza egy óra múlva, majd amikor ezt megtette, válasz nélkül kiküldték. Erre erélyes hangon bírálta a bizottságot: olyanok is kaptak földet, akik húsz éve Budapesten laknak, meg olyanok, akik apjának 20 hold földje van. A ceruzás bejegyzés szerint ezek a vádak hamisnak bizonyultak, és az ügy mindenki megnyugvására rendeződött.[214]

Egy másik konfliktus azonban még 1950-ben is tartott: Lepsis István, a földosztó bizottság egykori elnöke magának osztott ki egy vitás – háromszáz négyszögöles – területet. Az ideiglenes döntést a bizottság felülbírálta, és az ingatlant 1946-ban Szántó Benőnek

199 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 493/1945.
200 *Jászvidék*, 1939. június 10. (19) 26.
201 Nigrinyi Ferenc: Miért buktunk? *Jászvidék*, 1939. június 17. (19) 27. Jenes András független kisgazdapárti programmal lett a választókerület országgyűlési képviselője 1935-ben. Kiss 2012, 132.
202 *Népszava*, 1940. február 1. (68) 25.
203 MNL JNSzML Földigénylő Bizottság iratai, 12. XVII 522 402/945.
204 MNL JNSzML IV. Főszolgabírói iratok 600/1945.
205 MNL PML 401 a 16 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispáni bizalmas iratok. 25/1922. (1922. november 23.): „A biai járás területén a keresztény konservativ irányú agrár és iparos társadalmi szervezkedéseket illetőleg lanyhaság észlelhető, mely körülmény leginkább a primitív viszonyok, megfelelő helyiségek hiánya és az agrár és iparos elemeknél megállapítható közönyben keresheti okát. A társadalmi egyesületek igen rezervált működést fejtenek ki. A működésük távol áll a politikától, s jórészt szórakoztató társas összejövetelekben merül ki."
206 MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok 36/1935 (1935. szeptember 25.)

207 Hortobágyi 1940, 1149. Egy Veér Pál által írt értékelés: „Községemben sem a szociáldemokrata pártnak, sem a nyilaskeresztes pártnak talaja nincsen." (36/1935, MNL PML V. 1087 Páty nagyközség iratai C6 Elnökségi iratok).
208 MNL PML V. 1087 Cb Páty nagyközség iratai Elnökségi iratok 46/1939. (1939. május 10.)
209 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 30/1947.
210 MNL PML XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság Iratok 99/1945.
211 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 5/1945.
212 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1951). 22/1948. (1948. augusztus 10.)
213 Szabó 1986, 35–36.
214 MNL PML XVII 109 Pátyi Nemzeti Bizottság b. Iratok 1945 84/1945.

juttatta, neki kellett a terület után adót fizetnie. 1949-ben már a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségétől is felszólítás érkezett a föld átadására, de Lepsis István még akkor is mákot vetett bele. Amikor ezt az alperes kikapálta, és helyébe burgonyát vetett, Lepsis István kikapálta a burgonyát, és oda répát ültetett.[215]

Nem volt kevésbé konfliktusos a következő elnök, Tolnai Gábor – 1945 májusától egyúttal községi bíró – működése sem. Nem volt a feladatra megfelelő ember, Borovánszky Géza jegyző panaszolta, hogy a „község bírót nem látja hétszámra a községházán", s amikor a vetőmagakció zajlott, s három nap alatt döntést kellett hozni, egyedül volt kénytelen intézkedni. Tolnai Gábor ezt nehezményezte, és a kommunista képviselőket a főjegyző ellen hangolta: „nincs Páty községnek elöljárósága avagy termelési bizottsága a kiknek hatáskörébe tartozna az ilyen ügyek elintézése". Borovánszky Géza tisztázta magát: „Nagyon boldog leszek, ha a jövőben a községi képviselőtestület elöljáróság a termelési bizottsággal karöltve leveszi vállainkról az ilyen vetőmagakció – tatarozás stb. ügyeket, mert így legalább mentesülni fogok a sok munka közepette az olyan ügyek intézésétől, amelyek tényleg nem egy vezetőjegyző hatáskörét képezik s így a túlterheléstől kissé megkönnyebbülve neki fekhetek azon ügyeknek, melyek elsősorban a község és polgárait érintik".[216] Tolnai Gábor véleményével tehát kisebbségben maradt, sőt néhány hónap múlva maga is kétes ügyletbe keveredett, amikor a Várady-féle házhelyen termett lucerna árveréséből szerzett összeggel nem tudott elszámolni. Mint kiderült, sokaknak hitelre is juttatott a takarmányból. A képviselő-testület elmarasztalta a főbíró eljárását, és olyan határozatot hozott, hogy ha az átvevők közül valaki nem fizeti ki a tartozását, azt Tolnai Gábornak kell fizetnie.[217] (Hasonló sikkasztásgyanús ügy történt Jászárokszálláson is, ott az NPP egyik – egyébként tanító – tagja a földhözjuttatottaknak ígért burgonyát, de a beszedett pénzzel végül nem tudott elszámolni.[218])

Tolnai Gábor még két évig maradt főbíró, 1948. július 26-i lemondásának indokai között nehéz anyagi helyzetét és a lakosság elégedetlenségét említette. Utódául három jelölt közül – Polgár Benjámin cipész (MDP), Pásztor Ferenc földműves (MDP) és Petrecz Lajos földműves (FKP) – végül Pásztor Ferencet választották meg.[219]

Jobban ismert a Jászdózsai Földigénylő Bizottság működése. A földigénylő bizottság összesen 1089 holdat vett el a nyilasok földjén kívül olyanoktól, akiknek nem élethivatása a földművelés (Antóny Miklós községi orvos, Magyar Tibor jegyző felesége, Hantos Miksa fakereskedő), de az ürügyek között szerepelt, hogy agglegény, és földjét haszonbérbe adta, hogy családtalan, hogy a tulajdonos amerikai állampolgár, vagy hogy a földje elhanyagolt.[220]

215 MNL PML XXIII 798 Páty Kg Tan. ir. ált. ikt. ir. 1950–1970 38 – 12/1950.
216 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 16/1946.
217 MNL PML V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok 2/1947.
218 *Jászsági Tudósító*, 1946. október.
219 MNL PML V. 1087 Képviselő-testületi iratok (1947–1950) 45/1948. (1948. július 26.)
220 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai. Birtok-összeírási ív a 600/1945 M. E. számú rendelet alapján megváltásra, illetve elkobzásra kerülő birtokokról.

„35 holdas kisgazda vagyok – hangzott a panasz –, földemet 1907-ben apámtól örököltem. Én 72 éves és nagyothalló öregember vagyok, feleségem pedig 61 éves. Míg fiatalabbak és dologképesek voltunk, addig földünkön magunk gazdálkodtunk. 10 éve van földem feles bérletbe adva. Ezen idő alatt is a föld megfelelő módon lett megművelve. Most 29 holdat kisajátítottak a földemből. Erre kérnék a Tekintetes Megyei Földbirtokrendező Tanácstól fölvilágosítást, hogy jogos-e a földem kisajátítása? Meg kell még említenem azt, hogy csak ennek a földnek a feles jövedelméből élünk."[221]

Rédey András érvelése évszázados paraszti öntudatot mutat fel, amikor 45 holdas birtokáért állt ki. „Ősapáim öröksége. Gyermekkorom óta, mint ősapáim éppen úgy, mint unokáim hivatásszerűleg földműveléssel foglalkoztak és foglalkoznak. Természetesen most is magam dolgozom illetve dolgoztatom. A birtok egységének megbontása káros a köznek, mert sok olyan rész – szikes, legelő stb. – van benne, mely föltétlenül szükségessé teszi a birtok egységét."[222]

Bollók József községi főjegyző feleségének, Nagy Etelkának (1921–2005) 37 holdas birtoka is a kiosztandó földek közé került, holott azt haszonbérbe adták, s a haszonbérlők az árpát már elvetették, a panasz megfogalmazásakor éppen burgonyát ültettek: a birtokot a betakarításig elvenni tehát nem lehet.[223] Bollók József ágyhoz kötött beteg volt az intézkedés idején, amikor pedig néhány nap múlva tiltakozott volna, már nem fogadták.[224] Bollók József a megyei földrendező tanácshoz írt levelében úgy nyilatkozott, hogy ha a birtokot az állással nem tarthatja meg, inkább lemond az állásról. „Az sem lehet indok, hogy mint úri ember nem értek a föld megműveléséhez, mert úgy magam, mint feleségem paraszt családból származunk, a gazdaságban nőttünk fel s a termelésben részt is vettünk."[225]

Összesen harminchárom panasz érkezett a földosztó bizottság döntései ellen. (Érdekes, de a község összes lakosát érintő tagosítás döntései ellen 1852-ben mindössze tíz panasz gyűlt össze.[226]) Szinte valamennyi magánszemély vitatta a döntést, a katolikus egyház nevében Bolya Ferenc intézkedett. A botrányokra a másik népi szerv, a nemzeti bizottság is felfigyelt. Amikor azonban a Bizottság felkérte a földosztást vezető Turi Jánost, hogy működéséről számoljon be, ő felháborodottan utasította ezt vissza, s miután kijelentette, hogy senkinek sem enged betekintést a munkájába, dühösen elhagyta a termet.[227]

Nem támogatta Turi János döntéseit a Szolnok Megyei Földbirtokrendező Tanács sem. Ragó Antal (1898–1974) véleménye szerint a nyilas párttagok birtoka elkobozható, de a feleség megtarthatja a birtokát, illetve méltányosságból nem kobozandó el a belterületi tulajdon sem. Ha a feleség nyilas párttag volt – erre nincs adat –, úgy az ő birtokai is

221 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai 340/945.
222 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai 398/945.
223 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai 397/945.
224 MNL JNSzML XVII. 503 – 13. Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/40/945. (1945. április 9.)
225 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai 397/945.
226 MNL JNSzML V. 189. Jászdózsa város levéltára Közbirtok felvállalási jegyzőkönyv, 1857.
227 MNL JNSzML XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai. (1945. augusztus 13.)

elvehetők. „Az a körülmény, hogy agglegény s hogy ingatlanát felesbérletben hasznosítja, az igénybevételre nem szolgálhat." A többi esetben „hogy a tulajdonosnak a földművelés nem élethivatása, s hogy ez ingatlant haszonbérbe adta, vagy azt elhanyagoltan kezeli, az igénybevételre nem törvényes ok." Egyedül az egyházi birtok – 116 hold – elvételét hagyta jóvá, mivel a telekkönyvek szerint jogilag a közbirtokosság birtokolja, s az összesen 100 holdat tarthat csak meg 216 holdjából.[228]

Turi János nem hátrált: válaszában – melynek soraiból szinte lángol a sértődöttség – úgy érvelt, hogy a bizottság „csak olyan egyének földjét vette igénybe juttatás céljából, kik földjüket soha nem művelték, annak csak a hasznát élvezték a munkás osztály teljes kizsákmányolásával". Érvelése szerint a munkásosztály, sőt az egész demokrácia helyzetét árulja el az, aki vitatja, hogy a föld azé, aki megmunkálja.[229]

A konfliktus végül Turi János távozásával ért véget: 1945. május 5-én Hercegfalván járt, majd visszatérve kérvényezte, hogy a Dunántúlon „sváb községben telephelyet" kapjon. 1945. május 29-én meg is kapta az engedélyt: szinte az egész földigénylő bizottság kitelepült.[230] Zömmel kommunisták távoztak: még az 1970-es visszaemlékezés is kiemeli, hogy tizennyolc kommunista hagyta el a községet, köztük három 1919-es veterán is, s Jászdózsán alig maradt kommunista párttag.[231] A maradottak közül Juhász István lett a földigénylő bizottság új elnöke. „A Földigénylő Bizottság tagjai azután átvizsgálták az előző bizottsági tagok által visszahagyott hivatalos irattárat, amely teljesen rendezetlen állapotban volt, úgyhogy sem az érkezett, sem a kiadott iratok még iktatva sem voltak, esetleg az érkezés idejét lehetett fellelni egyes iratokon" – panaszolta 1945. szeptember 9-én.[232]

Nemcsak a rendezetlen irattár jelentett terhes örökséget, hanem a zűrzavaros viszonyok is. Különösen sok konfliktust okozott az egyházi birtok szétosztása: a dőzsölő pap kedvelt témája volt a kommunista propagandának,[233] a valóság azonban mégis az, hogy a lelkészi javadalomként kapott és általában haszonbérletben műveltetett föld több embernek is megélhetést biztosított. Palcsó István és Mihály panasszal élt, mivel saját föld híján 1938 óta bérelt földön gazdálkodtak: amikor 1945-ben lucernát mentek volna kaszálni, „legnagyobb csodálkozásukra" az új tulajdonos a munkában már megelőzte őket: a haszonbért kifizették, de a terményt nem takaríthatták be.[234]

Veres Ferenc is a lelkészi javadalomból kapott 15 holdat, amit iratokkal is tudott igazolni. Önkéntes hadi szolgálata miatt azonban a juttatott szántóföldet nem tudta megművelni, erre felesége is képtelen volt betegsége miatt. A földigénylő bizottság a meg nem művelt földből 5 holdat másoknak – özvegy Földi Józsefnének és Breszkó Miklósnénak – juttatott nyári használatra. Amikor 1946 szeptemberében Veres Ferenc leszerelt, a termésből részt követelt, mivel az 5 hold az ő birtoka. Özvegy Földi Józsefné ezt a követelést visszautasította, hiszen az adót és a haszonbért ő fizette ki: sérelmesnek érezte, hogy ezen felül fizessen, „tekintettel arra, hogy férje a mostani háborúban hősi halált halt", így három kisgyermeke eltartásáról egyedül kell gondoskodnia. A helyi földbirtokrendező tanács sikertelenül próbált közvetíteni a felek között, a vitát a megyei fórum elé terjesztették, ahol elmarasztalták a helyi bizottságot a helytelen döntés miatt, de tekintettel arra, hogy Veres Ferenc háromgyermekes apa, a termés egynegyede őt illeti.[235]

A konfliktusokkal teli helyzetet Juhász István a következőképp foglalta össze: „A mai Földigénylő Bizottság ezen a földosztáson már változtatni nem tud, mert ha csak egyet is kivesz a juttatásból – tekintve azt, hogy már közel egy éve birtokba voltak helyezve –, az egész földosztást komolytalanná tenné. Kedvét venné a földhöz juttatottak munkakészségének, illetőleg azokat a juttatásból való kizárásuk, a juttatott föld visszavétele a legnagyobb elkeseredésbe hajszolná. [...] Ha most csak egytől is elvesszük a földet, olyan nyugtalanságot keltünk az összes juttatottak között, ami a termelés szempontjából is rossz kihatással lesz. Ezen rendbontásért a Földigénylő Bizottság egyáltalán nem vállalja a felelősséget."[236]

Világtörténelembe kerítve

Bia vezetőjegyzője tette meg a jelentését: mintegy 60 hold megművelését senki sem vállalta a községben. A föld jó, egy darabban van, de azok, akik előző évben művelték, most máshol kaptak földet. Budakeszi főjegyzője hozzáfűzte: náluk többen nem művelték meg a kapott földjüket. Tinnye jegyzője még annyit mondott, hogy a községben sokan csak rétet akarnak, szántóföldet nem.[237]

1947-et írtak. Vajon hányan lehettek már több évvel azelőtt is a községek élén mint jegyzők? Mint Jászdózsa és Páty példája mutatja: vélhetően nem sokan. Bár a nemzeti bizottságok mindkét esetben bizalmukról biztosították jegyzőiket, azoknak hamar meg kellett válniuk tisztségüktől: ahol lehetett, nyugdíjazással, ahol nem, ott kényszerrel vitték ezt véghez. Ez mindenképpen törést jelentett a községek életében, hiszen korábban hosszú időn át szolgáló, a helyi viszonyokat jól kiismerő jegyzők működése volt jellemző. Láthattuk, hogy például Pátyon a Szomor Jánossal szembeni kezdeti tartózkodás a háborús helytállás hatására hogyan alakult bizalommá mind a képviselő-testület, mind a nemzeti bizottság részéről. A kommunista párt azonban mindkét helyen sikeres támadást indított a jegyző ellen, elérte a váltást, noha egyik helyen sem kommunista jegyző került a hatalomba (Bollók József vagyonos gazdacsaládból, Borovánszky Géza pedig értelmiségiből származott: egyikük sem volt baloldali pártnak a tagja 1945-ben.) A jegyzőt segítő sze-

228 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai 13/42/1945.
229 MNL JNSzML XVII. 12. Földigénylő Bizottság iratai 15/1945.
230 MNL JNSzML XVII. 503 – 13. Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/46/945.
231 Gulyás–Kovács–Sas–Szikszai 1970, 9–10.
232 MNL JNSzML XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai, ad 15/945. (1945. szeptember 9.)
233 Aradi 1974, 182–184.
234 MNL JNSzML XVII. 503 – 13. Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa. (1945. május 16.)
235 MNL JNSzML XVII. 503 – 13. Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/59. (1945. szeptember 10.)
236 MNL JNSzML XVII. 503 – 13. Földbirtok-rendezési tanács Jászdózsa 13/65.
237 MNL PML IV. 424 –b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai 1903–1935–1950. 2. Közigazgatási iratok I. sorozat 2. főjegyzői hivatal működése 'c' tiszti értekezlet (1947. június 10.).

mélyzet többnyire helyben maradhatott, csak a kommunista fordulat után kezdődtek tömegesebb elbocsátások.

Kisebb töréseket mutat az orvosok és a tanítók pályája: ez utóbbiak inkább csak tanultságuk és kulturális erejük révén számíthatók az elitbe. Kvalitásaikra a későbbiekben is számítottak: kulturális egyesületeket igazgattak a Horthy-korszakban, ilyen feladatokkal bízták meg őket a kommunisták is. Bár voltak atrocitások – például népügyészségi eljárás –, a községek lakossága jellemzően kiállt mellettük.

Annak a lakosságnak, amelyet állandóan gyötört a földéhség, most – 1947-ben –, amikor volt föld, mégsem kellett: a föld iránti vágy egyszeriben elmúlt. Mi okozhatott ilyen mentalitásbeli változást? Mi késztette a Jászdózsai Földigénylő Bizottságot, hogy nyugtalanságot és rendbontást vizionáljon?

A földosztás következményeként számos belső konfliktus alakult ki a két község társadalmában. Vaskos idealizálás volna ezeket a falvakat a háború előtt a béke szigeteként ábrázolni – „A falu társadalma is klikkekre oszlik, mint az ország" – kárhoztatta a Horthy-kor vidékét Weis István[238] –, új fejlemény azonban, hogy immár nemcsak a csoportok között (gazda–napszámos) alakult ki konfliktus, hanem a csoportokon (földhözjuttatottak) belül is. Bár volt rá példa, általában mégsem a korábbi gazdasági-politikai elittel szemben érvényesítették a földosztást, egyik településen sem a legnagyobb gazdáktól vették el a birtokaikat. A „földreform" tapasztalattörténeti szerepe inkább abban van, hogy a háborús cselekmények által amúgy is megtépázott magántulajdonlási ethoszt tovább bontotta, konfliktusokkal mérgezte az egyes községek életét. Többen – az amerikai strukturalisták, a neomarxista szerzők, illetve a nagyüzem hívei is[239] – feltétlenül szükségesnek látják a „földreformot". A társadalmi tapasztalat azonban ennek szinte csak a káros oldalát mutatta.

A földosztás radikálisan alakította át a vidéki viszonyokat, mert a vidéki társadalom alapját, a föld tulajdonjogát kérdőjelezte meg. Minden olyan társadalomátalakítási kísérlet, amely visszafordíthatatlan és nagy léptékű változásokkal akar újítást hozni egy társadalom életébe, végül felmérhetetlen károkat okoz.[240] A vizsgált két településen mindenképpen így történt. A község mint közösség állt súlyos támadások alatt már 1945-től, s ez a támadás hol a vezetőség cseréjében, hol az egyes emberek közti konfliktusok kiélezésében öltött testet. A politikai pártok vidéki megjelenése, a témák átpolitizáltságai pedig egyre hangsúlyosabb jelét adták annak, hogy a falu kénytelen végérvényesen feladni a világtörténelmen való kívülállását.

238 Weis 1931, 33.
239 Vári 2012, 6–7.
240 Scott 1998, 345.

Felhasznált források

BFL = Budapest Főváros Levéltára
VII. 5.e Budapesti Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai. 367/1950.
XXV. 1.a NB XII.24/1946/ Budapesti Népbíróság iratai (1945–1949)

MNL JNSzML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára
IV. 1. Főszolgabírói iratok (1944–1945)
V. 32. Jászdózsa város levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1921)
V. 189. Jászdózsa város levéltára. Közbirtok felvállalási jegyzőkönyv, 1857
V. 199. Jászdózsa város levéltára. Telekkönyvi birtokívek 4-133 (1881).
V. 211. Jászdózsa város levéltára. Kereskedők és iparosok nyilvántartása 1904–1940
XVII. 18. A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 503 – 13. Földbirtokrendezési Tanács Jászdózsa
XVII. 522 – 12. A Jászdózsai Földigénylő Bizottság iratai
XXV. 76.47. Népügyészségi iratok

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
IV. 401-a 16 Pest-Pilils-Solt-Kiskun vármegye főispáni bizalmas iratok (1922)
IV. 424-b Budakörnyéki járás főszolgabírájának iratai 1903–1935–1950. 2. Közigazgatási iratok I. sorozat 2. főjegyzői hivatal működése 'c' tiszti értekezlet
IV. 478. Pest vármegyei alkalmazottak nyilvántartásának levéltári gyűjteménye 1885–1947
IV. 482. Páty úrbéri per 42–92 számú iratok. Páty helysége úrbér és majorság földjeinek 1847ik osztályzat szerinti kiszámítása
V. 1087 Ca Képviselő-testületi iratok (1947–1950)
V. 1087 Páty Képviselő-testületi Közgyűlés jegyzőkönyve (1941–1947)
V. 1087 Cb Páty nagyközség iratai. Elnökségi iratok
XVII. 121-a Pátyi Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvek (1945–1948)
XVII. 121-b Pátyi Nemzeti Bizottság. Iratok
XXI. 1. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye főispánjainak iratai. Elnöki (bizalmas) iratok (1945–1946)
XXIII. 798 Páty Kg Tan. ir. ált. ikt. ir. 1950–1970 38 – 12 /1950

Felhasznált irodalom

Aradi Nóra 1974: *A szocialista képzőművészet jelképei.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Corvina Könyvkiadó.
Balázs György 1988: A közbiztonság megteremtése, a népi karhatalom felállítása és a rendőrség megszervezése Jász-Nagykun-Szolnok megyében 1944–45-ben. In *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve.* Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1988/3. 169–192.
Burckhardt, Jacob 2001: *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába.* Budapest, Atlantisz.
Čepič, Zdenko 2008: The War is Over. What Now? A Reflection on the End of World War Two. In Čepič, Zdenko (szerk.): *1945 – A Break with the Past. A History of Central European Countries at the End of World War Two.* Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana. 5–22.
Dovring, Folke 1956: *Land and Labor in Europe 1900–1950. A Comparative Survey of Recent Agrarian History.* Dordrecht, Springer Science+Business Media, B. V.
Erdei Ferenc 1973: *Parasztok.* Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Faragó Jánosné 2000: *„Könyörületesség a fegyverek között".* Budapest, Jászárokszállás Város Önkormányzata.
Fél Edit–Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.
Fél Edit–Hofer Tamás 2010: *„Mi, korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Budapest, Korall.
Green, Nancy L. 2004: Forms of Comparison. In Cohen, Deborah–O'Connor, Maura (szerk.): *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective.* London–New York, Routledge. 41–57.
Gulyás Éva–Szabó László 2002: *Jászdózsa.* Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza.
Gulyás János 2010: Három árva. *Dósai Hírek. Jászdózsa Község Időszakos Lapja,* 2010 (16) 6. 12–13.
Gulyás Pál–Kovács László–Sas Oszkár–Szikszai István (szerk.) 1970: *Jászdózsa község 25 éves története a felszabadulástól napjainkig (1944–1969-ig).* Kézirat a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárában.
Gyáni Gábor 2006: Történetelmélet és társadalomtörténet. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris Kiadó. 11–56.
Hann, Chris M. 1980: *Tázlár: a village in Hungary.* Cambridge, Cambridge University Press.
Hann, Chris M. 1995: *The Skeleton at the Feast.* Canterbury, University of Kent.
Haupt, Heinz-Gerhard–Kocka, Jürgen 2004: Comparative History. Methods, Aims, Problems. In Cohen, Deborah–O'Connor, Maura (szerk.): *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective.* London–New York, Routledge. 23–40.
Herbert János 1992: *Jászárokszállás nagyközség monográfiája.* Budapest, Jászságért Alapítvány.
Hortobágyi Jenő (szerk.) 1940: *Keresztény Magyar Közéleti Almanach (1940).* II. kötet. Budapest, Pátriai Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.
Horváth Attila (szerk.) 2014: *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar.
Kálmán Ödön 1916: *A zsidók letelepülése a Jászságban.* Budapest, Múlt és Jövő Szerkesztősége.
Karácsony Sándor 1985: *A magyar észjárás.* Budapest, Magvető Kiadó.
Kele József 1926: *Vörösök Szolnokon és a Jászságban.* Szolnok, Varga József Könyvnyomdája.
Kiss Erika 2012: A jászsági alsójárást képviselték a parlamentben 1848–1944. In *Jászsági Évkönyv.* Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány. 126–140.
Klingman, Gail–Verdery, Katherine 2011: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture 1949–1962.* Princeton, Oxford, Princeton University Press.
Kósa László 1998: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest, Planétás Kiadó.
Ö. Kovács József 2008: A társadalom és a pártállam peremén. Balotaszállási életvilágok 1950–1960. In *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, Korall. 337–354.
Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall.
Lukacs, John 1999: *Évek.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
F. Molnár Éva (szerk.) 2000: *Kortárs magyar írók. 1945–1997.* Budapest, Enciklopédia Kiadó.
Molnár Jenő 1970: *Községem 25 éve 1945–1970. Páty.* Kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. XXII/5.
Nagy Mária 1968: *Jászdózsa.* Szakdolgozat. Kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára.
Okey, Robin 1986: *Eastern Europe 1740–1985. Feudalism to communism.* London–New York, Routledge.
Petrusewicz, Marta 2004: The Modernization of the European Periphery; Ireland, Poland, and the Two Sicilies, 1820–1870: Parallel and Connected, Distinct and Comparable. In Cohen, Deborah–O'Connor, Maura (szerk.): *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective.* London–New York, Routledge. 145–164.
Rusvay Lajos 2003: Jászapáti története. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Jaszapati/pages/Jaszapati_tortenete/007_fuggelek.htm) 2015. július 20.

Schumpeter, Joseph A. 2003: *Capitalism, socialism and democracy.* London–New York, Routledge.
Scott, C. James 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven–London, Yale University Press.
Scheftsik György 1935: *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye monográfiája.* Pécs.
Spengler, Oswald 2011: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai.* Budapest, Noran Libro.
F. Szabó Géza (főszerk.) 1931: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára. III. Pestkörnyéki városok ismertetője.* Budapest, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete.
Szabó István 1973: Egy jászdózsai család genealógiája. In Szabó László (szerk.): *Jászdózsa és a palócság.* Szolnok, Damjanich János Múzeum. 32–114.
Szabó Andrásné Peregovics Vilma (szerk.) 1986: *Páty. Fejezetek a község történetéből.* Páty, Községi Tanács.
Szepessy András é. n.: Jászdózsa története az 1920-as évektől 1959-ig. Kézirat. https://vitkovics12.wordpress.com/jaszdozsa/szepessy-andras_jaszdosa-tortenete-az-1920-as-evektol-1959-ig/ 2016. március 11.
Thelen, Tatjana 2003: *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft.* Frankfurt–New York, Campus Verlag.
Tocqueville, Alexis de 1994: *A régi rend és a forradalom.* Budapest, Atlantisz.
Tolnay Gábor 1995: Epizódok a Nagyatádi-féle földosztás jászsági végrehajtása történetéből. In *Jászsági Évkönyv.* Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány. 111–126.
Tomka Béla 2004: Az összehasonlító történetírásról. Tanulságok a magyar történetírás számára. *Magyar Tudomány,* 2004/7.
Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris Kiadó.
Urbán János 1986: Mayer Ottmár élete nyomában. *Létünk,* 1986 (16) 5.
Vári András 2012: Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földosztások eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben. *Korall,* 2012 (13) 47. 5–29.
Verdery, Katherine 2009: Exploiters Old and New: Making and Unmaking "Rich Peasants" in Aurel Vlaicu (Hunedoara Region). In Constantin, Iordachi–Dorin, Dobrincu (szerk.): *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962.* Budapest–New York, Central European University Press. 307–328.
Viola, Lynne–Danilov, V. P.–Ivnitskii, N. A.–Kozlov, Denis (2005): *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside.* New Haven–London, Yale University Press.
Wandycz, Piotr 2001: *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* London–New York, Routledge.
Weis István 1930: *A mai magyar társadalom.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.
Weis István 1931: *A magyar falu.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.

SÁFÁR GYULA

Önkormányzati tisztviselők igazolása Gyulán 1945-ben

1944–1945-ben a közigazgatásban is jelentős változások történtek. A szovjetek bevonulása után felbomlottak a polgári közigazgatás keretei, hamarosan megindult annak újjászervezése – miközben az ország más részein még folytak a harcok –, de már egy másik, formálódó hatalmi érában. Jelen tanulmányban megkísérlem bemutatni az önkormányzati tisztviselők igazolóbizottságok által történő „átvilágítását", amely hivatalosan azt vizsgálta, hogy a közalkalmazottak milyen politikai magatartást tanúsítottak az előző hatalmi rendszerben. Gyulán az igazolások helyi kezdeményezésre indultak meg, de már az országos szabályozás mentén teljesedtek ki. Az önkormányzati tisztviselők igazolásai azért is érdemelnek külön figyelmet, mert talán ők voltak legjobban kiszolgáltatva a hatalmi változásoknak. A Gyulán működő vármegyei és városi alkalmazottak közül elsősorban a tisztviselők helyzetére koncentráltam, hiszen ők pozíciójuknál fogva a helyi társadalmi elithez tartozhattak.

A szovjet csapatok 1944. október 6-án vonultak be Gyulára, Békés vármegye akkori székhelyére. A város közigazgatási kiürítése már korábban, 1944. szeptember 22-én bekövetkezett. A rendészeti és közigazgatási szervek vezetői elmenekültek. A megyei és a városi hivatalok vezetőinek túlnyomó része ugyancsak elhagyta a várost, és a megye ideiglenes székhelyére, Szarvasra távozott szeptember 23-án.[1] A város kiürítéséről rendelkező hirdetmény szeptember 22-én kelt, de a zűrzavaros állapotok miatt ki sem került a hirdetőoszlopokra. Ennek ellenére a kiürítés következtében mintegy kétezer-ötszáz fő menekült el a városból.[2]

A szovjet bevonulás utáni napon, 1944. október 7-én a szovjet ezredparancsnok eligazítást tartott a városban maradt polgári vezetőknek a helyi közigazgatás megindításáról. A tárgyaláson jelen volt Bagi Sándor műszaki tanácsos, Bányász Vince városi fogalmazó, Blanár László városi orvos, Perjési József tűzoltóparancsnok, Csige Varga Antal, Hraskó Gyula, Marik Dénes ügyvédek és László Mátyás építőmunkás.[3] Elsősorban az elmenekülések következtében üresen maradt fontosabb városi tisztségek betöltéséről született döntés. Bagi Sándor műszaki tanácsos – mint rangidős helyén maradt tisztviselő – ka-

[1] Marik 1975, 11.
[2] Marik 1975, 11–12.
[3] Marik 1957, 12.

pott polgármesteri megbízást. A városi főjegyző Marik Dénes, a kihágási bíró Hraskó Gyula lett, Csige Varga Antal pedig a városi rendőrség megszervezését kapta feladatul.[4]

1944. október 31-én az alispáni hivatalban, a működő hivatalok vezetőinek értekezletén Csige Varga Antal bejelentette, hogy a szovjet katonai parancsnokságtól Békés vármegye közigazgatásának megszervezésére kapott megbízást. Elmondta továbbá, hogy „cél volna az élet megindítása, a vármegye minden részén a személyi, vagyoni értékek lehető megóvása, közalkalmazottak, nyugdíjasok illetményeinek biztosítása stb.". Csige Varga kitért arra is, hogy mint a megyei közigazgatás vezetője milyen címet, titulust viseljen. Szerinte az alispáni cím nem illethette meg, mert nem a törvényhatóság választotta meg, illetve nem a belügyminiszter nevezte ki, ezért a Békés vármegye közigazgatási főnöke elnevezést használta. Kiss László árvaszéki elnök egyetértett a javaslattal, azzal a megjegyzéssel, hogy a „jogfolytonosság" miatt a hivatal viselheti az alispáni hivatal elnevezést, az élén álló tisztviselő pedig lehet a vármegyei közigazgatási főnök.[5] A vármegyei igazgatás megszervezése alapvető személyi változásokkal is járt. Mivel a fontosabb megyei pozíciókat betöltő tisztviselők 1944 szeptemberében elhagyták a várost, ezért a helyükre új emberek kerültek. Az alispán tehát – bár más elnevezéssel – a kisgazdapárti Csige Varga Antal lett. A kommunista párti Hraskó Gyula is kivált a városi igazgatásból, és vármegyei főjegyzői beosztást kapott. A megyei tiszti főorvos Blanár László, az árvaszéki elnök Kiss László lett. Utóbbi már korábban is betöltötte az árvaszéki elnöki posztot, mint nyugdíjas tisztviselőt rendelték be újra hivatali szolgálatra. A Gyulai járási közigazgatás vezetésére szintén a korábban a városi igazgatásban dolgozó Sal István kapott megbízást.[6]

Időközben a városi közigazgatásban is jelentős változások történtek. Lényegében a még 1944 októberében kommunista párttagokból létrejött közigazgatási tanács kibővítésével újrakezdte működését a városi képviselő-testület,[7] amely 1944. november 10-i ülésén amellett, hogy tudomásul vette az addigi tisztviselői megbízásokat, a vármegyéhez került tisztviselők állásának betöltéséről is döntött. Bányász Vince fogalmazót aljegyzői teendők ellátásával bízta meg.[8] Az ülés után még novemberben a város szovjet katonai parancsnoka leváltatta Bagi Sándort, az addigi polgármestert, és Csige Varga Antal közigazgatási főnök Marik Dénest nevezte ki polgármesternek 1944. november 19-én.[9] A polgármester kinevezése után nem sokkal, az 1944. november 27-i határozatával átszervezte

4 Marik 1957, 13.

5 MNL BéML IV. 407. b. 53/1944.

6 Marik 1975, 20.

7 1944. november 10-re eredetileg a régi képviselő-testületet hívták össze, de az ülésre meghívták a közigazgatási tanács tagjait is. Az éles kommunista párti támadások miatt a régi képviselő-testületi tagok eltávoztak, átadva a helyet az új testületnek. Marik 1975, 21.

8 MNL BéML IV. 416. 87/1944. Kiírt cikk. Gyula m. város képviselő-testületének 1944. november 10-én tartott rendkívüli közgyűlése jegyzőkönyvéből.

9 Marik 1975, 21. Marik Dénes (1903–1989) gyulai ügyvéd, újságíró, lapszerkesztő, helytörténész. A polgármesteri tisztségéről 1945. szeptember 5-én mondott le, helyére polgármesternek Dallos Ferencet választotta meg a gyulai képviselő-testület 1945. szeptember 20-án. MNL BéML V. 171. 67. kötet. Gyula m. város képviselő-testületének 1945. szeptember 5-i és 1945. szeptember 20-i rendkívüli és tisztújító közgyűlési jegyzőkönyve.

a közigazgatási tanácsot. A tanács a már működő pártokból behívott tagjain kívül szavazati joggal bírt a polgármester és a főjegyző, amely pozíciót Bányász Vince töltötte be. A közigazgatási tanács a város közellátása és a szovjet hatóságok részére biztosítandó közmunka kérdésében határozatokat hozott, „egyéb közigazgatási ügyekben jogosítva és hivatva van feltárni a városi lakosság érdekeit, javasolni és szorgalmazni a szükségesnek látszó hatósági intézkedéseket és rendszabályokat".[10] Kitűnik, hogy a közigazgatási tanács fontos kérdésekben határozott és politikai súlya is viszonylag jelentős volt. 1945 januárjára, amikorra a tanács kibővült a pártok és a szakszervezetek képviselőivel, elhatározták, hogy a közigazgatási tanács „képviselőtestületi vonalra egészíti ki magát". Az 1945. január 14-i képviselő-testületi ülésen határozatban mondták ki, hogy a közigazgatási tanács képviselő-testületté alakult.[11]

A város, illetve a megye közvéleményét érthetően lázban tartotta az elmenekült tisztviselők igazolásának kérdése. Csige Varga Antal már 1944. december 8-án vármegyei szabályrendeletet adott ki az elmenekült és eltávozott közalkalmazottak igazoltatásáról.[12] Ezzel elébe ment a kérdés országos rendezésének, mert a közalkalmazottak igazolására vonatkozó 15/1945. M. E. sz. kormányrendelet csak 1945. január 4-én jelent meg, és január 10-én lépett hatályba. A megyei szabályrendelet szerint azok a közalkalmazottak, akik a szovjet bevonulás előtt eltávoztak, amint állomáshelyükre visszatértek, kötelesek három napon belül felettes hatóságuknál jelentkezni és eltávozásuk okairól jelentést tenni. Az igazolóbizottságot a járási székhelyeken és a megyei városokban haladéktalanul meg kellett alakítani, amelyeknek elnöke a főszolgabírói hivatal, illetve a polgármesteri hivatal vezetője. A bizottság tagjai közül hármat a helyi kommunista és szociáldemokrata párt, hármat pedig a kisgazdapárt jelölt. Az igazolóbizottsági határozat ellen fellebbezni a vármegyei közigazgatási főnök elnöklete alatti igazolóválasztmányhoz lehetett. A vármegyei igazolóbizottság első fokon is hozhatott határozatot, elnöke a vármegyei közigazgatási főnök volt, tagjai közül hármat a kommunista párt gyulai szervezete delegált, hármat pedig a bizottság elnöke jelölt. A rendelet utolsó paragrafusa kimondta, hogy a járási, városi és vármegyei igazolóbizottsági határozatok csak feltételes érvényűek, „mert az elmenekült és eltávozott közalkalmazottak igazoltatása ügyében a végleges döntés joga a majdan megalakuló központi kormány joga és feladata lesz".

Arra vonatkozóan, hogy a városi és járási igazolóbizottságok megkezdték-e a működésüket, nem találunk említést az ügyiratban, amikor azonban a vármegyei igazolóbizottság elkezdte a munkát a tagok jelölésével kapcsolatban, rögtön politikai vita támadt. A közigazgatási tanács 1944. december 10-i ülésén tárgyalta a bizottság tagjainak összeállítását. A tanács nem tartotta a „demokratikus irányelvekkel összeegyeztethetőnek" azt, hogy a bizottság három tagját Csige Varga közigazgatási főnök nevezi ki. Szerintük a járási, városi bizottságok mintájára a három kommunista párti tag mellé három kisgazdapárti tagot kell

10 MNL BéML V. 173. d. 24534/1944 MMI.

11 MNL BéML V. 171. 67. kötet. Gyula m. város képviselő-testületének 1945. január 14- i rendkívüli közgyűlési jegyzőkönyve.

12 MNL BéML IV. 407. b. 514/1944.

behívni a bizottságba a kinevezett tagok helyett. Bizonyára éles vita lehetett az ügyben, mert a Csige Varga által kinevezett egyik bizottsági tag a közigazgatási tanács ülésén történtek miatt nem vállalta az igazolóbizottsági tagságot.[13] Egyébként a közigazgatási tanács indítványa Sánta György, Csonka Péter és Furka György kisgazdapárti párttagokat ajánlotta a bizottságba. Szikes Antal, a kommunista párt gyulai titkára 1944. december 16-án kelt, Csige Varga Antalhoz címzett levelében tiltakozott a bizottság összeállítása ellen. Nehezményezte, hogy miután a december 12-i ülésen a kommunista párt nem volt hajlandó közreműködni, Csige Varga az általa kinevezett három taggal két visszatért vármegyei tisztviselő ügyét mégis megtárgyalta, és állásukba vissza is helyezte őket. Csige Varga egy hónap múlva, 1945. január 16-án válaszolt Szikes Antal felterjesztésére. Szerinte nem volt antidemokratikus a bizottság összeállítása, mert három tagot a kommunista párt delegált, hármat pedig azért hívott be ő a bizottságba, mert akkor még a kisgazdapárt Gyulán nem alakult meg. Kitért arra is, hogy a már említett közigazgatási tanács ülésén a kommunista párt képviselői „olyan módon viselkedtek, ami megengedhetetlen, indokolatlan és a közéletből feltétlenül kiküszöbölendő". Közölte továbbá, hogy ha az Ideiglenes Nemzeti Kormány rövidesen nem intézkedik az igazolások ügyében, újabb szabályrendeletet bocsát ki.[14]

A Gyulai Nemzeti Bizottság 1945. január 13-i ülésén Hraskó Gyula vármegyei főjegyző terjesztette elő Csige Varga közalkalmazottak igazolására vonatkozó szabályrendeletét.[15] A rendelkezés ellen több bizottsági tag is felszólalt arra hivatkozva, hogy a politikai magatartást a népbíróságnak kell elbírálnia, ezért külön igazolási eljárásra és igazolóbizottságokra nincs szükség. Úgy vélték, hogy ha egy közalkalmazottat az igazolóbizottság igazolt, akkor ugyanazon személy ellen már ki lenne zárva a népbírósági eljárás, és fordítva, ha valakit a népbíróság elítélt, már nem szükséges külön igazolási eljárás alá is vonni.[16] Hraskó Gyula ugyan amellett érvelt, hogy a két eljárás lefolytatható egymás mellett, a bizottság mégis a következő határozatot hozta: „a tisztviselők igazoltatása a népbíróság hatáskörébe tartozik. Éspedig a nemzeti bizottság álláspontja szerint a népbíróságnak hivatalból kell megindítania és lefolytatnia az igazolási eljárást, úgy az összes közalkalmazottakkal, mint a nagyobb, fontosabb magánvállalatok tisztviselőivel szemben".[17] Ehhez képest a városi nemzeti bizottság következő ülésén Blanár László elnök bejelentette, hogy a főispán Gyulán két[18] igazolóbizottság felállítását határozta el.[19]

[13] MNL BéML IV. 407. b. 514/1944.

[14] MNL BéML IV. 407. b. 484/1944.

[15] Valószínűleg a zavaros közlekedési viszonyok miatt nem tudta sem Csige Varga január 16-án, illetve nem tudták a nemzeti bizottság tagjai sem január 13-án, hogy január 10-én hatályba lépett a közalkalmazottak igazolására vonatkozó kormányrendelet. Ugyanennek az ülésnek az előző napirendi pontja a népbíróság megalakulásának kérdése volt. A bizottság ki is mondta határozatában, hogy szükségesnek tartják a népbíróságnak Gyulán való „sürgős megalakítását és működésbe helyezését".

[16] A későbbi gyakorlat azt mutatta, hogy nem zárta ki egymást a kettő, ha valakit az igazolóbizottság igazolt, attól még lehetett népbírósági ügye.

[17] MNL BéML XVII. 19. 1. doboz.

[18] Végül három igazolóbizottság alakult Gyulán 1945-ben.

[19] MNL BéML XVII. 19. 1. doboz. Jegyzőkönyv a nemzeti bizottság 1945. január 19-i üléséről.

Csige Varga alispán 1945. január 20-án tájékoztatta a polgármestert a 15/1945. M. E. sz. kormányrendelet hatályba lépéséről, amely szerint az összes közalkalmazottat igazolási eljárás alá kell vonni.[20] E rendelet és az 1945. május 2-án közzétett 1080/1945. M. E. sz. rendelet szabályozta a közalkalmazottak[21] igazolását. Az igazolási eljárás a közigazgatásban a régi rendszerhez kötődő tisztviselők kiszűrését, lecserélését szolgálta.[22] Minden tisztviselőnek, aki nem a szolgálati helyén tartózkodott, lehetőség szerint haladéktalanul jelentkeznie kellett a szolgálati helyén. Azok, akik a szovjet hadsereg elől menekültek el, és szolgálati helyükre nem tértek vissza 1945. január 1-jéig, az igazolási eljárás lefolytatásáig szolgálatukat nem folytathatták, részükre illetményt sem folyósíthattak. A szolgálati helyüket el nem hagyó, vagy visszatért közalkalmazottaknak a rendelet hatályba lépésétől számított három napon belül, az elmenekült, de később visszatérteknek pedig a hazatéréstől számított három napon belül igazoló nyilatkozatot kellett tenniük, s azt a hivatali elöljárójukhoz beadniuk. A nyilatkozatban a közalkalmazottnak az 1939. szeptember 1-je óta tanúsított politikai magatartását és „népellenes törvények és rendeletek végrehajtása során teljesített hivatalos ténykedéseit" kellett ismertetnie. A rendeletek értelmében nem lehetett megtagadni az igazolást, ha a tisztviselő a Vörös Hadsereg elől nem politikai okokból, hanem félelemből menekült el, valamint a Szálasi-kormányra az esküt kényszerítő körülmények miatt tette le. Rendelkeztek az igazolóbizottságok felállításáról is, ami a területileg illetékes főispán feladata volt. Az igazolóbizottságok hét tagból álltak, ebből öt tagot a főispán sorsolt ki a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt párt helyi képviselője közül. A maradék két tagból az egyik egy jogi végzettségű tag volt, a másik pedig az igazolás alá vont hivatal, intézmény képviselője.[23]

A már említett január 19-i nemzeti bizottsági ülésen elhatározták, hogy az igazolóbizottsági tagok kisorsolására a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Független Kisgazdapárt (FKGP), a Polgári Demokrata Párt (PDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és az össz-szakszervezet egyenként hat tagot jelöl. A felsorolt pártoknak és a szakszervezetnek másnapra kellett a jelöltek névsorát elkészíteniük.[24] Látható, hogy a Szociáldemokrata Párt (SZDP) kimaradt a jelölésből, mert ekkor még csak a fenti négy párt működött Gyulán, helyettük

[20] MNL BéML V. 173. d. 305/1945. Azokat a közalkalmazottakat is igazoló eljárás alá vonták, akik a szovjetek bevonulása után állásukról lemondtak, vagy nyugdíjazásukat kérték. Degré 1960, 33.

[21] A 15/1945. M. E. sz. rendelet alapján közalkalmazottnak tekintendők az állam, a törvényhatóság, a város vagy a község, vagy ezek intézményeiben, üzemeiben közigazgatási, igazságszolgáltatási, közoktatási vagy gazdálkodási teendők teljesítésére alkalmazott vagy megbízott személyek. Igazolás alá kellett vonni a felekezeti iskolák, hivatalok és intézmények alkalmazottait is. Az 1080/1945. M. E. sz. rendelet kibővítette az igazolás alá vonandók körét az állami támogatást élvező ipari és kereskedelmi vállalatok, társadalmi szervezetek, közjóléti szövetkezetek alkalmazottaira is. Később újabb rendeletekkel tovább bővítették az igazolásra kötelezettek számát, a szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásúak, a hatósági jogosítvánnyal rendelkezők, az ügyvédek, közjegyzők, a magánvállalatok tisztviselői munkakörében foglalkoztatottak, szabadalmi ügyvivők, sportegyesületek tagjai stb. igazolás alá vonásával. Degré 1960, 33–34.

[22] Rigó 2014, 218.

[23] Rigó 2014, 219.

[24] MNL BéML XVII. 19. 1. doboz.

a szakszervezetek állíthattak jelöltet. 1945. január 20-án sorsolta ki Szobek András[25] főispán a Gyulán felállított három igazolóbizottság pártok által delegált tagjait a következőképpen. I. sz. igazolóbizottság: Dallos Ferenc (elnök) szobafestő-mázoló (MKP), Polacsik Béla kereskedő (PDP), Tar Ferenc gazdálkodó (FKGP), Gerebenics József földműves (szakszervezet), ifj. Japport József földműves (NPP). II. sz. igazolóbizottság: Abaházi István (elnök) cipész (MKP), Bujdosó Lajos cipész (szakszervezet), Héthelyi Pál fuvaros (PDP), Merza István földműves (FKGP), Abaházi András asztalos (NPP). III. sz. igazolóbizottság: Steiner Károly (elnök) banktisztviselő (PDP), Béres Ferenc földműves (NPP), Kurunczi Jenő asztalos (MKP), Ludvig Mátyás kőműves (szakszervezet), Molnár István földműves (FKGP).[26] A Gyulai Nemzeti Bizottság március 16-án mondta ki, hogy az igazolóbizottságok behívott jogi szakértője és a vizsgált közalkalmazott hivatalának képviselője szavazati joggal bíró tagjai lettek a bizottságnak.[27] Az igazolóbizottságok ugyan már februárban megkezdték a munkát, a bizottságok teljesen csak márciusra alakultak ki, de a tagok ezután is viszonylag gyorsan cserélődtek.

A bizottságok működésével kapcsolatban Marik Dénes megjegyzi, hogy az Abaházi István vezette II. sz. igazolóbizottság túlzó, a Steiner-féle III. sz. igazolóbizottság pedig enyhe ítéleteivel tűnt ki. Az Abaházi-féle bizottság a figyelmeztetés ellenére továbbra is túl szigorú határozatokat hozott, ezért a főispán feloszlatta.[28] Valójában a bizottság egy volt rendőr igazolási ügyén „veszett össze", aki ellen semmi probléma nem merült fel, csak a bizottság elnöke emelt kifogást ellene, mondván, hogy 1943. április 12-én, amikor a rendőrség tömegesen büntette meg az elsötétítési szabályok ellen vétőket, őt magát is megbüntették húsz pengőre. Véleménye szerint az igazolási eljárás alá vont személy is rendőr volt, tehát bűnös ebben, a rendőrség eljárása pedig népellenes volt. A bizottság többi tagja nem osztotta az elnök véleményét, hat az egy arányban leszavazták, erre az elnök otthagyta a bizottságot. A megmaradt tagok arra az elhatározásra jutottak, hogy célszerű lenne a bizottságot megszüntetni, és kérték a főispán intézkedését. Ennek megfelelően a főispán 1945. április 24-én megszüntette a II. sz. igazolóbizottságot, és annak ügyeit a III. sz. igazolóbizottság hatáskörébe utalta.[29] 1945. április végétől tehát csak két igazolóbizottság működött Gyulán.[30]

Az igazolások során eleinte nagy volt a bizonytalanság abban a kérdésben, hogy a bizottságok milyen határozatokat hozhatnak. A 15/1945. M. E. sz. rendelet szerint a hatá-

25 Szobek András 1944 őszén lett az MKP megyei titkára. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 4-én nevezte ki Békés vármegye főispánjává. 1945. január 27-én újabb hivatalt kapott: Békés megye közellátási kormánybiztosa lett. Főispáni beiktatására 1945. március 22-én került sor. Héjja 2002, 187.

26 MNL BéML IV. 401. b. 1822/1945.

27 MNL BéML XVII. 19. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Gyula Városi Nemzeti Bizottság 1945. március 16-i üléséről.

28 Marik 1957, 49.

29 MNL BéML IV. 401. b. 1822/1945. Jegyzőkönyv a II. sz. Igazoló Bizottság 1945. április 23-i üléséről.

30 A 10/1946. M. E. sz. rendelet értelmében még egy igazolóbizottság alakult 1946 elején, amely a nyugatra távozott személyek igazolását bonyolította városi és járási illetékességgel, amelynek elnöke 1945. április 3-tól M. Szabó András volt. MNL BéML XVII. 413. 1. doboz.

rozat lehetett igazolás, illetve ha a közalkalmazottat igazolhatónak nem találták, fegyelmi jellegű büntetéseket szabhattak ki: úgymint feddés, áthelyezés, előléptetéstől meghatározott időre (1–5 év) való kizárás. Népellenes bűncselekmény gyanúja esetén pedig az ügyet a népbíróság elé utalhatták. A rendeletből kimaradt viszont az, hogy adott esetben az igazolás alá vontat meg is foszthatják az állásától. Gyulán a nemzeti bizottság 1945 márciusában egyetértett a Szegedi Nemzeti Bizottság által hozott határozattal, miszerint „az igazoló bizottságok az igazolást »nem igazoljuk« határozattal megtagadhatják és ezen határozatnak jogi hatálya az lesz, hogy a nem igazolt hivatali működést nem fejthet ki". Kimondták továbbá, hogy a közalkalmazottól a nyugdíját részben vagy egészben megvonhatják. A nemzeti bizottság határozatában az igazolások ügyében a magyar kormánytól pótrendelet kiadását kérte, ugyanis szükségesnek tartották „a régi rendszer embereinek kizárására megfelelő lehetőség biztosítását".[31] A május elején közzétett 1080/1945. M. E. sz. rendelet szabályozta a vitás kérdéseket. A rendelet értelmében a közalkalmazottak igazolási eljárása során a következő határozatokat hozhatták: 1. az eljárás alá vont közalkalmazott igazolása; 2. közszolgálatban való meghagyás mellett feddés, áthelyezés, előléptetésből meghatározott időre (1–5 év) való kizárás, vezető állásra alkalmatlannak nyilvánítás; 3. nyugdíjazás elrendelése; 4. állásvesztés kimondása.

Pontosították a fellebbezés módját is, a nyugdíjazást és az állásvesztést kimondó határozat ellen a Budapesti Népbírósághoz lehetett fellebbezni. Gyulán azonban a gyakorlat szerint a Szegedi Népbíróság döntött az igazolóbizottsági határozatok elleni fellebbezési ügyekben.

Az önkormányzati alkalmazottak igazolásakor is az egyik sarkalatos kérdés az volt, hogy az illető tisztviselő elhagyta-e vagy sem szolgálati helyét. A Tiszántúlon különösen sokan menekültek el, a tisztviselőknek mintegy 20-25%-a maradt csak a helyén.[32] Békés megyében is jelentős volt a szovjet hadsereg elől menekülő tisztviselők száma, voltak olyan települések, ahol nem maradt tisztviselő.[33] A Gyuláról elmenekült tisztviselők pontos számáról nem rendelkezünk kimutatással, azonban az iratokból kitűnik, hogy a vármegyei és a városi vezető tisztviselők túlnyomó része elhagyta a várost.

Fontos kérdés, hogy kit tekintünk tisztviselőnek. A polgári közigazgatás keretei lényegében 1950-ig megmaradtak. A *törvényhatóságokról* rendelkező 1886. évi XXI. tc. szerint a vármegyei alkalmazottak tisztviselőkből, illetve segéd- és kezelőszemélyzetből álltak. A megyei tisztviselők közül a központi tisztviselők, akik a vármegye székhelyén működtek, a következők: alispán, főjegyző, másodfőjegyző, aljegyzők, közigazgatási gyakornokok, tiszti főügyész, tűzrendészeti felügyelő, főlevéltárnok, árvaszéki elnök, árvaszéki ül-

31 MNL BéML XVII. 19. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Gyula Városi Nemzeti Bizottság 1945. március 16-i üléséről.

32 Farkas 1992, 130.

33 Például Orosházáról elmenekültek a járási főszolgabírói hivatal és a községi elöljáróság tisztviselői. Az Orosházi járás több települése, Tótkomlós, Gádoros, Csorvás, Gerendás, Nagyszénás, Békésszámson községek is tisztviselők nélkül maradtak. Farkas 1992, 131. Ellenpélda Zala vármegye, ahol igen alacsony volt az elmenekült tisztviselők aránya. Lásd Káli Csaba tanulmányát a jelen kötetben.

nökök, illetve az állami szakigazgatás alispán mellé beosztott képviselői. Külső tisztviselők a járási főjegyző (1945-ig főszolgabíró), járási jegyző (1945-ig szolgabíró), járási tűzrendészeti felügyelő (a tűzrendészeti felügyelők tűzrendészeti ügyekben a vármegye szakközegének minősültek).

A közigazgatási gyakornokokat kivettem a tisztviselők közül, ugyanakkor például a megyei és a járási tiszti főorvost is a vármegyei tisztviselők közé számítottam, bár korábban már kikerültek a vármegye fennhatósága alól (1936. IX. tc.), de az igazolóbizottság is a vármegyei tisztviselők között tárgyalta őket.

1945 februárjában belügyminiszteri utasításra számba vették a szolgálatot teljesítő tisztviselőket a segéd- és kezelőszemélyzettel együtt. Az elkészült névjegyzék szerint 1945. február 20-án a vármegye központjában negyvennégy alkalmazott teljesített szolgálatot.[34] Ha az ezen a listán szereplő tisztviselőket összehasonlítjuk az 1943-ban hivatalban lévő tisztikarral,[35] elvétve találunk olyan tisztviselőt, aki már 1943-ban is szolgálatot teljesített. Csak Durkó Ferenc másodfőjegyző (1943-ban aljegyző), Ipolyi József és Horányi Márton[36] árvaszéki ülnökök szerepelnek a listán a régiek közül. Találunk még a jegyzéken olyanokat is, akik korábban is tisztviselők voltak, de őket nyugállományból rendelték vissza. Megjegyzendő, hogy az önkormányzati tisztviselők számbavétele még márciusban–áprilisban is zajlott, több névjegyzék is készült olykor más-más adatokkal, mindenesetre az látszik, hogy a régi vezető tisztviselők zöme nem tartózkodott a városban 1945 elején.[37] Még 1945 májusában is a százhét vármegyei állásból negyvenhét ideiglenesen volt betöltve.[38]

A tisztviselők számbavételével párhuzamosan az igazolási eljárások is megkezdődtek. A vármegyei alkalmazottakat a III. sz. igazolóbizottság igazoltatta. A bizottság iratai között összesen nyolcvankilenc vármegyei alkalmazott igazolására vonatkozó ügyiratot találunk. Ebben benne vannak a tisztviselők, a segéd- és kezelőszemélyzet tagjai, valamint a járási főszolgabírói hivatal alkalmazottai is. A bizottság huszonegy esetben (24%) hozott valamilyen elmarasztaló határozatot. Tizenegy közalkalmazottat állásától megfosztottak, négy esetben nyugdíjazásra, háromszor előléptetésből kizárásra ítélet született, szintén háromszor pedig feddéssel igazolták az illető alkalmazottat. A vármegyei közalkalmazottak 76%-át igazolta a bizottság. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy több esetben fellebbezés után a népbíróság „igazolt"-ra változtatta a határozatot, vagy enyhített az ítéleten. A népbíróság három alkalmazottat igazolt, három esetben pedig enyhített az ítéleten, csupán egy elsőfokú határozatot erősítettek meg. A többi állásvesztésre ítélt alkalmazott ügyében nem ismert a fellebbezés eredménye.

[34] MNL BéML IV. 401. b. 204/1945.
[35] Kovácsy (Kovácsik) 1943, 37–38.
[36] Horányi Márton árvaszéki ülnöknél a jegyzet rovatban a következők szerepelnek: „illetménye visszatartva, mint német származású oroszok által munkára száll". MNL BéML IV. 401. b. 204/1945.
[37] MNL BéML IV. 401. b. 137/1945, 204/1945, 901/1945. Önkormányzati tisztviselők számbavétele.
[38] A százhét álláshelyben benne van a járási tisztviselőké is. MNL BéML IV. 401. b. 901/1945.

1. táblázat. **A vármegyei központi és a Gyulai járási tisztviselők igazolása a Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság iratai alapján**

Tisztviselők száma	Igazolva	Nyugdíjazás	Állásvesztés
23	13 (57%)	4 (17%)	6 (26%)

Forrás: MNL BéML XVII. 412. 2. doboz

Ha csak a tisztviselőket vizsgáljuk, az *1. táblázat*ból kitűnik, hogy a régi vármegyei tisztviselők közel felét nyugdíjazták vagy állásvesztésre ítélték.[39] Ez az arány meglepően nagynak tűnik, még akkor is, ha több tisztviselő ügyében másodfokon eltörölték vagy enyhítették az igazolóbizottsági határozatot, tehát egyelőre maradhattak állásukban. Országosan körülbelül 3%-os elbocsátási arányról beszélhetünk,[40] ennek tükrében még meglepőbb a fenti magas arány. A több elmarasztaló határozat valószínűleg összefüggésben van azzal, hogy Gyuláról viszonylag sok tisztviselő menekült el, s számukra az igazolási eljárás nem ment könnyen. Az igazolóbizottság ugyanis komolyan megvizsgálta az illető tisztviselő menekülésének körülményeit, illetve, hogy letette-e a Szálasi-esküt, ha letette, kényszerből-e, vagy sem. Ezeken kívül természetesen kíváncsiak voltak az eljárás alá vont tisztviselő politikai magatartására is, főként arra, hogy tagja volt-e Imrédy Magyar Megújulás Pártjának vagy a nyilaskeresztes pártnak. Az igazolóbizottságok kérdései közé tartozott az is, hogy a tisztviselő közreműködött-e népellenes törvények, rendeletek végrehajtásában.[41] Fontos szempont volt tehát az igazolási eljárás során, hogy a tisztviselő elhagyta-e a szolgálati helyét, vagy sem. Pánczél József főjegyző igazolási irataiból kiderül, hogy 1944. szeptember 22-én, amikor elrendelték a város kiürítését, a főjegyző összehívta a vármegye alkalmazottait, és „közölte velük, hogy szolgálatuk teljesítése alól felmenti, sorsuk intézését saját belátásukra bízza, tanácsot adni nem tud, de lényegileg annak a nézetnek adott kifejezést, hogy aki teheti, távozzon el Gyuláról".[42] Az igazolóbizottság megállapítása szerint e rendelkezés következtében állt elő az a helyzet, hogy a vármegyei tisztviselők jelentős része szolgálati helyét elhagyta. A tisztviselők és alkalmazottak igazoló nyilatkozatukban általában hivatkoztak is arra, hogy a főjegyző szóbeli utasítása közrejátszott abban, hogy a menekülést választották. Volt olyan is, hogy a

[39] Nyugdíjazott tisztviselők: Márky Barna alispán, Pánczél József főjegyző, Terényi Péter II. főjegyző, Hoffmann Károly vármegyei tiszti ügyész (fellebbezés után igazolták). Állásvesztésre ítélt tisztviselők: Dévényi Lajos tűzrendészeti felügyelő, Berseny László vármegyei gazdasági felügyelő, Szelényi Tibor vármegyei aljegyző, Koncz Lajos vármegyei tiszti főorvos, Szigethy Kálmán számvevőségi tanácsos, Bernáth Kálmán járási tisztiorvos. Igaz ugyan, hogy az 1936. IX. tc. alapján a megyei és a járási tisztiorvosi szolgálat kikerült a vármegye fennhatósága alól, mégis mint mellérendelt hivatal tisztviselőit, a vármegyei tisztviselők között tárgyalta az igazolóbizottság.
[40] Farkas 1992, 132.
[41] MNL BéML V. 173. d. 305/1945. Az igazoló nyilatkozatokat írásban kellett beadni, volt erre a célra rendszeresített űrlap is. Az igazolóbizottsági nyilatkozatok forrásértékéről elmondható, hogy sokszor sablonosak, kevés információt tartalmaznak, azonban egyes tisztviselők hivatali tevékenységének megismerésére igen fontos forrásegyüttes.
[42] MNL BéML XVII. 412. 2. doboz. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság 1945. november 20-i határozata Pánczél József igazolási ügyében.

menekülés körülményeit súlyosbító tényezőnek értékelte az igazolóbizottság. Antalfia Emil városi főjegyző és Bernáth Kálmán városi, járási tisztiorvos ugyanis a VOME[43] tulajdonát képező mentőautóval menekültek el. A tisztiorvos szerint a polgármester utasította, hogy a mentőautót el kell vinni a városból. Az igazolóbizottság szerint a mentőautó felett sem a főjegyző, sem a tisztiorvos nem rendelkezhetett, ehhez csak a vármegyei tűzrendészeti felügyelőnek lett volna joga. Úgy ítélték meg, hogy a mentőautó elvitelének egyik következménye volt, hogy a szeptember 25-i támadás során többen belehaltak sérüléseikbe, mert megfelelő jármű hiányában nem tudták őket időben kórházba szállítani. Bernáth Kálmánt megfosztották állásától, azonban mint magánorvos orvosi gyakorlatot továbbra is folytathatott. Antalfia Emilnek a nyugdíjazását rendelték el.[44] Hoffmann Károly tiszti főügyész nem menekült el szeptember 22-én, hanem október 3-ig folytatta a szolgálatát Gyulán, akkor telefonon Szarvasra rendelték egy ügy elintézésre, Gyulára visszatérni már nem tudott. Ezután Kecskemétre, majd Budapesten keresztül Balatonalmádiba utazott. A Szálasi-kormányra az esküt letette, azért, hogy illetményét megkaphassa, de mihelyt arról értesült, hogy berendelik szolgálatra a Veszprém megyei alispáni hivatalhoz, beadta nyugdíjkérelmét. Az igazolóbizottság méltányolta eltávozásának okait, azonban úgy vélték, hogy a Szálasi-esküt nem szabadott volna letennie, mivel azt, hogyha nem teszi le az esküt, nem kap illetményt, a bizottság nem tekintette olyan súlyos kényszerítő körülménynek. Ezért 1945. június 28-án nyugdíjazását rendelték el. Az igazolóbizottság határozatát a Szegedi Népbíróság megváltoztatta, és 1946. május 9-én igazoltnak jelentették ki.[45]

A városi tisztviselők igazolását a II. sz. igazolóbizottság kezdte ugyan el, de a bizottság feloszlatása után a folyamatban lévő ügyeket a III. sz. igazolóbizottság vette át. 1945. június végén készült egy kimutatás az állását vesztett városi közigazgatási alkalmazottakról. A listán tizenöt nevet találunk, ebből nyolc tisztviselőt. Korossy Albert volt polgármester szerepel a lista elején, azonban ő nem is kérte az igazolási eljárás lefolytatását.[46] A többi tisztviselőt az igazolóbizottság nem igazolta, három esetben menekülés és a Szálasi-eskü letétele miatt. Az állásukat vesztett tisztviselők között volt Antalfia Emil korábbi főjegyző, Fényes Péter tiszti ügyész, Marton István gazdasági tanácsos, Gaál József I. o. jegyző és Sióréti József városi mérnök is.[47] Ezek az igazolási eljárások hivatalosan még folyamatban lévőnek számítottak, volt, akit közülük a népbíróság később igazoltnak mondott ki. Ugyan több régi tisztviselőt első körben igazoltak, megállapíthatjuk, hogy az igazolási eljárások nem hagyták teljesen érintetlenül a korábbi városi tisztviselői kart. Marik Dénes polgármestert ugyanakkor új tisztviselőnek mondhatjuk, korábban ügyvédként dolgozott.

[43] Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete.
[44] MNL BéML XVII. 412. 2. doboz. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság 1945. június 28-i határozata Antalfia Emil és 1945. november 27-i határozata Bernáth Kálmán igazolási ügyében.
[45] MNL BéML XVII. 412. 2. doboz.
[46] Korossy Albert 1943 novemberétől polgármester, előtte adóügyi tanácsos volt. A népbíróság a gyulai zsidóság gettóba kényszerítéséért három év börtönre ítélte. Czégé 2014, 121–122.
[47] MNL BéML IV. 401. b. 204/1945.

Azonban 1945 szeptemberében lemondott hivataláról, az új polgármester az a kommunista párti Dallos Ferenc lett, aki az I. sz. igazolóbizottság elnöke is volt.[48]

Ha megnézzük a vármegyei tisztviselők névsorát 1945-ben, új tisztviselőket inkább csak a főbb pozíciókban találunk, de az igazolási eljárások eredményei, vagy inkább részeredményei már jelezték a régieknek, hogy mire számíthatnak a későbbiekben.

Érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy kik is működtek a vármegyei kulcspozíciókban[49] 1944–1945-ben.

A „régi" alispán, Márky Barnabás 1884-ben született Orosházán. 1927-ben lett a vármegye főjegyzője, 1930-ban pedig a megye alispánjává választották.[50] Az 1944. március 19-i német megszállás napján szabadságra ment, kifejezve egyet nem értését az új helyzettel.[51] Mivel teljes szolgálati ideje 1944 őszén telt le, csak augusztusban adhatta be nyugdíjkérelmét, azonban közbeszólt a város szeptember 22-i kiürítése, nyugdíjkérelmét a megyei főjegyző menekülés közben elvesztette.[52] 1945. február 12-én kérte újra nyugdíjazását a főispántól. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság 1945. június 14-én és 21-én megtartott tárgyalás után helyt adott a kérelemnek, és elrendelte nyugdíjazását.[53]

Csige Varga Antal,[54] mint láttuk, 1944. október végétől töltötte be az alispáni posztot. Miután a kommunista párti Szobek Andrást 1945. január 4-én kinevezték főispánná, hamarosan nekitámadt az alispánnak, éppen a közigazgatási tisztségviselők miatt. Szobek szerint jó búvóhelyük volt Gyula, ahol Csige Varga helyet biztosított nekik. Követelte, hogy azonnal bocsássa el az általa megnevezett tisztviselőket.[55] Végül közölte az alispánnal, hogy „jobb, ha szépen, önként távozik, s ne várja meg, míg kidobjuk".[56] Ezek után Csige Varga 1945. március 17-én lemondott hivataláról.[57] Lemondása után újra ügyvédként praktizált, ő volt az ügyvédje mint kirendelt védő Márky Barna volt alispánnak a

[48] MNL BéML V. 171. 67. kötet. Jegyzőkönyv Gyula m. város képviselő-testületének 1945. szeptember 5-i rendkívüli közgyűléséről.
[49] A 15/1945. M. E. sz. rendelet alapján az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kinevezett főispánokat igazoltnak tekintették. A szovjet bevonulás előtti főispán Székács István volt. Az 1944. április 26-án lemondott Beliczey Miklós helyére nevezték ki főispánná. Későbbi sorsáról nem rendelkezünk információval, nem volt sem igazolási, sem népbírósági ügye.
[50] Héjja 2002, 152.
[51] Czégé 2014, 129.
[52] Héjja 2002, 153.
[53] MNL BéML IV. 407. b. 359/1945.
[54] Csige Varga Antal 1887-ben született Hajdúböszörményben. A jogi doktorátus és az ügyvédi oklevél megszerzése után könyvtári szakvizsgát tett. 1917 és 1922 között a debreceni egyetemi könyvtár könyvtárőre volt. 1922-es nyugdíjaztatása után hírlapírói tevékenységet folytatott Gyulán, főszerkesztője volt a *Békésmegyei Hírlap*nak. A kisgazdapárt egyik vezető személyisége a városban, az 1930-as években. Ügyvédként is tevékenykedett. Lánya Márky Barnabás alispán fiával, Márky Tamással kötött házasságot. Héjja 2002, 74–76.
[55] Szobek 1986, 112.
[56] Szobek 1986, 123.
[57] A belügyminiszterhez felterjesztett lemondó levelében a következőket írta: „Elhatározásom oka az, hogy megítélésem szerint utóbbi időkben nem képviselhettem már a vármegye érdekeit úgy, mint – legjobb meggyőződésem és a kétségbevonhatatlan eredmények tanúsága szerint – ezelőtt." MNL BéML IV. 401. b. 380/1945.

népbíróságon 1947-ben.[58] Igazoló nyilatkozatot 1945. január 24-én tett a Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottságnál, amely szerint, amikor politikai tevékenységet folytatott, mindig az ellenzéki kisgazdapárt szellemében működött, de 1939. szeptember 1. után egyáltalán nem politizált. Az 1945. február 12-én tartott igazolóbizottságon kiderült, hogy feljelentés érkezett ellene, ezért az ügy elbírálását tárgyalásra utalták, végül az április 12-i tárgyaláson igazoltnak jelentették ki.[59] Utóda az alispáni székben Molnár Jenő békési, majd pusztaföldvári községi főjegyző lett, aki 1950. március 30-ig vitte az alispáni hivatalt.[60]

Pánczél József 1887-ben született Gádoroson, 1919-ben Békés vármegye aljegyzője lett, 1927 és 1931 között másodfőjegyző,[61] majd mint főjegyző teljesített szolgálatot. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság 1945. október 8-án és november 20-án megtartott tárgyalás után igazolhatónak nem találta, és nyugdíjazását rendelte el. Pánczél József a határozat ellen fellebbezést nyújtott be, majd később ezt visszavonta.[62]

1944. október végétől a főjegyzői posztot Hraskó Gyula töltötte be. Nagyváradon született 1900-ban. A jogi doktorátus megszerzése után ügyvédi irodát nyitott Gyulán 1930-ban. 1944. október 15-én az akkor megalakuló helyi kommunista pártszervezet vezetőségi tagja lett. 1946-ban felrendelték Budapestre, decembertől a belügyminisztérium rendészeti osztályán dolgozott.[63] Az igazolóbizottság mint vármegyei főjegyzőt igazoltnak jelentette ki. A volt Gyulai járási főszolgabírónak, Szathmáry Lászlónak nem volt igazolási ügye, a vármegyei nemzeti bizottság 1946. május 4-i ülésén leépítendő, politikailag megbízhatatlan tisztviselőként jellemezték.[64] A megbízott főszolgabíró, később főjegyző Sal István lett. Igazoló nyilatkozata szerint 1935-től 1944. október 15-ig ügyvédként dolgozott Gyulán. 1944. október 15-től 1944. november 1-jéig mint megbízott városi tiszti ügyész a városi tüzelőanyag-hivatal vezetője volt. 1944. november 1-jén nevezte ki az alispán a gyulai főszolgabíróság vezetőjének. 1945. február 25-én az igazolóbizottság igazoltnak jelentette ki.[65]

Az igazolási eljárások bemutatásánál látható volt, hogy a határozatok egy részét a népbíróság az alkalmazottra nézve kedvező irányban változtatta meg. Ezeknek az igazolási ügyeknek a másodfokú eljárása esetenként még be sem fejeződött, amikor 1946 elején az MKP megindította kampányát a közigazgatás „reakciós" elemektől való megtisztítása és a tisztviselők létszámcsökkentése érdekében.[66] A B-listák előkészítése során,

58 A Gyulai Népbíróság felmentette Márky Barnát a népellenes bűntett miatt emelt vád alól. MNL BéML XXV. 12. N.b. I. 355/1945.
59 MNL BéML XVII. 412. 2. doboz.
60 Héjja 2002, 155.
61 Gergely [1930], 61.
62 A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság 1945. november 20-i határozata Pánczél József igazolási ügyében. MNL BéML XVII. 412. 2. doboz. Pánczél Józsefnek 1948-ban népbírósági ügye volt, a Népbíróságok Országos Tanácsa hathavi börtönre ítélte azért, mert tagja volt a Magyar Tudományos Fajvédő Társaságnak, majd 1943-ban vagy 1944-ben, amikor Márky Barna lemondott a társaság elnöki tisztéről, vállalta az ügyek intézését, és két alkalommal elnökölt a társaság ülésén. MNL BéML XXV. 12. Nb. 5/1946.
63 Marik 1985, 247–248.
64 MNL BéML IV. 401. b. 42. doboz.
65 MNL BéML XVII. 412. 2. doboz.
66 Gyarmati 1996, 505.

1946 áprilisában, a helyi közigazgatás vezetőinek névjegyzéket kellett készíteniük az 1946. február 1-jén státusban lévő önkormányzati alkalmazottakról. Ezeket a névjegyzékeket meg kellett küldeni a helyi nemzeti bizottságnak, amelynek véleményt kellett adnia a rajta szereplő alkalmazottakról, hogy maradjon-e az állásában, vagy sem.[67] A névjegyzékek tartalmazzák az alkalmazott szolgálati helyét, szolgálati idejét, igazolási eljárása eredményét, valamint, hogy milyen politikai pártnak tagja. A vármegyei névjegyzéken ötvennyolc alkalmazott szerepel. Ebből az ötvennyolcból tizenhárom esetben találunk olyat, akinek valamilyen gondja volt az igazolással. A kimutatás jegyzet rovatában tizenegy alkalmazott esetében a következő bejegyzés szerepel: a „Népi Bizottság eltávolította". Kilenc alkalmazottnál az eltávolítás egybeesett az elmarasztaló igazolóbizottsági határozattal. A *2. táblázat*ból látszik, hogy a listán szereplő tizenhárom tisztviselő közül hatot távolítottak el, ebből négynek volt korábban valamilyen elmarasztaló igazolási határozata. Nem számított az sem, ha valakinek folyamatban volt a másodfokú igazolási eljárása, ha adott esetben igazoltnak mondták is ki, lehet, hogy mire a döntés megszületett, már elküldték a hivatalból.

2. táblázat. **Kimutatás az 1946. február 1-jén szolgálatot teljesítő vármegyei tisztviselőkről**

Név	Állás	Igazolás eredménye	Párttagság	A népi bizottság eltávolította
Molnár Jenő	alispán	igazolt	pártonkívüli	nem
Hraskó Gyula	főjegyző	igazolt	MKP	nem
Durkó Ferenc	másodfőjegyző	igazolt	SZDP	nem
Hoffmann Károly	tiszti főügyész	igazolási eljárása másodfokon folyamatban	nincs adat	igen
Csákabonyi Kálmán	főlevéltáros	igazolt	pártonkívüli	nem
Táby András	aljegyző	előléptetésből 3 évre kizárva és áthelyezve	pártonkívüli	igen
Cseh József	aljegyző	igazolt	pártonkívüli	nem
Haviár Lajos	árvaszéki elnök	igazolt	FKGP	igen
Kardos József	árvaszéki ülnök	igazolt	SZDP	nem
Ipolyi József	árvaszéki ülnök	igazolt	pártonkívüli	igen
Kender Albert	árvaszéki ülnök	vezetői állásra alkalmatlannak találtatott	pártonkívüli	igen
Szalay Tibor	aljegyző	igazolt	pártonkívüli	nem
Dévényi Lajos	tűzrendészeti felügyelő	állásvesztésre ítélve (fellebbezés alatt)	pártonkívüli	igen (állásáról 1946. február 15-én lemondott)

Forrás: MNL BéML XVII. 19. 2. doboz.

67 MNL BéML IV. 401. b. 574/1946.

Mindezek alapján megállapítható, hogy mégiscsak volt tétje az igazolási eljárásnak, mert akinek az igazolása nem volt makulátlan, nagyobb eséllyel került B-listára. Az eltávolított hat tisztviselőből négy pártonkívüli, egy kisgazdapárti volt, egynél pedig nem szerepelt semmi a párttagság rovatban.

A városi nemzeti bizottság 1946. április 19-i ülésén „minősítette" a vármegyei tisztviselőket. A hat eltávolított tisztviselőből ötnél kedvezőtlen döntés született, csupán Haviár Lajos árvaszéki elnök maradhatott állásában.[68] Érdekes, hogy Hraskó Gyula főjegyző esetében hat az öt ellen arányban kedvezőtlen döntés született. Az FKGP, az NPP, az SZDP és a szakszervetek küldöttei szavaztak ellene. Ennek ellenére Hraskó Gyula nem került B-listára, sőt mint láttuk, 1946 végén már a Belügyminisztériumban dolgozott. A járási főjegyzővel együtt tizennyolc vármegyei alkalmazottat, köztük kilenc tisztviselőt helyeztek B-listára. Sal István járási főjegyző kivételével mindannyian régi tisztviselők voltak.[69]

Végeredményben a B-lista jelentette az igazi csapást a régi tisztviselői kar még megmaradt tagjai számára. Jól jellemzi a kialakult helyzetet az egyik még ténylegesen is hivatalban lévő régi tisztviselő, Durkó Ferenc másodfőjegyző a *Vármegyei újjáépítési verseny* című tervezet véleményezésekor, 1946 februárjában tett megjegyzése. „A közigazgatás újjáépítésére vonatkozóan véleményt nyilvánítani nem kívánok – bár e téren nem vagyok teljesen laikus egyén –, de miután, mint régi közigazgatási tisztviselő minden valószínűség szerint leváltásra kerülök, elgondolásaimat saját magam ellenére nyilvánítani nem kívánom."[70]

Ha megvonjuk a gyulai önkormányzati tisztviselők igazolásának mérlegét, akkor azt látjuk, hogy itt több elmarasztaló határozat született, mint például az ország nyugati felén. Mindez összefüggésben van azzal, hogy innen jóval több tisztviselő menekült el a szovjetek elől. Igaz, hogy az állásvesztést kimondó határozatokat a fellebbviteli eljárás során túlnyomórészt enyhítették, de ezek a felmentő határozatok általában túl későn születtek meg, az érintett tisztviselők addigra már B-listára kerülhettek. A társadalom igényelte a tisztviselői igazolásokat, mert természetesnek vették, hogy a szélsőjobboldali kormányt kiszolgálók ne viselhessenek hivatalt. Azonban, hogy valaki elmenekült és esetleg letette a Szálasi-esküt, adott esetben már túlmutatott ezen a társadalmi igényen. Az igazolási eljárások bizonytalanságban tartották az érintett tisztviselőket, 1946 elejétől az MKP érdekeinek megfelelően pedig indokot szolgáltattak menesztésükre. Az igazolási eljárások következtében elkezdődött a régi tisztviselők lecserélése, ezzel a polgári közigazgatás kereteinek bomlása is megindult.

[68] A Gyula Városi Nemzeti Bizottság 1946. április 19-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. MNL BéML XVII. 19. 2. doboz. A május 4-i vármegyei nemzeti bizottsági ülésen Haviár Lajost már leépítendőnek mondták ki mint politikailag megbízhatatlan tisztviselőt. MNL BéML IV. 401. b. sz. n./1945–1949.

[69] MNL BéML IV. 401. a. Bizalmas, elnöki, párt ügyek 1946–1950.

[70] MNL BéML IV. 401. b. Földreform ügyek, sz. n./1945.

Felhasznált források

Publikált források

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 15. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Magyarországi Rendeletek Tára 1945. 5–9. Digitális változat: Digitális Törvényhozási Tudástár

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 1080 M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Magyarországi Rendeletek Tára 1945. 104–109. Digitális változat: Digitális Törvényhozási Tudástár

Levéltári források

MNL BéML = Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
IV. 401. Békés vármegye főispánjának iratai
IV. 407. Békés vármegye alispánjának iratai
IV. 416. Gyulai járás főszolgabírájának (1945-től főjegyzőjének) iratai
V. 171. Gyula város képviselő-testületének iratai
V. 173. Gyula város polgármesterének iratai
XVII. 19. A Gyulai Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 412. A Gyulai III. Sz. Igazoló Bizottság iratai
XVII. 413. A Gyulai IV. Sz. Igazoló Bizottság iratai
XXV. 12. A Gyulai Népbíróság iratai

Felhasznált irodalom

Czégé Petra 2014: „Utasítottak". A deportálás elkövetőinek védekezési stratégiái a népbírósági perek alapján. In *A Holokauszt Békés megyei történeteiből.* Gyula, MNL Békés Megyei Levéltára. 117–132.

Degré Alajos 1960: Igazolóbizottságok iratai a Zalaegerszegi Állami Levéltárban. *Levéltári Híradó,* 1960/1. 23–41.

Farkas Gábor 1992: *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gergely Gábor Arnold (szerk.) [1930]: *Békésmegyei fejek 1929.* Békéscsaba, Corvina Könyvnyomda.

Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok,* 1996/3. 497–565.

Héjja Julianna Erika 2002: *Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok.* Gyula, Békés Megyei Levéltár.

Kovácsy (Kovácsik) János (összeáll.) 1943: *Csonka Magyarország ismertetője. A vármegyék útmutatója.* Békéscsaba, Harmónia Áruforgalmi Szövetkezet.

Marik Dénes 1957: *Város a front mögött. Gyula város felszabadulásának története (1944. augusztus 23. – 1945. május 30.).* Gyula, k. n.

Marik Dénes 1975: Gyula története a felszabadulástól a fordulat évéig 1944–1948. In Marsi Gyula–Szabó Ferenc (szerk.): *Három szabad évtized Gyulán 1944–1974.* Gyula.

Marik Dénes 1985: Dr. Hraskó Gyula. In Szabó Ferenc (főszerk.): *A forradalmi munkásmozgalom Békés megyei harcosai II.* Békéscsaba, MSZMP Békés Megyei Bizottsága. 247–248.

Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Szobek András 1986: *Egy munkásélet emlékei.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

„Le kell csapolnunk ezt a mocsarat"

Az igazolóbizottságok működése és igazolási eljárások Vác városában 1945-ben

A közigazgatás átalakításának jelentősége és a Magyar Kommunista Párt stratégiája

„Hogy felépíthessük a szocialista-kommunista Magyarországot, le kell csapolnunk ezt a mocsarat, melyben a közhivatalnoki kar ma is fuldoklik. Ezt a munkát bolsevista alapossággal, szívóssággal és kitartással kell végeznünk, nehogy mi is elmerüljünk munka közben a mocsárban."[1] E gondolatokat dr. Pintér Fülöp, a Pénzügyminisztérium munkatársa vetette papírra 1945. július 3-án. A javaslatot hivatali főnökének, Obernyik Ede államtitkárnak továbbította, illetve a Magyar Kommunista Párt (MKP) Közigazgatási Osztálya számára is elküldte. Pintér javaslatában a központi közigazgatás szervei, a minisztériumok számára dolgozott ki részletes menetrendet,[2] amelynek végeredményeképpen megvalósulhatott a közigazgatás kommunista átalakítása. A dokumentum arról tanúskodik, hogy a közigazgatásra valóban „zsákmányként" tekintettek a kommunista politikusok, amelyet a „régi rend" kiszolgálóitól át kellett venni. Ennek az átvételnek volt egyik fontos eszköze az igazolási eljárások rendszere, később pedig a B-listázások.[3] Pintér a budapesti hivatalnoki kar megbontását segítette elő azzal a javaslatával, hogy az apparátus egy részét vidékre helyeztetné, helyükre pedig megbízható kádereket hozatna: „Ha megtörtént a minisztériumokban a vezető állások megszállása, akkor a régi rendszer nem vezető állásba lévő, de előadói, tehát az ország irányításában és vezetésében fontos szerepet betöltő tisztviselőket is feltűnés nélkül egyenként magasabb államérdekből a közép vagy alsófokú hatóságokhoz szét kell helyezni. Helyükbe a vidéki hatóságoktól megfelelő szakképzettségű, tehetséges tisztviselőket kell hozni, lehetőleg a párt tagjai közül. A kiválasztásnál feltétlenül vigyázni kell arra, hogy a párt eszméivel szimpatizálókat vagy ha ilyenek nem volnának elegendő

[1] PIL 274. f. 15. cs. 1. ő. e. 4–7. 1945. július 3. Dr. Pintér Fülöp javaslata a következő címmel íródott: *Javaslat az állami, vármegyei, városi és községi hivatalokban és intézményekben lévő reakciós szellemű tisztviselők és egyéb alkalmazottak befolyásának semlegesítésére, eltávolítására és ezeknek a szocialista-kommunista állam felépítésében való felhasználására.*

[2] Pintér első lépésnek a minisztériumok vezető állásainak megszerzését tekintette. Utána e „kulcsemberek" segítségével a középvezetői szint megszerzését, végül a nem irányító állásban lévő tisztviselők elküldését javasolta. PIL 274. f. 15. cs. 1. ő. e. 5. 1945. július 3.

[3] Káli 2015.

számban indifferenseket helyezzünk fel, nehogy a felhelyezett tisztviselők között reakciós bejusson a minisztériumba. Ezt a hivatalnoki cserét feltétlenül végre kell hajtani, mert ezzel több célt érünk el."[4]

A dokumentum Pintér Fülöp véleményét tükrözi, aki szerint nemcsak a minisztériumok esetében igaz, hanem a közigazgatásra is jellemző, hogy a „reakció" erői még jelen vannak. Éppen ezért a javaslat nem állt meg a minisztériumok szintjén, hanem a helyi közigazgatás átalakítását is előirányozta. Pintér Fülöp ezzel a meglátásával nem volt egyedül. Az MKP Közigazgatási Osztálya által szervezett értekezleten 1945. június 8-án Széll Jenő, az osztály vezetője a következőképpen fogalmazott: „Főhadállásuk a közigazgatásban van. Itt fejtik ki tevékenységüket azok a reakciósok, akiknek a zsebében valamelyik demokratikus párt igazolványa van."[5] A megbeszélésen a párt legszűkebb vezetése találkozott a kommunista főispánokkal, alispánokkal és polgármesterekkel, ahol Széll Jenő indító felszólalását a következő gondolattal kezdte: „A közigazgatási munka eddig nem ment olyan jól, mint kellett volna."[6] Elégedetlenségének két fő oka volt: a megfelelő közigazgatási tudással és tapasztalattal rendelkező párttagok csekély száma, valamint a párt által jelölt főispánok és alispánok nem megfelelő magatartása. Széll nehezményezte, hogy számos főispán, miután megkapta a tisztségét, elveszett az MKP számára. Házi Árpád nem azok közé tartozott, akik meglazították a kapcsolatukat a párttal, Pest vármegye alispánjaként sokat tett a megyei közigazgatás „megtisztításáért", viszont azon a véleményen volt, hogy kevés a hivatali gyakorlattal rendelkező kommunista. Házi ugyanakkor az ülésen Pest megyét úgy mutatta be, mint ahol – vezetői szinten – sikerült véghezvinni a vármegye átalakítását: „Pest vármegye volt a fasizmus által legerősebben fertőzve, ugyanakkor itt voltak a legrutinosabb szakemberek. Mégis a közigazgatás itt már nagyjából döccenés nélkül megy. A 17 régi főszolgabíróból csak egy van meg, a polgármesterek közül egy sem, de a tisztviselői kar megvan."[7] Az 1945-ös év első felében, a háború lezárása és az élet újraindulásának idején, többen – jellemzően a közigazgatásban dolgozók – fontosnak tartották az MKP pozícióinak kiépítését, illetve megerősítését. 1946 tavaszára azonban olyan horderejűvé vált a bürokrácia lojalitásának a kérdése, hogy a szakemberek után a párt vezető szintjein is kiálltak az államigazgatás átalakítása mellett, és jelentőségét a földreformhoz hasonlították: „Pártunk ezt a feladatot ugyanolyan fontosságúnak tartja, mint a földreformot. Míg a földreformmal szétvertük a feudális reakció gazdasági hadállásait, az államapparátus megtisztogatásával lényegesen és döntően meggyöngítjük a mindenfajta reakció politikai hadállásait. Éppen ezért az államapparátus megtisztogatásához pártunknak és a tömegeknek ugyanolyan méretű mozgósítására van szükség, mint amilyen mozgósítást végrehajtottunk a földreform lebonyolításakor. Míg azonban a földreform lebonyolításakor a magyar reakció ájultan hevert a porondon, az államapparátus megtisztogatásánál már nem

4 PIL 274. f. 15. cs. 1. ő. e. 6. 1945. július 3.
5 PIL 274. f. 15. cs. 13. ő. e. 1. 1945. június 8.
6 PIL 274. f. 15. cs. 13. ő. e. 1. 1945. június 8.
7 PIL 274. f. 15. cs. 13. ő. e. 4. 1945. június 8.

ez a helyzet, hanem a reakció igen éber és harcias a saját védelmében, tehát jóval alaposabb munkára, jóval nagyobb éberségre és jóval nagyobb kitartásra van szükség, mint a földreform lebonyolításakor."[8]

A közigazgatás átalakításának első eszköze: az igazolóbizottságok

1944 végétől a benyomuló szovjet csapatok miatt a frontvonal fokozatosan nyugat felé húzódott. Azokon a területeken, amelyeken a harci cselekmények befejeződtek, városi, járási, illetve községi szinten nemzeti bizottságok alakultak, hogy megszervezzék az adott település közigazgatási életét.[9] Mivel az állami működés újrakezdésének alapfeltétele volt, hogy az új hatalomhoz lojális hivatalnoki kar álljon rendelkezésre, a lehető leghamarabb megkezdték az állami alkalmazottak igazolását. Kezdetben – mivel nem volt más – rendkívüli „néphatalmi" szervként a nemzeti bizottságok foglalkoztak az igazolási ügyekkel.[10] Az 1944. december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első rendelkezése volt, hogy minden közalkalmazott számára kötelezővé tette az igazolást. A jogi keretet az 1945. január 4-én kiadott és 15-én hatályba lépett 15. számú M. E. rendelet határozta meg, amely kötelezővé tette mind a köz-, mind az államigazgatásban dolgozó közalkalmazottak múltjának megvizsgálását. Az eljárás folyamán azt ellenőrizték, hogy az illető 1939. szeptember 1-je utáni magatartása „megsértette-e a magyar nép érdekeit". A rendelet határozott arról, hogy az igazolások lefolytatására igazolóbizottságokat kell létrehozni, amelynek tagjai a demokratikus pártok képviselői. Rajtuk kívül minden bizottságba jogi végzettségű szakembert kellett bevonni, illetve az igazolás alá vont közintézmény is képviselte magát egy fővel, így az induláskor minden igazolóbizottságnak hét taggal kellett rendelkeznie.[11] Az igazolási eljárás végén a bizottság háromféle határozatot hozhatott: vagy igazolta a szóban forgó személyt, vagy valamilyen büntetés szabott ki, vagy ügyét a népbíróság elé utalhatta. Ezekben az esetekben a törvényalkotó nem adott lehetőséget a fellebbezésre. Az igazolóbizottságnak különböző szankcionálási lehetőségei voltak: élhetett a feddés eszközével, elrendelhetett áthelye-

8 Az ülést megnyitó beszédet Zöld Sándor, az MKP Központi Vezetőség Közigazgatási Osztályának vezetője tartotta. PIL 274. f. 15. cs. 13. ő. e. 17. 1946. április 7.
9 Gyarmati 1996, 497–570.
10 A Váci Nemzeti Bizottság 1945. április 7-i ülésén tárgyalta a postán dolgozó Csongor Aranka esetét: „mai állami és társadalmi rend felforgatására irányuló kijelentéseket tett és emiatt letartóztatták, eljárást indítottak ellene. A NB ekkor állásából felfüggesztette. Miután a rendőrség Csongor Arankával szemben bűncselekményt nem állapított meg, az eljárást megszüntette, szabadlábra helyezte, így kéri a nemzeti bizottságot, hogy Csongor Arankát állásába helyezze vissza." VVL XVII. 401-a. 1945. 19.
11 Papp 2009, 171.

zést, vagy az előléptetésből meghatározott – általában egy és öt év közötti – időre kizárhatta az igazolás alá vont hivatalnokot.[12]

Az igazolóbizottságokról szóló újabb rendelkezés[13] 1945. április 19-én kelt, és május 2-tól lett hatályos, amely tovább szabályozta az igazolóbizottságok feladatait és működésük kereteit. Az előző rendelethez képest változás volt, hogy a bizottságnak ki kellett egészülnie az Országos Szakszervezeti Tanács (OSZT) helyi szervezetének delegáltjával, tehát nyolctagúvá vált. A pártok által beküldött tagok, valamint a szakszervezetek képviselői rendelkeztek szavazati joggal, míg a főispán által behívott tagoknak (jogi képesítésű, illetve a vizsgálat alatt álló közhivatal vagy közüzem tagja) csupán véleményezési joguk volt. Az OSZT megjelenése az igazolási bizottságban egyértelműen a későbbi Baloldali Blokknak kedvezett, mert a küldöttek sok esetben kommunista vagy szociáldemokrata párttagok voltak,[14] ráadásul szavazategyenlőség esetén a szakszervezeti tag szavazata döntött. A rendelet szélesítette a bizottság határozathozatali körét: tekinthette a közalkalmazottat igazoltnak, de a hivatalnokot közszolgálati munkaviszonyának megtartása mellett feddésben, áthelyezésben is részesíthette, valamint megfoszthatta az előléptetés lehetőségétől. Súlyosabb esetben elrendelhetett nyugdíjazást, állásvesztést, vagy ha az ügyet olyan horderejűnek ítélte meg, a népügyészséghez, illetve a rendőri szervekhez fordulhatott, ez utóbbinál indítványozhatta a rendőri felügyelet (internálás) alá helyezést.

A Váci Igazoló Bizottság megalakulása és tagjai

A Váci Igazoló Bizottság 1945. április 21-én alakult meg.[15] A bizottsági tagokról azért tudhatunk nevüknél többet, mert Ladányi Imre, az igazolóbizottság elnöke 1945. július 20-án levelet intézett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjához, amelyben iránymutatást kért arra vonatkozóan, hogy kinek kell hitelesítenie a bizottság tagjainak (igazoló) nyilatkozatát.[16] A kérdés nem volt teljesen indokolatlan, mivel az igazolóbizottságokat felállító 5/1945. M. E. sz. rendelet szerint „A bizottság tagjai kinevezésük, illetve behívásuk folytán igazoltnak tekintendők."[17] Az áprilisi módosító rendelet azonban hatályon kívül helyezte az előzőt, így jogosnak tűnt az elnök kérdése. A főispáni válasz 1945. augusztus 2-án kelt:

[12] *Magyarországi Rendeletek Tára,* Rendeletek Tára, 1945. Rendeletek, 7. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 15. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. 19. §. 3. bek. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=45&layout=s 2015. október 12.

[13] *Magyarországi Rendeletek Tára,* Rendeletek Tára, 1945. Rendeletek, 72. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 1.080. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=141&layout=s 2015. október 12.

[14] Balázs 2009, 5.

[15] VVL XVII. 401-a-A. 1945. 3/1945.

[16] MNL PML IV. 401. a. 95. d. 1945. 125/1945.

[17] *Magyarországi Rendeletek Tára,* Rendeletek Tára, 1945. Rendeletek, 7. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 15. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. 6. § http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=45&layout=s 2015. október 12.

„Az 1080/1945. M. E. rendelet az igazoló bizottság tagjainak igazolása tárgyában nem intézkedik. A bizottság tagjait a pártok küldik be és így a pártoknak kell az igazoló bizottságok tagjainak minden vonatkozásban való megbízhatósága tekintetében felelősséget vállalni."[18] A levélváltás – az utókor számára – azért érdekes, mert Ladányi Imre kérdésével együtt felterjesztette a szóban forgó nyilatkozatokat, tehát az igazolóbizottság tagjairól – nevükön kívül – egyéb információkat is megtudhatunk. A bizottság megalakulása után, április 23-án az elnök, Ladányi Imre megbeszélésre hívta a bizottság tagjait, név szerint: Fehér Istvánt,[19] Rácz Istvánt,[20] Szondy Jánost,[21] Schweitzer Pált,[22] dr. Weliacha Károlyt[23] és Weisz Györgyöt.[24] A meghívottak listája azonban nem egyezik azok névsorával, akik azokat az igazolási nyilatkozatokat adták, amelyeket az elnök a főispánnak továbbított júliusban. Rácz István kivételével olvasható Ladányi, K. Fehér,[25] Szondi[26] és Schweitzer adatlapja,[27] valamint Nagy Jánosé, aki a szakszervezetek küldötteként került be az igazolóbizottságba.[28] Rácz valószínűleg azért került ki a bizottságból, mert 1945. február 15-e óta a Váci Nemzeti Bizottság elnöke is volt.[29] Az igazolóbizottság áprilisi indulásának átmeneti nehézségei után – minden bizonnyal – megvált tagságától, és helyét párttársa, Still László vette át. A néphatalmi és különleges feladatokra létrejött szervek esetében nem volt idegen a „tisztséghalmozás". Az előbb említett Nagy János például 1945 nyarától a nemzeti bizottság titkáraként is tevékenykedett.[30]

A nyilatkozatokból kiderül, hogy a bizottság hat tagja közül csupán ketten voltak korábban aktív politikai szereplők: Ladányi Imre és Nagy János. Mindketten a Szociáldemokrata Párt tagjaként működtek, Nagy 1918 óta tartozott a párthoz,[31] Ladányi Imre pedig 1921 és 1944 között. Ladányi pályafutásában figyelemre méltó, hogy 1944–1945 fordulóján már a helyi kommunista párt tagja, majd az igazolóbizottság elnöke lett. A másik négy bizottsági

[18] MNL PML IV. 401. a. 95. d. 1945. 125/1945 ügyirat.

[19] Fehér István a Nemzeti Parasztpárt küldötte volt.

[20] Rácz István a Szociáldemokrata Párt küldötte volt.

[21] Szondy János a Független Kisgazdapárt küldötte volt.

[22] Schweitzer Pál a Polgári Demokrata Párt küldötte volt.

[23] Dr. Weliacha Károly a bizottság jogi képesítésű tagja volt, de minden bizonnyal nem sokáig működött, mert májusban már új jogi képesítésű tagról, dr. Steiner Tibor Józsefről értesíti a főispánt Ladányi. VVL XVII. 401-a-A. 1945. 61/1945. Steiner személyéről a későbbiekben részletesen szólok.

[24] Weisz György nevével később nem találkoztam az igazolóbizottság működése kapcsán.

[25] A nyilatkozatban (amelyet az érintettek töltöttek ki) K. Fehérnek mondja magát, ezért a későbbiekben én is ezt a formát használom.

[26] A nyilatkozatban (amelyet az érintettek töltöttek ki) Szondinak mondja magát, ezért a későbbiekben én is ezt a formát használom.

[27] Ezek a nyilatkozatok 1945. május 8-án keltek. MNL PML IV. 401. a. 95. d. 1945. 125/1945.

[28] Nagy János nyilatkozata 1945. május 29-én kelt. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy éppen április végén született (és május elején lépett hatályba) a már említett 1080/1945. M. E. sz. rendelet, amely a szakszervezetek jelöltjével bővítette ki az igazolóbizottságok létszámát.

[29] VVL XVII. 1-a. 1945. 1945. február 15-i ülés jegyzőkönyve.

[30] VVL XVII. 1-a. 1945. 1945. június 30-i ülés jegyzőkönyve.

[31] Ez a tény is megerősíti azt a feltételezést, hogy a szakszervezeti tagok behívása növelte a baloldali túlsúlyt.

tag nem volt semmilyen pártnak a tagja 1945 előtt, viszont a helyi közéletben kivétel nélkül részt vettek: K. Fehér István gazdálkodóként a Református Földművelő Gazdakör tagjaként, Schweitzer József kereskedőként a Váci Kereskedők Egyesületének titkáraként, Szondi János gazdálkodóként a Katolikus Gazdakör és a Váci Ipartestület tagjaként, Still László szintén a Váci Ipartestület tagjaként működött a két világháború között. A két régebbi párttag közül Nagy János vezető pozíciót töltött be a szociáldemokratáknál, elmondása szerint vezető elnök és pénztáros is volt. Ladányi Imre azonban csak párttagsággal rendelkezett, és vezető szerepet a Famunkások Szövetségében vitt, ahol könyvtáros, pénztáros és ügyvezető volt egy személyben. Az igazolóbizottságban tehát mindannyian valamiféle szervezeti és közéleti tapasztalattal érkeztek, talán ez ellensúlyozta az iskolázottságukból adódó hiányokat, ugyanis legalacsonyabb iskolai végzettséggel (5 „ellemivel" [sic!]) éppen az elnök, Ladányi Imre rendelkezett. A bizottság legképzettebb tagjának Schweitzer József kereskedő számított középiskolai végzettséggel, aki a társadalmi életben is aktívan részt vett, legalábbis amíg tehette. Zsidó származása miatt ugyanis 1940-től munkaszolgálatos volt, előbb „szovjet hadműveleti területen",[32] majd Borban egészen 1945 februárjáig.

Az igazolóbizottságok működésének feltétele volt egy jogi képesítésű tag részvétele. Vácott valószínűleg erre a posztra lehetett a legnehezebben megfelelő személyt találni, elég csak arra utalni, hogy az alakuló ülés meghívóján szereplő Weliacha Károly a fennmaradt források szerint nem működött a bizottságban, és az őt követő dr. Steiner Tibor József esete sem volt egyszerű és hétköznapi. 1945. június 17-én letartóztatták, arra hivatkozva, hogy soha nem volt jogi diplomája, és ezért jogosulatlanul használja a doktori címét. Steiner Tibor sorsáról az igazolóbizottság elnöke által írt levélből szereztem tudomást. Ladányi Imre a főispánt értesítette az igazolóbizottság jogi képesítésű tagjának letartóztatásáról, és eligazítást kért a jövőre vonatkozólag. A legfőbb kérdése az volt, hogy az addig kiadott igazolások érvényesek-e. A főispáni válaszból – az 1080/1945-ös rendeletre hivatkozva – kiderült, hogy ha a jogi képesítésű tag nem rendelkezik szakmai végzettséggel, akkor az igazolóbizottság által hozott határozatok alaki szempontból támadhatók lesznek. Ennek elkerülése érdekében a főispán minden addigi határozatot alaki szempontból hatálytalannak nyilvánított, és új eljárás lefolytatására szólította fel a Váci Igazoló Bizottságot.[33] A szakértők hiányára végül abból a tényből következtethetünk, hogy az igazolóbizottság elnöke Steiner letartóztatása után nem tudott jogi végzettségű embert ajánlani a főispán figyelmébe, felterjesztésében a következőképpen fogalmazott: „Megjegyezni kívánjuk, hogy Vácon az ügyvédek legnagyobb része MÜNE[34] tag volt, így az igazolóbizottsághoz mint jogi képesítésű tag nem hívhatjuk be. Dr. Kecskés Béla, dr. Welliacha Károly és dr. Kohn Lajos ügyvédek nem voltak a MÜNE tagjai, de Kecskés fekvő beteg, Welliacha erősen elfoglalt (párttitkár) ügyvéd, Kohn pedig zsidó vallású, akit épen ezért megkímélni akarnánk az esetleges jogtalan támadásoktól

[32] 1941. novembertől 1944. február 26-ig.
[33] MNL PML IV. 401. b. 1538/1945.
[34] Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete.

és ezért nem akarnók behívni."[35] A Váci Igazoló Bizottságba végül dr. Kohn Lajost delegálta a főispán, aki 1945. június 22-től megkezdte működését. [36]

Steiner Tibor személye és sorsának bemutatása nemcsak az igazolóbizottság működése szempontjából fontos, hanem rávilágít a háború és a béke határán élni kénytelen ember megküzdési stratégiáira. Elgondolkodtató, ha az 1945–1946-os esztendőben valakit a politikai rendőrség a fenti indokok (nem volt jogi diplomája, miközben jogi feladatokat végez) alapján őrizetbe vesz. Joggal gondolhatunk arra, hogy Steiner esetleg az útjában állt valakinek, aki ilyen módon távolította el a váci közéletből. Természetesen ez a feltevés bizonyításra szorul. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, majd a Budapest Főváros Levéltárában folytatott kutatásaim során a Steiner Tiborra vonatkozó forrásokat az utóbbiban találtam meg, így fény derült arra, hogy előzetes feltevésem ellenére Steiner letartóztatása valóban indokolt volt. A népbírósági iratok közül a korai időszakra vonatkozóan alig maradtak fenn dokumentumok, ezért különösen szerencsés, hogy Steiner későbbi sorsáról többet megtudhatunk. Június 17-i letartóztatása után előbb a váci,[37] majd az Észak-Pest Megyei Főkapitányságon hallgatták ki.[38] Személyére egy lakossági bejelentő hívta fel a figyelmet, aki 1945. június 13-án tette meg rendőrségi vallomását.[39] Ebből és más tanúk vallomásiból az derült ki, hogy Steiner Tibor, zsidó származása ellenére, különböző magyarországi internálótáborokban saját sorstársai elárulása árán próbálta túlélni a német megszállás utáni hónapokat. Besúgóként, illetve a tábort őrzők cinkosaként önkényeskedett a többi üldözött felett.[40] Ezekben az időkben jó kapcsolatot épített ki a mosonmagyaróvári tábor vezetőivel, akik komolyabb munkákat is rábíztak, például a városi gettó kiürítése után a hátrahagyott zsidó javak leltározását,[41] vagy a táborban lévő betegek kiválogatását intézte, ami adott esetben az életet jelentette annak, akit betegsége miatt Budapestre küldött, illetve a halált annak, akit nem.[42] Az ellene beérkezett feljelentésekből rekonstruálható 1944-es működése, saját vallomásából pedig kiderül, hogy 1945. február 5-én érkezett Vácra, ahol a vagyonrendészeti osztályon kezdett dolgozni.[43] A városházára bekerülve többször felbukkan a neve: a nemzeti bizottság üléseit több esetben

[35] MNL PML IV. 401. b. 1538/1945.
[36] MNL PML IV. 401. b. 1592/1945. A Váci Igazoló Bizottság levele 1945. július 13-án értesítette a főispánt arról, hogy az igazolóbizottság 1945. június 22. óta dr. Kohn Lajossal működik.
[37] 1945. június 18-án történt a kihallgatás. BFL NB 5022/45. 23–26.
[38] 1945. június 22-én történt a kihallgatás. BFL NB 5022/45. 27–28.
[39] BFL NB 5022/45. 16. Bán Károly tanúvallomási jegyzőkönyve.
[40] „A feljelentésben előadott vádpontok szerint Steiner a fasiszta és népellenes törvények és rendelkezések végrehajtásánál annak ellenére, hogy maga is internált és zsidó volt, mindenkor készséges segítséget nyújtott, nehéz sorsban lévő társai ellen besúgóként működött és társainak szorult helyzetéből tetemes anyagi hasznot húzott." BFL NB 5022/45. 5.
[41] BFL NB 5022/45. 10. Kende Géza tanúvallomási jegyzőkönyve.
[42] BFL NB 5022/45. 20. Roboz István tanúvallomási jegyzőkönyve.
[43] „1945. február 5-én internálás és bujkálás után érkeztem Vácra. Az akkori nehézségek miatt itt rekedtem és nem tudtam tovább menni oda, ahová eredetileg indultam: Szencre. Még a mosonmagyaróvári internálótáborból volt a városban ismerősöm (Goldstein Ármin) akinek révén bekerültem a Városházára a vagyonrendészeti osztályra." BFL NB 5022/45. 24.

jegyzőkönyvezte,[44] az igazolóbizottsághoz pedig panaszt nyújtott be a volt polgármester, Karay Kálmán ellen.[45] Személyében egy látszólag a közigazgatásban jártas, hozzáértő jogász dolgozott a városházán, aki segített különböző ügyek vitelében, sőt az igazolóbizottság jogi képesítésű tagjaként komoly közfunkciót látott el.[46] Steiner életében a nem várt fordulatot 1945. június 17-e hozta, bár számítania kellett arra, hogy jogi végzettségének hiánya előbb-utóbb kiderül. Vallomása szerint bízott városházi kapcsolataiban, illetve ottani munkájának elismerésében, ezért további állást pályázott meg: „Midőn a városi képviselőtestület kiírta a pályázatát különböző városházán betöltendő állásokra, én megpályáztam a városi tanácsnoki állást. Ezen pályázatomban hivatkoztam 1933-ban Zágrábban szerzett diplomámra, amelynek megszerzését 60 napon belül ígértem. Később, amikor ismételten felszólítottak jogi végzettségem igazolására, esküt tettem arra, hogy azt 60 napon belül igazolni fogom. Tudatában voltam annak, hogy a kért képesítést igazolni nem leszek képes, de bíztam abban, hogy a városháza adminisztrációjának reorganizációja körül végzett munkám érdemeként eredményesen kérvényezhetem a képesítés elengedését."[47] Steiner Józsefnek ambiciózus céljait nem sikerült elérnie, rendőrségi letartóztatása pedig a következő évek nehézségeit is előre jelezte. Nyári őrizetbe vétele után előzetes letartóztatásba helyezték, amelynek egy részét a váci börtönben töltötte. 1945. december 9-én levelet intézett a népügyészséghez, amelyben kérte szabadlábra bocsájtását.[48] Ártatlansága mellett arra hivatkozott, hogy városházi állásaiból nincs felfüggesztve, állással, jövedelemmel és családdal rendelkezik, amelyről gondoskodnia kell. Fontosnak tartotta megjegyezni azt is, hogy az MKP váci szervezeténél vezető tagsággal rendelkezik.[49] Nem lehet tudni, hogy ismeretségi köre vagy a rá terhelő vallomást tevők szavahihetősége játszott közre sorsának alakulásában, mindenesetre 1945. december 29-én a népbíróság szabadlábra helyezte.[50] A népügyész 1945. december 19-én nyújtotta be a vádiratot,[51] egy nappal később azonban hozzájárult Steiner szabadon bocsájtásához.[52] Ezen a ponton Steiner Tibor „eltűnt" a szemünk elől, a ránk maradt iratokból nagyjából rekonstruálni tudjuk ügyének alakulását egészen 1949. március 7-éig, amikor is a népbíróság megszüntette ellene az eljárást.[53] Az 1945. decemberi események után minden bizonnyal szabadlábra került, de egészen 1948 kora tavaszáig nem maradt fenn adat sorsának alakulásáról. Ekkor úgy tűnt, újra előveszik az ügyét, és elindul egy újabb „párbeszéd" a népügyészség és a népbíróság

[44] VVL XVII. 401-a. 1945. 1945. április 17-i ülés jegyzőkönyve. Ez az eddig feltárt első hivatalos ténykedése Steiner Tibornak.
[45] VVL XVII. 401-a-A. 1945. 9/1945.
[46] Az igazolóbizottsághoz 1945. május 7-én hívták be, ahol letartóztatásáig működött. BFL NB 5022/45. 25.
[47] BFL NB 5022/45. 25.
[48] BFL NB 5022/45. 38.
[49] BFL NB 5022/45. 38.
[50] BFL NB 5022/45. 32.
[51] BFL NB 5022/45. 30–31.
[52] BFL NB 5022/45. 52.
[53] BFL NB 5022/45. 35.

között, amelynek eredményeképpen 1948. június 3-ára tűzik ki Steiner Tibor népbírósági tárgyalását.[54] A tárgyalás azonban eredménytelenül zárult, mert a vádlott nem jelent meg.[55] A népbíróság esetleges vádejtés céljából megkereste az ügyészséget,[56] de erre első körben nem érkezett kedvező válasz, mert dr. Gönczi György népügyész a vádat továbbra is fenntartotta, egyúttal pedig kérte az új tárgyalás kitűzését.[57] Ezután meglepő fordulatnak tekinthető, hogy alig egy hónappal később, 1949. február 28-án a népügyészség mégis ejtette a Steiner elleni vádat, a következőkre hivatkozva: „a vád tárgyává tett bűncselekmény csekély tárgyi súlya a bűnvádi eljárás további folytatását nem teszi indokolttá."[58] Míg a szabadlábra helyezésről tudható, hogy minek a hatására történt, addig a népbírósági iratok között nem maradt nyoma annak, hogy valójában miért szüntették meg az eljárást, így nem tudjuk, Steiner Tibor minek köszönhette ügye lezárását.

A Váci Igazoló Bizottság működése

A Váci Igazoló Bizottságra – ahogy ezekben az átmenti hónapokban általában az egész közigazgatásra – jellemző volt, hogy nehezen tudott megfelelni a rá váró feladatoknak. Sem a – fentiekben részletesen bemutatott – személyi állomány, sem a tárgyi feltételek nem voltak elégségesek a magas szintű szakmai munka végzéséhez, a feladatot azonban el kellett végezni. A Főszolgabírói Hivatal számára küldött levélben az igazolóbizottság hírt adott 1945. április 21-i megalakulásáról, és felvázolta működési tervét: „Az igazoló bizottság mai nappal kezdi meg működését és előbb Vác m. város városi, állami, közoktatásügyi és közintézményeinek, közigazgatási és közlekedési szerveinek, valamint a járásbíróságoknak igazolását végzi el. Ezt követőleg magánvállalatok, bankok, kereskedők és iparosok és egyéb testületek igazolását tűzte ki napirendül."[59] Az igazolóbizottsághoz rögtön megalakulása után futottak be panaszok az előző rendszer idején működő tisztviselőkre. A fennmaradt jegyzőkönyvbe foglalt vallomások legnagyobb része Karay Kálmánra, a város előző polgármesterére vonatkozott.[60] A panasztevők köréről megállapítható, hogy nagy részük az új közigazgatásban töltött be különféle tisztségeket. A legtöbb bejelentést Gyetvai Sándor tette, aki „városi kapuőrként" sok mindent láthatott.[61] Az igazolóbizottság elnöke – a korábban megismert – Steiner Tibor jogi képesítésű tag behívásának napján a következőkben határozta meg a bizottság feladatait: „1945. május 7-én az igazoló bizottság elnöke kihirdette, hogy a következő menetrend szerint végzik el az igazolásokat: május 8-án és 9-én a városháza alkalmazottait, május 10-én a Postahivatal, 11-én a Járásbíróság,

[54] BFL NB 5022/45. 33.
[55] BFL NB 5022/45. 29.
[56] BFL NB 5022/45. 43.
[57] BFL NB 5022/45. 42.
[58] BFL NB 5022/45. 40. Az ügyészség döntését dr. Fábián István népügyész ellenjegyezte.
[59] VVL XVII. 401-a-A. 1945. 3/1945.
[60] VVL XVII. 401-a-A. 1945. 9/1945.
[61] VVL XVII. 401-a-A. 1945. 9/1945, 24/1945, 47/1945, 59/1945.

12-én az állami Adóhivatal, 13-án és 14-én a Rendőrség, május 15-én a Forgalmiadóhivatal, és a Pénzügyőri Kirendeltség, 16-án a MÁV üzemi bizottság, 17-én az OTI Pénztár és a Zálogházi kirendeltség, 18-án a MÁV állomásfőnökség, Fűtőházfőnökség, Osztálymérnökség Főnöksége, május hó 19-én és 21-én a Közoktatásügyi Intézmények, 22-én és 23-án az Országos Fegyintézet alkalmazottainak igazolását folytatja le."[62] Az igazolások a következő eredményt hozták:

1. táblázat. **A Váci Igazoló Bizottság által hozott határozatok**

	Igazolt	Enyhébb büntetés[1]	Szigorúbb büntetés[2]	Nem igazolt	Összesen
Városháza	196	5	5	37	*243*
Rendőrség	167	15	18	35	*235*
Járásbíróság	26	–	–	–	*26*
Pénzügyigazgatóság	6	–	2	3	*11*
Posta	38	4	2	–	*44*
Forgalmi Adóhivatal	16	1	–	–	*17*
Állami Adóhivatal	16	–	–	–	*16*
MÁV üzemi bizottságai	16	–	–	–	*16*
Országos Társadalombiztosító Intézet	26	1	1	19	*47*
Zálogházi kirendeltség	3	–	–	–	*3*
Rendőrség polgári létszám	22	–	–	57	*79*
Országos Fegyintézet	128	13	8	–	*149*
Állami Gazdasági Felügyelőség	–	–	1	–	*1*
Városi kisegítő tisztviselők	28	–	–	–	*28*
Összesen	*688*	*39*	*37*	*151*	*915*

1 Enyhébb büntetések a következők voltak: feddés, áthelyezés, vezető állásra alkalmatlannak nyilvánítás, előléptetésből bizonyos időre való kizárás.

2 Szigorúbb büntetés a nyugdíjazás és az állásvesztés volt.

Forrás: VVL XVII. 401-a-A. 122/1945. Az igazolóbizottság elnökétől a szovjet városparancsok számára írt beszámolóból.

A(z *1.*) *táblázat*ból látható, hogy a Városházán dolgozók közül kisebb arányban voltak, akiket állásveszésre ítéltek. A szigorúbb büntetésekből a legtöbbet a rendőrségen dolgozók kapták, egyrészt azért, mert az ott dolgozóknak valóban lehettek túlkapásaik, másrészt arról sem szabad megfeledkezni, hogy az új hatalom kiépítésének egyik kulcsa a rendőrségben és a rendőri szervek felügyeletében állt.

62 VVL XVII. 401-a-A. 1945. 45/1945.

A városházi dolgozók igazolása után Ladányi Imre részletes névsort küldött dr. Kristóf Béla polgármesternek azokról, akiket nem igazoltak.[63] A hivatal egyik nem igazolt alkalmazottja, dr. Simon János I. o. aljegyző volt, aki igazolásáig nem tért vissza a városba, mert hadifogságban volt. 1945. december 5-én jutott haza, ahol a rendőrség rögtön őrizetbe vette, így nem tudott jelen lenni azon a tárgyaláson, amelyet igazolási ügyében tartottak.[64] Az állásvesztő határozat kézhezvétele után igyekezett mentő körülményeit előadva fellebbezni. Annál is inkább szüksége volt erre, mert nemcsak őt, hanem feleségét is állásvesztésre ítélte az igazolóbizottság. A házaspár nem fogadta el az állásfosztó határozatot, illetve az igazolóbizottság eljárásának módját. Simon János így fogalmazott: „Az igazoló bizottság egész eljárása alatt tapasztaltam, hogy feleségem igazolási ügyéhez hasonlóan valaki, vagy valakik minden törekvése az volt, hogy velem szemben állásfosztó határozat hozassék, s ez a szubjektív befolyás érvényesült igazolási eljárásom egész folyamán, s az én igazolási ügyemben is kézzel fogható olyan goromba jogszabálysértések történtek, amelyek nem a törvények nem ismeretéből, vagy nem helyes ismeretéből folynak, mert hiszen más igazolási ügyekben nem igen fordulnak elő, s egyébként is mindössze két rövid, igen világos és könnyen érthető rendelet szabályozza az igazolási eljárási ügyeket, amelyeket rosszul értelmezni – véleményem szerint nem lehet."[65] Simon Jánosné Sárközy Margit igazolási ügye 1945 nyarán kezdődött azzal, hogy leadta nyilatkozatát az igazolóbizottságnak,[66] míg férjéé 1945 telén, hadifogságból való hazatérése után indult. A ránk maradt iratokból rekonstruálható, hogy a következő időszak előbb Simon Jánosné, majd férje számára is arról szólt, hogy különböző hatóságokkal hadakoztak. Főleg az asszony ügyével kapcsolatban maradtak fenn források, ezek egy része Budapest Főváros Levéltárában található, mert az igazolóbizottság eljárása és döntése ellen a népbírósághoz fellebbezett. Miután onnan elutasítást kapott, az igazságügyi miniszter elé terjesztette ügyét, ez utóbbi okból értesült róla a főispán, általa pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában maradtak fenn dokumentumok. A főispán Weliachа Károly váci ügyvédet nevezte ki a panasz kivizsgálására, aki több ízben hallgatta meg az érdekelteket.[67] Az ügy végeredményéről eddig nem sikerült adatot találnom, az igazolási eljárás során azonban olyan hanyagságok és csúsztatások történtek, ami miatt Simon Jánosné ügye kiemelkedett a többi igazolási eljárás közül.

Az igazolóbizottság állásvesztő határozata ellen fellebbezést nyújtott be, amelyből kiderült, hogy református tanítónőként dolgozott,[68] majd miután az oktatás 1944 októberében befejeződött a harci események miatt,[69] elhagyta Vác városát, és szüleihez, Nagyma-

63 VVL XVII. 401-a-A. 1945. 86/1945.
64 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 3.
65 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 3.
66 BFL NB 466/1946.30.
67 1946. április 23-án (két jegyzőkönyv is született), június 6-án és június 17-én. MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 3–5, 10–12, 8–9, 6.
68 1939-ben Nagymaroson volt helyettesítő tanár, 1941 januárjától a sárbogárdi református egyházközség elemi népiskolájában először ideiglenes helyettes, majd szeptembertől rendes tanítónő. Vácott 1944 januárjában kezdett tanítani. BFL NB 466/1946. 32, 33, 34.
69 A hadi események sorozatát lásd Gyarmati 2015, 31.

rosra költözött. Az igazolási ügyekben a közhivatalnokkal szembeni legfontosabb elvárás az volt, hogy a szolgálati helyét ne hagyja el, ez azonban máshogyan vonatkozott a közigazgatásban dolgozókra, mint például az oktatás területén dolgozó Sárközy Margitra, ő ugyanis engedéllyel hagyta el Vácot. Ügyében meghallgatták munkáltatóját, Hörömpő Gergely református lelkipásztort és iskolaszéki elnököt, aki a következő vallomást tette: „Tény az, hogy a panaszos [Sárközy Margit] engedélyt kapott arra, hogy a tanítási szünetekben szolgálati helyéről, tehát Vácról eltávozhassék, mert szülei Nagymaros községben laktak. Tanítás csupán 1944. szeptember közepéig volt az iskolámban. Ezután már állandó magyar, vagy német katonaság volt az iskola helyiségeiben beszállásolva egészen a vörös hadsereg bevonulásáig."[70] Sárközy Margit Visegrádon, 1944. december 10-én[71] házasodott össze Simon Jánossal, azután, hogy vőlegénye katonai behívót kapott.[72] Az esküvő után férje bevonult Esztergomba, ahová követte őt, innen azonban a front közeledése miatt már nem tudott visszatérni sem férje szüleihez Visegrádra, sem saját családjához Nagymarosra. A fiatal nő – más lehetőség hiányában – ezután férjével tartott, aki rendezetten, katonai parancsra vonult az ország nyugati részébe, majd Ausztriába.[73] Az asszony 1945 júniusában tért vissza Magyarországra, és jelentkezett igazolásra, hogy folytathassa tanítónői munkáját.[74]

Az első furcsa momentum igazolási eljárásában, hogy – fellebbezése szerint[75] – ügyében nem tartottak nyilvános tárgyalást, ahol meghallgatták volna. A fennmaradt iratok ellentmondanak egymásnak, mert míg Simon Jánosné fellebbezésében határozottan állította, hogy ügyében nem történt nyilvános tárgyalás,[76] addig az igazolóbizottság elnöke (Ladányi Imre) és néhány tagja (Nagy János, Schweitzer Pál) szerint nyilvános ülésen előadta a sértett álláspontját, a határozatot pedig ezt követően zárt tárgyaláson hozták meg.[77] Valamiféle tárgyalásnak azonban mindenképpen kellett lennie, mert Simon Jánosné azt is sérelmezte, hogy az igazolóbizottságba nem hívtak be szakmai tagot a református iskolaszéktől,[78] hanem az ő esetében is Hadnagy Tibor, a Pedagógusok Szabad Szakszervezetének tagja vett részt az ülésen.[79] Hadnagy amellett, hogy gimnáziumi tanár volt, az MKP tagjaként is működött.[80]

A ránk maradt források abban is ellentmondanak egymásnak, hogy 1945. október 4-én mi történt. Simon Jánosné szerint aznapra beidézték őt az igazolóbizottsághoz, ahol

70 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 7.
71 Két nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg (1944. december 8-án) elfoglalta Vác városát. Gyarmati 2015, 31–32.
72 BFL NB 466/1946. 21.
73 Útjáról részletesen beszámol: BFL NB 466/1946. 22–24.
74 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 10.
75 BFL NB 466/1946. 14–27.
76 BFL NB 466/1946. 16.
77 Az igazolóbizottság tagjainak 1946. június 6-án kellett vallomást tenniük. BFL NB 466/1946. 8–9.
78 BFL NB 466/1946. 15.
79 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 8.
80 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 10.

a következő történt: „Ezzel szemben 4 hónapi várakozás után kaptam egy szám nélküli idéző levelet 1944. [valószínűleg elírás, 1945-ről van szó] okt. 4. – napjának d. e. 10 órájára »igazolás ügyben«. Amikor a jelzett időpontban és a jelzett helyen megjelentem, ott nem volt senki. Több órai várakozás után bejött a helyiségbe Rácz Olga városházi alkalmazott, aki elvette az idéző levelet és megkérdezte, hogy Ausztriában hol jártam, mert »elkészítette az állásfosztó határozatot« és még ezt kellene beleírni. Én csak néztem."[81] Az igazolóbizottság jogi képesítésű tagjának, dr. Kohn Lajosnak feljegyzései szerint viszont a nyilvános ülés 1945. október 4-én zajlott.[82] Az ellentmondást tovább fokozza az a tény, hogy az állásvesztésről rendelkező határozat szeptember 29-i keltezésű,[83] és nem szerepel rajta az az ausztriai város, amelyet Rácz Olga jegyzőkönyvvezető utólag be akart írni. Az iratok alapján nem lehet egyértelműen feloldani azt a jogilag nonszensz helyzetet, hogy valakinek az ügyében korábban döntenek, mint hogy ügyét tárgyalás alá vették volna.

Az állásfosztó határozat után első körben elutasították Simon Jánosné fellebbezését, mert határidőn túl adta le azt: „Dr. Simonné Sárközy Margit fellebbezését visszautasítom, mert az 1080/1945. M. E. sz. rendelet 24. §. alapján a fellebbezést a határozat kézbesítésétől számított három napon belül lehet bejelenteni. Ezzel szemben a határozatot a vétiv tanúsága szerint 1945. XI. 2-án vette át, fellebbezését XI. 6-án adta postára és az XI. 8-án érkezett be, tehát elkésett."[84] Második fellebbezéséből,[85] illetve egyéb dokumentumokból azonban kiderült, hogy a határozat kézhezvételével sem volt minden rendben, mivel a postás november 5-e helyett, amely a kézbesítés napja volt, november 2-át írt az átvevőpapírra. Ez a tény önmagában felveti az okirat-hamisítás lehetőségét, és Sárközy Margit hosszas utánajárására és a váci főjegyző vizsgálatára volt szükség ahhoz, hogy kiderüljön ez a gondatlanság.[86] Az eset után Simon Jánosné nemcsak a népbírósághoz fellebbezett, hanem az igazolóbizottság működése ellen az igazságügyi miniszterhez is panasszal fordult. Simon Jánosné anyagát a népbírósághoz Ladányi Imre küldte el 1945. november 20-án, amelyben külön felhívta a népbíróság figyelmét a fellebbezés hangvételére: „Sárközi Margit férj. dr. Simon Jánosné tanítónő fellebbezését a vonatkozó összes iratokkal felterjesztem azzal, hogy Vác megyei város polgármesterének 15028/1945. kig. sz. határozatát 1945. november 5-én kézbesítették, a fellebbezés november 8-án érkezett be. Az igazoló bizottság ad. I. 559/1945. számú beadvány hangjára a népbíróság figyelmét felhívja."[87] Az igazolóbizottság elnökét minden valószínűség szerint feldühítette, hogy Simon Jánosné fellebbezései logikusak, stílusuk kifinomult, minden részletre kiterjedő, és hogy agilis magatartásával igazának minden fórumon igyekszik érvényt szerezni. A népbíróság azonban minden bizonnyal megértette a sorok között küldött üzenetet, mert egy 1946. január 22-én

81 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 17.
82 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 10.
83 BFL NB 466/1946. 3.
84 BFL NB 466/1946. 42.
85 BFL NB 466/1946. 4–9.
86 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 9., BFL NB 466/1946. 39.
87 BFL NB 466/1946. 41.

keletkezett ügyészségi iratban az igazolóbizottság állásfosztó határozatának helyben hagyását javasolta.[88] Ladányi Imre ekkor még nem számíthatott rá, hogy Simon Jánosné ügye néhány hónappal később újra elő fog kerülni, mert a tanítónő az igazságügyi miniszterhez is benyújtotta a panaszbejelentését. A miniszter 1946. február 20-án utasította a főispánt a visszaélések kivizsgálására.[89] Pongrácz Aladár, Pest megye főispánja Weliacha Károly váci ügyvédet jelölte ki a vizsgálat lefolytatására,[90] ezen eljárás kapcsán születtek azok a dokumentumok, amelyekből korábban idéztünk. A váci ügyvéd által készített jegyzőkönyveket a főispán végül 1946. július 31-én küldte meg az igazságügyi miniszternek.[91] Simon Jánosné ügyével kapcsolatban ez az utolsó nyom, sorsának további alakulásáról eddig nem került elő újabb dokumentum.

A Váci Igazoló Bizottságon belüli történések feltárása, illetve az igazolóbizottság által hozott döntések vizsgálata többféle tanulsággal szolgál. Az átmeneti idők ügyintézésére jellemző, hogy sok olyan résztvevője volt a folyamatoknak, akik nem rendelkeztek kellő tudással és tapasztalattal, így sokkal könnyebben hoztak hibás döntéseket. Napjainkból visszatekintve nem lehet megállapítani, hogy ezek szándékosak voltak-e, vagy tudatlanságból eredtek. Szintén az általános bizonytalanság és a háborús idők következményei hozhatták felszínre és juttatták pozícióba azokat, akiknek valamilyen takargatnivalójuk volt, hiszen nehezen lehetett ellenőrizni egy-egy személy múltját, és mindennél fontosabb volt a közigazgatás és egyáltalán a háború utáni új élet megindítása.

Felhasznált források

BFL = Budapest Főváros Levéltára
XXV.1.a. Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok. 1945/5022.
XXV.1.b. Igazolásfellebbezési iratok. 1946/466.

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
IV.401.b. Főispáni általános iratok
IV.401.b. Főispáni bizalmas iratok

PIL = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
274. fond: A Magyar Kommunista Párt választott vezető testületeinek és központi apparátusának 1944–1948 között keletkezett iratai
15. állag: Közigazgatási osztály, jogügyi osztály

VVL = Vác Város Levéltára
XVII. 1. A Váci Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 401. A Váci Igazoló Bizottság iratai

---

88 BFL NB 466/1946. 28.
89 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 15.
90 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 13.
91 MNL PML IV. 401. a. 116/1946. 1.

Felhasznált irodalom

Balázs Gábor: *A Nemzeti Bizottságok működése Pest megyében.* http://pestmlev.hu/data/files/166227448.pdf 2015. november 30.

Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok,* 1996 (130) 3. 497–570.

Gyarmati György 2015: Tevőleges és mulasztásos embertelenségek. Hol kezdődnek, milyenek, és meddig tartanak a világháborús hétköznapok? In Gyarmati György–Pihurik Judit: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 13–36.

Káli Csaba 2015: Elbitorlás, zsákmányszerzés. Az igazolási eljárások, B-listázások hatása Zala megye közigazgatásának átalakulására 1945–1946-ban. *Rubicon,* 2015/11. 29–37.

Papp Gyula 2009: Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas,* 2009/2. 162–179.

BAUCSEK CSABA

A „közigazgatási reform" nógrádi gyakorlata, 1945

1945. november 4-én a választópolgárok még abban a hitben választották meg a magyar nemzetgyűlést, hogy az majd végigviszi a négyéves ciklust. Ekkor még kevesen sejthették, hogy az új megszálló hatalom jelenlétében 1947-ben és 1949-ben ismét a választási urnákhoz járulnak.

Az 1945. novemberi választásokon a Független Kisgazdapárt (FKGP) 57%-ot szerzett, így ő lett annak abszolút győztese. A baloldal vereséget szenvedett, mert együttesen is csak a szavazatok nem sokkal több mint 40%-át kapta: a Magyar Kommunista Párt (MKP) 16,9%-ot, a Szociáldemokrata Párt (SZDP) 17,4%-ot, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) pedig 6,8%-ot.[1] Annak ellenére, hogy az MKP sikertelenül szerepelt a választásokon, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) és a szovjet hatalom nyomására fontos döntéshozói pozíciókat elfoglalva, bekerült a kormányba. A SZEB nemcsak a pártalakításokba és a pártoknak a választásokon való indulásába szólt bele tehát, de azt is elérte, hogy a miniszterek felét az MKP, az SZDP és az NPP adja.[2]

A megyei vezetői pozíciók betöltéséért hatalmi harc indult a pártok között. Az MKP a háta mögött állók támogatásával rendszerint meghátrálásra késztette az FKGP-t. A köztisztviselői pozíciók, bizottságok személyi összetételének összeállításában az MKP által preferált személyek kerültek előtérbe: megkezdődött a régi „reakciós" tisztviselők leváltása, ellehetetlenítése. Helyükre megbízható, „demokratikus" egyéneket delegáltak.

Tanulmányomban arra próbálok rávilágítani, hogy Nógrád megyében hogyan ment végbe az elitváltás és a közigazgatás „demokratizálása". Ehhez jó kiindulópontot jelentenek Gyarmati György közigazgatási tanulmányai, amelyek országos viszonylatban foglalkoznak a témával, valamint Sebestyén Kálmán, Galcsik Zsolt és Angyal László helytörténeti monográfiái.

[1] Szerencsés 1992, 5–6.
[2] Rigó 2014, 315.

Nógrád megye közigazgatásának helyzete a 20. század első felében

Nógrád megye a 20. század elején számos közigazgatási átszervezést élt meg. Az első világháborút követően több települést (Balassagyarmat, Salgótarján, Szécsény) csehszlovák legionáriusok szálltak meg, majd ezeken a helyeken csehszlovák közigazgatást vezettek be. A megszállás csak rövid ideig tartott, mert a lakosság fegyveres ellenállása meghátrálásra kényszerítette őket. A proletárdiktatúra kikiáltása újabb fordulatot jelentett a közigazgatásban, megalakultak a helyi nemzeti tanácsok. A katonailag megszállt részeken viszont maradt a katonai közigazgatás.

A trianoni békeszerződés az Ipoly folyót jelölte ki Magyarország északi határának, s rögzítette, hogy a korábbi Nógrád vármegye 42%-a (1747 km^2, majdnem 93 000 lakos) onnantól Csehszlovákiához tartozik.[3] A megmaradt Dél-Nógrádból és a korábbi Hont vármegyéből új, egyesített vármegyét alkottak, de még így is számos olyan település maradt, amelynek a hozzá tartozó lakott külterületei átkerültek a határ túloldalára.

Az 1938. november 2-ai, első bécsi döntés alapján egészen a nyelvhatárig visszacsatolták Magyarországhoz a volt Nógrád vármegye északi részét. Néhány hetes katonai közigazgatás után Nógrád-Hont vármegye egyesítését megszüntették, a két részt visszacsatolták eredeti vármegyéjükhöz. Nógrád vármegye területe 3111 km^2-re, lakosainak száma pedig 260 506 főre emelkedett. A Felvidék visszacsatolását követően a két ország közös megegyezése alapján számos határigazítás történt.[4]

A szovjet hadsereg 1944. december 5-én kezdte meg Nógrád megye elfoglalását, s még ugyanabban a hónapban, december 31-én be is fejezte azt. A megye megszállása része volt a Budapestért folytatott harcoknak. Hazánk keletebbre eső megyéit, több hónapos harci cselekmények eredményeképpen, a szovjet hadsereg már korábban elfoglalta. Nagykáta–Hatvan–Aszód vonalát 1944. november 28-án érték el, s ezáltal lehetőséget teremtettek Budapest körülzárásának megkezdéséhez. Ekkor Malinovszkij marsall úgy határozott, hogy átcsoportosítást hajt végre a II. Ukrán Front csapataiban, és megindítja a támadást a főváros átkarolására. Nógrád megye elfoglalását a 7. gárdahadseregre, a 27. és az 53. hadseregre, valamint a 6. gárda-harckocsihadseregre és Plijev gépesített lovashadsereg csoportjára bízta.[5] 1944–1945 fordulóján körülbelül kétszázezer ember élt a megyében. A lakosság létszáma a háború következményeként több mint 4%-kal csökkent. A kétségtelenül súlyos, de az országosnál valamivel alacsonyabb emberveszteség döntően azzal magyarázható, hogy az iparban dolgozók jelentős részét 1944 novemberéig a hadiipari termelés és a háborús gazdálkodás miatt felmentették a katonai szolgálat alól. A bányászoknak például mindössze 10%-át vonultatták be.[6]

3 Galcsik 2005, 38.
4 Angyal 2011, 21.
5 Molnár 1970, 228.
6 Jakab 1973, 9.

A felnőttférfi-lakosság nagyarányú behívására csak a gyárak leszerelése idején, valamint Salgótarjánnak és Szécsénynek 1944. november 30-án bevonulási központtá történő szervezésekor került sor. Mivel decemberben már Nógrád területén húzódott a front, a behívások leálltak, és ezáltal a felnőtt lakosság egy része megmenekült a frontszolgálattól.[7]

A frontátvonulás után megindult a közigazgatás újjászervezése[8] és a rommá lőtt települések újjáépítése. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. sz. rendeletében a közigazgatás átmeneti megszervezéséről rendelkezett. Az 1945. január 4-én kibocsátott intézkedés értelmében a helyi önkormányzatok kötelessége volt a maguk erejéből gondoskodni az igazgatási szervek létrehozásáról és működtetéséről. A rendelet felhívta a nemzeti bizottságok figyelmét, hogy mindenhol alakítsák újjá az önkormányzati testületeket. A kormány a rendeletben felszólított minden tisztviselőt, akiket akár a régi kormányok, akár a katonai parancsnokok állítottak posztjukra, esetleg választás útján kerültek pozícióba, hogy a nemzeti bizottságokat és a demokratikus pártokat „működő" szervezetként ismerjék el, és munkájukat tudásukkal segítsék. A kormány utasította az elmenekült vagy hivataluktól távolmaradt közalkalmazottakat, hogy vegyék fel a munkát.[9]

Az FKGP-dominancia ellenére a közigazgatásban a pozíciók újraelosztásánál megyei szinten csak a főispáni pozícióknál tudott az FKGP sikereket elérni, és csak ott vették figyelembe a nemzetgyűlési választások eredményét. Az alispáni, főjegyzői, polgármesteri és közjegyzői, valamint minden jelentősebb közintézménynek vezetői pozíciójába a Baloldali Blokk többnyire a saját jelöltjét helyezte.[10]

De mekkora létszámú csoportról lehet szó, amikor az elitről beszélünk? A parlamenti képviselők 999, a minisztériumok és az országos főhivatalok vezetői 1500-2000, a pártok befolyásos irányító, szervező tisztségviselői 500-600, a helyi elitek és a közigazgatási vezetői tisztségekben lévők 2500-3000 főt tettek ki.[11]

A Baloldali Blokk megkezdte ennek a társadalmi csoportnak az átgyúrását: egyrészt igyekezett az új elitet felemelni, másrészt a régit kiszorítani. Ehhez széles eszköztár állt a rendelkezésére: az igazolóbizottságok minősítései, a B-listázások és a népbírósági perek egyaránt alkalmasak voltak a régi elit ellehetetlenítésére. Előbb azonban többséget kellett szereznie a hatalmi szervekben, főleg a nemzeti bizottságokban. A következőkben ezt a folyamatot vázolom.

7 Jakab 1973, 9.
8 A moszkvai egyezmény aztán ismét visszaállította a trianoni határokat: újból egyesült Nógrád és Hont vármegye. Területe 2822 km^2 volt, székhelye pedig továbbra is Balassagyarmat maradt. Még 1946-ban felmerült annak a gondolata, hogy a vármegye székhelyét Balassagyarmatról Salgótarjánba kell áthelyezni. 1949-ben Nógrád-Hont vármegye nevét Nógrád vármegyére változtatták. 1951-ben a megyeszékhely Salgótarján lett. Ettől kezdve jelentősen átalakult Nógrád megye közigazgatási szervezete. A megye területét 1950-ben öt közigazgatási járásra osztották: balassagyarmatira, pásztóira, rétságira, salgótarjánira és szécsényire.
9 Balázs 2008, 78–79.
10 Gyarmati 2011, 71.
11 Gyarmati 2011, 124.

A nemzeti bizottságok

A front átvonulása után nemcsak az ország hevert romokban, hanem a közigazgatás is. A hivatalnokok egy része Nyugatra menekült, mások a háború áldozatává váltak. Halaszthatatlanná vált a közegészségügy, a közmunka és a közbeszerzés megszervezése a településeken. Ezeknek a feladatoknak a megszervezésére jöttek létre a helyi nemzeti bizottságok. Mivel megalakulásuk elején gyakorlatilag nem volt felettük felsőbb irányítási szerv, a végrehajtandó feladatok mellett olykor jogszabály-alkotási, vagy bíráskodási funkciót is elláttak.[12] A helyi nemzeti bizottságok főhatósága a Belügyminisztérium, elsődleges feladatuk pedig a közigazgatás helyreállítása volt. A nemzeti bizottságok politikai szervek voltak, az általuk alakított hatóságokat minden tisztviselőnek el kellett ismernie, határozataikhoz alkalmazkodniuk kellett.[13]

A nemzeti bizottságok működése az idő múlásával egyre több problémát vetett fel. A tagjaik közhivatalnoki minősítésére vonatkozó rendelettervet például a Minisztertanács nem fogadta el, annak ellenére sem, hogy azok eljárásukban tulajdonképpen annak minősültek. A 10.260/1948. sz. kormányrendelet a nemzeti bizottságot a termelési és földigénylő bizottsággal együtt „helyi közigazgatási szervnek" tekintette, hiszen ez felelt meg a kialakult gyakorlatnak. Mindezek ellenére a nemzeti bizottságok tagjai ellen indított perekben, az egyes bíróságok ítéleteiben esetenként olyan álláspontot képviseltek, amely ezt nem ismerte el. Ezeknek a döntéseknek az indoklásai a 14/1945. M. E. sz. és a 1030/1945. M. E. sz. rendeleteknek a bizottságok közigazgatási tevékenységét megszorító részeire támaszkodtak, és tagadták azok közigazgatási tevékenységének jogszerűségét, a tagok igazgatási tevékenységével kapcsolatban azokat felelőssé is tették. Előfordultak olyan sajátos esetek is az országban, amikor egy teljes mértékben törvényes intézkedés miatt a bíróság mégis elmarasztalt egy nemzeti bizottságot.[14]

A nemzeti bizottságok létrejötte általában ad hoc módon történt. 1945. január 2-án az MKP két megbízottat küldött Debrecenből Salgótarjánba: Farkas Mihály nemzetgyűlési képviselőt és Tóth Bélát, a MOKAN Komité[15] volt vezetőjét. A velük kiegészült harmincfős társaság alapította meg a Liget utca 5.-ben, Kilczer Béla építőmester lakásán az MKP salgótarjáni szervezetét. Titkárnak Kerekes Sándort választották, majd a gyűlés a két nemzetgyűlési képviselő javaslatára városi nemzeti tanáccsá alakult, s polgármesterré választották a házigazda Kilczer Bélát.[16]

A gyors polgármester-választás csak másnap, január 3-án lett hivatalos, miután Csernyikov alezredes szovjet állomásparancsnok azt jóváhagyta.[17]

[12] Gyarmati 2011, 41–42.
[13] Balázs 2008, 79–80.
[14] Balázs 2008, 79–80.
[15] MOKAN-Komité (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéje).
[16] Szabó 1972, 262.
[17] Cs. Sebestyén 2002, 2–3.

A képviselő-testület kinevezésére csak hetek múlva, január 23-án került sor. A „város társadalmának" képviselői: Kilczer Béla polgármester, Mojzes József járási főszolgabíró, továbbá képviselő lett Fayl Frigyes tanár, dr. Tóth József ügyvéd, Molnár István MÁV-főtiszt, Benkő Antal munkás és dr. Csengődi Lajos evangélikus főesperes. Póttagok lettek: Ferencz István római katolikus plébános, Hlavnyai Alajos postafőtiszt és Kelemen János állampénztári tanácsos.[18]

A január még egy választást hozott a salgótarjániaknak: a helyszín ezúttal az Apolló mozi, ahol népgyűlés keretében választották meg a nemzeti bizottság negyven rendes és húsz póttagját. A nemzeti bizottságban az MKP részéről Boros Antal, Blanár Sándor, Faragó János, Hajek Rezső, Hermann Ferenc, Kerekes Sándor, Kilczer Béla, Neuschel János, Somoskői Imre, Sulyok Sándor, Telek János és Timár József kaptak helyet. Az SZDP helyi szervezetét Duda Lajos, Krayer Ferenc, Mikulik Gyula, Tóth Béla, Varga Gábor képviselte. Képviseletet kapott még erejéhez és tömegbefolyásához képest az FKGP és a PDP is. A nemzeti bizottság elnökévé az MKP jelöltjét, Blanár Sándort választották.[19]

Kilczer Béla polgármester még ebben a hónapban hűtlen kezelés és sikkasztás miatt feljelentést tett tizenhárom volt városi vezető ellen, mert a város vagyonából felszerelési tárgyak mellett hiányzott 254 051 pengő készpénz is. Az újonnan megválasztott polgármester nem vette figyelembe sem a háborús károkat, sem pedig a szovjet csapatok fosztogatásait. Ez a feljelentés minden bizonnyal már annak volt a nyitánya, ami a régi elitre és a vezetőségre megtorlásként várt.[20]

Miután az MKP helyet szerzett magának a városvezetésben, könnyen véghezvihette, hogy Telek János üvegcsiszoló (MKP-tag) legyen a Salgótarjáni Rendőrkapitányság vezetője. A kapitányság létszáma százhúsz fő volt, közülük a nagy többség – nyolcvanhat fő (66%) – már addig is az MKP tagja volt.[21]

1945. február 14-én megtartotta alakuló ülését a Salgótarjáni Nemzeti Bizottság. Egy rövid vita után a baloldali többségű nemzeti bizottság könnyűszerrel nevezte ki saját embereit a vezető pozíciókba. Így elnöknek Blanár Sándor tanítót (MKP), alelnöknek Kerekes Sándort (MKP) és Tóth Bélát (SZDP), titkárnak pedig Boros Antalt (MKP) választották meg. Ugyanekkor tettek javaslatot a képviselő-testület és az igazolóbizottság tagjaira is.[22]

Az FKGP-nek a nemzeti bizottságon belül egyetlen tagja sem került vezető pozícióba. Február 24-én a nemzeti bizottság által jelölt tagokból megalakították az ötvenfős ideiglenes képviselő-testületet. Ez a testület Kilczer Bélát ideiglenesen megerősítette a polgármesteri poszton, aki a nemzeti bizottság elnöke előtt tette le a fogadalmat. A képviselők jóváhagyták a polgármester addigi intézkedéseit, és megválasztották a városi bizottságokat. A bizottságokban és a város vezetésében ezáltal jogerőre emelkedett a Baloldali Blokk hatalma.[23]

[18] Cs. Sebestyén 2002, 3–5.
[19] Szabó 1972, 262–263.
[20] Cs. Sebestyén 2002, 9–10.
[21] Cs. Sebestyén 2002, 10.
[22] Cs. Sebestyén 2002, 17–18.
[23] Cs. Sebestyén 2002, 18.

Az 1945-ös igazolóbizottságok

Mivel a főispán még március 9-én sem választott a jelöltek közül, a baloldali többségű nemzeti bizottság kisorsolta az igazolóbizottság tagjait. Itt is az MKP és az SZDP érdekei érvényesültek. Az igazolóbizottság tagjai lettek: Boros Antal, Szoó Pál (MKP), Duda Lajos, Mikulik Gyula (SZDP), Kakuk Deák István (FKGP). Jogi képviselőnek dr. Barra Károly rendőrbírót választották meg. Az igazolóbizottság 1945-ös működése során Salgótarjánban négyszázhat személy ügyét vizsgálta meg. Ebből háromszáznyolcvankilenc főt (96%) igazoltak, hármat népbíróság elé utaltak, tizenegyet felfüggesztettek az állásából, hármat büntetésben részesítettek.[24]

Az igazolóbizottságokban is érvényesült a Baloldali Blokk túlsúlya, és a szakszervezetek révén az MKP befolyása. Ennek illusztrálására érdemes egy pillantást vetni a Salgótarjáni járás I. és II. Számú Igazoló Bizottságának az összeállítására.[25] A Salgótarjáni I. Számú Igazoló Bizottságba a következő tagokat sorsolták be: Pepsiczky József (SZDP), Kovács László (független), Molnár Sándor (FKGP), dr. Réthy Szabó Gábor (jogi képviselő, járásbíró). Az NPP-nek nem volt képviselete a járásban, ezért sorsolás útján két SZDP-tag került be.[26] A Salgótarjáni II. Számú Igazoló Bizottságba a következő tagokat sorsolták be: Verebélyi Lajos (SZDP), Lengyel János (FKGP), Oravecz József (MKP), Szeberényi Janik József (NPP), Szomszéd Győri József (szakszervezet), dr. Mészáros Pál (jogi képviselet).[27]

A szakszervezeti tagok általában az MKP-hoz közel álló személyek vagy MKP-párttagok voltak, ami kisebb, de érezhető feszültséget teremtett az SZDP és az MKP között. Az SZDP levélben kérte a főispánt, ne engedélyezze, hogy a szakszervezetből MKP-s párttagok legyenek delegálva az igazolóbizottságokba. Erre a levélre az SZDP-s főispán a következő választ adta: „A salgótarjáni II. számú Igazoló Bizottságba nem két Kommunista Pártbeli tagot neveztem ki, hanem csak egyet. Azt a körülményt, hogy a szakszervezetek benevezett tagja Kommunista Párti tag, figyelembe nem vehetem [...] Kérem ezért elvtársaimat, hogy döntésemben, amely végeredményben sorsoláson alapszik, nyugodjanak bele és csak akkor forduljanak hozzám orvoslásért, ha az így megalakult bizottság működése ellen kifogások merülnek fel."[28]

Az igazolóbizottságoknak azt kellett vizsgálniuk, hogy a „közalkalmazottak 1939. szeptember elseje után tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit". Ez a lazán körvonalazott kritérium teret engedett a bizottságnak arra, hogy szubjektív döntéseket is hozhasson; s mindegyik párt törekedett arra, hogy saját embereit helyükön tartsa, vagy

[24] Cs. Sebestyén 2002, 9–10.
[25] MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai 1945/640. Salgótarjáni járás I-es és II-es számú igazoló bizottságának tagjainak kijelölése. Balassagyarmat, 1945. november 30.
[26] MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai 1945/640 Salgótarjáni járás I-es és II-es számú igazoló bizottságának tagjainak kijelölése. Balassagyarmat, 1945. november 30.
[27] MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai 1945/640 Salgótarjáni járás I-es és II-es számú igazoló bizottságának tagjainak kijelölése. Balassagyarmat, 1945. november 30.
[28] MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai 1945/640 Salgótarjáni járás I-es és II-es számú igazoló bizottságának tagjainak kijelölése. Balassagyarmat, 1945. november 30.

esetleg újabb pozíciókba juttassa. Azok a közalkalmazottak, akik nem érezték magukat biztonságban, gyorsan beléptek egy számukra szimpatikusabb pártba. A pártok szívesen látták ezeket az új tagokat, mivel taglétszámukat és a közalkalmazottak révén a politikai befolyásukat növelni tudták.[29]

Nógrád megyében az első igazolóbizottsági eljárásokat követően országosan a legtöbb közalkalmazottat itt igazolták. Az alábbi *(1.) táblázat* azt mutatja, 1945 júliusában hogyan alakultak az adatok városokra és járásokra lebontva.

1. táblázat. **A köztisztviselők igazolásának eredményei 1945 júliusában**

	Eljárás alá vont személyek száma	Igazolt	Ügyészségnek átadva	Állásából elmozdítva
Salgótarján város	405	389 (96%)	3 (1%)	11 (3%)[1] (5 tanító, 5 közigazgatási alkalmazott, 1 ügyvéd)
Vámosmikolai járás	211	210 (99,5%)	1 (0,5%)	
Salgótarjáni járás	308	250[2] (81%)	1 (0,3%)	2 (0,3%)[3]
Nógrádi járás	441	436 (98,8%)	3 (0,6%)	1 (0,2%)
Sziráki járás	422	398 (94,4%)	1 (0,2%)	3 (0,7%)
Szécsényi járás	337	306 (90%)	1 (0,3%)	12 (3,5%)
Balassagyarmat város	1067	1018 (95%)	1	15 (1,4%)[4]
Balassagyarmat járás	279	270 (97%)		1 (0,3%)
Összesen	3470	3277 (94%)	11 (0,3%)	45 (1,2%)

1 Balassagyarmaton több volt a nem igazolt személyek száma, mint Salgótarjánban. A tanárok esetében az elmozdítás indoka általában fasiszta propaganda terjesztése, míg a köztisztviselőknél az ország elhagyása vagy népellenes bűntett volt. MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai, 1945/688. Salgótarjáni járás I-es és II-es számú igazoló bizottságának tagjainak kijelölése. Balassagyarmat, 1945. november 30.

2 Azért van különbség az igazoltak és az eljárás alá vontak száma között, mert több személynek ekkor még nem zárult le az igazolási eljárása.

3 Ahogy korábban szó esett róla, azért nem jönnek ki a végleges számok, mert a jelentés idején több embernek nem zárulhatott még le az igazolási eljárása.

4 Balassagyarmaton a tizenöt elbocsátott tisztviselőből kilenc esetében a nyilas párttagság volt az ok, míg hat embernél az ország önkéntes elhagyása.

Forrás: MNL NML XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai, 1945/688.

A táblázatból látszik, hogy az állásukból elbocsátott személyek száma ekkor még elenyésző, szinte majdnem mindenkit igazoltak a bizottságok.

Az 1946-os B-listázások idején már más képet mutatnak az igazolási eljárások a megyében. Ennek az új szellemiségnek jó példája a Nógrád megyei párttitkár mentegetőző jelentése a központnak, amelyben azt igyekszik megmagyarázni, hogy az igazolóbizottságok miért járnak el úgy, mintha nem is a Baloldali Blokk lenne többségben a bizottságokban. „Az igazoló bizottságok munkája nem kielégítő, a munkájukat még sehol sem fejezték be. Az igazoltak és nem igazoltak között az arány nem kielégítő. Több

[29] Gyarmati 2011, 44.

az igazolt, mint a nem igazolt." A párttitkár igyekszik árnyaltan fogalmazni, noha tudja, hogy szinte mindenkit leigazoltak, de ezt a tényt hivatalosan nem merte közölni a feljebbvalóival.

Országos szinten is hasonló eredmények születtek: átlagosan a többi megyében is körülbelül 2–5% volt a nem igazoltak aránya.[30] A hivatalnokok azonban továbbra sem lehettek biztonságban, mert az elkövetkező hónapok olyan eseményeket hoztak, amelyek ismét módosították a politikai viszonyokat.

Az 1945. novemberi választások

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon az egyesített Nógrád-Hont megye Heves megyével együtt alkotta a XVI. választási kerületet. Nógrád-Hont megyében a választásra jogosult egyének száma 133 858 volt, közülük 124 822 (93,2%) személy adta le a szavazatát. Az érvénytelen szavazatok száma mindössze 996 volt.[31]

A kisgazdapárt 53,3%-os aránya alacsonyabb volt az országos átlagnál. A párt a megyében a mezőgazdasági jellegű járásokban jutott hozzá a szavazatok nagyobbik részéhez. Az iparmedencében átlagosan azonban a 20%-ot sem érte el.[32]

A három baloldali párt együttesen 46%-ot szerzett, viszont az iparvidéken 78–84%-os többséggel rendelkezett. Az MKP a megyében a szavazatok 27,2%-át szerezte meg, s ezáltal az országban a megyék sorrendjében a harmadik helyre került. Eredménye 60%-kal volt jobb az országos átlagnál. Szavazatainak értékét növeli, hogy az iparvidéken a voksok csaknem kétharmadát tudhatta a magáénak (a Salgótarjáni járásban 63,9%-át, Salgótarjánban 66,3%-át.) Az SZDP – a pártban nagy csalódást okozó – 12,3%-os eredményt ért el, s országos viszonylatban a 17. helyre került. Nógrád megyében 33%-kal kevesebb szavazatot kapott az országos átlagnál (csak a jellegzetesen paraszti megyékben jutott ennél kevesebb szavazathoz). Az MKP Nógrád megyei eredményeitől több mint 50%-kal maradt el. A Salgótarjáni járásban az MKP-ra eső szavazatok aránya ötszörösen, Salgótarján városában háromszorosan, a Szécsényi járásban kétszeresen múlta felül a szociáldemokratákét.[33]

A nemzetgyűlési választáson Salgótarjánban a szavazásra jogosult 12 227 főből 10 809 (88,6%) szavazott. Az MKP 7079 (66,31%), az SZDP 1970 (18,4%), az FKGP 1486 (13,5%), a PDP 139 (1,2%), a NPP 53 (0,6%) szavazatot kapott. Ez alapján Oczel János, Hermann Ferenc és Dömötör Ferenc (mindhárom MKP-s) nemzetgyűlési képviselő, Csorba János és Németh Alajos (mindkettő SZDP-s) pótképviselő lett.[34]

[30] Balázs 2008, 84.
[31] Jakab 1973, 43.
[32] Jakab 1973, 43.
[33] Jakab 1973, 44.
[34] Cs. Sebestyén 2002, 27.

2. táblázat. Összesített kimutatás Nógrád-Hont vármegye 1945. november 4-i nemzetgyűlési képviselőválasztásáról

Helység	MKP		SZDP		FKgP		PDP		NPP		Összesen (fő)	Érvénytelen	Leszavazott		Választói névjegyzékbe felvéve (fő)
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%			fő	%	
Járások															
Balassagyarmati	1 079	6,3	1 238	7,2	12 931	74,2	154	0,9	1 968	11,4	17 370	75	17 445	92,8	18 778
Salgótarjáni	16 245	63,9	3 061	12,0	5 497	21,5	201	0,7	487	1,9	25 491	185	25 676	94,8	27 089
Szobi	885	6,5	1 538	11,3	10 733	76,7	64	0,4	691	5,1	13 911	96	14 007	91,8	15 261
Szécsényi	5 182	31,4	2 393	14,5	8 225	49,0	245	1,4	631	3,7	16 676	121	16 797	93,3	18 016
Sziráki	2 137	12,1	2 932	16,4	11 576	64,3	219	1,2	1 063	5,9	17 927	306	18 233	92,3	19 766
Nógrádi	892	5,6	1 706	10,5	11 026	67,2	163	1,0	2 545	15,7	16 332	126	16 458	96,8	17 001
Összesen	26 420	24,6	12 868	11,9	59 988	55,6	1 046	1,0	7 385	6,9	107 707	909	108 616	92,9	115 911
Városok															
Balassagyarmat	237	4,7	425	8,2	4 465	82,6	139	1,2	63	0,6	10 755	54	10 809	88,6	12 227
Salgótarján	7 097	66,3	1 970	18,4	1 486	13,5	160	1,0	278	1,7	16 118	88	16 206	93,3	17 947
Összesen	7 334	45,4	2 395	14,8	5 951	37,1	1 206	1,0	7 663	6,2	123 626	996	124 822	93,3	133 858
Nógrád-Hont-Heves megye	33 754	27,2	15 263	12,3	65 939	53,3	3 605	2,1	17 395	10,1	171 737	1 847	173 584	93,3	185 655
Összesen	30 274	17,6	24 057	14,0	96 406	56,2	4 811	1,6	25 058	9,4	295 562	2 844	298 406	93,5	319 513

Forrás: Jakab 1973, 44.

Az 1946. január 29-i pártközi értekezleten Salgótarjánban az a döntés született, hogy a városi képviselő-testületben a választások alkalmával leadott szavazatok arányában részesedjenek a pártok. Eszerint az MKP mellett az SZDP-nek nyolc, az FKGP-nek öt mandátum jutott.[35] Míg országos szinten az MKP az arányosítást a közigazgatásban hevesen ellenezte, győzelme színhelyén, Salgótarjánban, nem meglepő módon, az arányosítás ellen nem volt semmi kivetnivalója.

A Nógrád megyei választásokból a Baloldali Blokk tehát megerősödve került ki, s újabb rohamot intézhetett az elit átformálására. Ennek minden korábbinál hatékonyabb eszköze a B-listázás volt.

B-listázás Nógrád megyében

A bevezetett B-lista-rendelettel újabb támadás érte a közigazgatásban dolgozókat. A kommunista párt által uralt Belügyminisztérium 153.902/1946/III. 8. sz. körrendelete alapján azokat a vármegyei és községi alkalmazottakat, akik 1946. február 26. után rendőri felügyelet alatt álltak, internálva voltak, vagy a népbíróságon eljárás folyt ellenük, fegyelmi eljárás alá kell vonni, és egyidejűleg állásukból fel kell függeszteni őket.

A kommunisták a közigazgatás újabb és immáron átfogó „megtisztítását" a B-listák[36] alapján végezték. 1946-ban a jegyzők és a közalkalmazottak 25%-át váltották le Nógrádban. A B-listázás indokai között gazdasági érveket is felsoroltak. Arra hivatkoztak, hogy az 1938 utáni területgyarapodással megnőtt a közigazgatásban dolgozók száma, akik 1945-ben is hivatalban maradtak. Túlságosan nagy terhet jelentettek a költségvetés számára, ezért csökkenteni kellett a számukat. A gazdasági érv azonban csak ürügy volt, mivel Rajk László belügyminiszter a leváltott tisztviselők helyébe egymás után állította be „a megbízható demokratikus munkaerőt".[37]

A politikai megbízhatóság kérdése a B-listázások során is nagy súllyal esett latba, bár voltak, akik még ekkor is a jegyzők háború alatti magatartását akarták alapul venni. Emiatt 1946. augusztus 29-én a törvényhatósági bizottság két tagja is felszólalt, dr. Hazay László főispán pedig december 30-án azt is elismerte, hogy a B-listázások során történtek visszaélések. Például egy írnokot csak azért tettek B-listára, mert a főnöke „reakciós" volt. Később a főnökét visszavették az állásába, őt azonban nem.

[35] Cs. Sebestyén 2002, 33.

[36] B-lista: azoknak a közalkalmazottaknak, állami hivatalnokoknak a listája, akik a politikai fordulatok után valamilyen szempontból nemkívánatossá váltak. 1945–1946-ban, a kommunista hatalomátvétel során majdnem százezer ember került rá. Elsősorban a politikai tisztogatás, másodsorban takarékossági szempontok motiválták a tömeges elbocsátásokat. A szűrést egy háromtagú bizottság végezte. A vizsgálat során háromféle névsort készítettek: A = megbízhatók, B = elbocsáthatók, de egy éven belül visszavehetők, C = politikailag megbízhatatlanok, nem visszavehetők.

[37] Gyarmati 2011, 76.

A hatalmon lévők éltek a nyugdíjazás eszközével is: 1946. szeptember 1-jével tizenhét községi és körjegyzőt kényszernyugdíjaztak az 5000/1945. sz. M. E. sz. rendelet utasítása alapján.[38]

Még mielőtt a listázás megtörtént volna, gondosan meghatározták a „tisztogató bizottságok" összetételét és feladatkörét. A tisztogató bizottságban csak FKGP-, MKP-, NPP-, SZDP- és szakszervezeti tagok lehettek. Már e bizottságok munkájának kezdete előtt két héttel voltak olyan járások, ahol a megyei titkárok összeírták az eltávolítandó köztisztviselők nevét, és azt megpróbálták elfogadtatni a nemzeti tanácsokkal is.[39]

A Szobi járási titkár, Zala Ignác, 1946. január 6-án írott levelében személyre szóló „terhelő" adatok alapján sürgette a községi jegyzők mielőbbi leváltását. Ezek a „terhelő" adatok a legtöbb esetben nehezen ellenőrizhető állításokat tartalmaztak. „Közigazgatás: 10 körjegyzőség van a járásban. Baloldali a községházakon nincs. Kisgazda is kevés. A jegyzők vagy régiek, vagy Csehszlovákiából kidobottak. Konkrét példák: Szob: Főjegyző: Bakó György pártonkívüli, régi reakciós, Bóna Jenő jegyző, nyilas agitátor, de nem párttag. Az írnok Kapitz György, az apja nyilas szervező. A járási rendőrbiztos kommunista: Tolcsvai Barnabás, igen sok ellene a panasz. – Vámosmikola: Gálfi régi főbíró ma is vez. jegyző. Lehotzki jegyzőt a Nemzeti Bizottság kitette a községházáról másikat választott a helyébe. Ő ezt nem vette tudomásul, s most két jegyző van a községházán. Perőcsény: A jegyzőt Csehországból hajtották ki. A rendőrbiztos a MKP-helyiséget elvette, s oda költöztette a rendőrséget. Márianosztra: Hubert főjegyző kommunistákat internáltatott. Részeges. Nagybörzsöny főjegyzője Dévényi-Dittmayer fasiszta sváb.

A járási titkárságot utasítottam: 1. A községháza, rendőrség személyzetéről listát készítsenek. 2. A reakciós, nyilas, fasisztákról külön jegyzéket készítsenek. 3. Panaszok és siralmak helyett: jegyzőkönyveket tanúkkal aláíratva, a reakciósok ellen s ezt eljuttatni hozzánk, a reakciósok és hivatali feletteseik, súlyos esetben népbírósághoz, a politikai rendőrséghez. 4. A nemzeti bizottságok és képviselőtestületek harcoljanak a korrupt és a reakciós tisztviselők ellen a járási titkárság irányításával."[40]

Zala Ignác szobi párttitkár 1946. júliusi beszámolójában azzal dicsekedett, hogy a közigazgatási leépítések során tizenkilenc tisztviselőt mozdítottak el.[41] „Ezenfelül még öt

[38] Földi 2011, 97.

[39] Földi 2011, 97–98.

[40] MNL NML XXXV. 10. f. 15. ő. e. 1. szám 1946–1948. 643/1. Az MKP Szobi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Szob, 1946. március 10.

[41] „Július hó 17-én és 18-án Nagymaroson tárgyalt a B-lista Bizottság, melynek eredménye elég sikeres volt. Elmozdították a tisztviselőket: 1. Gálfi Ernő Vámosmikolai Járási Főjegyző. 2. Lehocki Károly Vámosmikolai Községi Főjegyző. 3. Sebestyén László Vámosmikolai Községi Állatorvos. 4. Fodor Vilmos Vámosmikolai Aljegyző. 5. ifj. Drdos Gyula Vámosmikolai Irodai Segédtiszt. 6. Dévényi (Dörflein Ferenc) Nagybörzsönyi Körjegyző. 7. Smit Kálmán Nagybörzsönyi Segédjegyző. 8. Bárdos László Kemencei Főjegyző. 9. Cserhelmi János Kemencei Segédjegyző. 10. Márton János Kemencei Iroda Segédtiszt. 11. Raffa János Szokolyi Főjegyző. 12. Kiss Endre Nógrádverőcei Körjegyző. 13. Koszorúsi Antal Nógrádverőcei Iroda Segédtiszt. 14. ifj. Szabi István Nógrádverőcei Irodai Segédtiszt. 15. Bóna Jenő Szobi Segédjegyző. 16. Hajas József Nagymarosi Irodai Segédtiszt. 17. Szabó Zoltán Nagymarosi Iroda Segédtiszt. 18. Zoller Ilona Nagymarosi Iroda Segédtiszt. 19. Antoni Margit Nagymarosi Iroda

különböző kisebb beosztott lett leépítve [...] Még egy kiemelkedő pontja volt az eseményeknek, hogy a szobi N. B. testületileg kivonult, hogy a főjegyzőjüket Bakos Györgyöt megmentsék a Község kárára, ami sikerült is."[42]

1946 júliusában a szécsényi párttitkár, Zsidai József[43] így számolt be a megyei vezetőségnek az elért eredményekről: „Július hó 6-án lett végezve a B. Lista Bizottság munkája melynek eredménye, 46 közigazgatási tisztviselő B. listára való helyezése, mely 48%-nak felel meg a járásban. Ezek többnyire politikai magatartásuk miatt lettek szanálva. A B. listára kerültek főleg vezetői állásból lettek elmozdítva a helyükről".[44]

A Sziráki járási titkár, Dénes Sándor Gábor[45] a következőket fűzte hozzá a tisztogatásokhoz: „A B-listázás a sziráki járásban megtörtént, 33 tisztviselőt helyeztek B-listára, sajnos még maradt, aki kicsúszott a B-lista alól, de ezeket iparkodunk más úton elintézni."[46]

A feljegyzésekben a titkár azokkal a személyekkel kapcsolatban is teljes cserére utalt, akik szerinte nem voltak megfelelők a párt számára. Oczel megyei titkár 1946 júliusában a következő jelentést küldte a Központi Vezetőségnek a leváltott tisztségviselők létszámáról: „A megyékben a közigazgatás megtisztítása még nincs befejezve. Balassagyarmaton 29, a Megyei Közigazgatásból 44, A Balassagyarmati Járásból 32, Szécsényi Járásból 146, Sziráki Járásból 33, A Rétsági Járásból 33 összesen 217 tisztviselő lett a közigazgatásból eltávolítva."[47]

Hány embert érinthettek a B-listázások? Gyarmati György a következő adatokat közölte a kelet-magyarországi vármegyékkel kapcsolatban (*3. táblázat*):

3. táblázat. **B-listázás alakulása a kelet-magyarországi vármegyékben**

Helyszín	Létszám 1946. B-lista előtt	Elbocsátottak száma	Elbocsátottak aránya %	Főispánok pártállása
Budapest szkfv. önkormányzat	20 507	4 944	24,11	
Budapest szkfv. közüzemek	4 592	1289	28,07	
Budapest, összesen	25 099	6 233	24,83	
Kelet-Magyarország, vármegyék				
Abaúj-Torna	376	153	40,69	SZDP
Bács-Bodrog	1 314	204	15,52	NPP
Békés	1 726	541	31,34	MKP
Bihar	704	259	36,79	FKGP
Borsod-Gömör-Kishont	2 429	274	11,28	MKP
Csanád	1 085	355	32,72	SZDP
Csongrád	3 749	764	20,38	MKP
Hajdú	2 854	441	15,45	NPP
Heves	1 806	654	36,21	FKGP
Jász-Nagykun-Szolnok	3 268	1 054	32,25	MKP
Nógrád-Hont	1 198	259	21,62	SZDP
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	8 793	2 283	25,96	FKGP
Szabolcs	1 946	529	27,18	FKGP
Szatmár-Bereg-Ugocsa	546	329	60,25	FKGP
Zemplén	1 115	326	29,23	SZDP
Kelet-Magyarország vármegyék összesen	32 927	8 425	25,58	-

Forrás: Gyarmati 1996b, 529.

A párttitkár jelentése ellentmondásos, mert ha összeadjuk az általa a járásokban leváltott személyek számát, akkor 317 főt kapunk, míg Gyarmati György összegzésében 259 személy szerepel. Valószínű, hogy itt a pártvezetés adott meg rossz adatokat, vagy az adatok változtak idővel. Akárhogyan is volt, 1946 szeptemberében egy szűkszavú jelentésében így írt a megyei titkár: „A közigazgatás megtisztítása megtörtént, mégpedig a Párt

Segédtiszt." MNL NML XXXV. 10. f. 15. ő. e. 1. szám 1946–1948. 645/5. Az MKP Szobi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Nagymaros, 1946. március 23.

42 MNL NML XXXV. 10. f. 15. ő. e. 1. szám 1946–1948. 643/1. Az MKP Szobi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Szob, 1946. március 10.

43 Zsidai József pártapparátusi beosztása: MKP Szécsény Járási Bizottság propagandavezetője (1945. november), majd titkára (1946. január 1. – 1946. szeptember 5.) Lásd még *Pártvezetők életrajzai* http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu/NMLFiler/login?field._UserID=ANONYMOUS&field._UserPWD=anonymous 2015. augusztus 5.

44 MNL NML XXXV. 10. f. 13. ő. e.1945–1947, 630/7. 152. Az MKP Szécsényi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Szécsény, 1945. augusztus 1.

45 Dénes Sándor Gábor iskolai végzettsége: egy hónapos pártiskola (1945), két hónapos pártiskola. Párttagság: 1945. Pártapparátusi beosztása: MKP Rétság Járási Bizottság titkára (1945. augusztus 1. – 1946. január), MKP Szirák Járási Bizottság titkára (1946. április 15. – 1946. október 14.), MKP Szécsény Járási Bizottság titkára (1946. október 15. –), MKP Szécsény Járási Bizottság Ságújfalu körzeti titkár (– 1947. december 2. Felfüggesztve). Párttestületi tagság: MKP Nógrád Megyei Választmány tagja (1946. február 10. –). Párttisztségek: Nagybátonyi Szénbányák Vállalat Nagybátonyi Bányaüzem MDP szervezeti titkára (1948–), Karhatalom Nagybátonyi Egység MSZMP alapszervezet titkára (1956–1958), Ságújfalu községi MSZMP szervezeti titkára (1966–1968). Egyéb munkahely: Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Ságújfalui Üzem, bányász (–1940), móri bánya (Fejér megye), bányász (1941–1945), Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Ságújfalui Üzem, vájár (1945–1947), Nagybátonyi Szénbányák Vállalat Nagybátonyi Bányaüzem, vájár (1947–), Tatabányai Szénbányák Vállalat, vájár, Oroszlányi Szénbányák Vállalat, vájár, karhatalom (1956–1958), Nógrádi Szénbányák Nagybátonyi Bányaüzem, vájár (1958–1962), nyugdíjas (1962–). Szakszervezeti tagság: Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Ságújfalui Üzem üzemi bizottság elnöke (– 1945. augusztus). Kitüntetések: Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérem 1957, Felszabadulási Jubileumi Emlékérem (1970). Lásd *Pártvezetők életrajzai* http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu/NMLFiler/login?field._UserID=ANONYMOUS&field._UserPWD=anonymous 2015. augusztus 5.

46 MNL NML XXXV. 10. f. 2. cs. 14. ő. e. 1945–1948. 770/14. Az MKP Sziráki Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Szirák, 1946. július 30.

47 MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 5. ő. e. 1945–1948, 446/23. A megyei titkár havi összefoglaló jelentései a Központi Vezetőség részére a pártmunka tapasztalatairól. Salgótarján, 1946. augusztus 1.

intencióinak megfelelően".[48] A jelentés rövidségét valószínűleg az magyarázza, hogy Rajk László a közigazgatás apasztását 25-30%-ban állapította meg. Nógrád megye a maga 21%-ával teljesítette az előírt „normát". Sok megyében és városban ez a radikális csökkentés oda vezetett, hogy a közigazgatás valósággal megbénult.[49]

A jegyzők cseréje miatt a hivatalokban akkora volt a megfelelő képesítéssel nem rendelkező munkaerő aránya, hogy hiába akartak pár hónap alatt új jegyzőket kiképezni,[50] a pótlás lassan és vontatottan haladt. A pár hónapos gyorstalpaló képzésekkel a baloldal a saját embereivel igyekezett betölteni a megüresedett helyeket. A jelölteknél a szakmai és a gyakorlati tudás másodlagos szempont volt, mert elsődleges kritériumnak a párthűség és a származás számított. A fiatal és elkötelezett párttagok számára ez biztos pozíciót jelentett, amennyiben követték az MKP intencióit.[51]

Az adminisztráció akadozása és esetenkénti megbénulása miatt a listázott jegyzők egy részét vissza kellett helyezni az eredeti állásukba.[52] A salgótarjáni rendőrkapitányság hangulatjelentése szerint a munkateljesítmény 60%-kal romlott a közigazgatásban. A beszolgáltatásokkal kapcsolatos adminisztratív munkák szintén megakadtak, mivel a jegyzők nagy része B-listára került. A rehabilitált jegyzők névsorát az MKP állította össze.

A *4. táblázat* szerint a pozíciójukba visszahelyezett tisztviselők közül tíz volt az FKGP tagja, tizenegy fő pedig a Baloldali Blokkhoz tartozott. Az MKP a többi baloldali párt segítségével könnyedén tudta érvényesíteni a saját érdekeit.

Pár hónap múlva, a tízhetes képzés elvégzése után, a hivatalokban megjelentek az új, kevés ismerettel, de nagy politikai hátszéllel rendelkező jegyzők. Több mint valószínű, hogy tudásuk nem érte el a korábbi jegyzők tudásszintjét. Mivel Nógrád megyében nagy volt a munkanélküliség, a régi hivatalukban meghagyott köztisztviselők nem engedhették meg maguknak, hogy elveszítsék a munkájukat. Inkább kiszolgálták a rendszert, még annak tudatában is, hogy az bármikor elnyelheti őket.

Alics János 1948-ban kelt levelében felhívta az „elvtársak" figyelmét, hogy növelni kell a lojális paraszti származásúak számát a közigazgatásban: „Értesítjük az elvtársakat, hogy fokozottabb erővel kell a közigazgatási utánpótlásról gondoskodni, és pedig a szegény parasztok közül kell kiemelni. A szervező bizottság határozata értelmében a párt

[48] MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 5. ő. e. 1945–1948, 484/32. A megyei titkár havi összefoglaló jelentései a Központi Vezetőség részére a pártmunka tapasztalatairól. Salgótarján, 1946. szeptember 20.

[49] Gyarmati 1996a, 529–530.

[50] MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 11. ő. e. 1945–1948, 1597/140–148. A Központi Vezetőség osztályának körlevelei, utasításai. Budapest, 1946. július 17.

[51] „Az elvtársak tisztában vannak azzal, hogy a B-listázás után jegyzőhiány fog előállni, és sor kerülhet majd arra, hogy elvtársainkat különböző jegyzői állásokba elhelyezhessük.
Ennek a célnak elősegítése érdekében bocsájtotta ki a Belügyminiszter a 200978/946 B. M. rendeletét a rövidített közigazgatási tanfolyamokról. A rendelet szerint Egerben, Nyíregyházán és Szombathelyen augusztus 16-án tíz hetes közigazgatási tanfolyam kezdődik, amelynek elvégzése után hallgatók jegyzői oklevelet nyernek." MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 11. ő. e. 1945–1948, 1597/148. A Központi Vezetőség osztályának körlevelei, utasításai. Budapest, 1946. július 17.

[52] MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 11. ő. e. 1945–1948, 1597/149. A Központi Vezetőség osztályának körlevelei, utasításai. Budapest, 1946. július 17.

4. táblázat. **Az önkormányzati B-lista-revízió számszerű adatai és pártmegoszlása**

Vármegyék	Elbocs.	Visszavétel		FKGP 45%/fő	MKP 20%/fő	SZDP 30%/fő	NPP 5%/fő
		8%	fő				
Abaúj-Torna	153	12,24	12	5	2	4	1
Baranya	275	22,00	22	10	4	7	1
Bács-Bodrog	204	16,32	16	7	3	5	1
Békés	541	43,28	43	19	9	13	2
Bihar	259	20,72	21	10	4	6	1
Borsod-Gömör	274	21,92	22	10	4	7	1
Csanád	355	28,40	28	13	6	8	1
Csongrád	764	61,12	61	28	12	18	3
Komárom-Esztergom	273	21,84	22	10	4	7	1
Fejér	322	25,76	26	12	5	8	1
Győr-Moson	288	23,04	23	10	5	7	1
Hajdú	441	35,28	35	16	7	10	2
Heves	654	52,32	52	23	10	16	3
Jász-Nagykun-Szolnok	1 054	84,32	84	38	17	25	4
Nógrád-Hont	259	20,72	21	10	4	6	1

Forrás: Gyarmati 1996b, 542.

közvetlenül veszi kezébe a parasztifjak előképzését a közigazgatási pályára. A kiképzés két részben fog történni. Első részben szemináriumi füzetek útján részben egyéni tanulás rendszerét követve adjuk át az anyag egy részét. Később a párt által rendezett 3 hetes közigazgatási iskolán képezzük ki őket, ami után a belügyminisztériumban alkalmassági vizsgát fognak tenni, amely a közigazgatási pályán érettségivel egyenlő."[53]

Ezzel a lépésével az MKP tovább növelte befolyását a közigazgatásban. A megmaradt régi közigazgatási alkalmazottak számára ez újabb jelzés volt, hogy bármikor lecserélhetők. Az MKP megpróbálta a listázottakat és azok hozzátartozóit is rávenni, hogy a párt szolgálatába álljanak. Jakab István pásztói titkár például a következőt jelentette: „Kiss Gábor nevezetű egyén, tekintélyes parasztember, Kisgazdapárti vezetőségi tagja és arra kérte a Kommunista Pártot, hogy egy Kiss János nevezetű fia ki Bpesten állomás elől járó, kommunista párttag B-listázva van, hogy kövessen el a Párt mindent, hogy fia visszakerüljön [...] Pártunk befolyását kéri ő megvan győződve, hogy a Pártunknak a harcán keresztül kerülhet a fia vissza. Ő mint Kisgazda párti ezzel szemben ígéri a Pártnak, hogy ő felrobbantja a Kisgazdapártot Jobbágyiban és áthozza őket a Kommunista Pártba. Pásztó, 1946. november 21."[54]

[53] MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 11. ő. e. 1945–1948, 1597/149. A Központi Vezetőség osztályának körlevelei, utasításai. Budapest, 1946. július 17.

[54] MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 19. ő. e. 1945–1948, 837/5–6. Az MKP Pásztó Körzeti Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról. Pásztó, 1946. november 21.

A fordulat éveiben, tehát már 1945-től, a társadalmi autonómiák megszűnésével az elit kiválasztódása feletti társadalmi kontroll megszűnt. Ezt követően hosszú időn keresztül nem volt érdemi kapcsolat az elitbe kerülés és a valódi képességek vagy szaktudás között. A hatalmon lévő kommunista párt saját kritériumrendszere alapján döntötte el, hogy kit emel vezető pozícióba.[55] A fő szempont a feltétlen hűség és a párt iránti lojalitás volt. Aki ennek megfelelt, gyors karriert futhatott be, és könnyen kerülhetett vezető pozícióba, vagy részesülhetett kiváltságokban.[56]

Az így létrejött „új elit" hirtelen két-három fokot lépett a társadalmi ranglétrán; javult az anyagi és a szociális háttere, így az volt az érdeke, hogy az adott rendszer hatalmon maradjon, mivel az biztosította számára a viszonylagos jólétet. Az új elit tisztában volt vele, hogy a párt segítsége nélkül ez a gyors társadalmi felemelkedés nem lett volna lehetséges. Mivel az „ifjú végzett egyetemisták" szakmai tudása valamennyi – termelőszövetkezeti, üzemi, közigazgatási – pozícióban megkérdőjelezhető volt, a központi utasítást gondolkodás nélkül végrehajtották. Nem volt megfelelő tudásuk, hogy megítéljék, amit végrehajtanak, de ha tisztában is voltak vele, akkor sem mertek kritikával élni, mivel a párt irányvonalának a megkérdőjelezése a „karrierjük végét" jelenthette volna.

Ha minden adatot összevetünk, megállapíthatjuk, hogy a Baloldali Blokk Nógrád megyében gyorsan és szinte zökkenőmentesen hajtotta végre a központ akaratát, és különösebb nehézségek nélkül cserélte le a tisztviselőket. Ennek a gyors hatalomátvételnek több oka is lehetett. Az egyik, hogy az MKP nagy szavazó- és támogatóbázissal rendelkezett, és ezáltal a megyében könnyedén magához ragadhatta a fontos vezető pozíciókat. A másik ok, hogy az FKGP viszonylag gyengén szerepelt a megyében. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy hathatós központi és karhatalmi támogatás nélkül ez a hatalomátvétel nem mehetett volna végbe ilyen könnyen.

55 Nógrád megyében is szükség volt új elitre, akik feltétel nélkül kiszolgálják a kommunista rendszert, és végrehajtják a központ utasításait. Azokra, akiket a rendszer kiemelt. A források szerint Nógrádban és minden bizonnyal az egész országban megkezdték a társadalom szélén rekedt rétegekből az egyéneket kiemelni, például a tanyasi világból a fiatal zselléreket és parasztokat, akiket elküldtek az Áchim András Népi Kollégiumba. Öt hónapos alaptanfolyam után, ha sikeresen levizsgáztak, felvételt nyertek az Agrártudományi Egyetemre, majd később az egyetem gyors elvégzése után a termelőszövetkezeteknél vezető pozícióba kerültek. A műszaki vagy közigazgatási egyetemeket hasonló módon volt lehetőségük elvégezni. MNL NML XXXV. 10. f. 1. cs. 5. ő. e. 1945–1948, 48/25. A megyei titkár havi összefoglaló jelentései a Központi Vezetőség részére a pártmunka tapasztalatairól. Salgótarján, 1946. szeptember 4.

56 Valuch 2002, 126.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

XXI. 1. Nógrád-Hont megye főispánjának iratai 1945–1946.
XXXV. A Központi Vezetőség osztályának körlevelei, 1945–1948.
XXXV. A Megyei Bizottság és a Megyei Bizottság osztályainak körlevelei, 1945–1948.
XXXV. A megyei titkár havi összefoglaló jelentései a Központi Vezetőség részére a pártmunka tapasztalatairól, 1945–1948.
XXXV. A megyei szervező jelentései a Központi Vezetőség részére a pártszervező munka tapasztalatáról, 1946–1947.
XXXV. Az alapszervezeti titkárok összevont jegyzőkönyveinek értekezletei, 1945.
XXXV. Az MKP Balassagyarmat Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1945–1948.
XXXV. Az MKP Balassagyarmati Városi Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1946–1948.
XXXV. Az MKP Kisterenye Körzeti Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1947–1948.
XXXV. Az MKP Pásztó Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1945–1948.
XXXV. Az MKP Rétsági Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1945–1948.
XXXV. Az MKP Salgótarjáni Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1946–1948.
XXXV. Az MKP Selypi Körzeti Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1946–1947.
XXXV. Az MKP Szécsényi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1945–1947.
XXXV. Az MKP Sziráki Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1945–1948.
XXXV. Az MKP Szobi Járási Bizottságának jelentései a pártépítő munka tapasztalatáról, 1946–1948.

Felhasznált irodalom

Angyal László (szerk.) 2011: *A régi Nógrád vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata,* Dunaszerdahely, Nap Kiadó.

Balázs Gábor 2008: A nemzeti bizottságok és az igazoló bizottságok szerepe a közigazgatás politikai szempontú megtisztításában Pest megyében. *Levéltári Szemle,* 2008 (58) 1. 72–95.

Bódi Györgyné (szerk.) 1994: *Nógrád megyei helyismereti öröknaptár.* Salgótarján, Balassi Bálint Könyvtár.

Földi István (szerk.) 2011: *A községi és körjegyzők társadalma és mozgalmai Nógrád vármegyében (1873–1950).* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.

Galcsik Zsolt (szerk.) 2005: *Nógrád megye közigazgatási és területi változásai (1872–2005).* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.

Gyarmati György 1992: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon 1945–1950. *Századok,* 1992 (126) 2.

Gyarmati György 1996a: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok,* 1996/3. 529–538.

Gyarmati György 1996b: A közigazgatás újjászervezése az ideiglenesség korszakában. *Történelmi Szemle,* 1996 (38) 1.

Gyarmati György (szerk.) 1998: *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1956-os Intézet.

Gyarmati György (szerk.) 2009: *A politikai rendészeti osztályok 1945–1946.* Budapest, ÁBTL.
Gyarmati György (szerk.) 2011: *A Rákosi-korszak.* Budapest, ÁBTL–Rubicon.
Jakab Sándor (szerk.) 1973: *Nógrád megye története, IV. 1944–1962.* Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
Kiss András János (szerk.) 2012: *A Salgótarjáni Acélgyár története.* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
Kiszely Gábor (szerk.) 2000: *ÁVH – egy terrorszervezet története.* Budapest, Korona Kiadó.
Lizsnyánszky Antal (szerk.) 1968: *A salgótarjáni kohászati üzemek rövid története 1868–1968.* Salgótarján.
Molnár Pál 1974: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, továbbfejlesztésének feladatai Nógrád megyében. *Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények,* 1974/20.
Molnár Pál–Szomszéd Imre (szerk.) 1970: *Nógrád megye története. III. 1919–1944.* Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
Nógrád Megye Digitális Levéltára: Pártvezetők életrajzai. http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu/NMLFiler/login?field._UserID=ANONYMOUS&field._UserPWD=anonymous 2015. augusztus 23.
K. Peák Ildikó 1991: Művészetpolitika és képzőművészet Salgótarjánban 1959–1989. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVII.* Salgótarján.
Révai Valéria (szerk.) 1991: *A törvénytelen szocializmus,* Budapest, Zrínyi Kiadó.
Rigó Róbert (szerk.) 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
Cs. Sebestyén Kálmán (szerk.) 2002: *Salgótarján történelmi kronológiája 1945–1977.* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
Szabados István 1985: A demokratikus nőmozgalom kibontakozása és tevékenysége Nógrád megyében 1945–1948. In *Nógrádi Történeti Évkönyv.* Salgótarján, Nógrádi Sándor Múzeum.
Szabó Béla (szerk.) 1972: *Salgótarján története.* Salgótarján.
Szederjesi Cecília (szerk.) 2008: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet.
Szerencsés Károly (szerk.) 1992: *Kékcédulás hadművelet.* Budapest, Ikva Kiadó.
Szvircsek Ferenc 1990: Salgótarján város fejlődése 1922–1958. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XVI.* Salgótarján.
Szvircsek Ferenc (szerk.) 1993: *A salgótarjáni kohászati üzemek 125 éve.* Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeum.
Valuch Tibor (szerk.) 2002: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó.
Varga László–Dupák Gábor (szerk.) 1996: *1956. Nógrád megye kronológiája és személyi adattára. (A forradalom eseményei és aktív szereplői a megyében.)* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
Vida István–Vörös Vince (szerk.) 1991: *A Független Kisgazdapárt képviselői.* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
Vonsik Ilona 1985: Adalékok a szakszervezeti mozgalom Nógrád megyei történetéhez 1945–1948. In *Nógrádi Történeti Évkönyv.* Salgótarján, Nógrádi Sándor Múzeum.

RIGÓ RÓBERT

Halálos ítéletek a Kecskeméti Népbíróságon

A népbíróság „a demokrácia egyik legszebb alkotása."[1]

A szövetségesek már a háború alatt kinyilvánították, hogy a háborús bűnösöket meg kell büntetni, ennek megfelelően Európa több országában hoztak létre népbíróságokat a második világháborút követően. Magyarországon 1945 elején állították fel a népbíróságokat annak érdekében, hogy felelősségre vonják a második világháború idején elkövetett háborús és népellenes bűnök elkövetőit. A törvény preambulumában olvashatjuk a népbíróságok létrehozásának indokát: „az ideiglenes nemzeti kormány attól a szükségtől vezettetve, hogy mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket".[2] A második világháború alatt elkövetett kegyetlenségek és tömeggyilkosságok, valamint az ország erőforrásainak irracionális kiszolgáltatása nem maradhatott megtorlás nélkül. 1941 és 1944 között több száz törvény és kormányrendelet született, melyek súlyosan korlátozták a zsidóság jogait és anyagi helyzetét. A munkaszolgálatra bevonult zsidók közül több mint 20 000 fő vesztette életét, főként a 2. magyar hadsereg pusztulása során. A Magyarországra menekült és hontalannak minősített 18 000 zsidó személyt 1941 nyarán Kamenyec-Podolszkij térségébe deportálták, ahol döntő többségüket a németek kivégezték. A visszacsatolt területeken több incidens történt, ezek közül a legsúlyosabb az 1942 januárjában Újvidék környéki tömeggyilkosság volt, amelynek során mintegy 3500 szerb és zsidó származású magyar állampolgárt öltek meg a magyar csendőrök és honvédek.[3] A Szovjetunió területén a megszálló alakulatok követtek el súlyos fosztogatásokat, erőszakoskodásokat és gyilkosságokat a partizánok és a civil lakosság ellen.[4] Az ország német megszállását követően rohamos tempót vett a zsidóság teljes kifosztása és gettósítása. Május 15-én kezdték meg a zsidók deportálását, hat hét alatt 437 000 embert szállítottak Auschwitzba, ahol a többségüket meggyilkolták, az erősebbnek, munkaképesebbnek minősítettek munkatáborokba kerültek, ahol gyakran halálra dolgoztatták és éheztették őket. A sikertelen kiugrási kísérletet követően a nyilas Szálasi Ferenc alakított kormányt, aki irracionálisan az ország összes erőforrását kiszolgáltatta a németeknek, miközben hazánk területe Európában főhadszíntérré vált. A nyilas terror a deportálást túlélő budapesti zsidóság számára is súlyos megpróbáltatást jelentett,

[1] Rázsó Ernő: „Ismét a Népbíróság", *Kecskeméti Lapok,* 1945. június, 21. szám, 1.
[2] Az 1945. évi VII. törvény. www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/nepbir.htm, 2015. július 25.
[3] Ungváry 2010, 22–24.
[4] Ungváry 2005, 123–155.

ugyanis több ezer embert lőttek a Dunába 1944 végén, 1945 elején, és gyalogmenetben mintegy 50 000 főt hajtottak Németország felé, miközben a lemaradókat agyonlőtték. Mindezeket a front elvonulása után nem lehetett büntetés, megtorlás nélkül hagyni.

A népbíróság működését szabályozó törvény definiálni igyekezett, kiket tekint háborús és népellenes bűnösnek. Eszerint háborús bűnös az a vezető, közéleti személy, aki elősegítette vagy nem igyekezett megakadályozni az ország háborúba sodródását, aki részt vett ilyen döntések meghozásában, aki a nyilas hatalomátvételt követően vezető szerepet töltött be, aki a visszacsatolt, illetve megszállt területek lakosságával kegyetlenkedett. Ezen túl azokat is háborús bűnösnek tekintette a törvény, akik szóban vagy írásban a háború folytatása mellett kiálltak, vagy akik „háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát vég[eztek]".[5] Népellenes bűnt követett el az, aki a nép érdekeivel ellentétes jogszabály meghozásában és végrehajtásában részt vett, aki ezeket a cselekményeket nem akadályozta meg, illetve nyilvánosan támogatta ezeket az intézkedéseket.[6] A népbíróságokat jogos elégtételt szolgáltató funkciója mellett a Magyar Kommunista Párt (MKP), mivel meghatározó szerepbe került a politikai rendőrség, a népügyészség és a népbírákat delegáló pártok között, saját politikai érdekeire is felhasználta.[7]

A felelősségre vonás terve Magyarországon is korábban megjelent már. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) programjában már 1944. december 3-án kijelentette, hogy „a hazaárulókat, a felelős bűnösöket le kell tartóztatni és átadni az erre a célra létesítendő népbíróságoknak. Vagyonukat el kell kobozni".[8] A Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány felállítását követően, 1944. december 22-én nyilatkozatban vállalta, hogy bíróság elé állítja a háborús és népellenes bűnök elkövetőit. A nyilatkozatot a Szovjetunióval aláírt fegyverszüneti egyezményben is megerősítették 1945. január 20-án. Ennek 14. pontjában rögzítették, hogy „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben e személyek felett".[9] A népbíróságok felállításáról szóló rendeletet január 25-én hozták meg Debrecenben, 1945. február 5-én hirdették ki.[10] Ekkorra már több népbíróság is megkezdte a működését Magyarországon. 1945 májusáig a Budapesti Népbíróságon kívül vidéken, a törvényszéki székhelyeken huszonnégy népbíróságot állítottak fel.[11]

[5] Az 1945. évi VII. törvény 11–13. §.

[6] Az 1945. évi VII. törvény 15–17. §.

[7] A népbíróságok szerepének megítélése ma is vitatott. Az egyik álláspont szerint jogszerű és a korabeli európai normáknak megfelelő igazságszolgáltatás történt, a másik álláspont szerint a népbíróságok működése nem volt jogszerű, és az MKP érdekeit szolgálta ki elsősorban. Ezt bővebben kifejtettem egy korábbi tanulmányomban. Rigó 2010, 400–405.

[8] Romsics 2000, 374.

[9] Romsics 2000, 380.

[10] A népbíróságokat az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M. E. sz. rendelete a népbíráskodásról alapján állították fel, ezt módosították az 1440/1945. M. E. sz. rendelettel, majd azokat 1945. szeptember 16-án törvényerőre emelték az 1945. évi VII. törvénnyel.

[11] Tánczos-Szabó 2005, 315.

A *Kecskeméti Lapok* január 11-i száma arról tudósított, hogy a Kecskeméti Nemzeti Bizottság (KNB) „Sztraka József indítványára elhatározta az ideiglenes népbíróság felállítását a város elfajult állapotainak rendezésére. Ez a népbíróság hivatalos kormányrendezésig működik, azután átalakul a kormány intézkedésének megfelelően".[12] A KNB január 16-i ülésén is foglalkoztak a helyi népbírósággal. Kőnig Ferenc az MKP KNB-be delegált tagja ezen az ülésen kijelentette: „a már felállított népbíróság a munkáját azonnal kezdje meg a politikai vonatkozású s azonfelül mindazon ügyekben, amelyek a rögtönítélő bíróság elé tartoznak".[13] Kőnig javasolta, hogy a sok ügy miatt a népbíróság tagjainak a számát emeljék fel ötről tizenegyre.[14] Ezen korai kezdeményezések ellenére a helyi népbíróság csak március végén kezdte meg a munkát. A népbíróságokkal párhozamosan a rendeletnek megfelelően népügyészségeket is létrehoztak. A népbíróságok bírói tanácsába az MNFF-ben részt vevő pártok delegálhattak népbírákat. A Kecskeméti Népbíróságon két bírói tanácsot állítottak fel.

A *Kecskeméti Lapok* március 22-i számában jelent meg a *Rövidesen megkezdi működését Kecskeméten is a néptörvényszék* című írás. „Az igazságügy miniszter dr. Gruder János ügyvédet a kecskeméti néptörvényszék területére népügyésznek kinevezte. Így már semmi akadálya, hogy itt is megkezdje működését a népbíróság."[15] Négy nappal később meg is tartották az első népbírósági tárgyalást a városban, Deák Pál ügyében, amikor megszületett az első halálos ítélet.

A népbíróságok és a népügyészségek felállításával párhuzamosan a politikai rendőrséget is megszervezték. 1945. január 12-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány ülésén Erdei Ferenc belügyminiszter ismertette az államrendőrség újjászervezésére vonatkozó rendelettervezetet, amelyben kiemelt szerepet kapott a „demokratikus államrend védelme és megszilárdítása".[16] A szovjetek által megszállt területeken megkezdődött az új rendőrség kiépítése a helyi nemzeti bizottságok irányításával, amelyekben a vezető szerepet az MKP játszotta, így a rendőrség megszervezésében, irányításában is jelentős befolyást szereztek.[17] A népügyészségek, a népbíróságok és a politikai rendőrség szorosan együttműködött a háborús és népellenes bűnösök felkutatásában és felelősségre vonásában.[18]

A Kecskeméti Népbíróság 1948 októberében fejezte be a működését. A Kecskeméti Népbíróság iratai a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárában (MNL BKML) 4,16 iratfolyómétert, azaz harmincnégy dobozt tesznek ki. Az egyes évekre vonatkozóan igen eltérő az iratok mennyisége: az 1945-ös iratokból huszonegy doboz, az

[12] *Kecskeméti Lapok*, 1945. január, 11. szám, 2.

[13] Iványosi-Szabó 1975, 73.

[14] A Kecskeméti Nemzeti Bizottság (KNB) 1945. február 15-i ülésén Neuwirth Miklós MKP-tag „sürgeti a népbíróság felállítását" – a napokkal korábban megjelent kormányrendeletet még nem ismerték Kecskeméten. Iványosi-Szabó 1975, 107.

[15] *Kecskeméti Lapok*, 1945. március, 22. szám, 1.

[16] Soós 2004, 82.

[17] A KNB-t 1944. december 16-án alakította meg három párt: a Független Kisgazdapárt (FKGP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és az MKP. Iványosi-Szabó 1975, 58–59.

[18] Rigó 2014, 169–250.

1946-osból nyolc, az 1947-esből három és az 1948-as évből kétdoboznyi irat van. Ez jól tükrözi a népbíróság évenkénti tevékenységének intenzitását.

Az 1948-as *Magyar statisztikai zsebkönyv* szerint a Kecskeméti Népbíróság 805 ügyet tárgyalt, amelyből 753-at fejezett be. A 297 elmarasztaló ítéletéből 32 vált jogerőssé, a 243 fölmentő ítéletből 13 lett jogerős, egyéb módon 213 ügyet fejeztek be. A szabadságvesztésre ítéltek közül 154 főt egy éven aluli, 108 főt egytől öt év börtönre, 27 főt öttől tíz évig terjedő börtönbüntetésre ítéltek. Három főt öttől tizenöt évig terjedő kényszermunkára ítéltek, továbbá két főt legalább három év, 22 főt legalább öt–tizenöt év, míg két főt életfogytiglani kényszermunkára ítéltek, további 10 főt vagyonelkobzásra. A halálra ítélt öt főből négyet kivégeztek.[19]

Tanulmányomban a Kecskeméti Népbíróság halálos ítélettel záruló pereit ismertetem, majd ezekből vonok le következtetéseket. Az egyes ügyeket egyrészt a rendszerint több mint százoldalas népbírósági ügyek aktái, másrészt a helyi sajtó tudósításai alapján mutatom be. A városban a *Kecskeméti Lapok* volt az MNFF újságja, amely az MKP irányítása alatt állt, hetente két szám jelent meg.

1945. október 5-én a Kecskeméti Népbíróság a Népfőügyészségnek arról küldött jelentést, hogy addig hat bűnügyben hozott halálos ítéletet. „Deák Pál, Normák József, Hörömpő Károly és Turcsányi István ügyiratait egyidejűleg felterjesztem." Ezen perek teljes dossziéi a helyi levéltárban fellelhetők. A jelentés szerint a dr. Farkas Ferenc ügyvéd elleni bűnügyi iratok a Kecskeméti Ügyvédi Kamaránál voltak ekkor, 35/1945. szám alatt, Vágséllei Kornél ügye pedig perújrafelvétel alatt. Ennek a két ügynek nincs meg a dossziéja, így ezekre csak áttételesen, más perek irataiból és a *Kecskeméti Lapok*ból vannak információk. A Kecskeméti Népbíróság 1946-ban is hozott egy halálos ítéletet Wirth Árpád ügyében. A továbbiakban ezeket az ügyeket ismertetem. Dr. Farkas Ferenc a helyi Nyilaskeresztes Párt vezetője volt, május 2-án a Kecskeméti Népbíróság halálra ítélte.[20] A Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) június 16-án Farkas ítéletét életfogytig tartó kényszermunkára enyhítette.[21]

Deák Pál ügye[22]

Deák Pált[23] 1945. március 18-án hallgatta ki a politikai rendőrség. Vallomásában elmondta, hogy 1944. július 24-én vonult be katonának. A kiképzés után Makó mellé került a frontra, itt megsebesült, így Budapestre vitték a 205-ös hadikórházba. Kijáró betegként a Török-bástya kávézóba járt vacsorázni barátjával, Normák József szakaszvezetővel. „A kávéházban mutatott be Normák Hofbauer Károlynak. Hofbauer beszélt rá, hogy belépjek a Nyilaskeresztes Pártba. Ígérte, hogy kapok ruhát, élelmet, pénzt és a szüleimet is el fogják látni mindennel. [...] 1944. december 31-én iratkoztam be a Nyilaskeresztes Pártba." Itt karszalagot és fegyvert kapott, majd a zsidólakásokat fosztogatták. „Ezen összeszedett holmikból többet elvettünk Normák szakaszvezetővel együtt." Ezeket Normák eladta, és a pénzből adott egy keveset Deáknak is. Működésüket a II. kerületi Kapás utcai központból irányították, csak Budán dolgoztak.[24] Mindennap razziát tartottak, zsidókat, kommunistákat és szökött katonákat gyűjtöttek össze, naponta húsz-huszonöt embert.[25] A csoportjuk nyolc-tíz nyilasból állt. A bekísérteket kihallgatták. A kínzásokat és kivégzéseket is részletesen „elmondta" Deák. „Erre rettenetesen megkínoztuk őket, puskatussal, szíjjal és bottal ütlegeltük őket. A kihallgatás alkalmával megsebesült embereket nem köttettük be. Vizet nem kaptak. [...] Akik az ütlegeléstől annyira megsebesültek, hogy járni nem tudtak, azonnal agyonlőttük. Én emlékezetem szerint 30-40 embert lőttem agyon. A többi kivégzéseket Iglódy Ferenc (Budapest, Kapás utca), Hofbauer Károly (Budapest, Tégla u. 3.) és Normák József csoportvezetők hajtották végre más társaikkal, akiket megnevezni nem tudok. Néha száz-százhúsz embert is kivégeztünk egy nap. Tudomásom szerint Normák József szakaszvezető kb. ötszáz embert lőtt agyon saját kezűleg. [...] A kivégzések a következő módon történtek: Az embereket a párthelyiségbe gyűjtöttük össze. Innen a párthelyiség egyik nagyobb termébe az ún. kivégzőterembe bevittünk egyszerre legfeljebb négy-öt embert. Arccal felénk fordítottuk, kezeiket összekötöztük, és a falhoz állítottuk őket egymás mellé. Amikor megmondtuk nekik, hogy kivégezzük őket, könyörögtek, sírtak, és főleg a nők közül sokan összeestek. A kivégzéseket Mauser puskával vagy német gyártmányú géppisztolyommal hajtottam végre. Mindenkor szívre vagy fejre céloztam, és ha nem halt meg azonnal, még egyet belelőttem. A teremben a vért fel sem mostuk, és már újabb csoport jött. A hullákat egy külön terembe gyűjtötték össze, és esténként egy külön csoport, kocsikra dobálva elszállította őket, legtöbbnyire a Dunába."[26] Ezt követően a kivégzett embereket kifosztották, az így megszerzett ékszereket Normák értékesítette, és a készpénz egy részét Deáknak adta, amiből „minden este mulatni voltunk, és esténként 100-200 P-t is elköltöttünk". Maga a történet leírása többféle értelmezési lehetőséget vet fel. Az embertelen kínzások leírása részletes, az erőszak és embertelenség ilyen jellegű tapasztalataival rendelkezhetett a szöveg szerzője, és a budapesti nyilas szervezetekről és razziákról, a Dunába lövésekről is voltak információi. A kivégzettek számára vonatkozó adatok ugyanakkor túlzóak. Nehezen hihető az is, hogy valaki önmagára nézve ilyen ter-

[19] *Magyar katolikus lexikon*, www.lexikon.katolikus.hu (*Kecskeméti Népbíróság* címszó).

[20] *Kecskeméti Lapok*, 1945. május, 6. szám, 3.

[21] *Kecskeméti Lapok*, 1945. június, 17. szám, 3.

[22] MNL BKML XXV. 18. 2/1945. Deák Pál ügye.

[23] Deák Pál 1924. október 2-án született Kecskeméten, a Nyíl u. 3. szám alatt lakott, anyja Lakatos Katalin. Nőtlen kereskedősegéd volt, római katolikus vallású, és vagyontalan.

[24] Tabajdi Gábor szerint a legkorábbi Duna-parti kivégzések dátuma 1944. november 17., a legkésőbbi Pesten január 12., míg Budán február eleje. A II. kerületi Kapás utcából a nyilasok a Batthyány térre terelték kivégezni az áldozatokat. Tabajdi 2004, 37.

[25] Tabajdi Gábor kutatása alapján a meghatározható időpontban elkövetett kivégzések közül egyet lehetett a Kapás utcához kötni, 1944. december 22-én, amikor onnan nyolc főt hurcoltak a Batthyány térre, ahol a Dunába lőtték az áldozatokat. Tabajdi 2004, 36.

[26] A Duna-parti kivégzésekben tizennégy nyilas alakulat ismert, a kivégzésre kiterelt egyes csoportok átlagos létszáma harminc fő volt. A Duna-parti kivégzések „rekonstruálható eseteiben" az áldozatok számát kétezer-kilencszáz főre, a becsült áldozatok számát összesen háromezer-hatszáz főre becsülik. Tabajdi 2004, 39.

helő vallomást tegyen, és a kivégzések során elkövetett kegyetlenségekről is ilyen részletességgel és érzéketlenséggel számoljon be. A történet elbeszélésének stílusa feszes, szerkesztett, lényegre törő, érzelmektől mentes, mintha diktálták volna.

A népügyészségen Deák Pál fenntartotta a rendőrségen tett vallomását, és azt a következőkkel egészítette ki: 1944. december 31-én Budán lépett be a Nyilaskeresztes Pártba, és ott január 18-ig működött, ezen a napon átszökött Pestre, ahol már nem folytatott nyilas tevékenységet. Azért szökött el, mert Németországba akarták vinni. Ez idő alatt tíz-tizenkét napon keresztül volt razzián, mialatt körülbelül kétszáz embert fogtak el. „Ugyanezen idő alatt sárgacsillagos házakban is jártunk, onnan összesen legalább 100 zsidót állítottunk elő és pedig azokat, akiket Normák szakaszvezető kijelölt. [...] Legalább 30 embernek az ütlegelését állíthatom, melyben saját magam vettem részt. [...] Én legalább 20 egyént lőttem így agyon Mauser puskámmal, vagy az ilyen alkalomra kölcsönkapott géppisztollyal."

1945. március közepén, Kecskeméten a politikai nyomozók három tanút hallgattak ki, akiknek Deák Pál azt mondta, hogy Budapesten jóban volt a nyilasokkal, és ott fegyvereket ástak el, valamint a németeket dicsőítette. Az egyik tanú elmondása szerint hallotta, amikor Deák Pál azt mondta: „ha én egyszer hazahozhatom a Pesten elásott fegyvereim, minden orosz és minden zsidó ki lenne irtva". Továbbá azt is mondta Deák, hogy „Budapesten zsidókat és kommunistákat szedtek össze, és ezekből sokat kivégeztek".

Deák népbírósági tárgyalása a rendőrségi kihallgatása után nyolc nappal, 1945. március 26-án volt, előtte négy nappal, március 22-én helyezték előzetes letartóztatásba. Tehát hihetetlen gyorsasággal történtek az események az első népbírósági ügyekben, ez így volt Budapesten is. Deák előadta ugyanazt, amit a rendőrségen. Budapesten elkövetett tetteire egyetlen tanú sem volt. Az ügy egyetlen tanúja csak arról tudott beszámolni, hogy mit hallott a vádlottól Kecskeméten, aki szintén fenntartotta korábbi vallomását. Deák végül kérte, hogy hallgassák ki Sípos budapesti főorvost, és helyi tanúkat sorolt fel, akik igazolni tudják, hogy sok zsidó barátja volt. A népügyész ellenezte a bizonyításkiegészítést, „mert nemleges körülmények miatt annak elrendelése felesleges". Ezt a népbíróság elfogadta.

Az ítélet szerint Deákot a bíróság bűnösnek találta húsz rendbeli gyilkosság bűntettében, továbbá társtettesnek száz rendbeli gyilkosság, és bűnsegédnek száz rendbeli rablás bűntettében, aminek alapján halálra ítélte. Továbbá Kecskeméten a Nyíl utca 3. szám alatti házának teljes elkobzására, tíz év hivatalvesztésre és politikai jogainak felfüggesztésére ítélték mellékbüntetésül.

A vádlott és védője fellebbezett az ítélet ellen. A bíróság a fellebbezést elfogadta, és a NOT-hoz felterjesztette. A NOT 1945. május 18-án tárgyalta Deák Pál ügyét, melyet az 1440/1945. M. E. sz. rendelet 6. §. 5. pontjába ütköző folytatólagosan elkövetett háborús bűntettnek és rablásnak minősített. A hivatalvesztést csak feltételesen állapította meg, a pénzbüntetést mellőzte, de a halálbüntetést jóváhagyta. A NOT a tanúk beidézésének hiányát elfogadta, mert az, hogy a vádlott nem járt nyilas karszalaggal, és az, hogy voltak zsidónak tekinthető barátai, közömbös az ügy szempontjából, az elsőfokú bíróság ezért ezeket helyesen mellőzte. A NOT a tényállást azzal helyesbítette, hogy nem állapította meg pontosan a vádlott által kivégzett és kirabolt emberek számát, de kellően alátámasztottnak tartotta a gyilkosság elkövetésének tényét.

A Kecskeméti Népbíróság ítélete után egy héttel, április 3-án, Kósa Ferenc védőügyvéd írt a NOT-nak Debrecenbe, és kérte a bizonyítás kiegészítését. „Deák Pál az ellene a Kecskeméti Népbíróság előtt Nb. 2/1945. szám alatt folyamatban volt ügyben úgy látszik csak azért, hogy a bitófán lógva Kecskemét szenzációja lehessen, egy őrült fantáziájával olyan események sorozatát adta elő, amelyek nem az ő személyével kapcsolatban történtek meg, ezért bizonyítási indítványt terjesztünk elő és kérjük az alább nevezett tanúk kihallgatását." Leírta a történet lényegét is, amely egybeesik Normák népbírósági vallomásával: Deák Pált és Normák Józsefet Budán a 205-ös hadikórházban gyógykezelték mint könnyebben sérülteket. 1945. december 24-én mindketten átlátogattak menyasszonyához, özv. Szilágyi Lajosné lányához Pestre, akik a Csengeri utca 84. szám alatt laktak. Délután érkeztek, estig maradtak. Együtt voltak az özveggyel, annak Erzsébet, Ilona és Rozália nevű lányaival. Nyolc óra felé indultak haza, de egy óra múlva azzal mentek vissza, hogy már nem engedték át őket a hídon. Másnap újból megpróbáltak átmenni Budára, de a hidakat már lezárták, életveszélyes volt az utcán tartózkodni, állandóan lőttek, ezért visszatértek. „Karácsony első napja volt és ettől az időtől kezdve többet sem Deák Pál, sem Normák József nem ment át többet Budára, a mai napig sem. Mind a ketten állandóan, éjjel-nappal Pesten a Csengeri u. 84. szám alatti házban, helyesebben annak pincéjében tartózkodtak körülbelül harmincadmagukkal egészen a felszabadításig, egészen hazajövetelükig." Deák január 20. körül érkezett Kecskemétre. Egyikük sem volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak, karácsonytól a harcok végéig ki sem mozdultak a házból. „Az elítéltet a ház, illetve a pince lakói valamennyien ismerték és KICSI-nek becézték. Az elítélt mindenkinek össze-vissza beszélt mindent, roppant izgatta a fantáziáját, hogy nagyokat mondhat a környezetének. [...] Többeknek elmesélte még azt is, hogy hogyan pincérkedett Galyatetőn, noha életében sem járt ott. Udvarolt a leányoknak, s még ezekben a szomorú időkben is jókedvre hangolt mindenkit." Ezek igazolására huszonnégy tanú kihallgatását kérte, akik mindannyian ebben a házban laktak. Ekkor már Normák is a kecskeméti börtönben volt.

Kósa Ferenc ügyvéd azt is kérte, hogy a NOT újból vizsgáltassa meg Deák elmeállapotát az igazságügyi orvosi tanáccsal. Az elítélt szülei elmondták neki, hogy „ha az elítélt nem is beszámíthatatlan, minden esetre oly mértékben terhelt, hogy korlátolt beszámíthatóságúnak mondható". Rövid ideig vizsgálták csak Kecskeméten. A családban volt több elmebeteg; a gimnáziumban Deák annyira rossz tanuló volt, hogy a 4. osztályból kimaradt. „Mindent elfelejtett, mindig könnyen befolyásolható volt, semmit önállóan nem tudott cselekedni." Mindent elhitt a társainak is, akaraterő nélküli volt.

1945. június 11-én Sághi Mihály vezető bíró kihirdette a NOT május 18-án hozott ítéletét. Ezután Deák és védője kegyelemért folyamodott. A népbíróság visszavonult, kegyelmi tanáccsá alakult, és a zárt kegyelmi tanácskozás során jegyzőkönyvben meghozta a döntését, majd kihirdette a következő végzést: „a népbíróság a kegyelem kérdésében zárt tanácskozás után meghozta a döntést, de annak eredményét egy későbbi időpontban fogja elítélt előtt kihirdetni, amely döntés kihirdetésére az elítéltet és a védőt külön fogja idézni".

Még ezen a napon, június 11-én Sághi Mihály írt a NOT-nak. Leírta, hogy a NOT a halálos ítéletet helybenhagyta, majd az iratokat visszaküldte az elsőfokú bírósághoz. Az ítéletet kihirdették, a kegyelmi tanács meghozta a döntést, és most az összes iratot felküldi a NOT-nak a következő indokok miatt: a NOT Deák ügyét az 1440/1945. M. E. sz. rendelet 6. §. 5. pontja alapján folytatólagosan elkövetett háborús bűntettnek minősítette. Amikor a Kecskeméti Népbíróság március 26-án az elsőfokú ítéletet meghozta, ez a rendelet még nem volt hatályban, így a rendelet nem volt alkalmazható. Mivel a rendelet 1945. május 1-jén lépett életbe, amikor Deák ügye már folyamatban volt, egy másik rendelet értelmében ezt már alkalmazni lehetett erre az ügyre is. A rendelet alapján a NOT-nak a vádlott fellebbezését végzéssel vissza kellett volna utasítania, és visszaküldenie a Kecskeméti Népbírósághoz. A NOT ezzel szemben ítéletet hozott, és azt küldte vissza. Ezért a jogbizonytalanság miatt a tanácsvezető bíró ismét elküldte a NOT-nak az iratokat.

1945. június 16-án a NOT Deák Pál és védője kegyelmi kérvényének tárgyában zárt tanácskozáson a következő végzést hozta: „A NOT a kegyelmi kérelmet az 1440/1945. M. E. rendelet 3. §. utolsó bekezdése értelmében saját hatáskörében elutasítja, mert a halálra ítéltet egyhangúlag nem találta kegyelemre javaslatba hozhatónak."

1945. július 2-án Sághi Mihály hirdette ki a Deák Pál kegyelmi kérelme feletti ítéletet. Kijelentette: „mivel a meghozott halálos ítélet jogerőssé és végrehajthatóvá vált, – elítéltet értesítés kapcsán a népügyésznek 12 óra 30 perckor átadja. Népügyész a halálra ítéltet átveszi és közli vele, hogy rajta a halálos ítéletet 13 óra 15 perckor fogják a városi tűzoltó udvarban végrehajtani".

A kivégzésen jelen volt Rigó Ferenc kiküldött népbíró, Gereben János[27] népügyész, Dosler Jenő rendőrtanácsos, a kapitányság helyettes vezetője. A kiküldött bíró Deák Pál előtt felolvasta az ítéletet és a NOT végzését, majd átadta a népügyészség vezetőjének. A népügyész a halálra ítéltet átvette, és felhívta „az állami ítéletvégrehajtót, hogy ifj. Deák Pálon a halálos ítéletet hajtsa végre. [...] A kirendelt orvosok a beállott halált 14 óra 10 perckor jelentik. A halál beállta után a holttest még további 30 percig a bitófán hagyatott, majd onnan levétetett és újabb orvosi vizsgálat után a hozzátartozóknak eltemettetés végett kiadatott".

A *Kecskeméti Lapok* a Deák népbírósági tárgyalása előtti napon foglalkozott már vele a második oldalon a *Húsz rendbeli politikai gyilkosságért vonják felelősségre a kecskeméti néptörvényszék első vádlottját* című, *Hétfőn lesz az első népbírósági tárgyalás a városháza közgyűlési termében* alcímű cikkben, amelyből az is kiderül, hogy „a nagy érdeklődésre való tekintettel az ügyészség elnöke tárgyalás színhelyéül a városháza közgyűlési termét jelölte ki, és a tárgyalásra az ügyészség belépőjegyeket bocsájt ki".[28] A tárgyalást követően címlapon tudósított a lap *Halálra ítélt a kecskeméti népbíróság egy nyilas tömeggyilkost* címmel. A cikkben leírták, hogy „az elnöktől kétoldalt foglalnak helyet a pártok által kiküldött szavazóbírák. A városháza közgyűlési terme zsúfolásig megtelve érdeklődőkkel, köztük szépszámban a fehérnép". Végül ismertették Gereben János vádbeszédét, amelyben

[27] Gruder János 1945 tavaszán megváltoztatta a nevét Gereben Jánosra.
[28] *Kecskeméti Lapok,* 1945. március, 25. szám, 2.

elhangzott: „Le kell sújtani ezekre a reakciósokra kíméletlenül, [...] hogy a még megbúvó országvesztők érezzék a népbíróság kemény öklét".[29]

A lap következő, április 1-jei számában ismertették a népbíróság első ítéletét. Ebben megállapították, hogy „a magyar nép ítélkezett, a fasiszta briganti pedig rövidesen »függőlegesen« fejezi be rövid, de annál mocskosabb életét. [...] Kérlelhetetlen szigorral sújtson le a Népbíróság mindazok ellen, akiknek a legkisebb részük is van az új mohácsi vészben. De sújtson le azokra is, akik tevékenyen ugyan nem vettek részt az ország áruba bocsájtásában, de most sugdosódásukkal, szabotálásukkal gátat akarnak vetni az új, demokratikus Magyarország kialakulásának. Az ország újjáépítésénél a fundamentumot is ki kell cserélni, ha akarjuk, hogy gyermekeink ne éljenek át még egy mohácsi vészt. Ez a hivatása a népbíróságnak, hogy a fundamentumból kitisztítja a gazt és a gyomot, lehetetlenné téve a demokrácia álarcába megbújt reakciót".[30]

A helyi újság beszámolt Deák Pál akasztásáról is, akit rögtön Turcsányi István után, július 2-án végeztek ki. „Az ítéletet Deák Pál egykedvűen fogadta és hetykeségét még akkor sem vesztette el, mikor a népügyész közölte vele, hogy Turcsányi után őt is fel fogják akasztani. A siralomházban barackot kért, amit azonnal meg is kapott, a magot kézbe véve, azzal szórakozott, hogy jó sportemberhez illően futballozott azokkal. Apja látogatta meg, tőle érzékeny búcsút vett, majd [...] ő is méltó helyen fejezte be földi pályafutását".[31]

Normák József ügye[32]

Normák József[33] pékségéd a szovjet fronton harcolt, szakaszvezető volt. Deák Pállal Budapesten, a Csalogány utcai hadikórházban ismerkedett meg. Deák a népbíróságon megvádolta Normákot, hogy nyilas volt, beszervezte őt, és 1944 végén együtt végeztek ki zsidó embereket, akiknek elvették az értékeiket.

Normákot 1945. április 2-án hallgatták ki a kecskeméti politikai rendőrségen, ahol „mindent" bevallott. Eszerint a nyilas hatalomátvétel után lépett be a Nyilaskeresztes Pártba, és kezdte el irtani a zsidókat mint járőrparancsnok. Normák Budapesten lakott a menyasszonyánál, Szilágyi Erzsébetnél (aki szintén törökszentmiklósi lakos) a Csengeri utca 84. szám alatt, ő itt maradt február közepéig, Deák január végén hazament Kecskemétre.

Normák ezt követően április 6-án benyújtott egy kérvényt a népügyészséghez, amelyben huszonöt tanú beidézését kérte, hogy igazolni tudja, Budapesten beteg volt, nem tudott mozogni, így nem követhette el a bűncselekményt. Felsorolta a tanúit, akikkel ebben az időszakban együtt volt. A bíróság ezt nem vette figyelembe, és nem hallgatta meg őket.

[29] *Kecskeméti Lapok,* 1945. március, 29. szám, 1.
[30] *Kecskeméti Lapok,* 1945. április, 1. szám, 1.
[31] *Kecskeméti Lapok,* 1945. július, 5. szám, 2.
[32] MNL BKML XXV. 18. 63/1945. Normák József ügye.
[33] Normák 1913. november 13-án Törökszentmiklóson született, ott is lakott a Batthyány utca 11. szám alatt.

Április 19-én a népbíróság is meghallgatta Normákot, akit politikai tömeggyilkossággal vádoltak: kétszáz rendbeli politikai gyilkosság és kétszáz rendbeli rablás volt a vád ellene. Normák a bíró előtt előadta, hogy „a vádiratban foglalt beismerésem nem felel meg a valóságnak, mert én semmiféle bűncselekményt nem követtem el. A népügyész előtt is tagadtam, de levittek a fogházba, megkínoztak, és ezért másodízben a népügyész előtt beismerő vallomást tettem, mert attól féltem, hogy tagadásom esetén újabb megkínzásnak leszek kitéve". Ezért kérte a bizonyítékai megvizsgálását.

A népbírósági tárgyalás május 14-én volt, amelyen dr. Falcsik László volt a vezető bíró, Gereben János a népügyész, dr. Kósa Ferenc a kirendelt védő, és az egyetlen tanú a korábban halálraítélt és ekkor a NOT döntését váró Deák Pál. A tárgyaláson Normák elmondta, hogy ártatlan, soha nem volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak. A rendőrségi vallomásáról azt mondta, hogy kényszer hatása alatt volt, és tagadja az ott elmondottakat. Védelmére a következőket adta elő: „A nyomozás során nagyon megvertek, a jegyzőkönyvet előre diktálták és én azt sem tudtam, hogy minek írok alá, észnél sem voltam, annyira megvertek, nem igaz a terrorcselekményekből egy szó sem, nem tudom hogyan írhatták azt bele és miért tulajdonítják azt az én bűncselekményemnek, amikor valótlan. [...] 1944 októberében, de novemberben, sőt december 24-ig jártam be a kórházba kezelésre, de tulajdonképpen egészen 1945. január közepéig beteg voltam, sehová nem jártam, hanem lakásomon tartózkodtam, mert járni is alig tudtam súlyos lábsérülésem miatt, ha pedig pár percre átmentem kenyérért a szomszéd péküzletbe, bottal kényszerültem járni, bot nélkül képtelen voltam járni." Normák elmondta, hogy 1945. február 12-ig lakott Budapesten a Csengeri utcában, utána visszament Törökszentmiklósra. Mivel sokat volt a kórházban, kéri, hallgassák ki a személyzetet, mert ők tanúsítani tudják, hogy betegsége miatt nem is tudta volna elkövetni az említett bűncselekményeket. Soha nem volt a Kapás utcában, nyilas barátja sem volt, nem ismerte őket. Normák 1944 novemberében ismerte meg Deák Pált a honvédkórházban, ahol karácsonyig voltak együtt, majd közösen vették ki a lakást.

Az orvosszakértők kijelentették, hogy Normák büntetőjogilag beszámítható. Deák Pál tanú azt mondta, hogy Normák nyilas, együtt öltek meg kétszáz zsidót, akikre Normák adta ki a tűzparancsot, és akit nem sikerült lelőni, azokat közvetlen közelről lőtte agyon. A szembesítéskor Normák mindent tagadott, és nem értette, Deák miért vallja azt, amit mond.

Dosler Jenő politikai nyomozó előadta, hogy ő végezte a nyomozást, a vádlott önként, minden kényszer nélkül adta elő vallomását. Deák is önként mondta el a cselekedetei részleteit, és Normák is részletes beismerő vallomást tett.

A védő kérte, hogy hallgassanak meg további tanúkat, akiket Normák kérvényében felsoroltak, „annak a körülménynek az igazolására, hogy Normák József vádlott a vádbeli időben valóban kórházban volt, majd állandóan a lakásán tartózkodott, tehát nem követhette el a Deák Pál vallotta bűncselekményeket". A népügyész ellenezte a bizonyításkiegészítés elrendelését. A bíró kihirdette a végzést: „a bíróság a további bizonyítás kiegészítést, mint feleslegest és célra nem vezetőt mellőzi". A népbíróság halálra ítélte Normákot. „Az ítélet kihirdetése után – miután az 1440/1945. M. E. sz. rendelet 21. §. 3. bek. a fellebbezést a vádlott részéről kizárja, a népügyész az ítéletet megnyugvással tudomásul veszi, a vádlott és a védő kegyelemért folyamodott."[34]

Ugyanezen a napon a népbíróság tagjai lefolytatták a kegyelmi tanácskozást is, amelyen a népbírák, a vezető bíró és a népügyész volt jelen. A népbíróság egyhangúlag bűnösnek találta Normákot, és a bíró 11 órakor kihirdette a végzést: a kegyelmi kérvényét elutasították. „Perorvoslat hiányában a vádlott és védője a kegyelmi tanács végzését tudomásul vette." A népügyész közölte az elítélttel, hogy a halálos ítéletet „ma délelőtt, déli 12 óra 30 perckor fogja a városi tűzoltó udvarban végrehajtatni". Az ítélet-végrehajtási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy 12 óra 38 perckor az ítéletvégrehajtó jelentette, hogy Normákot felakasztották. „A kiküldött orvosszakértők az ítélet végrehajtása után 12 óra 50 perckor jelentették, hogy az elítélt halála beállott. Az orvosi jelentésben foglalt időponttól kezdve utána még fél óráig a bitófán hagyatott elítélt holtteste, majd onnan levétetett és intézkedés történt annak eltemettetése iránt."

Kovács Bálint, az akkori református lelkész Kecskeméten az ítélethirdetést követő időt együtt töltötte Normák Józseffel, aki református volt. Kovács Bálint a vele készített interjúban a következőképpen beszélt erről: „Egy másik eset, amikor egy olyan kecskeméti embert vádoltak meg, aki állítólag nyilasként Pesten részt vett a zsidók Dunába lövésében. Ő bejelentette tanúként azt, akivel ő Pesten ismeretségben volt. Ez eljött Kunhegyesről – ha jól emlékszem – a menyasszonyával együtt tanúként. A tárgyaláson valaki azt mondta: »Ez is ott volt a Dunába lövésnél.« Halálra ítélték őt is. Behívtak a siralomházba és azt mondta: »Tiszteletes Úr! Én tudom, hogy bűnös ember vagyok. Én konfirmáltam, de ebben az ügyben teljesen ártatlan vagyok. Én nem vettem részt ebben. Most már nincs semmi érdekem abban, hogy maga előtt is tagadjam.« Úgy halt meg, úgy akasztották fel, hogy utoljára azt mondta: »Isten veled Tiszteletes Úr! Ártatlanul halok meg.« Szombaton lett volna az esküvőjük. Ha nem jön el a tárgyalásra tanúskodni, akkor kutya baja sem lett volna. Az ártatlansága tudatában eljött, ez lett a vége. Akkor még a tűzoltószertár a nagytemplom mögött volt. Nagy tömeg volt és ott akasztották fel."[35]

A *Kecskeméti Lapok* április 5-i számában jelent meg az *Elfogták a halálraítélt Deák Pál nyilas tömeggyilkos bűntársát* című írás. Arról tudósítanak, hogy Deák a népbírósági tárgyaláson azzal védekezett, hogy „egy Normák nevű szakaszvezető volt a szerencsétlen áldozatok hóhérja és kifosztója, ő maga csak keveset kapott a rablott holmikból, mert azt a »fejesek« tették zsebre. Most aztán a kecskeméti rendőrség bravúros nyomozással Török-

[34] A 81/1945. M. E. sz. rendelet a népbíráskodásról módosítása az 1440/1945. M. E. sz. rendelet május 1-jén lépett hatályba. A 21. §. 3. pontja kimondja, hogy „az elítélt abban az esetben, ha a 11. §. 1–6. pontja alá eső cselekmények valamelyikében mondták ki bűnösnek, a népbíróság ítélete ellen egyáltalán nem [...] élhet fellebbezéssel."

[35] A „kecskeméti ember" Deák Pál volt, a halálraítélt Normák József. Kovács Bálint nem emlékezett pontosan, mert Normák nem kunhegyesi, hanem törökszentmiklósi volt. Kovács Bálinttal kilencvenkilenc éves korában, 2009-ben készítettem az interjút, amelynek teljes szövege megjelent a *Forrás* 2009. júniusi számában. Rigó 2009, 31.

szentmiklóson elfogta bűntársát is, és a »fejes« Normák szakaszvezető is rövidesen a népbíróság előtt fog felelni szörnyű bűneiért".[36]

A lap május 17-i számában megjelent írás címe: *Halálra ítélt a Népbíróság egy nyilas tömeggyilkost,* alcíme: *Két órával az ítélet kihirdetése után kivégezték.* Az újságban részletesen írnak a tárgyalásról és a kivégzésről is, ez a kor szellemének megfelelően előítéletekkel teli és az objektivitásra törekvést nélkülöző tudósítás. „A konok arcú, gonosz tekintetű vádlott egykedvűen állt a népbírák előtt. Össze-vissza hazudik és ártatlanságát hangoztatja, hogy ő ott sem volt Budán abban az időben. Deák Pált, az ügy egyetlen tanúját fogházőr vezeti elő. Őt már közel egy hónapja ugyanebben az ügyben halálra ítélte a népbíróság és az akkori vallomása alapján került hurokra mostani vádlott társa is. Deák vallomásában részletesen adja elő, miként követték el együtt az utcai igazoltatásokat. Deák elmondta, hogy a bekísért áldozatokat ötösével vitték be a kivégzőterembe, ahol Normák adta ki a tűzparancsot."

Gereben János népügyész vádbeszédében a következőket mondta: „A háború e kitermelt fenevadjainak – mondotta többek között – nincs helye az emberi társadalomban. Itt, ebben a teremben a meggyilkoltak szelleme követeli az elégtételt és ez nem is lehet más, mint halál." Húszpercnyi tanácskozás után a népbíróság bűnösnek találta a vádlottat, és kötél általi halálra ítélte. „Normák szemrebbenés nélkül hallgatta az ítéletet végig, csak a végén a bíró kérdésére mondotta, hogy fellebbez, mert ártatlan. A bíróság nyomban kegyelmi tanáccsá alakul és rövid tanácskozás után kihirdeti végzését, hogy kegyelmi kérését a bíróság elutasítja." Majd dr. Gereben népügyész „emelt hangon közli ezután a vádlottal, hogy a törvény értelmében két óra múlva, fél 1 órakor, az ítéletet végre fogják hajtani". Az újság részletesen beszámolt az ezt követő eseményekről is. „A tárgyalás berekesztése után a fogházőrök az elkészített siralomházba kísérik a halálraítéltet, ahol kisírt szemmel meglátogatta menyasszonya. Még ott is ártatlanságát hangoztatta, majd utolsó kívánságként kenyeret, szalonnát és bort kért, amit azonnal megkapott. [...] Közben a kivégzés híre szétfutott a városba, 12 órakor már közel ötszáz ember szorong a tűzoltóudvarban, a kivégzés színhelyén. Fél 1-et üt az öreg nagytemplom órája és megérkezik a népügyész a népbíróság tagjaival. Röviden ismét közlik a közben elővezetett Normákkal, hogy halálra lett ítélve és már hangzik is a népügyész utasítása »állami ítéletvégrehajtó teljesítse kötelességét«. Két markos hóhérsegéd ragadja meg a halálraítéltet, a Budapestről lejött ítéletvégrehajtó a kötelet nyakára illeszti, egy-két szakszerű mozgás és az emberi dúvad percek alatt elnyerte méltó földi büntetését. A kiküldött orvosszakértők 12 perc múlva jelentik a népügyésznek, hogy a halál bekövetkezett. Kovács Bálint ref. lelkipásztor rövid beszéde után lassan oszladozni kezd a tömeg lelkesen éltetve a Népbíróságot."[37]

Normák Józsefet tehát egyetlen halálraítélt, a fellebbezés eredményét váró tanú, Deák Pál vallomása alapján ítélték halálra, majd néhány óra múlva fel is akasztották. A tárgyalás végkimenetelének előkészítettségét jól mutatja, hogy a fővárosból az állami ítéletvégrehajtót Kecskemétre rendelték.

[36] *Kecskeméti Lapok,* 1945. április, 5. szám, 2.

[37] *Kecskeméti Lapok,* 1945. május, 17. szám, 3. A 81/1945. M. E. sz. rendelet a népbíráskodásról módosítása az 1440/1945. M. E. sz. rendelet május 1-jén lépett hatályba. Ennek 1. §-a kimondja: „a halálbüntetést kötél vagy golyó által zárt helyen, de a nyilvánosság kizárása nélkül kell végrehajtani".

Turcsányi István ügye[38]

1945. április 19-én 24 órakor vették fel a kecskeméti rendőr-főkapitányság politikai osztályán Turcsányi István[39] vallomását. A kihallgatásán jelen volt dr. Gereben János népügyész, Bánó Mihály rendőrkapitány, Bárd Dezső a politikai osztály vezetője és Dosler Jenő jegyzőkönyvvezető. Turcsányi elmondta, hogy 1944. július 26-án vonult be Kecskeméten katonának, szeptemberben került Makóra. A szovjetek elől vonultak vissza Szegedre, Zentára, Bácsalmásra, Kiskunhalasra, Kalocsára, Dunaföldvárra, Székesfehérvárra, Paksra, majd 1944. december 10-én került Budapestre, ahol a Fecske utca 3. szám alatt lakott pár napig, majd december 16-án jelentkezett a VIII. kerületben a Bérkocsis utca 2. szám alatti nyilaskeresztes pártházban. Itt egy Sváb nevű parancsnoktól megbízást kapott arra, hogy tagokat toborozzon a Hungarista Légióba, és erre a célra kétezer pengőt utaltak ki neki. A beszervezett tagok után jutalmat kapott. Turcsányi négy nap alatt nyolc tagot szervezett be, Vágsélłei Kornélt, akit a kecskeméti Vigadóból ismert, Deák Pált, akivel szintén együtt katonáskodott, és további hat főt.[40] Egyik nap éjjel 11 órakor váll-lövést kapott a Tisza Kálmán téren, így került a Gömbös Gyula úti[41] kórházba, de innen karácsony első napján megszökött, mert azt hallotta, hogy a kórházat Németországba telepítik, ezért visszatért a Fecske utcai lakásába. December 28-án vagy 29-én jelentkezett a VIII. kerületi nyilas pártnál. Ekkor kapott egy géppisztolyt, amely Kecskeméten Bozsik Béla barátja lakásán van.[42] Turcsányit járőrszolgálatra osztották be: „Nyolcad magammal felfegyverezve az utcán igazoltatásokat végeztünk és sárgacsillagos házakba jártunk". A beosztásától kezdve nyolc napon át vett részt nappali és éjszakai razziákon, a körúton és a Katona József utca 23., 24., 26. és 28. szám alatti házakban.[43] A razziákon szökött katonákat, zsidókat és kommunistákat kerestek. Akik nem tudták magukat megfelelően igazolni, azokat a nyilas pártházba kísérték, a négy utcai razzia alkalmával Turcsányi nagyjából kétszázharminc fő előállításában vett részt. Az esti razziákat a sárga csillagos házakban úgy végezték, hogy igazoltatás nélkül, a járőrparancsnok tetszése szerinti egyéneket állítottak elő, kétszáz-kétszázötven főt alkalmanként. A razziákon előállítottakat a pártházban a „vezetőtestvér" szobájába vezették tízesével. Közülük keveseket elengedtek, akik olyan egyénekre tudtak hivatkozni, akik megbízhatóságukat igazolták. A „vezetőtestvér" aranyat, értékeket

[38] MNL BKML XXV. 18. 102/1945. Turcsányi István ügye.

[39] Turcsányi 1924. március 1-jén született Kecskeméten, néhai Turcsányi István és Molnár Erzsébet fia, Vacsi-hegy 203. sz. alatti lakos, nőtlen, vagyontalan, büntetve nem volt, római katolikus vallású volt, műszerészsegéd, motorszerelő, hat elemit és három ipariskolát végzett.

[40] Ennek ellentmond Deák Pál vallomása, aki a politikai rendőrségen és a népbíróságon is azt vallotta, hogy őt Hofbauer Károly szervezte be a Nyilaskeresztes Pártba 1944. december 31-én.

[41] Az ekkori Tisza Kálmán tér később a Köztársaság tér nevet viselte, 2011-től II. János Pál pápa tér lett, a Gömbös Gyula út ma Budán a Déli pályaudvar közelében húzódó Alkotás utca. Az említett utcák (Fecske utca, Bérkocsis utca) a VIII. kerületben, a II. János Pál pápa tér közelében vannak.

[42] Bozsik Bélát bevitték a rendőrségre, aki tagadta, hogy Turcsányitól géppisztolyt kapott volna, hogy rejtse el. A szembesítés után Turcsányi visszavonta a „vallomásának ezen részét", és előadta, hogy Pesten hagyta a géppisztolyt a bőrruhájával együtt egy bőröndben.

[43] A Katona József utca a Nyugati pályaudvar és a Duna között húzódik a Szent István körúttal párhuzamosan, a XIII. kerületben.

követelt az előállítottaktól, akiket pisztollyal, gumibottal ütni-verni kezdtek. „De én ezekben nem vettem részt, mert bal karom sérült volt, a jobb kezemben pedig a géppisztolyt tartottam. Deákot, Gált és Normákot láttam, amikor ilyen kínzásokban részt vettek, Vágsélleit nem."

Ezután az áldozatokat tízesével a szomszédos konyhába vezették, amelyet kivégzőteremnek hívtak, és ott agyonlőtték őket. „Én négy esetben vettem részt ezeken a kivégzéseken, amikor is géppisztollyal lőttem. Az áldozatokat a falhoz állítottuk tízesével és mind a 8-an az összesekre adtunk le géppisztolyainkkal sorozatot és így azt, hogy melyikünk golyója hányat talált, nem lehet tudni. Ebben a négy esetben az előállított 230 egyén közül legalább 200-at kivégeztünk. Ezek között nők, férfiak, fiúk és öregek is voltak, sírtak könyörögtek életükért, de mi nem hallgattunk rájuk. Mielőtt razziázni mentünk rendszeresen mindig kaptunk italt. A házaknál eszközölt razziákról előállítottakat egyenesen a Duna partra vagy a Margit hídra vittük ki hátrakötözött kezekkel, ezek között is voltak férfiak, nők, gyermekek és öregek s ezeket úgy lőttük agyon, hogy közbe 40-50 embert állítottunk egy sorba, kikre 8-an géppisztollyal sortüzet adtunk, majd ugyanígy jártunk el a további sorokkal." A házakat és az embereket kifosztották, az így megszerzett értékeket átadtak a járőrparancsnoknak, akitől alkalmanként négy-ötszáz pengőt kaptak. „Én legtöbbször, úgy emlékszem 4 esetben a 8 nap alatt Normák József járőrparancsnoksága alatt működtem. Deák Pál velem volt mind a 8 napon keresztül beosztva. Vágselléivel a Duna parti kivégzésnél 3-szor, összesen pedig 5-ször, Gállal a Duna parti kivégzésnél 2-szer, összesen szintén 5-ször vettem részt a tömeggyilkosságban."[44] A vádlottak vallomásai igen hasonlóak mind tartalmukat, mind stílusukat illetően.

Turcsányi levelet írt a népbíróságnak 1945. június 30-án. Ebben kérte, hogy azt szeretné bizonyítani, hogy 1944. december 10-től 1945. január 18-ig „leszámítva a december 19-től Karácsony első napja közé eső időt, mikor megsebesültem és a budapesti XI-es helyőrségi kórházban (Széll Kálmán tér) feküdtem, – egyfolytában és állandóan Budapesten Fecske utca 3. sz. alatt laktam s a zavaros időkre való tekintettel onnan ki sem mozdultam".[45] Ennek érdekében kérte, hogy tanúként hallgassák ki Weisz Oszkárnét (Bp., Kender u. 8.) és Weisz Árminnét (Bp., Lujza u. 9.). Turcsányi szerint ezek a tanúk azt is tudják, hogy a mentők december 19-én váll-lövéssel sebesülten kórházba szállították. Ettől kezdve karácsony első napjáig a kórházban volt mint fekvőbeteg. Kérte, hogy a mentőktől és a kórháztól is kérjék meg az erre vonatkozó igazolást. Végül megállapította, hogy „ha tekintetes Népbíróság a bejelentett bizonyítékaimat, figyelembe veszi, tanúimat megidézi, a kért okmányokat beszerzi, ki fog tűnni ártatlanságom, mert én, akit a mentők 19-én váll lövéssel kórházba szállítottak, s kinek a karja az iratoknál elfekvő orvosi vélemény tanúsága szerint még ma is használhatatlan, sem december 28-án, sem január 14-én fegyver felhasználásával bűncselekményt el nem követhetett". A kért tanúkat nem idézték be a tárgyalásra.

[44] A korábban letartóztatott és kihallgatott Deák és Normák (1945. március 22. és április 2.) vallomásában nem fordult elő Turcsányi neve, viszont ő a vallomásában többször is megemlíti, hogy velük együtt követte el a bűncselekményeket.

[45] A Széll Kálmán tér és az Alkotás utca közel van egymáshoz, ugyanarról a kórházról lehet szó Budán, a Déli pályaudvar közelében, mint amelyet Turcsányi korábban említett.

A népbírósági tárgyalás 1945. július 2-án nyolc órakor kezdődött. Turcsányi tárgyalásán is egyetlen tanú volt, Vágséllei Kornél, akit huszonnégy rendbeli gyilkossággal és rablással vádoltak. A vezető bíró felolvasta a vádiratot. A népügyész módosította a vádat az Nb. 6. §. 5. pontjába ütköző háborús bűntettel, és a Btk. 344. §. alapján folytatólagosan elkövetett rablással vádolta.

Turcsányi előadta, „a vádat megértettem, de nem érzem magam bűnösnek, mert a terhemre rótt bűncselekményeket egyáltalán nem követtem el, ártatlan vagyok ez ügyben". Elmondta, hogy az megfelel a valóságnak, hogy június 26-án, Kecskeméten bevonult, majd több állomáshely után a szovjet frontra került, és a visszavonulás során, 1944. december 10-én Budapestre érkezett. A 23. hadosztálynál, a közvetlen törzsnél kapott beosztást. Budapestre érkezése után négy nap szabadságot kapott, de nem ment vissza a csapattestéhez, hanem megszökött. December 19-én négy ismerős katonatársával mentek az utcán, és a „Tisza Kálmán téren megsebesültem, golyó fúródott a bal vállamba, mire társaim a XI. sz. helyőrségi kórházba vittek, ahol ápolás alá vettek". Itt december 25-ig volt, amikor megtudta, hogy az egész kórházat kitelepítik Németországba, ezért megszökött. „A kórházból megszöktem és a Fecske utca 3. szám alatt vettem ki lakást magamnak, ahol az orosz felszabadításig súlyos állapotban feküdtem és az itt lakó házigazdáim ápoltak egészen január 28-ig. Állapotom nagyon súlyos volt, rengeteg vért veszítettem a sebesülésem következtében, úgyhogy talpra sem tudtam állni, csak január végén. Ezen idő alatt egy alkalommal sem mozdultam ki a Fecske utca 3. sz. alatti lakásomból."

A vezető bíró rákérdezett az eltérő nyomozati vallomásának az okára. Turcsányi előadta, hogy „a nyomozati vallomásom nem fedi a valóságot, azt kényszer hatása alatt vallottam és írtam alá. Tagadom, hogy bármilyen nyilas akcióban részt vettem volna, a terhemre rótt bűncselekményeket nem követtem el, senkit nem öltem meg, senkitől nem raboltam el semmit sem. Amikor elfogatásom után a rendőrség politikai osztályához levittek, ott azonnal nekem estek és ütöttek-vertek. Legelső ütések a fejemet érték, úgyhogy megszédültem, így azt sem tudom, hogy kik ütöttek."

A bíró megkérdezte, hogy a népügyész és a vezető bíró előtt tett vallomása alatt miért nem mondta el, amit most, mert egyik sem bántotta, és nem kényszerítette a beismerő vallomásra. Turcsányi kijelentette, hogy „mivel tudtam, hogyha itt visszavonom a nyomozás során kényszer hatása alatt létrejött vallomásomat, ismét levisznek a rendőrségre és ott újból nagyon megvernek, nem mertem mást mondani, mint hogy fenntartom a nyomozati vallomásomat". A bíró megjegyezte, hogy amikor a népügyész hallgatta ki, a rendőrségi fogdában volt, amikor a vezető bíró, akkor már a törvényszék fogházában, előzetes letartóztatásban, ott már elmondhatta volna. Turcsányi erre azt válaszolta, hogy „mégis rettegtem attól, hogy újból átvisznek a detektívekhez és ott megvernek. Hallottam arról is, hogy a törvényszéki fogházból többeket kikértek a detektívek és alaposan megverve hozták őket vissza oda. Minden alkalommal felolvasták előttem a nyomozati jegyzőkönyvet, amit valóban én írtam alá, de azokat a detektívek előre mondották, hogy mi történt s én helybenhagytam azt, mert féltem az újabb verésektől. Egyébként most is félek attól, hogy újból levisznek a rendőrségre és megvernek."

A népügyész kérdésére Turcsányi kijelentette, hogy „megfelel a valóságnak, hogy Vágséllei Kornél ügyében részletes tanúvallomást tettem, amelyben előadtam a vele való kapcsolataimat, de ezt a vallomásomat is kényszer hatása alatt tettem meg, mivel féltem, hogyha másként vallok, megvernek. Ismételten kijelentem, hogy minden vallomásomat kényszer hatása alatt tettem meg, azokat most visszavonom, ez az igaz, amit itt a főtárgyaláson mondottam, ártatlannak érzem magam".

Ezt követően a két orvosszakértő véleményét kérte ki a népbíróság. Nagy György kijelentette, hogy részletesen megvizsgálta a vádlottat, aki nem szenved elmebajban. A vádlott bal vállán lévő sérülést is megvizsgálta, és „megállapítottam, hogy a sérülés idegszálat ért s emiatt bal karja béna maradt, úgyhogy azzal nem képes jelenleg sem fogni. A magam elképzelése szerint lehetetlennek tartom, hogy ezzel a béna balkézzel vádlott kezelni tudta volna a géppisztolyt". Az biztos, hogy a sérülés súlyos volt, és nagy vérveszteséggel járt. Fekete Béla orvosszakértő kijelentette, hogy „véleményem szerint vádlott a géppisztolyt bal karjával egyáltalán nem tudta kezelni, viszont az feltételezhető, hogy csupán jobb kézzel kezelte azt".

A népügyész kérte ismertetni Turcsányi Vágséllei Kornél bűnügyében tett, rá nézve terhelő tanúvallomását. Felolvasták, hogy „három alkalommal a Duna parton vettem részt vádlottal (Vágsélleivel) a kivégzéseken. A Duna partra kivitt egyének különböző csillagos házakból kerültek oda. Egy-egy alkalommal 200-240 embert kísértünk ki, úgyhogy kb. 600 embert végeztünk ki így a Duna parton." A tanúvallomás felolvasása után Turcsányi előadta, hogy „azt beismerem, hogy Vágséllei Kornél főtárgyalásán a most ismertetett tanúvallomást tettem, de ezt is kényszer hatása alatt tettem, mert féltem, hogy ha másként vallok, levisznek a rendőrségre és ismét megvernek. Kijelentem, hogy nem igaz, amit akkor mondottam, a mostani főtárgyalási vallomásom az igaz".

Behívták a tizennyolc éves Vágséllei Kornél tanút, akit háborús bűntett miatt a Kecskeméti Népbíróság tizenöt év fegyházra, a NOT a fellebbezés folytán kötél általi halálra ítélt, „de ügye kegyelemkérés folytán még nincs befejezve, érdektelen tanúnak mondja magát". Vágséllei elmondta, hogy 1944. december elején, 4-én vagy 5-én találkozott a vádlottal Budapesten, aki akkor még egészséges volt, és kérésére húsz pengőt adott neki. Később meglátogatta a Fecske utcában, boroztak, beszélgettek tíz-tizenöt percet. A vádlottal ezek után csak Kecskeméten találkozott január 28-án.

A népügyész ezek után kérte a főtárgyalási jegyzőkönyv felolvasását „arra vonatkozólag, hogy tanú most nem mond igazat vádlottal történt találkozásaira vonatkozólag, mert a saját ügyében tanú akkor másként tett vallomást, beismerte, hogy igenis vádlottal együtt »dolgoztak« és végeztek ki embereket".

A népbíróság elrendelte a főtárgyalási jegyző jegyzetei idevonatkozó részének felolvasását, hogy április 30-án mit mondott Vágséllei. Ezek után a vezető bíró rákérdezett, hogy melyik vallomás az igaz. Vágséllei erre a következőket mondta: „a most általam elmondottak nem fedik a valóságot, mert a saját ügyemben vallott és most előttem ismertetett vallomásom a helyes. Valóban jártunk együtt Turcsányival és együtt is szedtünk össze embereket és végeztünk is ki sok embert". Ezek után szembesítették Turcsányit és Vágsélleit, de az eredménytelen maradt, mert mindketten megmaradtak egymástól eltérő vallomásuk mellett.

A védelem szeretett volna újabb tanúkat beidézni „annak bizonyítására, hogy vádlott 1944. december 19-én elszenvedett súlyos sérülése után a Fecske utca 3. szám alatti házban feküdt, és onnan egy alkalommal sem mozdult ki, mivel járni nem tudott, kéri idézni és kihallgatni Weisz Ármin és Weisz Oszkárné budapesti lakosokat". A népügyész ezt ellenezte mint feleslegest. A népbíróság pedig „a védő kérte bizonyítás kiegészítést, mint feleslegest és célra nem vezetőt mellőzi".

Az ítélet szerint Turcsányi bűnös folytatólagosan elkövetett háborús bűntettben és rablás bűntettében, ezért a vádlottat összbüntetésül kötél általi halálra ítélte. A döntést azzal indokolták, hogy a népbíróság a részletes beismerő vallomás és Vágséllei tanúvallomása alapján bizonyítottnak vette, és tényként állapította meg a gyilkosságokat. A vádlott és a védő „az ítélet elleni perorvoslat hiányában, kijelentik, hogy kegyelemért kívánnak folyamodni. Ezután a népbíróság a bejelentett kegyelmi folyamodvány tárgyában leendő határozathozatal végett kegyelmi tanáccsá alakult át, a kegyelmi kérelem feletti döntést külön határozatban fogja kihirdetni". A népbíróság nem tartotta Turcsányit kegyelemre méltónak, „és az igazságszolgáltatás rendes menetének szabad folyást engedélyez".

„A vezető bíró Turcsányi István halálra ítélt előtt kihirdette a kegyelmi tanáccsá alakult népbíróság csatolt kegyelmi döntését, majd a halálra ítéltet értesítés kapcsán, a halálos ítélet végrehajtása végett 12 óra 35 perckor a népügyésznek átadja. A népügyész átvette és közölte vele, hogy rajta a halálos ítéletet ma 13 óra 30 perckor fogják végrehajtani." A kiküldött bíró a halálraítélt személyazonosságát megállapította, a halálos ítéletet és a kegyelmi kérelmére vitt elutasító határozatot felolvasta, majd a halálra ítéltet 13 óra 55 perckor az ítéletvégrehajtónak átadta. Az orvosok a beállt halált 14 óra 10 perckor állapították meg. „A halál beállta után a holttest még 30 percig a bitófán hagyatott."

A *Kecskeméti Lapok* részletesen beszámolt a kivégzésekről, Turcsányi után ugyanis ezen a napon akasztották fel Deák Pált is. A sajtó ismét igen egyoldalúan számolt be az eseményekről. Turcsányit „lombrózó típusú, tagbaszakadt kamaszként" jellemezték. „Az ítélet hallatára Turcsányi idegesen száját harapdálja, majd dr. Sághy vezető bíró kérdésére, hogy kíván-e kegyelemért folyamodni, halkan igennel válaszol. [...] Fél 1 óra van, mikor Turcsányit a siralomházba kísérik. Enni, majd cigarettát kér, amit azonnal megkap. Anyja és két húga vesz tőle érzékeny búcsút. Turcsányi szeme szárazon marad. [...] A tűzoltólaktanya udvara közben zsúfolásig megtelik kíváncsiskodókkal és mikor két rendőr elővezeti Turcsányit már közel ezer ember szorong az udvaron. [...] Két hóhérsegéd ragadja meg a halálraítéltet, egy-két szakszerű fogás és az emberi szörny elnyerte földi büntetését."[46]

Turcsányi Istvánt annak ellenére ítélték halálra, és akasztották fel, hogy sebesült volt, bal keze a szakértői vélemények szerint lebénult, így a kivégzéseket egy kézzel kellett volna a géppisztolyával végrehajtania. Az elképesztő vád szerint a súlyos váll-lövése után kilenc nappal jelentkezett a nyilasoknál, majd napokkal később már részt vett a kivégzésekben. Ezeket a vádakat egyetlen tanúval, a hasonló ügyben elítélt Vágséllei Kornéllal támasztották alá, a védelem tanúit ebben az esetben sem hallgatták meg.

[46] *Kecskeméti Lapok,* 1945. július, 5. szám, 2.

Hörömpő Károly ügye[47]

A nyomozati jelentés szerint Hörömpő Károly[48] Cegléden „nyilaskeresztes és népellenes cselekményekben tevékeny részt vett. Saját beismerése, a kihallgatott tanúk vallomásai, valamint saját tapasztalataim alapján bebizonyítottnak látom, hogy Hörömpő, állandó összeköttetésben állott Nagy Sándor, Rendes Andor és a többi nyilasvezérekkel, ezekkel együtt tevékenyen részt vett a zsidó üzletek lezárásában, a zsidó üzletek előtt a bevásárlás szándékával bemenő keresztény vevőket lefényképezte és ezzel őket terrorizálta, a városban német katonákat vezetgetett, a németek mellett és ugyanakkor az oroszok ellen agitált, az egyik zsidó üzletet kiigényelte és annak áruit kiárusította és a befolyt pénz legnagyobb részét a saját javára fordította. Mivel a kihallgatott tanúk vallomásai alapján bebizonyíthatónak látszik, hogy Hörömpő teljesen fasiszta gondolkodású és ízig-vérig nyilas és németbarát, így a kialakuló demokratikus Magyarország számára veszélyes egyén, – ezért azonnali internálását javaslom".

A ceglédi politikai rendőrség először öt tanút hallgatott ki az ügyben, majd újabb vallomásokat vettek fel, amelyekben Hörömpőt vádolták. Például Mihály Borbála és Pál Sándor tanúk szerint a Gestapo emberei körül volt Hörömpő is, aki segített a zsidók összegyűjtésében. Pál Hörömpőnél olyan listát látott, amelyen a helyi zsidók voltak felsorolva. Fodor Erzsébet tanúja volt, hogy Hörömpő nyilas egyenruhában a Gestapóval elvitette dr. Sándor György volt bankelnököt. Pesti Antal üveget vett Hamburgernél, erre Hörömpő rátámadt, hogy zsidóknál vásárolt.

Hörömpő Károly rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvét 1945. február 23-án vették fel. Minden bizonnyal a ceglédi politikai rendőrségen kevésbé gyakoroltak nyomást a kihallgatás során, mint Kecskeméten, mert itt lehetett nemet is mondani a vádakra. Hörömpő kijelentette, hogy nem bűnös, és nem volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak. Beismerte, hogy Nagy Sándor nyilasvezér felkérésére a zsidó üzletek előtt fényképezte a vevőket, a fényképezőgépet is a nyilasok adták neki. A németekkel azért látták, mert nekik is dolgozott üvegesként. Az oroszok ellen soha nem agitált, sőt a rendőrség figyelmeztette angol rádió hallgatásáért. Szálasi hatalomra jutása után tagja lett egy olyan bizottságnak, amely a zsidó üzletekben leltározta fel az árukészletet. A bizottságot az akkori polgármester, dr. Ozsváth Gábor hívta össze, a leltározást az adóhivataltól kiküldött tisztviselőkkel végezték. Az első leltározás során, amikor egy festékboltban voltak, már ott hagyta őket, mert nem értett a festékekhez, és ideje sem volt erre. Egy adóhivatali tanácsos kereste meg, hogy vegye át a Hamburger Jenő-féle üvegkereskedést. Nagy Sándor nyilasvezér szólította fel, hogy neki kell átvennie az üzletet. Az üzletet felleltározva vette át, 1944. október 27-én kezdte meg itt az árusítást. Az eladott áruból 4000 pengőt befizetett a zsidó vagyonok letéti számlájára, a csekk elveszett. 2000 pengőt magával vitt, amikor Pestre távozott, és ezt saját céljaira fordította. Az üzletből semmit nem vitt el.

A népbírósági tárgyalás Kecskeméten 1945. április 18-án volt. A vád ismertetése után Hörömpő elmondta, hogy a fényképezőt Nagy Sándor nyomására átvette, többször a vállán volt, de azzal soha nem fényképezett, a gép egyébként is rossz volt. Soha nem súgott be senkit a Gestapónál, nem volt németbarát. Távolról látta, amikor a zsidó embereket elhurcolták a németek. (Azt mondta el, mint a Cegléden felvett vallomásában. Megállapította: „az helyes"). Hörömpő ellen két tanú tett vallomást, akik nem jelentek meg, ezért a tárgyalást elnapolták.

A következő népbírósági tárgyalást 1945. május 16-án tartották Cegléden, ahol tizenöt tanú volt jelen. A tanúk jórészt volt deportáltak és munkaszolgálatosok voltak, és Hörömpő ellen vallottak. Pál Sándor például a deportálásból jött haza. Vallomásában elmondta, hogy 1944. május 19-én fogta el a Gestapo az utcán, utána jelentkeznie kellett a Nagy Sándor-féle vendéglőben. Hörömpőnél lista volt, amelyen vezette, hogy mely zsidók vannak már ott, és kiket nem fogtak még el. Erre Hörömpő kijelentette, hogy valótlan a tanú vallomása. „Mindenki abból gondolja, hogy részem volt a zsidók elhurcolásában, mert fényképezőgéppel jártam és Nagy Sándor beugratására fényképeztem a zsidó üzletekbe járó közönséget. Tulajdonképpen nem fényképeztem, hanem csak a vállamon hordtam a fényképezőgépet."

A védő kérte, hogy a kérvényében felsorolt, de ki nem hallgatott tanúikat is idézzék be. A népügyész ezt ellenezte. Majd „a bíróság a további bizonyítás kiegészítést, mint feleslegest és célra nem vezetőt mellőzi". Hörömpő ügyvédje, dr. Nagy László már korábban, az április 18-i tárgyalásra is kérte négy tanú beidézését, akik az ő igazát tudják bizonyítani. 1945. május 5-én Hörömpő ismét írt a népbíróságnak, hogy idézzen be tanúkat a védelmére, melyben tizenkét ceglédi lakost sorolt fel, akik igazolni fogják, hogy nem volt nyilas, és hogy demokratikus gondolkodású iparos.

A népbíróság megállapította, hogy Hörömpő bűnös a 81/1945. 13. §. 4. pontjába ütköző háborús bűntettben, valamint az 1440/1945. M. E. sz. rendelet 12. §. 2. pontjába ütköző népellenes bűntettben, ezért főbüntetésül halálra ítélte. A tanácskozási jegyzőkönyv szerint a vádlott bűnösségét egyhangúlag állapították meg. A büntetés mértékének meghatározása során véleménykülönbség alakult ki, két népbíró öt év fegyházra, négy halálbüntetésre ítélte a vádlottat.

Hörömpő Károly a halálos ítélete elleni, NOT-hoz intézett fellebbezésében az indokait is leírta. A szempontjait igen alaposan és jól összeszedte az ügyvédje. Kérték, hogy a NOT az ügyben szóbeli tárgyalást tartson. Sérelmezték, hogy a bíróság nem hallgatta meg a védelem tanúit, így Hörömpő nem tudta bizonyítani az igazát. „Ha a tanúimat a Néptörvényszék kihallgatta volna, a vádbeli tanúvallomások ereje nagyban csökkent volna és a Néptörvényszék súlyos ítélete el nem hangzott volna." Kérték a NOT-ot, hogy hallgassa meg a tanúikat. Hörömpő kijelentette, hogy soha nem volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak, így ott működést sem fejthetett ki. Ezt nem tudták bizonyítani. Megállapították, hogy ha igazak is a tanúvallomások, ő akkor sem volt részese emberek törvénytelen kivégzésének,

[47] MNL BKML XXV. 18. 23/1945. és 13/1947. Hörömpő Károly ügye.

[48] Hörömpő Károly üvegkereskedő 1912. december 17-én született, lakása Cegléden a Dorottya u. 5. szám alatt volt. Anyja Bartucz Erzsébet, felesége Papp Mária volt, két gyermeket neveltek, akik 1945 elején két- és háromévesek voltak. Hörömpő üvegesmester és -kereskedő volt, hat elemivel rendelkezett. A ceglédi bíróság korábban orgazdaságért kétszer ítélte el, egyszer három, egyszer harminc napra.

vagy megkínzásának. Végül megjegyezte, „csak az érthető, hogy ezek a visszakerült egyének valakiben felelősséget keressenek, ha már a legfőbb tényezőt meg nem foghatják, s ha már a németeken bosszújukat nem tölthetik".

A NOT 1945. június 20-án nyilvános szóbeli tárgyalás után hozta meg az ítéletet. Megsemmisítette a népbíróság büntetést kiszabó rendelkezését, a vádlott büntetését tíz év kényszermunkában állapította meg. Az indoklás szerint az elsőfokú bíróságon megállapított tényállás és a bizonyítékok helytállóak, a NOT a „tényállást valónak fogadta el és a maga ítélkezésének is alapjául tette". A bíróság tévedett a bűnösség kiszabása tekintetében, ezért mérsékelte azt.

Bő egy évvel később, 1946. augusztus 24-én Hörömpő Károly a Kecskeméti Népbíróság és a NOT ítélete ellen per-újrafelvételi kérelmet adott be. „Kérem, hogy alábbi új bizonyítékaim, illetve bizonyítási kérelmeim alapján az újrafelvételt elrendelni és az újrafelvételi eljárás rendjén az eljárás eredményéhez képest engem a vád alól felmenteni. A népügyészség engem a népbírósági eljárásoknak még a kezdő lendületében, 1945. év március hó 2-án letartóztatott le és az I. fokú ítéletet 1945. évi április hó 18. napján hozta meg a Népbíróság. Ártatlanságom tudatában, letartóztatásom miatti döbbenetemben és tájékozatlanságomban a népbírósági tárgyalásra felkészülni egyáltalán nem tudtam. Az ellenem felhozott egytől-egyig alaptalan és igaztalan vádakkal szemben hiába hangoztattam kétségbeesésig menő tiltakozással ártatlanságomat, az idő rövidsége és minden külvilági érintkezéstől megfosztottságom miatt, – még a vádiratot sem láttam, – a vádakat megdöntő bizonyítékaimat sem áttekinteni, sem azokat előterjeszteni nem volt módomban. Hogy magát a Népbíróságot is az alapeljárás során, az ellenem felsorakoztatott tanúk kizárólag szenvedély szülte vallomása, illetve az ezeknek hatása alatt keletkezett hangulati elem és atmoszféra mennyire félrevezette, s ennek alapján mennyire nem volt képes a Népbíróság sem helyesen mérlegelni a vádat és a bizonyítékokat, mutatja az a körülmény is, hogy az I. fokon hozott halálos ítéletet pusztán az I. bírósági ítéletben felhozott indokok és következtetések és a főtárgyalási jegyzőkönyv és az iratok tartalma alapján a Népbíróságok Országos Tanácsa 10 évi fegyházra mérsékelte. Az ügyemben meghozott ítéletek óta eltelt egy esztendő alatt, mióta ártatlanul szenvedek a rabságban, át tudtam gondolni az ellenem felsorakoztatott szörnyű vádakat, illetve bűncselekményeket, és azok ellen felhozható, illetve azokat megcáfolni és kizárni alkalmas bizonyítékaimat, amelyek az alapeljárás során egyáltalán nem szerepeltek, mind egytől-egyig új bizonyítékok és hiszem azt, hogy azok meg fogják győzni a Népbíróságot ártatlanságomról és arról, hogy újrafelvételnek és felmentésnek van helye ügyemben."

Ez a kérelem jól rávilágít a korszak és a népbírósági eljárások sajátosságaira. Ilyen a „kezdő lendület", amikor tömegesen állították a vádlottakat a népbíróság elé, a meglepetésszerűség és a tájékozatlanság a felelősségre vonási eljárásokkal kapcsolatosan, a külvilágtól való elzártság, az információhiány és a gyorsaság, az ellenséges bosszúálló hangulat, és az, hogy ugyanazon bizonyítékok alapján ítélhettek halálra is, vagy tíz év fegyházra is valakit.

Hörömpő kérelmében kilenc tanút sorolt fel, és kérte beidézésüket arra vonatkozóan, hogy neki a besúgáshoz és a zsidók elviteléhez semmi köze nem volt. Annak bizonyítására, hogy nem volt a Nyilaskeresztes Párt tagja, hét tanút kért beidézni. Végül megjegyezte, hogy „a tekintetes Népbíróságnak nem lehet célja, hogy ártatlanul elítéltessenek emberek, ellenséges viszonyból, elfogultságból eredő vallomások alapján, feltételezéseken, következtetéseken alapuló vallomások alapján és ilyen alapon egész életem és ártatlan családom élete tönkretétessék".

1946. szeptember 27-én a Ceglédi Járásbíróságon kihallgatták Hörömpő hét tanúját, közülük többen állították, hogy nem volt a Nyilaskeresztes Párt tagja, nem vett részt a gyűléseiken. A zsidó üzletek bezárásában sem volt szerepe. Hamburger Jenő üzletét és raktárát Hörömpő valóban átvette, és azokat árusította ki. Volt, aki nem tudott róla semmit. Azt is elmondták, hogy Hörömpő nem tud németül, így nem tárgyalhatott velük.

Hörömpő Károly újrafelvételi ügyének főtárgyalása 1946. december 30-án volt a ceglédi városházán. Hörömpő nem vett részt a tárgyaláson, mert az Országos Gyűjtőfogházból nem tudták átszállítani, mert nem volt elegendő számú fegyőr. Végül „zárt tanácskozás után kihirdették az alábbi végzést: a népbíróság a védőnek további bizonyítás iránti kérelmét elutasítja, mert az ügyet a lefolytatott bizonyítás után érdemben elbírálhatónak tartja". Az indoklás szerint azért utasították el az újrafelvételt, mert a tanúk nem tudtak arról, hogy Hörömpő valóban nyilas volt-e, vagy sem, vagy részt vett-e a zsidók elhurcolásában. „A népbíróság [...] úgy találta, hogy a bizonyítás eredményre nem vezetett, mert az ismertetett tanúvallomások alapján új tényállást megállapítani nem lehet, ugyanis azok legtöbbnyire nemleges, negatív körülményekre vonatkoznak. Ekként megvizsgálva a bizonyítás eredményét a népbíróság azt meghiúsultnak tekintette és az újrafelvételi kérelem felett a rendelkező rész értelmében határozott."

Hörömpő esetében nem derül ki egyértelműen, hogy valóban tagja volt-e a Nyilaskeresztes Pártnak, és az sem, hogy mit követett el a német megszállást követően. Az ügy két dologra ugyanakkor jól rávilágít: egyrészt arra, hogy a zsidóként meghurcolt túlélők igazságot és elégtételt kívántak ügyükben, s nemegyszer bűnösöket kerestek az őket ért sérelmekért – legalábbis így látták a korabeli vádlottak, másrészt arra, hogy a népbíróságok működésének kezdeti időszakában, a gyorsan lefolytatott eljárások során, számos visszaélés történt, a vádlottak tájékoztatására, a védelem megszervezésére sem volt elegendő idő.

Wirth Árpád ügye[49]

Wirth Árpádot[50] 1945. május 11-én hallgatta ki a politikai rendőrségen Moskovits Miklós és Rosenfeld Ibolya. Wirth 1943. november 2-án vonult be Hódmezővásárhelyre mint munkaszolgálatos az V/1. századba, innen Csucsára, majd Nagyváradra, Szentesre került

[49] MNL BKML XXV. 18. 132/1945. Wirth Árpád ügye.

[50] Wirth Árpád 1914. november 17-én született Budapesten, Kecskeméten lakott, munkásként dolgozott, felesége elhunyt. Édesanyja zsidó származású volt, aki a szülés közben meghalt, apjáról nem tudott semmit, csak azt, hogy keresztény volt. Kéthetes korában a Budapesti Állami Gyermekmenhely vette gondozásába, majd Kecskemétre került nevelőszülőhöz, özv. Orbán Györgynéhez. Hat elemit végzett, közepes tanuló volt, szakmát nem tanult. Nősülésekor tudta meg, hogy zsidó anyától származik, amikor az iratait gyűjtötte össze. A zsidótörvények bevezetését követően ennek súlyos következményei lettek számára, mert behívták munkaszolgálatra.

sáncásásra, majd Szegedre, Adára, Bajára és Mohácsra. Október 24-én értek Harkára, ahol Wirth Fekete József nyilas vezetővel és az irataival bement a német parancsnokságra, és ezek alapján kiemelték a zsidó munkaszolgálatosok közül. A németeknél három hétig volt kocsis, majd járőr lett. A faluban ekkor közel háromezer munkaszolgálatos volt. Wirthet egy hónap múlva áthelyezték az élelmezési raktárhoz. Vallomásában elmondta, hogy a fáradt zsidókat „megpofoztam és össze-vissza vertem". Fekete ajánlatára belépett a Nyilaskeresztes Pártba. Miután az egészséges zsidókat Linzbe vezényelték, ő a faluban maradt a betegekkel. Egy alkalommal kissé ittas állapotban észrevette, hogy egy Székely nevű ember szökni akart, „teljes felszereléssel ki akart menni a pajtából". Wirth rászólt, de nem válaszolt, erre „hátba lőttem és rögtön meghalt". A nyilasok kitüntették, ezért másnap is elment, hogy „hátha megint elkaphatok valakit". Ekkor Wirth meglátott egy szegedi munkaszolgálatost, aki bement a falu egyik házába, ahol szalonnát lopott, mert éhes volt. „Magam előtt kísértem, és amikor 10-15 lépés távolságra volt tőlem, a hátába belelőttem. Ő rögtön összeesett." Május 9-én érkezett vissza Kecskemétre. Vallomása végén kijelentette: „Tettemet megbántam, és ezért bűnhődni akarok."

Wirth ellen igen nagyszámú feljelentés érkezett volt munkaszolgálatosoktól. A feljelentések átolvasását követően megállapíthatjuk, hogy szinte mindenki másként mondta el, írta le az eseményeket, inkább csak hallomásból tudtak róla, tényleges szemtanú nem igazán volt, akik annak mondták magukat, azok is ellentmondásosan adták elő a történteket. A többség másoktól hallott az eseményekről. A Wirth elleni feljelentések az ország különböző településeiről érkeztek: Budapestről, Makóról, Miskolcról, Nyíregyházáról, Sátoraljaújhelyről. Ez annak a következménye volt, hogy Gereben János népügyész 1946. január 29-én kiküldte megkeresését az illetékes törvényszékek vizsgálóbíráinak, hogy a felsorolt volt munkaszolgálatos tanúkat hallgassák ki. Ehhez mellékelte „az általam kihallgatott Bíró Ernő és Hesz György tanúk vallomásáról felvett jegyzőkönyveket", amelyek útmutatásul szolgálhattak a többi vallomáshoz is.

A feljelentések mindegyike kitér arra, hogy Wirthet a német parancsnok kiemelte a munkaszolgálatosok közül, ami ritka eset lehetett, és rosszallást váltott ki a zsidókból. A feljelentésekben kitérnek arra is, hogy ezt követően Wirth verte a zsidókat, igyekezett elvenni tőlük a javaikat, sőt két munkaszolgálatost le is lőtt. A miskolci törvényszék vizsgálóbírója előtt például Fodor Zoltán vallott ellene. Látta, amint Wirth és társai 1944. március 28-án dél táján bottal vertek három-négy munkaszolgálatost. Ezután Wirth a társával betért egy barakkba, és az ott lévő nyolc-tíz munkaszolgálatostól kérték az értékeiket: „órát, gyűrűt, pénzt, zsebkést", azzal, hogy aki nem adja át nekik, azt agyonlövik. Ezt követően előbb egy, majd két más munkaszolgálatostól hallotta, hogy Wirth egy másik barakkban felszólította Székely Lászlót, hogy menjen ki a barakkból, de ő kijelentette, hogy fáj a lába, nem tud járni. Erre Wirth lelőtte Székelyt, majd ismét belelőtt. Wirth ezen a napon később Landau Simont is kizavarta a barakkból azzal, hogy agyonlövi, majd két lövést hallott, de nem látta az esetet.

Arra vonatkozóan, hogy hol, miért és milyen körülmények között lőtte le Wirth a két munkaszolgálatost, igen eltérő vallomások születtek. Rotter Sándor tanúvallomása szerint

például Wirth Székely Lászlót azért lőtte le, mert a karóráját az első szóra nem adta neki oda. „A másik bajtársunkat, akinek a nevére nem emlékszem, minden ok nélkül a következő megjegyzés mellett lőtte agyon: Ti miattatok szenvedtem büdös zsidók másfél évig." Reisz Sándor, vallomása szerint, az esetet a barakk ajtajából nézte végig. „Sorra járták az ágyakat, és a betegektől sorba elszedték ruhanemű és egyéb ingóságaikat, amiket a barakkból hátizsákban vittek ki. Mikor Székely László századtársam ágyához értek, aki szintén kiütéses typhusban feküdt, durva hangon felszólították, pontosan már nem emlékszem arra, hogy milyen ruhadarabját adjon ez át neki. Székely könyörgött neki, de ő puskatussal verte Székely lábát, hogy keljen fel. Mivel Székely nem elég gyorsan kelt fel, belelőtt Wirth, mire ő elájult." Radó Róbert szerint Székely László lábfagyás miatt feküdt. Hallotta a szomszéd barakkból, hogy Wirth felszólította Székelyt, hogy kövesse, aki nem tudott menni. Majd két fegyverdörrenést hallott, később megtudta, hogy lelőtte Székelyt. „Landau Simon megöléséről szintén tudok." Landaura is ráparancsolt, hogy kövesse, aki ment is Wirth után, majd a saját szemével látta, amikor lelőtték Landaut a barakk mögött. Sipos György viszont a vallomásában azt mondta, hogy hallotta Wirth kiemelését a munkaszolgálatosok közül, de azt nem, hogy a társait ütötte-verte volna, és arról sem tud, hogy értéktárgyakat vett el tőlük. Azt tudja, hogy valaki agyonlőtte Székely Lászlót és Landau Simont, mert ő temette el őket két társával együtt.

Wirth ügyét 1945. július 3-án tárgyalta a Kecskeméti Népbíróság. Wirth vallomásában elmondta, az igaz, hogy másfél évig munkaszolgálatos volt anyja zsidó származása miatt, „de tagadom azt, hogy itt bárkit is legyilkoltam, vagy lelőttem volna". Binder német őrnagy parancsára elvégzett orvosi vizsgálaton megállapították, hogy nem zsidó, és kivették a zsidók közül. Először kocsis lett, majd beosztották a keretlegénységbe, és fegyvert kapott. Wirth a népbíróságon kijelentette, hogy nem bántotta a zsidókat, nem osztották be az élelmezéshez sem, és nem lőtt agyon senkit. Azt is elmondta vallomásában, hogy szerinte kik lőtték agyon a két munkaszolgálatost: „Tény az, hogy az említett két munkaszolgálatost Pántis István és Szabó József kapuvári lakosok, mindkettő 21-22 éves diákgyerek, lőtték agyon. Mégpedig az egyiket a zsidók szállásául szolgáló pajtában, a másikat a pajta mögött. Csak én voltam ott a hullák ásásánál és ezért fogták rám, hogy én voltam a tettes." Wirth kijelentette, hogy a zsidókat nem bántotta, inkább segített nekik. Az eltérő nyomozati vallomásának okára azt mondta: „Mindazt vallottam, ami a nyomozati vallomásomban fel van véve, de megvertek és így kényszer hatása alatt vallottam. Gumibottal ütöttek-vertek, ész nélkül voltam egy hétig. Mindent vallottam, amit csak akartak, csak hogy ne bántsanak tovább."

A tárgyaláson két tanú vallott Wirth ellen, de elmondták azt is, hogy egyikük sem látta a gyilkosságokat, csak másoktól hallották. Nagy György orvosszakértői véleményét is meghallgatták, aki megállapította, hogy Wirth a koránál idősebb, megviselt, betegesnek látszó férfi. Köhög, lehet, hogy tüdőgümőkórban szenved. Azt is elmondta, hogy Wirth tagadja, hogy ő lőtte volna le Székely László munkaszolgálatost, elmondása szerint csak eltemette. Védekezésében kitartó. Sem elmebajban, sem öntudatlanságban nem szenved.

1945. szeptember 11-én tartották Wirth újabb népbírósági tárgyalását. A tíz beidézett tanú közül egy sem jelent meg, ezért a tárgyalást elnapolták. 1945. november 17-én újra

megvizsgálta Nagy György és Dobák István orvosszakértő Wirthet. Megállapították, hogy Wirth „sem elmebajban, sem öntudatlanságban nem szenved és nem szenvedett a terhére rótt bűncselekmény idejében sem. Wirth Árpád kétoldali súlyos természetű tüdőgümőkórban szenved, mely betegsége a fogházban tartózkodása alatt az ottani általánosan ismert feltűnően gyenge élelmezés és a fogházi zárt levegő következtében annyira előrehaladt és súlyosbodott, hogy emiatt azonnal szabadlábra való helyezése lenne indokolt, mert további fogva tartása életére nézve végzetessé válik".

1945. november 23-án volt a következő tárgyalás, nyolc tanú ekkor sem jelent meg. Wirth ugyanazt adta elő, mint korábban. Kiegészítette, hogy pár alkalommal előfordult, hogy megütött zsidót, de nem ölt meg senkit, csak eltemette őket. Dobák István tiszti főorvos megállapította, hogy „a vádlott súlyos tüdőbajban szenved, amely tüdőbaja igen előrehaladott állapotban van. [...] véleményem szerint a főtárgyalás idegizgalma eme súlyos tüdőbajára egyáltalán nincs befolyással. Véleményem szerint nincs ok arra, hogy vádlottat gyógykezelés végett rabkórházba szállítsák, mert baja úgysem gyógyítható". Négy tanú jelent meg, akik többségében azt mondták el, hogy nem látták, mi történt, csak másoktól hallották. A tárgyalást ismét elnapolták, és a meg nem jelent tanúkat újra beidézték.

Wirthet 1946. január 27-én újra megvizsgálták. A fogházban volt tüdővérzése is, majd kórházba került, az egészségi állapota egyre rosszabb lett. A vizsgálat idején is 38,7 °C-os láza volt. „Jártányi ereje is alig van, ügyének 1946. január 29. napjára kitűzött főtárgyaláson a betegsége miatt nem tud megjelenni." 1946. január 29-én Wirthet a rabkórházból hordágyon vitték a tárgyalásra, ahol dr. Révész Zoltán vezető bíró megállapította, hogy a vádlott a személyes jellegű kérdésekre nyilatkozni nem képes, ezért a tárgyalást ismét elnapolták. Wirth Árpád 1945. december 12-től 1946. március 30-ig volt kórházban. Ekkor jelentette Merétey Sándor, hogy már kihallgatható állapotban van. 1946. május 4-én újra megvizsgálták Wirthet. A köhögési rohama során véreset köpött, a kétoldali tüdőgümőkór tünetei egyértelműen megállapíthatók voltak nála. Lázas volt, súlyosan lesoványodott, jártányi ereje is alig volt, ezért azt javasolták, hogy a május 7-re tervezett tárgyalását ismét el kellene halasztani.

Mindezek ellenére 1946. május 7-én megtartották az újabb tárgyalást. Hét tanú nem volt megidézhető, mert ismeretlen helyen tartózkodtak, további tizenhárom tanú nem jelent meg. Az orvosszakértők szerint Wirth ekkor is súlyos beteg volt, 38 °C-os lázzal. Nagy György szerint „kellő figyelemmel nem tudja a főtárgyalást végighallgatni, azonban beszámítható". A vezető bíró az eljárást befejezettnek nyilvánította, az ügyész és a védő elmondták beszédeiket. Wirthet kötél általi halálra ítélték. Az indoklás szerint Wirth a nyomozás során beismerő vallomást tett, a főtárgyaláson tett részbeni beismerő vallomása, valamint Friedmann, Rottmann, Dezső, Fenyő, Rotter és Rácz tanúk vallomása, az orvosszakértők véleménye és a korábbi vallomások alapján megállapították a tényállást. Wirth bántalmazta, verte a munkaszolgálatosokat, ellopta az élelmiszerüket, és órát is lopott tőlük. Kegyetlenül agyonlőtte Székely Lászlót és Landau Simont. A bíróság nem fogadta el védekezésként, hogy a rendőrségi vallomása során bántalmazták a vádlottat, mert ezt nem bizonyította. A népügyész az ítéletet tudomásul vette, „jogorvoslati lehetőség hiányában" a vádlott és a védője kegyelmet kért.

Még ezen a napon, május 7-én a kegyelmi tanácskozáson Gereben népügyész indítványozta az elutasítást, de az idő előrehaladta miatt a tanácskozást elnapolták május 9-ére 9 órára. Ekkor egyhangú végzést hoztak, azaz elutasították a vádlott és védője kegyelmi kérvényét. 10 órakor kihirdették a kegyelmi tanács határozatát. Az ítélet végrehajtására ugyane nap 11 órát tűzte ki Gereben a kecskeméti törvényszéki fogház udvarán. A jegyzőkönyvben rögzítették, hogy „a népügyész bejelentése szerint az állami ítéletvégrehajtó elfoglaltsága miatt nem jelenhetett meg, ennélfogva az ítélet golyó által lesz végrehajtva". Gereben az elítéltet átadta Baráth Mihály rendőr századosnak, a végrehajtási osztag parancsnokának. „A végrehajtási osztag parancsnoka 11 óra 4 perckor jelentette, hogy az ítéletet végrehajtotta."

1946. május 10-én Révész levelet küldött az igazságügyi minisztériumba. Ebben leírta: „Háborús bűntett miatt Wirth Árpád ellen indított bűnügyben, a népbíróság a Nb. 132/1945/57 számú halálbüntetést kiszabó ítélet hiteles kiadmányát csatoltan felterjeszti azzal, hogy az jogerős és végrehajtható és a Népbíróságok Országos Tanácsához az iratok nem lettek felterjesztve, mert a halálbüntetés a vonatkozó jogszabályok alapján és értelmében a kegyelmi kérelem elutasítása folytán a törvényben előírt 2 órán belül 1946. május hó 9. napján végre lett hajtva."

Ebben a perben sok tanút meghallgattak, ennek ellenére itt sem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani Wirth Árpád bűnösségét. A többi perhez képest az eljárás ez esetben valamivel alaposabb volt, és a bűncselekmény tényleges elkövetésének a valószínűsége is nagyobb. Wirth halálos beteg volt a tárgyalásán és az ítélet végrehajtásakor is.

Kerekes József Ferenc[51] és Szappanos Gergely[52] „szerencséje"

A vád alapján mindketten halálos ítélettel is végezhették volna, de esetükben az orvosszakértői vélemények megállapították a beszámíthatatlanságot, így nem voltak büntethetők. Mindkettejüket azzal vádolták, hogy Budapesten nyilasnak álltak, és zsidókat lőttek a Dunába. A politikai rendőrségen mindketten bevallották tetteiket, önmagukra súlyosan terhelő vallomást tettek, így háborús és népellenes bűnnel vádolták őket. Mint fentebb láttuk, ezzel a váddal és forgatókönyvvel korábban több embert ítéltek halálra. Szappanos Gergely a politikai rendőrségen tett vallomása szerint: „Lehajtottunk az udvarra kb. 4-500 zsidó férfit és nőt, akiket kihajtottunk a Duna partra. Utasítást kaptunk, hogy szökési kísérlet esetében mindenkit lőjünk agyon. Erre nem került sor, mert senki nem kísérelt meg szökést. Egymás mellé hosszú sorban felállítottuk a zsidókat. Egyik

[51] MNL BKML XXV. 18. 191/1945. Kerekes József Ferenc ügye.
[52] MNL BKML XXV. 18. 520/1945. Szappanos Gergely ügye.

nyilas társunk, nem tudom a nevét, kiadta az utasítást arra vonatkozóan, hogy kezdhetjük őket agyonlőni. Én kiválasztottam 40 szerencsétlen embert, magam elé állítottam őket egy hosszú arcsorban, és kb. 5 m távolságról tőlük, egyenként mindet lelőttem a géppisztolyommal. Ugyanígy csinálták társaim az ő csoportjaikkal. Én aztán az általam agyonlőtt halottak ujjáról, nyakáról, füléről leszedtem minden ékszert, valamint magamhoz vettem a zsebükben lévő értékeket is. Egy csomó órám, nyakláncom, gyűrűm volt, amit az oroszok elvettek később. Amikor a holttesteket így megfosztottuk mindentől, belelöktük mind egy szálig a Dunába."

Azért nem ítélték el őket, mert egyikük sem volt beszámítható állapotban a cselekmények elkövetésekor. Kerekes Gergely esetében a helyi és az országos orvosszakértők is megállapították, hogy skizofrén, Szappanos Gergely esetében a tanúk és az orvosszakértők is kimutatták, hogy születésétől gyengeelméjű. Szappanost dr. Nagy György és dr. Dobák István orvosszakértők is megvizsgálták, és mindketten megállapították, hogy „veleszületett elmegyengeségben szenved és akaratának szabad elhatározási képességével nem rendelkezik".

Mindkét ügy jól megvilágítja a korabeli politikai rendőrség és népügyészség eljárásainak néhány sajátosságát. Kerekes József Ferenc a népbírósági tárgyalásán elmondta, hogy „a nyomozók nagyon megvertek, pofoztak, bottal, gumibottal ütlegeltek, ahol értek, rúgtak, ahol értek. A nyomozók közül csupán egy ember nem bántott, a többi nekem esett és úgy vert. Én kértem őket, hogy ne bántsanak, de kérésem hiábavalónak bizonyult. Délután fél hattól másnap hajnali 5 óráig hallgattak ki, ezen időközben vertek és ezért ismertem be mindent, amit akartak. [...] A népügyész előtti vallomásom is kényszer hatása alatt jött létre. Ugyanis dr. Gereben János népügyész akkor jött le a politikai nyomozóosztályhoz, amikor ők engem kihallgattak és a kihallgató teremben, az egész nyomozóosztály előtt hallgatott ki, tehát azok előtt, akik a népügyész közvetlen megérkezése előtt megverve kihallgattak. Az asztalra felkönyökölt Dósler politikai osztályvezető és az ügyészi kihallgatásom egész ideje alatt a szemembe nézett és ezért ismertem be a népügyész előtt is mindent, mert féltem, hogyha bármit is visszamerek vonni, újból nagyon megvernek a kihallgatásnál jelen volt politikai nyomozók. Amikor a népügyész a politikai osztálynál kihallgatott, még a rendőrség fogdájában voltam, de a súlyos verések miatt senki ellen nem mertem panaszt tenni, mert féltem, hogy újból megvernek emiatt." Tehát az ő esetükben is a több órás kínzás eredményeként elérték, hogy a megkínzottak bármit aláírtak, amit a nyomozók eléjük tettek, és ebben a folyamatban már a népügyész, Gereben János is részt vett.

1. táblázat. **A vizsgált perek összefoglaló táblázata**

Név	Deák Pál	Normák József	Turcsányi István	Vágsélllei Kornél*	Hörömpő Károly (Cegléd)	Wirth Árpád	Kerekes József Ferenc	Szappanos Gergely
Születési hely, év	Kecskemét, 1924	Törökszentmiklós, 1913	Kecskemét, 1924	Kecskemét, 1927	Cegléd, 1912	Budapest, 1914	Kecskemét, 1919	Kecskemét, 1922
Iskolai végzettség	4 elemi, 3 év kereskedőtanonc	péksegéd	műszerészsegéd, 6 elemi és 3 ipariskola	pincértanonc	6 elemi, üveges és kereskedő	6 elemi, árva, Kecskeméten volt nevelőszülőnél, édesanyja zsidó	Piaristáknál érettségizett, belépett a Szalézi Rend noviciátusába	3 elemi, napszámos
Letartóztatás ideje 1945.	03. 22.	04. 02.	04. 19.		03. 23.	05. 11.	05. 08.	10. 05.
Vallomás a politikai rendőrségen	Súlyosan terhelő vallomás önmagára.	Súlyosan terhelő vallomás önmagára. Verték, kínozták.	Súlyosan terhelő vallomás önmagára, Deákra, Normákra és Vágsélleire. Verték, kínozták.	Súlyosan terhelő vallomás önmagára és Turcsányira.	Ceglédén Merriezky György politikai osztályvezető hallgatta ki.	Magára nézve súlyosan terhelő vallomást tett. Verték, kínozták. Egy hétig eszméletlen volt.	Magára nézve súlyosan terhelő vallomást tett. Verték, kínozták.	Magára nézve súlyosan terhelő vallomást tett. Verték, kínozták.
Vád	Nyilas, 20 rendbeli gyilkosság, társtettes 100 rendbeli gyilkosság bűntettében, és bűnsegéd 100 rendbeli rablás bűntettében.	200 rendbeli politikai gyilkosság és 200 rendbeli rablás	Nyilasként beszervezte a Hungarista Légióba többek között Deákot és Vágsélleit. Több rendbeli politikai gyilkosság és rablás.	Nyilasként 25 embert kísért be a nyilas pártházba. 24 rendbeli gyilkossággal és rablással vádolják.	Nyilas, részt vett a zsidó üzletek lezárásában, a zsidó üzletekbe járó keresztény vevőket fényképezte, egy zsidó üzletet kiigényelt és áruit eladta, a befolyt pénzt saját javára fordította.	Nyilas, munkaszolgálatos, majd kiemelték. Verte és fosztogatta a zsidókat, két munkaszolgálatost lelőtt.	Kecskemét kiürítése után Budapesten belépett a Nyilaskeresztes Pártba, zsidókat kísért és lőtt a Dunába. Háborús és népellenes bűnnel vádolták.	40 zsidó Dunába lövése és kifosztása.

Név	Deák Pál	Normák József	Turcsányi István	Vágséllei Kornél*	Hörömpő Károly (Cegléd)	Wirth Árpád	Kerekes József Ferenc	Szappanos Gergely
Népbíróságon	Elismerte a vádat, új tanúk meghallgatását kérte, de elutasították.	Elmondta, hogy kényszer alatt tett vallomást a politikai rendőrségen.	Elmondta, hogy kényszer alatt tett vallomást a politikai rendőrségen, ezért azt visszavonja. Vágsélleire tett terhelő vallomását is visszavonta.		04. 18. Kecskeméten, majd 05. 16. Cegléden tárgyalták ügyét.	07. 03. Két tanú vallott ellene, de egyikük sem látta az esetet, csak hallott róla. 09. 11. 10 beidézett tanú közül egy sem jelent meg, a tárgyalást elnapolták. 11. 23. 8 tanú nem jelent meg, ismét elnapolták. 1946. 01. 27. betegsége miatt Wirth nem volt kihallgatható állapotban, a tárgyalást elnapolták. 05. 07. súlyos betegsége ellenére megtartották a tárgyalást.	07. 23. és 10. 04. elnapolták a tárgyalásokat, 11. 28. elmeállapotát magasabb szinten is vizsgálták.	1946. 01. 18. Nem járt Budapesten, nem követett el semmit.
Védelem	NOT-nak írt levél a bizonyításkiegészítésre 24 tanú beidézésének kérése.	Fekvő beteg volt a vád időpontjában. Új tanúk meghallgatását kérte.	Sebesült volt, váll-lövéssel kórházban ápolták.		Nem volt nyilas, nem fényképezte a vevőket, nem súgott be senkit, átvett egy „zsidó” üvegesműhelyt.	Nem volt nyilas. Nem ő, hanem két megnevezett kapuvári fiatal lőtte le a két személyt.	Orvosszakértői vélemények alapján megállapították, hogy skizofrén, ezért elengedték.	Hét tanú vallotta, hogy születése óta gyengeelméjű, az orvosszakértők is alátámasztották.

Név	Deák Pál	Normák József	Turcsányi István	Vágséllei Kornél*	Hörömpő Károly (Cegléd)	Wirth Árpád	Kerekes József Ferenc	Szappanos Gergely
Tanúk száma, a vád és védelem státusza	Nincs érdemi tanú, a saját terhelő vallomása alapján ítélték el.	A halálraítélt Deák Pál az egyetlen tanú ellene. 25 tanú beidézését kérte a védelmére.	A beismerő vallomás és egy tanú Vágséllei, akit a NOT halálra ítélt, de ekkor volt fellebbezés alatt az ügye. Több tanú kihallgatását kérte, hogy betegen feküdt, és nem tudott kimozdulni a lakásból.	Turcsányi tanúskodott ellene.	5 tanú, majd újabbak a vád mellett, a védelem 15 tanú beidézését kérte.	Számos feljelentő, hat tanú.	Az Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet szakvéleménye 1946. július 15-én készült el.	Több tanú vallotta, hogy a vádlott gyengeelméjű.
Ítélet	03. 26. halál, házának elkobzása.	05.14. halál.	07. 02. halál.	15 év fegyház.	05. 16. halál.	1946. 05. 07. halál.	1946. 11. 25-én a népbíróság felmentette.	Felmentették, azonnal szabadlábra helyezték.
NOT	05. 18. A halálbüntetést jóváhagyta, a többit mellőzte.	Nem fellebbezhetett.	Nem fellebbezhetett.	Halálra ítélte.	06. 20. Tíz év fegyház.	-		Nem tárgyalta, a népügyész visszavonta a fellebbezést.
Ítélet kihirdetés	06. 16.	05. 14.	07. 02.		Elsőfokú ítélet megsemmisítése, tíz év fegyház.	05. 09. Kegyelmi kérvényét elutasították.		Felmentették. A vádlott születetett elmegyenge.
Végrehajtás	07. 02. 13 óra 15 perc	05. 14.	07. 02. 13 óra 55 perc		-	1946. 05. 09. 11 óra, az állami ítéletvégrehajtó hiányában az akasztást golyó általi halálra módosították.		

Név	Deák Pál	Normák József	Turcsányi István	Vágséllei Kornél*	Hörömpő Károly (Cegléd)	Wirth Árpád	Kerekes József Ferenc	Szappanos Gergely
Egyéb					Perújrafelvételi kérelem 1946. 08. 24., újabb bizonyításfelvétel Cegléden 09. 27. hét tanú meghallgatásával, 12. 30. újabb tárgyalás, melyen elutasították az újrafelvételt.	Súlyos tüdőbajban szenvedett, rabkórházban ápolták, halálos beteg volt.	1947-ben át akart szökni Ausztriába, elfogták, és a budapesti politikai rendőrség újra elővette az 1945-ös nyilas ügyek miatt.	

A közhangulat és „a túl enyhe ítéletek" háttere

Mi vezetett ahhoz, hogy egy működő gépezet több egymást követő ügy során, már-már üzemszerűen, hasonló forgatókönyv alapján ártatlan embereket verjen félholtra, kreáljon számukra vádat, jegyzőkönyveket, tárgyalásokat, ítéleteket, nyilvános akasztásokat? Hogy ezt a folyamatot megértsük, ahhoz támpontot jelent számunkra a KNB ülésén 1945. május 4-én felvett jegyzőkönyv. Ezen az ülésen a nemzeti bizottság tagjai Gereben János népügyész javaslatára arról tárgyaltak önálló napirendi pont keretében, hogy a helyi népbíróságnak a büntetéseket szigorítania kell. Gereben azzal a javaslattal állt elő, hogy „a népbíróságnak két fontos szempontot kell szem előtt tartania az ítélkezésekkor. A lakosság szívesen olvassa a súlyos ítéleteket. Sőt el is várja azokat. Szeretné, ha a politikai bűnösök minél hamarabb megkapnák megérdemelt büntetésüket. Súlyos és sürgős ítéletekre van szükség. Ezért azt javaslom, hogy a pártok hassanak oda, hogy a népbírósági tanácsba küldött tagjaik önként mondjanak le megbízásukról. Ezután küldjenek be a pártok olyan új tagokat, akik a szigorúbb ítélkezésektől sem riadnak vissza". Ezt követően vita alakult ki, dr. Nagy László a Polgári Demokrata Párt nemzeti bizottsági tagja kijelentette, hogy nem tartja helyesnek a népbírák visszahívását, „mert enyhén ítélkeztek, [...] holnap a védő áll elő szigorú ítéletért, holnapután mások". Kara Balázs, az SZDP tagja egyetértett azzal, hogy a népbíróság nem hoz elég szigorú ítéleteket. Erre Bánó Mihály rendőrkapitány kijelentette, hogy „nem enyhe ítéletet, de túl enyhe ítéletet hoztak a népbírák. Ezt mi sem mutatja jobban, minthogy a népbíróság szabadlábra helyezése után a rendőrség volt kénytelen a szabadlábra helyezett egyéneket internálni.(!) Beszélünk, követeljük a reakció kiirtását, de nem merünk ítélkezni. Tessék visszavonulni, mi rendőrök majd ítélkezünk. Kérem az ítéletek megszigorítását és a delegált tagok, illetve népbírák kicserélését. Szavazással való döntést kérek ebben a javaslatban." Ezt követően a KNB elfogadta „az ítéletek szigorításának érdekében a pártok vezetőségén keresztül a népbírósági tagok kellő informálását".[52] E pressziónak meg is lett az eredménye, mert a KNB ülése után tíz nappal megtörtént az első kivégzés, „nagy tömeg" előtt felakasztották a törökszentmiklósi péksegédet, Normák Józsefet.

A *Kecskeméti Lapok* is sokat foglalkozott a népbírósági ítéletek „enyheségével". Április 12-én jelent meg a *Vagy – vagy...!* című írás Rázsó Ernő újságíró tollából, aki az MKP tagja volt. Írásában kifejtette, hogy „Egyre-másra hozza ítéleteit a kecskeméti népbíróság és mindjárt bevezetőben megvalljuk őszintén, hogy nem vagyunk megelégedve a népbíróság enyhe ítéleteivel. Nem a nép hangulata és nem a törvény szellem hatja át a népbíróság ítéleteit, amikor a szomorú emlékű »gettó«, és népellenes bűnösöket 3 és 6 hónapi fogházbüntetésre ítélnek. Ha a népbíróság tagjai olyanokból állnak, akiknek szava a megbocsájtás felé hajlik, akkor sürgősen mondjanak le és engedjenek oda olyanokat, akiknek nem mindegy az, hogy az országot akár közvetve, vagy közvetlenül ebbe a szörnyű katasztrófába sodrók pár hónapi üdüléssel levezekelték szörnyű bűnüket. A még mindig lappangó

52 Iványosi-Szabó 1975, 220–221.

reakció minek veszi ezt, ha nem gyengeségnek? És nem arra gondol, hogy félnek szigorú ítéletet hozni." Rázsó szerint példát kell venni a budapesti, a szegedi és más népbíróságok szigorú ítéleteiről. Végül megállapította: „Ha nem érzik magukat elég erősnek arra, hogy szigorúan sújtsanak le a bűnösökre, akkor távozzanak onnan, ahova a nép bizalma őket állította."[53] Tehát Rázsó Ernő kommunista újságíró nyíltan kritizálta az igazságszolgáltatást és a népbíróság tagjait, hogy szerinte nem sújtanak le kellő szigorral a reakciósokra, az ellenségre.

Rázsó Ernő három nappal később már a népbíróság vádlottjainak védőügyvédjeit is kritizálta, és *Vetélkedés* című írásában számon kérte, miért védik meg az ügyfeleiket. „Vetélkedés folyik egyes ügyvéd urak között, hogy a népbírósági tárgyaláson akár mint kirendelt, akár fizetett védők, ki tartson nagyobb és a védelem szempontjából hatásosabb beszédet. Népellenes reakciós fasiszták állnak a népbíróság előtt, bűnösségük világos és érthető, mégis megmagyarázhatatlanul, feláll a védő és másfél órás beszédekben próbálják védeni az országvesztőket és cinkosait."[54] Rázsó Ernő számára nem volt kérdés, hogy akiket népbíróság elé állítottak, azok mindannyian magától értetődően bűnösök. Holott ebben az időszakban bárki népbíróság elé kerülhetett.

Rázsó írásával szemben az egyik helyi ügyvéd, dr. Ungár Béla fellépett, és *A szabadság védelmében* címmel nyílt levelet írt, amely a lap április 15-i számában jelent meg. Ungár leírja, hogy Rázsó cikke a helyi jogászok körében „feltűnést keltett", mert „a Népbíróság előtt szereplő ügyvédek magatartását teszi élénk bírálat tárgyává", majd részletezi, miért fontos a vádlott védelemhez való joga, annak érdekében, hogy az igazság kiderüljön. „A cikkíró úr különös kegynek tartja, hogy a vádlottak védőt vehetnek igénybe. Megdöbbentő melléfogás, vagy túlzás ez! Hát hol vagyunk?! [...] Mi, akik huszonöt esztendőn keresztül az elnyomatásnak és üldöztetésnek minden keservét szenvedtük és akiket az utolsó tíz hónap kegyetlen barbarizmusa földalatti odúkba bujkálni kényszerített, csak mi tudjuk igazán érezni és értékelni a világosságot és a szabadságot. És a tőlünk oly hosszú időn át bűnösen elvont fény és világosság nevében és a rabszolgaságból megváltott szabadság nevében kérjük, kívánjuk és követeljük a védelem megalkuvást nem ismerő, teljes szabadságát! Ha a Népbíróság valóban magasztos hivatását, az igazság érvényre juttatását és azt akarja szolgálni, hogy a nép és a társadalom bűnöseire kíméletlen szigorral sújtson le, de minden hátrányos következmény alól mentesítse az ártatlant, – ezt a feladatát csakis a védelem teljes és legteljesebb szabadságának biztosításával érheti el és csak így lehet egyik biztos alappillére a jövő igazán demokratikus Magyarországának." Mint a perekből látjuk, Ungár tévedett, a népbíróság feladata ekkoriban nem az „igazság érvényre juttatása" volt. Ezt Rázsó is kifejtette válaszában: „Mi magyar kommunisták elbírjuk a kritikát, ha az tárgyilagos. [...] A beszéd szabadsága, amit a cikkíró szerint is a felszabadítás hozott meg nekünk, nem azt jelenti, hogy most már mindenről beszélhetünk, hanem azt, hogy csak a népi és demokratikus Magyarország

[53] *Kecskeméti Lapok,* 1945. április, 12. szám, 2.
[54] *Kecskeméti Lapok,* 1945. április, 15. szám, 3.

szellemének és érdekének megfelelően. Nem lehet elválasztani a hazafit a védőügyvédtől, és az ügyvédi esküre hivatkozva, nem lehet szerecsent mosdatni. Én merem remélni, hogy belátásuk ellenére védik az ügyvéd urak ezeket a reakciós elemeket, ha pedig így van, akkor először hazafiak legyenek és csak aztán védők."[55] Tehát függetlenül a bírósági ítélettől, a vádlottak mind reakciósok és bűnösök, azaz ellenségek! Sőt értelmezésében a szólásszabadság is azt jelenti, hogy csak a kommunisták szellemének és érdekeinek megfelelően lehet beszélni.

Május végén dr. Gereben János népügyész is nyíltan bírálta a helyi népbírákat, hogy nem hoznak elég szigorú ítéleteket. Azt írja, hogy az egyik fővárosi lap vasárnapi számában kritizálták a Kecskeméti Népbíróságot, „és példákkal bizonyította, hogy a bíróság feltűnően enyhe ítéleteket hozott". Gereben szerint a cikkírónak igaza van, mint népügyész ő is súlyosbításért szokott fellebbezni. Gereben igyekezett ennek az ítélkezési gyakorlatnak az okait is megvilágítani: „addig szó sem lehet Magyarország demokratikus alapjainak lefektetéséről, amíg nincs biztosítva, hogy ez az alap fasisztamentes talajra helyeztetik le, tehát a fasizmus radikálisan és véglegesen kipusztítandó. Csak e meggyőződés adhatja meg a bírónak azt a kérlelhetetlenséget, amelynek birtokában a bíráskodásbeli tapasztalatlansága mellett is, minden tanúskodási mentőexpedíció ellenére is, megtalálja azt a büntetési mértéket, amit a reakció leküzdése érdekében ítéleteiben alkalmaznia kell. Ha a bíró ily meggyőződéssel nem rendelkezik, úgy politikailag nem megbízható. Nem megbízható még akkor sem, ha maga nem is tartozott a reakció táborába, de csak »újdonsült baloldali«, aki a múltban nem érezte a saját hátán a fasces (vesszőnyaláb) csapásait, sem anyagi, sem erkölcsi javakban csorbát nem szenvedett, hanem – mondjuk ki őszintén – vidám halacskaként úszkált a jobboldali politikai vizeken. Az ilyen bíró nem rendelkezik oly lelki beállítottsággal, amely őt alkalmassá teszi azon reakció feletti kérlelhetetlen ítélkezésre, mely neki – egyénileg – nem volt ártalmára. [...] Ez az egyén azonban ma még népbírónak nem alkalmas. A népbíró politikai megbízhatóságáért az őt beküldő párt a felelős. [...] [A pártok] vegyék revízió alá a népbírók kijelölését s oly egyéneket küldjenek be a népbírósági tanácsokba, akik a saját bőrükön elszenvedett ostorcsapások következtében átérezni képesek a bíráskodásban rájuk háruló feladatok súlyát és el akarják és el is tudják taposni a reakciót; küldjék be az üldözöttek, az elnyomottak és a kizsákmányoltak osztályának kipróbált harcos képviselőit. Kezeskedem, hogy ez esetben nem lesz baj a kecskeméti népbíróságnál."[56] Tehát a népbírónak politikailag megbízhatónak kell lennie, hogy kiirtsák a reakciót, és csak az megbízható politikailag, akit az előző rendszer személyesen is meghurcolt, tönkretett. Tehát Gereben szerint szó sincs igazságszolgáltatásról, hanem bosszúról a korábban elkövetett sérelmekért. Csak az lehet jó népbíró, aki bosszút akar állni, és ezzel a „lelki beállítottsággal" rendelkezik. Gereben szerint a pártok a felelősek az ilyen népbírák delegálásáért, ezt már kérte a nemzeti bizottságtól, és most megismételte.

[55] *Kecskeméti Lapok,* 1945. április, 22. szám, 3.
[56] *Kecskeméti Lapok,* 1945. május, 31. szám, 5.

Rázsó Ernő újabb írásban foglalkozott a népbírósággal, melyben kijelentette, hogy „ismét a Népbíróság ítélkezései illetve végzései ellen emelünk szót". Rázsó egyrészt azon háborodott fel, hogy a népbíróság szabadlábra helyezett két vádlottat, másrészt ismét tiltakozott a „nem elég szigorú" ítéletek ellen. Kijelentette: „Tessenek megérteni bíró urak, hogy a népbírói szék nem irgalmasok otthona, hanem ott a népet képviselik s ennek a szellemében is hozzanak ítéletet. Azért, hogy nem érezték a saját bőrükön ezen brigantik gaztetteit, nem ok arra, hogy könyörületes vagy tudat alatt gyáván ítélkezzenek. A pártok vezetőségei hassanak oda, hogy a demokrácia egyik legszebb alkotásába, a Népbíróságba olyan embereket küldjenek, akik tudatában vannak annak, hogy az ország újjáépítése csak az ott előttük álló vádlottaknak a társadalomból való teljes kikapcsolásával lehetséges."[57]

Következtetések

Magyarországon évtizedek óta megosztja a kutatókat a népbíróságok megítélése. Ismerjük a népbírósági perekre vonatkozó vitatott statisztikai adatokat, a főbb háborús és népellenes bűnösök pereit bemutató köteteket.[58] Ennek ellenére a népbíróságok tényleges működése, az akkori igazságszolgáltatás reális megítélése továbbra is viták tárgya, a társadalmi gyakorlat vizsgálata pedig még csak a kezdeteknél tart. Ezekre nem szeretnék kitérni ebben a tanulmányban, inkább azt hangsúlyozom, hogy az egyes pereket külön-külön is alaposan meg kell vizsgálni, s majd ha ezek jó részét feldolgoztuk, elemeztük, megállapítottuk, hogy koncepciós per volt-e, vagy tényleges bűnösöket vontak felelősségre, ezt követően lehet egy-egy népbíróság adott időszakára vonatkozóan releváns képet alkotni. Mindezek után lehet csak országosan is, reálisan megítélni a népbíróságok működését, szerepét. Véleményem szerint ettől még igen távol vagyunk.

Megállapíthatjuk, hogy a Kecskeméti Népbíróság halálos ítéleteinek megvolt a maga forgatókönyve, és azt is, hogy a külső, politikai körülményeknek is jelentős szerep jutott 1945-ben. A forgatókönyv lépései a következők voltak:

Először is kellett egy fiatal vádlott, aki Kecskemét szovjet megszállása után a várostól távol, Budapesten volt, ahol a nyilasok a legtöbb kegyetlenséget követték el. A vádlottak rendszerint alacsony státuszú, iskolázatlan, elmeproblémákkal küzdő, beteg emberek voltak (Deák Pál, Kerekes József Ferenc, Szappanos Gergely). Normák és Turcsányi sebesültként volt Budapesten.

[57] *Kecskeméti Lapok*, 1945. június, 21. szám, 1.

[58] Például Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140; Zinner Tibor: Népbíráskodás Magyarországon, *Rubicon*, 2015/4. 63–70; Karsai Elek–Karsai László (szerk.): *A Szálasi-per.* Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988; Karsai László–Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross-per.* Budapest, Cserépfalvi, 1994; Karsai László–Molnár Judit: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* Budapest, 1956-os Kht., 2006; Pritz Pál: *A Bárdossy-per.* Budapest, Elektra Kiadó, 2001; Sipos Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján.* Budapest, Osiris Kiadó. 1999.

Másodszor a vádlottat a politikai rendőrségen addig kínozták, míg bármit (más ügyekből tudjuk, hogy üres lapot is) aláírtak. A politikai rendőrség vezetői és hírhedtebb nyomozói a közismert tényeket felhasználva a vádlottak beismerő vallomását kiszínezték, ami rendszerint több tucat, esetenként több száz zsidó ember lelövését és kirablását jelentette. Ezen vádak bizonyításához – a vádlott beismerésén túl – rendszerint elég volt egy tanú. Az egyetlen tanú, több esetben egy másik hasonló per vádlottja, esetleg már halálraítéltje volt, aki várta a NOT döntését az ügyében. Az egyetlen tanú is gyakran kényszer hatására tett másra terhelő vallomást.[59]

Harmadszor a népügyész rendszerint már a nyomozás időszakában bekapcsolódott az ügybe, részt vett (akár éjfélkor is) a rendőrségi kihallgatásokon. A politikai rendőrségen megfenyegették a vádlottakat, hogy se a népügyészségen, se a népbíróságon ne merjenek mást mondani, mint amit a rendőrségen aláírattak velük. Például Normák mást mondott a népügyésznek, mint a rendőrségi vallomása, ezután megverték, így másodjára a népügyésznek is „bevallotta" tettét.

Negyedszer a népbíróságon csak a vádlott beismerő vallomásán alapuló vádirat és egy „megdolgozott" tanú volt a vád oldalán, erre a vádlott rendszerint elmondta, hogy kényszer alatt tett beismerő vallomást, de ezt a politikai nyomozók cáfolták, és nem is vették figyelembe. A védelem számos tanúját nem hallgatták meg, nem idézték be, holott több esetben ők bizonyíthatták volna, hogy a vádlott nem követhette el az adott bűncselekményt. A vizsgált esetekben a népbíróságnak nem az igazság kiderítése volt a célja, inkább az ügy gyors végigvitele és a szigorú ítéletek, jelen esetben a halálbüntetés kimondása. A halálos ítélet kihirdetését úgy időzítették, hogy az állami ítéletvégrehajtó jelen legyen, majd nyilvánosan felakasztották az áldozatokat.[60]

Ötödször 1945 tavaszán és nyarán a népügyész, az MKP, a politikai rendőrség és a helyi sajtó nyomás alatt tartotta a népbírákat, a „szigorú" és – a fentebb bemutatott esetek jó része alapján kijelenthetjük – igazságtalan ítéletek meghozásában.

Megállapíthatjuk, hogy a halálos ítélettel végződő ügyek Deák Pál, Normák József és Turcsányi István esetében ezen forgatókönyv alapján zajlottak. Hasonló módon próbálták felelősségre vonni Vágsellei Kornélt (sajnos az ő ügyének aktája nincs meg), Kerekes József Ferencet és Szappanos Gergelyt is, de esetükben sikerült megállapítani, hogy nem beszámíthatók, az egyik skizofrén, a másik gyengeelméjű volt. Hörömpő Károly és Wirth Árpád esetében több tanút tudott felvonultatni a vád, de ők igen ellentmondásosan írták le az eseményeket, így itt a tényleges vád és bűnösség, vagy a per koncepciós jellege az általam ismert iratok alapján kevésbé vagy nem állapítható meg.

A vizsgált ügyek mindegyikében erőszakot alkalmazott a politikai rendőrség a vádlottak kihallgatása során, sőt ezek a beismerő vallomások lettek a legfontosabb bizonyítékok a népbírósági tárgyaláson. A vádlottak valószínűtlenül részletes, jól felépített, az elle-

[59] Turcsányi István ügye jól megvilágítja ezeket az eljárásokat.

[60] Az első népbírósági per után Budapesten az egyetlen nyilvános kivégzés 1945. február 4-én az Oktogonon volt, ahol felakasztották Rotyis Péter főtörzsőrmestert és Szívós Sándor szakaszvezetőt.

nük fordítható elemeket kihangsúlyozó, súlyosan terhelő vallomásokat tettek önmagukra, ami nemcsak a körülmények ismeretében ébreszt gyanút, de azért is, mert tudhatták, hogy ennek végzetes következményei lehetnek.

A perek ilyen lefolyásához kellettek az 1945-ös átmeneti évre jellemző sajátos körülmények is. Idesorolhatjuk a szovjet megszállás, a város kiürítése körüli bizonytalanságokat, továbbá a régi közigazgatás és a rendőrség szétesését. Ilyen körülmény volt a háborús és népellenes bűnösök gyors felkutatása és megbüntetése iránti igény, a népbíráskodás kezdeti lendülete. A letartóztatottak tájékozatlansága, a külvilágtól való elzárása is megnehezítette a vádeljárásban a védekezési lehetőséget. Többen említették, és a helyi lapból is jól látható, hogy ellenséges, bosszúálló hangulat volt velük szemben. Több kutató és visszaemlékező is megállapította, hogy akit közvetlenül a háború után nem tartóztattak le és állítottak a népbíróság elé, sokkal könnyebben megúszhatta a felelősségre vonást, ha egy ideig nem tért vissza a korábbi lakóhelyére.[61]

A Kecskeméti Népbíróság és a NOT ítéletei között jelentős különbségek voltak, ami komoly vitákat váltott ki, és elbizonytalanította az embereket az ítéletek objektivitását illetően. Például Laczi Istvánt, aki a zsidók gettósítását irányította a város részéről, a helyi népbíróság három hónap fegyházra ítélte, amit a NOT tíz évre súlyosbított. Hörömpő Károlyt a helyi népbíróság halálra ítélte, amit a NOT tíz év fegyházra módosított.

Pető Andrea tanulmányában megállapítja, hogy „a népbíróságok működésével kapcsolatban a legtöbbet hangoztatott kritika: a számszerűen tömeges jogtalanságok, justizmordok és megfélemlítések vádja túlzónak tűnik a közvetlenül a második világháború után sorra kerülő magyar népbírósági ügyekkel kapcsolatban. Nemcsak azért, mert a mai napig nem vagyunk tisztában azzal, végül is hány embert érintett a népbíróság működése, hanem azért is, mert ha a becsült értékeket vesszük, akkor számarányában a háború utáni magyarországi felelősségre vonás meg sem közelítette más országokét, például Hollandiáét".[62] Véleményem szerint az nem kérdés, hogy a háborús és népellenes bűnök elkövetőinek, elsősorban a magyarországi holokausztgépezet tervezőinek és végrehajtóinak bűnhődnie kellett. A probléma az, hogy a hazai népbíráskodási gyakorlat nem erről szólt. A kecskeméti gyakorlat alapján azt látjuk, hogy gyakran a vétlen kisembereken, minden bizonnyal sok ártatlanon torolták meg az előző rendszer bűneit. Kovács László népbíró jól fogta meg ennek lényegét június 28-án, amikor kifakadt Rázsó Ernő újabb írása ellen, melyben ismét a népbírákat vádolta az enyhe ítélkezésért. „Arra kérjük az igen tisztelt cikkíró elvtársat, hogy hagyjon fel a tárgyalások alatt a bíróság működésének kritizálásával, mert ehhez joga nincs. [...] Igaz, hogy hangzottak el enyhe ítéletek is, de nem arra tettünk fogadalmat, hogy minden mezítlábas prófétát felakasztunk, akár megérdemli, akár nem. [...] Ellenben megkérjük a cikkíró elvtársat, hogyha módjában áll, hasson már egyszer oda, hogy kutassák már egyszer fel a valóságos bűnösöket, akik tudatosan voltak fasiszták és országvesztő nyilasok. Egyhónapos népbíráskodásom alatt eddig egyszer sem

[61] Vö. Pető 2012, 168 és Rigó 2009, 36.
[62] Pető 2012, 171.

került elénk ebből a fajtából. [...] Elibénk csak azok a mezítlábas próféták jutottak, akik egy ötkilós kenyérért mindenféle elvnek hűséges hitvallói lettek. [...] Kérjük az újságíró elvtársat, hogy egyszer és mindenkorra hagyjon fel a Népbíróság ítéleteinek kritizálásával, mert a demokratikus Magyarország népe nem azt kívánja tőlünk, hogy mészárosok legyünk."[63] Kovács László népbíró szerint tehát nem az a dolguk, hogy a kisembereket mindenáron elítéljék, felakasztassák, amit a kommunisták elvárnak tőlük, hanem az, hogy a tényleges háborús bűnösöket felelősségre vonják, de ilyet még nem sikerült a politikai rendőrségnek előállítania. További kérdés, hogy az ártatlanul kivégzetteknek és meghurcoltaknak mikor és milyen módon tudunk igazságot szolgáltatni, a törvénytelenségek tényleges elkövetőit mikor tudjuk megnevezni. Ezt követően lehet majd a népbíróságok ítéleteinek jogszerűségre vonatkozó mérlegét megvonni, és működése társadalmi hatásait megállapítani.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
XXV. 18. A Kecskeméti Népbíróság iratai

Dokumentumok, dokumentumgyűjtemények

Az 1945. évi VII. törvény. www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/nepbir.htm, 2015. július 25.
Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) 1975: *Dokumentumok Kecskemét történetéből.* I. kötet. Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa VB.
Kecskeméti Lapok 1945-ös számai.
Romsics Ignác (szerk.) 2000: *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999.* I–II. kötet. Budapest, Osiris Kiadó.

Felhasznált irodalom

Pető Andrea 2012: *Láthatatlan elkövetők. Női elkövetők a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás rendszerében, különös tekintettel Dely Piroska perére.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest. http://real-d.mtak.hu/567/7/dc_84_10_doktori_mu.pdf, 2015. július 25.
Rigó Róbert 2009: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás,* 2009/6. 22–38.
Rigó Róbert 2010: Ügyek és következtetések a Kecskeméti Népbíróságról. In Gyenesei József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XXIV.* Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára.
Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
Soós Mihály 2004: A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai. In Gyarmati György (szerk.): *Az átmenet évkönyve, 2003.* Budapest, ÁBTL. (Trezor, 3).

[63] *Kecskeméti Lapok,* 1945. június, 28. szám, 3.

Tabajdi Gábor 2004: Duna-parti gyilkosságok 1944–1945. *Rubicon,* 2004/11. 32–40.
Tánczos-Szabó Ágota 2005: Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945 és 1948 között. In Szabó Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XX.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
Ungváry Krisztián 2005: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris Kiadó.
Ungváry Krisztián 2010: *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Kossuth Kiadó. (Magyarország története, 19).

SZILÁGYI LEVENTE

A deportálások emlékezete és a múlt feldolgozásának alakzatai a szatmári sváboknál

Tanulmányomban az 1945 januárjában végrehajtott deportálásokat, illetve az erre vonatkozó lokális emlékezést és megemlékezési alakzatokat, valamint az emlékezés regisztereit[1] vizsgálom a szatmári sváb településeken, főként a magyarországi Vállajon és Mérken. Fontos kérdésnek tartom, hogy a második világháborút követően, a németség sorsát érintő következmények kontextusában, hogyan alakult e csoport identitása, milyen stratégiákat választottak, milyen kényszerítő erők hatottak rájuk, továbbá milyen módon dolgozták fel közösségként a deportálásokat. Úgy vélem ugyanis, hogy az 1945. január 3-án elszenvedett elhurcolás, illetve később a kitelepítés fenyegetése közvetlen módon befolyásolta identitástudatukat és etnikai szocializációs stratégiáikat. A kutatás egyik legizgalmasabb kérdése az volt számomra, hogy e települések lakói hogyan viszonyulnak ma a hetven évvel ezelőtti eseményekhez. Előzetes tudásom szerint ugyanis a sváb-német mozgalmak megindulása a rendszerváltást követően – többek közt – éppen az évente megrendezésre kerülő deportálttalálkozókhoz kapcsolódtak. Célom volt továbbá, hogy a trianoni határ által elválasztott szatmári sváb közösségekben lezajló identitásfolyamatokat összehasonlítsam. Feltételeztem, hogy az eltérő államiság eltérő stratégiákat és gyakorlatokat eredményezett.

A kutatás során leginkább a hagyományos néprajzi módszerekre hagyatkoztam, a *terepmunkára,* ezen belül az *interjúkészítésre* vagy a *részt vevő megfigyelésre* – a deportált-megemlékezéseken. A kutatás során felhalmozott információk legnagyobb hányadát a terepen elvégzett interjúknak köszönhetem. Az interjúkészítésnek több változatát is alkalmaztam, részben szándékoltan, részben viszont a gyűjtési szituáció kényszerítő hatására, a *hétköznapi beszélgetéstől* a *félig strukturált interjún* át a *mélyinterjúig.* A deportálttörténetek egyik része az egyéni életpályához, személyes tapasztalatokhoz kötődik, míg a többi a lokális történelem eseményeiről közvetít szubjektív módon. A történetek változatossága és nagy száma nemcsak azt jelzi, hogy a deportálásokra való emlékezés mélyen beivódott a lokális társadalom mindennapjaiba, hanem – és főként – azt, hogy a deportálásról való beszéd, a deportálással kapcsolatos történetek forgalmazása, azaz a kollektív

[1] Az emlékezés során megalkotott történetek társadalmi kontextusának különböző szintjei vannak, amelyek lehetnek nyilvánosak vagy privátak, formálisak vagy informálisak, szervezettek vagy esetlegesek, archiválók vagy használók.

tudás átadása mint szocializációs aktus bizonyos csoporton belül általános és elfogadott volt. A deportálást érintő kérdéseim minden esetben, minden személynél azonnali emlékezési attitűdöt generáltak, mindenkinek volt/van saját vagy hallott története az elhurcolásokról. A terepmunka során már nem okozott nehézséget a deportálásról szóló beszélgetést kezdeményezni és fenntartani.

Keszeg Vilmos nyomán az emlékezést olyan narratív tevékenységnek tartom, mely „az individuális státusokat, lokális közösségek szerkezetét, a közösségek interetnikus és egyéb szociális viszonyait és kapcsolatait, átfogóan az egyénnek egy szociális térhez való viszonyulását magyarázza és legitimálja".[2] A deportálás narratívájának a megismeréséhez a deportáláshoz kapcsolódó narratívumokon át vezetett a vizsgálódás útja. Ezzel a fogalmi különbségtétellel Keszeg Vilmos terminológiai megkülönböztetéséhez szeretnék társulni. „A narratívum terminussal a konkrét – egyszerű vagy komplex, rövid vagy hosszú, orális, írott vagy képi megjelenítésű – történetet, elbeszélést nevezzük meg. A narratíva ezzel szemben a konkrét történetek, elbeszélések, valamint általában az emberi létezés integráló, egy korszakban, egy kultúrában, egy mentalitásban megragadható kerete, kontextusa. Általában jelenti az elbeszélést, a narratív megjelenítést. Formái az ideológia, a történelem, a művelődés- és társadalomtörténet, kimenetel szempontjából a fejlődés- és hanyatlástörténet stb. Egy narratíva számtalan narratívumban válik explicitté."[3] A deportálás narratívájának fölvázolása ma már egyszerű feladatnak tűnhet, hiszen a rendszerváltást követően rengeteg tanulmány, kiadvány, dokumentumkötet, forrásközlés, illetve film, vagy szépirodalmi feldolgozás jelent meg a magyarországi németek meghurcoltatásáról. Az ezredforduló tájékán sorra jelentek meg szatmári sváb településmonográfiák is, ezekben a deportálásoknak rendszerint külön fejezetet szenteltek.[4] Tüzetesebben megvizsgálva e deportálásnarratívumokat azonban azt láthatjuk, hogy a megemlékező társadalom számára is aktualitással, jelentéssel bíró módon fogalmazódtak. Az értelmezés és a beemelt történetek szelekciójának eredendően kényszerű szubjektivitása mellett ezekben a kötetekben a deportálás diskurzusát az önigazolás igénye is mélyen átjárja. Elsődlegesen olyan olvasóknak íródtak, akik maguk is részesei voltak az eseményeknek, vagy az emlékezetközösség tagjaként részletesebb tudás birtokosai, vagyis e szövegek döntően az emlékezés segítésének szándékával születtek. Ma viszont, amikor már csak néhány élő emlékezője van az eseményeknek településenként, ezen írások a múltnak egy rögzült változatát, a hagyományt hordozzák.

Az etnikus identitásfolyamatok és attitűdök bemutatásához szükségesnek tartom a szatmári svábok rövid bemutatását.

[2] Keszeg 2002, 8.
[3] Keszeg 2011, 31.
[4] Vállajról több monográfia is íródott (Kardos 1999; Czövek 2001), de Csanálosról (Bura 2001), Mezőfényről (Merli 2001), Kálmándról (Németi 2009), Kaplonyról (Tempfli 1996), Mezőpetriről (Merli 1999) is jelentek meg kötetek.

A szatmári svábok

Károlyi Sándor, nagykárolyi gróf, aki Rákóczi tábornagya, a szatmári béke kieszközlője és aláírója volt, a megfogyatkozott lakosság pótlására Bajorországból, Badenből, Hohenzollernből, legnagyobb számban pedig a württembergi Felső-Svábföldről (Oberschwaben) származó, többségükben katolikus németeket[5] telepített. A szabadságharcot követően Károlyi Sándor grófi címet és kiterjedt Rákóczi-birtokokat kapott. A birtokok jövedelmezővé tétele azonban az említett emberhiány miatt nehézségekbe ütközött, ezért már a szabadságharcot követő évben, 1712-ben császári engedélyért folyamodott, hogy német telepeseket toborozhasson birtokaira.[6]

A császári adományoknak köszönhetően megnövekedett Károlyi-birtokokon, a telepítések eredményeként, összesen harmincegy falu vált svábbá vagy sváb többségűvé. A falvak nem tömbszerűen, hanem kisebb-nagyobb csoportokba szerveződve, a vármegye teljes területére kiterjedő hálózatot alkotva jöttek létre. A megyén belüli helyzetük alapján három nagyobb csoportot különíthetünk el, valamint olyan falvakat, melyek távolabb fekszenek a többi sváb településtől. A Nagykároly környéki,[7] svábok által lakott települések: Nagykároly, Mezőfény, Csanálos, Vállaj, Mérk, Kaplony, Mezőpetri, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Mezőterem. Nagykároly és Szatmárnémeti között: Nagymajtény, Gilvács, Krasznaterebes. A Szatmárnémetitől keletre, a Bükk-hegység határán: Erdőd, Nagymadarász, Krasznabéltek, Nagyszokond, Szakasz, Krasznasándorfalu. Tasnád, Túrterebes, Alsóhomoród, Szinfalu, Barlafalu, Zajta, Józsefháza, Nántű, Kisdengeleg, Tasnádszántó és Királydaróc magyar és román falvak közé beékelődve fekszenek. A vármegye középső részén húzódó nyelvhatártól nyugatra eső falvak magyar, míg az attól keletre esők román környezetbe kerültek. A betelepülők között legnagyobb számban földművesek voltak, de érkeztek mesteremberek – tímárok, kádárok, asztalosok, pékek, molnárok, kovácsok – is. A majd száz évig tartó telepítések végére 18 377 római katolikus svábbal gyarapodott Szatmár vármegye lakossága.[8]

A szatmári sváb telepítés több hullámban zajlott az egész 18. század folyamán, a 19. század első harmadáig.[9] Károlyi Sándor gróf betelepítő politikáját fia, Ferenc, és unokája, Antal is követte. Az 1712-es első hullámban Nagykároly, Csanálos,[10] Csomaköz és Kaplony (mely 1714-ben már ismét lakatlan a szökések és továbbköltözések miatt) került betelepítésre. 1716-ra Csanálos maradt az egyetlen svábok által lakott település, a többiekből a telepesek kihaltak, visszaszöktek, vagy Csanálosra költöztek át.[11] Ugyanebben az évben

[5] A sváb megnevezés a magyarországi németekre általánosan kiterjesztett terminus, mely azonban nincs összefüggésben valódi származásukkal, így a szatmári sváboknak is csak egy része, igaz, a nagyobbik, származik tulajdonképpeni sváb területről.
[6] Vonház 1931, 23.
[7] A kutatás ezeket a településeket érinti.
[8] Baumgartner 2012, 20.
[9] Vonház 1931, 176.
[10] Vállaj tőszomszédságában, de a határ román oldalán fekvő település.
[11] Vonház 1931, 171; Bura 2001, 17.

újabb telepeshullám érkezett, természetesen Csanálos volt az első állomásuk, innen indultak ki a környező falvakba. 1720 és 1724 között évente érkeztek telepesek. Vállajon 1747-ben jelennek meg az első sváb telepesek. Vállaj első sváb lakosai között a német földről újonnan érkezettek mellett éppen a Csanálosról átköltözöttek voltak a legnagyobb számban.[12] Ezt az első hullámot még számos további Csanálosról Vállajra, illetve Mérkre való kirajzás követte – a 19. század elejéről is vannak adatok.

A svábok identitásáról

A svábok kibocsátóközege tehát német, de a hajdani származási hely az eltelt két évszázad folyamán idegenné vált. Amikor a svábok a badeni és württembergi területekről elindultak, a német nemzet még nem alakult ki. Betelepedésük után pedig – eltekintve az első évtizedekre jellemző visszaszökési esetektől[13] – megszakadtak a kapcsolataik. A svábok hazaképe így nem etnikai-nemzeti, hanem politikai-nemzeti, földrajzilag meghatározott szempontok szerint alakult, melyben az „ismerősség és az otthonosság" jelenti a döntő momentumot. Hazájuknak Magyarországot tartották, de a haza térbeli kiterjedése az ország határán belül elsősorban a szűkebb falukörnyezetet is jelenti.[14] A Nagykároly környékén élő sváb emberek a politikai-földrajzi határ fölötti regiszterben alkottak, és alkotnak részben ma is kulturális csoportot. Az összetartozás és azonosságtudat termékei a különféle fesztiválok és a kizárólag sváb falvak számára megszervezett ünnepi események.

A 19. században a sváb parasztok érthetően nem az önálló nemzeti törekvéseikben, hanem a magyar államiság elfogadásában látták a jövőjüket.[15] Döntéseikben meghatározó lehetett az is, hogy nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet.[16] Ennek következtében az etnikailag meghatározható összetartozás-tudat a szülőfalu határában a legtöbb esetben véget is ért. A szülőfalu határán túlmutató kötődések és kapcsolatok túlnyomó részben magyarok voltak.[17] A Nagykároly környéki falvakban ez a sváb nyelv használatának fokozatos visszaszorulását eredményezte. Értelmiségi réteg hiányában a szatmári svábok nem tudták kialakítani azokat a nyelvi és etnikus stratégiákat, amelyek segítségével ellen tudtak volna állni a természetes és irányított magyar asszimilációs folyamatoknak. Az erdélyi szászoktól eltérően a szatmári svábok semmilyen formában nem kerültek kapcsolatba az első világháborúig az irodalmi német nyelvvel, nem voltak Németországban tanuló diákjaik,[18] így nem alakult ki belső, etnikus alapokon nyugvó nemzeti mozgalmuk. A magyar iskolai oktatás és a magyar nyelvű egyházi szolgálat magyar

[12] Külföldről huszonkét, míg Csanálosról tizennyolc férfit írtak össze 1751-ben, az összes többi sváb faluból pedig összesen huszonegyet. Vonház 1931, 140.
[13] Vonház 1931, 127.
[14] Bindorffer 2001a.
[15] Bindorffer 2001b.
[16] Kibocsátó közegük nem egy konkrét település vagy mikrorégió volt (bővebben lásd Vonház 1931).
[17] Bindorffer 2001b.
[18] Vö. Pozsony 2009, 92.

identitásalakzatokat hozott létre. A sváb parasztokra még inkább érvényes a parasztsággal kapcsolatos azon megállapítás, hogy a vagyon növeli bennük a patriotizmus érzését. Számukra a föld iránti lojalitás egyben a nemzet iránti lojalitást is jelentette.[19] Ennek jele az is, hogy nincs sajátos etnikai hazaképük, amely az ősök szülőföldje fogalmával lenne kijelölhető, mert az ősök szülőföldje Magyarországon van. És ebben a gondolatban rejlik a kitelepítésektől való félelem valódi oka, Németországnak mint otthonnak a gondolata teljesen idegen volt a szatmári svábok körében, és ezen a második világháborút megelőző törekvések sem tudtak érdemben változtatni.

A szatmári svábok a legelmagyarosodottabb[20] népcsoportok egyike volt a Trianon előtti Magyarországon, az asszimiláció fokát azonban még mindig nem sikerült megbízható módon megvizsgálni. Az viszont megállapítható, hogy a sváb falvak asszimilációjának mértékét több tényező befolyásolta: hogy tömbszerű vagy szigetként szétszórt volt a helyzetük, illetőleg hogy magyar vagy román nyelvű közegben feküdtek. A magyar többségű területeken a svábok elmagyarosodása, nyelvváltása már a 19. század második felében megkezdődött,[21] míg a román többségű területeken a német nyelvhasználat egészen az 1990-es években bekövetkezett kollektív kitelepedésig fennmaradt.[22] A svábok erőszakos magyarosítását valló és hirdető történészek a magyarbarátnak titulált római katolikus püspökséget, valamint a katolikus egyház által fenntartott magyar nyelvű iskolákat nevezik meg a legfőbb asszimilációs erőként.[23] Más kutatásokban a svábok asszimilációja természetes folyamatként jelent meg.[24]

A deportálás és a kitelepítés

1945 januárjában került sor arra az erőszakos állami beavatkozásra, amely mindkét település történetében a legnagyobb hatású társadalmi és személyes traumát eredményezte. A német származású felnőtt lakosság Szovjetunióba történő deportálása[25] során

[19] Lampland 1994, 301–302.
[20] Egész pontosan a Nagykároly közvetlen közelében lévő falvak svábsága. Idetartozik Vállaj és Mérk a magyar oldalon, illetve Csanálos, Kaplony, Kálmánd, Mezőfény, Mezőpetri, Mezőterem, Szaniszló a román oldalon.
[21] Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdéses nagykárolyi tömbben sem egységes módon történt meg a nyelvváltás, ezekben a falvakban is számottevő eltérések voltak a nyelvhasználatban, voltak magyar és német érzelmű csoportok, melyek között számos konfliktus alakult ki főként az iskolai és a templomi nyelvhasználat miatt. Az viszont bizonyosan kijelenthető, hogy a deportált vállajiak többsége anyanyelvként használta a svábot.
[22] A Szatmárnémeti vonzáskörébe tartozó településekről a svábok kollektív módon emigráltak, üres falvakat hagyva maguk után.
[23] Barabás 1989, 297; Hauler 1998.
[24] Gyurgyák 2001; Sárándi 2012.
[25] 1944. december 16-án a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 7161. sz. t. számú határozata a német nemzetiségűek összegyűjtéséről rendelkezett. „A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet – a 17–45

mindkét település óriási veszteségeket szenvedett.[26] Az olykor öt-hat évig tartó fogságot sokan nem élték túl. A kényszermunka során átélt megaláztatások, az embertelen körülmények, a túlélésért folytatott harc, a helytállás a lokális történelem legfontosabb elemeivé váltak. A deportálás során az akció végrehajtói itt is figyelmen kívül hagyták az etnikai identitás egyéni preferenciáit, mind a magyar, mind a német érzelműeket elszállították. A deportálás és annak etnikai alapja mindkét település lakosainak identitására rányomta a bélyegét.

A deportálás megemlékezési alakzatai és regiszterei

Az emlékezetkutatás a társadalmat emlékezetközösségként definiálja.[27] Jan Assmann szerint az emlékekre az egyén a szocializálódása során, kommunikációs folyamatokon keresztül tesz szert,[28] így válik a közösség tagjává. Ebben az értelemben a vállaji és mérki svábokat eredendően nem tekinthetjük emlékezetközösségnek, hiszen a félelem és féltés által generált hallgatás megakadályozta a biografikus narratívumok[29] generációk közötti közvetlen átadását. A rendszerváltást követően azonban azzá váltak. A deportálásokról szóló történetek a politikai rendszer felől érkező vélt és valós nyomás alól kiszabadulva szinte robbanásszerűen kerültek elő. Olyannyira, hogy az újratermelődő sváb identitás egyik alapalakzatává vált. A Vállajon 2006-ban induló megemlékezésekkel kezdődően látványosan megindult a *történelem háziasítása*, a deportálási emlékművet további szobrok és emlékművek követték. A vállaji templom mellett kialakított emlékparkban ma öt emlékmű, illetve szobor áll, ezek közül négy a sváb identitásnak – betelepedési emlékmű, Láng Gyula templomépítő mellszobra, a deportált emlékmű és az „Ulmer Schachtel"[30] makettje –, egy pedig a trianoni határ meghúzásakor Vállaj és Mérk Magyarországon tartásában[31] kulcsszerepet játszó Becsky Sándornak állít emléket.

A megemlékezési szertartások számának növekedésével, illetve a deportáltak számának csökkenésével a deportálásra vonatkozó tudás a *kommunikatív emlékezet*ből,

év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. [...] A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága végezze (Berija elvtárs)." A határozat értelmében a németek internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kellett bonyolítani, s „a munkahelyre érkezésnek" február 15-ig meg kellett történnie. Varga 2008, 110–111.

[26] A deportálásokról bővebben: Kardos 1999; Bura 2003; Reszler 2001.

[27] Keszeg 2007, 184.

[28] Assmann 1999, 35–37.

[29] A biografikus narratívumok olyan történetek, amelyekben az emlékezők életpályájuk bizonyos szakaszait, eseményeit – esetünkben a deportálásokat – idézik fel.

[30] Az ulmi dereglye vagy skatulya a dunai sváb betelepülés szimbóluma, a szatmári svábok címerébe is bekerült.

[31] Vállaj kollektív emlékezetének fontos epizódja a „leghűségesebb falu" gondolata, mely szerint Vállaj Magyarországhoz tartozása csak a községet vezető személyek – főként Becsky Sándor jegyző – felkészültségének és ravaszságának köszönhető.

mely mindig is inkább *nemzedéki emlékezet*[32] volt, mára végérvényesen áttevődött a kollektív emlékezetbe. Az emlékezetnek pedig helyszínekre van szüksége, ezt az igényt elégítik ki az emlékművek, szobrok és emléktáblák. A két sváb falu esetében pedig különösen fontosak az *emlékezet*nek ezen *helyei*,[33] hiszen nem az emlékezet egyszerű átköltözéséről beszélhetünk velük kapcsolatban, ezek a sváb múlt és identitás elsődleges szimbólumai. Nemcsak helyei az emlékezetnek, hanem tanúságtevői egy közösségnek, az emlékezet előállításának és megjelenítésének a *monumentumai*, hiszen immáron mindenki számára hozzáférhető nyilvános térben találhatók, és ezeket szimbolikus jelentéstartalommal rendszeresen használják is.

A deportálásokra való emlékezésben négy különböző szintet különböztetek meg: az *egyéni emlékezést*, a *generációs emlékezetet*, a *kommunikatív emlékezetet* és a *kollektív emlékezetet*. Ezek a regiszterek nemcsak az emlékezésben részt vevők száma szerint szerveződnek, hanem funkcionálisan is elkülönülnek.

Az egyéni emlékezés

Az egyéni emlékezést a kollektív emlékezet szervezésigényével szemben spontán folyamatként szokták értelmezni, amelyben az események felidézése rendszertelenül, esetlegesen történik. Kutatásom során azonban több olyan emlékezési szituációval is találkoztam, amelyben a deportáltak az emlékezést akaratlagosan, szándékosan idézték elő. Ezek az emlékezési szituációk a személyes vallásgyakorlás mintái szerint szerveződtek, és az imádságok regisztere felé hajlanak. A különböző módszerekkel sokszorosított és terjesztett lágerversek olvasását, újraolvasását az emlékezés igénye vezérelte.

> A: – Mikor én ezt kaptam, akkor még éltek [a szerzők – Sz. L.]. Hazajövetelünk után vagy négy évre. Velük már nem találkoztam, a szülőktől kaptuk.
> K: – Tehát ezt nem most tetszett kapni, amikor voltak a megemlékezések?
> A: – Nem. Hát ezt én is továbbadtam, és így lett fénymásolva.
> K: – Sokszor olvasta Anna néni a verset?
> A: – Sokszor, nagyon sokszor, és mindig sírtam mellette, mert tudom, hogy hol vótunk, meg azt is tudom, hogy hogy bántak velünk.
> K: – És milyen alkalmakkor olvasta?
> A: – Hát, mikor éppen... Most már nem tudnám olvasni, mert nagyon rossz a szemem, most már nem látom. Ezt a verset, ha nem is az egészet, de nagyon sokat tudok kívülről.
>
> (Szántó [Scheibli] Anna [1927–], Vállaj)

[32] A nemzedéki emlékezet történetileg tapad egy csoporthoz, és hordozóival együtt elenyészik. Assmann 1999, 51.

[33] Nora 1999, 142; Assmann 1999, 40.

Generációs emlékezet, a deportáltak emlékezetközössége

Az azonban, hogy a nyilvános térben semmi nem jelent meg a málenkij robotról, nem jelentette azt, hogy társadalmi amnéziáról kellene beszélnünk, hiszen a nem nyilvános térben – a családban, a rokonsági rendszerben, a baráti körben vagy akár a szomszédságban – a deportálás narratívuma folyamatosan újratermelődött. Ennek speciális formáját jelentik a deportáltnaplók,[34] valamint a deportált-folklóralkotások, főként a versek. Hazatérésüket követően a deportáltak ezeket különféle módon sokszorosították és terjesztették, fokozatosan az emlékezés eszközeivé váltak.

Donbaszi temető[35]

Ha fölkel a nap a donbászi égre,
Vagy lenyugszik valahol otthoni földre
Mindig visszanéz, mindig rámosolyog
A deportált rabok elhagyott temetőjére.

Hol nemrég még tombolt a háború vihara,
S bomba szaggatta e pogány földet,
Most nyugalom, csend, békességnek helye
Ártatlan elhurcoltak gyászos temetője.

Nyugalom, csend. Csak a gondolatok beszélnek,
Melyek otthoni földről ezrével érkeznek.
Nehéz álmok, kétségbeejtő keserve
Mind ide száll, e kicsiny temetőbe.

És valahol otthon, egy árva kis otthonban,
E temetőre soha nem is gondolva,
Imát zengnek, szabadságáért esedeznek
Annak, ki rég lakója már e kicsiny temetőnek.

Utolsó sóhajom, utolsó gondolatom
Hozzátok szállt haza, hogy vigasztaljon
Itt a messze idegenben, egy hideg temetőben
Megpihent, sorvadt testem, Istenhez tért lelkem.

[34] Vállajon Reszler Jánosné Heim Jusztina naplója ismert (Boros 2005).

[35] E verset/éneket a vállaji Szántó (Scheibli) Anna Csanáloson kapta, deportált társai szüleitől. Vallomása szerint összegyűlve sokszor felolvasták, ő is továbbadta másoknak.

Ha eljön majd otthon a halottak napja,
Gyertyák égnek és virágot visztek a sirokra,
Itt csak mezei virágok diszlenek majd fölöttem
És az orosz csillagok ragyognak fönn az égen.

S ha megkondul majd értem templomunk harangja,
És könnyek csordulnak zokogó ajkatokra,
Tekintsetek az égre, és kérjétek az Urat:
Adjon lelkemnek-testemnek örök nyugodalmat.

(Donbász, Nyikitovka, 1946)

A beszélés mint cselekvés megalkotja saját társadalmi környezetét, amelyben a választott narratív stratégia által a mesélő egyén egyrészről összhangba hozhatja saját életét a közösség többi tagjáéval, másrészről az elmesélt történeten keresztül jelentéseket rendel a megélt történethez, és ezeket a jelentéseket közvetíti a környezete felé. A mesélésnek szerves része a hallgatás, egészen pontosan az elhallgatás vagy *nem-emlékezés*. Ez utóbbi terminus jobban hangsúlyozza a felejtés folyamatának aktív voltát. A felejtés, elhallgatás is kulturális viselkedés, a múltról való reprezentáció használatának szándékos mellőzését jelenti.[36] Minden korszak, minden társadalom rendelkezik egy repertóriummal, amely az elhallgatott történeteket tartalmazza.[37] Az el nem mesélt történetekkel egyrészről közösséget vállalnak a titok ismerőivel, másrészről kizárják vagy éppenséggel megóvják a titoktól elzárt személyeket.[38] A rendszerváltásig főként ez utóbbi narratív stratégia dominált a deportálásokkal kapcsolatban a szatmári sváb falvakban. Az elhallgatott történetekre jellemző, hogy egyszerre jelenik meg bennük az elhallgatásra és a kimondásra való belső és külső ösztönzés. A deportált személyek a személyesen és közösen megélt traumák feldolgozásának kényszerétől hajtva saját családi körükben, saját korosztályukon belül folyamatosan fenntartották a deportálásra való emlékezést. Ugyanakkor ezt nem terjesztették ki a fiatalabb generációkra is. Biró A. Zoltán a „beszéléstől való félelem korszakának" nevezte a kommunista időszakot.[39] A sokszorosan megfélemlített szatmári svábok több módszerrel is igyekeztek megvédeni az őket követő generációt. Még a családon belül sem meséltek a szovjet munkatáborokban átélt borzalmakról, a deportáltak leszármazottai egybehangzóan állították, hogy részleteket csak felnőtt korukban meséltek nekik szüleik. Egy másik alkalmazott módszer – a deportálásról egymás között svábul beszéltek – egyszerre táplálkozott a beszélők további retorzióktól való félelméből, illetve a gyerekeik iránti féltésből. A kommunista hatalom hallgatásra kényszerítő nyomása a kommunikatív emlékezetben látszólagos *társadalmi amnéziát* idézett elő. A lokális múlt társadalmi konstrukciójában

[36] Jakab 2012, 41.

[37] Keszeg 2007, 178.

[38] Keszeg 2007, 178.

[39] Biró 1998, 206.

fontosabbá vált a különböző események kiszűrése, mint azok felidézése.[40] A német-sváb identitás, a sváb nyelv, a deportálásokról, a kitelepítésekről való beszéd a *szervezett felejtéssel* leírható rejtett tudás halmazába került.[41] A kommunikatív emlékezetet a deportáltak társadalma saját maga cenzúrázta. Az amnézia látszólagossága abból adódik, hogy bár vertikálisan a generációk között nem vagy csak alig zajlott kommunikáció, horizontálisan a saját korosztályon belül viszont nagyon is.

Szántó (Scheibli) Anna (1927) vállaji deportált a vele készített interjúban úgy emlékezett vissza, hogy gyerekeinek is, és unokáinak is sokat mesélt a Szovjetunióban megélt dolgokról, a deportálás körülményeiről. A fiával, Szántó Józseffel (1957) készített interjú erősen árnyalja azt a képet, amelyet édesanyja a deportálásról szóló családon belüli beszélgetésekkel kapcsolatban bemutatott. Visszaemlékezése szerint gyerekkorukban csak nagyon keveset meséltek nekik a szülők – az édesapja hadifogoly volt – a deportálásról, illetve a fogságról. A deportálással kapcsolatos visszaemlékezések részletesebbé válása szerinte csak azután következett be, miután édesanyját, jóval a rendszerváltás után, többen is megkeresték – újságírók, kutatók, egyetemisták –, és interjúkat készítettek vele. Véleményem szerint a deportálásról való beszédnek a megerősödése az állami erőszak enyhülésének és a külső érdeklődésnek az együttes következménye. A két emlékezés összevetése nem cáfolja Szántó Anna narratívumát, csupán megváltoztatja a súlypontokat, és megerősíti azt a meggyőződésemet, hogy az elhallgatás mint narratív stratégia általános jelenség volt, legalábbis a vállaji és mérki svábok körében.

Az alábbi interjúrészlet ugyancsak az elhallgatásról szól, az interjúalany interpretációját is megismerhetjük.

> P: Mondhatom, úgy nőttem fel, úgy lettem nagykorú, hogy én még a málenkij robotról nem is tudtam. És amikor már nagyobb lettem, akkor kezdtek el mesélni. Apukám kezdte a katonaélményeivel, akkor megtudtuk, hogy valamék nagynéni, rokon vagy szomszéd Oroszországban volt, de ez megint egy olyan, hogy Oroszországban volt. Nekem a keresztanyám volt Oroszországban. Hogy ő honnan tud olyan jól oroszul? Hát mert kinn volt Oroszországban.
> K: Így derült ki?
> P: Igen. És akkor miért volt ott kinn? Na, és akkor mondták, hogy ez a háborúban történt. Mindig csak annyit mondtak, amennyit nagyon muszáj volt. Mindig megpróbálták a dolgot, hogy majd ha megnősz. Nézze, én már anya voltam, engem akkor tartottak elég érettnek, hogy egyáltalán elmondják.
> K: S akkor ez hogy zajlott?
> P: Nem anyuék, nekem egy bácsi mesélte, aki elmondta, hogy: Tudod te, É-m? És akkor mondom, hogy igen, tudok róla, és akkor..., elmesélek neked egy történetet, elmondott egyet. És akkor otthon kérdeztem, hogy tényleg ilyenek voltak? És akkor mondták, hogy igen, és akkor a férjemmel is leültünk, hogy te, hallod, teneked is a nagynénéd oda volt, és akkor mentünk hozzájuk, hogy...
> K: Ő sem tudta?
> P: De, tudta, hogy volt, de: Tessék már mesélni róla. S nahát, ez nagyon szörnyű volt, fiam, azt el kell felejteni, nem kell arról beszélni. A velük egykorúak tudták, de minket mintha meg akartak volna ettől kímélni. Meg akartak kímélni. Tényleg ez volt a szándék. És később, ahogy idősödtünk, akkor tartottak bennünket szerintem elég méltónak arra, hogy megosszák velünk. Úgy gondolták, hogy akkor már fel tudjuk dolgozni? Meg megértjük? Átérezzük?

[40] Burke 2001.
[41] Connerton 1991, 14.

De melyek voltak az emlékezés helyszínei és szituációi? Hol kerülhetett sor a generációs emlékezésre? Ez volt számomra az egyik legfontosabb megválaszolandó kérdés. Hiszen a válasz rá az elszenvedett traumák feldolgozásában működésbe lépő társadalmi struktúrákba is betekintést enged. Az interjúk alapján két olyan szituációt említettek, amelyben a deportálásokra való emlékezés félig nyilvános térben zajlott. Az egyik a hagyományos sváb társadalomban működő szokás, a *hostubálás* intézménye volt. A szomszédolás, a téli időszakhoz kötődő szokás, szocializációs és kommunikációs aktus, a szomszédok és rokonok meglátogatták egymást. A fiatalokat azonban, a már említett módszerekkel, kizárták ebből. A hostubálás szokása a kommunista időszak folyamán megszűnt.

> A: – De akkor még nem úgy vót, mint most. Akkor még összejártak az emberek, mentünk, így mondtuk akkor svábul: hostubálni. Mentünk a szomszédba meg a rokonokhoz meg a testvérekhez meg összevissza, akkor mentünk. De máma mán mindenhol zárva van a kisajtó, ha valami baj vóna, be se tudnának menni, mert mindenhol zárva van a kisajtó. És akkor mentünk, és összejártunk, és akkor erről beszélgettünk, legtöbbet erről, hogy mi vót, hogy vót, legtöbbet.
> K: – Mi az, amiről a legtöbbet beszéltek?
> A: – Hát, vót az is, hogy a lágerrül beszéltünk, vót az is, hogy mikor kivittek bennünket, meg vót az is, hogy hol dolgoztunk, meg mikor milyen alkalom vót, vagy mikor mi érdekelte az embereket vagy a rokonokat.
> K: – Tehát mindig kérdezték, hogy hogy volt?
> A: – Mindig kérdezték, hogy aztán hogy vót, meg vót, mikor viccelődve, vót, mikor sírva.
> K: – Viccelődve?
> A: – Viccelődve, igen. Azt mondta az egyik, hogy na, aztán hogy vót, mikor az oroszok megfogtak benneteket? Mondom, minket nem fogtak meg az oroszok. Nem szabad vót az oroszoknak, ha olyan lett vóna, azt rögtön agyonlőtték vóna.
>
> (Szántó [Scheibli] Anna [1927], Vállaj)

A másik emlékezés-/kommunikációs szituáció nagyjából az előbbi elsorvadásával egy időben jelent meg. A téeszen belüli brigádok is emlékezetközösségekké váltak. Minthogy ezeknek a csoportoknak az összeállításában már kevésbé volt érvényesíthető a generációs és bizalmi közösségi szándék, ezért ez a helyszín már átvezet a kommunikatív emlékezet regiszterébe.

Kommunikatív emlékezet

A rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő években a deportáltak mesélni kezdtek. Az addig elhallgatott történetek előkerültek, és rövid időn belül, a kutatói tevékenység hatására is összeállt egy deportálásokról szóló narratívumkészlet. A kommunikatív emlékezet, a családon, közösségen belül meginduló mesélés a rejtőzködésből való kilépést jelenti, egy generáció fellélegzését. Az elfojtott emlékezet kiszabadulásával felszínre tört az identitástudat.

Az emlékezet a generációk közötti kommunikáció egyik formája, s mint ilyen a kulturális tudás átadásának a módozata is egyben.[42] A kulturális tudás egy közösség által közösen birtokolt tudást jelent, amely egyenlőtlenül oszlik meg a csoport tagjai között.[43] A deportálásokról mindenki tudott, a fiatalabbak azonban legtöbbször mindössze annyit, hogy a településről sokan voltak a Szovjetunióban, azzal viszont, hogy ez pontosan mit jelentett, hosszú ideig csak nagyon kevesek voltak tisztában. Ez változott meg a rendszerváltást követően, előbb lassan, majd fokozatosan kiterebélyesedve bekövetkezett a kulturális tudás átadása. Az interpretatív antropológia a kultúrát eseményként definiálja, a kulturális tudást pedig a gyakorlathoz köti, azaz kulturális jelentés annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan újraalkotják, újradefiniálják.[44] A deportálásra való emlékezés mindezek tükrében olyan kulturális gyakorlatként értelmezhető, mely az emlékezések alakzatainak módosulása szerint változó módon definiálja újra és újra a lokális sváb kulturális tudást.

Kollektív emlékezet

A kollektív emlékezet megteremtése a társadalom önlegitimációjának egyik formája, amellyel egyszerre kívánják bizonyítani létjogosultságukat a jelenben és a történeti térben. A kollektív emlékezet megteremtése Vállajon és Mérken már az emlékműállítások előtt megindult, a deportálásról készült szakdolgozatok, cikkek, tanulmányok ennek az építőkockái.

A szatmári svábok deportálásra vonatkozó megemlékezési szertartásait Marinka Melinda „újszerű hagyománynak" nevezi.[45] A megemlékezéseket a társadalmi amnéziából kifejlődő új alakzatként értelmezi a szerző, és az emlékműállítások megkezdésének időszakára datálja megjelenésüket.

A Magyarországon található két szatmári sváb falu nyilvános megemlékezési gyakorlatát vizsgálva nem tekinthetünk el a romániai sváb falvakkal való összehasonlítástól. Mind a magyar, mind a román oldalon élők identitásában elidegeníthetetlen a közös származás és az

[42] Jakab 2012, 15.
[43] Keesing 1979, 17.
[44] Niedermüller 1994, 111.
[45] Marinka 2013, 53.

azonosságtudat. Ezt a korábbi időszakokban és a napjainkban is fennálló szoros kapcsolatrendszer is megerősíti.[46] Vállaj és Mérk megemlékezési szertartásainak megindulását nagymértékben elősegítette a romániai sváb testvértelepülésekkel fenntartott szoros kapcsolat. Az első szatmári sváb deportáltemlékmű felállítására 1992-ben került sor a romániai Kisdengelegen,[47] míg Vállajon az első nyilvános ünnepségre és emlékműállításra csak 2006-ban. A megemlékezés szervezője, Vállaj polgármestere még 2006-ban is úgy érezte, hogy nagy bátorság kellett ahhoz, hogy a deportálások emlékezetét kivigyék a nyilvános térbe.[48] Ezt a nagy időbeni eltérést leginkább a két magyarországi település háború utáni bezárkózásával – amelyet a kitelepítés fenyegetése itt tovább fokozott – tartom magyarázhatónak. A befelé fordulás következménye a romániai települések gyakorlatától eltérő etnikai stratégiák választása és alkalmazása lett. Ezek közül az egyik leginkább meghatározó az etnikai alapú, Németországot célzó mobilitásban megfigyelhető különbség. A romániai településeken ez meghatározó stratégiává vált az 1960-as évektől, a magyar oldalon viszont szinte teljesen hiányzott. A nehéz körülmények, a könnyebb boldogulás reménye erőteljes kivándorlási hullámot generált Németország irányába a Romániához tartozó szatmári sváb falvakban. Az általános ellátási zavarokkal, félelemmel, kilátástalanságérzettel terhelt romániai környezetből való menekülés lehetőségét vetette fel a romániai németek – „humanista" családegyesítésnek álcázott – tervszerű kitelepítése.[49] A kivándorlásnak két formája volt: egy legális, melynek során egész családok vándoroltak ki, és egy illegális, mely többnyire egyének szökését jelentette. A szökés minden esetben megterhelő volt a családok számára, hiszen egyet jelentett a családról hosszú időre való lemondással. A szökött személyek nem térhettek vissza egészen addig, amíg német állampolgárságot nem nyertek. A későbbiekben a Németországba kivándoroltaknak kulcsszerepük volt a deportálásokra való megemlékezések megindulásában, egyrészről anyagilag támogatták az emlékművek felállítását, másrészt meghatározó szerepet játszottak a sváb-német identitásfolyamatok megindításában és fenntartásában. A romániai településeken lakó svábok a németországi rokonsági hálózaton keresztül a német identitás hordozóinak olyan társadalmi bázisával rendelkeztek, amely a

[46] Vállaj és Csanálos párválasztási preferenciáinak történeti vizsgálata (Szilágyi 2014) a szatmári svábok körében rendkívül sokáig fenntartott és erőteljes endogámiára derített fényt. Az országhatár az új házassági kapcsolatokat kizárta, a rokonsági rendszerek mentén azonban a kapcsolat állandó maradt, a rendszerváltást követően pedig ez jelentette a kapcsolatok újjáéledésének egyik bázisát.
[47] Marinka 2013, 153.
[48] P: – És igazából 2006-ban volt az az átütés, amikor kellett egy kis spiritusz is hozzá, hogy kiálljon az ember, és mikrofon előtt elmondja a málenkij robotot. Mert addig még valóban nagyon tabu volt ez a téma.
K: – Még 2006-ig is?
P: – 2006-ig is. Azért mondom, hatba' volt egy kis mozgolódás, de még akkor is néztek körül, amikor a mikrofonnál álltam.
K: – De miért?
P: – Hát ugye nálunk ez a meghurcoltatás nagyon sok, jellemzően településfüggő, de általában azért a húsz-huszonöt százaléka soha nem tért vissza annak idején. Tehát piszkos mély nyomot hagyott. Szinte nincs olyan ház, nincs olyan család, akinek ne lett volna valaki. Tehát nagypapa, koma, sógor, barát, mindenkinek volt valamilyen érintettje.
[49] Pozsony 2009, 55.

szülőföldön kibontakozó identitásmozgalmakat beindíthatta, míg a vállajiaknál, mérkieknél ez szinte teljesen hiányzott. A romániai sváb településeken a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kitermelődött egy új, német identitástudat, aminek a legfontosabb hozadéka a fiatalabbak Németországot megcélzó mobilizálása volt. A magyarországi falvakban a német identitás nyilvános felvállalása sokkal később következett be, és irányai is eltérőek voltak a romániaitól, minthogy mozgatórugói és következményei jellemzően nem gazdasági, hanem főként kulturális jellegűek voltak.

A kilencvenes években a politikai változások hatására a szatmári sváb falvakban német identitáson alapuló kulturális és társadalmi kezdeményezések történtek. A román oldalon megjelentek a sváb néptáncegyüttesek, népzenei együttesek, megszervezték az első deportálttalálkozókat. Később a magyar oldalon fekvő települések is bekapcsolódtak a német és még inkább sváb identitásteremtő mozgalomba. A Vállajon 2001-től minden évben megrendezett strudlifesztivál[50] a kulturális régióépítés[51] legfontosabb eseményévé vált. Míg a strudlifesztivál a sváb eredetű közösségek megmutatkozásának az identitás felvállalásának és reprezentációjának a színtere, a deportálttalálkozók megemlékezési szertartások, a közösség összetartozásának belső igényét elégítik ki, ugyanakkor az etnicitás megjelenítésének is az eszközei. Előbbi az ünnepek, utóbbi a rítusok koreográfiája szerint szerveződik. Míg a fesztivál mindenkinek, addig a találkozó csak az érintetteknek – deportáltak, hozzátartozók és leszármazottak – és a (kötelező) meghívottaknak szól (sváb és német, román és magyar politikai és civil szervezetek képviselői).

A deportáltak találkozói

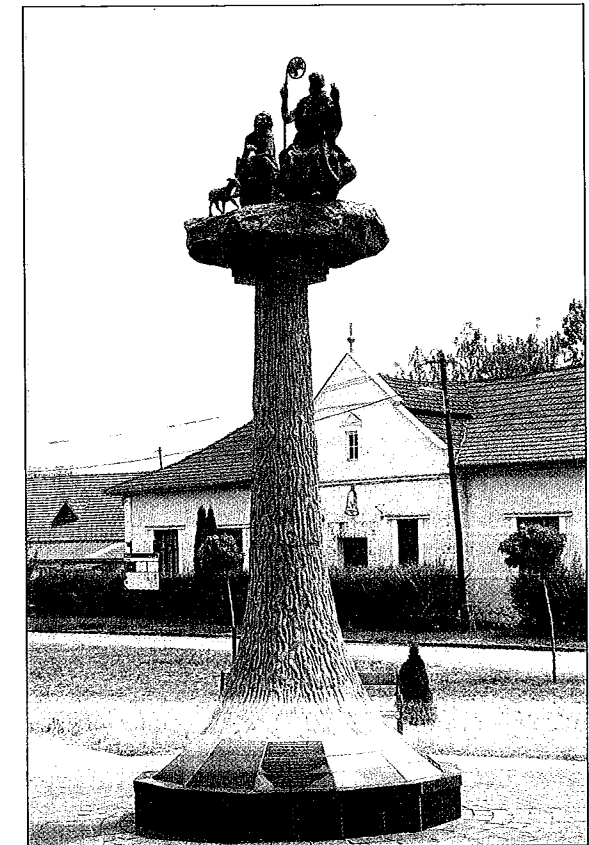
A romániai deportáltak találkozóira körforgásszerűen, minden évben más-más településen kerül sor. A magyarországi részen csak Vállajon szerveznek nyilvános megemlékezést. A romániai és a vállaji megemlékezések nagyon hasonló módon zajlanak, néhány dologban mégis eltérnek. A vállaji megemlékezésre október 20-án, a Szent Vendel-napi búcsú alkalmával kerül sor, nem pedig januárban, az elhurcolások havában.

> Október 20-át pedig azért választottuk, mert ez volt az a dátum, amelyet a málenkij robotosok egy fogadott ünnepnek neveztek el. Egész pontosan ez ünnep volt már annak idején is, mert a vállaji templomban két templombúcsút szoktak tartani: az egyiket pünkösdkor, a Szentlélek, a másikat pedig október 20-án, Szent Vendel-napján, az állatok védőszentjének ünnepén. Akkor tartották a másodikat, és annak idején az utolsó hazaérkező málenkij robotosok azt mondták, hogy amikor már mindenki hazajön, akkor a legközelebbi nagy ünnepen fognak hálát adni azokért, akik hazajöttek, és imádkozni azokért, akik nem. Így maradt ez az október 20-a rajtunk. Amúgy jellemzően mindenhol az elhurcolás napjának környékén, tehát január 3-a és tizenvalahányadika között szokott lenni a határon túli településeken. Mi ezt úgy lecsaptuk, ezt az időpontot, és gyakorlatilag azóta ez egy búcsú is, tehát nagyon sok a résztvevő a határ túloldaláról, mint akár egy Máriapócsra zarándokol át [sic!]. Több busszal szoktak érkezni, rendesen processzióval meg mindennel.
>
> (Vilmos István polgármester, Vállaj)

[50] Az első strudlifesztivált Mérken tartották 2001-ben.

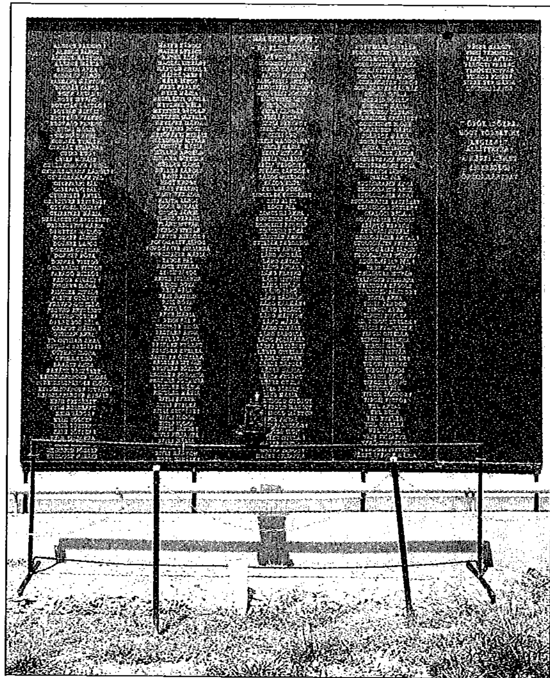
[51] Fejős fogalomértelmezésében a régió politikai implikációkkal rendelkező társadalmi, kulturális kategória, mely nem az egyén személyes électerét jelenti, hanem egy tágabb területet jelöl, mely az intézményesülési folyamatok és a létrehozott intézmények révén tudatunk részévé válik. Fejős 2002, 75.

A megemlékezés a rendezvénynek otthont adó településen megtartott ünnepi misével kezdődik, melyet többnyire a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye püspöke celebrál, majd a deportáltak emlékművénél[52] kegyeleti eseménnyel folytatódik, ahol a deportálást megidéző beszédek hangzanak el: Romániában a politikai és vallási vezetők, valamint a közösség történetével foglalkozó belső és külső értelmiségiek előadásában német, román és magyar nyelven. Addig, míg a személyes, generációs és kommunikatív emlékezet által termelt narratívumok az egyéni és közösségi szenvedést, a kitartást, a helytállást, azaz a

A deportáltak emlékműve Vállajon

[52] Schell Csilla a kihurcolási és kitelepítési emlékművekről állapította meg, hogy azok funkcionálisan átveszik a hiányzó betelepítési emlékművek szerepét is, és őrzik az egykori német lakosság lenyomatát a közösségi történelemben (Schell 2008).

A deportáltak emléktáblája Mérken

mikrotársadalmi vonatkozásokat domborítják ki, addig a kollektív emlékezet narratívumaiban az események nagy történelmi kontextusban való elhelyezése a domináns.

A vállaji megemlékezéseken, a szervezők szándéka szerint, nem jelennek meg politikai szereplők. A megemlékezés kizárólagos nyelve a magyar, minthogy a német nyelv ismerete a lokális közösségben elhanyagolható.

Az emlékművek szinte kivétel nélkül a települések szakrális tereiben, a temetőben vagy a templom közelében állnak.

A koszorúzást követően a szervező polgármesteri hivatalok vendégül látják a szertartás résztvevőit. Erre legtöbbször a helyi kultúrotthonban kerül sor. Az evés-ivás közben további köszöntő és emlékező beszédek hangzanak el, majd a helyi és meghívott sváb zenei együttesek és tánccsoportok lépnek fel.

A vállaji és a romániai megemlékezések közötti legnagyobb különbség a találkozó vallással való viszonyában van. Vállajon egy létező ünnepre, a Szent Vendel-napi búcsúra építették fel a megemlékezést, a hangsúly is a vallási jellegen van. Ezzel szemben a romániai oldalon a megemlékezés öltött vallási jelleget az egyház intenzív részvétele miatt. Persze nem valami külső tényezőként jelenik meg az egyház ezen az eseményen. A római katolikus vallás a szatmári sváboknál a legfontosabb identitásalakzat.[53] Az asszimilációs folyamatban a református magyarsággal szembeni másságtudat alkotóeleme.

[53] Marinka 2007.

A kitelepítés

Vállajon és Mérken a deportálás narratívájának fontos epizódja a kitelepítés. A magyarországi németek kitelepítése, melyre 1946 és 1948 között került sor, a vállaji és mérki svábok identitására mért újabb csapás volt, annak ellenére, hogy a két falut a kitelepítés csupán fenyegetésként érte el. Mérken és Vállajon is készült ugyan kitelepítési lista, melyen összesen hatszázhatvanhét személy szerepelt, de csak tizennégyet távolítottak el, további harmincegy személy pedig önként távozott.[54] Tehát Vállaj és Mérk sváb lakosságának kitelepítésére végül nem került sor. Ebből az időszakból származik a vállaji és mérki svábok vonatkozó „szalonnamagyarok" elnevezése is. A nevek magyarosításával a kitelepítést akarták megelőzni. A kitelepítés a gazdálkodásorientált közösség számára a létbizonytalansággal, az értékek totális elvesztésével fenyegetett. A vesztes háború, a deportálások formájában már megtörtént, illetve a kitelepítés formájában készülőben lévő újabb retorziós események az etnikai kötöttségektől, sőt sok esetben annak még a látszatától való menekülési stratégiát is eredményezett. A németséghez tartozás egyszerre olyan negatív stigmává változott, amelytől mindenképpen igyekeztek megszabadulni. A névről való lemondás mellett a német nyelvű könyveik elégetésére is sor került. Nemcsak azok tettek így, akik korábban kedvezményezettjei vagy haszonélvezői voltak a nemzeti alapú megkülönböztetésnek, hanem azok is, akik nyelvükben és identitáspreferenciáikban nem, csupán nevükben hordozták a német származás emlékét. „A megelőző évtizedek névmagyarosítási kampányai nyomán a közvélemény felfogásában a név etnikai karaktere és a névviselő nemzeti hovatartozása között kialakult szoros kapcsolat miatt tarthatta a német hátterűek nem kis hányada a nyilvános önbemutatás »nemzetiesítését« a stigmatizált helyzetből való menekülés egyik lehetséges útjának."[55]

A névváltoztatásra vonatkozó hatósági szabályozás következtében azonban nem akárki választhatott új, magyar nevet, csak azok a személyek, akik nem voltak Volksbund-tagok, és semmilyen párttevékenységet sem folytattak. A szabályozások később változtak, egyre szigorúbbak lettek, egyre több előéleti igazolást kértek a névváltoztatást kérelmezőktől, valamint egyre több politikai szervezet és intézmény formált jogot arra, hogy az érintettek előéletét véleményezze.[56]

A deportálás és a kitelepítés következményei

A „szocialista" korszakban megszűntek a román kormány németesítési törekvései, de a német nemzeti mozgalom is erejét veszítette. A második világháborút követő, német származáshoz[57] köthető meghurcoltatások nagyon erős negatív élményekkel töltötték fel a német

[54] Czibulka–Heinz–Lakatos 2004, 324.

[55] Kozma 2002, 45.

[56] Egy 1945. június 13-án kibocsátott belügyminisztériumi rendelet a magyar hatóságoknak a névváltoztatásokra vonatkozó határozatait tartalmazza. Közli: Kozma 2002, 52.

[57] Szándékosan nem használom az identitás fogalmát a származás helyett, mert a deportálás, illetve a kitelepítés fenyegetése nemcsak azokat a svábokat érintette, akik a Gauamt vagy a Volksbund tagjai

identitástudatot, aminek következtében – a különböző nemzeti mozgalmak és állami érdekek megszűntével – a szatmári svábok, immár saját sorsuk irányítóiként, a magyarsághoz való közeledést választották. Az iskolai oktatás nyelve is a magyar lett mind Magyarországon, mind Romániában. De míg Romániában ez a folyamat jellemzően a közösségek döntése volt, addig Magyarországon a hatalom által szigorúan kontrolláltan és erőszakoltan zajlott. Vállajon botrány kerekedett, amikor egy helyi nyugdíjas tanárnő a hatvanas évek első harmadában németórákat tartott néhány vállaji lánynak. Az ügyről csak a visszaemlékezések szolgálnak információval. A nyelvórák ingyenesek voltak, a visszaemlékező szerint a diákok kezdeményezték. Az órákra az iskolai programon kívül, a tanárnő otthonában került sor. Arról nincsenek adatok, hogy a szülők tudtával zajlottak-e. Néhány alkalom után a dolog kitudódott, azonnali hatállyal megszüntették, a csoportba tartozó diákok szüleit megrótták. Sz. J. szerint – a nővére is tagja volt a csoportnak – csak azért nem lett nagyobb bajuk belőle, mert az iskolaigazgató lánya is részt vett az órákon, így az ügyet elsimították. Ez az esemény, illetőleg az említése jól érzékelteti a német identitástudat nyilvánossá váló legkisebb hajtásaival szembeni hatalmi stratégiát. A hangsúly a nyilvánosságon van, hiszen a származás elidegeníthetetlen módon jelen volt a településen, viszont minden publikus megjelenítését megtiltották. Nem szerveződhettek hagyományőrző csoportok sem.

A szovjet hatalommal való találkozás az első, személyes tragédiákkal terhelt deportálás- és kitelepítésélmény közvetlen következményein túlmenően, agresszívan és a lokális szempontokat figyelmen kívül hagyva módosította a vállaji és mérki sváb közösség fejlődéstörténetét. A megfélemlített és bezárkózó közösségekben a kommunista hatalom szinte társadalmi ellenállás nélkül építette ki új gazdasági és társadalmi rendszerét.

A svábok kormányzati szintű rehabilitációjára és a deportálás narratívájának legalizálására 2007-ben került sor, amikor Szili Katalin, akkori házelnök, az elhurcolások hatvanadik évfordulója alkalmából szervezett konferencián, az Országházban bocsánatot kért. 2013. december 17-én pedig az országgyűlés január 19-ét a magyarországi németek elhurcolásának és elűzetésének emléknapjává nyilvánította.[58]

Összegzés

A kutatás során szerettem volna megismerni azokat a kommunikációs szituációkat, amelyekben a deportálással kapcsolatos narratívumok megfogalmazódtak, továbbadódtak. Szerettem volna megismerni azokat a nyilvános és nem nyilvános csatornákat, amelyeken a deportálásra emlékezés megvalósul(t), különös tekintettel a megemlékezésnek mint történeti jelenségnek a változásaira. E szándékaimat részben meg tudtam valósítani. Sikerült elkülönítenem azokat a regisztereket, amelyekben a deportálásra való emlékezésre sor került. Fontosnak tartom a kutatás folytatását, hiszen az érintettek nagy száma miatt újabb és újabb emlékezési színterekre derülhet fény. Ahány család, annyi lehetséges emlékezési gyakorlat, mert bár a jelenlegi információk alapján az állapítható meg, hogy a deportáltak elzárták a kommunikációs csatornákat, és a kommunizmus időszakában zárva is tartották azokat, de lehettek kivételek, ebben az esetben pedig a kommunikatív emlékezet vizsgálatát ki kellene terjeszteni a harmadik generációra is.

voltak, esetleg más formában nyilvánították ki németségüket, hanem azokat is, akik magyar érzelműek voltak, nem álltak kapcsolatban az említett szervezetekkel, és nem SS-alakulatokban, hanem a honvédségben szolgáltak.

58 Ezen a napon indult Németországba a német lakosokat szállító első szerelvény.

A deportálásokra a szatmári svábok egyrészről a nem emlékezéssel, másrészről az identitás bizonyos alakzatainak – nyelv és etnicitás – a feladásával reagáltak. A kényszerhelyzet szülte önkéntes asszimiláció egy korábban már megindult folyamatot gyorsított fel hihetetlen módon, annyira, hogy az még a generációváltás előtt végbement. Az elhurcoltak hallgatásának a következménye az lett, hogy a deportálások emlékezete a természetesnél jóval korábban átkerült a kommunikatív emlékezetből a kollektív emlékezet területére. Pontosabban a két gyakorlat mintegy húsz évig párhuzamosan működött. Sőt a kollektív megemlékezések hatására termelődött ki – a kommunikatív emlékezeten keresztül – a deportálás narratívumkészletének a legnagyobb hányada. A romániai oldalon, a korábban ismertetett okok miatt, az emlékezés szervezésének igénye sokkal hamarabb felmerült, mint Vállajon vagy Mérken. Az itteni nyilvános megemlékezések a szomszédos romániai minták hatására és mintájára szerveződtek, és a résztvevők jelentős része is onnan érkezik.

Felhasznált irodalom

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz.

Baier, Hannelore (szerk.) 1994: *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică. 1945. Culegere de documente de arhivă.* Sibiu, Forumul Democrat al Germanilor din România.

Barabás László 1989: A szatmári svábok „felfedezése" a német népcsoportpolitika számára az első világháború után. In *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára.* Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 292–303.

Baumgartner Bernadette 2012: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940).* Kolozsvár, Kriterion.

Bindorffer Györgyi 2001a: A magyarországi németek hazaképe. Magyar és német együttélés a közös házában. Betelepedés, asszimiláció, nemzeti identitás. *Barátság,* 2001 (8) 2. 3151–3153.

Bindorffer Györgyi 2001b: *Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató Intézet.

Biró A. Zoltán 1998: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról.* Csíkszereda, Pro-Print.

Bura László 2001: *Csanálos. Falumonográfia.* Csíkszereda, Státus Kiadó.

Burke, Peter 2001: A történelem, mint társadalmi emlékezet. *Regio,* 2001 (12) 1. 3–21.

Connerton, Paul 1991: *How Societies Remember.* Cambridge, Cambridge University Press.

Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (összeáll.) 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Czövek István (szerk.) 2001: *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig.* Vállaj, Vállaj Község Képviselő-testülete.

Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, Osiris Kiadó.

Hauler, Ernst 1998: *Istoria nemților din regiunea Sătmarului.* Satu Mare, Lamura.

Jakab Albert Zsolt 2012: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
Kardos Dezső 1999: *Vállaj község története.* Vállaj, Vállaj Önkormányzata.
Keesing, Roger M. 1979: Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologist,* 1979 (81) 1. 14–36.
Keszeg Vilmos 2002: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Kolozsvár, Komp-Press.
Keszeg Vilmos 2007: Élettörténetek populáris regiszterekben. In Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák történetek.* Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság. 151–197.
Keszeg Vilmos 2011: *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
Kozma István 2002: Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–73.
Lampland, Martha 1994: Family Portraits: Gendered Images of the Nation in Nineteenth-Century Hungary. *Gender and Nation East European Politics and Societies,* szerk. Böröcz J.–K. Verdery, 1994 (8) 2. 287–316.
Mariás József 2011: *Scheffler János emlékek Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyében.* http://www.szatmariegyhazmegye.ro/url/Scheffler-Janos--emlekek 2012. június 6.
Marinka, Melinda 2007: A szentháromság tiszteletének kialakulása a szatmári sváboknál a táj szakralizációjának következtében. In Újváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendős Novák László tiszteletére.* Nagykőrös–Debrecen, Debreceni Egyetem. 447–461.
Marinka, Melinda 2013: 21. századi sváb ünnepek identitásőrző jellege Szatmárban. Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai. *Studia Folkloristica et Ethnographica,* 2013. 144–159.
Merli Rudolf 1999: *Mezőpetri története.* Mezőpetri–Bubesheim, magánkiadás.
Merli Rudolf 2001: *Mezőfény története.* H. n., magánkiadás.
Németi János (szerk.) 2009: *Kálmánd története.* Zilah, Kálmánd Község Önkormányzata.
Niedermüller Péter 1994: Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika,* 1994/13–14. 89–129.
Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas,* 1999 (10) 3. 142–157.
Pozsony Ferenc 2009: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
Reszler Gábor 2001: Vállaj története 1920–1944. In Czövek István (szerk.): *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig.* Vállaj, Vállaj Község Képviselő-testülete.
Sárándi Tamás 2012: A visszanémetesítés tétje: anyanyelvi oktatás kérdése a szatmári sváboknál az 1930-as években. In Paula Virag (szerk.): *300 de ani de la colonizarea şvabilor dunăreni în comitatul Satu Mare.* Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean. 30–51.
Schell Csilla 2008: Teret nyert emlékezetek. „Kitelepítési emlékművek" magyarországi német községekben. *Szabadpart,* 2008/36.
Schwegler István é. n.: *A vészkorszak krónikája.* Kézirat.
Szilágyi Levente 2014: Párválasztási preferenciák a magyar–román határ által elválasztott két sváb településen, Csanáloson és Vállajon az 1825-től 1944-ig terjedő időszakban. In Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-lore XXXI. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve.* Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 123–144.
Tempfli Imre 1996: *Adalékok egy honfoglaláskori település történetéhez.* Szatmárnémeti, Szentgyörgyi Albert Társaság. (Otthonom Szatmár Megye, 5).
Varga Éva Mária 2008: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956).* http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/disszertvargaeva.pdf 2015. augusztus 19.
Vonház István 1931: *A Szatmár megyei sváb telepítés.* Pécs.

SZILÁGYI ZSOLT

„Mindegy, Csohány, Csohány – kész"

Egy hajdúnánási család megpróbáltatásai 1944 és 1952 között

Megindító, egyben pattanásig feszült helyzet: két rokon családapa tanakodik késő éjszaka egy Hajdúnánástól északra fekvő tanyán, hogy mitévők legyenek. Dönteni kell. A helyzet, amelybe kerültek, a rossz és a kevésbé rossz közötti választást hagyta csupán. Összepakolni néhány szükséges holmit, és menekülni, hátrahagyva mindent, ami addig az életet jelentette; vagy helyben maradni, s megvárni, amíg a szovjet hadsereg katonái elérik a várost. A kérdés utólag talán nem is kérdés, csak az, hová menjenek. 1944. október 9-én hajnalban mindkét család szekérre pakolt, és útnak indult a Tisza felé, hogy átkeljen az akkor még biztonságot ígérő túlpartra.

Az események láncolata részben ezzel veszi kezdetét, részben évekkel, évtizedekkel korábbra nyúlik vissza. A felidézett kora őszi éjszakán zötyköլődő szekér egyik utasa az a tizedik életévében járó kisfiú, aki két emberöltővel később is csak nagyon lényegre törően, alig „kitapintható" érzelemmel osztotta meg a történteket. Szűkszavúan, mert régen volt, és mert a világ körülötte épp csak értelmet kezdett nyerni, de szűkszavúan azért is, mert fájdalmas – talán nem is annyira akkor, mint most, egy hosszú életút tapasztalatából visszatekintve –, hiszen nyilvánvaló, minden megváltozott azon az éjjelen.

*

A következő oldalakon *megérteni* törekszem, mit jelenthetett a kisfiúnak, Csohány Jánosnak az a megpróbáltatássorozat, amelyet 1944 és 1952 között a családjával együtt élt át. Ehhez a több mint húsz alkalom során rögzített harmincórányi hangfelvétel szolgál forrásul,[1] amelyből döntően az említett időszak eseményeit és annak előzményeit tartalmazó részeket használtam fel (lásd a *Mellékletben*). A jelentésadáshoz, illetve a kontextusba he-

[1] Az interjút a 2014. február 26-a és 2015. január 13-a közötti időszakban rögzítettem „A Magyar Református Egyház elmúlt száz éve életútinterjúk tükrében" elnevezésű projekt (2010–2015) keretében. A hanganyag legépelésében – amely 842 000 karakter, több mint 21 ív – Bíró Éva nyújtott segítséget, gondos munkájáért elismerés illeti. Köszönettel tartozom dr. Csohány János professzor úrnak, mert hozzájárult, hogy a vele készített interjú mellékletben közölt szerkesztett részletét felhasználhassam jelen munka elkészítéséhez. Végül köszönet illeti a nevezett vállalkozás projektvezetőjét, Hosszú Gyulát, amiért lehetővé tette, hogy a Károli Gáspár Református Egyetem honlapján történő megjelenés előtt használjam az életútinterjút társadalomtörténeti elemzés céljából.

lyezéshez azonban a teljes életútinterjú-anyagára támaszkodtam, s a személyes együttlétek tapasztalataira is építettem.

Csohány Jánost, a tucatnyi korábbi interjúalanyomhoz képest, több szempontból is páratlannak gondolom. Nemcsak azért, mert precizitásra, apró részletek elmondására törekvő, remek előadó, aki szüntelen figyeli hallgatója metakommunikációját, hanem azért is, mert zárkózottsága sok tekintetben a jó néhány találkozás ellenére sem oldódott látványosan. Számos emlékét, tapasztalatát megosztotta ugyan, de érzéseit igyekezett elfedni. A múlthoz való közelítések közül mind az egzisztenciális, mind az intellektuális mód fellelhető az interjúban, ám az érzelmi megközelítés közvetlenül csak kivételes esetben tapasztalható meg.[2] Bár nyilvánvalóvá teszi, hogy történetének töréspontjai későbbi énjének meghatározó elemei, és mint ilyen nem lehet neutrális, mégis ezekről az érzésekről nem sokat árul el. A visszaemlékezés mechanizmusa, és a múlt ezen keresztül történő megkonstruálása elvégre maga is érzés, amely gyakran mélybe szorított érzelmeket emel felszínre, és helyez az újraélés mezejébe.[3]

A beszélgetések során mindvégig úgy éreztem, hogy Csohány Jánosnak ugyan intellektuális örömöt jelent saját, illetve családja múltjának elbeszélése, jelenből történő jelentésadása, mégis kényesen ügyelt arra a látszatra, hogy az éppen elbeszélő-önmagát színleg távol tartsa a történtektől. Ez a látszati távolságtartás, amelynek csak később tulajdonítottam jelentést, és csak idővel értettem meg a szerepét, ahhoz volt eszköz, hogy Csohány megteremtse önmaga körül azt a védelmi vonalat, amelyen nem hatolhatott át az éles emlékezet, és nem ejthetett újabb sebeket. Ezért elbeszélésében a csak részben feldolgozott megpróbáltatások rossz emlékéről a számára kedves emlékekre helyeződött a hangsúly – mely folyamat természetes, önvédő mechanizmusként értelmezhető. Így nyertek különös értelmet a gondtalan gyermekévek, így erősödött fel az elbeszélés pillanatában az identitástudati rétegek közül a család nemesi származása, valamint 1944 előtti vagyonos helyzete. Olyan világnak mutatta a töréspont előtti időszakot, ahol igazán jól érezte magát, amelynek életre szóló tapasztalata a későbbi történések ellenére is mindvégig tartást biztosított számára. Ennek eszköze, hogy idillikus képet festett azokról az időkről. „Előfordult, hogy már nem is tudom, miért, szüleimnek valamilyen elfoglaltsága volt még 1944 előtt, és akkor náluk [nagyszülőknél] laktam egy hétig, vagy meddig. Nagyon kellemes volt. Nagyapám [...] nem volt egy mesélő típus olyan értelemben, hogy népmeséket mondott volna, hanem az első világháborús élményeit mondta, amik kéznél voltak neki. [...] Egyébként hosszú szárú pipája volt [..., ami] különleges művészettel volt kifaragva. [...] Úgy pipált, hogy csak a szájába szívta a füstöt [...]. Hogy ebben mi élvezet volt, én el sem tudom képzelni, de elpöfékelgetett, és közben beszélt ilyen dolgokat."

Hasonlóan nyugalmas, zavartalan képet fest a családi gazdaságról: „Édesapámnak két tanyája volt 1944-ig, ami a saját tulajdonát képezte. [...] Mi minden nyáron kint laktunk a [pusztai] tanyán, mert az volt édesapámnak a munkahelye, az üzem [..., amely]

[2] A háromféle közelítésmódról lásd Ö. Kovács 2015, 32.

[3] Ehhez lásd Gyáni 2000; Gyáni 2007; Gyáni 2010; továbbá Kovács 2011; Farkas 2015.

72,5 katasztrális hold föld volt, ebből ötvenvalahány hold volt szántó, a többi az kaszáló vagy nagy vizes időben mondjuk legelőnek használható. De ha kevésbé volt vizes idő, akkor gyönyörű széna termett rajta. [...] A kaszáló rész az akkori dűlőút mellett volt, egy lejtős területen, úgyhogy a dűlő egy részén olyan mélyen volt, hogy vizes időben ott egész nyáron ki nem száradt az árokból, sőt az árok mellett is egy kis területen a víz. Az tele volt békával, ebihallal, hát az külön élvezet volt a számomra, káka, sás nőtt azon az egész kis területen."

Jól látszik, hogy az egykori, felidézés közben átstrukturált világban nemcsak jól érezte magát, különösen a későbbi történések távlatában, hanem e világ egyben Csohány János önértelmezésének kimozdíthatatlan sarokpontja is.

Addigi világának első, meghatározó töréspontja az az éjszaka, amikor családja két szekérre pakolva elmenekült a szovjet hadsereg katonái elől. A trauma annyi, hogy hátrahagyják addigi életüket, vele együtt a biztonságot nyújtó, megszokott környezetet, de nem terjed ki, legalábbis az elbeszélésben, a teljes távol töltött időszakra. Ennek több oka is lehet. Egyfelől Csohány János a körülötte zajló eseménytömeg jelentésének csak egy részére eszmélhetett rá gyerekként, amit a „szülői szűrő" bizonyosan tovább árnyékolt. Másfelől a szokatlan, korábban nem tapasztalt, de összességében pozitív élmények azok, amelyek a traumát mindössze egy szűk időkeretbe szorítják. Mind a Galánta melletti vadászat, mind a morvaországi horgászat beágyazódott emléke ezt erősíti. Galánta mellett egy „erdészházban kaptunk helyet az erdészéknél. Hát az egy különleges világ volt, ott teleltünk. Megengedte az erdész, hogy egy-egy őzet vagy fácánt vagy nyulat stb. lőhessen édesapám. Együtt laktunk [... egy főtörzsőrmesterrel. ...] Őneki is volt egy sörétes puskája, aztán este elindultunk fácánt vadászni, vagy napközben nyulászni. [...] Ez nekem egy egész különleges élmény volt.

Aztán tovább kellett menni, [...] és végül is Morvaországban kötöttünk ki, ahol amerikai hadifogságba estünk. [...] Egyik oldalt irdatlan magas hegy, hegylánc [volt], lent a folyó, és egy árterület. [... Az é]lelmesebb emberek horgásztak. Úgyhogy én ott összebarátkoztam [egy] horgászó katona bácsival, aki csinált magának horgászbotot, [de] láttam [azt is], hogy a patakban hogy fogják kézzel a pisztrángot, mert az bizonyos helyekre befészkeli magát. [...] Úgyhogy még mi is kaptunk ebből, édesanyám is aztán pisztrángot készített, és akkor ettük a pisztrángot".

A távol levés időszaka akkor vált ismét negatív élménnyé, amikor a fogságból elindulhattak haza. A szovjet katonák elől menekülő család ekkor találkozott először velük. A hírük továbbra is rossz, sok jót még a háború befejeztével sem vártak tőlük. Erre utal, hogy Csohány János édesapja, a katonasapkát lecserélve, „kalapot tett föl", ami később szerepet játszott abban, hogy civilként tekintsenek rá, így a szétválasztáskor elkerülhette, hogy bevagonírozzák a többi katonával együtt, így családjával maradhatott. Csohány visszaemlékezésében elsősorban nem az akkori személyes tapasztalata alapján tűnnek fel „sötét színben" a szovjetek, akiket egyébként implicite a kommunistákkal azonosít, hanem inkább utólagos, kollektív emlékezetből megkonstruált statikus mezőben ábrázolja őket, és árnyalatok nélkül von mérleget: részeg, hazug, tolvaj banda. „Az oroszok [...] odáig voltak a szeszért, azok

állandóan ittak, mint a görbe orrú barát. Azt szerette az orosz katona, a szovjet katona, ha mindig részeg. Ha rajta múlt volna, talán soha ki nem józanodott volna. [...]

A civileket külön szedték, és [...] aztán került tolmács is: a civilek menjenek vissza a saját kocsijukhoz, mert azok kocsival mennek tovább, a katonákat szállítják majd vonattal, hadifogságba. Csak ezt nem mondták. Haza – hát ez ugye hazugság. Mindig hazudtak, úgy hazudtak, mintha olvasnák. [...]

Amikor átadtak az amerikaiak bennünket az oroszoknak, az oroszok amint ez a sok kilométeres oszlop időnként megállt, rögtön jöttek és elkezdtek zabrálni. A bakancsot davaj, és akkor le kellett vetni a katonának a bakancsot, odaadni a muszkának. Az odaadta a sajátját, aminek esetleg a talpa le volt menve [...]. És a másik, valami hihetetlen mozdulattal nyúltak [...] a csuklóra, az órát mint a bűvész úgy tudták azonnal elvenni. Pillanat alatt lecsaptak, már kint is volt a zsebből az óra."

Saját nézőpontjából tekintve, mivel ők „a menekültek", „az áldozatok", ez egyben legitimációs alapot biztosít ahhoz, hogy az „oroszokhoz" képest más elbírálás, megítélés alá essen édesapja viselkedése, aki egyfelől katonaszökevény, másfelől ő is „hazugságra" kényszerül, amikor katonaként civilnek adja ki magát. Ezek negatív konnotációját felülírja, hogy a családja érdekében cselekszik, ami egyben olyan értelmezési mező, amely erkölcsileg kikezdhetetlen.

Mindezek kontextusában édesapja lényegében hősként tűnik fel, aki döntéseivel (a szekérre pakolással, a katonasapka lecserélésével) kizárólag családja érdekében cselekszik. De az utólag értelmezett, háború előtti években betöltött szerepe, a család egzisztenciájának biztosítása, a család helyi társadalomban elért presztízse, a családfő modern technológiák alkalmazásában megmutatkozó haladó szellemisége, mind-mind olyan oldaláról értelmezi az édesapát, aki egész lényét a család érdekének rendeli alá – tulajdonképp áldozatot vállalva ezzel. Folyamatában tekintve azonban ennél árnyaltabb képet fest édesapjáról, aki, mielőtt e „heroikus", önfeláldozó szerepet magára öltötte volna, olyan dolgokat is megtett, amiről odahaza nem beszéltek, de részét képezte a „családi legendáriumnak". „[É]desanyám emlegette, hogy bizony, a te apád megtette azt fiatal korában, még nőtlenként, hogy [... egy] ménnel belovagolt a hajdúnánási Bocskai Szállóba, és a mént a két első lábával felállíttatta a biliárdasztalra, ő meg ült a hátán, és úgy ivott meg, mit tudom én, egy sört, vagy egy pohár bort, ami ugye megbotránkozásszámba ment. Az ő részéről pedig egy olyan úri gesztus [passzió] volt."

Az, hogy Csohány János elbeszélésében az édesapja másik, fiatalkori oldala is kidomborodik, megnyitja azt az értelmezést is, hogy olyan jellem volt, aki nemcsak nyitott a környezetére, hanem ahhoz igazodva alkalmazkodni is képes. Ez az alkalmazkodóképesség, sokszor szükség szülte leleményesség, olyan többlet, amely a kihívásokkal szembesülő családot a különböző válaszadásokkal átsegítette a megpróbáltatásokon. Végül az édesapa jelleméről egy olyan kép körvonalazódik, amely fia szemében feltétlen példaértékű, amellyel nemcsak ő azonosul, hanem nehézségek nélkül bárki más is, aki olvassa az elbeszélés szövegét.

*

A szenesvagon tetején hazaérkező család már az utazás alatt értesült arról, hogy házuk áll, de nem költözhetnek be, mert időközben bútorraktár lett belőle, és hogy édesapja orvos sógora, akihez Csohány János sok szállal kötődött, családjával szintén visszatért. „Az édesapám nénje [nővére] és a férje, dr. Kovács László orvos [szintén] hazajött a háborúból, és ők a házukban laktak, [...] úgyhogy mi leszállván az állomáson, Hajdúnánáson, szépen beballagtunk [... hozzájuk]. A saját házunk előtt mentünk el, és örömmel láttuk, hogy tényleg megvan, az ablakok is megvannak. Azt tudtuk, hogy a város zárja le és kezeli ezt a bútorraktárt. Az elmenekült családok meg az elhurcolt zsidók bútorait rakták be a mi házunkba – ez volt a szerencse. Ez volt a jobb, mintha beköltözött volna egy család, [és] elfoglalta volna, mert azt nagyon nehéz lett volna visszafoglalni. [...] Úgyhogy megérkeztünk, nagy volt az öröm a családban. Ott laktunk addig, amíg a bútorraktár ki nem ürült, és a házunkat akkor visszakaptuk."

Ott folytatni korábbi életüket, ahol félbehagyták, napokon belül világossá vált, hogy nem lehet. Hiába érkeztek haza, otthonukba egyelőre nem költözhettek vissza, ami önmagában is idegenségtudatot ébreszthetett, az ismerős környezet ellenére; noha erről Csohány nem szól. Talán azért nem, mert bár nem a sajátjukban voltak, az orvos nagybácsi és családja olyan szeretettel fogadta őket, hogy benne az érzés meg sem foganhatott. Hogy szülei mindezt hogyan élték meg, azt ellenben nem tudjuk meg – vélhetően az akkor még tizenéves Csohány előtt is rejtve maradt.

Mivel édesapjának nem sikerült egyértelműen tisztáznia magát a rendőrségen, később az igazolóbizottság előtt – hiszen azzal, hogy mindent hátrahagyott, a háború utáni értelmezés szerint nem a front, hanem a „felszabadító" hadsereg elől menekült el –, hamarosan az újabb következményekkel kellett szembesülnie. „[E]gyszer csak jöttek azzal, hogy édesapámat elinternálják. [...] Miért? Hát népellenes magatartás miatt, meg az, hogy elmenekült. Hiába mondta, hogy ő katona volt, nem elmenekült, [hiszen] behívták előtte. Hát aztán négy hónapot azért eltöltött az internálótáborban. Debrecenben voltak, Kismacson."

Erről az időszakról keveset mond. Nem lehetett könnyű édesanyjának, még akkor sem, ha számíthatott sógornője és sógora támogatására, hiszen nemcsak a fia előtt kellett erőt mutatnia, hanem bizonyos tekintetben a megmaradt gazdaságban is helyt kellett állnia. Ez az egyetlen olyan időszak, amikor édesanyja aktív cselekvőként jelenik meg. „Édesanyám megpróbálta [kihozni édesapámat onnan]. Debrecenben volt egy zsidó ügyvéd, nagyon nevezetes, jó ügyvéd, és az, hogy zsidó volt, az megint fontos volt. [...] Azt mondja, nézze, az, hogy katona volt [a férje], az már maga kiesik, hogy elmenekült. Egyáltalán az, hogy elmenekült, az tulajdonképpen nem lenne büntetendő cselekmény, de akkor az annak számított, mert biztosan félteni valója volt. Azt kell bizonyítani, hogy katona volt. Az meg, hogy népellenes, nem volt népellenes, arra is lehet tanúkat keríteni, stb."

Természetesen az ügyvéd és Csohány édesanyja közötti megbeszélés nem rekonstruálható ennyiből. Amit itt látunk, az Csohány forgatókönyve a lehetséges történtekre, hiszen nem volt jelen, legfeljebb csak későbbi elbeszélésből tudhatta, hogy mi hangoz-

hatott el. Ennek keletkezéstörténetéről azonban nem szól. Sokkal valószínűbb, hogy az ügyvéd szájába adott mondatok tükrözik az akkor kialakult helyzetet és a lehetséges cselekvési pályákat, de ezt csak utólag, az események későbbi történéséből konstruálhatta meg úgy, hogy az ügyvédnek „kölcsönzött mondatai" szinkronban legyenek a történtekkel. Azt azért mégsem kérdőjelezhetjük meg, hogy az édesanyja mindenekelőtt annak tükrében cselekedett, amit az ügyvéd tanácsolt. Mindenesetre szerepe ettől a ponttól ismét megváltozik. Cselekvése a férjével való kapcsolattartásra szűkül, férje táborbeli helyzetének javítására szorítkozik. Alakja fia szemében családanyából inkább a feleség szerepébe avanzsál. Férjét nemcsak anyagilag segíti kívülről, hanem lelkileg is támogatja azzal, hogy rendszeresen meglátogatja, miközben arra különösen ügyel, hogy fia is vele tartson. Ez nemcsak azért fontos, hogy az apa és fiú között élő maradjon a kapcsolat, hanem hogy a családot összefogja a nehéz helyzetben, s hogy erőt adjon a fogva tartás körülményeinek elviseléséhez. „Meg lehetett látogatni az internáltakat. Vittünk ennivalót olyankor, hogy egy kis pótlás legyen. Édesanyámmal én is voltam többször ott. Elsősorban vasárnapra lehetett menni. Hát [...] oda kijutni, szóval az nagyon nehéz volt. [... V]ittünk neki bográcsot, [és akkor] főzte az öhönt,[4] meg a lebbencslevest magának, meg ott egyik-másik társának. Azzal pótolták egy kicsit az ott kapott, meglehetősen vékonyka kosztot."

A debreceni ügyvéd felkeresésével azonban kimerül Csohány édesanyjának cselekvő szerepe férje ügyében. Sógornője „lép helyébe", azért, mert a körülmény – hogy jobban ismeri azt, akitől a segítség remélhető – mindezt szükségessé tette. Aztán nagynéném [...] átment Gottdiener nénihez, aki [...] visszajött a deportálásból, fiai is megúszták [...], és azt mondta neki, Gottdiener néni, emlékszik rá, hogy az én öcsém meg a maga fiai barátok voltak, és együtt játszottak, együtt nőttek fel. Mi nem tehetünk arról, hogy magukat elvitték, az öcsém sem tehet róla. [...] Gottdiener néni, maga, ha a megfelelő helyen szól, annak lesz foganatja, meg szólnak a fiai, kapcsolataik vannak. [A nagynéném] megmondta, hogy [az] Aczél nevű ügyvéd[del] beszéljen [Debrecenben], és bizonyítsa, tanúsítsa neki, hogy nyugodtan felléphet az öcsém érdekében, mert nem egy méltatlan ember."

Nyilvánvaló, hogy Csohány János ebben az esetben is utólag konstruálja meg az elhangzott beszélgetés tartalmát, ami ezúttal is lényeges, bár nem egyetlen szempont a jelentésadás folyamatában. Az elbeszélés korábbi eleme, mikor kihangsúlyozta, hogy az ügyvéd zsidó volt, ezen a ponton kap jelentést. Tudniillik Csohány édesapja egy zsidó szesznagykereskedő család gyermekeivel nőtt föl, akikkel különösen jó viszonyban állt. „[Édesapám] kicsi korában szamaragolt, a szomszédban lakott egy gazdag zsidó család, vagy négy házzal arrébb, [...] azoknak a fiaival barátkozott, azok hol nálu[n]k voltak, hol ő volt náluk. Akkor [édesapám] kapott egy szamarat meg egy kis kordét, mikor már nagyobb volt, akkor a zsidó fiúkkal szamaragoltak, tehát ráültek a szamárra, vagy beleültek a kordéba, mindig találtak valamit. [... Az] öreg Gottdiener bácsi[nak], [...a]zt hiszem, négy fia volt, édesapám bizonyos zsidó kifejezéseket is megtanult [tőlük]."

[4] Ismertebb nevén slambuc, öreglebbencs.

Azok a szövegrészek, amikor Csohány János saját édesapja ezzel kapcsolatos gyerekkori emlékeit idézi fel, nem véletlen. A közvetlen és rendszeres kapcsolat, ami a négy zsidó fiú és édesapja között fennállt, és az, hogy édesapja olyan színben tűnik föl, aki maga is tanult tőlük, egyértelműen fontos szerepet játszik Csohány narratívájában. Ezekben az apró jelenetekben teremti meg az alapját annak, hogy a holokauszt szempontjából az édesapja feddhetetlen. Majd ezeken keresztül legitimálja őt és családja későbbi, 1945 utáni helyzetét, miszerint semmi közük ahhoz, ami a zsidókkal történt. Az elbeszélés pillanatában, hogy a szükségesnél mégse tolakodjon előbbre édesapja makulátlan jelleme, Csohány azt a látszatot kelti, hogy Gottdiener néni előbb vonakodott a kért segítséget megadni, így a következő mondatokat adja a szájába, amikor édesapja nővérének válaszolt: „Hát igen, [...] igen, de azt mondja, én nem tudom, hogy miután minket elvittek, hogy a maga öccse hogy viselkedett. [Erre a]zt mondja [a nagynéném], úgy éljenek, Gottdiener néni [...], hogy az én öcsém semmi olyat nem tett, ami meghazudtolta volna az azelőtti barátságot. – Jaj, hogy mondhat ilyet! – Hát akkor meg segítsen, hogy kikerüljön ebből az internálásból. [...] Hát, azt mondja, majd meglátom, hogy mit tehetek. Utána, egy aránylag rövid idő múlva édesapám kint volt."

Csohány utólagos értelmezésében ez a gyermekkori kapcsolat, barátság volt az, ami édesapját megmentette. Így különös szerepet kap az elbeszélésben, de világossá teszi egyben azt is, hogy a zsidókat ért megpróbáltatás számukra teljesen idegen tapasztalati tartomány.

Végül rendkívül meglepő, ahogyan lezárja, és apró-cseprő dolognak tünteti föl az egész kismacsi fogva tartás időszakát. „Mikor [édesapámat] elbocsátották az internálótáborból, az már úgy ősz volt, jócskán ősz volt, azt kérdezték tőle, hogy maga miért van itt. Hát, azt mondja, én nem tudom, miért vagyok itt, hát maguknak kéne tudni, hogy miért vagyok. – Hát, mi nem tudjuk, hogy miért van itt, csak behozták ide, azt[án] itt volt. Na, azt mondja, akkor menjen haza. Hát így aztán hazament."

Úgy vélem, érthető, miért vesz ilyen fordulatot a történet. Soha nem kaptak hivatalos magyarázatot arra, miért vitték az édesapját internálótáborba. Pusztán annyit lehetett tudni, hogy „népellenes", ami az akkori rendszer belső logikája szerint nem igényelt különösebb indoklást. Ez viszont a család számára értelmezhetetlen maradt még évtizedekkel később is, így az emlékezetben erősen eltorzult egykori ágensi tapasztalat minden felelősséget elhárít az édesapáról. Önhibáján kívül került a rendszer áldozataként az említett helyzetbe, és ugyan erőfeszítések árán, de sikerült nemcsak az egykor volt valóságban, hanem a tudatokban konstruált értékrend szerint, erkölcsileg is fölülkerekedni a történteken, amikor az elbeszélés szerint a háború előtti példás magatartás a zsidókon keresztül „igazságot" szolgáltat. Érezhetően édesapja meg nem nevezett „vádlói" fölött áll az elbeszélés pillanatában Csohány János, aki azzal, hogy egy olyan illogikusan cselekvő csoportnak mutatja be a tábor vezetőit, őrzőit, akik kérdés nélkül cselekszenek, az ekkor még csak kibontakozóban lévő rendszer velejére, diktatórikus jellegére mutat rá nyilvánvaló törté-

nelmi ismeretein keresztül. Ebben persze megmutatkozik az a sztalinizációs időszakban, később szocialista rendszer évtizedeiben elsajátított magatartás, miszerint, ha nem mondható el valami nyíltan, akkor elmondható a sorok között. Úgy vélem, abban, hogy bagatell árnyalatot fest a történteknek, ez is benne van. Tulajdonképpen ezzel megkönnyíti az emlékezés pillanatában történő értelmezés fájdalmas aktusát.[5]

* *

1945 nyarán hamar kiderült az is, hogy a családi gazdaságba sem „állhatnak bele" olyan formában, mint korábban. Ekkor szembesültek a tavasszal életbe lépett földreformrendelet következményeivel. Bár földjük jóval alatta maradt a 200 holdnak, mégis, mivel hónapokig távol voltak, és nyilvánvaló volt, hogy elmenekültek, a pusztai tanyát kiadták bérlőknek, tekintettel a nagyfokú élelmiszerhiányra, ami a háború utolsó hónapjaiban és közvetlenül utána eszkalálódott.[6] Az nem derül ki, hogy ki adta bérbe, csak annyi, hogy „bérbe adták" - így, többes számban. Ezzel kimondatlanul az akkori városvezetésre, illetve a város illetékes hivatalára utal Csohány János. „[A] hetvenkettőt [a 72 hold pusztai tanyaföldet] kiosztották kishaszonbérletbe, azért, hogy 1945 tavaszától ne maradjon megműveletlenül. Az ország közellátására szükség volt. De ezt a gazdasági év végével vissza kellett kapja [édesapám]. Hát ugye eljött az ősz, vissza kellene hogy adják. Igen ám, de addigra azok ott lebontották a tanyaépületeket, istállókat, magtárakat, meg különböző lakásokat, és maguknak, a maguk hét, tizenegy, kinek mennyi hold föld jutott, arra a parcellára felépítettek egy kisebb tanyát. És nem adták vissza. Hiába mentek [édesapámék] a földrendező bizottság[hoz, pedig] onnan jött a papír, hogy [a bérlők] igenis kötelesek visszaadni [a földet, és hogy] a polgármester intézkedjen, hogy kapja vissza. Nem kapta vissza. Nem kapta vissza a következő évben sem, azután sem, [...] merthogy elkobzás alá kellene kerüljön [a föld], mert népellenes volt. [...]

Közben a Hajdúdorog és Hajdúnánás közötti határon volt egy árok, [meg] óriási fák. A mi oldalunkon lévőt a nagyapám ültette. Óriásiak. Azokat ezek, akiknek kiosztották [a tanyát] - tizennégyen voltak, úgy emlékszem - kivágták, eladták. Hát azt nekik nem lenne szabad, hát semmi közük [hozzá]. Ők kishaszonbérlők. A másik az, hogy bérletet kellene fizetni[ük], nem fizettek semmit."

A „bérlők" viselkedésének alighanem az lehetett az alapja, hogy „népellenesnek" nyilvánították a családfőt, aminek a hatósági eljárás nyomatékot is adott azzal, hogy négy hónapra internálótáborba zárták. Látva a hatósági intézkedést, nemhogy a földet nem adták vissza, de még a birtok hatalmas fáit is kivágták, amelyekhez a család nyilvánvalóan érzelmi szálakkal is kötődött, mi több, a tanya épületeit is lebontották, majd széthordták, és ki-ki saját céljaira használta fel. Csohány János édesapja teljesen tehetetlen volt. Hiába mentették fel a „népellenesség" vádja alól, és hiába folyamodott jogorvoslatért a felsőbb

[5] Vö. Bögre-Szabó 2010.

[6] Valuch 2013, 135-138.

hatósághoz, s döntöttek számára kedvezően. Érvényt a határozatnak már nem tudott szerezni. Ebben nemcsak az intézkedni nem akaró helyi hatóság kontúrja sejlik föl, hanem az eddig minden kihívásra megoldást kereső és találó család magatehetetlen sziluettje is. Ez az első alkalom, amikor az elbeszélésben érezni lehet, valami olyan történt, ami addigi értékrendjük alapján elképzelhetetlen volt, ami egyben az utólagos jelentésadás folyamatában, akár a „megroppanás" pillanataként is értelmezhető.

Több szimbólum is jelen van az elbeszélés ezen részében. Az előbb említett fák, amelyeket még Csohány nagyapja ültetett évtizedekkel korábban, felfoghatók a családi gazdálkodás generációk közötti folytonosságának szimbólumaként is. A széthordott épületekkel szemben, ezek a fák nyilvánvalóan éltek, a múltból örökítettek valamit tovább. Mindezek ellenére sem gondolom, hogy a család valami ilyesféle jelentést tulajdonított volna explicite ezeknek a fáknak, azt viszont igen, hogy egyértelműen úgy tekintettek azokra, mint ami a múltjuk egy lényeges darabja. Az elbeszélés e részének ilyen irányú megközelítése és értelmezése alighanem közelebb állhat a valósághoz, mint az, amikor a fákra vagyontárgyként tekintünk, még akkor is, ha ez az olvasat ugyancsak jelen van - talán a kettő együtt az, ami.

A másik kézenfekvő szimbólum a föld. Ebben a kontextusban a föld nemcsak a megélhetés forrása, több annál, személyesebb - mint ahogyan az az alföldi mezővárosok esetében általában tapasztalható ekkor. Már a földbirtok puszta megléte - függetlenül annak méretétől, minőségétől - olyan pozícióval ruházta fel tulajdonosát és családját, amely nem feltétlenül egzisztenciálisan, inkább mentálisan emelte ki a földnélküliek tömegéből. A gazdastátus presztízst is jelentett, nagyobb mozgásteret is - ha nem is egyenes arányban, de annál nagyobbat, minél nagyobb volt a birtok.[7] Nos, a Csohány család ebben a tekintetben egészen biztosan megbecsült tagja lehetett a helyi közösségnek a háború előtt és még sokáig, a háború alatt is. Már a háború előtt közel 80 hold családi gazdaság két másik 40-40 hold bérlettel bővült, amivel a nagyjából másfélszáz holdnyi üzem már nem közép, hanem inkább gazdagparaszti életvitelt tett lehetővé. E helyi közösségben érvényes presztízs foszlott széjjel azon az éjszakán, amikor elhagyták Hajdúnánást. A föld marad hátra - sok egyéb mellett. Azzal, hogy a földet hátrahagyták, a „kiváltságos" pozíciójukat is elveszítették e szimbólumrendszer viszonylatában. Visszaszerzésére tett erőfeszítéseik nemcsak a megváltozott körülmények, hanem talán emiatt is olyan eredménytelenek.

Elveszítették ugyan a birtok legnagyobb részét, ám közel tizede, a város alatti kis tanya megmaradt, sőt távollétükben Csohány János édesanyja, elhunyt apai nagynénje után újabb 27-29 hold tanyás földet örökölt a nem túl messzi, tedeji városrészen, amelynek közelében egy vasúti megálló is volt. A helyi viszonylatban kiváló forgalmi helyzetű tedeji és a város alatti jóval kisebb fiaztató tanya együttesen már megfelelő alapot biztosított ahhoz, hogy a pusztai tanya nélkül is újrakezdhessék az „életet". „Édesanyám örökölt 27 vagy 29 hold földet, amíg mi oda voltunk [...]. Azon gazdálkodott édesapám, meg ezen a

[7] Ehhez lásd Szilágyi 2012, 151-152.

[város alatti hét holdon]. A hét holdból kettőt rögtön el kellett [...] adjon, hogy vegyen egy lovat csikóval – hát ugye meg kell mozdulni, az kell, termelőeszköz. Ment is a dolog."

Ezzel gyakorlatilag rendeződött némiképp a helyzet. Újból olyan korszak következett Csohány János gyermekéveiben, amire szívesen emlékszik vissza. „[Az] örökölt [birtokon] volt egy pici kis tanya, és nyáron [tizenegy-tizenkét évesen] ott voltam a tanyán, a tehénnel, a fias disznóval, a baromfikkal meg két kutyával. Ott voltam egész éjszaka is, ezeket elláttam, és fejtem, és reggel biciklivel, vagy egy olyan kilométernyire volt a vasútállomás, oda kimentem, felültem a vonatra, bementem Hajdúnánásra, az kilenc kilométer volt, hazamentem vele a vonattól, odaadtam a tejet, vagy bevittem egyenesen a tejcsarnokba, mert tejbeszolgáltatás volt előírva. Akkor otthon még szót váltottunk, ki lett mosva a kanna, [...] hoztam a vajat, hoztam tojást, zsírt, nem tudom, megpucolt csirkét vagy kacsát, úgyhogy édesanyám nyersanyaggal hozzájárult az étkezésemhez. Mákot, diót, meg szóval, ami otthon van. Ragyogó helyem volt, én nagyon szerettem ott lakni [a tanyán]. Azzal én a következő vonattal már mentem is vissza [a tanyára], fél 12 tájra kiértem. [...] Akkor [...] megitattam a jószágot, utána megfőztem magamnak az ebédet, meg a kutyáknak, azok is abból kaptak. És közbeesően azért csak adódott idő, amikor én tudtam olvasni. S *A nagy háború*nak a köteteit[8] kölcsönkaptam [keresztapámtól], kivittem és elolvastam. Aztán a másikat, aztán a harmadikat..., és így nyaranta ezt szépen végigolvastam. [...] Közben a lónak megint újabb csikói lettek, már két lóval tudott járni édesapám."

Azon túlmenően, hogy a sikeres újrakezdés képeit, az események „normalizálódását" festi meg szövegével Csohány, ismét az az érzet támad, hogy minden rendben van, mármár idillikus a kép úgy, mint a két háború közötti időben. Gyermekszemmel nézve gondtalan időszak, ami Csohány emlékeiben csaknem ekvivalens azzal, amikor nagyszüleinél töltött hosszabb időt, és megfigyelhette azt a zavartalan életvitelt, amelyben nagyapját érzékelte, ábrázolta. Nehéz elképzelni, hogy azok után, amin keresztülment a család, ez valóban így lehetett. Pedig semmi okunk arra – hogyan is tehetnénk az Ayer-tézis értelmében[9] –, hogy kétségbe vonjuk az ágens tapasztalatát. Ezért úgy vélem, mivel a jelenből nehezen értelmezhető e viselkedés, és mert az akkori történések ilyetén bemutatása az elbeszélésnek olyan pontja, amely nem fejthető fel önmagából a történetből, másképpen kell közelíteni, hogy megértsük, miért így ábrázolja Csohány ezt az időszakot.

Először is okkal kelt békés, harmonikus érzetet. A szóban forgó időszak alighanem nyugvópont a történtekhez mérten, ami eleve összhangot sugároz, és amit az emlékezet a későbbi megpróbáltatásokhoz képest is ilyen formában őrzött meg. Másodszor, Csohány ekkori tapasztalata csak ennyi. Nem több, ezért nem is lát mögé többet. A hétköznapi egyszerűség rituáléja lép előtérbe, legalábbis esetében. A körülötte zajló dolgokból, amivel mindenekelőtt szüleinek kellett szembesülniük, ő semmit nem érzékelt, vagy mindenesetre nincs olyan személyes tapasztalata, amely ezt a képet módosítaná az elbeszéléskor. Harmadszor, kétség sem fér hozzá, szüleinek egészen más lehetett a tapasztalata. A korábbi, megszokott gyakorlathoz képest a város minden bizonnyal egy felfordult világ képét kelthette bennük. Az új értékrend mentén működő városvezetés, a városlakók megváltozott feszült, nyugtalanabb magatartása meglátásom szerint elég okot adhatott arra, hogy Csohány szülei mindettől távol tartsák egyetlen gyermeküket. Távol a várostól, kint a tanyán. Nem vitatom, hogy e lépésük az előbbieken túlmenően egyúttal racionális, üzemvezetési gazdasági döntés is lehetett, de döntésük mindenekelőtt azt a célt szolgálhatta, hogy fiuk egy védettebb környezetbe, lényegében „burokba" kerüljön, ahol elvárható, hogy interakciója a várossal, illetve a városlakókkal minimálisra szűkül majd. Valamelyest olyan ez, mint amikor Tamási Áron Ábelje a Trianont követő években távol kerül apja – elsősorban gazdasági indíttatású – döntésére a dolgok „sűrűjétől". Távol mindentől, egy másik világba, a Hargita rengetegébe.[10]

*

Hamarosan, 1948-ra, ennek is vége szakadt. A már tizennégy-tizenöt éves Csohány János számára is felgyorsultak az események. A 30 holdon felüli gazdaságra egy nehezebben teljesíthető beszolgáltatási teher nehezedett. A helyzetet súlyosbította, hogy a pusztai 72 holdnyi föld továbbra is édesapja nevén volt, függetlenül attól, hogy azon bérlők „ültek", anélkül hogy bérleti díjat fizettek volna. „[É]desapám akkor már gyakorlatilag nem volt kuláknak minősíthető, mert nem volt huszonöt hold földje, [... mégis] jöttek azzal [...], hogy amennyiben ennyi napon belül egy pár ökröt le nem ad húsbeszolgáltatás címen a hetvenkét hold föld után, akkor mit tudom én, mennyire bezárják, börtönbüntetésre ítélik a közellátás akadályozása végett. [...] Úgyhogy tíz hold földet adtunk egy pár ökörért, [...] az édesanyám által örökölt [...] földből. [... Később] még további földet kellett eladni, nem tudom én, miért, tehát ott [a tedeji pusztán] végül is tíz hold maradt. Meg maradt itt a város alatt öt hold, tehát [összesen] tizenöt hold."

A rendszer belső logikáját kikezdve szolgáltat Csohány János ismét igazságot édesapjának azzal, hogy rámutat: bár a hatályos rendeletek értelmében a családfő nem volt kuláknak minősíthető, mivel 15 hold földjük maradt mindösszesen, mégis újból és újból meg kellett fizetniük az árát, hogy gazdálkodhassanak. Különös, de a két háború közötti időre vonatkoztatva is úgy beszél Csohány János, hogy a közel 80 holdnyi családi birtok „az akkori időben kisgazdaságnak számított". Tudniillik a gazdaság és a hozzá kötődő egzisztencia 1948–1949 táján már egyértelműen kisparaszti minőségben jelenik meg, ami a korabeli viszonylatban is kívül esett a „kulákbirtok" fogalmán. Az, hogy a csaknem 80 holdnyi földjüket már a háború előtti időszakban is „kisgazdaságnak" tünteti fel, csak a későbbi történések tükrében értelmezhető. Gyanítható, hogy Csohány az 1945 utáni traumatikus élmények hatására vetíti vissza a későbbi fogalomhasználatot a két háború közti időkre. Bár eldönteni nem lehet, hogy erről vagy inkább arról van-e szó, hogy kisebbnek

[8] Lándor 1926.

[9] A tézis szerint senki sincs olyan helyzetben utólag, hogy az összes rendelkezésre álló dokumentum (ez esetben elbeszélés) által igazolt események megtörténtét kétségbe vonja (Ayer 1964, 155–156).

[10] Tamási 1934.

akarta feltüntetni (ha nem is kvantitatív módon) a családi gazdaságot, mégis paraszti nagybirtok helyett kisgazdaságot említ, holott a kisbirtok felső határa 25 hold körül volt a két háború közötti szóhasználatban. Úgy vélem, hogy a megszokottól eltérően ez esetben szándékosságról van szó, hiszen 1945 után a valóságosan mindössze 34-36 hold megmaradt birtok a kis- és a középbirtokos egzisztencia határára utalta a családot a korábbi gazdagparasztihoz képest, ami akaratlanul is identitástudati módosulást, rögzülést eredményezett.

Helyzetük tehát minden korábbinál rosszabbra fordult a negyvenes évek végére. Ezen tovább rontott, hogy a szekeret és a lovakat is elvették „minden írás és egyéb nélkül", amivel lényegében a megmaradt gazdaság üzemeltetése került veszélybe – jóllehet erre Csohány nem tesz utalást elbeszélésében. Helyette hozzáfűz egy jelentéktelennek tűnő, ám saját nézőpontjából annál lényegesebb megjegyzést, midőn kihangsúlyozza, hogy amikor elvették a fogatot, az édesapja „az ostort – [mivel] az ostor volt az egyik kedvence –, [...] magával hozta". Meghagyva ezzel édesapjának szabad cselekvőképességét, még megmaradt valamennyi döntési mozgásterét, ami azt hivatott érzékeltetni, hogy maradt valamennyi önrendelkezése. Tudniillik azzal, hogy az ostort nem hagyta oda, magatartása Csohány narratívájában érezhetően átfordul a rendszerrel szemben tanúsított dacba. Ez a lépés az elbeszélés kontextusában szimbolikus jelentéssel töltődik fel, ami az ellenállásra képtelen, cselekvésében erősen korlátozott, ám továbbra is – a saját eszközeivel – küzdeni akaró édesapa alakját nagyítja fel.

Még két nagyobb megpróbáltatás állt előttük. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján újabb súlyos gondja támadt édesapjának. Sógora, több mint két évtizede halott nővérének a férje, a közellátás veszélyeztetésének vádjával börtönbe került. Tulajdonképpen élelmiszert rejtegetett a hatóságok elől, aminek következtében fiát, Csohány János huszonhat-huszonhét éves unokatestvérét is börtönbe zárták, meg sem várva az ítéletet. „[S]záz hold alatt volt a földjük valamivel, de ezt meghagyták nekik mindaddig. Akkor az egészet elkobozták, házat, mindent [...], őket pedig bebörtönözték. A fiát [... hamarosan k]iengedték[...], hogy a munkálatokat, a betakarítást bonyolítsa le. [...] Ahogy őt kiengedték, valami rövid ideig csinálta ezt. Utána öngyilkos lett. Felakasztotta magát. Nem bírta a terhelést. *Csakhogy* édesapámra hárult a feladat. Kötelezték, hogy mint sógornak a gazdaságát vezesse. Na, most ugye ő vezette, el is számolt [...] az adóhivatallal, minden, de [... a] beadási kötelezettségnek nem tudott eleget tenni, úgyhogy [...] a mi krumplink is ráment, akkor a mi borjúnk is ráment, és így tovább. [...] Mindegy, Csohány, Csohány, kész."

A történet még ennyi év távlatában is érezhetően neheztelést vált ki az elbeszélőből. Akkor, amikor elhangzik, hogy unokatestvére öngyilkos lett – ahogyan Csohány fogalmaz, mert nem bírta a terhelést –, egyértelművé teszi: tettével nem tud azonosulni. Megérti, de érezhetően elhatárolódik tőle (lelkészként sem igen tehet mást). Bár ezt ilyen formában nem mondja ki, mégis a kötőszóval, amelyet használ (a szövegben dőlttel kiemelve), nem hagy kétséget afelől, hogy felelősnek gondolja unokatestvérét abban, hogy tettével olyan helyzetbe sodorta családját, ami visszafordíthatatlan romlásba döntötte mindazt, ami addigi életükből megmaradt. Csohány édesapja bármennyire is igyekszik, nem képes mindkét gazdaságban – a hatósági elvárások szerint – helytállni. Olyannyira nem, hogy sógora beszolgáltatási kötelezettségét, adóját sajátjából kénytelen tisztázni, amivel családja egzisztenciáját sodorta veszélybe. Így aztán a betakarítás végeztével nem maradt más választása, minthogy sógora úgysem kaphatta vissza földjét, téeszbe adta a birtokot, megszabadulva ezzel a nyomasztó tehertől.

Nem sokkal később Csohányék megmaradt 15 hold földje is hasonló sorsra jutott a tagosítás után, amikor édesapja jobbnak látta a gazdálkodással felhagyni. „[Hamarosan] azt a földet [is] Tedejen – ahol én a tanyán a kutyákkal meg a tehénnel meg [a] disznókkal voltam, tyúkokkal – ők kisajátították. [...] Besorolták valami téeszbe, vagy nem tudom én, hová, [...] és adtak helyette csereföldet, valami iszonyatos messze a várostól [...], vagy 15 km-re lévő rossz, hasznavehetetlen földet. [...] Azt hiszem '50-ben, vagy '51-ben vették el az utolsó lovat, csikójával együtt. Lehetne azt mondani, hogy önkényesen, [...] amikor már a kommunista rendszer masszívan működött. [...]

Aztán jött a lehetőség, hogy bérbe lehet adni egy bizonyos állami gazdaságnak ezeket a földeket, és akkor megszűnik a kuláksság. Mert édesapámat felvették a kuláklistára. [...] Úgyhogy ezt így felajánlották [szüleim]. [... E]zzel megszűnt minden kötelezettség. Úgyhogy örültek, hogy megszabadultak a földtől, [és] 1952 februárjától szüleim beköltöztek Debrecenbe."

Mindent összevetve Csohány János saját édesapját, és vele együtt családját, áldozatként értelmezi, aminek feldolgozása (maga a gyászmunka) mindenekelőtt abban ölt alakot, hogy az erején felül küzdő édesapjának emléket állít. A maga módján „mitizálja" őt. Ezt erősíti az is, hogy édesanyja 1945 után már egyáltalán nem jelenik meg cselekvő szerepben, csak alkalmanként része az elbeszélésnek. Mintha a történeti dráma tézise megdőlni látszana Csohány múltról szóló interpretációjában. Az alakok nem állnak *egymással* cselekvő kapcsolatban: statikusan kimerevített figurák. Kivéve édesapját, aki az elbeszélés szerint egyedül néz szembe a véget nem érő kihívásokkal, miközben a válaszadás tárháza egyre csak szűkül. Tulajdonképpen nem a család áll szemben a „felfordult világgal", hanem egyedül az édesapa, jóllehet a konfliktus ódiumát az egész család viseli, egyszerre kollektív és individuális formában.

A mitizált édesapa alakjának fontos eleme, hogy sose „halljuk" beszélni, csak cselekedni „látjuk". Csohány nem ad mondatot édesapja szájába, nyilvánvalóan nem azt hivatott érzékeltetni ezzel, hogy csendes ember lett volna, még ha ez így is volt, hanem hogy személye alkalmazkodott a megváltozott környezethez, és végül mégiscsak rákényszerül, hogy a rá nehezedő konfliktus terhét ledobja magáról. Döntésével feladja addigi életüket, másodjára is. A helyzetből csak az újabb „menekülés" jelentett kiutat. A fél évtized alatt immár sokadik töréspont, amelyre a család szempontjából már nem lehetséges „helyes" választ adni a „régi világ" eszményképe szerint, kizárólag egyetlen járható út maradt, ami megmentheti családjukat, ha belenyugszanak a helyzetbe, és új életet kezdenek egy közeli nagyvárosban. Ott, ahonnan Csohány János édesanyja származott, de édesapja sosem élt.

Dönthettek volna amellett is, hogy a tanyáról visszaköltöznek a hajdúnánási házukba, de más utat választottak. Alighanem oly mértékben beszűkültek a korábban helyi közös-

ség által megbecsült, magas presztízsű család lehetőségei, hogy a nemcsak egzisztenciálisan, hanem társadalmilag is deklasszálódó szülők jobbnak látták a helyi érvényesülési utak hiányában, ha egy új környezetben kezdik „elölről" közös életüket. Debrecen mellett nemcsak az szólt, hogy az édesanya kereskedő testvére a nagyvárosban élt, hanem a fiuk is oda járt már ekkor, „osztályidegensége" ellenére a fölé védernyőt borító református gimnáziumba, oda, ahol korábban keresztapja is pedagógusként dolgozott. Mellette szólt továbbá az is, hogy Debrecenben olyan lehetett a társadalmi közeg, ahol még többen jártak velük hasonló cipőben, és ahol a nevük már ismeretlenül hangzott. Ahogyan azt Csohány János megfogalmazta, a kérdezősködés „akkor nem volt szokásban, [...] tapintatosak voltak az emberek egymás között és nem kérdezt[e]k". „Debrecenben valahogy teljes értékű embernek éreztem magam. [...] Szívesen jártam be Debrecen utcáit. Szóval itt itthon voltam. Itt én nem az üldözött kulákcsemete voltam, hanem egy voltam a kortársak közül. [...] Debrecenben szabad embernek éreztem magam."

Csohány számára Debrecen maga volt a „szabadság", nemcsak azért, mert szüleitől a hétköznapokban gimnazistaként függetlenedett, hanem azért is, mert a nagyvárosban nem kellett korábbi szenvedésükkel szembesülnie.

*

A leírtakkal párhuzamosan, mások mellett, létezik egy kanonizált, egyben leegyszerűsített politikatörténeti értelmezése is a család 1945 utáni megpróbáltatásainak, történetének. Röviden: a Hajdúnánásra[11] visszatérő Csohányék kész tényekkel álltak szemben, amikor az 1945 márciusától életbe lépett rendelet jelentősen átalakította a helyi földbirtokviszonyokat, vele együtt a korábbi társadalom szerkezetét. Ebben a megváltozott környezetben kényszerült szűk mozgástere ellenére érvényesülni a család. Újabb változás életükben, amikor a presztízzsel rendelkező parasztgazdákat igyekeztek korábbi miliőjükből kiszakítani. Ebben az értelmezési mezőben figyelmen kívül kellene hagyni a megváltozott családi birtok tényleges méretét, és azt is, hogy ezzel már aligha tartoztak a tekintélyesebb gazdák sorába. Végül, 1949 elején a kormányzat kimondta, hogy a tanyák akadályozzák a „fejlődést", aminek egyik következménye a tagosítás lett. Erre válaszul a gazdák jelentős része szabadulni igyekezett a földjétől. Sokan 1952-re „bérbe adták" vagy „ingyenesen felajánlották" birtokaikat valamely téesznek.[12]

Csohány János elbeszélése tökéletesen illik ebbe a képbe. Jóllehet, az ágens tapasztalatán keresztül, a visszaemlékezés utólagos jelentésadásának folyamatában elbeszélésével rámutat a lehetséges értelmezések árnyalataira, miközben elősegíti a befogadást, és talán közelebb hozza az egykori ágensek megértését.

[11] Kajári 1999.

[12] Ezekre a folyamatokra, értelmezési módokra mutat rá, modern szempontok szerint Ö. Kovács József. Vö. Ö. Kovács 2012, 83, 108, 100, 119, 121, 126–127.

Felhasznált irodalom

Ayer, Alfred Jules 1964: *The problem of knowledge.* Harmondsworth, Penguin Books. (Pelican Books, 377).

Bögre Zsuzsanna–Szabó Csaba 2010: Az élettörténeti módszer - lehetőség és kényszer. In Bögre Zsuzsanna–Szabó Csaba (szerk.): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban.* Budapest, METEM. 69–78.

Csohány János 2010: Csohány János szakmai önéletrajza. In Csohány János: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról.* V. kötet. Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktori Kollégiuma. (Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok, 16). 166–167.

Farkas Gyöngyi 2015: Irén szerint a világ. Egy szatmári parasztasszony történetei. *Korall,* 2015/60. 111–139.

Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Gyáni Gábor 2007: *Relatív történelem.* Budapest, Typotex.

Gyáni Gábor 2010: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Kajári Erzsébet 1999: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. *Trezor,* 1999/1. 209–228.

Kovács Éva 2011: A narratív módszertanok politikája. *Forrás,* 2011/43. 7–8. 3–20.

Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák, 3).

Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Budapest, Balassi Kiadó–Korall.

Lándor Tivadar (szerk.) 1926: *A nagy háború írásban és képben. 1915–1918.* I–VII. kötet. Budapest, Athenaeum.

Szilágyi Zsolt 2012: *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében.* Kecskemét. Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány. (Kecskeméti Örökség Könyvek, 2).

Tamási Áron 1934: *Ábel a rengetegben.* Kolozsvár, Erdélyi Szépmives Céh.

Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág Kiadó.

MELLÉKLET

Csohány János 1934 júniusában született Hajdúnánáson egy tehetős földbirtokos családba. Az elemi iskolai tanulmányait helyben, a középszintűeket a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában végezte, ahol érettségi bizonyítványát 1953-ban vette át. Felsőfokú tanulmányait a Debreceni Református Teológiai Akadémián (1956–1961) és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (1965–1970) végezte. Okleveles lelkészként és középiskolai történelemtanári végzettséggel az 1974–1975. tanévben a Bécsi Egyetem Protestáns Teológiai Karának ösztöndíjas vendéghallgatója volt. Két évvel később az új- és legújabb kori magyar történelem tárgyköréből bölcsészdoktori, négy évvel később pedig teológiai doktori fokozatot szerzett. Az 1960-as években segédlelkészi szolgálatot teljesített. 1964 és 1991 között a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának, illetve a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárának munkatársa, 1987-től a Nagykönyvtár igazgatója volt. Közben a Debreceni Református Teológiai Akadémia oktatója, 1990-től professzora egészen 1996-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig.[13]

*

A következő melléklet Csohány János életútinterjújából vett olyan szerkesztett részlet, amely családjának 1952 előtti történetét rögzíti.

I.
A család

SZÜLEIM
(Csohány János László, 1906–1968
és Daróczi Irén Ibolya, 1914–1998)

[Édesapám] az alsó négy osztályt járta a hajdúnánási református gimnáziumban. A négy osztály elvégzése után Karcagra került egy kétéves, úgynevezett kisgazdaképző iskolába, [...ahol] tulajdonképpen mindent megtanultak, ami egy [...] gazdaságnak a sikeres vezetésére kellett: növényvédelmet, vetésforgót, állattartást és egyebek[et]. Na most, ő ezekkel egyébként ragyogóan tisztában volt, mert otthon, a saját családi gazdaságban, ahogy ma nevezik, hát nagyapám megkövetelte, hogy részt vegyen. (Nagyapámnak, volt [...] közel 300 hold földje, de [... édesapámnak], mivel hárman osztoztak az örökségen, neki már 79,5 hold jutott. Tehát ez az akkori időben kisgazdaságnak számított.) [Tehát] ő részt is vett szívesen [a gazdálkodásban], mert munkabíró ember volt, és élvezte, szerette csinálni. [... Ezért] ezt az iskolát elvégezni[e] nagyon könnyű volt, mivel otthonról tisztában volt az állatokkal való bánással, szántással, vetéssel, boronálással, más egyebekkel, vetésforgóval. Nyilvánvalóan volt még mit tanulnia, azt megtanulta.

Édesapám [...] egy strammul felépített valaki volt, aki [...] egészséges volt, és lovagolt. [Volt egy olyan ménje], amit ő lovagolt, szóval ez direkt lovaglásra, hátaslónak volt. Az 1990-es évek elején, amikor [...a] városi iratokat kutattam, [...] átnéztem a Városi Tanács jegyzőkönyvének a mutatóját.

[13] Csohány 2010.

És hát 1926-ban találtam valami olyan dolgot, hogy a városi magisztrátus elrendelte Csohány János ménjének a kiheréltetését, mivel hát közbotránkoztatást okozott vele. De az nem volt kifejtve, hogy mi volt ez a közbotránkoztatás. Valamikor édesapám úgy elpöttyentett valamit, meg édesanyám emlegette, hogy bizony, a te apád megtette azt fiatal korában, még nőtlenként, hogy hát ezzel a ménnel belovagolt a hajdúnánási Bocskai Szállóba, és a mént a két első lábával felállíttatta a biliárdasztalra, ő meg ült a hátán, és úgy ivott meg, mit tudom én, egy sört, vagy egy pohár bort, ami ugye megbotránkozásszámba ment. Az ő részéről pedig egy olyan úri gesztus volt. Hát, el tudom képzelni, hogy ezzel a lóval, ezzel a ménnel is valami olyan dolog történt, annak a mén jellegéből kifolyólag, ami botránkozásul szolgált. [...] édesapám akkor húszéves volt, és az ő édesapja azon a nyáron hunyt el, már akkor beteg volt a nagypapa, úgynevezett vízi betegsége volt.

[1931 elején] nagyanyám [is] hamar meghalt, [... így] édesapám [...] egyedül maradt abban a lakásban, [és] akkor feleségül vette [még az év végén] édesanyámat.

[Édesapámat] 1935-ben vagy 1936-ban mint elmaradott korosztályút behívták katonának, korábban nem lehetett a trianoni békeszerződés szerint, csak zsoldoshadsereget tartani, talán '36-ban hívták be, egy hat hónapos kiképzésre a huszárokhoz [...], ahol [...] könnyű volt a dolga, mert [...] mindent tudott a lóról meg a lovaglásról. [Tehát...] a huszároknál szolgált, a magyar királyi 4-es számú, Gróf Hadik András-huszárezrednél Nyíregyházán.

Édesapám később aztán átkerült a fogatolt vonatos osztályhoz, az azt jelenti, hogy lófogattal szállítmányoztak, ezt hívták a régi időben trénnek. [...] És ott először elvégzett egy raktárosi tanfolyamot, akkor tizedessé léptették elő, aztán a háborúba behívták [...] 1944-ben, szeptember végén, a román átállás utáni időben. [... Később] egy határvadász zászlóaljnak az ellátó törzséhez került.

[Édesanyámék ketten voltak testvérek], Daróczi Irén Ibolya névre hallgatott, de az Ibolya nevet nem használta. Neki is, meg a nénjének [nővérének] is négy polgári volt az iskolai végzettsége. [...] Hajdúböszörménybe íratták be polgáriba őket, mert ott volt polgári. Oda magántanulónak íratták be, és volt egy tanárnő Hajdúnánáson, aki abból élt, hogy ezeket a polgáriba járó magántanuló kislányokat tízéves kortól tizennégy éves korig tanította. Reggel mentek hozzá, és délig ott voltak nála a lakásán. Hát voltak heten-nyolcan, ilyesmi létszámmal, mert én láttam ilyen képeket. [...] Aztán a félévi vizsgát meg az év végi vizsgát Böszörményben letették, a tanárnő vezetésével átvonatoztak oda, húsz kilométerre van, és hát ott letették a vizsgát, megkapták a bizonyítványt. [...]

Édesanyám tizenhét évesen ment férjhez, ez abban az időben divatos volt, tizenhét éves korban vitték a lányokat farsangkor az első báljukra, és hát ő ott édesapámat..., nem is ott ismerte meg tulajdonképpen, hanem egy temetésen. Dehogyis ismerte meg, csak kinézte magának. Kinézte magának, és addig-addig nézegetett rá, hogy hát a fiatalember is észrevette, és megnézte ezt a kislányt, és hát tetszett neki. Aztán megkérdezte édesanyám majd, mikor eljöttek, hogy ki volt az a fiatalember. Megmondták, hogy az Csohány János. Igen, és mi fán terem az a Csohány János? Hát, mondták, hogy a Bocskai utcán laknak, stb. Hát az édesapja már meghalt, az édesanyja él, és hát ugye testvérei már férjhez mentek, stb. Ő vezeti a gazdaságot, ami ott maradt a mamának meg neki. Úgyhogy hát édesapámnak is szemet szúrt [édesanyám], és elment levizitelni, abban az időben úgy volt szokás.

Elment levizitelni hozzájuk, és [hamarosan] feleségül vette [...] édesanyámat. Aki nem tudott például főzni, nem tudta, hogy hogy kell egy disznótort [...] levezényelni, mert ha disznótor volt náluk, akkor ők mentek teniszezni [...], mert phö, phö, de büdös van. Hát ugye, az bizonyos szaggal jár,

1. kép. Csohány János szüleinek esküvői képe, 1931.
Családi magángyűjtemény

a disznótor [...]. Aztán ambicionálta magát, és nagyon remek háziasszony lett belőle ilyen szempontból is. És egyébként is, jól tudta szervezni a dolgokat, és vezetni.

APAI NAGYAPÁM
(Csohány János László, 1866–1926)

Apai részről nagyapám Csohány János László névre hallgatott, és 1866. január 1-jén született, és 1926 nyarán halt meg. [...] Gazdálkodó volt. Hatosztályos gimnázium volt Hajdúnánáson, azt végezte el, tehát érettségit adó gimnázium Hajdúnánáson akkor nem volt. [...] A Debrecenben állomásozó [...] császári királyi 39. gyalogezredben szolgálta le a katonaidejét [...] rangja: Infanterist volt, tehát gyalogos. Az első világháborúba nem hívták be katonának.

Családi hagyomány szerint olyan háromszáz hold körüli földbirtok tulajdona volt. Valamikor 1908 táján építette meg a Bocskai utca 55. szám alatt lévő négyszobás új családi házat, oda költözött át [...].

Csohány nagyapám[at ...] Füstös Csohány Jánosnak hívták, ez volt a ragadványneve, mert olyan erősen pigmentált, alacsony termetű [volt]. Túlontúl sok mindenre [vele kapcsolatban] nem emlékszem. Ugye édesapám emlegette, de nemcsak ő, hanem volt egy orvos nagybátyám [dr. Kovács Sámuel László], aki édesapám nénjének [nővérének] volt a férje, és ő még kezelte mint orvos az apósát.

2. kép. Csohány János apai nagyapja,
Csohány János László az 1890-es években.
Családi magángyűjtemény

ANYAI NAGYSZÜLEIM
(Daróczy Miklós István, 1877–1962
és Balogh Mária, 1889–1966)

Daróczy Miklós 1610-ben Báthory Gábortól kapta a nemességet. Hogy Nánásra mikor költözött a Daróczy család, nem tudom. Igen kiterjedt család lett, ma is élnek Daróczyak ott. [Nagyapám ...] 85 évet élt, tehát róla bőven vannak emlékeim, sokat voltunk együtt, voltam náluk, ők is laktak nálunk a tanyán, például 1944-ben, amikor a bombázások voltak [...].

Az anyai nagyszülőkről tehát rengeteg emlék van, nagyon érdekes emlékek vannak. Például ilyen, hogy nagyanyámat debreceni lány lévén nyolcéves korában a Szepességre adták német szóra. Ott volt tizenhat éves koráig. S [...] nyelvet cserélt, a német lett az anyanyelve. Amikor hazajött, a debreceni Svetits-zárdába járt, annak ellenére, hogy református volt, nem tudott egy szót sem magyarul, úgyhogy újra meg kellett tanulnia, és élete végéig hibásan és echte német kiejtéssel beszélt magyarul. Na, hát mi az unokabátyámmal, aki három évvel idősebb nálam, mindig gúnyolódtunk magunk között a nagymamán, hogy milyen furcsán beszél magyarul [...], aki, élete végéig nagyapámat Miklósnak hívta, de nem Miklósnak mondta, hanem a k-t németesen g-nek mondta, úgyhogy ő azt mondta neki, hogy „Miglós". Hát nekünk, az unokáknak ez rettenetesen komikus volt, hogy „Miglós".

Nagyapám fiatalon árván maradt, az édesapja 40 éves vagy 42 éves korában meghalt, Daróczy Jakabnak hívták, de élt a nagyapja, és tulajdonképpen a nagyapja nevelte a későbbiekben, és igazította el, hogy hogyan gazdálkodjék azon a 40 hold föld[ön...], hogy az esküvőjükkor több volt-e, azt nem tudom, mert ők négyen voltak testvérek. Három lánytestvére volt, volt olyan lánytestvére, aki fiatalabb volt, mint ő, na most, ugye, azok is megkapták a jussot a családi birtokból, neki 40 holdja volt 1944-ben.

Tizenkét évvel fiatalabb lányt vett 1912-ben feleségül, amikor ő már benne volt a korban, mert hiszen 1877-ben született, könnyű kiszámolni, hogy ideje volt, hogy házasságot kössön. Kiszolgált katona volt, a debreceni állomáshelyű 39-es császári királyi gyalogezrednek volt a katonája, és kommendálták neki Debrecenből a nagyanyámat, meg a nagyanyámnak is kommendálták, így hívták azt, hogy ajánlották. [Tehát] kommendálták ezt a hajdúnánási Daróczy Miklós gazdálkodót, hogy az jó lesz neki. Na most, nagyanyámnak volt egy szerelme, egy jogász, aki azonban akkor talán a tanulmányaival nem volt még készen, vagy valami, szóval nem vehette feleségül, és hát, ugye, nagyanyám akkor 24 éves volt, 1889-től 1912-ig, az 23, és 23 éves kora táján abban az időben egy lánynak férjhez kellett menni, mert ha nem ment férjhez, akkor már vénlány volt. [...] Volt bizonyos földjük nekik is, az édesapja gazdálkodott. Viszonylag fiatalon meghalt, három gyereket hagyott árván, nagyanyám volt a legkisebb, két fiú és ő volt a legkisebb. És akkor az édesanyja férjhez ment egy Jobbágy nevű bádogosmesterhez, aki szintén özvegyember volt, volt egy Lajos nevű fia, azt vitte a házasságba. A négy gyermek nagyszerűen megvolt együtt, közös gyerekük nem lett.

Tehát nagyapánál nagymamám 12 évvel volt fiatalabb, és nagyon harmonikus, kedves családi életet éltek, két gyermekük volt. 1913-ban született Katalin nevű lányuk, a nagynéném (ugye, hát a keresztanyám) és édesanyám, Irén Ibolya.

Előfordult, hogy már nem is tudom, miért, szüleimnek valamilyen elfoglaltsága volt még 1944 előtt, és akkor náluk laktam egy hétig, vagy meddig. Nagyon kellemes volt. Nagyapám [...] nem volt egy mesélő típus olyan értelemben, hogy népmeséket mondott volna, hanem az első világháborús élményeit mondta, amik kéznél voltak neki. Ő nem volt már fiatal akkor, amikor behívták, népfelkelő kategóriába tartozott, és hadseregellátó osztagba volt beosztva. Igen ám, de rögtön a boszniai frontra került, és hát ott ugye egy darabig szállították az élelmiszert a harcoló csapatokhoz, de aztán olyan szorult lett a helyzet, hogy az ellátó csapatok katonái közül is, akiket lehetett, besoroltak harcoló alakulatba. Úgyhogy ő aztán a háború elejének nagyobb részét harcoló alakulatban töltötte. Őrvezetői

3. kép. Csohány János anyai nagyszülei, Balogh Mária és Daróczy Miklós esküvői fényképe, 1912. Családi magángyűjtemény

rangban volt, és az ő feladata volt a rakétapisztoly kezelése. [...] Nagyon nehéz harcokat vívtak. A szerbek és a montenegróiak rendkívül kemény ellenállást tanúsítottak általában. [...]

Durazzóban tették őket partra, és miközben a hajón vitték őket, ő a fedélzeten tudott leülni, hátát az egyik árbocnak vetve. S hát eléggé viharos volt a tenger, hánykolódott, meg minden, és éjszaka ott próbált szunyókálni, amennyire lehetett. Egyszer csak irtózatos ütést kapott a fejére, ugyanis a kikötőlánc az árbocról, ahová fel volt akasztva, annak az egyik vége valahogy leesett, és pont az ő fejére. Hát vérzett is a feje, úgyhogy annyit tudott tenni, hogy a bajtársak segítségével bemártották a tengervízbe az egyik zsebkendőt, aztán azzal mosogatta a fejét, meg borogatta. Aztán később nem lett semmi baja sem. Na most, tekintve, hogy ő túlkoros volt, népfelkelő [és] azonfelül [...] nem tudom, hány hold kellett ahhoz, amin gazdálkodik valaki, és ha nincs más, aki azt a gazdaságot vezesse, akkor leszerelték. Így aztán őt valamikor 1915 elején leszerelték, hazaengedték, hogy a gazdaságát vezesse [...].

Hát ilyenekre tudok emlékezni. Egyébként hosszú szárú pipája volt neki, tajtékpipa, [... ami] különleges művészettel volt kifaragva. [...] Úgy pipált, hogy csak a szájába szívta a füstöt, tehát nem szívta le tüdőre, csak úgy pöfékelt a szájába. Hogy ebben mi élvezet volt, én el sem tudom képzelni, de elpöfékelgetett, és közben beszélt ilyen dolgokat. Egy ilyen szemlélődő ember volt, aki az újságot elolvasta, de én arra például nem emlékszem, hogy könyvet olvasott volna. Lehet, hogy olvasott, olyankor, amikor én nem láttam, de hát azt nem láttam. Ha nem volt semmi dolga, akkor kiült az udvarra [...], ahol kellemes volt, és ott pöfékelt. [...]

Egyébként nagyanyámnak a háztartási munkában is segített, például ő ölte meg a csirkét, nagyanyám irtózott tőle, aztán a kiskertben leszedte a zöldborsót, vagy zöldpaszulyt szedett – Na, ennyi elég lesz? Elég. Akkor szépen nekiállt, és a borsót kifosztotta [...], szóval ezeket szintén szívesen csinálta. Felment a padlásra, ha a nagyanyám azt mondta, hogy hozzon le galambfiókákat, mert a padlás tele volt galambokkal. Akkor ő ott megfelelő galambfiókát kerített, legalább kettő kellett, ugye ketten voltak, hát kettőjüknek. Nagyanyám az epéjére panaszkodott, és emiatt diétázott. Hát akkor már nagyapám is diétázott vele. Lehet, hogy ennek is volt köszönhető, hogy 85 éves koráig élt. És ha akkor meg nem fázik, és nem kap tüdőgyulladást, akkor még lehet, hogy most is élne. Mert egyébként hát egy egészséges ember volt, semmiféle gyógyszert, se szívre, semmire nem szedett. Igazán bámulatos, rengeteget volt szabad levegőn. Na most, ugye, természetesen a tanyára, oda kijárt, irányítani kellett a gazdasági munkát, [...] értékesíteni a terményeket, stb., szóval amik ezzel járnak, azokat ő elvégezte.

KERESZTAPÁM
(Somorjai László)

[Édesanyám nővére] Katalin névre hallgatott, Daróczy Katalin, ő Somorjai Lászlóné lett. [Férje, keresztapám] a Debreceni Református Kollégium Tanítóképző Intézetének volt a testnevelő tanára [...]. Kántortanító volt az édesapja, aki valamikor a negyvenes évei körül meghalt, és öt vagy hat gyerek ott maradt az édesanyára, úgyhogy ő tanítók árvaházába került, ide, Debrecenbe. [...] Hát onnan elvégezhette, elvégezhették az elemi iskolát, illetve talán a négy polgárit. Utána az volt a sorsuk, hogy valamilyen kézműves mesterségre adják őket, 14 évesen, akkorra elmúltak. És hát ő bement az árvaház igazgatójához, és mondta, hogy ő a kollégiumi Tanítóképző Intézetbe szeretne menni, mert neki kántortanító volt az édesapja, és ő úgy érzi, hát jó tanuló, jeles indexe volt, hogy

tanítóképzőben szeretne továbbtanulni, és azt ő meg is bírná szellemileg. Az igazgató azt mondta neki, hogy fiam, mi nem tudunk erről gondoskodni, nekünk eddig tartott a te nevelésed meg a segítésed. [...] Akkor ő gondolt egy merészet és nagyot, és elment a Kollégiumba, és bekopogtatott a Tanítóképző igazgatójának a szobájába, aki egy lelkészi képesítésű ember volt [...], ezért nagytiszteletű úrnak szólították. Nagytiszteletű Veres [...] igazgató úrhoz bekopogott, és elmondta, hogy az ő édesapja Dunavecsén református kántortanító volt, meghalt, és tanító-árvaházban nevelkedik itt [... és arra] kéri a nagytiszteletű igazgató urat, hogy [...] valami módon adjon lehetőséget [arra, hogy itt folytathassa a tanulmányait]. Hát az megkérdezte, hogy milyen az eredménye, mondta, hogy milyen. Azt mondja, fiam, fel vagy véve. Jelentkezel, és itt az internátusban ellátást kapsz, és vannak alapítványok, amelyek az ingyenes internátusi elhelyezést lehetővé teszik [... a] jó tanuló és szegény sorsú gyerekeknek [...]. Ezt mi megszerezzük neked, és ha megbecsülöd magad, és jól teljesítesz, akkor tanítói okleveled lesz, kenyér lesz a kezedben, olyan, mint édesapádnak volt. [... Keresztapám] örült neki, és így el is végezte a tanítóképzőt, igen remek eredménnyel, mert azt mondta, hogy ő úgy érezte, hogy ha ilyen bizalom volt hozzá, és ez a lehetőség megnyílt számára, akkor ezzel nem szabad visszaélni. [...] Úgyhogy amikor megkapta a tanítói oklevelet, akkor azt mondta a Veres igazgató úr – még mindig Veres igazgató úr volt az igazgató –, hogy kolléga úr, mi magát továbbküldjük Budapestre, a Testnevelési Főiskolára, azt két év alatt elvégzi, utána visszajön, és addig mi létesítünk a Tanítóképző számára testnevelő tanári státust. Mert nem volt, nem volt testnevelő tanáruk. [...] Tehát ez egy ilyen törekvő ember volt [...]. Hát ő vette feleségül a nagynénémet. Építettek egy házat Debrecenben a Hadházi utcán.

II.
A családi gazdaság

Édesapámnak két tanyája volt 1944-ig, amely a saját tulajdonát képezte. Volt egy úgynevezett kis tanya, ez volt a neve, hogy kis tanya, már nekünk családilag a neve, ami Hajdúnánás város déli szélén volt, ott futott a vasútvonal, egy olyan két-háromszáz méterre a tanyától. Ezen [...] nekünk nem volt kialakítva lakórészünk. Ott egy lakás volt [...], egy állandó, családos alkalmazott részére, [...] aki konvencióban kapta a fizetését. [Tehát egy,] családos mezőgazdasági cseléd lakott ott, vagy három-négy gyerekkel, nagyon aranyos család volt. Na most, [...] ez a tanya ott a város alatt a fiaztató volt. Tehát a fialás előtt álló kocákat odahajtották vagy odaszállították szekéren, mikor már úgy közeledett a fialásuknak az ideje [...]. Az egyik épület [...] azelőtt istálló volt, [... ezt édesapám] átalakíttatta [...] és bokszokra osztotta, ahol hát fialtak a disznók. [...] Na most, édesapám az akkori tudományos álláspont szerint a Futurától szerzett be egy bizonyos Futor nevű, sertések, disznók számára szolgáló [...] takarmánykiegészítőt, ami [vel ...] valóban sokkal jobb eredményt ért el, mint azok a gazdák, akik sajnálták erre a pénzt [...]. Na hát ez volt [a kisebbik, 7 holdas] tanyája, és ez remekül működött [...].

[A másikat] tulajdonképpen nem nagy tanyának neveztük, hanem a pusztai tanyának, mert Hajdúnánás Puszta nevű határrészében volt, [...] az úgynevezett Kisrezesen, tehát azon belül volt egy rész. [...] Mi minden nyáron kint laktunk [ezen] a tanyán, mert az volt édesapámnak a munkahelye, az üzem. Hát ugye, mint az üzemnek a vezetője és tulajdonosa, ott kellett hogy legyen és irányítsa a munkát. Tehát ő hajnaltól kezdve estig talpon volt, és szervezte a munkát. Úgyhogy ment is az, szép, eredményesen dolgozott. [Ez a birtok] 72,5 katasztrális hold föld volt, ebből ötvenvalahány hold [a terület legalább kétharmada] volt szántó, a többi az kaszáló vagy nagy vizes időben mondjuk legelőnek használható. De ha kevésbé volt vizes idő, akkor gyönyörű széna termett rajta. Egyébként édesapám mint kaszálót is művelte, tehát trágyázta és egyéb mezőgazdasági munkákat, talajjavító, talajserkentő munkákat végzett rajta, úgy, ahogy azt tanulta. Tehát ezért is volt nagyon príma széna rajta. [...]

A tanya a legelő szélén, tehát a kaszáló és legelő szélén és a szántóföldi művelés alatt lévő föld határán volt. Egy katasztrális hold földet, területet tett ki. [...] Na és hát ezen igen racionális elosztás alapján volt mindennek helye, [... egy] növénytermesztésre és állattenyésztésre egyszerre alkalmas mezőgazdasági üzemnek [...]. A tanya nagyapám idejében alakult ki, [...] édesapám bizonyos fokig átrendezte és továbbfejlesztette. Szóval okszerűen volt az elhatárolva, hogy ott legyen szérűskert a tanya egyik végében, ahol a takarmány és az alomkazlak álltak. [...] A szemes termény tartására góré volt, egy egész nagy góré volt, mert elég sok tengerit kellett tartani. Viszont a góré alatt disznóólak voltak kialakítva. [...]

Édesapám elsősorban takarmánynövény-termesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Ez akkor a hajdúnánási gazdák körében modernnek számított. Édesapám ugye elvégezte Karcagon azt a kétéves mezőgazdasági szakiskolát, és nyilvánvalóan ezek az ismeretek vitték rá, hogy 79 holdon [...] búzát és kukoricát terme[sszen], illetve cukorrépát egy részén, mert a cukorrépa-termesztésnek már [...] akkor hagyománya volt. A hatvani cukorgyár kötötte le a területeket, hogy egy-egy gazda hány holdon szerződik cukorrépa-termesztésre, és akkor a gyártól ő megkapta a vetőmagot, utána beszállította, átvették tőle, és ezért részint pénzben fizettek, részint pedig kapott bizonyos természetbeni juttatást is, amit takarmányozásra használhatott. [...]

Nánáson nem mindenki csinálta, édesapám nagy területen termelt borsót, méghozzá nem takarmányborsót, hanem cukorborsót [...]. A harmincas években, és aztán a háború alatt, a cukorborsó-termelésnek igen nagy keletje volt [...]. Tehát az nem volt rossz üzletnek sem. [...] Egyébként mi otthon is fogyasztottuk ugyanazt a saját termelésűt. [... Emellett] édesapám, mások is, termeltek árpát, zabot, azt feltétlenül a téli takarmányozásra, és nyáron elsősorban a lovaknak a takarmányozására, hogy erőtakarmány, abraktakarmány legyen.

Édesapám [...] nagyszámú állatot [is] tartott, tulajdonképpen többet, mint amennyi az általa megművelt földhöz szükséges lett volna. De jelentős legelőrészesedése is volt a közlegelőből, tehát nyáron legelőn is tudott tartani állatokat, amiket télen aztán istállózó vagy félistállózó, tehát egy karámos és egy fedett színnel kombinált [...]. Na most, [...] a többi gazda is tartott bizonyos állatot, bizonyos állatmennyiséget. Nagy legelői voltak Hajdúnánásnak [...]. És hát ezen a legelőn szarvasmarhát, lovat, juhot és sertést, más néven disznót [...] is tenyésztettek, és ezeket tavasszal kicsapták a legelőre, és egész nyáron, őszig, beszorulásig ezek kint voltak a legelőn, ridegtartással. Aztán ősszel behajtották, és akkor karámban, ólban tartották őket, a lovakat istállóban. Szarvasmarhából nem minden gazdának volt annyi, hogy ugye karámban tartotta volna, mondjuk a nagyobb gazdáknak azért igen.

Na most, ez [a gazdaság] a takarmány hasznosítására, tehát például kukoricaszárnak a hasznosítására remekül alkalmas volt, másfelől pedig a trágya összegyűlt, megérett, és azt a szántóföldbe bedolgozták. Úgyhogy édesapám ellene volt a műtrágya alkalmazásának, mondván, hogy az felborítja a talaj természetes vegyi összetételét. [...]

[Ezzel szemben] édesapám alkalmazta az ekekapát, [ami] az első világháború táján, vagy előtte valamivel jelent meg Hajdúnánáson, de [...] a gazdák között lassan terjedt, [mivel] a nánási gazdák eléggé konzervatívak voltak. Édesapám egyébként nagyon szívesen újított ilyen szempontból. Ez [a kapa] egy modern művelési eszköz volt, sokkal gyorsabban lehetett az akkori művelési

módnak megfelelően a tengerit megművelni vele. De ahhoz a tengerit úgy kellett vetni vetőgéppel, hogy sorok keletkezzenek, bizonyos sortávolság, hogy az ekekapát egy ló el tudja húzni közte, és [akkor] az megkapálta. Nánáson úgy hívták, hogy meghúzatni. [...] Az ekekapával kétféle módon lehetett dolgozni, lehetett a gyomokat kiirtani vele, és akkor összehúzta, és lehetett feltölteni két oldalra, csak meg kellett fordítani a megfelelő vágórészt, és akkor feltöltötték, úgyhogy azért kellett. Ugyanakkor sokkal kevesebb vetőmagot kellett felhasználni, tehát nagyon gazdaságos volt. Na most, ezeket édesapám a saját gazdaságban mindig maga csinálta. A vetőgépet is ő állította be, akár ha búzavetésre, ugyanaz a vetőgép, de másként kellett beállítani. [...] Mindig ő végezte ezeket a technikai munkákat, és nagy élvezettel csinálta. Érdekes, a traktort azért nem szerette, mert az akkori traktoroknak még nem gumikereke volt, hanem egy ilyen körmös, széles kereke, és azt mondta, hogy hát igen, igen, az mélyen megszántja, meg gyorsan a talajt, de meg is tapossa a saját súlyával, azzal a körmös, széles, nagy hátsó kerekével. Ezért nem szerette, az állat meg ott volt, a traktor – így mondta – nem „termel"..., nem hasznosítja a kukoricaszárat mint takarmányt, vagy a borsószalmát, árpaszalmát, zabszalmát [...].

Úgyhogy ő így gazdálkodott, hogy traktorja nem volt, [...] de cséplőgépet sem vett, mert volt egy olyan cséplőgép-tulajdonos, egy kovács, akinek kitűnő cséplőgépe volt, kitűnően értett a géphez, és a kovácsműhelyében segédek dolgoztak nyáron is, ő pedig [...] az előre leszerződött gazdáknál végezte a cséplést. [...] Mindent kicsépelt, a búzát, árpát, zabot, borsót. Igen jó hatásfokkal működött a gépe, mert [...] nagyon jól karbantartotta, és modern garnitúrája volt.

[Amikor] megtörtént az aratás, a tanya mellett kijelölt, learatott területen ott voltak az asztagok megépítve, hát azok háznál magasabb összerakott egynemű gabonafélét jelentettek. Úgy voltak összerakva, hogyha esőt kapnak, az esővíz lemenjen rajtuk, ne ázzanak be, és utána a napsütés kiszárítja, tehát nem károsodik. Na most természetesen külön asztagba kellett rakni a búzát, külön asztagba a többieket. [...] A cséplés után az asztag, ahol állt és a cséplőgép, ahol üzemelt, ott rengeteg szem maradt a földön, amit hasznosítani kellett. Na most, ezeknek a hasznosítása elsősorban a

4. kép. A Csohány család 1940-ben. Cséplés a Puszta, Kisrezes határrészen fekvő tanyán. Családi magángyűjtemény

disznókkal történt. Több mint száz disznó volt azon a tanyán. A fiaztatás [ahogyan arról már volt szó] az a város mellett, a kis tanyán történt, de aztán a további nevelés az kint, a pusztai tanyán történt, és hát azoknak ez terített asztal volt.

Az alkalmazottnak a tehenét, a konvenciós cselédnek a tehenét is, aztán a mi tehenünket is, [eltartotta a legelő] legalább kettő volt, hogy jusson mindenkinek tej bőségesen, fel lehessen dolgozni. A csarnokba azt onnan nem hordtuk, hát a város messze volt. És hát ugye ezeket nyáron szépen ki lehetett pányvázni, úgy hívták Nánáson, hogy pányvázni, erre a kaszálóra, vagy legelőre. [...] Mindig volt ló is, több ló. Olyan ló, amely nem volt állandóan kocsi elé fogva, tehát nem dolgozott állandóan, egész nap, azt is ki lehetett kötni oda, hogy legeljen egy kis füvet. [...] Tehát ezeket, valamint a disznókat is lehetett ott legeltetni. A disznókat mondjuk nem az egész területen, mert ki volt jelölve, hogy na, ez kaszálásra megy, a többi részen a disznók [voltak]. Az ökröt [édesapám] helyben, a tanyán tartotta, [és] szántásra használta. Amikor olyan ráérős szántás volt, hogy na most nem gyorsan kell felszántani, akkor az ökrökkel történt a szántás, ami hát ráért. És mélyszántást is [...] akár négy ökör lett befogva az ekébe.

Édesapám a kertészethez nem értett. Nem is csinált belőle titkot. Ő ahhoz nem értett, se a szőlőműveléshez. Tudta nagyjából, hogy mit kell csinálni, de hogy melyik ágat kell levágni, meg hogy, mint, ahhoz nem értett. Nagyapámnak is volt vincellérje, édesapámnak is volt vincellérje, ugyanaz, vagy annak a leszármazottja, aki azt a 600 négyszögöl szőlőt [gondozta], ami nekünk volt, édesapám örökölte nagyapámtól. [...] Hajdúnánásnak az a területe, ahol a szőlőskert volt, az egy homokos terület volt. [A szőlőben] volt egy ragyogóan berendezett présház, volt egy szoba, meg volt egy óriási helyiség, ahol a préselés, a taposás megtörtént szüretkor. A vincellér egy megfelelő fizetségért mindent elvégzett, lelkiismeretesen. Nagyon príma csemegeszőlői voltak [édesapámnak], illatos csemegeszőlő[k ...]. Nagyon finom bora volt, úgyhogy egyáltalán nem valami vinkó volt. Ezt ő családi fogyasztásra, vendégségbe, meg ilyesmikre [szánta]. Eladni, nem emlékszem rá, hogy eladásra ment volna belőle. Egyébként a konvencióba beletartozott bizonyos mennyiségű – emlékezetem szerint – borjárandóság is (a konvenciós cselédeknek). Ők ebből a borból kapták.

Na most, ilyen féderes kocsija is volt édesapámnak, kettő, és volt egy kétkerekű féderes taligája, amivel közlekedett, mert hát ugye nemcsak ez a két tanya volt a keze alatt. Ugyanis a harmincas évek végére, negyvenes évekre ő további, legalább két vagy három tanyát bérelt. Mindegyiket egy-egy olyan 40 hold földdel. Most nem emlékszem, kettő biztosan van előttem, hogy kettő az volt, mert az egyik a Pusztán volt, a mi földünk és a között a dűlő volt, tehát üzemszerűen nagyon jó, mert ugyanazokkal az állatokkal meg lehetett művelni. Azon is volt egy tanya, ott is lakott egy cseléd, egy pár ökörrel, [...] na meg a saját tehenével, disznóival, de ott mi nem tartottunk más állatot. Aztán nagyapám, amikor kiöregedett a maga 40 holdjának, a Tedejen volt a 40 hold földje, annak a műveléséből, ott is volt egy tanya, ott is lakott egy cseléd: tanyás, úgy hívták. Hát, ugye ezeket a területeket [édesapámnak] be kellett járni, ellenőrzés végett, [ezért kellett a féderes kocsi...].

Neki is kellett alkalmaznia [...] alkalmi munkavállalókat. Volt egy bácsi, akit édesapám gyerekkorától ismert és tisztelt, Síró Mátyás bácsi, akinek magának is volt egy olyan 15 holdnyi földje, és amellett, mivel élelmes ember volt, már a nagyapám idejében munkavezető volt. Tehát ha kellett ilyen vagy olyan munkára ennyi vagy annyi ember, akkor neki szóltak, és akkor ő a meghatározott időre szólt megfelelő létszámú embernek, és akkor mentek és elvégezték azt a munkát. Azoknak a munkájáért ő felelt.

III.
A család megpróbáltatásai (1944–1952)

MENEKÜLÉS, FOGSÁG, HAZATÉRÉS

1944 nyarán megindultak a bombázások, Debrecenben '44. június 2-án volt az első bombázás. [...] Debrecent is iszonyatosan megbombázták, a Petőfi tér akkor keletkezett, mert ott házak voltak. Két utca volt, egyik volt a Deák Ferenc utca, a másik a Hunyadi János utca. Közte háztömbök, [...] földdel lett egyenlővé téve. Ugyanis az állomás épületét eltrafálták [...], mert pontosan bombázni nem tudtak. [...] Az állomásnak az épületét azt lebombázták [...], de volt ott egy templom, azt például úgy érte egy bomba, hogy a tornyát kettévágta [...], és a [...] hosszában végig kétfelé vágott toronynak az egyik fele az megmaradt. Döbbenetes.

Szóval ez a bombázás elérte Debrecent, és keresztapámék a Hadházi utcán laktak, az már egy olyan kertséges rész volt, a Nagyerdő szélén. Kiköltöztek hozzánk [Hajdúnánásra] a Puszta nevű tanyánkra [..., ahol] megvolt a lehetőség, hogy ott lakjanak. És [anyai] nagyanyámék, nagyapámmal együtt, [szintén] kiköltöztek oda, hogy mégis, hátha a várost bombázzák. És hát 1944 szeptemberében édesapámat behívták katonának [...] Debrecenbe, és [...] itt volt egy laktanyában. [...] Akkor már Romániával is folyt a háború, [...] nem tudtak édesapáméknak se felszerelést, se ruhát adni. Itt várták a sorsukat, hogy mi lesz. Október 7-én, kapott hétvégén egy pár nap eltávozást, hogy Hajdúnánásra hazamenjen a családjához.

Hazamenvén a családhoz, hát ugye a tanyára jött haza, nagy volt az öröm, és késő este megérkezett Somorjai László keresztapám [is], 8-án este, azzal, hogy Debrecent kiürítették, mert az oroszok előretörtek, és Karcag, Szoboszló táján elvágták már a vasúti összeköttetést is Szolnokkal és a fővárossal. Debrecenig még nem jutottak el közvetlenül, de Debrecen alatt vannak, és Debrecenből a katonai alakulatokat részint vasúton, részint közúton Tiszalök, Tokaj, Polgár felé irányították [...]. Úgyhogy azt mondja édesapámnak, hogy sógor, hát pakoljunk fel, adj egy szekeret két lóval, legszükségesebbet felrakjuk a családdal együtt, mi nem várjuk meg az oroszokat, elmegyünk. A Tiszánál majd megállítják őket, vagy lesz valami. Ugye hallottuk a propagandából, hogy milyen kegyetlenül viselkednek az oroszok, az orosz katonák. Kiderült, hogy a propaganda semmi sem volt ahhoz képest, ahogy viselkedtek, szóval ez kiderült. (De a köztudatban eléggé nincs benne. Ugyanis '48 után, miután a kommunisták átvették a hatalmat teljes mértékben Magyarországon, ezekről nem volt szabad beszélni.) Na hát, azt mondja a sógor, gyertek ti is, elmegyünk, aztán majd lesz valami.

Édesapám hagyta magát rábeszélni. Adott egy fogatot keresztapámnak. Két szekérrel felpakoltunk mi, és 9-ére virradóan, hajnalra aztán Tiszalök irányába elmentünk. A hídon átkerülve, [...] iszonyatos torlódás volt, civil menekültek tömege, erdélyi menekültek is, aztán visszavonuló katonai alakulatok, magyar és német katonai alakulatok tömege, szóval... Valahogy nagy nehezen sikerült átjutni a Tisza túlsó partjára, de elkeveredtünk keresztapámékkal egymástól. És 1945 nyaráig nem is tudtunk egymásról, hogy ővelük mi lett. Utólag derült ki, hogy ők úgy határoztak, hogy a Tisza túlsó partjára érve Budapestre mennek fel, volt neki egy vagy két lánytestvére, akik ott laktak, hát azoknál meglesznek [...].

Nekünk Sajószentpéter volt az úti célunk, ahol egy rokon fiatalasszony volt férjnél, akinek bányamérnök és bányaigazgató volt Sajószentpéteren a férje, bizonyos Bolvári Tibor. Hát hogy azokhoz megyünk, aztán ott valahogy majd meglátjuk. Sikerült is odamennünk a két szekérrel, és kiderült, hogy a rokonságból is többen vannak már ott, akik nem tanyáról, hanem a városból, Hajdúnánásról mentek oda. Úgyhogy ott egy egész kis nánási rokoni társaság volt együtt. [...] Édesapám a legnagyobb veszedelemben volt, mert katonaszökevénynek minősült. Polgári igazolványa nem volt. Ugyanis amikor bevonult, azt le kellett adni. Neki volt egy eltávozási nyílt parancsa, ez volt a szabadság, nem tudom, három napra, vagy annyira, amennyire, ami lejárt. Tehát ha igazoltatták volna, katonaszökevény. És a katonaszökevényekre pedig statárium volt érvényben, ami azt jelentette, hogy rövid úton való agyonlövés. Úgyhogy sikerült megúszni odáig az igazoltatást, meg Sajószentpéteren is, és ettől a mérnöktől kért tanácsot édesapám, hogy mit lehetne csinálni, hogy ő kapna valami igazolványt.

Oda bejáratos volt barátilag egy Tóth nevű százados, aki egy határvadász zászlóaljnak az ellátó oszlopát vezette, annak volt a parancsnoka. Ez állt vagy száz szekérből, és ez ennek az alakulatnak a ruhaanyagát meg élelmiszeranyagát [...] szállított[a] vissza, menekített. De a zászlóaljjal mi sosem találkoztunk. Az valahol elmaradt, másfelé irányították vagy fogságba esett vagy megsemmisült, akármi lett vele, nem tudom, sosem találkoztunk vele. Ennek az alakulatnak a parancsnoka, ennek a mérnöknek a kérésére aztán édesapámat állományba vette. [...] Na most az ő fogatolt vonatos beosztása ehhez [...] pont passzolt. Tehát végre otthon volt ebben a környezetben. Most ővelük vonultunk vissza Galántáig. [...] Galántán túl egy Slezák nevű gazdag családnak a több ezer holdas birtok[án, annak] majorjában lett elhelyezve az alakulat lóállománya. Ott volt jászol meg takarmány meg minden, a legénység is.

Mi a majortól egy olyan két kilométernyire lévő erdészházban kaptunk helyet az erdészéknél. Hát az egy különleges világ volt, ott teleltünk. Megengedte az erdész, hogy egy-egy őzet vagy fácánt vagy nyulat stb. lőhessen édesapám. Együtt laktunk ennek az oszlopnak a szolgálatvezető határvadász főtörzsőrmesterével, aki egy hivatásos főtörzsőrmester volt. [...] Őneki is volt egy sörétes puskája, aztán este elindultunk fácánt vadászni, vagy napközben nyulászni. [...] Ez nekem egy egész különleges élmény volt.

Aztán tovább kellett menni, [...] és végül is Morvaországban kötöttünk ki, ahol amerikai hadifogságba estünk. Amerikai hadifogságban éltük át május 8-án vagy 9-én a hadifogolytáborban, hogy vége a háborúnak. Na most fegyvere akkor már a hadifoglyoknak nem volt, azt az amerikaiaknak le kellett adni. Addig is igyekezett eldobni a társaság, mert minek az. De rakétapisztolyok azok maradtak, meg rakéták. Úgyhogy egész éjszaka folyt a rakéta lövöldözése fel a levegőbe, vagy tüzet raktak, ott énekeltek, megyünk haza, vége a háborúnak. Akkor beledobták a tűzbe a rakétát, aztán az valamerre majd elment. Hát húzódni kellett előle! De nagyon emlékezetes élmény volt.

Na most, az amerikaiaknál voltunk, az Inn folyó mellett, a mostani Csehországban, egy folyó völgyében. Egyik oldalt irdatlan magas hegy, hegylánc [volt], lent a folyó, és egy árterület. Az árterületen voltak [...] alakulatonként a szekértáborok. Valami élelmiszerellátást kaptunk, minden alakulatnak volt saját konyhája, tehát az élelmezést meg tudták oldani, ha volt mivel. Élelmesebb emberek horgásztak. Úgyhogy én ott összebarátkoztam [egy] horgászó katona bácsival, aki csinált magának horgászbotot, [de] láttam [azt is], hogy a patakban hogy fogják kézzel a pisztrángot, mert az bizonyos helyekre befészkeli magát. [...] Úgyhogy még mi is kaptunk ebből, édesanyám is aztán pisztrángot készített, és akkor ettük a pisztrángot.

Eljött a hazautazás ideje, mondván, hogy az amerikaiak hazabocsátanak bennünket, úgyhogy lovakkal, szekerekkel. Szóval itt mind csupa lovas szekeres alakulat volt együtt. Itt gyalogság nem volt, ezeket vették ott külön. Szögesdrót nem volt, a lovakat felhordtuk legeltetni a hegyre, és néha egy-egy dzsip ment a hegyi úton, amerikaiakkal, de semmi különösebb őrzés ott nem volt. És akkor

szépen elindítottak bennünket hazafelé. Amikor átadtak az amerikaiak bennünket az oroszoknak. Az oroszok, amint ez a sok kilométeres oszlop időnként megállt, rögtön jöttek és elkezdtek zabrálni. A bakancsot davaj, és akkor le kellett vetni a katonának a bakancsot, odaadni a muszkának. [...] És a másik: valami hihetetlen mozdulattal nyúltak [...] a csuklóra, az órát mint a bűvész úgy tudták azonnal elvenni. [...] Úgyhogy ezen rögtön átestünk. És aztán néhány napi menet után bekerültünk egy németek által épített és használt nagy barakktáborba, [ami] egy kiképzőtábor volt. Hát ott azt mondták, hogy innen vonattal fognak hazavinni bennünket, tehát a szekerek maradnak itt.

Nekünk két szekerünk volt. [...] Édesapám még mindig civil ruhában volt, a katonasapkáját letette már, kalapot tett föl. Rengeteg civil menekült volt egyébként ezekkel az alakulatokkal. [És akkor] azt mondták, a civil menekültek sorakoz[zanak] a szekerekkel, és mindenki a saját holmiját hátizsákba szedje fel, és álljon sorba. A szekér, [a] ló marad. S akkor beálltunk mi is a sorba. Amennyit lehetett, zsákba tettünk, ruhaneműt, élelmet. S akkor jött az orosz. Civil? – kérdezte. Hát, bólogattunk rá, hogy civil. Na, akkor külön. A civileket külön szedték. Aztán került tolmács is. – A civilek menjenek vissza a saját kocsijukhoz, mert azok kocsival mennek tovább, a katonákat szállítják majd vonattal [haza. Pontosabban] hadifogságba – csak ezt nem mondták, hát ez ugye hazugság. Mindig hazudtak, úgy hazudtak, mintha olvasnák.

A mi katonáinkat is bezsuppolták ott abba a táborba. Bennünket, a civileket összeállították egy ugyancsak hosszú menetoszlopba, és mi hazajöhettünk. Édesapámék gondoltak egyet, merészet és nagyot, amikor átjöttünk a határon, Győrben, hogy legjobb lesz itt leválni erről az oszlopról, mert hát a fene tudja. Mert az volt, hogy Budapestre viszik a társaságot, és ott engedik szélnek. Mit tudni, hogy mi lesz ott. Hát mi leváltunk, és [...] Csornára kerültünk.

Bementünk a városba, hogy majd megyünk tovább, [de] jöttek a kommunista pártnak az emberei, hogy hopp, álljanak meg. Menekültek? – Igen. – Nyugatról jöttek? Hát az nem úgy van, hogy itt hazamennek. Hát itt ugye a mezőgazdasági ellátáshoz lovakra van szükség, itt elvesszük a lovakat. Végül is aztán az lett, hogy az egyik lovat elvették Csornán, a főtéren. Úgyhogy egy lóval, a szekérrel mentünk Ács határába, és kötöttünk ki estére, mert mondták ott az emberek, hogy menjenek innen, mert ezek a kommunisták elveszik a másik lovat is, meg a szekeret is, meg mindent, ami rajta van, ezek itt ilyenek. Csornán egyébként előkerült az orosz parancsnokságról egy tisztnő, egy zsidó asszony tolmáccsal. Átnézte a holmijainkat, az nem vett el semmit. Kértük, hogy a másik lovunkat adják vissza. Azt mondja, azt nem lehet, mert az a helyi mezőgazdasági munkálatok megindításához kell, és hát ha a kommunista párt elvette, akkor azt ő nem...

Ács határában, késő este letáboroztunk. Akkor már gyönyörű nyár volt, június. Reggelre ellopták a [...] azt az egy lovat is. Jött arra egy szekérrel egy ember majd másnap, aztán mondjuk, hogy mi történt. Azt mondja, hát, az ő szekeréhez kössük oda a szekeret, behúzatja magukhoz, ő szállást is ad nekünk, aztán majd lesz valami. Ott voltunk náluk egy pár napig, ott maradt a holmink, hát amennyi holmit össze tudtunk szedni, hogy jöjjünk. Azzal elindultunk, [...] méghozzá vonat tetején utaztunk, Ácstól kezdve Debrecenig, és Debrecentől is egy szenes vagonnak a tetején utaztunk Hajdúnánásig. [Debrecentől] együtt utaztunk egy nagyon kedves ismerősünkkel, egy asszonnyal, akinek a férje édesapámnál dolgozott, alkalmilag. Tehát ha plusz munkaerőre volt szükség, akkor az ő férje is azok között volt, akik jöttek, nagyon jó viszonyban voltunk. És elmondta, [...] hogy a mi házunkban bútorraktár van, az elmenekülteknek a bútorait tartják ott. Az édesapám nénje és a férje, dr. Kovács László orvos viszont hazajött a háborúból, és ők a házukban laktak, a Bocskai u. 32. szám alatt, úgyhogy mi leszállván az állomáson, Hajdúnánáson, szépen beballagtunk [... hozzájuk]. A saját házunk előtt mentünk el, és örömmel láttuk, hogy tényleg megvan, az ablakok is megvannak. Azt tudtuk, hogy a város zárja le és kezeli ezt a bútorraktárt. Az elmenekült családok meg az elhurcolt zsidók bútorait rakták be a mi házunkba – ez volt a szerencse. Ez volt a jobb, mintha beköltözött volna egy család, [és] elfoglalta volna, mert azt nagyon nehéz lett volna visszafoglalni. [...] Úgyhogy megérkeztünk, nagy volt az öröm a családban. Ott laktunk [az orvos nagybácsiéknál] addig, amíg a bútorraktár ki nem ürült, és a házunkat akkor visszakaptuk. Édesapám azt már internálótáborban élte meg, mert őt közben internálták.

A KISMACSI INTERNÁLÓTÁBORBAN

Édesapám másnap ment jelentkezni a rendőrségen, és hát mondta, hogy behívást kapott, ugye, még szeptemberben behívták, és katonaként volt oda, hadifogolytáborban, de elvitte a családját is. Na, ez rendben is volt. Aztán [a] hatóságnál megérdeklődtük, hogy a ház hogy van. Mondták, hogy fokozatosan adják vissza, ahogy térnek vissza az emberek, zsidók is, meg magyarok is, adják vissza a bútorokat a tulajdonosoknak, mert több ilyen üresen maradt házban van bútorraktár, oda gyűjtötték össze a bútorokat. Megvan, hogy bizonyos házakban mikor van a bútorosztás. Ott kell lenni, és akkor, aki ráismer valamelyik bútorra, hogy az az övé. Akkor azt megfogja, és viszi. Mi is ott tartottuk aztán az orrunkat, és igyekeztünk a bútorainkat menteni, sok részét sikerült is megmenteni. Közben ott laktunk a nagybácsiéknál. Hát, ez folyt, ez a bútorvisszakapás, amikor egyszer csak jöttek azzal, hogy édesapámat elinternálják. Így hívták, hogy elinternálják. Elinternálták. Miért? Hát népellenes magatartás miatt, meg az, hogy elmenekült. Hiába mondta, hogy ő katona volt, nem elmenekült, behívták előtte. Hát aztán négy hónapot azért eltöltött az internálótáborban. Debrecenben voltak, Kismacson, ott volt az internálótábor. Voltak több száz holdas debreceni nagygazdáknak a birtokai, [...] amiket úgy lefoglaltak, mert fölötte volt a kétszáz holdnak. Na most, azokon a tengerit le kellett törni, például édesapámék törték a tengerit és így tovább. Kismacson ilyen betonozott valami épületben laktak, voltak ott egyébként református meg katolikus lelkészek is, Hajdúböszörményből is.

Meg lehetett látogatni az internáltakat. Vittünk ennivalót olyankor, hogy egy kis pótlás legyen. Édesanyámmal én is voltam többször ott. Elsősorban vasárnapra lehetett menni. Hát az egy különleges dolog volt, ugye, az akkori vonatközlekedés segítségével, meg oda kijutni, szóval az nagyon nehéz volt. Csak emlékszem, vasárnap például istentisztelet is volt. Az ott lévő lelkészek, internált lelkészek vasárnap istentiszteletet tartottak, hol az egyik, hol a másik. Édesapám is főzte az öhönt, vittünk neki bográcsot, főzte az öhönt, meg a lebbencslevest magának, meg ott egyik-másik társának. Azzal pótolták egy kicsit az ott kapott, meglehetősen vékonyka kosztot.

Édesanyám megpróbálta [kihozni őt onnan]. Debrecenben volt egy zsidó ügyvéd, nagyon nevezetes, jó ügyvéd, és az, hogy zsidó volt, az megint fontos volt. [...] Azt mondja, nézze, az, hogy katona volt, az már maga kiesik, hogy elmenekült. Egyáltalán az, hogy elmenekült, az tulajdonképpen nem lenne büntetendő cselekmény, de akkor az annak számított, mert biztosan féltenivalója volt. Azt kell bizonyítani, hogy katona volt. Az meg, hogy népellenes, nem volt népellenes, arra is lehet tanúkat keríteni, stb. Aztán nagynéném, dr. Kovács Lászlóné Csohány Irén [...] átment Gottdiener nénihez, aki velük majdnem srégen szemben lakott, [...] ahol a nagynéném is felnőtt [...]. Hát átment Gottdiener nénihez, [mert] az visszajött a deportálásból, fiai is megúszták – hála Istennek –, akik [gyerekkorukban] együtt játszottak édesapámmal. Akkor már beindították a bor- és szesznagykereskedés[üke]t. (Az oroszokkal jóban voltak, azok meg odáig voltak a szeszért, azok

állandóan ittak, mint a görbe orrú barát. Azt szerette az orosz katona, a szovjet katona, ha mindig részeg. Ha rajta múlt volna, talán soha ki nem józanodott volna.) Átment [tehát] hozzá, és azt mondta neki, Gottdiener néni, emlékszik rá, hogy az én öcsém meg a maga fiai barátok voltak, és együtt játszottak, együtt nőttek fel. Mi nem tehetünk arról, hogy magukat elvitték, az öcsém sem tehet róla. Soha egy rossz szót nem szólt, hát azelőtt is megvolt a jó kapcsolat. Hát igen, [...] igen, de azt mondja, én nem tudom, hogy miután minket elvittek, hogy a maga öccse hogy viselkedett. Azt mondja, úgy éljenek, Gottdiener néni [...], hogy az én öcsém semmi olyat nem tett, ami meghazudtolta volna az azelőtti barátságot. – Jaj, hogy mondhat ilyet! – Hát akkor meg segítsen, hogy kikerüljön ebből az internálásból. – Hát hogy segítsen ő? Hát... – Gottdiener néni, maga ha a megfelelő helyen szól, annak lesz foganatja, meg szólnak a fiai, kapcsolataik vannak. [A nagynéném] megmondta, hogy [az] Aczél nevű ügyvéd[del] beszéljen, és bizonyítsa, tanúsítsa neki, hogy nyugodtan felléphet az öcsém érdekében, mert nem egy méltatlan ember. Hát, azt mondja, majd meglátom, hogy mit tehetek.

Utána, egy aránylag rövid idő múlva édesapám kint volt. Mikor elbocsátották az internálótáborból, az már úgy ősz volt, jócskán ősz volt, azt kérdezték tőle, hogy maga miért van itt. Hát, azt mondja, én nem tudom, miért vagyok itt, hát maguknak kéne tudni, hogy miért vagyok. – Hát, mi nem tudjuk, hogy miért van itt, csak behozták ide, azt[án] itt volt. Na, azt mondja, akkor menjen haza. Hát így aztán hazament.

ÚJRAKEZDÉS A HÁBORÚ UTÁN

Ezek után hazatérvén, visszakaptuk a házat [...] és a város alatt[i ...] hét hold föld[et]. Közvetlenül a város szélénél [volt a föld], azon volt egy nagyszerű tanya, ahol sertéstenyésztést folytatott édesapám. Azt lebontották, mire hazajöttünk, az emberek – hát kik? Lumpen elemek. Leszedték az összes cserepet, faanyagot a tetőről, csak a négy vályogfal maradt meg minden épületen. De a föld az megmaradt. És hát ugye azt mondták, hogy az a föld azért volt meghagyva, hogyha édesapám hazajön, akkor rögtön tudjon rajta gazdálkodni, hét holdon. Na de mi van a hetvenkettővel? Az sem lett elvéve, mert száz holdig parasztbirtok, sőt, kétszáz holdig is parasztbirtok volt, hogyha életvitelszerűen azt csinálta. Hát ő azt csinálta, tehát neki kétszáz is lehetett volna. Igen ám, de a hetvenkettőt kiosztották kishaszonbérletbe, azért, hogy 1945 tavaszától ne maradjon megműveletlenül. Az ország közellátására szükség volt. De ezt a gazdasági év végével vissza kellett kapja. Hát ugye eljött az ősz, vissza kellene hogy adják. Igen ám, de addigra azok ott lebontották a tanyaépületeket, istállókat, magtárakat, meg különböző lakásokat, és maguknak, a maguk hét, tizenegy, kinek menynyi hold föld jutott, arra a parcellára felépítettek egy kisebb tanyát. És nem adták vissza. Hiába mentek [édesapámék] a földrendező bizottság[hoz, pedig] onnan jött a papír, hogy igenis kötelesek visszaadni [a bérlők a földet, és hogy] a polgármester intézkedjen, hogy kapja vissza. Nem kapta vissza. Nem kapta vissza a következő évben sem, azután sem, [...] merthogy elkobzás alá kellene kerüljön [a föld], mert népellenes volt.

Na, akkor ugye tanúkat kellett felsorakoztatni, mert az önkényuralomban nem annak kell igazolni a vádat, aki a vádat emeli, hanem annak, akivel szemben emelik. Tehát ott neki kellett igazolni, hogy nem volt népellenes. Nem azoknak, akik azt állították, hogy népellenes volt. Sikerült ezt is igazolni. Na, akkor a következő gazdasági évben vissza kell hogy kapja. Nem kapta vissza. Közben a Hajdúdorog és Hajdúnánás közötti határon volt egy árok, [meg] óriási fák. A mi oldalunkon lévőt

a nagyapám ültette. Óriásiak. Azokat ezek, akiknek kiosztották – tizennégyen voltak, úgy emlékszem – kivágták, eladták. Hát azt nekik nem lenne szabad, hát semmi közük [hozzá]. Ők kishaszonbérlők. A másik az, hogy bérletet kellene fizetni[ük], nem fizettek semmit. Édesanyám örökölt 27 vagy 29 hold földet, amíg mi oda voltunk, elhunyt egy nagynénje, aki gyerektelen volt, és attól [kapta]. Azon gazdálkodott édesapám, meg ezen a [város alatti hét holdon]. A hét holdból kettőt rögtön el kellett hogy adjon, hogy vegyen egy lovat csikóval – hát ugye meg kell mozdulni, az kell, termelőeszköz. Ment is a dolog.

[Az] örökölt [birtokon] volt egy pici kis tanya, és nyáron [tizenegy-tizenkét évesen] ott voltam a tanyán, a tehénnel, a fias disznóval, a baromfikkal meg két kutyával. Ott voltam egész éjszaka is, ezeket elláttam, és fejtem, és reggel biciklivel, vagy egy olyan kilométernyire volt a vasútállomás, oda kimentem, felültem a vonatra, bementem Hajdúnánásra, az kilenc kilométer volt, hazamentem vele a vonattól, odaadtam a tejet, vagy bevittem egyenesen a tejcsarnokba, mert tejbeszolgáltatás volt előírva. Akkor otthon még szót váltottunk, ki lett mosva a kanna, [...] hoztam a vajat, hoztam tojást, zsírt, nem tudom, megpucolt csirkét vagy kacsát, úgyhogy édesanyám nyersanyaggal hozzájárult az étkezésemhez. Mákot, diót, meg szóval, ami otthon van. Ragyogó helyem volt, én nagyon szerettem ott lakni [a tanyán]. Azzal én a következő vonattal már mentem is vissza, fél 12 tájra kiértem. [...] Akkor [...] megitattam a jószágot, utána megfőztem magamnak az ebédet, meg a kutyáknak, azok is abból kaptak. És közbeesően azért csak adódott idő, amikor én tudtam olvasni. S *A nagy háború*nak a köteteit kölcsönkaptam, kivittem és elolvastam. Aztán a másikat, aztán a harmadikat..., és így nyaranta ezt szépen végigolvastam. Akkor már ugye beszélgettem emberekkel, azok már ugye nem a mi alkalmazottaink voltak, de mesélték, hogy itt volt, ott volt, és akkor illendően, szépen, ahogy ott le van írva, én beleszőttem. Csak néztek nagyot, hogy én ezeket honnan tudom. [...] Közben a lónak megint újabb csikói lettek, már két lóval tudott járni édesapám.

„KULÁKNAK" LENNI

1947-ben megvolt a kékcédulás választás, '48-tól kezdve igen kellemetlen, nem kellemetlen, [hanem] komisz eljárás indult a gazdák ellen. Na most, édesapám akkor már gyakorlatilag nem volt kuláknak minősíthető, mert nem volt huszonöt hold földje, [... mert] jöttek azzal [...], hogy amenynyiben ennyi napon belül egy pár ökröt le nem ad húsbeszolgáltatás címen a hetvenkét hold föld után [édesapám], akkor mit tudom én, mennyire bezárják, börtönbüntetésre ítélik, a közellátás akadályozása végett. Hiába mondta, hogy az kishaszonbérletbe ki van osztva, hát kérjék azoktól. Nem, de ez az ő nevén van, tehát ő a tulajdonos, neki kell beadni. Úgyhogy tíz hold földet adtunk egy pár ökörért, abból az édesanyám által örökölt [...] földből, ami Nánásnak [...] a tedej pusztai [részén volt. A] 27 vagy 29 [holdból] még további földet kellett [aztán] eladni, nem tudom én, miért, tehát ott végül is tíz hold maradt. Meg maradt itt a város alatt öt hold, tehát [összesen] tizenöt hold.

És hát a nóta vége az lett, hogy akkor ugye elkezdték, '48-ban vagy '49-ben [...] állandóan kirendelni a gazdákat az alakuló téeszekhez mezőgazdasági munkára fogattal. Tehát a téesznek nem volt elég fogatja, akár szántani, akár fuvarozni terményt, ide vagy oda, vagy amoda. Na most, az egyik alkalommal az történt, mindig azzal volt, hogy ekkorra meg kell jelenni. Mire édesapám megkapta a kirendelést, hogy ekkorra ott kell lenni, hát ugye addigra már az az idő el is telt. Hát ő ment rögtön, azt mondták, hogy el van kobozva a lova, a szekér, úgyhogy itt most már semmi nem az övé, szálljon le, el van kobozva. Így, csak ennyi, minden írás és egyéb nélkül. Úgyhogy ő az ostort – az

ostor volt az egyik kedvence –, az ostort magával hozta, azt nem tudom, hogy a pokrócot magával hozhatta-e; azt lehet, hogy ott kellett hagyni.

Édesapámra Hajdúnánáson tulajdonképpen akkor, amikor én már eljöttem [1950–1951], akkor szakadt rá [... egy újabb nagy gond]. A sógor[át letartóztatták] – akinek édesapám egyik nénje [nővére] volt a felesége, [aki még] 1926-ban meghalt –, [...] a közellátás veszélyeztetése miatt, mert saját házában egy pici kis kamrában befalazta az ajtót, és elrejtett ott néhány zsák lisztet meg zsírt, meg nem tudom én, még miket a beszolgáltatás elől. És hát erre rájöttek, ennek fejében bebörtönözték őt is, és az akkor olyan 26 vagy 27 éves fiát is, nekem édes unokatestvéremet, aki Pallagon végezte a Mezőgazdasági Akadémiát, és a gazdaságukban dolgozott. [... Azt] nem tudom megmondani, hogy mennyi földjük volt, [...] de szerintem száz hold alatt volt a földjük valamivel, de ezt meghagyták nekik mindaddig. Akkor az egészet elkobozták, házat, mindent. A házból is a [második] feleségnek ki kellett menni. Az hazament Hajdúhadházra a rokonaihoz, őket pedig bebörtönözték. A fiát kiengedték, Csohány Ferencnek hívták. Kiengedték a börtönből, hogy hát nyár volt, aratás táján, hogy a munkálatokat, a betakarítást bonyolítsa le. A saját lovát, szekerét rendelkezésére bocsátották, és hát ugye el kellett számolnia neki, hogy mennyibe került a napszám, ez-az, és hát ha lebonyolítja, akkor megy vissza a börtönbe és vár az ítéletre, hogy elítélik vagy nem ítélik el. Ahogy őt kiengedték, valami rövid ideig csinálta ezt. Utána öngyilkos lett. Felakasztotta magát. Nem bírta a terhelést. Csakhogy édesapámra hárult a feladat. Kötelezték, hogy mint sógornak a gazdaságát vezesse. Na most ugye ő vezette, el is számolt ott az adóhivatallal, minden, de hát a beszolgáltatás: még ennyit kell beszolgáltatni, még annyit. [...] A beadási kötelezettségnek nem tudott eleget tenni, úgyhogy [...] a mi krumplink is rárment, akkor a mi borjúnk is rárment, és így tovább. [...] Mindegy, Csohány, Csohány, kész. [...] Végül aztán az év végén megszabadult ettől [a tehertől], leadta. Az a föld egy téesznek a földje lett, a házat szintén egy téesz vette birtokba. A nagybácsi, [...] lehet, hogy talán egy évnyit, vagy valamennyit kapott, olyan túl sokat nem. De a vagyonelkobzás az érvényben [... maradt]. Úgyhogy ő aztán Hajdúnánásra nem is tudott visszaköltözni, mert nem volt hová. [...] Hajdúhadházra ment, egyébként is idős ember volt, első világháborút megjárt, frontot megjárt, az egyik testvére hősi halált halt...

[Hamarosan] azt a földet [is] Tedejen – ahol én a tanyán a kutyákkal meg a tehénnel meg [a] disznókkal voltam, tyúkokkal – ők kisajátították. [...] Besorolták valami téeszbe, vagy nem tudom én, hová, [...] és adtak helyette csereföldet, valami iszonyatos messze a várostól [...], vagy 15 km-re lévő rossz, hasznavehetetlen földet. [...] Azt hiszem '50-ben vagy '51-ben vették el az utolsó lovat, csikójával együtt. Lehetne azt mondani, hogy önkényesen, [...] amikor már a kommunista rendszer masszívan működött. [...] Úgyhogy a tehenet kellett befogni a szekérbe, és hát azzal kimenni azt a földet megművelni, hát úgy, ahogy lehetett.

Hát ugye én ezeket az üldözéseket átéltem úgy is, [amikor már gimnazista voltam Debrecenben], és hazamentem nyáron, [akkor] jöttek. A pincéből fel kellett pakolni zsákokba a krumplit, és bevinni, mert [... édesapám] nem teljesítette a beadást. Akkor volt összesen már vagy 14-15 hold földje, tehát az messze nem minősült volna kuláknak, de úgy vették, hogy a Pusztán volt 72 hold, az is hát az övé volt. Akkor azt mi sem tudtuk, a város tudta, a városi hivatal tudta, hogy 1947 végén úgy rendelkezett az országgyűlés, hogy ami ki lett osztva, az mindegy, hogy jogosan vagy jogtalanul, az kiosztva marad, kész. Úgyhogy, szóval ilyen borzasztó állapotok voltak.

Aztán jött a lehetőség, hogy bérbe lehet adni egy bizonyos állami gazdaságnak ezeket a földeket, és akkor megszűnik a kulákság. Mert édesapámat felvették a kuláklistára. Hiába mondta, hogy nincs annyi földje, ő ott a sógoráét művelte meg, de az már le van adva. Nem, mindegy, kulák az,

akiről mi azt mondjuk, hogy kulák, kész. Úgyhogy ezt így felajánlották. A végén az lett, hogy térítés..., hogy tíz évre bérletbe veszi. Utána az lett a határozat, hogy nem tíz évre veszi bérletbe, hanem ez az államnak való ingyenes felajánlást jelenti. De ezzel megszűnt minden kötelezettség. Úgyhogy örültek, hogy megszabadultak a földtől, [és] 1952 februárjától szüleim beköltöztek Debrecenbe.

„HAJNALI MEGPRÓBÁLTATÁS"

Én otthon gyakorlatilag nem tudtam volna különösebben mit segíteni akkor már. [...] Elvégeztem kitűnő eredménnyel a nyolcadik osztályt [1949-ben, és ...] a hajdúnánási gimnáziumba jelentkeztem, [de] nem vettek fel, osztályidegenként, ez volt a megnevezés [...]. Hiába volt a bizonyítványom olyan [jeles]. És akkor keresztapámnak támadt az az ötlete, hogy a Debreceni Református Kollégiumnak megmaradt a gimnáziuma református gimnáziumként, és iratkozzak én be ide. Hát ez rögtön nem szeptember elején ment, hanem valamikor szeptember vége felé. [... Keresztapám] adott [...] egy ajánlólevelet az akkori gimnáziumi igazgatóhoz. [...] Hát jelentkeztünk Tóth Béla igazgató úrnál, [...] és azt mondta, hogy felvesz, de csak magántanulónak tud erre a tanévre, mert teljesen betelt a létszám.

[Közben] az volt, hogy ha valaki [később] egyetemre akar menni, akkor nyáron állami vállalatnál dolgozzon, fizikai munkát, diákként. Hát én 1950 nyarán elmentem a Hortobágyra [...] fizikai munkára. Egy darabig egy ilyen pakoló brigádban voltam, ahol hol cementes zsákokat raktunk ki a vagonból, hol sódert hánytunk ki a vagonból és ehhez hasonlókat. Aztán voltam vagy két hétig egy [...] brigádban, ahol göngyölegben megkapott, különböző vastagságú drót vagy drótnál sokkal vastagabb dolgokat kellett kalapáccsal kiegyenesíteni, mert ezen a telepen – a Hortobágy csatornázása akkor folyt – a csatornázáshoz betonelemeket készítettek, [...] ahhoz kellett ezeket csinálni. [...] Hát ez elég nehéz munka volt. Aztán átkerültem onnan egy könnyebb helyre, az asztalos brigádba. Ott pedig szétszedhető, munkásszállásul szolgáló barakkokat készítettünk, ahol 16 férőhely volt egy-egy barakkban, alul-felül ágyakkal. Egy ilyen barakkban laktam én is, mert ugye hétfő reggelre kimentem, úgyhogy általában vasárnap vagy hétfő hajnalban elindultam. Hétfőn reggel hétkor kezdtünk, [...] és mivel, tekintve, hogy mi reggel héttől délután hatig dolgoztunk, egyórás ebédszünettel, így a szombati félnapos munkaidőt ledolgoztuk pénteken este hatra. S akkor kaptunk igazolást, és hazamehettünk.

Hát ugye nekem is volt, munkásjegyet kaptam, az 33 százalékos kedvezményt biztosított. Úgyhogy ilyenkor én hazautaztam Hajdúnánásra, aztán Hajdúnánásról vasárnap este visszautaztam Debrecenbe, megaludtam az édesanyám nagybátyjáéknál [bátyjánál], Balogh Józsefnek hívták. [...] Kereskedő volt az eredeti foglalkozása, mégpedig rőfös és méteráru- és készruha-kereskedő volt. Úgyhogy egy külön világot jelentett az addigi életemhez. [...] Én hozzájuk mentem [...]. Hajdúnánáson vasárnap estefelé édesanyám kikísért az állomásra, és én ott álltam a sorban, vártam a jegypénztárnál, hogy sorra kerüljek. Volt ott egy szemüveges, micisapkás fickó, akiről én csak azt tudtam, hogy a Városházán valami főkommunista, és nézte, hogy kik váltanak ott jegyet. S amikor én beadtam a munkásigazolványom, hogy munkásjegyet kérek Hortobágyra, ez rám ripakodott, azt mondja: Micsoda? Munkásjegyet kérsz, kulákcsemete? Add ide azonnal! Hát, persze hogy nem adtam oda. És hogy: Mi, hogy itt kulákcsemete befurakszik a munkásosztály soraiba, és munkásjeggyel utazik? Azonnal add ide! Kiszólt a pénztárosnő, hogy kérem, mit inzultálja itt az utazóközönséget, hagyjon békét neki! De hogy ez egy kulákcsemete, nem illeti meg, hogy munkásjeggyel

utazzon! A hölgy kiszólt az ablakon keresztül, hogy ez egy teljesen szabályszerűen kiállított munkás utazási igazolvány, magának semmi köze ehhez, ezzel utazik, és kész. Ideadta nekem, én zsebre vágtam, úgyhogy hát birkózás nem lett belőle, édesanyám, szegény, nem volt se holt, se eleven. [...]

Úgyhogy amikor eljött az az idő, hogy Hajdúnánásra kellett utaznom, nekem a gyomrom úgy összeszorult. Mikor elindult velem a vonat Debrecen felé Hajdúnánásról a hétvégén, akkor úgy megkönnyebbültem. És Debrecenben valahogy teljes értékű embernek éreztem magam. Ez a nagybácsi egyébként Debrecenben megmutatta az egyetemet, a Nagytemplomot, látnivalókat, megmutatta, hogy hogy kell utazni a villamoson, mi merre van, térképet tett elém, azt a térképet én élvezettel megtanultam. Szívesen jártam be Debrecen utcáit. Szóval itt itthon voltam. Itt én nem az üldözött kulákcsemete voltam, hanem egy voltam a kortársak közül. A gimnáziumban is rendkívül remekül éreztem magam, [...] olyan remek osztálytársak voltak. És mondom, én Debrecenben szabad embernek éreztem magam.

EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM

VÉRTESI LÁZÁR

Frontátvonulás a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében

Bevezetés

Az 1944. október 16-át követő nyilas hatalomátvétel következményeként, illetve a Vörös Hadsereg érkezésének hírére, a német haderő kivonulásával párhuzamosan a közigazgatási rendszer országos, megyei és helyi szinten is összeomlott. A tisztviselők jelentős része a német csapatokkal tartott, vagy elmenekült. A papság viszont a helyén maradt. Szemtanúja, átélője és krónikása lett a frontátvonulás traumájának. E tanulmány az események általuk megtapasztalt és lejegyzett változatát ismerteti.

Először röviden bemutatom a tanulmány alapjául szolgáló forrástípust, a plébánián kötelező jelleggel, naplószerűen vezetett Historia Domusokat (háztörténet), amelyek olyan közvetlen és személyes élményanyagot rögzítettek a plébánosok jóvoltából, ami egyedülálló módon, testközelből ábrázolja a frontátvonulást. A háztörténetek önmagukban ugyan területileg lehatároltak – csak egy-egy plébánia vonzáskörzetét érintik –, de megfelelő számban feldolgozva már olyan forrásbázist alkotnak, amely egyszerre ad alkalmat a helyi szintű tapasztalattörténet megjelenítésére és az egész egyházmegyét ért károk áttekintésére. Ez a forrástípus eddig jobbára ismeretlen és mellőzött, holott – tekintve, hogy az egyházi közigazgatás intézményes hálózata maradéktalanul lefedte az ország területét – elméletileg minden plébánián fellelhető. Adatcentrikus történetírásra, szubjektív jellegénél fogva, csak részben alkalmas, de segít képet alkotni – jelen esetben – az átvonuló szovjet hadsereg helyi társadalomra gyakorolt hatásáról, a velük szemben megfogalmazott várakozásról, a vallásgyakorláshoz való viszonyukról, az egyházi vagyonnal és magántulajdonnal kapcsolatos gyakorlatról, az egyházi személyekkel és általában a lakossággal szemben mutatott magatartásukról.

Röviden kitérek az egyházmegye területén történt hadi eseményekre is, hogy láthassuk, milyen háborús szituációban fogalmazták háztörténeteiket a plébánosok. A Baranya-háromszöget ugyanis stratégiailag kiemelt fontosságú területként komoly erőkkel próbálta tartani a német haderő, hogy ezzel az északi hadszíntereken már jóval nyugatabbra hatolt szovjet csapatokat megossza és ellensúlyozza. Így – bár a központ, Pécs, megmenekült a jelentősebb rombolástól – a vidéki falvak sokat szenvedtek, először a kivonuló német csapatok elszállásolása és gazdasági kiürítési kísérletük miatt, majd a Tolbuhin marsall vezette 3. Ukrán Front átvonuló, illetve hadtápra berendezkedő szovjet haderőinek ember- és vagyonellenes kihágásaitól, rekvirálásaitól.

Az egyházmegye területén vezetett Historia Domusokból kitűnik, hogy milyen eltérő magatartást tanúsítottak a kivonuló német haderő egymás utáni hullámai. Hogyan következtek egymásra a tisztelettudó és a vallásgyakorlatot tiszteletben tartó Wehrmacht-csapatok után a „fegyverbarátságot" ignoráló, gépeket, szállítóeszközöket, állatállományt fizetés nélkül kisajátító és a határban a kőkrisztusokra célba lövő SS-csapatok. A frontátvonulás egyházmegyére nehezedő terhét tovább növelte a Waffen-SS utolsó pillanatig tartó toborzása a baranyai német ajkú lakosság és elsősorban a volksbundisták között, akik végül vagy erőszakkal besorozott SS-katonaként indultak nyugat felé a visszavonuló német erőkkel, vagy volksbundista múltjuk miatt menekültek értékeiket hátrahagyva a szovjet csapatok elől. A háztörténetekből kiolvasható, hogy mindez felháborodást és aggodalmat keltett a vidéki lakosság körében, de igazi félelmet a szovjet csapatok érkezése ébresztett.

A németek sietős rekvirálásával szemben a szovjetek szisztematikusan és erőszakosan fosztották ki a vidéket. Míg a németek csupán anyagi károkat okoztak, addig a szovjet sereg emberellenes cselekedeteit csak a fontosabb településeken jelen lévő tisztek vezette katonai közigazgatás tudta kordában tartani. A több hullámban átvonuló szovjet haderő mindent elvitt, amit ért, vagyontárgyakban, állatállományban, borban és terményekben. Nőket erőszakoltak meg, embereket hurcoltak a Szovjetunióba, és gyilkosságokat követtek el. A vallásgyakorlatot viszont – a katolikus egyház aggodalmaival ellentétben – a legtöbb helyen megengedték, bár ez nem tartotta vissza őket az alkalmi templomfosztogatástól.

Tanulmányomban tehát az 1944 őszétől 1945 tavaszáig a Pécsi Egyházmegye területén zajlott frontátvonulás társadalom- és egyháztörténeti eseményeit vizsgálom egy olyan forrástípus segítségével, amely sajátos szemszögből, a plébánosok világszemléletén átszűrve rajzol képet a németeket kiűző szovjet haderő társadalmi megrázkódtatást és gyökeres változásokat hozó átvonulásának vidéki lakosságot érintő tapasztalatáról, az alulról szemlélt történetírás lehetőségét adva a kezünkbe.

A forrás – Historia Domus

Az ország hadszíntérré válásának időszakára vonatkozó – a mikrotörténelmi, helyi szintű eseményekkel kapcsolatos – forrásbázis drasztikusan lecsökkent. A vidéki Magyarország közigazgatási rendszere szétesett. A tisztviselők jelentős része a visszavonuló német erőkkel együtt az ország még biztonságosnak ítélt területeire vagy Németország felé menekült. Nem volt, aki iratokat hozhatott volna létre. Az egyházszervezet és az az irattípus – a Historia Domus –, amelyre tanulmányunkat építjük, ebben a szituációban nyer kiemelt fontosságot. Serédi Jusztinián magyarországi hercegprímás és a mintáját követő ordináriusok felhívására ugyanis a papság az egész országban a helyén maradt.[1] A hercegprímás felhívására reflektálva 1944. október 24-i körlevelében Virág Ferenc pécsi megyéspüspök is figyelmeztette lelkipásztorkodó papságát. „A tételes isteni és egyházi törvények alapján, minden körülmények között kötelesek híveik között maradni, tehát állomáshelyüket kifejezett vagy ésszerűen feltételezett engedélyem nélkül semmiképpen sem hagyhatják el, bármilyen veszélyessé válnék is a helyzet. Még életünk veszélyeztetése árán is ki kell tartanunk szent küldetésünk helyén [...]"[2] Ezzel a plébánosok sok esetben egyedüli krónikásaivá váltak az eseményeknek és a frontátvonulás tapasztalatának.

A Historia Domus a plébániai irattárak egyik legértékesebb dokumentumtípusa. Sokszínű, változó színvonalú és adatgazdagságú forrástípus, amely a megérdemeltnél kevesebb figyelmet kap.[3] Adatai ugyan jobbára csak egy-egy plébániakörzet eseményeire korlátozódnak, és narratívája szükségszerűen szubjektív – amit nem szabad figyelmen kívül hagyni felhasználása során –, sokszor évszázadokra visszamenő folytatólagos történetmesélése mégis egyedivé és értékessé teszi. A Historia Domus a plébános egyéniségéhez kötött eredeti megnyilvánulási forma. Forrás, amely csak más források tükrében illeszthető történeti kontextusba, mégis egyedülálló módon alkalmas a léptékváltó vagy alulnézetből szemlélt egyháztörténet-íráshoz,[4] és a globális méretű történeti traumák helyi szintű tapasztalattörténetének megírásához.

Tartalmi és szemléleti jellegzetességei több száz évvel ezelőtt alakultak ki. Bár különböző egyházkormányzati rendelkezések hívták életre az egyes magyarországi egyházmegyékben,[5] jellemzően a 18. század végétől vált a megerősödő és egyre kiterjedtebb plébániahálózatot kiépítő katolikus egyházi intézményrendszer alapdokumentumává. A püspöki határozatok arra utasították a plébánosokat, hogy kötetbe rendezve jegyezzék fel mindazt, ami a híveket érinti, az egyházi oktatásra, egyházi épületekre, adományokra, kegyes alapítványokra vonatkozóan, és mindarra kitérjenek, ami a plébánia számára hasznos vagy káros esemény volt.[6] Feladatközpontú, pragmatikus, tematikailag meghatározott irat áll előttünk, ami egy adott plébánia területén generációkra visszamenően tükrözi számunkra az egyházi társadalom hétköznapjait, boldogulását és vallásgyakorlatát.

Az első világháborút megelőző utolsó békeévben, a Pécsi Egyházmegyében Zichy Gyula kötelezett minden plébániát a Historia Domus vezetésére, és tette annak addig alapvetően reáliákra koncentráló tematikáját nyitottabbá a valláserkölcsi, szociografikus témákra.[7] Innentől ez a forrástípus mennyiségileg is impozáns, rendszeresen vezetett forrás-

[1] Nem véletlenül idézi Grősz József érsek a háború utáni első püspökkari konferencia elnöki jelentéseinek elején dálnoki Miklós Béla miniszterelnök elismerő szavait, miszerint „ebben az országban igazában csak a papok voltak hősök". Ahogy fogalmaz: „Legyen hála Istennek: papjaink a megpróbáltatások tüzében általában pásztoroknak bizonyultak és nem béreseknek". Beke 2015, 54.

[2] *Litterae Circulares* (továbbiakban: LC) 3065/1944. 47.

[3] Néhány példa azokra, akik a forrás fontosságára kitértek: Beke 1997, 149–154; Vanyó 1941, 3–64; Gárdonyi 2006, 161–169; Varga 2006, 135–160.

[4] Csóti 2003, 438–446.

[5] Vanyó 1941, 38.

[6] A Pécsi Egyházmegye vonatkozásában Scitovszky János és Girk György püspöksége idején, a 19. század középső évtizedeiben megkezdett háztörténetek egyházkormányzati utasításként, a visitatio canonica tételei között rögzítik a megkezdendő Historia Domusok kötelező tematikai elemeit.

[7] *Litterae Circulares Quinqueecclesiensis 1913.* 11. / LC 158/1913.

bázissá vált. Így, a korábban csak töredékes eseménytörténeti bejegyzések után, a plébániai vallási élet társadalmi jelenségvilágának koherensebb, átfogóbb, körültekintőbb képe rajzolódhatott ki általuk.

Mindezeket megerősítve Virág Ferenc megyéspüspök 1936-os zsinati határozatában az események krónikaszerű lejegyzésére szólított fel, összefüggésükre való tekintet nélkül.[8] Nem elemzést és értékelést várt el, inkább egyidejűségre törekvő híradást. Ennek köszönhetően a háztörténetek szubjektivitásuk ellenére is felhasználhatók történeti forrásként.

E források előnye és hátránya is szubjektivitásukban rejlik. Kivételes leírások egy történelmi eseménysorról, amelyről más, ilyen közvetlenséggel megfogalmazott, egyidejű híradásunk szinte egyáltalán nincs. Ugyanakkor tendenciózusak, egy kor adott társadalmi csoportjának vallásilag, világnézetileg és kulturálisan meghatározott mentalitásán megszűrt jegyzetek.

Felhasználásukhoz tehát szükséges kontrollforrások bevonása és a forráskritika. Tekintve, hogy a közigazgatási rendszer széthullásával a községi szintű világiirat-termelés minimumra csökkent,[9] meg kell vizsgálnunk az egyházi iratanyagokat. Kézenfekvő a püspöki körlevelek áttekintése, amelyek segítségével a püspöki központ utasításait és helyzetelemzését összevethetnénk a plébánosok helyzetértékelésével. Ám a frontátvonulás hónapjaiban a körlevelek kiadása szünetelt. A már citált október 24-i körlevél után legközelebb 1945. február 26-án bocsátott ki circularét a püspökség.[10] Vagyis a válságos időszakban a vidéki lelkipásztorkodó papsághoz hivatalos formában sem egyházmegyei utasítások, sem iránymutatás nem juthatott el.

Ugyanígy evidensnek tűnne a plébánosi kárjelentések vizsgálata, hiszen ezek több egyházmegyében is rendelkezésre állnak, és többnyire tételes áttekintést nyújtanak az átvonuló haderők pusztításáról. Virág püspök – már említett – februári körlevelében fel is szólítja papságát a templomokat, felszereléseket és személyeket ért károk jegyzékbe foglalására. De ez az iratanyag – vizsgált egyházmegyénk tekintetében – jelenleg nehezen hozzáférhető és igen töredékes.[11] Mindemellett ezek nem narratív, inkább tényorientált dokumentumok voltak, és nem az volt a céljuk, hogy az események hatásának egyéni vagy közösségi tapasztalatát mutassák be.

A pécsi egyházmegyei papság részéről készített, átfogó igénnyel megfogalmazott visszaemlékezés nem ismert. Az élettörténeti vagy irányított, eseményközpontú interjúgyűjteményekben fellelhető, a paraszti lakosság körében gyűjtött és publikált visszaemlékezések túlnyomó többsége a frontot megelőző – németek irányította – vagy azt követő –

[8] *Statuta synodalia – Pécsegyházmegyei zsinati határozatok.* Pécs, 1936. 98. 357. §; 99.

[9] Javarészt a nyilas nemzetvezetés helyi megbízottainak kiürítéssel és áttelepítéssel kapcsolatos beszámolói ismertek. Kopasz–Szinkovich 1971.

[10] *Litterae circulares ad venerabilem clerum almae dioecesis Quinque-ecclesiensis di missae anno Domini 1945.* Pécs, 1945. LC 253/1945.

[11] Csupán tucatnyi ilyen jelentés áll rendelkezésünkre. Úgy tűnik, hogy ha az itt később jelzett jelentéseken kívül is érkeztek be listák, akkor azokat nem vezették be a protokollumokba, hanem külön, egyelőre nem rendezett állagban tárolják.

szovjetek által dirigált – kitelepítést vagy deportálást állítja középpontjába, és a frontátvonulás tapasztalata csak érintőlegesen jelenik meg bennük.[12]

Így minden szubjektivitása mellett is rá vagyunk utalva erre a forrásbázisra, ha közelebbit akarunk megtudni arról, hogy a hétköznapi emberek hogyan élték meg a frontátvonulást. A forráshoz azonban nem könnyű hozzájutni. Egy-egy eredeti példányt őriznek a plébániai levéltárak, amelyeknek a fennmaradása és a kutathatósága is esetleges. Ez a „rejtettség" és a szubjektivitás az, ami miatt a forrást nem tartották kvantitatív kutatáshoz felhasználhatónak.

A Pécsi Egyházmegye 1943-ban készített *Schematismusa*[13] szerint – immár az 1941. április 11-e után visszacsatolt délvidéki területekkel kiegészülve – 178 plébánia működött az egyházmegyében 840 filiával. Ezek közül 19 plébánia és 26 filia került a világháború után határon túli területre. Jelenleg 116 plébánia működik, 34-et 1945 után alapítottak. Az időközben megszűnt 43 plébánia esetében az iratok javarészt eltűntek, illetve a Püspöki Levéltárban fellelhetetlenek. Így a korszakból potenciálisan meglévő 82 parókia közül 41-ből sikerült a Historia Domus vizsgált időszakra vonatkozó részét összegyűjtenem. Megállapításaimat tehát erre a számszerűleg is jelentős bázisra alapozva teszem.

Harci cselekmények a Pécsi Egyházmegye területén

A három nagy vízi akadállyal (Balaton, Dráva, Duna) határolt Dél-Dunántúl kiemelt hadászati jelentőséggel bírt a német hadvezetés számára, amelyet a közlekedési főútvonalak, Budapest és a zalai olajmezők védelme érdekében komoly műszaki védelemmel és szárazföldi erődrendszerrel – az úgynevezett Margit-vonallal – látott el.[14] A régió elvesztésével nem is számoltak, így a védelemre berendezkedett német csapatok ereje szám szerint nem volt nagy. A térség védelmét az „F" hadseregcsoport látta el, három hadosztálynyi német és három zászlóaljnyi, egy századot kitevő magyar katonával. A természetes terepadottságok a védelemnek kedveztek. A Baja vonalától délre, a Dráva beömléséig tartó dombos frontszakasz a Duna jobb partján a német-magyar csapatokat segítette. A túlsó oldalt könnyedén beláthatták, s tűz alatt tarthatták az egész partvonalat. A németek komoly erősítést vártak az olaszországi frontról, a 44. gyaloghadosztályt. Noha a várt segítség nem érkezett meg, mégis szilárd védelmi vonalat építettek ki a Duna jobb partján. A németek szívós ellenállásra rendezkedtek be, a későbbi rendkívül véres hídfőharcok erre utalnak. Még a két, szovjet haderő által kialakított hídfő egyesülése után is kitartottak, mivel tisztában voltak a terület jelentőségével, s mindenáron tartani akarták.[15]

[12] A kevéssé ismert, de kifejezetten dél-dunántúli lakosságot érintő, és tábori papi naplót is magába foglaló visszaemlékezésre példa Sørensen 2015.

[13] *Schematismus cleridioecesis Quinque-ecclesiensis ad annum a Christonato MCMXLIII.* Pécs, 1943. 232–244.

[14] Godó 1969b, 3.

[15] Bezerédy 1984, 50–51.

A Duna vonalát a 2. Ukrán Front csapatai a tiszai hadműveletek sikeres befejezése után, október 25-én érték el, és Moháccsal szemben jutottak ki a partra. Majd ezt követően észak felé, Budapestnek indultak, délen pedig átadták a helyet a Belgrád elfoglalása után Magyarország területére érkező, Tolbuhin marsall vezette 3. Ukrán Front hadseregeinek és a 3. Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg 12. hadtestének.

A Mohácsal szembeni szigeten előnyomuló szovjetek Nagybaracskát és Dávodot október 24-én érték el, majd Püspökpuszta irányában október 25-én lépték át a baranyai határt. Október 26-án reggel 9 órakor tűzpárbajt vívtak a mohácsi parton beásott németekkel. Ez volt az első baranyai összecsapás.[16] A szovjet tüzérség október 26-tól harminckét napon át rendszeresen lőtte Mohácsot.[17]

November 7–8-án az 57. szovjet hadsereg alakulatai Batina és Apatin körzetében átkeltek a Dunán, s ezzel már a Dunántúlon építették ki az első hídfőket.[18] A „kis Sztálingrád"-nak is nevezett batinai csatával kezdődtek a baranyai hadműveletek. A batinai ütközetben a település romhalmazzá változott. A németek batinai veresége megakadályozta a Balkánról visszavonuló német erők egyesítését („E" hadseregcsoport – 400 000 fő), s ez megkönnyítette a Vörös Hadsereg számára Budapest bekerítését.[19]

A németek tevékenysége az eszéki német hídfőt veszélyeztető Bezdán–Apatin közti dunántúli hídfő felszámolását célozta. A Kiskőszeg–Bezdán közötti hídfőharcok napokig elhúzódtak. A németek elit csapatokat és repülőgépeket is harcba dobtak. Kiskőszeg többször cserélt gazdát. A batinai és apatini átkelők egyesítésével november 20-ig egy 50 km széles és 30 km mélységű hídfőt alakítottak ki. Ez a hídfő november 29-re, Pécs elfoglalása napjára egy 180 km széles és 50 km mélységű támaszponttá terebélyesedett, biztosítva ezzel Baranya gyors és nagyobb harcok nélküli elfoglalásának feltételeit.[20]

A szovjet erők dunai átkelését a német hadvezetés nem tekintette végleges állapotnak. A lakosság Pécsvárad, Pellérd, Mecsekszabolcs, Magyarszék, Gödre, Sásd, Mágocs községekbe tervezett áttelepítése azt jelentette, hogy a németek nem számítottak ezeknek a településeknek a feladására. A dél-baranyai, stratégiailag rendkívül fontos pozíció a németek szerint az egész keleti front számára jelentős volt. Az északi fronton immár Németországra nehezedő nyomás egyik ellensúlyi pontjának szánták ezt a sarkot. 1945 tavaszán egész Európában a német front legkeletibb kiugró bázisa Eszék és az attól nyugatra elterülő Dráva vidéke volt – miközben a Vörös Hadsereg már Berlin kapuja előtt állt…

Innen akarták zavarni a Budapestért folyó harcokat, de a belgrádi csata után felszabaduló hatalmas szovjet seregtestek megállítására nem rendelkeztek elég katonai erővel. Pécs megerősítéséről csak Mohács elvesztése után gondoskodtak, de már elkéstek. November 26-án egész napos harc tombolt Lánycsók, Majs és Udvar körzetében. November 27-én délután Hosszúhetény, Romonya, Hird, Keszü, Nagykozár és Szőkéd karéjában zajlott a szovjet erők összegyűjtése a Pécsért vívott harcra.

[16] Vörös 1961, 21.
[17] Tihanyi 1947. Valójában a szovjet csapatok célja egyelőre nem Mohács ostroma, elfoglalása vagy a Dunán való átjutás volt, harci tevékenységük arra irányult csupán, hogy a németeket megakadályozzák Mohács-sziget visszaszerzésében. Godó 1969a, 8.
[18] Vörös 1961, 23.
[19] Beljanski 1988, 271–287.
[20] Godó 1969b, 10.

Ugyanezen a napon a Gestapo és a nyilasok nyugat felé elhagyták Pécset. November 28-án reggel kezdődtek meg a Pécsért folyó harcok.[21] A németek, attól tartva, hogy a gyors szovjet előrenyomulás és a páncélos támogatás hiánya miatt katlanba kerülve megsemmisülhetnek, visszavonultak, és két nap alatt véglegesen feladták a baranyai megyeszékhelyet.[22] A Nádor Szállónál a pécsi békedelegáció Zavaljov parancsnokkal meg is állapodott a város átadásáról.[23] A német utóvédek Szentlőrinc felé vonultak vissza.

December 6-án Nagydobsza és Kisdobsza térségében az utolsó német erők is elhagyták a megyét. A Pécsi Egyházmegye területén – Mohácsot leszámítva – talán Szentlőrincen voltak még a legsúlyosabb összecsapások. Itt SS-kiképző laktanya volt, erős tüzérséggel. Szentlőrinc már akkoriban is fontos vasúti csomópontnak számított, a németek is tisztában voltak a jelentőségével. December 2-án már utcai harcok tomboltak a településen, a vasútállomás kétszer is gazdát cserélt.[24]

A budapesti hadműveletek időszakában a Dél-Dunántúl felszabadított részén viszonylagos nyugalom uralkodott. De az utolsó német támadás,[25] amellyel jelentős szovjet erőket kívántak lekötni a január 13-a óta Varsó–Berlin irányában előnyomuló öt szovjet front meggyengítésével, kisegítő csapásai közvetlenül Somogyra és Dél-Baranyára irányultak. A Velencei-tó és a Balaton közötti területre mért főcsapás pedig Tolna megye északnyugati szélét veszélyeztette.

A Dráva menti harcok, melyek fő iránya tehát Dunaföldvár–Szekszárd volt, március 6-án indultak Bolmán elfoglalásával. Tizenhat napig tartó csata következett, amelyben a németek heves és elkeseredett küzdelem árán sem tudtak mélyen behatolni a szovjet vonalak mögé. A Dráva innenső oldalán, Drávaszabolcs és Drávapalkonya térségében hídfőharcokra kényszerültek. A Dráván átkelt német 104. vadászhadosztály csapatai Mattynál és Gordisánál megkísérelték bekeríteni a bolgárokat, akik visszavonultak. De – jelentős szovjet segítséggel – tíz nap alatt felmorzsolták a német támadást. A németek Valpónál sem tudtak hídfőt létesíteni. A Dráva bal partján lévő csapataikat visszavonták. 19-én történt az utolsó baranyai hadművelet: a déli órákra végleg átszorították a németeket a jobb partra. Aznap már a Fekete-víz-csatornától délre hömpölygött tovább a szovjet–bolgár ellentámadás. A baranyai német hídfő nem volt többé. Ez volt a németek utolsó támadása a térségben.[26]

[21] Vörös 1961, 25–32.
[22] Godó 1969b, 12.
[23] Fehér István Zavaljov ezredes jószívűségének tudja be, hogy Pécset nem lövette rommá, de valószerűbb, hogy a gyors német kivonulás alkalmat sem adott rá. Fehér 1967, 6.
[24] Vörös 1961, 36.
[25] Hitler von Weichs tábornokra, a jugoszláviai német erők főparancsnokára bízta a feladatot, melynek végső célja a német védelem peremvonalának a Duna partjára való visszahelyezése és Budapest elfoglalása lett volna, megakadályozandó a szovjet erők Bécs alá vonulását.
[26] Német részről a 91. német hadtest és az alá tartozó 104., 297. és 528. gyaloghadosztály, egy páncélos csoport és egy lovasdandár vett részt a küzdelemben. Beljanski 1988, 271–287.

1. kép.
Drávaszabolcs romokban.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 2525

2. kép.
Bolgár katonák a drávai harcokban.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 5696

A Dél-Dunántúl, hadászati jelentőségéből következően, négy hónapon át hadászati záróvonalba tartozott, hadműveleti területnek minősült, hiszen végig fennállt a veszély, hogy újra hadszíntérré változik.[27] Ez a terület a szovjet, bolgár és jugoszláv csapatok egy részének közvetlen hátországa volt, ami erősen befolyásolta a térség kommunikációs, gazdasági, közigazgatási és közbiztonsági funkcióit. A hadműveleti területen a katonai közigazgatás is érvényben volt. Azt a szovjet kommendánsi hivatalok gyakorolták. A szovjet helyőrség-parancsnokságoknak alapvető kérdésekben meghatározó szava és intézkedési joga volt. Ebben a sajátos helyzetben a polgári és a haditörvények is hatályban voltak, és egyaránt vonatkoztak a katonai személyekre és a polgári lakosságra.

[27] Godó 1969a, 7–25.

Noha a régió legtöbb helységében a harcok csak órákig tartottak, s nagyobb háborús károk nem keletkeztek, nagyszámú katonaság állomásozott a területen, amelynek az ellátási problémáit a vidéknek kellett elviselnie, és az átlagosnál hosszabb ideig volt kitéve a megszálló csapatok közvetlen jelenlétéből fakadó egyéb nehézségeknek. Frontraktárakat, kórházakat helyeztek el ezen a területen, itt történt meg a csapatok leváltása, sőt – a jugoszláv és a bolgár hadtestek esetében – kiképzése is.

A frontátvonulás tapasztalata más egyházmegyékben

A Veszprémi,[28] Győri,[29] Szatmári[30] és Székesfehérvári Egyházmegye[31] esetében forráskiadványok szintjén feldolgozták már az 1944–1945-ös szovjet katonai megszállás történetét. Ezek a kiadványok az egyházmegyei hatóság által bekért plébánosi kárfelmérési jelentéseket, egyéb narratív megnyilatkozásokat (visszaemlékezéseket), püspöki körleveleket, illetve Historia Domusokat használtak fel arra, hogy az egyes egyházmegyéket és az egyházközségek lakosságát ért személyi és vagyoni pusztítást bemutassák.

A Veszprémi Egyházmegyében a frontátvonulás legzaklatottabb hónapjaiban – 1944 novembere és 1945 januárja között – Mindszenty József veszprémi püspöknek sem volt alkalma körlevél útján kommunikálni lelkipásztoraival. A bombázások fokozódásával és a közeledő front miatt a postai összeköttetés akadozott, ezért 1944. október 20-án az esperesi kerületek összevonásával hat püspöki bizottságot állíttatott fel, és a biztosokat püspöki helynöki jogkörrel ruházta fel.[32] Tevékenységüket hamarosan meg is kezdték, hiszen miután Mindszentyt és huszonhat papját 1944. november 27-én és 29-én a nyilasok letartóztatták és fogságba vetették, a püspöki székhellyel való összeköttetés megszakadt. A papokat 1945. február 22-én, míg Mindszentyt csak a Vörös Hadsereg bejövetele után szabadították ki. A püspök már soproni fogsága idején, január 1-jén kiadott egy körlevelet, futárja szervezésével. Az előző év eredményeit foglalta össze benne az egyházmegye papjai számára, és a nép melletti bátor helytállásra buzdította őket. A forráskiadványban megjelentetett háborús kárfelmérésre is soproni fogságából adott utasítást.[33]

A Győri Egyházmegyében Apor Vilmos püspök igyekezett mindent megtenni a háborús szenvedések enyhítése érdekében. Amikor a front elérte a Dunántúlt, Apor, Shvoy Lajos püspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát a *Dunántúl püspökeinek emlékirata* néven ismertté vált, Mindszenty által fogalmazott nyilatkozatban követelték a kormánytól az esztelen vérontás, pusztítás azonnali beszüntetését.[34]

[28] Varga 2015; Varga 1996.
[29] Perger 2005.
[30] Muhi–Várady 2006.
[31] Mózessy 2004.
[32] Hudi 1996, 20.
[33] Hudi 1996, 21.
[34] Mindszenty 1989, 40–41.

A Szatmári Egyházmegye mindenpoklát megjárta a háborús frontátvonulásnak. 1944. szeptember 16-án Szatmárnémetit szovjet bombázók rombolták le. A püspöki palotát ért bombák a központi papság szinte egészét megölték. A háború és a frontátvonulás következtében harminchét pap menekült el (települt el híveivel együtt) vagy került fogságba. A dokumentumgyűjtemény a magyarországi részen maradt plébániák Historia Domusaiba tett bejegyzések és a püspöki központnak küldött háborús kárjelentések alapján nyújt képet a német, szovjet, román csapatok tevékenységéről. A német és magyar alakulatok visszavonulásával egy időben teljes – német nemzetiségű lakossággal bíró – falvakat telepítettek ki az egyházmegye területéről. A hazatért vagy családjuk védelmében Erdély területén maradt magyar katonákat a román csendőrök szovjet hadifogolytáborokba zsúfolták. És ha nem haltak bele az embertelen körülményekbe, akkor a szovjet hatóságok a Szovjetunió különböző munkatáborai felé irányították a hadifoglyokat. Megkezdődött a német és magyar anyanyelvű személyek internálása. A bombatámadást hatalmas szerencsével túlélő dr. Scheffler János püspök hiába próbált érdekükben közbenjárni a szovjet hatóságoknál, egyházmegyéje plébániáival pedig – a püspökségi központ megsemmisülése miatt – alig tudott kapcsolatot tartani.

A Székesfehérvári Egyházmegye területe kiemelt jelentőségű hadmozdulatok helyszíneként többször is gazdát cserélt, így a front pusztítása itt a legteljesebb mértékben mutatkozott meg. Székesfehérvár a Budapest után legnagyobb anyagi veszteséget elszenvedett püspöki székhely, amely vidéki települései tekintetében is a legnagyobb rombolást élte át. Shvoy Lajos püspököt, feltehetően a nyilas kormányzatnak címzett, és a Dunántúl védelmében tett felszólítás miatt a nyilasok letartóztatták. 1944. október 20. és 1945. május 6-a között ő sem tudta körlevélben felvenni a kapcsolatot egyházmegyéje papjaival és híveivel. A plébániai jelentések javarészt e májusi körlevél felszólítása után készültek, és mutatják meg ennek a sokszorosan letarolt egyházmegyének a veszteségeit.

Ezekből a forrásgyűjteményekből nehéz általános érvényű következtetéseket levonni a front áthaladásának tapasztalatáról. A hadtestek mozgásának és a hadászati események intenzitásának megfelelő pusztítás képe bontakozik ki belőlük, ahol – a trianoni határokon belül – különösen a Balaton mentén húzódó német technikai védelmi sávba eső települések szenvedtek jelentős anyagi károkat. Ugyanakkor, ahol jelentős csapatmozgás nem történt, és ilyen is számos akadt, a jelentések sem egyházi, sem emberéletet ért káreseményről nem számolnak be. A papsággal, plébániával, szakrális terekkel, egyházi vagyonnal, illetve a vidéki lakossággal kapcsolatos német, majd szovjet magatartásra vonatkozó feljegyzések alapján a fenti egyházmegyékben lezajlott események főbb motívumai sok esetben megegyezést mutatnak a Pécsi Egyházmegye háztörténeteiből kirajzolódó és a következőkben bemutatásra kerülő tapasztalatokkal.

A hadi események egyházi recepciója

A német haderő

Feljebb vázoltuk azokat a lényeges hadmozdulatok, amelyeket az aprófalvas vidék lakosságának el kellett szenvednie a Pécsi Egyházmegyében. Ez volt az ország területén addig nem tapasztalt háború testközelből megélt, traumatikus időszaka. Magyarország 1944. március 19-ig Németország fegyvertársa volt, és hátországként, a vidék számára a katonai besorozásokon kívül jobbára gazdasági tehertételként, távolból jelent meg a háború. A bombázások hónapjai még nem hozták közelebb a háborús krízist. Bár a liturgikus rendet a kényszer-elsötétítéseknek megfelelően megváltoztatták, a bombázók terheikkel jelentősebb települések életét veszélyeztették, s a vidék csak véletlenszerűen szenvedett károkat miattuk.[35] A háborús szituációra a helyiek is csak a német csapatok átvonulásával eszméltek rá. „A július 30-ával induló templomi hirdetések sorát négy légiriadós, elsötétítéses hónap után, november 26-ával megszakítja a második világháború. […] Mivel a kivonuló németek a malom felrobbantását helyezték kilátásba, a paplak veszélyes tartózkodási hely volt, a lelkész maga is a Czirbusz házba költözött."[36] A német megszállás ugyanakkor nem jelentette a vidék militarizálását – ehhez nem volt meg a kellő erő és infrastruktúra –, de a németek lakta baranyai, tolna és somogyi területeken a Volksbund helyi szervezetei rendre éreztették efemer hatalmuk növekedését.[37]

A megszállással egy időben azonban megkezdődött a Gestapo nyílt tevékenysége, ami a nyilas hatalomátvétel után tovább erősödött. „Okt. 15-én következett a Szálasi-kormánnyal a nyilas uralom és a teljes német megszállás, német harácsolás, erőszakosság."[38] Elsősorban a nagyobb lélekszámú városokban, de elszórtan vidéken is papokat és hitoktatókat hurcoltak el, börtönöztek be vagy internáltak. Az egyházmegyéből tizenkét pap volt érintett.[39]

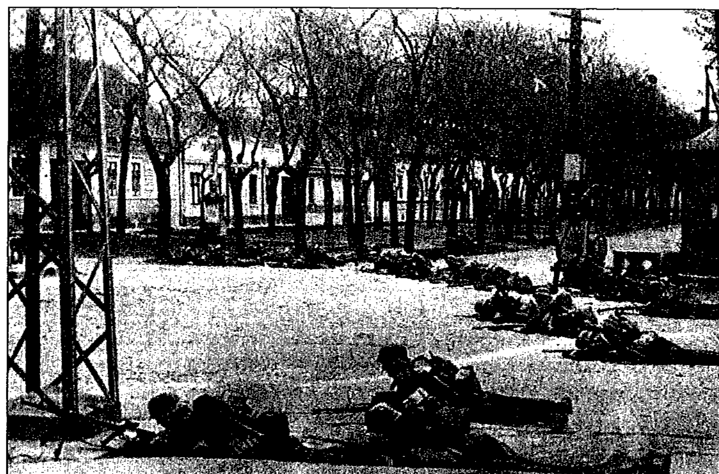
35 „Az ünnepélyt légiriadó zavarta meg: nagy amerikai bombázókötelékek szálltak el a község felett, mivel Kerekes János pék is ezeket figyelte a kemencében egy tucat tepsi rétes elégett." Kémes HD o. n.

36 Uo.

37 „A mi községünkben a legteljesebb öröm villogott a volksbundisták arcán, végre megjött a teljes német világ. Az itthon szabadságon levő SS katonák a helybeli volksbund vezetőkkel és legszájasabb alakokkal, akik magukat immár a község vezetőinek tartották éjszaka a legnagyobb erőszakkal anélkül, hogy erre parancsot vagy engedélyt kaptak volna összeszedték az összes fegyvereket a községházán ők akartak parancsolni, március 20-án fellobogózták horogkeresztes zászlókkal házaikat, sőt erőszakkal kitűzték a templomra és iskolára is a horogkeresztes zászlót..." Majs HD o. n.

38 Babarc HD 166.

39 A háború befejezésével jugoszláv fennhatóság alá kerülő Dél-baranyai Kormányzóság területéről további tizenhárom plébános, adminisztrátor és hitoktató volt kénytelen elmenekülni. Több egyházi személyt, így Klein Tivadar esperest, pélmonostori püspöki vikáriust is bestiális körülmények között végezték ki bosszúból a jugoszláv katonák. Sümegi 2008, 196–197; Hetényi 1985; Hetényi 1992; Havasy 1990; Matuska 1992. „Elhurcolják a magyar minisztériumot, valamint a nép legkiválóbb egyéniségeit, köztük Shvoy Lajos székesfehérvári, Mindszenthy József veszprémi püspököt, a későbbi hercegprímást, valamint az egyházmegye legkiválóbb papjait és a környékből vitéz Makrai Lajost volt kerületi esperest. Bauer József bonyhádi apátplébánost, Püspök Pál szekszárdi káplánt." Kajdacs HD o. n.

3. kép.
Német katonák egy baranyai falu főterén.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 2609

Ezzel párhuzamosan, ősszel megjelentek a reguláris erők, a szovjet offenzíva elől hátráló német csapatokkal, akik igyekeztek rendezett erő benyomását keltve visszavonulni, nehogy a magyar hátország demoralizálásával a gazdasági teljesítőképességet vagy a sorozásokat veszélyeztessék.[40] Először jelentek meg tehát harci alakulatok, amelyeknek a reakcióit a katonai fegyelem mellett már nagyban befolyásolta az ellátási vonalak bizonytalansága, a logisztikai lehetőségek beszűkülése, a fáradtság és a mindennapos élethalálharc pszichés terhe.

Az első traumát a német csapatok okozták. A Wehrmacht-egységek viselkedéséről, vallásgyakorlathoz való viszonyáról és tisztjeik magatartásáról általánosan jó véleményt formáltak a vidéki plébánosok. „Szeptember elején elvonult községünkből az SS német katonai alakulat s helyébe német Wehrmacht katonaság jött. Ezek a Bécs környéki német katonák sokkal kedvesebbek voltak, közülük sokan jártak templomba, egészen más volt a lelkületük, mint az SS katonáknak, nem a hitlerista nácizmus vezette lelkületüket."[41] Ezzel

„Október 15.-én. Horthy Miklós rádiószózata után történt a következő eset. A belvárosi plébánián lakott egy Újvidékről menekült rendőrkapitány. Ő is ott volt az ebédlőben. Ebéd alatt Menz János, szekszárdi gimnáziumi tanár, tartalékos katonatiszt megállít egy német katonatisztet a Szentháromság előtt és le akarja szerelni. A német katonatiszt sem a revolverét, sem a kardját nem adja oda Menz Jánosnak. Mivel Menz János pártján magyar rendőrök is vannak, a német katonát leszerelik, ő a revolverét a földhöz vágja, s elviszik a fogházba. Az ebéden résztvevők mindezt látják. Mosoly volt Makrai L. plébános és Püspök Pál káplán ajkán a revolver ledobásakor, az újvidéki menekült rendőrkapitány is látja ezt. Illetékes helyen ő ezt a mosolyt szóvá teszi, annak az lett a vége, hogy pár nap után Makrai Lajost és Püspök Pált Pécsre viszik a Mecsek tetején lévő internálótáborba, ahol kb. három hétig tartották őket fogságban. Sok intelligens ember volt ott velük." Szekszárd HD 32.

40 Tilkovszky 1997, 116.

41 Majs HD o. n. Ugyanígy: „A katonák művelt műszaki emberek lévén igen szépen viselkedtek. A katolikus vallásúak vasárnaponként a templomba is eljöttek, igen épületesen viselkedtek. [...] A népem annyira megszerette őket, hogy többen megsiratták őket és fájdalmasan búcsúztak tőlük." Pécsvárad HD o. n. „Szívesen látogatták az okt. ájtatosságot. Tömegesen vettek részt rajta minden este. Vasár- és ünnepnapokon a katonaság is hallgatott szt. misét. Viselkedésük megfelelő, sőt példát adó volt." Kővágószőllős HD o. n.

szemben az SS-alakulatok magatartása arculcsapásként érte a falvakat. Templomi szertartásokon soha nem vettek rész, sőt gyakran tüntetően a szentmisék időpontjára tették menetgyakorlataikat. „[...] német katonák jöttek. Az iskolában és a köz helyiségében szállásolták el őket. SS alakulat tagjai. Négy hétig tartózkodtak községünkben. Az Isten nekik nem kellett, templomba egyáltalán nem jártak. Nótával kezdték és fejezték be a napot. Nyilván ez volt az ő imádságuk."[42] Több helyen feljegyezték, hogy a visszavonuló német katonák célba lőttek a határban felállított kőkeresztek Krisztus-szobraira.[43] A plébánosok tisztán láthatták: „Két vallástalan világfelfogás mérkőzése ekkor már döntő szakaszába ért: bármelyik lesz a győztes, egyházi szempontból még nehezebb korszak következik el. Háború győztest és legyőzöttet egyaránt koldusbotra juttat."[44]

Persze nem elsősorban vallási közönyösségük vívott ki ellenszenvet. Sokkal inkább beszállásolásuk gazdasági tehertétele és az általuk elkövetett erőszakosságok és önkényeskedések. „Egész nyáron tele volt a község német katonasággal. Sok vigalom, dínom-dánom, eszem-iszom. (Jó lenne, volksbundosok, nektek ebből eltenni későbbre!) A vallási és erkölcsi életre ennek persze jó hatása nem volt, éppúgy, mint előbb a hamburgi gyerekek jelenléte, legfeljebb annyiban: belátták, hogy igazat mondtam, amikor a német népmozgalmat teljesen vallástalannak és erkölcstelennek bélyegeztem."[45]

Súlyos csapást jelentett az erőszakos sorozás, a leventeifjúság SS-alakulatokba való besorozása is. „Itthon pedig megindult az SS katonai kötelékbe való toborzás. [...] A toborzás folyt részben terrorral, részben mulatságokkal. Ugyanannyira, hogy ily dolgos községben mint Palotabozsok még az aratási idő verőfényes hétköznapjain is táncmulatság és dőzsölés folyt, de csak július 24-ig, amikor is körülbelül 200-an az SS alakulathoz vonultak be a hátramaradt családtagok sírása, jajveszékelése között. A munka megbénult, sőt szeptember elején még 40-50 év közötti férfiak 90%-a is bevonult. Azt mondhatjuk, hogy a falu kihalt."[46]

42 Kővágószőllős HD o. n.

43 „Ugyancsak Szellőn lévő Flórián szobornak a fejét lőtték le, állítólag az átvonulók közül valaki. A püspökszenterzsébeti határban pedig az elvonuló SS legények célba lőttek és szétroncsolták a kereszt Krisztus arcát." Püspökszenterzsébet HD 38.

44 Kémes HD o. n.

45 Babarc HD 166. Ugyanígy: „Szeptember-októberben a Kátoly-Szellő közötti rét német hadi repülőtér. Máriakéménden is van német katonaság. A plébánia ebédlője Kran-kenrevier. A plébánián egy katonaorvos és több katona van elszállásolva, beteg ápoló osztag. Nov. 14-én távoztak, illetve vonultak vissza. Tudtuk, éreztük távozásuk a front gyors közeledését jelenti." Máriakéménd HD o. n. A német alakulatok baranyai területen elkövetett erőszakos tetteit részletesen tárgyalja Fehér 1969, 9–11.

46 Palotabozsok HD o. n. Ez volt a harmadik, a korábbiaknál átfogóbb, az önkéntesség látszatára mind kevesebb igényt tartó Waffen-SS-toborzás. Spannenberger 2005, 362–380; Tilkovszky 1974. Ugyanígy: „A német erőszakosság tovább folyt. Az erőszakos német sorozás alól a magyar érzelmű ifjúság úgy tudott csak megmenekülni, hogy önként jelentkezett a sorozás előtt a magyar katonaságnál, és 14-en inkább magyar honvédek lettek, semhogy erőszakkal besorozzák őket a német SS alakulatba. Augusztus 14-én volt nálunk az SS német sorozás, ahol kevés kivétellel jóformán mindenkit alkalmasnak ítéltek. Csupán, akik a magyar hadseregnél szolgáltak, menekültek a német sorozás elől, s akik magyar anyanyelvűnek szerepeltek a népmozgalmi nyilvántartásban." Majs HD o. n.; „Szeptember folyamán Németország behívja katonának a németajkú férfiak nagy részét 17–50 éves korig. A nagyobb rész csak kényszerből és félelemből vonult be." Lánycsók HD o. n.

Ahol erre lehetőségük (idejük) volt, végrehajtották a vidék gazdasági kiürítését, az állatállomány összevonását, elsősorban a logisztikai feladatok ellátásához szükséges kocsik és lovak rekvirálását. „Már napokkal előbb megkezdődött a német úgynevezett gazdasági kiürítés. Elvitték a juhok, szarvasmarhák, sertések jórészét, jóformán az összes lovakat, csak a bírónak hagytak meg három darabot, és ha lett volna még idejük, bizonyára kifosztották volna az egész községet, miután a teljes lakosságot teljes polgári kiürítés címén elhajtották volna. A volksbundisták második csoportja november 20-án, 21-én vonult el, és végül 23-án este ment el az utolsó csoport a főbundista vezetőkkel az élen."[47]

Mindez megdöbbentő tapasztalat volt a „szövetségestől", és igen gyorsan lerombolta az addigi fegyvertársról alkotott képet. Nem csoda, hogy e csalódások nyomán az asszony- és lányféltés is a németekkel kapcsolatban jelent meg elsőként, akikről elterjedt, hogy a férfi és női ifjúságot is magukkal fogják hurcolni. „Csak egy nagy teherautó robogott át Abaligeten, de azon úgy lógtak a német katonák, mint a szőlőfürtök. Elterjedt a hír, hogy a visszavonuló németek mind a férfi, mind a női ifjúságot magukkal hurcolják. Erre a hírre kiürült a falu. A szomszéd községekbe menekült, aki tudott, vagy pedig a félreeső szőlőkbe."[48] A nőkkel kapcsolatban az óvintézkedések feleslegesnek bizonyultak – a németeket illetően. Ehhez túl gyorsan kellett hátrálniuk. A leventeifjúságot azonban megpróbálták mind nagyobb számban kivinni az országból.[49]

**4. kép.
A 91/II. zászlóalj (pécsi diákok) pihenője Németországban. 1944. december.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma
Fotótár A 24180**

[47] Majs HD o. n. Nem mindenütt kellett erőszakot alkalmazniuk. A háborús szövetséges státuszban még rejlettek tartalékok, ahogy Pécsvárad esetében is láthatjuk: „November 27-én újabb német csapat érkezett, gazdasági és beszerzési alakulat. Csak 1 napig voltak falunkban. Felszólították a népet önkéntes adakozásra. Mivel elődjeik is jól viselkedtek, a nép elhalmozta őket ajándékaikkal. Összehordtak 36 libát, 40 darab tyúkot és kakast. Igen szépen megköszönték, sőt engem felkértek, hogy a templomban a szószékről is köszönjem meg a nép jóságát." Pécsvárad HD o. n.

[48] Abaliget HD o. n.

[49] „November 28-án hajnalban dobszó verte fel a falut. A leventéket rendelték össze 8 órára, 16 évtől felfelé, hogy elvigyék őket. Az oroszok átjöttek a Dunán. A leventéket elvitték Szekszárdra, de már nem engedték be őket. Visszajöttek, hogy másnap mennek Tamásiba." Kistengelic HD 70.

Visszavonulásukkal egy időben megindult a menekültek áradata is. A német hadvezetés a németek lakta országrészeken felszólította a lakosságot lakóhelye elhagyására, és segítséget kínált értékeik elszállításában. Ez azonban nem hozta meg a remélt eredményt, nem utolsósorban a magyar katolikus egyház központi és helyi szinten képviselt, a kiürítés elleni erőfeszítései miatt.[50] Így a műszaki védelmi vonalak kiépítésével és a gazdasági kiürítéssel párhuzamosan több helyen erőszakkal próbálták evakuálni a lakosságot.[51] Az ország keleti sávjából a szovjet csapatok elől menekülő csángó és bácskai székelyek, bácskai németek, tisztviselők, „népi németek" lepték el az utakat. „Október havában az újvidéki határvadász zászlóaljak Kővágószőllősön szállásolták el. Rendkívül sok értéket hoztak magukkal. Katonai felszerelést, ruhát, élelmet. Katonák és polgári egyének jöttek. Újvidéken férfi alig maradt. [...] Megkezdődik a német lakosság és katonaság vonulása, hurcolkodása nyugatra. Az orosz csapatok rohamosan közelednek. November második felében végeláthatatlan tömegek tartanak gyalog, kocsikon, autókon, mint ők mondották, a »birodalom« felé. Nagyobbrészt bácskai német községek lakói. Községünkből a katonaság szintén kivonul. Sajnos, sok lőszert hagytak itt (egyéb értéket és élelmiszert is). Végül elköltözik a csendőrség is. Az ágyúk most már egészen közel szólnak."[52] A menekülők harmadát ugyan a kiürítési rendelet végrehajtása kapcsán „nadrágos emberek", az önkormányzati és állami alkalmazottak adták, javukat azonban az egyszerű „köznép", leginkább a politikailag kompromittálódott vagy a kollektív felelősségre vonástól tartó németség.[53] Ebben jelentős szerepe volt annak a háborús propagandának is, amely a Vörös Hadsereg megjelenését a szovjet „csajka- és kolhozrendszer" eljövetelével és – a román példán keresztül 1944 őszétől már – a Szovjetunióba hurcolással kötötte össze.[54]

A „német vér kimentésére" irányuló törekvés keretében október 20-án szervezni kezdték a német nemzetiségűek „Swäbische Türkei"-ből történő önkéntes, majd erőszakos

[50] Orbán–Vida 1990, 118.

[51] „November elsején az összlakosságot kivándorlásra szólították fel, de eredménytelenül. November 19-én néhány család mégis kivándorolt. Most gyors egymásutánba jöttek az események. November 23-án magyar munkásosztag szállt meg a községben. A népet is védőárkok készítésére vitték. A németek megkezdték a község gazdasági kiürítését. Gabona és jószág elszállítását, de minden már elkésett." Palotabozsok HD o. n. E tapasztalat országos volumenét mutatja, hogy a már említett 1945. május 24-i püspökkari konferencián a miniszterelnök és belügyminiszter figyelmét a Németországba deportáltakra, az utódállamok által megszállt területek magyarságának helyzetére és a szovjet katonai fogolytáborokban uralkodó állapotokra felhívni kívánó beadványban külön megemlékeznek a katonai és polgári közigazgatásnak erről a mindenütt jelentkező, esztelen és pánikkeltő intézkedéséről. Beke 2015, 62.

[52] Kővágószőllős HD o. n.; „Szept., okt., novemberben ezrével vonulnak rajtunk át. Bánátból, Bácskából nyugatra menekülő németek. Mindez szomorú látványt nyújt. A plébánia híveknek egy része [a Volksbund-mozgalom tagjainak kisebbik része] a napokban és az utolsó órákban szintén nyugatra távozik a háború elől." Máriakéménd HD o. n.

[53] Baranya területe ideiglenes állomáshelyül szolgált a Volksbund pécsi területvezetősége által elhelyezett, Horvátországból vagy a Bánátból menekült német nemzetiségűek számára. De a trianoni határokon túlról érkezők számára is Baranya, Somogy és Tolna megyéket jelölte ki a belügyminiszter. Füzes 1990a, 9.

[54] Gyarmati–Botos–Zinner–Korom 1988, 30; Füzes 1990b, 16.

kivonását.[55] Ennek hatására Baranya, Somogy és Tolna német ajkú falvaiból is útra kelt azok egy része, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat, illetve szerepet vállaltak a Volksbund-mozgalomban.[56] Közülük ekkorra már csak a legelvakultabbak bízhattak a németek győzelmében, és azok, akik ráébredtek a valóságra, kétségbeesetten menekültek.[57] A falvak évszázados társadalmi összetétele bomlott meg, prédául hagyva hátra a köz- és vagyonbiztonságot.

Az igazi traumát a front megérkezése okozta. Ez a visszavonuló német haderő által hátrahagyott utóvédegységek jelenlétének mértékében hozott pusztulást a vidék falvaira.[58] Ahol többször gazdát cserélt egy-egy falu, ott a pusztítás teljes mértékű lett. A front érkezése drasztikusan átírta a hétköznapokat, és teret engedett a rettegésnek. Féltették az életet, termést, templomot. A korábbi szövetséges új arcának megtapasztalása után növekvő aggodalommal várták a szovjeteket. Az iskolák bezártak, és az éppen átvonuló alakulatok számára szolgáltak kvártélyul; a hidak felrobbantása, a határban zajló tűzpárbajok után hátrahagyott holttestek gyors és kegyetlen fordulatot jeleztek az addigi hátországi területek életében.

A káoszt fokozta az információ hiánya is. A közigazgatás többi elemével együtt a postahálózat is szétesett. Újság nem járt, a rádiók egy részét rekvirálták. „Az év elején állandó ágyúdörgést hoz felénk a szél. Újság, rádió nincs. Kósza hírek jutnak el hozzánk. Az itt maradt svábság viselkedése az ágyúszó ereje szerint hullámzik. Ha közelebb hallik, akkor azonnal újra feltűnően németül beszélnek."[59] A meghagyott rádiók pedig csak

[55] Tilkovszky 1997, 99.

[56] „A vasút napokkal előbb leállt. 14 Mecsekjánosi, 15 Mecsekfalu és 5 Komló községekben lakó család menekült el. Vasutasok, hivatalnokok, mérnökök futva távoznak." Mecsekjánosi HD o. n. „Komlón nagy az izgalom, és november 27-én az átkos német propaganda hatására az egész helybeli vezetőség vonatra szállt és itthagyott mindent és elmenekült, magával vivén a még megmaradt értékeket és más holmit. November 27-én a katonaság, utána a községi jegyző, postamester, állomásvezető, tanítók, egy apáca elhagyták a községet." Palotabozsok HD o. n. „Komlón csupán a két pap, Somfai főorvos és néhány tanító maradt az intelligenciából." Komló HD 6. „25-én és 26-án német biztatásra a volksbundosok egy része rekvirált kocsikon és lovakkal eltávoztak nyugatra: Babarcon 52 házból 170 személy, teljesen üresen hagyva 29 házat; Liptódon 188 személy, Kisnyárádon csak egy család 4 személyből." Babarc HD 169.

[57] „Mindig közelebb halljuk az ágyúzást. A németség fenyegetőzik, ha mennie kell, akkor minden magyar házba kézi gránátokat dobnak. [...] Az exponált volksbundosok csomagolnak és fenyegetőznek." Kistengelic HD 70.

[58] „Egyetlen katona van még a községben, aki a hidat felrobbantja. Már ő is civilben. A híd felrobbantása lett a jeladás: az orosz haderő bevonul a községbe. Este vacsora után még néztük a plébánia folyosójáról a szemben lévő erdő felett röpködő tűzgolyókat, kilőtt ágyú lövedékeket. Mágocs felől Kurd irányában volt az ágyúzás. Visszafelé csak néha-néha. Mindez első pénteken volt. Ez volt a 257 napos német megszállásnak az utolsó napja. 1944. december 2. Hajnali 5 ó. 6 p.-kor óriási robbanás rázta meg községünket. Mindenki tudta az okát. Az elöljáróságból néhányan és más férfiak az utcákon jártak. Hallották az orosz haderő közeledését. A vasúton és a kocsi és gyalogutakon sokan, nagyon sokan. A híd a község felé nyúló részével a vízbe zuhant. Az előnyomulás emiatt megállt." Döbrököz HD 80.

[59] Kistengelic HD 73.

5. kép.
A Vörös Hadsereg plakátja.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 252

rémhíreket és propagandát sugároztak.[60] A közlekedés lehetetlenné vált, a Dunát elaknásították, a vonatforgalom katonai irányítás alá került. Szinte csak az ágyúdörejből ítélhette meg a lakosság a front helyzetét.

A szovjet haderő

Ezután érkeztek meg a szovjet csapatok. A két világháború közötti politikai rendszer alapvetően antibolsevista beállítottságú volt. A békében megalapozott propaganda felerősödött a háború során, immár démonizálva a szovjet csapatokat. Nem meglepő, hogy a falusi lakosság sok helyen rettegéssel várta a megjelenésüket. „Buzgón fohászkodtunk Muhi Virágához, hogy hathatós könyörgésével járjon közbe érettünk szegény magyarokért, akik átvészeltük a tatár hordák rettentő pusztítását!"[61]

A szovjet előrenyomulás első hulláma, ha nem ütközött fegyveres ellenállásba, jobbára csak ételt rekvirált, gyorsan eltulajdonítható apróságokat (óra) vett magához, és továbbvonult. Ezt persze a különböző vérmérsékletű plébánosok – várakozásaik szerint – eltérően ítélték meg, még akkor is, ha valóban érintetlenül maradt településekről volt szó.

[60] A nyilas rádió január 9-én, február 13-án és – már Brünnből sugározva – március 6-án is bemondta, hogy orosz katonák lelőtték a pécsi püspököt. Aparhant HD o. n.

[61] Majs HD 59.

„Idegfeszítően nehéz napok és éjjelek! A helybeli zavaró elemek »elvtársak« a fogadtatást tárgyalják, előkerülnek a vörös zászlók, várják a »felszabadítókat« (??!!) és azok megjönnek Zobák felől és *1944. november 30-án d. e. ¾ 10* órakor átment a falun egy zászlóaljnyi orosz egyhangú nótával, és amerre elhaladtak, volt öröm a kétes elemek között, de csak addig, amíg órák és egyéb ingóságok gazdát nem cseréltek a felszabadítók jóvoltából! – Mit is lehetne írni erről a népről?? Csak annyit, hogy ezek az ősember primitív életénél is alacsonyabb színvonalon élhettek odahaza a nagy orosz birodalomban. Életnívójuk a nulla pont alatt mozog, de mélyen! – A mértéktelen evés-ivás, nő és lopáson kívül másra nem terjed ki az értelmi fejletlenségük. Rengeteget enni, még többet inni, nő hiányában állatokkal nemi életet élni (Komlón is megtörtént!!) – órákat, 6-8-at kirakni ez volt a leghőbb vágya közlegénynek és őrnagynak egyaránt. Nálunk az altiszt valaki, a tiszt fogalom – odaát mindegyik egyforma: állat! – Komló a »felszabadulást« aránylag baj nélkül megúszta, eltűnt néhány óra, a bánya és a falusiak lovait elhajtották, haláleset nem volt. Ezt annak köszönhettük, hogy kiestünk az átvonulási útból, és így az »elvtársak« nem igen ismerkedtek meg az oroszok igazi én-jével!"[62] Ez a hullám civil áldozatokat szinte kivétel nélkül csak a fegyverhasználaton vagy -birtokláson ért lakosok közül követelt.[63] Ahol német

[62] Komló HD 6; „Eltávozott a német »szövetséges«? hadsereg. Üres a falu. Áll szegény mint tengerben a szikla, melyet a körülötte csapdosó szennyes, piszkos víz elnyelni készül. Jön a sokat emlegetett orosz gőzhenger. [...] Lélekszakadva jön a lakásomra a község bírája, és jelenti, itt vannak az oroszok, lekezeltem velük. Jó embernek látszanak. Na-na mondom neki. Ne szavazz nekik akkora bizalmat. Talán még korai velük szemben a nagy bizalom. A bíró távozik. 5 perc múlva két fegyveres orosz lép be a plébánia ajtaján. Jeszuortyenyemzi. Kiabálják nyema. Az összes tudományomat képviselő orosz szót. Puskacső elé állítanak és átkutatják az egész házat, a szobákat, a padlást, istállót, pincét és az összes mellékhelyiségeket. Vége az átkutatásnak. Vinodáj. Hangzik az egyik üvöltése, hozom a pincéből a misebort. Töltök, de nekem kell először innom. Dicsérik a bort. Dobzse. Aztán tovább állnak, de előzőleg az éjjeli szekrényemből az egyik magához veszi a zsebórámat. Úgy teszek, mintha nem venném észre. 10 perc múlva két másik fegyveres orosz jön, házkutatás, ivás, távozás, mint fent. Órát kér az egyik. Kézzel-lábbal magyarázom, hogy elvitték az előbbiek. Csendes káromkodás és morgás, a nemtetszés nyilvánítása." Pécsvárad HD o. n.; „Kárászra nov. 30-án, csütörtökön vonultak be és másnap, pénteken este tovább mentek. Hogy mennyien lehettek, nem tudom, de minden házban rengetegen voltak. A plébánián 30 körül. Panasz nem volt rájuk sehol. Rendesen viselkedtek. A templomot mindig tárva-nyitva hagytam, semmi kár sem esett benne. Inkább csak a csapattesttől elmaradt egyesek kellemetlenkedtek. Vasárnap, dec. 3-án már miséztem is. A hívek sírva jöttek be a templomba." Kárász HD o. n.

[63] „Czank János, szabósegéd fölvett egy eldobott magyar fegyvert, az oroszok agyonlőtték. Oroszki Iván 18 éves leventét is agyonlőtték, mert katonaruhához hasonló levente egyenruhában ment ki az udvarból megnézni az oroszokat." Szekszárd HD 33; „A mise után behallatszott a templomba az átvonuló sereg éneklése. Mentek sokan zárt menetben. Néhányan még köszöntötték is a templom előtt álló két papot. Az ablakon keresztül néztük a felvonulást, amely este 10-11 óráig tartott. Gyalogosok, kocsik, autók, ágyúk felváltva. Most láttunk először női katonákat. A délelőtt folyamán két orosz nő katona bejött a plébániára vizet kérni. Két órakor ültünk ebédhez. Étkezés közben lépett be két fegyveres orosz katona. Barátságosan fogadtuk. Az asztalnál megkínáltuk étellel. Keveset ettek, ittak s mosolyogva távoztak. 18 évesek lehettek. Este 3 orosz katona jött. A szokásos emléktárgyakat adtuk át nekik. Egy halott is lett. Hogy ne legyen a községben fosztogatás, zűrzavar éjjeli és nappali fegyveres polgárőrség volt már napok óta. Gyenei János polgárőr magánál tartott több Mannlicher golyót a zsebében. A fegyvert már letette. A szarvasdi út mellett agyonlőtték." Döbrököz HD 81.

vagy magyar csapatokba ütköztek, ott az egyházmegye egészét nézve – néhány kivételtől eltekintve – csupán pár órás tűzharcra került sor. A szétszórt és rendezetlen német utóvédnek nem volt esélye a komoly ellenállásra.

A nyomukban érkező és a hadtápellátás biztosítására, valamint a terület-város konszolidálására érkező második hullám okozta az ingóságokban és a vagyonban a nagyobb károkat. Ezek a veszteségek már nem az épületállományt érintették, és a legsúlyosabb, életellenes kihágások javarészt megszűntek a katonai igazgatás megjelenésével, de a civil lakossággal szembeni inzultusok, a személyes vagyont érintő fosztogatás és a nők elleni erőszak vétségeit kénytelen volt elviselni a lakosság. „A község lakosságát a nagy orosz átvonulások nagyon megviselték. A rengeteg katonaságot állandóan élelmezni kellett, sokat törtek-zúztak, különösen az üresen álló házak berendezését tették tönkre, de az ittlévők magántulajdonát sem tartották szentnek. A nőknek megpróbáltatása rendkívüli volt az oroszok erőszakoskodásai miatt, heteken át nem aludtak otthon, hanem ólakban, szénapadlásokon, stb.; sokszor éjjel is kellett nekik menekülniük. Polgári személyek életében, hála Istennek, nem esett kár."[64] Legfőbb tehertétellé a gazdasági értékeket érintő rekvirálás,[65] a beszállásolt katonaság ellátása vált. „Azóta állandóan lefoglalva tartották az ebédlőt, s a mellette lévő vendégszobát. Irodának és hálószobának is használták fel őket, s ott egyszer meg az irodából, hálószobámból is kiszorítottak. Összesen 72 orosz katona volt itt egy éjszaka. Legtöbbször az én tüzelőmmel fűtöttek, s én fizettem a villanyt. Közbe-közbe kosztot is kellett nekik adnom. Barisnyák (orosz nő katona) is voltak nálam. Ezek, amikor elmentek tőlem, mindig vittek magukkal egy-két emléktárgyat: vánkosokat, lepedőket, paplant."[66] A hadikórházak elhelyezése, a termés lelegeltetése, a szállítóeszközök maradéktalan igénybevétele, és az állatállomány módszeres elhajtása a magyar parasztság életében eddig nem tapasztalt éhínség szélére vetette a vidéket. „[...] a java a harcoló csapatok elvonulása után jött csak. Lovak, kocsik hamar elfogyott: vitték; de elfogyott az el nem dugott kolbász, hús, kenyér, liszt: minden ehető. A község déli része a községházáig, a köves út mentén és a sváb falu tisztára ki lett fosztva. Egy tengerre való bor le- és elfolyt."[67]

[64] Lánycsók HD o. n. Ugyanígy: „Az emberek igen féltek az oroszoktól, mert anyagilag sok kárt okoztak. A pincéket feltörték és a borokat elhordták. A »vinát« nagyon szerették, a baromfiakat sem vetették meg. Szívesen mentek be a házakba, s ott »vinát« és »kuszát« követeltek. A villát nem ismerték. Villa helyett az ujjaikat használták, még az officírek is. Igen sok »lityinánt« (hadnagy) és százados volt köztük. Igen keresték a »zsenákat«, s igen sokkal erőszakot is követtek el. Ezért éjjelre a nők nem mertek odahaza aludni, hanem rejtekhelyre mentek éjjelre. Az árvaházat nem bántották, éppen ezért éjjelenként 25-30 nő is aludt ott. Senki sem mert ellent állani, mert a puskájukat igen hamar használatba vették." Szekszárd HD 37.

[65] „A folyton ismétlődő orosz katonaság kiözönlése nagy áldozatokat követelt a lakosságtól lakás lefoglalásokban, élelmiszerek requirálásában, a fiatal asszonyok és leányok sem maradtak veszély nélkül, bár Istennek hála, egy sem esett áldozatul a rájuk folyton vadászgató orosz katonáknak. Folytonosan hallottunk betörésekről, pincék feltöréséből, dőzsölésekről, részegeskedésekről." Abaliget HD 240.

[66] Szekszárd HD 36.

[67] Babarc HD 169. Az ilyen jellegű tehertétel alól természetesen nem élvezett kivételt a plébánia vagyona sem. „Közben jövő-menő katonák kifosztanak, óra, borotvám, lepedők, fehérneműk, puskámrádióm, kocsim-lovam odalesz. Később a puskát-rádiót visszaadják, úgyis le kell adni napok múlva. Dohányt, boromat viszik." Szalánta HD o. n.

6. kép.
Bolgár katonák Pécsen.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma
Fotótár 14899

A frontharcok egyszerre akadályozták a mezőgazdasági munkák szükséges elvégzését, és teremtettek a pusztulás, illetve a gazdasági eszközök elszállítása révén eszközhiányt.[68]

Ezzel párhuzamosan munkára hajtottak minden mozdulni képes embert, a 18–45 közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. Általános gyakorlattá vált, hogy a front áthaladását követően, egy-egy feladat elvégzéséhez, a közvetlen hátországból vett polgári személyeket vették igénybe. Ennek megfelelően az egyházmegye területén – német ellentámadástól tartva – leginkább végeláthatatlan lövészárokásásra és útjavításra, fuvarozásra rendelték őket.[69] Mindezt a legnagyobb télben, pihenő, szabadnap nélkül.[70] De igazi félelemmel az töltötte el a lakosságot, hogy távolabbi községekbe is elvitték robotoltatni a ha-

[68] Gyarmati–Botos–Zinner–Korom 1988, 66.

[69] „Minden férfi, nő, testi munkás kora reggeltől sötét estig, kocsis, kocsi és ló dolgozik a repülőtér megépítésén. A legelőn építenek utakat, földhányásokat. Két-három falu népe zsibong, ás, lapátol, kocsiz, fuvaroz téglát az udvarokból, amit összetörnek az útra, bombát egész nap." Decs HD o. n.

[70] „Mintha a község szándékosan ki lett volna szolgáltatva az ellenség önkényeskedésének. Idegen járásokba is vittek munkásokat, ökrös előfogatokat, már csak az asszonynépség volt itthon. Míg végre beütött a kétségbeesést kiváltó utolsó megpróbáltatás. December 26-án és utána 29-én Pécsre, illetve Bajára vitték az 1899–1928 évfolyambeli férfiakat, 1914–1927 évfolyambeli nőket. A kiválasztás után egyenlőre ismeretlen vidékre deportálták őket. Csak a 16 éven aluli fiatalság, a 30 éven felüli nők és az 50 éven feletti férfiak maradtak vissza, félelemmel, rettegéssel várva a fejleményeket. Az itthon maradottakat állandóan robotmunkára hurcolták Mohácsra, Mórágyra muníció ki- és berakásra, Bátaszékre, Pörbölyre, Bajára a hídmunkákhoz és mindezt szigorú télben. Sokszor étlen, szomjan, megszakítás nélkül. Nem kevésbé szenved az ökrös igaállat a megerőltető munkában, mert a széna, szalma, búza, burgonya, kukoricarekvirálás és szállítás napirenden voltak." Palotabozsok HD o. n.

7. kép.
Felrobbantott híd a Dráván.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 2541

zaszökdöső volt katonákkal együtt a falusi lakosságot is. A Dráva és a Duna mentén hídjavításokhoz vagy akár – mint Mohács esetében – hamarjában felállított győzelmi emlékművek építéséhez. „A megszállást követő hónapokat örökös robottal töltötte a lakosság. Robot, robot és robot. Hol Mohácsra hídépítéshez vagy a »felszabadítás« emlékművének építéséhez, hol Kölkedre az erdőbe, hol lövészárkok ásásához, hol más haszontalanságokra. Legszörnyűbb lett az a robot, amelyre »2 hétre« 45-46 személyt kirendeltek dec. végén Babarcról és Liptódról Bajára, majd 33-at jan. 22-én Babarcról katonai fedezettel vitték Dombóváron át Bajára és onnét Oroszországba. 2-3 megszökött, 2-3-at Dombóváron vagy Baján mint beteget elengedtek, a többi évek múlva is ott sínylődik, néhányan visszajöttek betegen, kb. felének halálhírét vettük."[71]

A behívás szólhatott csupán egy vagy néhány napra, illetve hétre. A német nép kollektív bűnösségének örve alatt elsősorban a német nemzetiségű lakosságot érintette a hadimunkára való behívás. Magyar és más nemzetiségűeket jobbára csak akkor, ha nem állt rendelkezésre megfelelő számú német. A gyakorlatban azonban a német hangzású név elég volt. Elsődleges szempont a kívánt létszám előállítása volt, és nem a nemzetiséghez tartozás vizsgálata.[72] Munkára pedig egyre messzebbre vitték őket, vagy egyenesen a pécsi gyűjtőtáborba. Onnan – néha többhetes várakoztatás után és minden informálás

[71] Babarc HD 171.

[72] Füzes 1990b, 9–52.

nélkül – Bajára és végül a Szovjetunió belseje felé indították a csoportokat.[73] A katonaviselteket szintén. Előbb szemlére hívták, majd közvetlenül a gyűjtőtáborokba, illetve a Szovjetunió belseje felé irányították őket. A vidéki civil lakosság emberveszteségének java a nemzetközi jogot és a január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményt is semmibe vevő hadimunkára (jóvátételi közmunkára), málenkij robotra hurcolt áldozatokból adódott.[74]

Mindemellett a hadtápcélokat ellátó hadműveleti területen berendezkedő, pihenő vagy éppen kiképzés alatt álló katonaság felett a velük beszállásolt tisztek gyakoroltak kontrollt – néha demonstratív jelleggel büntetve is a polgári lakosságot ért atrocitásokért. „1944. december 12-én este történt, hogy a falu alsó végi egyik utolsó házban lőszert őrző

[73] „1944 év karácsonya nem a béke és a szeretet ünnepe. Szomorú és sötét. Mérhetetlen szenvedést hozott híveinkre. Ekkor viszik deportálásba kötelező munkaszolgálat címén 18–45 évig a férfiakat és 18–30-ig a nőket. Mkéménden kb. 85, Szederkényen 40, Monyoródon 25 személyt hurcoltak el. Partizánok, katonák végezték durván embertelenül. A legdurvább ünnep rontása a szeretet és béke ünnepének. A meghirdetett emberi szabadság és demokrácia megcsúfolása, ahogy bántak védtelen, gyenge leányokkal, asszonyokkal. Néhány hétig Pécsett voltak kaszárnyákban. Én is bementem egy ízben érdekükben. Magyar hatóságok azt mondották, az orosz katonai parancsnokság úgy nyilatkozott, hogy az ország határán belül viszik őket közmunkára. Így fest a keleti őszinteség! 1945. év februárjában valamennyit elvitték a Szovjetbe szénbánya munkára silány koszt és élelmezés mellett, modern rabszolgaságba sínylődnek. Van család, ahol 3 személyt vittek el. Máriakéménden különösen sok volt a leány és asszony köztük." Máriakémend HD o. n. „Népünk csakhamar kivette részét a háborús segítségben – kézi és fuvar robotokkal a mőcsény–bonyhádi országúton – valamint Mórágy–Baja és a Börzsöny pusztán. [...] 1944. dec. 31-én délután 2 órakor indult a község színe-java nemre való tekintet nélkül az oroszországi munka szolgálatra a pap vezetésével – Szekszárdig, ahonnét 1945. január 10-én történt az elszállítás. A plébános a parancsnok jóindulatában Szekszárdról hazajött. 1945. febr. 18–21 között vitték a második munkaszolgálatos csoportot. Dombóvár volt a gyűjtőhely és az induló állomás." Cikó HD o. n. „A múlt év Szilveszter napján 91 hívemet (17–40 éves férfiakat és 18–30 éves nőket), főképen volksbundistákat, de köztük 11 magyar érzelműt is, Baján át elhurcoltak az oroszok, valószínűleg Odesszába. Az év elejétől húsvétig, március utolsó hetének közepéig állandó robotmunka az oroszok rendelkezésére, hol Mohácson, hol Virágos mellett, ahol lövészárkokat kellett ásni, mert délről felfelé törtek a németek. E robotolások miatt nagyon sokan, főképen férfiak elmaradtak a húsvéti gyónásról, no meg azért is mivel nem volt rendes gyóntatószék. A volksbundistáknak utána is állandóan robotra kellett járniok, mígnem augusztus 14-én legtöbb volksbundistát Pécsre szállították internáló táborba." Majs HD o. n.

[74] „Szentmise alatt érkezett meg Komlóról a községi bíró (Ven Márton) az elhurcolásra kijelöltek névjegyzékével. D. u. 2 órára gyülekezni kellett a Levente otthon előtt a listán szereplő egyéneknek. A megjelent és lóhátról lövöldöző partizánt (állítólag) megvesztegetni akaró községi bírót megkötözve hajtják a többiek élén. 47 személy Mecsekjánosiból, 44 Kisbattyánból, 7 Mecsekfaluból szerepelt a listán. A komlói csendőrlaktanya az első állomás, ahol éjjel elzárva várakoznak sorsukra. A magyar nemzetiségű egyének számára sikerült hazatérést kieszközölni. A többieket Sásdra, majd Pécsre a »gettóba« viszik. Gyermekes anyákat hazaengedik. 7 leány, 17 férfi Mecsekjánosiból kerül csakhamar elszállításra. Kisbattyánból mind a 44, Mecsekfaluból 4 személy kerül az Ural és Kaukázus hegyei közé munkaszolgálatra." Mecsekjánosi HD o. n. „Télen és tavasszal lövészárkokat ásattak a néppel, mert veszély volt, hogy a németek a Dráva felől feltörnek. Bolgár katonaság állomásozik a faluban és a környéken. [...] Az év végén haza jön néhány elhurcolt Oroszországból betegen, lerongyoltan. Megtudjuk a szomorú hírt, hogy kemény sorban sínylődnek. Többen meghaltak. A keméndiek közül kb. 13-an. Eddig legtöbbje szénbányába jár. Van, aki építkezésnél dolgozik. Táplálkozásuk igen gyenge." Máriakémend HD o. n. Az egyházmegye területének településeiről elhurcoltak számát és a német nemzetiségiek arányát közli: Füzes 1990b, 52–62.

katona rálőtt menekülés közben Lép Istvánné, szül. Lintz Margit 22 éves fiatal asszonyra – mert nem akarta házastársi hűségét és házas tisztaságát áldozatul hozni. Haslövés és comblövéstől halt meg. Orvosi segítség híján elvérzett. Temetése a falu lakosságának részvételével dec. 14-én volt. A tettes felettesétől méltó büntetésben részesült."[75]

A terrorcselekmények jelentős részét nem a reguláris erők katonái hajtották végre az általunk vizsgált területen, hanem front mögötti, elszakadt kiscsapatok, szökött katonák, egyenruhába bújt „lógósok", akik részegeskedtek, lövöldöztek és fosztogatás közben erőszakoskodtak. „Legveszedelmesebbek voltak a »lógók«, orosz ruhába bújt csajvadék, csapatostól jártak fosztogatni, pincéket feltörni, rabolni. A fiatalabb nők sokat futkároztak a »Hofstell«-eken, és bújtak el a mezőn álló kukorica-rakásokban, ugráltak ki ablakokon, sőt padlásnyíláson is. Erőszakról csak két esetben hallottam, 2 öreg nőn, Babarcon és Kisnyárádon."[76]

Mindezzel együtt a szovjet csapatok nem állomásoztak huzamosabb ideig a falvakban. A maradéktalan gazdasági kiürítés után továbbvonultak Budapest irányába, hátrahagyva a kifosztott falvakat. Az élet újrakezdéséhez ugyan – a szovjet propaganda szerint – jelentős segítséget nyújtott az átvonuló hadsereg, de forrásaink másról tanúskodnak. „Kezdődik az »új« élet, örömtelenül egy állandóan zaklatott élet, örökös bizonytalanság, félelem között, élet és vagyonbiztonság híján. A jelszó: demokrácia! Szabadság! És nincs egyik sem! Csak nyomorúság és szenvedés. Nehéz sors a vesztett háború. Kezdődik, ill. kezdődnék a tavaszi munka. Robotból áll az egész. Se kocsi, se ló. Őszi vetés alig van. Ősszel is már állathiány volt és örökös eső. Néhány átmentett öreg ló és csikó, oroszoktól visszahagyott »cigányoktól« vett gebe, szétszedve eldugott kocsi, országúton összeszedett kocsi részek, madzagszerszám: tessék befogni! Ezer szerencse, hogy tehén van, szükségből a törzskönyvezett tehenek is tudnak szántani. Eső nincs, mind leesett az ősszel. A magnak legnagyobb része ki sem kelt, főleg takarmány. Egy volksbund-csikóval és egy cigánylóval a plébánia föld munkálásába is belefogtunk. Jó lesz az éhenhalás ellen."[77]

Az anyagi erőforrásaikból kivéreztetett falvak számára a frontátvonulás tehertétele csak az első volt a jövő sorsformáló eseményei közül. A háborús áldozatok és a málenkij

[75] Cikó HD o. n.

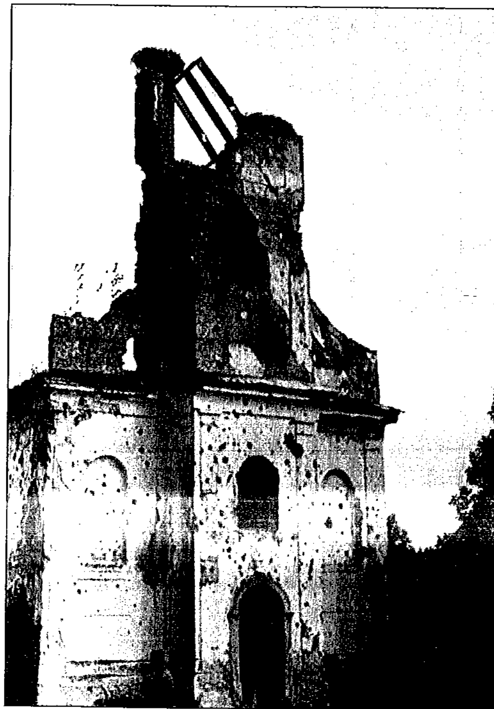
[76] Babarc HD 170; „Az első napok után azonban már félelem lett úrrá. Részeges orosz katonák, egyenruhába öltözött csavargók, cigányok erőszakoskodtak, betörtek, fosztogattak, lövöldöztek. December 4-én lelőtték Metz Boldizsár molnárt, december 23-án Trabertné Hermann Veronika fiatalasszonyt." Palotabozsok HD o. n. „XII. 4. D. e. Titó serege a Dráván át Pécs felé vonul zenélve-dalolva. A fehérnép egész idő alatt bujkált, egy pár áldozat mégis volt. Gyünnek-mennek a lógósok, napról napra többen-kevesebben. Állandó rettegés a szállingózó, erőszakos oroszoktól." Szalánta HD o. n. A plébánia az ilyen atrocitások alkalmával sem jelentett kivételt, noha halálesettel – tudomásunk szerint – sehol sem járt. „Szédelgő orosz katonák gyakran keresték fel a községet és nyugtalanítják a népet. Dec. 20-án este 5 ó tájban 3 orosz katona jött a plébániára nyilván rablás szándékával. Ez részben sikerült. A Wertheimben levő pénzösszeget, továbbá a persely kulcsokat magukkal vitték. Az átvonuló csapatok, bár a pénzt látták, azonban ahhoz hozzá nem nyúltak. A rablás ideje alatt kb. fél órán át pisztolyt szegeztek homlokomnak, az anyakönyveket pedig és a pénztári naplót össze akarták tépni." Kővágószőllős HD o. n.

[77] Babarc HD 172–173.

robotra hurcoltak számát messze meghaladó népességvesztést okozott e településeken a német nemzetiségű lakosságot érintő kitelepítési hullám. S az ezzel párhuzamosan megkezdődő betelepítések során érkező eltérő kultúrájú, vallásgyakorlatú, mentalitású, társadalmi összetételű népelemek alapvetően megváltoztatták a korábbi, évszázados szerves fejlődés során kialakult társadalmi struktúrát, életstílust, munka- és vallási kultúrát, ami önmagában is a katolikus egyház szerepvállalásának újradefiniálását kívánta volna meg.

„Ebben az országban igazában csak a papok voltak hősök"[78]

Ha Magyarország hadszíntérré válásáig lett is volna illúziójuk az ország sorsával kapcsolatban, a bombázások megkezdése után a papságnak rá kellett jönnie, hogy számukra nem létezik jó alternatíva a befejezésre. A két háború közötti politika szovjetellenes retorikája, majd a háború alatt a német és magyar propaganda a pap személyével és tisztével, a vallásgyakorlattal és a templomok sorsával kapcsolatban egyértelmű pusztítást prognosztizált. Mindezt a frontátvonulás során a templomépületekben és főleg a németek által lövésztornyoknak és megfigyelőállásoknak használt templomtornyokban bekövetkezett kár

8. kép.
A drávaszabolcsi templom romjai.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 2518

[78] Beke 2015, 54.

csak alátámasztani látszott. Innen nézve még figyelemreméltóbb, hogy az alsópapság mindenütt a helyén, közösségével maradt. Igaz, a szovjet propaganda, a plakátok és szórólapok a szabad vallásgyakorlatot hirdették, és a meghódított magyarországi településeken kitett felhívások és a lakosságot megszólító hivatalos hadparancsok szintén a vallásos szertartások megtartására és a templomok szabad használatára szólítottak,[79] de ezt a papság komoly fenntartásokkal fogadta.

Mindamellett azt kell mondanunk, hogy az ezzel kapcsolatos félelmek – az egyház tekintetében – a vártnál kisebb mértékben igazolódtak be.[80] Igaz ugyan, hogy a pap személyes vagyontárgyait ugyanúgy elvették, mint bárki másét; a plébánia épületét és annak minden felszerelését és javát a többi magánháztól való megkülönböztetés nélkül használták és felélték;[81] illetve a frontátvonulás közvetlen időszakában az egyházi funkciók rövid időre szüneteltek. Ugyanakkor a pap személye iránt a legtöbb esetben tiszteletet tanúsítottak, személyes szabadságát nem korlátozták. A plébánosokat az atrocitások – amelyek jobbára, de nem kivétel nélkül, a személyes tárgyak megszerzését célzó fegyveres fenyegetést jelentették – a szovjet csapatok átvonulásakor érték.[82] Ezt követően inkább gazdasági természetű káreseményeket kellett a papságnak átélnie, fizikai erőszakra a későbbiekben – tudomásunk szerint – nem került sor.[83] Robotra sem vitték el őket.[84] A felszereltség, illetve az eleve irodának kialakított helyiségek miatt, elsősorban tisztek szállásolták be magukat

[79] Felszabadulás 1955, 5–7. A Vörös Hadsereg parancsnokságának felhívása a felszabadított területek lakosságához 1944. október elején: „A lelkészek és hívők akadálytalanul végezhetik vallásos szertartásaikat". Illetve a szovjet katonai hatóságok első parancsa a felszabadított városok és községek lakosaihoz, 4. pont: „Az istentiszteletek megtartásának a templomokban és imaházakban akadálya nincs."

[80] „A háború vihara átzúgott fölöttünk, egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk" – fogalmaz Grősz József érsek a háború utáni első püspökkari értekezlet alkalmával. Beke 2015, 55.

[81] „A bevonuló katonaság mindent elvitt, amire szüksége volt, úgy, hogy még négy kocsi szerszám alig maradt a faluban. Hogy csak a plébániát említsem kb. 120-an ettek és 47 szálló vendéget olvastam meg. 10 évi ittlétem alatt nem voltam annyiszor a pincében, mint ahányszor azon az éjszakán borért mentem." Kajdacs HD o. n.

[82] „XII. 1. reggel feljővén a pincéből a konyha ablakán kinéztem, kettő orosz láttam az ablak előtt. 1 órakor zörgetnek az ajtón, följövök. Oroszok jönnek. Mindenre el voltam készülve. »Neboj se« biztattak. Nem bántottak, a németeket kutatták minden zugban. Kétszer is puskát fognak reám. A templomban németeket gyanítanak, engem okolnak. Este bagolyhuhogást a tornyon német katona horkolásának gondolják. Egy tiszt le akar lőni, a másik lefogja, kétszer a templomra lő. Orosz katona kíséretében a templomba parancsolt. Szerencsére, mikor a kiskapuhoz értünk, megszólal a bagoly. Megmagyarázom, röhögnek magukon." Szalánta HD o. n.

[83] A front áthaladása után, a megszállás időszakában hasonló tapasztalatot írt le dr. Németh László egykori püspökségi könyv- és levéltáros is: „A várost elfoglaló alakulat magatartása arról győzött meg bennünket, hogy a Vatikán és a nyugati szövetségesek által biztosított védelem a papság számára komoly biztonságot jelent. A reverendába öltözött papot a szovjet katona tiszteletben tartotta." Mózessy 2004, 14.

[84] „Legtöbbet szenvedett a kszőllősi templom, melynek tetőzetét és tornyát aknatalálat érte. A torony teteje teljesen lezuhant, a harang pedig többször megkondult. A pléb. három temploma közül ez volt mely kupolás, most ez is ledőlt. […] Gyalog mentem át Töttősre / a lovakat majdnem kivétel nélkül elhajtották / és ezentúl éveken át minden funkció végzésére, télen-nyáron. Hamarosan kezdődött a robot Pécsett a lőtéren. Első nap én is elmentem. De tovább nem. A papokat nem kényszerítették munkára." Kővágószőllős HD o. n.

9. kép.
Rommá lőtt templom Baranyában.
Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeuma Fotótár 2519

a plébániákon. És bár ezt aligha élték meg megtiszteltetésként a plébánosok, a tisztek jelenléte védettséget jelentett a házra nézve.[85]

Az istentiszteletek megtartását nem akadályozták.[86] A közvetlen harci cselekmények megszűntével a harangozást és a miséket is engedélyezték. A visszafoglalt területek, városok konszolidálásáért felelős katonai parancsnokságok első rendelkezései között szerepelt a polgári és iparos foglalkozások megindítása mellett a papság tevékenységének folytatására vonatkozó utasítás. Sőt a nagyobb városokban a körmenetek megtartásához is ragaszkodott a szovjet parancsnokság.[87]

A bombázások és a frontharcok alatt a templomépületekkel egyik fél sem kivételezett, és érzékeny károkat okoztak az egyházmegyének a templomok és plébániák épületében

[85] „Amellett, hogy minden megfoghatót elvittek, velünk, papokkal szemben, egy-két túl részeg alakot leszámítva eléggé tisztelettel viseltettek. Ebben az egy pontban a német propaganda túlzásnak bizonyult. 4-én hétfőn kaptuk meg a főhadiszállást, amelynek generálisa a plébánia vendége volt, kísérőjével együtt. Higgadt, nyugodt, udvarias és feltűnően jóindulatú 33 éves ember, akivel itt töltött 4 napja alatt a plébánia teljes nyugalmat élvezett." Kajdacs HD o. n.; „Nov. 30-án nagy létszámban vonult át hadsereg a falun Pécsvárad felé. A plébániát is nagyon sokan megtalálták. Egy jó indulatú ukrán tisztnek köszönhető, hogy a parochia rektor nem szenvedett nagyobb kárvallást." Máriakéménd HD o. n.

[86] „Máriakéménden és Monyoródon a vasárnapi szentmiséket megszakítás nélkül mindig megtartottuk. Szederkényen, ahova a káplán úr szintén legyalogolt, a hívek vigaszára, örömére, egy-két vasárnapon nem tudott misézni, mert a teljes egyházi felszerelést, ruhákat, kelyhet a sekrestyében szétszórva, összetaposva, bepiszkítva találta. Hála a jó Istennek a tabernakulumot nem érte bántódás. Az egyházi ruhákból néhány darab hiányzott. A fekete pluviale is. Mesélik egy katona magára vette, és így lovagolt tovább. Különben magam láttam egy ízben, amikor december végén Pécsre mentem kocsival, egy katonát lila kazulában puskával jött ki az üszögi kápolna mellett az országútra." Máriakéménd HD o. n.

[87] „Elmaradtak a keresztjáró körmenetek, de az úrnapi körmenetet megtartották az utcán. A máriagyűdi zarándoklat 1945. május 27-én, a vajszlói plébánia búcsújáró napján volt 70 résztvevővel." Kémes HD 28.

véghezvitt pusztítással.[88] E tekintetben is a Dráva menti települések szenvedték el a legtöbb pusztítást.[89] A tűzharcok elültével azonban a templom épületével kapcsolatban a szovjet katonák a legtöbb esetben tartózkodóan viselkedtek. A plébániatemplomokat általában ki sem nyittatták, vagy német katonákat keresve csak átkutatták.[90] Előfordult, hogy védettséget biztosító feliratokkal látták el a templom falát. „Az idősebb orosz katonák vallásosak voltak. A kereszt előtt s a szentkép előtt meghajoltak és keresztet vetettek magukra. A templomban állandóan lehetett velük találkozni, sokszor többen összeverődtek a templomban és énekeltek. Nagyon szerették a »Gospodine pomiloj« kezdetű éneket, amelyet karban szoktak énekelni. A perselyekbe pénzt is tettek. Igen sok orosz, szerb és román papírpénz került így a perselyekbe. A híveim sokszor hangoztatták azt, hogy a német katonák be se szagoltak a templomba, az oroszok pedig a miséket is végighallgatták. Az oroszok így november 30-án foglalták el Szekszárdot. Három napon át nem volt szentmise a templomunkban. December 4-én egy kis nyomtatott felszólítás jelent meg, mint hirdetmény, plakát a falakon, melyen ez állt: »Mivel az oroszok a vallást nem bántják, ezért a templomi istentiszteleteket meg kell tartani.« Tényleg ez így is volt. A vallás gyakorlását megengedték, a papokat üdvözölték."[91] A filiák, az állandó plébánosi jelenlétet nélkülöző templomok már kevésbé voltak szerencsések.[92] Általánosságban elmondható, hogy a

[88] Példaként említjük a dunaszekcsői, püspökszenterzsébeti, majsi és drávacsehi plébánosi jelentések kárleírást is megfogalmazó segélykéréseit. Pécsi Püspöki Levéltár (PPL), 3164/1944.; 298/1945.; 692/1945.; 1013/1945. Amikor a *Magyar Kurír* 1945 júniusában tájékoztatást kért a Pécsi Egyházmegye területén keletkezett egyházi károkról, a helynököktől igen tömör, szűkszavú és elnagyolt választ kapott. Ez a majsi mellett külön kiemelés nélkül említ még három-négy elpusztult plébániatemplomot, és néhány megrongált továbbit. Hasonlóan ír a plébánialakok, kultúr- és szerzetesházak, katolikus társadalmi célokat szolgáló épületek veszteségeiről. És személyi szinten is csak a már említett Klein Tivadart említi, Danay Melánia irgalmasnővér halála mellett. PPL, 888/1945.

[89] A Vallás- és Közoktatási Minisztérium nem is volt érzéketlen az egyházat ért háborús károk vonatkozásában. 1944. november 3-án kelt levelében, melyet a pécsi püspöknek címzett, Rajniss Ferenc tájékoztatást kért a légitámadások következtében keletkezett egyházi károkról. Igaz, a helyreállításhoz támogatást eszközölni már nem volt lehetőségük. PPL, 3374/1944.

[90] „Az első orosz katona este 10 óra felé ért a faluba Monyoród felől. Hozzánk nov. 28-án kedden reggel jöttek át a Weidinger csárdából, ahova előző este érkeztek meg. A templomot, plébániát átkutatták. A belső templomban a tabernakulumot nyitva találtuk. Félpartikulát hagytam a cibóriumban kiszórva találtuk az oltár menzája alatt. A sekrestye szekrény is feltörve, de a templom felszereléséből nem hiányzott semmi." Máriakéménd HD o. n.

[91] Szekszárd HD 36; „November 28-án virradóra falunkba ellenállás nélkül bevonultak az oroszok. Az egyes házakban élelmet követeltek, így a plébánián is. Nagyobb kellemetlenséget nem okoztak. A plébánia és a templom falára védő sorokat írtak. Biztattak bennünket az istentisztelet folytatására, és a nép, amely jó néven vette a papok és apácák helyben maradását, szokatlan buzgósággal kezdte el a templomot látogatni." Palotabozsok HD o. n.

[92] „Az egyházi funkciók 1944. december 1-től 1944. december 15-ig szüneteltek. A máterban a templomot a megszálló csapat ki sem nyittatta, így a templomnak semmi vesztesége nem volt. Kölesden kinyitották a templomot, de csupán a gyertyákat kérték el, azzal, hogy nekik arra szükségük van. Nagyobb volt a baj Nagydorogon, ahol berúgott orosz katonák feltörték a templomot, a csillárokat letépték, a ruhás szekrényt kifosztották, bent szalonnáztak, sőt be is piszkították, és ennek a lehetetlen helyzetnek a dorogi expositus Lovas László jelentéseire, az orosz katonai parancsnokság erélyes intézkedése vetett véget." Kajdacs HD o. n.

templomteret érintő káresetek és a templomi felszereléssel kapcsolatos rongálás, lopás a filiák templomait sújtotta. Persze nem csak azokat. Ezzel együtt az is előfordult, hogy a lelkészi jelentések a katonai parancsnokság erélyes intézkedését és a templomépületek védelmét váltották ki.[93] Szélsőséges esetek is előfordultak persze, amikor a fosztogatás és céltalan rongálás a templomtér megszentségtelenítésével járt együtt, de ezek minden esetben katonaszökevények, csellengők és nem a reguláris erők részéről történtek.

A vallásgyakorlásra az átvonuló háború természetszerűleg hatást gyakorolt. Nem csupán az egyik legfontosabb liturgikus tárgyként tisztelt harangok elrekvirálásával, a szentmise rendjének megváltoztatásával, vagy az ájtatosságok bizonyos formáinak kényszerű elhagyásával. A front közeledtével és áthaladásával, a félelemmel és kiszolgáltatottsággal szembesülő emberek természetes testi-lelki menedékhelyévé váltak a templomok.[94]

Összegzés

Forrásaink arra engednek következtetni, hogy az átvonuló háború elhivatásában és kötelességtudatában erős alsópapsággal rendelkező plébániahálózatot ért az egyházmegyében. Joggal feltételezhetjük, hogy hivataluk több száz éves múltra visszatekintő társadalmi beágyazottsága és a vele járó felelősségérzet miatt a prímási, illetve püspöki felhívás nélkül is közösségeikkel maradtak volna a kritikus időszakban. Ebből a beágyazottságból fakad, hogy a közösség tagjaiként fogalmazzák meg tapasztalataikat, amelyek hangneme jól mutatja, hogy nem pusztán az egyházi vagyon, de az eklézsia sorsáért is felelősséget éreztek.

Figyelmük ugyan – a tanulmányban felhasznált dokumentumtípus eredeti céljának megfelelően – erősen lehatárolt volt, leginkább a plébániával kapcsolatos eseményekre fókuszált. Nem jellemző sem az egyházmegyei, sem az országos érvényű kitekintés – erre a kommunikációs csatornák beszűkülésével nem is lett volna lehetőségük. De a vidéki Magyarország életkörülményeit kutatók számára ez a lokális nézőpont csak értékesebbé teszi a háztörténeteket. További előny a források lezajlott eseményekkel való gyakori szinkronitása. Míg sok helyütt a békeidők gyakorlatában csak a püspöki bérmaút jelent kellő pressziót a háztörténet naprakész állapotba hozására, addig a háborús események leírása a legtöbb esetben friss és élményszerű.

93 Az 1945. május 24-i püspökkari konferencia jegyzőkönyvének idevágó részlete így fogalmaz: „A vallás gyakorlását, a papok szabad mozgását, az istentiszteletek megtartását a vörös hadsereg mindenütt biztosította. Ezt készségesen és köszönettel ismerjük el. Kilengések: egyházi személyek bántalmazása és templomi fosztogatások fordultak ugyan elő, de meg kell állapítani, hogy ezek egyéni akciók voltak, és a parancsnokságok szándéka, sőt kifejezett parancsai ellenére történtek." Beke 2015, 55.

94 „A háború csapásaitól meggyötört és a háború utáni zaklatásoktól bántalmazott lelkek a vallásban keresnek vigasztalást. Soha ennyi szentmise-szolgáltatás, a katolikus hírek eseményszámba vétetnek. Mindszenty József hercegprímás s minden magyar püspök szavait várják a katolikus hívek. Az elhurcoltakért nem szűnő ima száll az ég felé. A hadifoglyok kiváltása nemcsak anyagi eszközökkel, de az állhatatos imádsággal történik." Mecsekjánosi HD o. n.

A papok vidéki egyházközségekben betöltött – műveltségükből, nyelvtudásukból adódó – kiemelt pozíciója az adott történelmi szituációban is megmutatkozott, és sajátos mediátori szerepkörrel bővült. Esetenként a jegyzővel együtt részt vettek a szovjet csapatok fogadásában, közbenjártak a robotra vagy gyűjtőtáborokba hurcoltakért. A helyi társadalomban betöltött szerepüknek is betudható, hogy a szovjet tisztek általában a plébániákra költöztek be, lehetőséget adva ezzel az információk, hírek beszerzésére és továbbítására. S amennyire a szovjetellenes propagandán alapuló félelemmel várták a bevonuló haderőt, akkora megkönnyebbüléssel tapasztalhatták olykor, hogy a berendezkedő alakulatok tisztelik hivatalukat.

Az istentiszteletek megindulása, a templomi harangszó a folyamatosságot, az élet újrakezdését, s vele a háborús szituáció konszolidációját jelentette. Helytállásuk olyan társadalmi tőkét biztosított, amelyre az egész egyházszervezet és maguk is építhettek. Az egyházi földbirtokra épülő egzisztenciájuk 1945 tavaszi megroppanása ellenére ez reményteljes alapot jelenthetett a még bizonytalan történelmi szituációban is. Nem rajtuk múlt, hogy végül meghátrálásra kényszerültek egy másik, türelmetlen társadalmi vízió nyers logikájával szemben. S a háborús károk valójában „csupán" szörnyű felvezetést jelentettek a katolikus egyház ellen meginduló hadjárathoz, a vagyon- és társadalmi térvesztéshez, a fizikai meghurcoláshoz, a vallás- és lelkiismereti szabadság megcsúfolásához.

Felhasznált források

HD = Historia Domus

Abaliget, Aparhant, Babarc, Beremend, Bogád, Bóly, Cikó, Decs, Döbrököz, Hosszúhetény, Kajdacs, Kárász, Kémes, Királyegyháza, Kistengelic, Komló, Kővágószőllős, Lánycsók, Magyarhertelend, Majs, Máriagyűd, Máriakéménd, Mecsekjános, Mohács belváros, Mohács külváros, Mozsgó, Nagybicsérd, Nagynyárád, Palotabozsok, Pécsbányatelep, Pécs Ágoston tér, Pécs Belváros, Pécs Ferences, Pécs Kertváros, Pécs Rácváros, Pécs Székesegyház, Pécsvárad, Püspökszenterzsébet, Siklós, Szabadszentkirály, Szalánta, Szekszárd

PPL = Pécsi Püspöki Levéltár

3164/1944. Dunaszekcsői plébániahivatal jelentése. 1944. október 31. A plébániatemplomot ellenséges aknalövedék találat érte.

3373/1944. Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium felhívására. 1944. november 03. Légitámadás következtében keletkezett egyházi károk.

298/1945. Püspökszenterzsébeti plébániahivatal jelentése. 1945. március 05. Jelentés a plébániatemplom és iskola rendbehozásáról.

692/1945. Majsi plébániahivatal jelentése. 1945. május 12. Harangot kér kölcsönbe leégett templomukba.

888/1945. Magyar Kurír felhívása. 1945. június 06. A háborús károkról kér tudósítást.

1014/1945. Püspöki körlevélben hirdetendő. A drávacsehi kápolna újjáépítésére gyűjtés.

Nyomtatott források

Litterae circulares ad venerabilem clerum almae dioecesis Quinque-ecclesiensis di missae anno Domini 1945. Pécs, 1945.
Litterae Circulares Quinqueecclesiensis 1913. Pécs, 1913.
Schematismus cleridioecesis Quinque-ecclesiensis ad annum a Christonato MCMXLIII. Pécs, 1943.
Statuta synodalia. Pécsegyházmegyei zsinati határozatok. Pécs, 1936.

Forráskiadványok

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
Beke Margit (szerk.) 2015: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. (Magyar Történelmi Okmánytárak. Sorozatszerkesztő Fodor Pál. Egyháztörténeti Források 1. Alsorozat-szerkesztő Balogh Margit).
Felszabadulás 1955: Dér László–Mayer Mária–Szabó Éva (összeáll.): *Felszabadulás. 1944. szeptember 26. – 1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből.* Budapest, Szikra.
Havasy Gyula 1990: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest, szerzői kiadás.
Karsai Elek–Somlyai Magda (szerk.) 1970: *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez, 1944. szeptember – 1945. április.* Budapest, k. n.
Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Interarma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, 2).
Muhi Csilla–Várady Lajos (szerk.) 2006: *„A múltat be kell vallani..." Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok.* Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség.
Perger Gyula (szerk.) 2005: *„... félelemmel és aggodalommal..." Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945.* Győr.
Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről.* I. Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 27).

Felhasznált irodalom

Balássy László 1989: *Apor Vilmos, a vértanú püspök.* Budapest, Ecclesia.
Beke Margit 1997: A historia domus fontossága, helye és gyakorlata. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum,* METEM, 1997/3–4. 149–154.
Beljanski, Milenko 1988: A népfelszabadító mozgalom Baranyában. In *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv. 10.* Eszék, Horvátországi Magyarok Szövetsége. 271–287.
Bezerédy Győző 1984: Újabb adatok Baranya és Pécs felszabadulásáról. In *Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabb kori történetéből (1941–1950).* Pécs, Baranya Megyei Tanács Apparátusi KISZ Bizottsága.
Csóti Csaba 2003: A Historia Domusok szerepe a 20. századi magyar történelemben (Somogy és Csík megyei példák alapján). In Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* Miskolc. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 12). 438–446.

Fehér István 1967: *Adatok Dél-Dunántúl felszabadításáról és a fasizmus maradványainak tevékenységéről 1945-ben.* Pécs, Pécsi Tanárképző Főiskola. (A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 11).
Fehér István 1969: *Adatok Dél-Dunántúl német megszállásáról és a németek elleni fegyveres harcokról.* Pécs, Pécsi Tanárképző Főiskola.
Füzes Miklós 1990a: *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
Füzes Miklós 1990b: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Budapest, Formatív Kft.
Gárdonyi Máté 2006: *Az egyháztörténet 20. századi forrásai.* In Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): Az egyháztörténet-írás forrásadottságai. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 4. Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, II). 161–169.
Godó Ágnes 1969a: Baranya megye a felszabadító harcok időszakában 1944–1945. In *Baranyai helytörténetírás.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 7–25.
Godó Ágnes 1969b: *Dél-Dunántúl felszabadításának körülményei és helye hazánk felszabadításának történetében.* Budapest, TIT Hadtudományi és Történelmi Választmánya.
Gyarmati György–Botos János–Zinner Tibor–Korom Mihály 1988: *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956.* Budapest, Minerva.
Hetényi Varga Károly 1985: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában.* Budapest, Ecclesia.
Hetényi Varga Károly 1992: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában.* I. Abaliget, Lámpás.
Hudi József 1996: Mindszenty József püspöki körleveleinek történeti forrásértéke. In T. Horváth Lajos (szerk.): *Mindszenty József veszprémi püspök. 1944–1945.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4). 18–34.
Kopasz Gábor–Szinkovich Márta (szerk.) 1971: *A népi demokrácia kezdeti dokumentumai Baranyában.* Pécs, Pécsi Szikra Nyomda.
Matuska Márton 1992: *A megtorlás napjai: ahogy az emlékezet megőrizte.* Budapest, Montázs.
Mészáros István 2002: *Mindszenty 1945. évi „választási" körlevele.* http://www.vasiszemle. hu/2002/02/meszaros.htm 2015. július 27.
Mindszenty József 1989: *Emlékirataim.* Budapest, Szent István Társulat.
Orbán Sándor–Vida István (s. a. r.) 1990: *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* Budapest, Zrínyi.
Sørensen, Søren Peter: A magyar katonák. http://deungarskesoldater.dk/a-magyar-katonak/fegyvertelenul-daniaban/ 2015. július 25.
Spannenberger Norbert 2005: *A magyarországi Volksbund: Berlin és Budapest között. 1938–1944.* Budapest, Lucidus.
Sümegi József (szerk.) 2008: *A Pécsi Egyházmegye ezer éve.* Pécs, Fény Kft.
Tihanyi János 1947: *Mohács „felszabadítása".* Mohács, kézirat.
Tilkovszky Lóránt 1997: *Német nemzetiség – magyar hazafiság.* Pécs, JPTE TK Kiadói Iroda.
Tilkovszky Lóránt 1974: *SS-toborzás Magyarországon.* Budapest, Kossuth.
Vanyó Tihamér 1941: *A plébániatörténetírás módszertana.* Regnum Egyháztörténeti Évkönyve. 1940–41. Budapest, Stephaneum Nyomda. 3–64.
Varga István 1996: Mindszenty József veszprémi püspök egyházlátogatásai, és a háborús károk felmérése. In Horváth Lajos (szerk.): *Mindszenty József veszprémi püspök. 1944–1945.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4). 34–48.
Varga Szabolcs 2006: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Az egyháztörténet-írás forrásadottságai.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 4. Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, II). 135–160.
Vörös Márton 1963: *Az 1944–45. évi baranyai felszabadító harcok.* Pécs, szerzői kiadás.

BÁNKUTI GÁBOR

A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója

Magyarország megszállásának kronológiáját, a frontátvonulás hadtörténetét és a Vörös Hadsereg ténykedésével kapcsolatos vezetőszervi iratokat a közelmúltban több jelentős publikáció is ismertette.[1] A „kisemberek" nézőpontja és tapasztalata azonban csak elvétve kapott teret e leírásokban.[2] A következőkben azokat a lehetőségeket veszem számba, amelyek a front átvonulásának történéseit a helyi (közösségi) mindennapok szintjén, a puszta eseménytörténeti kereteken túllépve is elemezhetővé teszik. A téma forrásbázisát egyházi szereplők által keletkeztetett dokumentumok, elsősorban plébániai Historia Domusok, valamint háborús kárjelentések és beszámolók, az egyházmegyei irányítószervi és püspöki iratok és személyes források, naplók képezik. A front átvonulása idején, illetve – értelemszerűen – közvetlenül utána rendre készültek (kétségbeesett) beszámolók és hivatalos kárjelentések az egyházmegyék püspökei számára a hozzájuk tartozó plébániákról. A háborús veszteségekről a Székesfehérvári, a Győri, a Szatmári, és legutóbb a Veszprémi Egyházmegye esetében már forráskiadvány is megjelent.[3] A legtöbb egyházmegyei levéltár őriz hasonló iratokat. Még egy szinttel lejjebb: az egyes plébániák fennmaradt Historia Domusai – házi krónikái – rengeteg „megéléstörténeti" leírást rögzítenek az átvonuló/maradó szovjet hadsereg ténykedéséről, beleértve nem csupán a templomok/plébániák dúlását-romlását, hanem az adott település híveinek sorsáról készített érzékletes tudósításokat is.[4] A frontátvonulás(ok) zűrzavaros időszakában a helyben maradásra kötelezett és

---

[1] Legutóbb, parázs vitát is kiváltva, L. Balogh 2015a. A kötetről Krausz Tamás írt az *Eszmélet* című folyóiratban indulatos kritikát (Krausz 2015), melyre a szerző a *mandiner* honlapján reagált. L. Balogh válaszát (L. Balogh 2015b) és további hozzászólásokat (Gali Máté, Romsics Ignác, Kolontári Attila, Bognár Zalán, Békés Csaba) közöl a *Rubicon* 2015. 9. száma. Standeisky Éva kritikus recenziója az *Élet és Irodalom*ban jelent meg (Standeisky 2015). A kötetben közölt reprezentatív dokumentumokból kibontakozó látleletet elemzi Gyarmati 2015a.

[2] E tekintetben hiánypótló munka: Gyarmati–Pihurik 2015, valamint Bódy–Horváth 2015.

[3] Mózessy 2004; Perger 2005; Muhi–Várady 2006; Varga 2015. A csanádi egyházmegyében történtekről Csepregi Imre, Makó-Belváros plébánosa és Hamvas Endre csanádi püspök naplói alapján lásd Zombori 2015. Dr. Csepregi Imre naplója 2011-ben nyomtatásban is megjelent (Tóth 2011); Hamvas 200 oldalas, kézzel írt naplójának eredeti példányát 1951-ben foglalta le az Államvédelmi Hatóság. Jelenlegi őrzési helye: ÁBTL 3.1.5. O-12817/5. A kalocsai egyházmegyében az 1944 és 1946 közötti időszak eseményeiről Grősz József kalocsai érsek vezetett naplót: Grősz 1944–1946.

[4] A Historia Domusok történeti forrásértékéről és a felhasználásuk korlátairól lásd Varga 2006 és Vértesi 2015.

ténylegesen is helyben maradó plébánosok testközelből és sok esetben egyedüli krónikásként örökítették meg a lokális eseményeket.[5] „Amikor szeretett hazánk és nemzetünk nehéz megpróbáltatása közepette aggódó lélekkel figyeljük a súlyos történelmi eseményeket [...] külön is felhívom a lelkipásztorok (plébánosok, plébániavezetők és káplánok) figyelmét arra, hogy tételes isteni és egyházi törvények alapján, minden körülmények között kötelesek híveik között maradni, tehát állomáshelyüket kifejezett vagy ésszerűen feltételezett engedélyem nélkül semmiképpen sem hagyhatják el, bármilyen veszélyessé válnék is a helyzet. Még életü[n]k veszélyeztetése árán is ki kell tartanunk szent küldetésünk helyén, miként ezt súlyos járványos betegségek idején természetesnek tartjuk. A lelkipásztor csak akkor távozhat el helyéről, amikor összes hívei is kényszerülnek máshova költözni eddigi lakhelyükről."[6]

Az általuk keletkeztetett iratok így a korszak olyan alapvető – a történeti feldolgozásokból sajnálatos módon hiányzó – forrásai, melyek több ponton is lényegesen árnyalják a múltról való történeti tudásunkat.

A plébánián kötelezően naplózott háztörténetekben,[7] melyeket sokszor csak utólagosan, a püspöki vizitáció előtt rögzítettek, szükségszerűen egymásra torlódnak a háborús és az azt követő időszak eseményei, retrospektív és közvetlen személyes élményei. Az események egyházi recepciójának tükrében a kortárs életvilágok társadalom- és tapasztalattörténete válik láthatóvá. „A háborús események következtében sok helyen megsérült vagy teljesen el is pusztult a Historia Domus könyve. Elrendelem ezért, hogy a plébániákat és lelkészségeket tényleg vezető lelkészek a rendelkezésre álló adatok alapján a legsürgősebben pótolják – amennyire lehetséges – az elpusztult részeket. Ettől függetlenül a fent említett lelkészek mindnyájan a legrövidebb időn belül – amennyiben ezt eddig nem tették meg – írják be a Historia Domus kötetébe az elmúlt háborús időszaknak a plébánia életével kapcsolatos történetét. Terjedjen ki a feljegyzés a szorosan vett hitéleti adatokon kívül a plébánia néprajzi és mozgalmi viszonyaira is. [...] Körutaimon minden esetben elő fogom kérni a Historia Domust."[8]

A várakozások

A kommunista Szovjetunió hadseregének megjelenésével kapcsolatos várakozások (félelmek) az írásokban közös kulturális mintát képeznek. A papságban élénken élt az 1919-es Tanácsköztársaság ateista propagandájának és likvidáló szándékú egyházpolitikájának emlékezete. A két világháború közötti, önmagát keresztény-nemzeti megalapozottságúnak tekintő és hirdető kurzus antikommunista narratívájának felépítésében az egyházak

[5] Az egyházmegyék püspökei saját hatáskörükben figyelmeztették erre a papságot.
[6] Püspöki Körlevél Pécsi Egyházmegye 1944. X. 3065/1944. Virág Ferenc pécsi megyéspüspök figyelmeztetése a lelkipásztorkodó papságnak. 1944. október 24.
[7] A forrástípus korabeli jellemzőiről lásd a kötetben Bednárik János és Vértesi Lázár tanulmányát.
[8] Varga 2015, 554. Bánáss László apostoli kormányzó körlevele, 1946. január 31.

képviselői tevékeny szerepet vállaltak, a vallást likvidáló terrorról és a Vörös Hadsereg rémtetteiről keringő hírek pedig csak tovább fokozták az ellenérzéseket. E tekintetben nem mutatott különösebb eltérést azoknak az egyháziaknak a várakozása sem, akik az állam és az egyház magyarországi szolid szimbiózisát régóta kárhoztatták, vagy éppen szociális reformokat sürgettek. A magyarországi papság a Vörös Hadsereg megjelenésével a bolsevizmushoz elválaszthatatlanul társított vallás- és egyházüldözés kíméletlen foganatosítására számított, értékrendjében a bolsevik alternatíva a lehető legrosszabb lehetőségként, apokaliptikus vízióként jelent meg.

Ilyen mentális és – hátországból frontzónává váló! – társadalmi kondíciók között érte az egyházat a Vörös Hadsereg tényleges megjelenése, miközben a közigazgatás összeomlása miatt a híveikkel maradó plébánosok nemritkán a (részleges) intézményi folytonosság letéteményeseiként is működtek. Viszonylag rendezett körülmények között általában rájuk hárult a megérkező szovjet egységek fogadása, kisebb településeken a tisztek (vagy egy részük) többnyire a plébániára szállásolták be magukat, és olykor a lakosság és a megszállók között mediátori szerepben is kénytelenek voltak helytállni. „Komlón csupán a két pap, Somfai főorvos és néhány tanító maradt az intelligenciából."[9] „1944. december 2-án éppen ebédidő alatt megszólalt a plébániahivatal telefonja. Foltényi Ferenc főjegyző közölte Solti István vikáriussal tervét, azt ugyanis, hogy jó volna, hogy a község vezetője Gyulaj határában fogadná az orosz megszálló egységet, és közölné vele, hogy Gyulajon német katonaság nincsen, és emberséges bánásmódot kérne hívei számára. Solti István vikárius helyeselte az elgondolást. Ekkor Foltényi főjegyző felkérte a vikáriust, hogy a küldöttségben ő is részt vegyen. Solti István félbeszakítva ebédét azonnal indult. A küldöttség tagjai tehát: Foltényi Ferenc főjegyző, Gazdag János községi bíró, Tóbiás János községi irodatiszt és Farkas Gergely tejcsarnokos, mint tolmács voltak. A küldöttség tagjait Ranek József községi fuvaros szállította szekéren a kurdi bekötő útra."[10]

A feljegyzések jellemzői

A feljegyzések nyelvisége változatos, stílusuk az egyéni habitustól függően különböző, ahogy a lejegyzők íráskészsége is nagyon eltérő. Olykor költőiek, metaforizálók; máskor a szocioriportok, tudósítások szenvtelen nyelvi regisztereiben mozgó szikár írások. Sok az állandósult nyelvi elem, s ilyenkor már a nyelviségben is rögzül a sztereotip gondolkodás. Szinte mindegyikre jellemző a részletezésre törekvés. Figyelemre méltó, hogy néhány írás az atmoszférateremtés fontos nyelvi eszközeként használja az idegen/orosz szavakat, kifejezéseket, melyeket a hallás utáni lejegyzés erősen torzít. „Az emberek igen féltek az oroszoktól, mert anyagilag sok kárt okoztak. A pincéket feltörték és a borokat elhordták. A »vinát« nagyon szerették, a baromfiakat sem vetették meg. Szívesen mentek be a házak-

[9] Komló HD 1944. 6.
[10] Gyulaj HD 1944. o. n.

ba, s ott »vinát« és »kuszát« követeltek. A villát nem ismerték. Villa helyett az ujjaikat használták, még az officírek is. Igen sok »lityinánt« (hadnagy) és százados volt köztük. Igen keresték a »zsenákat«, s igen sokkal erőszakot is követtek el. Ezért éjjelre a nők nem mertek odahaza aludni, hanem rejtekhelyre mentek éjjelre. Az árvaházat nem bántották, éppen ezért éjjelenként 25-30 nő is aludt ott. Senki sem mert ellent állani, mert a puskájukat igen hamar használatba vették."[11]

„Egyik este egy pár orosz gyerek előreszegezett pisztollyal jött. »Sto hagyitye?« – kérdeztem tőlük. »Szpaty« – volt a válasz. Erre reverendát öltöttem, bevezettem őket az irodába, mondván nekik, hogy fölhívom a helybeli orosz parancsnokot. Erre megfogta a kezemet, hogy hagyjam. Most aztán elsompolyogtak. Bort vivő nőt (zsenka) kerestek végül és két befőttet és egy darab szál hurkát eltéve odébbálltak. Sok helyen egyszerűen betörtek, és mindent fölpakoltak, ami kellett, egy autóra, és elmentek."[12]

„Egyik ág Szászvár, a másik Dombóvár felé tart. Zobákról aknavetőkkel tűz alatt tartják a Mánfa–Magyarszéki utat, és zavarják a németek csürheszerű visszavonulását! Idegfeszítően nehéz napok és éjjelek! A helybeli zavaró elemek, »elvtársak« a fogadtatást tárgyalják, előkerülnek a vörös zászlók, várják a »felszabadítókat« (??!!) és azok megjönnek Zobák felől és 1944. november 30-án d. e. ¾ 10 órakor átment a falun egy zászlóaljnyi orosz egyhangú nótával, és amerre elhaladtak, volt öröm a kétes elemek között, de csak addig, amíg órák és egyéb ingóságok gazdát nem cseréltek a felszabadítók jóvoltából! – Mit is lehetne írni erről a népről?? Csak annyit, hogy ezek az ősember primitív életénél is alacsonyabb színvonalon élhettek odahaza a nagy orosz birodalomban. Életnívójuk a nulla pont alatt mozog, de mélyen! – A mértéktelen evés-ivás, nő és lopáson kívül másra nem terjed ki az értelmi fejletlenségük. Rengeteget enni, még többet inni, nő hiányában állatokkal nemi életet élni (Komlón is megtörtént!!) – órákat, 6-8-at kirakni ez volt a leghőbb vágya közlegénynek és őrnagynak egyaránt. Nálunk az altiszt valaki, a tiszt fogalom – odaát mindegyik egyforma: állat! – Komló a »felszabadulást« aránylag baj nélkül megúszta, eltűnt néhány óra, a bánya és a falusiak lovait elhajtották, haláleset nem volt. Ezt annak köszönhettük, hogy kiestünk az átvonulási útból, és így az »elvtársak« nem igen ismerkedtek meg az oroszok igazi énjével!"[13]

Tartalmilag a feljegyzések a szovjet katonaság bevonulását, a lakosságnak az idegen katonákkal, kultúrával, az erőszakkal való találkozását, a vallásgyakorlás mindennapjainak alakulását tematizálják. Néhány feljegyzés reflektív, összegző szándékú vagy minősítő elemeket is tartalmaz, vagy éppen a szovjet bevonulást követő helyi „újrapártosodás" kezdeteire tér ki. Ez utóbbiak a valláserkölcsi veszélyeztetettségen túl a teljes erkölcsi élet ha-

[11] Szekszárd Újváros HD 37. A feljegyzés a háború végén, 1945 májusában kelt, a város (a plébánia) szovjet megszállására visszatekintő terjedelmes és adatgazdag összefoglaló részlete.

[12] Decs HD 1944. december 16. o. n. A *„Sto hagyitye"* helyesen *„Kudá vü hogyitye"* lenne, ami annyit jelent: Hová mentek? A válasz: *szpaty* = aludni.

[13] Komló HD 1944. 6. A pedánsan vezetett komlói háztörténet bejegyzései 1947 áprilisáig – a püspöki vizitációig – teljesen egységes, rendezett képet mutatnak. 1947 áprilisától az íráshoz használt toll is más. Minden jel szerint a krónikás 1947-ben, visszatekintve – a pontosságból ítélve talán korábbi feljegyzések alapján – örökítette meg a front átvonulásának eseményeit. Kiemelés az eredetiben.

nyatlásának sötét kilátásait előlegezik. „Így Kajdacsra is [1945.] március 9-én éjjel kb. 5000 kozák vonul be. Ez a megszállás súlyosabb kilengéseket nem eredményezett, mert igen erőskezű parancsnok, megakadályozta azt. A plébánián két lőszerszállító sofőr, majd egy vöröskeresztes őrnagy kísérete volt beszállásolva. Igen jóindulatú, szokatlanul tisztességes emberek voltak. Kellemetlenséget nem is ezek okoztak, hanem egy nem nálunk lakó kozák, aki a papot gyűlölte egészen kivételes módon bennünk. Ez felfedezte a fürdőszobát, és attól kezdve állandóan szállította a vendégeket. Mást nem tehettünk, mint reggeltől estig vágtuk a fát, hordtuk a vizet. A fekete vasárnap is ilyen fekete körülmények között zajlott le."[14]

„Az orosz bevonulástól kezdődőleg szinte megbénult az élet. Üzletek kiraboltan zárva vannak, hatóságok nem működnek, újság nem jelenik meg. Rádiókat az oroszok összeszedték és elhurcolták. Teljes zűrzavar és tájékozatlanság minden vonalon. Amint ilyenkor általában történni szokott: az alantas elemek felszabadulásának és korlátlan uralmának ideje látszott elérkezni. Vagyoni és személyi biztonság megrendült. Lopások, kiigénylések szomorú napjait, heteit és hónapjait éltük.

Úgy látszott, hogy ebből az összeomlásból már nem lesz feltámadás. De a jó Istennek továbbra is terve volt még velünk. 1945. év első hónapjaiban fél ív oldalon már megjelenik egy helyi lap: a »Tolna megyei hírlap« címmel időközönként. Mohón habzsoltuk a betűit és lassankint észrevettük, hogy kezd indulni az új élet és új jövő. Először a jövő élet alapjainak lerakására, az orosz katonai hatalom védőszárnyai alatt a Kommunista párt, Rákosi Mátyás irányításával, kezdett szervezkedni. Majdnem vele egy időben jelentkezett, az előbbivel majdnem közös talapzaton álló két testvérpárt: a Szociáldemokrata Szakasits Árpád és a Nemzeti Parasztpárt Veres Péter vezetése alatt. E három alkotta a baloldali blokkot marxista eszméket vallva. A szintén demokratikus eszméket hirdető Független Kisgazda Párt vontatottabban indul. Ismeretes a magyar földműves társadalom bizalmatlansága. Később azonban kiforrja magát az eszme Gyulajon is, és ez lesz a község legtöbb létszámot magáénak mondó pártja. A magas taglétszám ellenére is azonban a szóvivők a baloldali pártok embereiből kerülnek ki. Eszközük a megfélemlítés, erőszakosság és a vallás, Egyház, papság elleni izgatás."[15]

„Kezdődik az »új« élet, örömtelenül egy állandóan zaklatott élet, örökös bizonytalanság, félelem között, élet és vagyonbiztonság híján. A jelszó: demokrácia! Szabadság! És nincs egyik sem! Csak nyomorúság és szenvedés. Nehéz sors a vesztett háború. Kezdődik, ill. kezdődnék a tavaszi munka. Robotból áll az egész. Se kocsi, se ló. Őszi vetés alig van. Ősszel is már állathiány volt és örökös eső."[16]

„1945. július 31. A muszkák vonulnak hazafelé. A háború május 8-a körül ért véget, Németország teljes vereségével. Utána megindult a pártoskodás. Horváth József káplán úr lelkigyakorlatról, Pécsről megérkezett. Részt vett ott az AC[17] megbeszélésen. Kerkai páter

[14] Kajdacs HD 1945. o. n.

[15] Gyulaj HD 1944. Az 1948-ig egységes narratíva ebben az esetben is utólagos bejegyzést valószínűsít.

[16] Babarc HD 1945. 172.

[17] Actio Catholica: Magyarországon 1932-től működő egyházi szervezet.

szerint legelső most a politikai harç megnyerése a Kisgazda párt javára. Azután jön KALOT[18] és egyéb ifjúsági kérdés."[19]

„Közben az oroszok, polgárok addig látogatták a községet, míg a bor készlet elfogyott. Nagymérvű, de tervszerűtlen volt az állatrekvirálás. Az istállók, az ólak lassan kiürültek. Fellépett a húshiány, tej, vaj hiány is és az élelmiszerek drágulása. Mikor pedig a városi nép elözönlötte a falut, akkor megélénkült a cserekereskedelem és az áremelkedés uzsorává fajult. Egy tojás 3 pengő, 1-napos kisliba 30 pengő, választási malac párja 1000 pengő, 1 liba 500 pengő, 1 skatulya gyufa 10 pengő. Só egy darabig nem volt kapható, később 50-60 pengő. Cukornak híre-hamva sincs. Itt tartunk április végén és nem tudjuk, hogy a dolog hogy fordul még."[20]

A téma – nyilván a lejegyző szerepéből adódóan is – sokszor vonzza be a siralomének, jeremiádok keserves hangjait. Van olyan elbeszélő, aki a saját élettörténései szűk körében mozog, és nem is tekint a plébánia és a templom falain túl.

„Buzgón fohászkodtunk Muhi Virágához, hogy hathatós könyörgésével járjon közbe érettünk szegény magyarokért, akik átvészeltük a tatár hordák rettentő pusztítását!"[21]

„Eltávozott a német »szövetséges«? hadsereg. Üres a falu. Áll szegény mint tengerben a szikla, melyet a körülötte csapdosó szennyes, piszkos víz elnyelni készül. Jön a sokat emlegetett orosz gőzhenger. Jóságos Isten légy velünk. Szűz Anyánk tárd ki védőpalástod fölénk. December 4-e reggel fél 8, szép napsütéses idő készül. Lélekszakadva jön a lakásomra a község bírája és jelenti, itt vannak az oroszok, lekezeltem velük."[22]

„Az oroszok bejövetelének november 30-a délutánján a be nem zárt lakásba oroszok jöttek be. A szekrényeket feltörték, a ruháimat, könyveimet, irataimat kiszórták. Alsóruhájukat levetették s az enyémbe öltöztek, s elvitték. A monstranciát s a kelyheket kiszórták és rugdalták. A gótikus monstrancia tornyocskáit letörték, a kelyheket behorpasztották. Ezekből semmit sem vittek el. Az ebédlőben, mivel aznap villany nem volt, az asztalon gyertyákat égettek, a templom gyertyáit, amelyet a plébánián tartottam, kb. ötszázat. Ezek fényénél vetették le a fehérneműjüket és öltöztek az enyémbe. Az asztalon égő gyertyák eldőltek és meggyújtották a szép zöld plüss asztalterítőt s az asztalt. Égett az asztal s a terítő. Ekkor az oroszok elmentek. Az utcán járók vették észre a tüzet, s azok futottak be eloltani a tüzet, így nagyobb baj nem történt. Az asztal felső része nagy darab helyen elégett, s a plüss asztalterítő is. Ezt később az oroszok elvitték, nehogy mutogassam a bejövőknek. Én ugyanis a bejövő oroszoknak mindig megmutattam az égett terítőt, s az égett asztalt, mondván, a ruszki szoldátok bűne ez. Ők a germánszki szoldátokra akarták rákenni a bűnt, de én az igazságból nem engedtem. Elvitték, hogy ne mutogathassam. A kiszórt könyvek egy részét elégették, másik részét kiszórták; mivel égő gyertyával jártak a sötét

[18] Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete: 1935-ben alapított szociális és katolikus hivatásrendi mozgalom.
[19] Decs HD 1945. o. n.
[20] Palotabozsok HD 1945. o. n.
[21] Majs HD 1944. 53. Az év végén írt visszatekintés kezdő sorai.
[22] Pécsvárad HD 1944. o. n.

szobákban, mindent begyertyáztak. Elvittek két ébresztőórát is, a nagy faliórát pedig elrontották. Ágyterítőm is eltűnt, és sok más ruhadarabom is. Azóta állandóan lefoglalva tartották az ebédlőt, s a mellette lévő vendégszobát. Irodának és hálószobának is használták fel őket, s ott egyszer meg az irodából, hálószobámból is kiszorítottak. Összesen 72 orosz katona volt itt egy éjszaka. Legtöbbször az én tüzelőmmel fűtöttek, s én fizettem a villanyt. Közbe-közbe kosztot is kellett nekik adnom. Barisnyák (orosz nő katona) is voltak nálam. Ezek, amikor elmentek tőlem, mindig vittek magukkal egy-két emléktárgyat: vánkosokat, lepedőket, paplant. Az oroszok bejövete előtt egy-két darab ruhát igyekeztem megmenteni, máshová vittem el őket. De hiába, onnan is elvitték, de nem az oroszok, hanem a magyarok. Persze nem kaptam tőlük vissza. Evőeszközeimet is máshova vittem, de ezeket visszakaptam. A híveim, mivel egyedül voltam és laktam a házban, nagyon féltettek, ezért azt akarták, hogy vegyek ide lakót. Ez nem történt meg. Eleven akaratom ellenére jött hozzám éjjelre egy 82 éves néni aludni a konyha melletti szobába. Úgy viselte magát, mintha az édesanyám volna, így engem miatta nem bántottak. Özvegy Gazsó Józsefné a neve. Kb. egy és fél hónapon át járt ide aludni."[23]

Más narrátor a közösség eseményeiről meglehetősen részletes, változatos képet rögzít. A teoretikusabb beállítódásúak a konkrét történeteket tágasabb kontextusba helyezik, érzékeltetve ezzel a konkrét és általános összefüggés-variációit. „Két vallástalan világfelfogás mérkőzése ekkor már döntő szakaszába ért: bármelyik lesz a győztes, egyházi szempontból még nehezebb korszak következik el. Háború győztest és legyőzöttet egyaránt koldusbotra juttat."[24]

A helyi atrocitások néhol a legteljesebb részletességgel, néhol inkább utalásszerűen, sejtelmesen rögzülnek. (Több olyan esetről tudunk, ahol a plébános nem rögzítette a faluban ismert és más forrásokból rekonstruálható atrocitásokat.) Ilyenkor a „sötét napok következtek", „napokig teljes káosz lett úrrá a falun" megjegyzések utalnak arra, hogy a helyi közösséget komoly megpróbáltatások érték. A személyes és konkrét, a mindennapok eseményeit regisztráló tapasztalatok nyomán kirajzolódik, hogyan bomlik föl egy-egy kisebb közösség (falu, kisebb város) erkölcsi-szociális szerveződése. Az erkölcsi rend, a normák a háború szokásrendjének elszenvedőiként, azok által fölülírva meggyengülnek, a közösség, a társadalmi csoportok megszokott életrendje szétesik. A készülő új hatalmi rend az erkölcsi értékek hierarchiáját átrendezi – alkalmasint mellőzi. Néhány történet ebben a tekintetben az egyedi eset rögzítése által példaértékűen teszi megragadhatóvá az általános tapasztalatot: hogyan lesz a védteleneket óvó, a jogos védelem nevében föllépő emberből bűnöző, s hogyan válik hőssé – természetesen a hatalom, a politika átszíneződésének nyomán – az erőszaktevő.

„De. 5-én a hadi pénztár osztag állt meg a községben. A plébánia házat választották szállásul. 13-an voltak egy kapitány és egy politruk vezetése alatt. A plébános különszobájá-

[23] Szekszárd Újváros HD 36. A feljegyzés a háború végén, 1945 májusában kelt, a város (a plébánia) szovjet megszállására visszatekintő terjedelmes és adatgazdag összefoglaló részlete.
[24] Kémes HD 1945. o. n.

ba vonultak vissza. De előzőleg a konyhában vacsoráztak, szalonnát és kenyeret kaptak. Bort hoztak magukkal. A többi mértékkel ivott, csak a politruk ivott sokat. Kiokádta közben, aztán tovább ivott. Nem jött be a többihez aludni, hanem a cselédszoba ajtaja elé tétetett le matracot. Szándéka nyilvánvaló volt. T.i. a cselédszobában volt a házvezetőnő, a leánya, a zöldkeresztes nővér az anyjával. A plébánost kiparancsolta a politruk a konyhába. Félelmetes éjszaka volt. Egész éjjel felöltözve vár, hogy mikor tör ki a gyalázat. Az kitört ugyan, de nem itt a házban. Ugyanis a politruk bezárva a konyhát este 10 óra után elment. Egy konvenciós cseléd lakásába ment be. Ott az ember géppisztollyal sakkba tartva, az asszonyt és 14 éves leányát megbecstelenítette. A férfi a keze ügyébe akadt sodrófával fejbe vágta a politrukot. Majd dulakodás után agyonverte. Azután a ház udvarán levő kis lövészárokba dukva [sic!] eltemette. Másnap reggel 6 óra előtt a kapitány megy ki a konyhába de zárva találja. Dühösen kiabál, hogy ott van egy csomag, neki arra szüksége van. Mondom neki, hogy a kulcsot vitte az orosz katona. Hát akkor be kell törni az ajtót. Végre belülről visszatolják a zárat. A kapitány felkapja a csomagot és megbékél, felderül. Az után kávét ittak. A politruk köpenyét ott hagyta a konyhában. Ennek zsebeit átvizsgálta, egy pár iratot magához vett. Megköszönték a reggelit és még benézvén a cselédszobába, autóikba szállva elmentek. A cseléd ember kibeszélte hogy történt nála. Mikor aztán helyébe egy másik jött, az följelentette az esetet a községi jegyzőnél. Ez tovább jelentette az orosz járási parancsnoknak [...][25]-re. Orosz katonai bizottság szállt ki. A hullát exhumálták. Eltemették a temetőbe, ahol sírját piros téglákkal kellett körülrakni és piros fejfát tűztek rá. Néhány hónapra rá bevitték a hullát [...]-re és a járási orosz hősi emlék alá helyezték. A cselédembert az exhumáláskor letartóztatták. Ügyében egy orosz főhadnagy kihallgatta itt helyben a feleségét és engem. Majd ápr. 3-án megjelenik az orosz katona azzal, hogy neki parancsa van a tettes feleségét a vezető jegyzőt és engem [...]-ra kísérni. Másnap kocsin bementünk a [...]-i állomásra. Onnan éjjel szenes kocsiban felmentünk [...]-ra. Ott kihallgattak bennünket. Az asszonyt letartóztatták kettőnket hazaküldtek. Úgy hallatszik, hogy a férfit [...]-ban kivégezték az asszonyt pedig kivitték Oroszországba. 7 gyermek maradt elhagyatva részben a nagyszülők, részben a gyermekmenhely vette őket pártfogásba."

A történetek végtelen sokaságából néhány konstans elem mégiscsak kirajzolódik. Mindenekelőtt a megszállók teljes kiszámíthatatlansága és ezzel együtt az egyháziakkal való kivételezett bánásmód.

A Vörös Hadsereg és a Katolikus Egyház

Mire a Vörös Hadsereg 1944-ben elérte a kelet-közép-európai államok határait, a Szovjetunió vallás- és egyházpolitikája számos ponton módosult a lenini időszakból örökölt gyakorlathoz képest. Az aktív ateista propaganda és az egyházak likvidálását célzó intézkedések felülvizsgálatát alapvetően a háborús erőfeszítések és a Szovjetunió nemzetközi

[25] A leszármazottak érintettsége miatt a helyszín azonosítására alkalmas településeket anonimizáltam.

megítélésének kérdése tették szükségessé. Sztálinnak a vallási élet szívós továbbélésével is számot kellett vetnie, a megroppantott ortodox egyház pedig *modus vivendit* remélt. Az elnyomás enyhítésével a Kreml azoknak is üzent, akik a bolsevizmust elválaszthatatlanul a vallás- és egyházüldözéssel társították, és a Vörös Hadsereg megjelenésével annak kíméletlen exportjára számítottak. Sztálin a szovjet emigrációból a megszállt országokba hazatérő moszkovita politikusoknak nem kevesebbet írt elő, mint azt, hogy az egyházakkal együttműködésre kell törekedni.[26] Ez az elvi állásfoglalás, amelyet a megszállt országok népe felé a szovjet katonai vezetés kiáltványai közvetítettek, minden jel szerint hozzájárult ahhoz, hogy a frontátvonulás során nem vált azonnal rendszertipikus jellemzővé az egyházi személyek és események üldözése, akadályozása. „Érdekes az is, hogy az orosz katonák – legalább eddig – szörnyen respektálják a monasztirt. Nekik monasztir minden ház, amelyben több papot vagy szerzetest találnak együtt. Ha ilyen helyre tévednek, csak annyit mondanak: monasztir, egyet legyintenek a kezükkel, mintha azt akarnák mondani, hogy itt nincs mit keresnünk, aztán továbbállnak."[27]

Számos korabeli feljegyzés tanúskodik arról, hogy az orosz katonák általában csakugyan tisztelték a papot. Egy-egy település elfoglalása után a katolikus templomok kinyitották kapuikat, és helyreállt a misék rendje, bár a rettegő lakosság sokszor nem merte elhagyni otthonait. „Az áldozatok és épületkárok ellenére meg kell állapítani, hogy a megszálló csapatok parancsnokai az egyházi személyekkel és épületekkel, felszereléssel általában tisztelettel bántak. Legtöbb esetben különös védelmet biztosítottak és hivatalosan a papi, szerzetesi és szerzetesnői házakat a hadsereg egyes tagjainak túlkapásaitól igyekeztek megmenteni. Az említett szomorú eseteket és visszaéléseket egyesek akciójának kell tekinteni. A vallás szabad gyakorlása, az istentiszteletek megtartása mindenhol biztosítva volt. Az iskolákban több-kevesebb nehézséggel és kisebb-nagyobb megszakításokkal zavartalanul folyt a tanítás. Híveink nagyon sokat szenvedtek az elmúlt hónapokban, különösen a főváros és Dunántúl népe sok helyen borzalmas kínokat állott ki."[28]

Erre a kettősségre a háború minden borzalmát megélő Polcz Alain is utal emlékiratában: „Egyszerre föltárult az az iszonyat, ami körülöttünk van. Egyszerre világossá vált, hogy bent a plébánián, a szovjet katona őrsége mellett, az időnként kedélyesen bejövő, zabráló, ételünket megevő, de féken tartott néhány katonával ismerkedve, mit sem tudtunk arról, mi van kint."[29]

Tény, hogy nagy különbség volt az egyes egységek magatartása között még egy adott frontszakaszon belül is: fegyelmezettebb egységek alárendeltségében is akadtak irányíthatatlan, renitens részlegek. Ennek lehetséges okait most nem tisztünk elemezni.

A papság tehát egyházi mivoltában nem vált a Vörös Hadsereg kollektív áldozatává. (1945 márciusában Apor Vilmos győri püspököt nem azért gyilkolták meg randalírozó ka-

[26] A sztálini egyházpolitika praktikus fordulatának körülményeiről lásd Balogh 2015, 95–102.
[27] Grősz 1944–1946, 39. Grősz József kalocsai érsek naplóbejegyzése 1944. november 2.
[28] Grősz 1944–1946, 308. Grősz József kalocsai érsek, a Püspöki Kar rangidős érseke jelentése XII. Pius pápának a magyarországi Egyház állapotáról. 1945. szeptember 2.
[29] Polcz 2013, 105.

tonák, mert ő volt a püspök, hanem mert megvédte a püspökségre menekült asszonyokat. Mártíromsága a papság helytállásának legékesebb példája.) Az események és a vallásgyakorlás kapcsolatáról a plébániai naplókban is sokféle megjegyzést lehet olvasni. A fosztogatások részletezése szinte mindenhol visszatérő történet, ám legalább annyira figyelemre méltó, ahogyan az elvárttal, a sztereotípiával ellenkező tapasztalatok is rögzülnek.

„Az idősebb orosz katonák vallásosak voltak. A kereszt előtt s a szentkép előtt meghajoltak és keresztet vetettek magukra. A templomban állandóan lehetett velük találkozni, sokszor többen összeverődtek a templomban és énekeltek. Nagyon szerették a »Gospodine pomiloj« kezdetű éneket, amelyet karban szoktak énekelni. A perselyekbe pénzt is tettek. Igen sok orosz, szerb és román papírpénz került így a perselyekbe. A híveim sokszor hangoztatták azt, hogy a német katonák be se szagoltak a templomba, az oroszok pedig a miséket is végighallgatták. Az oroszok így november 30-án foglalták el Szekszárdot. Három napon át nem volt szentmise a templomunkban. December 4-én egy kis nyomtatott felszólítás jelent meg, mint hirdetmény, plakát a falakon, melyen ez állt: »Mivel az oroszok a vallást nem bántják, ezért a templomi istentiszteleteket meg kell tartani.« Tényleg ez így is volt. A vallás gyakorlását megengedték, a papokat üdvözölték."[30]

„Amellett, hogy minden megfoghatót elvittek, velünk, papokkal szemben, egy-két túl részeg alakot leszámítva eléggé tisztelettel viseltettek. Ebben az egy pontban a német propaganda túlzásnak bizonyult. 4-én hétfőn kaptuk meg a főhadiszállást, amelynek generálisa a plébánia vendége volt, kísérőjével együtt. Higgadt, nyugodt, udvarias és feltűnően jóindulatú 33 éves ember, akivel itt töltött 4 napja alatt a plébánia teljes nyugalmat élvezett."[31]

A papságra traumaként sokkal inkább az hatott, aminek tanúja volt, és amit krónikásként megörökített. Bár a szovjet hadsereg vezetése több parancsban tiltotta meg a kegyetlenkedéseket, a parancsok többnyire hatástalanok maradtak. A közbiztonság némely vidéken teljesen megszűnt. Ugrásszerűen növelte az atrocitások számát, ha a katonák nagy mennyiségű szeszes italra, például borra leltek. Míg az erőszakos cselekedetek egy része, így a nőkkel szembeni atrocitások az „egyéni" kilengések közé tartoztak, és többnyire a hadseregen belüli fegyelmezetlenséggel magyarázhatók, a polgári lakosság tömeges elhurcolása az „intézményesen" elkövetett szovjet jogtalanságok közé sorolható.[32]

Az események egyházi recepciója

A címben beharangozott témához érve mi volt hát a frontátvonulás egyházi recepciója? Létezik-e egyáltalán közös tapasztalata a közösséget érő hatások befogadásának, vagy itt is meg kell elégednünk az esetek összerendezhetetlen sokféleségének megállapításával? Egységes recepció nyilvánvalóan nem létezik. Vannak viszont a tapasztalatnak közös előfeltételei,

[30] Szekszárd Újváros HD 37. A feljegyzés a háború végén, 1945 májusában kelt, a város (a plébánia) szovjet megszállására visszatekintő terjedelmes és adatgazdag összefoglaló részlete.
[31] Kajdacs HD 1945. o. n.
[32] L. Balogh 2015a, 43–48.

melyeken mint hálón szűrődnek át a személyes emlékezetek. A szövegeket olvasva egyáltalán nem tűnik módszertani kényszerzubbonynak a katolikus klérust koselleckí értelemben vett tapasztalat- és elvárásközösségként tekinteni, és közvetített tapasztalataikat az egyéni és közösségi tapasztalatszintek egymásba fonódó komplexumaként értelmezni.[33]

A Magyar Katolikus Püspöki Kar hosszú, kényszerű szünet után 1945. május 24-én ült össze a háború után először. A tanácskozás jegyzőkönyve a háború eseményeit így összegzi: „A háború vihara átzuhogott fölöttünk, egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk."[34] A témával kapcsolatos pár soros összefoglalás „készségesen és köszönettel" ismeri el, hogy a Vörös Hadsereg „mindenütt biztosította a vallás gyakorlását, a papok szabad mozgását, az istentiszteletek megtartását", megjegyezve, hogy a kilengések „egyéni akciók voltak, és a parancsnokság szándéka, sőt kifejezett parancsai ellenére történtek".[35]

Az összegző megállapítás megértésének kulcsa véleményem szerint a „mint ahogyan vártuk" kijelentésben van. A szovjet hódítók megjelenése ugyanis nem volt váratlan. És ami történt, *nem fájt annyira* – szigorúan egyházi vonatkozásban. A várakozás lidércesebb lett volna, mint a tapasztalat? Az elkerülhetetlenül bekövetkezőre az egyház tudatosan kondicionálta magát, akár a mártíromság vállalásáig is, a Vörös Hadsereg megjelenésére tudatosan és/vagy rettegve készült a klérus minden rendű és rangú tagja.[36] 1944 tavaszától az egyházkormányzat a papságot folyamatosan készítette fel a közelgő frontra és a szükséges óvintézkedésekre.[37] Ez a tudatosság azonban aligha lehetett több mint a kiszámíthatatlanra való felkészülés gondolati „készültségi állapota". A történtek végül is *ehhez képest* nem okoztak generális – testületi szinten artikulálódó – kollektív traumát.

A továbbiakban a jegyzőkönyv ehhez képest hússzoros terjedelemben taglalja az ezt követő helyzettel, mindenekelőtt a földosztással, a nemzeti bizottságokkal és a politikai rendőrség ténykedésével kapcsolatos sérelmeket. Ebben az esetben a várakozás és a tapasztalat közötti szakadékot a vonatkozó rész intonálása is egyértelműen jelzi: „Az ember joggal hihette... Ehelyett mi történt?" – indít a vonatkozó rész. A tapasztalatokon nyugvó várakozások, ha egyszer bekövetkeznek, már nem okozhatnak meglepetést. Meglepni

[33] Koselleck 2003, 401–430.
[34] Beke 2015, 55. A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1945. május 24-én tartott püspökkari értekezletének jegyzőkönyve. d. pont.
[35] Uo.
[36] „Legyetek Krisztus jó illata, a nyomorultak vigasza, az üldözöttek menedéke, a reményvesztettek erőssége, az aggodalmaskodók támasza, az ártatlanok oltalmazója, az ingadozók erőssége, a hívő (embere)k megtartó ereje, egyszóval Isten népe számára hű példa, hogy az bennetek meglássa és tőletek eltanulja hogyan kell helyesen viselkedni az igen súlyos sanyargatások közepette is. Ha pedig az irgalmas Isten méltónak talál minket, s a szent küzdelem közepette a dicsőséges halál pálmáját megadja, nyugodt lélekkel vígan siessünk az ő angyala elé, aki elhozza nekünk a hervadhatatlan koszorút. Én pedig atyai szeretettel osztozom gondjaitokban, gyötrelmeitekben, fáradozásaitokban, s ha a megpróbáltatások idején a szükség megköveteli, közbenjáró rendeletekkel és rendkívüli intézkedésekkel segítségetekre sietek." Püspöki Körlevél Pécsi Egyházmegye 1944. VIII. 2715/1944. Virág Ferenc pécsi püspök latin nyelvű utasítása a papsághoz (Monita Praesulis ad clerum) 1944. szeptember 28.
[37] Varga 2015, 13–27.

csak az lephet meg, amit nem vártunk. A Katolikus Egyház számára a valódi küzdelmek ideje a front elvonulása után jött el. A meglepetést, a megrázkódtatást, a sokkot „a *valószínűtlen* mindennapos valósággá válása" jelentette.[38] Az akciók kiszámíthatatlan láncolata, a látvány, a tapasztalat és a következmények összességükben váltak közösségi sérüléssé.

Az állammal való szolid szimbiózis, a kölcsönös lojalitás egy intézményileg jól felszerelt, jól működő társadalmi szervezetekkel rendelkező, aktív egyházat eredményezett, mely intézményes egzisztenciájának őrzésében régóta nem szenvedett próbatételt. Az állammal való kiegyensúlyozott viszonynak a második világháborús rendszerösszeomlás vetett véget. Az egyház működését alapjaiban érintő földosztás, a német ajkú hívek elűzése, az új berendezkedés kiépülése és a már korábban megbillent normák teljes összeomlása hamarosan a papság korábbi aktőr szerepét is felszámolta, és ezzel önazonosságuk alapvető pillérét kérdőjelezte meg. Az új helyzet az egyház világban való létének komplex újrafogalmazását igényelte. A javaitól megfosztott és több oldalról ostromolt egyház egyre fokozódó mértékben szorult a társadalom közvetlen támogatására, miközben továbbra is azokból a régi adottságaiból és elképzeléseiből élt, melyek egyre jobban összezsugorodtak, elaszalódtak vagy semmivé váltak. A tapasztalat és várakozás különbségének áthidalására pedig nem volt kéznél recept. Érthető ez abból a szempontból, hogy a hívek vallási aktivitása egyelőre nem mutatta a krízis jeleit. A népmissziók és egyházi ünnepségek tömegeket vonzottak, a papi és szerzetesi hivatások továbbra is növekvő tendenciát mutattak: a magyar egyház „népegyházi" jellege a kortárs szemlélő számára komolyabb korrekciók nélkül is fenntarthatónak és megőrizhetőnek tűnt.[39]

Alulnézeti perspektívában, a Historia Domusokat olvasva, aligha elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy ami a front átvonulása után történt, az a magyar katolikus egyházat váratlanul és felkészületlenül érte. A reakciók csak az egyház saját – a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák időszerkezetétől éppen ekkor radikálisan elkülönböző – idősíkjában értelmezhetők. Az egyház saját ideje más koordináták mentén szerveződött, mint a zéró toleranciával szétvert – szerves fejlődésében megtört – közigazgatási, gazdasági és társadalmi struktúráké. Belső életében az 1945-ös év nem hozott semmiféle lényegi fordulatot. Nem volt „őrségváltás", nem változott az Egyház önértelmezése és önképe, nem változott a már korábban elsajátított diskurzus, és a világi közigazgatással ellentétben az egyházmegyék működése, igazgatása is minden nehézség közepette folyamatos maradt. Egy minden vonatkozásban kaotikusnak minősíthető helyzetben az egyház – sokak számára nagyon is vonzó alternatívaként – az állandóságot jelenítette meg. Eközben körülöttük kizökkent, pontosabban felfüggesztődött a (történeti) idő, és elhatalmasodott a jelenben ellenőrzött jövő: a *terv*, a *program*, az *akció*. A szétválásban a közösség a saját normái és erkölcsi rendje mentén egy másik normarendszerrel szembesült, és vált alárendeltjévé egy másfajta elvárásrendnek, vélt és félt – de felkészülésre módot alig adó – gyökeresen új kihívásnak.

[38] Gyarmati 2015b, 19–22.
[39] Lásd erről Bánkuti 2012.

Bár a frontátvonulás eseményei ekkor már megtörténtek, ám a rájuk épülő tapasztalatok a nem várt ütemben egymásra torlódó események hatására változ(hat)tak.[40] „Országunkon egy baloldali kisebbség uralkodik, amely ugyan a nép nevében beszél és rendelkezik, de a nép megkérdezése nélkül. Bármely pillanatban hozhatnak iskoláinkra vonatkozólag is sérelmes rendeleteket. Tehetetlenek vagyunk vele szemben, mert az orosz fegyverekre támaszkodik."[41]

A Vörös Hadsereg ténykedése a diktatúra kiépülésével fonódott össze, és vált így együttesen a papság számára (is) megrázó, kollektív és a jövőt is meghatározó következményekkel bíró tapasztalattá.[42]

Felhasznált források

Püspöki Körlevél Pécsi Egyházmegye 1944. VIII. 2715/1944. Virág Ferenc pécsi püspök latin nyelvű utasítása a papsághoz (Monita Praesulis ad clerum) 1944. szeptember 28.

Püspöki Körlevél Pécsi Egyházmegye 1944. X. 3065/1944. Virág Ferenc pécsi megyéspüspök figyelmeztetése a lelkipásztorkodó papságnak. 1944. október 24.

HD = Historia Domus

Babarc, Decs, Gyulaj, Kajdacs, Kémes, Komló, Majs, Palotabozsok, Pécsvárad, Szekszárd Újváros

Forráskiadványok

L. Balogh Béni (szerk.) 2015a: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Beke Margit (szerk.) 2015: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Okmánytárak. Sorozatszerkesztő Fodor Pál. Egyháztörténeti Források 1. Alsorozat. Szerkesztő Balogh Margit).

Grősz 1944–1946: *Grősz József kalocsai érsek naplója 1944–1946.* Sajtó alá rendezte Török József. Budapest, Szent István Társulat, 1995.

Tóth Ferenc (szerk.) 2011: Dr. Csepregi Imre: *Napló 1. 1944–1946.* Makó, Makó város Önkormányzata. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/dr_csepregi_imre_naplo_1_1944_1946/index.htm, 2015. december 30.

Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 27).

[40] A tapasztalat és várakozás időbeliségéről lásd Koselleck 2003, 403–421.
[41] Grősz 1944–1946, 311. Grősz József kalocsai érsek, a Püspöki Kar rangidős érseke jelentése XII. Pius pápának a magyarországi Egyház állapotáról. 1945. szeptember 2.
[42] A *„társadalomtörténeti esemény"* e három kritérium együttes jelenlétére utaló analitikus fogalmáról lásd Ö. Kovács 2015.

Felhasznált irodalom

L. Balogh Béni 2015b: A helyes történészi magatartásról. Válasz Krausz Tamásnak. *Rubicon,* 2015/9. 40–43.

Balogh Margit 2015: A szovjet birodalmi egyházpolitika és a romániai katolikus egyház. In Marton József–Diósi Dávid (szerk.): *Megmenekültem az oroszlán torkából. Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948.* Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum. 89–145.

Bánkuti Gábor 2012: Mozaikok a Pécsi Egyházmegye életéből 1948 és 1951 között. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 12., Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 205–223.

Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.) 2015: *1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek/Értekezések. Sorozatszerkesztő Fodor Pál).

Gyarmati György 2015a: A fegyverszünet … nem vet véget a háborús állapotnak. *Korunk,* 2015/10. 67–72.

Gyarmati György 2015b: Tevőleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek és meddig tartanak a világháborús hétköznapok? In Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Pécs–Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Könyvkiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 17–37.

Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.) 2015: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Pécs–Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Könyvkiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Koselleck, Reinhart 2003: „Tapasztalati tér" és „várakozási horizont" – két történeti kategória. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz. 401–430.

Ö. Kovács József 2015: A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az Egyház társadalma – a társadalom egyháza.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 24., Posticum Kötetek, 3). 9–21.

Krausz Tamás 2015: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. *Eszmélet,* 2015. nyár/106. 86–99.

Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, 2).

Muhi Csilla–Várady Lajos (szerk.) 2006: *„A múltat be kell vallani..." Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok.* Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség.

Perger Gyula (szerk.) 2005: *„... félelemmel és aggodalommal..." Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.

Polcz Alaine 2013: *Asszony a fronton. Egy fejezet életemből.* Pécs, Jelenkor. (Polcz Alain Művei, 1).

Standeisky Éva 2015: Dokumentumok a megszállásról. *Élet és Irodalom,* 2015/33. augusztus 14.

Varga Szabolcs 2006: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 4., Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, II). 135–161.

Vértesi Lázár 2015: „A Világháború kálváriáját járva..." A Pécsi Egyházmegye és az I. Világháború. In Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az Egyház társadalma – a társadalom egyháza.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF 24., Posticum Kötetek, 3). 41–59.

Zombori István 2015: A katolikus egyház és a szovjet hadsereg. In Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Pécs–Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Könyvkiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 285–294.

NAGY KÁROLY ZSOLT

„Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia"

A társadalmi változások teológiai reflexiói és a belső nyilvánosság nyelvének átalakulása a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1948 között[1]

Amint az egyes vallások és felekezetek különböző dolgokban és eseményekben vélik felfedezni a transzcendens mutatkozását, úgy e mutatkozás kifejezésére, s a mutatkozás által megváltozott világ vagy saját lelkiállapotuk leírására is sajátos nyelvet alakítanak ki, melyben a hétköznapitól eltérő kifejezéseket használnak, vagy a hétköznapi kifejezéseket többletjelentéssel ruházzák fel. Így a közös tapasztalat és nyelvhasználat sajátos jelentésközösséget alakít ki.[2] A vallás jelentős részben ennek a vallási szocializáció során elsajátított belső nyelvnek a fogalomrendszerén keresztül valósítja meg társadalmi funkcióit.[3] Ezek között talán legfontosabb az, hogy a világ – nem is csupán egy lehetséges, hanem szinte egyedül lehetséges – értelmezését adja követői kezébe, akik ennek segítségével értelmezik a körülöttük zajló eseményeket, és elhelyezik magukat a világban.

A vallás ilyen működése akkor válik leginkább kitapinthatóvá, amikor megváltozik az a társadalmi rendszer, melyre reflektál. Ilyen helyzetekben születnek a tanulmányom címében idézetthez hasonló megfogalmazások,[4] melyek egyértelműen jelzik a különböző életvilágok határát, azt a szituációt, melyben a változások miatt a tapasztalat már nem értelmezhető a hagyományos fogalmi hálóval. A második világháború ilyen változásokat jelentett a magyar reformátusság számára, pontosabban ilyen változások sorába illeszkedett. A magyar protestantizmus alapvető problémáját, azt, hogy képes-e előremutató és korszerű válaszokat adni azokra a kérdésekre, amelyekkel a laicizálódó és szekularizálódó társadalomban szembesül, már Szabó Dezső a *Nyugat*ban 1913-ban közzétett írásában megfogalmazta.[5] A probléma körül lassan kibontakozó diskurzust az

---

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Korpics–P. Szilczl 2007.

[3] E funkciók összefüggésében a kulturális rendszerként értelmezett vallás Clifford Geertz-féle meghatározását tekintem itt irányadónak. Szerinte a vallás „szimbólumok rendszere, mely arra szolgál, hogy erőteljes, meggyőző és hosszan tartó motivációkat és lelkiállapotokat hozzon létre az emberekben, miközben kialakítja a létezés általános rendjének koncepcióit és ezeket a koncepciókat a tényszerűség olyan aurájába öltözteti, amelyben a lelkiállapotok és motivációk egyedülállóan valóságosnak tűnnek" (Geertz 2001, 76).

[4] Az idézet a Magyarországi Református Egyház négy püspöke által 1945 augusztusában kiadott közös pásztorlevél címe. Vezércikként megjelent az *Élet és Jövő* című egyházi lap 1945. augusztus 18-i számának első oldalán.

[5] Szabó 1913.

első világháború és Trianon traumája minőségében és intenzitásában is új szintre emelte. A református egyház szétesése és veszteségei,[6] a megújuló felekezeti konfliktusok, az új kegyességi és vallási mozgalmak megjelenése, a társadalom „neobarokk" átrendeződése, a kiéleződő szociális feszültségek között egy roppant intenzív, pezsgő szellemi élet bontakozott ki, melynek jelentőségét a benne résztvevők számára is annak tudata adta, hogy vitáiknak tétje van, s ez nem kevesebb, mint a közösség megmaradása. Az újabb háború ismét megszakította ezt a diskurzust, pontosabban azt jelezte, hogy a változások nem értek véget, a helyzet nyitott. Ravasz László, akinek személyisége és egyházkormányzó tevékenysége meghatározó volt a Trianon utáni időszak magyar református egyházi életében, ezt a helyzetet – a rá jellemző retorikával – így fogalmazta meg: „Egész Európa e rettentő világmérkőzés óriási hőfokában kiolvadt érc állapotában bugyborékol és várja az eleveelrendelésben kivésett mintázatot, hogy benne új évtizedekre vagy évszázadokra felvegye végleges alakját. Ilyenkor nagy nyilatkozatokat tenni nem helyes dolog: résen kell lenni és imádkozni kell. [...] Minden megváltozhatik, minden átalakulhat, de azért épp ezekben az időkben földi szemünk elől elrejtve, egyedül hitünk által megfoghatólag, folyik egy új világ, az új Magyarország, új református egyház fundámentomának lerakása. Csak azért új, mert a réginek szebb és gazdagabb kivirágzása."[7] Ravasz ezeket 1940-ben, az Országos Református Lelkészegyesület éves közgyűlésének megnyitó beszédében mondta. 1945-ben valóban nyilvánvalóvá vált, hogy egy új világ, új Magyarország és egy új református egyház alapjainak lerakása következik. 1948. október 7-én, az „állam és az egyház közötti viszony kérdésének mindkét részről óhajtott békességes és helyes rendezése céljából"[8] a Magyarországi Református Egyház és a Magyar Köztársaság kormánya között megkötött *Egyezmény* után azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez az új nem a réginek az a kivirágzása, melyről Ravasz beszélt, hanem attól valami radikálisan különböző.

Tanulmányomban – elsősorban – a teológiai gondolkodás és nyelvezet vizsgálatán keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy 1945 és 1948 között hogyan reagált a református egyház ennek az új világnak az előállására, a diktatúra kiépülésére és az egyházba történő behatolására.[9] E szerteágazó téma vizsgálatának legalább négy szintje különíthető el. Az első a teológiai diskurzusokat meghatározó véleményformálók, egyházvezetők megnyilatkozásainak vizsgálata az egyházi nyilvánosság különböző színterein, elsősorban a jelentős médiumokban. A másodikat „közvetítő" szintnek nevezhetjük. Itt az egyházi nyilvánosság olyan színtereiről van szó, melyek elsősorban nem országos, hanem regionális jelentőségűek, jellegzetesen egy-egy egyházkerület közösségének közvetítik és értelmezik egyfelől az eseményeket, másfelől azok legfelső szintű interpretációit, ugyanakkor befogadhatják és a nagyobb közösség diskurzusaiba emelhetik a lokális szintről érkező üzeneteket is. A harmadik szintet a lokális közösségek, vagyis egy-egy gyülekezet vagy intézmény nyilvánosságának színterei jelentik. Itt egyértelműen megkülönböztethető a prezentáló és a befogadó oldal, vagyis például a helyi lelkész és az egyházközség tagjai. E szint vizsgálatát a különböző lokális színtereken zajló kommunikatív aktusok dokumentumain, például a lelkész által elmondott prédikációkon, a gyülekezeti újságokon, illetve a különböző presbiteri, egyház-látogatási jegyzőkönyveken keresztül lehet elvégezni. Végül a negyedik az individuális szint, ahol az alapvető kérdés az, hogy az egyén hogyan reflektál a felsőbb szintek által közvetített üzenetekre, hogyan építi be azokat a mindennapi (vallási) életét meghatározó felkészültségek közé, vagy éppen hogyan áll ellent azoknak. Ezen a szinten a legfontosabb módszer az interjú lehet, mely természetesen a többi szinten is alkalmazható. Tanulmányomban e szintek közül terjedelmi okokból csupán az első kettőt vizsgálom, s döntően kétfajta forrásanyagra támaszkodom. Egyfelől a református egyház belső nyilvánosságának meghatározó, országosan ismert személyiségeitől – főképp Ravasz Lászlótól és Bereczky Alberttől – származó cikkeket, beszédeket és prédikációkat vizsgálom, mint amelyek meghatározták e nyilvánosság diskurzusainak fő csapásait. Másik forrásanyagom a Dunamelléki és Tiszántúli nagy Egyházkerületek közé ékelt, mindig – s Trianon után még inkább – periferikus helyzetű Tiszáninneni Egyházkerület szellemi központjában, a Sárospataki

[6] Csak az egyház intézményi oldalát tekintve „a trianoni döntés következtében a református egyház 57 egyházmegyéjéből 19 teljes és 10 csonka maradt. 2086 anyaegyházközsége 1010-re, lelkészeinek száma 2063-ról 1035-re csökkent. 1753 elemi népiskolájából 1118, 3215 tanítójából 2252 maradt az ország területén. Egyetlen polgári fiúiskolája megmaradt, 9 polgári leányiskolájából 8, (63 tanerőből 55-tel), 3 tanítóképzőjéből 2 (33 tanár helyett 22-vel), 7 tanítóképzőjéből 3 (47 tanár helyett 25-tel), 27 gimnáziumából 18 (418 tanár helyett 274-gyel), 6 leány-középiskolájából 3 (51 tanár helyett 44-gyel) maradt meg. Megmaradt továbbá 3 jogakadémiája, mivel a máramarosszigeti Hódmezővásárhelyre költözött, és 4 teológiai akadémiájából 3, valamint a debreceni tudományegyetem hittudományi fakultása, amely állami intézmény volt, de református lelkészeket képzett". (Ladányi 1997a, 364.)

[7] Ravasz 1940, 73–74.

[8] *Magyar Közlöny*, 1948, 2.

[9] A téma alapvető irodalmából Bogárdi Szabó István tanulmányai közt a problémakör átfogó értékelése szempontjából különösen fontos az 1990-ben megjelent *A belső vérzés hosszú időszaka. A „szolgálat teológiája" mint a Magyarországi Református Egyház nyomorúságának tükröződése* című szövege, mely akkor kisebb vitát is indított a lap hasábjain a múlt értékelésével kapcsolatban. Szintén közvetlenül a rendszerváltás után jelent meg Pungur József átfogó tanulmánya, mely a szocialista országok kontextusában értelmezi a magyarországi helyzetet (Pungur 1992). Gazdag forrásanyag feldolgozásával tekinti át a korszakot Jos Colijn (Colijn 1997), szorosan együtt kezelve a korszak társadalmi, politikai és teológiai történéseit. Bölcskei Gusztáv (Bölcskei 1999) és Fazakas Sándor (Fazakas 2002) elsősorban szociáletikai szempontból vizsgálják a korszakot és a református teológia alakulását. Füsti-Molnár Szilveszter (Füsti-Molnár 2008) az 1989-es politikai rendszerváltás utáni egyházi fejlemények összefüggésében elemzi részletesen és körültekintően, a korábbi egyházi reflexiókat is közös horizont alá rendezve az 1945 és 1989 közötti időszakot. A tárgyalt korszak református történései szempontjából – a hivatkozások számát és rendszerét tekintve is – alapvető az emigrációban író Gombos Gyula 1960-ban Washingtonban megjelent *Szűk esztendők* című kötete (Gombos 1992) és Bárczay Gyula *Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve* című írása (Bárczay 1986). Marxista szempontrendszer mentén foglalja össze a református teológia és a kommunista ideológia kapcsolatát Kónya István (Kónya 1988), s lényegében ugyanezt teszi az egyház „belső" perspektívájából Kocsis Elemér (Kocsis 1974; Kocsis 1977). Ugyancsak belső perspektívából foglalja össze a korszak egyháztörténetét Ladányi Sándor. Tanulmányaiban a kommunista diktatúra kiépülésének összefüggéseibe állítva értelmezi a református egyház társadalmi viszonyainak, belső hatalmi struktúrájának változásait (Kiss 2003; Kiss 2006c; Kiss 2006d; Kiss 2007), és a korszak kiemelkedő református vezetőinek, kivált Ravasz Lászlónak (Kiss 2006a) és Bereczky Albertnek (Kiss 2006b) a munkásságát Kiss Réka.

Református Kollégiumban kiadott, ám a kerület határain túl is fogyasztott *Sárospataki Igehirdető* (továbbiakban: *Igehirdető*). Az 1946 májusától 1948 novemberéig, Darányi Lajos szerkesztésében évente tíz számban megjelenő folyóirat országos jelentőségre is szert tett. Programja szerint prédikációiban és vázlataiban, majd elméleti írásaiban is igyekezett segítséget adni ahhoz, hogy hogyan kell a megváltozott körülmények között a lelkészeknek prédikálniuk.

Szolgálattól kiszolgál(tat)ásig

A református egyház útkeresésében rövid idő alatt kulcsfogalommá vált a szolgálat szó, így a következőkben először ennek a kifejezésnek a teológiai hátteréről írok, mint ami viszonyulási pontként meghatározta a diskurzust.

Abban, ahogy a református felekezeti kultúrában élők elhelyezik magukat a világban, jelentős szerepe van a szolgálat fogalmának. Ez az egyik legfontosabb azon fogalmak között, melyek célokat és motivációkat adnak a reformátusoknak. A református felekezeti közösség belső nyilvánosságában használt magyar kifejezés mögött több bibliai (döntően görög) szó áll,[10] s bár a teológusok, akik igyekeznek meghatározni e nyilvánosság terminusainak alapjelentéseit, megpróbálnak ezek között különbséget tenni, a nem tudományos-teológiai szóhasználatban e szavak jelentése sokszor „összecsúszik".

A szolgálat szó jelentésének egyik dimenziója a szakrális, istentiszteleti papi tevékenységre, míg másik dimenziója a közösség szolgálatára vonatkozik. Ez utóbbi jelentés különösen is fontos a református gondolkodás számára, melyben a két dimenzió szorosan összefonódik, és az egyik áthatja a másikat. A református ember életének célja Isten dicsőségének önfeláldozó szolgálata,[11] ami Isten szuverén uralmának elismerését és annak az

[10] Ezek: 1. „λατρεύω" [latreuó]: (rab)szolgamunkát végez, engedelmeskedik, hódol valakinek, majd ebből: Istennek végez szolgálatot. 2. Hasonló a „δουλεύω" [dúleuó]: valaki egy másik ember tulajdonaként végzi a munkáját. Ebből átvitt értelemben valamilyen alávetettségből vagy elkötelezettségből fakadó feltétel nélküli, teljes odaadással végzett munka, szolgálat. Úgy szolgál egy ügyet vagy dolgot, mint annak a rabja. 3. A „λειτουργεύω" [leiturgeuó]: a közösségért végzett nyilvános, hivatalos szolgálat kifejezése. Ezt használja a Tóra görög fordítása, a Septuaginta a papok és léviták (oltár körüli) szakrális tevékenységére, szolgálatára, s ezt veszi át az Újszövetség is kétféle értelemben. Egyrészt Krisztus önként vállalt halálát, „áldozatát" értelmezi vele, másrészt a Krisztus-követő közösségekben a szakrális jellegű tevékenységre, szolgálatra utal vele. Ezt veszi át az egyház is, és így lesz a papok istentiszteleti szolgálatának, illetve az egész istentiszteletnek a kifejezése is a liturgia. 4. Végül a „διακονέω" [diakoneó]: talán a legtöbbet használt és legáltalánosabb kifejezés az Újszövetségben a szolgálatra. Eredeti jelentése: szolgálatára van valakinek, szolgál, felszolgál (például asztalnál akár tisztéből következően akár a vendég tiszteletére). Ebből jön a mások javára végzett munka, anyagi vagy szellemi javak szétosztása a közösségben, s általánosan minden olyan tevékenység, mely az egyház építését célozza. Így magába foglalja a szakrális szolgálatot éppúgy, mint a szegények között végzett „karitatív" szolgálatot.

[11] „Valljuk, hogy Isten dicsőítése a református keresztyén ember életének alapvető célja, mely az ő dicsőségére élt, a Neki szent áldozatul felajánlott életben teljesedik ki." Thoma 2013.

érvényesítésére tett erőfeszítéseket jelenti az élet minden területén.[12] Így a szolgálat nem korlátozódik az istentiszteletre, de a Krisztus világban jelen lévő testeként értelmezett egyházra vagy az annak tagjaiként elgondolt egyháztagokra sem, hanem kiterjed az egész világra, az egyházon kívüli társadalomra is, és ugyanígy nemcsak papi feladat, hanem feladata minden egyes hívőnek. Ebben a szolgálatban az egyház és a hívő ember példaképe maga Krisztus,[13] aki istenfiúi méltósága ellenére földi életében folyamatosan szolgált az emberek között:[14] tanította, gyógyította őket, megmosta a lábukat, és végül meghalt – a teológia nyelvén: mint főpap magát adta áldozatul – értük; s mindezt azért, hogy szolgálatán keresztül közbenjáróként az embereket visszavezesse Istenhez. A keresztyén ember papi tisztéről nagyon érzékletesen ír Ravasz László: „a főpapi tiszt lényege az áldozás. Az áldozat alatt nem szabad ceremoniális szertartást érteni: az áldozat gyökere az a gondolat, hogy egész életünket Isten dicsőségének szolgálatába állítjuk, ezzel eltékozoljuk, viszont megnyerjük azt a magasabb rendű életet, amely éppen az életnek szeretetből való feláldozása. [...] Ez az áldozat égő áldozat és véres áldozat[15] jelképesen, mert felemészti az egész életet és kiontja a szív vérét. A keresztyén szolgálatban a komolyságot éppen ez adja: mennyiben halálos az a szolgálat, azaz nem a maga életével, egészségével és érdekeivel törődő. Ez az áldozat mindig szociális: nemcsak Isten és a hívő között játszódik le, hanem befoglalja a felebarátot, akinek javáért és előmeneteléért történik meg az élet feláldozása. [...] A Krisztus törvénye az, hogy az életet el kell tékozolni s ezáltal az én életem másokban virul".[16]

Az egyház azonban nem csupán a papi szolgálat példáját kapta Krisztustól, hanem részesült az ő úgynevezett prófétai tisztében is. A prófétaság – mint Kálvin írja[17] – az egyházban nem tisztség, hanem különleges felhatalmazás alapján végzett szolgálat, aminek lényege általában az, hogy egy adott helyzetben kell hirdetni Isten konkrét üzenetét a közösségnek. A prófétát egyfelől ez a különleges felhatalmazás, „elhívás" hitelesíti, másfelől pedig az, hogy valóra válnak-e a próféta jövőre vonatkozó szavai.[18] A prófétaság azonban

[12] Szűcs 2000, 16.

[13] Az egyház és a hívő ember szolgálatát Pál apostol nyomán (Ef 4.) Krisztus hármas tisztéből vezeti le már Kálvin is (lásd az Institutio IV. könyv 8,2. Kálvin 1910, 338), de nagyon egyértelmű megfogalmazását adja az általunk tárgyalt időszakban a *Dunántúli Református Lapok*ban Fejes Sándor is: „Az egyháznak – mint Krisztus testének – dicsőséges tiszte, szentséges feladata nem más, mint Fejének, a Krisztusnak hármas tisztét valóra váltani, betölteni igyekező szolgálat. [...] Ezért az egyházban tulajdonképen nincs is más tisztség, mint az egyetlen igazi és örök Próféta, Pap és Király: Krisztus tisztsége. És ami ezzel egy: Krisztus teste minden élő tagjának az a méltósága és boldog dicsősége, hogy ennek a Tisztségnek részese." Fejes 1945, 23.

[14] Ennek locus classicusa az Újszövetségben a Fil 2,5–7: „Annakokáért az az indulat legyen bennetek, mely volt a Krisztus Jézusban is, aki, mikor Istennek formájában vala, nem tekintette zsákmánynak azt, hogy ő az Istennel egyenlő. Hanem önmagát megüresíté, szolgai formát vévén föl, emberekhez hasonlóvá lévén".

[15] Ravasz itt az Ószövetségben szereplő áldozattípusokra utal.

[16] Ravasz 1940, 547–548.

[17] Kálvin 1910, 336–341.

[18] Lásd például Jer 28,9: „Amely próféta a békességről prófétál, mikor beteljesedik a próféta beszéde, akkor ismertetik meg a próféta, ha az Úr küldötte-é azt valóban?"

annak ellenére, amit a kifejezés mögött álló görög szóösszetétel sugall, nem egyszerű „jövendőmondás". A próféta összefüggéseket láttat, feladata az, hogy egy örök isteni perspektívából fedje fel a jelen történéseinek értelmét, s azokat az isteni rend törvényeinek összefüggéseiben értelmezze.[19] A prófétaság az intézményes egyházban legtöbbször a prédikálás – az „igehirdetés" – tevékenységévé szelídül. Ez azonban azt is jelenti, hogy a prédikáció hordoz prófétai funkciókat, vagyis a prédikátor és az egyház mint közösség feladata a jelen értelmezése, az Isten törvényének, igazságának és ítéletének hirdetése, akár az aktuális világi hatalommal szemben is.[20] Ebből a prófétai szerepvállalásból következett az, hogy a református prédikátorok sokszor emelték fel szavukat a társadalmi igazságtalanságokkal szemben, és mint teológiai háttérmotívum jelen van abban is, hogy a reformátusok úgy tekintettek magukra, mint a mindenkori zsarnoki hatalommal szemben az egyház és a nemzet szabadságáért való küzdelem letéteményeseire.[21] Végül a református önreflexió egy témánk szempontjából szintén fontos elemére utalva, ennek a prófétai önértelmezésnek a következménye a reformátusoknak a világ át-, illetve isteni rendeltetése szerinti reformálására való állandó igyekezete.

Az egyház papi és prófétai tiszte és feladata mindig összefügg Krisztus harmadik, királyi tisztével, azzal, hogy neki „adatott minden hatalom mennyen és földön",[22] hiszen teológiai értelemben ebből származik az előbbiek legitimitása. Ennek az egyház világi életére nézve talán a legfontosabb következménye az, hogy „aki egyetlen Úrtól függ, az nem függ kisebb uraktól",[23] vagyis az egyháznak egyfelől szabadnak kell lennie a világi hatalommal szemben, azaz nem szabad magát alávetnie annak, másfelől el kell utasítania minden olyan politikai rendszert, mely totális hatalomra törekedve magát Isten helyébe állítja.

A keresztyén egyház mint Krisztus teste[24] s benne a keresztyén ember Krisztus testének tagjaként[25] hordozza Krisztusnak ezt a hármas tisztét. Fontos ugyanakkor, hogy a

[19] Próféta a görög προφήτης-ből jön, ami a πρό [pro] prepozíció (térben vagy időben előtte valaminek vagy valakinek) és a φημί [fémi] ige (mondani, beszélni, valakinek a gondolatait megmutatni, ismertté tenni) összetétele. Leegyszerűsítő jelentése a látnok, aki előre lát vagy előre megmond dolgokat. Már a görög szó is utal azonban arra, amit a próféta héber szava, a רֹאֶה [róeh] kifejez, vagyis arra, hogy az ilyen ember „látó", ez a látás azonban nem feltétlenül a jövőre vonatkozik, hanem a múlt, jelen és jövő (isteni) összefüggéseire. Így a próféta szerepe nem csupán az, hogy előre megmondjon dolgokat, hanem az, hogy tolmácsolja az isteni üzenetet, egyfajta transzcendens perspektívába állítva értelmezze a jelent. A protestáns teológia prófétaértelmezésének is ez a meghatározó tartalma.

[20] Jellegzetesen fogalmazza ezt meg az 1955 tavaszán fiatal református lelkészek (Bárczay Gyula, Debreczeni István, Dizsery Sándor, Hegedűs Loránt, Molnár Miklós, Németh Géza, Pánczél Tivadar, Pásztor János, Szabó Zoltán) által készített *Hitvalló nyilatkozat*: „A hitben engedelmes egyháznak a mindenkori államhatalom felé való prófétai szolgálatából következik, hogy az állampolgárok javát és igazságot szolgáló tetteiben bátorító és biztató igenléssel megerősítse a hatalmasságot. A hibákra, mulasztásokra, bűnökre azonban újra és újra rámutasson, mint az állam gyógyulásra szoruló sebeire." (Bárczay et al. 1989, 119.)

[21] Kósa 2009, 72–73.

[22] Mt 28,18.

[23] Szűcs 2000, 16.

[24] Ef 1,22–23: „[...] és Őt tette mindeneknek fölötte az anyaszentegyháznak fejévé, mely az Ő teste [...]"

[25] 1Kor 12,27: „Ti pedig a Krisztus teste vagytok, és tagjai rész szerint."

teológia álláspontja szerint ezek a tisztek nem külön-külön érvényesülnek, hanem egymással mindig együtt járnak.[26] Így amikor a keresztyén ember Krisztust követve – imitatio Christi – szolgál, akkor bár lehet, hogy egy adott helyzetben az önfeláldozó papi tiszt megvalósítása dominál, de ugyanaz a szolgálat hordozhat prófétai és királyi sajátosságokat is.

A teológiai háttérből következik, hogy a szolgálat fogalma a keresztyén közösségek önértelmezésében mindig is központi szerepet töltött be. Jelen volt a keresztyén diskurzusokban, reflektáltak rá, református közegben az „otthonosság" érzetét keltő egyik legfontosabb verbális eszközzé vált – az azonban, hogy miképpen értelmezték, nagyon sokat változott az idők folyamán. A szolgálat ilyen ismerős fogalomként vált 1945-től az 1980-as évek közepéig a Magyarországi Református Egyház belső nyilvánosságában és külső kommunikációjában az önértelmezés egyik kulcsfogalmává, annyira, hogy az 1958 utáni korszak hivatalos református tanítását is „a szolgáló egyház teológiájának" nevezték. A fogalom jelenléte és állandósága azt sugallná – talán nem véletlenül –, hogy az értelmezése is változatlan volt, ez azonban egyáltalán nem igaz. Azt, hogy miképpen használták fel vagy értelmezték át az egyház vezetői, illetve véleményformáló helyzetben lévő teológusai a szolgálat fogalmában elérhető ismert, a fogalomtörténet mentén felhalmozódott felkészültségeket, attól függött, hogy milyen – jellemzően hatalmi – kontextusban használták azt.

Ennek a folyamatnak két pontját szeretném kiemelni, melyek jól érzékeltetik, hogy különböző hatalmi helyzetekben mennyire különböző koncepciók állnak a szolgálat fogalmának értelmezése mögött. A pályája elején Ravasz László által felkarolt, majd az ellenállási mozgalomban és a zsidók mentésében fontos szerepet betöltő Bereczky Albert, akkor Budapest Pozsonyi úti református lelkész, 1945 elején belépett a Független Kisgazdapártba. 1945 áprilisától számos többé vagy kevésbé jelentős politikai tisztséget töltött be, köztük 1945. május 1-jétől 1946. június 1-jéig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkáraként működött.[27] Bereczky politikai szerepvállalását az egyház vezetői a bizonytalan helyzetben fenntartásaik mellett is lehetőségként értékelték, maga Bereczky azonban szükségesnek látta, hogy 1945 szeptemberében egy, a református és evangélikus lelkészekhez címzett körlevélben indokolja döntését.[28] Levelében megbízatását az egyházért – lelkésztársaiért – végzett szolgálatnak nevezi, s ennek szinonimájaként használja a „munka", „feladat" szavakat. Ebben lényegében semmi új nincsen, hiszen a kálvini tanítás alapján minden munka lehet Isten dicsőségének szolgálata, s a református lelkész hagyományosan minden tevékenységet, amely a munkakörébe tartozik, szolgálatnak tekint. Egy ponton azonban a következőt írja: „föl kellett ismernem Istennek azt a döntését, hogy az új korszak roppant nehézségei között a magam kicsi erőivel is ott kell lennem az egyetemesebb föladatok megoldásánál. Emberileg ért-

[26] Lásd Török 1985, 326.

[27] Erről átfogóan Kiss 2006b, 605–606.

[28] Bereczky 1947, 229–233.

hető és indokolt volt ez a feladatvállalás, de Isten kezéből ítéletnek kellett elfogadnom... büntetés rám is személyileg és büntetés magára az egyházra is".[29] Az, hogy Isten valakit büntetésképpen mások, idegenek hatalma alá vetve azok szolgájává tesz, ismert bibliai gondolat. Itt azonban Bereczky maga Isten – ahogy utal rá: az evangélium közvetett – szolgálatát értelmezi Isten büntetéseként. Ez pedig új elem a szolgálat fogalmának értelmezésében, ami azonban lehetőséget ad arra, hogy Bereczky az általa sokszor használt fordulattal legalizálja saját szerepét: „az Isten ítéletével szemben egyetlen magatartás lehet csak jó: az engedelmes elfogadás".[30] Később látni fogjuk, hogyan változik meg Bereczky helyzetértékelése a diktatúra kiteljesedésével és saját egyházkormányzói lehetőségei beszűkülésével párhuzamosan. Már alig egy évvel később, 1946 augusztusában, a református egyház életében sok szempontból jelentős Országos Református Szabad Tanácsot megnyitó elnöki beszédében, mint az egyházon belüli radikális reformokat sürgető csoportok egyik vezetője, így fogalmaz: „megmaradásunknak egyetlen útja [...] Isten keze alatt megalázkodva és a minket verő kézre engedelmesen ráhajolva elfogadni az ítéletet, elfogadni sorsunkat". Ez a „sors" lesz a szolgálat, s erre a koncepcióra épül majd 1958 után a „szolgáló egyház teológiája", melynek egyik fontos összefoglalása Bartha Tibor tiszántúli református püspök, a Zsinat lelkészi elnöke 1977-ben, az akkor indult *Confessio* nevű egyházi folyóiratban *Egyházak a szocializmusban* címmel megjelent írása. Tanulmányában a püspök összefoglalja az egyház és a szocialista állam kapcsolatának tapasztalatait és elvi alapjait. Az elvi alapok kifejtésénél Aczél György egy évvel korábbi megállapításából indul ki, mely szerint az állam meg van elégedve az egyházzal való kapcsolat alakulásával, mert „úgy találják: ez a kapcsolat megfelel társadalmi viszonyainknak és politikai elveinknek, az egyházak képviselői pedig azt mondják: ez a viszony megfelel az egyházak érdekeinek és hivatásának".[31] E kölcsönös megfelelés mögött Bartha a párt „szövetségi politikáját"[32] látja, melynek célja a társadalom „antagonisztikus ellentéteinek" felszámolása, és eredménye az, hogy mára a szocializmus építése olyan nemzeti programmá vált, melybe a vallásos emberek is bekapcsolódhatnak, hiszen az ő alapvető érdekeiket is a szocializmus programja fejezi ki. Bartha az egyházak és az államhatalom szövetséges viszonyával kapcsolatban megfogalmazza a lojalitás feltételezett határát is: a hívő állampolgár „szembe kell forduljon azzal a felsőbbséggel, amely szembehelyezkedik az emberi közösség érdekeivel".[33] Rögtön hoz is ezen „ellenállási jog és kötelezettség" alkalmazására néhány 16. századi példát, s meg is jelöli ennek forrását Kálvinban, mondván, hogy „a reformáció helvét irányzata nemcsak megengedte, hanem elő is írta az ellenállás kötelezettségét".[34] Bartha Kálvinra hivatkozik, de szándékosan megmásítja az ellenállási jog alapját. Míg ő az emberi közösség érdekeire helyezi a hangsúlyt, Kálvinnál a következőket olvashatjuk: „annál az engedelmességnél, amelyről megállapítottuk, hogy azzal az elöljárók parancsaival szemben tartozunk, mindig azt kell feltételül szabnunk, sőt első sorban arra kell vigyáznunk, hogy el ne tántorítson bennünket az az iránt való engedelmességtől, akinek akarata alá kell, hogy a királyok mindannyian kívánságaikat rendeljék, hogy végzései előtt minden rendelkezés meghajoljon s hogy fenségének minden kormánypálca alája vettessék. És valóban, milyen balgaság lenne, hogy az embereknek eleget akarván tenni, annak haragját vonjuk magunkra, akiért engedelmeskedünk éppen az embereknek is? Isten tehát a királyok királya, aki midőn szent ajakát megnyitja, egyedül rá kell mindenek előtt is mindenek felett hallgatnunk; azután vagyunk csak alávetve azoknak az embereknek, akik előttünk járnak, de csak Istenben. Ha valamit ő ellene parancsolnak, számba se vegyük azt. És ilyenkor azzal az egész méltósággal se törődjünk semmit, amellyel a felsőbbségek fel vannak ruházva; mert semmi jogtalanság nem történik vele, mikor Istennek ama különös és valóban legfőbb hatalmához viszonyítva alacsonyabb rendbe állíttatik".[35] Bartha tehát az ellenállást transzcendens helyett immanens, (társadalom)etikai érvekre alapozza, és ebből vezeti le az ellent nem állást legitimáló gondolatmenetét. Mint írja, „a felsőbbséggel szembeni engedelmesség teológiai kulcskérdése – a mi véleményünk szerint – a felsőbbség etikai kvalitása".[36] A párt etikai kvalitásáról Bartha szerint a református egyház az ötvenes évek derekán győződött meg, amikor „a marxizmus–leninizmus legitim képviselete minden kockázat vállalásával korrigálta a párt politikai gyakorlatában korábban jelentkezett torzulásokat".[37] Ezek a tények hitelesítették a párt erkölcsi értékét, melyet Kádár János szavaival Bartha így foglal össze: „a kommunisták a néppel együtt akarnak és tudnak csak boldogulni, hiszen életük célja és értelme a nép szolgálata".[38] Ennek a szolgálatnak az eredménye a „párt és a nép szoros kapcsolata, összeforrottsága, a párt és a tömegek közötti kölcsönös bizalom".[39] S jóllehet „a szeretet nem politikai kategória",[40] a nép boldogulását célzó „szolgálat politikája" ezt a politikai összeforrottságot és kölcsönös bizalmat szeretetté lényegíti át. A „szolgálat politikájának" említésekor Bartha zárójelben megjegyzi: „ha lehet beszélni a szolgálat teológiájáról, miért ne lehetne beszélni »a szolgálat politikájáról«". A közös nevező eszerint a párt politikája és az egyház teológiája számára a szolgálat, mégpedig a szocializmus építésében boldogulását meglelő nép szolgálata. Ez a közös cél, s ennek az etikai minősége forraszt össze hívőt és marxistát. Az ateizmus érvényesítése ugyanis „– marxista felfogás szerint – nem az ember ellen, hanem az ember felemelése érdekében történik",[41] ugyanakkor „a humánus

[29] Bereczky 1947, 230–231.
[30] Bereczky 1947, 231.
[31] Idézi Bartha 1977, 9.
[32] A „szövetségi politika" terminus egy püspök tollából egy egyházi folyóiratban jó eséllyel idézhette fel az olvasókban a bibliai szövetségeket: az Ó- és Újszövetséget, mintha ez a legújabb szövetség is valamilyen módon azokhoz sorolható lenne.
[33] Bartha 1977, 11.
[34] Bartha 1977, 11.

[35] Kálvin 1910, 779.
[36] Bartha 1977, 11.
[37] Bartha 1977, 11.
[38] Bartha 1977, 12.
[39] Bartha 1977, 12.
[40] Bartha 1977, 12.
[41] Bartha 1977, 14.

társadalmi viszonyok megteremtése a Krisztust követő keresztyének számára, ha más inspiráció és motiváció folyományaként is, de kategorikus erkölcsi parancs".[42] Tehát „a közös cél az emberiség boldogulása. Ez teszi elkerülhetetlenül szükségessé és lehetségessé az együttműködést, még akkor is, ha annak kibontakozása tekintetében, a vallás jövőjét illetően a marxisták és keresztyének nem egyező álláspontOn vannak".[43]

Az Aczéltól vett idézet és Bartha kommentárja jól tükrözi a hetvenes évek végére kialakult helyzetet. Az állam, miután felismerte, hogy a vallásosság nem száműzhető rövid időn belül az emberek életéből, kidolgozott egy olyan feltételrendszert, mely biztosította a „békés egymás mellett élést", ugyanakkor lehetővé tette, hogy az állam ellenőrizze az egyházakat és kis lépésekben szorítsa ki a vallásosságot a társadalomból. „A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) az állam és az egyház együttműködésének feltételeit lényegében bel- és külpolitikájának támogatásában jelölte meg",[44] s ebben kiemelt jelentőséget kapott az állami és társadalmi rend aktív támogatása, melynek keretében az egyházaknak a törvények betartására és a szocialista társadalom építésére kellett nevelni a híveket. Az 1960-as évek végére az állami egyházpolitika annyira sikeresnek bizonyult, hogy a protestáns egyházak meggyengülése a felekezeti erőviszonyok megbillenésével fenyegetett. Így „az állam már nem kívánta az elvallástalanodás folyamatát mesterségesen segíteni, mert a kiürült templomok a szövetséges protestáns püspököket súlytalanná tették volna bel- és külföldön egyaránt".[45] Arra ugyanakkor törekedtek, hogy az egyház szocializmusra nevelő hatása ezen körülmények között is érvényesüljön. Az egyház vezetőitől elvárták, hogy a nevelő diskurzusba a teológia eszköztárát is vonják be, s az alapvetően belső, egyházi vagy teológiai kérdéseknek politikai dimenziókat nyissanak – és fordítva. Ehhez kapcsolódott az egyházi sajtó területén végbement változás is: 1967-től a közvetlen cenzúra megszűnt, az ellenőrzést az egyház vezetői és a szerkesztők vették át, és a megjelenés lehetőségének megtartása érdekében öncenzúrát gyakoroltak. Ebben a helyzetben jelenhetett meg a *Confessio*, „A Református Egyház figyelője", mely vállaltan a kultúra és a(z egyház)társadalmi élet kérdéseivel foglalkozott, és ezek tárgyalásában próbálta meg érvényesíteni a hatalom által elvárt szempontokat. Bartha cikke az új folyóirat első számában jelent meg, s magas fokon eleget téve ennek a célkitűzésnek, a szolgálat fogalmát a pártpolitika kiszolgálásának szinonimájaként értelmezi újra. Mindkét szövegben fontos, az adott valóság értelmezésében kulcsszerepet játszó fogalom a szolgálat. A szó folyamatos használata egyfajta kontinuitást sugall, s ez hozzá tartozhatott a felekezeti közösség időbeli önazonosságának fenntartásához. Ennek feltárása további kutatásokat igényel. Jelen tanulmányban a fogalom átértelmezésének 1945–1948 közötti időszakával foglalkozom, azonban a kontinuitás problémája ugyanennek az „éremnek" a másik oldala.

[42] Bartha 1977, 14.
[43] Bartha 1977, 14.
[44] Rajki 2002, 75.
[45] Rajki 2002, 83.

„A nagy szakadék"

Ravasz László 1939. február 5-én, a Budapesti Református Teológiai Akadémia dísztermében a KIE (Keresztyén Ifjúsági Egyesület) első budapesti téli táborának megnyitóján mondta el *A nagy szakadék* című beszédét. Az ott lévő diákok, munkás- és parasztszármazású fiatalok előtt a társadalom olyan problémáiról és azok megoldásáról beszélt, melyek áthidalhatatlannak tűnően választanak el egyébként egymáshoz nagyon közel élő embereket. Ravasz püspöki működése során fokozott hangsúlyt helyezett arra, hogy a teológiai gondolkodást és a társadalmi problémamegoldást egymáshoz közelítse, ez azonban nem azt jelentette, hogy a társadalmi igazságtalanságok és feszültségek megoldását kizárólag vallási dimenziókba terelte volna. A társadalmi feszültségek kezelésében kezdetben inkább közvetítő álláspontot foglalt el, azonban „a harmincas évek növekvő szociális feszültségei, a lelkészek között is egyre terjedő radikális reformkövetelések, illetve a politikai közélet élesedő hangú szociális demagógiája egyaránt arra terelte Ravaszt, hogy a közvetítő, kiegyensúlyozó szerepből kimozduljon",[46] s kiálljon a földreform, illetve egy átfogó társadalmi szemléletváltás szükségessége mellett. Az első ilyen jellegű beszédét 1937 februárjában tartotta, és a földkérdés az imént idézett beszédében is előjött. Mint mondta: „a magyar földön aránytalanul osztozik meg a földmívelésből élő két réteg: a nagybirtokos és a munkás. Még most is százezer holdas uradalmak vannak; ugyanakkor több millió magyar mezőgazdasági proletár tengeti a maga nyomorult életét azon a földön, amelyik mindenkinek ad kenyeret, sőt kalácsot is, csak annak nem, vagy túlságosan feketét, aki orcája verítékével míveli. Nem kell fejtegetnem, hogy milyen sötéten néz szembe egymással ez a két fél, és micsoda kirobbanás következhetik be, ha a gyűlölet rossz szellemei elszabadulnának."[47] Azonban éppen a gyűlölet rossz szellemei elszabadulásának árnyékában tartja fontosnak leszögezni, hogy a társadalmi lét szakadékait, amelyeket „nem lehet megtölteni, folyton-folyvást kerülgetni kell s viselni miatta a hasadt és gátolt élet átkát",[48] csak annak a Krisztusnak a segítségével lehet felszámolni, aki előtt a völgyekből és a szakadékokból is dombok lesznek.[49] Ezért csak az az ifjúság lesz képes áthidalni a magyar társadalmi élet szakadékait, amelyik „legyőzte magában óemberét[50] [...] A nagy országépítés tehát az erkölcsi megújulásnak, lelki újjászületésnek, Krisztusban való váltságnak a műve lehet".[51] Néhány hónappal később, 1939 augusztusában Cegléden az Országos Református Lelkészegyesület és a Presbiteri Szövetség – vagyis az egyház lelkészi és világi vezetőinek – közös összejövetelén *Evangélium és politika* címmel elmondott megnyitó beszédében ismét beszél a társadalmat feszítő

[46] Kiss 2001, 208.
[47] Ravasz 1940, 267.
[48] Ravasz 1940, 269.
[49] Utalás az Ézs 40,3–4-re: „Egy szó kiált: A pusztában készítsétek az Úrnak útját, ösvényt egyengessetek a kietlenben a mi Istenünknek! Minden völgy fölemelkedjék, minden hegy és halom alászálljon, és legyen az egyenetlen egyenessé és a bérczek rónává."
[50] A meg nem tért, bűnös ember, illetve az ember ilyen állapota.
[51] Ravasz 1940, 231.

szociális kérdésekről, s ezek összefüggésében tárgyalja az egyház szervezetét, struktúráját érintő problémákat és azok megoldási lehetőségeit is.

Az egyik ilyen téma az egyház és az állam kapcsolatának újraszabályozása volt. A probléma – melyet Ravasz a református egyház sajátos, „másodrangú államegyházi" helyzeteként fogalmaz meg – megoldására tett erőfeszítések végigkísérik püspöki működését, s az itt kifejtett gondolataival is többször találkozhatunk beszédeiben. Mint írja: „az igazi református egyházpolitika: szabad egyház szabad államban. De én az államtól szabad csak akkor lehetek, hogy ha az állam maga is szabad nemcsak tőlem, hanem nálam hatalmasabb egyháztól is. Függeni egy olyan államtól, mely maga is függ egy minket el nem ismerő és velünk barátságtalan egyháztól, valóban nehéz kenyér".[52] Ravasz – saját személyiségéből következően is – alapvetően a bizalmi légkör megteremtésében látja a megoldást, és nem az állam feladatának tekinti a probléma rendezését: „társadalmi úton, személyek kapcsolatában és érintkezésében szakadatlanul űzni a jóvátétel és a kiengesztelődés szent foglalkozását, szolgáltatni a szeretet ellenbizonyítékait a politikai feszültség és viszály tényével szemben".[53] Ez az egyházak közötti légkör teremtheti meg annak feltételét, hogy minden egyház szabadon és az államtól függetlenül tudjon élni, vagyis Ravasz szerint a szétválasztást fokozatosan lehet megvalósítani, és először az egyházaknak kell erre alkalmasakká válnia.

Ehhez kapcsolódik a második jelentős probléma, a független egyház „lelki egyházzá" formálása,[54] ami az egyháztagság és ezzel összefüggésben az egyház gazdálkodásának kérdését is érinti. A két világháború között az egyházban jelentkező megújulási mozgalmak rámutattak arra, hogy az egyház életében milyen nagy jelentősége van az elköteleződésen alapuló, önszerveződő, autonóm közösségeknek. Jóllehet az egyház bázisát a hagyományos, beleszületésen alapuló egyháztagság – az úgynevezett népegyház – adta, s az intézményrendszer működtetésének alapfeltételeit az egyházi birtokok és alapítványok mellett az állam által beszedett egyházi adó biztosította, a népegyház zömét kitevő falusi vagy vidéki egyházközségek többségére az 1910-es évek végéig a tradicionális vallásgyakorlat volt jellemző. A 19. és a 20. század fordulóján megalakuló, elsősorban városi környezetben működő, vallási megújulást szorgalmazó ún. belmissziós társaságok és egyesületek munkája kapcsán létrejött elköteleződésen alapuló közösségek jelentőségét egyfelől az adta, hogy – bár ez a probléma csak később vált égetővé – egyre világosabbá vált az egyház vezetői számára is, hogy ez a népegyházi bázis megrendül. Ravasz a második püspöki jelentésében 1923-ban már érzékelteti ezt a problémát. Úgy beszél a Duna melléke falusi, illetve mezővárosi reformátusságáról, mint amely a felekezeti közösség legfontosabb, legértékesebb rétege, „a magyar kálvinizmus televénye", ugyanakkor felhívja a figyelmet azoknak a gyülekezeteknek a jelentőségére is, melyek „főképp ipari munkásság között terjeszkednek és hódítanak. Erre a pontjára, terepére a magyar kálvinizmusnak különösen nagy hangsúlyt kell fordítanunk, mert itt dől el a mi hitünk átütő ereje. A történelem nagy ekevasa, amint végig megy rajtuk és felhányja a magyar ugarnak a feketeföldjét, ezer alkalmat tár a magyar elé arra, hogy elveszett területek és rétegek helyett újakat hódítson meg".[55] Ravasz püspöki működése alatt a református egyház társadalmi szerkezete összetett változáson ment keresztül. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint[56] a magukat reformátusnak vallók mintegy 66,43%-a folytatott akkor valamilyen – meghatározóan (66,09%) mezőgazdasági – őstermelői tevékenységet. Ebből egyértelmű, hogy az egyház a földművesek, parasztok, a falusiak egyháza volt. Azonban ha összehasonlítjuk ezt az adatot a római katolikusok, a többi felekezethez tartozók, illetve a Magyar Birodalom teljes népességére vonatkozó adatokkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy az össznépességben ez az érték 64,53%, a római katolikusok között 60,15%, míg a többi kategóriát tömörítő csoportban 70,15%, vagyis a római katolikus egyház sem sokkal kevésbé a földművesek egyháza. Ehhez képest az 1930-as népszámlálás adatai jelentős elmozdulást mutatnak.[57] Itt a katolikus népesség – melynek aránya az 1910-es 52,13%-ról 64,85%-ra nőtt – gyakorlatilag leképezi a teljes társadalomban mért adatokat, míg a reformátusok között – akiknek aránya az 1910-es 12,55%-ról 20,87%-ra nőtt – az őstermelői tevékenységből élők aránya jelentősen magasabb. Ez azonban nem jelent növekedést, sőt, az őstermelők aránya az 1910-es 66,43%-ról 61,63%-ra csökkent, viszont ennél jóval nagyobb mértékben csökkent az őstermelők száma az össznépességben és a római katolikusok között (mindkét esetben 51%), s kivált a többieket tömörítő kategóriában (70,15%-ról 39,53%-ra). Ez a szerkezeti hangsúlyeltolódás van valószínűleg amögött, hogy Ravasz még 1939-ben sem tud elképzelni olyan református lelkipásztort, „aki ne érezné, hogy nemzetpolitikájának alapvető tényezője a falu", hiszen „a kálvinizmus elsősorban a falu vallása".[58] Ehhez az átstrukturálódáshoz társul egyfelől a reformátusok városokba áramlásának folyamata, melyre már az 1910-es népszámlálás adatainak elemzésekor is felfigyeltek a kutatók,[59] másfelől a reformátusok szaporodásának drámai csökkenése, melyre püspökségének húsz évére visszatekintve maga Ravasz mutat rá 1941-es püspöki jelentésében.[60]

[52] Ravasz 1940, 62.
[53] Ravasz 1940, 63.
[54] Ravasz 1940, 63.

[55] Ravasz 1923, 11–12.
[56] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912.
[57] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1932.
[58] Ravasz 1940, 61.
[59] „Feltűnő a reformátusoknak a városokba újabban mutatkozó nagy tódulása: a városok népességében a reformátusok száma még jobban növekedett, mint az izraelitáké, úgy, hogy arányuk emelkedett is a városi lakosság között." (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912, 8–9.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az arányok növekedése leginkább Budapestre és agglomerációjára jellemző. Miskolcon például jóllehet 1900 és 1910 között 3000 református települt a városba, azonban a betelepülés általában véve olyan mértékű volt, hogy a reformátusok aránya az összlakossághoz képest semmit sem változott. (Lásd Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912.)
[60] „Az egyházkerület lélekszáma húsz év alatt 438.073-ról 544.343-ra emelkedett, tehát 106.270-el több. Úgy de a természetes szaporodás csak 37.504 lelket magyaráz; áttérésekből 9.902 volt a nyereségünk, ez együtt 47.406 lélek. Eszerint 58.864 léleknek kellett beköltöznie. Ha ezt elfogadom, az a megdöb-

A megújulási mozgalmak „ébredési" vagy „belmissziós" közösségeinek jelentőségét másfelől formai sajátosságaik adták. Legtöbbször ugyanis egyesületi formában működtek, s a hivatalos egyház(ak)tól sokszor anyagilag is függetlenül tartottak fenn különböző szociális vagy oktatási intézményeket. E közösségek ugyanakkor bizonyos veszélyt is hordoztak, hiszen az egyén vallásos elköteleződésére alapozva kritikusan viszonyultak a népegyházi keretekhez és intézményekhez, illetve a felekezeti kötöttségekhez, s így könnyen szétfeszíthették volna a kegyességi és társadalmi szerkezetét tekintve amúgy is nagyon heterogén református egyházat. Ezért is törekedett arra Ravasz, hogy munkájukat beépítse az egyház intézményes keretei közé. Mint önéletrajzában írta, „az fenyegetett, hogy az egyesületi keresztyénségbe átmegy a történelmi egyház minden értéke és maga az egyház üres hagyományos keret marad",[61] így aztán célkitűzése szerint az egyházat missziósítani, a missziót egyháziasítani akarta.[62]

Az egyházat szétfeszítő erők közös perspektívában való összefogása azonban nemcsak az egyesületek, hanem az egymással rivalizáló egyház-igazgatási szintek harmonizációját és az egyes gyülekezetek egymással szolidáris, egymás terheit közösen hordozó közösségének kialakítását is jelentette. Ravasz is vallotta, hogy az egyház gyülekezeteiben él, és a gyülekezetek autonómiáját meg kell erősíteni, ám ugyanígy szükségesnek látta a másik oldalon egy erősebb, a gyülekezeteket hatékonyabban segítő, zsinati központtal centralizált egyházszervezet megvalósítását.[63]

Az ilyen autonóm, de közös perspektívába rendezett közösségekből felépülő egyház tudja teljesíteni ugyanis a küldetését azokon az új területeken, melyeket a társadalom átalakulása nyit meg számára. Ilyen új területnek tekintette Ravasz – mint korábban idézett 1923-as püspöki jelentésében, vagyis egyházkormányzói munkájának már a legelején kifejtette – a városi munkásság megnyerését az egyháznak. A két világháború közti időszakban a református egyház tagságának zöme továbbra is falvakban és tanyákon, döntően mezőgazdaságból élt, ugyanakkor az ország középső területei felé irányuló migrációs folyamatokkal párhuzamosan megindult a reformátusok beáramlása a fővárosba. A folyamatnak két fontos jellemzőjét kell kiemelnünk: egyfelől a beköltözők elsősorban a szegényebb rétegekből kerültek ki, s az életmódváltás sem jelentett többségük számára társadalmi felemelkedést. Erre utal, hogy a reformátusok arányának növekedése elsősorban Budapest munkáslakosságú területein figyelhető meg.[64] Másfelől a reformátusok elvándorlása hátrányosan érintette a kiindulási területek református lakosságának reprodukcióját, azaz ezeken a területeken a református lakosság mind számát, mind arányát

bentő eredmény derül ki, hogy a szaporodási index húsz év alatt leszállott 26.83 ezrelékről 17.34 ezrelékre. Íme a Dunamellék legnagyobb kérdése." (Ravasz 1941, 26.)

[61] Ravasz 1944, 35.

[62] Bíró–Szilágyi 1949, 410.

[63] Az egyházigazgatás átalakításával kapcsolatos diskurzusra megtermékenyítő hatása volt a történelmi kálvinizmus nevű teológiai irányzatnak, mely a református egyház kálvini gyökerekhez való visszatérését sürgette, és az egyházi sajtóban tematizálta a centralizált egyházkormányzattal, a püspöki rendszerrel vagy a presbitériumok funkcióival kapcsolatos problémákat.

[64] Kiss 2001, 2014–2015.

tekintve stagnált vagy visszaesett,[65] s ez a folyamat jelentősen hozzájárulhatott a népegyházi bázis korábban említett megrendüléséhez.

A munkásság – s ezzel együtt a szociáldemokrácia – problémája az 1920-as évektől egyre erősebben volt jelen az egyház belső diskurzusaiban. Az 1921. október 1-jén püspökké szentelt Ravasz még ugyanazon év december 18-án a MÁV gépgyári lakótelep dísztermében mondja el *A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa* című beszédét, mely a kérdés tekintetében püspöki programját tartalmazza. Ravasz a társadalmi és gazdasági problémákat nem a tulajdon felől közelíti meg, hanem azt tartja fő kérdésnek, hogy miképpen sáfárkodik az ember azokkal a javakkal – beleértve munkaerejét és képességeit is –, melyeket Isten rábízott.[66] Ravasz beszéde Szabó Imre *Krisztus a gyárban* című bibliamagyarázatával együtt a *Tisztviselőtelepi Református Missziói Egyház Értesítőjé*nek 1922. évi 4. számához csatolva jelenik meg. Szabó Imre végig Ravasz mellett áll ebben a programban. Ő lesz a megnövekedett budapesti reformátusság jobb elérése miatt a Pesti Egyházközség alárendelt státusú egyházközségeiből létrehozott önálló Budapesti Egyházmegye első esperese is. Az 1930-as években a korszak jelentős teológusai közül a politikai pályán is mozgó, s egy ideig a kisgazdapárt elnökeként működő budapesti teológiai tanár – püspökké választása során Ravasz legesélyesebbnek tartott ellenfele – Kováts J. István,[67] valamint az Amerikai Egyesült Államokban volt ösztöndíjas Pap Béla[68] munkái ismertetik meg a református közvéleményt a nyugati protestantizmusnak úgy a bal-, mint a jobboldali ideológiákra és társadalmi mozgalmakra adott válaszaival. A szociális kérdésekben Ravasz legfontosabb munkatársa Muraközy Gyula volt. Muraközy Ravasz mellett a Kálvin téri egyházközség lelkésze, és többek közt szintén Ravasz főszerkesztősége mellett felelős szerkesztője volt a *Református Élet* címmel 1934–1944 között, mintegy harmincötezer példányban megjelent egyháztársadalmi hetilapnak, mely „a református értelmiség összefogását, a református közvélemény formálását, az egyház útkeresését szolgáló egyik legfontosabb fórummá vált, az egyházi közvélemény konzervatívabb köreivel szemben nyíltan felvállalva a harmincas évek növekvő társadalmi feszültségei hatására a lelkészek között egyre terjedő radikális reformtörekvéseket is".[69] Muraközy kulcsszereplője az 1938. december 27-én megalakult Magyar Református Munkásszövetség létrehozásának és működtetésének is. A Munkásszövetség célja az volt, hogy megpróbálja a református munkásságot eltávolítani egyfelől a szociáldemokráciától, másfelől a nyilas mozgalmaktól. Célját az adott körülmények között – annak ellenére, hogy hivatalos egyházi programként és az állam anyagi támogatásával működött – nem tudta elérni, ugyanakkor az

[65] Kiss 2001, 214; Nagy 2009, 135–137.

[66] A kérdéshez Ravasz később is rendszeresen visszatér, az aktuális politikai szituációkra érvényesítve fogalmazva meg gondolatait. Ilyen szövegek például az 1929-es *A kálvinizmus és a nyomor* (Ravasz 1940, 510–517) vagy az 1938-as *A református keresztyénség szociális tanításai* (Ravasz 1940, 518–534).

[67] *A keresztyénség és társadalmi kérdések* című munkája 1933-ban az egyház hivatalos tanításait terjesztő, s minden lelkészhez hivatalból eljutó *Református Egyházi Könyvtár* sorozatban jelent meg.

[68] *Társadalmi rendszerváltás: Evangélium* című munkáját 1934-ben a Soli Deo Gloria szövetség adta ki.

[69] Kiss 2006e, 595. Részletesen lásd még Kiss 2001.

egyház társadalmi programjának kézzel fogható, működő reprezentánsa volt. A szövetség létrejötte mögött kitapintható az Imrédy-kormány társadalompolitikája is, mely „ezekben az időkben lépett fel a szélesebb tömegeket megmozgatni képes keresztény szervezetek politikai aktivizálásának igényével", amely igényre az egyház vezetői óvatosan reagáltak. Egyrészt pozitívan értékelték annak lehetőségét, hogy a belülről megfogalmazott református igényekből fakadó szövetség az állam anyagi támogatása révén a katolikus hivatásrendi mozgalmakkal szembeni érdemi válaszként jelenhet meg. Másrészt a szövetség megalakulása idején már láthatók voltak Imrédy programjában a diktatúra kiépítését szolgáló elemek, Ravasz pedig tartott attól, hogy az államilag támogatott szövetség pártpolitikai eszközzé válva esetleg az egyházat is magával ránthatja.[70]

A negyedik probléma, amelyet Ravasz az aktuális helyzetre való tekintettel nagyon körültekintően fogalmaz meg, az egyház politikához való viszonya. Tisztában van azzal, hogy a szociális kérdésekről való beszédnek mindig van politikai dimenziója, ez azonban nem szabad, hogy az egyház hallgatásához vezessen. Mint írja, „az elmúlt húsz esztendőben [...] a vörös forradalom iszonyúságától megriasztva elmulasztottuk végrehajtani a társadalmi és szociális átalakulásnak azt a nagy művét, amely az új idők következménye lett volna. Ezért gyorsabban kell dolgoznunk s nagyobb a gyújtó erő, fenyegetőbb a feszültség, de semmiesetre sem megoldás az, ha betokozódunk és félünk a reformoktól".[71] Ezekben a reformokban a református egyháznak szerinte „a kicsinyek és elhagyottak, a felemelendők pártján kell, hogy álljon",[72] de ez nem jelenthet formális elköteleződést egyetlen politikai párttal sem, akár a jobb, akár a baloldalon. Mert „vannak dolgok, amelyekben egy magyar református lelkipásztor mindenkinél jobboldalibb, például a nemzeti eszme fenségének elismerésében vagy pedig a keresztyén erkölcs feltétlen érvényesítésének a gondolatában. Vannak dolgok, amikben a református lelkipásztor szélsőbaloldali, úgy, mint Jézus Krisztus és a reformátorok mindenütt, ahol társadalmi igazságosságról, egyenlőségről és testvériségről, az emberi méltóság megbecsüléséről, a gondolat és a szó szabadságáról, a szegények és elnyomottak, kicsinyek és kizsákmányoltak védelméről van szó [...] gyökeresen jobboldali, amikor arról van szó, hogy e földi életben az örökkévalóság mértéke és igénye érvényesüljön, de gyökeresen baloldali mindig, amikor intézménynyel szemben a lelket [...], uralkodással szemben a szolgálatot [...] kell biztosítani".[73]

Ravasz tehát elviekben igyekszik távol tartani az egyházat a pártokhoz kötődő politikától. Azonban – mint Kiss Réka rámutat – „a polgári korszak egyházpolitikai berendezkedése, az állam és a katolikus egyház közötti teljes – vagyoni – szeparáció elmaradása a protestáns egyházakat feloldhatatlan dilemma elé állította: a katolikus egyház-állam mintája, valamint a szinte teljes vagyontalanság a megígért államsegély elfogadása felé terelte a protestánsokat, egyúttal azonban a nagy múltú és féltett protestáns autonómia fokozatos

[70] Kiss 2001, 222.
[71] Ravasz 1940, 60.
[72] Ravasz 1940, 61.
[73] Ravasz 1940, 57–58.

feladására szorította őket".[74] Ebben a helyzetben Ravasz a gyakorlatban megengedőbb: bár elutasítja, hogy egy lelkész valamelyik politikai párthoz csatlakozzék, de azt elfogadhatónak tartja, hogy „állandó jóindulattal segíti azt, amelyik legépítőbb és képviselőiben is legmegbízhatóbb".[75]

Az a játéktér, melyben a kommunikációnak a hallgatástól az – ilyen vagy olyan irányú – éles hangú megszólalásig, a passzivitástól a társadalmi folyamatok aktív formálásáig terjedő lehetőségét az egyház vezetői és tagjai felismerhették, nagyon változékony volt. Az idősebb nemzedékhez tartozó Jánosi Zoltán az egyházi közéletben a szociáldemokrata párt melletti elköteleződéséről volt ismert. Jánosi[76] Debrecenben és Zürichben végzett teológiai, majd budapesti bölcsészeti tanulmányait követően előbb a hajdúsámsoni, majd 1902-től az egyik debreceni gyülekezet lelkésze volt, s közben újságíróként is tevékenykedett. 1908-ban Károlyi Mihály pártjának programjával országgyűlési képviselő lett. Prédikációiban nyíltan beszélt az aktuális szociális problémákról, annyira, hogy kortársai szerint politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekkel volt átszőve minden beszéde. Kiváló képességei széles körben ismertté és elismertté, politikai állásfoglalásai ugyanakkor megosztó személyiséggé tették. Papi dolgozatainak 3. kötetéről 1909-ben a *Dunántúli Református Lap* hosszú elemzést közöl, melynek szerzője szerint „Jánosi ezzel a kötetével egyedül áll még a magyar prédikáció-irodalomban. Van egy néhány beszédünk, mely a socializmussal foglalkozik, de egy kötet ilyenekből nincs s főként nincs olyan hangú és szellemű, mint Jánosié. [...] érzékeny lelke és olvadó szive van, amellyel az egész világ proletárjait szeretné keblére ölelni. Ezekért a nyomorult proletárokért él-hal. Ezek érdekében szólnak beszédei. Ezekért nevezi a Krisztust is »lázító forradalmárnak« és »názárethi kolduskirály«-nak. Ezekért viszi harcba óriási olvasottságát és nagy tudását. Érdekes próféta, akivel érdemes bővebben megismerkedni!"[77] Pár évvel később, 1914-ben a pennsylvaniai Homestead és vidéke református lelkésze, Harsányi Sándor Jánosival kapcsolatban kifejti: „a socialismusnak a kérdése például közöttünk csak egyes brilliáns elméket, mint Jánossy Zoltán debreceni lelkésztársunkat, képes foglalkoztatni, holott a pastorialis prudencia is sarkalhatna bennünket arra, hogy ne várjuk be azt az időt, mikor ég fejünk felett a háztető és recsegve ropognak a korlátok, melyekre támaszkodunk, ne várjuk, mig a kérdést [...] a mételyezés szándékosságának czélzatával agitátorok dobják bele a gyülekezet vallásos életének csendes vizébe".[78]

1915-ben *Papi dolgozatok* címmel kiadott könyvsorozatának 10. kötete 1918-ban megjelent ismertetője szerint „Jánosi Zoltán valósággal forradalmi, rajongó lélek. Valaki azt mondta róla képviselőházi beszéde után: »magyar bolsevik«. Ez túlzás. Igaz, hogy van benne bizonyos forradalmár vonás, elégedetlen a mostani világrenddel, a társadalom hulla, az emberiség alaktalan tömeg, mindent át kell gyúrni, de Krisztusi szellemben, hogy az

[74] Kiss 2006a, 541.
[75] Ravasz 1940, 58.
[76] Jánossy Zoltán: Nagyléta, 1868. július 14. – Debrecen, 1942. szeptember 16.
[77] *Dunántúli Protestáns Lap,* 1909, 126.
[78] Harsányi 1914, 9–10.

istenországa e földön valóban győzedelmeskedjék".[79] A pár évvel korábbi kritika pozitív és érdeklődő hangjával szemben azonban Schultz itt már a határok szűkebbre vonásáról beszél: lelkészként ilyen kérdésekben „hatást csak addig érhetünk el, mig velünk egy nézeten levők a hallgatóink. Amint velünk ellenkező nézeten levő hallgatja, vége a varázsnak és azt mondják: »nem igaz«".[80] Az ismertető megjelenése után pár hónappal, 1918 októberében Jánosi a Nemzeti Tanács tagja, illetve a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány belügyi államtitkára volt. 1919-ben a Debrecent megszálló román királyi hatóságok Brassóba, majd Nagyváradra internálták. Visszatérte után 1922-ben nemzetgyűlési képviselőnek választják, ugyanekkor „az összeomláskor tanúsított magatartása"[81] miatt egyházi fegyelmi eljárás indult ellene, debreceni hivatalából távoznia kellett, s haláláig Füzesgyarmat lelkésze volt. A fegyelmire való hivatkozással 1924-ben megfosztották mandátumától is. Így Jánosi, aki korábban aktív résztvevője és formálója volt a református közéletnek, ekkorra lényegében kiszorul az egyházi nyilvánosságból, s ezt a külső pozíciót rögzítette, amikor az 1930-as években a Szociáldemokrata Pártba lépett.[82]

Ugyanebben a játéktérben mozgott Sebestyén Jenő,[83] aki Jánosival szemben teljesen elutasította a szociáldemokráciát. Véleménye szerint református embernek nincsen keresnivalója egy olyan szervezetben, mely az osztályharcra épít, sőt „egy bibliai hasonlattal élve: az öntudatos keresztyénség és főleg éppen a kálvinizmus lesz Magyarországon is az a Dávid, aki az öntelt, pörölyös vörös embert, a szociáldemokrata Góliátot homlokán fogja találni annak a diadalmas szellemnek erejével, amely elsősorban mindenekfelett nem a testnek, sőt, nem is csak a léleknek, hanem az örökkévaló Úr Istennek erejében bízik igazán".[84] Sebestyén 1907–1910 között, hollandiai tanulmányai során ismerkedett meg Abraham Kuyper kálvinista alapokon szervezett társadalmi programjával, s az első világháború után a magyarországi egyház megújulásának lehetőségét is ebben a programban látta. Az általa történelmi kálvinizmusnak nevezett mozgalom a két világháború közti időszakban jelentős hatást gyakorolt az egyház életére. Egyfelől teológiai téren a kálvini alapokhoz való visszatérést szorgalmazták, másfelől a kálvinizmust egy, a valláson alapuló, de azon túl is mutató koncepcióként értelmezve az egyéni és társadalmi élet egészét átfogó programot hirdettek meg. Ennek a programnak a részeként hozta létre Sebestyén 1920-ban a Kálvinista Politikai Szövetséget, melynek célja „a magyar református nép politikai nevelése, a kálvinizmusból folyó speciális keresztyén politikai elvek népszerűsítése és ismertetése, az aktuális politikai kérdéseknek a kálvinizmus szempontjából való megvilágítása és a magyar reformátusság keresztyén alapon való politikai szervezése" volt.[85] A szövetség végső célja – válaszként a katolikus egyház politikai jelenlétére – egy református párt élet-

[79] Schultz 1918, 180.
[80] Schultz 1918, 181.
[81] *Nemzetgyűlési Napló,* 1924, 161.
[82] Forrás: Kenyeres 2001.
[83] Csuza, 1884. június 8. – Budapest, 1950. június 2.
[84] Sebestyén 1920, 2.
[85] Ladányi 1997a, 365.

re hívása volt, ez azonban a kezdeti támogatás ellenére az egyházi közvélemény ellenállása miatt megbukott.

A Ravasz beszédében, illetve annak tágabb kontextusában – itt csak elnagyoltan és a teljesség igénye nélkül – bemutatott problémák is jelzik, hogy mennyire összetett és tagolt volt a református egyház képe a két világháború közötti időszakban. „A háború közeledtével a politikai életben és társadalomban zajló folyamatok egyre teljesebb kórképét adják az egyházi közvélemény hangadói, s igyekeztek lényegesnek és lényegtelennek tekintett kérdések különválasztásával a társadalmi feszültségek gyökeréig lehatolni. A [...] háború előestéjén az egyház reprezentánsainak egy jelentős csoportja a rendelkezésére álló eszközöket arra használta, hogy megkíséreljen az égető társadalmi kérdésekre adekvát keresztyén feleletet keresni, s az elkövetkező időkre a keresztyén etikán alapuló felelősségteljes gondolkodásra és magatartásra mintát adni."[86]

Ítélet és kegyelem

A református egyház 1945 utáni történetének egyik szimbolikus pontjaként sokszor Ravasz László 1945. február 11-én, a Kálvin téri templomban „Amit vet az ember, azt aratja"[87] címmel elmondott prédikációját szokták megjelölni, utalva arra a komoly ön- és társadalomkritikára, melyet a püspök megfogalmazott.[88] Jóllehet a prédikáció valóban tekinthető új kezdetnek, s az is fontos, hogy Ravasz mint egyházvezető ebben a beszédében nem igazolni akarja a múltat, hanem kritikusan vet számot azzal, bűnbánatra szólít fel, ez a hangvétel mégsem volt radikálisan új sem tőle, sem az egyház más meghatározó személyiségeitől.

Már egy évvel korábban, és egészen más szituációra reagálva Enyedy Andor, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke a Ravasz által is hivatkozott bibliai locusra alapozott üzenettel, szintén bűnbánatra felszólító pásztorlevelet küldött a lelkészeknek, s tett közzé a *Sárospataki Református Lapok*ban.[89] Ugyanez év nyarán Darányi Lajos sárospataki lelkész a *Sárospataki Református Lapok*ban a következőket írja: „Mi, ha a magunk és ha az egész emberiség életét és cselekedetét nézzük, feljajdulhatunk, hogy mi már gőgösök lettünk. Minket már büntet az Isten. Rajtunk van a megérdemelt ostor. Bűnbánattal kellene elismernünk, hogy ezt is megérdemeltük. Még akkor sem mernénk fellebbezni ezt az ítéletet, ha lenne hová. Azonban Istennek az a nagy ígérete, hogy Isten még mindig céllal adja a szenvedést. A sok tövis, ami a testünkben és a lelkünkben van, még nem büntetés,

[86] Kiss 2001, 218.
[87] Ravasz a Gal 6,7–8-ra utal: „Ne tévelyegjetek, Isten nem csúfoltatik meg; mert a mit vet az ember, azt aratándja is. Mert a ki vet az ő testének, a testből arat veszedelmet; a ki pedig vet a léleknek, a lélekből arat örök életet."
[88] Lásd például Horváth 2014, 195; Erdős 2011, 310; Ladányi 1997b, 418.
[89] Enyedy 1944a, 1.

hanem fék és korlát",[90] mellyel Isten vissza akar fordítani minket magához. Hasonló értelemben idézi ugyanez a lap még februárban Zsindely Ferenc kereskedelmi minisztert, aki mint a komáromi egyházközség főgondnoka Komáromban előadást tartott a magyar presbiterről. Zsindely szerint „az Úristen a maga mérlegére tette a népeket, nemzeteket, Isten tűzzel vassal adja tudtára az egész világnak, hogy »immár elég volt«, a mérték betelt. Most számadást kell tennünk nekünk, magyaroknak és első sorban nekünk, presbitereknek. A háborúért s annak pusztításáért valakik felelősek, a felelősség lelki téren van. Isten törvényei szerint kell élnünk. Más kiút nincs, mint a bűnbánat és ezen keresztül a megbékélésnek útja".[91] Néhány hónappal később pedig, már az új hatalmi viszonyok között, Révész Imre tiszántúli püspök figyelmeztette körlevélben a kerület lelkészeit és tanítóit arra, hogy „tisztán kell látni azt is, a letűnt magyar bel- és külpolitikai rendszer fölött már az eddigi események meghozták a lesújtó ítéletet".[92]

A letűnt múlt, amellyel le kell számolni, amely miatt bűnbánatot kell tartani, természetesen nem ugyanaz 1945 februárjában és 1944 januárjában. A helyzetre történő reflexióban azonban már ekkor jelen van a bűnbánat – később kiemelkedően fontossá váló – attitűdje, de emellett egy másik fontos üzenetet is megfogalmaznak az egyházvezetők. Ezt Ravasz a háború utáni első püspöki jelentésében a következőképpen summázta: „az egyházaknak el kell ismerniük, hogy szolgálatuk lehetett volna hatékonyabb, bátrabb, gyökeresebb. Ezért az egyház bűnbánattal tartozik, és fogadalommal az élő Istennek, hogy prófétai tisztében hívebben fog eljárni".[93] A teológiai szempontú helyzetértékeléshez tehát hozzátartozik a lehetőségek teológiai szempontú értékelése is. A továbblépés Ravasz számára nem a közösségi identitás feladását jelenti, még akkor sem, ha az láthatóan „ítélet alá" került, hanem a visszatérést az identitás alapját jelentő viszonyulásokhoz, és azok megerősítését. A következő időszakban ez lesz az egyik kulcsprobléma az egyház életében.

A Vörös Hadsereg 1944 szeptemberétől fokozatosan haladt keresztül az országon. Az egyházak vezetői arra számítottak, hogy az előrenyomulást a vallásgyakorlat és a vallásos intézmények elleni támadások fogják kísérni. Ezek azonban többnyire elmaradtak, s – ahogy ez a jelen kötetben Kiss Réka és Bánkuti Gábor tanulmányaiban is olvasható – az egyházak *a vártnál* kisebb megrázkódtatásokkal vészelték át a hatalomváltást. A kezdeti időben nem indult frontális támadás az egyházak ellen, a templomi szolgálatok rendje helyreállt, az intézmények és felekezeti iskolák tovább vagy újra működtek, az egyházi sajtó, ha korlátozottan is, de újraindult. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek tizenöt egyházi személy lett a tagja, köztük a kisgazdapárti Tildy Zoltánon és a vele szoros baráti és rokoni kapcsolatban álló Bereczky Alberten kívül a négy, már a háború előtt is hivatalban lévő – s ezért politikailag az egyháznak mindenképpen terhet jelentő – püspök

[90] Darányi 1944, 61.
[91] SRL 1944, 31.
[92] Idézi Ladányi 1997b, 418.
[93] Ravasz 1945, 25.

közül függetlenként a tiszántúli Révész Imre.[94] „Az egyházak irányába tett gesztusként az igazoló eljárások során az egyházaknak megengedték, hogy azt saját hatáskörükön belül bonyolítsák le. Nemcsak a nyugati szövetségesek »gyanakvását« igyekeztek így elaltatni, a polgári lakosság életének normalizálása a megszállt területeken, a munka felvétele, az újjáépítés megkezdése sem nélkülözhette az egyházak jelenlétét és közreműködését."[95]

Az első hónapokban az egyház hozzáállását alapvetően a várakozás jellemezte. Mint egyik interjúalanyom mondta: „volt valami őszinte várakozás az emberekben '45 után, [...] hogy egy új, egy igazságosabb világ lesz, és az volt a kérdés, hogy akkor mit csináljon az egyház?"[96] A *Sárospataki Református Lapok* 1945 áprilisában a politikai hatóság engedélyével újraindult. Az első szám mindössze négy oldalon a lelkészek igazolásával kapcsolatos tudnivalókat közli, és április 4-re összehívja a kerületi közgyűlést, de mindezek előtt hozza Enyedy Andor püspök *Áldás – békesség* című köszöntő írását. A cím szimbolikus, hiszen a reformátusok közt hosszú ideje használt formulával a folyamatosság érzetét próbálja kelteni a szerző. Enyedy – a nyilvános kommunikáció újra elérhetővé vált terében – a rá jellemző visszafogottsággal köszönti az olvasók különböző rétegeit: az üldözötteket és az üldözőket, a kitartókat és az elszakadókat, a becsülettel helytállókat és az eltévelyedőket egyaránt. A pedagógusokhoz írt üzenete jól összefoglalja a következő év programját, amiből ugyanez a várakozás csendül ki: „kívánom [...] hogy tudják lerakni [...] a réginél józanabb, tisztább, boldogabb, egészségesebb életfolytatás és együttélés tudományának alapjait".[97] Ennek az együttélésnek a kibontakozásáról jegyzi meg egy évvel később, „hogy azelőtt soha nem tapasztalt együttérzés van kialakulóban a lelkek mélyén arról, ami nem jó és arról, ami jó. Érleli az idő, a józan ész, az ébredező lelkiismeret az egészséges kibontakozást a néppel, a népért, a nép szellemében való kormányzás és együttélés felé".[98]

Ha átfogó és nyílt támadás nem is indult rögtön az egyház ellen, lokális és burkolt támadásokkal számos esetben találkozhatunk. Az 1945 márciusában megindított földosztás következtében a református egyház elveszítette azokat a birtokait, melyek jövedelme kulcsfontosságú volt az intézmények, elsősorban az iskolák fenntartásában. A helyi népbíróságok számos egyházi személy ellen indítottak eljárást. Ezek során a vád alapja nem egyházi jellegű tevékenység volt, hanem általában háborús vagy szovjetellenes izgatás.[99] Révész ezekkel az ügyekkel kapcsolatosan 1945. július 7-én sajátos hangvételű levelet írt Bereczkynek, melyben „Kedves Barátom"-nak szólítja, s ez egyszerre szól az államtitkárnak, az új – épp ezekből az esetekből világosan látható módon az egyházzal valójában ellenséges – hatalom bizalmas emberének és lelkész „szolgatársának". Révész

[94] Gergely 1995, 194.
[95] Kiss 2003, 39.
[96] Interjú N. A. református lelkésszel (*1930).
[97] Enyedy 1945, 2.
[98] Enyedy 1946a, 1.
[99] Kiss 2003, 195.

mintegy harminc[100] esetről tud, melyek közt legsúlyosabb „Dancsházy Sándor esete, akiről [...] különösen 1939 óta, ha nem évtizedek óta köztudomású [...], hogy gége- és tüdőtuberkolotikus, öt hete van pincefogdában minden konkrétum nélkül, s a rendőrorvos állítólag kijelentette, hogy majd »ha vért hányt«, kiengedik". Révész levele végén felhívja Bereczky figyelmét arra, hogy a szovjetek „mondják meg nyíltan, mit akarnak, s akkor vállaljuk azt, amit vállalnunk kell. Azt semmi esetre sem tudjuk tovább vállalni, hogy az egyházi közvéleményt csitítsuk és türelemre intsük".[101] Minden bizonnyal jelzésértékű volt az indított eljárások között az egyházban hatalmas tekintéllyel bíró Makkai Sándor, volt erdélyi püspök, debreceni teológiai tanár lefogása is, melynek kapcsán Révész Imre a következőket írta Ravasznak: „Makkai Sándorhoz hozzányúlni annyi, mint a református egyházban óriási izgalmat és elkeseredést támasztani, s azt akarata ellenére a reakció felé szorítani".[102] Révész levelei jól érzékeltetik az egyházi közvéleményben lejátszódott változást, és azt is, ahogyan az egyház vezetése a hatalom tevékenységét értelmezte, aminek nyomában Révész és Ravasz egyre bizonytalanabb lett saját biztonsága kérdésében is.

Még 1945 őszén került sor a Tiszántúli Egyházkerület tisztújítására, melynek során Révész Imre ellenjelöltje Bereczky Albert és Tildy Zoltán javaslatai alapján a fiatal és csekély támogatottságú nyíregyházi lelkész, Békefi Benő lett. A durva hangvételű kampány nem hozott sikert, Békefi a nyolcszázhúsz szavazatból mindössze huszonhatot szerzett meg. Révész Ravaszhoz írt levelében még meglepettségének ad hangot az esettel kapcsolatban, mert „még Tildyről sem, annál kevésbé nem tételeztem fel Bereczkyről, hogy ilyen vakmerő nyíltsággal képesek lesznek ebbe a dologba politikát belehurcolni". Ravasz azonban egyértelműen többet lát az események mögött: „Úgy látszik, messzemenő tervekről van itt szó, s valószínű, hogy ez csak az első eset egy hosszabb sorból".[103] Az, hogy Ravasznak mennyire igaza volt, 1946 nyarán vált egyértelművé, az Országos Református Szabad Tanács körüli események kapcsán.

„A vakság ítélete"

A Szabad Tanács több szempontból is fordulópontot jelentett, ugyanis egyfelől „végletesen kiélezte az egyházban régóta lappangó teológiai, valamint egyházpolitikai, kegyességi irányzatok közötti ellentétet",[104] másfelől egyértelműen megrajzolta az egyház belső erővonalait.

[100] Egy 1947-ben készült jelentés pedig összesen kilencvenhét eljárás alá vont lelkészről tud csak a Tiszántúli Egyházkerületben. (Kiss 2003, 40.)
[101] Barcza 1989; Révész 1990, 81–82.
[102] Idézi Kiss 2003, 40.
[103] Kiss 2003, 45.
[104] Kiss 2006b, 607

Gombos Gyula szerint 1945-ben a református egyházon belül három csoportot lehetett megkülönböztetni. A legnagyobb, ám legpasszívabb csoportnak Gombos a régi egyházi elitet tartja, melynek passzivitása mögött egyfelől megfélemlítettségét látja, másfelől azt a „lelki és szellemi tohonyaságot", mely az 1867 után „a hatalomban ülőkkel egy tányérból cseresznyéző" egyházvezetést – a kivételek ellenére – általánosan jellemezte.[105] A második, magában is roppant heterogén csoportot ébredési reformereknek nevezi, hiszen mindegyik irányzata a két világháború közötti, s '45-ben újraindult ébredési mozgalomból jött, s mindegyik valamilyen reformprogrammal állt elő. Ennek az iránynak az egyik nagy múltú szereplője volt a Bethánia Egylet, melyhez kezdetben Bereczky Albert és Békefi Benő is tartozott.[106] A különböző felfogásban, különböző módokon missziós munkát végző csoportokat az egyházvezetés már 1945-ben, az egyház intézményi életének újraindulásától megpróbálta összefogni. Miután az e célból összehívott bizottság Békefi s a köréje csoportosuló fiatal lelkészek elgondolásait nem támogatta egyöntetűen, e radikálisabb reformokat sürgető csoport Bereczkyhez és a korszak egyik legjelentősebb teológusához, Victor Jánoshoz fordult, akik számos ponton egyet is értettek velük. Az egyházvetéssel megszakadt egyeztetést követően a radikálisabb csoport találkozójára 1945 novemberében került sor, melyen még velük együtt vettek részt a Bethánia Egylet képviselői, s azok, akiknek szellemi és lelki horizontját a – Ravasz és Muraközy által fémjelzett – *Református Élet* hetilap fogta össze. A megbeszélés után azonban ezek az utak is különváltak, Békefi és Bereczky pedig a *Magyar Református Ébredés* című lap szerkesztőségi körével – melyhez rajtuk kívül Draskóczy László, Fekete Sándor, Karácsony Sándor, Mészáros Gábor, Nagy Gyula és Victor János tartozott – elhatározta egy országos konferencia összehívását.[107]

A kegyesség, a misszió és az evangelizáció zászlója alatt összehívott találkozóra a nagy történelmi református központok helyett Nyíregyházán került sor, Országos Református Szabad Tanács néven, 1946. augusztus 14–17 között. Az elnevezés minden szava indulatokat és félelmeket váltott ki. Országos református tanácskozás összehívására Bereczkynek és Békefinek nem volt felhatalmazása, ráadásul a tanácskozás két olyan pontot is érintett – a zsidóktól való bocsánatkérést és az állammal való kapcsolat rendezését –, melyek zsinati hatáskörbe tartoztak, s amelyek tekintetében a Zsinat egyértelmű állásfog-

[105] Gombos 1992, 17.
[106] Az ambiciózus Békefi azonban 1936-ban – Csohány János egyháztörténész szerint miután a Bethánia nem választotta meg titkárává – kivált az Egyletből, és Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társasága néven egy „ellenbethániát" szervezett (Csohány 2003 [online]). E társaságnak ő lett a főtitkára, de a vezetést átengedte Bereczkynek. Békefi az új társaság munkásaként járta az országot, és evangelizált. 1944-ben Nyíregyházán egy magas rangú szovjet tisztet bújtatott a várost visszafoglaló németek elől, s ezzel megalapozta helyzetét az új rendszerben, mely több politikai feladatot is bízott rá. Békefi a püspökválasztási fiaskóval szinte egy időben kapcsolódott be az egyház újrainduló missziós munkájának szervezésébe.
[107] Ladányi 1997b, 419–420.

lalását már nyilvánosságra hozta.[108] Ravasz tehát – s mellette az egyházi közvélemény is – joggal vetette a szervezők szemére, hogy túllépték hatáskörüket, s egyfajta ellenzsinatot létrehozva nem párbeszédben, hanem puccsszerűen illették súlyos, és elsősorban politikailag motivált kritikával az egyházvezetést.[109] A „szabad tanács" megnevezés ezen felül szintén egyértelmű politikai üzenetet hordozott. Mint Gombos megjegyzi, „abban az időben a legtöbb csoportosulás és kezdeményezés, melyben közvetve vagy közvetlenül a Kommunista Párt keze benne volt, a nevében viselte ezt a szép, de megcsúfolt szót: »szabad«. A »tanács« sem volt különb, hiszen akkoriban már elindult afelé a szomorú átlényegülés felé, hogy a baljós »szovjet« szó magyar árnyéka legyen".[110]

A Szabad Tanács volt az első alkalom, ahol Bereczky és köre, az egyház harmadik nagy csoportja – akiket Gombos „jobb híján" nevez balszárnynak – szervezetten lépett fel, s ez az alkalom egyből jelezte is az általuk képviselt gondolkodást. Az egyházkritika megfogalmazásában Bereczky három alapvetően teológiai szempontot mindig következetesen érvényesített. Egyfelől állandóan jelezte, hogy a felhatalmazását Istentől kapta, s önmagára mint az ószövetségi próféták utódjára tekintett. Beszédeiben, prédikációiban később is visszatérő elemként jelennek meg a megvilágosodás, a rádöbbenés pillanatainak érzékletesen előadott történetei, melyek az Istennel való személyes, ihletett viszonyt hivatottak jelezni. Másfelől, igazodva a református teológiai hagyományokhoz, minden gondolatát bőséges és erőteljes bibliai és hitvallási hivatkozásokkal igazolta. Végül arra törekedett, hogy mondandóját mindig egyszerűen és világosan, a szélesebb közönség számára is érthető, ugyanakkor bibliai és kegyességi áthallásokkal is bíró fogalmak és képek segítségével adja elő. Az, hogy szakított a Ravasz-féle retorikával, talán a kettejük közti generációs különbségből is adódott, s valószínűleg benne volt az is, hogy Ravasszal szemben Bereczky „inkább az érzelmek, mint a gondolatok embere"[111] volt. Nyelvhasználatának azonban volt egy olyan sajátossága, mely egyfelől veszélyessé, másfelől viszont különösen is alkalmassá tette arra, hogy a reformot sürgető ébredési emberek és a „balszárny" együttműködésének kulcsemberévé váljon, s így a két irányvonalat és motivációs rendszert közös nyelvi horizont alá rendezze. Bereczky ugyanis szinte anyanyelvként beszélte az ébredési mozgalom sajátos nyelvét. Nem csupán (fel)használta ezeket a terminusokat és fordulato-

[108] Tegyük hozzá, hogy ez több volt már, mint állásfoglalás. Ravasz vezetésével a Dunamelléki Egyházkerület, majd az egyház országos irányító testületei, a Zsinat és az Egyetemes Konvent is több bűnbánó nyilatkozatot fogadott el és tett közzé. Ravasz a saját egyházkerületében kimondottan a háborúban elkövetett bűnök megbánásával kapcsolatosan evangelizáció és bűnbánati hét megtartását tette kötelezővé. „A konvent elnökségi tanácsa olyan határozatokat hozott, amelyek tulajdonképpen messzebb mentek a bocsánatkérésnél. Kötelezővé tette, hogy az egyház 1.200 szószékén minden év adventjének egyik vasárnapján Izrael – nem az állam – legyen az igehirdetés tárgya, s az »elsősorban a zsidó nép iránti feladatokról és kötelességekről szóljon«." (Éliás Józsefet idézi Horváth 2014, 195–196.)

[109] Ravasz azt is sérelmezte, hogy mindezt olyan, egykor közeli munkatársai teszik, akiket ő juttatott szóhoz, akiknek ő adott lehetőséget arra, hogy bekapcsolódjanak az országos egyházat érintő folyamatok szervezésébe. (Kiss 2003, 50.)

[110] Gombos 1992, 20.

[111] Gombos 1992, 22.

kat, hanem ezekben gondolkodott, s teljesen magától értetődő módon ezek segítségével adta elő prófétai mondanivalóját, mely súlyos politikai tartalmakat hordozott.

Bereczky alapvetően nem teológus volt a szó tudományos értelmében, hanem szónok, e szerepe pedig teljes mértékig illett az 1944–1949 közötti időszakhoz, melynek legfontosabb műfaja nem a teológiai elmélkedés, hanem a prédikáció volt. Bogárdi Szabó István szerint a Bereczky nevéhez fűződő „keskeny út teológiája" sem egy szisztematikusan kifejtett rendszer, nem igazán teológia, és nem is annyira Bereczky, mint inkább a köré gyülekező teológusok, elsősorban Victor János munkája.[112] Véleményem szerint Bereczky eleve nem is tartott igényt arra, hogy a „keskeny út"-ról szóló tanítását teológiaként tartsák számon. Ő alapvetően olyan egymásra épülő érvek láncolatát dolgozta ki, melyre különböző helyzetekhez igazodva különböző bizonyítékok segítségével lehetett egy retorikus szöveget építeni. Bereczky gondolatmenetének lényege az a felismerés, mely szerint

a) Isten igazságos ítélete teljesedett be rajtunk közösségi bűnökért. Az egyház és az ország jelen állapota Isten büntetése a múltban elkövetett bűnökért. Isten megítélte a múltat, és megítélte az egyházat, mert az egyház „nem mert Istentől látást kérni, és nem merte Isten közelgő ítéletét tisztán és világosan meghirdetni".[113] Ez lett volna az egyház prófétai szolgálata, de miután ezt nem töltöttük be, „a szabad és engedelmes prófétai szolgálathoz múltunk miatt elveszítettük az erkölcsi alapot és ezt csak részletes, mentegetőzésmentes és valóságos összetörettetésünkig menő bűnbánattal könyöröghetjük ki Istentől".[114]

b) Az egyháznak hálával kell tudomásul vennie, hogy Isten az ítélettel nem elpusztítani, hanem magához téríteni akart bennünket;

c) ezért az egyház egyetlen magatartása az ítélettel kapcsolatban csak a közösségi bűnbánat lehet.

d) Isten kegyelme az, hogy az új rendben újrakezdhetjük az életünket, ezért ebben a rendben őt kell szolgálnunk. A bűnbánat része az Isten ítéleteként előállt új hatalmi helyzet elfogadása, az, hogy az egyház felajánlja magát az Isten céljai és tervei számára eszközül.[115] Ez pedig lényegében ugyanazt jelenti – pontosabban: már tartalmazza azt a gondolatot –, amit az ötvenes években már sokkal nyíltabban hirdetett: az egyház számára a szolgálat – vagyis: „megmutatni azt, hogy a keresztyén ember jó és hasznos ember [...] és hogy egy újjáépülő társadalomnak ígéretes ajándéka: az ilyen keresztyénekből álló egyház"[116] – az egyetlen keskeny, de járható útja annak, hogy só és világosság legyen a kommunizmus felé haladó népi demokráciában.

[112] Bogárdi Szabó 1995, 85–86.

[113] Bereczky 1947, 255.

[114] Bereczky 1947, 290. Ez utóbbi idézet Bereczky egy 1946 szeptemberében a *Magyar Református Ébredés*ben megjelent, a Szabad Tanácsot ért kritikákra válaszoló cikkéből *(A dolog vagyja)* való. Bereczky itt egyértelműen szembemegy Ravasszal, aki egy évvel korábban, már idézett püspöki jelentésében, szinte fogadalmat tesz Isten előtt arra, hogy az egyház „prófétai tisztében hívebben fog eljárni" (Ravasz 1945, 25). Ravasz az egyház lényegéhez tartozónak tekinti a prófétai küldetést, melyet nem veszíthet el, nem függeszthet fel, de amelyben hűtlen lehet, s ebből következően a bűnbánat egyik lényeges pontja a prófétai szolgálathoz való visszatérés.

[115] Bereczky 1947, 262.

[116] Bereczky 1953, 323.

Bereczky érvelése – bár erről vitatkoznak a teológusok – jelentős mértékben épít a bibliai Bírák könyve[117] logikájára, mely a zsidó–magyar sorspárhuzam narratívájában szinte minden történelmi trauma református értelmezésének alapvető paradigmáját jelenti. Ezt a narratívát fogalmazza újra a korábban idézett szövegében Darányi Lajos is. Bereczky ugyan ekkor már ritkán hivatkozik a sorspárhuzamra, de ő is úgy érvel, hogy a társadalmi bűnökért büntetésképpen Isten idegen hatalom alá adott bennünket.[118] A paradigma folytatása az lenne, hogy a kollektív bűnbánat és megtérés elhozhatja a szabadulást – ettől eltérően azonban Bereczky az idő előrehaladtával egyre inkább egy másik bibliai példára, Jeremiás prófétának a fogságba hurcolt zsidókhoz írt levelére épít, melyben Isten nevében a próféta arra szólítja fel a száműzötteket, hogy munkálkodjanak annak az országnak a jólétén, amelybe száműzettek; imádkozzanak érte az Úrhoz, hiszen jóléte az ő jólétük biztosítéka is.[119] Bereczky elsősorban erre a hivatkozásra építi a szolgálat szükségességét, bár nála nem ez a hangsúlyos elem, hanem a közösség – prófétai – megszólítása, és a bűnbánat.

Bereczky és a balszárny nyílt kiállása, a misszió problémájának előtérbe kerülése[120] és a Szabad Tanács eseményei párhuzamosan az egyház ellen 1946 nyarán meginduló nyílt politikai támadásokkal azt eredményezték, hogy az egyház lelkészi oldalán egyre fontosabbak lettek a szolgálat prófétai dimenziójának s hozzá kapcsolódva az igehirdetésnek, a prédikációnak a kérdései.

A református lelkészek jelentős része saját igehirdetéseit különböző prédikációs könyvek, prédikációvázlatokat és úgynevezett igemagyarázatokat közlő lelkipásztori folyóiratok, valamint kegyes példázatok, tanulságos történetek (exemplumok) gyűjteményei segítségével készítette el. Különösen fontos volt a lelkipásztori folyóiratok szerepe, ezek ugyanis mindig aktuális, a következő ünnepre vagy egyéb alkalomra szóló, a közélet és a politika történéseit is figyelembe vevő mintákat közöltek, így a lelkészek – ha nem is vették át vagy követték közvetlenül e mintákat, de – tisztában lehettek azzal, hogy mi az egyház hivatalos álláspontja, „üzenete" ezekkel kapcsolatosan. A második világháború előrehaladtával egyre több egyházi lap kiadása szűnt meg, 1945-ben már egyetlen lelkipásztori folyóirat sem volt elérhető. A *Sárospataki Református Lapok* a lelkésztársadalom kérésére már 1944 nyarán vezércikkben foglalkozik „Az aktuális Ige" kérdésével, vagyis azzal, hogy a változó körülmények között hogyan lehet – kell – prédikálni.[121] 1944 szeptemberében

117 Vagy tágabban a deuteronomiumi történeti mű.

118 Az 1945 előtti szövegeiben jóval sűrűbben jelenik meg a sorspárhuzam kérdése. A korábban idézett *Lesz-e magyar holnap?* című előadásában Károli Gáspár *Két könyv* című munkájára hivatkozik, mely a sorspárhuzam egyik legalaposabb kifejtése, s amelyben Károli ezt a gondolatot saját kora társadalmi állapotainak éles kritikájába fordítja át. Bereczky ugyanígy jár el. Gombos szerint Bereczky számára a magyar református teológiának ez a rétege egyfajta menekülési lehetőséget jelentett, és biztonságot adott neki saját prófétai küldetésében. (Gombos 1992, 59.)

119 Jer 29,7.

120 Ladányi 1997b, 420.

121 Kövér 1944, 1.

ugyane folyóiratban maga Enyedy Andor püspök reflektál a hozzá eljuttatott hasonló kérdésekre *Mit tegyünk?* című cikkében.[122]

A lelkészek jelentős részének tehát folyamatosan szüksége volt ilyen útmutatásokra, s ezekre az igényekre kívánt válaszolni az 1946 májusától megjelenő *Sárospataki Igehirdető*. A lap anyagi forrásait s olykor nyersanyagát is előteremtő Telegdy Imre visszaemlékezése szerint az induláshoz „kellett egy érvényes, jó név; Darányi Lajos[123] sárospataki lelkipásztor, aki a Teológián a többször akadályozott dr. Szabó Zoltán helyett tanította az igehirdetést, vállalta".[124] Darányi szerepe és hatása azonban ennél jóval nagyobb volt a lap életében. Azon túl, hogy egyike volt a legtöbbet publikáló szerzőknek, meghatározta a lap szellemiségét is. Jóllehet Darányi csupán óraadó volt a teológián, széles látóköre és nagy műveltsége, a nemzetközi teológiai szakirodalomban való jártassága és lelkészi kvalitásai alapján diákjai mégis úgy tekintettek rá, mint igazi professzorra. Darányi a korszak egyik legjelentősebb prédikátora volt,[125] és ő maga is elsősorban igehirdetőként határozta meg magát,[126] azonban Bereczkyvel ellentétben művelt és kiváló teológus is volt. Nyelvezete saját korában nagyon modern, tiszta, távol állt Ravasz retorikájától és Bereczky impulzív érzelmességétől is. A korabeli egyházi élet két nagy pólusától azonban nem csak nyelvhasználatában tartott távolságot. Egyfelől – jóllehet 1957-ben az ő püspöki vezetésével kel újra önálló életre a Tiszáninneni Egyházkerület, ekkor még – távol tartja magát az egyházkormányzat és a politika világától. Másfelől, bár az ébredési mozgalmak nagyra tartják és becsülik Darányit, ő maga nem az ébredés felől kerül lelkészi pályára, és nem is csatlakozik egyik ébredési mozgalomhoz sem. Ez a sajátos kettősség határozta meg azt is, ahogyan az *Igehirdető* szerkesztését felügyelte.

Valószínűleg ezek a körülmények fontos szerepet játszottak abban is, hogy az *Igehirdető* a lehetőségekhez képest ilyen „hosszú" életű lehetett. 1946 szeptemberéig ugyan ez volt az egyetlen lelkipásztori folyóirat az országban, addigra azonban Bereczky Albertnek sikerült újraindítania a *Református Igehirdető* nevet viselő, szintén lelkipásztori folyóiratot. A két lap fenntartása – elsősorban az anyagi források szűkössége miatt – nehéznek tűnt, ezért a sárospataki szerkesztők az olvasókhoz fordultak, javaslatokat várva tőlük,

122 Enyedy 1944b, 1.

123 Darányi Lajos (Kisgejőc [Ung megye], 1905 – Sárospatak, 1971): gimnáziumi és teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, majd a hallei és a bonni egyetemen tanult. Hazatérve előbb hitoktató, majd 1933–1964 között lelkész Sárospatakon. Az 1930-as évek második felétől rendszeresen homiletikát tanít a pataki teológián. 1948 szeptemberétől a Sárospataki Református Kollégium ügyvezető lelkész-gondnoka. Az 1952-ben felszámolt, és a Tiszántúli Egyházkerületbe olvasztott Tiszáninneni Egyházkerület önállóságának helyreállításától, 1957-től annak püspöke. Hivataláról folyamatosan romló egészségi állapota miatt 1964-ben mondott le.

124 Telegdy 2012, 5.

125 Nagy Lajos egykori amerikai magyar református püspök szerint „a XX. századi magyar reformátusok történelmének két nagy igehirdetőjéről mondhatták el, hogy iskolája, követői és utánzói vannak. Ez a két igehirdető dr. Ravasz László és Darányi Lajos". (Idézi Sándor 1995, 11–12.)

126 Jellemzők menyasszonyához írott sorai: „Igehirdető vagyok, Hozzád is így közeledem... akkor vagy igazán az enyém, ha Krisztusé vagy... Számodra is első renden igehirdető leszek..." (Özvegy Darányi Lajosné közlése alapján idézi Sándor 1995, 11.)

hogy mi legyen a pataki kezdeményezés sorsa. Bereczky egyértelműen saját elgondolásai terjesztésére használta fel a *Református Igehirdetőt*, így vele szemben valószínűleg alternatívát is jelentett a pataki fórum, mely végül a lelkészek ösztönzésére, a szerkesztők és a kerületi vezetés döntése alapján 1948 novemberéig mint a *Sárospataki Református Lapok* melléklete jelent meg.

A különböző utak, motivációk és a hozzájuk kapcsolódó körök azonban ekkor még nem váltak el élesen. Így az *Igehirdetőben* 1946 nyarán Szabó Zoltán[127] pataki professzor nagyon egyszerű, a korábban fontosnak tartott formai, módszertani kérdéseket alapjában véve mellékesnek ítélő homiletikájával[128] – a gyülekezet tagjai „abban lesznek hallgatóim és követőim, amiben magam is Krisztus követőjévé váltam"[129] – együtt jelenik meg Makkai Sándor és Bereczky Albert egy-egy írása.

Makkai prédikációja az *Isten országáért* címmel jelent meg. Ebben a Miatyánkkal kapcsolatban ezt írja: „Jöjjön el a Te Országod… Krisztus így tanítja imádkozni a magyar népet is. Nagy szükségünk van rá, hogy szívből megtanuljuk. A magyar földön nagy átalakulás folyik. Egész történelmünk gyakorlati átértékelése. Hasonló a földrengéshez, melyben a rétegek elhelyezkedése teljesen megváltozik. Kié a föld, kié a munka, a szellem? Ki a tulajdonos? Mire való a javak termelése és felhasználása? Ezek az életet alapjaiban érintő és változtató sorskérdések hangzanak felénk. A szociális igazság küzdelmét a hit magyarjainak az imádság szárnyaira kell emelniök: Jöjjön el a TE országod! […] Értsük meg, hogy ez az imádság mindig és minden formájában a világ végéért való szenvedélyes esedezést jelenti. Aki Krisztust várja és hívja, aki Isten akaratának győzelméért tusakodik, az egyúttal a mulandó világ végét sóvárogja, sürgeti, esengi. A világét, úgy ahogy eddig volt, és ahogy van. […] Mert új eget és új földet várunk az Ő ígérete szerint, amelyben az igazság lakozik. Ha nem szeretem többé ezt a világot, akkor az én számomra vége van a világnak. Azért imádkozom, hogy ne szeressem többé ezt a világot […] mert ez a kezdete annak, hogy szerethessem Istent és az én embertestvéreimet. A világ vége a szeretet kezdete. A szeretet pedig az a hatalom, mely új világot teremt […] melynek Isten a Királya Krisztusban, és benne minden javára van azoknak, akik Őt szeretik."[130] Az „önmagunk revízióját" végző, Erdély elhagyása óta magával is folyamatosan viaskodó Makkai nem törekszik egyértelműen arra, hogy az „Isten országa" fogalmat az épülő szocializmusra vonatkoztassa, viszont sajátosan lebegteti azt, és bizonytalanságot kelt az olvasóban afelől, hogy milyen világnak a végéről is beszél, s mi az az új világ, amelynek az eljöveteléről szó van.

Bereczkynél mindez sokkal határozottabb formát ölt. Prédikációjának címe: *Mit mond az Úristen?* A kérdésre a választ így adja meg: „Először is higyjétek el, eljött az idő, hogy megértsük: nekünk egytől egyig közösen mondja, amit mond. Istennek most olyan

[127] Szabót korábbi politikai tevékenysége miatt 1945 márciusában letartóztatták, majd májusban házi őrizetre módosították az internálást, ám felmentését csak 1947-ben kapta meg. (Balázs 2011, 12.)
[128] A homiletika a teológia tudományának az igehirdetéssel, prédikálással foglalkozó részterülete.
[129] Szabó 1946, 1.
[130] Makkai 1946, 10–11.

mondanivalója van, amit csak együtt lehet, és együtt kell megérteni. Igaz, nagyon igaz a »négyszemközt Jézussal« is […] de higyjétek el, hogy ma számunkra igazabban igaz, hogy Isten együtt akar velünk beszélni. […] Tudom, hogy félreérthető, mégis mondom: az Isten ma csak a közösséghez beszél." Ez a közösség azonban nála nem az egyház közössége: „Nagyon vaknak és süketnek kellene lenni, ha ezt nem értenénk meg. A szenvedések, a háború, az összeomlás Isten olyan ítélete rajtunk, amiben ő nem osztott föl minket a kedvezményezett és nem kedvezményezett rétegre. A hívők ugyanazt a sorsot hordozzák, mint a hitetlenek. Nem lehet kiszökni az ő tenyeréből, nem lehet kiszakadni a közösségből, együtt helyezett az Isten ítélet alá. Mi világosabb, minthogy a kibontakozást is csak úgy nyerhetjük el, ha lázadás nélkül benne élünk az ítélet alatt álló közösségben",[131] s annak gyógyulásán fáradozunk. Bereczky tehát Isten közvetlen üzenetének birtokában bátran írja fölül az egyház – az eklézsia, vagyis a világból kihívottak közössége – fogalmát, hogy megszüntetve a kettő közötti lényegi különbséget, az egyház világgal szembeni prófétai küldetését felfüggessze.[132] Lényegében megtagadja az egyháztól a prófétai szerepet, pontosabban a maga számára igényli azt.

Gyakorlatilag ugyanebben az időben jelenik meg Békefi Benőnek egy cikke a *Magyar Református Ébredésben*, melyben az ébredés útonállóiról ír.[133] Békefi keményen ostorozza „a régi ébredés" híveit, akik bár mindig Krisztusról beszélnek, de nincsen bátorságuk ahhoz, hogy hitüket következetesen megéljék a mindennapi életben, illetve a régi vezetőket, akik még mindig nem tudják, hogy „honnan és hová fúj a Lélek szele". Az (igazi) ébredés emberei azonban Isten prófétái, mert engedelmesen követik a mennyei látásmódot. Békefi itt megpróbálja átértelmezni az ébredés fogalmát: szóhasználatában a felébredt emberek nem a transzcendens összefüggésében értelmezett vagy valamilyen erkölcsi értelemben vett bűn halálos álmából ébredtek fel, hanem a régi kegyesség világtól távolságot tartó, s a kommunizmust elutasító magatartásából. Ez persze azt is jelenti, hogy mindez immár a bűn vallási kategóriájába tartozik, vagyis a politikai állásfoglalás vallási dimenziókat nyer és viszont: az ébredés fogalma politikai tartalmat kap, hiszen egyértelműen az új hatalomhoz való „megtérésre" vonatkozik.

Bereczky prédikációinak üzenete az első időkben, mint láttuk, általában az, hogy Isten ítélete alatt vagyunk, és meg kell térnünk hozzá, azaz szakítanunk kell múltbeli életmódunkkal, gondolkodásunkkal, céljainkkal – és akkor az Isten megkönyörül rajtunk. Bereczky ekkor még lényegében ugyanazt mondja, mint idézett szövegeiben Ravasz, vagy '44-es prédikációjában Darányi. Később azonban az üzenet második fele módosul, és Bereczky azt mondja, hogy miután nem tértünk meg, nem vettük komolyan az ítéletet, Isten tovább ítél. Mindaz, ami a kommunista diktatúra kiépülésével kapcsolatban történik, lé-

[131] Bereczky 1946, 13.
[132] Egy 1950 nyarán megjelent írásában *(Egyházunk útja)* reflektál is erre a problémára mint olyan kérdésre, melyet rendszeresen nekiszegeznek. Válaszként csak annyit ír, hogy „hitbeli magatartásunkat *nem* erről az oldalról fenyegeti veszély" (Bereczky 1953, 325 – kiemelés az eredetiben), s így egyszerűen nem foglalkozik érdemben a válasz megadásával.
[133] Békefi 1946.

nyegében Isten további ítéletének része. Ahhoz, hogy a még súlyosabb ítéletet, a nemzethalált elkerüljük, nem tehetünk mást, mint hogy némán és engedelmesen alávetjük magunkat Isten ítéletének.[134] Az ítélet elmúlása – bár ezt nem mondja ki sehol – lényegében a kommunista párt hatalmának ideiglenességére, illetve az ezzel kapcsolatos reményekre vonatkozó eufemizmus. Bereczkynek a Szabad Tanács időszakában keletkezett szövegeiben[135] egyre határozottabban fogalmazódik meg a „tovább ítélő" Istennek ez a képe, egyre radikálisabbak azok a következmények, melyeket ezzel kapcsolatosan felvázol, és egyre agresszívebb az a hang, melyen mondandóját megfogalmazza. Az *Igehirdető* sok esetben hasonlóan értékeli az eseményeket, mint Bereczky, azonban fontos a közöttük egyre nyilvánvalóbban megmutatkozó különbség is, ami leginkább az értelmezések perspektívájában és annak a közösségi cselekvésekben mutatkozó hatásaiban látszik.

Bereczky egyik kedvelt témája – saját prófétai, vagyis „látó" szerepéből következően is – a vakság, és a téma egyik klasszikus bibliai megfogalmazása, a vak Bartimeus evangéliumi története.[136] Ez a történet áll egy a Szabad Tanácsot közvetlenül megelőző, 1946 júliusában Szegeden megrendezett konferenciáról szóló cikkének fókuszában is, mely szöveg előrevetíti a későbbi Bereczky hangvételét. A Bartimeus szavait idéző *Mester, hogy lássak* címmel megjelent beszámoló szerint a konferencia előtti éjszakán az előadók hosszas vitát folytattak az úgynevezett „látásbeli különbségekről". A „látás" a korabeli ébredési nyelv egy sajátos fogalma volt, a prófétaságra utalva Istentől nyert felismeréseket értettek rajta, ugyanakkor jelentése a profán „szubjektív vélemény" tartalmát is hordozta. Kiválóan alkalmas volt tehát arra, hogy a szakrálisra hivatkozva vallási köntösbe öltöztessen privát véleményeket. Bereczky e megbeszélést summázva azt írja: „rájöttünk, hogy nem »látásbeli különbségek«, hanem látás és vakság mérkőznek egymással s ha a vak azt mondja, hogy lát, akkor a bűne megmarad".[137] Bereczky itt összeköti a látás profán és szakrális jelentéssíkjait, s azt mondja, hogy aki mást lát, akinek más a véleménye, az lényegében nem lát, az bűnös. A látás arra irányul, hogy „elfogadjuk-e *valamennyien* Isten ítéletét *ítéletnek*". A két szó dőlt betűs kiemelése Bereczkytől származik, s gondolkodásának két fontos fókuszpontjára irányítja a figyelmet. Egyrészt szerinte „vitathatatlan tény, hogy egymással összetartozunk. Nem lehet külön egyéni megtéréssel elintézni az életünket".[138] Bereczky itt ugyanazt a kollektív felelősségvállalást, közös sors alá rekesztettséget hangsúlyozza, mint az *Igehirdető*ben közölt prédikációjában, itt azonban már tovább is megy, s azt írja, hogy mielőtt bármilyen segítséget kérnénk Istentől, „kérjünk először tőle *látást*". Erre a sorrendre és a kollektív felelősségre hivatkozva azután leértékeli az egyéni hittapasztalatokat. Ezért beszél – *Velünk van-e az Isten?* című írásában – „megvetéssel a hívők hálaadásáról, szabadulás-élményeiről, gondviselés-csodáiról, mert keresztyén mezbe öltöztetett önzést, keresztyén mezbe öltöztetett felelőtlenséget, és szeretetlenséget"[139] érez mögötte. Az egyéni megtapasztalások számára nem jelentenek többet, mint a hívők – s konzekvensen immár pejoratív értelemben vett – „kegyesek" önmagukkal valló könnyű megbékélését, látszat-bűnbánatát, az Isten ítélő keze alóli kibújás jeleit, vagyis azt, hogy még mindig vakok, mert képtelenek felfedezni azt, hogy Isten kollektív szinten tartja csak megoldhatónak a helyzetet. Ebből következik, hogy – mint *A vakság ítélete* című írásában fogalmaz – „a vakság bűn és bűnhődés egyszerre".[140] Először ez alól az ítélet alól kell megszabadulni, ami nem megy másképp, mint az Isten folyamatos ítéletének felismerésével. „Nincsen tegnap, ma és holnap, hanem a tegnap van ma és a holnap is készül ma",[141] vagyis a múlt megítéléséhez hozzátartoznak a jelen problémái, így például a hadifoglyok hazatérésének elhúzódása. Az ítélet alól kibújók számára ezek a problémák folyton panaszra adnak okot, és azért imádkoznak, hogy segítsen rajtuk Isten. Ezért azonban nem szabad imádkozni, mert ez bűn, mégpedig a vakságból, Isten ítéletének fel nem ismeréséből következő bűn. Amikor ugyanis ezek az emberek imádkozva valami jót akarnak, akkor valójában nem jót, hanem mást akarnak, mint az Isten. Pedig – mint a *Valóban ítélet?* című szövegben írja – „nem szabad »jót« akarni, amikor Isten »rosszat« akar. Aki akarja, értse félre".[142] Aki akarja, az pedig fogadja el azt, hogy nincsen más „jó", mint a megalázkodás, a „minket verő Istenhez megtérés", és csak ennek az engedelmességnek az útján érhető el a szabadulás számára és a foglyok számára is.

A szegedi konferenciabeszámolóban ezen a ponton tér rá Bereczky másik kedvelt textusára, Mózes 4. könyvéből az ígéret földjére küldött, majd a népet a várható nehézségek miatt fellázító kémek történetére,[143] mely szerint Izraelnek el kellett volna foglalnia az ígéret földjét, de a kémek jelentésében szereplő erős ellenség hallatán megrettentek, és nem indultak el. Isten haragjában először el akarta pusztítani a népet, de Mózes kérésére

---

134 Ezt a gondolatot részletesen kifejti a *Még súlyosabb ítélet felé* című dokumentum, mely a Szabad Tanács Általános Bizottsága 1946. augusztus 17-én tartott ülésének gyorsírásos jegyzőkönyve. Közli Bereczky 1947, 279–282.

135 Különösen a *Velünk van-e az Isten*, a *Megtiltott imádság* és *A vakság ítélete* címmel megjelent szövegekben. Újraközölve Bereczky 1947, 127–128, 131–132, 137–140. Idetartozik még a *Valóban ítélet* című cikke is, mely a *Két ítélet között* című gyűjteményes kötetben két 1946-ra datált szöveg között jelent meg, dátum nélkül (Bereczky 1947, 148–150). A szöveg azonban úgy utal a Szabad Tanácsra, mint amióta fél év telt el, vagyis 1947 februárjára datálható.

136 Mk 10,46–52.

137 Bereczky 1947, 143.

138 Bereczky 1947, 144.

139 Bereczky 1947, 128.

140 Bereczky 1947, 139.

141 Bereczky 1947, 143–144.

142 Bereczky 1947, 150.

143 4Móz 14,36–45: „A férfiak azért, a kiket elküldött Mózes a földnek megkémlelésére, és visszatérének és felzúdíták ellene az egész gyülekezetet, rossz hírt terjesztvén arról a földről; Azok a férfiak azért, a kik rossz hírt terjesztének a földről, meghalának az Úr előtt csapás által. […] A mint pedig elbeszélé Mózes e beszédeket Izráel fiainak, a nép felette igen keserge. És felkelének reggel, és felmenének a hegy tetejére, mondván: Ímé készek vagyunk elmenni a helyre, a melyről szólott az Úr, mert vétkeztünk. És monda Mózes: Miért hágjátok át ilyen módon az Úr akaratát, holott nem sikerülhet az néktek. Fel ne menjetek, mert nem lesz közöttetek az Úr, hogy el ne hulljatok a ti ellenségeitek előtt. […] Mindazonáltal merészkedének felmenni a hegy tetejére; de az Úr szövetségének ládája és Mózes meg sem mozdulának a táborból. Alászálla azért az Amálek és a Kananeus, a ki azon a hegyen lakik, és megverék őket…"

nem tette, viszont büntetésképpen negyvenévi pusztai vándorlásra ítélte őket. Ezt hallva a zsidók, megbánva bűnüket, mégis felvonultak a föld lakói ellen. Bár Mózes figyelmeztette őket, hogy ezzel megint vétkeznek, hiszen Isten visszaküldi őket a pusztába, nem hallgattak rá, s a csatában hatalmas vereséget szenvedtek. Bereczky számára ez a bibliai történet tulajdonképpen csupán exemplum szerepet tölt be, bizonyíték a téma kifejtésében, egy újabb példa arra, hogy milyen rettenetes következményei vannak, ha az ember nem alázza meg magát Isten büntető keze alatt. Bereczky szerint ez az egyetlen dolog, amit tehetünk, és a látás az egyetlen, amit kérhetünk, hiszen egyébként sincsen semmi jogunk arra, hogy mást – segítséget – kérjünk tőle. Majd ha akarja, s úgy, ahogyan akarja, megmutatja a szabadulást, ám „a bűnbánat ruhájába öltözködött panasz és lázongás nem fogja Istent megtéveszteni".[144] Az ébredés felől érkező Bereczky gondolkodásából itt már hiányzik az ébredés egyik legfontosabb üzenete, a feloldozás. A klasszikus evangelizációs gondolkodás – ahogy a Bírák könyve gondolatmenete is – feloldozással zárul, vagyis a bűnbánat és megtérés útja elvezet a szabaduláshoz.[145] Annak, hogy Bereczky szakít a klasszikus evangelizációs gondolkodással, és elveszi, vagy legalábbis a messze jövendőbe helyezi a „szabadulást", a legsúlyosabb következménye az, hogy jóllehet ezt tartja az egyetlen lehetséges útnak, elveszi a megtérőktől a reménységet, és passzivitásra kárhoztatja őket.

Ezzel a hanggal és üzenettel az *Igehirdető* közössége hol nyíltan, hol burkoltan polemizál. „Az igehirdetés prófétaság" – szögezi le Darányi Lajos egy szintén 1946 nyarán megjelent írásában –, „de nem annak mutogatása, hogy én nem félek. Nem félek az emberektől, de félek Istentől, aki számon kér minden »nevében« elmondott szót, véleményt, esetleg tőlem eredő igemásítást, vagy igepótlást".[146] Darányi nagyobb felelősséget vár az igehirdetőtől, s ezt hangsúlyozza Enyedy is a *Sárospataki Értesítő* 1946. november 16-i számában megjelent, lelkésztársaihoz intézett felhívásában: „vessétek papírra, hogy mit mond nektek Isten a naponkénti bibliatanulmányozás, igeolvasás csendes órájában? Ezzel, ha kérésemet meghallgatnátok, egybe szerkeszthetnénk olyan szentírásmagyarázatot, ami friss volna, magyar volna, valóban a Szentléleknek a bennünk és közöttünk végzett munkája volna. A hozzám beküldött igemagyarázatokat ugyanis összegyűjtenénk, rendszereznénk és feldolgoznánk s az Istentől, kegyelemből hit által nyert lelki ajándékot nemcsak a ma élőknek, hanem az utánunk jövőknek is tovább adnánk. Úgy érzem, de tapasztalom is, hogy Isten a mai válságos időkben sok olyat mond, üzen nekünk, amit az úgynevezett boldogabb és szerencsésebb időkben elrejtett előlünk. Vagy talán helyesebben mondva, a mai válságok által sok olyan igazság meghallására és megértésére tesz bennünket készekké és képesekké, mik elől más időkben egyszerűen el volt zárva a fülünk, és a lelkünk".[147]

[144] Bereczky 1947, 145.

[145] A gondolatmenet szempontjából fontos, hogy a szabadulás nem a bűnbánat vagy megtérés eredménye, esetleg jutalma. A kezdeti aktus Istené, aki megszabadítja az embert, például Izraelt Egyiptomból, a magyarságot a háború poklából, s ezek a szabadítások mind a nagy szabadításra, az általános értelemben vett bűnből Krisztus halálán keresztül való szabadulásra mutatnak. A megtérés az ember reakciója az isteni akcióra, s a kettő sajátos szintézise a helyreállítás.

[146] Darányi 1946, 2.

[147] Enyedy 1946, 1. A kezdeményezés sorsáról nincsenek információink.

A felelősség hangsúlyozásán túl azonban Enyedy tudatosítja is a lelkészekben prófétai szerepüket, és ehhez a szerephez közösségi kontrollt rendel.

Az *Igehirdető* 1946. július–augusztusi számában Bereczky prófétai szövegével együtt jelent meg az akkor karcagi lelkész, Pap Béla[148] igemagyarázata. Az *Ítélet alatt* című szöveg egyértelműen utal Bereczky kedvelt szófordulatára, azonban vele szemben nem a folyamatosan ítélő Istenről beszél, hanem éppen arról, hogy „az ítélet csapásai egy pillanatra megállnak, még egy utolsó alkalom adatik a bűnbánatra és megtérésre".[149] Pap a Tízparancsolat összefüggésében tekinti át az egyház és a társadalom állapotát. Bereczky általánosságaival szemben konkrét bűnöket nevez meg, és felhívja a figyelmet arra is, hogy egyetlen társadalmi osztály vagy csoport sem mentesül e törvények alól. Bálványimádásnak tekinti például azt, amikor „magunk alkotta intézmények és rendszerek előtt imádságos áhítattal hódolunk [...] sőt a bálványimádás legközönségesebb formájától, képek és emberek imádásától sem riadunk vissza. [...] Csoda-e, hogy a bálványimádó, azaz önmagát és alkotásait imádó ember mindig kész a vérontásra, ellenséget látva mindenkiben, aki nem hajlandó térdet hajtani magasra tartott bálványai előtt".[150] Ölni azonban nemcsak fegyverrel, hanem rágalommal, hamis tanúbizonysággal is lehet, „sőt semmivel sem lehet úgy megmérgezni emberi lelkeket, mint hamis tanításokkal, hazug susárlásokkal, tetszetős, de ördögi propagandával".[151] Pap nemcsak a bűnökre és a várható büntetésre mutat azonban rá, hanem arra is, hogy az ember ezekből megtér, és igazságot cselekszik, akkor élni fog, vagyis Bereczkyvel szemben a „pozitív isteni visszacsatolást" nem odázza el, és ezzel is motiválja a hallgatóit életmódjuk és gondolkodásuk megváltoztatására.

[148] Pap Béla (Gyalu, 1907. január 23. – valahol a Bakonyban, 1957. augusztus 10.) református lelkipásztor, publicista. 1919-ben költözött át családjával Erdélyből Budapestre. 1925-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatója, párhuzamosan a pesti egyetem bölcsészkarán magyar–latin szakon és a Tanárképző Intézetben is tanul. Két évet töltött Amerikában. Lancasterben és Pittsburgben Bachelor of Divinity és Master of Theology diplomákat szerzett. 1931-ben bekapcsolódott az Soli Deo Gloria szövetség munkájába, amelynek előbb elnöke, majd utazó lelkésze, végül 1933-ban főtitkára lett. 1933 nyarán az Országos Református Szeretetszövetség utazó titkárának, majd átminősítve missziói lelkészének nevezik ki. 1937-ig dolgozott ebben a munkakörben. Folyamatosan publikált a *Református Diákmozgalom*ban, az *Új Magyarság*ban mint felelős szerkesztő. 1935-ben alapította a *Magyar Út* című lapot. Ennek főszerkesztője, majd tulajdonosa lett a lap 1944-es betiltásáig. 1938-tól váci, 1942-től karcagi lelkész. A „szövetkezetesítés" idején beadvánnyal fordult a Konventhez, melyben kérte az egyház közbelépését. 1947-től a Zsinat tagja, kerületi missziói előadó és egyházmegyei jegyző; 1948-tól az Országos Református Presbiteri Szövetség főtitkára. 1950-től a Zsinati Tanács póttagja lett. 1951-ben szembefordul az egyházi vezetéssel. Az ÁVH 1951. november 27-én Szolnokra, majd Budapestre hurcolta. Koncepciós perben négy és fél évi börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. A váci fegyházból 1956. május 15-én szabadult, de egyházi munkáját nem folytathatta. 1956-ban a forradalom alatt többször szóba került, hogy egyházi vezetői tisztségre kérik föl. 1957. augusztus 10-én a Bakonyban kirándult, és máig tisztázatlan körülmények között, nyomtalanul eltűnt. (Kovács 1990, 84–94.)

[149] Pap 1946, 15.

[150] Pap 1946, 14.

[151] Pap 1946, 15.

Az *Igehirdetőnek* szintén ugyanebben a számában jelent meg Szabó Lajos[152] taktaszadai lelkész *Hozd vissza a mi foglyainkat!* című prédikációja, mely az akkor nagyon égető hadifogolykérdéssel foglalkozik. Szabó Bereczkyvel radikálisan ellentétes álláspontot fogalmaz meg. Szerinte a foglyok szabadulásáért tennünk kell, s a legtöbb, amit tehetünk, az, hogy „élő reménnyel és bizonyos hittel" szent sürgetéssel és forró óhajtozással fordulunk Istenhez. Majd felteszi a kérdést: „de vajjon van-e joga a hívőnek ahhoz, hogy ilyen szent sürgetéssel forduljon az ő Istenéhez? Hátha megérdemelt büntetés az rajtunk, hogy a miéink fogságban sínylődnek, hátha a mi bűneinkért van rajtuk az, hogy tőlünk elszakíttattak, hátha az ítélet idejét előre elhatározó Isten nem hozza vissza őket úgysem addig, amíg az ítélet ideje el nem múlik teljesen?"[153] Szabó ezeket az egyértelműen Bereczkyre utaló kérdéseket több biblia példára hivatkozva úgy válaszolja meg, hogy a kegyelmes Istenre utalja a hívő embert, felidézve többek közt a Krisztussal együtt szenvedő latort, „akinek semmi joga nem volt, és mégis mert kérni, még az ítélet alatt üdvösséget".[154] Szabó Bereczkyvel szemben konzekvensen az újszövetség példáira hivatkozik, legfőképp Jézusra, akin mint közbenjárón keresztül kérhet az újszövetség népe, az egyház Istentől mindent.

Nem arról van szó, hogy Szabó kijátszaná az egyik szövetséget a másikkal szemben, hanem annak a szemléletnek az egyre erősebb érvényesüléséről, melyet majd 1948 szeptemberében az *Igehirdetőben* ismét Pap Béla úgy fogalmaz meg, hogy „a múlttal való leszámolás még nem a cél. A bűnbánat az első, de nem a befejező lépés. Nem arra való, hogy ebben minden energiánkat felemésszük s minden többre való igyekezetünket kiéljük. [...] a jövő nagyobb mint a múlt! A tegnappal, a testben való bizakodás minden hazugságával és hiábavalóságával éppen azért kell leszámolnunk, hogy tekintetünket egészen a jövendőre függeszthessük, erőinket maradék nélkül az előttünk való feladatokra összpontosíthatjuk".[155]

[152] Szabó Lajos (1908–1996). Losoncon született, iskoláit Sárospatakon végzi, itt szerez lelkészi diplomát is. Segédlelkészi szolgálatát 1930-ban Putnokon kezdte. 1933-ban bodrogközi missziói lelkésznek nevezték ki. 1935-ben jelent meg első országos visszhangot kiváltó munkája, az *Antikrisztus a Tiszánál,* amelyben bodrogközi munkáját és az ennek során megismert nyomorúságos állapotokat mutatta be. Ettől kezdve folyamatosan jelentek meg írásai az országos református sajtóban. 1938-ban az Országos Református Szeretetszövetség lelkésze lett, ahol országos utazótitkári feladatokat látott el. E munkájához és írásaihoz kapcsolódóan még ugyanebben az évben a Belügyminisztériumtól megbízást kapott Hajdú-Bihar megyében szociális tanácsadói feladatok ellátására. 1940-ben védte meg az egyháztörténet tárgykörében benyújtott doktori értekezését a debreceni Tisza István Tudományegyetem Teológiai Karán. A következő évben Sárospatakon magántanári vizsgát tett. 1942-től kassai lelkész, azonban mint 1938 után beköltözőt, teljes vagyonelkobzás mellett kiutasították Csehszlovákiából. Hazatérve előbb rövid ideig vajdácskai, majd taktaszadai lelkész. 1950–1951-ben, Marton János nyugdíjba vonulása után, Makkai Lászlóval együtt felkérést kapott az egyháztörténeti stúdiumok vezetésére a sárospataki teológián. Ezt a feladatot azonban a teológia megszüntetése miatt csupán egy évig tudta ellátni. 1956-ban és azután vállalt tudatos szókimondása miatt a Kádár-rendszerben végképp nem nyílt lehetősége magasabb egyházi állások betöltésére. Élete utolsó éveiben az újraindult sárospataki teológián ismét az egyháztörténet tanára lett. (Baráth 2002, 85–88.)

[153] Szabó 1946, 16.

[154] Szabó 1946, 17.

[155] Papp 1948, 64.

Ez a szemléletbeli különbség különösen jól tetten érhető, ha a vak Bartimeus elbeszélésének alternatív olvasatát vizsgáljuk meg Barcza József[156] dögei lelkész tollából. Barcza számos ponton egyetért Bereczkyvel. Ő is azt írja, hogy „amikor Isten vakokból látókká tesz bennünket, akkor meglátjuk Őt a ma eseményei mögött is és hálát adunk azért, hogy még nincsen végünk. Meglátjuk a dolgok és az események összefüggését, felismerjük az ok és az okozat törvényét és fölsóhajtva csak ennyit tudunk mondani: megérdemeltem".[157] Itt azonban nem áll meg. Szerinte „a látást nyert ember nem aggodalmaskodik, nem kételkedik, nem él tovább félelemben, rettegésben, hanem rábízza magát arra az Istenre, aki elvette vakságát". Barcza mondandója itt is közel áll Bereczkyéhez, nála azonban az aggodalmaskodástól való megszabadulás a látás következménye, míg Bereczkynél a panaszkodástól való megszabadulás a bűnbánat része, vagyis a látás feltétele. A legnagyobb különbség a két értelmezés között az, hogy míg Bereczky szerint a látás értelme az ítélet elfogadása, a beletörődés és a lázadozás nélküli elhordozás fontosságának felismerése, addig Barcza érvelése szerint a vakságból való szabadulás kötelez: „minket is kötelez a megnyert látás. [...] Bizonyságot kell tennünk arról, akitől a látást nyertük, akármennyire »időszerűtlennek«, »népszerűtlennek«, vagy »kockázatosnak« is látszik ez. Ne szégyelljük azért Krisztus evangéliumát 1947-ben sem".[158] Míg tehát – mint látni fogjuk – Bereczky 1947-ben egyre erősebben és radikálisabban a befelé fordulást és megalázkodást hirdeti, s tulajdonképpen azt próbálja elérni, hogy a reformátusság identitása egy fontos elemét, protestáló karakterét adja fel, addig az *Igehirdető* a látás – ismét nem függetlenül a szó prófétaságra utaló tartalmától – következményeként a hívők aktív kiállását szorgalmazza.

Szintén 1947-ben jelent meg az *Igehirdetőben* Darányi Lajosnak egy bűnbánati igemagyarázat-sorozata *Mit akarsz, Uram?* címmel. A sorozat befejező[159] darabjának textusa a Bereczky szegedi beszámolójában szintén érintett 4Móz 14,36–45, témája pedig az elké-

[156] Barcza József (1932–2004) Kunszentmártonban született református lelkészcsaládban. Érettségit Patakon tett 1951-ben, és az ottani Teológiai Akadémiára iratkozott be, de az már politikai intézkedések következtében nem nyithatta meg a tanévet. Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte, ahol Török István professzor tanítványai közé tartozott. Első lelkészképesítő vizsgáját (1956) követően Dögén volt segédlelkész, majd Sárospatakra került. A kollégium diktatórikus lefejezése után egyházi kézben maradt Tudományos Gyűjtemények Nagykönyvtárának munkatársa lett. Az edelényi egyházközség meghívta lelkipásztornak 1966-ban, ahol 1975-ig szolgált. Makkai László professzor révén került Debrecenbe, ahol a Közép-kelet-európai Reformáció-történet Kutató Intézetet vezette. 1995–1996-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója, 1994-től nyugalomba vonulásáig, 1998-ig a Sárospataki Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének vezetője (Kozák 2015, online). Kósa László kutatásai szerint 1968-ban az állambiztonsági szervezet beszervezte, ám 1970-ben a „munkát megtagadta" (Kósa 2010, 16).

[157] Barcza 1947, 54.

[158] Barcza 1947, 55.

[159] A bűnbánati hét a református vallásgyakorlat szerint valamilyen kiemelt alkalomra – nagy ünnepekre vagy azoktól függetlenül úrvacsoraosztásra – való felkészülés intenzív időszaka. Az ünnepet megelőző hét minden estéjén elhangzik egy-egy olyan igemagyarázat, amely segíti a hívek önvizsgálatát. Az itt bemutatott igemagyarázat az utolsó egy ilyen sorozatban, utána következik a vasárnapi úrvacsora közös bűnvallása és feloldozása. Ezek az utolsó esték hordozzák általában a legsúlyosabb tartalmakat, ugyanakkor a hét „dramaturgiája" szerint felmutatják az Isten kegyelmét is.

sett bűnbánat kérdése. A bűnbánó nép magatartásával kapcsolatosan Darányi is több tekintetben egyetért Bereczkyvel: „a nép nem érti meg. Hogy lehet az, hogy huszonnégy órával ezelőtt még az volt Isten akarata, hogy induljanak el Kanaán felé, huszonnégy óra múlva pedig már az a parancs, hogy ne induljanak el. Itt azt kell megértenünk, hogy Istennek vannak határidői. Vannak Istennek hosszúra szabott határidői, de van olyan határideje is, amelyik nagyon rövid. A mi magyar református igehirdetésünkben van egy hang, amelyik erőteljesen hangsúlyozza azt, hogy a határidő rövid. Ma még lehet, de holnap már késő. Ezt az igazságot kell ma különösen szívünkben forgatnunk".[160] Eddig gyakorlatilag Bereczky gondolatait olvashatjuk Darányi szavaival. Ő is beszél az engedetlenségről és a gyászos bukásról, beszél az „Isten gyalázásáért megkezdődött negyven esztendős büntetés kitöltéséről". Ő azonban nem zárja le itt a szöveget. Míg Bereczky ugyanezt a témát feldolgozó, 1947 márciusában megjelent *Időszerű próféciák* című beszédét azzal zárja, hogy Isten a magát megalázó, az igazságos és méltán kapott ítélet alá hajló nép között talán megmaraszt egy „nyomorult és szegény népet", addig Darányi azzal fejezi be igemagyarázatát, hogy „a negyven esztendő észhez téríti az embert. Ilyenkor megkérdezi az ember: mit akarsz Uram? Isten legközvetlenebb felelete az: jöjj a szent asztalhoz, hittel fogadd el azt, amit Krisztus jelent néked és hidd, hogy Ő a pusztában is veled van".[161]

Az *Igehirdető,* valamint Bereczky és az ő köréhez tartozó szerzők[162] prédikációit összehasonlítva nem csupán a direkt politikai tartalmak hiányában – vagy legalábbis sokkal kevésbé hangsúlyos voltában –, illetve jelenlétében fedezhető fel különbség, hanem a szövegek mögött meghúzódó teológiai, elsősorban homiletikai elméletben is, ami részben a fentiekben bemutatott véleménykülönbségeket is magyarázza. Bereczky és köre prédikációiban és szövegeiben az úgynevezett alkalmazás – vagyis a szövegnek az a része, melyben az író a bibliai textus előzőleg kifejtett magyarázatát az olvasó életére, helyzetére vonatkoztatja – mindig nagyon direkt, „egydimenziós", és homogenizálja a hallgatóságot. A szerzők egy pillanatig sem hagyják kétségben a hallgatókat afelől, hogy az Isten itt és most hozzájuk szól, és valami nagyon kézzelfogható, konkrét dolgot akar nekik mondani, s ez általában a bűnnel kapcsolatos. A találó alkalmazáshoz vezető út már a textus kiválasztásánál eldől: a prédikációk zömmel egy ószövetségi prófétai könyv ítéletes passzusából indulnak ki, s az ókori Izrael adott könyvben megírt élethelyzete alapján értelmezik az aktuális magyarországi történéseket. A prédikáció itt nem a textus kifejtése, hanem fordítva: a prédikátor inkább egy alkalomhoz illő textust keres, mely illik ahhoz a mondanivalóhoz, amelyet ő az adott helyzetben fontosnak érez. Ez a kommunikációs stratégia nem új, általában jellemző az ébredési mozgalmak prédikátoraira, akiknek valóban egyetlen célja a bűnben „alvó" emberek felébresztése, s akik hallgatóságukat valóban homogén csoportként tekintették abban az értelemben, hogy mindannyian bűnösök. Bereczky is ebből az irányból érkezett, lényegében ő is

160 Darányi 1947b, 65–66.

161 Darányi 1947b, 66.

162 Ezeknek a „köröknek" a megrajzolása természetesen nem jelenti azt, hogy az ide- vagy odasorolt lelkészek és teológusok tökéletesen homogén csoportot alkottak volna. Inkább sajátos igazodási pontoknak tekinthetők e körök és emblematikus személyiségeik.

evangelizálni, ébreszteni akart, s mondanivalójához adekvát formát talált ebben az ébredési prédikációs gyakorlatban, mely ráadásul ismert és elfogadott volt azok között, akikhez szólt. Így hallgatói a nyelvet és a formát is természetes módon fogadták.

Ez az attitűd sok esetben az *Igehirdető* szerzőinél is megtalálható, hiszen zömmel ők is az ébredési irányok felől érkeztek, azonban ők sokkal többet hagynak a befogadóra a szövegek értelmezésében, és egészen máshogy értelmezik saját szerepüket is. Koncz Sándor[163] sárospataki teológiai tanár az *Igehirdető*ben bemutatva a homiletika területén Nyugat-Európában lezajlott változásokat kifejti, hogy „a prédikációnak bibliamagyarázattá kell elmélyülnie".[164] Ez egy homiletikai paradigmaváltást jelent, mely szerint a prédikáció helyébe, ami elsősorban meggyőző beszéd, melynek erejét a kor felfogása szerint jelentős mértékben a prédikátor képességei, retorikai felkészültsége és „lelki ajándékai" határozzák meg, az igemagyarázatként értelmezett igehirdetés lép. „Az igehirdetés – írja Darányi egyik részletes, már 1947-ben írt homiletikai útmutatójában[165] – igemagyarázás. Érteni kell hozzá. Kell hozzá lelki ajándék és kell hozzá egészséges egész tudomány."

Ennek az új homiletikának több olyan következménye van, mely egyértelműen szemben áll Bereczkyék prédikációs gyakorlatával, s Darányi ezek kifejtése során utal is arra. Az egyik ezek között a textusválasztással kapcsolatos. Darányi[166] felteszi a – sok lelkész számára, mint láttuk – alapvető kérdést: mit prédikáljunk? Bereczky kedvelt fordulatára hivatkozva elismeri az „időszerű" témákat, hiszen „Isten az ő kijelentését [...] az időben adta. Ebből az is következik, hogy az idő magyarázza is az ő kijelentését. Minden időben

163 Koncz Sándor (1913–1983) tábori lelkész, sárospataki teológiai tanár, egyetemi magántanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros. Apja diósgyőri esztergályos szakmunkás volt. A miskolci református főgimnáziumból érettségi után a sárospataki Teológiai Akadémiára került. Már az akadémiai stúdiumok alatt két szemesztert Bázelben, majd tanulmányai befejeztével két-két szemesztert Glasgow-ban és Berlinben végzett. 1939-ben avatták doktorrá, 1943-ban lett egyetemi magántanár. 1941-től többször behívták katonai, tábori kórházi, tábori lelkészi szolgálatra. 1943-tól 1946 októberéig tábori lelkész volt az oroszországi Gomeltől a németországi Hannoverig. Parlamenterként részt vett a szövetségesekkel való frontvonali fegyverszünet létrehozásában és a bergen-belseni koncentrációs tábor felszabadításában. 1947–1952 között Sárospatakon volt teológiai tanár. A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának megszüntetését, és Enyedy Andor püspök lemondatását követően származása miatt mint „jó kádert" alkalmasnak tartják a püspöki feladatokra, de ő ezt nem vállalja, így a Tiszáninneni Egyházkerületet megszüntetik. Ezt követően alsóvadászi lelkész 1965-ig. Közben többször felvetődik a neve különböző egyházi tisztségek betöltésére, de korábbi ellenállása miatt az Állami Egyházügyi Hivatal minden esetben megakadályozza jelölését. Ezt követően a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárában dolgozott Sárospatakon, és helyettesítő lelkészi szolgálatokat végzett. (Koncz 2009, 70; Horváth 2006.)

164 Koncz 1947, 55.

165 Darányi 1947a, 1. Darányi írásának címe – *A még nem eléggé járt út* – is finom iróniával hivatkozik Bereczkyre. Darányi homiletikáját az Apostolok cselekedeteiről írott könyv egyik történetéből (ApCsel 8, 26–40) bontja ki. Itt arról van szó, hogy a Lélek Filepet a Jeruzsálemből Gáza felé menő, néptelen útra küldi, ahol találkozik egy szerecsen férfiúval, aki Ézsaiás tekercsét olvassa, de nem érti, Filep pedig a próféta szavait Krisztusra vonatkoztatva megmagyarázza neki az írást. Darányi a gázai járatlan utat az új hermeneutikai gondolkodás járatlan útjának metaforájaként használja, ugyanakkor utal Bereczky teológiájának központi metaforájára is, a „keskeny útra", melyről Jézus szintén azt mondja, hogy „kevesen járnak azon".

166 Darányi 1946, 2.

időszerűvé, megértetté, azaz a történelem által megmagyarázottá, bebizonyítottá válik egy-egy rész. Ezeket a szükséges ígéreteket, ezeket a bekövetkezett ítéleteket nem lehet elhallgatni". Darányi szövegében egyértelműen visszhangzik Bereczky, azonban az időszerűséget ő másképp értelmezi. Számára az időszerűség visszatekintést jelent, a jelenig vezető történések megértését, míg Bereczkynél sokkal hangsúlyosabb a jövő eleve zárt értelmezésének megalapozása. Darányi éppen ezért időszerű textusokról ír, melyek az igemagyarázat alapját szolgáltatják, míg az időszerű témákat az „istentisztelet utáni »templom előtti« megbeszélésre" korlátozza, vagyis a prófétai igehirdetés keretei helyett az informális beszélgetések keretei közé helyezi. Az időszerűség forszírozása helyett pedig – visszanyúlva a reformáció örökségéhez – az úgynevezett lectio continuát, vagyis egy-egy bibliai könyv folyamatos magyarázatát ajánlja, hiszen így a lelkész „nem fog kacérkodni újságcikkek megvitatásával. Nem irányítja az esetleges helyi pártverseny. Nem »felel« meg valakinek. Aztán nem gyanúsítható olyan könnyen, hogy ezt a témát, ezt a textust ezért, vagy azért választotta".[167]

A másik fontos következmény inkább hermeneutikai. Darányi éles kritikával illeti az ószövetségi próféciák értelmezésével és aktualizálásával kapcsolatos gyakorlatot. Mint írja: „egy ilyen régi ígéret olyan képlet, ahová sok minden és sok mindenki behelyettesíthető. Mint ahogyan be is helyettesítettünk mi[168] évszázadokon keresztül annyi mindent és annyi mindenkit – főleg az Ótestamentumba. Hisz a legtöbb »alkalmi textus« az Ótestamentumból kerül ki".[169] Míg a „balszárny" prófétai prédikációiban a behelyettesítések alanya általában a „mi" csoport, addig Darányi arra hívja fel a figyelmet, hogy „az Ótestamentum képletébe Krisztus helyettesítendő be", vagyis minden textus olyan kiindulási pont az írásmagyarázó számára, ahonnan Krisztushoz kell eljutni – nem pedig magunkhoz.

A harmadik következmény ebből a Krisztusra irányuló hermeneutikából származik, s eszerint az igemagyarázat célja a teljes, vagyis a meghalt és feltámadt Krisztus hirdetése. Ebből pedig az következik, hogy – szemben Bereczkyék gyakorlatával – „ezt a győzelmet is éppen úgy kell hirdetni, mint a halált, mint a bűnbánatot".[170] Vagyis nem elég a mélységet megmutatni, meg kell mutatni az onnan kivezető utat is. Mint a fenti példák egyértelműen mutatták, ezt az *Igehirdető* konzekvensen meg is valósította.

Ebből a homiletikából többek közt az is következik, hogy az igehirdetés mint egyfajta szakmai tevékenység az exegézis tudományos módszerein keresztül ellenőrizhető, kritika alá vonható. Az igehirdető maga is megértő tevékenységet folytat, s prófétai szerepe alapvetően az, hogy azt adja tovább Isten üzeneteként, amit az Igéből ő maga is megértett. Ezzel szemben az olyan meggyőző prédikáció, mely a prédikátor közvetlen isteni ihletettségére hivatkozik, s – mint Bereczky is – ezt tekinti prófétai szerepe alapjának, nem vonható kritika alá, hiszen az egyet jelentene Isten kritikájával. A kritika, ellenőrizhetőség, a kontroll egyfelől közösségi, másfelől objektív, tudományos alapra helyezésének igénye mögött a háborúkban devalválódott protestáns egyházak megújulási igényét tapinthatjuk ki. Ez az elgondolás ugyanakkor annak a teológiai öntudatosodásnak is része, melyet Ravasz már a negyvenes években is sürgetett,[171] s ami a prófétai szóra hivatkozó, s közben diktatúrává váló egyházvezetéssel szemben a teológiailag – és nem politikailag – megalapozott kritika és ellenállás alapjaként szolgálhatott (volna). Nem véletlen, hogy az ilyen homiletikai tárgyú írások és az ezt demonstráló, Bereczkyre is reflektáló, vele polemizáló szövegek 1947-ben sűrűsödnek meg az *Igehirdetőben*.

167 Darányi 1946, 3.
168 Ez a „mi" utal arra, hogy Darányi nem egyszerűen teológiai igazolást keres a Bereczkyvel szemben megfogalmazott véleményéhez, hanem valóban újfajta homiletikát próbál megfogalmazni. Ez az önkritikát is magába foglaló fogalmazásmód sokszor jön elő a szövegeiben.
169 Darányi 1947, 1.
170 Darányi 1947, 1.

„...most pedig a harag napja van"

1946-ban Bereczky még azt mondja, hogy amennyiben az egyház megmarad a vakság bűnében, úgy Isten még súlyosabb ítéletét vonja magára, melynek vége akár a nemzet halála is lehet.[172] Alig fél évvel később, 1947 márciusában a második – s egyben utolsó – Szabad Tanács megnyitó beszédében már azt írja: „Hangsúlyoztam, hogy elkéstünk. [...] Nem kezdeményeztük a magunk tiszta, bibliai látása szerint [...] az egyház és az állam viszonyának tisztázását. Mi tavaly, a Szabad Tanács múltévi ülésén megütöttük az alaphangot [...] de a dolgok határozott és komoly rendezésére az egyház részéről kezdeményező lépés nem történt. Ítéletes dolognak kell tartanunk, hogy most politikai tényezők részéről vettetett fel a kérdés [...] s az események félelmetesebben igazolnak, mint magunk is gondoltuk volna. Isten sokkal jobban a sarkunkban van".[173] Még ugyanebben a hónapban az *Időszerű próféciák* című előadásában[174] meghirdeti a „harag napját", Isten újabb, még súlyosabb ítéletét, mely rettenetes ítéletet és szörnyű szenvedést hoz.

Bereczky ítéletes próféciáit két körülmény is hitelesíteni látszott. Az egyik nagyon konkrét esemény, melyre ő maga is többször utalt,[175] s aminek bekövetkeztét maga is prófétaságát hitelesítő jelként értelmezte: a párizsi békeszerződés aláírása 1947. február 10-én. Az eseményeket 1947 márciusában a következőképpen kommentálta: „Én nem vagyok az Isten védőügyvédje, én a tanúja vagyok. Ez az Úr Isten szava. Akinek nem tetszik, menjen, veszekedjen vele, nekem hagyjon békét. Miért törte össze ezt az országot? Miért vannak távol foglyaink... vitatkozzon az Úr Istennel, akinek nem tetszik a prófécia. [...] Az Isten sokáig várt. [...] Olyan könnyedén ajándékozott nekünk az első háború után 25 esztendőt, amikor aránylag jólétben éltünk, de Istenhez meg nem tértünk. Akkor *nagyob-*

171 Lásd például Ravasz 1940, 59.
172 Bereczky 1947, 281–282.
173 Bereczky 1947, 303.
174 Bereczky 1947, 314–320.
175 Például a *Mindent!* című, eredetileg a *Református Igehirdetőben* megjelent prédikációjában 1946 szeptemberében. Újraközölve Bereczky 1947, 282–288.

bat ütött. Felhördültek az emberek. Ez volt tavaly nyáron a közvélemény: »Csak nem kapunk a trianoninál rosszabb békét?« Valaki azt kérdezte tőlem, hogy csakugyan Istennél elintézett dolognak gondolom-e azt, hogy rossz békét kapunk. Azt feleltem, hogy biztos vagyok benne. Erre ő azt gondolta, hogy persze, mint politikus értesültem a készülő dolgokról. Nem. Azért vagyok ebben biztos, mivel ismerem Isten módszerét és tudom, hogy ha Ő elkezd ütni, akkor alaposan odavág, és nem hagyja abba, míg eredményt nem ér el."[176] Bereczky prédikációja már hangvételében is egyre növekvő önbizalmáról, pontosabban saját prófétai szerepében való bizonyosságáról tanúskodik, és ezt tovább növelte az a tény, hogy az „események őt igazolták".[177]

Másfelől Bereczkyt igazolták az egyház ellen 1946 nyarától egyre nyíltabban támadások is. Erre utal, amikor az egyház és az állam közötti kapcsolat elkésett rendezéséről ír, ezt a problémát ugyanakkor nem részletezi, hiszen az események alakításában ő maga is tevékenyen részt vett. A tisztújítások befolyásolása, majd a jelentős, nagy múltú Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) elleni eljárás és az egyesület autonómiájának felfüggesztése – párhuzamosan az egyesületek Rajk rendelete nyomán történt felszámolásával –, a fakultatív vallásoktatás bevezetése körüli csaták s végül a Magyar Közösség pere egyértelműen jelezték az egyház mozgásterének drámai csökkenését. A Magyar Közösség-ügyben számos református egyházi vezető ellen is gyűjtött adatokat az ÁVO, s bár ezeket a perben végül nem használták fel, több részlet nyilvánosságra került, ami magában is elegendő volt az egyház megfélemlítéséhez. Jóllehet a per célja elsősorban a kisgazdapárt szétverése és a nemzeti ellenállás megtörése volt,[178] Bárczay Gyula egyháztörténész arra a megállapításra jut, hogy „ha figyelembe vesszük az első letartóztatottakat és az összeesküvés vezetőinek kikiáltott személyiségek egyházi funkcióját [...] és ha arra gondolunk, hogy a koncepciós perbe bevont képviselők közül többen fontos és hű tagjai voltak a református egyháznak [...], nem zárható ki annak a feltételezése sem, hogy az egész üggyel már akkor a református egyház későbbi behódolását is elő akarták készíteni. Az összes, egyházához hű református kisgazdapárti politikus bukását egyedül Bereczky és Péter élte túl".[179]

Az egyház behódolása 1948-ra egyértelművé vált. Ravasz egy összehangolt támadássorozat következtében, melynek Rákosi állt a hátterében, április 28. és május 11. között valamennyi egyházvezetői tisztéről lemondott. Rákosi egyedül Bereczkyt fogadta el utódjaként, akit Ravasz személyes ajánlása és az akkor Magyarországra látogató Karl Barth[180] pártfogása dacára az egyházkerület csak csekély többséggel választott meg püspöknek. Bereczky aktívan működött közre előbb az egyházi iskolák államosításának ügyében az egyház és az állam közötti tárgyalásokon, majd ennek alapján az egyház és az állam viszonyának kérdését „mindkét részről óhajtott békességes és helyes" módon[181] „rendező" *Egyezmény* 1948. október 7-én, alig egy héttel püspöki beiktatását követően történt megkötésében. Az *Egyezmény*t a Zsinat elnöki tisztét Ravasz lemondását követően ideiglenesen ellátó Révész Imre írta alá. Révész látva, hogy az *Egyezmény*ben tett ígéreteket az állam nem tartja be, hitelvesztettnek tartva magát, 1949-ben lemondott. Utána Péter János lett a Tiszántúli Egyházkerület püspöke, Bereczky Albert pedig a Zsinat és az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke.

Bereczky hangja innentől kezdve folyamatosan változik. Püspöki székfoglaló prédikációjában 1948. szeptember 28-án magát szolgának, Isten rabszolgájának nevezi. A rabszolga szó etimológiáját vizsgálva azt az evezős rabszolgára vezeti vissza, akinek egyetlen feladata az, hogy evezzen, majd így folytatja: „micsoda vigasztalás van ebben az egyszerű képben! A kormányon az Úr van, a hajó sorsát ő igazgatja, nekünk csak evezni kell. Félre minden kishitűséggel! Egyszer – hogyne emlékeznénk rá – Krisztus földi életében szegény tanítványai nagyon megijedtek. Nagy vihar volt a tengeren, a hullámok elborították a hajót és ők szinte a végső kétségbeesésből kiáltottak az alvó Jézushoz: »Uram, nem törődöl vele, hogy elveszünk?« És akkor elállt a szél, elsimult a tenger és szegény riadt tanítványok hallották a drága szót, – én hallom most is és bizonyára ti is halljátok mindannyian –: »Mit féltek, ó kicsinyhitűek?« Az evezős szolgának az a kiváltsága, hogy evezhet és azt a hangot mindig hallja."[182] Ez az „optimizmus" hatja át az egyház helyzetének értékelésében beállt szemléletváltását is. 1948. november 25-én kelt első püspöki jelentésében bár még mindig nem látja eléggé őszintének és mindent áthatónak az egyház bűnbánatát, már megfogalmazza a következő évek helyzetértékelésének alapját: „Aki Istennek igazat ad és igazságos ítélete alatt meghajlik, annak abban a csodában van része, hogy az *ítélet* átszelidül *próbatételre*, mert más az egyik, és más a másik. Az egyik a meg nem engesztelt, bűnbánatban nem keresett Isten haragja, akinek »keze még felemelve van«, – a másik a vályúig jutott tékozló fiúnak talán még általa sem tudott, de biztosan készen lévő atyai könyörület [...] Mi alatt vagyunk? Mi, a református

---

176 Bereczky 1947, 318.

177 Bereczky nem használ ki ugyanakkor minden lehetőséget arra, hogy önmagát igazolja. A csehszlovák–magyar lakosságcsere eseményeit például ugyanígy értelmezhette volna a súlyosabb ítélet jeleként, ám ő ezt elhárítja, s azt mondja, hogy ez a csehek bűne, amiért nekik kell majd elszámolni. (Bereczky 1947, 269, 278, 281.) Az, hogy a határon túli magyarság problémáival nem foglalkozik, vagy csak ilyen módon interpretálja, valószínűleg abból következik, hogy Bereczky számára ez, mint a nacionalizmus egyértelmű megnyilvánulása, a megítélt múlthoz tartozik.

178 Kiss 2003, 58.

179 Pap 1992, 45.

180 Karl Barth (1886–1968) evangélikus teológus. A német Hitvalló Egyház mozgalma és az 1934-ben általa kiadott, a fasizmussal szemben állást foglaló barmeni nyilatkozat mögött az egyik meghatározó személyiség. 1935-ben a nácik eltiltották a tanítástól, majd Svájcba menekült, és Bázelben tanított 1962-ig. Szembefordulva a 19. századi liberális protestáns teológiával, főleg Schleiermacherrel, részben Kierkegaardhoz csatlakozva, Isten Szavának abszolút tekintélyét vallotta. Teológiáját ezért is nevezik „újreformátori" teológiának. Gondolatai a teológia minden területén jelentősen befolyásolták a korszak gondolkodását, így homiletikai alkalmazásával találkozunk Darányinál is. Hatása Sárospatakon különösen is jelentős volt, gyakorlati teológiai alkalmazásáról Magyarországon először Imre Lajos írt részletes cikksorozatot a *Sárospataki Református Lapok*ban (Fekete 2013). Barthot második magyarországi látogatásán, 1948 tavaszán Péter János – akkor Tildy Zoltán személyi titkára – kalauzolta, Péter kérésére írta meg Bereczkyt támogató levelét is. Erről tágabb összefüggésben lásd van Norden, 2004.

181 Egyezmény 1949, 12.

182 Bereczky 1953, 12.

egyház? Ítéletben élünk vagy próbatételben? [...] Úgy látom, az egyházra nézve a kegyelemnek *látszó* idők az ítéletidők [...] Különös ellentétképpen az ítéletnek *látszó* idők valójában a kegyelem idői *lehetnek*. Áldott jelek mutatják, hogy *lesznek* is."[183] Bereczky itt saját korábbi „látásával" fordul szembe, hiszen eddig lényegében hamis prófétáknak tartotta azokat, akik az eseményeket nem ítéletként, hanem „másként", olyan korlátként vagy próbaként értelmezték, melyek által Isten vissza akarja téríteni magához elbitangolt nyáját. Sokkal fontosabb azonban az a fordulat, ami abban a nagyon erős igényben ragadható meg, melyet a valóság értelmezésével kapcsolatosan a látszatok szembeállításával megfogalmaz. Nem egyszerűen legitimálja a rendszert, hanem az Isten által adott kegyelmi időnek nevezve szakrális karakterrel ruházza fel. A kegyelmi idő teológiai fogalma olyan időszakot jelöl, melyben egy embernek vagy közösségnek lehetősége van arra, hogy átgondolja az életét, és Istenhez térjen. Ezt az időt, és azokat a külső jeleket, melyek segítenek felismerni az adott idő kegyelmi voltát, ezért általában a transzcendens mutatkozásaként értékelik. A kegyelmi idő felismerése azonban nem köthető össze egyértelműen a külső jelek szokásos „jó" vagy „rossz" meghatározásával, vagyis a béke ideje éppúgy lehet kegyelmi idő, mint a háború, szerencsétlenség, üldöztetés ideje. Bereczky azonban a „kegyelemnek *látszó* időt" egyértelműen az egyház külső állapotához köti, s ennek jegyében beszél azokról az „áldott jelekről", melyek segítségével az egyház felismerheti a jelenben a transzcendens mutatkozását. E korszak beszédeiben és írásaiban[184] ilyen jelekként értelmezi az *Egyezményt*, vagy azt, hogy az egyház megszabadul a megítélt múlt tárgyi és intézményes örökségétől, vagy az új idők által megkívánt új emberek új szívét.

1948 szeptemberében, amikor Bereczky a helyzet átértelmezésével próbálkozik, Darányi Lajos az *Igehirdető*ben *Krisztusban van megmaradásunk* című, október 6-ára írt igemagyarázatában a magyar történelem minden vereségének és porba hullásának értelmét keresve egy olyan gondolatot fogalmaz meg, mely a következő évtizedekben sokak számára válik fontossá.[185] Darányi végérvényesen szakít Bereczky koncepciójával, mely a történelmi eseményekben ítéletet lát, s az egész kérdést a „maradék" fogalom köré rendezi. A maradék a Biblia, s így a teológia egyik kulcsszava. A maradék az egésznek az ítéletek során megmaradt azon részét jelöli, mely egy új kezdet lehetőségét hordozza. Darányi itt Ézsaiás próféta maradékfogalmát használja. Ennek sajátossága az, hogy a maradék nem különbözik lényegesen az elpusztult többségtől, nem különb annál – mint például Illés esetében –, hanem a maradéknak is szüksége van a megtérésre, de ennek megtörténtét maga Isten ígéri meg, aki megszabadítja és össze is gyűjti a maradékot.[186] Bereczky mindig arról beszél, hogy az egész nép, az egész ország vagy az egész egyház még nem tért meg, vagy nem tért meg eléggé. Darányi szerint viszont az egész nem Istenre támaszkodik, hanem magát teszi Istenné. „Az egész nem alkalmas Isten kezében arra, hogy használja és beépítse a maga tervébe", mert az egésznek külön terve, külön célja van. „Az egész nem tér meg." Majd az értelmezést egészen konkréttá téve rögtön hozzá is teszi, hogy „Az egész alatt az egész nemzetet értjük". Az egész leginkább elbizakodottsága, gőgössége miatt alkalmatlan, mert „minden győzelmet számbeli fölénynek tulajdonít. A megkapott kenyérben csak a fokozott gazdasági ismereteket látja [...] Az egész csak a földet látja. Minél nagyobb területet akar belőle. Minél jobban ki akar használni minden területet".[187] Ezért sújt rá Isten a nemzetekre, hogy csak a maradék maradjon meg, az a maradék, mely alkalmas eszköze lesz. „Itt találjuk meg az értelmét annak, hogy Isten miért engedte annyiszor, hogy csak egy maradéknyi legyen a magyar. Akkor sem szólhatnánk semmit, ha Isten büntetésből tördelte volna a magyart annyiszor maradékra. Isten előtti alázattal és bűnbánattal kellene megvallanunk, hogy a büntető Isten igazságosan cselekedett volna. De mennyivel inkább hálával kell ráborulnunk Isten kezére azért a hitért, hogy nem büntetésből tört darabokra és nem büntetésből morzsol le a viharok és orkánok által mindig csak egy maradéknyi kis néppé, hanem azért, mert a maradék neki alkalmatos eszköze."

Darányi tehát nem az ítéletet, hanem a kegyelmet helyezi a helyzetértelmezés középpontjába. Azt írja, hogy „Krisztusban és Krisztus által van maradék voltunkban megmaradásunk, megtérésünk és életünk", vagyis a megmaradásban nem a mi tettünk a lényeges – az, hogy Bereczky szavaival ráboruljunk az ítélő Isten kezére –, hanem az, hogy „Isten Krisztuson keresztül tekint ránk", s ezt meglátva „a nagy vihar utáni maradék mindig alázatosabban tudott ráborulni Isten kezére". Ugyanígy nem az ítélet folytatásaként értelmezi az egyház veszteségeit, hanem úgy, hogy Isten „nem engedi hogy megtartsuk azt, ami kizár az ő igazi szolgálatából. Hanem elveszi azt, ami elválaszt tőle. Maradékra tör". Darányi tehát úgy szakít Bereczky paradigmájával, hogy közben nagyon finoman utal rá, s az ő fogalomkészletéből építkezik. Ugyanakkor, amíg Bereczky negatív attitűdökre (félelem) épít, addig Darányi pozitív attitűdöket (hála) mozgósít.

A keskeny út

Az a finom, de határozott szembefordulás Bereczkyvel, amely Darányi 1948-as szövegében tetten érhető, jól jellemzi a református egyházban az ötvenes években kialakuló helyzetet. Egy 1958-as kimutatás szerint (lásd *1. táblázat*) a református egyházban a kulcsfontosságúnak tekintett pozíciók 73%-át „haladó" személyek töltötték be.

[183] Bereczky 1953, 414. Kiemelések az eredetiben.

[184] Ezeket gyűjtötte össze 1953-ban a *Keskeny út* című kötetben, melyet azzal a nem titkolt szándékkal adott közre, hogy testvéri segítséget adjon az időben helyesen élni akaróknak. Mint írja: „Azt remélem, hogy keresztyén embereknek segítséget fog nyújtani abban, hogy azt az utat, amelynek igaz, Isten kedve-akarata szerint való voltát évek óta »alkalmas és alkalmatlan időben« vallottam: a *magukénak* vallják." (Bereczky 1953, 7. Kiemelés az eredetiben.)

[185] Darányi 1948, 63.

[186] Lásd Nagy 1995, 153–154.

[187] Az elemzésben csak a szöveg fő gondolati szálával foglalkozom, ám fontosnak tartom, hogy Darányi úgy szól az aktuális problémákról, hogy közben történelmi perspektívába állítja azokat. Nemcsak az aktuális politikai rendszer kritikáját fogalmazza meg, hanem az egyház múltban elkövetett hibáiról is ír.

1. táblázat. Jelentés az egyházak kulcsfontosságú pozícióiról

	Kulcspozíciók	Ellenforradalom előtt haladó személyekkel betöltve	Ellenforradalom után elveszítve	Jelenleg haladó személyekkel betöltve
római katolikus	606	257	57	282
református	150	110	31	117
evangélikus	30	24	13	25

Forrás: Fodorné 2006, 103.

Ennek ellenére Horváth János, az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnöke egyik 1953-ból származó jelentésében azt írja, hogy „a protestáns egyházakban az alsópapság jelentős részének állásfoglalása nem egyezik főpapjaik magatartásával",[188] s ugyanerre az álláspontok közötti különbségre emlékszik Pásztor János[189] is: „mély szakadék volt az egyházkormányzat és a »lelkészkedő alsópapság« között. De a »földalatti egyház« útját nagyon kevesen választották. Ennek egyik oka az, hogy meg lehetett találni a nemet mondás lehetőségeit nehéz helyzetekben. Bár hely és idő szempontjából óriási különbségek voltak".[190]

Az egyház tehát nagy szakadékoktól indult el a két világháború közt, s újabb nagy szakadékok keletkeztek rajta az ötvenes években. Az egyházszervezeten belüli törések elmélyüléséhez hozzájárult az az elv, amelyet hallgatói kérdésére Török István debreceni teológiai tanár – a református egyház lokális szerveződésének hosszú hagyományára utalva – úgy fogalmazott meg, hogy „az egyházban az történik, ami a gyülekezetekben történik",[191] így a lelkészek felelőssége az, hogy a felső vezetés által meghatározott játéktérben mégis a gyülekezetek érdekében dolgozzanak. Jóllehet Bereczky püspöki székfoglalójában azt ígérte, hogy újra felteszi a Révész Imre által korábban már feszegetett kérdést, hogy „zsinat-presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház", s levonja ennek konzekvenciáit az egyházalkotmányra nézve, ám sokkal fontosabbnak és időszerűbbnek találva az „egyház Ura" által időközben feltett kérdést – „az *én* egyházam-e a magyar református egyház?" – végül a korábbinál jóval centralizáltabb, püspöki vezetést érvényesített.[192] A Bereczky és a kulcspozíciókba kerülő „új szívű", „haladó" új vezetők által felépített formális egyházszervezetben – a hely és idő, illetve az egyes lelkészek döntései függvényében – a Török által megfogalmazott informális viszonyok jellemezték az egyház életét.

A szakadék azonban nemcsak az egyház vezetése és a lelkészi kar között volt meg, hanem sok helyen a lelkészeket és az egyháztagokat is elválasztotta. Egyik interjúalanyom elmondása szerint az 1950-es években a debreceni teológián Békefi Benő azt tanította, hogy aki segítséget nyújt egy kuláknak, az bűnt követ el. A lelkészeknek pedig ezt az álláspontot kell képviselniük mind a szószéken, mind pedig személyes példaadásukkal.[193] Jóllehet, mint interjúalanyom is elmondta, ezt a „tanítást" a hallgatók a legtöbb esetben nem követték, mégis az, hogy az egyház hivatalosan nem állt ki a tagságának jelentős részét kitevő parasztság védelmében sem a szövetkezetesítés, sem a „kulákok elleni harc" folyamatában, azt eredményezte, hogy egyre többen fordultak el az egyháztól.

Az 1945 és 1948 közötti időben az állam fokozatosan szorította egyre szűkebb keretek közé az egyházat, s az egyházon belül is fokozatosan derült csak ki, hogy mi történik, s – úgy az egyházon kívül, mint belül – kinek mi a szándéka. Ebben a helyzetben Bereczky magatartását sokszor úgy értelmezik, mintha kezdettől fogva az lett volna a szándéka, hogy az egyházat a kommunizmus igájába hajtsa. Bereczky maga is számos esetben hivatkozik arra, hogy ő mindig ugyanazt mondta, ez prófétai identitásának egyik fontos eleme, ami többször külső megerősítést is nyert. A *Két ítélet között* című kötete 1947-es megjelenésekor például Czegle Imre a kötet rövid ismertetőjében Bereczky hitelességével kapcsolatban a következőket írja: „azt is jellemzőnek tartjuk, hogy mi a szerző Isten akaratához való engedelmességét töretlennek látjuk. Az engedelmesség intenzitása változhatott az idők folyamán, vonala hullámozhatott, de meg nem tört. Az első rész prédikációinak és előadásainak hangja konszonáns a maiakéval. Jól esik ezt ma olvasni, amikor annyi tört felfogású és gondolkozású embert ismerünk. A könyv lapjaiból olyan hang szól hozzánk, amely ugyanaz volt tegnap, mint ma".[194] Ravasz és Révész, mint láttuk, már '45 végén sejti, hogy Bereczky és köre vezető pozíciót szeretne szerezni az egyházban, s utólag ezt az „előre megfontolt szándékot" erősíti meg az az 1956 nyarán, a politikai rendőrség számára készült jelentés is, mely egy a tágabb egyházvezetéshez tartozó, egykor nagy tekintélyű lelkipásztortól származik, aki szerint „a felszabadulás után Bereczky kétirányú munkát fejtett ki. Az egyházban egy reformmozgalmat szervezett, melyről azonban nem merte még bevallani, hogy politikai céljai vannak, és a saját követői is zavarban voltak céljai felől. Ettől a mozgalomtól – amint Tildy e sorok írójának mondta – egyházszakadást vártak".[195]

Bereczky teológiai gondolkodásának sommás értékelései is ezt a képet erősítik. Kétségtelen, hogy – mint Kiss Réka írja – az ő „nevéhez fűződik annak a teológiai tanításnak a meghirdetése és hivatalossá tétele, amely végső soron legalizálta az egyháznak a diktatúrát kiszolgáló magatartását",[196] ugyanakkor e „végső soron" mégis nagyon hangsúlyos. 1948 utáni püspöki működéséről szólva Gombos Gyula megjegyzi ugyanis,

188 Idézi Kiss 2006d, 1382.

189 Pásztor János (1925–2007) lelkész, teológiai tanár. 1943-tól 1947-ig a Budapesti Református Teológiai Akadémia, 1945 és 1947 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának hallgatója. 1945–1947-ben további tanulmányokat folytatott az edinburghi, majd a manchesteri egyetemen, 1964 és 1965 között pedig a Princetoni Teológiai Szemináriumon. 1950-től 1952-ig volt segédlelkész a budapesti Kálvin téren, majd 1970-ig lelkész Szentendrén. 1970 és 1976 között a kenyai Limuru város teológiai főiskoláján tanít. 1976-tól 1987-ig a Debreceni Református Teológia tanára. 1987-ben a Columbia Egyetemen tanít, 1990–1991-ben a Bécsi Egyetem vendégtanára. 1988-tól 1998-ig a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára.

190 Pásztor 1990, 121.

191 Interjú N. A. református lelkésszel.

192 Bereczky 1953, 410.

193 Interjú N. A. református lelkésszel.

194 Czegle 1947, 80.

195 Idézi Kiss 2003, 61.

196 Kiss 2006b, 616.

hogy bár Bereczky továbbra is megmaradt központi figurának, de „aki ismeri őt, jól tudja, hogy még kigondolni sem lett volna képes, nem véghez vinni, ami e tíz esztendő alatt formát öltött. Bereczky betegségtől elnyűtt, fáradékony, naiv ember, nem politikus természet,[197] nem sok érzéke van a taktikához, manőverezéshez s általában hatalmi szerkezetben való gondolkodáshoz. Mindehhez ott volt a környezete, mely szinte észrevétlenül fonódott köréje".[198]

Bereczky teológusként sem volt igazán jelentős, szisztematikus gondolkodó, mindig álltak körülötte olyanok, akik profetikus felismeréseit rendszerbe tudták szervezni. Az első időkben ilyen volt például Békefi, majd 1954-ben bekövetkezett haláláig Bereczky teológiai biztosítéka, háttere Victor János volt. Mindez természetesen nem csökkenti Bereczky felelősségét abban, hogy püspöksége alatt a református egyház a párt egyházpolitikájának kirakatává, „zászlóshajójává" vált. Révész Imre 1945. március 13-án találkozott Rákosival. Másnap Ravaszhoz írt levelében említi, hogy Rákosi „kifogás tárgyává tette azt, hogy sem Te, sem én nem védelmeztük eléggé »a feljebb való esztendőkben« a (soi-disant) demokráciát, viszont a református egyháztól, mint kifejezetten »a magyarság és a szabadság egyházá«-tól, a magyar közszellem átformálására demokratikus és charitativ irányban sokat várna".[199] Bereczky megfelelt ezeknek az elvárásoknak, s olyan vezető lett, akit – Ravasz szavaival – az állam megnyert a maga szövetségesének, „s annak az akaratát képviselte az egyházzal szemben, ahelyett, hogy az egyházat képviselte volna az állammal szemben".[200]

Az 1950-es évekből vagy később visszafelé tekintve valóban mintha egyfajta organikus fejlődést látnánk, ez azonban a negyvenes évek végétől előrehaladva nem egy eleve elrendelt irányt jelent.[201] Bereczky gondolkodása már egyházvezetői tevékenysége során radikalizálódik, s az, hogy igyekszik teológiailag – vagy inkább az egyházi nyelv terminusait használva – igazolni „a kommunista párt hatalmi berendezkedésének súlyos lépéseit, s éppígy esetenként a napi politikai változásokat",[202] egyértelműen az ötvenes évekre jellemző. Ugyanígy kezdetben egyáltalán nem vetett el mindent az egyház múltjának értékeiből, és elképzelhetetlennek tartotta például az iskolák feladását is.[203] Bereczky hatalomra kerüléséig útkereső, s – kivált 1946 nyaráig – nemcsak vagy alapvetően nem a hatalomra kerülés útját kereste, hanem folyamatos reflexiókon keresztül azt, hogy miként lehet fenntartani és újrafogalmazni az adott és gyorsan változó helyzetben a református identitást. Bereczky ekkor még a kevés hitelesnek tekintett[204] egyházi szereplő közé tartozott, s még a vele szemben mindig kritikus Gombos sem vitatja el őszinteségét, jóllehet jóhiszeműségét sokszor erősen kétségesnek tartja.[205] Ez az őszinteség azonban a hatalomra kerülő Bereczkyből végül teljesen eltűnik.

[197] Abban, ahogy Gombos Bereczky 1945 utáni politikai pályafutását értékeli, szintén a naivság és az „amatőrség" motívuma dominál. (Gombos 1992, 19.)

[198] Gombos 1992, 36.

[199] Idézi Kiss 2003, 41.

[200] Ravasz 1988, 269.

[201] Bereczky értékelésével kapcsolatban fontos probléma a visszatekintés abszolutizálása. Jóllehet ennek – például etikai szempontból vagy a jelen múlttal szemben történő megalapozása okán és hosszú távú tendenciák megrajzolásakor – van létjogosultsága, azonban meg is nehezíti az események megértését. Bogárdi Szabó István például Bereczkyt az egyházi konszenzus alapján úgy nevezi meg, mint a „szolgáló egyház" teológiája előkészítőjét (Bogárdi Szabó 1995, 85). Hozzá kell azonban tennünk, hogy a diktatúrát valóban hosszú távon kiszolgáló, s ezt a viszonyt stabilizáló „szolgáló egyház teológiáját" 1958 után kialakító Bartha Tibor nem is vállalja a kontinuitást Bereczky teológiájával. Ennek nemcsak az lehet az oka, hogy Bartha már egy megváltozott helyzetben dolgozik, hanem az is, hogy Bereczky reflexív, az ébredéshez őszintén kötődő, nem rendszerépítő gondolkodása számára nem volt megfelelő. A visszatekintő értelmezés még sajátosabb eredményre vezet, amikor ugyancsak Szabó Victor János – a korszak egyik legfontosabb teológusa – életművét értékelve megkockáztatja azt az óvatos állítást, hogy Victor „teológiai gondolkodói útja a negyvenes évek végén lezárult, s abban 1948 után egy új szakasz kezdődött..." (Bogárdi Szabó 1995, 74), holott Victor 1948 utáni, vagyis egyértelműen a Bereczky-féle koncepciót támogató írásaiban ő maga is felfedezni véli a folyamatosság szálait. Ugyancsak ebből a szempontból fontos rámutatni arra, hogy az itt tárgyalt problémákkal foglalkozó szakirodalomban alapvető hivatkozásnak számító Gombos Gyula – akinek Bereczky-értékelését átveszi Szabó és mások is – nem csupán visszafelé értelmezi Bereczkyt, hanem teológiájának értelmezése

Bereczky tehát tulajdonképpen egyházkormányzóként lépett át azon a „szoros kapun", s indult el a valóságkonstrukció nagyon direkt és „keskeny útján", melyen azután minden politikai döntést mint „áldott jelet" kellett értelmezni. Ennek a keskeny útnak, mint írja, „egyetlen alaptörvénye van, a *szolgálat*. [...] Mesterünk azt mondta, hogy nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy Ő szolgáljon, s adja életét váltságul sokakért [...] A keskeny út a magunk halálba adásának, a magunk odaszentelésének útja, bizony, gyakorlatilag a kereszt útja".[206] Ezzel az értelmezéssel azonban – annak ellenére, hogy látszólag a legfontosabb dimenzióját emeli ki – nagyon távol kerül a szolgálat összetett fogalmától, s a papi dimenzió kiemelésével párhuzamosan a többi dimenziót teljesen leépíti, negligálja.

Az egyház belső nyelvének átformálása, az alapfogalmak jelentésének megváltoztatása az egyházi életet meghatározó törvényeket is elérte. Az 1952-ben – már Bereczky elnöklete alatt – a Zsinat által meghozott Missziói szabályrendelet, mely gyakorlatilag a templom falai közé zárta az egyház munkáját, látszólag a misszió és az evangelizáció – ezzel az ébredési mozgalom – győzelmét hozta el, hiszen első ízben emeli az evangelizációt az egyház missziói programjának központjába. A misszió meghatározásában viszont a fő motívum az, hogy annak feladata a gyülekezetek felkészítése a „jó szolgálatára", ez pedig nem jelent mást, mint a szocialista társadalom építésében való alázatos részvételt.[207] A misszió, az evangelizáció, s ezekkel együtt a hozzájuk kapcsolódó bűn, bűnbánat, megtérés, kegyelem, megszentelődés, szolgálat fogalmai, mint láttuk, hosszú ideje központi

során elsősorban az ötvenes években írt szövegeire támaszkodik, s azokat vegyíti a korábbiakkal. Elemzése így koherens, de nem reflektál Bereczky gondolkodásának fejlődésére (Lásd Gombos 1992, 50–57).

[202] Kiss 2006c, 1360.

[203] Colijn 1997, 27.

[204] Bereczky hitelességének fontos összetevője egyfelől a második világháború során az embermentésben vállalt szerepe (lásd Majsai 1999), illetve Barth támogató nyilatkozata 1948-ban.

[205] Gombos 1992, 61.

[206] Bereczky 1953, 323.

[207] Missziói szabályrendelet 1952, 6–8.

szerepet játszanak a református vallásos gondolkodásban. Jelentős mértékben befolyásolták a két világháború közötti belmissziós mozgalomban, s kivált az 1946-ban kibontakozó, jelentős vallásos megújulási hullámban érintetté váló emberek valóságképét, létezéssel kapcsolatos általános koncepcióit és attitűdjeit, hiszen leírják az úgynevezett „ó-emberből" „új vagy újjászületett emberré" válás, a régiből „új életre születés" útját, s egyben társadalmi programot is jelentenek. Ezek a fogalmak kapnak radikálisan új tartalmat. Jóllehet igazat kell adnunk Bogárdi Szabó Istvánnak abban, hogy ezzel nem jött létre a szó szoros értelmében vett koherens teológiai rendszer, ugyanakkor maguk a fogalmak mégis rendszerré álltak össze. E rendszer segítségével határozta meg az egyház új vezetése a világ- és önértelmezés alapvető attitűdjeit, miközben kialakította az egyház szocialista társadalomban való létezésének általános koncepcióit, és megpróbálta ezeket a koncepciókat a transzcendensre hivatkozva a tényszerűség olyan aurájába öltöztetni, amelyben a szóban forgó attitűdök és a hozzájuk kapcsolódó motivációk egyedülállóan valóságosnak és kizárólagosan helyesnek tűntek, s ezzel legitimálták az egyházvezetés tetteit és törekvéseit.

A korszak egyik legnagyobb kérdése az, hogy a tanulmányom elején említett, egymásra rétegződő kommunikációs színtereken mi szűrődött le ezekből a koncepciókból a lokalitások szintjére, hogyan jelent meg ott, és hogyan épült – vagy nem épült – be az egyházat lényegében alkotó hívek mindennapi életét meghatározó felkészültségek közé. A kérdés megválaszolásához kiterjedt kutatásokra van szükség. Többen úgy vélik, hogy az egyházvezetés által teremtett látszatvilág[208] lényegében nem érintette mélyen a lokális életvilágokat. Ez a rendszer ugyanakkor értelmezhetővé teszi az olyan mondatokat, mint amilyet egy bányászgyülekezetben egy ismerős fiatalember mondott 1950-ben Bereczkynek: „tudom, hogy nagytiszteletű úr örülni fog velem, hogy én egészen megtértem Jézus Krisztushoz, és sztahanovista lettem".[209]

Felhasznált irodalom

„Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia." Részletek a református püspökök közös pásztorleveléből. *Élet és Jövő,* 1945 (12) 8. 1.
Balázs Károly 1998: *Újszövetségi szómutató szótár.* Budapest, Logos Kiadó.
Balázs Tibor 2011: Szabó Zoltán, a teológus és politikus. Egy karrier a Horthy-korszakban. *Zempléni Múzsa,* 2011/4. 5–15.
Baráth Béla 2002: Szubjektív egyháztörténelem. *Zempléni Múzsa,* 2002/2. 85–88.
Barcza József 1989: Révész Imre két publikálatlan levele. *Confessio,* 1989/4. 118–119.
Bárczay Gyula 1986: Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve. In Bárczay Gyula: *Harminc év. 1956–1986.* Bern, Európai Magyar Szabadegyetem. 328–363.
Bárczay Gyula et al. 1989: Hitvalló nyilatkozat. *Confessio,* 1989/2. 118–121.
Bartha Tibor 1977: Egyházak a szocializmusban. *Confessio,* 1977/1. 7–37.
Békefi Benő 1946: Az ébredés utonállói. *Magyar Református Ébredés,* 1946/11. 3.

[208] Lásd Fodorné 2006, 13.
[209] Bereczky 1951, 70.

Bereczky Albert 1946: Mit mond az Úr Isten? *Sárospataki Igehirdető,* 1946/3–4. 12–13.
Bereczky Albert 1947: *Két ítélet között.* I–II. kötet. Budapest, Evangéliumi Megújulás Munkaközössége.
Bereczky Albert 1951: *Ajtónyitás. Bereczky Albert gyülekezeti igehirdetései.* Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.
Bereczky Albert 1953: *A keskeny út. Igehirdetések, előadások, cikkek.* Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.
Bíró Sándor–Szilágyi István (szerk.) 1949: *A Magyar Református Egyház története.* Budapest, k. n.
Bogárdi Szabó István 1990: A belső vérzés hosszú időszaka. A „szolgálat teológiája" mint a Magyarországi Református Egyház nyomorúságának tükröződése. *Confessio,* 1990/1. 111–119.
Bogárdi Szabó István 1995: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között.* Debrecen, Ethnica.
Bölcskei Gusztáv 1999: A magyarországi református teológiai munka fél évszázada szociáletikai megközelítésből. In Barcza József–Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990.* Sárospatak, k. n. 191–200.
Colijn, Jos 1997: *„Kicsoda ellenünk?" Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben.* Kiskunfélegyháza, Kiskunfélegyházi Egyesült Protestáns Egyház.
Czegle Imre 1947: Két ítélet között. *Sárospataki Igehirdető,* 1947/9. 80.
Csohány János 2003: Békefi Benő két egyházkormányzati levele 1957 elejéről. *Egyháztörténeti Szemle,* 2003 (4) 2. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-bekefi.htm 2015. október 26.
Darányi Lajos 1944: Valóban elég! *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 16. 61–62.
Darányi Lajos 1946: Igehirdetés, pásztorkodás. *Sárospataki Értesítő,* 1946 (6) 18. 2–3.
Darányi Lajos 1947a: A még nem eléggé járt út. *Sárospataki Igehirdető,* 1947/7. 1.
Darányi Lajos 1947b: Mit akarsz, Uram? *Sárospataki Igehirdető,* 1947/8. 64–66.
Darányi Lajos 1948: Krisztusban van megmaradásunk. *Sárospataki Igehirdető,* 1948/8. 63.
Dunántúli Protestáns Lap, 1909 (20) 8. 125–127.
Egyezmény. *Református Egyház,* 1949 (1) 2. 12–13.
Enyedy Andor 1944a: Pásztorlevél a tiszáninneni református egyházkerület valamennyi hívéhez. *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 1. 1–2.
Enyedy Andor 1944b: Mit tegyünk? *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 38. 1.
Enyedy Andor 1945: Áldás – békesség. *Sárospataki Református Lapok,* 1945 (50) 1. 2.
Enyedy Andor 1946a: Püspöki jelentés 1946. június 12. *Sárospataki Értesítő,* 1946. június 18. 1–2.
Enyedy Andor 1946b: Kedves Lelkésztársaim! *Sárospataki Értesítő,* 1946. november 16. 1–2.
Erdős Kristóf 2011: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata. In J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek.* Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet–Szent István Társulat. (Pázmány Történelmi Műhely Történelmi Tanulmányok, 3). 310–331.
Fazakas Sándor 2002: *„Új egyház felé." A második világháború utáni református egyházi megújulás teológiai konzekvenciái.* Debrecen, k. n.
Fejes Sándor 1945: Hitvallás a hitvalló egyházról. *Dunántúli Protestáns Lap,* 1945 (56) 6. 22–24.
Fekete Károly, dr. 2013: *Karl Barth és a magyarországi gyakorlati teológia.* gyakorlatiteologia.hu http://www.reformatus.hu/data/siteattachments/2/2013/1/27/Fekete_Karoly_barth_magyargyakth.pdf 2015. november 14.
Fodorné Nagy Sarolta 2006: *Történelmi lecke. A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény" megkötésének előzményei és hatása különös tekintettel a nevelésre.* Budapest–Nagykőrös, Dunamelléki Református Egyházkerület.
Füsti-Molnár Szilveszter 2008: *Ecclesia sine macula et ruga. Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary especially after 1989/90.* Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia.
Geertz, Clifford 2001: A vallás mint kulturális rendszer. In Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Szerk. Niedermüller Péter. Budapest, Osiris Kiadó. 72–118.

Gergely Jenő 1995: Az egyházak Magyarországon az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakában (1944. december – 1945. november). In Feitl István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945.* Budapest, Politikatörténeti Alapítvány.
Gombos Gyula 1992: Szűk esztendők: a magyar kálvinizmus válsága. In Gombos Gyula: *A történelem balján 2.* Budapest, Püski Kiadó. 5–106.
Harsányi Sándor 1914: *Legyetek józanok és a „Bor" szó a bibliában.* Budapest, Kókai Lajos bizományos kiadása.
Horváth Erzsébet 2014: Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. *Vigilia,* 2014 (79) 3. 188–196.
Horváth Krisztina 2006: Koncz Sándor egyházi pere. Bevezető tanulmány és dokumentumok. *Zempléni Múzsa,* 2006/2. 36–51.
Kálvin János 1910: *A keresztyén vallás rendszere.* II. kötet. Pápa, Református Főiskolai Nyomda.
Kenyeres Ágnes (szerk.) 2001: *Magyar életrajzi lexikon. 1000–1990.* CD-ROM. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
Kiss Réka 2001: Egy fejezet a református egyház szociális programjának alakulásából. A Magyar Evangéliumi Munkásszövetség (1938–1947). *Protestáns Szemle,* 2001 (10) 4. 207–238.
Kiss Réka 2003: A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkben (1945–1948). *Századvég,* 2003/28. 39–68.
Kiss Réka 2006a: Ravasz László püspöki működése. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* II. kötet. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 537–578.
Kiss Réka 2006b: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* II. kötet. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 601–620.
Kiss Réka 2006c: Református ébredés Budapesten. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* II. kötet. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 1343–1368.
Kiss Réka 2006d: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* II. kötet. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 1369–1424.
Kiss Réka 2006e: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* II. kötet. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 591–600.
Kiss Réka 2007: Protestánsok lehetőségei Magyarországon – az „oszd meg és uralkodj" elve és gyakorlata. In: Balogh Margit (szerk.): *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Felekezetek, egyházpolitika, identitás. – Konfesie, cirkevna politika, identita.* Budapest, Kossuth Kiadó. 189–200.
Kocsis Elemér 1974: Huszonöt év teológiai fejlődésének fontosabb vonásai. *Református Egyház,* 1974 (26) 2. 31–34.
Kocsis Elemér 1977: Út a szolgáló egyház teológiájáig. *Confessio,* 1977/1. 39–47; 1977/2. 143–151.
Koncz Gábor, dr. 2009: Dr. Koncz Sándor. *Napút,* 2009/9. 70.
Koncz Sándor 1947: Missziói hadjáratra készülünk. *Sárospataki Igehirdető,* 1947/7. 55.
Kónya István 1988: *A „keskeny úton" a „szolgáló egyház" felé.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Korpics Márta–P. Szilczl Dóra 2007: Miért kommunikáció, miért szakrális? In Korpics Márta–P. Szilczl Dóra (szerk.): *Szakrális kommunikáció.* Budapest, Typotex. 11–30.
Kósa László 2009: Protestantizmus és magyar művelődés. In Kósa László: *Tartozni valahová. Cikkek, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról.* Kolozsvár, Koinónia Kiadó. 68–79.
Kósa László 2010: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején. *Théma,* 2010/1–2. 1–47.
Kovács Bálint 1990: Pap Béla, a mártírsorsú lelkipásztor (1907–1957). *Confessio,* 1990/2. 84–94.
Kováts J. István 1933: *A keresztyénség és társadalmi kérdések.* Budapest.
Kozák Péter 2015: *Barcza József.* http://nevpont.hu/view/2612 2015. november 14.

Kövér Pál 1944: Az aktuális Ige. *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 23. 1–2.
Ladányi Sándor 1997a: A református egyház (1919–1944). In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században.* II. kötet. *Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság.* Szekszárd, Babits Kiadó. 363–374.
Ladányi Sándor 1997b: A református egyház a koalíció éveiben (1945–1948). In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században.* II. kötet. *Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság.* Szekszárd, Babits Kiadó. 417–432.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk., kiad.) 1912: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* Első rész. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, Athenaeum.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk., kiad.) 1932: *Az 1930. évi népszámlálás.* 1. rész. *Demográfiai adatok, községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Budapest, Stephaneum.
Majsai Tamás 1999: Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához. In Hamp Gábor–Horányi Özséb–Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról.* Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság. 179–211.
Makkai Sándor 1946: Isten országáért. *Sárospataki Igehirdető,* 1946/3–4. 8–11.
Missziói szabályrendelet. *Református Egyház,* 1952/5. 6–8.
Nagy Antal Mihály 1995: Maradék. In Dr. Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon.* Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 155–156.
Nagy Károly Zsolt 2009: Dunamellék – A lélek ereje a statisztikákban. In Farbaky Péter–Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Budapesti Történeti Múzeum 2009. október 30 – 2010. február 15. Kiállítási katalógus.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. 134–139.
Nemzetgyűlési napló 1924: A nemzetgyűlés 222. ülése 1924. évi január hó 15-én, kedden. In *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. 19. kötet.* Budapest, Athenaeum.
Norden, Günther van 2004: Karl Barth politikai állásfoglalásai a II. világháború után. *Vigilia,* 2004/10. 743–752.
Pap Béla 1934: *Társadalmi rendszerváltás: Evangélium.* Budapest, Magyar Út Könyvek.
Pap Béla 1946: Ítélet alatt. *Sárospataki Igehirdető,* 1946/3–4. 14–15.
Pap Béla 1948: Egyet cselekszem. *Sárospataki Igehirdető,* 1948/8. 64–65.
Pap László 1992: *Tíz év, és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez.* Budapest–Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
Pásztor János 1990: Elvérzés vagy megújulás? *Confessio,* 1990/1. 119–122.
Pungur József 1992: Protestantism in Hungary: The Communist Era. In Sabrina Petra Ramet (szerk.): *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras.* Durham–London, Duke University Press. 107–156.
Rajki Zoltán 2002: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle,* 2002 (3) 2. 74–86.
Ravasz László 1923: *II. püspöki jelentése.* Budapest, k. n.
Ravasz László 1940: *Isten rostájában. Beszédek, írások.* III. kötet. Budapest, Franklin Társulat.
Ravasz László 1941: *XX. püspöki jelentése.* Budapest, k. n.
Ravasz László 1944: *Magamról.* Debrecen, k. n.
Ravasz László 1945: XXIII. és XXIV. püspöki jelentése. Budapest, k. n.
Ravasz László 1988: Memorandum a református egyház helyzetéről 1956 nyarán. In Bárczay Gyula (szerk.): *Válogatott írásokat 1945–'68.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 269–273.
Révész Imre 1990: *Vallomások.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
Sándor Endre 1995: Darányi Lajos az igehirdető. *Sárospataki Református Lapok,* 1995 (48) 3. 11–12.
Schultz A. 1918: Jánosi Zoltán: Papi dolgozatok. *Theológiai szaklap és könyvújság,* 1918 (16) 6–7. 180–181.
Sebestyén Jenő 1920: Marx-e vagy Krisztus? *Kálvinista Szemle,* 1920 (1) 1–2.

SRL 1944: Beszámoló. *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 8. 31.
Szabó Dezső 1913: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat,* 1913 (6) 14. 118–121.
Szabó Lajos 1946: „Hozd vissza a mi foglyainkat!" *Sárospataki Igehirdető,* 1946/3–4. 16–17.
Szabó Zoltán 1946: Ige: a cselekedet szava. *Sárospataki Igehirdető,* 1946/3–4. 1.
Szolgálat és nem vezérség. *Sárospataki Református Lapok,* 1944 (39) 7. 25.
Szűcs Ferenc 2000: Református identitás ma. *Théma,* 2000/1. 13–19.
Telegdy Imre 2012: Múló emlékek Sárospatak egyházi sajtójáról és Enyedy Andorról. *Stádium. Társadalmi és Kulturális Hírlap,* 2012 (1) 4. 5.
Thoma László 2013: *Hazafelé.* http://www.gref.hu/hu/igehirdetes/nezzetek-jezusra-igehirdetes-sorozat/hazafele/ 2015. október 15.
Török István 1985: *Dogmatika.* Amsterdam, Free University Press.
Varga Zsigmond (szerk.) 1992: *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

KISS RÉKA

Szorításban: református helyzetértékelés a második világháborút követően

1945-ben Magyarország helyzetét alapvetően két tényező határozta meg: a totális világháborús vereség és a szovjet katonai megszállás. Az esztendő elejére az ország jóformán kettészakadt. A németek által megszállt főváros és nyugati országrész a nyilas diktatúra utolsó hónapjait nyögte, a keleti országrésznek pedig az országot a német megszállástól és a nyilas rémuralomtól megszabadító, ugyanakkor megszállóként berendezkedő Vörös Hadsereg irányítása alatt kellett megkezdenie az élet újjászervezését. A háború nemcsak óriási pusztulást és romba dőlt országot hagyott maga után, de a magyar állam gépezete is lényegében széthullott, a társadalom szervezett élete pedig szinte teljesen felbomlott. A Horthy-rendszer bukását és az államszervezet széthullását intézményi szinten, szervezetüket, személyi állományukat, társadalmi beágyazottságukat, a társadalom mindennapi életére gyakorolt befolyásukat viszonylagos épségben megőrizve szinte csak az egyházak élték túl. A „régi rend" összeomlása, „a magyar történelem nagy szakadása" – ahogy Kovács Imre, a korszak kiemelkedő politikus-gondolkodója jellemezte 1944–1945 fordulóját,[1] és az ország szovjet katonai megszállása azonban a Horthy-korszakhoz ezer szállal kötődő egyházakat is gyökeresen új helyzet és nehéz dilemmák elé állította.

Tanulmányomban az 1945-ös sorsfordító esztendő társadalmi és politikai mozgásait egy sajátos egyházi aspektusból, nevezetesen a református egyház szemszögéből vizsgálom. Eltérő jellegű, de egyaránt korabeli egyházi források összevetésével tanulmányom első felében arra keresem a választ, hogy milyen lenyomatot őriznek a fennmaradt írásos források a református gyülekezeteknek és az egyház vezetőinek a szovjet megszállást követő közvetlen tapasztalatairól, az őket elérő információkról, benyomásokról, melyek az egyháziak félelmeit, várakozásait, helykeresését és cselekvési stratégiáit formálták. A tanulmány második felében azt vizsgálom, hogy az egyházvezetés meghatározó szereplői, elsősorban Ravasz László, Révész Imre és Enyedi Andor püspökök miként látták a szovjet megszállás és a mind nyíltabb kommunista térnyerés szorításában a kényszerpályára szoruló református egyház mozgásterének, lehetőségeinek súlyos korlátait. A teljes nyilvánosságnak szánt deklarációk, a korlátozott belső egyházi nyilvánosságnak szánt bizalmas utasítások és az egymás közötti magánlevelezések összevetése jól tükrözi a református egyházi vezetés útkeresésének kényszerű zsákutcáit és kudarcait. A tanulmány harmadik része azt vizsgálja, hogy milyen hely-

[1] Kovács 1990, 5.

zetben érték 1945 kihívásai a református egyházat. Az egyházon belül régóta létező (és az egyházvezetés által is osztott) reformtörekvéseket, a gyökeres társadalmi és egyházi megújulást szorgalmazó különböző egyházi csoportokat, illetve az egyházi pozíciók megszerzésére törekvő, pártpolitikai ellenzéki programot hirdető szűk egyházi ellenzéki kör törekvéseit miként manipulálta és használta ki a kommunista egyházpolitika, és végső soron miként váltak a belső egyházi viták a kommunista befolyás eszközeivé.

Az első tapasztalatok

„A román és orosz kegyetlenkedésről egyre-másra érkeztek a rémhírek. Különösen a lelkészekkel kapcsolatban: a kapufélfára akasztják, a templom falára feszítik stb. [...] Gemzse úgy hosszúságban, mint szélességben a front közepébe esett. Tanácsolták, hogy a lakosság húzódjék el óvóhelyekre. Hozzám pedig eljutott a német tiszteknek ilyen sajnálkozása: »Kár, hogy itt maradt, mert fel fogják akasztani.« [...] Mire ismét este lett a román katonák és [sic!] ideges gyorsasággal futkároztak szét a faluba, hogy hol vannak a németek. Sok mindent elvittek. Az egész faluban ezt csinálták, sőt női sikoly is hallatszott az estén. [...] Házban, padon, magtárakban, istállóban, színben, csűrben, udvaron, szérűn, kertben jöttek-mentek, kutattak, kerestek. Minden lovat, szekeret, kocsit, hámot, zabot, árpát és mindent, ami csak nekik tetszett összeszedték. Azt lehetett megállapítani, hogy szabadrablásuk volt. Két-három nap múlva ezután megérkeztek az oroszok. Ugyanazt csinálták, amit a románok. Mindenütt, még a gyufásskatulyákban is partizánt kerestek. Ez ürügy alatt mindent felhánytak, kihalyigáltak s tetszésük szerint elvittek. Így vitték el a palástomat, felső és alsó ruhákat, zsebórát, borotvát, nagyítót, az egyházi-pénztárból 70 pengőt, és még most sem tudom, hogy mi mindent.

Az nem mondható, sem az oroszra, sem a románra, hogy általában mindnyájan harácsoltak, sőt voltak közöttük igen nemes lelkű és tisztességtudó egyének is, akik elítéltek, és meg is akadályozták a túlkapásokat, zabrálásokat, részvéttel voltak, s igyekeztek jóvátenni a károkat. Azt lehet mondani, hogy a propaganda vadhíreit tekintve kellemesen csalódtunk. Körülbelül négy hétig nem volt sem éjjelünk, sem nappalunk, amíg a front a Tiszánál állott. Azután állandóan jöttek, mentek a lógó katonák. Nőt, szeszes italt kerestek [...]"[2]

A fenti szövegrészlet egy hosszabb beszámolóból származik, melyet a felső-szabolcsi Gemzse község református lelkésze vetett papírra 1945 januárjában. A jelentés egy, a maga teljességében máig kiaknázatlan forráscsoport része. A tiszántúli református püspök, Révész Imre 1944. december 5-én kelt körlevelében hívta fel az egyházkerület lelkészeit, hogy készítsenek beszámolót a frontátvonulás okozta károkról, az egyházközségeket sújtó anyagi és személyi veszteségekről. A püspöki felhívásra az 1945–1946-os esztendő folyamán az egyházkerület 542 egyházközségének csaknem feléből, 255-ből érkeztek be, többnyire a helyi lelkészek által jegyzett, többé-kevésbé részletes összefoglalók, melyek sajátos képet adnak a lokális tapasztalatokról, a frontátvonulásról és a Vörös Hadsereggel történt első találkozásról.[3] A beérkezett egyházközségi jelentések tartalmukat és műfajukat tekintve sokfélék. A rövid, szikár kárjelentéstől egészen az egyes gyülekezeti tagok személyes tragédiáit, vagy éppen a lelkészcsalád sorsát részletesen dokumentáló beszámolókig eltérő mélységű és részletességű tudósítások olvashatók a helyzetjelentések között. A beszámolók tudósítanak a közvetlen harcokról, a szovjet csapatok bevonulásáról, az anyagi károk mellett pedig számba veszik az emberveszteséget és a gyülekezeti tagok esetleges meg- és elhurcolását is. Egyházközségek sora ad számot a megbecstelenített nők sorsáról, illetve a polgári lakosság tömeges elhurcolásáról a Szovjetunióba. Ez utóbbiról a jelentések gyakran pontos adatokkal számolnak be.

A szovjet csapatok megszállásának lefolyása és az atrocitások mértéke vidékenként változott. Egy-egy település sorsát nagymértékben befolyásolta a fronthoz való közelsége, illetve hogy a katonaság átvonulási útján feküdt-e. Gyakorta volt különbség az átvonuló és a tartós megszállásra berendezkedő csapatok viselkedése között.[4] Különösen nehéz helyzetben voltak azok a települések, amelyek többször cseréltek gazdát. A helyi lakosságot sújtó erőszakos cselekmények, atrocitások függtek a különböző katonai egységektől, valamint a parancsnok személyétől. De a fennmaradt beszámolók tartalmát befolyásolta a külső körülmények és az átélt traumák mellett a beszámolót adó lelkipásztor személyes tapasztalata, a hozzá eljutó információk jellege, valamint a lelkész személyisége is. Azaz: mit tartott fontosnak lejegyezni, részletezni, valamint tapasztalatait miként értelmezte. A jelentések forrásértékét növelheti, hogy azok nem az akkor már sok esetben a kommunista párt által kontrollált hivatalos közigazgatás fórumait járták meg, hanem a belső egyházi nyilvánosság közegében születtek, ahol a lelkészek, ekkor még, szabadabban mertek fogalmazni. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy kevés információval rendelkezünk a jelentések beküldésének körülményeiről, bár néhány esetben a kísérőlevelekből következtethetünk, hogy a beszámolók magánúton érkeztek a püspöki irodába. A lelkészi beszámolók köztörténeti és társadalomtörténeti értékét az is növeli, hogy a front átvonulása idejéről írott források alig maradtak fenn, majd pedig, a közigazgatás és a rendvédelmi szervek újjászervezését követően, a kommunista párt térnyerése sok esetben akadályozta, hogy az atrocitások dokumentálásra kerüljenek. Így több esetben az egyházi helyzetjelentés az egyedüli korabeli dokumentuma az adott település lakossága és a Vörös Hadsereg találkozásának.[5]

2 Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (a továbbiakban TtREL) I.1.c. 462–463. Felsőszabolcsi Egyházmegye, Gemzse.

3 A Révész Imre püspök felhívására beérkezett lelkipásztori beszámolókat Szabadi István és munkatársai készítették elő kiadásra. Szabadi 2016. Ezúton köszönöm Szabadi Istvánnak és munkatársainak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget.

4 Hasonló jellegű katolikus egyházi kárjelentések feltárásához és közreadásához lásd Mózessy 2004; Perger 2005; Muhi–Várady 2006; Varga 2015.

5 A szovjet megszállás lakossági tapasztalattörténetének írásos forrásai alapján történő rekonstrukciójához és a fennmaradt források kritikájához lásd még L. Balogh 2015, 49–57, illetve Bánkuti Gábor tanulmányát ebben a kötetben.

A jelentések forrásértékét az is erősítheti, hogy a helyi viszonyokat jól ismerő lelkipásztor olyan eseti megfigyeléseket, észrevételeket is rögzíthetett, amelyek új szempontokkal árnyalhatják a szovjet hadsereg és a helyi lakosság kapcsolatáról alkotott képünket. Erre példa a nagykállói lelkész beszámolója a nőket ért tömeges nemi erőszakról. „Borzalmat keltő volt a bántalmazott nők nagy sorozatának az Elmegyógyintézetben való megjelenése. A személyeket nem válogatták meg: áldozatul estek 13 éves leánykától kezdve 50-60 éves nők is, de nagy előszeretettel keresték az általuk burzsujoknak nevezett inteligensebb nőket. Sokan estek ilyenek is áldozatul."[6] Egykorú források és későbbi visszaemlékezések sora támasztja alá, hogy a Vörös Hadsereg megjelenésével nők, köztük fiatal lányok is, tömegesen, válogatás, így életkorra való tekintet nélkül váltak nemi erőszak áldozatává. A nagykállói lelkész jelentése azonban egy új aspektusra, az „osztályszempont" szerinti válogatásra mutat rá, ami arra is utalhat, hogy adott esetben a nőkkel szembeni erőszak nemcsak a szabadjára engedett hadsereg brutalitásának a következménye volt, hanem egyúttal az ellenségnek tekintett társadalmi réteggel szembeni célzott megtorlás, megfélemlítés eszköze is lehetett.

A fent idézett gemzsei lelkipásztori beszámoló pedig azért figyelemreméltó, mert a Vörös Hadsereggel szembeni vészterhes egyházi várakozások és az első közvetlen benyomások közötti sajátos feszültségre/bizonytalanságra világít rá. Hiszen az 1919-es kommün egyházi tapasztalatai, majd a Szovjetunió kegyetlen egyházüldözéséről szóló, a világháborús propagandát is uraló hírek, végül pedig a már megszállt erdélyi területekről érkező menekültek beszámolói[7] egyaránt a megszálló hadsereg nyílt terrorját, kíméletlen vallás- és egyházüldözését vetítették előre. A trianoni határokon belül azonban a szovjet megszállást, a tömeges brutalitás ellenére, nem követte azonnali, szervezett, likvidáló szándékú, nyílt egyházellenes támadás. Az egyházi személyek – az előzetes félelmekkel szemben – nem váltak tömeges áldozataivá a Vörös Hadsereg megjelenésének, nem zárták be a templomokat, sőt, ahogy arra a fennmaradt lelkészi beszámolók némelyike külön is kitér, a helyi szovjet katonai parancsnokok első intézkedései közé tartozott, hogy biztosítsák, hovatovább utasítsák a helyben működő egyházakat a templomi szertartások megtartására. A vásárosnaményi lelkész beszámolója szerint például „A megszállás után a templomi szolgálat csak kb. másfél hétig szünetelt, mivel a megszállók felfogását nem ismerve, nem akartuk magunkra uszítani a megszállókat. Ezt a helybeli kath. egyházlelkészével megbeszélve közösen csináltuk. Ez a fennakadás azonban csakhamar megszűnt, mivel maga az orosz parancsnok adott utasítást a templomi szolgálatok mielőbbi megkezdésére".[8] Hasonlóképpen a szovjet katonai parancsnok által elrendelt istentiszteletekről számolt be többek között a nagylétai lelkész, csakúgy, mint a sarkadi vallásoktató lelkész: „Az orosz megszállás alatti első istentiszteletet a helyi orosz parancsnokság rendelete s a községet teljesen

[6] TtREL I.1.c. 462–463. Középszabolcsi Egyházmegye, Nagykálló.

[7] Erdélyben a front átvonulása után, 1944. szeptember végétől a román katonaság, a csendőrség és az irreguláris fegyveres alakulatok sorozatos megtorló akciókat hajtottak végre a magyar polgári lakosság ellen. Az etnikai indítékú erőszak számos esetben kifejezetten a magyar közösségek helyi értelmiségi rétege, így többek között a lelkészek ellen irányult. Lásd részletesebben Murádin 2004.

[8] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Vásárosnamény.

megnyugtató kijelentései alapján 1944. nov. 12.-én d.e. tartottuk meg zsúfolásig megtelt templomban". „Egyházi élet folytatásában, istentiszteletek tartásában sem volt semmi fennakadás, mert a katonai parancsnokság kötelességemmé is tette az istentiszteletek tartását és az egyházi élet folytatását, mit minden alkalommal figyelemmel is kísértetett."[9]

A vásárosnaményi, nagylétai, vagy a sarkadi lelkészek tapasztalatai voltaképpen a világháború alatti szovjet stratégiai megfontolásokhoz igazított, módosított sztálini egyházpolitika helyi lecsapódásai voltak. A Szovjetuniónak ugyanis elemi érdeke volt egyfelől nemzetközi presztízsének javítása érdekében a nyugati szövetségesek és a közvélemény gyanakvásának mérséklése, másfelől a Vörös Hadsereg által megszállt területeken a polgári lakosság pacifikálása. Nem volt ez másképp Magyarországon sem, ahol a stabilitás megteremtése, a munka felvétele, az újjáépítés megkezdése szintén nem nélkülözhette az egyházak közreműködését. Már csak azért sem, mert a helyi közigazgatás összeomlása után, számos településen – ahogy arra a püspöknek megküldött beszámolók is többször kitértek – az egyház maradt az egyetlen működő intézmény.[10] Ennek érdekében – ahogy azt a fennmaradt református egyházi források is megerősítik – az országban megjelenő szovjet vezetés a megszállást követő első intézkedéseivel látványosan törekedett a vallásszabadság demonstratív bizonyítására, a Szovjetunióról kialakult egyházellenes kép látványos gesztusokkal történő cáfolatára.

A közvélemény meggyőzése volt a célja annak a közös kiáltványnak is, melyet 1944. október végén, a szovjet hadsereg debreceni bevonulását követően, a város közéleti és egyházi vezetői, köztük Révész Imre püspök – ahogy néhány hónappal később egyházkerületi beszámolójában fogalmazott – „a megszálló hadsereg parancsnokságának nyomatékos óhajtására" tettek közzé: „Ne higgyetek a német propagandának. Ok nélküli gyújtogatás, a tanult emberek kiirtása, a nép deportálása Szibériába, templomok bezárása, papok meggyilkolása, stb. nem következett be! [...] Új rendszert senki nem kényszerített ránk, templomaink nyitva vannak, papjaink zavartalanul végzik hivatásukat [...]"[11] A kiáltvány leghangsúlyosabb pontja éppen arra irányult, hogy a helyi egyházi vezetők maguk cáfolják a szovjetek egyházellenes akcióiról szóló híreket. A Szovjetunió által megfogalmazott üzenet egyértelmű volt: a Vörös Hadsereg nem importálja korábbi vallás- és egyházüldöző politikáját a frissen megszállt területekre, sőt az egyházakkal együttműködésre törekszik.[12] Ezt demonstrálandó, az egyházak irányába tett gesztusként, lelkészek, köztük tizenöt református egyházi személy is

[9] TtREL I.1.c. 462–463. Debreceni Egyházmegye, Nagyléta; Nagyszalontai Egyházmegye, Sarkad.

[10] A málenkij robotra hurcolt lakosság megpróbáltatásainak említése mellett a balmazújvárosi lelkész erről a következőképpen írt: „helyzetünk nehézségét súlyosbította, hogy összes közigazgatási tisztviselőink 42 tanító és tanár, összes orvosok, stb. mind elmenekültek". A karcagi lelkipásztor szerint „a menekülési láz szinte hisztériává fajult. [...] Legmegszervezettebben a rendőrség és közigazgatás menekült és ugyancsak a nyolcadikára virradó hajnalon hagyta el a várost a gimnáziumunk épületét lefoglaló katonai üdülő és a központi leányiskolánkat igénybevevő katonai alakulat. Az utóbbi feltörte az egyház gazdasági épületeit s magával vitte az egyház szekerét és lószerszámait. Délben már nem volt sem katona, sem rendőr, sem közigazgatás Karcagon." TtREL I.1.c. 462–463. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye, Balmazújváros; Hevesnagykunsági Egyházmegye, Karcag.

[11] A röplapot közzétette Tibori 1995, 85.

[12] Balogh 2014, 12–13.

tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, többek között Bereczky Albert, Tildy Zoltán kisgazdapárti, és párton kívüliként Révész Imre debreceni püspök is.

Az egyházaknak szánt propaganda és társadalompacifikáló szerepre utaló benyomásait vetette papírra 1945. januári naplóbejegyzésében a neves budapesti esperes és fasori lelkész, Szabó Imre is, aki a Vilma királynő úti szovjet katonai parancsnokságon tett látogatását követően, az őket fogadó orosz alezredes szavait idézve írta: „Szavait a Vörös Hadsereg nevében kezdte. A Szovjetunió azt akarja, hogy az egyházak vegyék fel az újjáépítés munkáját. A szovjetben a vallás szabad, és a Vörös Hadsereg biztosítani akarja az egyház munkáját. Mondjuk el bátran, nyíltan mindazt, amiben szükségét látjuk, és amiben segítségére lehetünk a Vörös Hadseregnek az újjáépítésben. Láthatjuk, hogy amivel a propagandában rémítgettek, abból az egyházakra és a vallásra nézve mi az igazság." Szabó Imre szkeptikus megjegyzése szerint „eljöttünk a veszett fejsze nyelével. Mégis egy kis reménységgel is, amit kamatoztatni kell".[13]

A debreceni püspöki irodába beküldött beszámolók ugyanakkor azt is mutatják, hogy a megszálló katonaság az egyházi szabadságot lényegében a templomi szertartások megtart(at)ása mellett kizárólag a lelkész személyének védettségével azonosította. Ezt tükrözi a márokpapi lelkésznek a falusi férfiak tömeges elhurcolásáról szóló beszámolója is: „később az oroszok bejövetel után, [...] 18. évtől 50. évig minden férfit elhurcoltak munkára, csak a lelkipásztort s a tanítót engedték vissza, az utóbbit is csak azért, mert felvidékről való cseh állampolgár volt s tudott velök beszélni".[14] A szintén a felső-Tisza-vidéki településekről 1944 novemberében-decemberében tömegesen szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek sorsában osztozó tarpaiak lelkésze pedig egyenesen arról számolt be, hogy amikor a község férfilakosságát (860 embert) elhurcolták, a lelkészt, aki maga is a gyülekezet tagjaival tartott, hazaengedték: „Én is jelentkeztem, de a lelkészeket, de csak azokat – hazaengedték. A többi drága magyar testvér kicsiny batyujával a hátán reggelenként indult nyolcas sorokban arra a szomorú útra, amilyen lehetett a magyar gályarabok szomorú menete."[15] Ugyanakkor akadt ellenpélda is, amikor a lelkészt a gyülekezet tagjaival együtt elhurcolták. Ez történt a beregi Barabás község lelkipásztorával, akit „tizenkét egyháztaggal együtt 1944. november 16.-án a szovjet G. P. U. a községben letartóztatta és még aznap elhurcolta – mint állítólagos politikai foglyokat – előbb Bátyúba, onnan Beregszászba, majd Szolyvára. Lelkipásztor hosszas utánjárás után csak karácsonyra tudott visszatérni."[16]

A lelkészeknek járó „különleges bánásmód" abszurd megnyilvánulásait és egyben a magántulajdonhoz fűződő viszony gyökeresen eltérő felfogását rögzítette az a hajdúhadházi lelkész, akit a szovjet parancsnok – miután elfoglalta a lakását, és kilakoltatta a parókiáról teljes családjával együtt – a helyi lakosoktól rekvirált állatokból akart több esetben megajándékozni, sőt kényszeríteni, hogy fogadja el a neki juttatott hadizsákmányt. Amikor pedig a lelkész tiltakozott, hogy más tulajdonát nem veheti el, az orosz tiszt „nagyon megharagudott", majd biztosította a lelkészt, hogy „míg ők itt lesznek, nem tarthat a tulajdonjogra igényt senki sem".

Noha a lelkészekkel kapcsolatos „különleges bánásmód" politikája a beszámolók jelentős részében tetten érhető, más esetek azt példázzák, hogy a frontátvonulást kísérő tömeges atrocitásoknak, különösen a részeg katonák garázdálkodásának, erőszakos cselekedeteknek, a gyülekezeti tagokhoz hasonlóan, a lelkészi családok is elszenvedőivé válhattak. Erről számolt be a kokadi lelkész, akinek a „lakására részeg katonák betörtek nő keresés végett, de a lelkészné és leánya hirtelen elmenekült. A lelkészt ütlegeléssel kényszerítették a családja keresésére. S miután a lakásban és udvaron nem találták, reá lövéssel és ütlegeléssel kényszerítették a szomszédokba velük menetelre és keresésre".[17] Az anarcsi parókián pedig „a plaffont egy orosz katona lelkész ilyesztésére keresztül lőtte, miután nem volt hajlandó megmutatni illetve felfedni felesége rejtekhelyét".[18] A legtragikusabb történet azonban az encsencsi egyházközség beszámolójában olvasható, ahol az „egyik illuminált állapotban lévő orosz katona lóháton megjelenve a lelkészlakásban magával vitte a lelkipásztort, az utcán lövöldözött, s magát a lelkipásztort is több társával együtt így B. I. törvénybíróval és presbiterrel valamint L. B-vel lelőtte".[19]

A beszámolók további tanulsága, hogy a védettség – ha volt is – kizárólag a lelkész személyére irányult. Az egyházközségi beszámolók és a püspökökhöz írt segítségkérő levelek egyaránt azt támasztják alá, hogy a vallásszabadságot demonstrálni hivatott, megkülönböztetett bánásmód nem terjedt ki sem a lelkész családjára, sem pedig más egyházi tisztségviselőkre (vallásoktatókra, presbiterekre stb.). Jellemzően ilyen beszámolókat olvashatunk a felső-Tisza-vidéki településekről elhurcolt civilek megpróbáltatásairól: Nagylónyáról „108 embert, 17–52 éves családapákat gyermekeikkel együtt, fiakat szedtek össze munkára 1944. nov. 28. és december 7.-én, és elszállították Oroszországba, ismeretlen helyre, azóta semmi hírt nem tudunk róla [...] Elvitték a lelkipásztor jogszigorló fiát is, kiről semmi hír nem jött 1945. január 16-tól novi-sambori gyűjtőtábori helyéről. Ezekért sír, szomorkodik községünk népe lelkipásztorával együtt".[20] Tarpán 105 férfinak – köztük a tanítónak – az elhurcolásáról adott számot a lelkész, míg Beregdarócon „B. E. 64 éves nyug. ig. tanítót és K. B. presbitert is éjnek idején koholt ürügy alatt letartóztatták és Beregszászba kísérték be és ott 2 hétig dohos pincében tartották és vallatásuknál kegyetlenül ütlegelték. A vallatás eredménytelensége után B. E. ig. tanító kivételével Szolyvára hajtották őket elcsigázottan és betegen". Később elhurcolták az egyházközség gondnokát további három presbiterrel és két pótpresbiterrel. Jándon is az egyházi iskola igazgatótanítóját vitték „130-ad magával robotba".[21]

A református lelkészek első tapasztalatai tehát ambivalensek voltak. A helyi közösségeknek, így a gondjaikra bízott református gyülekezeteknek, a szovjet csapatok megjelené-

[13] Szabó 2001, 109–110.
[14] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Márokpapi.
[15] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Tarpa.
[16] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Barabás.

[17] TtREL I.1.c. 462–463. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye, Hajdúhadház.
[18] TtREL I.1.c. 462–463. Felsőszabolcsi Egyházmegye, Anarcs.
[19] TtREL I.1.c. 462–463. Középszabolcsi Egyházmegye, Encsencs.
[20] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Nagylónya.
[21] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Beregdaróc, Jánd.

sét követően többnyire súlyos erőszakos cselekményeket, traumákat kellett elszenvedniük, s több esetben ezek a lelkészeket, illetve családtagjaikat is érintették. Ugyanakkor az atrocitásoknak – bár a lokális tapasztalatok nem voltak egyformák – nem volt kifejezetten egyházellenes élük. A korábbi szovjetellenes propaganda által terjesztett, egyházellenes erőszakhullámról szóló hírekre a szovjetek tudatosan igyekeztek rácáfolni. Az előzetes félelmekhez *képest* tehát az egyházak jövője kevésbé tűnt kilátástalannak. Másként fogalmazva – ahogy erre a beszámolók több ízben is utalnak – a lelkészek sokkal rosszabbra számítottak. Ebből az ambivalens tapasztalatból származó feszültség sűrűsödött össze a gemzsei lelkipásztornak fent idézett jelentésében is, amikor az egyházat is sújtó szabadrablás, garázdálkodás és a gyülekezet nőtagjait is érintő erőszak ellenére úgy fogalmazott, hogy: „Azt lehet mondani, hogy a propaganda vadhíreit tekintve kellemesen csalódtunk."

A szinte a teljes magyar társadalmat elérő erőszakhullámnak azonban természetes módon a lokális egyházi közösségek is elszenvedői voltak. Annak ellenére tehát, hogy a megszálló erők a kezdeti időszakban a célzott egyházüldözés látszatát is igyekeztek elkerülni, tevékenységük súlyos következményeket okozott az egyház alapstruktúráiban, a gyülekezetekben is. Erre világított rá többek között a beregsurányi lelkész, amikor a férfiak elhurcolásának az egyházi életére gyakorolt következményeit mérlegelte: „Félő bizony, hogyha 300 lelkes gyülekezetünkből a távollevők előrelátható nagy százaléka hiányozni fog, szinte alapjában rendül meg itt az eddig virágzó családi élet!"[22]

A felszín alatt

A szovjet megszállás első közvetlen gyülekezeti tapasztalatai az egyháztagok folyamatosan érkező segélykérő levelein és a lelkipásztorok szűrőjén keresztül egyaránt eljutottak az egyház vezetőihez. A megszálló hatóságok és a helyi kommunista vezetés ténykedésével kapcsolatos saját tapasztalataik szintén azt mutatták, hogy a vallásszabadság és az egyházakkal való együttműködésre törekvés demonstratív üzenetei mögött, a felszín alatt, az egyházak szabad működésének kezdetektől érzékelhető korlátai jelentkeztek. Ez mindenekelőtt az igehirdetés szabadságát, az egyházi tisztségviselők véleményszabadságát érintette.

Révész Imre, a debreceni református egyházközség tisztségviselőihez intézett 1944. november 4-én keltezett körlevelében már a nyilvános egyházi megszólalások, illetve a szabad véleményalkotás korlátaira figyelmeztette az egyházi tisztségviselőket: „ajánlom szíves figyelmetekbe, hogy akár szószéki és egyházszertartási szolgálatban, akár azon kívül, méltóztassatok minden szót sokszor megforgatni szátokban, mielőtt kiejtenétek. Könnyelmű és felelőtlen, lehet, teljesen jóhiszemű, de félreérthető nyilatkozatok, kivált megfelelő denunciálás és aláfestés útján mindnyájunkat romlásba vihetnek, engem pedig, aki mindnyájatokért elsősorban felelős vagyok, olyan helyzetbe hozhatnak, hogy lehetetlenné válik minden további szolgálatom és segítségem". Különösen a közéleti, politikai kérdések mellőzésére figyelmeztette lelkészeit: az „Ige világosságát és vigasztalását most semmiképpen ne igyekezzenek hazafias, általában politikai irányban érvényesíteni, mert akkor a kellemetlenségeknek nem lesz se vége se hossza".[23]

[22] TtREL I.1.c. 462–463. Beregi Egyházmegye, Beregsurány.

Hasonlóképpen az öncenzúra megkerülhetetlenségére hívta fel lelkészei figyelmét Enyedi Andor, a miskolci székhelyű Tiszáninneni Egyházkerület püspöke 1944. decemberi körlevelében, aki, miután „örömmel közölte", hogy „a katonai parancsnokság nemcsak engedélyezi, hanem egyenesen kívánja, sőt rendeli az istentisztelet tartását, az egyházi élet és munka folytatását", nem kevés aggodalommal sejtette a háttérben meghúzódó súlyos tapasztalatokat: „Legyetek önmegtartóztatók a beszédben, a hírhordásban – folytatta immár a lelkészeknek szóló intéssel –, különösen a vélemény- és ítéletmondásban. Engedelmeskedjetek a felsőbb hatóságoknak, rendeleteiknek és meghagyásaiknak, mert ezzel a saját és hozzátartozóitok helyzetét könnyítitek meg: engedetlenség és ellenkezés által viszont vagy a rendelkezések kijátszani akarása által súlyos következményeket idézhet magára és másokra". Beszédes a körlevél következő mondata is, amely már konkrétan az elszenvedett atrocitásokra utal: „Ha pedig valaki mint keresztény szenved ne szégyenlje sőt dicsőítse az Istent".[24]

A nyilvános lelkipásztori szolgálat egy másik súlyos korlátját illusztrálja az országos ismertségű és népszerű karcagi lelkész, Pap Béla és Révész Imre levélváltása. Pap 1945. január elején íródott levelében nehéz és tömegeket érintő erkölcsi dilemmában kérte a püspök segítségét. Nevezetesen, hogy mit tanácsoljanak a lelkészek a nagyszámban hozzájuk forduló megerőszakolt és teherbe esett nőknek, miután – nem kevés ön- és társadalomkritikát megfogalmazva – a lelkész arra mutat rá, hogy „a törvénytelen gyermek anyja nem éppen keresztényi társadalmunkban épp olyan lenézésben részesül, mint a törvénytelen gyermek". A szégyen kezelésének pedig „különösen a középosztálybeli nőknél" Pap szerint két útja maradt: az öngyilkosság vagy az abortusz; a harmadik megoldás, a gyermek megtartása – a karcagi lelkész állapotjelentése szerint – alig. Pap levele a lelkészek előtt álló valláserkölcsi és a társadalmi etika közötti mély feszültségre világít rá, s ezért az egyházi elvek egységes megfogalmazását, nyilvános útmutatást és mihamarabbi püspöki körlevelet sürgetett. Révész azonban – miközben természetesen maga is tisztában volt az égető társadalmi trauma súlyával, mégis csupán a bizalmas lelkipásztori tanácsadásra látott lehetőséget: „A kérdésnek akár püspöki körlevélben, akár más módon való nyilvános traktálását mindaddig, amíg katonai megszállás alatt vagyunk részint lehetetlennek, részint egyenesen veszedelmesnek tartom."[25] Nemcsak a nők elleni erőszak számított a nyilvános kommunikációs terekben, így a nyilvános egyházi megnyilvánulásokban tabunak, hanem a szovjet hadsereg által elkövetett atrocitások egyéb formái is. Az öncenzúrának és

[23] Révész Imre püspök körlevele a debreceni református egyházközség valamennyi lelkészéhez, tanárához, tanítójához és egyéb tisztviselőjéhez. Debrecen, 1944. november 4. TtREL I.1.e 90-1. 1001/1944.

[24] Enyedi Andor püspök körlevele a Tiszáninneni Egyházkerület lelkészeihez, tanítóihoz, egyházi elöljáróihoz és egyháztagjaihoz. Miskolc, 1944. december. TtREL I.1.e 90-1. 1030/1944.

[25] Pap Béla karcagi lelkipásztor levele Révész Imréhez 1945. január 11. TtREL I.1.e 90a 14/1945.

a tragédiák eufemisztikus megfogalmazásának példája az uszkai lelkész 1945. januári, Révész Imréhez intézett magánlevele is, amelyben a püspök tanácsát és közvetítését kéri, mert a Bereg megyéből, köztük Milotáról, Uszkáról, Tiszabecsről Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt hívek, „három színmagyar és színreformátus község férfilakossága érdekében, le nem írható, csak szóban elmondható okok miatt küldöttség megy a tudomásunk szerint megalakult magyar kormányhoz".[26]

Az egyházvezetők mentesítési kísérletei – ahogy utóbb a moszkvai intenciók alapján felállított Ideiglenes Kormány tiltakozó akciói is – teljesen eredménytelennek bizonyultak. Révész Imre püspök, két héttel Debrecenbe való visszaköltözését követően, 1944. november elején már korábban idézett keserű hangvételű körlevélben érzékeltette egy sikertelen közbenjáró akció után cselekvési lehetőségének korlátait: „Szolgálatom egyenlőre igen súlyos, nem a megalázó helyzetek miatt, mert azokat a Krisztus szolgájaként békességgel, sőt hálaadással kell viselnem, hanem amiatt, hogy a legnagyobb jóakarattal is csak csigalépekkel tudok előrehaladni az egyházi személyek és ügyek védelmében. Pedig [...] a katonai hatóságok vezetői is határozott jóakarattal és megértéssel vannak irányomban [...] Azonban az általános helyzet egyelőre olyan, hogy abban a polgári lakosság érdekei csak minimálisan képviselhetők, s minden legkisebb enyhülés vagy rendeződés kiharcolása határtalan türelmet, önfeláldozást és megalázkodást igényel."[27] Az egyházi vezetőknek ezt a tehetetlenségből fakadó elkeseredettségét legtömörebben Enyedi Andor püspök Révész Imrének küldött egyik válaszlevelében fogalmazta meg: „Borzasztó dolog panaszos és segélykérő embereket fogadni, látni és hallani és a bajukkal szemben tehetetlennek lenni."[28] A teher különösen Révész Imre esetében lehetett súlyos, hiszen a püspöktől, aki közhatalmi funkcióira tekintettel előbb a Debreceni Nemzeti Bizottság, majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjaként (és házigazdájaként) formailag az új hatalmi-politikai elitnek is részesévé vált, különösen sokan vártak segítséget.

A szovjetek és a magyar kommunista vezetők tehát pontosan felmérték, hogy komoly társadalmi támogatottság híján nem hagyhatják figyelmen kívül az egyházak társadalmi beágyazottságát, s ehhez kezelni kell a traumákat és a széleskörűen osztott társadalmi félelmeket. A korábbi szovjetellenes propaganda által festett nyílt és kegyetlen egyházüldözés rémképével szemben tudatosan építették a békés, együttélésre törekvő szovjet hatalom imázsát. Ahogy erről Rákosi Mátyás beszélt a kommunista párt központi vezetősége előtt 1945 októberében: „És ha az elvtársak azt veszik észre, hogy a hallgatók nagyon vallásosak, az elvtársak ne tartózkodjanak Istennel spékelt jelszavaktól sem [...] Lássa a falusi ember, aki meg van győződve arról, hogy ha szarva nincs is a kommunistának, de a nadrág alatt bakkecskeláb van, hogy a kommunista rendes ember, olyan, mint a többi."[29] Így azután 1945-ben

[26] Herczeg Kálmán uszkai lelkipásztor levele Révész Imréhez 1945. január 7. TtREL I.1.e 90a 22/1945.

[27] Révész Imre püspök körlevele a debreceni református egyházközség valamennyi lelkészéhez, tanárához, tanítójához és egyéb tisztviselőjéhez. Debrecen, 1944. november 4. TtREL I.1.e 90-1. 1001/1944.

[28] Enyedi Andor levele Révész Imréhez 1945. január 28. TtREL I.1.e 90a 56/1945.

[29] MKP KV 1945. október 11-i ülésének jegyzőkönyve. PIL KV 274. f. 2/32. Idézi Kiss 2003, 40.

sokan vélekedhettek úgy, ahogy Gombos Gyula 1960-as években az emigrációban írt elemző visszatekintésében összegezte: kezdetben a „szabadjára hagyott területek közt az egyházaké volt a legszabadabb".[30] Amire Gombos '45-ről adott helyzetértékelése ezen túl még rávilágít, hogy a szovjet megszállás tömeges tragédiái, miközben minden közösséget mélyen érintettek, nem értelmezték direkt egyházi kontextusban.

Az egyházak és az egyházak ismert vezetői ellen taktikai okokból nem indult nyílt, összpontosított támadás, kevésbé látványos, elszigetelt támadások annál gyakrabban értek egyházi személyeket. „Óvatosan kell dolgozni, és nekünk nagyon meg kell nézni, hogyan és milyen formában támadunk" – figyelmeztetett a kommunista párt központi vezetőségi ülésén a főtitkár.[31] A Rákosi által körvonalazott egyházpolitika jegyében nem az egyházak egészét támadták, hanem a kommunista párt által „legreakciósabbnak" bélyegzett képviselői ellen indultak eljárások. Másfelől ez a taktika egyben azt is jelentette, hogy többnyire nem országosan ismert egyházi személyekkel szemben léptek fel, hanem sokkal inkább helyi szinten. (Ez az egyházpolitika fokozatosan változik meg 1947-től, s válik összehangolt, központi egyházellenes hadjárattá.)

Az első időszakban a legtöbb vádat az egyháziak ellen is háborús és szovjetellenes izgatás címén emelték. A fasizmus maradványainak felszámolása jegyében indított eljárások többségét háború előtti vagy alatti, a Szovjetunió vallás- és egyházellenes magatartását bíráló egyházi beszédekre, prédikációkra alapozták. A jeles ügyvéd (későbbiekben a Dunamelléki Református Egyházkerület megválasztott és lemondásra kényszerített főgondnoka), Kardos János, több törvénytelenül bíróság elé állított lelkész – köztük Túróczy Zoltán és Ordass Lajos evangélikus püspökök – védője ekként jellemezte az egyháziakkal szemben folytatott népbírósági gyakorlatot: „A kormányzat [...] féltékenyen ügyelt arra, hogy az egyház- és a vallásüldözés látszatát kerülje, s amikor egyházi személyt akartak börtönbe juttatni, az egyházi tevékenységtől megkülönböztethető más magatartás lett a vád tárgyává és az egyházi ítélkezés alapjává. Abban már nem volt finnyás, hogy az állítólagos ténykedés megfelel-e a valóságnak."[32] Az 1945. évi VII. törvénycikk alapján folytatott népbírósági gyakorlat parttalan lehetőségeire aggódva figyeltek fel az egyház vezetői is. Révész Imre 1945. március 14-én Ravaszhoz írt levelében világosan előrevetítette a nem kommunista értelmiséggel – köztük az egyháziakkal – való tömeges leszámolás veszélyét is. „Éppen tegnap volt alkalmam hosszú beszélgetést folytatni R[ákosi] M[átyás]-sal, aki az alkalmat maga kereste. Képzett, jó koponya, udvarias formákkal, nehezen leplezett diktátori hajlamokkal. Természetesen kifogás tárgyává tette azt, hogy sem Te, sem én nem védelmeztük eléggé »a feljebb való esztendőkben« a (soi-disant) demokráciát, viszont a református egyháztól, mint kifejezetten »a magyarság és a szabadság egyházá«-tól, a magyar közszellem átformálására demokratikus és charitativ irányban sokat várna. Viszont akaratlanul is elárulta, hogy az összes »fasiszta« elemekkel minél gyorsabban és minél radiká-

[30] Gombos 1960, 16.

[31] MKP KV 1945. november 22-i ülésének jegyzőkönyve PIL KV 274. f. 2/33. Idézi Kiss 2003, 40.

[32] Kardos János visszaemlékezése. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia 257. Kardos János hagyatéka.

lisabban le akarnak számolni, nekik az eddigi igazoltatási eljárás túlságosan enyhe, stb. Ha végiggondoljuk, ez gyakorlatilag bizony az intelligencia tömeges kiirtásával egyenlő, s ezt ők, úgy látszik, mégiscsak ambicionálják. Ti. a »fasizmus« alapján minden nadrágos embert fel lehet húzni, aki az elmúlt 25 esztendő alatt 5 sort nyomtatásban kiadott, vagy 5 mondatot nyilvánosan elmondott."[33]

Hiába fordultak a történelmi egyházak vezetői panasszal a belügyminiszterhez, az igazságügy-miniszterhez és a miniszterelnökhöz a politikai rendőrségnek és a népbíróságoknak az egyházi személyiségek elleni eljárása miatt, és kérték, hogy vegyék figyelembe, hogy olyan korszakban hangoztak el az inkriminált mondatok, amikor még a szovjetellenesség nem volt bűncselekmény, Ravasz keserűen jegyezhette meg, hogy az ítéletek meghozatalakor „nem számított érdemnek még az embermentésben végzett szolgálat sem".[34]

A református egyházi személyiségek ellen indított eljárásokról nem rendelkezünk a korszakból összefoglaló számsorokkal, a nagyságrend megbecsüléséhez azonban két adatot érdemes felidézni. Egy 1945 májusában kelt tiszántúli jelentés szerint az egyházkerület három esperese, egyik egyházkerületi tanácsbírója, az egyházkerület főgondnoka (püspökhelyettese), valamint Makkai Sándor volt erdélyi püspök, teológiai professzor ellen indult rendőrségi, illetve népbírósági eljárás az egyházkerület vezetői közül.

1945. július 7-én pedig Révész Imre levélben fordult Bereczky Albert református lelkészhez, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkárához (később Ravasz püspök lemondatását követően a Dunamelléki Egyházkerület vezetője) „rendőri vagy népbírósági eljárás alá vont lelkésztestvéreink érdekében, akiknek száma csak magában a tiszántúli egyházkerületben – bár természetesen folyton fluktuálva – a 30 körül jár [...] Bizonyára vannak még hasonló esetek, csak nem tudjuk, vagy nem merik tudomásunkra hozni". Révész Imre felhívta Bereczky Albert figyelmét arra is, hogy „milyen hitvány semmiségekért kerülnek be olyan emberek, akik soha semmiféle politikai tevékenységet nem folytattak, de vagy egy-két haragosuk van az illető községben, vagy az sincs, de valaki pártérdemeket akar szerezni [...] Ha igaz, hogy Ravasz László ellen is akció készül, akkor kinek biztos ma közöttünk az élete? De akkor mondják meg nyíltan, mit akarnak, s vállaljuk, amit vállalnunk kell. Azt semmi esetre sem fogjuk soká vállalni, hogy az egyházi közvéleményt csitítsuk és türelemre intsük".[35] Egy 1947-es, ugyancsak a Tiszántúlról származó jelentés szerint pedig addig kilencvenhét lelkészt vontak az egyházkerületben eljárás (internálás, rendőri felügyelet, népbírósági eljárás) alá.[36]

Fontos azonban figyelnünk arra, hogy ezek a jelentések csak a lelkészekről adnak számot. Azonban, ha szélesebb társadalomtörténeti szempontból vizsgáljuk a folyamatokat, és arra keressük a választ, hogy a tágabban vett helyi szellemi elit radikális lecserélésében az egyházi elit cseréje miként játszott szerepet, akkor a lokális vizsgálatokat ki kell tágítani a) az egyházi alkalmazottakra (például egyházi iskolai tanárok, vallástanárok), b) a zsinati-presbiteri elv alapján szerveződő protestáns egyházak esetében az egyházi tisztséget vállaló világi vezetőkre, azaz a presbiteri tisztséget betöltőkre, c) valamint az úgynevezett egyháztársadalmi egyesületek (például Soli Deo Gloria, Keresztyén Ifjúsági Egyesület) vezetői elleni eljárásokra.

[33] Ravasz László levele Balogh Jenőhöz 1945. július 4. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (A továbbiakban Ráday) A/1c 94. db. Iktatószám nélkül. Idézi Kiss 2003, 41.
[34] Ravasz László levele Balogh Jenőhöz 1945. július 4. Ráday A/1c 94. db. Iktatószám nélkül. Idézi Kiss 2003, 41.
[35] Révész Imre levele Bereczky Alberthez 1945. július 7. TtREL I.1.d. Személyi adatát 47. db. 1. Idézi Tibori 1995, 120.
[36] TtREL I. 1.c. 486. db. 308. Idézi Tibori 1995, 90.

Belső egyházi harcok a politika szolgálatában

Támadások azonban nem csak kívülről érték az egyházvezetést. Az egyház falain belül is egyre elszántabban hallatták a hangjukat a radikális megújítást, egyházszervezeti, egyházalkotmányi és teológia reformokat, személyi változásokat, illetve vallásos ébredést sürgető csoportok. Megerősödésük a világháborút követő vallási megújulással állt szoros összefüggésben. A világháború kataklizmája, az ország pusztulása, a túlélés élménye, másfelől az 1945-öt követő esztendők bizonytalansága, a társadalom széles rétegeinek talajvesztése, a lassan kibontakozó diktatúrában az egyre erősödő félelem a vallásosság látványos megerősödéséhez és a keresztyén tanítás iránti fogékonyság megnövekedéséhez vezetett. Az egyházak pedig (mind a katolikus, mind a protestáns) az intenzív vallásos igényre igen újszerű és dinamikus módon reagáltak. Tömegekre ható, nagyszabású vallásos megmozdulásokra került sor, melyek a református egyházban javarészt az egyházi élet lelki-intézményi megújításának programjával fellépő úgynevezett ébredési mozgalmak keretei között szerveződtek.

Az általuk megfogalmazott reformtörekvések egy része valóban hosszú idő óta megoldatlan problémákat állított a központba. Az egyház megújulásának, a népegyházi keretek revideálásának programja azonban nem kizárólag az úgynevezett ébredési mozgalmak sajátja volt. A két világháború közötti egyházkormányzat nemcsak tisztában volt a reformok szükségességével, hanem az akkori egyházpolitika diktálta szűk korlátok között igyekezett fel is készíteni az egyházat egy remélt egyházpolitikai fordulatra, a Ravasz püspök által csak „másodosztályú államegyházi státuszként" jellemzett egyházpolitikai helyzet megváltoztatására. Igaz, 1945-ig erre nem látott lehetőséget a reformkonzervatív egyházvezetés. Így az 1945 után kirobbant, mind élesebbé váló viták nem az egyházkormányzati reformok szükségessége, hanem részben annak mértéke, részben az egyház missziói programjának radikalitása körül bontakoztak ki.[37] „Amennyire nem fogja egyházukat alapjában megrendíteni a püspöki tiszt eltörlése, az egyháztagság átrendezése, ált. egy rég szükséges józan biblicitású és presbiteriális egyházalkotmányi reform, annyira alapjaiban rendítené meg a magyar református lelkeket a mezítlábas prófécia rászabadítása a gyüle-

[37] A református ébredés 1945 utáni történetéhez lásd Kiss 2006, 1343–1367.

kezetek nyakára, ahogy némelyek a misszió és az evangélizáció újra élesztését gondolják" – írta nem kis malíciával Révész Imre Ravasz Lászlóhoz intézett levelében.[38]

A gyökeres egyházreformokat sürgető ébredési mozgalmak egyes csoportjai és az egyházvezetés közötti ellentétek elmérgesedéséhez az ébredés egyes irányzatainak mind nyíltabb, a kommunista párt felé tájékozódó politikai elköteleződése és egyre kevésbé burkolt egyházpolitikai, politikai célkitűzései vezettek. Az „egyházi balszárny" néven számon tartott egyházi ellenzék a Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társaságában csoportosult. A társaságot a második világháború után a politikai atmoszféra változása emelte döntő szerepbe. Két vezetője, Békefi Benő viszonylag fiatal, agilis, becsvágyó nyíregyházi lelkész és Bereczky Albert Budapest-Pozsonyi úti lelkész, széles körben ismert és népszerű igehirdető volt. A baloldali kötődésű és politikai ambíciókkal is bíró egyházi ellenzék fellépésének következtében a teológiai, egyházszervezeti, megújulási kérdések is sorra politikai színezetet kaptak.

Az egyházvezetéssel szemben megfogalmazott kritikájuk lényege, hogy az egyház a Horthy-korszakban és a világháború alatt eltért a „tiszta igétől". Bűnei miatt elveszítette jogát a jelen bírálatára. Az egyház Isten ítélete alatt áll, amelyet csak engedelmesen, bűnbánattal elfogadni lehet. Az ítélet pedig magában foglalja a politikai élet történéseit is. A nem sokkal később hivatalossá vált úgynevezett „keskeny út" teológiájának kezdeteinél vagyunk.[39] Ez az álláspont azonban a megkerülhetetlen teológiai számvetés, a múlttal való önkritikus szembenézés és bűnbánattartás mellett ugyanakkor nemcsak az egyház további kritikai hangját, hanem az egyre gyarapodó számú, politikailag igazságtalanul üldözöttekkel való szolidaritást is ellehetetlenítette. Ekkor kezdődött el az a későbbiekben egyeduralkodó egyházi gyakorlat, amely a kommunista párt hatalmi berendezkedésének súlyos lépéseit, éppúgy, mint esetenként a napi politikai változásokat, igyekezett teológiailag igazolni. Első programszerű deklarálására 1947-ben került sor: „Az állami rend és társadalom, de különösen a forradalomban kialakuló társadalom egészségéhez szükséges az egyháznak ez a prófétai szolgálata. Megvalljuk, hogy ehhez a szabad és engedelmes prófétai szolgálathoz a múlt miatt orcapirulással, szégyenkezéssel és a jelen lehetőségeinek engedelmes elfogadásával, felhasználásával szerezhetjük csak meg az erkölcsi alapot."[40]

Az új egyházi nyelv kialakításában kétirányú folyamat vette kezdetét. Egyrészt vallásos nyelvezetbe öltöztetve, sőt gyakran kegyes retorikával teológiailag próbálták meg alátámasztani az aktuális politikai célokat és törekvéseket, másrészt pedig a jórészt a kommunista párttól kölcsönvett politikai fogalomkészletet igyekeztek meghonosítani az egyházi életben. Ilyen volt „a reakció elleni harc" bevezetése az egyházi életbe, ami a politikában a kommunista párt számára parttalan lehetőséget adott az ellenségnek minősülők körének kiterjesztésére. Miként az immár hangadó, de nem sokkal korábban reformátussá lett,

[38] Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz, Debrecen 1945. november 14. Ráday A/1c 94. d. Iktatószám nélkül.

[39] A korabeli egyházi sajtó teológiai-kritikai értékelését Bogárdi Szabó István adta. Az 1945 utáni teológiai útkereséshez lásd még ebben a kötetben Nagy Károly Zsolt tanulmányát.

[40] Békefi 1947, 116.

kalandos múltú Kádár Imre provokatív cikke fogalmazott: „És még tovább menve tartozik-e ma a hívő ember megvizsgálni, hogy politikai ítéleteiben és vágyakozásaiban az Igének engedelmeskedett-e, vagy pedig a reakció szellemi hátterében meghúzódó antikrisztusi dogmatika tételei lopódzanak be valamiképpen a gondolkodásába?"[41] Ez a teológiailag alátámasztani igyekezett egyházkép lehetőséget adott arra is, hogy az ébredést kisajátító lelkészi kör (Békefi 1946-ban már egyenesen az ébredés útonállóiról beszélt) a kommunista párt által teremtett kényszerhelyzeteket az egyház természetes és kívánatos állapotaként értékelhessék.

Bár a Békefi–Bereczky-„szárny" mindvégig hevesen tagadta a vádakat, hogy szerveződésük a régi egyházvezetés elleni támadást és az egyházi hatalom átvételét szolgálná, az ébredésben mint mozgalomban részt nem vevő vagy akár azzal rokonszenvező egyházi közvélemény jelentős része hatalommegszerzésre vagy egyházszakadásra tett kísérletként értékelte működésüket. Révész Imre 1945 őszén, a nyílt politikai nyomásgyakorlást sem nélkülöző tiszántúli püspökválasztási hadjárat idején[42] aggódva írta Ravasznak, hogy rendkívül körültekintően kell az egyházkormányzati reformoknak nekilátni, nehogy az hatalmi ambíciók kielégítésére szolgáljon. „Általában vigyázni kell, hogy a régi hierarchia úgy menjen ki az ajtón, hogy az ablakon be ne jöjjön egy új: a missziói hierarchia" – utalt Révész a szűk egyházi csoporton kívül meglehetősen csekély népszerűségnek örvendő Békefi Benő püspökké választási kísérletére.[43] „Ez a csoport, mondjuk »szent szövetség« teljes szabadkőművesi módszerrel, bámulatos szívóssággal nyereg alá törte már Budapestet és részben Pest környékét. Milyen kicsivé nyomorítják azokat, akik körükön kívül, vagy körük ellen van! Egy-egy Szabolcska, Hajpál, Dobos stb., aki akaratuk ellenére »kenyérhez jutott« annyira terrorjuk alatt áll, hogy még keresztyénségük is állandóan megkérdőjelezve van a »közvélemény« előtt [...] Ilyen úton erőszakosan előidézett egyházszakadás elé nézünk. Majd aztán itthon is megindulnak a perek, hogy kit illet a templom, az épület, a föld, és miegymás [...] az egyház megújulására szükség van. Ennek azonban ilyen formában és ilyen robbanásszerűen nincs meg az ideje [...] tömegeink ma az egész akarásban a politikai terrornak egyházi életünkre átvitelét látják s ami más időkben könnyen menne és szívesen fogadtatna, ma bosszú és kényszer színében tűnik fel"[44] – fogalmazott Ravasz Lászlóhoz intézett indulatos, de sok igazságot tartalmazó levelében az egykor szintén a legnagyobb ébredési egyesület vezetőségébe tartozó lelkipásztor, Bogdán Gyula.

Az intézményes egyházzal szembeni kritikai attitűd, a tömeges közösségélményt adó nyilvános és látványos vallásos jelenlét és a szovjet-kommunista propaganda – korábban

[41] Kádár 1946. Idézi Kiss 2006, 1361. Lásd még Gombos 1960.

[42] „A Békefi-féle püspökválasztási mozgalom csak annyiban lepett meg, hogy még Tildyről sem, annál kevésbé nem tételeztem fel Bereczkyről, hogy ilyen vakmerő nyíltsággal képesek lesznek ebbe a dologba politikát belehurcolni" – írta Révész Ravasznak. Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz 1945. október 29. Ráday A/1c 94. db. 2266–1945.

[43] Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz 1945. november. Ráday A/1c 94. db. Iktatószám nélkül.

[44] Bogdán Gyula levele Ravasz Lászlóhoz 1947. augusztus 17. Ráday A/1c 100. db. Iktatószám nélkül. Szabolcska László Budapest-hegyvidéki, Haypál Benő budai, Dobos Károly fasori lelkészek voltak az adott időben. A levélíró elsősorban a holland egyházszakadás pereire utalhat.

már ismertetett – erős propagandával alátámasztott egyházpolitikai taktikája azonban sokak számára továbbra is a teljes szabadság képzetét adta, miként azt az ébredési mozgalomban egykor tevékenyen részt vállaló lelkipásztor visszatekintése jól példázza: „Közel 50 év után [...] megállapíthatjuk, hogy a kommunizmus valóban nagy lélekrombolást végzett, de akkor 1945–46-ban az előzetes propagandához viszonyítva fellélegeztünk. Előzetesen ugyanis azt híresztelték, hogy a kommunisták bezárják a templomokat, elhurcolják a lelkészeket, megtiltják az egyházi életet. Ha csak átmenetileg és politikai meggondolásból történt is, de tény, hogy a háború utáni néhány évben teljes szabadsággal működésbe lendültek a gyülekezetek és különféle keresztyén szervezetek, elindultak az evangélizációk az országban".[45]

Míg a fiatal lelkésznemzedék legjava az ébredés reményében égett, a régi egyházvezetés a „reakció" elleni harc egyre fojtóbb légkörében, a múlt rendszerrel radikális leszámolást követelő támadások kereszttüzében, valamint a háború után megerősödő, és a régi egyházvezetés elmozdításában érdekelt politikai erők által is támogatott egyházi ellenzék nyomása alatt mindinkább defenzívába szorult. Ravasz püspök eredeti törekvése, hogy a kisgazdapárt által vezetett koalíciós kormánnyal olyan megállapodást tudjon kötni, amely garantálja az egyház autonómiáját, viszonylagos szabad működését, 1947–1948 fordulójára végképp zátonyra futott. Ekkorra értek meg a feltételek az egyházakkal szembeni összpontosított támadás megindítására, a régi egyházi vezetők eltávolítására. 1948 tavaszán Ravasz Lászlót nyílt politikai nyomással félreállították. Székét Bereczky Albert, Lázár Andor főgondnok helyét pedig a törvényesen megválasztott Kardos János helyett a kommunista párt támogatottja, Kiss Roland örökölte, 1949-ben pedig Péter János ült Révész Imrét követően a debreceni püspöki székbe.

A nyilvánvaló külső, politikai nyomásgyakorlás mellett Bereczkynek az egyházon belül is elkötelezett támogatói voltak. A hitéleti megújulás, a vallási ébredés programjával fellépő fiatalabb lelkésznemzedék, az egyházszervezeti, egyházkormányzati reformokat sürgetők, valamint a baloldali pártpolitika támogatói között egyaránt sokan tekintették Bereczky püspökségét az egyházi megújulás biztosítékának. Szabó Imre akkori Kálvin téri segédlelkész, az azonos nevű budapesti esperes veje, a Bereczky körül tömörülő fiatal lelkészkör egyik meghatározó alakja ekként vallott Bereczkyről visszaemlékezésében: „Tény, hogy mi voltunk Bereczky Albert alapjai, mi voltunk az ő püspökké választásának élharcosai. De miért tettük ezt? Azért, mert Berci bácsi az ébredés embere volt, s azt reméltük, hogy püspöksége alatt a Magyar Református Egyház hivatalosan is elkötelezi magát az ébredés mellett. Minden jel arra mutatott, hogy ez meg fog történni. Ki gondolt volna arra, hogy az ellenkezője következik be? Valószínűleg maga Bereczky Albert sem."[46]

---

45 Kovács 1993, 242–243.
46 Szabó 1995, 227.

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1c. 1945

Hadtörténelmi Levéltár, Personalia

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
274. fond. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség, 1945

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár
Egyházmegyei iratok, levelezések, 1944–1945

Felhasznált irodalom

L. Balogh Béni 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Balogh Margit 2014: Lehetőségek és zsákutcák. In Nagy Mihály Zoltán–Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között.* Budapest, METEM. 9–32.

Barcza József 1999: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In *A magyarországi református egyház története, 1918–1990.* Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája. 143–154.

Békefi Benő (szerk.) 1947: *Hit útján a magyar jövendő felé.* Budapest, Magyar Református Ébredés.

Bogárdi Szabó István 1995: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között.* Debrecen, Ethnica.

Gombos Gyula 1960: *Szűk esztendők. A magyar kálvinizmus válsága.* Washington, Occidental Press.

Kádár Imre 1946: Lehet-e hívő ember reakciós? *Magyar Református Ébredés,* 1946. november 2.

Kiss Réka 2003: A diktatúra szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkben (1945–1948). *Századvég,* 2003 (8) 29. 39–68.

Kiss Réka 2006: Református ébredés Budapesten. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.* I–II. Budapest, Argumentum Kiadó. 1343–1367.

Kovács Géza 1993: Az 1945–48 közötti ébredés tanulságai. *Theologiai Szemle,* 1993 (36) 4. 242–243.

Kovács Imre 1990: *Magyarország megszállása.* Budapest, Katalizátor.

Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Muhi Csilla–Várady Lajos (szerk.) 2006: *„A múltat be kell vallani..." Háborús dokumentumok 1944–45. Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok.* Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség.

Murádin János Kristóf 2004: A megtizedelt város. *Korunk,* 2004. október. http://www.korunk.org/?q=node/7657 Letöltés ideje: 2016. november 23.

Perger Gyula (szerk.) 2005: *„...félelemmel és aggodalommal..." Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri egyházmegyéből 1945.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.

Szabadi István (szerk.) 2016: *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945).* Debrecen–Budapest, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára–Református Közéleti és Kulturális Központ. (RKK Könyvek. Református Közelmúltunk.)

Szabó András Péter 2003: Révész Imre „az idők viharában"(1944–1967). *Protestáns Szemle,* 2003 (45) 2. 66–84.

Szabó Imre 1995: *Sírjanak a papok: mozaikok egy falusi lelkész életéből.* Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány.
Szabó Imre 2001: *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre a budapesti református egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954.* Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség.
Tibori János 1995: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 1944–1957.* Debrecen, Debreceni Református Teológiai Akadémia.
Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 27).

BEDNÁRIK JÁNOS

A nyáj mellett virrasztó pásztor

A Buda környéki falvak 1944–1945-ös történelmének egyházi és pasztorációs vonatkozásai

Bevezetés

Jelen tanulmányban a helyben működő papságnak az 1944–1945-ös eseményekben játszott szerepét vizsgálom a Székesfehérvári Egyházmegye, közelebbről néhány Buda környéki német és magyar község példáján. Az egyházi források feltárásával elsősorban a világháború tapasztalattörténetére vonatkozó tudást kívánom gazdagítani. Az alsópapság által megélt és megírt történetek sajátos – egyházi – szempontból tanúskodnak a háborús, illetve az azt megelőző és közvetlenül követő eseményekről. Természetesen minden község esetében más-más adottságokkal, helyzetekkel, tapasztalatokkal találkozunk, az ezekről fennmaradt narratívák skálája pedig még szélesebb. Ezúttal egy első áttekintésre törekszem. A tanulmány a német megszállás kezdetétől a Budapest környéki harcok elültéig, tehát az 1944 márciusától 1945 márciusáig eltelt egy év történéseivel foglalkozik. Az egyre növekvő háborús fenyegetettség hónapjai után a Budapest ostromához felvonuló Vörös Hadsereg egységei 1944 karácsonyán érték el a vizsgált térséget, és szállták meg – különösebb harcok nélkül – a közvetlen Buda környéki településeket. A következő másfél hónap mindennapjait az ott állomásozó szovjet csapatok jelenléte és a közeli harcok okozta állandó félelem határozta meg. A vizsgált falvakban komolyabb hadi események (néhány kivételtől eltekintve) nem zajlottak, az 1945. február 11–13-án tömegmészárlásba torkolló budai kitörés útvonalai azonban éppen e falvak erdein keresztül vezettek.[1] Budapest elfoglalása után a katonai jelenlét csökkent, megalakultak a különböző bizottságok és pártok, megkezdődött az új közigazgatás kiépülése, ez azonban már kívül esik a választott időkereten.

A tanulmány célja, hogy a források divergenciája ellenére válaszokat találjon a következő kérdésekre. Milyen problémákkal, feladatokkal szembesült a lelkészkedő papság a német megszállás alatt? Hogyan reagált a közelítő front jeleire, és hogyan viselkedett a front, illetve a szovjet megszállás idején?[2] Mindezt általánosabb – antropológiai – célki-

[1] Az ostrom és a dunántúli hadműveletek történetéhez lásd Veress 1984; Ungváry 2013.
[2] A háborúk – közelebbről a világháborúk – kutatásának a történettudományban ritkán felvetett, de nem ismeretlen aspektusáról van szó. Az alsópapság és a vallásosság szemszögéből megírt háborútörténet talán első példája Werner K. Blessing bajorországi (Bamberg) katolikusokról szóló hosszú

tűzésként megfogalmazva, arra keresem a választ, hogy milyen funkciókat tölthetnek be a vallás és a vallási vezetők egy háborús krízishelyzetben.[3]

Források, módszerek

Tanulmányom alapvetően egyházi-provenienciájú írásos forrásokra támaszkodik. Ezek egyik fő csoportja a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban (SzfvPL) található plébániai iratcsomók, illetve a papi perszonális iratok (a források között csak azokat nevesítem, amelyeket idézek is). A vizsgált iratok legtöbbje 1944 decemberéig, illetve 1945 áprilisától keletkezett. A közvetlen fronthónapok alatt nemcsak a postaforgalom akadozott, vagy szűnt meg hosszú időre, de gyakorlatilag az Egyházmegyei Hatóság iratkezelése is szünetelt. Ennek hátterében – amint az iktatókönyvből is egyértelműen kiderül – Shvoy Lajos nyilasok általi letartóztatása és fogsága áll.[4] A front elvonulását – és a fogságból való hazatértét (április 20.) – követően Shvoy püspök két püspöki körlevélben (május 6., június 15.)[5] is felhívta a papságot arra, hogy tegyenek jelentést plébániájuk, településük háborús sorsáról, a főbb eseményekről és károkról. Ezeknek a felhívásoknak rengeteg hosszabb-rövidebb beszámolót köszönhetünk, amelyek e tanulmány forrásbázisának gerincét is alkotják. Sok beszámoló jellegű írás már korábban, a felhívásoktól függetlenül megszületett.[6] A vizsgált plébániák egy részéből, illetve néhány, a közvetlen vizsgálati területen kívül eső plébániáról is alkalmam nyílt hozzáférni a plébános által vezetett – kidolgozottságukat, forrásértéküket tekintve széles skálán mozgó – Historia Domusokhoz is.[7] Ugyancsak változó, hogy milyen időbeli távlatból és kinek a tollából (szemtanú vagy utód) születtek a bejegyzések. Egy plébánia esetében (Nagykovácsi) kivételes forrásként szolgált a plébános részletes, később nyomtatásban is megjelent naplója.[8]

Ez a forrásanyag nem elegendő teljes közösségek háborútapasztalatának mikrotörténeti sűrűségű leírására, egy speciális (egyházi) nézőpont részletes, árnyalt megismerésére azonban igen, hiszen műfajtól, témától és szituációtól függően sokféle szövegtípussal és beszédmóddal találkozunk. A szóban forgó „abnormális" és gyorsan változó időszakban kiemelten fontos a források nyelvi kódjainak tüzetes vizsgálata. A részt vevő megfigyelést végző antropológussal ellentétben, akit a vizsgált gyakorlatok értelmezésében a cselekvőkkel osztott „közös létezés" (coexistence) segít, mi többnyire az intra- és intertextuális jelekre, vagyis egyfajta diskurzuselemzésre vagyunk utalva, hogy az azok mögött meghúzódó praxist megfelelően interpretálhassuk.[9] A kvalitatív forráselemzés alapvető feladata az egyes források keletkezési körülményeinek és az adott kommunikációs kontextusoknak a minél pontosabb rekonstruálása. Jelen esetben ez a feladat külö-

tanulmánya (Blessing 1988), a hitleri háború és a lelkipásztorkodás viszonyát boncolgatja Heinrich Missalla könyve (Missalla 1999). Az első világháború alatti hátországi lelkipásztori munkába enged betekintést Maren Chaoui munkája (Chaoui 2013), legújabban pedig Patrick J. Houlihan vizsgálta ugyanezt az időszakot, a (katolikus) vallásosságot és a mindennapi életet a középpontba állítva (Houlihan 2015). Természetesen a sort még hosszan lehetne folytatni. A magyar kutatásban eddig hiányoznak a kimondottan ezt a problematikát vizsgáló tanulmányok, de a lokális és regionális háborús történetírás rendre érinti az egyház és a vallás szerepét, és merít az egyházi forrásokból is (például Gonda 2014; Marchut 2014). A most tárgyalthoz hasonló (illetve sokkal súlyosabb) krízishelyzet társadalomtörténeti feltárását végezték el egyházi források alapján Balogh Balázs és Fülemile Ágnes (Balogh–Fülemile 2008). A diktatúrák alulnézeti egyháztörténete szempontjából kiemelkedő Hetényi Varga Károly munkássága (például Hetényi Varga 1992–1996; Hetényi Varga 2012). Ezen túl számos kisebb, hasonló tematikájú tanulmányt említhetünk (például Pál 1987), és természetesen a maguk szempontjából az egyház-, társadalom- és politikatörténeti munkák is foglalkoznak a helyben működő vallási vezetők szerepével (legújabban például Balogh 2015).

3 Ezen a ponton csak utalni tudunk a „háború antropológiájának" (anthropology of war) kiterjedt irodalmára (vö. Otterbein 2009). Számomra fontos inspirációt jelentett a szarajevói ostrom alatt terepmunkát végző Ivana Maček könyve, amelyben a vallásosság szerepének is külön fejezetet szentelt (Maček 2009, különösen 149–166).

4 A püspök fogsága alatt mindössze két darab celebretet állított ki az aula (Mózessy 2010, 266). Az általam vizsgált források közül több 1944 decemberének közepén – ráadásul sürgős ügyben – feladott levélről tudjuk, hogy csak 1945 februárjának közepén érkezett meg Székesfehérvárra (például SzfvPL 4511 11/1945; SzfvPL 4573 9/1945). Árulkodó a két iktatószám: február 15-én az irattár a 9., illetve 11. iktatott iratnál tartott.

5 Litterae Encyclicae 1945/I. 1. (május 6.), illetve 1945/II. 6. Az 1944–1947-es körlevelek egy kötetbe fűzve megjelentek, levéltári jelzetük SzfvPL 5906, a továbbiakban a következő hivatkozást alkalmazom: Lit. Enc. évszám/körlevél száma, oldalszám (iktatószám [amennyiben van], dátum). Ennek a fontos egyházkormányzati orgánumnak a forrásértékéhez lásd Vértesi 2012; Lakatos 2012.

6 Ezekből, valamint más egyházmegyei dokumentumokból – például az imént említett körlevelekből – bő válogatást közöl a Mózessy Gergely szerkesztésében megjelent egyházmegyei forráskiadvány (Mózessy 2004). A továbbiakban az egyszerűség kedvéért az innen idézett dokumentumokra a kiadvány címének (Inter Arma) rövidítésével és oldalszámmal utalok (például IA 35). Hasonló forráskiadványok már más egyházmegyék levéltáraiból is napvilágot láttak, illetve előkészületben vannak (Perger 2005; Muhi–Várady 2006; Varga 2015).

7 A Historia Domusok kutathatósága nélkül ez az írás nem születhetett volna meg. Ezúton köszönöm Spányi Antal megyéspüspök úrnak a kutatási engedély megadását, Mózessy Gergely levéltárosnak és Bechtold Panna levéltári munkatársnak pedig a begyűjtési és digitalizálási akció lebonyolítását. A felhasznált háztörténetekre a következőképpen utalok: például Bia HD (az oldalak általában számozatlanok – lásd még a forrásjegyzéket). A Historia Domusok társadalomtörténeti forrásértékét leginkább a 17–18. század kutatói hangsúlyozzák, a 20. századra vonatkozóan – érzésem szerint – egyelőre kevésbé aknázták ki őket a történészek és a néprajzosok. Fontos kezdeményezésként kiemelhető a Pécsi Egyháztörténeti Intézet gyűjtő- és feldolgozó munkája. A közelmúltban az első világháború egyházi tapasztalattörténetével (is) foglalkozó kiállításon használták fel a Historia Domusokat (katalógus: Bánkuti–Varga–Vértesi 2015), forráskiadvány előkészületben.

8 Greszl naplója először a Németországba kitelepített magyarországi németek újságja, az *Unsere Post* hasábjain jelent meg folytatásokban (1955), a fronthónapok bejegyzéseit Greszl a nagykovácsi „Heimatbuch"-ba is beleszerkesztette (Greszl 1962, 49–53). A naplójegyzeteket – kiegészítve a Historia Domus megfelelő bejegyzéseivel – a közelmúltban kétnyelvű kötetté szerkesztette Pájer Árpád (Pájer 2003). A gazdag helytörténeti jegyzetanyaggal ellátott kötet sajnos fontos forráskritikai kérdéseket hagy megválaszolatlanul (kihagyások, esetleges utólagos módosítások, eredeti nyelv – ez a napló esetében valószínűleg német, a HD-ban pedig magyar). A továbbiakban a kötetre a cím *(Szomorú napok)* rövidítésével és oldalszámmal utalok, amennyiben a HD-ból (és nem a naplóból) származik az idézet, azt külön jelezem (például SzN 111. = Nagykovácsi HD).

9 A tanulmány ezzel kísérletet tesz a történeti anyag újfajta etnográfiai megközelítésére, amint azt újabban Rhyss Isaac és Pierre Bourdieu elméleteire alapozva többen javasolják (vö. „historische Ethnographie": Wietschorke 2010; „historische Praxeologie": Haasis–Rieske 2015).

nösen kiemelendő, hiszen a forrásokban gyakran tetten érhetők az azok formáját, tartalmát és így értelmezési lehetőségeit is messzemenően meghatározó szituatív tényezők (például a levelek illetéktelen kézbe jutásától való félelem vagy más okból fakadó „öncenzúra"; a leírtaktól való időbeli távolság problémája). Most csak egy különösen beszédes példát idézek. Hufnagel Ferenc solymári esperesplébános püspökhöz írt levelének egy pontján hirtelen a következő mondatot szúrja közbe: „Mivel eddig nem tudhattam, hogy nem postával küldöm el soraimat, s csak most értesültem, hogy személyesen viszik el Atyának: szabadjon most már őszintén megmondanom: [...]". A levélíró ezután a körülményes, óvatos hangnemről a magánleveleiből ismert fraternizáló regiszterre vált, és az előtte leírtakat részletesen kifejtve tartalmilag is nagyban árnyalja mondanivalóját. Az ilyen szövegszerűen jelentkező utalások mellett sokszor csak gyanítani tudjuk az egyes fogalmazási választások, a fogalomhasználat mögött rejlő intenciókat. A szóbeli kommunikációs csatornákra tett gyakori utalások (például „míg személyesen számolhatok be egyházközségünk nehéz helyzetéről"[10]) arra is figyelmeztetik a kutatót, hogy az elemzett írásos forrásokat egy összetett kommunikációs rendszer töredékeiként szemlélje.

A vizsgált községek és lelkipásztoraik

A címben szereplő Buda környék nem egzakt földrajzi név, és nem jelöl jól körülhatárolható néprajzi egységet sem.[11] A vizsgálatba bevont települések kijelölésekor egyrészt pragmatikus szempontok vezettek (forráshelyzet), másrészt igyekeztem nagyjából hasonló háborús eseményeket átélő (a megszállás kezdete, vége, intenzitása), de valamilyen más tekintetben (lakosságszám, etnikai és vallási összetétel, fejlettség) egymástól különböző településeket választani. Így a továbbiakban példáim túlnyomó részét a következő községekről hozom *(1. táblázat)*.

[10] IA 129. (Makai Lajos csobánkai adminisztrátor jelentése, 1945. augusztus 18.)

[11] A német nyelvű szakirodalomban meghonosodott, változó jelentéstartalommal használt „Ofner Bergland" kifejezés általában a Budai-hegység és a Zsámbéki-medence német falvaira vonatkozik, de világos határokról nem beszélhetünk, és nekem sem célom ezek kijelölése. Ezúttal (praktikus okokból) nem vizsgálom a főegyházmegyéhez tartozó Budaörsöt, a magyar és protestáns többségű falvak közül Pátyot és Tököt.

1. táblázat. A vizsgált települések nemzetiségi és felekezeti viszonyai[12]

<table>
<tr><th>Település</th><th>Lakosságszám (1941)</th><th>Anyanyelv szerinti megoszlás (1941, %)</th><th>Vallási megoszlás (1940, %)</th></tr>
<tr><td>Bia</td><td>3820</td><td>magy.: 89,7 | ném.: 10,2</td><td>kat.: 65,7 | prot.: 33,1 | zs.: 0,9</td></tr>
<tr><td>Budakeszi</td><td>7322</td><td>magy.: 36,2 | ném.: 63,3</td><td>kat.: 99,2</td></tr>
<tr><td>Nagykovácsi</td><td>2883</td><td>magy.: 13,2 | ném.: 86,4</td><td>kat.: 99,5</td></tr>
<tr><td>Piliscsaba</td><td>3285</td><td>magy.: 35,1 | ném.: 50,9 | szlo.: 12,9</td><td>kat.: 95,7 | prot.: 3,35 | zs.: 1,5</td></tr>
<tr><td>Pilisvörösvár</td><td>8392</td><td>magy.: 39 | ném.: 58,6 | szlo.: 1,6</td><td>kat.: 93 | prot.: 4 | zs.: 1,4</td></tr>
<tr><td>Solymár</td><td>4096</td><td>magy.: 40 | ném.: 59,7</td><td>kat.: 99,1</td></tr>
<tr><td>Tinnye</td><td>1454</td><td>magy.: 93,5 | ném.: 1,5 | cigány: 4,3</td><td>kat.: 61,22 | prot.: 33,7 | zs.: 5</td></tr>
<tr><td>Torbágy</td><td>2532</td><td>magy.: 30 | ném.: 69,9</td><td>kat.: 96,1 | prot.: 3,6</td></tr>
<tr><td>Törökbálint</td><td>5176</td><td>magy.: 45,7 | ném.: 54</td><td>kat.: 92,7 | prot.: 5,2 |zs.: 2</td></tr>
<tr><td>Zsámbék</td><td>4525</td><td>magy.: 19,3 | ném.: 80,6</td><td>kat.: 98,3 | zs.: 1,3</td></tr>
</table>

Forrás: Népszámlálás 1941, 580; *Schematismus* 1940.

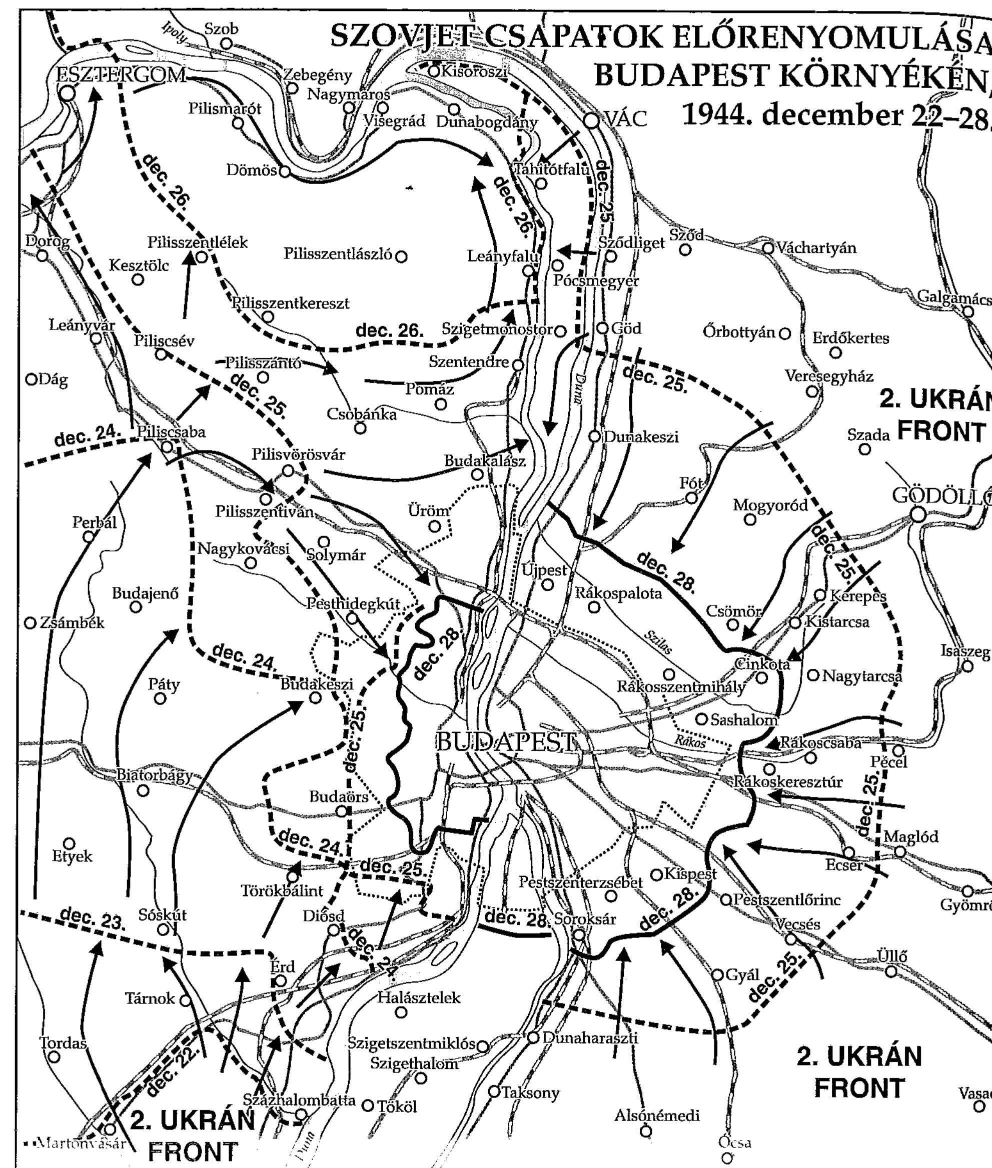
A választott települések közigazgatásilag Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Budakörnyéki járásához (kivéve Piliscsabát, amely a Szentendreihez), egyházszervezeti szempontból pedig a Székesfehérvári Egyházmegye bicskei (Bia, Tinnye, Torbágy, Zsámbék), érdi (Törökbálint), illetve budai alsó (Budakeszi, Nagykovácsi, Pilisvörösvár, Solymár) esperesi kerületéhez tartoztak *(1. térkép)*.

Tinnye és Bia kivételével a többi község lakosságának gerincét – minden asszimilációs és agglomerációs folyamat ellenére, amelyek hatásai jól látszanak az anyanyelvi arányokon – még ekkoriban is a 18. század folyamán betelepült római katolikus németek leszármazottai alkották.[13] Ezeket a településeket felekezeti szempontból egészen a kitelepítésig a katolikusok jelentős túlsúlya jellemezte. A biai őshonos magyarság erős protestáns (református) kisebbséget alkotott, de a lakosság kétharmada (németek és magyarok vegyesen) katolikus volt. Tinnye csaknem színmagyar lakossága kétharmad-egyharmad arányban volt katolikus, illetve református vallású. Megemlítendő még Piliscsaba jelentős római katolikus szlovák

[12] A nemzetiségi megoszlás arányainak kiszámításánál az 1941-es népszámlálás adatait vettem alapul (Népszámlálás 1941, 580), a vallási megoszlásnál viszont az 1940-es egyházmegyei sematizmust (*Schematismus* 1940), amely külön tartalmazza a plébániákhoz tartozó filiák adatait is. Itt a településekhez szervesen nem kapcsolódó, viszont a felekezeti megoszlást torzító leányegyházakat nem vettem számításba (Budakeszi esetében a község határában lévő szanatóriumokat, Solymár esetében a Rozália téglagyárat, Nagykovácsi esetében az elmegyógyintézetet, a Tisza István-telepet és a Juliannamajort). Piliscsaba esetében hozzávettem Klotildligetet, de Piliscsaba-Tábort nem, Biához hozzászámoltam Herceghalom adatait, Pilisvörösvárhoz pedig az önálló filiaként nem jelölt Bányatelepet. A zsidókkal kapcsolatban lásd még: http://pest.zsidomult.hu/index.php/jarasok-telepuelesek/pilis/budakoernyeki-jaras, 2015. augusztus 30.

[13] A Budapest körüli „sváb gyűrű", mint önálló entitás, a korabeli közbeszédben és a társadalomtudományban is jelen volt (Marchut 2014, 12). A Budakörnyéki járás településeinek a két világháború közötti demográfiai, vallási, etnikai és társadalmi folyamatairól a közelmúltban részletes elemzést készített Somlai Péter (Somlai 2014, 14–47).

1. térkép. A Buda környéki terület szovjet megszállása

Forrás: Ungváry 2013, 61.

kisebbsége. Kisebb cigány csoportok minden településen éltek, ők azonban a népszámlálási adatok között általában (jelen esetben Tinnyét kivéve) nem jelennek meg külön etnikumként.[14] Csak Tinnyén, Piliscsabán, Zsámbékon és Pilisvörösváron éltek kisebb, a helyi társa-

[14] Bonomi 1943.

dalomba integrálódott zsidó közösségek, de néhány zsidó vallású és származású család a többi településen is előfordult.[15] A háború utáni migrációs mozgások – elsősorban a sváb lakosság nagy részének 1946-os németországi kitelepítése[16] – miatt a térség etnikai és vallási összetétele gyökeresen megváltozott, ez azonban már kívül esik a tanulmányban vizsgált időszakon. A következőkben – eltekintve a települések részletes jellemzésétől – kizárólag a későbbi fejezetek megértéséhez szükséges egyházi adottságokat ismertetem.[17]

A vegyes lakosságú Bián Roszner Tibor (szül. 1912) volt a plébános 1939-től, a szomszédos Torbágyot pedig 1935-től Bokor József (1895–1949) látta el adminisztrátorként. Tinnye lelkipásztora 1938 óta Oszkó János (szül. 1896) volt (lelkészi minőségben). Törökbálint plébánosa Babics György (szül. 1884) volt 1930 óta. Káplánja négyük közül csak utóbbinak volt Várnay Lajos személyében, aki azonban december 9-én „eltávozott azzal, hogy egy ideig távol marad, de valószínűbb, hogy kimegy Németországba". Babics ideiglenesen Budapestről kért kisegítőt az adventi időszakra, de nem tudjuk, kapott-e. Jellemző, hogy a december 11-én kelt levél csak februárban érkezett meg a püspökségre.[18]

A budakeszi plébániát az idős Braun Gyula (1879–1952) prépost-plébános vezette. Káplánját, Mersei Antalt (1919–2007) 1944. december elején tábori lelkészi szolgálatra hívták be.[19] Az 1943–1944-ben Budakeszin hitoktató holland Wesselink Henrik novemberben a Volksbund-evakuáció keretében Németországba távozott (erről lásd bővebben *A „svábkérdés" a háború előtt, alatt és után* című fejezetet). Braun decemberben még tudott szerezni maga mellé szerzetes kisegítőket, néhány héttel később azonban a plébániáról hurcolták el Kajdi Ferenc és Laskay (Róth) Antal jezsuita atyákat (sorsuk máig feltáratlan).[20] Ettől kezdve 1945 márciusáig egyedül kellett ellátnia a mintegy hétezer lelket számláló nagyközség lelkipásztori feladatait. Ezért a szülei látogatására hazaérkező Geiger Jakab zsámbéki káplánt maradásra bírta. Később azzal érveltek a káplán „öndispositio"-ja mellett, hogy Budakeszin

[15] Az 1940-es egyházmegyei sematizmus (*Schematismus* 1940) szerint Zsámbékon 60, Tinnyén 72, Pilisvörösváron 119, Piliscsabán 50 fő. A többi településen, ahol jelentősebb számot találunk, ott az valamilyen, a faluhoz szervesen nem kapcsolódó filia miatt van (például Budakeszin az Erzsébet Szanatórium). Emellett fontos megemlíteni, hogy az ingázás, piacozás és a nyaranta a környéket tömegesen felkereső üdülőközönség révén a térség lakossága kapcsolatba került a budapesti zsidó kispolgárság (illetve az „alsó középosztály") számos tagjával.

[16] Budaörsön és Törökbálinton 1947-ben egy második – kisebb volumenű, de már a szovjet megszállási zónába irányuló – kitelepítés is lezajlott.

[17] A következő rövid bemutatások a feldolgozott források alapján kirajzolódó képet tükrözik, komolyabb életrajzi kutatásokat nem végeztem. Esetenként felhasználtam az egyházmegyei sematizmusokat (*Schematismus* 1940, 1945), az egyházmegye internetes adattárát (http://www.szfvar.katolikus.hu/adattar) és a *Katolikus lexikon* számos szócikkét is (lexikon.katolikus.hu).

[18] SzfvPL 4573 9/1944. Az 1945-ös egyházmegyei sematizmusban Várnay már hivatalon kívüliként („extra officium") van feltüntetve (*Schematismus* 1945, 24).

[19] SzfvPL 4511 11/1945. Mersei csak 1945 végén tért vissza. A hívek egy csoportja december 12-i keltezéssel kérte is a püspököt, hogy hagyja meg Budakeszin (SzfvPL 4511 sz. n./1945), de végül Nagytéténybe helyezték.

[20] A jezsuita rendtörténet úgy tartja, decemberben tűntek el (Bánkuti 2009). Braun leveléből kiderül, hogy „mindkét pátert jan. 4-én a plebániáról mint »gyanús«-okat elkísérték, azóta nyomuk veszett. Senki sem tud felvilágosítást adni hollétükről" (SzfvPL 4511 25/1945 [kelt. április 9.] – idézi IA 117).

nagyobb szükség volt akkor egy második papra, mint Zsámbékon, ahol a plébános mellett még (legalább) négy pap tartózkodott.[21] A források alapján egyébként Braun alapvetően konfliktuskerülő természetű lelkipásztornak tűnik.[22] Mindenesetre tény, hogy a háború után haláláig budakeszi plébános maradt. Budakeszin a lányok oktatását a harmincas években elkészült zárdaiskolában az Isteni Megváltó Leányai végezték. A plébániához filiaként Makkosmária és két szanatórium is tartozott, közülük a nagyobbikban (Erzsébet Szanatórium) a betegként odakerült Csanádi egyházmegyei Váczy Pál teljesített szolgálatot; halála után ezt Ocskó Lajos, egy ott betegeskedő piarista atya vállalta ideiglenesen.

Piliscsaba pasztorációját 1940-től a püspök a helyi lazarista rendházra bízta (Congregatio Missionis, missziós papok). 1941 májusától dr. Janisch Mihály CM tartományfőnök (1901–1974) adminisztrálta. A szlovák nyelvű prédikációkat Ruzsik Vilmos CM tartotta, aki 1945 tavaszán a plébánia vezetését is átvette Janischtól. A Piliscsabától 1925–1950 között különvált, üdülőterület jellegű Klotildligetnek 1937-től önálló egyházközsége volt, de önálló lelkészség csak 1945 decemberében lett, a vizsgált időszakban filiaként Piliscsaba – tehát a lazarista rendház – látta el. Piliscsabán a lazaristák mellett működött a vincés nővérek (Páli Szent Vince Szeretet Leányainak Társulata) nővérotthona, az angolkisasszonyok (Institutum Beatae Mariae Virginis) polgári iskolát működtettek, a megváltós nővéreknek (Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek) és még egy női szerzetnek (Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társasága) is volt itt háza.[23]

A mintegy nyolcezer lelket gondozó pilisvörösvári plébánia élén Gáger József (1895–1945) állt, aki nem sokkal a front elvonulása után, április 17-én szívrohamban meghalt. Pilisvörösváron rendszerint két kisegítő pap (káplán és hitoktató) is szolgált, az egyikük felelt a népes Bányatelep pasztorációjáért („bányalelkész"). A vizsgált hónapokban megfordult itt Maurer Ferenc, Marlok István és Kovács Jenő. Az elhunyt Gáger plébános helyét 1945 áprilisában ideiglenesen Marlok István addigi hitoktató-káplán vette át adminisztrátori minőségben.[24]

Az 1936-tól Nagykovácsiban szolgáló Greszl Ferenc (1903–1987) volt a vizsgált plébánosok között talán a legérdekesebb személyiség.[25] A sváb családból származó pap, aki a két világháború között lelkes nemzetiségi érdekképviseletet és német nyelvű pasztorációt

[21] Ebben a hosszabb elemzésre is érdemes esetben több szempont és érvrendszer (például egyházi fegyelem vs. szükség diktálta kényszer) ütközik a háború okozta rendkívüli helyzet miatt. (SzfvPL 4511 25, 32, 38, 628 stb./1945, illetve IA 117; SzfvPL 4580 sz. n./1945, illetve IA 290.)

[22] Somlai 2014, 82.

[23] Piliscsaba HD; lexikon.katolikus.hu; Piliscsaba nemzetiségi és pasztorációs történetéről, illetve a szerzetesrendekről lásd Csíky 2002; Csíky 2003.

[24] Pilisvörösvár történetéhez és társadalmához lásd Váradi 1996.

[25] Greszl Ferenc életútját már többször megírták hosszabban-rövidebben (például Tafferner 1988), de átfogó életrajzi tanulmány még nem született róla. Marchut Réka könyvében sokat idézi Greszl naplóját (Marchut 2014), Grósz András pedig (egyelőre csak kéziratban olvasható) disszertációjában foglalkozik a két világháború közötti német mozgalomban viselt tevékenységével (Grósz 2014, 188–191). A volt nagykovácsi plébános életének németországi periódusában is sokat foglalkozott a magyarországi németség múltjával (egyik fő műve: Greszl 1971), és tevékenyen részt vett kitelepített nagykovácsi híveinek közösségszervezésében.

folytatott, a szovjet megszállás idején mindvégig állomáshelyén maradt, 1945 tavaszán azonban egyre inkább kiéleződött a feszültség közte és a formálódó új politikai elit között. Végül – egy május 27-én tartott karakán prédikációja után – a letartóztatás elől Perbálra, onnan Zsámbékra, majd a piliscsabai, később a szobi lazaristákhoz távozott. Ősszel visszatért Nagykovácsiba, ahol 1946. március 20-án letartóztatták, és a budakeszi kitelepítettek transzportjával – saját híveit megelőzően – Németországba deportálták.[26]

A solymári plébános, Hufnagel Ferenc (1885–1956), a budai alsó kerület esperese még 1917-ben került a sváb faluba, a két világháború közötti évtizedekben a helyi közélet meghatározó alakja volt, és bár többször is próbálkozott más állomáshelyre kerülni (1938, Budakeszi; 1943, Budafok), végül solymári plébánosként érte az 1944-es év, amely az amúgy is beteges szervezetét még jobban megviselte. A megszállás hónapjaiban Solymáron volt, és az 1945-ös év első felében is igyekezett megküzdeni az új helyzettel. A sváb hívek kitelepítése körüli küzdelmek azonban teljesen felőrölték az erejét, 1946-ban elmenekült, az egri szervitáknál húzta meg magát, majd nyugdíjazásáig fehérvárcsurgói plébános volt.[27] Solymáron káplán is segítette a munkáját. 1944 nyarától 1945 szeptemberéig Winkler János (szül. 1913), egy lelkipásztori gyakorlatát végző, budaörsi származású jezsuita volt mellette, sőt betegsége idején teljes egészében helyettesítette is. Winkler 1945 legvégén nemcsak Solymárt hagyta ott, de végül papi hivatalától is megvált.[28]

Zsámbékon a vizsgált évben több pap is szolgált. A falu plébánosa (1933-tól), egyben a bicskei kerület esperese Folláth Ádám (1902–1978), káplánja 1943-tól a budakeszi születésű fiatal Geiger Jakab (1919–2011) volt. Utóbbi 1945 márciusában – Folláth nem kis felháborodására – Budakeszin maradt, hogy segítse az ott egyedül működő idős plébánost. Zsámbékon hitoktatóként működött még a plébános testvéröccse, Folláth József. A keresztes nővérek (Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek) zsámbéki tartományházában és internátussal működő iskolájában[29] Kresz Rudolf látta el a zárdalelkészi feladatokat. A házban két idős pap (Csúcs István kanonok és Jelinek Antal nyugalmazott esperes) is besegített. Zsámbék a többi településhez képest sokat szenvedett a front alatt (a frontvonal Mány és Zsámbék között húzódott).[30] A plébános többször ír a szovjet parancsnokkal kialakított jó viszonyáról és arról, hogy az „átalakulás után" sok hatalmat kapott a kezébe (például a földigénylő bizottságban), ennek ellenére 1945 őszén letartóztatták, és rövid időre internálták is. A zsámbéki helytörténet – érdemei elismerése mellett – meglehetősen ellentmondásos képet fest Folláth Ádám háború utáni (elsősorban a kitelepítéssel kapcsolatos) tevékenységéről.[31]

[26] SzN 100.

[27] A plébános személyével és – elsősorban háború utáni – tevékenységével a kiváló solymári helytörténeti műhely kutatói foglalkoztak. Lásd Hegedűs–Milbich 2011, 176–179; Ritter 2013.

[28] A bonyolult ügy 1945 nyarától egészen 1946 januárjáig húzódott, részletes feldolgozása sok tanulságot ígér.

[29] A zsámbéki rendház és iskola történetét – egyben a háborús eseményeket is – nagy részletességgel feldolgozta disszertációjában ifj. Rabár Ferenc (Rabár 2008).

[30] IA 290.

[31] Jelli II. 1988.

Lelkipásztori kihívások a front közeledtével

A templom és az iskola légiriadó idején

Magyarország háborúba lépését követően a Buda környéki települések mindennapi élete még hosszú ideig többé-kevésbé normális mederben folyt. Természetesen a változó hadi helyzetről szóló hírek (Sztálingrád, Don-kanyar), a hadbavonultakért való aggodalom és az egyre szaporodó kellemetlenségek, fenyegető jelek (infláció, áruhiány, jegyrendszer,[32] elsötétítési és légoltalmi rendeletek) rányomták a bélyegüket az emberek hangulatára, az 1944-es év eseményei pedig egyre nyilvánvalóbbá tették a tényleges háború közeledését. Ez a „normális társadalomból" a „háborús társadalomba" való átmenet jól nyomon követhető az egyházi forrásokban is, különösen a Historia Domusok lapjain. Szinte minden háztörténetben találkozunk ehhez hasonló helyzetértékelő mondatokkal: „Így háborús szellemben Isten kegyelmébe bízva sorsunkat, Te Deummal fejeztük be az évet".[33] Vagy egy négy év távlatából visszatekintő szövegben: „Az 1944. évben már nagyon is éreztük a háború nyomasztó hatását. Gyakoriak voltak a légitámadások, melyek elől a pincében kerestünk menedéket, még az éjjeli nyugalmat is gyakran zavarták. Az autóbuszokat háborús célra használták fel, ezért Budakesziről is beszüntették az autóbuszjáratokat".[34] Egy másik plébános így emlékszik erre az időszakra: „A háború vihara ezalatt egyre jobban közeledett Hazánk és közéletünk ege fölé. Elsötétítés, légitámadások, tüzelőhiány, kezdődő nyomor, bevonulások, hősi halottak, eltűntek siratása, mind-mind megnehezítette a lelkipásztori munkát".[35] A papság mind lelkipásztori, mind gyakorlati eszközökkel igyekezett reagálni az egyre aggasztóbb helyzetre.

A mindennapok normalitását leginkább az egyre sűrűsödő légoltalmi riadók törték meg („a kedélyeket mindinkább idegesíti az állandó légvédelmi készültség és idegháború"),[36] a félelemérzet különösen Budapest bombázásának kezdetével (1944. április 3.) növekedett meg. Bár a vizsgált falvakat nem érte súlyosabb bombatámadás, a veszély valós volt, a fővárost és környékét ért légitámadások számos áldozatot szedtek a környező falvakból is.[37] A légiriadók az istentiszteleti cselekmények megszokott rendjét is befolyásolták. A törökbálinti plébános leírása szerint „ettől fogva sokan nem mertek szentmisére

[32] Lásd Romsics 1999, 256.
[33] Tinnye HD.
[34] Budakeszi HD.
[35] Bia HD.
[36] SzN 33. (= Nagykovácsi HD, 1943. október.)
[37] Shvoy püspök május 12-én papjainak küldött körlevelében írta: bérmakörútja során meglepve tapasztalta, hogy „a falu jobban fél a bombatámadástól, mint a város" – Lit. Enc. 1944/III., 15. (május 12.) Idézi IA 82. – Az egyházmegye egyes településein a komoly és hosszan tartó bombázások (például Budafokon, Csepelen, Horthyligeten vagy később éppen Székesfehérváron) természetesen egészen más helyzetet teremtettek pasztorációs szempontból is (lásd a püspöknek az 524. oldalon idézett dicsérő szavait). Januári körlevelében Shvoy „tömegterjesztésre is melegen" ajánlotta dr. Ignácz László *Velem Isten a légiveszélyben* című füzetét, amely „a fenyegető veszélyek idején nagy lelki hasznot és megnyugvást szerezhet mindenkinek". Lásd Lit. Enc. 1944/I. 10. (január 6.).

jönni, vagy ha megjelentek is a templomban, az első jelre elhagyták a templomot. Voltak azonban olyanok is, akik nyugodtan megmaradtak a templomban".[38] Shvoy püspök 1944 elején részletesen eligazította a papságot, mi a teendő, ha a szentmisét légiriadó zavarja meg, és rendelkezett az oltáriszentség, a szent olajok és az anyakönyvek (egy későbbi utasításában pedig az egyházi iskolák iratainak) szükség szerinti biztonságba helyezéséről, a vészhelyzetben követendő pontos cselekvési rendről.[39] Mivel a délelőtti szentmiséket sokszor megszakították vagy ellehetetlenítették a szinte menetrendszerű légiriadók, a püspök az Apostoli Szentszék felhatalmazásával június 15-én kelt körlevelében engedélyt adott a délutáni misézésre.[40] Erre az akkoriban még merőben szokatlan gyakorlatra szinte minden plébános tesz utalást, példaként a tinnyei Historia Domusból idézek: „Máj. 12-től állandó lego szolgálat volt, és a vasár- és ünnepnapi szentmiséket ha a lego félórával 11 után véget ért, ½ 12-kor, más esetben rendes időben, s ha 10–½ 12 lego volt, ez esetben este 7 órakor tartottuk meg a 10 órai szentmisét. Sajnos híveink az esti szentmisére nem jöttek olyan szép számmal, mintha rendes időben lett volna a szentmise. 4 esetben tartottuk este. Az iskolai és plébánia anyakönyveit biztonságba helyeztük a plébánia pincében".[41] Nemcsak a szentmisék, de a körmenetek, búcsúk és más szabadtéri ünnepek szokásos rendje is megváltozhatott. Már az úrnapi körmenetet (amely pedig a virágszőnyeg miatt különösen fontos ünnep volt egyes helységekben) sem mindenhol tartották meg rendesen.[42] Pilisvörösváron a „búcsú napi nagymisét és körmenetet" (augusztus 15.) kellett előrehozni 8 órára „a 10 óra tájban általában várható légiveszély miatt". Nagykovácsiban pedig elmaradt a Greszl plébános által nagy ünneppé fejlesztett kora őszi aratási ünnepség („Erntedankfest").[43] Más esetekben annak volt hírértéke, hogy egyes cselekményeket a rendes időben és módon meg tudtak tartani.[44]

A vizsgált falvak nagy részében működött valamilyen egyházi oktatási intézmény, így a háború közeledtével ez a kérdés is fontos szerepet kap a forrásokban. Egyes helyeken továbbra is kántortanítók látták el az elemi iskolák oktatási feladatait, máshol az államosított iskolák mellett működtek különböző szintű egyházi intézmények. Az egyház a kötelező hitoktatás révén az állami iskolákban is jelen volt. A leánynevelést sok helyen különböző női szerzetesrendek végezték (lásd *A vizsgált községek és lelkipásztoraik* című fejezetet). Az 1943/1944-es tanév eleve később kezdődött („a gyermekeknek még az iskola közelébe sem szabad menniök, mert hátha [...] egy angolszász repülő bombát ejt rájuk"),[45] a márciusi német megszállást

[38] Törökbálint HD.
[39] Lit. Enc. 1944/I. 8. (110/1944., január 6.) Idézi: IA 81.
[40] Lit. Enc. 1944/V. 23. (1472/1944., június. 15.). A püspök a délutáni misén való áldozáshoz négyórás szentségi böjtöt írt elő.
[41] Tinnye HD.
[42] Például Zsámbékon csak a papság részvételével a templom körül (Jelli II. 1988). Bár az is lehet, hogy nemcsak a légi veszély, hanem az eső is közrejátszott a rövidítésben (erre utal Kresz Rudolf zárdalelkész levele: SzfvPL 5980 sz. n./1944).
[43] SzN 36. (= Nagykovácsi HD, 1944. szeptember 17.)
[44] Például a tinnyei feltámadási és úrnapi körmenetet (Tinnye HD).
[45] SzN 33. (= Nagykovácsi HD 1943. október.)

követően 1944. március 31-ével pedig – miniszteri rendeletre – mindenütt be kellett szüntetni a tanítást. Egyrészt a légi fenyegetettség miatt, másrészt azért, mert az iskolákat a német (és helyenként a magyar) hadsereg foglalta le. Szeptemberben néhol ugyan megkezdődött az új tanév (korlátozott kapacitással, esetleg alternatív helyszínen), de általában csak alig néhány hétig tartott, mert az iskolákat újfent és immár egészen a katonaság vette igénybe (lásd *A német megszállás tapasztalata* című alfejezetet). Az így elfoglalt iskolák tehát helyenként már a szovjet megszállás előtt súlyos károkat szenvedtek. Több példa van rá, hogy a papok és tanítók a hosszú szünet alatt is igyekeztek foglalkozni a gyermekekkel, fiatalokkal, Torbágyon például három-négy fős csoportokban, házaknál tanítgatták őket.[46]

Engesztelés és bűnbánat – vallásosság a front közeledtével

A püspöki körlevelek ismételten engesztelő szentmisék, szentségimádások, triduumok és imaórák tartására buzdították (vagy utasították) a plébánosokat. A rendkívüli helyzetre adott vallásos válasz a bűnbánat és az engesztelés gondolatai köré rendeződött. Az emberiség bűneként értelmezett háború ellen a vallásos embernek fokozott buzgósággal kell felelnie: „Ha a háború a megvetett és semmibe vett Isten megérdemelt büntetése, nyilvánvaló a hívő emberek kötelessége. Az idei nagyböjt egész különösen a komoly bűnbánat és engesztelés ideje kell, hogy legyen. [...] A saját bűneinkért végzett önmegtagadás mellett, a másokért, a szegény istentelen emberekért való engesztelő önfeláldozást, önmegtagadást szeretném nagyon a lelketekre kötni Szeretett Híveim."[47] A plébánosok jelentéseikben és a Historia Domusokban számos engesztelő, bűnbánati cselekményről, akcióról számolnak be. Greszl Ferenc nagykovácsi plébános például már 1943 farsangja kapcsán megbotránkozással számol be róla, hogy a lakosság (főleg a fiatalok) körében az aggasztó háborús helyzet ellenére hatalmas „élvezetvágy", „táncőrület" uralkodik. Ezért az az évi farsangvasárnapot bűnbánati, böjti és szentségimádási napként hirdette meg: a kocsmárosoknál elérte, hogy ne nyissanak ki aznap, vagy legalábbis ne engedjék a zenés mulatságot. Jellemző a plébános befolyására, hogy az akciót végül sikeresként nyugtázta, bár „egyes rosszakaratúak gúnyosan várták a felsülést".[48] A biai plébános így emlékszik a háború előtti buzgóságra: „Sok kilencedet, triduumot, szentségimádási órát és engesztelő körmenetet tartottunk. Így – a doni visszavonulás rettenetes napjaitól fogva bevezettem a minden hó utolsó 9. napján tartott kilencedet, melynek 3 utolsó napján csak este ettünk 1-1 drb. kenyeret, és vizet ittunk. Sokan betartottuk ezt, és hála Istennek a mi községünk elég szépen megmenekült minden tekintetben a háborús veszteségektől."[49] Különösen érdekes – és a községi ünnepek hosszú hagyományának talán utolsó példája – a törökbálinti eset, ahol az egyházközségi képviselő-testület „határozatban [kívánta] kimondani a községnek ünnepélyes felajánlását Jézus szentséges Szívének", és az Úrnapja nyolcadát követő péntek községi ünnepként való megtartását. A felajánlási aktust a korábbi, nagy veszélyek esetén tett községi felajánlások példája ihlette, középpontjában az engesztelés és a bűnbánat állt: „1710. november 16-án a törökbálinti bíró a községi elöljárósággal az egész község nevében az akkor dúlt pestis következtében Xavéri Szt. Ferencet a község patrónusává választotta, tiszteletére kápolnát építettek, községi ünnepet fogadtak előtte való böjttel, így indokolt, hogy a mostani politikai és egyházközségi képviselő-testület az ötödik éve dúló véres és borzalmas világháborúban szintén az égre emeli tekintetét, onnan kér és vár segítséget, Jézus Szt. Szíve is fennmaradó tanúságképpen önmegtagadásra, bűnbánatra és engesztelésre szólítja fel a falu népét". Külön ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a felajánlás és a községi ünnep gondolatát egyértelműen magáévá tette a politikai község is, amely a szöveg szerint „ilyen irányú határozatát már meghozta", a felajánló imát pedig a község polgári vezetője, „dr. Felkay Ferenc főjegyző úr mondja el".[50]

Arra nehéz választ adni, hogy az effajta „vallásos hadviselés" valójában a helyi társadalmak mekkora részét tudta megmozgatni. Erre vonatkozóan faluról falura és időről időre más és más ítéletekkel találkozunk. A püspök 1944 májusában a falvakban lévő „közömbösök" számának emelkedésére hívja fel a figyelmet, ugyanakkor azt is örömmel tapasztalta, hogy „a lelkek nagy szomjúsággal várják, és hálásan fogadják a hit vigasztaló, erőt és eligazítást egyedül adó szavait".[51] Összességében úgy tűnik, mintha a közvetlen háborús veszély közeledtével fokozódott volna az emberek vallás iránti igénye, a szentmisék és más liturgikus események látogatottsága. Torbágy plébánosa – már a front előestéjén – így jelentett a püspöknek: „A templomban: naponkint mise alatt rózsafüzér, Lorett. lit. és XII. Pius engesztelő imája lesz mondva. Napi áldozások duplájára ugrottak fel, aminek nagyon örülök." Shvoy püspök válaszában Székesfehérvárral kapcsolatban is a vallásosság, a hívő buzgóság emelkedéséről számol be.[52] Törökbálintról is hasonló intenzív vallás iránti igényt jegyzett fel Babics György plébános: „A nehéz viszonyok mellett a hívek nagy részében a valláshoz való ragaszkodás csak fokozódott."[53] A vallásosság intenzitása természetesen nem választható el az adott településeken kialakult mikroklímától, a pap és a közösség, illetve egyes társadalmi csoportok között fennálló viszonytól sem.

Karitász és hadigondozás

„A lelkipásztori munkának egyik legfontosabb ága ma a hadigondozás, amelybe a lelkipásztorkodó papságnak teljes erejével bele kell állnia" – írta Shvoy püspök októberi körlevelében. A hadigondozás ügyének támogatására – a hasonló világi szervezet munkáját kiegészítendő – 1944 folyamán létrejött, és több helyen működésbe is lépett a Katolikus Akció Bajtársi

[46] SzfvPL 4533 3017/1944.
[47] Lit. Enc. 1944/II. 11. (A főpásztor nagyböjti szózata, ötvenedvasárnap – számításaim szerint február 20.)
[48] SzN 31–32. (= Nagykovácsi HD, 1943. március 7.)
[49] Bia HD.

[50] SzfvPL 4573 1644/1944 (*Egyházközségi képv. test. jegyzőkönyve Jézus Szíve ünnepe tbn.*, kelt június 8-án).
[51] Lit. Enc. 1944/III., 15. (május 12.) Idézi IA 82.
[52] SzfvPL 4533 3017/1944.
[53] Törökbálint HD.

Szolgálata (KABSZ) is.[54] A hadigondozás kapcsán a biai plébános új „munkaterületekről" és „módszerekről" ír: „Jött a hadbavonultak gondozása. Sok csomagot küldtünk esetenként az Asszonykörből, sőt 1943 karácsonyára minden katona kapott tőlünk egy 2 kg-os csomagot, benne Rózsafüzérrel, csodás éremmel és imakönyvvel, melyet Czapik püspök úr adott ki katonák részére."[55] A torbágyi plébános, Bokor József 1944 októberében így jelentett püspökének: „A hadbavonultak családjai rendben vannak. A községgel közösen dolgozgatunk. A bajtársi szolgálat elnöke kezdettől fogva felkérésre kis személyem."[56]

Az 1941–1944-es szövegek egyébként is számos, a papok és egyházközségek szervezésében vagy támogatásával lefolytatott gyűjtésről és egyéb gyakorlati segítségnyújtási akcióról emlékeznek meg. Ezek között vannak önálló helyi kezdeményezések is, mint például a Greszl Ferenc nagykovácsi plébános által szervezett kórházlátogatások és a (harcoló vagy sebesült) katonák számára tartott ruha-, élelmiszer- és cigarettagyűjtések,[57] de a nagyobb gyűjtési akciók hátterében püspöki (vagy állami) felhívások álltak.

A budapesti bombakárosultak javára tartott gyűjtések megszervezésére a püspök (belügyminiszteri engedély alapján) június 15-én szólította fel a papokat,[58] de több helyen ez már korábban megtörtént, nyilván az állami felhívásnak eleget téve. Tinnyén például 1944. május 29-én (pünkösdhétfőn) műsoros ünnepélyt és gyűjtést tartottak (összesen 1485 pengő bevétellel), Nagykovácsiban pedig Greszl plébános „egy szíveket és zsebeket megindító szentbeszéd" utáni sikeres gyűjtés eredményeként 3784 pengőt ajánlhatott fel a nemes célra.[59] Több beszámoló utal a kibombázott budapestiek és a keletről közelítő front elől menekülők megjelenésére a Buda környéki falvakban. Ehhez járultak a november és december folyamán kiürített falvak (például Mány, Bicske) menekültjei. Az ő ellátásukból az egyházközségi szervezetek és a plébániák is kivették a részüket. A tinnyei Historia Domus tanúsága szerint „ezen bombázási időszak[ban], jún. 1-től nov. 3-ig a községünkben 40 fővárosi család tartózkodott, nagyobbrészt kat[olikusok], akik híveink lelki épülését buzgóságukkal emelték". Bián ezt írta a plébános: „Közben délről és keletről dörögnek az ágyúk. Rettenetes a menekülőket nézni. Támogatjuk őket intézményesen, de rengetegen vannak."

[54] Lit. Enc. 1944/IV. 18–19. (1308/1944., május 20.) Idézi IA 83–84. Az Actio Catholica külön hadigondozási útmutatót is kiadott a lelkipásztorok számára a legfontosabb rendeletekről, lásd Lit. Enc. 1944/VIII. 32–33. (2723/1944., október 20.) Idézi IA 88–89. A Pécsi Egyházmegyére vonatkozóan lásd Gianone 2012, 110.

[55] Bia HD.

[56] SzfvPL 4533 3017/1944. Shvoy püspök egyébként is nagy hangsúlyt fektetett a laikus hívek minél hatékonyabb mobilizálására. Körleveleiben is sokat foglalkozik az Actio Catholica helyi szakosztályaival, a hivatásrendi szervezetek (KALOT, KALÁSZ, EMSZO) megerősítésével, a különböző Actio Catholica-akciók lebonyolításával (Diákotthon Mozgalom, Csecsemőkelengye Mozgalom), illetve az egyházközségi szervezetekkel. 1944 nyarán elrendelte az egyházközségi képviselő-testületi választások megtartását: Lit. Enc. 1944/IV. 17. (1325/1944., május 20). Az alakuló ülések jegyzőkönyvei szinte mindenhonnan be is érkeztek Fehérvárra. Összességében elmondható, hogy a plébánosok viszonylag erős laikus segítőgárdára támaszkodhattak.

[57] SzN 32–33. (= Nagykovácsi HD, 1943. március 15.)

[58] Lit. Enc. 1944/V. 24. (1622/1944., június 15.) Idézi IA 84, az állami felhívás már korábban megjelent.

[59] Tinnye HD; SzN 34–35. (= Nagykovácsi HD, 1944. április 10.)

Az egyház szociális és hadi szolgálatába a szerzetesrendek is bekapcsolódtak. A zsámbéki zárdaiskolában például 1944 nyarán több turnusban betegápolói képzést tartottak tanító- és tanárnők számára, akik aztán a rend kórházaiban végeztek gyakorlatot.[60]

A német megszállás tapasztalata

Az 1944. márciusi német megszállás tényéről a legtöbb Historia Domus megemlékezik. A nagykovácsi Greszl Ferenc a következőket jegyezte fel: „1944. márc. 19. Ma délután épp az öt órai litánia alatt egy német tankosztag vonult be a faluba. Később tudtuk meg, hogy az egész országot megszállták, és hogy kormányválság van. [...] 1944. márc. 22. A német katonák elhagyták a falut. Az élet megy rendesen. Az angol rádió szörnyen fenyeget bombázással. A légoltalmi rendelkezések is meg lettek szigorítva."[61] A biai plébános így írt a bevonulásról: „1944. március 19-én német tankok dübörögnek a községünkön keresztül húzódó bécsi országúton. Nagy részük még az éjjel beszállásolja magát. Elfoglalják az iskolát, az egyesületi helyiségeinket a Szt. Anna utcában. Megszűnik minden élet." A következő hónapok folyamán a települések nagy részében kisebb-nagyobb német (időnként magyar) csapatok állomásoztak. A mindennapi együttélés, a beszállásolások, az épületek katonai célokra való lefoglalása természetesen számtalan konfliktussal jártak, amelyekből a papság és a plébániák, illetve az egyházi intézmények sem maradhattak ki. Az iskolaépületek lefoglalása körüli és az egyéb túlkapások miatti feszültségek szinte minden településen előfordultak.[62] Az iskolákban általában kórházakat rendeztek be, de Bián és Pilisvörösváron az iskolaépületben működött az SS sorozóbizottsága, a zsámbéki zárdaiskolában „katonai üdülőt", az internátusban pedig menekülttábort rendeztek be.[63] Természetesen az írásban megörökített tapasztalatok széles skálán mozognak, a negatív hangok mellett több pozitív csalódással is találkozunk. Például Kresz zsámbéki zárdalelkész az ukrajnai SS-újoncokat (a kiképzőbarakkok a zárda előtti téren álltak) igen vallásosnak írja le, akik „oly nagy tisztelettel köszönnek a papoknak és nővéreknek".[64] A vegyes reflexiók hátterében – többek közt – az egyes csapattestek morálja közötti különbségek álltak. Többször találkozunk azzal a megjegyzéssel, hogy a Wehrmacht katonáihoz képest az SS-alakulatok viselkedése sokkal több kívánnivalót hagyott maga után.[65]

A Buda környéki német falvak számára a német megszállás legsokkolóbb – és a legsúlyosabb következményekkel járó – epizódja az 1944 tavaszán és nyarán lefolytatott

[60] SzfvPL 5980 sz. n./1944 (Kresz Rudolf zárdalelkész levelei a püspöknek, 1944. június 9., augusztus 22.)

[61] SzN 33. (= Nagykovácsi HD.)

[62] Például: „A németek, illetőleg az S.S. többszöri heves szócsaták ellenére elégetik az iskola egész berendezését." (Bia HD) A püspök június 15-én a katonai célra átadott iskolák felszerelésének és állapotának pontos leltározására utasította az igazgatókat és iskolaszéki elnököket (Lit. Enc. 1944/V. 24. 4853/1944, június 15.).

[63] SzfvPL 5890 sz. n./1944. (november 29.) Lásd még IA 288.

[64] SzfvPL 5890 sz. n./1944. (augusztus 22.)

[65] Erről számol be a biai és a torbágyi plébános is (Bia HD, illetve SzfvPL 4533 3017/1944.)

SS-kényszersorozás volt. Ezt általában a Historia Domusok is említik, hosszabb-rövidebb kommentárral. Budakeszi retrospektív háztörténetében Braun Gyula röviden ennyit írt: „A német községekben mindenütt kényszersorozást tartottak, és 18–50 évig mindenkit besoroztak a német SS. kötelékbe, sőt még a 18 éven aluli leventéket is vitték nyugat felé."[66] Ebből a pár szóból természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de a mondatok hangsúlyai egy alapvetően kritikus értékelést sejtetnek. Ezzel mindenképpen éles kontrasztba állítható a szomszédos Budaörs plébánosa (Aubermann Miklós), aki állítólag a szószékről is támogatta a sorozási akciót.[67] A biai plébános (aki korábban is sokat panaszkodott a svábokra) különösebb empátia nélkül jegyezte fel, hogy „Naponta özönlik a sorozóba ezrével a tömeg. Sokan 4-5 napig is várnak, míg sor kerül reájuk, elfogy az élelmük, az S.S. pedig nem törődik velük. A plébánia ostromlott várhoz hasonlít, de mindennek van határa, mi is fejadagból élünk."[68] Ezzel szemben a nagykovácsi plébánosnak komoly emberi és vezetői dilemmát okozott a kérdés. Álláspontját érdemes hosszabban is idézni, hiszen az egyben a háború kimenetelével kapcsolatos várakozásait is tükrözi: „1944. június 29. Nagy nyugtalanság vett erőt a községen. Híre járja, hogy a németek a hazai németséget 17 évtől 45-ig sorozni fogják. Az első hírek szerint csak a Volksbund tagjait fogják sorozni. Azonban most kitűnik, több községben a környéken, így Solymáron, Zsámbékon, Budakeszin volt már sorozás, hogy mások is kaptak a községi elöljáróságok útján idézést a sorozáson való megjelenésre, és mindazokat előállítják, kik 1939-ben német anyanyelvűnek vallották magukat, és a nem engedelmeskedőket csendőrökkel vezettetik elő. A Sztójai-kormány [sic!] ilyen megállapodást kötött a németekkel. Engem is szörnyen bántott a dolog. A hatóságok lapulnak, senki sem ad felvilágosítást. Az volt az érzésem, hogy Sztójai [sic!] eladta embereinket megkérdezésük nélkül. Napokon keresztül rágott engem a dolog. Először arra gondoltam, hogy összehívom a férfiakat, és tiltakozó táviratot küldünk a miniszterelnöknek. De aztán az a gondolat gyötört: nem állunk-e egy második Mohács előtt? Nem volna-e bűn a kormány helyzetét megnehezíteni? Most, amikor minden erőnek összefogása szükséges a haza megmentéséhez, szabad-e a viszály magvait elhinteni? A kormány magasabban áll, többet lát és tud, mint mi egy kis hegyi falucskában, s biztosan tudta, hogy miért kötött ilyen irányú szerződést."[69] Greszl plébános szeptemberben tábori szentmise keretében, szentképpel, búzakalásszal és jó tanácsokkal búcsúztatta a német hadseregbe bevonulókat, amit „az intelligencia" egy része (amelyből valószínűsíthetően a front utáni új elit egyes vezető alakjai is kikerültek) nem nézett jó szemmel. „Hát még ezt is irigyelték a szegény emberektől, hogy Isten kegyelmével akartak útnak indulni [...] ?" – teszi fel a költői kérdést a plébános.[70] Ellenfelei ezt a lépést a háború után németbarátsága bizonyítékának tekintették.[71]

66 Budakeszi HD, 30.
67 Grósz 2010, 55; Aubermannról részletesebben lásd Grósz 2007.
68 Bia HD.
69 SzN 35. (= Nagykovácsi HD, 1944. június 29.)
70 SzN 36. (= Nagykovácsi HD, 1944. szeptember 17.)
71 A szomszédos Solymár kényszersorozásáról lásd Ritter 2014.

A zsidókérdés

1944 májusától kezdve a Buda környéki falvakból is több zsidó családot deportáltak, először a budafoki gettóba szállították őket, majd közvetlenül elszállításuk előtt a budakalászi téglagyárba kerültek – embertelen körülmények közé. A Buda környéki zsidókat az elővárosok zsidóságával együtt július 8-a körül, az utolsó szállítmányokkal deportálták Auschwitzba.[72]

Ezekre az eseményekre vonatkozóan az egykorú egyházi forrásokban – ideértve a néhány évvel később született retrospektív feljegyzéseket is – viszonylag kevés reflexiót találunk. A pilisvörösvári és a piliscsabai (1946-ból, illetve 1948-ból visszatekintő) Historia Domusokban és valószínűsíthetően a zsámbékiban sincs róla említés.[73] A budakeszi plébános (1948-ban írt) bejegyzése ennyit állapít meg: „A zsidókat deportálták, a helyben lakó zsidókat is koncentrációs táborba vitték, és sokan elpusztultak."[74] Egyedül a tinnyei Oszkó János emlékezik meg hosszabban az eseményről: „az európai zsidóság gettóba vitele általában megütközést keltett. A gazdag zsidóságot súlyos váltságért Svájcba engedték szökni, a szegényeket pedig összeszedték, s mint gonosztevőket Németországba hurcolták. A tinnyei zsidók is Budafokra kerültek, de előzőleg »Pávai« hites nagyképű jegyző megzsarolta őket, aztán a gazdagabbját internáltatta, amely eljárása megalapozta gyászos csendőr vallatásait és gyors távozását".[75] A jegyzővel kapcsolatos megjegyzéseket néhány helyi zsidó sorsának rövid ismertetése követi.

Az említetteken kívül természetesen más falvak plébánosai is szembesültek a magyarországi zsidóság egzisztenciális fenyegetettségének jeleivel. Az 1943–1944-es plébániai iratok között nem egy felnőttkeresztelési engedélykérés található,[76] és tudjuk azt is, hogy tömegesen igényeltek a plébániahivataloktól anyakönyvi kivonatokat származási igazolás céljára.[77] A solymári iratok között van egy számozatlan iratcsomó: az 1944-es év

72 Horthy deportálásokat leállító július 6-i intézkedéseinek nem sikerült rögtön érvényt szerezni. Lásd Végső–Vági 2007. (Online összefoglalva: http://pest.zsidomult.hu/index.php/cimlap/a-varmegye-zsido-toertenete; http://pest.zsidomult.hu/index.php/jarasok-telepuelesek/varosok/budapestet-hatarolo/budafok, 2015. augusztus 30.)
73 Erre abból következtetek (mivel az eredetit nem volt alkalmam tanulmányozni), hogy a zsidódeportálásokkal kapcsolatban a község történetét feldolgozó alapos munka sem idézi a Historia Domust (pedig az 1944–1945-ös események kapcsán ezt többször megteszi). Az szerepel benne, hogy amikor a zsidókat május 15-én, az éjszaka leple alatt, feltűnés nélkül („in einer Nacht- und Nebelaktion") elvitték, a községben alig vettek tudomást erről. (Jelli II. 1988.)
74 Budakeszi HD – ahhoz képest persze, hogy az egész év történéseit szűk fél oldalban foglalja össze, ez az említés sem elhanyagolható.
75 Tinnye HD.
76 A kikeresztelkedéssel kapcsolatban az egyház viszonylag szigorú követelményeket támasztott. (Felnőttkeresztelés megszigorítása: Lit. Enc. 1944/V. 23. 1647/1944., június 15.) Az ezzel kapcsolatos diskurzusban a keresztség szentségének valós megtérés nélküli (ráadásul igen alacsony hatásfokkal működő) „mentőövként" való használata elleni vélemények az életmentés morális parancsával ütköztek. (Balogh 2015, 168–190.)
77 A júniusi püspöki körlevelekben hosszan sorakoznak az anyakönyveket kereső felhívások, egyesek pénzt is ígértek, ha a megadott adatok alapján valamelyik plébánián megtalálják a keresett bejegyzéseket.

1 a. kép.
Német nyelvű prédikációvázlat 1944 nagypéntekjére

néhány ünnepére szóló német nyelvű prédikációk szövegvázlatait egytől egyig ilyen kérések hátoldalára jegyezték fel *(1. kép)*.[78]

A solymári plébános 1944. június 14-én egy álmatlan éjszakákat okozó probléma miatt fordult tanácsért a püspökhöz. Ügyvédi irodák (akár külföldiek is) ugyanis nagy számban igényeltek keresztelési és házassági anyakönyvi kivonatokat, sőt egy bizonyos „Heraldika" iroda képviselője többször is kiautózott Solymárra, és alkalmanként huszonöt-harminc darabot is elvitt. Sőt – áll a levélben – „azon ürüggyel, hogy segít kikeresni, a névsormutatót kezébe is veszi". Bár fizetett értük rendesen, a plébánost nyugtalanította, vajon törvényes célra használják-e ezt a sok papírt. „[...] ki lát a begyükbe?" – tette fel a kérdést. A püspök miheztartás végett közölte, hogy az anyakönyveket és

[78] Nem lehetünk benne egészen biztosak, hogy solymári dokumentumokról van szó (annyi az írásкép alapján biztosnak tűnik, hogy nem Hufnagel Ferenc plébános jegyzetei).

1 b. kép.
A hátoldalán Csizik Nóra házasságlevél-igénylése származási igazolás céljára
Forrás: SzfvPL 4560 sz. n./1944.

indexeket nem szabad idegen kézbe adni, de a kivonatok kiadását nem lehet megtagadni.[79] A zsámbéki zárdalelkésznek, Kresz Rudolfnak a püspökhöz írt magánleveléből egy konkrét mentőakcióról is értesülünk: „Folláth Józsi [zsámbéki hitoktató] jelenleg nincs itthon, ugyanis egyik tanítványa ügyében jár az illetékes hatóságoknál, ugyanis a gyereket érinti a zsidótörvény. Úgy van eddig, hogy sikerül szegény leánykát megmenteni."[80] A zsámbéki zárdaiskolában állítólag tizenkilenc zsidó lányt mentettek meg úgy, hogy szerzetesnőjelöltnek öltöztették be őket.[81]

Mint ismeretes, Serédi hercegprímás hosszas, de szerény eredménnyel járó tárgyalásokat folytatott a kormány képviselőivel a zsidókat – különösen a megkeresztelt zsidókat –

[79] SzfvPL 4560 1717/1944.
[80] SzfvPL 5980 sz. n./1944. (június 9.)
[81] A nővérek által vezetett háztörténetet idézi Rabár Ferenc 2008, 160.

érintő rendelkezések ügyében. A magyar püspöki kar egy 1944. június 29-i keltezésű körlevélben emelte fel tiltakozó szavát, ez azonban végül nem kaphatott sajtónyilvánosságot. A templomi szószékeken sem olvashatták fel, de a papsághoz eljutott a dokumentum.[82] Úgy tűnik, hogy a vizsgált falvak papjai – lévén közvetlenül kevéssé érintettek – a feszült politikai helyzetben nem kockáztatták a zsidókérdésben való nyílt állásfoglalást, ami a nemzetiszocialisták – főleg a német falvakban a Volksbund – erejét ismerve a helyi társadalomban betöltött pozíciójuk szempontjából súlyos következményekkel járt volna.[83]

A „svábkérdés" a háború előtt, alatt és után

Az egyház a két világháború között a nemzetiségi falvakban nagyrészt támogatta a helyi értelmiség és a törvényhatóságok magyarosító törekvéseit. Ez Shvoy Lajos székesfehérvári püspöksége idején különösen jellemző iránynak bizonyult. Shvoy ellenszenvvel viseltetett a német mozgalmakkal szemben, megengedőbb volt viszont az istentiszteleti nyelv kérdésében. Néhány kivételtől eltekintve a Buda környéki települések papsága is igyekezett a rendelkezésére álló eszközökkel előmozdítani a sváb lakosság asszimilációját és megakadályozni a német mozgalmak (főként a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) térnyerését. Az erőviszonyok a bécsi népcsoportegyezmény (1940) után a Volksbund előretörésével változtak meg. A Volksbundnak a magyarországi németség körében kifejtett propagandája egyre erősebb kihívást jelentett az egyház számára is (a vallásgyakorlat, a kultúrélet és az oktatás területén egyaránt). A Volksbund élesen támadta a magyarosító törekvéseket, elsősorban pedig a gyakran német származású, de a magyarosítást szorgalmazó alsópapságot. Serédi hercegprímás és a püspöki kar a Volksbund túlzó követeléseivel szemben egy mérsékelt, a politikai kényszerekből fakadó kötelezettségek minimumát teljesítő álláspontra helyezkedett a német nyelvű pap- és tanítóképzés, és lelkipásztorkodás, valamint a papok és hívek Volksbundhoz való viszonyát illetően.[84] Regionális szinten is ismertek a közös álláspont és stratégia kialakítása érdekében tett erőfeszítések.[85] A közösségeket megosztó német propagandával való napi konfrontáció terhe azonban nagyrészt a plébánosok vállára nehezedett. A legtöbb helyen alaposan igénybe vette az energiájukat a sokszor egyházellenes hangot megütő Volksbund elleni küzdelem, amely különösen kiéleződött a német megszállás ideje alatt.[86] A legszélsőségesebb ellenpéldát az említett budaörsi plébános kapcsán idézhetjük. Budaörsön a Volksbund viszonylag erős befolyásra tett szert, amiben fontos szerepet játszhatott a nyíltan németbarát Aubermann Miklós plébános aktív támogatása.[87] A Székesfehérvári Egyházmegye területéről nem ismerünk hasonló kirívó esetet, bár nem zárhatjuk ki egyes papok nemzetiszocialista elkötelezettségét. Ebben a tanulmányban csupán néhány eset felvillantásával kívánom érzékeltetni a helyzet bonyolultságát.

Roszner Tibor biai plébános hosszan ír a Volksbund ellen folytatott játszmákról: „A vallással egész nyíltan nem mertek szembehelyezkedni, csak épen nem tartották be annak rendelkezéseit, így pl. feketevasárnap is táncmulatságot rendeztek helyiségeikben. Velem már több bajuk volt. Fájt nekik az istentisztelet magyar nyelve, sokszor végigköhögték, ha történetesen németet vártak."[88]

A piliscsabai háztörténet egy érdekes epizódot örökít meg: „A Volksbundnak vallásellenes irányzata volt. Gyűléseiket rendesen vasárnap, a szent mise alatt tartották. Szónokaikat – agitátoraikat ezen időre küldötték ki Budapestről. [Janisch: A híveket elvonták a katolikus egyesületi élettől, a hitélettől, a szentségektől.] Olyanok, akik eddig buzgó hívek voltak, gyakran járultak a szentségekhez, teljesen elmaradtak a szentségektől, még a vasárnapi szent misétől is. Három főbundista egyszer kijelentkezett a katholikus egyházból, mert ők a »Deutsch[e] Kirche« tagjai akarnak lenni. (Krammer, a »bolondos«, Ay István, »der Prophet«, a harmadik nevét elfelejtettem). Ebner administrator azzal szerelte le őket: »Was, Ihr wollt des Führers Religion verlassen, der Führer ist doch ein Katholik«. Erre eltávoztak. Másodszor már nem jöttek kijelentkezni. Ezek a küzdelmek felőrölték Ebner atya idegzetét, s ezért kénytelen volt a plébánia vezetésétől megválni. [...] A plébá-

[82] A székesfehérvári püspök maga is messzemenően támogatta a körlevél kiadását és Serédi tárgyalásait (Mózessy 2004, 85). A püspökkari dokumentumot augusztus 15-én kelt körleveléhez csatolta (Lit. Enc. 1944/VI. 25. Idézi IA 85, maga a püspökkari körlevél is megtalálható a kötetbe fűzve: Lit. Enc. 1–3.), azzal az utasítással, hogy az (az eredeti rendelkezéssel ellentétben) „nem a nyilvánosság számára, hanem kizárólagosan a T[isztelen]dő Papság tájékoztatására szolgál, azért bizalmasan kezelendő". Egy, a pásztorlevél sorsát is érintő, 1945-ben megjelent *Magyar Kurír*-cikket (Néhai Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései az elmúlt esztendők nagy küzdelmeiről. *Magyar Kurír,* 1945. június 21., 35. évf. I. kiadás. 1–7.) mellékletben közli: Balogh 2015, 423–431.

[83] Természetesen mindez csak spekuláció, az egyes plébánosok ezzel kapcsolatos nézeteinek (például esetleges antiszemitizmusuk természetének) megismerése további kutatást, elemzést igényelne.

[84] A Volksbund memorandumát (*A magyarországi katolikus németek egyházi követelményei,* 1940. szeptember 28.), illetve Serédi Jusztinián levelét (amely a püspökkari tanácskozás és a miniszterelnökkel való egyeztetés után október 30-án kelt) közli és elemzi: Marchut 2014, 339–345, illetve 85–87.

[85] Marchut Réka említi azt a találkozót, amelyen Pintér László kanonok, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke Hufnagel Ferenc solymári, Folláth Ádám zsámbéki és Greszl Ferenc nagykovácsi plébánosokkal egyeztetett a német származású papok megfelelő viselkedéséről (1940. szeptember), és azt a tanácskozást, amelyen a Buda környéki német községek jelen lévő plébánosai egyértelműen elhatárolódtak a Volksbundtól (1941. június 12.) (Marchut 2014, 88, 91). A Pintér vezette egyesület Volksbund-ellenes tevékenységére (ehhez lásd Hetényi Varga 2012) itt nem térhetünk ki bővebben. Érdekesség, hogy az 1940-ben Pintér által indított *Katholisches Kirchenblatt* szerkesztője éppen Hufnagel Ferenc lett (Solymár HD). Arra a tényre is csak röviden utalhatunk, hogy a németségen belül kibontakozó – általában az államhűséget hangsúlyozó – ellenállási mozgalmaknak sok esetben egyházi hátterük volt. (Például a bonyhádi központtal indult „Hűséggel a hazához" mozgalom vagy a bácskai németek ellenállási csoportja Adam Berenz apatini plébános vezetésével. Vö. Seewann 2012, 292–293.) A német lelkipásztori szolgálat történetéhez lásd még Walper 1999. A német mozgalmak és a katolicizmus viszonyáról lásd Tilkovszky 1999.

[86] Az effajta atrocitásokra (bár nem a Volksbund, hanem a Hitlerjugend részéről) jó példákat hoz Grósz 2012. Természetesen a kép ennél jóval összetettebb. A Volksbund sokszor igyekezett cáfolni az egyházellenesség vádját, állandó alakulásban, majd krízisben lévő szervezete ebből a szempontból is rendkívül heterogén volt.

[87] Ő 1944 októberében – még a szervezett Volksbund-evakuálás megkezdése előtt – Sopronba, majd onnan Németországba menekült (Grósz 2012, 50, 55; lásd még Grósz 2007).

[88] Bia HD.

nia vezetését 1941. május elsején dr. Janisch Mihály tartományfőnök vette át. A küzdelem a német Volksbunddal folytatódott."[89]

A budakeszi plébános, Braun Gyula óvatos – esetenként a világi hatóságokkal karöltve bonyolított – ellenállási kísérleteit egy a közelmúltban született doktori disszertáció jóvoltából közelebbről is ismerjük.[90] 1944 tavaszán-nyarán például Braun megpróbálta elérni a helyi Volksbund-iskolában hitoktató holland származású pap, Henrik Wesselink[91] elhelyezését, akinek a jelenléte „nemzeti szociálista gondolkodása és működése miatt" egyre kellemetlenebb volt a számára. A püspökkel való levelezés során kidolgozott (az ellátás költségeire és a magyar nyelvtudás hiányára alapozott) „stratégiát" azonban keresztülhúzta az, hogy a Volksbund Tanügyi Osztálya (Schulamt) magára vállalta Wesselink ellátását. Erre a püspök – és főleg a helyi érdekcsoportok között lavírozó – Braun visszakozni kényszerült: „lehetetlen részemről a Bund iskolavezetőségének ez irányú kérelmét megtagadni, különben magam alatt vágom az ágat, melyen állok, és tarthatatlan lesz a helyzetem e német községben" – írta püspökének. Ez a konfliktus jól mutatja az egyház hatáskörének korlátozottságát a német megszállás hónapjaiban.[92] A következő információt Braun novemberben közölte Wesselinkről, aki „f. hó 3-án Budakesziről eltávozott, nemcsak ő, hanem a Bund iskola tanítói vagy 130 iskolás gyermekkel Reichenbergbe mentek. Újabb kisegítőre egyelőre nincs szükség, mivel az iskolákban a tanítás szünetel".[93] A plébános a plébániatörténetben (vélhetően 1948-ban) már bátrabban fogalmaz: „távozását senki sem sajnálta, mivel a magyarokat gyűlölte, a magyar nyelvet nem akarta megtanulni".[94] Az elítélő hangnem érdekes kontrasztban áll az 1944-es levelek óvatos fogalmazásaival. (Braun egyébként a Volksbund-iskola evakuálását úgy állítja be, mintha arra csak azért lett volna szükség, hogy a tanárok – így köztük Wesselink – „szökését" leplezzék.)

Különösen érdekes – és mondhatjuk, atipikus – Greszl Ferenc nagykovácsi plébános esete, aki kezdetektől fogva elhatárolódott az egyházellenes Volksbundtól, de akinek határozott nemzetiségi érdekképviselete mégis óhatatlanul kompromittálódott az erősödő német propaganda kontextusában. 1944 januárjában a nagykovácsi „magyar hívek" hosszú anonim levéllel fordultak a püspökhöz, amelyben ugyan még ők is elismerik, hogy „Greszl Főtisztelendő Úr igaz ember, igaz pap és igaz német" (tehát ők sem vádolják nemzetiszocialista elkötelezettséggel), de megbotránkoztatónak tartják „németesítő" törekvéseit.[95] Greszl a front elvonulása után sem hagyott fel a német prédikációval, és támogatta a német templomi éneklést, amivel végképp magára haragította az azóta vezető pozícióba került „magyar híveket", és végül menekülni kényszerült Nagykovácsiból. Amint esperese, a szomszédos Solymár plébánosa, Hufnagel Ferenc írta róla: „Elhíresztelték őt bundistának. Pedig, aki Francinak lelkületét ismeri, tudhatná, hogy Neki a nácismussal közössége nem volt, mert amint én a ruszkival is megértettem, a Hitlernek nem kell a pop, hát a popnak sem kell a [H]ittler!"[96]

[89] Piliscsaba HD. A háborúban elpusztult Historia Domust a szövegben szereplő Ebner Jenő utódja, Janisch Mihály lazarista tartományfőnök foglalta össze, ezt egészítette ki és folytatta (egy másik könyvben) 1946-ban Kornacker Jakab (bár az ő szerzősége nem biztos). A szövegben a szögletes zárójelek ezúttal a csak a Janisch-féle változatban szereplő részleteket tartalmazzák.

[90] Somlai 2014.

[91] Braun a Volksbund-iskola miatt megnövekedett hittanóraszám miatt maga kért és kapott második kisegítőt a dél-amerikai (ország ismeretlen) La Paz-i egyházmegyéből érkezett holland személyében, aki budakeszi előtt alighanem már Zsámbékon is szolgált (erre utal Kresz Rudolf zsámbéki zárdalelkész megjegyzése: „A hollandus főtisztelendő úr 15-én predikált németül, azt mondják, szépen beszélt, és jól lehetett érteni. Ő nagyon jól érzi magát Zsámbékon, csak hamarosan lejár az ideje." (SzfvPL 5980 sz. n./1943. – Kresz Rudolf magánlevele Shvoy püspöknek, 1943. augusztus 24.)

[92] SzfvPL 4511 1377, 1620, 2412, 3226/1944. Az esetet részletesebben – és némileg más kontextusban – ismerteti: Somlai 2014, 232–234.

[93] SzfvPL 4511 3226/1944 (Braun Gyula plébános levele az Egyházmegyei Hatóságnak, kelt november 13-án). A budakeszi kiürítésről részletesen lásd Somlai 2014, 259.

[94] Budakeszi HD 31.

Ez utóbbi idézet egyben arra a több helyen visszatérő tényre is ráirányítja a figyelmet, hogy a sváb falvakban állomásozó szovjet csapatok tisztjei, parancsnokai általában keveset foglalkoztak az istentiszteleti nyelv kérdésével, illetve toleránsnak bizonyultak e tekintetben. Hufnagel Ferenc a püspöknek szóló jelentésében is többször utal erre: először azt írja le, hogyan magyarázta meg egy németül tudó szovjetnek, hogy a német nyelv Solymáron nem a nácizmus eredménye, hanem anyanyelv. Annál vehemensebben támadták a német nyelvhasználatot (tegyük hozzá: nemcsak a vallásgyakorlat terén) a már a megszállás alatt szervezkedni kezdő kommunisták, illetve a más pártok színeiben felbukkanó „új elit" tagjai, ami már a következő hónapok és évek svábsággal kapcsolatos retorzióinak előszelét éreztette. Itt ismét Hufnagelt idézhetjük, aki a megszállók elvonulása után szervezkedő „ismeretlen communista titkár" akadékoskodását emlegeti: ekkor még az volt a válasza, hogy egyházi dolgokba ne szóljon, aki nem jár templomba.[97]

Ezekről a küzdelmekről bőségesen beszámol Greszl Ferenc nagykovácsi plébános naplója is. A szovjet parancsnok által főjegyzővé kinevezett (Nagykovácsiban alig néhány hónapja tartózkodó) Ligeti László január 10-én tett először látogatást a plébánosnál. Ekkor még csak arra kérte, hogy „hasson oda" az emberekre, hogy magyarul beszéljenek. A nyelvhasználat kérdése (templomi, iskolai és köznapi szinten is) legközelebb április elején bukkan fel a naplóban, onnantól kezdve azonban központi szerepet játszik. Az egyre fokozódó svábellenes hangulatban Greszl plébános próbálkozásai, hogy a „saját kultúra és anyanyelv ápolásához" fűződő jogot elválassza „Hitler agresszióls politikájától", kudarcra voltak ítélve.[98] Greszl Hufnagelhez hasonlóan próbált érvelni az egyházi autonómiára való hivatkozással is, de ezzel sem érhetett célt. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból az a hosszú vádirat – és Greszl védekezése is –, amelyet a Nagykovácsi Nemzeti Bizottság és a pártok képviselői nyújtottak be a hercegprímási hatósághoz (innen Székesfehérvárra továbbították).[99]

A többi sváb falu plébánosa nem állt ellen ilyen következetesen az istentiszteleti nyelvvel kapcsolatos nyomásnak, sőt egyesek önként, különösebb nyomás nélkül döntöttek úgy, hogy

[95] SzfvPL 4534 168/1944 (a nagykovácsi magyar hívek levele, beérkezett január 20-án).

[96] SzfvPL 4560 750/1945 (Budai alsó esp. ker. személyi ügyekben jelent, kelt 1945. június 15., beérkezett július 31.).

[97] SzfvPL 4560 31/1945. Lásd a *Forrásválogatást*.

[98] SzN 76–77.

[99] SzfvPL 4535 2057/1945.

felhagynak a német nyelvű istentiszteletekkel. A magyarosítást gyakran küldetésének tartó alsópapság nehezen és csak kényszerből vette tudomásul a Volksbund és a német megszállás okozta erőviszony-eltolódást, és a helyzet megváltozásával megragadták az alkalmat a visszavágásra.[100] A többség számára (természetesen ez nem csak vagy nem elsősorban az alsópapságra értendő) a háború alatt a „németség" minden formája (nyelv, nemzetiség, kulturális, politikai igények) diszkreditálódott, óhatatlanul összemosódott a nácizmussal és a hitleri agresszióval. A budakeszi plébános az utólagos plébániatörténetben csak annyit jegyez meg, hogy „természetesen a templomban mindent magyar nyelven tartottunk".[101] A zsámbéki helyzetről nem sokat tudunk, az azonban tény, hogy Folláth Ádám plébános testvérével, a hitoktató Folláth Józseffel együtt 1946 februárjában (nyilván egy hosszabb folyamat után) nevét Águstira magyarosította.[102] Ugyancsak magyarosított – már jóval előbb (a hivatalos bejelentés 1945. június 2-án kelt) – a zsámbéki zárdalelkész is: a Kresz helyett a Kenéz nevet vette fel, a Rudolf helyett pedig „a magyaros hangzású" Rezső keresztnevet kívánta használni a továbbiakban.[103] A zsámbéki (sváb szemszögű) helytörténetírás Folláth ezen lépését saját svábsága megtagadásaként és német hívei elleni bosszúként interpretálja.[104] A torbágyi Bokor József – akit a háború után a kommunistákhoz való túlzott simulékonysággal vádoltak – így jelentett: „Az Istentisztelet nyelve, miként Budaörsön és Etyeken is, magyar".[105] Végül az imént idézett Hufnagel is engedett: „Az istentisztelet nyelve maradt a régi formában. 1945 húsvétja előtt küldöttség kereste fel a plébánost, hogy a falu érdekében hagyja el a német istentiszteletet, és csak magyar legyen annak nyelve. Így is történt, azóta is tart."[106]

A német mozgalommal, a német nyelvű vallásgyakorlattal és általában a svábsággal kapcsolatos papi attitűdök és stratégiák különbségei (illetve a háború előtti stratégiák következményei) a front elvonulása, az 1945–1946-os jogfosztások idején ütköznek ki igazán. Ezek részletezése messze túlmutat a mostani áttekintő tanulmány keretein. Az iménti példákon túl e helyütt csak Roszner Tibor biai plébános sokat sejtető sóhaját idézzük, amelyet 1946-ból visszatekintve – a küszöbön álló sváb kitelepítés ismeretében – vetett papírra: „Tempora mutantur. Késő olvasó, lehet, hogy némi idegenkedéssel futod majd át ezen soraimat, és türelmetlenséggel vádolsz. Pedig mennyi önmérsékletre van az embernek szüksége, hogy ki ne öntse szívének panaszát, mert nem akarja vádolni ezt a népet, melyre most annyi szenvedés vár. De tudd meg azt is, hogy a Megyéspüspök Úr állapította meg sváb

[100] Például a pomázi Tölgyes Kálmán örömmel jelentette 1945 áprilisában, hogy már 1944. november vége óta megszüntette a német és a tót nyelvű szertartásokat („közös megegyezéssel", „semmiféle fönnakadás nincs"). A bakonysárkányi adminisztrátor, Miklós József nem leplezett indulattal ír a Volksbundhoz csatlakozó német lakosság bűneiről („ez a falu megérdemelte a sorsát, és mégsem okult"). Természetesen amint megtehette, ő is elhagyott mindenfajta német nyelvű istentiszteletet („nincs meg a nyelvi villongás, most nem merik követelni a német nyelvet a templomban") – IA 213–214, illetve 105–107.

[101] Budakeszi HD 34.

[102] SzfvPL 5944A 368/1946.

[103] SzfvPL 5980 325/1945.

[104] Jelli II. 1988.

[105] IA 274.

[106] Solymár HD. (Ezt már valószínűleg utódja, Angeli Márton vetette papírra.)

községekben működő papjairól »azok a papjaim, akik ma német községekben működnek, mártírok«. És ma újra azok vagyunk, mert a pásztor szereti még az eltévedt juhocskáit is. Jeruzsálem, Jeruzsálem, hányszor akartam összegyűjteni fiaidat, de te nem akartad...!"[107]

A szovjet megszállás tapasztalata

Pasztoráció a megszállás idején

Fontos újra utalni rá, hogy a szovjet csapatok éppen 1944 karácsonyán, december 23. és 26. között szállták meg a vizsgált falvakat. Az ünnep „elmaradásának", illetve a békés karácsonyokkal való kontrasztjának élménye sok szövegben megtalálható. A budakeszi templomot éppen a 24-i nagymise[108] alatt érte találat, így nemcsak a plébános, de minden más háborús visszaemlékezés is a templomi jelenettel kezdődik.[109] A nagykovácsi plébános naplójában hosszan elmélkedik a „szentséges éjben" budakeszi felől közelítő szovjetekről.[110] A karácsonyi és az utána következő napok miséi általában elmaradtak, az emberek házaikba, pincékbe húzódtak vissza. Piliscsabán a heves bombázások miatt szinte az egész falu két nagy pincébe menekült a tinnyei út mellett: Janisch Mihály és segítői itt tartották a karácsonyi miséket, szentbeszédeket, sőt mintegy három héten keresztül misézték itt. A lazarista plébános megjegyezte ezekről az alkalmakról, hogy „úgyszólván mindenki a szentségekhez járult".[111] A félelem és a rendkívüli, összezárt helyzet – úgy tűnik – növelte az emberek vallásosságát. Erről az intenzív vallásosságot kiváltó katakombaélményről számol be (a vizsgált területünkön kívül eső) Tárnok és a Baross Gábor-telep plébánosa is.[112] Tinnyén Oszkó lelkész szintén egy nagy pincében, majd egy magánháznál misézett egészen március végéig.[113] Greszl plébános Nagykovácsiból több zárt ajtók mögött tartott miséjéről is beszámol – az asszonyok és lányok a zaklatásoktól való félelmükben nem mertek az utcára menni,[114] csakúgy, mint Piliscsabán, ahol a robotra hurcolástól való félelmet említi Janisch Mihály tartományfőnök-adminisztrátor.[115]

[107] Bia HD.

[108] 1944. december 24-e vasárnapra esett, így aznap is volt délelőtti nagymise.

[109] Például abban a kéziratos összefoglalóban, amely Gödrösy Béla budakeszi származású ügyvéd hagyatékában található (besorolatlan anyag a Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény irattárában). Vö. Budakeszi HD.

[110] SzN 41–42.

[111] IA 202, illetve HD Piliscsaba.

[112] Tárnok: „soha nem éreztem annyira papnak magamat" (Tárnok HD, illetve IA 271), Baross Gábor-telep: „sohasem éreztem még ennyire, hogy pásztoruk vagyok" (IA 111).

[113] IA 272.

[114] SzN 47.

[115] IA 203. – Az egyházi eseményeket (például körmenetek) később is gyakran használták fel razziák céljára. Nagyszabású volt például az 1945. úrnapi akció Budaörsön (Grósz 2010, 64–66), vagy az augusztus 5-i dunabogdányi „fekete vasárnap", amikor szentmise közben, pappal együtt vitték az embereket a községházára (Molnár Márton plébános levelét idézi Marchut 2014, 355).

Ki kell emelnünk, hogy a későbbi hetekben a szovjet hadsereg tisztjei kimondottan szorgalmazták a normális istentiszteleti rend betartását. Nagykovácsival kapcsolatban már utaltam Ligeti László újdonsült főjegyzőnek a plébánosnál tett látogatására (január 10.), ahol Ligeti azt is elmondta, hogy „az oroszok és a kommunisták nem ellenzik a vallást és a templomot". Ezenkívül átadta a helyőrségi parancsnok azon kérését is, hogy „ezentúl az istentiszteletek legyenek nyilvánosak, mint azelőtt".[116] Solymáron Hufnagel plébános hasonló utasításokat kapott a tisztektől rögtön az első napokban, Budakeszin pedig már a második héttől kezdve a templomban tartották az istentiszteleteket, sőt rövid időre még az iskolai oktatás is megkezdődött (míg az épületet le nem foglalták kórház céljára).[117] Torbágyon egy-két hét kivételével lehetett misézni és temetni – írta Bokor plébános április 14-én.[118] Több feljegyzés szól arról, hogy esetenként néhány szovjet is részt vett a miséken (például Nagykovácsiban február 2-án két „katonalány"),[119] sőt olyan is akadt, aki misét mondatott hazatéréséért (lásd a *Forrásválogatást*).

Természetesen ezek a megállapítások nem általánosíthatók, csak azokra a helységekre érvényesek, ahol nem zajlottak komolyabb harci cselekmények. Ellenpéldaként említhetjük akár a közeli Perbált, ahol Pásztori József plébános egy hónapig se temetni, se keresztelni nem tudott, és be sem léphetett a megfigyelőhelynek és istállónak használt templomba.[120]

Az „együtt szenvedő" ember

A szovjetekről terjesztett előzetes rémhírek a papokat emberként is félelemmel tölthették el. Erre utal Greszl Ferenc nagykovácsi plébános naplójában az a megszállás előestéjén papírra vetett, „belső poénra" épülő anekdotaszerű hír, miszerint „amikor az oroszok Makóra érkeztek, nem bántották a papokat, s azok háborítatlanul folytathatták lelkipásztori munkájukat. Az orosz helyőrség parancsnoka mindössze arra kérte őket, hogy hálaadó szentmisét celebráljanak. A Pater Superior ünnepélyes »Asperges«-be kezdett. A szerzetes testvérek vidáman kuncogtak a remek ötleten".[121] A paptársától hallott, papokra vonatkozó információ leírása saját személyes aggodalmainak megnyilvánulásaként is értelmezhető: az egyre közeledő veszély hatására nyilván felmerülhetett benne, vajon egyházi emberként milyen bánásmódra számíthat.

A Vörös Hadsereggel való találkozásokról szóló beszámolók rendkívül sokfélék. Tendenciaszerűen két vonást emelhetünk ki. Az első visszatérő motívum, hogy a fosztogatások, kegyetlenkedések mellett a papok rendre beszámolnak pozitív meglepetésekről is. A másik, hogy a papi reverenda bizonyos tiszteletnek örvendett a katonák körében.

[116] SzN 51.
[117] IA 116.
[118] IA 174.
[119] SzN 53.
[120] IA 197; SzN 61.
[121] Az „Asperges me, Domine" kezdetű antifónát az ünnepi nagymisék elején a szenteltvízzel való meghintés közben énekelték.

Greszl plébános részletesen leírta első tapasztalatait. Egészen elképedt a hozzá betérő rádiós tisztek viselkedésén: „Előítéleteimet sürgősen korrigálnom kell. Ezek itt illemtudó és kulturált emberek voltak." A német katonák után kutató katonák is „udvariasak" voltak, és az is kiütközött, hogy a papi személyek bizonyos tiszteletnek örvendenek a körükben („Popa, bravo, nem félni!" „Ruszki nem bánt pop" – idézi Greszl). Nem sokkal később ő is találkozott barátságtalanabbakkal, de ennek ellenére – néhány nap múlva – bejegyezte a Historia Domusba, hogy „kellemes meglepetés a német propaganda után".[122] Márciusban pedig – immár két hónapnyi tapasztalattal a háta mögött – hosszabban is elemzi a szovjetek jellemét, viselkedését. Megállapítja, hogy „alapjában véve nem rossz emberek". A plébánián megfordult rengeteg csoport között voltak mindenféle rasszból, rangból, nemből valók, „némelyikük nagyon rendes volt, míg mások szörnyetegek, ahogyan az bármely népnél természetes". Felbukkan a kommunista meggyőződés kérdése is: Greszl szerint a Moszkva környéki fiatalokra jellemző leginkább. Ezek szerinte csalódtak, mikor a felszabadítandó, elnyomott proletariátus helyett csupa – az ő mércéjükkel mérve – gazdag, jól élő „burzsujt" találtak. Azt a tapasztalatát is megosztja, miszerint „az oroszok általában szeretik a zenét és a gyerekeket, és végtelenül igénytelenek. A legapróbb dolgokkal is nagy örömet szerezhetünk nekik". Természetesen negatív példákat is említ (például „egy rém sötét" alakot, aki folyamatosan gyanakodva méregette), és hosszan beszámol a faluban történt kegyetlenkedésekről is (egy testvérpár meggyilkolása, egy vasárnapi ebéd vérbefagyasztása stb.).[123] A biai Roszner Tibor így ír az első benyomásokról: „A plébániára éjjel ¾ 12 óra előtt 5 perccel jöttek be először. Anyámmal feljöttünk a pincéből, hová a kezdeti belövések miatt lehúzódtunk. Enni-inni kértek, átkutatták a házat, de engem mint papot nem bántottak, sőt dicsértek, hogy helyemen maradtam."[124] A piliscsabai adminisztrátort (Janisch Mihály), aki az óvóhelyi pincéből tért haza, annak ellenére sem bántották, hogy a plébánián elrejtőzött német katona lelőtt egy szovjetet.[125] A solymári plébános – minden őt ért atrocitás ellenére – úgy látta, hogy „a papot respektálták" benne.[126]

Természetesen a beszámolókban bőségesen megtaláljuk ennek a papnak járó tiszteletnek a korlátait is: mindennaposak voltak a fenyegetések, rablások, és a beszállásolás alól a plébániák sem mentesültek – néhol tisztek laktak (például Solymár), máshol kórházat rendeztek be (például Nagykovácsi), és volt, ahol teljesen használhatatlanná vált a plébániaépület (például Torbágy – a plébános a kántornál húzta meg magát). Bián a plébános az irodáját tíz-tizenöt herceghalmi menekülttel osztotta meg három hónapig. A plébánosok vagyontárgyai és élelmiszerkészletei – a plébániákéval együtt – nagyrészt a zabrálások[127] áldozatául estek.

[122] SzN 43–47.
[123] SzN 61–65. Hasonló – az érzelmes, gyermeki lelkülettől a váratlan kegyetlenségig terjedő – szélsőségesség jellemezte a szovjet katonák mentalitását Ungváry Krisztián szerint is (Ungváry 2013, 303–308).
[124] Bia HD.
[125] Piliscsaba HD.
[126] SzfvPL 4560 31/1945. Lásd a *Forrásválogatást*.
[127] Az orosz *zabirat* 'elvenni' szóból.

A szovjet megszállás hónapjaiban tehát – az azt megelőző tevékeny időszakkal szemben – a plébánosok pozícióját egy rendkívül beszűkült mozgás- és hatáskör jellemezte. A körülményeknek megfelelően ellátott pasztoráción (misézés, szentségek kiszolgáltatása) kívül általában passzivitásra voltak ítélve, és nemcsak mint papok voltak jelen, hanem mint személyes biztonságukért aggódó magánemberek is osztoztak a falu sorsában.

Tárgyaló és védelmező

Előzetes várakozásaimmal ellentétben a vizsgált forrásokban kevés olyan példát találni, ahol a plébánosok vezetőként, a közösség szószólóiként fontos szerephez jutottak volna a szovjetekkel való érintkezésben. Ezt indokolhatja az, hogy már a megszállás elejétől fogva feltűntek a későbbi „új elit" tagjai, így a megszállók leginkább rájuk támaszkodva kommunikálták igényeiket. Ugyancsak kevés utalás történik arra, hogy a papok, plébánosok befolyásukat vagy az említett, személyük iránti tiszteletet híveik védelmében tudták volna kamatoztatni.[128] A kevés példák egyikét a piliscsabai adminisztrátor, a lazarista Janisch Mihály beszámolójából idézzük: „Itt nem garázdálkodtak úgy a frontkatonák, mint másutt. Erőszak szórványosan fordult elő. [...] Hogy az asszonyoknak, lányoknak nem volt annyi bajuk, mint másutt, a zárdának köszönhető. Oda menekültek. Az Irgalmas Nővéreknél közel 400-an voltak. Mindjárt a megszállás első hetében Ipolyi Simon rendtársammal, ki orosz nyelvtudásával eddig féken tudta tartani az elvadult elemeket, a parancsnokló tábornokhoz mentünk, és kértünk a zárda számára védelmet. Nagyon szívesen fogadott, és az Irgalmas Nővéreknél két tisztet és állandó őrséget helyezett el. A két tiszt semmiféle orosz katonát nem engedett a zárdába. 5 hétig Timosenko kapitány, a marsall unokaöccse – igen finom és jó szívű férfi – volt a zárdában. Minden orosz katonát kikergetett, ha jöttek. Mikor el kellett mennie, a nővérek meg is siratták. Így az asszonyok és leányok megmenekültek az erőszaktól. A Megváltósoknál [itt mintegy 60 nő volt] szintén volt 2-3 vallásos lelkületű katona, akik védték a nővéreket és a többi nőt."[129] A rendházak több más helységben is óvó- és búvóhelyül szolgáltak az erőszakoskodó szovjet katonák elől. Ilyen funkciót töltött be Budaörsön a vincés nővérek lányiskolájának pincéje, a zsámbéki kolostor és internátus, és a piliscsabai irgalmas nővérek zárdája is.[130]

Egyedül Zsámbék esetében gyaníthatjuk, hogy a helyi plébános – a szovjet parancsnokokkal kialakított jó viszonynak köszönhetően – viszonylag nagy befolyással rendelkezett a megszállás alatt is. Folláth Ádám a tőlük kapott robotosokkal javíttatta ki (még a front ideje alatt!) a megrongált templomot.[131] Más jellegű tárgyalási feladatot kényszerítettek a

[128] Az egyházmegye más részeiről ismert néhány ilyen történet. Például: „Többször volt kellemetlenségünk mindegyikünknek leányaink védelmében. Pisztollyal is többször fenyegettek, de mégis megmaradtunk" – írta Ercsiből Dömötör István esperes, de azt is hozzátette, hogy „amint az orosz bejött, akkor pedig állandóan reverendában és birétummal jártuk az utcákat, és soha nem történt bántódásunk." (IA 142.)

[129] IA 202, lásd még Csíky 2002, 168.

[130] Grósz 2010, 59; Rabár 2005, 165–166.

[131] IA 290. (Folláth Ádám levele). Folláth József leveléből: „Az orosz parancsnok nagyon jóindulatú ember volt – Ádit megkedvelte –, ezért a templom rendbehozatalára adott parancsot a robotosoknak." (IA 291.)

biai Roszner Tibor és a torbágyi Bokor József plébánosra, akiknek (a biai református lelkésszel együtt) parlamenterként kellett volna megközelíteni egy körülzárt magyar-német hadtestet. A történetet most Roszner Tibor leírásában közlöm: „December 28-án bejött az irodámba [...] egy magát Prokov v. Prokop-nak nevező alezredes, és Póda [?] Tóth Sándorhoz vitt autón. Itt először vacsorával kínált, majd kijelentette, hogy szeretnék, ha elvállalnám valahol Budapesttől északnyugatra a parlamentair-ságot, hol 83.000 magyar katona van körülzárva. Ha vállalkozásom sikerül, Buda megmenekül, mert egyelőre nem lövik. Közben el kellett hoznom Torbágyról – éjjel ½ 1-kor Bokor József ottani plébánost, s mire visszajöttünk, addigra már Zugor István, ref. lelkipásztor, Bián, is ott volt. *Még azzal is kecsegtettek, hogyha vállalkozunk az útra, községünket is megkímélik.* [kiemelés tőlem – *B. J.*] Tudtuk, hogy biztos halál elé megyünk, de mit tehettünk. A kötelesség és a kényszer vitt bennünket. Nem akarom részletezni e több mint 2 napos út nappali és éjtszakai borzalmait, különösen a 2 front között az Esztergom vidéki Dobogókő zeg-zúgos szakadékai között, de biztos, hogy egyedül az Úr Jézus mentett meg bennünket. Azt, amit reánk bíztak, nem tudtuk keresztülvinni, mert nehány óra leforgása alatt már mi voltunk a körülzártak, és csak nagy üggyel-bajjal tudtunk hazavergődni."[132]

A pap mint krónikás

A passzivitásba szorult, de a történteket átélő papok egy fontos metafunkcióját is meg kell említenünk, hiszen forrásaink nagy részét is ennek köszönhetjük. A püspöknek küldött beszámolókon vagy egyéb, kommunikatív célt szolgáló iratokon (leveleken) kívül a források nagy része elsődlegesen a megörökítés szándékával született. Itt elsősorban a Historia Domusok műfajára kell gondolnunk, amelynek egyértelmű célja, hogy a plébánia történetét az utókor számára megőrizze. Sokan szemmel láthatóan csak a várható püspöki vagy egyéb vizitációk előtt foglalták össze az elmúlt hónapok, évek történéseit. Más plébánosok írásain viszont egyértelműen látszik, hogy a plébánia, a falu, sőt esetenként az ország és a világ történéseinek megörökítése motiválta őket. Rendkívül részletes (bár néhol kissé zavaros) például a tinnyei Oszkó János háztörténete, de a biai Roszner Tibor (elég, ha csak a német kérdéssel kapcsolatos kiszólására gondolunk – lásd *A „svábkérdés" a háború előtt, alatt és után* című fejezetet) vagy a nagykovácsi Greszl Ferenc is említhető példaként. Greszl Ferencnek a Historia Domus mellett vezetett naplója később – 1955-ös megjelenése után – egy egész kitelepített közösség számára jelentett a közös sorsról szóló identifikációs pontot. Greszl ennek a „megörökítő" funkciónak egy emelkedett-gyakorlati formáját is gyakorolta, amikor a kommunisták által zaklatott sváb hívei érdekében szerkesztett hosszú, a miniszterelnökhöz címzett memorandumot.[133]

[132] Bia HD; Torbágy HD; IA 274.

[133] SzfvPL 4534 1874/1945. A memorandum valószínűleg nem jutott el Tildy Zoltánig. Részletesen elemzi Marchut 2014.

A nyáj mellett virrasztó pásztor – identitás és valóság

A vizsgált forrásokon – és az eddigi fejezeteken is – mintegy vörös fonalként húzódik végig a juhai mellett őrködő jó pásztor képe (vö. Jn. 10. 11–15.), amely a háborús időben a hívek mellett kitartó lelkipásztorok önképének és a róluk szóló egyházi értékeléseknek is központi elemévé vált. Ennek alapját az a tény adta, hogy az egyházmegyei papság – beleértve a most vizsgált helységek lelkipásztorait is – úgy tűnik, nagyon kevés kivétellel valóban nem hagyta el állomáshelyét, illetve, amennyiben az egész falu a kiürítés sorsára jutott, velük tartott.[134] Az olyan esetek, mint például Geiger káplán „öndispozíciója" (lásd *A vizsgált községek és lelkipásztoraik* című fejezetet) szintén nem minősültek menekülésnek, legfeljebb fegyelemsértésnek.

A püspök már 1944-es körleveleiben is a jó pásztorként való kitartásra, önfeláldozó szeretetre szólította fel papjait, és méltatta a csepeli és budafoki bombázások idején helytállókat: „Az egyetlen vigasztalás a szörnyű pusztulásban, hogy a lelkipásztorok, plébánosok, káplánok, hitoktatók mind a hét plébánián önfeláldozó hősiességgel álltak a híveik szolgálatjára és segítségére, s egyhangúlag kijelentették, hogy »helyüket el nem hagyják mindhalálig«, bármily támadás érje is ezeket a hatalmas ipartelepeket."[135]

A „menni vagy maradni" dilemmája különösen a front közeledtével, a Vörös Hadsereg kegyetlenkedéseiről terjesztett hírek kapcsán merülhetett fel komolyabban. Tudjuk, hogy a német hadvezetés is sok helyen erőltette a lakosság evakuációját, különösen a német helységek esetében. A papság (Shvoy püspökkel egyetemben) ebben a kérdésben egyértelműen a helyben maradást támogatta. Többek között ez volt a vád Shvoy nyilasok általi letartóztatásakor is (ti. hogy a papság a lakosságot helyben maradására ösztönözve növelte a polgári áldozatok számát).[136] Azt, hogy a menekülés valós opció volt a plébánosok számára, több adat is bizonyítja. Pilisvörösváron október 14-én Nagy Töhötöm SJ „az egyházközségi otthonban a környék papjai és világi apostolai részére előadást tartott: »Ne meneküljünk nyugatra; maradjunk helyben!«"[137] címmel. A torbágyi plébánosról, Bokor Józsefről 1949-ben írja utódja, Bolyki Nándor: „1944 decemberében őt is megkísértette a menekülés lehetősége, de már Herceghalomból visszatért. S ettől kezdve híveivel együtt szenvedte át mindazt a szenvedést, ami Torbágynak volt osztályrésze a második világháború utolsó hónapjaiban."[138] Várnay Lajos törökbálinti káplán és a főegyházmegyei Aubermann Miklós budaörsi plébános Németországba meneküléséről volt már szó (lásd *A „svábkérdés" a háború előtt, alatt és után* című fejezetet).[139] A helyben maradás mint erény különösen a polgári elöljárók vagy más vallási vezetők (református lelkészek) távozásának fényében nyer különös értéket a beszámolókban.[140]

Shvoy püspök 1945-ös első körlevelében büszkeségének adott hangot, hogy egyházmegyéjének papsága „igen kevés kivétellel nemcsak helyén maradt, mint jó pásztor nyája mellett, hanem hősies önfeláldozással sietett sokszor a bombázások vagy pergőtüzek idején is a föld alatt szorongó vagy megsebesült haldokló híveink segítségére. Egyházi intézményeink, a plébániák és menedékházak, zárdák, a szeminárium, a püspöki palota sok hívőnek voltak óvóhelyei az egész egyházmegyében, de a legtöbb helyen maguk a papok látogatták az óvóhelyeket, és vigasztalták, erősítették híveiket [...] Boldogan hallom mindenfelől, hogy nemcsak saját híveiteknek is, de magukra hagyott más vallású híveknek a legnagyobb tiszteletét és ragaszkodását érdemeltétek ki önfeláldozó munkátokkal".[141] Késői önéletrajzában pedig úgy emlékszik vissza, hogy „az egy König Simon kivételével"[142] mindenki a helyén maradt, és jól vizsgázott a háború alatt.[143]

Összegzés és kitekintés

A vizsgált katolikus többségű településeken a plébánosok a két világháború között nemcsak spirituális vezetők voltak, de jelentős társadalmi szerepet is játszottak az oktatás, a kultúra és a helyi közélet szféráiban. Ezeket a pozíciókat a német falvak esetében erősen próbára tette a Volksbund elleni küzdelem, mindenesetre a háború közeledtére még mint jelentős befolyással bíró és kiterjedt intézményrendszerre támaszkodó potens vezető személyiségek tudtak reagálni. Mögöttük állt az egyházközségi szervezet, amely – általában a községi vezetőséggel is összefonódva – hatékonyan működött. Bizonyos megszorításokkal igaz volt ez még a német megszállás hónapjaiban is.

[134] Hogy két ilyen példát említsünk: a bicskei plébános Etyekre ment híveivel együtt, és együtt élte meg velük az idegenbe szakítottságot (IA 113), Bejczy Gyula püspöki titkár pedig naplójában írja (március 21.), hogy Kemény József seregélyesi plébános eljött a falujából, „mert a lakosság majdnem teljes számban elmenekült" (IA 66). Azonban ekkor is csak néhány napig volt távol – utódja, Kelényi adminisztrátor szerint csak 20-ától 26-áig –, és megmentette az anyakönyveket is azzal, hogy magával vitte őket. Hazatérte után nem sokkal elhunyt (IA 244).

[135] Lit. Enc. 1944/III. 15. (május 12.) Idézi IA 82.

[136] Bejczy Gyula püspöki titkár naplójában egy érdekes párbeszédet jegyzett fel, amely közte és a Fejér megyei nyilas főispán, Pintér József között zajlott le 1945. február 16-án. A főispán azt vetette a szemére, hogy a papság felelős azért, hogy nem sikerült Székesfehérvár kiürítése. Bejczy azzal érvelt, hogy az emberek nem a papok buzdítására maradtak helyben, de ha így alakult, a lelkipásztoroknak kötelességük híveik mellett maradni (IA 52–55). Bejczy a napló más helyein is gyakran foglalkozik a menekülés-maradás problémakörével, és ha egy plébánossal való találkozásáról ír, sosem felejti el megemlíteni, hogy „mindvégig kitartott hívei mellett", vagy hogy „helyét nem hagyta el".

[137] Pilisvörösvár HD.

[138] Torbágy HD.

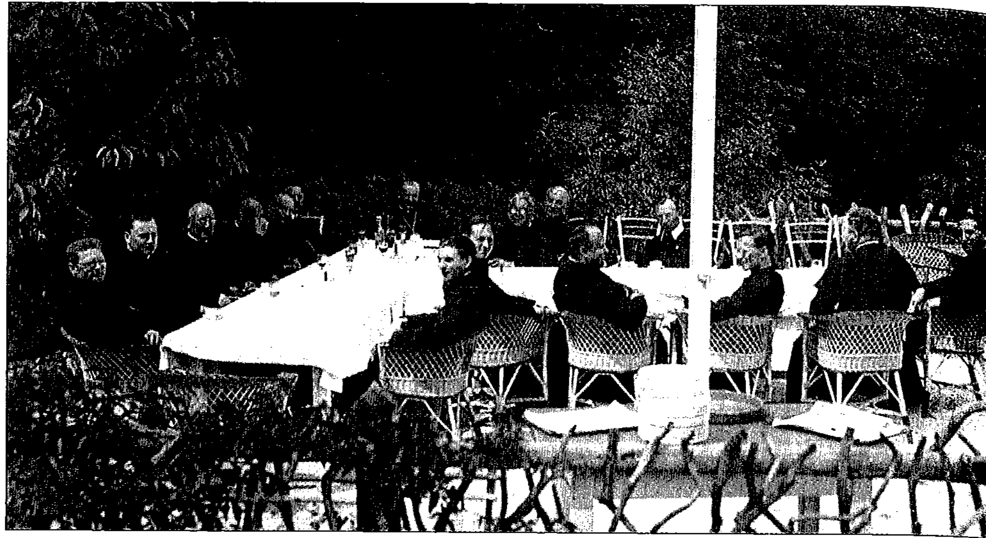
[139] Jellemző, hogy késői visszaemlékezésében az utána Budaörsre került káplán – a későbbi neves teológus –, Nyíri Tamás is ezekkel a szavakkal írja le Aubermann távozását: „[az értelmiségiek, akik kompromittálták magukat] a falu római katolikus plébánosa is – magukra hagyták a népet" (Nyíri 1988, 177).

[140] Erre a most vizsgált községekből nincs konkrét utalás, de más helyekkel kapcsolatban visszatérő elem, például Kápolnásnyéken „Bertha Pál plébános hősiesen kitartott hívei mellett. Igen hálás ezért a falu. A ref. lelkész innen is elmenekült." (IA 69. Bejczy Gyula püspöki titkár naplója, 1945. április 7.)

[141] Lit. Enc. 1945/I. 1. (Főpásztori szózat, május 6.)

[142] König Simon gánti plébános történetét nem ismerjük. Az 1945-ös sematizmusban már „extra officium" szerepel (*Schematismus* 1945, 24).

[143] Mózessy 2002, 102.

2. kép. A budai alsó espereskerület papsága 1939–1941 körül[144]
Forrás SzfvPL Ph 871/3.

Ez a kiterjedt – spirituális, karitatív, közéleti-politikai – aktivitás a Vörös Hadsereg megérkezésével hirtelen kényszerű passzivitásba fordult. Sokszor még a lelkipásztori teendők ellátása is nagy nehézségekbe ütközött (a tisztek elvi támogatása ellenére is, amelyet több beszámoló is kiemel), a plébánosok egyéb közösségvezetői funkciói pedig a szovjet megszállás idején megszűnni látszanak. A front alatt uralkodó rendkívüli helyzetben (káoszban) a „közösség" és a „vezető" fogalmak önmagukban is kérdésessé válnak – sokkal inkább egyéni stratégiák és döntések mentén lehet értelmezni a történéseket. Némi, a reverendának kijáró tiszteletet leszámítva a papok tulajdonképpen „eggyé váltak a sok közül", többnyire ugyanazokat a megpróbáltatásokat élték át, mint a civil lakosság (beszállásolások, plébániák lefoglalása katonai célra, zabrálás, fosztogatás, fenyegetések). Papok fizikai bántalmazásáról a vizsgált települések esetében nincs tudomásom, és a helyben maradás – utólagosan értékelve, más ismert fronttapasztalatok fényében – nem követelt különösebb heroizmust, mégis, mint tényt, érdemes rögzítenünk: a plébánosok híveikkel „együtt szenvedve" élték át a szovjet megszállás hónapjait. A fronthónapok alatt a beszűkült kommunikációs és közlekedési lehetőségek miatt egyéni döntéseik jelentősége felértékelődött (például paphiányos helyzetek megoldása). Mindeközben (és a rá következő hónapokban) a plébánosok többsége az egyházi értelmiségi szemével figyelte és értékelte a körülötte zajló eseményeket: beszámolókban, Historia Domusokban és naplókban örökítették meg a benyomásaikat. (Ebben a tanulmányban csak néhányat emeltem ki azokból az etikai-teológiai és politikai kommentárokból, amelyekkel a helyi, országos és világpolitikai helyzetre reagáltak.)

144 A képen a tanulmány több szereplője feltűnik. A bal sarokból az óramutató járásával megegyezően: Greszl Ferenc nagykovácsi plébános, Knorr Aurél budakeszi káplán, Reichardt András pesthidegkúti plébános, P. Manettus Rak, szervita Máriaremetéről, Braun Gyula budakeszi plébános, Hufnagel Ferenc solymári plébános, Shvoy Lajos megyéspüspök, dr. Bozsik Pál remetekertvárosi plébános, Kotzó Árpád pilisszentiváni plébános, Gáger József pilisvörösvári plébános, Laczó Alajos pilisszántói plébános, Scholtz János pilisborosjenői plébános, dr. Bejczy Gyula püspöki titkár, dr. Janisch Mihály lazarista házfőnök, piliscsabai plébános, Orbán György széphalmi lelkész, Kollwentz Ede solymári káplán.

Ezúttal a háború alatti lelkipásztori munka mibenlétét és a „nyáj mellett virrasztó pásztor" képe mögött meghúzódó jelentéseket igyekeztem megvilágítani. Az alsópapság számára azonban a front elvonulása után sem ért véget a küzdelmek ideje. A „földreform", az igazoltatások, internálások, kilakoltatások, vagyonelkobzások során meg kellett tapasztalniuk, hogy háború előtti pozícióikat a zavarosan, lassan körvonalazódó új hatalmi rendben már nem nyerhetik vissza. A sváb települések esetében ehhez járult az 1945-ös év folyamán egyre fokozódó németellenes közhangulat is. A papi stratégiák ezen a ponton szétválnak. A sváb híveiért harcoló és végül a kitelepítés sorsára jutó nagykovácsi Greszl Ferenc, az „átalakulás után sok hatalmat" kezébe kapó, de végül híveivel meghasonló zsámbéki Folláth (Águsti) Ádám, a visszahúzódó budakeszi Braun Gyula, a kommunisták által megtört torbágyi Bokor József, vagy a sokáig lavírozó, de végül megkeseredetten, egészségében megtörve visszavonuló solymári Hufnagel Ferenc sorsa egyenként külön tanulmányt érdemelne.

Felhasznált források

Levéltári források

SzfvPL = Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
4511. A budakeszi plébánia iratai
4533. A torbágyi plébánia iratai
4534. A nagykovácsi plébánia iratai
4560. A solymári plébánia iratai
4573. A törökbálinti plébánia iratai
4580. A zsámbéki plébánia iratai
5980. Kresz (Kenéz) Rudolf perszonális iratai
5944A. Folláth (Águsti) Ádám perszonális iratai
HD = Historia Domus (Bia, Budakeszi, Nagykovácsi, Piliscsaba, Pilisvörösvár, Solymár, Tinnye, Torbágy, Törökbálint, Tárnok). A Historia Domusok az adott plébániákon találhatók, én a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárba begyűjtött digitális másolatokat kutathattam. Nagykovácsiból – lévén azóta a főegyházmegyéhez tartozó – nem került be másolat, de ennek nyomtatásban megjelent részletei rendelkezésre állnak (= SzN, lásd a nyomtatott források között), a vizsgálatba bevont települések közül egyedül a zsámbéki HD-t nem volt alkalmam látni.

Nyomtatott források, forráskiadványok

IA = Inter Arma = Mózessy 2004. – Lásd a *Felhasznált irodalom*ban.
Lit. Enc. = *Litterae Encyclicae et Officiosae Ordinariatus Almae Dioecesis Albaregalensis Annis, 1944–1947.* Albae-Regiae, Typis Vörösmarty, 1947.

Népszámlálás 1941 = *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. Községek szerint.* Budapest, KSH, 1947.

Schematismus 1940 = *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Albaregalensis ad Annum Domini MCMXL.* Ab erecta sede episcopali 163. Albae-Regiae, E Typographia Dioecesis Albaregalensis sic dicta Vörösmarty.

Schematismus 1945 = *Catalogus Venerabilis Cleri Saecularis Almae Dioecesis Albaregalensis Anno 1945.* Albae-Regiae, Typis Typographiae Dioecesanae Vörösmarty, [1945].

SzN = Szomorú napok = Pájer 2003. – Lásd a *Felhasznált irodalom*ban.

Internetes források

http://www.lexikon.katolikus.hu
http://www.szfvar.katolikus.hu/adattar
http://pest.zsidomult.hu

Felhasznált irodalom

Balogh Balázs–Fülemile Ágnes 2008: „...az utókor is borzadjon meg olvasásán!" A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 329–361.

Balogh Gábor 2015: *A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Bánkuti Gábor 2009: A jezsuiták elleni koncepciós perek. *Távlatok,* 2009 (83) 1. 63–75. http://www.tavlatok.hu/83/83centenarium.htm 2015. július 24.

Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár 2015: *A Pécsi Egyházmegye és az I. világháború.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF, 23).

Blessing, Werner K. 1988: „Deutschland in Not, wir im Glauben..." In Broszat, Martin–Henke, Klaus-Dietmar–Woller, Hans: *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland.* München, Oldenbourg. 3–112.

Bonomi Jenő 1943: A budai hegyvidék cigányai. *Ethnographia-Népélet,* 1943 (54) 75–78.

Chaoui, Maren 2013: *Seelsorge, Frömmigkeit und Kriegserfahrungen im Ersten Weltkrieg. Feldpost an den Pfarrer zu Brochterbeck.* Münster, Dialogverlag. (Junges Forum Geschichte, 6).

Csíky Balázs 2002: Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten. *Sic Itur ad Astra,* 2002 (14) 4. 151–183.

Csíky Balázs 2003: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a 19–20. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján. *Sic Itur ad Astra,* 2003 (15) 4. 177–200.

Gianone András 2012: Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 97–115.

Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI).

Greszl, Franz 1962: *Gross-Kowatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde.* Lahr/Schwarzwald, Dreyspring Druck.

Greszl, Franz 1971: *Tausend Jahre deutsches Leben im Karpatenraum. Eine kirchen- und geistesgeschichtliche Untersuchung.* Stuttgart, Unsere Post Verlag.

Grósz András 2007: Aubermann Miklós plébánosi működése Budaörsön 1925 és 1944 között. In Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából III.* Budaörs, Budaörs Város Önkormányzata. 295–325.

Grósz András 2010: Menekülők és internáltak – Budaörs a második világháború végén. / Flüchtlinge und Internierte – Budaörs am Ende des Zweiten Weltkrieges. In Grósz András: *Jogfosztások Budaörsön, 1944–1948 / Entrechnungen in Budaörs, 1944–1948.* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. 47–110.

Grósz András 2012: A Hitlerjugend árnyékában. Birodalmi német gyermekek keresztényellenes atrocitásai Magyarországon 1942-ben. *Archivnet,* 2012 (12) 1. http://www.archivnet.hu/politika/a_hitlerjugend_arnyekaban.html 2015. szeptember 7.

Grósz András 2014: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933).* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.

Haasis, Lucas–Rieske, Constantin (szerk.) 2015: *Historische Praxeologie. Dimensionen vergangenen Handelns.* Paderborn, Schöningh.

Hegedűs András–Milbich Tamás 2011: *Solymári arcképcsarnok, 1266–2000.* Solymár, szerzői kiadás.

Hetényi Varga Károly 1992–1996: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában.* I–III. Abaliget, Lámpás Kiadó.

Hetényi Varga Károly 2012: *Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok, 1938–1941.* [Sajtó alá rendezte: Soós Viktor Attila.] Budapest, Szent István Társulat.

Houlihan, Patrick J. 2015: *Catholicism and the Great War. Religion and Everyday Life in Germany and Austria-Hungary, 1914–1922.* Cambridge, Cambridge University Press. (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare).

Jelli, Martin A. (szerk.) II. 1988: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen" (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn.* Heimatverein Schambek/Zsámbék–Stuttgart. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/schambek_zsambek_II/ 2015. július 24.

Lakatos Andor 2012: Az egyházmegyei sematizmusok és körlevelek használatának lehetőségeiről a kalocsai tapasztalatok alapján. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai.* Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 57–84.

Maček, Ivana 2009: *Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Marchut Réka 2014: *Töréspontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948.* Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület.

Missalla, Heinrich 1999: *Für Gott, Führer und Vaterland. Die Verstrickung der katholischen Seelsorge in Hitlers Krieg.* München, Kösel.

Mózessy Gergely (szerk.) 2002: Shvoy Lajos: *Önéletrajz.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből, I).

Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter Arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, II).

Mózessy Gergely 2010: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában (Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása). In Hermann István–Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 22 / A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 22). 257–274.

Muhi Csilla–Várady Lajos (szerk.) 2006: *„A múltat be kell vallani..." Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár dokumentumaiból.* Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség.

Nyíri Tamás 1988: A budaörsi kitelepítésről. In Hambuch Vendel (szerk.): *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történészkonferencia, 1987. március 5–6.* Budapest, Tankönyvkiadó [Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége]. 177–180.
Otterbein, Keith F. 2009: *Anthropology of War.* Long Grove, Waveland Press.
Pájer Árpád (összeáll.) 2003: *Szomorú napok / Traurige Tage. Greszl Ferenc nagykovácsi plébánosnak a „Heimatzeitung" (Hazai Újság) által közreadott naplórészletei, kiegészítve a Nagykovácsi Plébánia „Historia Domus" bejegyzéseivel.* [Nagykovácsi, szerzői kiadás.]
Pál József 1987: A katolikus egyház Szegeden az ország felszabadításának időszakában (1944. szeptember – 1945. április) In Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XII.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 159–182.
Perger Gyula 2005: *„...félelemmel és aggodalommal..." Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből, 1945.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, Feldolgozások).
Rabár Ferenc, ifj. 2008: *A Szent Keresztről Nevezett Irgalmasnővérek magyar rendtartománya.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/13959/rabdoktori_ertekezes.pdf?sequence=7 2015. július 24.
Ritter György 2013: Hufnagel esperes gyáván megszökött a kitelepítés elől – 25 történelmi tévhit Solymárról, amit biztos, hogy rosszul tudsz. *Solymári Magazin,* 2013. augusztus 4. (3) 8. 20–21.
Ritter György 2014: Halálsorozás. *Solymári Magazin,* 2014. november 7. (4) 10. 20–23.
Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó.
Seewann, Gerhard 2012: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006.* Marburg, Verlag Herder-Institut. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 24/2).
Somlai Péter Ferenc 2014: *A magyarországi németség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján, 1935–1946.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
Tafferner, Anton 1988: Pfarrer Franz Greszl (1903–1987) zum Gedächtnis. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* 1988 (16) 317–325.
Tilkovszky Loránt 1999: Volkstum und Christentum. Krisenjahre der Ungarndeutschen. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete,* 1998/1999 (24) 255–274.
Ungváry Krisztián 2013: *Budapest ostroma.* 7., átdolgozott kiadás. Budapest, Corvina Kiadó.
Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről.* I. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 27).
Váradi Monika Mária 1996: *Vörösvári történet. Egy német telepesfalu a 20. század első felében.* Pécs–Budapest, MTA RKK Regionális Kutatási Alapítvány.
Végső István–Vági Zoltán 2007: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. In Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája.* II. Budapest, Park Kiadó. 807–889.
Veress D. Csaba 1984: *A Dunántúl hadi krónikája.* Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó.
Vértesi Lázár 2012: A pécsi egyházmegyei körlevelek forrásértékéről. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 39–56.
Walper, Franz 1999: *Vergangenheit und Gegenwart. Geschichte der deutschsprachigen Seelsorge in Ungarn.* Budapest, szerzői kiadás.
Wietschorke, Jens 2010: Historische Ethnographie. Möglichkeiten und Grenzen eines Konzepts. *Zeitschrift für Volkskunde,* 2010 (106) 2. 197–224.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Plébániai földek „reformja" a Veszprémi Egyházmegyében 1945-ben[1]

„Az elvtársak láthatták, hogy mi lett volna ebből a földreformból,
ha a Kommunista Párt erőteljesen bele nem nyúl. (Helyeslés.)
[...]
Ha már itt tartunk az egyháznál, meg kell mondanom, elvtársak,
hogy minket pedig az egyház nem valami nagyon kedvel.
Nem is nagyon lehet csodálkozni rajta.
Sok százezer holdat vettünk el tőle a földreform folyamán
és hát ez természetesen nem tetszik nekik."[2]
(Rákosi Mátyás)

Majdani fogalomtörténeti lexikonunkban a „reform" szócikk szerzője bizonyára kitér majd arra a paradoxonra, hogy a magyar politikai nyelvben a reform fogalmához a gyakorlatban szinte mindig hozzátapad nemcsak az állami beavatkozás és a centralizáció, de az önkény, a demagógia és az igazságtalanság jelentése is. Az 1825 és 1848 közötti időszakot leszámítva, amelyet azonban a kortársak nem neveztek reformkornak, a reform fogalmának egyértelműen pozitív jelentéstartalma nemegyszer csorbul, netán el is sikkad a vehemens és ambivalens állami részvételnek köszönhetően. Így van ez a föld- és birtokreformjaink esetében is.[3]

Tanulmányomban két célt tartok szem előtt.

1. Egy nagyobb kutatás keretében tárom fel Dr. Kőgl Lénárd (1916–2004) veszprémi egyházmegyés római katolikus pap, püspöki számvevő, majd dabronyi és jásdi plébános pályáját. Az 1940-ben felszentelt Dr. Kőgl Lénárd pályájának a címben jelzett évekre eső szakasza különös jelentőségű: a háború végén és az azt követő néhány évben került pályája csúcsára. A kisgazda politikus és balatonboglári plébános Varga Béla mellett töltött kápláni évek[4] után – rövid badacsonytördemici kitérővel –, huszonnyolc évesen, Mindszenty

---

[1] A tanulmány elkészítése nem lett volna lehetséges Karlinszky Balázs és Varga Tibor László, a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár munkatársainak odaadó segítsége nélkül, amit ezúton is szeretnék megköszönni. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Rákosi 1948, 118, 135. (1945. szeptember 9-én, a földigénylő bizottságok kongresszusának kommunista tagjai előtt elmondott beszéd részlete.)

[3] Vö. Tanka é. n.

[4] Varga Béla kisgazdapárti képviselő, balatonboglári plébános püspökétől olyan német anyanyelvű újmisés papot kért, aki mellett fejleszthette német nyelvtudását. Falusi plébánosként azért volt szüksége káplánra, mert képviselőként sokat tartózkodott a fővárosban, ezért az egyházjog szerint helyettest kellett tartania. Kőgl visszaemlékezésében úgy fogalmaz, hogy „[p]api ifjúságom gyöngyélete volt ez". Dr. Kőgl Lénárd visszaemlékezése. (Kézirat.) KLH – visszaemlékezések. Ez és a hagyaték további itt hivatkozott dokumentumai a szerző tulajdonában vannak. A hagyaték, rendezését és feldolgozását követően, a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárban kerül elhelyezésre.

József püspök 1944. szeptember 1-jével Varga Béla ajánlásával a püspökség számvevői posztjára nevezte ki.[5] Kőgl ezekben a hetekben tábori lelkészként szolgált a déli határon, és a számvevői kinevezéséről hírt adó levél Barcson érte utol.[6]

Mindszenty olyan fiatal papot keresett, akiről feltételezte, hogy az egyházmegye gazdasági érdekét képes szem előtt tartani. Kőgl azzal szolgált rá a bizalomra, hogy – 1928-ban elhunyt – falusi szatócs apja mellett, legalább tizenkét éves koráig, elleshette a gazdasági gondolkodás alapjait.[7] Az átadás-átvételt követően, a front közeledtével a számvevői feladatok ellátása is ellehetetlenült. Huszonöt paptársával együtt Kőgl is osztozott Mindszenty veszprémi és sopronkőhidai fogságában,[8] majd hazatérve rögtön a földosztás sűrű-

[5] Vö. „Mindszenty Józseffel régebbi volt a kapcsolatom, mint hogy veszprémi püspökké szentelték volna fel. Ismeretségünk abból az időből származik, amikor ő Zalaegerszegen volt plébános, én pedig Balatonbogláron. Gyakran jött hozzám, nálam szállt meg, onnan ment a Balatonba úszni." Varga 1998 [1991], 40.

[6] A beiktatással felérő levél szövege:
„Tisztelendő Káplán Úr!
Jelen leiratom erejével Tisztelendőségedet segédlelkészi beosztása alól felmentem és veszprémi uradalmi Hivatalomba számvevői minőségben berendelem.
Tisztelendőségednek kötelessége lesz a számvevőségen a főszámvevő mellett számvevői munkát végezni, a termény, fa stb. értékesítését, valamint az erdőgazdálkodást ellenőrizni, ezenfelül az esetleg egyébb [sic!] általam kiadott munkát elvégezni.
Amikor vasár- és ünnepnapokon Veszprémben tartózkodik, kötelessége lesz tisztelendőségednek, hogy a Szentmisék ellátásában segítségére legyen a lelkészkedő papságnak. Hiszem, hogy Tisztelendőséged ezt szívesen megteszi.
Lakása a jószágkormányzóságon lesz, míg ellátását püspöki palotámban fogja megkapni. Havi fizetése[ét] folyó évi szeptember hó 1-től kezdődőleg a káplání kongrua kétszeresében, vagyis 232 P-ben állapítom meg.
Új állomáshelyét sürgősen foglalja el. Mihelyt Veszprémbe érkezik, haladéktalanul jelentkezzék nálam.
Új munkakörére Isten bőséges áldását kívánva maradok az Úr oltáránál buzgó imáiba ajánlottan
Veszprém, 1944. évi augusztus hó 30-án
Tisztelendőségednek jóakaró főpásztora
József püspök"
Dr. Kőgl Lénárd számvevői kinevezése. 4010/1944. Gépelt irat, Mindszenty aláírásával. KLH – személyes iratok, kinevezések.

[7] A Kögl család történetére lásd Horváth 2000; Horváth 2014. A Moson megyei német származású család minden tagja rövid ö betűvel írta a nevét. Kivétel Lénárd, aki nevét ugyan nem magyarosította, de a hosszú ő betű használata mégis egyfajta kompromisszumot tükröz: *német* származású papként működött a *Magyar* Katolikus Egyházban.

[8] A fogságra lásd Szabó 2006; Balogh 2010; Balogh 2015, I, 375–383; Mózessy 2010. Ismeretes, hogy Mindszenty a fogság hónapjaiban is gyakorolta püspöki jogkörét. Kőgl esetében két meghatalmazása is fennmaradt. Az első 1944. december 7-én kelt Veszprémben (amely napon kispapokat is szentelt a fogház folyosóján, vö. Balogh 2015, I, 374), a következő szöveggel: „Felhatalmazom Dr. Kőgl Lénárd püspöki uradalmi számvevőt, hogy távollétemben és akadályoztatásom esetében anyagi vonatkozású uradalmi ügyekben eljárhasson, aláírásával utalhasson és engem mindenben képviselhessen.
Elvi jelentőségű ügyeket fenntartok magamnak.
Amennyiben jogi ügyekről van szó, azt kívánom, hogy itthonléte esetében Dr. vitéz Moldoványi Jenő veszprémi ügyvéd is bevonassék a tárgyalásokba.
Veszprém, 1944. december hó 7-én Mindszenty József veszprémi püspök"
5952/1944. Gépelt irat, Mindszenty aláírásával. KLH személyes iratok, kinevezések.

jébe került. Tisztét Bánáss, majd Badalik püspökök alatt is megtarthatta, majd állami utasításra 1953-tól, harminchét évesen, az egyházmegye perifériájára száműzték: Dabronyban 1961-ig, majd 1961-től 1980-ig Jásdon volt plébános.

2. A negyvenes éveire már parkoló pályára került Kőgl karrierjének paradoxona a kutató helyzetére is igaz: a zűrzavaros évek megannyi izgalmát hektikus irattermelés kísérte, mégis épp a legsűrűbb 1944–1945-ös évekből alig van adat a pályarekonstrukcióhoz. A veszprémi székeskáptalan és a püspöki számvevőség iratanyaga 1945-ben megsemmisült, illetve 1950, a veszprémi Komakút téri jószágkormányzósági épület elvétele után eltűnt.[9] Úgy tűnik azonban, hogy az Egyházmegyei Hatóság iktatott iratai kellően rétegzett lenyomatként őrzik a háború végét követő számvetés, a küszködéssel teli újrakezdés kihívásait. Az iratanyagban a számvevő működése szempontjából kiemelkedő jelentőségűek az egyházat gazdasági létalapjától megfosztó földosztás iratai, ezért tanulmányomban – a számvevő személyén túl – elsősorban erre a forráskorpuszra koncentrálok, ahol egy-egy felbukkanó aláírás vagy az iktatott iratok mutatókönyvének névregisztere jelzi Kőgl ténykedésének irányát, jellegét. Mindezt jól kiegészíti az a rövid, nem egészen harmincoldalas gépelt visszatekintés is, amely 1994 körül íródott, s amelyben élesen felidéződnek az előtte fél évszázaddal történtek.

Terjedelmi okokból e tanulmányban nem érintem a püspöki birtokok sorsát, csak plébániai horizonton vizsgálódom.

1945 és az egyházat érintő „földreform" értékelései

Amikor Mindszenty 1945. április 20-án a nyilas fogságból visszaérkezett Veszprémbe, nemcsak az egyházmegye volt romokban, de a földosztás is javában zajlott már, sok helyütt be is fejeződött. Az ezt követő hónapok, 1945 nyara a tabula rasa időszaka volt minden szempontból. Az épphogy beköszöntő békét beárnyékolta az elhunyt vagy a hadifogságból még haza nem tért hívek sorsa, a front és a hozzá kapcsolódó zabrálás okozta pusztulás, a hívek megszálló hadsereg általi, a „felszabadulást" követően is tartó megfélemlítése, a szovjet katonák erőszakoskodásának következményeként beadott nagyszámú abortuszigény.[10] A belpolitikában a már a nyilasok alatt elhatalmasodott egyházellenesség

A másik meghatalmazás Sopronban íródott: „Felhatalmazom Dr. Kőgl Lénárd számvevő urat, hogy püspöki gazdaságaimban és erdeimben számvevői minőségéből folyó ellenőrzést gyakorolja és intézőim gyakorlati gazdasági intézkedéseit is figyelembevenni tartóznak.
Sopron, 1945. évi február hó 23-án József püspök"
47/1945 Gépelt irat, Mindszenty aláírásával. KLH személyes iratok, kinevezések.

[9] A vonatkozó iratanyag sorsára lásd Varga 2015, 359, 377, 535.

[10] Csak egy példa a sok közül: a számvevő testvére, Dr. Kögl Szeverin, a Zalaapátiban a plébánosi teendőket is ellátó bencés szerzetes azzal a kéréssel fordult Mindszentyhez, hogy a szovjet katonák erőszakoskodásának következményeként elvégzett kényszerű abortuszokra gyóntató papként feloldozást adhasson. Kérelmét azzal indokolta, hogy a Zalaapáti és környékbeli falvak „területén eddig aránylag ritkán előfordult casus az orosz erőszakoskodás következtében, amint a jelek mutatják, szaporodni

nemcsak fennmaradt, de a kommunisták térnyerésével mind harsányabb lett. Ebben az egyházat mint intézményt önmagában kevéssé érintő helyzetben a földosztás volt az első aktus, amely azt szervezetében, gazdasági erejében visszavonhatatlanul meggyengítette. Érdemes már e helyütt hangsúlyoznunk, hogy *a meggyengítés a kommunisták dominálta politikának nem a következménye, hanem a célja volt.* Azaz a szovjetizálás köztörténetből ismert, a fordulat évében átbillenést eredményező fázisaival kapcsolatban ismételten megfogalmazható, hogy ami bekövetkezett, az előre elgondolt forgatókönyv szerint történt, s nem az események eszkalálódása vezetett egy olyan konstelláció irányába, amely révén a kommunisták már 1948 nyarára átvehették az ország irányítását. Az 1990 előtti történeti értékelések egységesek abban, hogy a szovjet hadsereg előretörésével nemcsak a front vonala tolódott nyugatabbra, hanem nyomában a „társadalmi reform", a „gazdaság újjáépítése" és a „demokratikus közélet" is elkezdődhetett.[11] A marxista történetírás néhány reprezentáns alakjának idevágó munkássága felvillantásával röviden áttekintem azt a máig hatóan meggyökeresedett narratívát, amely a katolikus egyházat különösképp érintő „földreform", illetve a nyomában járó törvénytelenség, önkény gyakorlatát mint az „adott történelmi helyzetben" „szükségszerűt" és a népakaratot kifejező „demokratikus mozgalmat" igazolja.

A téma első marxista monografikus történeti összefoglalását nyújtó Orbán Sándor beismeréssel felérő mondattal kezdi könyvét: „Az állam és az egyház viszonyának rendezése nem szűkíthető le egyetlen vagy akár több jogi aktusra, hanem *egyik sajátos harci területe volt* a népi demokrácia győzelméért *vívott politikai küzdelemnek.*"[12] E küzdelem egyik első epizódja volt az állam és az egyház elválasztása, ideértve a szerző álláspontja szerint a hiteles egyházi működésben indokolatlan tehertételt jelentő gazdasági súly mérséklését is. (Ennek tényleges mibenlétére a veszprémi püspöki és káptalani birtokok kapcsán egy következő tanulmányban térek majd ki részletesen.) A berendezkedő „népi demokrácia" (illetve a szovjet hadsereg) vallásszabadságot hirdetett, „[u]gyanakkor nem vetett gátat az elválasztás irányába tett egyes lépések megvalósításának, mindenekelőtt az egyház politikai és gazdasági privilégiumai fokozatos megszüntetésének. A magyar demokráciának ez az elv – *a fokozatos elválasztás irányába haladás,* az egyház feudális eredetű kiváltságainak fokozatos megszüntetése – felelt meg leginkább."[13]

Az egyháznak a megvalósult „földreformmal" szembeni álláspontja mögött Orbán nem a fenntartott intézményrendszer, a kegyúri feladatok gazdasági alapját ellehetetlenítő

fog". (Azaz két hónappal a háború befejezését követően.) Mindszenty egyévnyi időtartamra megadta a feloldozáshoz szükséges jurisdictiót. Dr. Kögl Szeverin kérelme Mindszenty József püspökhöz abortus procuratus feloldozására. Zalaapáti, 1945. június 4. VÉL I.1.44.a 647/1945 (június 12.) Életére lásd Horváth 2014. A probléma súlyosságának indikátora a marcaltői plébános levélrészlete, amelyben utal az azóta már lebontott Esterházy-kastély funkcióváltására is: „6000 személyes nemi beteg kórház volt itt." Hevesi Lajos plébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Marcaltő, 1945. augusztus 3. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések.)

[11] MNDT 1978, 15–37; Vida 1986, 31–79; Korom 1987; Izsák 1987, 179–181.

[12] Orbán 1962, 5. Kiemelés tőlem – *H. G. K.*

[13] Orbán 1962, 38. Kiemelés az eredetiben.

aktust látja, hanem azt a félelmet, hogy főpapjai immár elesnek a nagyjavadalmaktól.[14] „Alaki kifogásaikkal – amelyben a földreform jogosságát és ezen keresztül az ideiglenes kormány és az ideiglenes nemzetgyűlés jogalkotó képességét tagadták – valójában a demokratikus hatalom törvényességét vonták kétségbe. [...] A »célvagyon« lett az új varázsszó, amellyel a kellő hatást el akarták érni. Célvagyonon az egyházi vagyon egészét értették, amely – mint mondották – az egyház működésének elemi feltétele."[15]

A hivatalos, a történészi értékelést a kommunista ideológia toposzaira redukáló irány mellett már a hatvanas évekből is felbukkannak időtállóbb megközelítések. Szakács Sándor 1964-ben megjelent könyvében Orbánnál jóval visszafogottabb. A „reakció elleni harc" kapcsán csak általánosságokat fogalmaz meg, illetve világi példákat hoz, az egyházat nem említi. A pályája kezdetén tartó szerző eljárása az előbbiek fényében tekinthető egyfajta elhatárolódásnak is a hivatalos diskurzustól.[16] Szintén 1964-ben jelent meg a somogyi földosztás lefutásának részleteit akkurátusan bemutató, abban amúgy tevékenyen részt is vevő Kanyar József munkája, aki az egyházi földek sorsát az ellenállási érdemek kapcsán éppen csak megemlíti: „A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1326/1945 számú határozatával a Veszprémi Székeskáptalannak is juttatott 300 kh-at" – a megyében egyébként öszszesen öt hasonló juttatott volt.[17] Pár oldallal lentebb arról is hírt ad, hogy 1945. május 23-án „Mindszenty József veszprémi püspök kereste fel a [Földbirtokrendező] Tanácsot, hogy a kegyúri terhek biztosítása érdekében megfelelő ingatlanokat kérjen Csákány, Geszti, Kadarkút, Kaposszentbenedek, Kutas, Osztopán és Toponár plébániái számára. A veszprémi püspök kérését a Tanács intézetlenül irattárba helyezte."[18] Kanyar eljárása kortársai gyakorlatához képest tárgyilagosságra törekvő, a minősítéstől tartózkodó beszédmód.

Egészen más irányt találunk azonban, ha az ekkoriban a legvonalasabb megyékhez sorolható Veszprém megye belső szerzőgárdájára tekintünk. Az 1945. évi fordulat huszonötödik évfordulójára megjelentetett megyei összegzés bevezetője Pap János neve alatt jelent meg, amelyben az exbelügyminiszter megyei első titkár értékelt és adott irányt: „*A megye mezőgazdaságára a feudális jellegű nagybirtok nyomta rá bélyegét.* [...] A leghatalmasabb földesúr a megyében is az egyház volt. A három legnagyobb birtokos – a veszprémi püspökség, a veszprémi káptalan és a zirci apátság – együttesen közel 150 ezer kat. holdat mondhatott magáénak."[19] Pap interpretációjában a kiterjedt birtokokon túl a megye társadalmának értékorientációja, illetve ezzel összefüggésben az egyház történetileg kialakult intézményi szocializációs hegemóniája is felszámolandó veszélyforrásként jelentkezett: „A lakosság jelentős része a *katolikus egyház ideológiai hatása alatt állt.* A me-

[14] Orbán 1962, 48–49.

[15] Orbán 1962, 50, 52.

[16] Szakács 1964, különösen 49–65 (*Támadás a földreform* ellen című fejezet).

[17] Kanyar 1964, 117. Az idézetet lásd még Kanyar 1980, 252.

[18] Kanyar 1964, 136. Az idézetet lásd még Kanyar 1980, 255. A helyi történeti sorozatokban is felbukkan egy-egy tárgyilagosságra törekvő, józan értékelést adó dolgozat. Vö. Béli 1977, egyházi szempontból különösen 145–168, 180–186.

[19] Pap 1970, 8. Kiemelés az eredetiben.

gye lakosainak ugyanis 70 százaléka katolikus vallású volt, az iskolák nagy része pedig egyházi kezelésben állt."[20] (Ti. az állami iskolák aránya csupán 6,2%-ot tett ki a háború előtt.) Majd lentebb így folytatja: „*A fasiszta métely átszőtte az oktatás-nevelés tartalmát.* A szovjet- és kommunistaellenesség szítására hatékony nevelési módszereket dolgozott ki és alkalmazott a klerikális reakció, amely a vallás köntösét öltötte magára, hogy elérhesse politikai céljait, s az ifjúságot megtarthassa magának."[21]

A megyei első titkár narratívájához igazodóan a jubileumi kötet többi tanulmánya is erőteljesen elfogult, egyházellenes hangot üt meg, nemegyszer ellentmondásba is keveredve önmagával. Utóbbira jó példa Csaba Imre értékelése, aki „az urak futása" toposzt a katolikus nagybirtok dominálta megyére próbálja ráhúzni, megfeledkezve, hogy az egyház és annak képviselői nemcsak a lakhelyükön maradtak, de birtokaikat a továbbiakban is művelni kívánták: „A földosztás sürgős volt; arra, hogy a birtokosok megművelteik földjeiket, már nem lehetett számítani. [...] A földosztást természetesen a legnagyobb földbirtokos, az egyház akadályozta elsősorban, de fellépett ellene a Független Kisgazda Párt jobbszárnya is" – erősít rá az eddigiekre a következő oldalon.[22]

E két szerző után érdemes arra a tanulmányra is rápillantanunk, amelyet írója kimondottan az agrárviszonyok bemutatásának szentelt.[23] Arany Sándor írásában fontos motívum, hogy – témájából fakadóan – a szovjetek segítsége nem korlátozódik a kommunistáknak nyújtott ideológiai segítségre, hanem kiterjed a mezőgazdasági munkák beindítására is, miként a földosztást sem epizódként értékeli, hanem az osztályharc részeként. „A termelésért folytatott harcban a parasztság nem maradt magára. Az első segítséget a szovjet hadsereg adta. A termelés megindítása érdekében saját készleteiből adott át annyit, amennyit nélkülözhetett. [...] A szovjet kormány központi támogatását kiegészítette az a segítség, amit a megyében állomásozó szovjet alakulatok közvetlenül adtak az egyes falvak szegényparasztjainak. Ez a támogatás a kölcsönadott igásállatokon túl, az egyszerű szovjet katonák kétkezi munkájáig, igen sokféle módon nyilvánult meg." Majd elébe menve az ezt alátámasztó írásos források hiányának, így folytatja: „Ezt a baráti gesztust nem nagyon őrzik írásos dokumentumok, de a hálás paraszti emlékezet megtartó ereje krónikás hűséggel adja tovább az utánunk következő generációknak."[24] A segítő szovjet katonával szemben közvetlenül ezután megtaláljuk az ellenpólust is – éppen a földosztás kapcsán. A beszédmódba kódolt paradoxon itt is visszaköszön, ti. hogy a védekezésre kényszerített volt tulajdonos mint támadó kerül megjelenítésre: „[o]sztályharc volt ez minden vonatkozásában a földreformtörvény kidolgozásától, elfogadásától kezdve a kiosztott földeknek az újbirtokosok tulajdonba adásáig, a telekkönyvezésig"[25] – ad segítséget a történtek értelmezéséhez. A földreformrendelet biztosította mentesítési lehetőségekkel élés így „szervezett aknamunkának" minősül, amelyen azt érti, hogy „[a]z egykori földbirtokosok kérvények *özönével árasztották el* a földigénylő bizottságokat. Különböző jogcímeken visszakövetelték birtokaikat, hogy így bizonytalanságot, elkeseredést szítsanak az újgazdák között."[26]

Amennyiben azt gondolnánk, hogy az ötvenes évek retorikáját meghaladni nem tudó megközelítés már csak megyei zárványokban maradt fenn a hetvenes évekre, tévedünk. Vida István hetvenes évek közepén íródott, de kéziratban maradt munkája 1986-ban látott napvilágot.[27] Vida a földreform kapcsán az egyház érintettségét és Mindszenty szerepét néhány frázisszerű mondattal letudja.

„A katolikus egyház sohasem tudott belenyugodni kb. 760 ezer kat. hold elvesztésébe. A klérusnak azonban szintén [hasonlóan a nagybirtokosokhoz – H. G. K.] nem futotta erejéből ellenállásra."[28] Mindszentyről: „Vele [...] szélsőségesen reakciós, minden haladást ellenző, a kommunisták és a Szovjetunió iránt elvakult gyűlölettel teli főpap került az egyház élére. A katolikus egyház elvesztette nagy kiterjedésű földbirtokait, kikerült a hatalomból, s megszűnt korábbi védettsége. Visszavonhatatlanul meggyengült, s állandó anyagi gondok gyötörték."[29] Pár sor erejéig érdemes kitérnünk rá, hogy Vidának még kevésbé direkt megfogalmazásai is milyen konnotációkkal bírnak. A „sohasem tudott belenyugodni" formula a revans gondolatát hívja elő az olvasóban, míg „az állandó anyagi gondok gyötörték" megfogalmazás a történeti és irodalomtörténeti munkákban elsősorban az életvitele miatt bajba került dzsentri vagy az egzisztenciálisan lecsúszott költők kapcsán lehet ismerős.

Nem kerülhető meg Gergely Jenő nyolcvanas évekbeli munkássága sem, akinek narratívája nemcsak belesimult az Aczél-féle kultúr- és tudománypolitika fősodrába, de arra is szemléletes példa, hogy negyven évvel 1945-öt követően (a gorbacsovi reformok előestéjén, egy évvel 1956 harmincadik évfordulója előtt) milyen beszédmódban írtak frontról, földosztásról, egyházi szerepvállalásról.[30] Gergely elsőként reflektált kötetének címe – *A katolikus egyház Magyarországon* – semleges üzenetű, bár az, hogy a „története" szó kimaradt, önmagában is jelzi, hogy itt a jelenhez is szorosan kapcsolódó, azt igazoló munkát várhatunk. A kisebb betűkkel szedett, alcímként funkcionáló évszámmegjelölés – 1944–1971 – azonban tekinthető elszólásként is: a katolikus egyház Magyarországon Mindszenty püspökké szentelésétől emigrációba kényszerítéséig. Jóllehet előszavából egyaránt kiolvasható a „békés egymás mellett élés", de a Lékai-féle „a megnyesett fa kizöldül" paradigma is, Gergely egyértelműen marxista elköteleződéséről tesz tanúbizonyságot, amikor így ír: „az egyház képes volt az alkalmazkodásra, a megújho-

[20] Pap 1970, 9.
[21] Pap 1970, 10. Kiemelés az eredetiben.
[22] Csaba 1970, 30, 31.
[23] Arany 1970.
[24] Arany 1970, 304.
[25] Arany 1970, 305.

[26] Arany 1970, 305. Kiemelés tőlem – *H. G. K.*
[27] Vida 1986.
[28] Vida 1986, 77.
[29] Vida 1986, 105.
[30] Gergely 1985. A hatalom biztosra ment: a Kossuth Kiadó önmagában is erős kontrollt jelentett, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének, Miklós Imrének és Orbán Sándornak a lektori munkája pedig garantálta, hogy a legproblematikusabb epizódok is az elvárásoknak megfelelően kerülnek kifejtésre.

dásra, még ha ez megrázkódtatásokkal, sőt áldozatokkal is járt". A békülékeny, pozitív üzenet mellett Gergely – még mindig az *Előszó* első bekezdésénél maradva – kinyilvánítja elköteleződését is: „kétségtelen, hogy a nyolcvanas évtized újkonzervatív hullámának hatásai, *az újabb keletű irracionalizmusok egyes rétegek érdeklődését és figyelmét a vallás és az egyház felé irányították*".[31] Jóllehet innentől nem várható objektivitásra törekvés, a történészi ethosz védelmében Gergely azért lentebb megjegyzi, hogy „ehhez a témához is előítéletek nélkül, *elsősorban* a szakszerűség igényével" közelít.[32] A pártállam által megteremtett status quo legitimálásának igénye későbbi oldalakon is visszaköszön: „a küzdelem nem az igehirdető egyház, nem a vallásos hit vagy annak képviselői ellen folyt, hanem az egyház hatalmi pozícióinak felszámolására irányult. A sokat emlegetett demokratikus feladatok megoldása, a feudális maradványok felszámolása konkrétan ezt jelentette. Mindez kimondottan polgári demokratikus, sőt esetenként polgári liberális örökség. E feladatokat a világ polgárosodottabb, így szekularizáltabb régióiban már a múlt században nagyrészt megoldották. [...] Nyilvánvaló, hogy az adott szituációban, amikor a demokratikus egyházpolitikai változtatások végrehajtása is a munkásosztály vezette népi demokratikus forradalomra várt, ezeket nem mérsékelt reformokkal, hanem a forradalmi folyamat részeként, radikálisan hajtották végre."[33]

Gergely beszédmódja a haladás perspektívájából a történteket szükségszerűnek, ezáltal a tulajdonjog és az alapvető szabadságjogok negligálását legitimnek állítja be. A szerző a kötet további oldalain nem tér el ettől az iránytól. A püspöki kar 1945. évi tanácskozásainak jegyzőkönyveit értékelve Gergely úgy fogalmaz, hogy „az egyház sérelmei vezették őket. [...] Értetlenül és riadtan álltak a forradalmi jellegű változások előtt, és ezekre reakcióik a hagyományosak voltak". A közigazgatás széthullása, a nemzeti bizottságokban meglevő kommunista túlsúly és a politikai rendőrség túlkapásai mellett, amelyeket Gergely Jenő is nevesít,[34] „1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak a katolikus egyházat érintő legnagyobb horderejű tette a földreformrendelet megalkotása és a földosztás végrehajtása volt. A földreform megvalósulása és a nagybirtokrendszer felszámolása megsemmisítette a nagybirtokos osztály – köztük az egyházi nagyjavadalmasok – gazdasági hatalmát, ugyanakkor nagymértékben megerősítette a népi demokratikus rendszert".[35] Az elsősorban az intézmények működési alapjaként szolgáló vagyon elvesztésének súlyát relativizálja, így – mivel könyvének ideológiai legitimáló funkciója az elsődleges –, annak már nincs különösebb jelentősége, hogy adatai számszakilag sem egyeznek.[36]

[31] Gergely 1985, 5. Kiemelés tőlem – *H. G. K.*
[32] Gergely 1985, 6. Kiemelés tőlem – *H. G. K.*
[33] Gergely 1985, 10.
[34] Gergely 1985, 22.
[35] Gergely 1985, 23–24.
[36] Tudniillik a felosztott, illetve államosított 765 684 kataszteri holdnyi birtok mellett 92 020 hold maradt, sőt „[a]z arra rászoruló plébániák, iskolák és más katolikus egyházi jogi személyek összesen 19 739 kat. hold juttatásban is részesültek". Gergely 1985, 24–25. Eszerint 111 759 kataszteri hold maradt a katolikus egyház kezén. Vö. „Az egyháznak a földreform lezárulása után is tekintélyes földvagyona maradt: plébániánként 35 kat. holdat számítva, a 3000 plébánia után *105 000* kat. hold, s ezzel az egyház még mindig a »legnagyobb földbirtokos« volt az országban." Gergely 1985, 42.

Gergely Jenő következő könyvével 1989-ben jelentkezett, amelyen azonban nem érződik, hogy a katolikus egyházról ekkor már másként is lehetne írni. Az 1945 utáni, jogsértések sorozatán keresztül előálló új status quót még mindig egy evolutív, marxista fejlődéskeretbe helyezi, amivel egyúttal ismét csak legitimálja a történteket. Visszaköszönnek az előző munka gondolatai: Magyarországon megkésett a polgári átalakulás, „[í]gy nálunk végül is a munkásosztály vezette forradalom oldotta meg azokat az egyházpolitikai reformokat, amelyeket Nyugat-Európában már a polgári átalakulás kezdetén végrehajtottak".[37]

A földosztás előbbi kötetéből majdnem szó szerint átvett értékelése is ezt igazolja: „A földreform végrehajtása, a nagybirtokrendszer felszámolása megsemmisítette a nagybirtokos osztály – köztük az egyházi nagyjavadalmasok – gazdasági hatalmát; ugyanakkor nagymértékben megerősítette a népi demokratikus rendszert."[38] „Az egyházi nagybirtok felszámolása régen aktuális polgári liberális és demokratikus lépés volt"[39] – toldja meg egy oldallal később.

Gergely Jenő e két könyvében összességében pozitív értékelést olvashatunk az egyház magatartása kapcsán: „[m]íg a front nyomán a régi államgépezet széthullott és a közigazgatási apparátus 70–80%-a főként a keleti megyékből elmenekült, az egyház a helyén maradt".[40]

Ugyanakkor Gergely Jenő 1989-ben előadásként elhangzott, majd 1991-ben nyomtatásban is megjelent kis írásában már tükröződik a rendszerváltással megváltozó beszédmód. Gondolatai az egyházra vonatkoznak, de óhatatlanul a Gergely által ekkor képviselt történészi ethosz is kiérződik a sorokból. „*Szent Pál* óta az *oldás és kötés* egységében ismerhető fel az egyház életképességének és folyamatos megújulásának a titka. Oldódás a múlttól és illeszkedés a jelenhez" – kezdi munkáját. Pár sorral lejjebb így folytatja: „Az *oldás és kötés* dialektikájában lehetne talán leginkább szemlélnünk a hazai katolikus egyház történetét is 1944 sorsfordulójától napjainkig".[41] E helyütt Gergely immár súlyának megfelelően értékeli a földosztás következményeit, azt első helyen említi az egyházi befolyás megtörésének folyamatában: „ha tematikusan vesszük sorra azokat a változásokat, amelyek az egyház működését korlátozták, majd létét is kétségbe vonták, akkor *gazdasági téren* elsőként az 1945. évi földreform említendő".[42] Második lépésként szerepel „az egyház *közéleti aktivitásának* és terrénumának szűkítése, majd teljes felszámolása",[43] végül záróakkordként „[a] harmadik nagy csapást az egyház *oktató-nevelő pozícióira* mérték" az iskolák 1948. évi államosításával.[44]

[37] Gergely 1989, 101.
[38] Gergely 1989, 110.
[39] Gergely 1989, 111.
[40] Gergely 1985, 19.
[41] Gergely 1991, 3. Kiemelés az eredetiben.
[42] Gergely 1991, 6. Kiemelés az eredetiben.
[43] Gergely 1991, 6. Kiemelés az eredetiben.
[44] Gergely 1991, 7. Kiemelés az eredetiben.

Az immár a forrásokkal is alátámasztható új narratíva, ha nehezen is, de 1991-re megszületett. Mégis az elmúlt negyedszázadban a földosztás lefolyása lényegében kívül maradt a történészi érdeklődés homlokterén.[45]

Jogszabályi háttér

Indokolt röviden kitérnünk a jogszabályi háttérre, amely elvben biztosította az egyház érdekeinek érvényre jutását. A forrásokban a földreformrendelet (600/1945 M. E. r.) legtöbbször hivatkozott paragrafusa az 50. §, amely esélyt kínált az egyház által kegyúri kötelezettség részeként működtetett intézmények továbbéléséhez. „Amennyiben az elkobzott vagy megváltott földbirtok egy része kegyúri jog alapján, vagy mint egyházi javadalmi birtok egyházi célokat szolgál, úgy erre a célra az illetékes egyházi főhatóság földingatlant igényelhet."[46] A plébániák jellemzően erre hivatkozva igényeltek földet iskoláik, plébániaépületeik s a templomok fenntartására. Lényeges, hogy a mondat feltételes módban fogalmaz, amit a helyben működő bizottságok döntően úgy értelmeztek, hogy ők meg adhatnak, ha akarnak.

Az egyház szempontjából reménykeltő volt még 15. § üzenete is, amely szerint az ellenállók 300 kataszteri holdig mentesültek a földosztás alól. Az egyházmegyében Mindszenty és Varga Béla egyértelműen a kedvezményezettek közé volt sorolható, s meg is kapták e jogosultságot. A 17. § érintette a célvagyon kérdését. A rendelet háromfős bizottság felállítását rendelte el, hogy eseti döntésekkel vizsgálja felül „a különleges kulturális célra rendelt, továbbá a Közalapítványi Ügyigazgatóság felügyelete alá utalt valamennyi földbirtokban fekvő célvagyont [...] annak megállapítása végett, hogy a kulturális vagy alapítványi cél közérdekű-e, annak megvalósításához milyen nagyságú földbirtokra van szükség". Ezzel együtt szűkmarkúan mérték az engedélyezhető célvagyont, annak felső határa ugyanis nem haladhatta meg a 100 kataszteri holdat.[47]

A visszaélések melegágya volt a 12. §, amely szerint, ha kevés helyben a felosztható föld, „az Országos Földbirtokrendező Tanács elrendelheti a megváltást szenvedő természetes személy teljes földbirtokának igénybevételét".[48] Ez esetben másutt kellett számukra a birtokolható 100 kataszteri holdnyi földet kiadni. Mint majd jelen írásból is kiderül, egy sor esetben jóval a 100 holdas határ alatt is hozzányúltak a helyi plébániai földekhez.

A 19. §. rendelkezett arról, hogy „[m]egváltás alá kerül minden 10 kat. holdnál nagyobb erdőterület". Az erdők azonban nem kerültek be a földalapba, hanem az államra szálltak. Ugyanez történt a halastavakkal is, erről a 21. §. rendelkezett.[49]

[45] Kivételt képez Balogh Margit, aki Mindszenty pályája kapcsán kitér a földosztással a Veszprémi Egyházmegyében előállt helyzetre. Balogh 2015, I, 397–407.

[46] 600/1945. M. E. rendelet, illetve 1945. évi VI. tc. *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946.* 17.

[47] *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946.* 11.

[48] *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946.* 10.

[49] *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946.* 11–12.

Talán e rövid áttekintésből is rekonstruálható, hogy amennyiben helyi, illetve megyei szinten megvolt a kellő jóindulat, az egyház igényeit nemcsak respektálhatták, de azok másodfokon akár zöld utat kaphattak. Vélhetően ezzel az esetlegesen az egyháznak kedvező gyakorlattal szemben kívánt az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) állást foglalni, amikor 1945. június 13-ai ülésükről 5621/1945 III. sz. alatt hozott elvi határozatában (kelt 1945. július 2. „Az egyházak földigénylési és megváltási ügyeiben hozott Országos Tanácsi elvi határozatok") gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy az egyház működése, intézményei fenntartása érdekében földet birtokoljon.[50]

Az állásfoglalás 2. pontja kimondta, hogy ahol az egyház javadalmi (kántori, lelkészi, templomi) földjei elérik a 30 holdat, ott semmit sem igényelhetnek. Egy településen tehát, függetlenül a telekkönyvi tulajdonosi bejegyzéstől, ha egyházi érdekeltségűnek mondtak egy intézményt, akkor az automatikusan a 30 kataszteri holdas körbe került. Amennyiben a helyi rossz adottságok miatt nem érték el az előbbi limitet, akkor az 1. pont szerint az igénylés maximális mértéke a következő volt: 15 kataszteri hold a plébánosnak, 10 kataszteri hold a kántornak (tanító) és 5 kataszteri hold a harangozónak. Amennyiben azonban több plébánia működött egy településen, úgy 100 kataszteri holdig terjedhetett az egyházi tulajdonú földek területe.[51] A 2. pont zárómondata a településenkénti egyházi igények szempontjából lényeges: „Az ősi eredetű, de legfeljebb 1945. márc. 15-e előtt alakult egyházközségek, külön jogi személynek tekintendők és kérelmeik, illetőleg panaszaik akkor is külön elbírálás alá tartoznak, ha abban a helységben több plébánia is van." Az elvi határozat 3., 4. és 5. pontja azonban nemcsak jogszűkítő hatályú volt, de ismét csak a tulajdonosi elvvel szembemenve rendelkezett: „3. Ha az egyház ingatlana úgy van telekkönyvezve, hogy például római katolikus egyház lelkészi javadalom, római kath. egyház kántori javadalom stb., az egyes javadalmasok ingatlanait a megváltás szempontjából össze kell számítani, mert ezeknek az ingatlanoknak tulajdonképpen az egyház /:egyházközség:/ a telekkönyvi tulajdonosa. Tehát a 600/1945 M. E. számú rendelet 12. §-ának (2) bekezdése alapján ilyen esetekben is összesen legfeljebb 100 kat. holdat kell mentesíteni a megváltás alól.

Az egyházi ingatlanok mentesítése tekintetében irányadó általánosságban az legyen, hogy telekkönyvi tulajdonosokként kell mentesíteni 100 kat. holdat a megváltás alól. A káptalani birtokokból tehát nem lehet mentesíteni a kanonokok részére külön-külön 100-100 kat. holdat." A továbbiakban azonban mégis a telekkönyvi elv sérül, amikor településenkénti maximumként, függetlenül a plébániák és intézményeik számától, 100 kataszteri holdas szűrőt iktattak be: „4. Az egyház földbirtokának megváltását akkor is a 600/1945. M. E. számú rendelet 12. §. (2) bekezdése alapján kell elbírálni, ha az egyházi birtok egy része papnevelde, kántorképző, iskola stb. célokat szolgál alapítványi jelleg nélkül, vagyis ilyen esetekben is legfeljebb csak 100 kat. holdat kell mentesíteni a megváltás

[50] VÉL I.1.44.a 4112/1945. OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata (Kelt 1945. július 2.) E forrást időközben közzétettem a *RubicOnline* felületén zajló vitában, vö. Horváth 2015.

[51] VÉL I.1.44.a 4112/1945. OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata (Kelt 1945. július 2.) Lásd még Donáth 1969, 181.

alól. Ezekről a kiadásokról való gondoskodás ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr hatáskörébe tartozik.

5. Ha valamely helységben több plébánia van, akkor sem maradhat meg az egyház tulajdonában összesen 100 kat. holdnál nagyobb föld. Kivételt képeznek, tehát külön elbírálásban kell részesíteni ebből a szempontból is a 2. pontban szerepelt ősi eredetű és külön jogi személyeknek tekintendő egyházközségeket." Hogy a gyakorlatban miként sikerülhetett a különbségtétel, ha minden 1945. március 15. előtti alapítású plébánia is az ősi eredetűeket erősítette, az nem tudható.[52] A forrásokban lecsapódó gyakorlat szerint a veszprémi Szent Mihály-székesegyház mindenesetre nem számított ősi alapításúnak.

Következményeiben az állásfoglalás 7. pontja bizonyult a legsérelmesebbnek: a 600/1945 M. E. rendelet 50., a kegyúri megváltást lehetővé tevő paragrafusának magyarázata szerint immár „csak személyi természetű egyházi kiadások fedezésére /:lelkész, kántor, harangozó javadalmazás:/ juttatható földingatlan, a dologi kiadásokra azonban nem. Nem juttatható tehát külön föld a templom, vagy más egyházi épület fenntartására, renoválására, újjáépítésére".[53] Így nemcsak a kegyúri funkció értelme veszett el végleg, de az egyházi ingatlanokat ért háborús károk kijavításának egyedüli – állami segítséget nem igénylő – bázisa is hozzáférhetetlenné vált.

Az ellenállásban szerzett érdemek szerint juttatott, illetve mentesített 300 kataszteri holdnyi terület sem képezhette az eredeti megfogalmazásnak megfelelően az ellenálló ingatlanát. Arról nem rendelkezhettek az érintettek, egyházukra nem örökíthették tovább. Az ilyen terület „nem maradhat meg az egyház tulajdonában, hanem csak a 600/1945. M. E. sz. rendelet 12. §-a alapján egyébként mentesített 100 kat. hold, a további 200 kat. hold pedig mint tartalékterület az állam tulajdonában marad és annak csak a haszonélvezete illeti meg haláláig a mentesítésben részesültet."[54]

A rendelet március közepi elfogadását követően tehát nem telt el három hónap, s az állam minden érdemi, az alulról induló demokratikus építkezéshez elengedhetetlen gazdasági alapot biztosító ingatlanától megfosztotta az egyházat. Mindezt nem jogszabályban, hanem egy rendeletalkotásra amúgy nem jogosult szerv „elvi határozata" segítségével.

Egyházi reakciók

A fogságból hazatért Mindszenty egy, a püspöki kar nevében írt, végül fogalmazványban maradt memorandumtervezetben foglalta össze álláspontját Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök számára a földosztás megvalósult formájáról. Az *Egyházi sérelmek az ideiglenes kormányhoz* címmel iktatott, 1945. májusi keltezésű levél egésze terjedelmi okokból nem

52 VÉL I.1.44.a 4112/1945. OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata (Kelt 1945. július 2.)

53 OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata (Kelt 1945. július 2.) VÉL I.1.44.a 4112/1945. Vö. a Veszprém-vármegyei Földhivatal tájékoztatása a székesfehérvári püspök részére. 73/1945 Veszprém, 1945. augusztus 18. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések.), továbbá Donáth 1969, 181.

54 OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata (Kelt 1945. július 2.) VÉL I.1.44.a 4112/1945.

közölhető, azonban annak a földosztásra reflektáló részei jelzik, a katolikus egyház vezetése tisztában volt a földreformnak az agrárszociális helyzet javításán túlmutató tétjével és következményeivel.[55] „[L]átunk a rendelkezésben olyan célzatot is, melyet kénytelenek vagyunk egyházellenesnek bélyegezni. Amidőn az ország lakóssága nyomorba süllyed s a szűkös megélhetés lesz mindenkinek egyetlen gondja, az egyház is aggodalommal kérdi: mi lesz intézményeivel? A kormányzat pedig mindenéből, az iskolákat, templomokat, szerzeteket, papnevelőket fenntartó birtokából máról holnapra kifosztja az Egyházat, de ezeknek az intézményeknek a nép érdekeit szolgáló jövőjéről egy szót sem szól. [...] A francia forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése, mely pedig a túlfűtöttség iskolájaként ismeretes, legalább tisztességes fizetést ígér kárpótlásul az állampénztárból a kenyértelenné tett, kifosztott papságnak. A debreceni kormány erről megfeledkezett. Igaz, hogy a március 15-i rendelet módot nyújt arra, hogy a plébánosok némi földhöz jussanak. Ám a helyi bizottságok általában ezt nem tudják vagy nem akarják tudni, tudatlanságuk, pap-ellenes rosszakaratuk, anarchiájuk miatt ez a kárpótlás nagyon is kétséges. A káplánokra nézve pedig a rendelet nem ad ilyen lehetőséget, ők tehát fizetés nélkül maradnak. A helyi bizottságok a kegyúri tételeket, mivel azok közjogi jellegéről – képzettség híjával – fogalmuk sincs, a rendelet rendelkezésével szemben akár hányszor kisemmizik. Az aggodalmainkra kapott válaszok nem kielégítők. Csak rosszhiszeműnek lehet tartanunk azt a ferde feleletet, amely ezeket az intézményeket ma a kifosztott nép segítségére utalja; könnyelműnek és visszataszítónak az olyan okoskodást, amely úgy érvel, hogy majd az Isten kegyelme gondoskodik a papokról.

[...] Ezt a vagyont eltüntetni annyi is, mint a függetlenség utolsó tényezőit kivonni a magyar földről. [...] Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy nem az egyházi vagyon féltése adja ajkunkra a szót. [...] Fel kell azonban szólalni az igazságtalanság ellen, amely a magyarság birtokos rétegét egyszerre nyomorba akarja dönteni. El kell ítélnünk azt a szellemet, amely felelőtlen könnyelműséggel a magyar nép minden bajáért a birtokos társadalmat teszi merész általánosítással felelőssé. Ez a vád egészen úgy hangzik, mint az egy év előtti nagy számonkérés, mikor minden hibát a zsidók jelenlétéből magyaráztak. Ha helytelen és igazságtalan volt a kollektív felelősségre-vonás egy évvel ezelőtt, helytelen és igazságtalan ma is."[56]

Mindszenty lehetőségei a Sopronkőhidáról/Sopronból történő szabadulást követően szerények voltak. Csak 1945. április 20-án érkezett haza a fogságból, „[í]gy kellő időben a

55 Egyházi sérelmek az ideiglenes kormányhoz VÉL I.1.44.a 2366/1945 (gépírásos fogalmazvány 1945 májusából, Veszprémben csak 1945. október 13-án érkeztetve). Utóbbi Varga Tibor levéltáros tájékoztatása szerint azt jelenti csupán, hogy akkor került iktatásra. Előtte ugyanis nem folyt rendes iktatás, mert a palotában található irattárat az augusztusig ott tartózkodó szovjetek miatt nem tudták használni. Másrészt vélelmezhető az is, hogy ezen iratok októberig, Mindszenty Esztergomba költözéséig a püspök személyes használatában voltak, s csak átadásuk után lettek iktatva. A memorandumtervezetre reflektál Balogh 2015, I, 400.

56 Egyházi sérelmek az ideiglenes kormányhoz. VÉL I.1.44.a 2366/1945 (gépírásos fogalmazvány 1945 májusából, Veszprémben csak 1945. október 13-án érkeztetve).

kellő lépéseket megtenni nem tudta".[57] Május végétől az aula jól kitapinthatóan igyekezett szétválasztani a szűken vett püspöki birtokok körüli teendőket a plébániai szinten jelentkező bonyodalmaktól. Utóbbiaknál, felmérve, hogy a püspökség mint egyházi főhatóság kegyúri ügyekben nem képes a hatszázhetvenhat települést lefedő háromszáztizennégy plébánia párhuzamosan futó ügyeinek jogi képviseletére, Mindszenty 906/1945 szám alatti, június első napjaira datálható leiratában „minden plébánosnak általános felhatalmazást adott, hogy a földhöz juttatással kapcsolatos ügyekben az Egyházi Főhatóság megbízottjaiként járjanak el, függetlenül a már megtörtént igényléstől s attól is, hogy jelen pillanatban milyen stádiumban van a földosztás".[58] A feladatok ilyetén delegálása révén a plébánosok kellő időben, maguk járhattak el plébániájuk ügyeiben, míg a püspökség elsősorban jogtanácsosi, fellebbviteli fórumokon képviseleti segítséget adott.

A háborús károkról a püspök első körben az esperesek bevonásával kívánt tájékozódni, akik április–május fordulóján személyesen igyekeztek eljuttatni az egyes plébániákra a károkról tudakozó kérdőívet. Ennek 7. pontja a földosztásra kérdezett rá: „A földreformmal kapcsolatban megtörténtek-e a szükséges lépések a kegyúri és egyéb dologi terhek biztosítására, a plébániajavadalom javítására, templom stb. fenntartás könnyebbítésére, új lelkészség alapítása érdekében, ha az szükséges?"[59]

Pár nappal később, június 6-án Mindszenty leiratban szólította fel plébánosait, hogy jelentsék a 100 kataszteri hold alatti, addig egyházi tulajdonban álló helyi birtokokat érintő kisajátításokat.[60] A leiratban foglaltakat lényegében megismételve, június 26-án kelt levelében Mindszenty ismét felszólította plébánosait, hogy a sérelmes esetekben a községi földigénylő bizottság véghatározatát azonnal fellebbezzék meg, s annak másolatát két példányban hozzá is juttassák el.[61]

A háborús károkkal és a földosztással előállt tengernyi teendő a számvevő mindennapjait is meghatározta. Dr. Kőgl Lénárd sopronkőhidai hazatérését követően járta a egyházmegyét, leveleket vitt, híreket hozott, fellebbezéseket írt, s gazdaságot szervezett a megmaradt vagy annak hitt saját kezelésű birtokokon. Bár személye közvetlenül kevéssé

[57] Utasítás Packy Nándor koppányszántói (Barnahátpuszta) intézőnek a 300 hold egybeni tartására. Kőgl Lénárd levele. VÉL I.1.44.a 845/1945 (június 18.)

[58] Mózner László balatonkeresztúri plébánoshelyettes leveléből. Balatonkeresztúr, 1945. augusztus 25. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[59] Háborús veszteségekről szóló jelentés. Lásd Varga 2015, 43–44. Ugyanekkor íródott Beresztóczy Miklósnak, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. ügyosztály miniszteri tanácsosának levele, hogy törvénytelen a 100 kataszteri hold alatti plébániai, javadalmi, alapítványi, iskolai földek felosztása, illetve egybeszámítása. Sajátos helyzet, amikor egy minisztérium tisztviselője így fogalmaz: „Hogy ennek a törvénytelen eljárásnak mielőbb hatásos korrekcióját érhessük el, az ilyen kisajátítások ellen beadandó mielőbbi szabályszerű fellebbezés mellett, melyet az illetékes földbirtokrendező szervhez kell irányítani, szíveskedjék az esetekről engem is értesíteni, hogy a miniszterelnökségen és az illetékes legfelsőbb helyeken is a konkrét adatok birtokában sürgősen ezek intézkedését és a földosztó bizottságok döntéseinek sürgős megsemmisítését követelhessem." Beresztóczy Miklós min. tan., a VKM I. ügyosztály vezetőjének leirata valamennyi egyházmegyei főhatóságnak. Budapest, 1945. június 1. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[60] 100 holdon aluli javadalmak kisajátításáról jelentés kéretik. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[61] Püspöki leirat. Veszprém, 1945. június 26. VÉL I.1.44.a 973/1945.

jelenik meg az iratokban, mégis jól kivehető, hogy a helyszínen gyűjtötte az információkat az egyházmegye állapotáról.[62] Mindszenty hazatérte után őt nappal már Sümegen találjuk báró Kray István – Mindszenty régi barátja – vendégszeretetét élvezve, aki megragadva az alkalmat, bizonyára vele küldte el a front átvonulása közben Sümegen átéltekről beszámoló levelet a püspöknek. „Nagy örömmel vettük tegnap este Kőgl főtisztelendő urtól a hírt, mely szerint hála Istennek szerencsésen haza érkeztél székvárosodba. Örömünk annál nagyobb volt, mert itt Sümegen már az a hir volt elterjedve, hogy Téged Shvoy püspök urral együtt elhurcoltak Németországba. [...] A földbirtokreformról nem irok, most erről Kőgl főtisztelendő úr élőszóval fog részletesen tájékoztatni."[63]

Május 1-jén a püspök meghatalmazta a számvevőt a földügyek képviseletére.

Hivatkozással az Ideiglenes Nemzeti Kormány földreformrendeletének 27. §-ára, mely szerint a megváltást szenvedő az eljárás folyamán meghallgatandó, a veszprémi püspöki javadalom részéről Dr. Kőgl Lénárd püspöki uradalmi számvevőt küldöm ki és bízom meg.
Veszprém, 1945. évi május hó 1-én Mindszenty József veszprémi püspök[64]

Mindszenty májusban újjáalakította az Egyházmegyei Vagyonkezelési Tanácsot, aminek számvevőként hivatalból tagja lett Kőgl Lénárd is.[65] A mozgalmas napok egy-egy epizódjáról maradt fenn híradás, amelyek az egyházmegye más és más pontján találják a számvevőt. A bakonyjákói plébános leveléből tudhatjuk, hogy „május 2-án nálam járt Kögl Lénárd püspöki számvevő, aki ezúttal már Bakonyjákó és a környező plébániákra leendő továbbítás végett egy ez irányú [értsd: a háborús kárbejelentő] gépelt ívet adott át".[66] Egy hónappal ezt követően keltezett levélben a szentbékkállai plébános arról tudósít, hogy a kudarccal járt földigénylést „dr. Kőgl Lénárd jószágkormányzósági püsp. biztos

[62] A terepszemle, vagyonmentés és újjászervezés rengeteg utazással járó teendőit a számvevő elsősorban motorkerékpárján intézte, de minden egyéb jármű is szóba jött. 1946 elejéről meglepő kérés is akadt erre visszavezethetően: a számvevő felmentést kért Rómától a napi breviáriumolvasás alól. „Dr. Kőgl Lénárd püsp. számvevő gyakran bejárja a püspöki urodalmak megmaradt részeit. Ilyenkor a nagy távolságok miatt legtöbbször az egész napot kora hajnaltól késő estig állandóan talpon tölti; teherautón, rázós kocsin, gyalog teszi meg az utat, esőben, szélben, sárban egyformán helyt áll. Mivel az ilyen kiszállás kimerítő fizikai megerőltetéssel jár és sokszor a megfelelő világítás is hiányzik, azért kérem Excellenciádat, szíveskedjék az Apostoli Szentszéktől kapott meghatalmazásaival élve dr. Kőgl Lénárdot ilyen esetekre a breviárium mondása alól felmenteni s helyette 3 rózsafüzér elmondására kötelezni." A Bánáss László apostoli kormányzó által megfogalmazott kérésre három hét múlva érkezett Grősz érsektől a nemleges válasz: „nem látom indokoltnak". Dr. Bánáss László apostoli kormányzó kérelme Grősz József kalocsai érsekhez. Veszprém, 1946. február 28. VÉL I.1.44.a 1017/1946. A választ lásd uo. Kalocsa, 1946. március 20.

[63] Báró Kray István beszámolója a sümegi orosz bevonulásról. Kézírásos levél. Sümeg, 1945. április 26. VÉL I.1.44.a 815/1945. E levelet is közli Varga 2015, 341–343.

[64] 481/1945. Gépelt irat a Püspöki Iroda papírján, Mindszenty aláírásával. (KLH személyes iratok, kinevezések.)

[65] Értesítés a vagyonkezelési tanácsi tagságról (1945. május 28.). 552/1945. Mindszenty aláírásával. (KLH személyes iratok, kinevezések.)

[66] Fonyódi Vilmos plébánoshelyettes jelentése. Bakonyjákó, 1945. augusztus 12. Lásd Varga 2015, 393.

segítségével – a várm. földbirtokrendező tanácsnál megfellebbeztem".[67] Források hiányában nehéz püspök és számvevője viszonyáról bármi közelebbit mondani. Bizonyos azonban, hogy Mindszenty személye nemcsak a fiatal éveire visszatekintő idős Kőgl családtagjai körében felidézett történeteiben nőtt óriásivá, hanem ismeretségüket követően a püspök is mind nagyobb bizalommal tekintett papjára. A Mindszenty által fogalmazott, a dunántúli püspökök által aláíratandó memorandumot 1944 novemberében motorkerékpárral körbevivő Kőgl e tettel kellő kurázsiról tett tanúbizonyságot, majd a közel négy hónapos fogság időszaka nyújtott lehetőséget egymás jobb megismerésére. A „földreformot" követő kármentés során Mindszenty számvevőjében egy hozzá hasonlóan agilis, egyházjogból doktorált, az egyház érdekeit messzemenően szem előtt tartó munkatársat ismerhetett meg. Közvetlenül Veszprémből való távozása előtt ezért személyes hangú levélben köszönte meg Kőglnek szolgálatait, egyúttal püspöki tanácsossá nevezte ki.[68]

Tisztelendő Számvevő Úr!

Nehéz szívvel távozom a nekem oly közelálló veszprémi egyházmegyéből. Távozásom előtt köszönetet mondok azért az odaadó munkáért, amellyel engem nehéz hivatásom teljesítésében támogatott, s azért a munkaszeretetért, amellyel utasításaim végrehajtója volt anyagi síkon.

Eddigi hűséges munkájának külső elismeréseképen [sic!] Tisztelendőségedet jelen leiratom erejével püspöki tanácsossá kinevezem.

Azt kívánom, hogy e kitüntetés sok örömet szerezzen Tisztelendőségednek. Tudom jól, hogy szokatlan e címnek ily fiatalon adományozása. Meg vagyok győződve azonban arról, hogy e cím fokozottabb munkára és szerénységre fogja serkenteni, hiszen mindkettőben állandóan növekednünk kell, míg számadásra nem hív a legfőbb Pásztor.

Püspöki áldásomat küldöm további munkájára és maradok Nagyontisztelendőségednek [sic!] jóakaró főpásztora

József püspök

Veszprém, 1945. évi szeptember 24-én

Kapcsolatuk azonban nem szakadt meg. Esztergomban Mindszenty nem talált olyan személyt, akivel gazdasági, s ezen belül is a földosztással előállt ügyekben eredményesen együtt tudott volna működni, ezért alig három hónappal beiktatását követően veszprémi utódjától, az akkor még apostoli kormányzó Bánáss Lászlótól „kikérte" Kőgl Lénárdot.[69]

Méltóságos és főtisztelendő Apostoli Kormányzó Úr!

Arra kérem Méltóságodat, méltóztassék segítségemre lenni azzal, hogy a számvevő úr Esztergomot is intézhesse gazdaságilag Veszprém mellett.

[67] Iker János plébános jelentése. Szentbékkálla, 1945. június 2. Lásd Varga 2015, 212.

[68] 1833/1945. Püspöki fejléces papíron gépelt irat, püspöki aláírással. (KLH személyes iratok, kinevezések.)

[69] Mindszenty József esztergomi érsek kézzel írott levele Bánáss László veszprémi apostoli kormányzóhoz. Esztergom, 1946. 01. 12. (KLH személyes iratok, kinevezések.)

Tudom, hogy ez áldozat, Veszprémben is szüksége van egy egész emberre; de itt holtponton van minden; az eddigiek szorgalmasak, jószándékúak, hűségesek, de valami elem hiányzik.

A távoli Kalocsa és Szombathely egy kézben van gazdaságilag, a távolság itt mégis csekélyebb.

Ha Méltóságod elvi hozzájárulást tud ehhez adni, akkor kérem fel erre a szerepre Dr. Kögl tanácsos urat, ugyanakkor a feltételekre is sor kerülne.

Méltóságos és főtisztelendő Apostoli Kormányzó Úrnak szívélyes köszöntéssel

Esztergom, 1946. I. 12.

József érsek

Bánáss természetesen megadta a hozzájárulást. Kőgl Lénárd a vele készített interjúkban is említette ezt az időszakot, amikor 1946 és 1948 között hetente egyszer motorkerékpárral Esztergomba ment.[70] 1946 februárjától ismét egy teljes körű meghatalmazás birtokában[71] intézhette az érsekség gazdasági ügyeit, de pályájának ezen szakasza már túlmutat jelen tanulmány célkitűzésein.[72]

Kísérlet a plébániák helyzetének körbejárására

A Veszprémi Egyházmegyében az 1946-os *Schematismus* tanúsága szerint 314 plébánia működött, amelyek 371 filiát gondoztak. A plébániák számánál valamivel alacsonyabb a települések száma, mert Kaposváron négy, Keszthelyen két, Nagykanizsán három, Pápán két, Veszprémben pedig három plébánia működött (ebben a számban a szerzetesrendek saját templomai nem szerepelnek). Ezt figyelembe véve az egyházmegyét 305 plébániával ellátott település, összesen 676 település alkotta.[73]

A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár vonatkozó fondjaiban,[74] illetve a Varga Tibor érseki levéltáros szerkesztette, az egyházmegye háborús kárait összegző, 2015-ben

[70] Az interjúkat 1996. május 5-én és szeptember 13-án készítettem.

[71] „Meghatalmazom Dr. Kögl Lénárd, püspöki tanácsos, veszprémi püspöki uradalmi számvevőt, hogy az esztergomi érsekség gazdasági ügyeiben eljárhasson, a földreform következtében kisajátított birtokokon a felszámolással kapcsolatban az érsekség érdekeit képviselhesse, a visszamaradt birtokrészen a gazdálkodást megindítsa és ezzel kapcsolatban minden szükséges intézkedést megtehessen. Esztergom, 1946. évi február hó 15-én. Mindszenty József esztergomi érsek hercegprímás" Iktatószám nélküli gépelt irat, szárazbélyegzős hercegprímási fejléces papíron Mindszenty aláírásával. (KLH személyes iratok, kinevezések.)

[72] Felmerülhet a kérdés, hogy akkor miért nem emeltek ellene is vádat a Mindszenty-perben. Ezt magam is megkérdeztem tőle. Azt válaszolta, hogy amikor már látszott, hogy csak idő kérdése Mindszenty letartóztatása, az érsek utasítására megsemmisítette az aláírásával ellátott iratokat.

[73] *Schematismus* 1946, 111–116. Az egyházmegye háború előtti évtizedeire társadalomszerkezeti, intézményi és pasztorációs szempontból összefoglalóan lásd Gárdonyi 2010, 276–283.

[74] Két nagyobb aktában lelhetők fel a kérdéses dokumentumok: VÉL I.1.44.a 973/1945 és 4019/1945. utóbbi nyolcvan település ügyéhez tartalmaz iratokat.

megjelent kötetben[75] összesen 267 plébániáról és 61 filiáról van földosztással kapcsolatos, annak eltérő stádiumáról hírt adó forrás.[76] A 267 plébánia a városi plébániák miatt 264 települést jelent, azaz a plébániák 86,5%-áról, míg a filiáknak 16,4%-áról van valamiféle információnk. A plébániák erőteljes felülreprezentáltsága két dolgot jelenthet. 1. A plébánosoknak 1945 tavaszán, az újrakezdés hónapjaiban mind az erejük, mind a megfelelő infrastruktúrájuk hiányzott a filiák érdekeinek képviseletére. 2. A filiákban, mivel ezek kisebb és szegényebb falvak voltak, kevésbé adódtak konfliktushelyzetek: elvenni nem volt mit, igényelni meg amúgy is csak a plébánia igényelhetett volna. Annyi azonban bizonyos, hogy ha komolyabb feszültség állott volna elő valahol, annak bizonyára lenne nyoma a püspöki dokumentációban. A hiányzó filiákra tehát tekinthetünk úgy is, mint amelyekben nem történt az egyházat nyíltan sértő akció, a korábbi status quo kis szigetei ezek.

Sajátossága áttekintésemnek, hogy 1945-ben még kevés a másod-, netán harmadfokon végleg lezárt ügy, az egyes iratok így más és más fázisban lévő esetekről tudósítanak. Az alábbiakban ezt szeretném bemutatni, lehetőleg nemcsak típusok szerint osztályozva őket, de amennyire lehet, utalva a területi sajátosságokra is. Tisztában vagyok vele, hogy e jellegéből adódóan töredékes és egyenetlen információkat hordozó forráskorpuszból csak sok megszorítással vonhatunk le bármiféle következtetést, ráadásul még egy, csak a megoszlásokra korlátozódó kvantitatív elemzés is legalább ekkora nehézségekbe ütközik. Gyakran nem lehetséges a szöveges információk egyértelmű besorolása, továbbá az eltérő időpontok a folyamatban lévő ügyeket más és más fázisban láttatják. Arra törekedtem, hogy minden esetben csak a forrás által leginkább exponált sajátosságot figyelembe véve soroljam csoportba az egyes településeket. Azaz amennyiben lett is volna több, az osztályozást lehetővé tevő információ, akkor is igyekeztem érdeklődésem az adott ügyben legfontosabbnak tűnő momentumra korlátozni. Ettől egyetlenegy esetben tekintettem el: Balatonberényt kétszer is szerepeltetem, egyszer a külső biztos által megvétózott esetek csoportjában, másodszor pedig a házhelyosztást elszenvedő plébániák között.

Feltehető az is, hogy a problémás helyekről inkább érkeztek jelentések, míg a szótlan települések plébániái inkább lehettek első fokon kedvezményezettjei a földosztásnak. Előbbieket tekinthetjük a diktatúra intézményesülése szempontjából indikátortelepüléseknek is: hol voltak olyan megörökölt szociális feszültségek, amelyekre ügyesen építhetett a kommunista párt, hol volt már jelen a párt, illetve, a további kimeneteltől függetlenül, melyek azok a települések (esetleg tájak), ahol az egyház sikerrel integrálta a helyi társadalmat, s így az sem volt kérdéses, hogy a helyi plébániának biztosítani kell javadalomkiegészítést vagy kegyúri megváltást.

[75] Lásd Varga 2015.

[76] Időközben Varga Tibor levéltáros fellelte és rendelkezésemre bocsátotta a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárban található *Földreformmal kapcsolatos jelentések összesítése. Összesített és részletes kimutatás a plébániák földigénylésével kapcsolatban, a háborús károk kérdőívei alapján* című dokumentumot (1945. szeptember 11. előtt). VÉL A44 1190/1945 7r–17v, gépelt. A táblázatosan szerkesztett, az egyes plébániákról tömör áttekintést nyújtó összesítést a szerkesztési munkálatok előrehaladta miatt sajnos már nem tudtam figyelembe venni, de ezúton is köszönöm Varga Tibor figyelmességét!

1. táblázat. A földreformmal kapcsolatos ügyek főbb típusai a Veszprémi Egyházmegyében

Domináns információ a földosztásról	Eset		Összesen	Az összes százalékában
	Plébánia	Filia		
Nem volt földosztás				
– felosztható birtok híján	11	5	16	4,8
– korábbi parcellázás miatt	2		2	0,6
– csak házhelyakció	1		1	0,3
Σ			*19*	
A plébános nem igényelt földet				
– szociális okokból	13	1	14	4,3
– egyéb helyi finanszírozás miatt	4	4	8	2,4
– felhatalmazás hiányában, illetve információhiány miatt	9	1	10	3
– téves jogértelmezés miatt	4		4	1,2
Σ			*36*	
Csak az igénylés ténye ismert	68	19	87	26,5
A plébánia igénye első fokon elfogadva	36	13	49	14,9
A plébánia birtokon belülre is kerül	5	1	6	1,8
Az egyház ellenében				
– kegyúri megváltásként távoli és/vagy rossz minőségű föld	5	1	6	1,8
– a helyi döntést idegen kommunisták vagy a miniszteri biztosok felülírják	10		10	3
– a juttatás sokkal csekélyebb, mint az igény	8	3	11	3,3
Σ			*27*	
Az elutasító döntés háttere				
– kevés a szétosztható föld	15		15	4,5
– egyéb és ismeretlen	19	5	24	6,3
– volt kegyúri föld híján nincs alap a terhek megváltására	2	1	3	0,9
– alapítandó lelkészség/plébánia	1	3	4	1,2
– felekezetközi konfliktus	3		3	0,9
– viszály szomszédos településsel	3	1	4	1,2
Σ			*53*	
A javadalmi föld is a földosztás áldozata	14	1	15	4,5
Házhelyosztás a plébánia földjén	9		9	2,7
A másodfokú döntés				
– elutasító	20		20	6
– jóváhagyó	2		2	0,6
Egyéb	4	2	6	1,8
Összesen	268(-1*)	61	329 (-1*)	~100%

* Az egyedüliként két csoportban is szereplő Balatonberény levonásával.

Forrás: VÉL I.1.44.a 973/1945 és 4019/1945; Varga 2015.

A májusi jelentésekben, ha elutasítás is a tárgyuk, még ott van a reménykedés, míg a július–augusztusiak zömmel már a beletörődés hangján íródtak. A dokumentumkötetet akkor idézem, ha az ott közzétett – zömmel május–júniusi keltezésű – források többletet adnak a később keletkezett forrásokhoz képest, netán ezek jelentik az egyedüli forrást.[77] A közzétett megoszlások így szinte biztosan nem reprezentatívak, de a gyakorlatról, annak mintázatairól reális képet adhatnak.

A különféle csoportok példákkal is részletezett ismertetése előtt a fenti táblázatban (*1. táblázat*) előrebocsátom a következő oldalak vázát jelentő adataimat.

Passzívak

A földosztás mint országos mozgalom narratívájának érvényét eleve csorbítja, hogy egy sor településen felosztható (nagy)birtok híján vagy korábbi parcellázás miatt nem volt földosztás. A Veszprémi Egyházmegyében – a beérkezett jelentések fényében – ilyen volt Bélavár, Felsőiszkáz, Herend, Heresznye, Jásd, Lesenceistvánd, Nagybakónak, Szentpéterúr, Tekenye, Tüskevár, Vászoly, Vigántpetend (illetve Kapolcs és Pula), Zalakoppány, Zalaudvarnok.[78] Korábbi parcellázás miatt Káptalanfa és Zalamerenye is kiesett a felosztható földdel bíró községek csoportjából, míg Nyárádon „csak házhely akció" indult.[79] Azaz 19 településen bizonyosan nem osztottak földet.

Igen tanulságos azon – összesen – 14 település, ahol a plébános szociális okokból nem igényelt földet. A legjellemzőbb plébánosi narratívák itt a következők: Ajkarendeken – jóllehet a püspök volt a kegyúr – a plébános a kevés földre hivatkozva nem igényelt semmit. Arra gondolt ezért, hogy a szomszédos kislődi püspöki erdőből kerüljön megváltásra a kegyúri teher, összesen 70 hold. Nem tudta, hogy az erdő igénylését eleve kizárta a rendelet, így a levelet a püspökségen értékelő Kőgl megjegyzésével – „Erdőt nem lehet igényelni."[80] – ez esetben le is zárult a földhöz jutás folyamata. További, jellemző plébánosi érvelést hoz Bakonynána, ahol száz igénylőre csak 70 kataszteri hold jutott, ezért „a plébános meg sem kísérelhette az igénylést – hívei kárára".[81] Belezna szintúgy: igénylés „[n]em történt a helyi körülmények miatt. A helyi nincsteleneknek sem jut föld".[82] Dabronyból arról tudósít a plébános, hogy „legnagyobb családú hívem is csak 8 kat. holdat kaphatott".[83] A halimbai pap szolidáris az előzőekkel: plébánosa érvelésében a legfontosabb momentum az igénylés ellen, hogy „a nagyon leszegényedett híveknek igen súlyos teher lenne minden földigénylés. Lelki kár nélkül nehezen lenne keresztülvihető".[84] Köveskáli társa csak a püspöki birtokból igényelt. „Civilek földjét nem igényeltem. Híveink nagyon megbotránkoznának, és ezzel az Egyház csak rosszakaró haragosokat szerezne magának, ami egy égetően fontos, alapítandó-alakuló plébániának sehogy sem lenne hasznára."[85] Mihálдon is arra a belátásra jutott a plébános, hogy „bármi címen való igénylésem a plébános létét és jövendő működését veszélyeztetné".[86] Reziben „csak 47 kat. hold szőlő, rét, szántó került kiosztásra, és ez a terület feltétlenül a nincsteleneknek kellett, hisz egyszázötvennégy igénylő volt".[87]

Nem lényegtelen epizód, hogy Dr. Kőgl Lénárd későbbi plébánosi működésének helyszínei e fentebbi két csoportba tartoznak: Dabronyban a helyi szegénység ellenében nem igényelt a plébános, Jásdon felosztható föld sem volt. E plébániák nemcsak a periférián helyezkedtek el, de a legszegényebbek közé is tartoztak.[88]

Az idő próbáját kiállt, működő egyéb megoldások csoportjába soroltam azokat az eseteket, amikor a plébánia nem szorult rá, hogy földet igényeljen. Jellemző esete ennek az ún. párbér alapján megszervezett plébánia, amikor a plébánia területén élő házaspárok által fizetett éves díj volt a fenntartás alapja (Felsőrajk),[89] a szabad adományozású plébánia esetében pedig a hívek nem párbér jellegű hozzájárulása (Kisgörbő s filiái: Döbröce, Nagygörbő, Óhíd, Vindornyaszőlős, Tab).[90] Kaposvárott a várossal kötött szerződést nem

---

77 Természetesen felmerülhet az a kérdés, vajon miért nem vizsgáltam az érintett megyei levéltárakban található dokumentációt. Tekintve a végeredményt, hogy az egyház földbirtoklását radikálisan sikerült az 1945. évi rendelkezésekkel visszaszorítani, a források komplex feldolgozása kevés plusz hozadékkal járt volna, miközben az ügyek esetszintű elemzése sem időigényét, sem logisztikai kihívásait figyelembe véve nem jelentett reális alternatívát.

78 Dombay Sándor plébános jelentése. Vízvár, 1945. május 28. Lásd Varga 2015, 238; Foky Miklós plébános jelentése. Felsőiszkáz, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 91; Dr. Androsits István plébánoshelyettes jelentése. Herend, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 106; Szabó Domonkos plébánoshelyettes jelentése. Jásd, 1945. május 23. Lásd Varga 2015, 114; Bugledits János plébános jelentése. Lesencetomaj, 1945. május 16. Lásd Varga 2015, 142; Sulyok Jenő káplán jelentése. Nagybakónak, 1945. augusztus 10. Lásd Varga 2015, 397; Novák István plébánoshelyettes jelentése. Szentpéterúr, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 215; Kovács István plébánoshelyettes jelentése. Tekenye, 1945. június 22. Lásd Varga 2015, 224; Kasza Vilmos püsp. tan., plébános jelentése. Tüskevár, 1945. május 21. Lásd Varga 2015, 230; Dúsbaba Jenő lelkész jelentése. Vászoly, 1945. május 10. Lásd Varga 2015, 317; Szokol László plébános jelentése. Vigántpetend, 1945. május 7. Lásd Varga 2015, 238; V. Molnár János plébánoshelyettes jelentése. Zalakoppány, 1945. június 4. Lásd Varga 2015, 245; Schneller Jenő plébános jelentése. Zalaszentgrót, 1945. július 7. Lásd Varga 2015, 249.

79 Majercsik János plébános jelentése. Káptalanfa, 1945. május 10. Lásd Varga 2015, 122; Láber Miklós plébános jelentése. Zalamerenye, 1945. május 16. Lásd Varga 2015, 245; Dr. Körmendy József plébános jelentése. Nyárád, 1945. május 12. Lásd Varga 2015, 177.

80 Arany Imre plébános jelentése. 1945. május. Lásd Varga 2015, 46–47. Uő levele püspökének. Ajkarendek, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

81 Darvas Donát ciszt. r. plébános jelentése. Bakonynána, 1945. május 10. Lásd Varga 2015, 57.

82 Jakab Gyula plébános jelentése. Belezna, 1945. május 25. Lásd Varga 2015, 72.

83 Doszpot Ferenc plébános jelentése, Dabrony, 1945. június 12. Lásd Varga 2015, 87.

84 Halász János plébánoshelyettes jelentése. Halimba, 1945. május 10. Lásd Varga 2015, 103.

85 Illés Pál ideig. lelkész jelentése. Köveskál, 1945. május 31. Lásd Varga 2015, 135.

86 Radax Dezső plébános jelentése. Mihálд, 1945. május 25. Lásd Varga 2015, 155.

87 Takáts Antal plébános jelentése. Rezi, 1945. május 9. Lásd Varga 2015, 192.

88 „[...] kétségtelen, hogy az itteni plébániai jövödelem egyházmegyénk legkisebbjei közé számítható, tehát feljavításáról a kiadott jogszabályok alapján feltétlenül gondoskodni kell." Szabó Domonkos plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. (Kézírásos másolat.) Jásd, 1945. augusztus 14. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

89 Jády László plébános jelentése. Felsőrajk, 1945. május 17. Lásd Varga 2015, 92.

90 Dr. Burkus Pál plébánoshelyettes jelentése. Kisgörbő, 1945. július 16. Lásd Varga 2015, 129; Dr. Boday Kálmán plébános jelentése. Tab, 1945. szeptember 6. Lásd Varga 2015, 219.

érintette a földosztás, így az továbbra is a plébánia fenntartásának keretéül szolgált.[91] Azaz összesen négy ilyen, alternatív gazdasági bázist felmutató plébániát ismerünk.

A földosztásból történő kimaradás további jellemző esetei, amikor felhatalmazás híján vagy információhiány miatt nem igényelt földet a plébánia, így nélküle futott le a „reform". Itt nem pusztán arról van szó, hogy a plébános nem ismerte fel a földosztás tétjét, hanem a rendelet szövege is félreérthető. Az 50. § ugyanis nem helyi igénybejelentést nevesít, hanem az „illetékes egyházi főhatóság" körébe utalja az igénylés jogát. Más kérdés, hogy a plébánosok tömege nem várt – a zilált viszonyok miatt amúgy is elérhetetlen – püspökségi segítségre, hanem azonnal az igénylők sorába lépett, legyen szó a javadalom kiegészítéséről vagy a kegyúri terhek megváltásáról. Ahol mégsem ez történt, ott jellemző módon a feljebbvalóval szembeni engedelmesség parancsa felülírta az igényléssel esetlegesen megnyíló lehetőségek érvényesítését. Összesen tíz ilyen esetet sikerült elkülönítenem, közülük három szerzetes plébánost.[92] A passzívak csoportját erősíti négy olyan plébánia is, ahol azért nem léptek földügyben, mert úgy tudták, hogy csak kegyúri megváltásra lehet igényelni, nekik pedig korábban kegyuruk nem volt.[93]

A földosztásban való részvétel az eddigi típusokban objektív okokra, önmérsékletre vagy éppen a plébánosi passzivitásra visszavezethetően maradt el. Az ismert 328-ból 55 esetben (16,7%) tehát nincs, vagy dominánsan nincs jelen olyan külső politikai körülmény, amely korlátozóan hatott volna.

Kezdeményezők

A következő nagy csoportot azon települések jelentik, ahonnan a forrás keletkezéséig, zömmel az 1945. májusi–júniusi időszakból csak annyi ismert, hogy igényeltek földet, s ügyük folyamatban van. Ők a legszámosabbak, 87 település, az összes eset 26,5%-a tartozik ide (68 plébánia, 19 filia – utóbbiak közül hét esetben az ezután felépítendő templom számára kértek javadalmi földet). Finomabb bontás, például, hogy ebből mennyi a

[91] Dr. Kis György plébános jelentése. Kaposvár, 1945. május 12. Lásd Varga 2015, 118.

[92] Kovács József plébánoshelyettes jelentése. Bakonyszentlászló, 1945. június 7. Lásd Varga 2015, 58; Miholcsek Miklós OFM szerzetes plébános jelentése. Búcsúszentlászló, 1945. május 22; Farárik Béla CM plébános jelentése. Kaposvár, 1945. május 14. Lásd Varga 2015, 121; Orbán József plébános jelentése. Kehida, 1945. május 14. Lásd Varga 2015, 124; Pajtényi László plébános jelentése. Mezőszilas, 1945. május 25. Lásd Varga 2015, 154; Kőszegi Ferenc h. lelkész jelentése. Somogybükkösd, 1945. május 30. Lásd Varga 2015, 198; Tűz Ferenc plébános jelentése. Szentgál, 1945. május 4. Lásd Varga 2015, 213. és Tűz Ferenc egyh. köz. elnök kérelme a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Szentgál, 1945. július 17-én. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések); Hümpfner Tibor ciszterci esperesplébános jelentése. Tósokberénd, 1945. május 25. Lásd Varga 2015, 227; Schandl Lajos h. plébános jelentése. Zákánytelep, 1945. május 24. Lásd Varga 2015, 241; Bozi László plébános jelentése. Zalahaláp, 1945. május 6. Lásd Varga 2015, 244.

[93] Horváth József plébános jelentése. Balatonlelle, 1945. május 26. Lásd Varga 2015, 68; Huszár Gyula plébános jelentése. Gógánfa, 1945. április. Lásd Varga 2015, 97; Dr. Varga Ferenc plébános jelentése. Hajmáskér, 1945. május 17. Lásd Varga 2015, 103; Bárdos József plébános jelentése. Pacsa, 1945. május 21. Lásd Varga 2015, 182.

kegyúri megváltás és mennyi a javadalomkiegészítés, nem áll rendelkezésre, sokszor csak egyszavas válaszok utalnak az igénylés megtörténtére. Egy-egy odavetett félmondat mégis árulkodó a plébános mozgásteréről. Balatonfőkajár nagyon megszenvedte a front átvonulását, a falunak négyszáz civil halottja volt, köztük a papjuk. Ennek köszönhető, hogy áprilisban nem igényeltek földet, hanem majd csak nyáron adott be az új plébános pótigénylést. A heves harcok miatt, aki tudott, elmenekült a faluból: 1945 áprilisa a legkevésbé sem kedvezett a „földreformnak". Az új plébános meg is fogalmazza kételyeit emiatt: „Úgy láttam, hogy a községben sok a panasz a bizottság működése miatt, – a lakosság még nem is volt otthon, már eljártak."[94] Balatonmáriafürdőn az alapítandó plébánia és templom céljaira beadott kérelmet ugyan nem utasították el, de az egyházi igények fogadtatását jól jelzi, hogy „[a] bizottság kommunista elnöke szerint hozzá a kérelmet nem továbbították".[95] Az előzőhöz hasonló, elterelő taktikát alkalmaztak Szentgyörgyvárott is. Az igényelt 50 kataszteri hold ügyében „többször tárgyaltam erről a földosztó bizottsággal – így a plébános –, de a kommunista megbízott elodázta a kérdést".[96]

A kővágóörsi plébános, aki 30 kataszteri hold szántót és 2 kataszteri hold szőlőt igényelt, annak a megérzésének adott hangot, hogy „[a] kommunista párt nem fog juttatni. Arról volt szó, hogy a meglévő ingatlanokat is elveszik. Egyelőre elálltak ettől a szándéktól." Ugyanő azt a megfigyelését is megosztotta a püspökséggel, hogy „[a] kommunista párt erősen működik. Naponkint tartóztat le embereket".[97] Ságváron a plébános már április elején igényelt 100 kataszteri holdat kegyúri megváltásra, de Kaposvárról csak szóbeli megerősítést kapott, végzést nem. Kételyeit is megfogalmazta a földosztással szemben: „én lennék legjobban megverve, ha holnap meg kellene műveltetnem 100 hold földet, mert bérbe adni lehetetlen, cselédet meg nem lehet kapni".[98]

A szkeptikus vagy egyenesen negatív híradásokat egyszer-egyszer meglepően segítőkész hozzáállásról tudósító beszámolók törik meg. Somogyszentpálon 100 kataszteri hold szántót igényeltek, amihez a bizottság még hozzátett „50 kh első osztályú nádast".[99] Megerősítő határozatokat elsősorban helyi szinten találunk, ami önmagában is jelzi, hogy a földigénylő bizottságok paraszti származású tagjai, a nekik szánt funkciótól függetlenül, az egyházban és képviselőiben azon értékrend és normarendszer biztosítékát látták, amire egész addigi létük épült. A pozitív döntések a katolikus értékek közösségszintű meglétének indikátorjellegén túl másvalamire is rámutathatnak: a kommunisták hiányára. A vidéken a semmiből kiépülő pártnak főleg a kisebb falvakba már nem jutott

[94] Szabó László plébános jelentése. Balatonfőkajár, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 62.

[95] Mózner László plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Balatonkeresztúr, 1945. augusztus 25. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).; uő. dátum nélküli jelentése, lásd Varga 2015, 66.

[96] Magyar János plébános jelentése. Szentgyörgyvár, 1945. május 12. Lásd Varga 2015, 213; Magyar János plébános kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Szentgyörgyvár, 1945. július 5. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[97] Kurali György h. plébános jelentése. Kővágóörs, 1945. május 22. Lásd Varga 2015, 134.

[98] Ravasz István plébános jelentése. Ságvár, 1945. május 7. Lásd Varga 2015, 193.

[99] Lukács József plébánoshelyettes jelentése. Somogyszentpál, 1945. május 19. Lásd Varga 2015, 202.

kádere. Törékeny volt azonban ez az előny, mert egy-egy erélyesebben fellépő kommunista (maga mögött tudva a bármikor segítségül hívható szovjet katonaságot) nemegyszer át tudta hangolni a helyi bizottságot, netán az egész falu közvéleményét, s ilyenkor, főleg a nagybirtok dominálta Somogyban, sokkal rögösebb úton haladt az egyházi érdekek megjelenítése.

A plébános földigénylését negyvenkilenc esetben fogadták el első fokon, azaz a helyi földigénylő bizottság által. A szóban forgó eseteket itt sem sorolom fel tételesen, csak azokra térek ki, ahol valami többletinformációt közölnek a források. A juttatások köre és mértéke rendkívüli változatosságot mutat, a pedánsan az igényekhez szabott kisszerű tételek mellett a nagyvonalúbb és akár a rendelet ellenében is megadott juttatások teljes kavalkádját találjuk. Előbbire jó példa Nemestördemic, ahol a templom „kapott 1 kh rétet, mert több nem jutott. Mindenki ennyit kapott".[100] Utóbbira említhetjük Hahót esetét, ahol a keszthelyi apát helyi birtokát, 148 kataszteri hold erdőt kérte s kapta meg a plébánia (1945 augusztusában még megyei és az OFT engedélyezése alatt állt az ügylet, sorsa minden bizonnyal az elutasítás lett).[101] Hat olyan filia is volt, ahol a létesítendő plébánia részére juttattak földet. Közülük példaként Nagydobszát emelem ki. Itt a leendő plébániának 15, a templomnak 8, a kántornak 8, a harangozónak pedig 4 kataszteri holdat szavaztak meg. „[T]öbbet nem tudtam kiharcolni." – jelentette a kaposfüredi plébános. Ugyanő megosztja azt a figyelemreméltó információt is, miszerint „[i]skolának is lenne helyiség, sőt tanítólakásnak is, de úgy hírlik, hogy ezt az ügyet az állam intézné".[102]

A juttatott földek gyakran egyeznek az igényelt mennyiséggel, máskor a föld szűke vagy a vélelmezhető politikai ellenszél miatt erősen visszanyesték a juttatás mértékét. Ősiben a plébánia 99 kataszteri holdat kapott kegyúri megváltásként,[103] míg például Nemesdéden csak 6 kataszteri hold szántó és 3 kataszteri hold rét jutott.[104] Csokonyavisontán 100 kataszteri hold került kegyúri megváltásra, továbbá az iskolának 1200 négyszögöl házhely, „amit a bizottság el is fogadott",[105] míg Borzaváron csak 10 holdat igényeltek és szavaztak meg a templomnak. Itt „[t]öbbet igényelni nem lehetett, mert a földigénylő nagyon sok volt, a felosztandó terület pedig csekély".[106] A juttatott területek mértéke tehát nagy szórást mutat, nem fedezhető fel valamiféle regionális sajátosságot jelző mintázat. Több olyan eset is van viszont, amikor nemcsak sikerült a kért földmennyiség biztosítása, de a plébánia kifejezetten jól is járt az ügylettel. Lajoskomáromban két helyi nagybirtokból egy 20 és egy 30 kataszteri holdas tagot kaptak „a legértékesebb helyen".[107] Mezőkomáromban 100 kataszteri holdat kértek, amit helyben meg is adtak,

[100] Noé Gyula esperesplébános jelentése. Nemestördemic, 1945. május 6. Lásd Varga 2015, 173.
[101] Niemetz Sándor plébános jelentése. Hahót, 1945. augusztus 1. Lásd Varga 2015, 101–102.
[102] Vörös Gyula plébánoshelyettes jelentése. Kaposfüred, 1945. május 26. Lásd Varga 2015, 293.
[103] Angyal Vendel plébánoshelyettes jelentése. Ősi, 1945. május 24. Lásd Varga 2015, 181.
[104] Molnár István káplán jelentése. Nemesdéd, 1945. június 4. Lásd Varga 2015, 171.
[105] Sebestyén József plébános jelentése. Csokonyavisonta, 1945. május 25. Lásd Varga 2015, 83.
[106] Sütő Imre plébános jelentése. Borzavár, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 75.
[107] Szabó László plébános jelentése. Lajoskomárom, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 139.

úgy, hogy a korábbi bérlő bennmaradhatott a bérletben.[108] Szigligeten „a templom fenntartására adtak 5 hold kitűnő szőlőt a Balaton partján és 5 hold rétet".[109] Taranyban leleményes megoldáshoz folyamodtak. 100 kataszteri holdat kértek kegyúri megváltásként, s azt meg is kapták, majd az egyházközség „e terület megmunkálásának biztosítása céljából Gólya pusztán az uradalmi alkalmazottak és gazdasági cselédek által létesített szövetkezetbe tagnak belépett".[110]

Agilis plébános és az egyház szempontjainak nagyfokú respektálása kellett ahhoz, hogy a helyi földosztó bizottság pozitív döntését egy-egy járási földhivatali tisztviselő a telekkönyvbe is átvezesse. A megfogalmazások ugyan nem teljesen egyértelműek, de van hat olyan település, ahol vélelmezhetően mégis megtörtént az új tulajdonos telekkönyvi bejegyzése. Badacsonytomajon a templom és plébánia kegyúri terheinek megváltására kértek 2 kataszteri hold „jó termő szőlőt", vagy ehelyett 6 kataszteri hold rétet „a Balaton partján", vagy 6 hold erdőt „a Badacsony oldalán". Az egyházközség a május 18-ai döntés révén közel 2 holdat kapott a sitkei Nagy Sándor-féle birtokból, mégpedig „igen szép szőlőt, melyre 40 P átírást le is fizettük".[111] Csesznеken 25 kataszteri holdat igényeltek az új plébánia megszervezésére, 27 kataszteri holdat a plébánia, a templom, a bakonyszentkirályi és a gézaházai templom fenntartására. Mint a plébános jelentette, „az igényelt 52 kat. hold földet megkaptam, illetőleg számomra kijelölték a volt imremajori uradalomban. A legjobb földet kaptam. Megművelésére az összes előföltételeket megteremtettem, tekintettel arra, hogy augusztus 1-én már át kell vennem".[112] Homokszentgyörgyről azt jelentették, hogy az uradalmi római katolikus iskola kegyúri terheinek megváltására „véglegesen biztosítva van 50 k. h. szántóföld és 2 k. h. rét. A plébánia javadalom javítására 13 k. h. a szántó (jelenleg ugar), a többi három éve akácosítva lett".[113] Az előtte földdel nem vagy alig rendelkező Lókúton a templom 20, a plébánia 10 holdat kapott, s „a birtoklevél is megvan".[114] A Somogy megyei Táska községben (Buzsák filiája) 40 kataszteri holdat igényeltek kegyúri megváltásként, amit nemcsak megkaptak, de „az egyházközség már birtokba is lépett".[115] Zircen 100 kataszteri holdat igényeltek a templom, a plébánia és az iskolák fenntartására. A helyi bizottság „ezt jóváhagyta, és a birtoklapot is átnyújtotta róla".[116]

[108] Tóth Lajos plébánoshelyettes jelentése. Mezőkomárom, 1945. május 14. Lásd Varga 2015, 153.
[109] Noé Gyula esperesplébános jelentése. Nemestördemic, 1945. május 6. Lásd Varga 2015, 173.
[110] Gerstner Béla plébános jelentése. Tarany, 1945. május 28-án. Lásd Varga 2015, 223.
[111] Varga Sándor plébános kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. (Másolat.) Badacsonytomaj, 1945. április 8. A juttatásról szóló híradás rávezetve az igénylés aljára. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).
[112] Szijártó Antal plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Csesznek, 1945. május 2.; Szijártó Antal plébánoshelyettes tájékoztatása püspökének. Csesznek, 1945. július 12. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).
[113] Bauer Ferenc plébános jelentése. Homokszentgyörgy, 1945. június 2. Lásd Varga 2015, 111.
[114] Antalfi Eustachius O. Cist. esperesplébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Lókút, 1945. augusztus 10. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).
[115] Szemesy József buzsáki plébános jelentése. Buzsák, 1945. július 10. Lásd Varga 2015, 78.
[116] Kukoda Miklós O. Cist. plébános jelentése. Zirc, 1945. május 28. Lásd Varga 2015, 253.

Mivel azonban az OFT 5621/1945 III. sz. elvi határozata visszamenőlegesen is szankcionálta az egyház számára kedvező döntéseket, az itt felsoroltakból minden bizonnyal csak Lókút birtokba iktatása maradhatott hatályban. A hat eset képviselte hallatlan kis elemszám miatt szóba sem jön, hogy valamiféle szignifikáns háttérváltozóra vezethetnénk vissza a földhivatal jelentette akadályt leküzdő plébániákat, mégis feltűnő, hogy a hatból három (Lókút, Csesznek és Zirc) a Zirci járásba tartozott.

Az első fokon sikerrel járt települések csoportja kiegészülve a hat bejegyzett igénylésűként értelmezettel itt is ötvenöt települést eredményez, ami az összes eset 16,7%-a.

Az elutasítás módjai és narratívái

Az eddigi, jobbára semleges, esetenként kifejezetten kedvező, de látványosan semmiképp nem egyházellenes döntések után áttekintjük azon döntéshozatali típusokat is, amikor sérültek az egyház rendeletileg biztosított jogai. Számos esetet és módot találunk arra, hogy az egyházi igényeket már községi szinten is presszionálták.

I.

Ennek legenyhébb formája, amikor biztosítottak ugyan kegyúri megváltást, s a plébánia még kapott is annyit, amennyit kért, de rossz minőségű vagy távoli földeket. Hat ilyen esetről tudunk, melyek közül ötöt vázolok. Ez történt például Ácsteszéren, ahol eleve problémát jelentett, hogy „csak szóban történt az igénylés", így a püspökségnek nem tudtak iratmásolatot küldeni. A helyi bizottság ugyan megszavazott 50 kataszteri holdat a templom és a plébánia céljaira, „a baj csak az, hogy olyan földet adnak, amit a jelen körülmények között bérbe adni nem lehet, mert az egész uradalmi földből a legrosszabbat adták".[117] Ugyanerre panaszkodtak a devecseri plébániáról is, amelynek járandóságát messze, a kolontári határban mérték volna ki („messze akarták kiadni és ott is a legsilányabb földeket").[118] Balatonszabadiban, ahol a kegyúri terhet korábban a veszprémi székeskáptalan viselte, ennek megváltására 150 kataszteri holdat igényeltek. A bizottság ezt Gamászapusztán, „a legkevésbé értékes részen" kívánta a földet kiadni, amit a plébános elfogadhatatlannak tartott.[119] Kaposszentbenedeken (Bárdudvarnok) 100 kataszteri holdat igényeltek, meg is ítélték azt a plébániának, „de a helyi bizottság állandóan taktikázik, mert ez idáig már a negyedik és mindig rosszabb minőségű földekből akarja azt részünkre kijelölni" – panaszolta a plébános.[120] Keszthelyen Dr. Szerecz Imre apátplébános a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácsnál keresett jogorvoslatot, hogy az addig a herceg Festetics-hitbizományból kegyúri járandóságként kapott tűzifaszükségletét és legelőjárandóságát más formában biztosítsák. Előbbi volt a fontosabb, mert a korábban kiutalt 160 űrméter tűzifa nemcsak saját szükségletére szolgált, hanem a balatongyöröki plébánia mellett és a káplánok, hitoktatók igényein túl szociális célokat is. 80 kataszteri holdnyi erdőterület kijelölését kérte, mert „40 évi vágásfordulóval az eddig élvezett fajárandóságnak megfelelő famennyiség volna kitermelhető".[121] Ugyanő a Zalaszántó határában található Böde major javadalmi birtokából kívánta a rendelet által értelmezése szerint számára biztosított 100 kataszteri holdat igénybe venni, azonban Zalaszántó és Rezi földosztó bizottságai a kérelmezők nagy száma miatt a majort teljes egészében kisajátították és felosztották.[122] Levele mellékletében arra is felhívta a figyelmet, hogy a majort még 1926-ban telekkönyvileg kettéosztották, s abból 258 kataszteri hold 800 négyszögöl a hahóti apátság javára kebeleztetett be (javadalmasa a keszthelyi plébános), míg a keszthelyi plébániának 71 kataszteri hold 800 négyszögöl maradt. Utóbbi tétel mint 100 holdon aluli, nem is lett volna bevonható a földosztásba.[123] Hathatós tiltakozására Böde majorban sikerült 100 kataszteri holdat visszaszereznie, de „a számomra biztosított 100 kat. hold földingatlant a majori épületektől legtávolabb eső részen jelölték ki". Nem mellékes kései fellebbezésének oka sem: sem a zalaszántói, sem a rezi bizottságoktól eddig „írásbeli végzést vagy vázlatrajzot" nem kapott. A „Böde majori földek felmérését és kiosztását újra meg újra és mindig más szempontok szerint végezték". Júniusban a zalaszántói bizottság még minden munkát megtiltott számára, közvetlen aratás előtt aztán ezt megengedték. A major épületeit szétosztották.[124]

II.

A helyi akarat felülírásának nem sokkal később mindennapi gyakorlatából kaptak ízelítőt azok a községek, ahol a földosztó bizottság támogató döntését kívülről érkező biztosok, illetve a kommunista párt küldöttei semmisítették meg. Jellemző momentum, hogy működésük alapja jogszabályokban nem volt fellelhető, erőből utasították a helyieket. Tíz ilyen esetet sikerült elkülöníteni, amelyekből a következőkben kilencet villantok fel. A bakonyjákói bizottság döntését a „kiküldött két kommunista párttag elutasította azzal, hogy ebben az ügyben az Országos Földbirtokrendező Tanács intézkedik", elárulva azt is, hogy „az iskolák fenntartására felesleges földbirtokot igényelni, mert az iskolák úgyis államosítva lesznek".[125] Balatonberényben a plébános a kegyúri terhek megváltására igényelt 20 kataszteri holdat, emellé a volt KALOT épületét, a grófi kastélyt népfőiskola céljára a hoz-

[117] Mayer János plébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Ácsteszér, 1945. július 27. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[118] Vitéz Nováky Lajos plébános jelentése. Devecser, 1945. május 5. Lásd Varga 2015, 89.

[119] Hanusz Albin esperesplébános levele a községi földigénylő bizottsághoz. Balatonszabadi, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[120] Sinkovits Nándor plébános jelentése. Kaposszentbenedek, 1945. május 30. Lásd Varga 2015, 117.

[121] Dr. Szerecz Imre keszthelyi apátplébános kérelme a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Keszthely, 1945. április 28. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[122] Dr. Szerecz Imre keszthelyi apátplébános fellebbezése a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Keszthely, 1945. április 25. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[123] Dr. Szerecz Imre keszthelyi apátplébános fellebbezésének kiegészítése a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Keszthely, 1945. április 28. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[124] Dr. Szerecz Imre jelentése. Keszthely, 1945. május 15. Lásd Varga 2015, 126. Dr. Szerecz Imre apátplébános fellebbezése a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Keszthely, 1945. július 14. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[125] Fonyódi Vilmos plébánoshelyettes jelentése. Bakonyjákó, 1945. április 28. Lásd Varga 2015, 56.

zá tartozó hétholdas parkkal. A húszholdas igénylést a községi földigénylő bizottság tíz holdra szállította le, majd július elején egy arra járó miniszteri biztos – akinek tehát erre jogköre amúgy nem lett volna – e tételt teljesen kihúzta. Időközben a földeket szétosztották, a plébánia pedig hivatalosan semmit sem kapott. A valóság nem volt ennyire zord, 1945 nyarán az állami akarat még meglehetősen konfúzan működött. A plébános híradása szerint „a min. biztos úron kívül senki meg se támadta a 10 kat. hold nekünk való juttatását. Annyira nem kifogásolta senki, hogy azt nekünk ki is mérték és a mai napig mi kezeljük. Tudja ugyanis az egyházközség (majdnem 100%-ban = politikai község) minden tagja, hogy teljesen képtelen lenne viselni eddigi súlyos terhei mellett még a kegyúri terheket is. […] Állításomat igazolja az a körülmény is, hogy a földigénylők közül, bár sokan vannak és a juttatható föld kevés is, de még sem élt egyikük se panasszal, se fellebbezéssel a helybeli Földigénylő Bizottság döntése ellen".[126] A plébános levelében foglaltak valós voltát Darvas Lajos, a községi földigénylő bizottság elnöke ellenjegyzésével igazolta. A szomszédos Balatonkeresztúron feltehetően ugyanaz a biztos írta felül a helyi bizottság döntését. „[A] minap itt járt miniszteri megbízott a helybeli Nemzeti Földigénylő Bizottság által a bkeresztúri plébániatemplom fenntartására megszavazott 30 hold földből 10 holdat lecsapott." A plébános eredetileg 100 holdat igényelt kegyúri megváltásra a volt Festetics-birtokból, amire a helyi bizottság 50-et javasolt, s végül 30-at szavazott meg.[127] Enyingen hiába volt a Csekonics-birtoknak köszönhetően rengeteg felosztható föld, a plébánia összes javadalmi földjét bevonták a földosztásba. A helyi bizottság eljárása feltehetően nem volt független attól, hogy az április–májusban arra járó „kommunista párti miniszteri küldött kijelentette, hogy az 50. §-t a földosztásnál ne vegyék figyelembe, és egyházi célra egy deka földet se adjanak".[128] A plébános fellebbezett, mert „a községi Földigénylő Bizottság határozata teljesen törvény és rendeletellenes".[129] Ganna 100 kataszteri holdas igényét „bizonyos Németh N. miniszteri kiküldött azzal utasította el", hogy a meglevő 40 kataszteri holdas javadalmi föld elég.[130] A Gyulafirátóton keltezett levél kezdő mondata – „A rátóti prépostság ellen folyó földreformálás új fordulatot vett." – sokat sejtet az itteni gyakorlatról: első körben a községi földigénylő bizottság 100 kataszteri holdat jóváhagyott, amire a megye is rábólintott. Azonban „[h]atártalan mérvü személy- vagyon- osztályellenes izgatásokra az Orsz. Földbirtokrendező Tanács állítólagos kiküldöttei az első földigénylő bizottság végzéseit semmisnek mondották és a prépostság összes birtokának

[126] Gosztolya János esperesplébános fellebbezése a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Balatonberény, 1945. augusztus 11. Továbbá uő tájékoztatása püspökének. Balatonberény, 1945. július 13. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[127] Mózner László balatonszentgyörgyi plébánoshelyettes tájékoztatása püspökének. Balatonszentgyörgy, 1945. július 4. Más adatokkal lásd továbbá Mózner László plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Balatonkeresztúr, 1945. augusztus 23. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Uő dátum nélküli jelentése, lásd Varga 2015, 66.

[128] Dr. Szabó József plébános jelentése. Enying, 1945. május 13. Lásd Varga 2015, 90–91.

[129] Szabó József plébános fellebbezése a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Enying, 1945 júliusában. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[130] Metzger Antal plébánoshelyettes jelentése. Nagyganna, 1945. május 6. Lásd Varga 2015, 96.

felosztását követelik és rendelik el, bár ilyen végzésekről írást adni nem kívántak".[131] Ráadásul a helyi plébános súlyos taktikai hibát követett el, mert a kegyúri kötelezettségekkel bíró préposti birtokra 50 kataszteri holdnyi megváltási igényt jelentett be, amivel bevonta azt a felosztandó birtokok körébe.[132] „[E]zzel a rátóti prépostság létezésének főbb jogcíme megszűnt. Ezzel a prépostság likvidálására törő közegek kiváló jogcímet kaptak." Jól látta a jövőt: ha nincsenek földek, akkor a gazdasági épületek is feleslegesek, ezeket is elveszik majd.[133] Az első községi bizottságot feloszlatták, s egy újat hoztak létre, amely azután meghozta a jogszabályellenes döntést. A megye nemcsak az első bizottság támogató, hanem a második bizottság elutasító döntését is jóváhagyta. A döntés legalább két ponton is ellenkezett a márciusi rendelettel, de a júliusi szigorú jogértelmezéssel is. Egyrészt a prépost irányában a 600/1945 M. E. rendelet 8. §-ára hivatkoztak, ahol elkobzásra történt utalás, ami viszont csak a háborús bűnösökre, volksbundistákra stb. vonatkozott.[134] Emellett nem mezőgazdasági jellegű ingatlanait is lefoglalták, ezért a prépost kérte a földművelésügyi minisztert, hogy az általa kialakított, s nem mezőgazdasági funkciójú mészégetőt, továbbá az eplényi mészkő- és márványbányát mint a 30 kataszteri hold birtokjogosultság tárgyát, hagyják meg – felszerelésével együtt.[135] Külsővaton 100 kataszteri holdat igényeltek „különféle egyházi és kulturális célokra. A bizottság ellenben elutasította bizonyos külső befolyásra. Akkor a pol. községgel igényeltetett részben ily célra. Elutasították Veszprémből".[136] Azaz itt a helyi önkormányzatot megjelenítő személyek felvállalták az egyház érdekének képviseletét, de így sem jártak sikerrel. „Mindenre igényeltem, de a szomszédvárak kommunista irodái tanácsára vagy nem adtak semmit (mondván, papzsák nem telik be, még azt is elveszik, ami van), vagy amit község igényelt kegyúri célokra […], azt meg a veszprémi tanács utasította el indoklás nélkül."[137]

Murakeresztúron a helyi földigénylő bizottság tagjai maguk keresték fel a front miatt kiürített községből Szepetneken tartózkodó plébánost azzal, hogy melyik határrészen akarja kiméretni a neki járó 100 holdat. A plébános igénylését aztán már a földigénylői ívbe sem vették fel, „mert időközben megjelent községünkben a nagykanizsai kommunista párt 2 kiküldöttje, akik kijelentették, hogy az apátságnak ezen a címen föld nem juttat-

[131] Szentiványi Károly rátóti prépost tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Gyulafirátót, 1945. július 18. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[132] Vö. „Az esetre, ha […] nem tudná a kegyúri kötelességeket teljesíteni, 50 katasztrális hold szántót igényeltem, s meg is kaptam." Haller István plébánoshelyettes jelentése. Gyulafirátót, 1945. május 17. Lásd Varga 2015, 100.

[133] Szentiványi Károly rátóti prépost tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Gyulafirátót, 1945. július 18. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[134] Szentiványi Károly rátóti prépost fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Gyulafirátót, 1945. július 22. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[135] Szentiványi Károly rátóti prépost kérelme a földművelésügyi miniszterhez. Gyulafirátót, 1945. június 15. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[136] Szentgyörgyi Ignác plébános jelentése. Külsővat, 1945. július 31. Lásd Varga 2015, 137.

[137] Szentgyörgyi Ignác plébános jelentése. Külsővat, 1945. szeptember 10. Lásd Varga 2015, 137–138.

ható, illetve vissza nem hagyható".[138] Fellebbezését megyei és országos szinten is elutasították az 5621/1945 III. sz. elvi határozatra hivatkozva.[139] Szentbékkállán a plébános a helyi és a mindszentkállai templom, továbbá a kántortanítói lakás fenntartására a püspökség Szentimre pusztai birtokából 22 holdat igényelt. Igénylésüket azonban „egy, a földosztást ellenőrző min. biztos kihúzta azzal, igényeljünk máshol, mert a helyben kiosztható föld kevés az igénylőknek, a min. biztos intézkedését – dr. Kögl Lénárd jószágkormányzósági püsp. biztos segítségével – a várm. földbirtokrendező tanácsnál megfellebbeztem".[140] Helyt adtak a fellebbezésnek, de annak realizálása elmaradt, „csak papíron kaptuk meg. A valóságban az történt, hogy a földosztó bizottság tagjai a földosztás alkalmával az igényelt 22 holdat elmérték. Ha a fölmérést [sic!] mérnökök végeznék és a kat. birtok ívben található kimutatás megfelel a valóságnak, akkor a 22 hold megkerülne és megkapnánk."[141]

III.

Az áttekintés következő állomása az az átmeneti övezet, ahová az erőteljesen redukált juttatásokat soroltam. Tizenegy idevágó példát találtam, közülük jól tükrözi az egyházellenes taktika gyakorlatát Balatonöszöd, ahol a kegyúri kötelezettségű piarista birtokból igényeltek a tanító számára 4 kataszteri hold 400 négyszögöl földet. A helyi bizottság azonban csak 2 hold 400 négyszögölet szavazott meg, ami jóval alatta maradt a korábbi illetmény mértékének (2 magyar hold szántó, 1 magyar hold rét, 196 kg búza, 272 kg rozs, 336 l bor, 11 m^3 fa), a plébános ezt megfellebbezte.[142] A Fonóban létesítendő plébánia számára 50 kataszteri holdat kértek, de a helyi bizottság „csak 5 kat. holdat hozott javaslatba a templom fenntartására".[143] Kaposfüreden 10 kataszteri holdat kaptak csak a sok igénylő miatt, azonban káplánjuk jelzése szerint „6 hét után még csak a fenti ígéretnél tartanak".[144] Magyaratádon kértek s kaptak 100 kataszteri holdat, amit a megye 35 holdra redukált, végül a községi földigénylő bizottság 20 kataszteri holdra szállított le. „Megokolás nincs."[145]

Végül e csoporthoz sorolva, a földosztás paradoxonjait állatorvosi lóként szemlélteti a veszprémi Szent Mihály-székesegyház, az egyházmegye központi templomának példája. A székesegyház nem rendelkezett önálló javadalommal, hanem a káptalani és püspöki birtokok jövedelméből juttattak a templom és a plébánia fenntartására. Plébánosa, Babics Endre ezért a város határában elterülő püspöki és káptalani földekből igényelt még április 11-én négyszer 100 holdat 1. a plébánia, 2. a négy káplán, 3. a székesegyház és 4. az iskola terheinek fenntartására. Utóbbi tizennyolc tanerővel működött, működését az egyházközség korábban évi nyolcvanezer pengővel támogatta.[146]

Kimondva-kimondatlanul, az egyház és a bizottságok között az egy főnek szükséges földmennyiség megállapításakor két nézet csapott össze. Az egyház abból indult ki, hogy bérbe adva a területet, annak éves díja elegendő javadalomra és a dologi kiadásokra. A bizottságok – cinikusan – házi kezelést, illetve önellátást értettek rajta.

A Veszprémi Földigénylő Bizottság a plébános kérését elutasította, arra hivatkozva, hogy igényeit a „székeskáptalan és a püspökség egyéb jövedelmeiből" lehet fedezni. „400 hold földet a megjelölt célokra semmiképpen nem lehet visszahagyni. A 4 káplán ellátására – véleményünk szerint – a hatóságilag megállapított fejadagot számítva 8–10 hold föld elég. [...] A legkomolyabb tárgyalást illeti az iskolák fenntartása, de 100 hold földet erre a célra sem lehet meghagyni".[147]

Fellebbezésében Babics azzal érvelt, hogy „mindezeket az intézményeket eddig a veszprémi püspökség és káptalan tartotta fönn", de e birtokok felosztásával „a fenti intézmények minden ellátás nélkül maradtak".[148] A plébános érezhető indulattal fogalmaz, szembesülve a földosztók cinizmusával: „A Bizottság valószínű nincs tisztában azzal, hogy a püspökség- és káptalannak egyetlen jövedelmi forrása a földek voltak, ezek elvételével minden néven nevezendő jövedelme megszűnt, következőleg intézményeit sem tudja fenntartani." Babics azt a kérdést is feltette a megyei földbirtokrendező tanácsnak, „vajon van-e szükség plébániára, templomra és iskolára továbbra is?" Ha igen, akkor ezek igényét a célvagyonból kell kielégíteni, s *helyben*. „A veszprémi intézményeket elsősorban veszprémi földekből kell kielégíteni."[149]

Ismételt elutasítását követően levélben tájékoztatta az Egyházmegyei Hatóságot, több anomáliára is felhívva a figyelmet. „A földigénylő Bizottságok [sic!] teljesen szabálytalanul jártak el itt Veszprémben. A régi földtulajdonosokat egyszerűen nem is értesítették, csak kiosztották a földeket. Így nem volt alkalma a régi tulajdonosnak még azt sem bejelenteni, hogy a birtokok nem csak a tulajdonos céljait szolgálták, hanem egyebeket is. Most két héttel ezelőtt ezt akarták pótolni és meghívták a Földigénylő Bizottság ülésére a régi tulajdonosokat is. Ez alkalommal a Bizottság maga beismerte, hogy nem helyesen jártak el. *Kilátásba helyeztek* Jutason 30 hold földet a plébánia részére, ez azonban nem fedezi a plébánia ellátását."[150]

[138] Jegyzőkönyv Csóthy Géza murakeresztúri apátplébános földigénylése ügyében. Felvétetett Murakeresztúr, 1945. július 5. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[139] A murakeresztúri plébánia fellebbezésének az Országos Földbirtokrendező Tanács általi elutasítása. 8246/1945/III. Budapest, 1945. július 19. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[140] Iker János plébános jelentése. Szentbékkálla, 1945. június 2. Lásd Varga 2015, 212.

[141] Iker János plébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Szentbékkálla, 1945. augusztus 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[142] Schandl József balatonszemesi plébános kérelme a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Balatonszemes, 1945. május 5. A fellebbezés uo. 1945. május 11. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[143] Kalmár Károly plébános jelentése. Taszár, 1945. május 17. Lásd Varga 2015, 223–224.

[144] Balázs Endre káplán jelentése. Kaposfüred, 1945. május 14. Lásd Varga 2015, 117.

[145] Dr. Párdányi Emil plébános jelentése. Mernye, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 148–149.

[146] Babics Endre kanonok-plébános földigénylése a Veszprémi Községi Földigénylő Bizottsághoz. Veszprém, 1945. április 11. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[147] Szentiványi Kálmán válasza a Veszprémi Községi Földigénylő Bizottság részéről. (Másolat.) Veszprém, 1945. április 28. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[148] Babics Endre kanonok-plébános fellebbezése a Veszprémvármegyei Földigénylő Bizottságnak. Veszprém, 1945. május 1. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[149] Uo.

[150] Babics Endre kanonok-plébános levele az Egyházmegyei Hatóságnak. Veszprém, 1945. július 2. VÉL I.1.44.a 973/1945. (Kiemelés tőlem – *H. G. K.*)

IV.

Szűkszavú forrásaink alapján sokszor nem egyértelmű, hogy objektív (a szegényparaszti igénylők nagy száma és a felosztható föld csekély volta) vagy politikai okok állnak a plébániák igényei negligálásának hátterében, netán az előbbi ürügy az utóbbira. Tizenöt esetben meglehetős biztonsággal kijelenthető, hogy földszűkével magyarázható a juttatás elmaradása,[151] míg huszonnégy esetben besorolhatatlan vagy ismeretlen okokkal.[152] Az elutasítást további három esetben a kegyúri terhek megváltási alapját képezhető egykori kegyúri birtokok helybeli hiányával indokolták. Ahogy Gamás plébánosa panaszolta: „a teher megváltása nem követelhető a nem-kegyúri birtokból".[153]

Feltűnő az is, hogy létesítendő plébániáknak sem juttattak szívesen. Az indítékok csak sejthetők, a községbeliek plusz tehertől való félelme mellett ilyen lehet a református dominanciájú településeken a községi identitás magját alkotó vallás védelme. Az elutasítottak közül megalapítandó lelkészséget/plébániát érintett négy eset (Balatonmagyaród,[154] Nagyberki,[155] Szabadhídvég,[156] Szentgáloskér[157]).

Az osztott földért való tülekedés meglevő ellentéteket is felszínre hozhatott. Ezek két fajtáját jelzik a források egyértelműen: amikor szomszédos településsel fajult el a viszony, illetve amikor vegyes felekezetű településen a katolikus–református csoport-hovatartozás exponálódott a földosztás során jelentőséggel bíró törésvonalként, összességében azonban alig van ilyen esetekről (három település) tudomásunk. Utóbbival kezdjük példáink ismertetését. A rédei pap jelentette, hogy „igénylésünket a többségben lévő reformátusok leszavazták".[158] Taliándörögdön „a vegyes vallású bizottság nem tanúsított megértést kérésem iránt", és így semmit sem kaptak – panaszolta a plébános.[159] Hasonló felekezeti indíttatású szűkkeblűséget vélelmezett a plébános Mezőlakon, ahol „közel 4000 kat. hold katolikus birtok került felosztásra. Ezen birtokból katolikus kézre csak kb. 600 kat. hold jutott". Állítása szerint míg a protestánsok iskolái 10-10 holdat kaptak, pedig ott kegyúri kötelezettség nem volt, a katolikus elemi iskola semmit sem.[160]

Négy eset ismeretes, amikor a templom körüli földigénylés a szomszéd községbeliekkel való konfliktust eredményezett. Balatonendréden a községi bizottság 100 kataszteri holdat megszavazott a kieső bencés kegyuraság által hordozott terhek pótlására, „de ezt a juttatást megtámadták a szomszéd községbeliek". A megyei bizottság lebegtette az ügyet, amikor – az óvást elfogadva – a plébániának 20, a tanító részére 10 kataszteri holdat „kilátásba helyezett".[161] A marcaltői plébániához tartozó Ómalomsokon csak 45 kataszteri holdat képezett a helyben felosztható föld, ezért a marcaltőiek megígérték, hogy a malomsoki templom részére az ő határukban osztanak földet. Míg azonban Marcaltő a saját templomának 41 holdat adott, a malomsokiaknak megígért 20 kataszteri holdból végül nem lett semmi, jóllehet a határban még lett volna 300 kataszteri hold felosztható terület. „A megtagadás oka tisztán személyi bosszú."[162]

Pápakovácsi esetében keveredik az előbbi két narratíva: a helyi „bencés birtok kifosztása után [...] a birtokra jelentettek be igényt nemcsak a tapolcafői ref.-ok, hanem a szomszéd, nagyrészben volksbundista sváb faluk is (Döbrönte, Ganna)".[163] Mivel a helyi földigénylő bizottság nem tartotta magát illetékesnek, ezért a járási főjegyzőhöz utalta az ügyet, ami azután a megye elé került. „[A]z igényelt föld nagyságának jóváhagyása, vagy mérséklése kizárólag a vármegyei határozattól függ, melyet veszélyeztetni látszik Nóráp község lakóinak megkésett, de nagyon erőszakos 250 k. holdas igénylése"[164] Somlóvásárhelyen a megyehatárt is átlépte a konfliktus. Míg a község a vallásalap birtokából „egyhangúlag" adott 100 kataszteri holdat a templom és a plébánia fenntartására, továbbá 50 kataszteri holdat a premontrei zárdának, a szomszédos, de már Zala megyében található Bodorfa ezt megfellebbezte, Somlójenő szintén.[165]

[151] Úgymint Hidegkút, Kaposvár – Szent Imre-lelkészség, Karmacs, Monostorapáti, Nagyrada, Nagyvázsony, Nagyrécse, Nemesvid, Nemesgulács, Nemesvámos, Szápár, Úrkút, Vanyola, Zalaszabar, Zalaszentgrót. A plébánosok jelentéseit lásd Varga 2015, 109, 120–121, 157, 166–167, 169, 172, 174–175, 211, 232, 246. Továbbá VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[152] Ádánd, Adorjánháza, Balatonszemes, Csabrendek, Felsőmocsolád, Galambok, Kaposvár – Jézus Szíve-plébánia, Kaposvár – Urunk Jézus Krisztus Feltámadása-lelkészség, Márkó, Nágocs, Nagykapornak, Nagytevel, Óhíd, Lengyeltóti, Mernye, Somogygeszti, Somogyjád, Somogysámson, Somogyvár, Somogysimonyi, Szőlősgyörök, Szulok, Városlőd, Várvölgy. Lásd Varga 2015, 51, 80, 119–120, 129–130, 138, 140, 146, 148–149, 159, 164–165, 168, 175, 180, 200–201, 206, 216–217, 234, 312. Továbbá VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[153] Biczi Gyula plébános jelentése. Gamás, 1945. május 23. Lásd Varga 2015, 96. A másik két idesorolt település Béb és Kisbárapáti. Vö. Babarcsik Gyula plébános tájékoztatása püspökének. Csót, 1945. július 14; Vegele Lajos plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottságnak. (Másolat.) Kisbárapáti, 1945. július 5. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Uő jelentése. Kisbárapáti, 1945. május 7. Lásd Varga 2015, 129.

[154] Gelencsér András kiskomáromi (Zalakomár) plébános jelentése. Kiskomárom, 1945. május 22. Lásd Varga 2015, 131.

[155] Nagy József plébánoshelyettes jelentése. Nagyberki, 1945. május 22. Lásd Varga 2015, 288.

[156] Tóth Lajos plébánoshelyettes jelentése. Mezőkomárom, 1945. május 14. Lásd Varga 2015, 153.

[157] Dr. Párdányi Emil plébános jelentése. Mernye, 1945. május 11. Lásd Varga 2015, 148–149.

[158] Gulyás József plébános jelentése. Réde, 1945. június 10. Lásd Varga 2015, 192.

[159] Szalay László plébános jelentései. Taliándörögd, 1945. július 2. és szeptember 14. Lásd Varga 2015, 220–221.

[160] Dr. Körmendy József nyárádi plébános fellebbezése a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Nyárád, 1945. július 29. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[161] Alfay Pongrác OSB plébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Balatonendréd, 1945. augusztus 21. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[162] Hevesi Lajos plébános jelentése. Marcaltő, 1945. május 10. Lásd Varga 2015, 146. Hevesi Lajos plébános fellebbezése a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Marcaltő, 1945. június 3. Uő tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Marcaltő, 1945. augusztus 3. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[163] Varga M Régisz irgalmas főnöknő, Vörös József plébános és Horváth Károly tanító levele a Magyar Állami Erdőgazdaságnak. Pápakovácsi, 1945. augusztus 5. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[164] Vörös József plébános és Horváth Károly kántortanító tájékoztató levele püspökének. Pápakovácsi, 1945. augusztus 18. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[165] Benke Lajos plébános jelentése. Somlóvásárhely, 1945. május 15. Lásd Varga 2015, 196.

V.

Külön csoportot képeznek azok az esetek, amikor a földosztók a plébánia földjeihez is hozzányúltak. Volt, hogy ez csak a 100 kataszteri hold feletti részt érintette, máskor rugalmasan igazodtak a helyben adott papi föld méretéhez. Ilyen panasz tizenöt helyről érkezett, közülük minősített esetnek mondható hét, amikor az amúgy is csekély kiterjedésű, 30 holdnál nem nagyobb plébániai javadalmat érte kár. A két típusból tíz esetet villantok fel. Csökölyön a plébánia 125 kataszteri holdnyi homokos földdel bírt. A földosztás során a tizenöt tagban fekvő földek „legjavából" 25 kataszteri holdat lehasítottak. A plébános a gyenge, futóhomokos határ miatt ragaszkodott volna földjeihez, illetve mert az amúgy is nélkülöző egyházközség tovább már nem terhelhető. A plébános ezentúl azt is sérelmesnek találta, hogy „írásban véghatározatot nem adnak ki".[166] Nyirádon a 108 kataszteri holdnyi javadalmi földből 8 holdat vettek el, ami pedig a kegyúri terhek megváltását illeti, „az itteni földosztó bizottság nem akar erről hallani".[167] Sümeg esetében még a megyei földbirtokrendező tanács is jóváhagyta a plébános fellebbezését, annyira védhetetlennek bizonyult a földosztók vehemenciája. A plébánia földjeit – 1 kataszteri hold szőlő kivételével – ugyanis teljes egészében felosztották. A megyei állásfoglalás szerint a 100 holdon felüli 41 holdtól eltekintve a többit vissza kell juttatni „a gazdasági év végével". A helyi földigénylő bizottság sérelmesnek találta e határozatot, s megtámadta azt az OFT-nél. A plébános is fellebbezett, mégpedig a megyei döntés azon része ellen, hogy csak a gazdasági év végén kapná vissza földjeit. A megye itt a plébánossal szemben foglalt állást, „arra való tekintettel, hogy az már ki van osztva és nagyon rossz vért szülne a juttatottaknál, ha a földet visszavennék tőlük, – de a plébánosnak sem lenne előnyös, ha a mai közhangulat mellett a hívei egy részével anyagiak miatt súrlódása lenne". Helyette 100 hold csereföldet ajánlottak Sümegcsehi vagy Csabrendek határában. Mivel azonban „a vázolt helyzet nem a plébános hibájából, hanem a F. I. Bizottság jogtalan eljárása következtében állott elő", a plébános ragaszkodott igazához. Ráadásul a cserealapként felajánlott földek adottságai meg sem közelítették az elvettekét, „ezt a sümegi F. I. Bizottság elnöke is megállapította".[168] Törökkoppányban még a tanítói illetményföldet is (18 kataszteri hold) teljes egészében kiigényelték. A plébános tiltakozott, mondván, hogy a tanítói föld az a tanító fizetése. Mivel Törökkoppányban igényelhető föld nincs, a kegyúri terhek megváltására a plébános 100 kataszteri holdat igényelt a Somogyacsához tartozó volt püspöki gerézdpusztai birtokból és szintén 100 kataszteri holdat Szakcson, a volt herceg Esterházy-majorból.[169] Ugyanitt végül a plébánia 83 kataszteri holdnyi javadalmi birtokából – „csak azért, hogy törpebirtokokat kiegészítsenek" – csupán 15 holdat hagytak meg.[170]

A középparaszti birtokhatáron, a 30–50 kataszteri holdas sávon túl nem lépő plébániaföldek sérelmére történt földosztásra is több példa hozható: Alsópáhokon, ahol a plébánia földjét már tizenhét éve kisbérletként hasznosították, a bérlők most teljes egészében kiigényelték azt. De még a hévízi lelkész is megbújt az igénylők között. „Semmit sem lehetett tenni, úgy intézték sebbel-lobbal egymás között megbízottak s atyafiak. [...] Lehetőség szerint mindenkit kinulláztak, ki nem közülük való." [171] A helyi püspöki birtok terhére a kegyúri megváltást földhiányra hivatkozva utasította el a megye.[172] Balatonkenesén a Tanulmányi Alap itteni birtokával együtt a plébánia 31 holdját is felosztották. Szeptemberig ez az ügy még nem nyert orvoslást.[173] Csatáron a „plébánia földjéből csak egy kis holdat hagytak meg".[174] Nemesapátiból is olyan hír érkezett, hogy 14 hold kivételével szét akarják osztani a plébánia földjét.[175] Somogybükkösdön a plébános 60 kataszteri holdat igényelt, a bizottság 30-at javasolt. „Ezt a bizottságot elcsapták; a második és most tevékenykedő bizottság figyelmen kívül hagyta igénylésemet, sőt a meglevő 52 hold plébánia birtokból is 20 hold elvételét javasolta. Megfellebbeztem."[176] Várongon a göllei plébánia itt levő közel kétholdas szőlőjét is felosztották, feltehetően azt hitték, hogy az is az itteni piarista birtok tartozéka.[177] Zalaszántón a megyei földbirtokrendező tanács a plébánia 48 kataszteri hold 300 négyszögöl földjét (sarjerdő és legelő) teljes egészében igénybe vette, és az igényelt és helyben elutasított 50 kataszteri holdnyi kegyúri teher megváltására beadott fellebbezést is elutasította, ezért a plébános az OFT-hez fordult:[178] „a plebánia hívei általában szegény törpebirtokosok, képtelenek új teher vállalására és annak megértésére, hogy a 3000 holdas nagybirtok a régi kötelezettség és teher nélkül jusson új tulajdonos

[166] Körmendy Béla esperesplébános fellebbezése a községi földigénylő bizottság szóbeli határozata ellen a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Csököly, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Körmendy Béla esperesplébános tájékoztatása püspökének. Csököly, 1945. augusztus 14. VÉL I.1.44.a 162/1946.

[167] Stagl Ernő plébános jelentése. Nyirád, 1945. április 5. Lásd Varga 2015, 178.

[168] Szabó Sándor esperesplébános jelentése. Sümeg, 1945. május 2. Lásd Varga 2015, 209. Lásd még uő tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Sümeg, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 973/1945. Továbbá uő tájékoztatása püspökének. Sümeg, 1945. augusztus 2. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[169] Reindl Ráfael plébánoshelyettes fellebbezése a megyei földbirtokrendező tanácshoz. Törökkoppány, 1945. május 30. Reindl Ráfael plébánoshelyettes kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Törökkoppány, 1945. június 18.; uő kérelme a szakcsi földigénylő bizottsághoz. Törökkoppány, 1945. július 3. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[170] Reindl Ráfael h. plébános levele a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Törökkoppány, 1945. június 1. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[171] Dr. Kovács István plébános jelentése. Alsópáhok, 1945. május 12. Lásd Varga 2015, 49.

[172] Zalavármegye Földbirtokrendező Tanácsának határozata. Nagykanizsa, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[173] Németh Árpád plébános fellebbezése a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Balatonkenese, 1945. június 15. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Vö. még uő jelentése, 1945. szeptember 10. Lásd Varga 2015, 65.

[174] Káuzli Gyula plébános jelentése. Csatár, 1945. május 20. Lásd Varga 2015, 80.

[175] Góczán Zoltán plébános jelentése. Nemesapáti, 1945. május 26. Lásd Varga 2015, 169.

[176] Berkenyés István plébános jelentése. Somogyfajsz, 1945. május 18. Lásd Varga 2015, 199.

[177] Világos Ödön plébános fellebbezése a Tolnavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Gölle, 1945. július 16. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[178] Major György esperesplébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Zalaszántó, 1945. augusztus 22. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

kezére".[179] A plébános érvelésével kétségkívül szemben állt az a tény, hogy Zalaszántón 595 kataszteri hold szétosztható földre 409 igénylő jelentkezett, ami a helyi bizottság számára kellő legitimációs alapot biztosított a plébánia 48 kataszteri hold földjének kisajátítására.[180]

A rendelettel is szembemenve, a magántulajdon durva megsértésének tekinthető, amikor a helyi bizottság önkényesen parcellázott házhelyet a plébánia javadalmi földjéből. Kilenc ilyen esetről van tudomásom. Balatonberényben a plébánia földjéből 8 kataszteri hold 800 négyszögölet érintett a házhelyakció, csereföld felajánlása nélkül.[181] Balatonlellén a helyi plébánia 54 holdjából, amelyből csak 30 hold szántó, a fennmaradó rész „berek, ártéri terület", a községi földigénylő bizottság tizenhat házhelyet kicövekelt, de végzést erről a plébánia nem kapott.[182] Borszörcsökön szintén házhelynek akarták kiosztani a kántori földekhez, illetve a misealaphoz tartozó rétek egy részét, jóllehet messze 100 holdon alul volt a kérdéses terület.[183] Kadarkúton tizenkilenc házhelynyi telket is igényeltek a plébániai földekből. Május végén az ügy még tárgyalás alatt állt.[184] Kiskomáromban (Zalakomár) már többször hozzányúltak a plébánia belterületi földjeihez, majd 1945 nyarán egy újabb házsor céljára mértek ki a szántóiból. A plébános a megyéhez fellebbezett, tanulságos információkat is elejtve: „[a] helyi Elnök azzal védekezik, hogy ő internálással van fenyegetve, ha az igényeket ki nem elégíti, viszont a régi tulajdonossal – értsd: a plébániával – szemben elkövetett önkényes eljárás miatt nincs büntető rendelkezés".[185] Nemesbükön „[b]ár [...] felosztható földingatlan nincs, de mivel a házhelyekre alkalmas plébániai és kántortanítói földeket a béke érdekében át kellett adnunk, cserefoldet kértünk".[186] Tekintve, hogy a kért csereföld erdő volt, a vonatkozó források hiánya ellenére is bizton kijelenthető, hogy a plébánia semmit sem kapott. Ugyanitt a KALOT és a KALÁSZ által bérelt épületet először a nyilasok foglalták le, majd helyükre a kommunisták költöztek be, amit a plébános naivan úgy kommentált, hogy „[a] megegyezés lehetősége azon fordul meg, hogy a kommunista párt megfelelő helyiségről gondoskodik".[187] Szentbalázson a plébániabelsőségből 4 kataszteri holdat igényeltek, de itt legalább kárpótlásként 6 kataszteri holdat megígértek. A helyzet azonban itt is hasonló volt, mint Nemesbükön: föld nem volt, csak erdő, abból meg nem lehetett igényelni.[188] Vörösberényben a helyi földigénylő bizottság, vagy, miként a plébános nevezte: „a kommunista párt és a birtok felosztó bizottság"[189] az egyházközség csupán 26 kataszteri holdas birtokából 9000 négyszögöl (5,6 kataszteri hold) „legjobb minőségű területet kisajátított házhelyek céljaira".[190] (A szomszédos Balatonalmádi plébánosa meg is jegyezte: „Eredményt nem várok, mert a bizottság 18 tagja közül 15 tag kommunista".[191]) Zákányban a plébánia 32 kataszteri holdnyi földjét (ebből közel 27 kataszteri hold szántót) a helyi földosztó bizottság harminckét darab házhely céljára július 18-i határozatával igénybe vette, mondván, hogy „Zákány községben sok a földigénylő". Hiába érvelt a plébános, Berkovits Imre azzal, hogy őt 1944 decemberében a nyilasok három napig Nagykanizsán fogva tartották, s így mint egykori üldözött, méltányosságot érdemel.[192]

Másodfok

A helyi civil társadalom erejét az érdekképviseletre, egyúttal gyengeségét az állami hatalommal szemben mutatják azon esetek, amikor a helyi, a plébánia igényét akár csak részlegesen is támogató döntést a megyei földbirtokrendező tanács akarata felülírta. Húsz ilyen ügyet találtam, amelyek közül néhányat röviden ismertetek. Jellemzőnek mondható Babócsa esete, ahol a kegyúri terhek megváltására a helyi földigénylő bizottság 15 kataszteri hold szántót és 5 kataszteri hold rétet szavazott meg, azonban „[e]gy személyesen itt járó megyei tanácstag az 5 hold rétet törölte. Beadott fellebbezésünkre a Megyei Tanács teljesen törölte a Községi Bizottság által javasolt 15+5 kat. holdat az Országos Tanács elvi döntésére hivatkozva".[193] Barcson a plébánia és a templom, valamint a kapcsolódó státusok fenntartására 100 holdat igényelt a plébános (saját javadalmára az egyházközségnek már volt 41 holdja). A községi földigénylő bizottság az igénylést „a helybeli viszonyok teljes ismeretében egyhangúlag jóváhagyta" május 17-én, míg másodfokon a megyei földbirtokrendező tanács azt „teljes egészében elutasította", ezért a plébános július 25-én írt fellebbezésében hangot adott annak is, hogy „100 kat. holdnyi földigénylésem kielégítése a volt kegyuraság barcsi földbirtokából minden egyéb földigénylés mellett sem problematikus – hiszen juttatandó föld van bőségesen – [ezért]

[179] Major György esperesplébános fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Zalaszántó, 1945. augusztus 21. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[180] Major György esperesplébános jelentése. Zalaszántó, 1945. május 15. Lásd Varga 2015, 247. Vö. Major György esperesplébános fellebbezése a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Zalaszántó, 1945. június 15.; Major György esperesplébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Zalaszántó, 1945. július 6. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[181] Gosztolya János plébános jelentése. Balatonberény, 1945. május 20. Gosztolya János esperesplébános fellebbezése a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Balatonberény, 1945. május 20. Lásd Varga 2015, 60.

[182] Horváth József esperesplébános jelentése. Balatonlelle, 1945. július 4. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[183] A borszörcsöki egyházközség fellebbezése a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Borszörcsök, 1945. július 13. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[184] Mózner József esperesplébános jelentése. Kadarkút, 1945. május 22. Lásd Varga 2015, 115.

[185] Gelencsér András esperesplébános panasza a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Kiskomárom, 1945. augusztus 9. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Uő tájékoztatása püspökének. Kiskomárom, 1945. augusztus 10. VÉL uo.

[186] Danassy György plébános jelentése. Nemesbük, 1945. május 18. Lásd Varga 2015, 170.

[187] Danassy György plébános levele püspökének. Nemesbük, 1945. július 11. VÉL I.1.44.a 973/1945.

[188] Novits István plébános jelentése. Szentbalázs, 1945. május 22. Lásd Varga 2015, 212.

[189] Gyöngyössy Imre esperesplébános jelentése. Vörösberény, 1945. május 5. Lásd Varga 2015, 239.

[190] A fellebbezés kelt Vörösberény, 1945. június 16. Lásd Gyöngyössy Imre plébános levelének melléklete. VÉL I.1.44.a 973/1945. Vö. uő kérelme a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Vörösberény, keltezés nélkül. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

[191] Dr. Pintér Sándor plébános jelentése. Balatonalmádi, 1945. május 3. Lásd Varga 2015, 59.

[192] Berkovits Imre esperesplébános panaszlevele a Somogyvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Zákány, 1945. július 19.

[193] Buday Flórián plébános tájékoztatása püspökének. Babócsa, 1945. augusztus 14. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

nem volna méltányos ezen jelentős kiadásokkal a FÖLD HELYETT, a SZEGÉNYSORSÚ LAKÓSÁGOT [sic!] TERHELNI".[194] Az érvelés súlyát nyomatékosító, figyelemreméltó ellenjegyzés található a fellebbezés végén: „A barcsi Nemzeti Bizottság részéről igazoljuk, hogy a fellebbezésben foglaltak a valóságnak megfelelnek s a kedvező elintézést a magunk részéről javasoljuk. Fodor József s. k."

Zalaszentbalázs községben a föld volt kevés, ezért a község mellett a megye is elutasította a plébános 70 kataszteri holdas igényét: „az igényjogosultak nagy számára tekintettel azok sérelme nélkül a kegyúri terhek rendezésére ingatlan nem juttatható". A plébános erre azt javasolta, hogy akkor a falu határában levő erdőből adjanak a kegyúri terhek megváltására. Érdekessége az OFT-nek címzett fellebbezésnek, hogy arra támogatólag a teljes helyi földigénylő bizottság névsora is felkerült.[195]

A megyei földbirtokrendező tanács nemcsak szűkmarkú, hanem kimondottan egyházellenes döntéseire is több példát hozhatunk. Böhönyén, ahol a kegyúri terheket korábban a gróf Festetics-birtok viselte, a falu most 3 hold rétet és 3 hold szántót utalt ki a kegyúri járandóságok pótlására, azonban a megye ezt sem hagyta jóvá. „3000 tagból álló egyházközségem eddig cselédekből, aratókból, napszámosokból és kisiparosokból tevődött össze, gazdagabb egy sem akadt köztük, mert a jómódúak Böhönyén a reformátusok. Eddig is nagy nehézséget okozott szegény híveimnek a pap és 5 tanító és intézményeinek fenntartása, amíg a grófi birtok így jött ezekben segítségére" – érvelt a plébános fellebbezésében.[196] Hetes községben a plébánia első fokon kegyúri megváltásként kapott 50 kataszteri holdat, amit a megye 15-re redukált. Miután a helyi földigénylő bizottság (!) ezt megfellebbezte, a megye törölte még az előző körben jóváhagyott 15 kataszteri holdnyi kántori föld kegyúri megváltását is.[197] Dégen a helyi bizottság – a plébános szerint – maga javasolta s hagyta jóvá 100 hold igénylését a kegyúri terhek megváltására a volt Festetics-hitbizomány 11 657 kataszteri holdas[198] területéből. Jóllehet föld itt volt bőven, a Veszprémvármegyei Földbirtokrendező Tanács mégis elutasította az igénylést, ezért az OFT-hez fellebbeztek.[199] Marcaliban a plébánia kegyúri terheinek megváltására 80 kataszteri holdat, négy marhájuk után 4 hold legelőilletményt, a kegyúri járandóságok megváltására 24 kataszteri holdat, az apácazárda számára – szintén megváltására – 20 kataszteri holdat igényeltek. A helyi bizottság által támogatott igényeket a megyei földbirtokrendező tanács ez esetben is elutasította, a zárda igényét pedig 10 kataszteri holdra szállította le. A plébános a megye indoklását így interpretálta püspökének: „a Kegyúri megváltást a rendelet nem imperatíve írja elő s a somogyi tanács gyakorlata az, hogy nem ad. [...] A véghatározatot csak a marcali földrend. bizottságnak kézbesítette, a feleknek nem. [...] Semmi reményem nincs az Orsz. Tanács döntése felől, mert biztos tudomásom van arról, hogy a megyei tanácsunk egyenesen az Orsz. Tanács utasítására dolgozik".[200] Somogyhárságyon a plébános 100 kataszteri hold erdőt igényelt a volt Zichy-birtokból, amit a megye most is elutasított, noha helyben támogatták. Ezt követően 100 kataszteri hold szántót kértek, a megye viszont csak 15 kataszteri holdat adott volna. A megyei határozat ellen az egész község megmozdult: „[e]zen elutasításukat úgy is mint egyházközségi képviselőtestületi tagok, úgy is mint földigénylő bizottsági tagok megfellebbeztük". A tanító, aki itt a földigénylő bizottság elnöke is volt, úgy érvelt, hogy ha erdőt község igényelhet, akkor ennek az egyházközségnél is érvényesülnie kell.[201] A megyei elutasító döntés elleni fellebbezésben a somogyszobi képviselő-testület azzal érvelt, jóllehet a kaposvári földbirtokrendező tanács „olvashatatlan számú" véghatározata az egyházközségnek „földjuttatást nem állapít meg", a plébános, az iskola, a templom és a plébánia fenntartására kért 80 kataszteri hold „mint parasztbirtok lenne hasznosítva".[202] Nem a másodfokon elutasítottak csoportjába tartozik, érvelésében mégis analóg az előzővel Szentgyörgyvár példája, ahol a kegyúri juttatások megváltása kapcsán a plébános azzal kívánt a helyi bizottságra hatni, hogy „ez a földigénylés elsősorban a dolgozó nép érdekében történik".[203]

Az elutasító döntésekkel szemben mindössze két olyat lehet szembeállítani, amikor a megye is rábólintott az elsőfokú határozatra. A Látrányban megadott 25 kataszteri hold ellen a megye sem emelt kifogást,[204] miként a Tapsonyban megítélt 100 kataszteri holdnyi kegyúri megváltás ellen sem,[205] pedig utóbbi már az elvi állásfoglalás után született. Az ügy háttere egyelőre nem ismert.

194 Czövek Jenő plébános fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Barcs, 1945. augusztus 10. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

195 Kiss István plébános fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Zalaszentbalázs, 1945. július 30. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

196 Vörös József plébános fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Böhönye, 1945. július 27. (Másolat.) VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

197 György Lajos plébánoshelyettes jelentése. Hetes, 1945. május 28. Lásd Varga 2015, 107.

198 *Gazdacímtár* 1935, 336.

199 Karfner János plébános fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Dég, 1945. augusztus 1. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

200 Kőszeghy Antal esperesplébános tájékoztatása püspökének. Marcali, 1945. augusztus 13. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések). Lásd még: „a Megyei Bizotts. eljárásáról és felfogásáról a legrosszabb információim vannak." Kőszeghy Antal esperesplébános tájékoztatása püspökének. Marcali, 1945. augusztus 10. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

201 Rák József plébánoshelyettes jelentése. Somogyhárságy, 1945. június 15. Lásd Varga 2015, 200; továbbá Rák József plébánoshelyettes tájékoztatása püspökének. Somogyhárságy, 1945. július 17. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

202 Sólyom József plébános, Károly Imre egyházközségi jegyző és tanító és Krapecz Vendel egyházközségi gondnok fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. (Másolat.) Somogyszob, 1945. augusztus 7. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

203 Magyar János plébános kérelme a községi földigénylő bizottsághoz. Szentgyörgyvár, 1945. július 5. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

204 Megyesy József plébános jelentése. Látrány, 1945. június 2. Lásd Varga 2015, 140.

205 Ragats Kálmán plébános tájékoztatása az Egyházmegyei Hatóságnak. Tapsony, 1945. július 7. VÉL I.1.44.a 4019/1945 (Földigénylés és fellebbezések).

Záró gondolatok

A kutatás révén, amely csak az első lépcsőt jelenti ebben az irányban, a Veszprémi Egyházmegye példáján keresztül sikerült némileg közelebb jutnunk annak a feltárásában, hogy a katolikus egyházat a földosztás lokális szinten milyen módon, milyen tipikus gyakorlatok révén korlátozta, illetve fosztotta meg intézményfenntartó gazdasági alapjától már 1945-ben.

Feltűnő, hogy az első plébánosi fellebbezések 1945. április 20-a után íródtak, azaz még nem telt el egy hónap a háború befejeződése után, de sok helyütt már túl voltak a földosztáson, s nem egy helyen már a fellebbezésre is gondolni kellett. A földosztást közvetlenül a frontharcok megszűntét követően, amikor a társadalom még a háború utáni ocsúdás állapotában volt, villámgyorsan hajtották végre. A gyorsaság és annak totális jellege azt jelzi, hogy nem spontán, a rendelet kínálta lehetőségeket alulról szerveződve kihasználó demokratikus mozgalomról van szó, hanem egy jól megszervezett akcióról, amely igen ritkán volt tekintettel arra, hogy a lokalitásokban jelentkező eltérő igényeket a maguk összetettségében szemlélje. Amennyiben erre helyi szinten kísérlet történt, a másodfokot jelentő, az újonnan kiépülő hatalmi gépezet által sokkal könnyebben kontrollálható és irányítható megyei szint e törekvéseket rendre meghiúsította.

A plébániák stratégiái a következőkben foglalhatók össze. A javadalmi földek bővítésének vagy a kegyúri terhek földingatlanra számított megváltásának igényét nemegyszer régóta esedékes renoválások költségeinek kiváltásával támasztották alá, kiemelt műemléktemplomok esetében még a régiség is érv volt a nagyobb kegyúri megváltási föld mellett (például Felsőörs). A leggyakoribb mégis az volt, amire több példát is találunk fentebb, hogy a helyi közösség szegénysége miatt a plébánia szerette volna magát függetleníteni a hívek teherbíró képességétől. Szintén nem egyszeri példa, amikor a sikeres igénylést azzal is elő kívánta mozdítani a plébános – célozva a megszerzendő föld tervezett bérbeadására –, hogy a „parasztbirtok" vagy a „dolgozó nép" e formában történő erősítését hangsúlyozta.

Nem lehet szó nélkül elmenni azon alkalmazkodási technikák mellett sem, ahogy egyes plébánosok igyekeztek belesimulni a 1945-ös váltást követő új, szovjetizált beszédmódba, törekedve arra, hogy egyházi kötődésük ne kerüljön a szükségesnél jobban rivaldafénybe.[206] Csakis ekként értelmezhetjük azokat az újra és újra előbukkanó technikákat, amikor a plébános levele végére azt írja, hogy „Hazafias köszöntéssel", továbbá nem plébánosként jeleníti meg magát, hanem az „egyházközségi elnök" vagy „lelkész" megnevezést használja a neve alatt az aláíráskor. Hasonló semleges forma a „teljes tisztelettel", „kiváló tisztelettel" búcsúformula, de a legtöbb nyelvi leleményt mégis a „Katolikus köszöntéssel: X. Y." megoldás tartalmazza, amely felidézte, egyben ki is váltotta a hagyományos „Dicsértessék a Jézus Krisztus!" köszöntést.

[206] A beszédmód megváltoztatására lásd Jobst 2009; Jobst 2010.

Óvatosan a két jellemző papi magatartásmintára is következtethetünk a püspöknek, illetve az Egyházmegyei Hatóságnak írt beszámolókból.

Az első csoportba sorolnám azon plébánosokat, akik kissé doktriner módon, az elvesztett kegyúri járandóságokat földterületre átszámolva, minden tétel után területre kivetített kárpótlást kérve gondolták megvédhetőnek az egyház érdekeit. Amennyiben a hívek köréből verbuválódott földigénylő bizottság ezt legitim igénynek tartotta, úgy ez a stratégia helyi szinten akár sikeres is lehetett. De legalább ennyire valószínűsíthető, hogy főként a földszűkével vagy cseléddominanciával jellemezhető vidékeken ez a magatartás csak ellenállást szült, s összességében a kommunisták erősödéséhez járult hozzá.

A második csoportba tartozó plébánosok csak abban az esetben igényeltek bőséges kegyúri megváltást, ha bőven állt rendelkezésre föld a felosztott nagy-, netán püspöki birtokból, azaz nem a falu elől vették volna el a földet. A helyi lehetőségeket figyelembe vevő plébános másik típusa szintén igazodott a körülményekhez, csak más előjellel: épp csak a plébánia vagy az iskola számára minimálisan szükséges földet nevesíti, a léptéket is a hívek igényléseihez arányosítva.

Az egyháziak által képviselt stratégiák azonban össze sem vethetők a földosztók által megjátszott stratégiák sokaságával és hatékonyságával. Az igénylési folyamat informális irányba terelése, arról írásos dokumentum adásának mellőzése mellett ilyennek bizonyult a földigénylő bizottságok összetételének manipulálása, továbbá a megyei fórum számára nem tetsző bizottsági döntések esetén a helyi bizottság feloszlatása és új bizottság kinevezése.

A sor hosszan folytatható. A földosztás folyamatában az első tulajdonosellenes lépés volt, hogy a tulajdonost – függetlenül attól, hogy jogi vagy természetes személy – nem értesítették a földosztásról, hanem kész tények elé állították. Ehhez szorosan kapcsolódik, amikor telekkönyvileg különálló, azaz eltérő egyházi tulajdonosok birtokában levő területek különállását figyelmen kívül hagyták, s egy település esetében sommásan csak az egyházat tekintették mint egyedüli szereplőt. Az OFB 1945 nyarán hozott elvi állásfoglalása erre azután egyenesen utasította is a helyi földigénylő és a megyei földbirtokrendező bizottságokat. Ez különösen a városias települések esetében, mint Veszprém és Kaposvár, ahol sok, jogilag és telekkönyvileg is különálló intézményt tartott fenn az egyház, bizonyult sérelmesnek. De még falvakban is előfordult, hogy a templom és a plébánia feltehetően nem véletlen összekeverése, illetve egybemosása révén a helyi bizottság arra az álláspontra jusson, hogy plébánia nem jogosult a kegyúri terhek megváltására (Berzence). Idesorolhatjuk azt is, amikor – főként püspökségi és szerzetesi birtokok esetében – nem mezőgazdasági létesítményeket, ingatlanokat is igénybe vettek, vagy éppen a plébániát „lefelejtették" a földigénylők ívéről, így az ezt követően fellebbezni sem tudott: a megyén okkal mondhatták: de hát nem is igényelt földet.

Tipikusnak tekinthető a beadványok, fellebbezések válasz nélkül hagyása, vagy a válasz oly mértékű csúszása (elfektetése?), hogy az ügy időközben a határidők be nem tartásának jogvesztő hatálya miatt visszafordíthatatlan késedelmet szenvedett. Máskor a megye csak szóbeli közlés útján csepegtetett információt a helyi bizottság nála megfordult tagjá-

nak, azt a hamis reményt keltve az érintett falu plébánosában, hogy ügye jó kezekben van, s idővel bizonyára végzést is kap a döntésről. Tömeges gyakorlatnak bizonyult a közlések és döntések szóbeli szintre redukálása, amelyeket adott esetben sem a helyi, sem a megyei szint nem volt hajlandó írásba foglalni, ismét csak elvágva a jogorvoslat benyújtásának útját. Ez átvezet bennünket a félretájékoztatás gyakorlatához is, amire már közvetlenül az igénylések fázisában is találunk példát, s aminek hatására a plébános akár el is állhatott a földigényléstől. Máskor nem az igénylő, hanem a bizottság elnöke került nyomás alá: ki kell szolgálnia a nép igényeit, egyébként internálják. Amennyiben helyben mégis konszenzus mutatkozott az egyházi szempontok figyelembevételében, fennállt a veszély, hogy a már jóváhagyott földigénylést városból érkezett kommunisták vagy az OFT arra járó biztosai törölni fogják.

Az egyházhoz pozitívan vagy éppen negatívan viszonyuló határozatok megyei, netán regionális megoszlásáról nehéz érvényes kijelentést tenni. Jobbára az iratokból átszűrt megérzéseimre hagyatkozom, amikor úgy vélem, hogy a Balaton-felvidék volt a legkiegyensúlyozottabb a plébániák érdekvédelmében, emellett még a Zirc környéki településekről állítható hasonló. A mai Veszprém megye többi része mozaikos képet mutat. Zala idetartozó részében kevéssé indulati alapon, inkább a földszűke miatt lett vesztes az egyház, míg Somogy inkább jellemezhető tömeges, érzelemtelített elutasítással. A helyi mintázatok mögött meghúzódó sajátosságok, a polarizált helyi társadalmak emocionális alapú döntéseinek motivációi azonban még feltárásra várnak.

A függőben maradt vagy fellebbezés alatt álló ügyeket azután végleg eldöntötte az OFT 1945. június 13-án meghozott 5621/1945 III. sz. alatti elvi határozata, amely radikálisan leszűkítve a márciusi rendelet felkínálta mozgásteret, a gyakorlatban lehetetlenné tette az egyházi szempontok érvényesítését.

A Rákosi Mátyástól a mottóban olvasható vallomásértékű sorokon túl a kutatás is igazolni látszik a kiinduló hipotézist: az 1945-ös földosztás a kommunista párt jól átgondolt, szervezetileg jól felépített, mesterien időzített, demokratikus mozgalomnak álcázott hadjárata volt a rivális politikai erők és világnézetek – elsősorban a római katolikus egyház – gazdasági alapjainak felszámolására.[207] A földosztás záróakkordjaként „a kuláklistára kerülő plébánosok 1951-ben lemondtak a még megmaradt földingatlanokról is".[208]

[207] Hasonló konklúzióra jut Bánkuti Gábor a Pécsi Egyházmegye esetében: „A földreform végrehajtása következtében az egyházi intézmények [...] elvesztették anyagi létalapjukat." Bánkuti 2012, 209.

[208] Gergely 1991, 6.

Felhasznált források

VÉL = Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár

I.1.44.a Veszprémi püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecesana, Iktatott iratok.

II.1.a. 21. Veszprémi püspökség gazdasági levéltára, Központi jószágkormányzóság iratai, Központi zárszámadások, 1945–1955.

IX. 7a Gyűjtemények, Térképek, Püspöki térképek. Egyházmegyei térkép.

KLH = Dr. Kőgl Lénárd hagyatéka. A szerző tulajdonában.

Személyes iratok, kinevezések

Dr. Kőgl Lénárd visszaemlékezése. (1994 körül.) Kézirat.

Felhasznált irodalom

Arany Sándor 1970: A mezőgazdaság fejlődésének 25 éve. In Dr. Beszteri Béla (szerk.): *Veszprém megye fejlődése 1945–1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből.* Veszprém, k. n. 293–332.

Balogh Margit 2010: Mindszenty József veszprémi püspök nyilas fogságban. In Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról.* Szeged, Belvedere Kiadó. 233–248.

Balogh Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975).* I–II. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Bánkuti Gábor 2012: Mozaikok a Pécsi Egyházmegye életéből 1948 és 1951 között. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 205–221.

Béli József 1977: *Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 4).

Csaba Imre 1970: Pártok és pártharcok a felszabadulás utáni években. A koalíció története 1945–1948. In Dr. Beszteri Béla (szerk.): *Veszprém megye fejlődése 1945–1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből.* Veszprém, k. n. 17–98.

Donáth Ferenc 1969: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gárdonyi Máté 2010: Huszadik századi kihívások, pasztorációs útkeresések a veszprémi egyházmegyében. In Hermann István–Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 22 – A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 22). 275–297.

Gazdacímtár 1935: *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1937.

Gergely Jenő 1985: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Gergely Jenő 1989: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászkától Lékaiig.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Gergely Jenő 1991 [1989]: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után.* Budapest, MTA TTI. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 13).

Horváth Gergely Krisztián 2000: A parasztpolgárosodás két lehetséges útja. (18–20. század.) II. *Szociológiai Figyelő,* 2000/1–2. 188–203.

Horváth Gergely Krisztián 2014: „Mindenkinek mindene lenni!" Vázlat Kögl Szeverin OSB pályájához. *Jánossomorjai Füzetek,* 2014 (IX) 1. 3–22.

Horváth Gergely Krisztián 2015: Földosztás vagy földfosztás? *RubicOnline*, Vita (2015. december).
Izsák Lajos 1987 [1983]: A szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon. In Balogh Sándor–Földesi Margit–Rainer M. János (szerk.): *A felszabadulás utáni történetünkről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. II, 178–192.
Jobst Ágnes 2009: Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In Kunt Gergely–Ö. Kovács József (szerk.): *A politika társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék. (A jelenkortörténet útjai, 3). 179–191.
Jobst Ágnes 2010: *A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal*. Budapest, Tinta Kiadó (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 109).
Kanyar József 1964: *Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 33).
Kanyar József 1980: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Szerk. dr. Bacsó Ferenc et al., Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
Korom Mihály 1987 [1985]: Az új, népi demokratikus államrendszer kialakulása. In Balogh Sándor–Földesi Margit–Rainer M. János (szerk.): *A felszabadulás utáni történetünkről*. Budapest, Kossuth Kiadó. I, 9–30.
Dr. Mészáros István 1992: *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe*. Esztergom, k. n.
MNDT 1978: Balogh et al.: *A magyar népi demokrácia története. 1944–1962*. Budapest, Kossuth Kiadó.
Mózessy Gergely 2010: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában. Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása. In Hermann István–Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 22 – A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 22). 257–274.
Orbán Sándor 1962: *Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945–1950*. Budapest, Kossuth Kiadó.
Pap János 1970: Veszprém megye a felszabadulás előtt. In Dr. Beszteri Béla (szerk.): *Veszprém megye fejlődése 1945–1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből*. Veszprém, k. n. 3–15.
Rákosi Mátyás 1948: A falu a választások előtt. In Rákosi Mátyás: *A magyar demokráciáért*. (4. kiadás) Budapest, Szikra. 115–141.
Schematismus 1946: *Schematismus almae Dioecesis Wesprimiensis a S. Stephano protorege fundatae pro anno domini 1946*. Budapest.
Szabó Csaba 2006: Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatása és fogsága Sopronban. *Soproni Szemle*, 2006 (60) 1. 3–23.
Szakács Sándor 1964: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közleményei, 5).
Tanka Endre é. n.: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, Agroinform.
Varga Béla 1998 [1991]: *A nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized a 20. századból. Varga vallomásai életútjáról, 1991-ben*. Írta és összeállította Kapronczay Károly. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I*. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 27).
Vida István 1986 [1975/1976]: *Koalíció és pártharcok 1944–1948*. Budapest, Magvető Kiadó.

FÖLDOSZTÁS, ÜZEM- ÉS MUNKAFORMÁK ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

NAGY NETTA

„Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld?"

Gazdák és újbirtokosok a Homokhátságon a szovjet megszállás idején

„A régi '19-es kommunisták voltak az urak. Aki egy féldecivel többet fizetett nekik, azoknak többet mértek."[1]

A háború, a szovjet megszállás, a politikai viszonyok és erőviszonyok megváltozása 1944–1945 folyamán rányomta a bélyegét a falvak életére is. A Duna–Tisza közi Homokhátság délkeleti részén elhelyezkedő települések parasztsága komoly terhet vállalt a háború alatti beszolgáltatási kötelezettségek teljesítésekor, szenvedett a Vörös Hadsereg kegyetlenkedéseitől és rekvirálásaitól. Ugyanakkor színhelye volt sorsfordító történelmi eseményeknek. Itt, a Pallavicini-uradalom sövényházi birtokán kezdték meg az 1945-ös földosztást is, melynek közvetlen gazdasági és társadalmi következményeit a korabeli falusi társadalom különböző csoportjai – a földhözjuttatottak, a módos parasztok, de a földdel rendelkező iparosok és kereskedők – közvetlenül érzékelték.

A történetírás jobbára még ma is úgy értékeli, hogy a parasztság gúzsbakötését és felszámolását eredményező gazdasági és politikai intézkedések 1948–1949-ben kezdődtek. Valójában már 1945-től megvoltak, és 1948 után alapját képezték mind a mezőgazdaságot, mind a parasztságot tönkretevő rendeleteknek.[2]

A paraszti társadalom, a paraszti gazdaság és üzem már 1944–1945 során, néhány év leforgása alatt többféle támadással, agresszióval szembesült. 1. A háború alatt az állam által bevezetett kötött gazdálkodás elvonta jövedelmeit, korlátozta önállóságát. 2. A megszálló szovjet csapatok közvetlen veszélyt jelentettek a parasztember életére, vagyonára. 3. 1945 márciusában pedig a paraszti gazdaság alapja, a földtulajdon esett áldozatul a politikának. A földosztás során, a szociális feszültségeket kihasználva, politikai érdekeknek alárendelt földelvétel és -újraosztás történt, ami újabb konfliktusokat gerjesztett a helyi közösségben, és előrevetítette a hagyományos paraszti világ felbomlását.

A háborús veszteségek országos makroszintű elemzésével, a szovjet megszállás következményeivel, a földosztással részletes történeti munkák foglalkoznak.[3] Ebben a tanulmányban a korszakot mikrotörténeti megközelítésből, a korabeli parasztember szemszögéből

---

[1] Garas Sándor visszaemlékezését közli Szabó 1993, 86.
[2] Nagy J. 2009, 8.
[3] Ezek összegzését, értékelését lásd a kötet más tanulmányaiban.

igyekszünk bemutatni, helytörténeti források, élettörténeti elbeszélések, visszaemlékezések segítségével.

1944–1945-ben az országon fél év alatt vonult át a front, és két ország ellenséges katonasága pusztította a parasztság állatállományát, élte fel terményeit, és tette lehetetlenné a termelőmunkát. A Tiszántúlon és a Duna–Tisza közének déli részén még az őszi betakarítási munkákat sem tudták elvégezni 1944-ben, a következő év tavaszán pedig az igaerő- és vetőmaghiány, az elaknásított területek gátolták a tavaszi munkák megindítását. A kedvezőtlen időjárás, a mezőgazdasági termelőket sújtó intézkedések, az 1945 elején bevezetett termelési kényszer, a terményben fizetett földadó és terménybeszolgáltatási kötelezettségek egyre súlyosabb terhet jelentettek a falvak népének.[4] A munkaképes férfilakosság zömét besorozták, így nem állt rendelkezésre a paraszti gazdaság megműveléséhez szükséges munkaerő sem. Mindezt tetézte, hogy a front 1944 októberében elérte a vizsgált homokhátsági településeket, és a szovjet hadsereg katonái számos gazdaságot fosztottak ki, az élelmen kívül a gazdaság élő és holt felszerelését is elvitték. A falvakban nemcsak gazdasági szempontból uralkodtak áldatlan állapotok, a háborús körülmények kiélezett helyzetet teremtettek a paraszti gazdaságok hétköznapi működése szempontjából, a megélhetés egyre nehezebb lett, a korábban is kiszolgáltatott kis- és szegényparasztok helyzete még bizonytalanabbá vált. A gyenge minőségű, 5-6 aranykoronás homokon 10 kataszteri hold (kh) alatti gazdaság nem nyújtott önálló megélhetést egy parasztcsaládnak.

A földszerzés mindig is a legfőbb paraszti aspirációk egyike volt. A kisföldűek arra törekedtek, hogy akkora birtokra tegyenek szert, amekkora biztosítja az önálló megélhetésüket. 1945 előtt a földtulajdonszerzés lehetőségei korlátozottak voltak. A tehetősebbek a birtokot inkább haszonbérbe adták, mintsem eladták, a kis földű szegényparasztok pedig nem tudtak földvásárlásra fordítani. A vágyott önálló tulajdonos paraszti eszményt (proper peasants), az önálló paraszti gazdaság ideálját használta ki a hatalmi pozícióba kerülő Magyar Kommunista Párt (MKP) a földreform programjának meghirdetésekor, amikor minél több igényjogosultnak osztott „kevés" földet, az önállóan életképtelen gazdaságok számát szaporítva ezáltal.[5]

Magyarországon már 1944–1945 fordulójától megjelentek és működtek a politikai rendszerben azok a diktatórikus erők, amelyek 1948 után egyeduralkodóvá váltak. 1945 novemberében a Független Kisgazdapárt (FKGP) megnyerte ugyan a választásokat, a döntő hatalmi pozíciók nagy részét azonban változatlanul az MKP birtokolta.[6] A fokozatosan véghezvitt szovjetizálás sikerének egyik legfontosabb biztosítéka mindvégig a Vörös Hadsereg és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) jelenléte volt. A Szovjetunió ez utóbbi révén időről időre közvetlenül befolyásolta a magyar belpolitika alakulását.[7]

[4] Nagy J. 2002, 349.

[5] Fél Edit és Hofer Tamás az átányi paraszti gazdálkodás és háztartás vizsgálata során mutatta ki az árutermelés útjára lépett paraszti gazdálkodás egyik ideáltípusát (Fél–Hofer 1997, 3–5). Átányban (Heves megye) 15–20 kataszteri hold, Tápon (Győr megye) 15–25 kataszteri hold már középparaszti birtoknak számított. A homoki településeken 15–25 kataszteri hold a kisparaszti birtok.

[6] Belényi 1999, 85–86.

Az 1990 utáni kutatások arra hívják föl a figyelmet, hogy az 1945. évi „földreformot" kezdettől a sztálini politika drasztikus diktátuma irányította. Eszerint Sztálin személyesen utasította az MKP vezetőségét – az ellenőrzést Vorosilovra bízva –, hogy a kommunista párt miként taktikázzon a földkérdésben. Az utasítás lényege: a hatalom megragadása végett minden dolgozó parasztnak földtulajdont kell ígérni, azonban annak mértékéről – üzemnagyságáról – a pártnak nem szabad nyilatkoznia. A cél atomizált, életképtelen kisparaszti parcellákra szakadt birtokszerkezet, amely képtelen a válságból kitörni.[8]

A földosztás végrehajtása után meghatározó szerkezeti változások következtek be a mezőgazdaságban. A nagybirtokrendszer megszűnt, átalakult a paraszti birtokstruktúra, de ez a „földreform" nem az árutermelő parasztgazdaságok megerősödését eredményezte. 1945 előtt a 200 holdon felüli birtok az ország területének 43,1%-át foglalta el, 1945 után már csak 16,5%-át. Ekkor úgy tűnt, hogy a földosztás haszonélvezője az 5–10 holdas birtokos réteg.[9]

Nemcsak a birtokviszonyok rendeződtek át, a helyi társadalmat érintő változások is történtek, amelyeknek fő vonalai a történeti kutatásokból ismertek. Arról azonban, hogy mit jelentett egy-egy helyi közösség számára a földosztás, kik voltak ennek a történetnek a valós szereplői, „elszenvedői", illetve mozgatórugói és végrehajtói, a helytörténeti vonatkozású levéltári források vallanak beszédesen. A korszakra vonatkozó paraszti visszaemlékezéseket, élettörténeteket az idő előrehaladtával egyre nehezebb gyűjteni, különösen a földosztásra vonatkozó, első kézből származó tapasztalattörténetek felkutatása bizonyult nehéznek. A témával kapcsolatban a Pallavicini-uradalom pusztaszeri majorjában élő cselédek leszármazottjait sikerült ugyan megszólaltatni, de az elbeszélésekben ez a téma kevésbé kapott hangsúlyos szerepet.

Hogyan élte meg, és hogyan élte túl a vidék népe a háború okozta veszteséget? Milyen magatartásformákat tanúsított, amikor élete, családja és vagyona biztonságát a megszálló szovjet csapatok közvetlenül veszélyeztették? Hogyan reagált az állam által bevezetett kötött gazdálkodásra, amely a paraszti gazdaság jövedelmének egyre szélesebb körű elvonására törekedett? A földosztás a módos paraszti rétegnek birtokvesztést, a szegényparasztoknak birtokszerzést jelentett, mindez helyi szinten konfliktusokat eredményezett, hozzájárulva a helyi paraszti társadalom egységének megbontásához, alapot teremtve a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód felszámolásának megkezdéséhez.

Kiindulópontként a homokhátsági falvak paraszti társadalmáról igyekszünk képet adni, elsősorban a paraszti gazdaság és üzemszervezet felől közelítve. Ez a megközelítés

[7] L. Balogh 2015, 27. A Magyarország szovjetizálásával kapcsolatos történészi megközelítések összegzését lásd uo.

[8] Tanka 1999, 149–151. A Rákosi vezette MKP a földreformmal előkészítette a magyar mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, a kisparaszti magántulajdon szétzúzását, a kolhozmodell uralomra jutását. Lásd uo.

[9] Nagy J. 2009, 15–21.

nemcsak a paraszti társadalom rétegzettségét, hanem a különböző méretű, típusú gazdaságok egymáshoz való viszonyát, a helyi gazdaságban betöltött szerepét is megvilágítja. A földosztás különböző mértékben minden településen átrendezte a különböző típusú paraszti üzemek arányát, de legalábbis a birtokok méretét, ami hatással volt a munkaerő-szükséglet szervezésére és a piaci magatartásra. Eközben az állam egyre nagyobb mértékben tartott igényt a parasztgazdaságok jövedelmére, a helyi közellátási nehézségeken pedig sokszor a község gazdatársadalmának kellett úrrá lennie.[10]

Hogy jobban érthetővé váljon az 1945. évi radikális változás, utalnunk kell a földtulajdon társadalomstrukturáló szerepére. A magyar mezőgazdaság üzemszervezetére 1945 előtt a nagybirtok túlsúlya, az életképtelen törpebirtokok tömege és az önellátásra, illetve árutermelésre képes, a földművesek kezén lévő birtokok viszonylag csekély aránya volt jellemző. A parasztság a 19–20. század fordulójától 1945-ig két nagy csoportra oszlott aszerint, hogy rendelkezett-e a földműveléshez szükséges földdel, vagy sem. Voltak tehát földtulajdonosok és földnélküliek. A földbirtok határozta meg az egyén társadalomban elfoglalt helyét. A földbirtok materiális értékét mennyisége, minősége, művelési ágak szerinti megoszlása, földrajzi fekvése, szimbolikus értékét pedig eredete, tulajdonlása és védelme jelentette. A paraszti társadalom valamennyi rétegének legfőbb szándéka volt parasztnak maradni vagy paraszttá válni, de legalábbis parasztnak látszani. Ezen aspirációk valóra váltásának a földterület gyarapítása vagy szerzése volt a legkézenfekvőbb megoldása.[11] Földtulajdont szerezni örökléssel, házassággal vagy vásárlással lehetett, ennek lehetőségei azonban a két világháború között korlátozottak voltak, a kisparasztok gyakran haszonbérbe vett földekkel növelték a birtokállományt.[12] Az egészséges paraszti közösségben a cél mindig az élet biztonságára, a létszükségletek minél teljesebb kielégítésére irányult. A tulajdonos parasztságra jellemző értékek a kezdeményezés, a saját földjén való termelés megszervezése, tapasztalatainak gyümölcsöztetése, a földhöz való ragaszkodás kitöltötték és megszervezték az egész életét, mozgósították minden képességét. A cél: a saját ház, saját föld olyan mozgósító erő volt, amely hatalmas erkölcsi tartalékokat szabadított föl.[13] „Mezsgyét hagytak, hogy lássák, ez az én tulajdonom, ez mög a te tulajdonod. Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld" – idézte egy csólyospálosi adatközlő a puszták 19. század végi benépesítése kapcsán.[14]

A cselédéletforma más értékrend szerint szerveződött, a viszonylagos létbiztonság adta a vonzerejét. Cselédnek lenni biztos megélhetést, állandó munkaalkalmat jelentett, és megrögződést valamilyen munkafajtában, egyben az ismert közegben, a családban, a falujukban maradás biztonságát. A földszerzés mint cél a cselédek értékrendjében is szerepelt, elsősorban takarékoskodással legalább annyi földre igyekeztek szert tenni, amennyi öregkorukra a megélhetésüket biztosítja. A földosztás, a tulajdonossá válás egy csapásra önálló gazdálkodóvá tette az addig irányítottan termelő cselédeket. Azonban nemcsak a gazdálkodás anyagi feltételeit tekintve indultak hátrányos helyzetből, meg kellett szerezniük az önálló gazdálkodáshoz szükséges tudást is. Például a munka másként szabályozódott a birtokos paraszt és másként a cselédek értékrendjében, a cselédek nem ismerték a többletmunka fogalmát, és hozzáállásukat egyfajta teljesítmény-visszatartás is jellemezte.[15]

A paraszti életformától a földbirtok elválaszthatatlan, azonban a földtulajdon, a -birtoklás és a -használat 1945 előtt elkülönült, hogy milyen formában, az a paraszti üzemszervezet és gazdálkodási stratégiák felől közelítve is körvonalazódik.

Gazdaság és társadalom, paraszti birtok és üzemszervezet a homokhátság délkeleti részén

A vizsgált települések (Kiskunmajsa, Kistelek, Csólyospálos, Balástya, Üllés, Forráskút, Ópusztaszer) a Duna–Tisza közi Homokhátság délkeleti részén helyezkednek el. Tanyás térség, melynek települései azonos természeti adottságokkal rendelkeznek, összeköti őket a homoki gazdálkodás. A második világháború egy, a körülményekhez viszonyítva fejlett, és egyre erősödő mezőgazdaságot talált a sivár homokon. A nehezen megszerzett vagyonok napok alatt váltak semmivé a hadak pusztítása után. A gazdaságok zöme 5–15 hold közötti kisparaszti birtok volt, melyek az önellátás mellett igyekeztek minél több árut a piacra vinni. A biztos megélhetést ezen felül sok család számára még az állattenyésztés adta, a szántók nagy részét gabonával, takarmánynövényekkel vetették be. Az önellátás mellett a legfontosabb a jószágok takarmányának megtermelése volt.[16] Míg a 19. század végén a kisteleki tanyák gazdálkodását a külterjes marha-, disznó- és juhtartás jellemezte, addig a 20. század első felére jelentős változás kezdődött. Az 1920-as években a szőlő- és gyümölcstermesztés, néhol a káposztatermelés, az állattenyésztés ágai közül pedig a tanyai baromfi- és disznónevelés árutermelő ágazattá vált. A kistelekiek kezdtek belterjesebben gazdálkodni, s felzárkózni a szegedi tanyákhoz.[17] Kisteleken és Kiskunmajsán 1938-ban a vetésterület több mint 60%-át gabonatermesztéssel hasznosították. A vidék fő kenyérgabonája a gyenge talajadottságok miatt a rozs volt. A kisteleki szántóföldek hol-

[10] A beszolgáltatási rendszer történetéről lásd Erdmann 1992.

[11] Molnár 2000, 508–516.

[12] Vö. Balogh 2002, 187–202.

[13] Nagy O. 1989, 264. Vö. Kocsis 2006, 81–82. Martoson a 20. század derekán a föld megtartása volt a legfőbb cél, sorsfordító helyzetben ez határozta meg a döntéseket. A parasztbirtok szempontjai fölülmúltak minden más, a paraszti életviteltől távol álló kategóriát, mint a haza, az állampolgári öntudat, a nemzethez tartozás. A földbirtok nem csupán a „természetes rend" fenntartásának kérdéseként jelent meg a martosi tudatban, és nemcsak a túléléssel volt egyenlő, hanem a helyi közösségben elfoglalt helyet, szerepet, társadalmi rangot és presztízst is megjelenítette. Lásd Kocsis 2006, 81–82.

[14] Szűcs 1995, 298.

[15] Tausz 1981, 11–34, 53–59.

[16] Fodor 2008, 43–46.

[17] Juhász 1976, 346–347. Szeged-Felsőtanyán a káposztatermelés hasonló jelentőségű, mint Alsótanyán a fűszerpaprika. Kistelekhez képest a szomszédos Szeged-Felsőtanya (Balástya) és a közeli Dorozsma tanyái az 1940-es évekig előrébb tartottak a belterjes növénytermesztésben. A szőlő-, gyümölcs-, káposzta-, dinnyetermesztés a szegedi tanyák felől terjedt. Az új iránt fogékonyak a kisebb, 20-30-40 holdas tanyás gazdák. Juhász 1991, 506–507.

dankénti értéke 4–10 aranykorona között változott.[18] Ehhez hasonlóan a majsai földek átlagosan 5–6 aranykoronásak voltak. Takarmánynövényeket a vetésterület 25%-án termeltek, ennek nagy része kukorica volt. Burgonyát a terület 10–12%-án termeltek. A zöldségfélék közül a fejeskáposzta- és a dinnyetermesztés játszott szerepet.[19]

A vizsgált homokhátsági községek népességének zöme mezőgazdaságból élt, alapjaiban véve paraszti társadalmat alkotott. A nagyközségekben (Kiskunmajsa, Kistelek) a szűk, 8-10% körüli iparos réteg számottevő része is rendelkezett valamekkora földdel, ilyen értelemben a falusi kisiparosok is a parasztttársadalomhoz sorolhatók. A falusi társadalom igen szűk rétegét alkották a kereskedők, tisztviselők, a nem mezőgazdaságból élő munkások.

A parasztság nagy része nem rendelkezett életképesnek tekinthető, önmagában megélhetést nyújtó földbirtokkal, így jelentős részük kiegészítő jövedelemszerzésre szorult. Részben ezáltal a parasztság különböző rétegeit szolgáltatások és viszontszolgáltatások rendszere fűzte egymáshoz (a munkacsere formái, részesművelés stb.). Számottevő a mezőgazdasági munkások és cselédek száma, nekik a mai Ópusztaszer (Sövényháza) területét is magába foglaló Pallavicini-uradalom, az üllési Wolf Miksa- és Bohn József-féle gazdaság és egyéb módos paraszti birtokok nyújtottak megélhetést, munkalehetőséget.

Ha a települések paraszti társadalmáról árnyaltabb képet akarunk kapni, nem elegendő a birtokkategóriák szerinti rétegződést említeni, érdemes a parasztgazdaságok jellege, illetve típusai felől közelíteni, mint ahogy erre a néprajztudomány rámutatott.[20] A birtoknagyság szinte másodlagos a földhasznosítás intenzitásának foka, a gazdaság felszereltsége, a családi és külső munkaerő felhasználásának aránya, a piaci magatartás (önellátás-árutermelés) szempontjai mellett.[21]

[18] Juhász 1991, 500. A 4 aranykoronás futóhomokon csak 5-6 mázsa rozs termett, a 8 aranykoronás szántó már jónak számított. (Tiszántúli feketeföldek értéke 20–24 aranykorona holdanként.)

[19] KSH 1976, 142–144, 348–350.

[20] Paládi-Kovács 2001, 200–207. A homoki gazdaságok típusainak meghatározásához a Sárkány Mihály által Varsányban (Nógrád megye) megfigyelt, majd Balogh Balázs által Tápon (Győr megye) használt gazdaságtípusokat vettük alapul. Bár a tipológia a második világháború előtti paraszti üzemekre vonatkozik, alkalmazzuk az 1945 utáni állapotokra is. A homoki gazdaságok típusairól bővebben lásd Nagy N. 2013, 31–46.

[21] Vö. Für 1983, 123. Az 1930-as években a tanyarendszerű szőlőtermelésben élen járó Izsákon 5-6 hold elegendő volt egy család megélhetéséhez. A szegényebb apostagiak szerint 2 hold szőlő szükséges egy parasztcsalád fenntartásához, ha ahhoz még néhány hold szántó is járul. Ezzel szemben a nem szőlős településeken a családi birtok optimális határait 10-20 holdban jelölték meg. Lásd uo.

A homoki gazdaságok típusai

A módos paraszti gazdaságok (50 kh felett)[22]

Saját tulajdonú mezőgazdasági üzem, amelyben rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatnak. Patrónus-kliens kapcsolatok keretében végzik a munkát a szegényparasztok részére, visszasegítésért cserébe.[23] Gazdálkodási magatartásuk súlyponttal árutermelő; széles körű, de mértéktartó fogyasztás jellemzi őket. A homokon voltak olyan gazdaságok, amelyekben a föld a jószágtartást szolgálta, és voltak olyan újító szelleműek, amelyekben a hagyományos szemtermelés és takarmánytermesztés mellett az árutermelési célú zöldségtermesztés (fűszerpaprika, káposzta, burgonya) is szerepet kapott. A gazdaság munkaerő-szükségletének biztosításában már lényeges különbségek voltak, ez összefüggött a családszerkezettel, pontosabban a családtagok számával. Egy 60 holdas, négytagú családnak idegen munkaerőt (két-három bérest, éves cselédet) kellett állandó jelleggel foglalkoztatnia. Napszámosokat alkalmi munkára fogadtak. Az aratást, cséplést részesekkel végezték. A gazdagparaszti birtok működésében a fizetett idegen munkaerő mellett fontos szerepük volt azoknak a kapcsolatoknak, amelyek a módos gazdaságokat a kisebb méretű és hiányosabb felszereltségű paraszti gazdaságokhoz fűzték. Ilyen volt a ledolgozás és a kölcsönmunka, amelynek keretében valamelyik gazdasági eszköz (vetőgép, henger) kölcsönadását az eszközhiányos gazdaság kézi vagy gyalogmunkával viszonozta.

Ezeknek az 50 kataszteri hold feletti birtokoknak az aránya még 1949-ben is 1-2% körül volt. A legtöbb, szám szerint tizenöt, Csólyospáloson, a legkevesebb, kettő, Üllésen.

A módos paraszti gazdaságok alsó rétege, a középparaszti gazdaságok felső rétege (25–50 kh)[24]

A kategória megjelölése némi magyarázatra szorul. A szegedi birtokkategóriák alapján a 20–50 kataszteri hold közötti birtokok számítottak középparasztinak, ami egybecseng a csólyospálosi idősek által megjelölt, 1910-es, 1920-as évekre vonatkoztatott kategóriákkal. A birtokaprózódás következtében, illetve a gazdálkodás belterjesebbé válásával ezek a birtokhatárok módosulhattak. Más kérdés, hogy a politika 1948-ban 25 kataszteri holdnál húzta meg az idegen munkaerőt foglalkoztató tőkés paraszti gazdaság és a családi gazda-

[22] „A típusú" gazdaság 25 kat. hold felett. Tápon ezek módos paraszti gazdaságnak számítanak. Balogh 2002, 234–235; Sárkány 1978, 78–80.

[23] A patrónus-kliens kapcsolat fogalmát a különböző társadalmi-gazdasági pozíciókon alapuló aszimmetrikus kapcsolatra használja a tudomány. A szolgálatok, szívességek kölcsönösségét előre kidolgozott alkuk rendszere szabályozza. A patrónus-kliens viszony sokszor a fogatot tartó gazdák és gyalogemberek tartós egymásrautaltságára épült. Az elszámolás a kézi és igásmunka közt így hosszú távú volt, a segítség baráti szívesség színében tűnt fel. Bővebben lásd Fél–Hofer 2001, 237–255; Molnár 2000, 506–507.

[24] „A típusú" gazdaság. Lásd Balogh 2002, 234–235; Sárkány 1978, 78–80.

ság közötti határt. Holott egy 34 holdas homoki gazdaság működhetett családi gazdaságként, idegen munkaerő alkalmazása nélkül, nem kimondottan árutermelő célzattal.[25]

Egy 30-40 holdas birtok művelését egy hattagú család biztosítani tudta. Ez a családszerkezet a birtok munkaerő-szükséglete szempontjából optimális volt, így rendszeresen idegen munkaerőt nem alkalmaztak. A birtokhoz szükséges munkaerő biztosításához a ledolgozás formájában jelentkező, szántóföldi kézi munka is hozzájárult, amit az igaerő-hiányos szegényparaszti gazdaságok nyújtottak az igásmunkáért. Ha a munkaképes családtagok száma kevesebb volt, rendszeresen külső munkaerőt foglalkoztattak.

A 25–50 kataszteri hold közötti gazdaságokból arányaiban legtöbb (az összes gazdaság 10%-a) 1949-ben Csólyospáloson volt, összesen 68, Balástyán 97 (az összes gazdaság 6%-a). A kuláklistázás hatására ekkor már sokan megszabadultak a földjüktől.

A kisparaszti gazdaságok felső rétege, a középparaszti gazdaságok alsó rétege (15–25 kh)[26]

Saját tulajdonú mezőgazdasági üzem, amelyben gyakran vettek igénybe idegen munkaerőt. A más gazdaságokkal kialakított munkacsere-kapcsolatokban a patrónus szerepét töltötték be. Gazdálkodási magatartásuk szempontjából súlyponttal önellátónak, kismértékben árutermelőnek tekinthetők. A történészek a 20 kataszteri hold alatti gazdaságokra a kisparaszti birtok fogalmát használják, és Szűts Mihály is itt jelölte meg a szegedi kisbirtok határát 1914-ben. Gyimesi Sándor szerint az 1920–1930-as években a kisgazdaságok birtokméretének átlaga növekedett, és kialakult az a 15–22 holdas átlagméret, amely a paraszti üzemvitel mellett a legrentábilisabbnak bizonyult.[27] Egy 18 holdas gazdaság munkaerő-szükségletét kölcsönmunkával és „összeállással" biztosították, melyben a másik fél hasonló adottságokkal rendelkező gazdálkodó volt. A gazdaság elsősorban az önellátást szolgálta. Tejtermékekkel azonban piacoztak is, illetve a növendék jószágot értékesítették. A bortermelés értékesítési céllal zajlott, hasonlóan más, 20 hold körüli szőlővel rendelkező gazdaságokhoz.

1949-ben a 15–25 kataszteri hold kategóriába Csólyospáloson a gazdaságok 14%-a, Balástyán 12%-a, Üllésen 10%-a tartozott, arányuk Kiskunmajsán 8% körüli, Kisteleken csupán 5%.

[25] Juhász 1991, 490–491.

[26] „B típusú" gazdaság: 15–25 kataszteri hold között. Tápi besorolás szerint a középparaszti kategória felső rétege. Balogh 2002, 235; Sárkány 1978, 80. Vö. Juhász 1991, 504. Kisteleken 16–20 holdas gazdaságok is alkalmaztak idegen munkaerőt (állandó és időszaki jelleggel), a család létszámától függően.

[27] Ilyen értelemben a Rákosi-féle politika többek között a 25 holdas „kulákhatárral" az életképes kisparaszti birtok ellen intézett támadást, és emellett átalakította a birtokkategóriák jelölésére használt fogalmakat is: középparasztinak a 25 hold alattiakat, kisparasztinak a 8-10 hold körülieket tekintette. Eredetileg a „kulákhatár" 15 kataszteri hold 150 aranykorona lett volna, így a Gyimesi Sándor által megjelölt 15–22 holdas kisbirtokosok zöme kuláklistára került volna. Gyimesi 1968, 159.

A kisparaszti gazdaságok (5–15 kh)[28]

Ez a birtokkategória két rétegre bontható. A *családi munkaerő felhasználásán alapuló mezőgazdasági üzemre,* ahol nem vesznek igénybe idegen munkaerőt, és maguk sem szorulnak külső munkavállalásra, és a *kis teljesítményű mezőgazdasági üzemre,* ahol a családtagok egy része már alkalmi munkavállalásra kényszerül.[29] A homokon legalább 10 hold kellett az önálló megélhetéshez, valahol itt húzódik a két üzemtípus határa. E fölött családi munkaerő felhasználásán alapuló mezőgazdasági üzemről beszélhetünk. A visszasegítés különböző módozataival pótolták a munkaerőhiányukat. Egyaránt lehettek patrónusok és kliensek. Gazdálkodási magatartásuk piacérintett, súlyponttal önellátó. A 10 hold alatti birtokok többnyire saját tulajdonú, kis teljesítményű mezőgazdasági üzemen alapuló családi gazdaságok voltak, amelyben egy vagy több családtag alkalmi munkavállalásra kényszerült. Eszköz- és igaerőhiány miatt külső munkaerőt a visszasegítés keretein belül alkalmaztak. Továbbá „összeálltak" hasonló méretű gazdaságokkal. Nagyobb gazdák kliensei voltak, és gazdálkodási magatartásuk piacérintett, hiányos önellátónak tekinthető.

8-10 hold föld egy nyolctagú családnak szűkös megélhetést kínált, így a külső forrásból származó bevétel elengedhetetlen szerepet játszott a jövedelem előteremtésében: napszámba és részesmunkába jártak, de volt, aki elszegődött cselédnek. A család kenyérgabona-szükségletét részes aratással egészítették ki, a ledolgozás a család életvitelének kikerülhetetlen eleme volt. A belső háztartást a visszafogott fogyasztás jellemezte. Fuvarozással a szomszédos közepes gazdák segítettek, de azt vissza kellett segíteni, egyéb igaerővel végzett munkát pedig „le kellett dolgozni". A patrónus-kliens viszonyban például egy 8 holdas gazdálkodónak az alárendelt kliens szerepkör jutott, a patrónus szerepet a 20 hold körüli birtokkal rendelkező szomszédok játszották. Tudatos piaci magatartás, az önellátás helyett az értékesítés elsőbbsége érvényesült. Az 5–15 kataszteri holdas kategóriába tartozott Üllésen a gazdaságok 48%-a, Balástyán 45%-a, Csólyospáloson 43%-a, Majsán 34%-a, Kisteleken 26%-a. A földosztás minden településen hozzájárult ennek a birtokkategóriának a számbeli növekedéséhez. Ez leginkább a két nagyközség, Kiskunmajsa és Kistelek esetében követhető nyomon, ahol a törpebirtokosok és nincstelenek száma eleve magasabb volt, mint a fiatalabb tanyás községek esetében.

[28] „C típusú" gazdaság: 7–15 kataszteri hold közöttiek. Tápon a középparaszti kategória közép-, alsó-, valamint a kisparaszti kategória felső rétege. A középparaszti „proper peasants" ideálképhez igyekeztek hasonulni. „D típusú" gazdaság: 4–7 kataszteri hold között. Balogh 2002, 235–236; Sárkány 1978, 80–85.

[29] Sárkány 1978, 68.

Törpegazdaságok (5 kh alatt)[30]

A rendszeresen külső munkát vállalók gazdasága. Eszköz- és igaerőhiányos gazdaságok. Gazdálkodási magatartásukat piacérintettség és erősen hiányos önellátás jellemzi. 1949-ben Kisteleken és Kiskunmajsán volt a legtöbb 5 kataszteri holdnál kisebb földdel rendelkező törpebirtokos vagy szegényparaszt, itt az arányuk 52–65%. A legkevesebb – 30–36% – Csólyospáloson és Balástyán volt ezekből a gazdaságokból. Többeknek a földosztáskor szerzett 4 holdas birtok kínált szűkös megélhetést. Például egy kétgyermekes fiatalasszony tudatosan törekedett arra, hogy a kicsiny földből a lehető legtöbb hasznot hozza ki. A 4 hold fele szántó, fele gyep volt. A szántó felén gabonát termesztettek, a jobb minőségű talajon kertészkedtek, kapásnövényeket, zöldségeket termeltek. Mivel kevés volt a szántó, ezért részesművelésre vállalt kukoricát, burgonyát, répát a termés harmadáért. A baromfitartás egyre jelentősebb lett, a csirke, a hízott liba, a tojás a piacozásban meghatározó szerepet töltött be. A gazdasszony a kis gazdaság termékszerkezetét tudatosan úgy alakította, hogy mindig legyen olyan termény vagy termék, amelyet kis tételben piacra lehet vinni.[31]

Összességében a vizsgált településeken az 5–15 hold közötti kisbirtok aránya volt jelentős. Ugyanakkor elsősorban a tanyaközpontokból alakult fiatalabb községek esetében számottevő a 15, illetve a 25 hold feletti birtokosok aránya. Vidékünkön, a gyenge termőképességű homokon a 20 kataszteri hold körüli gazdaság még a kisparaszti birtok felső határa, a módos paraszti birtok alsó határa pedig 30 kataszteri hold felett kezdődött. Amint később szó lesz róla, a földosztás az 1–10 kataszteri hold közötti birtokok számát gyarapította, ugyanakkor a kisajátítások és az elkobzások következtében csökkent az 50 kataszteri hold feletti módos paraszti gazdaságok száma.

A nagybirtok szerepe a paraszti gazdálkodási stratégiában: a Pallavicini-uradalom

A környéken egyetlen nagybirtok volt, a Pallavicini-hitbizományhoz tartozó 66 ezer kataszteri holdat kitevő Mindszent–algyői földbirtok, amelynek részét képezte a sövényházi gazdaság. A paraszti gazdaságok több szálon kötődtek az uradalomhoz: a vállalkozó szellemű, jómódú parasztok földbérlőként, a kis- és szegényparasztok bérlőként és munkaerőként voltak jelen a nagybirtokon. Művelés szempontjából az uradalom földjeit 1848-tól kétféleképpen hasznosították: egyrészt kialakították az uradalom saját kezelésű birtokait, a majorokat, másrészt haszonbérbe adták. A bérlők között találunk gazdagparasztokat, akik az uradalomtól nagy, egybefüggő területeket béreltek, és rengeteg szegényparasztot, akik csak néhány holdat béreltek, ám mivel megélhetésüket ez nem

[30] „E típusú" gazdaság: rendszeresen külső munkát vállalók gazdasága. Eszköz- és igaerőhiányos gazdaságok. Gazdálkodási magatartás: piacérintett, erősen hiányos önellátó. 4 kataszteri hold alatti szegényparaszti gazdaságok. Balogh 2002, 237; Sárkány 1978, 85–87.

[31] Farkas Andrásné Menyhárt Erzsébet közlése alapján.

biztosította, napszámba is jártak a grófi birtokra, a még szegényebbek pedig egész évre beálltak cselédnek. Az uradalom munkaerő-szükségletét vizsgálva a különböző majorokban a két világháború közötti időszakban 350-400 állandó, éves cselédet foglalkoztattak. Bizonyos munkák elvégzésére hónapos cselédeket fogadtak, akik havi illetményüket gabonában és készpénzben kapták. Sok napszámost alkalmaztak, például erdőmunkákra, vadhajtásra, kapálásra. Messziről – Algyőről, Mezőkövesdről – jöttek a summások, akiket májustól októberig foglalkoztattak. Az aratómunkásokat bandában szerződtették.[32]

Egy adatközlő (B. L.), akinek az édesapja 1944-ben csősz volt az uradalomban, így emlékszik a cselédéletre: „Az uradalom területéből volt kiosztva föld a kisparasztoknak részesművelésre. Apám mérte ki nekik a földet, részelte a termést, meg adta oda nekik, ami járt, ez volt a dolga. Csősz volt a beosztása. [...]. A tehéntartás kötelező volt a cselédeknek. A teheneket egy közös istállóban tartották, az uradalom adta a takarmányt és a gondozót a jószág mellé, az asszonyoknak annyi dolga volt, hogy megfejjék őket. Volt itt 30-40 cseléd család, azoknak mindegyiknek volt 1-2 marhája, és volt a majorban vagy 5 nagy istálló. Voltak birkák, tehenek, mindenféle hízó jószág. Volt hozzá uradalmi cseléd gulyás, a disznókhoz volt cseléd kanász, Mezei Gergő bácsi. Mindegyik cselédnek lehetett annyi disznója, amennyit akart. [...] Voltak kupecek, lovas kocsival jöttek, vásárolták föl a malacokat, tejes borjút. A tejhaszon a cselédeké volt. Minden napra kaptunk tűzrevalónak gallykévét botfával, 365 kéve gallyat egy évben. [...] Az asszonyok egyáltalán nem dolgoztak, csak háztartást vezettek, gyereket neveltek. Annyi megélhetést kaptunk a grófi családtól, hogy rendesen megéltünk. Volt, aki a fiát is kitanította."[33] A cselédeknek járt a grófi birtokból 400 négyszögöl konyhakert is, amit többnyire az asszonyok műveltek. (R. J.-né)[34]

A környékbeli kis- és szegényparasztok is bandába szerveződve jártak dolgozni a majorba. „Az én apám is bandagazda volt, összeálltak 30-an, ennek a 30 személynek kellett mindnek lennie 2 jó lovának, borona, eke, ekekapa, villa, kézi kasza. Mikor milyen munka volt, olyat kellett csinálni. Innen, erről a részről szedte össze apám ezt a 30 főt, de ő is ugyanúgy dolgozott velük. Pusztaszeri major nagykapujában osztották ki a munkát nekik is, meg a napszámosoknak is. [...]. Természetben volt a fizetség, minden héten kaptak fejenként 2-2 kiló szalonnát, [...]. Emellett járt nekik készpénz és 1200 szögöl kommenciós föld, ki mivel akarta, azzal vetette be, nem törődtek vele. A grófi birtokból egy táblába vette ki a 30 ember, megegyeztek, és például kukoricával vetették be, együtt művelték, és úgy osztották el, mint a részesművelésnél a lógért, behordták a ter-

[32] Zombori 2000, 117, 154–155. Az 1930-as években a 40 ezer kataszteri hold területű sövényházi birtokból 15 ezer kataszteri holdat hasznosítottak haszonbérlet formájában. A bérbe adott területből 1585 kisbérlő kezén volt 4684 kataszteri hold, 100 kataszteri holdon felüli nagyobb bérlet formájában 27 bérlő kezén 9502 kataszteri hold. Csíkvári 1938, 70.

[33] Az uradalmi cselédek az egy-két holdból tengődőkhöz képest jobban éltek. A felnőtt cseléd évi járandósága megfelelt egy 8-10 holdas parasztgazdaság jövedelmének. Zombori 2000, 140.

[34] Az adatközlő, Réger Józsefné Búza Anna szülei a hanth† házi és a pusztaszeri majorban voltak cselédek, majd a földosztáskor Pitricsom nevű határrészen kaptak 5 kataszteri hold földet.

mést, és kasonként mérték szét, hogy első, második, harmadik, a javából is a rosszabbjából is egyformán.[35] Emellett mindenkinek meg volt a saját birtoka, amin azt termelt, amit akart, kukoricát, gabonát. (B. I.)

A falvak és parasztgazdaságok háborús terhei: beszolgáltatás, közellátás, rekvirálás és a paraszti ellenállás

A front átvonulása és a hadsereg részére nyújtott beszolgáltatások

Magyarország 1944 őszén fokozatosan hadműveleti területté vált, és ezzel együtt a nemzetközi jog értelmében is megszállt ország lett.[36] 1944 októberében településeinken is megjelentek a Vörös Hadsereg alakulatai. Bár a propaganda a „felszabadító" szerepében tüntette fel őket, rémtetteikkel vésték be emléküket a falvak íratlan történelmébe. A szovjetek bevonulásáról sokan fájdalmas emlékeket őriznek, családokat érintő tragédiákat, melyekről még ma sem beszélnek szívesen.[37] A beszolgáltatás témaköréhez tartozó élménytörténetek felidézésére a rekvirálások, a „zabrálás" vonatkozásában az adatközlők nyitottabbnak bizonyultak. Hogyan érintette településeinket a front átvonulása, hogyan próbálta újrakezdeni életét a parasztember a háború végén, és milyen megpróbáltatásokkal kellett szembenéznie a hétköznapokban?

A Vörös Hadsereg 1944. október 6-án indult meg a román–magyar határon, és már október 11-én elfoglalta Szegedet, felmorzsolva, illetve visszaszorítva a német és a magyar katonai erőket. Csongrád megye és Bács-Kiskun megye déli része pár hét alatt a szovjet csapatok birtokába került. 1944. október 14–15-én több tüzérségi és aknatalálat érte Kisteleket. A harcoknak jelentős számú polgári áldozata is volt, összesen tizenöt fő, többségüket lelőtték, a tanyavilágban egy négygyermekes családot kegyetlenül kiirtottak.[38] Kiskunmajsára a szovjetek Kömpöc felől érkeztek 1944. október 22-én, az előrenyomulást fosztogatás és erőszak követte, melynek a polgári lakosság köréből sokan áldozatul estek. Nemcsak a civil lakossággal bántak kíméletlenül, hanem a hivatalos személyekkel is. 1944. október 17-én a Kömpöcön áthaladó szovjet katonák agyonlőtték a polgárőrparancsnokot, erre a sorsra juttatták a majsai polgárőrség három tagját is.[39] A szovjeteknek esett áldozatul több árpádközponti (Üllés) gazdálkodó is 1944. október 24–25-én, ahova a Vörös Hadsereg őrparancsnokságot telepített.[40]

[35] Lóger: a termés összehordására kijelölt hely, rakodóhely. Az adatközlő a részesművelésből járó terményrészt érti rajta.
[36] L. Balogh 2015, 33.
[37] Csík–Kozma 2012. Az *Együtt megélt történelem* című kiadványban visszaemlékezéseket közölnek Kiskunmajsa szovjet megszállásáról.
[38] Kanyó 1991, 353–357.
[39] Szabó 1993, 81.
[40] Farkas 2004, 238–239.

A frontvonal előrenyomulása nem mentesítette a vidéket a hadsereg ellátását szolgáló *beadásoktól*, mely a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerhez[41] képest erőn felüli, külön terhet jelentett a parasztgazdaságoknak. A hadsereg ellátása kezdetben közvetlen igénybevétel alapján történt, a „felszabadított" területeken a raktárakban, malmokban, gazdaságokban tárolt összes élelmiszert lefoglalták. Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény nem kötelezte a magyar kormányt az itt állomásozó szovjet csapatok ellátására, ez a teher mégis Magyarországra hárult, mivel a szovjet fél úgy értelmezte az egyezmény SZEB ellátására vonatkozó előírását, hogy az az egész szovjet katonaság ellátására értendő.[42] Csólyospáloson a szovjet hadsereg részére beszolgáltatandó termények árkülönbözetét a földtulajdonosokra vetették ki, végrehajtás kilátásba helyezésével. Az újabb követelések mindennaposak voltak.[43] A szovjet parancsnokok a beadás kikényszerítése érdekében folyamatosan fenyegettek, aminek következtében az elöljáróság a következő felhívással fordult a lakossághoz: „Mivel a Vörös Hadsereg megbízottjai a bírót és a vezetőjegyzőt azzal fenyegették meg, hogy a beszolgáltatás nem teljesítése esetén el lesznek hurcolva, figyelmeztetünk mindenkit, hogy kénytelenek vagyunk a beszolgáltatási rendelkezéseknek teljes egészében eleget tenni, és azok ellen, akik nem teljesítik beszolgáltatási kötelezettségüket, minden kímélet nélkül fogunk eljárni".[44] Nem meglepő, hogy ellenállás esetén a termények és a jószágállomány elkobzását helyezték kilátásba.

Csólyospáloson a szovjet hadsereg részére 1945-ben egy tehén után 25 dkg vajat, 30 holdon felüli birtok és 50 darabos baromfiállomány után 1 kg baromfit és 10 db tojást kellett beadni, emellett gabonát, takarmányt, és holdanként 8 kg tarhonyát.[45]

A szovjet katonai alakulatok jelenléte rendkívüli anyagi terhet rótt a községekre, így Kiskunmajsára is, ahol 1945 májusában az ott állomásozó harminc-negyven fős szovjet katonai parancsnokság ellátása havonta 50 000 pengőbe került, nem beszélve arról, hogy négy ízben egy-egy hónapon keresztül ötezer főből álló szovjet csapatok állomásoztak a községben. Ennek finanszírozását a község úgy igyekezett előteremteni, hogy 10%-os adót vetett ki a kiszállított élelmiszerekre, aprójószágokra és szeszesitalra, miközben a lakosság érdekeit védő cserеüzleteket nem korlátozta.[46] A Csongrád vármegyében tartózkodó szovjet csapatok ellátásának terhei Kisteleket is érintették. Ebből a célból elrendelték, hogy kilenc-tíz gazda köteles kéthavonként egy-egy szarvasmarhát beszolgáltatni. 1946. július–

[41] Az 1942-ben bevezetett (Jurcsek-féle) beszolgáltatási rendszer lényege, hogy a szántóterület kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki, mértéke 1943-tól aranykoronánként 50 kg kenyérgabonának felelt meg. Ez hátrányosan érintette azokat a parasztokat, akiknek a földje magasabb aranykorona-jövedelemmel volt felbecsülve, mint a nagybirtokosoké. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztása miatt 1943-ban Csongrád vármegyében 4000 kisgazda ellen indult eljárás. Berend–Szuhay 1978, 268–270, 343–344.
[42] L. Balogh 2015, 56.
[43] Fodor 1995, 108.
[44] MNL BKML XXII. 317. 1946. január. 16.
[45] MNL BKML XXII. 317. 1945. december 10.
[46] MNL BKML XXII. 349. 1945. május. 19. Majsán a Klúcsics házban voltak beszállásolva a szovjet tisztek, Vorosilov is itt lakott pár napig. A környéken lakóknak ez biztosította a „védelmet" a szovjet alakulatok által általában elkövetett erőszakkal és garázdaságokkal szemben. Csík–Kozma 2012, 32–33.

augusztusban 7 tonna 125 kg volt a község terhe. Az állatokat Kiskundorozsmára kellett szállítani, szálastakarmánnyal együtt. Például 1946 októberében 21 darab 110 kg-on felüli sertést kellett beszolgáltatni a kistelekieknek a szovjet csapatok részére.[47] A szovjet csapatok „ellátásának" kárát a vidék gazdatársadalma viselte, a rendszeres követelések és fenyegetések miatt onnan vittek el jószágot, terményt, ahol volt.[48] A kárt szenvedett gazdák így jogosan léptek föl kártérítési igénnyel, amelyet a községek a terhek arányosításával igyekeztek kielégíteni, több-kevesebb sikerrel. Így merült föl 1946-ban Kiskunmajsán a kártalanítási alap létesítésének a gondolata.[49]

Amellett, hogy a szovjet csapatok ellátását a községi elöljáróság bevonásával intézett beszolgáltatásokkal biztosították, a megszállók zabráltak, vagyis portyáztak a környékbeli tanyákon. A Vörös Hadsereg számára az elfoglalt tér minden eleme hadizsákmány volt, és ennek jogi határai a legkevésbé sem számítottak. Erőszakkal és fenyegetéssel, önkényesen, ellenszolgáltatás nélkül szedték össze és hajtották el az élő jószágot – marhát, hízót, baromfit. A zsákmány egy részét helyben leölték, és megfőzették a háziakkal. De nemcsak azt vették el, amire szükségük volt, egyes gazdaságokat teljesen kifosztottak. A lovakat mindenhonnan elvitték, jobb esetben lecserélték „saját" lesántult lovaikra. A lakosságnak nem az első vonalban érkező katonai alakulatoktól kellett elsősorban tartania – ahol a tisztek fegyelmet tartottak –, hanem az utánuk jövő „hordáktól", az adatközlők által „partizánnak", „szökevényeknek" nevezett csavargó fegyveresektől. Szerencsésebb esetben „csak" a lovakat vitték el, illetve élelmet vagy élelemként szolgáló jószágot, terményt.[50] Csólyospáloson Kapás Lajosékat gyakorlatilag teljesen kifosztották a szovjetek, amikor a következő felszereléseket vitték el: 3 ló felszerszámozva, 4 tehén, 1 féderes kocsi, 1 szekér, 2 disznó, 6 birka, 13 liba, 22 tyúk, 60 kg zab, 110 literes hordó borral, 2 üveg savanyított uborka, 3 kg szalonna, 60 tojás, 165 kg krumpli, 250 kg rozs, 238 kg zab, 170 kg kukorica, 25 kg bab, 120 kg árpa. A tanyán mindössze egy ló és egy sánta csikó maradt.[51] „Zabráltak. Két lovunk volt, az egyiket be kellett adni a németeknek. A másik ló megvolt, ezt meg az oroszok vitték el. Mind a négy üszőt elhajtották az oroszok egyszerre. Amikor a lovat elvitték, a kutyára rálőtt az egyik orosz. Aztán odajött a többi, hogy adjuk elő a germánokat, mert itt lőttek, itt germán van. Nem tudtuk nekik megmagyarázni, hogy a másik orosz lőtt. Verték az embereket. Nem volt itt már érdemes élni se. Fölmentek a padlásra, mindent összekerestek, hogy hova dugtuk el azt a germánt, aki itt lőtt." (T. I.-né)

A parasztember ősi rejtési ösztönét a háborús körülmények gyorsan életre keltették, főként, ha időben értesültek a veszély közeledtéről. Az értékeiket elrejtették, fakádakat ástak a földbe, ezekbe tették a subát, rézmozsarat, értékesebb lábbeliket, fényképeket, ira-

[47] Kanyó 1991, 397.

[48] A majsai Patyi Jenő inkább vásárolt egy tehenet a vásárban az ukrán hadsereg számára, mintsem a sajátját szolgáltassa be, a beadott jószág valós ellenértékét sosem kapta meg. Csík–Kozma 2012, 40.

[49] MNL BKML XXII. 349. 1948. május 8., 1948. július 17. Vö. Nagy J. 2009, 20–21.

[50] A szovjet hadsereg 1944 őszén az Üllés község raktárakban lévő mintegy 100 vagon gabonát azonnal lefoglalta és elszállította. Farkas 2004, 238–239.

[51] Kapás 2010, 9.

tokat. „A partizánok rosszabbak voltak az oroszoknál, mert az orosz csak annyit vitt el, amennyire szüksége volt, de emezek sokkal szemetebbek voltak."[52] Csólyospáloson az út menti kovácsműhely tulajdonosa, Bárkányi Lajos, óvatosságból a disznót is rejtekhelyen hizlalta a szénáskertben, különben a náluk letáborozó alakulatok martaléka lett volna. Az egyén sokszor lélekjelenlétének köszönhette, hogy sikerült valamit megmentenie a zabrálók elől, mint például az a tizenhárom éves gazdafiú, aki felismerte a hirtelen jövő veszélyt: „Vége volt a háborúnak, és megálltak az úton, a mi tanyánkon kívül, szétnéztem: – »Mi az úristen, honnan keveredtek ezek ide?« Egyszer látom ám, hogy hajt két nagy murával a ruszki. No, mondom: – »B... meg az öreganyádat!« Még az volt a szerencse, hogy nem volt lovunk akkor, csak olyan éves csikók. A lószerszámok ott lógtak az istálló falán. Amikor láttam, hogy jönnek a ruszkik befelé, arra messzebb, vállamra kaptam a lószerszámot, kidobtam a rozsba, akkor még nem volt learatva. Ahogy odaértek a ruszkik, bementek az istállóba, ha ki nem viszem a hámokat, elviszik. Benéztek az istállóba, no, mondom, a lószerszámot megmenekítettem. Ha meglátták volna, biztos elvitték volna, mert az nem volt nekik, a lovaik gurtnikkal voltak összekötözve." (V. Ö.)

A közellátás és a beszolgáltatás

Ahhoz, hogy a lakosság ellátását a szűkre szabott fejadagokkal biztosítani tudják, előbb gondoskodni kellett a megtermelt élelem összegyűjtéséről. Ennek értelmében Rónai Sándor közellátási miniszter a termelők részére kötelező termény-, illetve termékbeszolgáltatást írt elő. A miniszter arra hivatkozott, hogy: „A háború borzalmai hazánk egyes területeit kisebb, nagyobb mértékben sújtották. Az eltolódás kiegyenlítése, a rendelkezésre álló élelmiszerkészletek igazságos elosztása országos érdek".[53] A beszolgáltatási kötelezettséget rendeletekben szabályozták, a beszolgáltatás szempontjai a kormányzat szándéka szerint időről időre változtak. 1945-ben, a közigazgatás újjászervezése idején, központi élelmiszer-gazdálkodásra alig nyílt tér. Nem álltak rendelkezésre sem a szükséges készletek, sem a megfelelő elosztószervezet. A kormányzat erejéből csak a fejadagok maximalizálására futotta. A közellátás megszervezése a helyi szervekre, önkormányzatokra hárult.[54] A Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer 1944–1945-re vonatkozó rendelkezéseit hatálytalanították, egyidejűleg azonban a főbb terményekből a gazdák az új termésig az igen szűkre szabott háztartási és gazdasági szükségletükön felüli teljes készletüket kötelesek voltak beszolgáltatni.[55] Az egyes termékekre vonatkozó beszolgáltatási rendeleteket a közellátási miniszter négy rendeletben szabályozta. Ezekben a gazdálkodót a learatott, betakarított terület minden kataszteri holdja után meghatározott mennyiségű gabona és szemestakarmány beadására kötelezte. Újszerű volt a birtoknagyság szerinti progresszió megjelenése,

[52] Kapás 2010, 9.

[53] 10.008/1945. K. M. sz. rendelet – *Magyar Közlöny,* 1945/2.

[54] Pető–Szakács 1985, 42–47.

[55] Erdmann 1992, 26.

amit korábban nem alkalmaztak.[56] A beszolgáltatási kötelezettség az 1943–1944-es gazdasági évre még teljesíthető volt, derül ki egy 70 holdas módos gazda beadási könyvéből, aki 18 hold szántó után 67 mázsa gabonaterméséből 15 mázsát, 1527 búzaegységnek megfelelő zsírt, és 4587 búzaegység egyéb szabad választású terméket volt köteles beszolgáltatni.[57] A terhek azonban évről évre fokozódtak.[58] A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztását szankcionálták, a pénzbírság és a termények lefoglalása mellett a földbirtok elkobzása is szerepelt a büntetési tételek között.[59]

1945-ben még nem létezett országosan egységes jegyrendszer, rendelet csak a fejadagok felső határát szabályozta. A közellátás megoldása gyakorlatilag az alsó szintű szervekre hárult. A közellátási minisztérium lisztutalványokkal látta el a törvényhatóságok első tisztviselőit, akik ezeket a községi elöljáróságok között osztották szét.[60] Az élelmiszereket, fogyasztási cikkeket az elöljáróságnál kellett igényelni. A helyben elő nem állítható élelmiszereket és fogyasztási cikkeket (például só, cukor, gyufa, petróleum) mindenki közellátási jegyre kapta, és valamelyik helyi kereskedőnél vehette át, a termék hatósági árának kifizetése után. Gyakran a helyben beszolgáltatott készletekből gondoskodtak a helyi rászorulókról, például az önellátók dézsmájából utaltak ki részükre kenyérgabonát.[61]

Paraszti reakciók: cserekereskedelem és rejtegetés

A háborús körülmények, az első beszolgáltatások, az infláció és a cserevilág megtapasztalása a parasztság alkalmazkodási hajlamát befolyásolta, más piaci magatartásra ösztönözte, felélesztve és előkészítve az elkövetkező évek túlélési eszköztárának, a „feketézés" bárminemű formájának kényszerű alkalmazását. A termények, ingóságok rejtegetéséről már esett szó, de idesorolhatjuk az engedély nélküli állatvágást, a „feketevágást", és a feketekereskedést is. 1944 decemberétől rohamosan csökkentek az élelmiszer-tartalékok. Ahogy nőtt az áruhiány, úgy emelkedtek az élelmiszerárak. Élelmiszerrel a kemény télben csak a parasztság rendelkezett. Náluk pedig hiányzott a gyufa, a só, az élesztő, a cukor, a petróleum, a ruhanemű és sok másféle iparcikk. A forgalomban lévő pénzeket – a szovjet hadsereg által kibocsátott hadipengőt, illetve rubelt, továbbá az egyre jobban elértéktelenedő pengőt a parasztság nem fogadta el fizetőeszközként, ezért a városi munkások a pénzben kapott bérüket nem tudták élelmiszerre váltani.[62] Az állami és a helyi igazgatás is tisztában volt vele, hogy a zűrzavaros körülmények között a cserekereskedelemnek meghatározó szerepe van a lakosság ellátásában, ezért bizonyos szintig tűrte, ugyanakkor a spekuláció

[56] Závada 1986, 310.
[57] Nagy N. 2013, 137–138.
[58] A csólyospálosi Kapás család 1943–1956 között változatos túlélési eszköztárat alkalmazott, hogy átvészelje a beszolgáltatási rendszer éveit. Lásd Nagy N. 2010, 313–341.
[59] Nagy J. 2009, 44–45.
[60] 11.850/1945. K. M. sz. rendelet – *Magyar Közlöny,* 1945/21.
[61] MNL BKML XXII. 317. 1947. április 12.
[62] Huszka–Nagy 1988, 363. 1945–1946 fordulóján az ipari munkásság az ország számos pontján éhség(elleni) sztrájkba lépett. Botos–Gyarmati–Korom–Zinner 1988, 67.

és az üzérkedés megfékezésére törekedett. 1944 utolsó hónapjaiban a vasúti forgalom megindulásával a majsaiak egyre nagyobb mennyiségben kezdtek zsírt, szalonnát szállítani Kecskemétre, ezért 1945 januárjában az elöljáróság az élelmiszer kiszállításának korlátozásáról döntött.[63]

A félig legális cserekereskedelem hasznát a közvetítő kereskedelem fölözte le. A falvakat, tanyákat járó „cserélők" zömében városi alkalmi kereskedők voltak, a városban összegyűjtött iparcikkeket vitték, és cserélték élelmiszerre vidéken. Környékünkre többnyire pesti és Pest környéki cserélők jártak, közülük többen monoriak voltak. A Kisteleken, Kiskunmajsán áthaladó vonatok tetején utaztak. A városi cserélők mellett a helybeliek között is voltak, akik „kereskedésre" adták a fejüket, és a közeli nagyvárosokba szállítottak élelmet. „Az öcsém járt Kecskemétre, baromfit, tojást hordott oda sóért, cukorért, petróleumért. A pestiek jártak házról házra, hozták a ruhát. Az öcsém akkor egy hízott libáért egy nagykabátot kapott. Betyár helyzet volt az, mert a pénz megbukott." (V. Ö.) Mivel Kistelek nemzetközi főútvonal mentén feküdt, a batyuzás és a feketézés is jobban érintette. A batyuzók és a feketézők közreműködőinek napi 200–300 pengős napszámot fizettek, és a munkahiány miatt sokan ebből éltek.[64] A feketekereskedelem megfékezésére a települések helyi intézkedéseikkel a szállítandó élelmiszerek körét és mennyiségét korlátozták, a tiltás azonban szankciók nélkül mit sem ért volna. Kiskunfélegyházán 1945 áprilisában árellenőrző detektívcsoportot szerveztek az áremelések és az engedély nélküli szállítások megakadályozására.[65]

A közellátási nehézségek és az infláció hatásai legkevésbé az önellátó parasztgazdaságokat érintették, a helyzet vesztese a szűkölködő és élelmezési szempontból kiszolgáltatott városi lakosság volt. A falusi iparosok városi „üzleti" kapcsolataik révén ugyancsak részesei lettek a cserekereskedelemnek. Az, hogy a háború végén kibontakozó cserekereskedelem hozzájárult a falusi népesség és a háború által megtépázott paraszti gazdaságok túléléséhez, kétségtelen. Az viszont, hogy milyen anyagi haszonnal járt az átlagos falusi háztartás, illetve parasztcsalád számára, már összetettebb kérdés. Egyik adatközlőnk kissé sarkos megfogalmazását idézve, csupán arról volt szó, hogy „A városiak se haltak éhen, meg mi se jártunk meztelen". Vagy ennél mégis többről? Voltak olyan parasztfiúk, parasztasszonyok, akik bekapcsolódtak a „közvetítésbe", ebből azonban csak alkalmi vagy átmeneti hasznuk származott, az infláció vagy egyéb okok miatt nem tudtak tőkét kovácsolni az üzletből. A feketekereskedés paraszti gyakorlata, csakúgy, mint a háború végén megtapasztalt egyéb túlélési módszerek, igazán a későbbiekben, a beszolgáltatási rendszer „kiterjesztésére" adott paraszti reakciók során teljesedtek ki.[66]

[63] MNL BKML XXII. 349. 1945. január 15.
[64] Kanyó 1991, 377.
[65] Bálintné Mikes-Szabó é. n. 487–488.
[66] Bővebben lásd Nagy N. 2013, 153–204.

A gazdálkodás újrakezdése és a földosztás
Az 1945-ös földosztás közvetlen következményei a helyi társadalomra és gazdálkodásra

A földosztásról szóló rendelet 1945. március 17-én jelent meg. Az MKP emigrációban lévő részlege már 1944 nyarán–őszén hozzákezdett a háború utáni agrárfeladatok, köztük a „földreform"-tervezet kidolgozásához, melynek alapelve az volt, hogy a feudális eredetű nagybirtokrendszert egy viszonylag radikális „földreformmal" fölszámolja, és földhöz juttassa a több milliónyi nincstelent és szegényparasztot. Nagy Imre javaslatát Moszkvában 1944 októberében jóváhagyták.[67] Az MKP végül átengedte a javaslattételt az NPP-nek, de lényegében annak előkészítését és végrehajtását maga diktálta.[68]

Az 1944. októberi, elhúzódó harci események gazdasági szempontból a legfontosabb időszakban folytak, akadályozva, sőt lehetetlenné téve az őszi mezőgazdasági munkálatokat, a betakarítást és a vetést. A rekvirálás, a beszolgáltatások ugyancsak nehezítették a parasztember hétköznapjait, nem beszélve arról, hogy a munkaképes férfilakosság jó része még nem vagy egyáltalán nem tért haza a háborúból, így sok családban az asszonyoknak kellett helyt állniuk.[69] A tavaszi mezőgazdasági munkák sikeres megindítása érdekében jöttek létre a községekben a termelési bizottságok. A bizottság Kisteleken 1945. március 9-én szükségintézkedéseket is foganatosított. Így elrendelte az elhagyott földek kishaszonbérbe adását, a fogatok kényszerű igénybevételét a mezőgazdasági munkákra.[70]

A majsai képviselő-testület 1945. március 9-én a 30.300/1945. F. M. sz. rendelet alapján határozatot hozott a tavaszi mezőgazdasági munkák megszervezéséről, melynek értelmében a másodbíró köteles gondoskodni az igaerőhiányos gazdaságok összeírásáról és az igásjószágok kirendeléséről: „Egy hold megszántásáért négy kézi napszámot, vetés, illetve fogasolás esetén további egy napszámot, összesen öt kézi napszámot kötelesek végezni, avagy megfelelő helyettes által végeztetni az igaerőhiányos gazdák."[71]

A mezőgazdaság háborús károi között kell említenünk az állatállomány megfogyatkozását, amely különösen a lóállományt érintette a hadi igénybevétel miatt. Kisteleken 1945 januárjában 421 ló állt rendelkezésre. A község igaerő-szükséglete 25 kataszteri hold/egy fogat igénnyel számolva 386 fogat (772 ló) lett volna. A községben lévő 8 traktorból 3 volt üzemképes, de sem üzemanyag, sem alkatrészek nem álltak rendelkezésre. A gépek hiánya és a lóállomány megfogyatkozása miatt sokan tehénnel szántottak.[72] Az újrakezdést, az őszi betakarítást, majd a tavaszi vetést nehezítette, hogy a Vörös Hadsereg számára teljesítendő fuvarozás miatt a fogatos gazdák sem tudtak háborítatlanul dolgozni a földeken.

---

[67] Korom 1995, 11–22.
[68] Tóth 1995, 21–41.
[69] Vö. Őrszigethy 1986, 114–115. A női szerep háború alatti átalakulására hívja fel a figyelmet.
[70] Kanyó 1991, 377.
[71] MNL BKML XXII. 349. 1945. március 9.
[72] Kanyó 1991, 376.

A földelvétel és földosztás mérlege: a kiosztott földek és a földhöz juttatottak száma a településeken

A környéken kevés kisajátítható földbirtok volt. Egyetlen uradalom létezett Kistelek szomszédságában, a Pallavicini-birtok, melynek földjeire több község szegényei tartottak igényt.[73] Mivel kevés volt a szétosztható terület, máshol, például Kiskunmajsán, a község és az egyház birtokait mérték ki, a kisebb településeken pedig a módos paraszti birtokok estek áldozatul a földosztásnak. Az újgazdák helyzete a gazdálkodás szempontjából kezdettől rendkívül nehéz, szinte katasztrofális volt. Legtöbbjük nem rendelkezett sem gazdálkodási tapasztalattal, sem a szükséges felszerelésekkel.[74]

Kiskunmajsán mintegy háromszázötvenen kaptak földet. Először a Jenovai-birtokon verték le a földmérő karókat, majd a községi birtokon, végül az egyházin. Tizenhat birtokot osztottak föl, összesen 1577 kataszteri hold nagyságban. A juttatottak átlagosan 4,5 kataszteri holdat kaptak. A földterületen kívül más ingó és ingatlan dolog is új gazdára talált. Az elkobzott, illetve megváltott földterülethez 20 lakóház, 22 gazdasági és melléképület, 5 ló, 12 szarvasmarha, 13 sertés, továbbá 1 cséplőgép, 13 eke, 1 tárcsás borona, 3 vetőgép, 12 kapálógép, 4 lovas szekér és 7 ökrös szekér tartozott. A földosztó bizottság működése során elkövetett néhány törvénysértést, gyakori volt a korrupció. „Jött ez a földmérés tavasszal valahogy. Voltak ezek a régi, '19-es kommunisták, ezek voltak az urak. Az öreg Bognár, Kovács Ferkó bácsi, Mózer. Aki egy féldecivel többet fizetett nekik, azoknak többet mértek, vagy jobbat, vagy közelebb." 23 gazdasági cseléd és 120 mezőgazdasági munkás 6-6 kataszteri hold földet kapott. 166 törpebirtokos és 25 mezőgazdasági kisiparos pedig 3-3 kataszteri holdat. A községre 2 kataszteri hold, míg az államra 800 kataszteri hold erdő szállt át. A község határában lévő földek nem elégítették ki az igénylőket, ugyanis 368 fő, az igényjogosultak több mint fele kimaradt az osztásból. Az egyházközséget is igen érzékenyen érintette a földosztás, mivel 352 kataszteri hold földjéből kevesebb mint 100 kataszteri holdat hagytak meg neki, vagyis több mint 70%-át elveszítette.[75]

Üllés és Forráskút ekkor még Kiskundorozsmához tartozott. A földosztást nehezítette, hogy a környéken felosztható nagybirtok nem volt, mindössze Wolf Miksa örököseinek 637 kataszteri holdas birtoka. A földszűke miatt Dorozsmán a földigénylőknek csupán egynegyede jutott földhöz.[76] Az árpádközponti (Üllés) területen lévő Wolf Miksa-féle bir-

---

[73] A Pallavicini-uradalom területén már 1945 előtt történt földosztás. 1919-ben felparcellázták az Algyő község környékén lévő területeket, a farki majort, több mint 2000 kataszteri holdat, azzal a céllal, hogy földhöz juttassák azokat, akik szolgálatot vállalnak a proletárdiktatúra megdöntésére szerveződő nemzeti hadseregben. Az 1920. évi XXXVI. tc. alapján megindult földbirtok-rendezési eljárás során 1926-ig vagyonváltság címen több mint 10 ezer holdat osztottak ki, részben házhelyeknek, nagyobb részben mezőgazdasági célokra. Csíkvári 1938, 69–70. 1932-ben az uradalom 3060 kataszteri holdat adott át vagyonváltság fejében a kis-zeri határrész bérlőinek. A 25 év alatt kifizetendő vagyonváltság fizetési kötelezettség 1945-ben szűnt meg. Juhász 2004, 42–43.
[74] Kanyó 1991, 395.
[75] Szabó 1993, 86–87.
[76] Nagy I. 1995, 292–294.

tokból több mint 154 kataszteri hold erdő volt, ami az állam tulajdonába került, a kastély és az épületek egy része az örökösök tulajdonában maradt. A birtok központi részét nem adták ki, hanem megszervezték a földműves szövetkezetet. A korábban ott cselédként dolgozók közül sokan sérelmezték, hogy kimaradtak a földosztásból. Több olyan ingatlant is kisajátítottak, ahol tulajdonosuk értékes gazdálkodást folytatott, mint például Kolauch Károly szegedi kertész 38 holdas gyümölcsösét, amelyet az 1930-as években telepített. A kiosztott földekről a juttatottak azonnal kitermelték a fákat, így a gyümölcsöst tönkretették. Bohn József szőlőgazdaságát az mentette meg a hasonló sorstól, hogy a legrosszabb homokos területen létesítette.[77]

Csólyospáloson a földosztásról megoszlott a rászorulók véleménye. Sokan nem igényeltek, mivel nem tartották magukat kommunistának. Úgy érezték, loptak volna, ha elfogadják a lehetőséget, azonban ők voltak kevesebben. Először a Kalmárné-féle földet osztották föl a csólyosi oldalon, a kömpöci, illetve a balástyai határút mellett. Ezeket a földeket Félegyháza korábban bérlőknek adta ki. A földosztás után Sztalin-sornak, Liliom-sornak nevezett részen 3–5 hold földet 14-en kaptak. A Felsőcsólyoson lévő Tauschek-féle birtokból kilenc földigénylőnek osztottak területet, nyolcan részesültek Péter József örököseinek földjéből. Ezek az intézkedések azonban nem tudták megoldani a csólyospálosi földnélküliek problémáját. Addig eljutottak, hogy új szerzeményeiken kis tanyát építettek, de legtöbbjük továbbra is napszámos munkára kényszerült. Egyelőre még volt hova járni, leginkább régi gazdáikhoz, akiknél korábban esetleg lakók is voltak.[78]

Kisteleken, mivel nem volt számottevő kisajátítható földbirtok, a község szegényei kezdettől fogva igényt tartottak a Pallavicini-uradalomnak a község szomszédságában lévő földjére. 1945. április 4-én az uradalom földjének szétosztásában érdekelt nyolc község Kisteleken megállapodást kötött, mely szerint Kistelek a Pallavicini-birtokból 3650 kataszteri hold földet kapott. Ebből erdő, vizes terület volt 1100 kataszteri hold, így felosztásra kerülhetett 2650 kataszteri hold.[79]

A Pallavicini-uradalom egyik cselédjének fia (B. L.) így emlékszik a földosztásra: „Nagy Imre volt a földművelésügyi miniszter, annak voltak emberei, kommunista érzelműek, Bíró Jóska, Bíró Sándor, helybeliek. Összehívták ezt a csoportot, és kihirdették a földosztást a faluba (majorba), a tanyán is. Az én apám beosztásánál fogva minden földet ismert a majorban, őt is berendelték oda. Kihirdették, hogy idevaló cselédeknek kezdik osztani a földet, kinek mennyi családja volt. Apám 8 holdat kapott, mert mi négyen voltunk testvérek, 2 nővérem és egy bátyám volt. Ahogy laktak a családok a majorban, úgy kapták a földet egymás mellett. Összeírt egy névsort a bizottság, és kiértesítették, hogy kinek mikor mérik ki. Mérnökök mérték ki holdra, és magas karókat vertek le. Ráírták a karóra az illető nevét. Mi itt a majorban kaptuk a 8 holdat, közepes földek voltak." Kisteleken a felosztható föld az igénylők számához és a jogos igényekhez mérten kevés volt, ezért

[77] Farkas 2004, 240–241.
[78] Fodor 1995, 294.
[79] Kanyó 1991, 379.

megkezdődött a módos paraszti birtokok igénybevétele is, melynek keretében 17 kisajátítást engedélyeztek. Ennek keretében 254 kataszteri hold kerülhetett felosztásra, kisajátították a község 210 holdas szántóterületét is. A kishaszonbérletek kisajátítása és felosztása az egyetlen nagy bérbeadót, a községet érintette, mely 1750 kataszteri hold földdel rendelkezett, ennek többsége rét és erdő volt, de benne foglaltatott 560 kataszteri hold szőlő-gyümölcsös is, amelyet évtizedek óta szőlőbérletek formájában apró parcellánként bérbe adott, jobbára huszonöt évre. Ezek a hosszú lejáratú bérletek apáról fiúra szálltak, maguk a bérlők telepítették be, sokszor tanyát is emeltek rá. A földosztás során Kisteleken a 726 földigénylőből 590 kapott átlagosan 4,3 kataszteri hold területű birtokot. A kiosztott földterület összesen 2545 kataszteri hold volt. Az 1935-ös statisztikai adatokkal összevetve, az 50 holdon felüli gazdaságok száma 25-ről 11-re csökkent. Az 1–10 holdas gazdaságok száma jelentősen növekedett, 759-ről 1079-re, vagyis az összes gazdaság 36%-áról 63%-ára. Szembetűnő az 1 hold alatti gazdaságok csökkenése, szám szerint 1044-ről 346-ra, arányaiban pedig az összes birtok 50%-áról 20%-ára, vagyis a törpebirtokosok jelentős része kapott földet.[80]

1. táblázat. **A gazdasággal rendelkezők gazdaságnagyság csoportok szerint 1949.**

Település	0–1	1–5	5–10	10–25	25–	Összes gazdaság
	katasztrális holdas gazdasággal rendelkezők aránya					
Kiskunmajsa	14%	38%	22%	20%	6%	100%
Kistelek	20%	45%	19%	12%	4%	100%
Csólyospálos	3%	28%	28%	29%	12%	100%
Üllés	7%	34%	32%	25%	2%	100%
Kiskundorozsma	15%	43%	23%	16%	3%	100%
Balástya	6%	30%	28%	29%	7%	100%

Forrás: KSH 1950, 370–377; Nagy N. 2013, 30.

Ha a települések paraszttársadalmát a földosztást követően birtokkategóriák alapján hasonlítjuk össze *(1. táblázat)*, azt mondhatjuk, hogy Csólyospálos, Balástya és Üllés mutat hasonlóságot az 5–10 kataszteri holdas és a 10–25 kataszteri holdas birtokok tekintetében, melyek aránya külön-külön 26–29% körüli. Ezek a birtokkategóriák Kiskunmajsán és Kisteleken az összes gazdaságoknak körülbelül a 20-20%-át teszik ki. Ugyanakkor az utóbbi két nagyközségben számottevő az 5 kataszteri hold alatti gazdaságok aránya: 52–65%, és elenyésző a 25 kataszteri hold felettieké. 1949-ben a 25 kataszteri holdnál nagyobb gazdasággal rendelkezők aránya Csólyospáloson kiugróan magas (12%) a többi településhez képest, még a sorban őt követő Balástyán is alig éri el a 7%-ot, Üllésen pedig a 3%-ot sem.[81]

[80] Kanyó 1976, 216–223.
[81] A 25 kataszteri hold feletti birtokok alacsony számában ekkor már szerepet játszott a kuláküldözés is.

A földosztás menete a Kisteleki Földosztó Bizottság iratainak tükrében

A földosztásról szóló rendelet végrehajtása az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT), a megyei földbirtokrendező tanácsok és a községi földigénylő bizottságok feladata volt, utóbbiak javaslatait a megyei tanács hagyta jóvá. A vitás ügyek fellebbviteli fóruma az OFT volt. A földművelésügyi miniszter megyei és járási megbízottakat jelölt ki, azzal a céllal, hogy ellenőrizze a rendelet végrehajtásával megbízott megyei tanácsot és földigénylő bizottságokat. A járási megbízottak feladata volt, hogy a községi földigénylő bizottságok összetételét felügyeljék, vagyis, hogy azok „a nép bizalmát bíró testületek" legyenek. Előírták, hogy a bizottságban nemcsak a mezőgazdasági munkások, hanem a gazdasági cselédek, törpebirtokosok és igényjogosult kisbirtokosok is képviselethez jussanak. „A földigénylő bizottságok összetételénél nem az a fontos, hogy a különböző politikai pártok arányosan nyerjenek képviseletet. A földigénylő bizottságokban azonban a nép legöntudatosabb, harcos vezetői foglaljanak helyet, függetlenül attól, hogy melyik politikai párthoz tartoznak. A járási megbízottak leghatározottabban lépjenek fel az ellen, hogy egyik vagy másik párt a földigénylő bizottságokat és a földreform ügyét pártügynek tüntesse föl".[82]

Amikor a földosztásról szóló rendelet 1945. március 17-én megjelent, a Kisteleki Földosztó Bizottság már működött, elnöke Lantos Balázs (NPP-tag), alelnöke Vörös Pál (MKP-tag) volt.[83] A helyi MKP két vezetőjének neve (Vörös Péter és Nagy János) visszaköszön a Kisteleki Földosztó Bizottság irataiban. Vörös Péter politikai nyomozóként készített jelentéseket a nyilas szimpatizálással, háborús bűnösséggel vádolt, elkobzással fenyegetett személyek ügyében.[84]

Kik és milyen indokkal kerültek a helyi földosztó bizottság látóterébe?

A földosztás végrehajtása a gyakorlatban helyi konfrontációhoz vezetett a tulajdonukat védeni próbáló birtokosok, valamint a hatalmi akaratot képviselő földosztó bizottság és a földigénylők között. A konfliktus abból adódott, hogy a környéken kevés volt a kiosztható földterület, és sok volt az igénylő, a Kisteleki Földosztó Bizottság pedig saját belátása szerint alkalmazta a jogszabályokat a helyi viszonyokra. A földosztásból adódó összetűzések

[82] MNL CsML Szf XVII. 509. 51/1945. április 7.
[83] Kanyó 1991, 78.
[84] 1944 novemberében a szegedi szovjet parancsnokság és polgármesteri hivatal útmutatása alapján új községi elöljáróságot alakítottak, Vörös Péter (az MKP titkára) lett a községi bíró is. A régi vármegyei közigazgatás ezt nem vette tudomásul, és 1945 januárjában a régi főszolgabírót visszahelyezték hivatalába. A polgárőrséget 1944 novemberében szervezték meg MKP-tagokból és baloldali érzelmű emberekből. Parancsnoka Nagy János szeszfőzdei vállalkozó lett, aki az MKP vezetőségi tagja volt, a nemzeti bizottság elnöke, helyettese Vörös Péter. A rendőrséget később Nagy János szervezte újjá, és Vörös Pétert politikai nyomozónak nevezte ki. Ketten irányították a rendőrséget, kivonták magukat a nemzeti bizottság alól, önkényeskedtek. 1945 nyarán minden funkciójukról leváltották őket. Kanyó 1991, 366–372.

egyrészt szomszédos községek között zajlottak, másrészt egyes személyeket érintettek, és volt olyan eset is, amikor a községek közötti vitát egy módos paraszti birtok sínylette meg.

A földreformmal kapcsolatos rendeletek értelmében teljes egészében igénybe veendő volt minden 1000 kataszteri holdat meghaladó földbirtok, továbbá az 1000 kataszteri holdnál kisebb úri birtokok 100, a paraszti birtokok 200 kataszteri hold feletti része. A Pallavicini-uradalom területén nyolc község osztozott, és a megállapodástól eltérően egymás rovására vettek birtokba területeket, különösen a sövényházi területekért folyt a harc. Az ügyben a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács hozott döntést, mely szerint a község határain belül elsősorban az illető községben lakó igényjogosultak, vagyis a sövényházi igénylők elégítendők ki, és ha ezek után marad felosztandó terület, kaphatnak más községek. „Ezt az álláspontot az indokolja, hogy az illető község területéhez tartozó földeket általában ott lakók művelték, a múlt feudális rendszer helyi speciális hibáitól elsősorban a helybeliek szenvedtek sérelmeket, a helyi földekkel ott lakó földműves nép bizonyos »szubjogtív« [sic!] érzelmi kapcsolatokban is áll, mely szempontok egymagukban elegendők előbb mondott elv érvényesítésére."[85]

A községek közötti vita áldozata lett egy módos paraszti birtok is. A Farkas-birtokra már a földosztás kezdetén lecsapott három község földosztó bizottsága. A vita abból adódott, hogy a Jászszentlászlón fekvő földet az ottani földosztó bizottság kisajátította, anélkül hogy egyeztetett volna a többi községgel. Ezt főként a kistelekiek sérelmezték. A Farkas családnak több mint 400 kataszteri hold birtoka volt három község: Jászszentlászló, Csólyospálos és Kistelek határában. A földek tulajdonjogilag négy családtag nevén szerepeltek: Farkas Imre, felesége, Sisák Julianna, kiskorú gyermekük, valamint 74 éves édesapja, id. Farkas Imre nevén. A rendelet kimondta, hogy a házastársak tulajdonát egybe kell számítani. A Kisteleki Földosztó Bizottság 1945 júliusában kelt jegyzőkönyvei szerint Farkas Imrének és feleségének 225 kataszteri holdja volt, melyből 25 kataszteri holdat akartak kisajátítani. Később azonban hozzászámították apja 133 kataszteri holdas birtokát is, és kisajátítottak 224 kataszteri holdat.[86] A 20. század közepén még gyakori volt, hogy a családi tulajdonú gazdaságnál a családfő a birtokot bár szétosztotta fiai között, az üzemvitelt és a termelést ő irányította haláláig, megakadályozva a birtok szétesését, egyben tartva az árutermelésre berendezkedett parasztgazdaságot. 1945 nyarán kaotikus állapotok uralkodtak a jászszentlászlói 108 kataszteri holdas birtokon, amit teljes egészében kiosztottak: „kaszálómat lekaszálták, a szénát el is hordták a behelyezettek. A kukoricagórémat szétbontották, az ott talált faanyagot el akarták vinni, gazdasági cselédeimet a szántásban megakadályozták, így alig tudtam valamit vetni. Ahogy a birtokot áprilisban szétosztották, a birtokot ők szántották fel".[87] Az ügy 1945 szeptemberéig húzódott. A 424 kataszteri hold birtok 200 kataszteri hold feletti részét végül az alábbiak szerint osztották ki: a csólyosi 218 holdból a tulajdonosnak meghagytak 150 kataszteri holdat, megváltásra került

[85] MNL CsML Szf XVII. 509. 18/1945. 619/17/1945.
[86] MNL CsML Szf XVII. 509. 118/1945. 5511/1945.
[87] MNL CsML Szf XVII. 509. 118/1945. július 9.

68 kataszteri hold, a jászszentlászlói 138 kataszteri holdból megmaradt 50 kataszteri hold, megváltottak 88 kataszteri holdat. A Kisteleken lévő 68 kataszteri holdat pedig teljes egészében kisajátították.[88] A Farkas család birtoka a földosztás során a felére csökkent.

A háborús nyereségből szerzett ingatlanok kisajátítása és elkobzása

Az 1939. szeptember 1. után vásárolt ingatlanok 5 kataszteri hold feletti része háborús nyereség címén igénybe vehető volt, amennyiben bizonyítható volt, hogy nem a létfenntartást szolgálja. A földigénylőkből alakult községi földigénylő bizottság feladata volt a község határában lévő elkobzás vagy megváltás alá kerülő földbirtokok összeírása, felosztási terv készítése és a földbirtok felosztásában való közreműködés.[89] Ezeknél az ingatlanoknál bizonyítási eljárás lefolytatását rendelték el, amit a Kisteleki Földosztó Bizottság 1945. július elején terjesztett elő a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz.[90] Az 1939. szeptember 1. óta szerzett birtokok kisajátítása során az alábbi irányelvet írták elő: „A háborús nyereségből szerzett birtokok kisajátítása során könnyen keletkezhetnek visszaélések és méltánytalanságok. [...] Mellőzni kell az ingatlan igénybevételét, ha tulajdonosa igazolja, hogy azt mező- vagy erdőgazdasági ingatlanának, vagy családi házának elidegenítése által szerezte. E szakasz alkalmazásánál vélelmezni kell a létfenntartást, ha az ingatlan kiterjedése 25 kat. holdnál nem nagyobb, legalább 2 élő gyermeke van, az ingatlan megszerzésekor egyéb figyelemreméltó vagyonnal nem rendelkezett. Általában a rendelet nem a kisemberek, hanem a háborús konjunktúrát kihasználó kereskedők, ügyvédek stb. birtokait kívánja kisajátítani."[91] Kisteleken utóbbiakból kevés volt, viszont a kisajátításra javasolt birtokok tulajdonosai között szép számmal akadtak kiskereskedők, sőt még kisparasztok is.

A Kisteleki Földosztó Bizottság 1945. június 29-én tárgyalta az elkobzandó és megváltás alá kerülő ingatlanok ügyeit.[92] Az igénybevételre javasolt birtokok tulajdonosai között voltak a régi tisztviselői réteg tagjai, mint Tóth Pál, Kistelek volt főjegyzője, és a letartóztatásban lévő dr. Sinóros Szabó Emil, akit 1945. február 1-jén az alispánhelyettes főszolgabíróvá nevezett ki.[93] Utóbbinak Kisteleken 20 holdja, Szankon és Balástyán 60 holdja volt.[94] A Kisteleki Földosztó Bizottság javaslatot tett több 6–15 kataszteri holddal rendelkező iparos és kiskereskedő 5 kataszteri holdon felüli birtokának elvételére, aki földjét 1939. szeptember 1. után vásárolta, az indoklás szerint feltehetően háborús nyereségből. Háborús nyereség gyanújával került a listára a 10 holdas, 5 gyermekes kisparaszt is, aki a gazdálkodásból szerzett jövedelmét földvásárlásra fordította. A bizottság az esetek többségében kisajátítást és megváltást javasolt, két nagygazdát nyilas múlttal, háborús és népellenes magatartással vádoltak, és birtokelkobzást kezdeményeztek. A listán szereplő 16 tulajdonos ügyében a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács 1945 szeptemberében még nem hozott döntést.[95]

A földosztásnak áldozatul estek olyan jól működő kisbirtokok, ahol bizonyítható volt, hogy a tulajdonosnak a „gazdálkodás nem élethivatása", így került a Kisteleki Földosztó Bizottság látóterébe több kisteleki kiskereskedő, köztük Hrazdira Ottó, aki a háború előtt jól működő rőföskereskedést vezetett, de 1935-ben az üzletet átadta öccsének, Hrazdira Gusztávnak, ahol továbbra is alkalmazásban maradt feleségével, miközben gazdálkodással is foglalkozott. 15 holdas birtokát, melynek minőségére utal, hogy ő maga is „homoksivatagnak" nevezi, 1941-ben vette az Angol–Magyar Banktól. „A föld nem 100%-osan minősíthető nyereségnek, mivel az üzlet jövedelmén kívül a Kistelek határában 1937-ben vett 800 nöl szőlő, és a Szeged-csengelei határban lévő 5 kataszteri hold szántó jövedelme is hozzájárult. 14 évi szorgalmas munka eredménye, mellyel biztosítani próbálta időskori megélhetését."[96] Időközben tehát egy jól működő, 20 holdas kisparaszti gazdaságot épített fel, melyből 5 kataszteri hold szőlő volt.[97] A Kisteleki Földosztó Bizottság háborús nyereség címén a birtok 5 kataszteri holdon felüli részét ki akarta sajátítani. Hrazdira azonban fellebbezett, és mentesítést kért, de elutasították azzal az indokkal, hogy a meghagyott 5 kataszteri hold, az üzlet, és máshol lévő 4 holdja elég a megélhetéshez.[98] Ezzel még nem ért véget az ügy, mert augusztusban a Kisteleki Földosztó Bizottság kezdeményezte a teljes birtok megváltását.[99]

A háborús és népellenes bűnösök, „nyilas nagygazdák" birtokainak elkobzása

A földosztásról szóló rendelet értelmében teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kellett kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait.[100] A Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács már augusztusban elvi határozatban közölte, hogy elrendelik azok birtokainak az elkobzását, akik nyilas szervezetek helyi alakulataiban mint vezetők, titkárok vagy ügyészek közreműködtek.[101] Majd utasítást adott a Kisteleki Földosztó Bizottságnak, hogy folytasson le bizonyítási eljárást a hazaárulók és a népellenes bűnösök elkobzásra javasolt ingatlanai ügyében. A Kisteleki Földosztó Bizottság elnökének feladata volt az elkobzandó ingatlanok listájának összeállítása, és azoknak a tanúknak az összegyűjtése, akiknek az elkobzás alapjául szolgáló tényekről tudomása lehet. A polgármesteri hivatal dolgozóinak segítségével ő folytatta le a tárgyalást, hallgatta ki a tanúkat és a tulajdonosokat. A kihallgatás során vizsgálták, hogy a földtulajdonos belépett-e né-

[88] MNL CsML Szf XVII. 509. 118/1945. szeptember 1.
[89] 600/1945. M. E. sz. rendelet – *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1946. 55–62, 33000/1945. F. M. sz. rendelet – *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1946. 248–257, 5600/1945. F. M. sz. rendelet – *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1946. 273–287.
[90] MNL CsML Szf XVII. 509. 5/1945. június 19.
[91] MNL CsML Szf XVII. 509. 51/1945. április 7.
[92] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. június 29.
[93] Kanyó 1991, 369.
[94] MNL CsML Szf XVII. 509. 18/1945.

[95] MNL CsML Szf XVII. 509. 85/1945. szeptember 11.
[96] MNL CsML Szf XVII. 509. 111/1945. május 26.
[97] MNL CsML Szf XVII. 509. 111/1945. június 23.
[98] MNL CsML Szf XVII. 509. 111/1945. augusztus 8. 3082/1945. sz.
[99] MNL CsML Szf XVII. 509. 111/1945. augusztus 21.
[100] 600/1945. M. E. sz. rendelet – *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1946, 55.
[101] MNL CsML Szf XVII. 509. 1945. augusztus 25. 3702/1945. sz.

met vagy fasiszta katonai vagy rendfenntartó alakulatba; hogy sváb származású-e, hogy vezető tagja volt-e valamelyik nyilas pártnak vagy más hasonló mozgalomnak; van-e arról a tanúnak tudomása, hogy a földtulajdonos támogatta a német fasiszta politikai, gazdasági vagy katonai érdekeket a magyar nép rovására, és hogy a tulajdonos kijelentésekkel, cselekedetekkel vagy magatartásával szította a demokratikus rendszer elleni vagy a faji gyűlöletet.[102] A bizonyítási jegyzőkönyveket, a birtokívekkel együtt, be kellett küldeni a tanácshoz, a végső döntés meghozatalához.

Így került a Kisteleki Földosztó Bizottság célpontjába ifj. Gerzsány Lajos és lényegében a családi birtok, illetve ingatlanok. Ifj. Gerzsány Lajos 20 kataszteri hold földdel rendelkezett, melyből 14 kataszteri hold szőlő volt. Apja, id. Gerzsány Lajos Kisteleken kívül, Pálmonostorán és Kömpöcön 270 holddal rendelkezett.[103] Ingatlanait 1939. március 14-én ajándékozási szerződéssel fiának adta haszonélvezet fenntartásával. A fiú rövid ideig a kisteleki Nyilaskeresztes Párt vezetője volt, ezért javasolta a földigénylő bizottság birtoka elkobzását. Ifj. Gerzsány Lajos 1944 áprilisában bevonult, a tárgyalás idején hadifogoly volt. Az ügyben apja képviselte, akit mellesleg ugyancsak megvádoltak. Lakásukban bizonyítékként nyilas röpiratokat, könyveket, morzét foglaltak le. Ifj. Gerzsány Lajos és apja ellen két napszámosuk tett vallomást: „G. L. a kisteleki nyilas párt vezetője volt édesapja támogatásával. Politikailag mindenkor a németeket támogatta, a fasiszta eszmét hirdette, és ennek harcosa volt. A demokratikus Magyarországnak nem volt híve, és mivel 1919-ben a Markó utcának foglya volt, egyenesen gyűlölte ezt az eszmét, ugyancsak a faji gyűlölet is megvolt benne, mivel a zsidóságot a legmesszemenőbben erejéből tellően sújtotta". „[...] a demokratikus Magyarországot nem kívánta, sőt kommunistaellenes volt. Munkásokat mindenkor kihasználta, és munkabér szempontjából igyekezett azokat a legjobban kiuzsorázni."[104]

Id. Gerzsány Lajos fellebbezett a Kisteleki Földosztó Bizottság döntése ellen: „A Kisteleki Földosztó Bizottságnak azon állítása, hogy én támogatója és irányítója voltam az egész magyarországi nyilas szervnek, téves beállítás, soha nem politizáltam, egyetlen politikai körnek tagja nem voltam. Az a kijelentés, hogy eltiprója lettem volna a kisembereknek, a legalaptalanabb ráfogás, mivel alkalmazottaim családjukkal 9 és 16 éve dolgoznak és élnek ingatlanaimon. A napszámosaim pedig a szőlőm közelében élő kisemberek, lányok és családtagok, olyan napszámért dolgoztak, ami mindenkor a környéken volt. 79 éves majsai születésű róm. katolikus vagyok, 55 éve élek Kisteleken, vagyonunkat feleségem hozományából alapítottuk, becsületes és szorgalmas munkával növeltük fél évszázad alatt, és most földönfutókká lettünk."[105]

A Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács 1945 szeptemberében elrendelte ifj. Gerzsány Lajos összes földingatlanának elkobzását, a gazdasági felszerelésekkel és „belső-

102 MNL CsML Szf XVII. 509. 1945. augusztus 26. 2619/18. sz.
103 MNL CsML Szf XVII. 509. 18/1945. A birtokív szerint Gerzsány Lajosnak (Kistelek, Petőfi u. 8. sz.) 40 kataszteri hold földje van, ebből 26 kataszteri hold szőlő. Saját bevallása szerint a pálmonostori és kömpöci birtok gyermekei tulajdona.
104 MNL CsML Szf XVII. 509. 113/1945. május 31.
105 MNL CsML Szf XVII. 509. 113/1945. július 15.

ségekkel" együtt, mivel a Kisteleki Földosztó Bizottság és a kisteleki rendőrparancsnokság politikai osztálya jelentése szerint a helyi Nyilaskeresztes Párt vezetője volt, és nem nyert igazolást, hogy a gazdasági felszerelések, berendezések a szülők tulajdonát képezik.[106] A leltári jegyzék szerint, a földbirtok mellett elkobzásra került a Kistelek Tanya 390. sz. alatt fekvő tanyaépület istállóval, pincével, ólakkal, és a Kistelek Szabadság u. 1. sz. alatti lakóház.[107] Nem sokkal később, 1946 januárjában az MKP igénylésére az id. Gerzsány Lajos, ifj. Gerzsány Lajos és neje tulajdonát képező Petőfi u. 8. sz. és Szabadság u. 1. sz. alatt levő ingatlanokat, az ott lévő ingóságokkal együtt székház céljaira a pártnak juttatták.[108] Az egyébként is értékes Gerzsány-féle szőlőbirtok a nyilas múlt miatt menthetetlen volt. Ugyanakkor megkímélték az elkobzástól Seidl Ottmár helyi nyilas vezető kiskorú lányának 2 kataszteri hold földjét, mert igazolható volt, hogy azt édesanyja vásárolta.[109]

Kisteleken egy másik módos paraszti birtok is áldozatul esett, melyre a Kisteleki Földosztó Bizottság szemet vetett, és kezdeményezte az elkobzását. Nagy Gergely szembeszállt a helyi hatalommal, magatartása mentalitástörténeti szempontból is érdekes.[110] Nagy Gergely módos gazda volt, Kisteleken 64 kataszteri holdja, Pusztaszeren 50 kataszteri holdja volt. A belterületi lakóházon kívül volt két tanyája is. A földosztó bizottság németbarát, szélsőjobboldali magatartással, nyilas összejöveteleken való részvétellel vádolta, és földjét elkobzásra javasolta. Az idős gazdálkodó nem nyugodott bele birtokai elvesztésébe, hosszas küzdelem vette kezdetét. A bizottság mindent elkövetett, hogy az elkobzás jogosságát bizonyítsa, a gazdálkodó pedig mindent megmozgatott azért, hogy ezt megakadályozza, földjét megtartsa. A földosztó bizottság vádjai a következők voltak: a Baross Szövetségben lázító beszédet mondott, szidalmazta a Vörös Hadsereget és a helyi kommunistákat, Vörös Pétert és Nagy Jánost, kizsákmányolja a részesbérlőket, és azt állítja, felesbérlők, miközben harmadosok. Utóbbiak tanúvallomást is tettek ellene. „Kivizsgálás folytán megállapíttatott, hogy egyik alkalommal a Baross Szövetségben oly irányú előadást tartott, ami átlagvéve kisebbség elnyomatását hangoztatja. Többek közt Kistelek katolikus házában is ilyen felszólalásai voltak, melyeket nem tagad."[111]

Nagy Gergely elutasította a vádakat azzal, hogy soha nem volt semmilyen pártnak a tagja, az ellene felhozott bizonyítékok pedig hamisak. Végül annak ellenére, hogy igazolta, hogy földjét 1937-ben írták a nevére, a Kisteleki Földosztó Bizottság elrendelte 64 kataszteri holdjának elkobzását, és kiosztotta 2-3 holdas parcellákban.[112] A kisteleki tanyán lévő ingóságokat (gazdasági felszereléseket, szerszámokat) ugyancsak elkobozták.[113] A történet meglepő fordulatot vett, amikor az idős gazdálkodó nem nyugodott bele birtoka el-

106 MNL CsML Szf XVII. 509. 113/1945. szeptember 19. 3154/1945. sz.
107 MNL CsML Szf XVII. 509. 113/1945. július 5.
108 Kanyó 1991, 395.
109 Vö. Csönge 2012, 57. Kisújszállási ügyekben a feleségek fellebbeztek az elkobzás ellen, azzal indokolva, hogy nem azonosították magukat a férjük magatartásával.
110 MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945.
111 MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. május 26./1.
112 MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 143/1946. június 29.
113 MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. június 25.

vesztésébe, a juttatottakat elzavarta, a földet bevetette. Ennek ellenére később, 1946 tavaszán, földjét ismét kiosztották tizenhat család között.

1946. június 1-jén az OFT az ügyben megváltoztatta döntését, a tulajdonost az elkobzás alól felmentette. A döntés alapjául az 1946. IX. tc. 19–21. paragrafusa szolgált, mely szerint azt a tulajdonost, akinek földjét 1946. január 1. után osztották ki, azonnal vissza kell helyezni birtokába. Ugyanakkor a kisteleki FKGP, SZDP és NPP igazolta, hogy Nagy Gergely 1939 óta semmiféle politikai pártnak tagja nem volt, politikai tevékenységet nem fejtett ki. Ezzel a háborús bűnösség gyanúja is kizárható volt.[114]

Amikor a helyi földosztók tapasztalták, hogy Nagy Gergely ügyesen lavírozik a felettes szervnél, nem törődtek bele, már-már „vérre menő" küzdelembe fogtak. 1946. június végén helyszíni vizsgálatot kértek az OFT-től és az Országos Földhivataltól, azzal érvelve, hogy Nagy Gergely politikai megbízhatóságának igazolására hamis iratokat szolgáltatott, és kezdeményezték, hogy az ügyet újból tűzzék ki tárgyalásra.[115] 1946 októberében azonban az OFT a gazdálkodó 64 kataszteri hold kiosztott földjéből 47 kataszteri holdat visszajuttatott a tulajdonosnak.[116] A Kisteleki Földosztó Bizottság tovább folytatta a támadást Nagy Gergely ellen, és egy hónap múltán kérte, hogy az OFT hatálytalanítsa októberi határozatát, „mert ezen határozattal több kisembert a már elhelyezett birtokból ki kell mozdítani és annyi a földigénylő hadiözvegy, hadiárva, hadirokkant, több családos, akinek nem tudunk földet juttatni, pedig ezek jobban megérdemelnék, mint a Nagy Gergely féle emberek".[117] Majd 1947 februárjában a Kisteleki Földosztó Bizottság ismét fellebbezett az OFT döntése ellen, indoklásként szerepelt, hogy „N. G. bízott a múlt visszatérésében [ti. a régi tulajdoni rend visszaállításában, az első juttatottakat ennek reményében kergette el]. N. G. soha nem munkálta maga a földjét, cselédeket és munkásokat alkalmazott éhbérért. Egyáltalán nem összeegyeztethető a demokrácia népi gondoskodásával, ha N. G. a földjét ismét birtokba venné, és a juttatottakat földönfutókká tennék".[118]

Amikor tehát a felsőbb döntéshozást nem tudták meggyőzni arról, hogy a módos gazda háborús és népellenes bűnös, akkor már-már osztályharcos szellemben „kizsákmányoló nagygazdaként" tüntették fel, aki szegényparasztok kizsigereléséből él. A földosztás ellenőrzésével megbízott járási és megyei megbízottakat arra intették, ügyeljenek rá, hogy „a földigénylő bizottságok alap nélkül ne kobozzák el a módos parasztok birtokait. Az olyan körülmény, hogy a módos paraszt rosszul bánt béreseivel, vagy nem fizette meg nekik a bért, nem alkalmas arra, hogy »népellenség« címén földjét elkobozzák".[119] Ugyanakkor a földosztó bizottságokat buzdították arra, hogy a „népellenes bűnösség" fogalmát tágan értelmezzék. A Nagy Imre vezette Földművelésügyi Minisztérium által kiadott tájékoztatóban külön hangsúlyozták, hogy a földosztó bizottság joga eldönteni, kinek a földjét

[114] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 1946. június 1. 28232/1945. sz.
[115] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 143/1946. 1946. június 29. és 143/1946. augusztus 28.
[116] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 39/1947. február 10.
[117] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 344/1946. november 25.
[118] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. 39/1947. február 10.
[119] MNL CsML Szf XVII. 509. 51/1945. április 7.

akarják elkobozni. Átfogalmazták a háborús és népellenes bűnösség fogalmát, utat nyitva azon sérelmek felszínre törésének, melyek 1919-től kezdve felgyülemlettek a napszámosok, cselédek és törpebirtokosok körében.[120] Nem mellékes az sem, hogy végül a Kisteleki Földosztó Bizottság Nagy Gergely és neje Kistelek Kossuth u. 39. sz. alatti házát a NPP-nek juttatta székház céljára.[121] 1953-ban a család kuláklistára került.[122]

Származása, politikai szerepvállalása miatt került az elkobzandó birtokok listájára Weinhardt Mihály kisteleki sváb származású tanító ingatlana, háromszobás háza és 2400 négyszögöl szőlője. Weinhardt 1941 óta a Magyar Élet Pártjának kinevezett helyi elnöke volt. A szovjet hadsereg bevonulása előtt elmenekült, és nem tért vissza. 1946 februárjában levélben kérte, hogy mentesítsék birtokát az igénybevétel alól. A magyarországi változásokról valószínűleg nem volt kellő információja, a hazatérésben reménykedett.[123]

Ezzel egyidejűleg a vizsgált településeken a kisajátításra, elkobzásra kiszemelt módos gazdák között voltak olyanok, akik végül visszakapták a földjüket. Üllésen Bohn Mihály szőlőbirtokának kisajátítása mellett döntött a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács, de mivel igazolta, hogy parasztcsaládból származik, és foglalkozása a mezőgazdaság, továbbá, hogy a község legrosszabb homokterületén mintaszerű szőlő- és mezőgazdasági kultúrát létesített, felmentették.[124] A jogosulatlan földigénybevételek miatti jogi procedúrák évekig elhúzódtak, amikor már a nyíltan meghirdetett kollektivizálási kampány nyomása alá kerültek a tulajdonosok. 1946 áprilisában igénybe vették a forráskúti özv. Dobó Imréné 100 kataszteri holdon felüli birtokát, de miután fellebbezett, és az NPP igazolta, hogy „emberemlékezet óta őstermelők és parasztcsaládból származnak", visszakapta a földjét.[125]

Az újbirtokosok gazdálkodása

Az 1945-ös földosztás eredményeként hazánk a kisbirtokok országa lett, ezzel együtt kétmilliónyi mezőgazdaságból élő továbbra sem rendelkezett az egy család létfenntartásához szükséges területtel, és közülük félmilliót tettek ki a nincstelenek.[126]

Országos viszonylatban az árutermelésben kis szerepet játszó, alapvetően önellátó, 10 kataszteri holdon aluli gazdaságok száma elérte a birtokok 87%-át.[127] A földosztás következtében a Homokhátságon is az 1–10 hold közé eső gazdaságok száma növekedett. Amint korábban szó volt róla, a homokon 10 kataszteri hold körül húzódott az önállóan életképes, valamint a kis teljesítményű, hiányos parasztgazdaság határa. Az új birtokoknak csak

[120] Csönge 2012, 56.
[121] Kanyó 1991, 395.
[122] MNL CsML XXIII. 721/b. 1953. február 8.
[123] MNL CsML Szf XVII. 509. 117/1945. június 26., 1945. június 28., 1945. július 14., 1946. március 29. 1678/1946., 1946. május 5.
[124] MNL CsML Szf XVII. 507. 1945. május 18.
[125] MNL CsML Szf XVII. 507. d. n.
[126] Orbán 1972, 11–45.
[127] Sípos 1994, 494.

kisebb része tudott „C típusú”, családi munkaerőre épülő, piacérintett, súlyponttal önellátó gazdasággá válni. Többségük „D típusú”, kis teljesítményű birtok lett, ahol több családtag is alkalmi munkavállalásra kényszerült, piacérintett, hiányos önellátó üzemként működtek, eszköz- és igaerőhiány jellemezte őket, aminek a következtében nagyobb gazdák kliensei maradtak. Ami az 5 kataszteri hold alatti törpebirtokokat illeti, Kisteleken és Kiskunmajsán 52–65% között volt az arányuk. Ezek az „E típusú”, erősen hiányosan önellátó, rendszeresen külső munkát vállalók gazdaságai. Leginkább az ő helyzetüket nehezítette, hogy a helyi nagybirtok szétzilálásával a munkavállalási lehetőségek is csökkentek. A kistelekiek már nem mehettek a pusztaszeri majorba, az üllési szegényparasztok a Wolf Miksa-féle gazdaságba dolgozni, ugyanakkor a 200 kataszteri hold területre csökkentett módos paraszti birtokok is kevesebb munkaerőt igényeltek.

A kormányzati szándék az volt, hogy a termőterületek 1945 tavaszán ne maradjanak műveletlenül, a tavaszi vetést mindenhol elvégezzék. A földek megművelését, a termelés megszervezését a községi termelési bizottságok koordinálták. A földosztás során kiosztott új birtokokon nehézkesen kezdődött meg az élet. Bár a juttatottakat birtokba helyezték, tulajdonjogilag még nem volt övék a föld, és ezt sok esetben bonyolította, hogy a régi tulajdonos sem ismerte el a kisajátítás jogosságát. Folyamatosan napirenden volt a „Kié a föld valójában?” problematikája. 1945 tavaszán általános jelenség volt, hogy a juttatottak halogatták a földek megművelését. Ehhez nagyban hozzájárultak azok a tulajdonviták, amelyek a régi tulajdonosok és az újgazdák, illetve a földosztó bizottságok között zajlottak, és évekig elhúzódtak. A földhöz juttatottak sok helyen még 1945 októberében sem láttak hozzá a földek megműveléséhez, hivatkozva a „jogerős elintézés” hiányára.[128] Annak a kilátásba helyezett szankciónak pedig, mely szerint elveszíthetik igényjogosultságukat, ha nem kezdenek hozzá a műveléshez, nem sok foganatja volt.[129] A parasztok föld fölötti rendelkezését már a földosztás során korlátok közé szorították, azzal, hogy a megváltási ár ellenében juttatott földek eladását és megterhelését tíz évre megtiltották, s tíz évig korlátozták az örökösödési jogot is.[130]

A másik nehézség, amellyel az újgazdák szemben találták magukat, az eszköz- és igaerőhiány volt, különösen a szántás, a vetés és a betakarítás jelentett gondot. Kistelek gazdasági elöljárója 1945 májusában felsőbb utasításra elrendelte a fogattal rendelkező földigénylők összeírását, azzal a céllal, hogy maguk között szervezzék meg az igaerővel végzendő tavaszi munkákat. Előírták azt is, hogy egy lóval 2-2,5 holdat, két lóval 4-5 holdat kell megművelni, továbbá, hogy a földigénylők állítsanak egy megbízottat, aki a munkát ellenőrzi, és nyilvántartja, melyik fogat mit végzett. „A termelés biztosítása érdekében nem tartom megengedhetőnek azt, hogy a fogattal rendelkező földigénylők egy része az istállóban tartsa a lovát, míg a másik része kupeckodó fuvarozást végezve ne törődjön a termeléssel.”[131] 1945 őszén aztán Kiskunmajsa vezetése is egyre keményebben lépett föl a mezőgazdasági munkák

[128] MNL CsML Szf XVII. 507. 109/1945. október 17.
[129] MNL CsML Szf XVII. 509. 51/1945. április 7.
[130] Sípos 1994, 495.
[131] MNL CsML Szf XVII. 509. 48/1945. május 25.

elvégzése érdekében. Előírták, hogy a kétfogatú igaerővel rendelkező gazdának 12 kataszteri holdat kellett a termelési bizottság által megállapított áron megszántania és bevetnie. A döntés minden igaerővel rendelkező egyénre, de különösen a feketézőkre vonatkozott, ellenszegülés esetén az élő és holt felszerelés elkobzását, sőt internálásra történő javaslattételt helyeztek kilátásba.[132] Az igásmunka hivatalosan meghatározott ellenértéke, a négy nap kézi napszám megegyezett a korábban bevett gyakorlattal, hozzájárulva a paraszti társadalomban meglévő aszimmetrikus társadalmi kapcsolatok erősödéséhez. Az újbirtokosnak számító, igaerőhiányos gazdaságok és a fogattal, felszereléssel rendelkező, munkaerőhiánnyal küzdő gazdaságok egymásrautaltsága újabb rendszeres szegényparaszt-nagygazda kapcsolatok kialakulásához vezetett. „Én is voltam szántogatni nekik [ti. a földhözjuttatottaknak], így, »dologé«. Eljöttek kaszálni, kapálni, aratni. Mi meg dologért szántottunk nekik. 1 vékás földet (400 szögöl) 1 napi kapálásért, kaszálásért szántottunk meg. Tehát 1 hold föld szántásáért 4 napot kellett dolgozniuk.”[133] Igásmunkáért azonban nemcsak „ledolgozás” járt. Betakarításkor a fuvarosok (feltehetően fogattal rendelkező falubeli gazdák) a termés hazaszállításáért annak harmadát kérték. Az újgazdák a termelési bizottsághoz fordultak a fuvardíjak rögzítése miatt. „[...] mert az nem engedhető meg, hogy az újonnan földhözjuttatottakat így kizsarolják.” A termelési bizottság végül az alábbi árszabást hozta: „Tekintve, hogy napi két fuvar tehető meg, fuvardíjat 2 és fél első osztályú munkanap, vagy annak hivatalos napszámdíja, vagy 50 kg szemes termény, mely díjért a fuvaros 700 kg fuvart szállítani köteles.” Lényegében a „ledolgozás” arányait kedvezőbben állapították meg, más fogatos munkáknál 1 nap igásmunkáért 4 nap kézi munkát kértek.[134]

A régi tulajdonosoktól elkobzott vagy kisajátított jószágok és gazdasági felszerelések tulajdonjogilag a földbirtokrendező alap tulajdonába kerültek. Az újbirtokosok azonban ezt nem így értelmezték, és a jószágokat, felszereléseket eladták. Az OFT 1945 decemberében intézkedésre szólította föl a megyei tanácsot és a földhivatalokat.[135] 1945 júliusában a Szentesi Vármegyei Földhivatal kért jelentést a Kiskundorozsmai Földosztó Bizottságtól a „megváltást szenvedők” tulajdonában lévő dolgok eladásáról, például erdőből kitermelt fa, gazdasági gépek, lucerna, gyümölcs értékesítéséről és a vételár felhasználásáról.[136] „Kaptak kistelekiek, baksiak, mindszentiek is [földet]. Az uradalomban maradt jószág, amit az oroszok nem vittek el. Ebből fogtak az élelmesebbek 2 ökröt maguknak, etetgették az uradalom őszi takarmányából, mert volt. Aztán volt olyan is, hogy két szegény ember, akinek volt egy lova meg egy tehene, összefogott, és úgy szántott a következő évben. Így kezdődött...” (B. L.)

[132] MNL BKML XXII. 349. 1945. szeptember 15.
[133] Az interjú közben a „ledolgozás” aránytalanságának megítélésére vonatkozott az adatközlő feleségének közbeszólása: „– Ti is jól meghúztátok őket.” (V. Ö.-né) „– Meg hát. Az elég sok volt abban az időben. Szántani, vetni, ekekapázni mentünk el nekik. Ezek többnyire tönkrementek azokon a földeken. Majsaiak voltak. Volt olyan, aki ott maradt, épített. Nem tudtak legtöbben közülük megerősödni. Nem volt nekik igájuk, nem tudtak mivel dolgozni. Az mind napszámos ember volt, részesaratók. Mind ilyen szegény családok voltak.” (V. Ö.) Vö. Balassa 1955, 187–225.
[134] MNL CsML Szf XVII. 509. 165/1945. augusztus 12.
[135] MNL CsML Szf XVII. 509. 217/1946. január 12.
[136] MNL CsML Szf XVII. 507. 81/1945. július 18.

1945 augusztusában esedékessé vált a juttatott kalászos gabonával bevetett földek után járó térítés megfizetése, melynek nagyságát az alábbiak szerint határozták meg: akik felszántott és kalászos gabonával bevetett földet kaptak, holdanként szántási díjba 50 kg gabonát, vetőmagtérítésbe 100 kg gabona árát, egyéb munkálatok költsége címen 30 pengőt kötelesek befizetni.[137] A megváltási díj miatt alakult ki konfliktus az üllési Wolf-gazdaság újbirtokosai és volt tulajdonosa között is. Utóbbiak részéről Magai Lajos a juttatottaktól a termés 32%-át kérte megváltási díjként a szőlő és gyümölcsös után, viszont az újgazdák 10-15%-ot ajánlottak, mire Magai elutasítóan reagált: „mit szólnának ahhoz, ha már holnap be sem tehetnék a lábukat a szőlőbe, vagy holnap, vagy holnapután valamennyien repülni fognak". A földosztó bizottság a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz fordult a megváltási díj méltányos megállapítása miatt, és kérték, hogy Magai ellen eljárást indítsanak fenti kijelentései miatt.[138] A régi és új birtokosok között feszültséget idézett elő az is, hogy kit terhel a bevetett terület után fizetendő adó és beszolgáltatási kötelezettség.[139]

Az OFT, mint a vitás ügyek fellebbviteli fóruma, eleinte ragaszkodni próbált ahhoz is, hogy a 100 holdon aluli birtokok megváltását csak ő rendelheti el, és az elkobzások érdekében is bizonyítás lefolytatást tartott szükségesnek, tekintettel a népellenesség vádjának paragrafusokba nehezen beilleszthető indoklásaival. E tevékenységének korlátozása érdekében született meg az 1946. IX. törvény, amely kimondta, hogy az 1946. január 1. előtt kiosztott ingatlanokat volt tulajdonosaiknak visszaadni nem lehet, csak abban az esetben, ha 50 kataszteri holdnál kisebbek, és jogellenesen vették igénybe.[140] Ez már egybecsengett az MKP „Földet vissza nem adunk!" kampányával.

Összegzés

A paraszti társadalom, a paraszti gazdaság és üzem néhány év leforgása alatt többféle támadással szembesült. Az a közvetlen veszély, amelyet a Vörös Hadsereg tevékenysége jelentett a homokhátsági falvak számára 1945 után, ugyan megszűnt, a parasztcsaládok többsége által elszenvedett fizikai, anyagi veszteség, emberi áldozat emléke maradandó nyomot hagyott. A hadifogságba került, vagy málenkij robotra elhurcolt családtagok elvesztése olyan pszichés terhet is jelentett, amely a helyi közösség mentális állapotára is hatott, a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a félelem érzetét keltve.[141]

A háború alatt bevezetett kötött gazdálkodás és a beszolgáltatási rendszer viszont fennmaradt, sőt a rendeletek által évről évre bővítették a beszolgáltatásra kötelezett parasztgazdaságok, valamint a begyűjtendő termények, termékek körét. A paraszti üzem jövedelmeinek elvonása egyre drasztikusabb lett. Mint tudjuk, 1947-ben már fel sem merült a rendszer megszüntetésének a gondolata, 1948-tól pedig még nyilvánvalóbbá lett, hogy a beszolgáltatás a leghatékonyabb eszköz a kommunista hatalom kezében a parasztgazdaságok tönkretételéhez.

Az 1945-ös „földosztás" során megmutatkozott, hogy a munkával, örökléssel szerzett földtulajdon tömegesen elvehető, ekkor még térítés ellenében kisajátítható, vagy megfelelő indokkal elkobozható. Néhány év múlva a kommunista hatalom elérte, hogy a kuláklistára tett közepes és módos gazdák maguk ajánlják föl földjüket az államnak. Összegezve megállapítható, hogy a Kisteleki Földosztó Bizottság tevékenységét a kommunista és a parasztpárti tagok irányították, a háttérben az úgynevezett politikai nyomozást, kivizsgálást olyan személyek végezték, akik egyébként MKP-tagok voltak. A Kisteleki Földosztó Bizottság előszeretettel kezdeményezte olyan kiskereskedők, iparosok kisbirtokának kisajátítását, ahol vélelmezhető volt a háborús nyereségszerzés. A földosztók célpontjába kerültek a régi tisztviselőréteg birtokai, továbbá olyan módos paraszti birtokok, melyek a földterület nagysága alapján a rendelet szerint kisajátítandók voltak, bár itt is sajátos számítási módokat alkalmaztak (lásd Farkas-féle birtok kiosztása). Egy családtag nyilas politikai szerepvállalása indokot szolgáltatott a család vagyonának elkobzására, egy-egy módos paraszti birtok felszámolására (lásd Gerzsány-féle ügy). Voltak olyan nagygazdák, akiket a földosztás birtokméret alapján nem érintett volna, a háborús nyereségszerzés sem volt igazolható, azonban más ok (például szélsőjobboldali kijelentésekkel kompromittálták magukat), elegendő indokot szolgáltatott ahhoz, hogy eljárást indítsanak birtokuk igénybevételére. A módos parasztok ellen egykori béreseik, cselédjeik, napszámosaik tettek tanúvallomást. A vádak között szinte mindig felbukkan, hogy a gazda rosszul bánt munkásaival, kizsákmányolta őket. Az, hogy a földigénylő bizottságok a rendeletben meghatározott korlátokat is túllépték, népellenes, reakciós magatartás címén elkoboztak a földbirtokhatárnál kisebb birtokokat is, és belecsíptek a 200 hold alatti parasztbirtokokba, nem volt egyedi jelenség. Országosan több mint 21 ezer, 100 hold alatti birtokostól vettek el 135 ezer hold földet. A rendelet végrehajtói ezzel úgy nyúltak bele a korábbi paraszti tulajdonviszonyokba, hogy ennek az igénybevételnek gazdasági jelentősége alig volt.[142]

A földosztást elszenvedő tulajdonosok nem tanúsítottak belenyugvó magatartást, legtöbben a bürokratikus utat követve fellebbezéssel éltek, és bíztak az OFT számukra kedvező döntésében, de voltak, akik az új tulajdonosi rendet elutasítva, ténylegesen szembeszegültek a hatalmi akarattal, és elzavarták földjükről a juttatottakat. A Nagy Gergely vallomásában szereplő mondat a régi tulajdonos nagygazda-mentalitás lényegét érzékelteti, ugyanakkor jelzi, hogy az új tulajdoni viszonyokat nem fogadja el. „[...] Továbbiakban előadom, hogy családtagjaim is csak az én irányításommal és vezetésemmel dolgozhatnak a földben."[143]

[137] MNL CsML Szf XVII. 509. 1945. augusztus 24. „Közlöm, hogy rendelet értelmében: búza ára 100 kg- 400 pengő, árpa 100 kg- 360 pengő, zab 100 kg- 400 pengő."

[138] MNL CsML Szf XVII. 507. 98/1945. szeptember 16.

[139] MNL CsML Szf XVII. 507. 1946. június 26.

[140] Csönge 2012, 58.

[141] A helyi társadalom megfélemlítése a Rákosi-rendszer idején teljesedik ki, amikor különböző ürügyek (például közellátási bűntett, demokráciaellenes kijelentés stb.) miatt bárki büntethetővé válik.

[142] Nagy J. 2009, 16. Összesen 75 505 tulajdonos 5 599 546 hold földjét vették igénybe. Uo. Margitáné Vizi 1993, 372.

[143] MNL CsML Szf XVII. 509. 114/1945. május 26./1.

1945-ben azoknak a birtokosoknak a számára, akik kisajátítást szenvedtek, vagy elkobozták ingatlanaikat, nyilvánvalóvá vált, hogy az örökölt vagy munkával, vásárlással szerzett jogos földtulajdon sem biztos, elvehető. Ezzel pedig a paraszti gazdálkodás és életmód alapjaiban ingatható meg. A „sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld" elve – amely a paraszti gazdálkodás, életmód és értékrend alapja volt, megkérdőjeleződött.[144] A vizsgált homokhátsági településeken az 1–10 kataszteri hold közötti gazdaságok száma nőtt, azonban ezek többsége nem-tudott önálló megélhetést biztosítani tulajdonosának. A földosztás következtében a paraszti társadalom földtulajdonosokra és földnélküliekre való tagolódása nem szűnt meg, de arányaiban és nagyságrendileg túlsúlyba kerültek a földtulajdonnal rendelkezők. Ugyanakkor megmaradt az a választóvonal, amely az egykori szegényparasztokat és földnélkülieket a birtokos parasztoktól megkülönböztette. Egyrészt a helyi köztudatban rögzült, hogy kik azok, akiknek a birtoka „juttatott" föld. Másrészt, mivel az újbirtokosok zöme nem tudott önállóan megélni a kapott néhány holdon, rászorult a „régi" birtokos parasztok segítségére, a szegényparaszt és a jobb módú paraszt közötti aszimmetria megmaradt, a földhözjuttatottak függősége a tulajdonossá válás ellenére nem változott. Az önállóan életképes paraszti gazdaság eszménye, amely a paraszti földszerzés aspirációit éltette, csupán kevés esetben válhatott valóra. A földosztást irányító MKP hosszú távú célja feltehetően nem is ez volt, hanem az, hogy elkezdje visszaszorítani a helyi társadalomban presztízzsel bíró gazdag parasztokat, és a kisföldű szegényparaszti réteg megnyerésével társadalmi bázisra tegyen szert.

A homokhátsági falvak parasztsága 1944–1945-ben háborús állapotok között szembesült a szélsőséges politikai erők hatalmi megnyilvánulásaival, idegen megszállók kegyetlenkedéseivel, bízva abban, hogy mindez hamarosan véget ér, és a gazdálkodás rendje helyreáll. Ezzel szemben a valóság az volt, hogy a legyengített, „megtépázott" paraszti gazdaságok kiváló táptalajt biztosítottak a mezőgazdaság „szocialista" átalakításához, a magánparaszti gazdaságok tönkretételéhez, majd felszámolásához. 1945-ben a földtulajdon mint a paraszti életmód és életforma alapja a paraszti értékrendben még kitüntetett szerepet foglalt el. Nem véletlen, hogy azok a gazdagparasztok, akik a földosztáskor részben vagy teljesen elveszítik birtokukat, hasonló krízisként élik meg a történteket, mint később a kuláklistára kerülők, hozzátéve, hogy az 1950-es évek elejére az MDP parasztellenes politikájának köszönhetően a föld értékvesztése általánossá vált. Azok a paraszti magatartásformák, amelyek később a Rákosi-rendszer parasztellenes politikájára adott válaszként jelentkeztek, részben már a háború utolsó éveiben megmutatkoztak. Ezek többnyire nem nyílt, hanem rejtett, látens szembeszegülésként értelmezhetők, ilyen például a termények, ingóságok rejtegetése, a nők bújtatása a szovjetek elől, a terményekkel való feketekereskedés.

[144] A megfogalmazást Szűcs Judittól kölcsönöztük, aki csólyospálosi adatközlőktől gyűjtötte az 1945 előtti időszakra vonatkoztatva. A földosztó bizottság iratai között található panaszlevelekben olvasható több helyen, hogy a kisajátítással, elkobzással érintett idős gazdálkodók öregkoruk biztosítékát látták az örökösökre átruházott földben, melynek javaiból megegyezés szerint részesültek (volna).

Adatközlők

Bagi István (1930–) Ópusztaszer (Kis-zer)
Bereczki Lajos (1928–) Ópusztaszer (Pusztaszeri major)
Farkas Andrásné Menyhárt Erzsébet (1926–2013) Csólyospálos
Réger Józsefné Búza Anna (1933–) Ópusztaszer (Hantházi és Pusztaszeri major)
Tari Istvánné Antal Ilona (1920–) Forráskút
Vas Ödön (1927–) Kiskunmajsa
Vas Ödönné Csóti Mária (1935–2008) Kiskunmajsa

Levéltári források

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
XXII. 317. Csólyospálos község dobolási könyve 1945. december 10.,1946. január 16., 1947. április. 12.
XXII. 349. Kiskunmajsa közgyűlési jegyzőkönyve 1. kötet (1945–1946) 1945. január 15., 1945. március 9., 1945. május 19., 1945. szeptember 15.
XXII. 349. Kiskunmajsa közgyűlési jegyzőkönyve 2. kötet (1946–1950) 1948. május 8., 1948. július 17.

MNL CsML Szf = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szentesi Fiók
XVII. 507. Kiskundorozsmai Földigénylő Bizottság iratai 1945–1947
XVII. 507. 1945. május 18. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata Bohn Mihály szentesi lakos ingatlankisajátításának mellőzéséről
XVII. 507. 81/1945. július 18. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács a Kiskundorozsmai Földigénylő Bizottságnak a megváltást szenvedő tulajdonosok ingóságainak jogtalan értékesítéséről
XVII. 507. 98/1945. szeptember 16. A Wolf-birtok újgazdáinak kérelme a megváltási díj körüli vita ügyében
XVII. 507. d. n. Dobó Imréné forráskúti lakos kérelme 1946. április 13-án elvett birtoka visszaadása tárgyában
XVII. 507. 109/1945. október 17. Az Országos Földbirtokrendező Tanács az ingatlanok megművelésének és a termelés folytonosságának biztosításáról
XVII. 507. 1946. június 26. Országos Földbirtokrendező Tanács Országos Földhivatala az 1946. IX. tc. végrehajtása során a termelés folyamatosságának biztosításáról
XVII. 509. Kisteleki Földigénylő Bizottság iratai 1945–1947
XVII. 509. 5/1945. június 19. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács felhívása bizonyítási eljárás lefolytatására
XVII. 509. 18/1945. 619/17/1945. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata a Pallavicini-birtok felosztásáról (1945. április 23.)
XVII. 509. 18/1945. Birtok-összeírási ívek (1945. december 28., 1946. január 28.)
XVII. 509. 48/1945. május 25. Kistelek község gazdasági elöljárója a földigénylők fogatbiztosításáról
XVII. 509. 51/1945. április 7. Irányelvek a földművelésügyi miniszter megyei és járási megbízottai számára
XVII. 509. 85/1945. szeptember 11. Jelentés a háborús nyereségből eredő ingatlanokkal kapcsolatos bizonyítási eljárásokról
XVII. 509. 111/1945. Hrazdira Ottó kisajátítási ügye
XVII. 509. 111/1945. május 26. Kisteleki Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve Hrazdira Ottó kisajátítási ügyében

XVII. 509. 111/1945. június 23. Leltári jegyzék és birtok-összeírási ív Hrazdira Ottó és neje gazdasági felszereléseiről és ingatlanairól
XVII. 509. 111/1945. augusztus 8. 3082/1945. sz. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata Hrazdira Ottó ügyében
XVII. 509. 111/1945. augusztus 21. Kisteleki Földigénylő Bizottság fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz a Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata ellen
XVII. 509. 111/1946. január 3. Idézés Hrazdira Ottónak a Kisteleki Földigénylő Bizottságtól
XVII. 509. 113/1945. ifj. Gerzsány Lajos elkobzási ügye
XVII. 509. 113/1945. május 31. Kisteleki Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve a Gerzsány-ügyben felvett tanúvallomásokról
XVII. 509. 113/1945. július 5. Leltári jegyzék Gerzsány Lajos ingóságairól
XVII. 509. 113/1945. július 15. Id. Gerzsány Lajos fogalmazványa a Kisteleki Földigénylő Bizottság 74/945/13 határozata ellen
XVII. 509. 113/1945. szeptember 19. 3154/1945. sz. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata ifj. Gerzsány Lajos ingatlanainak elkobzásáról
XVII. 509. 114/1945. Nagy Gergely elkobzási ügye
XVII. 509. 114/1945. május 26./1. Kisteleki Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve Nagy Gergely elkobzásra javasolt 61 kat. hold földje tárgyában
XVII. 509. 114/1945. május 26./2. Kisteleki Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve a Nagy Gergely ügyében felvett tanúvallomásokról
XVII. 509. 114/1945. június 25. Leltári jegyzék a Nagy Gergely és neje tulajdonában lévő élő- és holt felszerelésekről
XVII. 509. 114/1945. június 29. Kisteleki Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve az elkobzandó és kisajátítandó birtokok ügyeiről
XVII. 509. 114/1945. 1946. június 1. 28232/1945. sz. Országos Földbirtokrendező Tanács határozata Nagy Gergely fellebbezése tárgyában
XVII. 509. 114/1945. 143/1946. 1946. június 29. Kisteleki Földigénylő Bizottság kérelme az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, Nagy Gergely ügyében helyszíni vizsgálatról
XVII. 509. 114/1945. 143/1946. augusztus 28. Kisteleki Földigénylő Bizottság újrafelvételi kérelme az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz Nagy Gergely ingatlanelkobzása ügyében
XVII. 509. 114/1945. 344/1946. november 25. Kisteleki Földigénylő Bizottság fellebbezése az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz a Nagy Gergely-ügyben
XVII. 509. 114/1945. 39/1947. február 10. Kisteleki Földigénylő Bizottság kérelme az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz új határozat meghozására a Nagy Gergely-ügyben
XVII. 509. 117/1945. Weinhardt Mihály elkobzási ügye
XVII. 509. 117/1945. június 26. Leltári jegyzék
XVII. 509. 117/1945. június 28. Makai Antal kérvénye föld kiutalásra
XVII. 509. 117/1945. július 14. Kisteleki Politikai Osztály jegyzőkönyve
XVII. 509. 117/1945. 1946. március 29.1678/1946. Csongrád Megyei Földhivatal felszólítása a Kisteleki Földigénylő Bizottságnak
XVII. 509. 117/1945. 1946. május 5. Weinhardt Mihály levele
XVII. 509. 118/1945. Farkas Imre ügye
XVII. 509. 118/1945. július 9. Farkas Imre levele a Jászszentlászlói Földigénylő Bizottságnak
XVII. 509. 118/1945. 5511/1945. Délpest Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata id. Farkas Imre, ifj. Farkas Imre és neje és legifjabb Farkas Imre ingatlanmegváltási ügyében
XVII. 509. 118/1945. szeptember 1. Kiskunmajsai Földigénylő Bizottság jegyzőkönyve
XVII. 509. 165/1945. augusztus 12. Jegyzőkönyv a kisteleki termelési bizottság üléséről (1945. július 24.)
XVII. 509. 217/1945. december 24. Országos Földbirtokrendező Tanács felhívása a földhivataloknak, a juttatottaknak átengedett ingóságokkal és jószágokkal való kereskedés megfékezése tárgyában

XVII. 509. 217/1946. január 12. Jelentéstétel a megváltott és elkobzott ingatlanokon levő jószágok birtoklásáról
XVII. 509. 1945. augusztus 24. A juttatott ingatlanok után térítés címén fizetendő gabonaárak megállapításáról
XVII. 509. 1945. augusztus 25. 3702/1945. sz. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács elvi határozata a nyilasok birtokelkobzási ügyében a földigénylő bizottságok teendőiről
XVII. 509. 1945. augusztus 26. 2619/18. sz. Csongrád Vármegyei Földbirtokrendező Tanács a bizonyítási eljárás lefolytatásáról
XXIII. 721/b. Kistelek Községi Tanács VB-ülés jegyzőkönyve 1953. február 8.

Felhasznált irodalom

Balassa Iván 1955: Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). *Ethnographia,* 1955 (66) 1–4. 187–225.

Bálintné Mikes Katalin–Szabó Sándor (szerk.) é. n.: *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai, 1).

Balogh Balázs 2002: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Belényi Gyula 1999: Az 1945. évi fordulat távlati következményeiről. A kelet-európai történelmi régió társadalomszervezési modelljének behatolása Közép-Európába. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica,* 1999. 108. 85–95.

Berend T. Iván–Szuhay Miklós 1978: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Botos János–Gyarmati György–Korom Mihály–Zinner Tibor 1988: *Magyar hétköznapok. Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956.* Budapest, Minerva.

Csík Antal–Kozma Huba 2012: *Együtt megélt történelem.* Kiskunmajsa, Kiskunmajsa Város Önkormányzata.

Csíkvári Antal (s. a. r.) 1938: *Csongrád vármegye.* Budapest, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. (Vármegyei Szociográfiák, 1).

Csönge Attila 2012: „Vagy írott törvény van vagy igazság!" Adalékok az 1945-ös földosztás történetéhez. *Levéltári Szemle,* 2012 (62) 2. 52–60.

Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békéscsaba, Tevan.

Farkas Csaba 2004: A két világháború között. In Marjanucz László (szerk.): *Üllés története és népélete.* Szeged, [Polgármesteri Hivatal]. 197–247.

Fél Edit–Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.

Fél Edit–Hofer Tamás 2001: Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 237–255.

Fodor Ferenc 1995: Csólyos és Pálos puszta története. In Fodor Ferenc (szerk.): *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről.* Kiskunmajsa, Csólyospálos Község Önkormányzata. 79–120.

Fodor Ferenc 2008: *Duna–Tisza közi homokhátság délkeleti részének paraszti gazdálkodása a 20. században.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum.

Für Lajos 1983: *Kertes tanyák a futóhomokon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gyimesi Sándor 1968: A kapitalizmus és a parasztgazdaság. *Ethnographia,* 1968 (79) 2. 149–162.

Huszka Lajos–Nagy Ádám 1988: Pénzforgalom Szegeden 1944–1945-ben. In *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1987-1.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 353–376.
Juhász Antal 1976: A kisteleki tanyák települése és élete. In Juhász Antal (szerk.): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből.* Kistelek, Kistelek Nagyközség Tanácsa. 325–382.
Juhász Antal 1991: A tanyák településtörténete és a tanyás gazdálkodás. In Blazovich László (szerk.): *Kistelek története a kezdetektől 1970-ig.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 461–510.
Juhász Antal 2004: *A szegedi táj vonzásában.* Szeged, Bába Kiadó.
Kanyó Ferenc 1976: Az új élet megindulása és a földreform Kisteleken. In Juhász Antal (szerk.): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből.* Kistelek, Kistelek Nagyközség Tanácsa. 189–232.
Kanyó Ferenc 1991: A népi demokratikus átalakulás korszaka. In Blazovich László (szerk.): *Kistelek története a kezdetektől 1970-ig.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 353–418.
Kapás Edit 2010: Az oroszok cselekedetei a háború idején. *Csólyospálosi Hírek,* 2010 (4) 4. 9.
Kocsis Aranka 2006: *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
Korom Mihály 1995: A magyar és lengyel 1944–45-ös földreform alapelveinek hasonlósága. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 11–22.
KSH 1950: *1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények.* Budapest, KSH.
KSH 1976: *Történeti Statisztikai Kötetek. Növénytermelés. 1. kötet. Községsoros adatok 1936–1962. Főbb növények vetésterülete.* Budapest, KSH.
Magyarországi Rendeletek Tára 1945. Budapest, Szikra, 1946.
Margitáné Vizi Éva 1993: Földosztás a Nyírbogdányi járásban 1945. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok. 9.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. 367–372.
Molnár Mária 2000: Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz* VIII. *Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 484–531.
Nagy Gyula 1987: Az orosházi parasztok rejtési tudománya. Tanulmányok Orosházáról és környékéről. In *Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 7.* Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 185–200.
Nagy István 1995: A koalíciós időszak (1944–1948). In Kövér Lajos–Tóth Sándor László (szerk.): *Kiskundorozsma. Tanulmányok.* Szeged, Somogyi Könyvtár. 260–339.
Nagy József 2002: Kényszergazdálkodás a mezőgazdaságban a II. világháború után (1945–1948). *Agrártörténeti Szemle,* 2002 (44) 3–4. 349–382.
Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Nagy Netta 2010: Két parasztgazdaság terhei a beszolgáltatás éveiben Csólyospáloson. Kapás Lajos és fia gazdálkodása 1943–1956 között. *Ethnographia,* 2010 (121) 4. 313–341.
Nagy Netta 2013: *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
Nagy Olga 1989: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Budapest, Gondolat Kiadó.
Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Őrszigethy Erzsébet 1986: *Asszonyok férfisorban.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Paládi-Kovács Attila 2001: Parasztság, paraszti üzem. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz.* II. *Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 195–207.
Pető Iván–Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Sárkány Mihály 1978: A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 63–150.
Sípos Levente 1994: A hazai földtulajdoni és használati viszonyokról (1945–1989). *Agrártörténeti Szemle,* 1994 (36) 1–4. 493–509.
Szabó Lajos 1993: A „felszabadulástól" 1956-ig. In Csík Antal–Kozma Huba–Nyerges Benjamin–Szabó Lajos: *Kiskunmajsa története.* Kiskunmajsa, Majsa Alapítvány. 77–109.

Szűcs Judit 1995: „Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld." In Fodor Ferenc (szerk.): *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről.* Kiskunmajsa, Csólyospálos Község Önkormányzata. 298–308.
Tanka Endre 1999: *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében.* Budapest, Agroinform Kiadó. 149–151.
Tausz Katalin 1981: *Cselédek és továbbszolgáló cselédek Tiszaigaron.* Budapest, MÜM Marxizmus-Leninizmus Iktatási Főosztálya. (Szociológiai füzetek, 24).
Tóth István 1995: Az 1945. évi földreformrendelet megszületése. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 23–41.
Závada Pál 1986: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.
Zombori István 2000: A Pallavicini-hitbizomány. Az uradalom és a grófi család. In Vályi Katalin–Zombori István: *Ópusztaszer.* Szerk. Blazovich László. Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht. 117–123, 149–159.

GALAMBOS ISTVÁN

Juttatott álom

Az 1945. évi földosztás Keszthelyen

„Még távolodó akna és ágyúdörejeket hozott a hűvös tavaszi szél a környék hegyei mögül, és a fölszaggatott mezők aknatölcsérei szokatlan tarkaságot kölcsönöztek a tájnak. Annyira itt volt még a háború, hogy az elhagyott ágyúk torkából messze érzett az utolsó lövések lőporszaga, s a barbárul fölrobbantott hidak kőpora le sem szállt jóformán, amikor gyalogos és kerékpáros férfiak lelkes csoportja hagyta el városunkat a szélrózsa minden irányában [sic!] és plakátcsomagokkal siettek a járás községei felé. [...] Megszűnt a nagybirtokrendszer!! – hirdették a plakátok és a falusi dobosok száz helyen."[1]

(Gerencsér György, az MKP keszthelyi szervezetének titkára)

Bevezetés

A Vörös Hadsereg bevonulása – 1945. március 27.[2] –, illetve az újraindult *Keszthelyi Hírlap* idézett első vezércikkének megjelenése közötti két hónapban már javarészt lezajlott Keszthelyen az újabb elitcsere. Az újjászerveződő közigazgatási, bírói és rendvédelmi testületekkel párhuzamosan összetételüket és hatáskörüket tekintve olyan politikai jellegű szervek jelentek meg, mint a nemzeti bizottságok, az igazolóbizottságok, a népbíróságok, illetve a hivatalosan a feloszlatott csendőrséget felváltó rendőrség egyik osztályaként szerveződő, kommunista befolyás alatt álló[3] politikai rendőrség. A párhuzamosság, a működési területek nem pontos körülhatárolása és a jogszabályi hiányosságok hatásköri vitákat eredményeztek, amelyek gyakran tetten érhetők az iratokban.

Keszthely az 1944–1945-ben kezdődő politikai, társadalmi, gazdasági, közigazgatási, valamint a tulajdonviszonyokban bekövetkezett változások tanulmányozásának több szempontból is ideális terepe lehet. Keszthely volt a központja Zala vármegye legnagyobb hitbizományi birtokának, a Festetics-uradalomnak, a nagyközség „az uradalmi központból fejlődött városok típusos példája",[4] ugyanakkor a kétségkívül domináns mezőgazdaság mellett némi mezőgazdasági ipar, sőt a turizmus is jelen volt a településen, illetve a szintén

---

1 *Keszthelyi Hírlap,* 1945. május 27. A *Keszthelyi Hírlap* ezzel a számmal újrakezdte évfolyamai számozását.
2 Nagy 1970, 29.
3 Palasik 2000, 35–36.
4 Bulla–Mendöl 1999, 225.

a Festeticsek tulajdonát képező szomszédos Hévízen. A magát fürdővárosnak tekintő Keszthely – jórészt a Festeticseknek köszönhetően – rendelkezett az urbanizáció számos kellékével, a Festetics Kristóf által 1759-ben alapított kórház, a Festetics Pál emeltette gimnázium (amelyet később főgimnáziummá fejlesztettek), a Polgári Leányiskola, a bérkocsiszolgálat, a villanytelep, a közvilágítás egyaránt inkább egy kisváros, semmint egy nagyközség jellegzetes intézményei voltak. Az ellátott közösségi funkciók, valamint az urbanizáció foka alapján megállapítható, hogy a járásközpontként működő település már a 20. század elején egyike volt a mintegy kétszáz nagyközségi jogállású, ám városi szerepkörű településnek.[5]

Keszthely ugyanakkor demográfiai jelentősége, uradalmi központ jellege, a Festeticsek szőlő- és borgazdasága, mezőgazdasági és fürdőüzemei, a páratlan könyvtárral bíró kastélya, a Balatoni Múzeum, illetve a Helikon-ünnepségek révén a hasonló, járásközponti szerepkört ellátó települések közül is kiemelkedett. Keszthely kétségkívül a Balaton-part legnépesebb települése volt, ám Zala vármegye egészét tekintve sem számított jelentéktelennek. Az 1941. évi népszámlálás idején lakosainak száma (11 987) mindössze néhány ezer fővel maradt el a vármegye székhelyétől, Zalaegerszegétől, míg Nagykanizsa harmincezres lélekszámát meg sem közelítette.[6] Az 1945-ben jelentett élelmezési létszáma 1945 augusztusában 10 282 fő volt, az összesen 3946 lakással bíró településen 2052 ház állt, amelyből a harcok folytán 50 könnyebben, 21 súlyosabban sérült, 4 pedig rommá vált.[7] Az, hogy 1945 tavaszán a legnagyobb Zala vármegyei rendezett tanácsú városban, Nagykanizsán is csupán 21 738 lakost írtak össze,[8] még jobban kiemeli Keszthely demográfiai jelentőségét.

Keszthely – városiassága és a turizmusba való bekapcsolódása dacára – megőrizte uradalmi központ jellegét, így határában jelentős birtokok kerültek kiosztásra, ugyanakkor a nagyközség fejlettsége, illetve a területén fekvő ingatlanok sokfélesége révén a földosztás során számos olyan kérdés – a halászat, a mezőgazdasági üzemek, az erdőgazdaság, a szőlő- és borgazdaság, a kastély[9] és Hévízfürdő ügye stb. – merült fel, amelyekkel egy helységben ritkán, gyakran csak több település adatainak összevetését követően találkozhatunk. Emellett Keszthelyen működött az ország első gazdasági akadémiája, a Georgikon, amely nem csupán a Festetics-birtokokat, hanem a régiót is ellátta jól képzett gazdasági szakemberekkel – a földosztó bizottság elnöke, Kulin Sándor is a Georgikon főiskolai tanára volt –, akiknek az iratokban megfogalmazott véleménye, javaslatai tovább árnyalhatták jelen kutatás eredményeit. Kulinnak a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizott-

[5] Enyedi 2002, 172.
[6] Kovacsics 1955, 1035.
[7] MNL ZML V. 1734b. 37. doboz. 5200/1945. Bejelentés az 1937: VI. tc. végrehajtásáról Keszthely községben, 1945. augusztus.
[8] Káli 1997, 183.
[9] A kastély felhasználására több ötlet is felmerült, a Zala Vármegyei Földhivatal javaslatait csak 1946-ban terjesztette fel. MNL ZML XXIV. 201. 1. doboz.

ság elnökeként 1945. október 23-án, majd november 3-án feltett két-két kérdése,[10] illetve azok megfogalmazása például olyan határozatok[11] kiadására ösztönözte a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsot, amelyek vélhetően az ő álláspontját tükrözték. Az első kérdésre – „A házhelyhez juttatottakat vagy a vetést végző gazdasági cselédeket illeti-e a termés a kiosztott házhelyeken?" – adott válasz (a vetést végzőket) ráadásul ellentétes volt a földbirtokrendező tanács egyik korábbi határozatával, amely szerint a termés a juttatottat illeti.[12] A november 3-ai kérdések[13] megfogalmazásával[14] a földigénylő bizottság elnöke valósággal sugallta a földbirtokrendező tanácsnak a későbbi határozatokat.

A kutatás céljai, előzményei, forrásai és nehézségei

A keszthelyi földosztás körülményeinek, menetének és sajátosságainak bemutatása – ami a tanulmány fő célja – mellett fontosnak tartottam rámutatni a gazdasági, valamint a társadalmi következményekre, illetve a jogi környezet néhány fontosabb elemére és ellentmondására. Jogi szempontból kétségkívül rendkívül fontos kérdés, hogy a földosztásról

[10] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 80/1945. A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság elnökének, Kulin Sándornak a levelei a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, 1945. október 23., november 3.
[11] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 81/1945.
[12] Ács András földhöz juttatott gazda kérelemmel fordult a Zalavármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy őt „a szövetkezet erőszakával szemben megvédeni" és részére a neki „ítélt föld termését kiadatni szíveskedjék". A juttatott ugyanis a Festetics-birtokból kilenc kataszteri hold bevetett földet kapott, a termést azonban az újmajori földműves szövetkezet aratta le. A szövetkezet a hatóságilag megállapított arató- és cséplőrészen túl megtartotta az egész termést. „Csépléskor kértem Balla Lajos gazdát [a szövetkezet vezetőjét], hogy számoljunk el a termésről. Ő azonban azt válaszolta kérésemre, hogy nem voltam benne a szövetkezetben, és nincs jogom az idei terméshez. A keszthelyi földigénylő bizottság elnöke is azt válaszolta kérésemre, hogy ő ebben az ügyben nem dönthet. A kérdéses földet még a volt Festetics uradalom vettette el." A földbirtokrendező tanács utasította a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottságot, hogy az ügyet vizsgálja ki, és intézkedjék, hogy Ács András „a neki kiosztott föld terméséhez hozzájuthasson, mert az őt illeti meg". A Keszthelyi Földigénylő Bizottság azonban a kérelem elutasítását kérte, mivel Ács András korábban erdőőr volt, és október 1-jéig a fizetését megkapta. A Keszthelyi Földigénylő Bizottság véleménye szerint a területet a szövetkezet művelte, így Ács Andrásnak legfeljebb vetőmagrész biztosítása lett volna méltányos. A földbirtokrendező tanács azonban a 74/1945. számú határozatában úgy döntött, hogy Ács András kérelmének részben helyt ad, a szövetkezet csak a költségei megtérítését jogosult kérni Ácstól, de a termés fennmaradó részét ki kell adnia. MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 74/1945. Ács András gazda panasza a keszthelyi Földmíves Szövetkezet ellen, a Földbirtokrendező Tanács, illetve a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság levelezése, illetve a Földbirtokrendező Tanács 74/1945. számú határozata.
[13] „92 házhelyre 350 az igénylők száma, visszavehető-e a már korábban kiosztott házhely és érdemesebbnek adható-e?", illetve „Juttatható-e házhely azoknak, akik igényüket indokolatlanul adták be?" MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 80/1945. A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság elnökének, Kulin Sándornak a levelei a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, 1945. november 3.
[14] Az „érdemesebb" és az „indokolatlanul" jelzők véleményem szerint világosan rámutatnak a földigénylő bizottság és elnökének álláspontjára, amelyet a földbirtokrendező tanács is magáévá tett határozatában. MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 81/1945.

szóló rendelet mennyire volt előkészített, bevezetése és alkalmazása mennyire felelt meg az általános jogelveknek, a jogalkotás szabályainak, érvényesült-e a jogforrási hierarchia, illetve nem kevésbé fontos annak vizsgálata, hogy a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság, valamint a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács döntései mennyire feleltek meg a rendeletben és a végrehajtási utasításokban foglaltaknak, a vármegyei, illetve az országos gyakorlatnak. A földosztás során nem kerülhető meg a helyi döntéshozók esetleges személyes vagy gazdasági motivációinak feltárása sem, és lényegi kérdés, hogy a kutatási eredmények mennyiben támasztják alá a szakirodalomban található értékeléseket, megállapításokat. A keszthelyi földosztásra vonatkozó iratok alapján igyekeztem igazolni vagy cáfolni a szakirodalomban is visszatérő kérdést, hogy az azonnali földosztás, illetve annak módja gazdasági szükségszerűség volt-e.

A korszakra vonatkozó szakirodalom tanulmányozása a kutatás megkerülhetetlen része, ugyanakkor jelen tanulmányban – a keszthelyi és megyei vonatkozású munkákon kívül – elsősorban a szovjet megszállás végét követően született művekre[15] támaszkodtam. A földosztással kapcsolatos értékeléseknek, megállapításoknak adott teret az *Agrártörténeti Szemle,* amely tanulmányok[16] a különböző kutatói álláspontok megismerése révén számomra is hasznosnak bizonyultak. A Zala megyében lezajlott földosztásról 1977-ben Béli József írt összefoglalót,[17] amelyben azonban nem foglalkozott az 1945-ben fennálló vármegye egészével, csupán a kiadáskor is Zala megyéhez tartozó részével.[18] Komoly segítséget jelentettek a kutatás során a Zala vármegyére vonatkozó munkák közül Káli Csaba tanulmányai,[19] hasonlóképpen az olyan keszthelyi vonatkozású művek, mint Kovacsics József elsősorban statisztikai szempontú összefoglaló,[20] illetve Kell Andornak, a Keszthelyi Nemzeti Bizottság egykori tagjának a megyei levéltárban elhelyezett írásai.[21] E jegyzetek nélküli, ám a „forrásjegyzéket" közlő kéziratok – melyeket egy korábbi, a keszthelyi földosztást is érintő írásomban[22] magam is használtam – talán mindmáig a legteljesebb feldolgozását jelentik a Keszthelyi Nemzeti Bizottság tevékenységének, ugyanakkor minősítései és megállapításai a párttörténetírás, illetve a pártos történetírás szemléletét tükrözik.

A keszthelyi földosztástól dr. Pétervári András közölt egy rövid, jegyzetek és bibliográfia nélküli összefoglalót *A földreform végrehajtása Keszthelyen és környékén* címmel a Magyar Szocialista Munkáspárt évkönyvében 1985-ben. Ez a mű inkább leíró jellegű maradt, Pétervári nem elemezte, csupán felsorolta az általa legfontosabbnak vélt adatokat, nem foglalkozott érdemben az Alsómalom, a Festeticsek szőlő- és borgazdaságának ügyével,

[15] Szakács–Zinner 1997; Ö. Kovács 2012; Ö. Kovács 2015; Fazekas 1995; Honvári 2001; Nagy 2002.
[16] Szakács 1995; Orbán 1995; Korom 1995; Sipos 1994; Tóth 1995; Fehér 1995; Romány 1995.
[17] Béli 1977.
[18] Keszthelyt 1950-ben Veszprém megyéhez csatolták, és csak 1979. január 1-jén tért vissza Zala megyéhez.
[19] Káli 1995; Káli 1997; Káli 2000; Káli–Mikó 1995.
[20] Kovacsics 1955; Kovacsics 1991.
[21] Kell 1969; Kell 1970.
[22] Galambos 2012.

és a földosztással kapcsolatos panaszokat meg sem említette. A kutatás során elsősorban a megyei levéltárban,[23] illetve kisebb részben az országos levéltárban[24] őrzött anyagokra támaszkodtam, a Keszthelyi Nemzeti Bizottság,[25] a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács I.,[26] illetve II. számú tárgyalótanácsának,[27] a Zala Vármegyei Földhivatal,[28] Keszthely nagyközség,[29] valamint Zala vármegye termelési miniszteri biztosának[30] vonatkozó irataira. A levéltárban is megőrzött helyi sajtó, a *Keszthelyi Hírlap* lapszámai – megfelelő forráskritika mellett – kortárs forrásként jól kiegészítették a levéltári iratokat.

A front átvonulását követően megalakuló úgynevezett „népi szervek"[31] iratkezelési gyakorlata nem mindenütt felelt meg a közigazgatásban elfogadott szakmai elvárásoknak, szakszerűségük a keletkeztető személy, esetleg személyek hivatali jártasságát vagy iskolai végzettségét tükrözte. Keszthely városias jellege, járási székhely volta és oktatási intézményeinek egy nagyközséghez mérten magas száma és szintje révén előnyösebb helyzetben volt a vármegye többi nagyközségénél, ami az iratok iktatásában és szövegezésében is észlelhető.

A források egy része érzékelhetően a döntéshozók befolyásolásának céljával készült, amit mindig figyelembe kell venni az értelmezéskor. A kérelmek, beadványok, illetve az esetleges panaszok nyilvánvalóan gyakran tartalmaznak egyoldalú érveléseket, elhallgatásokat, sőt helyenként hamis adatokat is. A döntéshozó szervek határozatai sem mindig mentesek mindezektől, ugyanakkor ezek elsődleges célja valamely ügy lezárása. Külön ügytípust képeznek a tanulmányozott forrásokon belül a döntések regisztrálására, nyilvántartására vonatkozó iratok, a beadványokra és leiratokra adott válaszok, a panaszok és kezelésük, valamint a közigazgatás vármegyei szerveitől, illetve a különböző miniszteri biztosoktól érkező – és az ezekhez kapcsolódó – iratok, amelyek akár a földosztás menetébe történő beavatkozásként, esetleg valamiféle törvényességi felügyeleti szerepkör felvállalásaként is értelmezhetők.

[23] MNL ZML.
[24] MNL OL.
[25] MNL ZML XVII. 25.
[26] MNL ZML XVII. 501/a.
[27] MNL ZML XVII. 501/b.
[28] MNL ZML XXIV. 201.
[29] MNL ZML V. 1734b. 36–37. doboz.
[30] MNL ZML XXIV. 252.
[31] A „népi szervek" kifejezés használatát csupán a forrásmunkákban való elterjedtsége, illetve a kortárs dokumentumokban történő említése indokolja, nem e testületek szerveződése vagy működésük demokratikus volta.

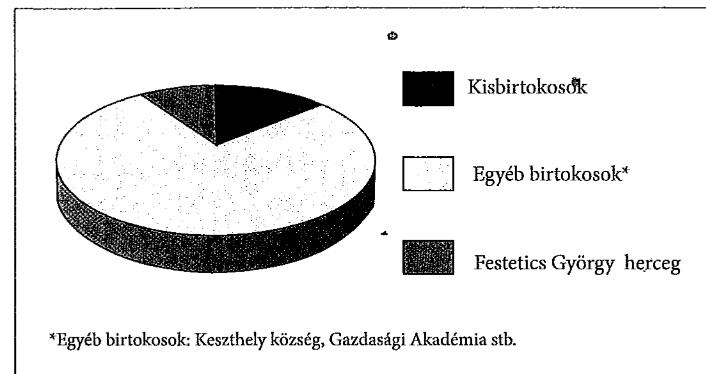
A keszthelyi pártok, a nemzeti bizottság és a képviselő-testület megalakulása

Még javában zajlottak a Vörös Hadsereg hadműveletei a Dunántúlon, amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány kiadta a társadalmi-, a tulajdon- és földbirtokviszonyokat gyökeresen megváltoztató 600/1945. M. E. sz. rendeletét „a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról",[32] melynek bevezetője szerint a nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja „az ország demokratikus átalakulását és a jövő fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt. A földreform végrehajtása [...] gazdasági szükségszerűség". Ez utóbbi a szakirodalomban is gyakran hangoztatott érv. 1995-ben, kiadásának ötvenedik évfordulóján több kutató is részben a termelés beindításának és biztosításának szándékával magyarázta a rendelet kiadását,[33] ugyanis szerintük a magyar társadalmat „a bekövetkezettnél még súlyosabb nélkülözéstől és éhínségtől csak a gyors földosztás menthette meg".[34] A földosztás szükségességéről nem volt vita az Ideiglenes Nemzeti Kormányban helyet foglaló pártok között, ám a megvalósítás módjában már a háború előtt is jelentősek voltak a különbségek.

A Független Kisgazdapárt (FKGP) a „szakszerű előkészítés" fontosságát hangsúlyozta, és az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságában az a döntés született, hogy nem kormányrendeletet, hanem törvényt kell alkotni, ám Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnökének személyes ösztönzésére[35] mégsem várták meg a nemzetgyűlés összehívását, és rendelet született. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a rendelet kidolgozásánál a Nemzeti Parasztpárt (NPP) 1945. január 14-én a *Délmagyarország*ban és a debreceni *Néplap*ban megjelent és a kommunista vezetőkkel egyeztetett[36] földreform-tervezetét vette alapul, ami mellett egy héttel később a kommunista párt is nyilvánosan kiállt.[37] A földosztás rendeletben történő szabályozása alapvetően sértette a jogforrási hierarchiát, hiszen a földtulajdonviszonyokat korábban törvények – például az 1920. évi XXXVI. törvénycikk – szabályozta. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés csak 1945. szeptember 5-én emelte törvényerőre a rendeletet, az 1945. évi VI. törvénycikkben, amikor a földek felosztása tulajdonképpen már lezajlott, bár a földosztás befejezéséről csak az 1946. évi IX. törvény gondoskodott. Az 1945. március 18-án hatályba lépő „alaprendeletet" három végrehajtási utasítás követte, március 28-án,[38] április 27-én és június 4-én.[39] Mindhárom miniszteri végrehajtási utasítás az alaprendeleten alapult ugyan, ám mindegyik helyenként módosította, kiegészítette, kiterjesztette a kormányrendeletet, így ezek már nem korábbi, a szovjet bevonulás előtti jogszabályokkal kerültek ellentmondásba, hanem az azt követően deklarált jogforrási hierarchiát sértették meg. Már az alaprendelettel kapcsolatban is számos jogi aggály fogalmazható meg, hiszen például olyan magatartásformákat szankcionált súlyosan, amelyeket nem definiált pontosan, ezáltal jogbizonytalanságot keltve.[40] Az első végrehajtási utasítás – amely számos ponton új elemekkel[41] egészítette ki az alaprendeletet – bevonta a nemzeti bizottságokat a végrehajtásba, mivel feladatukká tette a községi földigénylő bizottságok megalakítására vonatkozó felhívás közzétételét és a földigénylők jegyzékbe írását[42] – tehát ezt a feladatot a közigazgatás helyett egy politikai szervre bízta. Még fontosabbnak tűnik azonban, hogy a végrehajtási rendelet egyfajta jogforrássá tette az Országos Földbirtokrendező Tanácsot (OFT), amikor felruházta, hogy elvi kérdésekben döntéseket hozzon,[43] amelyek „az alsóbbfokú végrehajtási szervekre is kötelezők".[44] Az alaprendelet rosszul előkészítettségére utalhat az is, hogy csak a harmadik végrehajtási utasítás definiálta a földbirtok, illetve a mezőgazdasági ipari üzem fogalmát, és rögzítette a megváltási árat. Nem a földosztás végrehajtását, hanem a következményeinek kezelését szolgálták a németellenes ellenállásban érdemeket szerzők kérelmeinek határidőhöz kötését rögzítő,[45] a Földbirtokrendező Alappal kapcsolatos,[46] a traktorok szántási kötelezettségét előíró,[47] valamint az őszi mezőgazdasági munkákat[48] szabályozó rendeletek, amelyek több kérdésben is pontosították a korábbi szabályozást. Mindezen rendeletek alkalmazása jórészt a községi földigénylő bizottságok feladata volt, ami nem bizonyult mindig egyszerűnek, s ezt a keszthelyi földosztással kapcsolatos viták, panaszok és döntések is bizonyítják.

32 600/1945. M. E. A jogszabályok részletes bibliográfiai adatait az irodalomjegyzékben közlöm, a lábjegyzetekben csupán a kiadás évének, a jogszabály sorszámának és típusának közlésére szorítkozom.
33 Például Sipos 1994, 493.
34 Fazekas 1995, 205. Hasonló véleményt fogalmazott meg Romány Pál: „tény, hogy az új struktúrájú mezőgazdaság megmentette az országot egy súlyos éhínségtől". Romány 1995, 52.
35 Szakács 1995, 82.
36 Szakács 1995, 80.
37 A rendelet megalkotásának előzményeit, illetve részleteit lásd Korom 1995; Tóth 1995.

38 33.000/1945. F. M.
39 5.600/1945. F. M., amely a keszthelyi földosztás befejezésének napján került kiadásra.
40 Elkobzásra ítélte például azoknak a birtokát, akik „nyilas vagy más hasonló mozgalom" „politikai programját valló tagjaként" voltak vezetők, illetve azokat is, akik ismét felvették „német hangzású" családi nevüket. Mindkét kitétel pontos definíciójával adós maradt mindegyik rendelet. 6., illetve 5. §.
41 A rendelet szabályozta például a panasztételi rövid határidőket, valamint a földigénylő bizottságok hatáskörét (8. §). Utolsó (h) pontja szerint a földigénylő bizottságok hatáskörébe tartozik „általában a földhözjuttatandó földmíves nép érdekeinek az igazságosság és a méltányosság szerint való képviselete". 33.000/1945. F. M., 249. Ezzel az „érdekképviseleti" jogosultsággal több földigénylő bizottság élt is.
42 4. §.
43 Az OFT elvi döntései – többek között a kastélyok, a halastavak, az erdők igénybevételéről, a lábon álló termés juttatottaknak adásáról stb. – és egyedi határozatai valóban iránymutatást jelentettek a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács, illetve a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság számára. MNL OL XVII-1-a.
44 62. §.
45 71.700/1945. F. M.
46 75.200/1945. F. M.
47 25.090/1945. F. M.
48 25.100/1945. F. M.

1. ábra. A keszthelyi földbirtokok megoszlása tulajdonosok szerint

Forrás: Czeglédi 1936, illetve Kovacsics 1991 adatai alapján készítette: Galambos 2015.

A második világháború előtt a Festetics-birtokok, részben hitbizományok, amelyeknek Keszthely a központja volt, 68 322 kataszteri holdat tettek ki. E birtokoknak csupán mintegy a fele, 35 715 kataszteri hold (52,3%) volt saját kezelésben – az uradalmi cselédek, illetve napszámosok művelésében –, a többit, 32 607 kataszteri holdat (47,7%) bérbe adták. Ezek a hatalmas birtokok több megyében feküdtek, ám Festetics György herceg volt Keszthelyen a legnagyobb birtokos 10 386 kataszteri hold területű – a Festetics-birtokok 15%-át kitevő – és évi 70 850 aranykorona tiszta jövedelmű birtokával, míg a kisbirtokosok összesen csak 1919 kataszteri holddal (a keszthelyi birtokok 14%-ával) rendelkeztek[49] *(1. ábra).*

1941-ben összesen 147 birtokos és bérlő (közülük 18 gazdálkodott 100 kataszteri holdon felüli területen) osztozott a Keszthely határában lévő 13 615 kataszteri hold földön.[50] Keszthely lakosságának mintegy tizede volt önálló földműves, hozzávetőleg 6%-a önálló iparos, 1-2%-a pedig kereskedő, a lakosság kb. 82%-a, amely a hitbizományi földeken dolgozott, nem rendelkezett önálló földbirtokkal,[51] közülük 1936-ban 400 volt napszámos.[52]

Keszthelyt 1945. március 29-én este foglalták el a szovjet csapatok, a Magyar Kommunista Párt (MKP) Központi Vezetősége április elején küldött százötven „képzett kommunistát" a dunántúli területek pártszervezésének előremozdítására. A párt Zala vármegyében elsősorban a két rendezett tanácsú városra és a járási székhelyre koncentrálta erőit, majd ezekből kiindulva folytatta az agitációt. Tapolcára Buza Mihály, Keszthelyre pedig április 4-én Lőke Endre[53] és Kalmár Béla érkezett.[54] Az MKP keszthelyi

[49] Czeglédi 1936.
[50] Kovacsics 1991, 79.
[51] Pétervári 1985, 55. Adatainak némileg ellentmond a statisztikus Kovacsics József, aki szerint az őstermelők aránya mindössze 16% volt, és a „bányászat és ipar" foglalkoztatta a lakosság 38,3%-át.
[52] Czeglédi 1936, 80.
[53] Lőke Endre orvos a munkásmozgalomnak már a háború előtt is ismert alakja volt. 1934. február 10-én feleségével és további huszonkilenc társával együtt kommunista szervezkedésért letartóztatták. *Keszthelyi Hírlap,* 1934. február 11.
[54] Tóth 1970, 36–37.

1. táblázat. **A pártok küldötteinek száma a Keszthelyi Nemzeti Bizottságban, a képviselő-testületben és az elöljáróságban 1945-ben**

Pártok / Delegáló szervezetek	Nemzeti Bizottság				Képviselő-testület				Elöljáróság
	1945				1945				1945
	04. 16.	05. 25.	05. 28.	06. 05.	05. 15.	06. 25.	07. 05.	08. 10.	05. 15.
MKP	3	3	3	3	11	8	8	8+2 póttag	helyettes városbíró + 2 tag
SZDP	3	3	3	3	11	8	8	8+2 póttag	városbíró + 2 tag
FKGP		2	2	3	6	5	5	5+2 póttag	1 tag
PDP		1-2	1-2	3	6	5	5	4+1 póttag	1 tag
NPP		2	2	3	6	7	7	7+2 póttag	2 tag
Szakszervezetek			3			8	8	8+2 póttag	
Orvos-szakszervezet							1	–	

Forrás: MNL ZML XVII. 25., illetve a *Keszthelyi Hírlap* 1945. május 27-e és augusztus 12-e közötti számai alapján összeállította: Galambos 2015.

szervezetét 1945. április 6-án alapították, május 1-jén már 68 tagja volt.[55] Az FKGP május 7-én,[56] az NPP és a Polgári Demokrata Párt (PDP)[57] pedig május 8-án[58] alakulhatott meg, tehát csak három héttel a földosztás megkezdését követően. Az 1945. április 16-án életre hívott Keszthelyi Nemzeti Bizottságban[59] így májusig csak az MKP és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) küldöttei vehettek részt. A pártok megalakulását követően sem változott érdemben a helyzet, mivel a már működő Keszthelyi Nemzeti Bizottság csak május 25-én döntött arról, hogy az egyes pártok hány küldöttet delegálhatnak a bizottságba. Mivel a döntés hátrányosan érintette az FKGP-t, az NPP-t és a PDP-t egyaránt, küldötteik egészen június 5-éig, az azonos arány eléréséig nem vettek részt a Keszthelyi Nemzeti Bizottság munkájában, a PDP pedig a főispánhoz fordult, aki azonban nem

[55] Az MKP keszthelyi vezetőségét Lancz József, Mosonyi László, Nagyabonyi Zagia, Poda Ignác, Pávelné és Szimeiszter János alkották, a párt helyi titkára Gerencsér György téglásmester lett. A szociáldemokrata párt helyi szervezete szintén április elején alakult meg, vezetői Kertész József kőfaragó, Virág Ferenc ácssegéd, Pataki István gumijavító, valamint Farkas Gyula üvegezőmester voltak, később a budapesti központból Rózsa Imre érkezett titkárnak. Kell 1969, 7.
[56] 1945. május 7-én Zaborszky Jenő gazdatiszt a nemzeti bizottság ülésén bejelentette, hogy B. Molnár István főispántól megbízást kapott Keszthelyen az FKGP helyi szervezetének megalakítására, helyiséget és bútorokat kért a pártja részére. A nemzeti bizottság engedélyezte „a párt megalakítását, helyiséget és bútorokat utalt ki a párt részére." MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1945. május 7.
[57] Vezetője dr. Magyari Gerő kórházigazgató főorvos volt.
[58] MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1945. május 8.
[59] 1945-ben összesen 62 ülést tartott és 1241 ügyet intézett el. Kell 1970, 52.

kívánt az ügybe beavatkozni.[60] Hasonló viták zajlottak a helyi képviselő-testület, illetve az elöljáróság megalakulása körül is, a küldöttek arányszámát ugyanis szintén a kommunisták és a szociáldemokraták által uralt nemzeti bizottság határozta meg május 15-én. A többi párt az aránytalanság miatt a képviselő-testület üléseit is bojkottálta, ám június 5-én, a tiltakozás fenntartása mellett bejelentették, hogy küldötteik bekapcsolódnak a munkába *(1. táblázat)*.

A keszthelyi föld- és házhelyosztás

A Keszthelyi Községi Földigénylő és Földosztó Bizottság már április első napjaiban megalakult. Az MKP és az SZDP a katolikus legényegylet épületébe hívták a földigénylőket, akik túlnyomórészt gazdasági cselédek és napszámosok voltak a Georgikonból, az Újmajorból és a Felsőmajorból. A pártok képviselői ismertették a 600/1945. M. E. sz. rendeletet az egybegyűltekkel, akik közfelkiáltással választották meg a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság tagjait.[61] A bizottság elnöke Kulin Sándor (FKGP) főiskolai tanár, helyettese Szimeiszter János (MKP) lett, tagjai közül többen a képviselő-testületben és a nemzeti bizottságban is helyet foglaltak.

Az MKP keszthelyi szervezete döntött arról, hogy a nagycsaládos egykori gazdasági cselédek részére 8-9 kataszteri hold szántót és 4-5 kataszteri hold rétet lehet kiosztani, míg a szegődményes iparosok, fuvarosok mindössze 2-4 kataszteri holdat kaphatnak.[62] A földigénylő és földosztó bizottság 1945. április 20-án úgy döntött – a nemzeti bizottsággal egyetértésben –, hogy a földigénylést lezárja, magát a földosztást április 25-éig kívánták végrehajtani. A földosztó bizottság munkájában hét mérnök működött közre, tevékenységét a nemzeti bizottság tagjai is támogatták.[63] A Keszthelyi Nemzeti Bizottság megalakulását követően ugyanis igyekezett irányító szerepet betölteni a földosztásban, illetve a gazdasági felszerelések kiosztásában. 1945. április 20-án határozatban mondta ki, hogy a földigénylést lezárja, és utasítást adott a hercegi majorok, valamint a borpincék eszközeinek leltározására.[64] A nemzeti bizottság kezdeményező szerepet töltött be a hercegi felszerelésekre (gépek, állatok, anyagok) alapuló szövetkezet létrehozásában is, amelytől a földigénylők elviekben megvásárolhatták, illetve bérelhették az eszközöket.[65]

A földigénylő bizottság 1945. április 23-án határozott valamennyi Festetics-birtok igénybevételéről. A birtok-összeírási ív szerint a kiskorú herceg Festetics György birtokában Keszthelyen összesen 10 371 kataszteri hold és 1038 négyszögöl föld volt 70 967 pengő 115 fillér kataszteri tiszta jövedelemmel. A bizottság javasolta az egész terület megváltását, ebből a legelőt közlegelő céljára juttatni, a nádast és a Balaton-parti területeket pedig a községnek átadni. Házhely céljára 192 kataszteri holdat javasolt szétosztani. Emellett az ív szélére jegyezve javasolta a bizottság „az ingatlanon lévő összes mezőgazdasági ipari üzemek megváltását is".[66] Báró Gautsch Oszkárné (született Festetics Mária), herceg Hohenlohe Ervinné (született Festetics Karola), valamint Fürstenberg Károlyné (született Festetics Alexandra) 38 kataszteri hold 376 négyszögöl kiterjedésű és 730 pengő 88 fillér jövedelmű birtokát is javasolta a bizottság megváltani, „mivel idegen állampolgárok tulajdonában van, és a hg. Festetics György féle területből juttatandó házhelyek területének szomszédságában van, és ezek a Balatonszentgyörgy felé vezető országot választja [sic!] el. [...] Ezt az egész területet is javasolja házhely céljára szétosztani".[67] Csatkay Dénes mérnök 1945. június 4-én jelentette be, hogy a Keszthely és Keszthely környéki földosztást befejezték.[68] A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság 1945. június 5-én küldte meg a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsnak az „Általános felhasználási tervezetet", amely szerint 10 394 kataszteri hold 800 négyszögöl terület került Keszthelyen megváltásra, amelyből 327 kataszteri holdat (3%) házhelyek céljaira tartalékoltak. Az OFT által rendelkezésére fenntartott kastély és a 10 kataszteri holdnál nem nagyobb hozzá tartozó park meghagyása után fennmaradt 78 kataszteri hold (0,75%). Állami mintabirtokok létesítése céljából fenntartatott 30 kataszteri hold (0,28%), a közoktatás célját szolgáló területként visszamaradt állami birtokként 221 kataszteri hold (2,16%). Az elkülönített birtokokat leszámítva az összterületből 8029 kataszteri hold és 800 négyszögöl (77,25%) maradt, amelyet a föld- és házhelyigénylőknek osztottak ki, idegen községeknek engedtek át, földhöz jutottak ugyanakkor a keszthelyi egyházak, a Kisbalatoni Vízrendező Társulat, a Gazdasági Akadémia, Keszthely község és a Zöldmező Szövetség is, 188 kataszteri hold (1,8%) pedig tartalékot képezett *(2. táblázat)*.

1945. június 18-áig 904 igényjogosult jelentkezett házhelyért,[69] a földosztó bizottság 1028 házhelyet alakított ki, s ebből 995 házhelyet osztottak ki, a földhözjutottak részére legkevesebb 500 négyszögölnyi, az önálló kisiparosok részére 350, a tisztviselők számára pedig 200 négyszögölnyi területet.[70] A Keszthelyen kiosztott földek túlnyomó részét egykori gazdasági cselédek kapták, a többi jórészt napszámosoknak és fuvarosoknak jutott *(2. ábra)*.

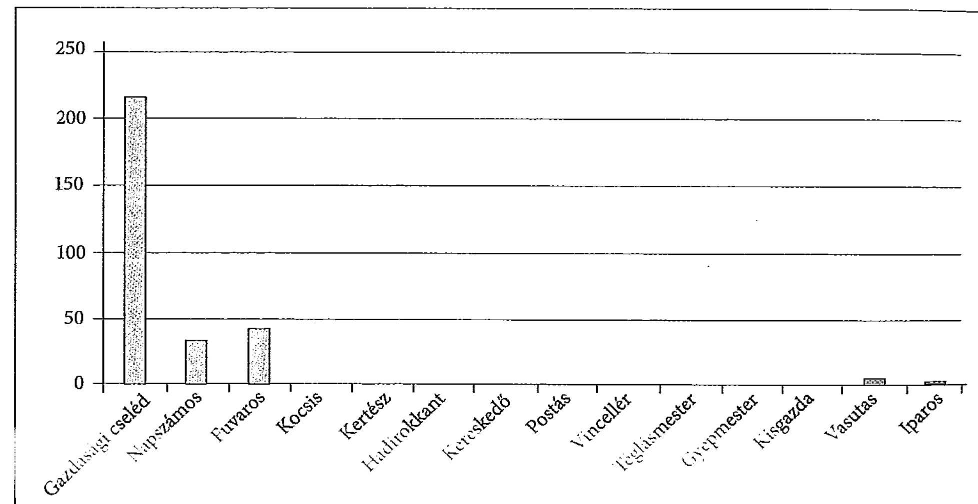
[60] Kell 1970, 51–52; MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság május 25-e és június 5-e közötti jegyzőkönyvei.
[61] Kell 1970, 9–10; MNL ZML XVII. 501b. 5. doboz. 42/1945. Jegyzőkönyv Keszthely nagyközség birtokrendezési ügyében Zala Vármegye Földbirtokrendező Tanácsa (II. tárgyalótanács) előtt Keszthelyen, 1945. július 23.
[62] ZML XV. 4b. 4. doboz. 9.
[63] Kell 1970, 23–24.
[64] MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve, 1945. április 20.
[65] Kell 1970, 13.
[66] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. Birtok-összeírási ív. Keszthely, 1945. április 23., aláíró: Kulin Sándor elnök.
[67] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. Birtok-összeírási ív. Keszthely, 1945. április 23., aláíró: Kulin Sándor elnök.
[68] Kell 1970, 16.
[69] MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság 1945. június 18-ai jegyzőkönyve.
[70] MNL ZML XVII. 501/b. 2. doboz. Határozattervezet a keszthelyi házhelykiosztásról; Pétervári 1985, 57.

2. táblázat. Kimutatás a Keszthely község határában igénybe vett területekről

A felhasználás megjelölése	Összes terület (kh)	Összes terület (%)
Házhelyekre	327	3,14%
Kiosztva az igénylők között	2365,5	22,75%
Gazdasági Akadémia / paraszti mintagazdasággal együtt/	251	2,41%
Kastélykert	78	0,75%
Idegen községeknek átengedve	1676,5	16,12%
Keszthely községnek	598	5,75%
Kisbalatoni Vízrendező Társulat	56	0,54%
Keszthelyi egyházaké, papoké	230	2,21%
Zöldmező Szövetségnek	21	0,2%
Erdő	1388	13,35%
Nádas	987,5	9,5%
Földadómentes terület	2173	20,9%
Egyéb (rendeltetése bizonytalan)*	55	0,53%
További kiosztásra tartalék	188	1,8%
Összesen	10394,5	100%

*Erdőkben lévő tisztások, allék, szántó és rét 55 kh, lőtér területe 12 kh, belsőségeknél a hercegi épületek körüli udvarok 5 kh, a villanytelep mögötti terület 3 kh, összesen 55 kh.

Forrás: MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 6/1945. Általános felhasználási tervezet, kimutatás az igénybe vett területekről.

2. ábra. A földhözjuttatottak megoszlása foglalkozási ágak, illetve a korabeli besorolás szerint

Forrás: A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság jelentései,[71] Kell 1969, 14–15, illetve Pétervári 1985 adatai alapján készítette: Galambos 2015.

[71] MNL ZML XVII. 501/b. 2. doboz.

A keszthelyi házhelykiosztás egyik érdekes és a régészet, illetve a történettudomány számára is megnyugtatóan lezárult fejezete volt a fenékpusztai házhelyosztás ügye. Dr. Tóth János egyetemi magántanár – mint az Országos Építésügyi Kormánybiztos Körzeti Kirendeltségének vezetője – 1945. július 29-én fordult kérelemmel a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz annak érdekében, hogy a régészeti leletekben gazdag egykori római castrum területét ne osszák ki házhelyeknek. „Keszthelyen Csatkai mérnök úrtól arról értesültem, hogy a keszthelyi (fenéki) házhelyosztást Bíró Úr[72] hamarosan írásban is jóváhagyja. A Balatoni Múzeum Igazgatóság általam arra kéri Bíró Urat, hogy a fenéki házhelyosztás jóváhagyását elhalasztani szíveskedjék. A fenéki házhelyek nagy része u[gyan]is a Mogencianae[73] nevű fenéki római castrum területével esik egybe, és ez a körülmény a házhelyek birtokba adása esetén az ásatásokat rendkívül megnehezítené. [...] érdeke Keszthelynek is, hogy idegenforgalmát a feltárt castrum is fokozza [...], így rendkívül sok szempont kívánja, hogy a tervezett házhelykiosztást itt megakadályozzuk, s helyette másutt adjon a Bizottság az érdekelteknek házhelyet [...] Csatkai mérnök által elkészítettem a térképet, amely feltünteti, hogy a római tábor területe hol esik egybe a házhelyosztással." Tóth János jelezte a továbbiakban, hogy az augusztus 5-ére meghirdetett házhelykiosztáson személyesen is meg fog jelenni, és élni kíván az Országos Újjáépítési Kormánybiztosság 3020/1945. sz. alatt nyert III. fokú felügyeleti jogával.[74] A házhelyek kiosztására ugyan az irat szerint augusztus 5-én került sor, Hámori Zoltán, a II. tárgyalótanács elnöke csak augusztus 9-én válaszolt, hogy „a házhelyekre vonatkozólag is készíttetett általános felhasználási és részletes felosztási tervet jóváhagyta",[75] vagyis a kérést gyakorlatilag elutasította. Tóth János azonban nem várta meg – az amúgy már későn érkezett – választ, és október 6-án kelt átiratában már arról értesítette a vármegyei földbirtokrendező tanácsot, hogy „Sikerült egy olyan helyet találni a castrum szomszédságában, amely egyrészről megfelelőbb települést biztosít az eredetinél, másrészről pedig sértetlenül hagyja a castrum területét, és így Bizottság[76] egyhangúlag elfogadta javaslatomat, s önként és ingyen el is készítettem az új település tervét. [...] A tervezetet egyhangú helyesléssel vette tudomásul a Kormánybiztosság és a vezetőségben helyet foglaló Közmunka Tanács Tagok azzal az óhajtással, bárcsak mindenütt így történnék, és mindenütt biztosítani lehetne az ehhez hasonló országos érdekű feltárásokat".[77] Tóth Jánossal egy időben a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság ugyaner-

[72] Hámori Zoltán törvényszéki bíró, a nagykanizsai székhelyű Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács II. tárgyaló tanácsának megbízott elnöke 1945. június 4-étől. MNL ZML XVII. 501/a. 1. doboz. 33/1945.

[73] Helyesen: *Mogentiana.*

[74] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 52/1945. Tóth János egyetemi magántanár kérelme a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, 1945. július 29.

[75] MNL ZML 501/b. 5. doboz. 52/1945. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács válasza Tóth János kérelmére a fenékpusztai római romok ügyében, 1945. augusztus 9.

[76] A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság.

[77] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 76/1945. Tóth János értesítése a fenékpusztai házhelyosztás megnyugtató rendezéséről. Szombathely, 1945. október 6.

ről értesítette a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsot, és kérte, hogy a II. tárgyalótanács az új szétosztási tervet hagyja jóvá.[78]

A végül mezőgazdasági ipari ingatlannak minősített keszthelyi Alsómalom kálváriája, az ügybe beavatkozó hivatalok száma jól példázza a földosztásra vonatkozó rendeletek végrehajtásának jogi nehézségeit. Az Alsómalom a földosztás megindulásakor haszonbérbe volt kiadva Pruska Béla molnármesternek, ám a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság azt a községnek juttatta.[79] Pruska Béla kérte, hogy bérleményében hagyják meg.[80] Károlyi Andor, a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság tagja, aki molnársegédként egy évig dolgozott a malomban, levélben hívta fel a nemzeti bizottság figyelmét arra, hogy az Alsómalom mezőgazdasági ipari üzem.[81] Keszthely község képviselő-testülete az OFT-hez fordult azzal a kérdéssel, hogy a régi bérlő kimozdítható-e az Alsómalomból. A válasz szeptember 25-i keltezéssel érkezett meg Keszthelyre, amelyben Veress Péter, az OFT elnöke közölte, hogy a régi haszonbérleti szerződés Keszthely nagyközséget nem köti.[82] Ezt követően 1945. október 9-én Keszthely képviselő-testülete határozatot hozott arról, hogy a régi bérlőnek, Pruska Bélának október 15-éig át kell adnia az Alsómalmot a nagyközség által választott új bérlőnek, Károlyi Andornak. Pruska Béla felutazott Budapestre az Iparügyi Minisztériumba, így október 15-én a kilakoltatása nem sikerült. (A haszonbér összegét egyébként a bérlő a nagyközségnek október 31-éig már korábban megfizette, ezért annak visszajáró részét – miután visszavenni nem volt hajlandó – letétbe helyezték.) Az iparügyi minisztériumi államtitkár a malom igénybevétel alóli mentesítésének szándékáról nyilatkozott, ennek dacára a képviselő-testület a malmot birtokba akarta venni, és a község képviselői kényszerintézkedéssel fenyegettek. Pruska Béla bérlő a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz fordult 1945. november 24-én kelt kérelmében, amely a 88/1945. szám alatti, december 7-i határozatában kimondta: tekintettel arra, hogy az iparügyi miniszter a malmot mentesíteni kívánja az igénybevétel alól, a község tulajdonjogát kétségesnek találja. A miniszteri döntésig felhívta Keszthely község elöljáróságát, hogy az addigi bérlő, Pruska Béla a malom birtokából ki nem mozdítható.[83]

A malomra 1945. augusztus 28-án az újgazdákból alakult földmíves-szövetkezet is benyújtotta igényét. A községi földigénylő bizottság 1946. február 21-én az OFT 1945. november 27-ei 18.755/1945. III. sz. határozatában foglaltaknak eleget téve közölte: az Alsómalom mezőgazdasági ipari üzem 5.600/1945. F. M. sz. rendelet 22. szakaszának b. pontja alá esik, mert túlnyomó részben „saját termékekből saját gazdasági célra és saját gazdaságban alkalmazottak részére” dolgozott. Ezt a megállapítást a bizottság a Károlyi

[78] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 77/1945. A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság kérelme módosított szétosztási tervének jóváhagyására, 1945. október 6.

[79] MNL ZML 501/b. 5. doboz. Birtok-összeírási ív. Keszthely, 1945. április 23.

[80] Kell 1970, 24.

[81] MNL ZML XVII. 25. Károlyi Andor levele a Keszthelyi Nemzeti Bizottsághoz.

[82] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 10/1946. Az Országos Földbirtokrendező Tanács levele Keszthely nagyközséghez, 1945. szeptember 25.

[83] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 88/1945. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács levele Keszthely nagyközséghez, 1945. december 7.

Andor által bemutatott 1941/1942 gazdasági év vámőrlési kimutatásaira alapozta. Az OFT 1945. november 26-án kelt határozatában megváltoztatta a vármegyei tanács által már jóváhagyott felosztási tervet, és a malmot a keszthelyi földmíves-szövetkezetnek juttatta, amit a vármegyei földbirtokrendező tanács 1946. március 5-én meg is tett. Keszthely nagyközség ekkor a földmíves-szövetkezetet utasította, hogy Károlyi Andor molnármestert helyezze a malom bérletébe, ami ellen március 27-én a földmíves-szövetkezet panasszal élt a vármegyei tanácsnál.[84] A malomvitába beleszólt a földmívelésügyi miniszter, az iparügyi miniszter, az elhagyott javak kormánybiztosa,[85] aki az OFT-nél tiltakozott a malom igénybevétele ellen, mivel a keszthelyi Alsómalom álláspontja szerinti ipari üzem, amit Károlyi Andor igyekezett több beadványában is cáfolni. Zala vármegye termelési biztosa, Zala Vármegye Gazdasági Felügyelősége, a Szombathelyi Ipari Főfelügyelőség is bekapcsolódott az ügybe, végül 1946. június 3-án helyszíni vizsgálatra került sor az érdekelt hivatalok és felek bevonásával, amelynek eredményeként végül a malmot mezőgazdasági ipari üzemmé nyilvánították,[86] így vonatkozott rá a fölosztási rendelet és – az OFT döntése értelmében – a földmíves-szövetkezethez került. Keszthely ezt követően 1946. július 16-án a főispán közbenjárását kérte, ám a főispán sem tudta elérni a malom átengedését a községnek.[87]

Keszthely a határában fekvő kiosztható szántó és rét 32%-át átengedte a szomszédos kilenc községnek kiosztásra,[88] Cserszegtomaj mégis panaszt nyújtott be a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, amelynek II. tárgyalótanácsa 41/1945. számú határozatában a Keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottság igénybevételről szóló javaslatát és felosztási tervét elfogadta azzal, hogy július 23-án a beérkezett panaszokat Keszthelyen tárgyalja meg.[89] 1945. július 23-án Keszthelyen, a „Szakszervezet” hivatalos helyiségében tartott ülést a II. tárgyalótanács a keszthelyi földbirtokrendezés ügyében, amelyre meghívták a keszthelyi és a környékbeli kilenc község földigénylő bizottságainak tagjait, és foglalkoztak a benyújtott panaszokkal. A panaszok egy része ekkor már visszavonásra került, Cserszegtomaj panaszával kapcsolatban pedig megállapították, hogy az abban foglaltak – miszerint a község rossz, illetve távol eső földeket kapott volna – nem feleltek meg a valóságnak. Dr. Szerecz Imre keszthelyi apátplébános, Fésüs Ferenc és Varga Ferenc iparosok

[84] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 29/1946. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács 13/1946. számú határozata a keszthelyi Alsómalom ügyében, 1946. március 5.

[85] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 29/1946. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosának levele az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz (34740/1945 N/80. szám alatt).

[86] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 49/1946. Jegyzőkönyv a keszthelyi Alsómalom ügyében tartott helyszíni szemléről, 1945. június 3.

[87] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 54/1946. Keszthely község levele a főispánhoz a keszthelyi Alsómalom ügyében, illetve a főispán átirata a Vármegyei Birtokrendező Tanácshoz.

[88] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 10/1945. Keszthely válasza a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsnak Cserszegtomaj panaszával kapcsolatban, 1945. június 23.

[89] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 41/1945. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács II. tárgyaló tanácsának 41/1945. számú határozata, 1945. július 19.

is előadhatták panaszukat.[90] A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács II. tárgyalótanácsa végül július 24-én 43/1945. sz. határozatában lényegében a földigénylő bizottság általános felhasználási és részletes felosztási tervét jóváhagyta, egyedül az evangélikus és a református egyházközség kérését méltányolva, amelyek részére 11, illetve 2 kataszteri hold föld juttatását rendelte el. A bizottság döntését azonban két további lényeges ponton felülbírálta, a keszthelyi római katolikus egyházközség részére „ingatlan juttatását" mellőzte, míg a Karmelita Rend vezetése alatt álló második római katolikus egyházközség részére juttatott ingatlan területét 30 kataszteri holdra szállította le. Az előbbi döntést azzal indokolta, hogy a keszthelyi plébános egyben hahóti apát is, így rendelkezik megfelelő földbirtokkal,[91] míg az utóbbi döntését már öt nappal később, július 29-én megváltoztatta, kimondva, hogy a Karmelita Rend részére ingatlan nem juttatható.[92]

A föld- és házhelyosztással kapcsolatban számos egyéb panasz érkezett,[93] a legtöbb a házhelyigénylések miatt, a Földbirtokrendező Tanácshoz és a Keszthelyi Nemzeti Bizottsághoz egyaránt. Lénárd János ügyvéd, a Festeticsek jogi képviselője minden fórumon tiltakozott a földigénylő bizottság döntései ellen, ám csupán azokat támadta, amelyek az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kibocsátott rendeleteknek sem feleltek meg. A nemzeti bizottságnál kifogásolta az Alsómalom, a hévízi gyógyfürdő – mint ipari üzemek –, illetve a kastély igénybevételét.[94] A férjezett Festetics lányok birtokának igénybevétele az OFT-hez írt fellebbezése szerint „nyilván téves és tarthatatlan, mert ezen terület 100 kat. holdon alul van, s így a magyar ideiglenes kormánynak a nagybirtokrendelete értelmében sem a 10. §, sem pedig a 22. §-a alapján igénybe nem vehető, figyelemmel arra, hogy házhelyeket is csak a 10. § alapján megváltható területből vagy pedig az elkobzás esetében előálló területből lehet igénybe venni. Miután pedig sem a 10. § esete, sem pedig az elkobzás esete velünk szemben semmi esetre fenn nem áll, s az előbbit szükség esetén készek vagyunk bizonyítani is, ha erre nézve felhívást kapunk, ennélfogva a földigénylő bizottság eljárása teljesen önkényes és helyt nem álló volt".[95] Az OFT június 8-án küldte meg a kérelmet a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsnak azzal, hogy ha a tanács ebben a kérdésben még nem hozott határozatot, akkor a kérvényt tekintse panasznak, és érdemben bírálja el. Lakonikus válaszában a vármegyei tanács közölte, hogy a kérelmet panasznak tekintette, és érdemben bírálta el. (A községi földigénylő bizottság döntésén nem változtatott.)[96]

---

[90] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 42/1945. Jegyzőkönyv Keszthely földbirtok-rendezési ügyében Zala Vármegye Földbirtokrendező Tanácsa /II. tárgyaló tanács/ előtt, Keszthely, 1945. július 23.

[91] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 43/1945. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata a keszthelyi földosztás ügyében. Nagykanizsa, 1945. július 24.

[92] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 46/1945. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács határozata korábbi döntésének felülvizsgálatáról. Nagykanizsa, 1945. július 29.

[93] Vö. Galambos 2012.

[94] MNL ZML XVII. 25. Lénárd János ügyvéd levele a Keszthelyi Nemzeti Bizottsághoz, 1945. április.

[95] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 13/1945. Lénárd János ügyvéd fellebbezése a Festetics lányok keszthelyi ingatlanainak igénybevétel alóli mentesítése tárgyában, 1945. május 25.

[96] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács II. tárgyalótanácsának válasza az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak, 1945. augusztus 9.

A kiskorú Festetics György herceg, valamint a Festetics lányok ingatlanainak elvételét Lénárd János több folyamodványban támadta meg, eredménytelenül.[97] Lénárd Jánost a Keszthelyi Nemzeti Bizottság 1945. június 27-én „antiszociális" magatartása miatt felmentette a Festetics-vagyon kezelésének tisztségéből, annak dacára, hogy a család és az Elhagyott Javak Kormánybiztosa egyaránt őt bízták meg e feladattal.[98]

A kiosztási földkönyv szerint Festetics György hercegtől 10 364 kataszteri hold 133 négyszögöl, „Fürstenberg Károlyné és társaitól" pedig végül összesen 50 kataszteri hold 1313 négyszögöl nagyságú területet vettek igénybe, a földosztásba bevonták a herceg és Keszthely közös birtokait, illetve a Magyar Államkincstárhoz tartozó Gazdasági Akadémia – amely új, jobb minőségű földet akart kapni – 329 kataszteri hold 3093 négyszögöl kiterjedésű birtokait is.[99] A Keszthelyi Földigénylő és Földosztó bizottság a kiosztási földkönyv szerint összesen 10 744 kataszteri hold 646 négyszögölt osztott ki az igénylőknek.[100]

Összegzés és kitekintés

Az 1945. év eseményeinek értékelése és minősítése a kezdetektől fogva politikai kérdés volt, és napjainkig részben az is maradt, ennek következtében a források egy része – különösen igaz ez a sajtóra, illetve a Keszthelyi Nemzeti Bizottság irataira – erősen átpolitizált. A földosztásra mutatkozó óriási társadalmi igényt, a földéhséget a keszthelyi földosztásra vonatkozó források is egyértelműen igazolják, és kétségbevonhatatlan az MKP és az SZDP vezető és irányító szerepe mind a földosztás, mind a nemzeti bizottság, mind pedig Keszthely nagyközség képviselő-testületében. Egyértelműen igazolható a pártirodalomban később pártharcként emlegetett törekvés a többi párt, különösen a kisgazdák visszaszorítására, a döntéshozatalból való kizárásukra. A nemzeti bizottságban, az elöljáróságban és a képviselő-testületben a magukat baloldalinak valló pártok és szervezetek megőrizték döntő fölényüket, és ez komoly hatással volt a földosztás menetére is. Az MKP a kezdeményezésen messze túlmutató aktivitásáról, irányító szerepéről, sőt visszaéléseiről számolt be 1945. május közepén a megyei földhivatal ügyvezető helyettese, dr. Pataky János is az Országos Földhivatal igazgatójának írt levelében, amely jól összefoglalta a földosztás visszásságait Zala vármegyében. A jelentés szerint a „Földmívelésügyi Miniszter Úrnak a földbirtokrendezéssel kapcsolatos minden kérdésben intézkedni jogosult meghatalmazottja működik, Munkás Simon, a »Kommunista Párt« tagja. Ő […] a földbirtok rendezésére azonban megfelelő szakképzettséget vagy gyakorlati tudást eddig nem volt módjában szerezhetni, a 33.000/1945. F. M. sz. rendelet ismeretének hiányában – természetszerűleg

---

[97] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. Festetics György birtokai ügyében Lénárd János 13/1945, 27/1945 és 39/1945 szám alatti folyamodványai a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz, 1945. május 11. – július 23.

[98] MNL ZML XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság 1945. június 27-ei ülésének jegyzőkönyve.

[99] Kiosztási földkönyv. MNL ZML XVII. 501./b. 2. doboz. 1. csomó, 1.; 45; 7–8.

[100] Kiosztási földkönyv. MNL ZML XVII. 501./b. 2. doboz. 1. csomó, 1.; 46.

– eddig az ügyeket a rendelet szerint irányítani sem tudta". Pataky János egyben tájékoztatást kért, hogy Munkás Simon meghatalmazottal a földhivatal milyen hivatali viszonyban áll. Beszámolt továbbá arról, hogy „az említett Földmívelésügyi Miniszteri meghatalmazott ügyködési körében a Kommunista Párt emberei kezdeményezésére a vármegye majdnem minden községében kiosztották a birtokokat, a házhelyeket anélkül, hogy a végrehajtási rendeletet ismerték volna, illetve hogy annak rendelkezéseit betartották volna [...] a kiosztásnál sok esetben a 600/1945. M. E. sz. rendelet rendelkezései a 33.000/1945. F. M. sz. rendelet előírásait pedig majdnem minden esetben figyelmen kívül hagyattak. [sic!] Így a helyi Földigénylő Bizottságok fogadalmat egyetlen esetben sem tettek, hanem anélkül működtek. [...] Az elkobzások kérdésében csak szórványosan foglaltak állást, s azt nem a 33.000/1945. F. M. sz. rendelet szerint cselekedték. A megváltás alá kerülő ingatlanok rendeltetésszerű összeírását nem teljesítették. A 38. §. a. pontjában említett tartalékolásról szinte sehol nem gondoskodtak. Felhasználási tervet pedig csak véletlenül sem készítettek. Így felhasználási terv nélkül igazságos és méltányos felosztást a vármegyei Földhivatal álláspontja szerint alig lehet eszközölni. Ezekkel szemben Nagy Imre helyett »Nagy Endre« Földmívelésügyi Miniszter aláírásával – hallomásom szerint – már több birtoklevelet kiadtak".[101]

A keszthelyi földosztás kapcsán különösen elgondolkodtató a fenékpusztai házhelykiosztás ügye, ahol Tóth János egyetemi magántanáron múlott, hogy a területen lévő jelentős régészeti kincset, a római castrumot végül mégsem osztották ki a földigénylők között. A földosztás gazdasági szükségszerűségét a dokumentumok nem igazolták egyértelműen, sőt az új gazdák rossz felszerelése, esetenként képzetlensége, a mezőgazdasági eszközök tulajdonjogának tisztázatlansága, a traktorok szántási kötelezettségének szabályozása miatt felmerülhet a kérdés, hogy az azonnali földosztás biztosította-e legjobban a dunántúli vármegyékben a folyamatos termelést. Zala vármegye termelési miniszteri biztosa jelentéseiben beszámolt arról, hogy komoly zavarok voltak a vetőmagellátásban, emiatt a SZEB-ben történt egyeztetés után a jóvátételre szánt gabonából kellett 25 vagonnal kiosztani. Akadozott a szántás is, hiszen a földhözjuttatottaknak nem volt pénzük a traktorhasználat megfizetésére, a birtokukba került állatállományról a miniszteri biztos még becsléssel sem rendelkezett. 1945. november 23-án a Keszthelyi járásban a vetőterületnek csak 39,5%-át szántották még fel.[102]

A Festeticsek egykori szőlő- és borgazdaságának további sorsa bizonyítja, hogy legalábbis a szőlőbirtokok és a borpincék esetében lehetett volna átgondoltabb a szabályozás. Stix Károly, a herceg Festetics-uradalom szőlő- és borgazdaságának egykori kezelőtisztje már 1945 áprilisában szorgalmazta a nemzeti bizottságnál[103] a szőlőbirtokok egyben tartását vagy szövetkezetté alakítását. 1945. szeptember 25-én még részletesebben kifejtve

[101] Az MKP által elkövetett visszaélések bizonyítéka osztott birtokleveleken a forrás szerint „Nagy Endre" szerepelt aláíróként. MNL ZML XVII. 501/a. 1. doboz. 3/1945. A Zala Vármegyei Földhivatal jelentése, 1945. május 11.

[102] MNL ZML XXIV. 252. Zala Vármegye termelési miniszteri biztosának jelentései.

[103] MNL ZML XVII. 25. Stix Károly beadványa a Keszthelyi Nemzeti Bizottsághoz.

érvelt a szövetkezetté alakítás mellett a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanácsnak írt beadványában. A szövetkezet alapját az egykori Festetics-birtokok 72 kataszteri hold szőlője jelentette volna. „Ha ezen területeket szövetkezetbe lehet csoportosítani, úgy a jövödelem kétszerese biztosítható. Ugyanis az Uradalom bortermése mint lepalackozott áru lett értékesítve, úgy, hogy világhírű márkás boraink nagy közkedveltségnek örvendtek, úgy hazai, mint külföldi viszonylatban. Piaca biztosítva [...] mely ma is nemzetgazdasági szempontból nagyon fontos volna külföldi valuta és a közismert márka fenntartása érdekében."[104] Mivel beadványát irattárba helyezték, Stix Károly az OFT-hez fordult 1946. március 19-én, amelyben már arról számolt be, hogy a hordók penészednek, összeszáradnak, a gépek rozsdásodnak, miközben az új gazdák kis része csatlakozni akar a keszthelyi szövetkezethez.[105]

A földosztás annyira jelentős változásokat hozott a birtokszerkezetben, és annyi vitás kérdést, illetve panaszt eredményezett, ami a hazai közigazgatás bármelyik, korábban már pontosan körülhatárolt hatáskörű intézményét is komoly kihívás elé állította volna, ugyanakkor a végrehajtásra mégis egy teljesen új szervezetet hoztak létre, és a birtokviszonyokban történt változásokat csak utólagosan telekkönyvezték a vármegyei földbirtokrendező tanácsok mellett működő földhivatalok. A földosztásra vonatkozó rendeletekben nem történt meg a feladatok és hatáskörök pontos elhatárolása: sem az új szervezet egyes szintjeivel, sem az egyéb, úgynevezett népi szervekkel – elsősorban a nemzeti bizottságokkal –, sem a járási vagy megyei közigazgatással szemben. A földosztásra vonatkozó iratok a jogforrási hierarchia három, az országos iratokat is megemlítve négy szintjén keletkeztek: helyi, megyei, regionális, valamint országos szinten. A földosztás menetébe ugyanis nem csupán a végrehajtásért felelős szervezetek, azaz a Keszthelyi Földigénylő Bizottság, a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács – és a mellette működő Zala Vármegyei Földhivatal –, illetve az OFT szólt bele, hanem a földmívelésügyi miniszter, Zala vármegye főispánja, a Keszthelyi Nemzeti Bizottság, Keszthely nagyközség elöljárósága és képviselő-testülete, Zala vármegye termelési biztosa, Zala Vármegye Gazdasági Felügyelősége, a Szombathelyi Ipari Főfelügyelőség, az Országos Építésügyi Kormánybiztos Körzeti Kirendeltsége és az elhagyott javak kormánybiztosa is. Mindez utalhat a földosztásra vonatkozó rendeletek gyenge előkészítésére, értelmezési nehézségeire és hiányosságaira. A Festetics család tagjainak hiábavaló fellebbezései, illetve a keszthelyi Alsómalom ügye – ahol a földigénylő bizottság egyik tagjának személyes érdekeltsége vitán felül áll – igazolni látszanak, hogy a földosztással kapcsolatos rendeletek nem voltak kellően előkészítve, a legalapvetőbb fogalmak jogilag pontos körülírása sem mindig sikerült.

Özvegy Festetics Györgyné még 1947-ben is folytatta kilátástalan harcát az igazáért, kifogásolva, hogy a földosztás és házhelykiosztás során a földosztó bizottság olyan ingatlanokat is igénybe vett, amelyek sem a 600/1945. M. E. sz. rendelet, sem a későbbi rende-

[104] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 71/1945. Stix Károly beadványa Zala Vármegye Földbirtokrendező Tanácsához.

[105] MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. 33/1946. Stix Károly beadványa az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, 1946. március 19.

letek szerint nem tartoztak a kioszthatók közé. A véleménye szerint a rendelet hatálya alá nem eső, azok alól mentesített, mégis kiosztásra került ingatlanjai (a keszthelyi Alsómalom, a keszthelyi Helikon Strand, a Halászcsárda, a gőzfűrészüzem stb.) tárgyában benyújtott fellebbezését elutasították.[106] Keszthely új vezetése nem kívánt a birtokaiktól megfosztott Festeticsekre emlékezni többé, 1945. júliusban a képviselő-testület a Festetics utcát is átnevezte Szabadság útjára.[107] Az 1945. évi keszthelyi földosztás menetének és tapasztalatainak vizsgálata azt látszik igazolni, hogy a földosztás során a szakszerűség, a méltányosság, a törvényesség[108] – vagy legalábbis a jogszerűség – csak másodlagos szempontoknak számítottak a gyorsaság, a jelentős gazdasági önállósággal rendelkező birtokos réteg megsemmisítése és a kommunista párt kezdeményező, irányító szerepének kihangsúlyozása mellett. A lokális társadalmi kapcsolatokat radikálisan átszabó földosztás jelentőségében messze túlmutat az 1945. éven, ugyanakkor a rendelet végrehajtása során tapasztalt visszásságokat idéző, gyakran „demokratikusnak" vagy „reformnak" nevezett folyamatok zajlottak le a közigazgatás, az ítélkezés, a gazdaságirányítás területén is. Az egyházi birtokok elkobzása megszüntette az egyházi iskolák gazdasági alapját, és előrevetítette a korábban jórészt egyházi fenntartású intézményekben zajló közoktatás állami kézbe vételét. A földosztás kétségkívül szolgálhatta a kommunista párt népszerűsítését, kikényszeríthetett egyfajta sajátos politikai legitimációt, és ez legalább olyan fontos célnak bizonyult, mint a „földmíves nép földhöz juttatása", az „évszázados álom", ami később gyakran bizonyult járomnak.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XVII-1-a. Az Országos Földbirtokrendező Tanács I. számú tárgyalótanács iratai, 1945.

MNL ZML = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
V. 1734b. Keszthely Nagyközség iratai. Közigazgatási iratok, 1945. 36–37. doboz.
XV. 41b. 4. doboz. 19. csomó = Kell Andor 1969. – Lásd a *Felhasznált irodalom*ban.
XV. 41b. 5. doboz 32. csomó = Kell Andor 1970. – Lásd a *Felhasznált irodalom*ban.
XVII. 25. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság iratai, 1945.
XVII. 501/a. A Zala Megyei Földbirtokrendező Tanács I. számú tárgyaló tanácsának (Zalaegerszeg) iratai, 1945–1947. 1. doboz.
XVII. 501/b. A Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács II. számú tárgyaló tanácsának (Nagykanizsa) iratai, 1945–1947. 5. doboz.
XXIV. 201. A Zala Vármegyei Földhivatal iratai. Iktatott iratok, 1945.
XXIV. 252. Zala vármegye termelési miniszteri biztosának iratai, 1945–1946.

106 MNL ZML XVII. 501/b. 5. doboz. Özv. Festetics Györgyné fellebbezése a tőle elvett ipari üzemek ügyében.
107 *Keszthelyi Újság*, 1945. július 22.
108 A földosztás rendelettel történő végrehajtása már önmagában is sértette a jogforrási hierarchiát.

Jogszabályok

Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 600. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatásáról. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 55–61.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 33.000. F. M. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatásáról szóló 600/1945. M. E. számú rendelet végrehajtásáról. (I. számú végrehajtási rendelet.) In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 248–260.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 2.400. F. M. számú rendelete házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról. (II. számú végrehajtási rendelet.) In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I– VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 262–268.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 5.600. F. M. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmívesnép földhözjuttatásáról szóló 600/1945. M. E. számú rendelet további végrehajtásáról. (III. számú végrehajtási rendelet.) In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I– VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 273–288.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 71.700. F. M. számú rendelete a nemzeti ellenállásban és a németellenes szabadságharcban kimagasló érdemeket szerzett ingatlantulajdonosok által a 600/1945. M. E. számú rendelet 15. §-a alapján előterjeszthető kérelmek határidőhöz kötéséről. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 1122–1123.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 75.200. F. M. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmívesnép földhözjuttatásáról szóló 1945: VI. törvénycikkbe iktatott 600/1945. M. E. számú rendelettel létesített Földbirtokrendező Alap kezelése tárgyában. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I– VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 1226–1228.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 25.090. F. M. számú rendelete a traktorok szántási kötelezettségének szabályozásáról. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 1225.
A földmívelésügyi miniszter 1945. évi 25.100. F. M. számú rendelete az őszi mezőgazdasági munkák szabályozásáról és biztosításáról. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 1225–1226.
Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 3.120. M. E. számú rendelete a 600/1945. M. E. számú rendelet alapján történő földhözjuttatásnak és az azzal kapcsolatos eljárásnak az illetékek alól mentesítéséről. In *Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.* I–VI. füzet. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946. 172.

Felhasznált irodalom

Béli József 1977: *Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Művelődésügyi Osztálya. (Zalai Gyűjtemény, 4).
Bulla Béla–Mendöl Tibor 1999: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Lucidus Kiadó.
Czeglédi Béla et al. 1936: *Országos Mezőgazdasági Címtár, 1936.* Kaposvár, Kultúra Könyvnyomda.
Enyedi György (szerk.) 2002: *Táj, település, régió.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
Fazekas Béla 1995: Ötvenéves a földreform. *Statisztikai Szemle,* 1995 (73) 3. 197–215.
Fehér István 1995: Földreform, telepítések és nemzetiségpolitika Magyarországon 1945–1948 között. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 42–49.
Galambos István 2012: A Nemzeti, valamint a Földigénylő Bizottságok szerepe a demokrácia álarcát öltő proletárdiktatúra kiépítésében Keszthelyen. *Orpheus Noster,* 2012 (4) 2. 61–71.

Halász Imre 2001: A közigazgatás átszervezése és a négycentrumú megye kialakulása. In Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 161–166.
Honvári János 2001: A mezőgazdasági vonóerő a második világháború után (1945–1948). *Agrártörténeti Szemle,* 2001 (43) 3–4. 375–466.
Káli Csaba–Mikó Zsuzsa (szerk.) 1995: *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1944–1947.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
Káli Csaba 1995: Zala megye gazdasági életének fontosabb vonásai 1945-ben. In Káli Csaba–Mikó Zsuzsa (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1944–1947.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. 7–31.
Káli Csaba 1997: Nagykanizsa 1945-ben (április 1. – november 4.). In Kunics Zsuzsa (szerk.): *Zalai Múzeum 7.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 183–189.
Káli Csaba 2000: Zala megye önigazgatása 1910–1950 között. In Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája, 1138–2000.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 50). 173–193.
Kell Andor 1969: *A felszabadulás és a legnagyobb Zala hitbizottmány földbirtok felosztása.* Kézirat. MNL ZML XV. 41b. 4. doboz. 19. csomó.
Kell Andor 1970: *Keszthelyi Nemzeti Bizottság története 1945–1949.* Kézirat. MNL ZML XV. 41b. 5. doboz 32. csomó.
Keszthelyi Újság 1945. május 27. és 1945. december 9. közötti számai.
Korom Mihály 1995: A magyar és a lengyel 1944–1945-ös földreform alapelveinek hasonlósága. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 11–22.
Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965.* Budapest, Korall.
Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország, 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorosokról.* Budapest, Balassi Kiadó–Korall.
Kovacsics József 1955: Keszthely város statisztikai monográfiája. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1955 (33) 11. 1033–1041.
Kovacsics József 1991: *Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke.* Budapest, Statiqum Kiadó és Nyomda.
Nagy Gábor 1970: Zala megye felszabadulása. In *Tanulmányok Zala megyéről, 1945–1970.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 25–34.
Palasik Mária 2000: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Budapest, Történeti Hivatal. 33–55.
Pétervári András 1985: A földreform végrehajtása Keszthelyen és környékén. In Jakabfi Rudolf (szerk.): *Évkönyv.* Zalaegerszeg, Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság. 55–64.
Romány Pál 1995: Földreform és agrárstruktúra. *Agrártörténeti Szemle,* 1995. (37) 1–4. 50–61.
Sipos Levente 1994: A hazai földtulajdoni és használati viszonyokról (1945–1989). *Agrártörténeti Szemle,* 1994 (36) 1–4. 493–509.
Szakács Sándor 1995: A földreform és a kisüzemű mezőgazdaság (1945–1948). *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 79–182.
Szakács Sándor–Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete". 1944–1948.* Budapest, Genius Gold.
Tóth István 1995: Az 1945. évi földreformrendelet megszületése. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 23–41.
Tóth Lászlóné 1970: A Magyar Kommunista Párt szervezetei Zala megyében 1945–1948-ban. In *Tanulmányok Zala megyéről, 1945–1970.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 35–86.

BALOGH DOROTTYA

Adalékok a földosztás történetéhez az 1950 előtti Békés megye területén

A tanulmány a történelmi Békés megye területén zajló földbirtok-rendezési folyamatok főbb mozzanatait igyekszik végigkísérni. A földosztás a megyében az 1950-es területrendezés előtt zajlott, így vizsgálódásaim során az akkori közigazgatási egységet vettem alapul. A történeti Békés megye a korszakban harminc településből állt, amelyből kettő – Gyula és Békéscsaba – megyei jogú város volt. 1946-ban további két településsel, a Békés községből kivált Bélmegyerrel, valamint a korábban Csanád-Arad-Torontál vármegyéhez tartozó Elekkel gyarapodott. A dinamikusan fejlődő Orosháza is ekkor kapta meg városi rangját, s területe a hozzácsatolt szomszédos Szentetornya községgel növekedett.[1]

Az 1960-as, hetvenes, valamint a nyolcvanas években az akkori történésznemzedék igyekezett feltárni a „földreform" történetét. Országos és helyi viszonylatban is kimeríthetetlen számú könyv és tanulmány született a témával kapcsolatban.[2] Az évfordulók remek apropót szolgáltattak, s a témában további feldolgozások, konferenciakötetek, forrásgyűjtemények jelentek meg. A földosztás lebonyolításának előzményével és végrehajtásával foglalkozó országos forrásgyűjtemény a „felszabadulás" huszadik évfordulójára jelent meg.[3] E kiadványok igyekeztek feltárni a földosztás végrehajtásának sajátosságait, azonban tették ezt a kor kívánalmainak megfelelő politikai és ideológiai színezettel. A Békés megyei földbirtokrendezés főbb kérdéseit Szabó Ferenc tanulmányából ismerhettük meg.[4] A dolgozat születése után harminc évvel úgy gondoltuk, hogy érdemes a vizsgálódásokat folytatni, s a levéltári források, az írott sajtó, valamint a visszaemlékezések további felhasználásával a megyei földosztás végrehajtásának még szélesebb körű, árnyaltabb megismeréséhez juthatunk. E tanulmány ezen a hosszú úton az első apróbb lépéseket igyekszik megtenni.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a 600/1945. M. E. sz. rendeletét 1945. március 17-én bocsátotta ki, amely a *nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról* rendelkezett. A rendelet az 1945. évi VI. törvénycikk mellékleteként szeptember 16-án emelkedett törvényerőre. Az 1. §-a körvonalazta az elérni kívánt célokat: „A feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi,

[1] Petrikné 1996, 113, 152, 291.
[2] Például Szakács 1965; Donáth 1969; Orbán 1972.
[3] M. Somlyai 1965.
[4] Szabó 1975.

gazdasági és szellemi felemelkedés útját az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt."[5]

A „földreform" Békés megyében – az alföldi megyékhez hasonlóan – a jogos földigénylők tömege és a rendeletben szabályozott kiosztható földek elégtelensége miatt radikálisabban ment végbe, mint az ország más területein. Tekintsük át okainak gazdasági és társadalmi előzményeit.

Békés megye a ritka településhálózatú alföldi megyékhez tartozott. Ennek következményeként nagyhatárú, népes mezővárosok alakultak ki, melyek lakossága a 19. században jelentősen gyarapodott. Az 1930-as népszámlálási adatok szerint Békéscsaba lakossága csaknem elérte az ötvenezer főt, Békés lélekszáma megközelítette a harmincezer főt, Gyula, Orosháza és Szarvas népessége meghaladta a húszezret. A térség jelentősebb helységei a tízezres lélekszámot meghaladó Mezőberény, Endrőd, Gyoma, Füzesgyarmat, Tótkomlós, Szeghalom, valamint Vésztő voltak.[6] A földbirtokrendezés már a *nagy háború* utáni időszakban is nagy hangsúlyt kapott. Für Lajos a parasztságról szóló monográfiájában a társadalom egészét foglalkoztató földkérdést és a két világháború közötti megoldási próbálkozásokat szinoptikus mondatba sűrítette: „A porhintés határán, jó irányba, csupán a Nagyatádi-féle földreform lépett talán át, csillapította a betegség tüneteit."[7]

Az 1920. évi XXXVI. és az 1924. évi VII. törvénycikk alapján végrehajtott földbirtokrendezés a megye területén 21 534 személynek juttatott 41 761 kataszteri hold földterületet. A „földreform" a történeti Békés megye területének csupán 6,57%-ára terjedt ki. Házhelyhez 11 366 megyei lakos jutott,[8] ami mérsékelte a nincstelenek égető lakáshiányát, de megoldani nem tudta. A mezőgazdaságból élő földnélkülieket, valamint a törpebirtokosokat juttatta átlagosan kétholdnyi földterülethez. A földbirtokrendezés során a parasztságnak juttatott földekből kevés életképes kisgazdaság alakult, a földtulajdonosok a vételár és az adók terheivel küzdöttek. A térségben a források tanúsága szerint a szabadforgalmú földek áránál mintegy 30%-kal magasabb megváltási összeggel eladósodott újgazdák a húszas évek második felében lemondtak a kapott földek közel feléről.[9] A „földreform" tehát statisztikailag lényegesen átalakította a magyar agrártársadalmat, hiszen országosan csaknem 20%-kal növelte meg a törpebirtokos parasztok számát, és – papíron – jelentősen csökkentette a nincstelen agrárproletárokét. Ez azonban a valóságban nem sokat segített a szegényparasztok helyzetén.[10]

Az árnyaltabb kép megalkotásához hozzátartozik, hogy Békés megyében 1921–1942 között az 1000 kataszteri holdon felüli nagybirtokok területe mintegy 40%-kal csökkent, ugyanakkor 55%-kal növekedett a kedvezőbb üzemméretű középbirtokok összes földterülete.[11] A történeti Békés megye területén az uradalmi földek túlsúlya leginkább Csorvás–Doboz–Újkígyós–Körösladány–Kondoros–Békéssámson–Szeghalom–Nagyszénás–Füzesgyarmat–Vésztő vonalon helyezkedett el. Így a térségben a sárréti, valamint a megye északkeleti része, továbbá Orosháza környékének zöme, a Szarvas–Békéscsaba, illetve a Szarvas–Orosháza közötti vidék általában *nagybirtokos-övezetnek* tekinthető.[12] Az 1935-ös birtokstatisztikai adatok szerint az 1000 kataszteri hold feletti nagybirtokok legnagyobb kiterjedésben a Gyulai járásban feküdtek, a földterület 57%-át foglalták el. A Szeghalmi járásban is magasabb, 33% volt a területi részesedésük. A további négy járás nagybirtokai területük 12–18%-át tették ki. A fentebb említett települések határainak nagy részét uradalmi földek alkották. Legnagyobb kiterjedésben Doboz (65,4%), valamint Újkígyós (64%), illetve Gyulavári (64%) határán feküdtek 1000 kataszteri holdas birtokok, míg Vésztő és Füzesgyarmat földjeinek is csaknem felét foglalták el. A további „nagybirtokos-övezetben" fekvő települések esetében ez az arány 21,5% (Kondoros) és 34,5% (Békéssámson) között mozgott. A középbirtokok (200–1000 kataszteri hold) az Orosházi és a Szeghalmi járás területén feküdtek legnagyobb számban. A középbirtokok közel fele a két járásban volt található. Az Orosházi járás területi részesedése 12,4%, a Szeghalminak csaknem 10%-a esett ebbe a birtokkategóriába. A módos paraszti birtokok legnagyobb számban a Szeghalmi, Gyomai, valamint a Szarvasi járás területére estek. A két város (Gyula és Békéscsaba) esetében is figyelmet érdemelnek a módos paraszti gazdaságok, területi részesedésük a megyében csaknem a legnagyobb. Az 50–200 kataszteri hold területű birtokok területi részesedése a Szeghalmi (18,7%), a Szarvasi (14,3%), valamint a Gyomai (12,5%) járásban volt a legjelentősebb (lásd *1. táblázat*). A már korábban megindult parcellázások következtében a parasztság tehetősebbjei földbirtokaik kiegészítésére törekedtek, valamint számos iparos és kereskedő a tőkéjét ingatlanok vásárlásába fektette. A megye birtokainak 15,6%-a volt a középparasztság kezében. Számottevő középparaszti birtokok (10–50 kataszteri hold) voltak a Gyomai járásban, ahol a birtokok közel negyedét adták (24,7%). Jelentős számban feküdtek még a Szarvasi (19,2%), valamint a Békési (18,4%) járásban is. A kisparaszti birtokok száma a megyei földeknek csaknem a tizedét tette ki, a megyei átlagot meghaladó számarányuk a Szeghalmi (12,9%), a Békési (12,2%), valamint csekély mértékben a Gyomai (10,4%) járásban volt megfigyelhető. Gyula városában is számottevő volt a kisparaszti földek száma, szintén a megyei átlagot meghaladó számarányban. A megélhetési biztonságot nem nyújtó törpebirtokok száma a megyében a Gyulai és a Békési, valamint a Szarvasi járásban volt a leghangsúlyosabb, s a városokban – Békéscsabán és Gyulán – a gazdaságok legkisebb hányadát adták. Összességében megállapítható, hogy a térség földbirtokainak közel harmada törpebirtok volt. A csekély (1 kataszteri hold alatti) földdarabkával rendelkezők száma, akik megélhetésüket csupán bérmunka vállalásával tudták biztosítani, igen magas volt. A megye földbirtokosainak 40,4%-a megélhetését tehát nem tudta saját tulajdonú földjéből fedezni. Békéscsabán éltek legnagyobb számban azok a földtulajdonosok, akik 1 kataszteri holdon aluli területet műveltek, itt a gazdaságok több mint felét tették ki.[13]

[5] 1945. évi VI. törvénycikk 1. §.
[6] *Az 1930. évi népszámlálás* I. rész. 1932. Új sorozat (a továbbiakban: Ú. s.) 83., 41–42.
[7] Bíró–Für 2013, 317.
[8] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben.* Ú. s. 99. 1936. 15.
[9] Szabó 2008, 181.
[10] Sipos 2013, 12.
[11] Szabó 2008, 182.
[12] Szabó 2008, 158.
[13] A Békés megyei birtokstruktúra összefoglalását lásd a *2. ábrán*.

1. táblázat. A gazdaságok száma és nagysága Békés megyében az 1935-ös birtokstatisztika szerint

	Békési járás				Gyomai járás				Gyulai járás			
Gazdaságok nagyságcsoport szerint (kat. hold)	a)	b) %	c) kat. hold	d) %	a)	b) %	c) kat. hold	d) %	a)	b) %	c) kat. hold	d) %
1–5*	7 911	67,94	11 672	11,54	3 606	62,66	4 429	6,81	4 018	78,30	5 662	10,78
5–10	1 422	12,21	10 214	10,10	599	10,40	4 184	6,43	573	11,17	4 082	7,77
10–50	2 148	18,45	44 056	43,55	1 425	24,76	31 346	48,21	506	9,86	8 758	16,67
50–200	141	1,21	10 501	10,38	103	1,79	8 138	12,52	19	0,37	1 727	3,28
200–1000	15	0,13	6 256	6,18	14	0,24	6 085	9,36	5	0,10	2 288	4,37
1000 kat. holdnál nagyobb	6	0,05	18 472	18,26	8	0,14	10 842	16,67	11	0,21	30 020	57,14
Összes gazdaság száma	11 643				5 755				5 132			
Összes gazdaság területe (kat. hold)			101 171				65 024				52 537	

	Orosházi járás				Szarvasi járás				Szeghalmi járás			
Gazdaságok nagyságcsoport szerint (kat. hold)	a)	b) %	c) kat. hold	d) %	a)	b) %	c) kat. hold	d) %	a)	b) %	c) kat. hold	d) %
1–5	14 116	79,61	15 535	14,32	8 074	69,02	11 595	11,04	5 950	67,73	9 083	7,63
5–10	1 477	8,33	10 221	9,42	1 159	9,90	9 163	8,73	1 141	12,99	8 243	6,93
10–50	1 968	11,1	38 800	35,77	2 248	19,21	47 386	45,13	1 394	15,85	28 196	23,68
50–200	126	0,71	9 699	8,94	188	1,60	14 994	14,28	253	2,88	22 347	18,77
200–1000	32	0,18	13 455	12,40	21	0,17	8 824	8,40	30	0,34	11 868	9,97
1000 kat. holdnál nagyobb	12	0,07	20 746	19,13	8	0,07	13 033	12,41	16	0,18	39 324	33,03
Összes gazdaság száma	17 731				11 698				8 784			
Összes gazdaság területe (kat. hold)			108 456				104 995				119 061	

* Ebbe a birtokkategóriába az 1 kataszteri holdnál kisebb területű földeket is belevettük.

	Békéscsaba megyei jogú város				Gyula megyei jogú város			
Gazdaságok nagyságcsoport szerint (kat. hold)	a)	b) %	c) kat. hold	d) %	a)	b) %	c) kat. hold	d) %
1-5	5 773	75,60	5 286	10,38	3 468	73,32	3 808	11,63
5-10	619	8,10	4 499	8,84	531	11,23	3 647	11,14
10-50	1 108	14,51	23 685	46,53	648	13,70	13 821	42,21
50-200	125	1,64	9 754	19,16	77	1,63	6 043	18,45
200-1000	9	0,12	4 448	8,74	5	0,10	1 519	4,64
1000 kat. holdnál nagyobb	2	0,03	3 229	6,34	1	0,02	3 907	11,93
Összes gazdaság száma	7 636				4 730			
Összes gazdaság területe (kat. hold)			50 901				32 745	

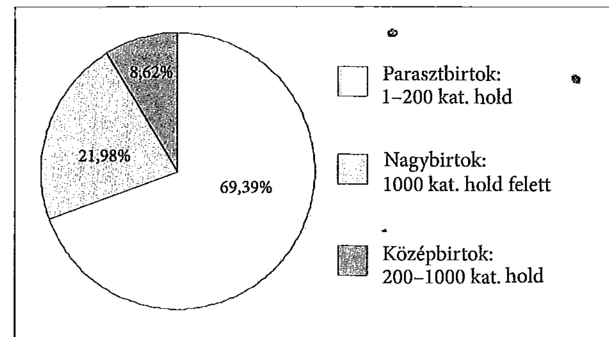
a) gazdaságok száma nagyságcsoportok szerint
b) gazdaságok számának %-a
c) gazdaságok területe nagyságcsoportok szerint
d) gazdaságok területi részesedése %-ban

Forrás: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben.* Ú. s. 105., 8., 290–291, 298–299.

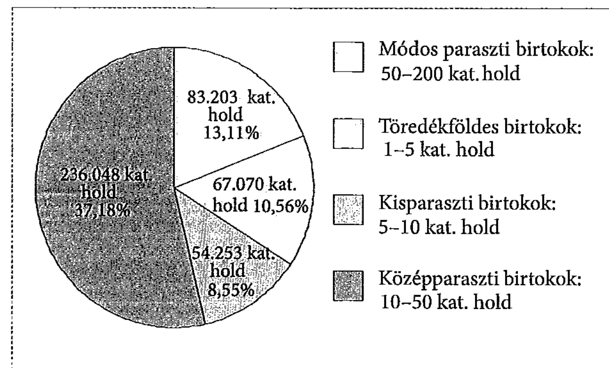
A töredékföldes gazdák átlagterülete Békés megyében 0,32 kataszteri hold volt, amely alacsonyabb volt az országos átlagnál (0,4%), s alatta maradt még a többnyire hasonló hagyományokkal és kvalitásokkal rendelkező alföldi megyékének is.[14] A 20. század folyamán a birtokstruktúra változásának egyik fontos eleme volt a parasztbirtokok számának folyamatos emelkedése, Békésben a földbirtokok 69,4%-a a parasztság kezében volt *(1–2. ábra).*[15] A parasztbirtokok esetében számolni kellett az öröklés, eladás és vásárlások következményeként az ingatlanok elaprózódásával is. A megyében 1934-ben végzett kutatások szerint 59 170 paraszti földtulajdon 235 517 parcellában, átlagosan négy tagban feküdt.[16]

Békés megyében az ipar fejlődési irányát a két háború közötti időszakban is főként a kisipar és a háziipar határozta meg. Békéscsaba központi szerepének megerősödésével egy időben a gyári és manufakturális üzemek számának növekedése, illetve bővülése némi fejlődést eredményezett a térség kézműipari jellegében. Az ipari szektor leginkább a nagyobb városok vonzáskörzetében erősödött, s az 1930-as évek közepétől érzékelhető volt ezen a területen bizonyos nekilendülés. Ennek ellenére 1930-ban az ipari szektorban dol-

[14] Csanád megye: 0,4%, Csongrád megye: 0,35%.
[15] Számításaink alapja: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben.* Ú. s. 105., 8., 290–291, 298–299.
[16] Szabó 2008, 183.

1. ábra.
Birtokmegoszlás Békés megyében (1935)

2. ábra.
A parasztbirtok területi megoszlása Békésben (1935)

Forrás: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben.* Ú. s. 105., 8., 290–291, 298–299.

gozók a megye lakosságának mindössze 16%-át adták,[17] akik közül legtöbben Békéscsabán, Gyulán és Orosházán találtak megélhetést.

Az 1930-as években Békés megye 63,5%-a élt mezőgazdaságból, ami messze meghaladta az országos átlagot (51,8%). Ez az arány a Gyulai (77,9%), a Szeghalmi (72,9%), valamint a Szarvasi járásban (71,2%) volt a legnagyobb, a Gyomai járásban pedig a legalacsonyabb (65,8%). Az őstermelők számaránya csupán a viszonylag iparosodottabb nagyvárosokban süllyedt az országos átlag alá (Gyula 36,4%, Békéscsaba 42,6%, Orosháza 47,7%).[18]

Békés vármegye 1935. évi mezőgazdasági munkanélküliségi aránya 35%, az 1936. évi 27,2%, az 1937. évi 24,5% volt, s az utolsó békeévben sem esett 21% alá. A mezőgazdasági foglalkoztatottság szempontjából évi átlagban az országos aránynál is (22,4%) kedvezőtlenebb helyzetben volt a térség. A mezőgazdasági munkásság közel fele 1935-ben nem talált megélhetést, még a nyári nagy betakarítások időszakában is 20–30%-uk munka nélkül maradt.[19]

17 *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. 1934. Ú. s. 86., 5, 46, 41–43. alapján.
18 *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. 1934. Ú. s. 86., 5, 46, 41–43. alapján.
19 Szeibert 1939, 373–374, 369.

A harmincas években a népi írók – a megyeiek közül Darvas József, Sinka István, Szabó Pál – fogalmazták meg műveikben a szegényparasztság égető gazdasági, társadalmi, morális problémáit. Féja Géza a legnagyobb hatású művének tartott *Viharsarok*ban elemezte a térség „népsorsát", melynek a hatása oly nagymérvű volt, hogy szintézisének szóképe máig elterjedt földrajzi fogalom.

A földosztáshoz vezető út és végrehajtásának sajátosságai a történeti Békés megyében

A térség 1944. szeptember 1-jétől hadműveleti terület volt. A szovjet csapatok október 6-a és 8-a között elfoglalták Békés megyét. Magyarországon a fokról fokra keresztülvitt szovjetizálás legfőbb támaszai a katonai jelenlét, nevezetesen a Vörös Hadsereg, illetve a belpolitikai kérdésekre befolyással bíró Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) voltak. A megyében a közigazgatás újjáalakítására 1944. október végén Csige Varga Antal alispán – aki magát közigazgatási főnök titulussal illette – kapott megbízást. A közvetlen háborús helyzet megszűnése után elemi érdek volt a béke, a közbiztonság és a nyugalom helyreállítása. Csige Varga körlevelében hangsúlyozta, hogy a rend helyreállításának záloga a szovjet katonai hatóságokkal való harmonikus együttműködés. „A vármegye lakosságának érdeke azt követeli, hogy lojális magatartásunkkal megnyerjük a szovjet hadsereg vezetőinek bizalmát, mert csak így remélhetjük és várhatjuk helyzetünk további enyhülését és kívánságaink figyelembevételét."[20]

A megyében 1944 őszétől kibontakozó politikai életben központi helyet kaptak a földkérdéssel kapcsolatos diskurzusok. Orosházán 1944 októberétől megindult sajtó – a *Népakarat*, majd az *Orosházi Hírek*,[21] amelyek a Magyar Kommunista Párt (MKP) orosházi szervezetének voltak hangadó orgánumai – hasábjain egyre nagyobb intenzitással jelentek meg földrendezéssel kapcsolatos írások. A *Népakarat* első számának vezércikkében az MKP helyi vezetői körvonalazták a politikai életre vonatkozó terveiket, amelyben már szó esett a nagybirtokok parasztság részére való szétosztásáról.[22] Pár nappal később[23] már magáról a földkérdésről jelent meg patetikus írás Keresztes Mihály tollából,[24] melyben konkrét javaslatok helyett indirekt módon beszélt a földosztás szükségességéről. A már említett visszaemlékezésben olvasható, hogy az MKP orosházi szervezete „gyökeres földbirtokreformot"[25] (1944. október 26.) hirdetett, azonban ennek jól körvonalazható konkrét javaslatairól nem tud a megyei történetírás. Az MKP november

20 MNL BéML IV. B. 416. b. 129/1944. Közli: L. Balogh 2015, 258.
21 A *Népakarat* csupán öt számot élt meg. Első száma 1944. október 15-én látott napvilágot. 1944. december 3-án már *Orosházi Hírek* címmel jelent meg. Keresztes 1968, 285.
22 Keresztes 1968, 410. *Népakarat*, 1944. október 15. *Út a jövőbe.*
23 *Népakarat*, 1944. október 19.
24 Keresztes Mihály az orosházi MKP-szervezet titkára, majd 1945. szeptember 28-tól Békés megye főispánja lett.
25 Keresztes 1968, 289.

30-án nyilvánosságra hozta Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének a programját.[26] Ebben a második fejezet első két pontja foglalkozik a „legrövidebb határidőn belül" a „földreform" végrehajtásának alaptéziseivel.[27] E programjavaslatot bizonyos változtatásokkal az 1944. december elején alakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front is elfogadta.[28] Később ezen az alapon nyugodtak az Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózatának és az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozatának megfelelő szakaszai is. A MKP és a Nemzeti Parasztpárt (NPP) közötti egyeztetések után elkészült a parasztpárti „földreform"-javaslat, amelyet mind a *Néplap*, mind a *Délmagyarország* január 14-i számában egyidejűleg publikálták.[29] A koalíciós pártok végül valamennyien elfogadták a parasztpárti birtokrendezési tervezetet.

A földosztásra vonatkozó javaslatokat ismertető első jelentősebb nagygyűlés a megyében Orosházán ült össze 1945. január derekán. Szónoka S. Szabó Ferenc[30] – ebben az időben az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi államtitkára – volt. Hasonló tanácskozásra került sor Békéscsabán, a Vigadó épületében is, ahol Blahut János – az MKP békéscsabai titkára, valamint a megyei pártbizottság tagja[31] – vezetésével elfogadták az NPP tervezetét, valamint lelkesen üdvözölték a földosztás gyors végrehajtására vonatkozó ütemtervet.[32]

Az MKP dél-magyarországi kerületi titkársága[33] már 1945. január végén körlevelet intézett a „földreform" ügyének sürgetésére. Keresztes Mihály titkár szorgalmazta, hogy ennek érdekében a párt minden egyes tagját mozgósítani kell.[34] Az alföldi megyékből parasztküldöttségek tömege utazott az ideiglenes kormány székhelyére, Debrecenbe, hogy a „földreform" ügyének meggyorsítását kérje az illetékesektől. A Gyulai és a Tótkomlósi Nemzeti Bizottság határozatain kívül az Alföldről több mint nyolcvan esetben jutott el Debrecenbe földosztást sürgető petíció. A legnépesebb küldöttségek Gyomáról, Orosházáról és Gyuláról indultak útnak.[35] Gyulán az első lépéseket a földosztás előmozdítása érdekében a nemzeti bizottság tette meg. Már január 25-i ülésén határozatot hozott, „hogy a legfontosabb és legsürgősebb kormányfeladatnak a földreform törvényhozási

[26] A programjavaslat a debreceni *Néplap*ban jelent meg ezen a napon.
[27] Rákosi–Szabó 1967, 39.
[28] A változtatás a II. fejezet 2. pontjában található egyetlen szó volt csupán: *elsősorban*. Ez azonban leszűkítette a földreform céljaira igénybe veendő birtokokat „a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak" körére. Nyilvánosságra került a *Délmagyarország* 1944. december 3-i számában. Rákosi–Szabó 1967, 42.
[29] Tóth 1995, 28.
[30] Korábban az orosházi mezőgazdasági középiskola tanára volt. 1944 decemberében vezető szerepet játszott az NPP megyei szervezésében. G. Vass 1975, 266.
[31] Molnár 1975, 199.
[32] MNL BéML XVII. 1. 1945. sz. n. Közli: M. Somlyai 1965, 170–171.
[33] Hatásköre Békés, Csanád és Csongrád megyére terjedt ki. A körlevél: MNL BéML XVII. 529. 1945–24. Közli: M. Somlyai 1965, 169.
[34] M. Somlyai 1965, 169.
[35] Szabó 1975, 413.

megoldását, valamint végrehajtását tekinti".[36] Ezen az ülésen a parasztpárti javaslattal kapcsolatban Steiner Károly[37] aggályainak adott hangot. A földbirtokok elaprózódásának problémáját s a minőségi termelés teljes megszűnését vetítette előre. A bizottságban a koalíciós pártok közül többeknek[38] radikálisabb elképzelései voltak a birtokrendezésről, visszatértek, igazodtak az „eredeti" parasztpárti elgondoláshoz, s nem tartották szükségesnek az úri és parasztbirtok közötti különbségtételt. „[...] a helyes, igazságos szabály csak az egységes birtokmaximum statuálása lehet [...]"[39] Felmerült a nagybirtokok kárpótlás nélküli kisajátításának gondolata is az érdekegyeztetésen – az elnök, Blanár László felvetéseként –, azonban Steiner és Hraskó Gyula megyei főjegyző jogi ellenvetései után a kérdés lekerült a napirendről.

A megye több településén a nemzeti bizottság kezdeményezésére szerveztek nagygyűléseket, s alapítottak „földreform"-bizottságokat, amelyek a 600-as rendelet kibocsátása előtt már működtek, tagjaik pedig a földigénylők soraiból kerültek ki.[40] Tevékenységük pontosan nem körvonalazható, működésükről adatok leginkább a rendelet kihirdetése után állnak rendelkezésre. Gyulán a nemzeti bizottság már februárban határozott a földigénylők összeírásáról és a földosztáshoz szükséges statisztikai adatok begyűjtéséről. Így a megye több településén már a szabályozás kibocsátása előtt megszervezték az adminisztratív feladatok megkezdését.[41] „A március 15-i ünnepségek alaphangulatát a földreformrendelet kibocsátásának híre adta meg. A város mérvadó politikai körei nyomban átérezték a rendelet kibocsátásának sorsdöntő jelentőségét."[42] – emlékezett vissza Marik Dénes, Gyula város akkori polgármestere. Március 17-én elkezdődtek a szervezési munkálatok, ekkor érkeztek meg a megyeszékhelyre a „földreform" lebonyolításához szükséges nyomtatványok[43] és tájékoztató anyagok. A megyében régóta várt rendelet kimondta, hogy teljes egészében el kellett kobozni a háborús bűnösök, a nyilas és más nemzetiszocialista vezetők és a Volksbund-tagok földjét. Megváltás ellenében igénybe vették a 100 holdon felüli úri birtoknak minősített területeket, valamint mentesültek az igénybevétel alól 200

[36] MNL BéML XVII. 19. 1945. január 25-én Gyulai Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve. Közli: M. Somlyai 1965, 173–175.
[37] A Polgári Demokrata Párt – helyi viszonylatban, főként a nagyobb városokban, Gyulán, Békéscsabán és Békésen, valamint a Gyomai és a Szarvasi járásban jelentett politikai tényezőt – helyi csoportjának vezető egyénisége, pénzügyi szakértő. Nemzeti bizottsági tagsága mellett a Gyulai III. Számú Igazoló Bizottság elnöke is volt.
[38] Blanár László a nemzeti bizottság, valamint az MKP gyulai szervezetének elnöke, Sánta György gazdálkodó és Góg János kisgazdapárti, valamint Petner András, Szabó János a szakszervezetek, s Inczédi Ákos a PDP részéről. MNL BéML XVII. 19. 1945. január 25-én Gyulai Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve.
[39] MNL BéML XVII. 19. 1945. január 25-én Gyulai Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve.
[40] Az orosházi *földreform-bizottságról* MNL BéML XVII. 3. 1945. február 1-jei jegyzőkönyv. Közli: M. Somlyai 1965, 177, a gyulairól: Enyedi G. év nélkül. MNL BéML XIV. 76. b., a békéscsabairól: G. Vass 1970, 359.
[41] Marsi–Szabó 1975, 34.
[42] Marik 1957, 60.
[43] Marik 1957, 60.

holdig, a „paraszti" birtokok.[44] Az 1000 kataszteri holdnál nagyobb birtokokat teljes nagyságában – kártalanítás alá estek – igénybe vették. A gazdasági cselédek, valamint a mezőgazdasági munkások mellett a szegényparasztságnak is lehetőséget adott a rendelet birtokaik kiegészítésére.

A végrehajtást a szabályozás értelmében nem az államapparátus szakigazgatási szervei, hanem az érdekeltek maguk végezték. A „földreform" kivitelezését köztestületek – a községi földigénylő bizottságok, a megyei földbirtokrendező tanács, valamint az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) – végezték. A megyei földbirtokrendező tanácsok mellé megyei földhivatalokat szerveztek, melyek tagjai végezték el a birtokba helyezés szakmunkálatait: a földmérést és a telekkönyvezést.[45] A községi földigénylő bizottságoknak harmincnál több és ötnél kevesebb tagja nem lehetett. Általában minden húsz földigénylő után választottak egy bizottsági tagot. Ha a tagok száma a tíz főt meghaladta, az ügyek vitelére öttagú választmányt is alakítottak.[46] A megyében a nagygyűléseken megválasztott, illetve a helyi nemzeti bizottságok által delegált tagokból alakultak meg e „népi szervek" a földigénylők soraiból. Feladatuk volt az igényjogosultak nyilvántartásba vétele és a község határában lévő elkobzás vagy megváltás alá kerülő földbirtokok összeírása. Felosztási terv készítése és a földbirtokok felosztásában való közreműködés is „munkakörükhöz" tartozott.[47]

A megyei főispán körlevélben utasította a járási és községi elöljáróságokat, segítsék a földigénylő bizottságok azonnali megalakítását.[48] Szobek András főispán a hibák és visszásságok elkerülése érdekében „kérte s egyben figyelmeztette az illetékeseket, hogy mindenben irányadónak és elegendőnek fogadják el a kormány földreformrendeletét".[49] A rendelet megjelenését követő néhány napban – többségében március 22-ig – s az azt követő héten a történeti Békés megye összes településén – villámgyorsan – megalakultak a földigénylő bizottságok,[50] amelyeknek a tagjai főként a földmunkás szakszervezet, az MKP és az NPP tagjai közül kerültek ki. A földmunkás szakszervezetek tagságának többsége kommunista volt, így az MKP-szervezetek felülreprezentáltak voltak a földigénylő bizottságokban.[51] Míg a községi földosztó szervezetekben az MKP és a szakszervezetek hasonló

[44] R 14. §. 200 kataszteri holdig mentesült az igénybevétel alól annak a földműves családból származó birtokosnak az ingatlana, akinek a mezőgazdasági termelés az élethivatása.

[45] R. 48–49. §, valamint az I. Végrehajtási utasítás (I. Vr.) idevágó határozatai.

[46] R. 48. §.

[47] R. 48. §.

[48] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945. A főispáni körlevél 1945. március 20-i dátummal.

[49] MNL BéML IV. B. 402. 1945. március 22-i jegyzőkönyv.

[50] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 40. 1945. március 22-ei jelentés a földművelésügyi miniszternek, MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 1945., MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945, MNL BéML IV. B. 418. b. 337/1945.

[51] L. Szabó 1975, 424. A történeti Békés megye területére vonatkozó összefoglaló számadatait a községi bizottságok pártösszetételére vonatkozóan. (Békés megye 14 helységben összesen 198 MKP, 146 Szakszervezetek, 68 SZDP, 49 NPP, 7 FKGP [Független Kisgazdapárt] és 25 pártonkívüli foglalt helyet.) Lásd még Tóth 1972, 65. A parasztpártiak részvétele a községi bizottságokban megyei bontásban.

arányban vettek részt, az öttagú bizottságokban már abszolút többségben voltak a kommunisták.[52]

Szobek András kommunista főispán a földosztás végrehajtását az MKP igényeinek s akaratának megfelelően hajtotta végre. „Egyszemélyes hivatalként" tartotta kézben, koordinálta és ellenőrizte a térség politikai életét, valamint a birtokrendezési kérdések minden mozzanatát. Feszült munkatempót követelt a rendelet végrehajtásáért felelős szervektől, valamint a közigazgatási hatóságoktól. Az ideiglenes törvényhatósági bizottság békéscsabai alakuló ülésén kijelentette, „ha a szavát megfogadják, és a földosztás során minden érdekelt teljesíti a kötelességét, az új demokratikus rendszerben, akkor Békésvármegye mintavármegyéje lesz az országnak".[53] Sok esetben a járásokat végiglátogatva személyesen járt el,[54] irányt szabott a községi földigénylő bizottságoknak a feladatuk elvégzésére.[55] Az összeírási munkálatok elvégzését április 1–28-a[56] között jelölte meg. A községi földigénylő bizottságoknak további feladatai közé tartozott a házhelyigénylők összeírása is. A házhelyek összeírási munkálatait, illetve a házhelyek kiosztását lehetőség szerint a földjuttatással párhuzamosan kellett elvégezni,[57] azonban ezt nem sikerült a tervezett tempóban kivitelezni, évekig elhúzódott a végrehajtásuk. A főispán utasította a bizottságokat, hogy az egyéb előírt feladataikkal párhuzamosan végezzék el a nem teljes bizonyossággal kisajátítható földbirtokok számbavételét is, amelyet a nemzeti bizottságokkal karöltve, véleményezve kellett a megyei földbirtokrendező tanácsnak benyújtaniuk.[58]

A községi földigénylő bizottság felettes szervei a megyei földbirtokrendező tanácsok voltak, tagjainak számát a rendelet hét főben jelölte meg. A tanácsban így helyet foglalt egy bíró, egy mérnök és egy gazdasági szakember – e tisztségviselőket a földművelésügyi miniszter nevezte ki –, valamint a szakképesítéshez nem kötött két-két tagot a földmunkás szakszervezet, a nemzeti bizottság, valamint a helyi koalíciós pártok delegálták. A Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács 1945. március 22-én[59] alakult meg az akkori megyeszékhelyen, Gyulán. Megalakulásakor a bírói tisztséget dr. Ürmössy Károly[60] (Gyula, já-

[52] Szabó 1975, 425. (Békés megye 14 helységben összesen 36 MKP, 15 Szakszervezetek, 6 SZDP, 11 NPP, 2 FKGP.)

[53] MNL BéML IV. B. 402. 1945. március 22-i jegyzőkönyv.

[54] Személyesen járt el az Orosházi járás községeiben, valamint a Szarvasi járás egyes helységeiben. MNL BéML IV. B. 418. b. 337/1945., MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.

[55] A földigénylő bizottságok feladatait az I. Vr. (*Magyar Közlöny,* 14. sz. március 31.) jelölte ki, azonban hatályba lépésekor a térségben már mindenhol javában folyt a munka.

[56] MNL BéML IV. B. 401. 1945. március 22-i jegyzőkönyv. MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 40.

[57] R. 22. §, 2400/1945. F. M. sz. rendelet, a *házhelyek, valamint közérdekű telkek juttatásáról.*

[58] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 1945.

[59] Egyes források szerint 28-án. MNL BéML XVII. 501. 40/1946–160.

[60] Helyére április 19-én Pfeiffer István került. Ürmössy Károly továbbra is a megyei tanács tagja maradt. Az 1946. augusztus 10-ei megyei ülésen mondott le tagságáról is. MNL BéML XVII. 501. 40/1946–160. 1946 májusában Pálinkás Gábor (Gyula, FKGP) érkezésével a létszám hét főre egészült ki, azonban a tanács taglétszáma ritkán volt teljes. MNL BéML XVII. 501. 40/1945–6., MNL BéML VII. 501. 40/1946–129.

rásbíró) töltötte be, további szakképzettséghez kötött tagok Bankó András[61] városi főmérnök (Békéscsaba), valamint Pfeiffer István (Békéscsaba) gazdasági intéző voltak. A szakszervezetek javaslata alapján Nagy Károly (Gyulavári, MKP), Rákóczi Mihály (Nagyszénás, Szociáldemokrata Párt [SZDP]), továbbá a nemzeti bizottság által javasolt Hegyesi János[62] (Füzesgyarmat, NPP) és Molnár István (Gyula, FKGP) kaptak helyet.[63] A tanács megalakulásának első évében nagy volt a fluktuáció az áthelyezések és a lemondások következtében. Későbbi működésük alatt több ízben előfordult, hogy a tanács létszáma csupán öt és hat fő között ingadozott. A következő években az eredeti tagságból csupán Nagy Károlyt – későbbi elnök – és Rákóczi Mihályt találjuk a testületben.

Március végén a megyei földbirtokrendező tanácsnak már el kellett kezdenie az egyes települések által tett javaslatok elbírálását, jóváhagyását. Azonban a földigénylő bizottságok a szabott határidőt a legnagyobb erőfeszítéseik dacára sem tudták tartani. A bizottságok munkáját segítették a március végén megalakult öttagú, szintén a földigénylők soraiból kikerülő repülőbizottságok is, amelyek minden járási székhelyen megalakultak.[64] A Gyulai Járási Repülő Bizottság tagjait a nemzeti bizottság delegálta.[65] A földosztás végrehajtásában betöltött szerepükről kevés adat áll rendelkezésre. Kötelezettséget vállaltak a viszálykodás elsimítására, valamint közvetítő szerepük volt a községi földigénylő bizottságok és a megyei földbirtokrendező tanácsok között.[66] Szabó Ferenc vizsgálódásai során megállapította, hogy a repülőbizottság kereteit az MKP helyi szervezetei aknázták ki, főleg a birtokrendezést előkészítő munkák során. A bizottságnak szánt szerepet leginkább a megyei és járási közigazgatás, illetve a helyi pártvezetés töltötte be ténylegesen,[67] így szerepük elhalványult a földosztás végrehajtásában.

Összességében elmondható, hogy a térségben a kommunista párt és helyi szervezetének irányításával, valamint a szintén kommunista Szobek András[68] vezetésével s a SZEB jóváhagyásával történt meg a földbirtokrendezés megyei levezénylése. A SZEB vármegyei parancsnoka több ízben, személyesen is tájékozódott a földosztás menetéről.[69]

---

[61] Bankó András mérnök 1945. november 30-án mondott le, helyére Bálint Imre nyugalmazott műszaki tanácsost (Gyula) nevezték ki, aki azonban nem fogadta el kinevezését. MNL BéML IV. B. 401. sz. n. 12., MNL BéML XVII. 501. 40/1946–102. 1945.

[62] „1945 nyarán aztán leváltottak a Megyei Földbirtokrendező Tanácstól azzal, hogy szükség van rám a pártközpontban [NPP], és menjek fel Pestre." Hegyesi 1985, o. n.

[63] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 40. Békéscsaba, 1945. március 22-ei jelentés a földművelésügyi miniszternek.

[64] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 40. Békéscsaba, 1945. március 22-ei jelentés a földművelésügyi miniszternek.

[65] MNL BéML XVII. 19. Az 1945. március 30-ai Gyulai Nemzeti Bizottsági ülés jegyzőkönyve.

[66] MNL BéML XVII. 19. 1945. március 20-án tartott Gyulai Nemzeti Bizottsági ülés jegyzőkönyve.

[67] Szabó 1975, 420–421.

[68] Szobek 1945. január 4-től 1945. szeptember 27-ig viselte főispáni tisztségét, ezt követően közellátásügyi államtitkárrá nevezték ki. Héjja 2002, 186–188.

[69] „Ma megkeresett az ellenőrző bizottságtól az őrnagy, aki vármegyei parancsnok, és holnapi napon együtt megyünk körútra, mondván látni akarja mennyire haladnak a földreform végrehajtásának előkészítő munkálatai." A főispán jelentése a földművelésügyi miniszternek. Békéscsaba, 1945. március 22. MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n. 40.

Már a kezdetekkor látszódott, hogy nem jut mindenkinek föld. A föld elaprózódását igyekeztek elkerülni, amelyre a főispán már március 20-án külön felhívta a figyelmet.[70] A megye vezetője igyekezett a felelősséget elhárítani. Akinek „így most még nem jut föld, a kormány azokról is gondoskodni fog, vagy akként, hogy az ország másik részében, a Dunántúlon juttat nekik földet, vagy pedig úgy hogy a mezőgazdasági, esetleg az ipari termelés terén biztosítja rendes, tisztességes megélhetését".[71]

Egyes földigénylő bizottságok kezdetben nagyobb területű földeket osztottak ki a jogos földigénylők között, később egyre szaporodó számuk miatt folyamatosan csökkentették a juttatott földterületek nagyságát. A községi bizottságok nemegyszer újraosztották a határaikat, vagy a már kiosztott területeket nyirbálták meg annak érdekében, hogy minél többen földtulajdonosokká válhassanak. A földosztó bizottságok tagjai, akik „testközelből" bírálták el községeik jogos földigénylőit, gyakran kerültek szembe a földbirtokok ésszerűbb felosztásának lehetőségével, s egyre inkább a „jobb kevesebbet adni, mint semmit" elv érvényesült.

A felülről jövő nyomás, illetve a földosztásban részesülni kívánók iránti megfelelés feszített munkatempót követelt az adminisztrációban nem túl jártas tagoktól. A helyi földigénylő bizottságok a megalakulásukat – volt, ahol már hamarabb megindult a munka – követő egy héten belül már számszerűsíthető eredményeket produkáltak. Az első járási összesítés április elejére készült el, amely „csupán" részeredményeket tartalmazott. Ez volt az a határidő, amelyet a földosztás befejezésére a megye vezetője korábban meghatározott (lásd *2. táblázat*). Sok esetben a földigénylő bizottságok külső tényezők miatt nem tudták a birtokrendezést elkezdeni, míg más települések esetén jelentésekben is jól mutató eredményekről lehetett beszámolni. Bucsán például csak 250 kataszteri hold állt a földigénylők rendelkezésére, mert a határához tartozó 4400 kataszteri hold területű birtokot nem tudták igénybe venni, mert angol védnökség alatt állt. A tulajdonos birtokára vonatkozóan minden betekintést elutasított.[72] Szobek András életrajzi írásában megemlékezett a bucsai földbirtok kisajátításának körülményeiről. A védnökség alatt álló birtokra Szobek jól emlékezett, még ácstanulóként dolgozott ott. Az éhbérért dolgoztató birtokos mély nyomot hagyott benne. A főispán a bucsai földigénylő bizottság tagját felkereste a késő esti órákban, s javasolta a bizottság tagjának, hogy „reggel rohanjátok meg a földet. Van száz karó, osszátok ki a földet, írjátok meg a birtokleveleket, de senki ne tudjon róla, hogy én itt voltam".[73] Az elmondottakról levéltári források, s további visszaemlékezések nem kerültek birtokunkba.

---

[70] MNL BéML XVII. 19. 1945. március 20-i jegyzőkönyv.

[71] MNL BéML IV. B. 402. 1945. március 22-i jegyzőkönyv.

[72] Springer Mária Cecíliának korábban is voltak a megyében birtokai. Második férje, F. G. L. Wooster révén került angol védnökség alá. Lásd még: *Magyarország földbirtokosai* 1937, 42, 57, 95, 113, 398.

[73] Szobek 1986, 132.

2. táblázat. A 600/1945 M. E. sz. rendelet végrehajtása első összeírásainak eredményei a történeti Békés megye járásaiban[74]

Békés megye járások	Kiosztásra kerülő földterület (kat. hold)		Földigénylők száma		Kiosztott földterület (kat. hold)	
	1945. március vége	1945. április 14.	1945. március vége	1945. április 14.	1945. március vége	1945. április 14.
Gyula m. j. város	1 150	2 356	2 292	1 457	nincs adat	1 033
Békéscsaba m. j. város	nincs adat	3 194	2 125	1 166	nincs adat	2 080
Békési	18 848	18 372	3 030	3 770	2 590	6 418
Gyomai	7 745	7 346	1 689	1 559	2 825	3 705
Gyulai	9 897	9 897	2 980	6 061	nincs adat	6 759
Orosházi	21 779	28 684	7 921	8 452	7 357	16 931
Szarvasi	18 841	18 841	3 066	3 066	2 609	2 609
Szeghalmi	17 059	26 200	4 056	5 202	4 492	15 708
Összesen	**95 349**	**114 890**	**27 159**	**30 733**	**19 873**	**55 243**

Forrás: MNL IV. B. 401. b. sz. n. 1945. 40. dátum nélkül.

A megyében az összes igénybe vett területnek[75] már április első két hetében a 35%-át kiosztották a földigénylők között.[76] A jogosult földigénylők összeírását befejezték, bár az utólagos jelentkezések állandó változásban tartották a számukat. A városok, illetve kisebb mértékben a Gyomai járás területén a földigénylők számának erőteljes csökkenése figyelhető meg. A földigénylő bizottságok próbáltak igényjogosultsági sorrendeket felállítani, s számukat a kiosztásra váró földek területéhez idomítani. Ez természetesen a legtöbbször nem járt sikerrel. Orosházán például először az uradalmi cselédeket, majd az internáltakat, önkénteseket s végül a nagycsaládosokat részesítették juttatásban.[77] A főispán már márciusban kijelentette, hogy gyermektelenek nem kaphatnak földet, s a bizottságoknak már az összeírás kezdetén „ki kell selejtezni azokat az igénylőket, akik nem igényjogosultak".[78] A két városban az igénylők tömege és a földosztás céljaira felhasználható területek kis száma gyakran volt feszültségforrás, főként Békéscsaba esetében, ahol a töredékföldesek csaknem a legnagyobb arányban voltak a térségben.

A házhelyek kijelölése, illetve kiosztása áprilisban csak igen szórványosan indult meg, leginkább a Békési és a Gyulai járás területén. Ennek elsősorban a katasztrofális szakemberhiány volt az oka. A házhelyek kijelölése, kiosztása komoly előkészítő munkát igényelt, s a nagyobb városok esetében városfejlesztési szempontokat is figyelembe kellett venni. A megyei tanács 1945 októberében aggodalmának adott hangot: a „házhelyek kiosztásával kapcsolatban, az egész vármegyében fennakadások vannak".[79] A megyei földhivatal 1945 decemberében jelentette, hogy a házhelykiosztás csupán három községben fejeződött be.[80] Végleges befejezése az évtized végére tehető. Békés megyében 1949-es adatok szerint 14 196-an részesültek házhelyjuttatásban.[81]

[74] Április 6. előtti kimutatás – valószínűsíthető, hogy a március végi földosztás eredményeit tartalmazza.
[75] 1948. decemberi adat.
[76] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950.
[77] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.
[78] MNL BéML XVII. 19. 1945. március 20-ai jegyzőkönyv.

A mérnöki munkaerő hiánya a földek végleges birtokbavételét is késleltette. A földek kiosztását sok esetben a községi földigénylő bizottságok tagjai végezték. Az Orosházi járás településein a bizottság tagjain kívül például községi alkalmazottak, tisztviselők, egy tanító, egy községi utász, Csorváson a jegyző, Békéssámsonban pedig a „nép egyszerű fiai" is közreműködtek a végrehajtási munkálatokban és a földek kiosztásában.[82] A végleges birtokba helyezésnél volt leginkább szükség a szakembergárdára. A földek végleges kiosztását és a telekkönyvezést szintén a mérnökhiány, valamint a vitás ügyek elbírálása késleltette. Ez sok esetben bizonytalanságot szült a juttatottak körében, amely a földeken a termelés megkezdését és elvégzését is elodázhatta. A termelés folyamatosságának biztosítása érdekében az OFT intézkedett 1945 nyarán, ennek értelmében a községi bizottságok által birtokba helyezett újgazdák kötelesek voltak a számukra kijelölt földeket megművelni. Az adott gazdasági évre a megművelt föld tényleges használatára az esetleg később bekövetkezett változtatások nem lehettek kihatással. A megművelt föld termése a művelést végző gazdát illette, abban az esetben is, ha a földjén változás vagy eltolódás történt a mérnöki munkák vagy a megyei tanács elbírálása miatt.[83]

Az első telekkönyvezésre Békéssámsonban került sor, amely a községi bizottság munkájának is köszönhető, hiszen a megyei tanácsnak változtatni egyetlen tételnél sem kellett. „Érdekes véletlen, hogy a Békés vármegyei Földbirtokrendező Tanács megalakulásának egy éves évfordulóján adta ki az első telekkönyv megkeresést. A vármegyénk nincs lemaradva országos viszonylatban, mert jó tudomásunk szerint eddig egyetlen községben történt meg a telekkönyvbe való valóságos bevezetés, és ez a Veszprém megyei Kádárta község."[84] Nagyszénáson a telekkönyvezést késleltette, hogy az 1000 kataszteri hold területű Berthold-féle birtok[85] a Szovjetunió nevére lett telekkönyvezve 1946 elején. A megyei tanács az országos tanácstól kért segítséget, s végül az áttelekkönyvezés után kioszthatták a földbirtokot.[86]

A „földreform" során minden rászoruló és „kivételezett" társadalmi réteget igyekeztek földdarabkához juttatni, anélkül, hogy a gazdasági vagy akár a művelhetőségi szempontokat mérlegelték volna. Új földigénylőkként jelentkeztek a katonák, a hadifoglyok és

[79] MNL BéML XVII. 501. sz. n. 1946. április 9-i jegyzőkönyv. Az 1945. októberi állapotokat közölték a megyei tanács tagjai.
[80] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–71.
[81] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950 1949. május 17-i kimutatás.
[82] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.
[83] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–91. 1945. augusztus 11.
[84] MNL BéML XVII. 501. 40/1946–160.
[85] Német tulajdonosa volt a birtoknak, gr. Berthold Lipótné gr. Károlyi Ferdinanda. MNL BéML XVII. 501. 40/1946–16/34.
[86] MNL BéML XVII. 501. 1946. április 13-i jegyzőkönyv.

az önkéntesek is.[87] A földigénylő bizottságok április második felében szembesültek azzal, hogy számukra is földet kell juttatni. A községek nagy részében kevés földet tartalékoltak, a jogos földigénylők között már zömében felosztották a rendelkezésre álló területeket. Az OFT április 6-án utasította a megyei földbirtokrendező tanácsot, hogy a földek kiosztásánál tekintettel kell lenni azoknak a katonáknak az érdekeire, akik az új nemzeti hadseregben szolgáltak.[88] A Debreceni 6. Honvéd Kerületi Parancsnokság a kötelékében szolgáló megyei önkénteseket – akik jogos földigénylők – összeírta, valamint közölte, hogy a területén hadba vonult és jelenleg is katonai szolgálatot teljesítők földigénylési ügyében illetékesek. Hangsúlyozták, hogy ellenőrizni fogják a földigénylő bizottságokat, hogy az esetleg később jelentkezők részére is tartalékoltak-e földeket.[89] Az orosházi földigénylő bizottság 1945 júniusában jelentette a járási elöljáróságnak, hogy nem tartalékolt földet a később jelentkezett honvédeknek. A parancsnokság megkeresésekor az uradalmi földeket már teljes egészében kiosztották. Esetleg házhelyet tudnak biztosítani számukra. Gádorosnak sem volt erre a célra tartalékolt földje, azonban kérte az OFT-t, illetve a kerületi parancsnokságot, járjon közben érdekükben, hogy a szomszédos megyehatóság területén lévő Nagymágocs határából 1000–1500 kataszteri holdat kapjanak. Ebből a területből kaphatnának a honvédek is.[90]

A községi statisztikák zömében szerepeltek ugyan tartalékföldek, amelyeket a később jelentkező honvédeknek – javarészt papíron – ki lehetett osztani. Ezek birtokba vételénél azonban kiderült, hogy nagy részük gyenge minőségű, a községektől távol eső terület. Gyakran megesett, hogy az igényjogosultak nem fogadták el ezeket. A későbbiekben a tartalékföldek nagy részét a szövetkezetek kapták haszonbérbe.[91] Az országos tanács rendelete értelmében minden újabb föld-igénybevételi eljárást 1945. október elsejéig le kellett zárni, s a földigénylő bizottságok fő feladata a fellebbezések elbírálása, a tartalékföldek juttatása mellett a termelés biztosítása lett. A megadott időpont után a községi bizottságok csak azoknak a jogos földigénylőknek a kérését fogadhatták el és vehették figyelembe, akik önhibájukon kívül – katonai szolgálat, deportálás, fogság, súlyos betegség stb. – nem jelentkezhettek előbb.[92] A községi földigénylő bizottságok munkája 1946 végén gyakorlatilag befejeződött, így az 1947. évi V. törvénycikk működésüket a megyei földbirtokrendező tanácsokéval együtt megszüntette. Az ügyek további vitelét, illetve a földosztás tényleges befejezését a megyei földhivatal végezte.

[87] I. Vr. 17. §.
[88] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.
[89] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945. április 16-ai értesítés.
[90] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945. Gádoros végül az OFT 1946. február 12-i határozata alapján 350 kat. holdat kapott Nagymágocs határából. Szabó 1975, 439.
[91] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950.
[92] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–258.

A földosztás konfliktusai

A megyében előforduló visszásságok, konfliktusok egyik fő forrása, mint általában az alföldi térségben, hogy a földigénylők nagy számához képest kevés volt a kiosztható földterület. A gyors tempójú igényösszeírások és az azonnali földhöz juttatás is feszültséget okozott, főként azok körében, akik a kezdeti időszakban még nem jelentkeztek juttatásért. Számos helységben ennek következményeként önkényes újraosztások kezdődtek. Gyakori volt a megyei tanács és a községi bizottságok közötti konfliktus is. A megyei tanács ilyen helyzetekben általában nem tudta érvényesíteni a határozatainak és az utasításainak a betartását, működésüket gyakran veszélyeztetve érezték. Kérték az országos tanácsot, közvetlenül utasítsa a rebellis földosztó bizottságokat az utasítások betartására. „Egyes elszigetelt esetekben a Tanácsnak a rendelet szelleme értelmében hozott határozatát, nemcsak, hogy tiszteletlenül fogadják, hanem azzal szembehelyezkedve agresszív magatartást tanúsítanak és önkényesen, olyan ingatlanokat vesznek igénybe földbirtokrendezés céljára, amelyek a törvényes rendelkezések és a Tanács határozata értelmében, mentesítve lettek."[93]

A Vésztői Földigénylő Bizottság munkájával kapcsolatban sorozatos problémák merültek fel. A megyei tanács 1945. április 12-én a földbirtokok önkényes igénybevételével vádolta meg a bizottságot. A vésztőiek ezt határozottan elutasították. Az összes elkobzásra javasolt földbirtokot a községben április 15-ig kiosztották. Erre felhatalmazva érezték magukat az I. Vr. 21. §-a alapján, amely lehetőséget adott arra, hogy amennyiben a megyei földigénylő tanács a rendelkezésre álló idő (három nap) alatt nem határoz, valamint nem ad választ (további három nap), akkor az előterjesztést a földigénylő bizottság helybenhagyottnak tekinti. Az így jogellenesen birtokba vett földek visszaadását határozottan elutasította a községi bizottság. „[...] a kiosztott földek visszavonásáról szó sem lehet, mert az érdekelteket a legvégső fokig való, s talán megtorló állapotba hozhatná, amiért a bizottság felelősséget nem vállalhat."[94]

A megyei bizottság 300 kataszteri hold területű mintagazdaságot[95] jelölt ki Vésztőn, s egyben utasította a bizottságot, hogy ez ne kerüljön kiosztásra. A vésztőiek ennek ellenére az igénylők nagy számára hivatkozva kiosztották a mintagazdaságnak szánt területet, amelyre szintén volt jogi hivatkozási alapjuk. A jog úgy rendelkezett, ha az igényjogosultak számához képest kevés a kiosztható föld, akkor a megváltást szenvedő személy teljes földbirtokát (100–1000 kataszteri holdig) is igénybe lehet venni.[96] Azonban a vésztői bizottság nem vette figyelembe, hogy a passzus azt is kimondja, hogy az ingatlanok ideiglenes birtokbavételét az országos tanács határozatának megérkezéséig mellőzni kell.

[93] MNL BéML XVII. 501. 40/17–1945. 1945. április 17-ei jelentés.
[94] MNL BéML XVII. 529. 1945. május 6-ai jegyzőkönyv.
[95] Wenckheim Friderika vésztői birtokából jelölték ki, öntözési és gyümölcstermelési szempontok alapján. MNL BéML XVII. 501. 40/1945–12.
[96] R. 12. §, I. Vr. 34 §.

Egy évvel később újabb panaszok merültek fel a vésztői bizottsággal szemben. Az OFT vizsgálatot rendelt el a jogtalanságok feltárására. A helyszíni meghallgatáson részt vettek az országos tanács bíró tagja, a megyei földhivatal, valamint a megyei tanács tagjai, s természetesen teljes taglétszámmal a községi bizottság is. A községben is nagy felháborodást keltett, hogy a földigénylő bizottság tagjai s a holdudvarukhoz, rokonságukhoz tartozók indokolatlanul magas juttatásokat kaptak. A legtöbb esetben már 5–10 kataszteri holddal rendelkeztek az igénylők; később ezeket a juttatásokat a megyei tanács lefaragta. Egyes személyek panaszolták a juttatásaik indokolatlan megvonását is. A vizsgálók további „hibákat" is feltártak. A bizottság mentségére hozta fel, hogy „a kiosztást mindenfelől sürgették, nem volt elég idejük hibátlan munkát végezni".[97]

1946 végén a főispánt kérték az 1946 szeptemberében feloszlatott Vésztői Földigénylő Bizottság után megválasztott új bizottság elleni vizsgálat megindítására. „Amennyiben lehetőség van erre, az államvédelmi osztállyal karöltve." Leginkább a bizottság összetételére érkezett panasz. „Az új bizottságban összesen 3 kommunista foglal helyet", emellett „a régi rendszer emberei" is tagok lettek.[98]

Békéscsabán is hasonló volt a helyzet, szintén kevés volt a kiosztandó földterület a földigénylők számához képest. A március végéig jelentkező igénylőket így is jelentősen megrostálták, csaknem 45%-kal csökkentették a számukat.[99] A békéscsabai bizottság így más lehetőségeket is keresett a földosztásban részesítendők kielégítésére. A megyei tanács határozataival szemben több 100 kataszteri hold alatti birtokot is felhasználtak birtokrendezés céljából, illetve a nagyobb birtokokból sem hagyták meg a rendeletben előírt 100 kataszteri holdat. A szabálytalanságok miatt a megyei tanács kezdeményezésére az országos tanács feloszlatta a bizottságot.[100] 1946 áprilisában a megyei tanács és a földigénylő bizottság és küldötteik nagyszámú részvétele mellett tárgyalásokat folytattak. A csabaiak sérelmezték, hogy nem ismerték el bizottságukat – figyelmen kívül hagyták a feloszlatási határozatot[101] –, sem a megyei, sem az országos szervek. A megyei tanács a probléma gyökerét abban látta, hogy a bizottság több mint 50%-ban olyan földeket osztott ki, amelyre sem megyei, sem országos határozat nem volt. A házhelyek kiosztásánál is komplikáció merült fel, mert nem tartották szem előtt az előzetesen hangsúlyozott városfejlesztési szempontokat.[102]

Az endrődi bizottság a tanács határozatai alapján igénybe vehető ingatlanokon túlmenően 60%-kal több ingatlant vett igénybe, valamint a kiosztásokon ismételt széles körű jóvá nem hagyott változtatásokat hajtott végre. A földbirtokrendezés mielőbbi befejezése érdekében a földhivatal javasolta, hogy a rendeletben a mentességre vonatkozóan megállapított birtokhatárokat a budapesti körzet (50 kataszteri holdon felüli)[103] mértékére rendeleti úton, Endrődre vonatkozóan szállítsák le.[104]

[97] MNL BéML XVII. 529. 1946. június 14–15-i jegyzőkönyv.
[98] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n./1946.
[99] MNL BéML IV. B. 401. b. sz. n./1945.
[100] MNL BéML XVII. 501. 19/1945–100, 19/1945–105.
[101] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–78. 1946. április 10-i jelentés.
[102] MNL BéML XVII. 501. 19/1945–4. 1946. április 9.

A 100 kataszteri holdon aluli igénybevételekről pontos adataink nincsenek. 1945 augusztusában rákérdeztek a „földreform" előzetes statisztikai felmérésénél erre a pontra is, bár feltételezni lehet, hogy nem minden jogtalan birtokbavételt ismertek el a bizottságok. Ezek szerint Békés megye 16 helysége 113 esetben 2219 kataszteri hold területű 100 kataszteri holdnál kisebb földbirtokból osztott területeket.[105] Békésszentandráson 1945 tavaszán a kisgazdapárt, valamint az elöljáróság is sérelmezte, hogy olyan földek lettek kiosztva, amelyek a rendelet értelmében nem kerülhettek volna kiosztásra.[106]

A jogtalan igénybevételeknél országosan is, de kiváltképp az alföldi térségben gyakori volt a 600-as rendelet 4. §-ának asszociatív értelmezése. A bizottságok kezébe adott döntés értelmében a népellenség fogalma gyakran csúszott át a „cselédeivel rosszul bánt" vagy „éhbérért dolgoztatott" értelmezésbe.

„Emlékezetünk szerint mindig semmittevésből élt, soha nem hasznosította magát a társadalomban, 1944. október 15. előtt elmenekült a községből, magára hagyva az édes anyaföldet, melyet most mégis visszajövet birtokolni kíván. Ezzel szemben, akik a földjét kapták itt maradtak, mind nagycsaládos nincstelen, örökrobotos emberek, akik örökké a másét dúrták [...]"[107] Ezeket az indokokat sokszor elég jogalapnak tartották a birtokbavételhez. Olykor az ellentéte is előfordult: Gádoroson négy fasiszta kapott földet. A nemzeti bizottság két személyt felmentett a nyilas vád alól, kettő pedig sokgyermekes családfenntartó volt, így szolidaritásból a gádorosi bizottság földet adott nekik, mert „csak" „egyszerű nyilas párttagok voltak".[108]

A vitás földterületek eldöntésénél előfordult, hogy a szovjet katonai parancsnokság adott ki rendeletet a birtok azonnali felosztására, mint például Békésszentandráson báró Braunecker Antal (136 kataszteri hold) birtoka esetében is.[109]

A Békésszentandrási Református Egyházközség leginkább a kisajátítás módja ellen tiltakozott. A községi földigénylő bizottság az érdekelt fél előzetes értesítése, megkérdezése nélkül teljesen egyoldalú eljárással hajtotta végre a kisajátítást. A lelkészi javadalmi föld jobb minőségű részét úgy hasította ki, hogy a megmaradt, zömében szikes területen a gazdálkodás szinte lehetetlenné vált.[110]

A földigénylő bizottságok a nagy földhiány miatt számos esetben osztották újra határukat, vagy kisebb-nagyobb részben többször változtattak kiosztásukon. Általában erre azért került sor, mert nagy volt azoknak a száma, akik utólag jelentkeztek jogos földigénylő-

[103] R. 10. §.
[104] MNL BéML XVII. 501. 19/1946–4. 1946. április 9.
[105] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–45.
[106] MNL BéML IV. B. 418. b. 337/1945. április 28-i jelentés.
[107] MNL BéML XVII. 504. sz. n./1945. 1945. július 6.
[108] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.
[109] MNL BéML XVII. 504. 1945. sz. n.
[110] MNL BéML XVII. 504. sz. n. 1945. Országos Földbirtokrendező Tanácsnak fellebbezés, 1945. április 12.

ként, s számukra is földet akartak biztosítani a bizottságok. Öcsödön például a jogos földigénylők nagyobb része 1945. március után kapott észbe, amikor a földek zöme már kiosztásra került. Az orosháziak háromszor osztották újra a területüket. Tótkomlóson, Körösladányban, Csorváson, Békésen is hasonló újraosztások voltak, ami a telekkönyvezési munkálatokat hátráltatta.

A községi bizottságok és a megyei tanács jelentései sok esetben szóltak arról, hogy a földjuttatásból kimaradtak körében nagy volt az elégedetlenség. Az ország más területén való földhöz jutás lehetősége, az önkéntes, szervezett telepítés ezekre a problémákra nem tudott megoldást nyújtani. Az ország északi és alföldi megyéiből változó ütemű népességmozgás indult a magyarországi németek által lakott térségek felé. Az alföldi ember „röghöz kötött" volt, nehezen mozdult ki tradicionális életteréből, generációkon keresztül öröklött szokások határozták meg gazdálkodásukat. A térség mozgékonyabb, vállalkozó szellemű lakosai közül kerültek ki az első önkéntes eltelepülők. Elsők között Gyoma és Endrőd térségéből indultak el a Dunántúlra, s az ország egyéb vidékeire azok a családok, amelyeknek a községük határából nem jutott földterület. Az említett települések lakosságának egy része már nagy próbatételek után volt, a 20. század elejétől – Békés megyéből a legnagyobb számban – vándoroltak ki Amerikába, hogy megélhetésüket biztosítsák. Szobek András főispán már 1945. március 20-án konstatálta, hogy akinek nem jut föld, „nem kell kétségbeesni", majd jut a Dunántúlon, hiszen ott van a nagybirtok hazája.[111] Önkéntes, csoportos telepítésre mezőgazdasági foglalkozású, általában sokgyermekes családok jelentkeztek, olyanok, amelyeknek a saját vidékükön nem jutott földterület.[112] A jelentkezések intenzitása és száma azonban messze a várt alatt maradt, „mert az igényjogosult inkább lemond a földbirtoklásról, sem hogy az ország más részébe települjön át".[113]

Az átköltözésre hajlandók összeírásánál igen fontos kritérium volt a politikai megbízhatóság – amit külön jelöltek az összeíró íveken. A nem földműveléssel foglalkozók közül azok voltak telepíthetők, akik a betelepülő község életében szükséges tevékenységet fejtenek ki – megfelelő arányban –, például szülésznő, bodnár, kovács stb. A telepítés végrehajtását a földbirtokrendező testületekre bízta a törvény.[114] Az országon belüli áttelepítések végleges lezárására csak 1948-ban, a tényleges birtokba helyezéseket követően került sor, túlnyomó része azonban1945. március vége és 1946 nyara között zajlott. Ezt követően az Országos Földhivatal Telepítési Osztálya már leállította az újabb jelentkezéseket, nem engedélyezték a községi bizottságok és a megyei tanácsok áttelepítési javaslatait.[115] Békésben 1945 tavaszán 79 gyomai család döntött amellett, hogy elhagyja szűkebb hazáját, a többi településről ekkor még csak szórványosan jelentkeztek. A történeti Békés megye területén 1945 augusztusáig 1762 család jelentkezett önkéntes áttelepülésre. Legtöbben Békéscsabáról, azonban a lakosság arányához mérten igen csekély számban, összesen 320 család.

[111] MNL BéML XVII. 19. Gyulai Nemzeti Bizottság 1945. március 20-ai jegyzőkönyv.
[112] R. 32. §-a.
[113] MNL BéML XVII. 501. 40/17. 1945. április 17-ei jelentés.
[114] MNL BéML XVII. 501. 48/1946–45. (1946. évi IX. törvénycikk 4., 5.§).
[115] MNL BéML XVII. 501. 48/1948–8.

A megye hét települése közül került ki az összes jelentkezők 76%-a.[116] A „régi" megyehatárokon belül a települések negyedrészéből nem akadt jelentkező. Az áttelepítésre a megyén belül is sor került, erre a III. Vr. 31. §-a megadta a megfelelő jogi alapot. Békésben 1948 tavaszáig a jelentések szerint 754 fő váltott lakóhelyet Békés megye területén. A megyén belüli önkéntes lakhelycsere leginkább az 1946-ban idecsatolt Elekre irányult. Ebben a községben álltak rendelkezésre leginkább a kitelepített sváb családok után visszamaradt ingatlanok. A községbe betelepülők száma 1947-ben 654 fő volt.[117] Újkígyósra 39 család települt, a község nyugalmát azonban megbolygatták a telepesek, ezért a község kérvényezte a kitelepítésüket.[118] A visszatelepülők számáról pontos statisztikai adat nem áll rendelkezésre, ám a források tanúsága szerint nagy számban tértek vissza elhagyott otthonaikba. Gyakorta előfordult, hogy az áttelepülők csoportjai már elindultak, azonban a német nemzetiségű lakosság kitelepítése még nem kezdődött el. Ez a tragikus fonák helyzet számtalan konfliktust eredményezett a betelepülők és a sváb lakosság között. A lakóhelyükre visszatérők közül többen panaszkodtak helyzetük tarthatatlanságára: „három hónapos ott lakás bebizonyította, hogy a telepes inkább csak cselédnek számít". Előfordult, hogy rosszabb körülmények közé kerültek, mint amilyenben előtte voltak. „Minden telepes többed magával lakik lakásonként úgy, hogy egy háznál 4, vagy 5 család is lakik, és az ott történt állapotok alapján tovább nem bírták a helyzet elviselését így kényszerültek a visszatelepülésre."[119]

Számos endrődi család települt át Németkérre (Tolna megye), ahonnan 1946 őszén legnagyobb részük visszatért a szülőfalujába, mivel a távoli községben elterjedt a híre – amely alaptalannak bizonyult –, hogy az Endrődön visszamaradt ingatlanaikat birtokba akarja venni a földigénylő bizottság, miközben Németkéren a földjuttatásuk jogilag nem volt még rendezve. Jó néhány (27) endrődi család házjuttatásban sem részesült. A németkéri bizottság a megyei áttelepülők köréből feszült hangulatról tudósított, „mert ha a KFB [Községi Földigénylő Bizottság] külön törvényeket alkot, úgy megtörténhet, hogy az elkeseredett telepeseink még hatékonyabb és koponyán is érezhető törvényeket hoznak lendületbe".[120]

Az endrődiek csoportosan még 1948 után is folyamatosan települtek vissza a Dunántúlról.[121]

A földbirtokrendezés szempontjából az önkéntes telepítések (Békés megyén belüli és kívüli) csupán érdekes fejezetei a megyei történetírásnak, számottevő társadalmi és birtokszerkezeti hatása nem volt a térségben az 1945 és 1948 közötti időszakban. „Arról nem tehetünk, hogy a nép itten Eldorádót képzelt, és az ábránd nem vált valóra."[122]

[116] Békéscsaba, Gyoma, Endrőd, Orosháza, Békés, Öcsöd, Gyula. MNL BéML XVII. 501. 40/1945–45.
[117] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950 1947. I. negyedévi jelentés Elek községről.
[118] MNL BéML XVII. 501. 48/1946–56.
[119] MNL BéML XVII. 501. 48/1946–69.
[120] MNL BéML XVII. 506. 135/1946.
[121] Békés Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztályának iratanyagában (MNL BéML XXIII. 2.) is tetten érhetők a visszatelepülések.
[122] MNL BéML XVII. 506. 135/1946. december 5. A Németkéri Földigénylő Bizottság levele az endrődi bizottságnak.

A földosztás végrehajtói

A főispán már 1945. március közepén, a „földreform" végrehajtási munkálatainak legelején elvárta, hogy a bizottságok minden tagja szívvel-lélekkel dolgozzon.[123] A földosztásban részt vevő szervektől a határidők és a törvények betartása, valamint az igénylők elvárásainak való megfelelés megfeszített munkatempót kívánt. A békéssámsoni bizottság március 27-én az igénylőket hajnali három óráig bírálta, befejezni azonban így sem tudták, így kértek még egy nap haladékot.[124] A közigazgatási hatóságokon is nagy volt a nyomás. Együttműködtek a „földreform" köztestületeivel, valamint a törvényes ügykörben kiadott megkereséseket kötelesek voltak soron kívül teljesíteni.[125] Az orosházi főjegyző a kért jelentések késedelme miatt idegesen szabadkozott. „Megjegyezni kívánom, hogy a határidőt a legnagyobb erőfeszítésem dacára sem tudtam betartani és a további késedelemért is kénytelen vagyok a felelősséget az összeírást végző [nagyszénási] Földigénylő Bizottságra hárítani."[126]

A megyei tanács tagjai is általában erőn felül próbáltak eleget tenni kötelezettségeiknek. „Legnagyobb sajnálatomra [a] Tanácsban betöltött tisztségemet betölteni nem tudom s ez eddig csak a legnagyobb nehézségek árán volt részemről lehetséges" – panaszolta lemondásában Pálinkás Gábor tanácstag. „[…] különben is örök életemben földdel bajlódó ember lévén, magam is vágyom arra, hogy visszazökkenjek végre régi életembe."[127]

A megyei földbirtokrendező tanács 1945 év végéig százhuszonhárom napot ülésezett, egy ülés átlagosan nyolc órán át tartott. A földhivatali tisztviselők és a tanácstagok helyszíni kiszállásai a megye településeire ugyanezen időszak alatt, kétszáznégy napot vettek igénybe.[128] A napi munkák végzését olykor a megyei tanács és a községi bizottságok tagjai közötti éles konfliktusok is nehezítették. A helyszíni kiküldetések alkalmával több ízben fordultak elő viták az olykor keresztülvihetetlen határozatok miatt. Ezért a megyei tanács úgy határozott, hogy a tekintélye további csorbulást ne szenvedjen, egyetlen esetben sem fog a helyszínre kiszállni, „hanem az érdekelt felet, földigénylő bizottságok elnökét, valamint annak tárgyalásra jogosult tagját fogja a vitás ingatlanok vázrajzával beidézni".[129]

A földhivatalban gyakran a túlfeszített munka sem hozta meg a kellő eredményt. A katasztrofális létszámhiány miatt a hivatal helyzete napról napra súlyosbodott. A telekkönyvezés késedelméért a műszaki osztály felelőssége is felmerült, s így az osztályvezető egyre elkeseredettebb hangú jelentéseket fogalmazott a megyei tanácsnak. „Hónapok óta nincs egy szabad percem. Az éjfél rendesen még munkában talál. Soha egy szóval nem

[123] MNL BéML XVII. 19. Gyulai Nemzeti Bizottság 1945. március 20-ai jegyzőkönyve.
[124] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945.
[125] I. Vr. 1. és 3. §.
[126] MNL BéML IV. B. 417. b. 1065/1945. Március 27-ei jelentés.
[127] MNL BéML XVII. 501. b. 40/1946–135. 1946. március 23.
[128] MNL BéML XVII. 501. 40/1945–78.
[129] MNL BéML XVII. 501. 19/1946.

jelentettem ezt az idegőrlő hajszát, melyben állandóan részem van."[130] A munkaerőhiány olyan súlyos problémát okozott, hogy a jelentésekben megfogalmazódott a hivatal működésének leállása, megbénulása.

A „földreform" gyors végrehajtása, az abban részt vevők felelősségérzete, az eszköz- és pénzhiány, olykor a juttatottak türelmetlensége a „földosztás tisztviselőit" gyakran állították megoldhatatlannak tűnő problémák elé.

A földbirtokrendezés hatása a térségben

A földbirtokrendezés során a rendelet értelmében megszűnt a nagybirtokrendszer. Magyarországon a földosztás során 75 505 földbirtokot sajátítottak ki, s az ország területének csaknem 35%-át vették igénybe. Az átlagosan juttatott birtoknagyság 5,1 kataszteri hold volt.[131] Békés megyében 40 uradalom 80 883 kataszteri hold területét osztották ki,[132] s földjének 24,6%-át érintették a birtokváltozások. A földbirtokrendezés során a történeti megye lakosságának (Elek községgel együtt) 8,7%-a volt igényjogosult – bár ez a szám hozzávetőleges a folyamatos szelektálások miatt –, az itt élők ténylegesen 6,89%-a részesült juttatásban.[133] Az új földtulajdonosok száma mintegy tízszerese volt az igénybevételt szenvedett földbirtokosokénak. A megye földhöz juttatottjai foglalkozás szerinti megoszlási adataiból kitűnik, hogy csaknem kétharmaduk (64,6%) volt nincstelen, 23,3%-uk törpebirtokos, 8,5% pedig a gazdasági cselédek sorából került ki. Érdekes adalék, hogy 303 önkéntes katona, 12 partizán, 294 gazdasági iparos, 12 vad-, erdő- és útőr, 17 tisztviselő és 2 kereskedő is részesült a földosztásban.[134] A fenti számadatokból kitűnik, hogy a földbirtokrendezés során nem a gazdasági, hanem a szociális szempontok játszották a döntő szerepet. A legtöbb juttatott törpebirtokos 1–2 holddal rendelkezett, amelyet kiegészítettek a birtokrendezés során. Az újgazdák több mint fele (58,1%-a) csupán 1–5 kataszteri hold közötti juttatásban részesült. Az 5–10 kataszteri hold juttatásban részesülők száma, még ha gyengébb minőségű földet is kaptak, alig haladta meg a 7000-et.[135] A földosztás következményeként, az országos folyamatoknak megfelelően, jelentősen módosult a birtokstruktúra. Békés megyében 0–5 kataszteri hold közötti földbirtokok száma 10 940-nel gyarapodott (26,4%-os növekedés), az 5–25 kataszteri hold közötti birtokkategóriában 7712-vel több (44,6%-os növekedés) gazdaságot tartottak számon a birtokrendezés után.[136]

[130] MNL BéML XVII. 501. 40/1946–24. 1946. március 17-ei jelentés.
[131] *Közgazdasági Szemle,* 1955, 98–99.
[132] Molnár 1948, 53. Adatai nagyobbrészt megegyeznek az MNL BéML XVII. 501. sz. n. számsoraival.
[133] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950. A megyei arányszámok összecsengenek az országos átlaggal: Magyarországon a lakosság 6,98%-a részesült földjuttatásában. *Közgazdasági Szemle,* 1955, 98–99. alapján.
[134] Molnár 1948, 51.
[135] Molnár 1948, 53.
[136] Sajnos árnyaltabb felbontást nem ad meg a forrásunk. Molnár 1948, 52.

A gazdaságok száma a földosztást megelőző birtokállapotokhoz viszonyítva 28,6%-os növekedést mutat, amely mindössze a 0–25 kataszteri holdas birtokkategóriákban következett be. A kedvezőbb üzemű birtokok (25 kataszteri hold felett) számában és területében csökkenés figyelhető meg (4%) (lásd *3. táblázat, 3. ábra*). A 100–1000 kataszteri holdas birtokok esetében részben, az 1000 kataszteri hold felettiek esetében kizárólag községi, szövetkezeti, illetve állami gazdaságok földjeit találjuk. Megállapítható, hogy a nincstelenek arányának visszaszorítását, a kisparaszti földtulajdon kiszélesítését, valamint a közép- és módos paraszti gazdaságok fejlődésének megtörését hozta magával a földbirtokrendezés. A megyében s az ország gazdasági életében is a vezető szerepet a kisüzemi gazdálkodás vette át.

3. táblázat. A földosztás előtti és utáni gazdaságok területe és száma Molnár Mihály adatai szerint

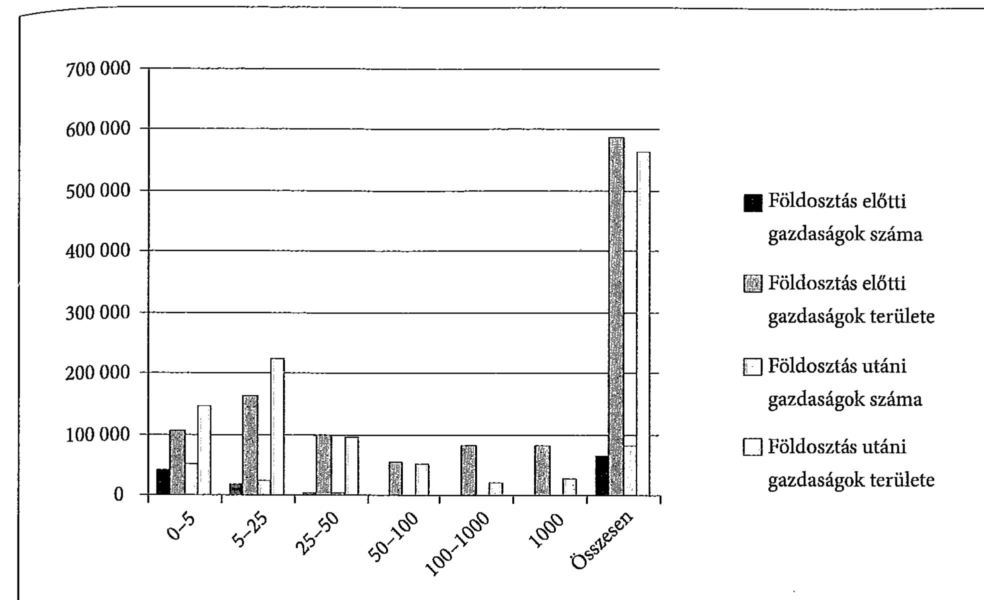
Birtoknagyság kat. holdban	Földosztás előtti gazdaságok		Földosztás utáni gazdaságok	
	száma	területe	száma	területe
0–5	41 429	105 321	52 369	145 736
5–25	17 291	163 870	25 003	223 092
25–50	3996	99 900	3856	94 935
50–100	846	54 483	796	51 461
100–1000	293	82 059	142	21 939
1000 kat. hold feletti	40	80 883	14	27 481
Összesen	63895	586 516	**82 180**	**564 644***

* Molnár Mihály megyei jegyző, főispáni titkár adatain csupán a vastaggal szedett számokon változtattunk műveleti elírások miatt.
Forrás: Molnár 1948, 52.

A végrehajtás során fellépő konfliktusok, visszásságok fő oka a földigénylők nagy száma, valamint a kevés kiosztható föld volt. A végrehajtáshoz szükséges szétosztható földmennyiséget a fasiszták, a Volksbund-tagok birtokainak elkobzásával, valamint, sok esetben a 600-as rendeleten túllépve, a paraszti birtok 200 kataszteri holdon aluli részének megnyirbálásával tudták csupán biztosítani. A 100 kataszteri holdnál kisebb földek igénybevétele is a megye legtöbb településén – mint fentebb említettük – számos esetben tetten érhető. A földosztás során az igénybevett (elkobzott és megváltott) ingatlanok területén lévő ipari üzemeket, mezőgazdasági felszereléseket, valamint épületeket, kastélyokat is „államosították". A megye területén 17 ipari üzem és 28 kastély került állami kezelésbe.[137] Az igénybe vett ingatlanokon lévő mezőgazdasági gépek, valamint az élő és holt felszerelések szövetkezeti tulajdonba kerültek.

A megyében a juttatottak legtöbbször nem rendelkeztek a juttatott föld megműveléséhez szükséges felszereléssel, megfelelő igaerővel s a modernizáláshoz, fejlődéshez szükséges befektethető tőkével. Így többeknek gondot okozott a megfelelő családi háttér

[137] MNL BéML XXIV. 201. b. I. 130/1950. 1947. október 15-i adat.

3. ábra. A földosztás előtti és utáni gazdaságok területe és száma

Forrás: Molnár 1948, 52. alapján

hiánya miatt vagy az egészségi állapot megromlása következtében a hatalmas többletenergiával és gyakran emberfeletti munkával járó művelés. Nagy Károly, a Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács elnöke 1946-ban az új földhöz juttatottak közül mintegy 20–30%-ra becsülte azok számát, akik a juttatásukról önként lemondanak.[138] Pontos adatok nem állnak rendelkezésre a földet önként visszaadók számáról, megállapításához további vizsgálódásokra lenne szükség, amelynek tárgyalása túlmutat e tanulmány keretein.

A földosztás mérsékelte a kialakult birtokaránytalanságokat, szociális, gazdasági és politikai feszültségeket vezetett le, de nem tudta ezt széles körű agrárreformmal egybefűzni. A föld korszakunkban is meghatározó gazdasági, társadalmi, politikai tényező volt. A szociális rendező elv alapján működő, politikailag és ideológiailag determinált „földreform" kezdetben megerősítette a magántulajdon felemelő érzését, azonban e kötődést hamar semmissé tette a később bekövetkezett kollektivizálás.

[138] M. Somlyai 1965, 495.

Felhasznált források

Publikált források

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint 1932: *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat. 83. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, XXII, 32, 429.

Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkoztatási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok 1934: *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat. 86. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, XXII, 92, 429.

Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. törvényhatóságok és községek (városok) szerint 1936: Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat. 99. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben 1938: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 105. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 15, 529.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján 1937: Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 598, XVI.

Rákosi Sándor–Szabó Bálint (szerk.) 1967: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Budapest, Az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete–Kossuth Könyvkiadó.

A földreformra vonatkozó jogszabályok. Az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi jelentőségű határozataival. Budapest, Magyar Földmívelésügyi Minisztérium, 1945.

Levéltári források

MNL BéML = Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
IV. B. 401. Békés vármegye főispánjának iratai
IV. B. 402. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai
IV. B. 416. A Gyulai járás főszolgabírájának, 1945-től főjegyzőjének iratai
IV. B. 417. Az Orosházi járás főszolgabírájának, 1945-től főjegyzőjének iratai
IV. B. 418. A Szarvasi járás főszolgabírájának, 1945-től főjegyzőjének iratai
XIV. 76. Enyedi G. Sándor (1924–1986) iratai
XVII. 1. A Békés Megyei Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 3. Az Orosházi Járás Nemzeti Bizottságának iratai
XVII. 19. A Gyulai Városi Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 501. A Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai
XVII. 504. A Békésszentandrási Földigénylő Bizottság iratai
XVII. 506. Az Endrődi Földigénylő Bizottság iratai
XVII. 529. A Vésztői Földigénylő Bizottság iratai
XXIII. 2. A Békés Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztálya iratai
XXIV. 201. A Békés Vármegyei Földhivatal (Gyula) iratai

Felhasznált irodalom

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Bíró Friderika–Für Lajos 2013: *Búcsú a parasztságtól. I. Történelmi esszé.* Budapest, Kairosz–Néprajzi Múzeum.

Donáth Ferenc 1969: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi G. Sándor é. n.: *Gyula város tíz éve 1945–1955.* [Gyula]. Gépirat.

Hegyesi János 1985: *Az utak őre.* Szerk. Csobai László. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács.

Héjja Julianna Erika 2002: *Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950: főispánok, alispánok.* Gyula, Békés Megyei Levéltár.

Keresztes Mihály 1968: *Napnyugtától... napkeltéig.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Kocsor János 2011: Az 1945–48 közötti időszak néhány kérdése a Független Kisgazdapárt Békés megyei sajtójában. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 34.* Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum.

Marik Dénes 1957: *Város a front mögött. Gyula város felszabadulásának története 1944 augusztus–1945. május 10.* [Gyula], [Városi Tanács].

Marsi Gyula–Szabó Ferenc (szerk.) 1975: *Három szabad évtized Gyulán 1944–1974.* Gyula, Városi Tanács.

Molnár Mihály 1948: A földreform mérlege Békés megyében. In *Békés megyei naptár.* [Budapest], Békés Vármegyei Szabadművelődés Tanácsa. 50–54.

Molnár Pálné 1975: A Magyar Kommunista Párt szervezeteinek megalakulása és szervezeti fejlődése Békés megyében a felszabadulástól 1945 őszéig. In Dér László–Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945-ben. A Felszabadulás és a Népi Demokratikus Forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok.* Békéscsaba, MSZMP Békés Megyei Bizottsága–Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 189–235.

Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Petrikné Vámos Ida (szerk.) 1996: *A magyar településhálózat területszervezési változásai 1945 és 1990 között. Adattár.* Budapest, Magyar Országos Levéltár. (Levéltári módszertani és oktatási füzetek, 1).

Sipos József 2013: A földkérdés. *Rubicon,* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_foldkerdes/ 2015. augusztus 30.

M. Somlyai Magda 1965: *Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Szabó Ferenc 1975: A földreform főbb kérdései Békés megyében 1945-ben. In Dér László–Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945-ben. A Felszabadulás és a Népi Demokratikus Forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok.* Békéscsaba, MSZMP Békés Megyei Bizottsága–Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 405–464.

Szabó Ferenc 2008: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől 1944-ig. In Erdész Ádám (szerk.): *Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok.* Szeged, Békés Megyei Levéltár–Csongrád Megyei Levéltár (Dél-alföldi évszázadok, 25). 137–209.

Szakács Sándor 1964: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar nép demokráciában: 1945–1948.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Szeibert János 1939: Mezőgazdasági munkanélküliség. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1939 (17). 365–381.

Szobek András 1986: *Egy munkásélet emlékei.* Sajtó alá rend. Farkas András. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Tóth István 1972: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Tóth István 1995: Az 1945. évi földreformrendelet megszületése. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1–4. 23–41.

G. Vass István 1970: A felszabadulástól a fordulat évéig. In *Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Békéscsaba, Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága. 349–364.

G. Vass István 1975: A Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt tevékenysége 1944–1945-ben és az 1945-ös választások Békés megyében. In Dér László–Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945. A felszabadulás és a Népi Demokratikus Forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok.* Békéscsaba, MSZMP Békés Megyei Bizottsága–Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 237–316.

1944–1954. Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről. II. A földreform számokban. *Közgazdasági Szemle,* 1955 (2) 1. 98–101.

HAJAGOS CSABA

Az enyém a föld, a magamén aratok?

Földosztás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásában

Bevezetés és kritikai megközelítés

Tizenegy évvel ezelőtt, 2005 márciusában, az 1945-ös földosztás hatvanadik évfordulójának emlékére Budapesten megrendezett emlékülésen Mádl Ferenc, Magyarország akkor hivatalban lévő köztársasági elnöke a következő szavakkal nyitotta meg a konferenciát: „Megvalósult a parasztság álma: tömegesen földhöz juthatott [...] A magyar parasztság csodát művelt: semmiből építkezve biztosította az ország kenyerét, s a mezőgazdaság az újjáépítés motorja lett [...] Hamarosan az új gazdákat is ugyanúgy megfosztották a földtől, ahogyan azokat, akiknek birtokait kiosztották. Személyes tragédiák sora bizonyította, hogy mit jelent, ha a jogbiztonság elvész."[1]

A Mádl Ferenc által felvetett problémát már közvetlenül a 600/1945. M. E. sz. rendelet lefolytatása után idősebb Erdei Ferenc, a Makói és egyúttal a Kunszentmiklósi Földigénylő Bizottság elnöke is felismerte, amikor fiával, dr. Erdei Ferenc belügyminiszterrel folytatott személyes beszélgetést a Kis-Duna partján:[2] „Látod fiam – mondta –, ez most itt az én földem. Kívántam is, örültem is, hogy az enyém lett, de láttad volna ott Makón, meg itt is [Szigetszentmiklós], hogy a többiek szintén hogy örültek. [...] És most, hogy nekifogtam munkálni, már nem is olyan tiszta az én örömöm. Most még sok mindenbe belefogtam, de mi lesz azután a földdel? Öcséd is csak addig, ameddig marad itt velem, te meg máris mást csinálsz. Hogy boldogulok én magam a földdel? És azt hiszed, hogy más nincs így vele? Nagyon sokan.

– Igen, igen – feleltem –, de hát a földet mégiscsak fel kellett osztani! Ezt csak nem bánta meg?

– Azt nem, de abban már nem vagyok biztos, hogy ez mindig így is maradhat, pedig mi is a Parasztpártban ezt hirdetjük, de még a kommunisták is ilyesmit mondanak most. [...] biztosan tudom: ez az újgazda boldogság nem tart örökké, ki előbb, ki utóbb túlesik rajta, s akkor kezdhetjük elölről, hogy mit csináljunk a földdel.

---

[1] Mádl 2005, 16–17.

[2] A beszélgetésen elhangzottakról Erdei beszámolt az 1970-ben megtartott országos földreform-emlékünnepségen, Békéscsabán.

[...] hogy mikor lesz ez újra sokak gondja, azt most még nem lehet előre látni. Apám életében aligha."[3]

A rendelet egyik szellemi atyja, a már 1944 decemberében a Magyar Kommunista Pártba belépni kívánó,[4] a Parasztpárttól elhajló[5] Erdei Ferenc huszonöt évvel a rendelet kihirdetése után nem cáfolta, és nem is tagadta az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. sz., *a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról* kiadott, 1945. március 18-án hatályba lépett rendelet megalapozottságát, lehetséges problémáit.[6] A szakértelemmel, gazdasági felszereléssel és a földek megműveléséhez szükséges tőkével nem rendelkező nincstelen vidéki parasztság „örömmel" lobogtatta 1945 tavaszán a Nagy Imre földművelésügyi miniszter aláírásával ellátott birtokleveleket. Majd az 1950 és 1953 közötti időszakban, az egyre növekvő beszolgáltatási terhek elől „menekülve", a kommunista hatalom lelki hadviselése[7] által megfélemlítve a termelőszövetkezeti „közösbe" kényszerültek adni mindazt, amiért 1945-ben még mindannyian lelkesültek. Tömegesen mondtak le azokról a földekről, amelyeket az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a „parasztság évszázados álmát" megvalósítva – „földreform" fedőnév alatt juttatott a számukra.[8]

A „kertészkedő [kommunista] állam"[9] tehát felszámolta a nagybirtokos „reakciót", majd szétosztotta a lefoglalt javaikat, és még a szervezett kollektivizálás előtt – kizsigerelve az újonnan földhöz jutottakat – visszavette a földet. Nem egész hét évig tartott tehát „az újgazda boldogság",[10] amelynek következménye az lett, hogy később hatalmas földterületek maradtak parlagon, vagy kerültek a termelőszövetkezet tulajdonába, amivel hosszú ideig maga a szövetkezet sem tudott mit kezdeni.[11]

A tanulmányom címében kiemelt kommunista propaganda plakátszövegével és egyúttal annak csekély átalakításával kívántam utalni a téma valós problematikájára, amely – a korábban idézett „Erdei-párbeszéd" ismeretében egyértelműen kijelenthető – nem új keletű.

A fenti megállapítás tudatában tehát annak bemutatására vállalkozom, hogy a Duna–Tisza közének kiskunsági és Tisza melléki területein[12] (a Kiskunfélegyházi járásban) – a nagybirtokrendszer megszüntetésével – valójában milyen módon vette kezdetét a magyar vidék szovjetizálása.

A földosztás „hátországának" megteremtése a kiskunsági és Tisza melléki területeken

A második világháború frontküzdelmeinek a mai Bács-Kiskun megye területét érintő hadmozdulatai – hivatalosan – 1944. november 14-én, Solt község Vörös Hadsereg általi megszállásával fejeződtek be,[13] így ettől a naptól számítjuk a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye teljes területi megszállását. A kutatás módszertanának meghatározó tényezője a mai Bács-Kiskun megye közigazgatási határainak meghatározása, hiszen a 600/1945. M. E. sz. rendelet kihirdetésekor a szóban forgó területen két törvényhatóság működött: Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegyék.[14] Ám az 1949-ben esedékessé váló közigazgatási területrendezésre vonatkozó 4343/1949. M. T. sz.[15] rendelet – a második világháborút lezáró békeszerződés és a területi elcsatolások következtében – a következőképpen szabta át a korábbi közigazgatási határokat. Bács-Bodrog vármegye Magyarországon maradt részét

---

3 Erdei 1972, 20–21.

4 Gerő Ernő 1944 decemberében írt Rákosi Mátyásnak egy levelet, amelyben a következőket fogalmazta meg: „Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot. Igyekszünk ezt a dolgot még ma tető alá hozni, mert az a véleményünk, hogy addig kell ütni a vasat, amíg meleg." 1944. december 28. Izsák–Kun 1994, 13. Idézi: Szeredi 2014, 178.

5 Szeredi Pál Erdei Ferenc szemléletváltozását a Püski Sándorral – aki 1945 után a szovjet megszállással szembeszegülő szellemi ellenállás vezéregyénisége volt – megváltozott viszonyában állapítja meg. Püski Sándor 1943-ban életműszerződést kötött Erdeivel, aki azt javasolta Püskinek, hogy vegye át a Parasztpárt sajtóirányítását. Ám Erdei feltételeket szabott, méghozzá kérte Püskitől, hogy szakítsa meg a viszonyát Németh Lászlóval és a többi jobboldali írójával. Püski nem tette meg. Az életműszerződéssel kapcsolatosan Erdei a következőket mondta Püskinek: „A becsületérzésem a fenntartását kívánja, a politikai érdekem a szakítást, a politikai érdekem a döntő". Idézi: Szeredi 2014, 179.

6 Tanulmányomban szigorúan a rendelet közvetlen hatásaival foglalkozom, így leszűkítem az időkeretet az 1945. esztendőre.

7 Cassirer 1997, 41. Idézi: Ö. Kovács 2015, 38.

8 Bíró–Für 2013, 326. 1971-ben, talán ennek a tapasztalatnak a tudatával vetett magával számot Erdei Ferenc mint a Hazafias Népfront főtitkára, és tette föl magának a kérdést, amelyet Für Lajos idéz: „a politikusnak szabad-e és lehet-e a jövő érdekeit pillanatnyi történeti, politikai érdekeknek föláldozni? Eszerint a pillanatnyi érdek a földosztás, a jövő érdeke pedig a földfosztás lett volna?"
A tények bizonyságának bemutatására egy 1945-ben még Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területéhez tartozó településről hozok példát: Győrffy Jánosné, 65 éves koháryszentlőrinci földtulajdonos 1953 augusztusában fogalmazott kérvényében a következők szerepelnek: „leadom a földet, mert nem bírom munkálni, se munkáltatni. Nincs semmi munkáló eszközöm [...]. 1952-ben is lemondtam róla, és jóváhagyásra bent is fogták, ennek ellenére mindig az adócédulákat küldik, hogy fizessek [...]. Kérem, ha azt akarják, hogy megmaradjon a föld a továbbiakban, gondoskodjanak rólla."

9 Horváth 2015, 16–17.

10 Erdei 1972, 21.

11 Hajagos 2011, 24. A község mezőgazdasági helyzetéről készült helyzetjelentés (1950) alapján már ekkor megállapításra került, hogy „a földhöz jutottak legnagyobb részének csupán gyakorlatból eredő mezőgazdasági szakismerete van, ez a szakismeret is egy irányban fejlett, a szőlő és a gyümölcstermelés valamint a baromfitenyésztés irányába. Ennek pótlására több hónapos tanfolyamok tartására volna szükség, a téli hónapokban". Tehát a mezőgazdasági bérmunkások napszámban történő foglalkoztatása nem eredményezhette a szántóföld megműveléséhez szükséges szakértelem elsajátítását. Ez a réteg már 1945-ben komoly segítségre szorult volna, amit természetesen igen kevesek kaptak meg.

12 Bárth 2005, 73.

13 Bálintné Mikes–Szabó 1971, 13. A mai Bács-Kiskun megye területe 1944. október 10. és november 14. között volt hadműveleti terület.

14 Kisfaludy 1989, 4.

15 Petrikné Vámos 1996, 7–8. A megyék nevének, székhelyének, területének megállapításáról szóló 4.343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rendelet végrehajtását a Minisztertanács a belügyminiszterre bízta. 1950. február 1-jével az 5.201/4. (ü-1/1950. fi. 29.) B. M. sz. rendelet Pest, Bács-Kiskun, Nógrád, Fejér, Vas, Somogy, Baranya, Tolna, Szolnok és Heves megyék új elnevezését, területet, a területükön lévő járásokat határozta meg, s döntött a járások megszüntetéséről vagy újak létrehozásáról, valamint a megyék közötti területátcsatolásokról.

(Bajai,[16] Bácsalmási, Jánoshalmi járások), illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (Dunavecsei, Kalocsai, Kiskőrösi, Kiskunfélegyházi, Kunszentmiklósi járásainak, továbbá Ladánybene és Lajosmizse) területeit összevonta. Így alakult ki Bács-Kiskun megye területe.[17]

Tanulmányomban a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásában történt eseményekre, bekövetkezett területi- és gazdasági változásokra (lásd *1. táblázat*) koncentrálok, kiemelt figyelemmel kísérem az Alpáron, Tiszaújfalun és az Ó- és Újkécskén történt eseményeket.

1. táblázat. **Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásának területe és lakossága 1944-ben és 1945-ben**

srsz.	A község megnevezése	A község területe (km²)	Lélekszám			
			1944	1945	Különbözet (fő)	Különbözet (%)
1.	*Alpár*	*36 523*	*4 886*	*4 500*	386	86
2.	Gátér	30 900	1 421	1 370	51	96
3.	Jakabszállás	70 920	2 758	2 599	195	94
4.	Jászszentlászló	60 274	3 387	2 641	788	78
5.	Kiskunmajsa	218 330	18 349	17 843	506	97
6.	*Ókécske*	*28 111*	*3 127*	*2 920*	207	93
7.	**Pálmonostora***	**52 257**	**4 119**	**4 185**	**66**	**106**
8.	**Szank****	**107 726**	**4 670**	**5 100**	**430**	**92**
9.	*Tiszaújfalu*	*55 871*	*2 400*	*2 391*	9	99
10.	*Újkécske*	*96 851*	*10 400*	*8 600*	1 800	83
	Összesen:	756 763	55 517	52 149	4 438	92,4

* Pálmonostora községben 66 fős népességgyarapodás volt megfigyelhető.
** Szank községben 430 fővel magasabb lett a lakosság létszáma 1945-re.
Forrás: MNL BKML 907. b. A Kiskunfélegyházi Járási Főszolgabíró iratai 764/1945.

Közvetlenül a front elvonulása után a Vörös Hadsereg a vármegyei közigazgatás megszervezését rendelte el. Az így felállított szovjet parancsnokságok a totális legyőzöttség és a kollektív bűnösség könyörtelen kinyilatkoztatásával rövid időn belül bevonták a vármegye lakosságát az ingyenes közmunkák (háború utáni helyreállítás, hídépítés stb.) elvégzésébe.[18] A parancsnokságok nyomtatásban megjelent felhívásai a vármegye és a vonatkozó községek, illetve a járások elöljáróitól kimutatást vártak az illető közigazgatási egység anyagi helyzetéről,[19] lakosságszám-változásáról, az állatok és a járművek számáról, az üzemek, a kulturális intézmények és az iskolák használhatóságáról. A téma szempontjából fontos kiemelni, hogy már 1944. december 28-án, a szovjet parancsnokságok által az adott községek részére kibocsátott kérdőívekben szerepelt a 100 holdon felüli birtokok számának meghatározására irányuló felhívás is, amely túl sok pozitívummal nem kecsegtette a parasztságot.[20]

[16] A Baja városát érintő történésekkel Kemény János főlevéltáros (MNL BKML) 2015-ben megjelent forráskiadványa foglalkozik. Kemény János (szerk.) 2015: *Baja thj. város 1944–1949. évi története a polgármesteri jelentések tükrében.* Kecskemét, MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára (Forrásközlemények, XIII).
[17] Kisfaludy 1989, 4.
[18] Bálintné Mikes–Szabó 1971, 23.

A parancsnak a földbirtokokra vonatkozó felhívása már a Moszkvában meghatározott program előkészítésére vonatkozott, hiszen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) december 2-án Szegeden megfogalmazott, Magyarország agrárreformjára vonatkozó programja a mezőgazdasági munkások, cselédek, törpe- és kisbirtokosok gazdasági „felemelésére"[21] tett javaslatot, így mint a „kibontakozás programjának"[22] egyik alappillérét fogalmazta meg. Tette azt azoknak a „népi szerveknek" a segítségével, amelyek 1944. szeptember–október hónapjaiban még az 1919-ben levert Tanácsköztársaság kommunistáinak túlsúlyára alapozták tevékenységüket.[23] Ez a koncepció a MNFF és a megszálló szovjet csapatok szempontjából nem bizonyult szerencsésnek, hiszen így az önmagát „új alapokra" helyező kommunista pártnak meg kellett küzdenie „a forradalom fogalmához tapadó, 1919 közkeletű emlékeihez kötődő negatív asszociációkkal is".[24] Ebből következően a Szovjetunióból hazatért kommunista emigrációnak tompítania kellett a baloldali túlsúlyt, az újjáalakult „népi szerveket" „népképviseleti" alapon hívta életre. A megszálló Vörös Hadsereg vármegyei berendezkedése közben alakult „népi szerveket"[25] tehát egyértelműen külön kell választanunk az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulását követő, a koalíciós pártok küldötteiből, a területi közigazgatási tagozódásnak megfelelően megalakult nemzeti bizottságoktól.

Solt megszállását követően bő egy hónappal, 1944. december 21-én megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely 1945. január elejére elrendelte a közbiztonság biztosítását,[26] a közalkalmazottak igazolását,[27] a közigazgatás ideiglenes rendezését.[28]

[19] MNL BKML IV. 907. b. A Kiskunfélegyházi Járási Főszolgabíró iratai 569/1945. A városban állomásozó szovjet hadsereg részére adatszolgáltatás. A Kécskei Hitelintézet és Takarékpénztár Rt. megbízott elnökének tájékoztatása szerint az ügyvezető igazgató – a 35. Ukrán Hadsereg betörése előtt elmenekült –, a pénztárkönyveket és az iratszekrények kulcsait is magával vitte, így nem tudott használható információt szolgáltatni.
[20] Bálintné Mikes–Szabó 1971, 24.
[21] Balázs 2007, 139.
[22] Romsics 2005, 278–280.
[23] Ilyen alapon alapította meg Molnár Erik polgármester-helyettes Kecskeméten – az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának tagjaként – 1944. november 18-án a Kommunista és Szocialista Munkások Egyesületét. Kisfaludy Katalin kutatásai szerint a vármegye területén összesen négy településen alakult nemzeti bizottság 1944-ben. A négy település: Kiskunhalas, Kiskőrös, Kiskunmajsa és Alpár.
[24] Mevius 2005. Idézi: Apor 2014, 13.
[25] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén, 1944 október–novemberében megalakult szervezeteket – tartalmi tekintetben – nem nevezhetjük nemzeti bizottságnak, hiszen a népképviseletnek még annyira sem feleltek meg, mint az 1945. év elején megalakult utódjaik.
[26] 13–1945. M. E. sz. rendelet.
[27] 15–1945. M. E. sz. rendelet.
[28] 14–1945. M. E. sz. rendelet.

Ennek értelmében a 14-1945. M. E. sz. kormányrendelet a területi és helyi közigazgatás szervezeti és működési kérdéseit kívánta szabályozni,[29] amely rendelet csak január közepén jutott el Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe. Ugyan a *Magyar Közlönyben* 1945. január 27-én megjelent kormányrendelet már tartalmazta az 1945. január 14-én kinevezett Márkus Ferenc (SZDP) Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét törvényhatósági jogú (thj.) város főispánjának nevét is, viszont a Nemzeti Bizottságok jogkörére vonatkozó módosításokat nem közölt. Ezeknek a „népi szervek"-nek a feladata továbbra is a közélet „demokratizálása" maradt, az Ideiglenes Nemzeti Kormány „jogforrásaként" arra ösztönözték a közigazgatási egységek elöljáróságát, hogy minél nagyobb létszámban hívják életre ezeket a szerveződéseket az adott vármegyék területén. Hogy mekkora különbségek voltak az egyes szervezetek időbeli megalakulásában és szervezettségében, azt jól mutatja, hogy a vármegye Kiskunfélegyházi járásában – 1944. december 27-i megalakulással – az Alpári Nemzeti Bizottság már intenzív tevékenységet végzett. A Kiskunfélegyházáról Alpárra irányított kommunista küldöttek által megalakított nemzeti bizottság rögtön négytagú „nemzeti tanácsot" választott, majd három nappal később felfüggesztette a községi főjegyző működését. A „népi szerv" magához ragadva a hatalmat, iparengedélyeket adott ki, a közalkalmazotti munkavállalást szabályozta, lefoglalta a község részére a szeszfőzdét és a villanytelepet, határozatokat hozott olyan ügyekben, amelyekhez miniszteri ellenjegyzés lett volna szükséges.[30] A teljhatalom az Alpári Nemzeti Bizottság által szervezett „nemzeti tanács" esetében abból fakadt, hogy a községben a Magyar Kommunista Párton kívül más politikai párt – egészen 1945. január 10-ig (ekkor alakul meg a Független Kisgazdapárt helyi szervezete 130 taggal)[31] – nem működött, így a szakszervezeti küldöttekkel gyakorlatilag kezükben tudták tartani a község önkormányzatát.[32]

A határos településen, Tiszaújfalun egészen más volt a helyzet, hiszen a községi nemzeti bizottság csak 1945. január 16-án alakult meg a következő összetételben: Magyar Kommunista Párt (MKP) (2 fő), Szociáldemokrata Párt (SZDP) (2 fő), Nemzeti Parasztpárt (NPP) (2 fő), Független Kisgazdapárt (FKGP) (2 fő). A tiszaújfalui FKGP megalakulása (1945. január 5.) nagy feszültséget keltett a helyi MKP tagjai között, aminek az lett a következménye, hogy 1945. január 31-én a Kiskunfélegyházi járás főszolgabíró-helyettese határozatban tájékoztatta a tiszaújfalui FKGP képviselőit, miszerint üléseikről nyolc nappal a kitűzött időpont előtt kötelesek tájékoztatni a helyi szovjet katonai parancsnokságot. Ennek elmulasztása, vagy engedély nélküli gyűlések megtartása kihágási eljárást vont maga után.[33] A szóban forgó települések esetében tapasztalható, hogy a járás többi településével ellentétben, már közvetlenül a 35. Ukrán Hadsereg bevonulását követően, kezdetét vette a „népi szervek" aktív tevékenysége. Példának okáért Ókécske nagyközségben 1945.

[29] Farkas 1992, 41.
[30] Kisfaludy 1989, 22–23.
[31] MNL BKML IV. 907. b. A Kiskunfélegyházi Járási Főszolgabíró iratai 21/1945. Közlemény az Alpári Független Kisgazdapárt megalakulásáról.
[32] Kisfaludy 1989, 24.
[33] MNL BKML IV. 907. b. 12/1945. Tiszaújfalu községben az FKGP megalakulása.

január 19-én még egyetlen párt sem fejtett ki aktivitást,[34] Újkécskén a Nemzeti Bizottság sem alakult meg, viszont a községi elöljáróság – a 14/1945. M. E. sz. rendelet[35] értelmében – újjászerveződött, és összehívta a képviselő-testületet.[36] 1945. március 6-án azonban változott a helyzet, ugyanis Újkécske község elöljárósága ekkor már – túl az igazolási eljárásokon – az öt párt képviselőiből álló községi nemzeti bizottságot állított fel. A bizottságban az MKP-t, az SZDP-t, az FKGP-t, az NPP-t és a PDP-t nyolc fő (plusz két póttag) képviselte.[37] A hivatalos megalakulást követően rövidesen az egész Kiskunfélegyházi járás területén jelentkeztek azok a konfliktusok, amelyek a nemzeti bizottságok illegális tevékenységére vonatkozóan az ország különböző régióiban is megadták a „szokásjogot". Újkécskén a Saffel Olajütő Malom tulajdonosa, Saffel János – bizonytalan körülmények között – életét vesztette 1945. március 3-án, felesége pedig a megszálló szovjet katonaság elől Budapestre menekült. Távolléte alatt a nemzeti bizottság lefoglalta a malmot, és saját céljaira használta. 1945. március 14-én özv. Saffel Jánosné hazatért Újkécskére, majd a Nemzeti Bizottsághoz fordult, hogy visszaigényelje a saját résztulajdonát. A nemzeti bizottság határozatot hozott az ügyben, miszerint a malom tiszta bevételét 1945. március 18. napjával a „felek" megfelezik. A nemzeti bizottság ilyen módon tehát „megörökölte", azaz elvette Saffel János tulajdonrészét.[38]

Az új közigazgatási szervezet felállításának folyamatát jelentős időbeli csúszások jellemezték, ugyanis Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében a vármegyei nemzeti bizottság – amelynek tagja lett az 1945 áprilisában vármegyei alispánnak megválasztott Házy Árpád is – csak 1945. március 19-én alakulhatott meg.[39] A létrejött megyei hatókörű „népi szerv" programnyilatkozatában kihangsúlyozta, hogy a „nem a koalíció szellemében" megalakult (a tisztviselők névjegyzékének megvizsgálása szerint) nemzeti bizottságokat újjá kell alakítani, meg kell szervezni a járási nemzeti bizottságokat (Kiskunfélegyháza Járási Nemzeti Bizottsága 1946. május 15-én),[40] illetve a 600/1945. M. E. sz. rendelet gyors végrehajtása érdekében minél hamarabb létre kell hozni a földigénylő bizottságokat is.[41] A földosztás végrehajtásának megsürgetése mellett intenzíven szorgalmazta az igazolóbizottságok létrehozását,[42] a politikai szempontból nem megbízható egyének közigazgatásból történő eltávo-

[34] MNL BKML IV. 907. b. 15/1945. Ókécske községben nemleges a pártok megalakulásáról szóló jelentés.
[35] A 14–1945. számú kormányrendelet a közigazgatás ideiglenes megszervezéséről. 1945. január 4.
[36] MNL BKML IV. 907. b. 15/1945. Újkécske községben nemleges a pártok megalakulásáról szóló jelentés.
[37] MNL BKML XVII. 86. Az Újkécskei Nemzeti Bizottság iratai 113/1945. Az Újkécskei Nemzeti Bizottság alakuló ülése.
[38] MNL BKML XVII. 86. 282/1945. Özv. Saffel Jánosné kérvénye.
[39] Kisfaludy 1989, 36–37.
[40] MNL BKML XVII. 65. Az Ókécskei Nemzeti Bizottság iratai. 9/1946. A Járási Nemzeti Bizottság alakuló ülése.
[41] Az 1945. március 28-án megjelent 33.000 F. M. sz. rendeletének II. fej. 4. §-a rendelkezik a földigénylő bizottságok létrehozásáról, amelyet egyértelműen a nemzeti bizottságok hatáskörébe helyezett.
[42] Ezen az ülésen (1945. július 14.) tárgyalta meg a nemzeti bizottság a szélsőjobboldali pártokban tevékenykedő köztisztviselők vagy közalkalmazottak névsorát. (Körmendi Jenő állatorvos, Szentendrei [Saffel] József tanító, Vincze Kálmán, Balla Gyula, vitéz Halász Ferenc, Gyovai István tanítók, Sulák Istvánné [Frank Margit] községi szülésznő).

lítását is.[43] Erre tett kísérletet az újkécskei szovjet parancsnok, Abramov őrnagy is, akinek a községi bíró, Zoboki János személyét illetően voltak fenntartásai. A járási főszolgabíró ugyan kivizsgáltatta Zoboki János politikai múltját, ám a bíró buzgalma felől nem lehetett kétség, hiszen a Tanácsköztársaság ideje alatt törvénybírói tisztet töltött be. „Emiatt a fehérterror alkalmával újból nyíltan kiállt a kommunista eszme mellett. Ezekre tekintettel a bizottság elvárja a bírótól, hogy politikai tekintetben minden vonalon tökéletesen meg is feleljen."[44]

A szovjet parancsnokságok ellenőrzésük alá vonták az újjászervezett közbiztonsági szervet, a rendőrséget is, amely a Kiskunfélegyházi járás községeiben a kommunista párt titkárainak (mint nemzeti bizottsági képviselők) határozatai alapján működött. Ókécskén Pinczés István irányította a rendőrkapitányság tevékenységét, aki – Zoboki János bíró jelentése alapján – kimondottan jó viszonyt ápolt a község szovjet parancsnokával, így az újkécskei kapitánysághoz hasonlóan közösen osztoztak a német és magyar katonák által hátrahagyott fegyvereken és lőszeren is.[45] A járás területén – a kimutatások szerint – ebben az időszakban száznegyven rendőr tevékenykedett a községi kapitányságokon, akik a szovjet parancsnokságokkal karöltve feleltek a közrend fenntartásáért.[46]

A fentiek tudatában érthetővé válik tehát, hogy a nemzeti bizottságok és a korábban önkényesen megalakított – ugyan népinek nem nevezhető – szervek hatékony propaganda- és szűrő munkájának volt köszönhető az a jelenség is, amely a vármegyében, Kiskunhalason történt. Az 1945. január 14-én nyilvánosságra hozott „földreform"-javaslat „kiszivárgását" követően a kiskunhalasi küldöttek ugyanis már február 4-én száznegyvenöt aláírással ellátott levelet küldtek az Ideiglenes Nemzeti Kormány elé a földosztás megsürgetésére.[47] A kialakult népmozgalom olyan lendületet adott az MNFF terveinek megvalósításához, amely elodázhatatlanná tette a 600/1945. M. E. sz. rendelet március 15-én történő kihirdetését,[48] majd végrehajtását. A diktatórikus hatalmak kommunikációs gyakorlata a propaganda-ellenpropaganda nyelvezet segítségével („zsírosparaszt", „rendszerellenes", „rémhírterjesztő kulákok szabotázsa"[49] stb.) és a „szebb jövő" felvázolásával monopóliumot teremtett saját hátországában.[50] Ennek köszönhetően a hatalom egyedüli jogforrásává, a magyar mezőgazdaság szovjetizálásának legitim kivitelezőjévé tette a földigénylő és a nemzeti bizottságokat (azok baloldali túlsúlyával), ezeken a szerveződéseken keresztül pedig az MKP-t.[51]

[43] Kisfaludy 1989, 38.

[44] MNL BKML XVII. 86. 364/1945. Jegyzőkönyv az Újkécskei Nemzeti Bizottság 1945. április 14-i üléséről.

[45] MNL BKML IV. 907. b. 408/1945. Jelentés a rendőrszervek összetételéről és tevékenységéről.

[46] MNL BKML IV. 907. b. 1393/1945. Rendőrök meghagyásának tárgyában tájékoztató jelentés kérése a Kiskunfélegyházi járásban.

[47] Király 1971, 39–40.

[48] 600/1945. M. E. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatásáról. In *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1946 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium. 55–61.

[49] Uo.

[50] Ö. Kovács 2015, 42.

[51] Csizmadia 1968, 349–350. A nemzeti bizottságok tagokat küldtek a megyei földbirtokrendező tanácsba és a termelési bizottságokba, a hiteligényeket elbíráló bizottságokba, szervezték a városi földrendező tanácsokat, emellett kontrollálták a terménybeszolgáltatás folyamatát is.

Puhatolózás. A mezőgazdasági termelés újjászervezése szovjet módra

A földosztás közvetlen előkészítésének vizsgálata kapcsán mindenképpen fontos kiemelni a Nagy Imre földművelésügyi miniszter által kiadott 30.300/1945. F. M. sz. rendeletet, amelyet a mezőgazdasági termelés újjászervezése – így a tavaszi mezőgazdasági munkálatok elvégzésének biztosítása céljából is – 1945. január 23-án küldött meg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánhelyettesének, aki csak február 17-én küldte tovább a járási főszolgabíráknak.[52] A rendeletben kérte, hogy a községek készítsék el termelési és munkatervüket, számoljanak be minden hónap 10., 20. és utolsó napjáig annak folyamatos megvalósulásáról. A szervezett munkához elengedhetetlen volt a községi gazdasági elöljárók, a járási gazdasági felügyelők és a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara koordinációja,[53] amely ekkor még megszokott és legitim eljárásnak tűnt. Ám a földreformrendelet meghirdetését követően, az 1945. március 31-én[54] szintén a fenti célzattal megküldött jelentéstételi kötelezettség már a Szövetséges Ellenőrző Bizottság állandó tájékoztatására kötelezte a községek és a Kiskunfélegyházi járás elöljáróját is.[55]

A 30.300/1945. F. M. sz. rendeletre vonatkozó összesítők visszaküldésének időpontja fontos megfigyelési szempont lehet, hiszen azokban a községekben, ahol közvetlenül a szovjet megszállás után megalakult a nemzeti bizottság, ott rendre tartották a határidőket. Így volt ez Alpár község esetében is, hiszen Terecskei Mátyás ideiglenesen megbízott jegyző 1945. március 1-jén visszaküldte a jelentését, amelyben kimerítő választ adott a Kiskunfélegyházi járás főszolgabírójának. Beszámolójában – a rendeletnek megfelelve – leírta, hogy Alpár községben megalakult a termelési bizottság, gazdasági elöljáró működött Novák János személyében,[56] akik a községi nemzeti bizottsággal együtt „minden rendelkezésre álló eszközt meg fog[nak] ragadni, hogy lehetőség szerint a rendeletben előírt munkálatoknak érvényt szerezzenek".[57] Terecskei Mátyás jelentésében megállapította, hogy Alpáron uradalmi birtok nem volt. A művelhető földterület 3360 kataszteri holdat

[52] MNL BKML V. 364. Az Ókécske Nagyközség Közigazgatási iktatott iratok. 16. f. 262/1945. Felhívás a tavaszi mezőgazdasági munkálatok elvégzésére. 1945. március 10-én újfent felszólítja a járási főszolgabírókat, melyben elégedetlenségének a következőképpen adott hangot: „a rendelet tárgyában kiadott felhívásomra jelentését a mai napig nélkülözöm".

[53] Uo.

[54] A nyilvános nyomásgyakorlás hátterében az 1945. március 28-án megjelent 33.000/1945. F. M. sz. rendelet állt, ugyanis ekkor már köztudott volt a földosztás ténye, a 33.000/1945. F. M. sz. rendelet a 600/1945. M. E. sz. rendelet I. számú végrehajtási utasításaként jelent meg, amelyet rendkívül erős kontroll alatt tartott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is.

[55] MNL BKML XVII. 515. Az Ókécskei Földigénylő Bizottság iratai. 257/1945. A tavaszi mezőgazdasági munkák elvégzése. Az alispán felhívásában érezhető a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által gyakorolt nyomás: „Figyelmeztetem, hogy amennyiben jelentése beküldését elmulasztja a fegyelmi eljárás megindítása mellett jelentésemre a Szövetségesek Ellenőrző Bizottsága is legszigorúbban felelősségre fogja vonni."

[56] MNL BKML IV. 907. b. 692/1945. Gazdasági felügyelők és gazdasági elöljárók megbízatása a Kiskunfélegyházi járásban.

[57] MNL BKML IV. 907. b. 477/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása Alpár községben.

ölelt föl, amelynek 87%-a – 1945. március 1-jén – még bevetetlenül hevert. Igaerőként ötven pár ló, míg gépi erőként két traktor (és ezenkívül még két ígért gép) állt az alpáriak rendelkezésére. A gépek működtetéséhez szükséges üzemanyagot ekkor már megrendelték a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamarától, amely a Kiskunfélegyházi járás szóban forgó településeinek (Alpár, Újfalu, Ókécske, Újkécske) – a kamara ígéretéhez híven – még március 28-án sem utalta ki a szigorúan szántásra igénybe vehető petróleumot, kenőolajat és benzint.[58]

A mezőgazdasági munkálatokhoz szükséges kézi erő számát illetően ezerkétszáz férfival számolhattak, míg a vetőmagkészletet illetően 120 q beraktározott árpa volt a terményraktárakban. Ki kell emelni Alpár esetében is, hogy sem tavaszi búza, sem pedig rozs nem állt rendelkezésre (hiány 200 q tavaszi búza, 200 q árpa, 200 q burgonya), terményfeleslegről pedig egyáltalán nem tudtak beszámolni.[59] Az alpári minta alapján Tiszaújfalun is összeírták a rendelkezésre álló igaerőket (225), amely a tényleges szükséglet 30%-át fedezte csupán.[60]

A szomszédos, jelentősen nagyobb területű Újkécske község, Alpárral ellentétben – a járáson belül is –, kiemelten nehéz helyzetben volt, hiszen ebben az időszakban nagy mennyiségű csapadék hullott, így a laposabb, ártéri területeken – a Tisza közelsége miatt is – magas volt a belvíz állása. Ennek következtében komoly csúszás volt a talaj-előkészítő és vetési munkálatokban. Emellett az elöljáróságnak azzal is számolnia kellett, hogy az itt állomásozó 35. Ukrán Hadsereg elszállásolásához ki kellett üríteni a külterületi tanyaépszeket, így az ott lakók sem tudtak hozzákezdeni saját területük megműveléséhez.[61] A (tizenhat taggal) megalakult termelési bizottságnak – az elhagyott birtokokkal együtt – 11 900 kataszteri hold szántóterület megművelését kellett felügyelnie. Ennek a feladatnak az ellátására rendelkezésre állt 186 ló és 100 ökör, 10 traktor és 1537 férfi munkaerő. A beraktározott termények mennyiségét tekintve a 200 q árpa, 50 q zab, 100 q burgonya és a 20-20 q napraforgó és tökmag – a főjegyző meglátása szerint – elegendőnek bizonyult. Valószínűsíthetően ennek a pozitív mérlegnek volt köszönhető, hogy 1945 áprilisának első napjaiban a szovjet parancsnokság – a község gazdátlanul hagyott uradalmaiban – 180 q búzát, 520 q rozst, 6 q árpát, 20 q zabot, 335 q tengerit, 45 q kölest és 30 q napraforgót zárolt.[62]

---

58 MNL BKML V. 386. Újkécske község közigazgatási iratai 475/1945. A Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara üzemanyag kiutalásának nyugtája.

59 MNL BKML IV. 907. b. 477/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása Alpár községben.

60 MNL BKML IV. 907. b. 225/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása Tiszaújfalu községben.

61 MNL BKML IV. 907. b. 225/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása Újkécske községben.

62 MNL BKML IV. 907. b. 714/1945. Uradalmak zár alá vett készletei. Érdekesség, hogy a Kiskunfélegyházi járásban – Újkécske községen kívül – Jakabszálláson történt hivatalos terménylefoglalás. Ebben a községben 450 q terményt vett zár alá a helyi szovjet parancsnokság, amely mennyiség eltörpült az Újkécskén lefoglalt 1136 q mennyiség mellett. Alpáron és Tiszaújfalun nem foglalt le terményt a szovjet parancsnokság.

A vetőmagkészleteket vizsgálva hiány mutatkozott a tavaszi búzában (20 q), árpában (200 q), zabban (400 q), burgonyában (200 q), bükkönyben (50 q), cukorrépában (10 q), takarmányrépában (50 q), kenderben (50 q) és kölesben (200 q).[63]

A vetőmagszükséglet mértékén felül talán a legnagyobb problémát mégiscsak az jelentette, hogy az 1537 fő férfi munkaerőből a helyi szovjet katonai parancsnokság naponta 400-500 férfit kényszerített „robotra" a Tiszába robbantott Tiszaugi-hídnál végzendő hadászati munkák elvégzésére (ugyanígy Tiszaújfalun is).[64] A mezőgazdasági munkák elvégzését hátráltatta az a tényező is, hogy egy héttel a jelentés megküldése után – március 11-én – az itt állomásozó szovjet hadsereg rekvirálta a község lovainak 90%-át, az ökröket pedig az élelmezési szükségleteinek kielégítéséhez vette igénybe.[65] Ezen a napon a szomszédos Ókécske községben is hasonló eset történt, innen a szovjet parancsnokság az igavonó állatok 80%-át vitte magával.[66]

A lefoglalt 400 ló hiánya tulajdonképpen lehetetlenné tette a mezőgazdasági munkák folytatását. A kritikus állapotokat a Kiskunfélegyházi járás főszolgabírája is megerősítette a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara elnökének – 1945. április 7-én – írt jelentésében: „Február és március havában a járás több községében nagyszámú orosz katonaság állomásozott, ezek állandóan és naponként igénybe vették a kézi- és igaerőt, ennek következtében a tavaszi munkálatok megindítása úgyszólván lehetetlen volt. Majd mikor az orosz katonaság eltávozott, az igaerők nagy részét elvitte, a még meglévő csekély számú igaerővel a talajmunkálatok lassan haladnak előre. Az állatállomány és a vetőmagkészlet a folytonos beszolgáltatás miatt napról napra apad. Bár úgy a lakosság, mint a hatóságok és a termelési bizottság minden tőle telhetőt megtesz a rendelkezésre álló kézi és igaerő gazdaságos kihasználása, ill. minden talpalatnyi föld megművelése érdekében. […] a szántás

---

63 MNL BKML IV. 907. b. 886/1945. A termelés folytonosságának biztosítása. A 30.300/1945. F. M. sz. rendelet 2. és 7. pontja arra hivatkozik, hogy a tavaszi vetőmagok beszerzését a gazdák fölös vetőmagmennyiségével kellett megoldani. Amennyiben ez nem állt rendelkezésre, abban az esetben a vetőtervet a meglévő készlet figyelembevételével volt szükséges összeállítani.

64 MNL BKML IV. 907. b. 225/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása Tiszaújfalu községben. Uo. Jászszentlászló községben, az 1945. március 28-án kelt jelentés alapján a szovjet parancsnokság százötven munkást és harminc kétlovas kocsit vett igénybe, amely „minden tervezett elgondolást felborított". MNL BKML IV. 907. b. 863/1945. A tavaszi mezőgazdasági munkálatok biztosítása Jászszentlászló községben.
Az 1945. évi 32.400. F. M. sz. rendelet *a tavaszi mezőgazdasági munkák kézi erő szükségletének biztosításáról és a munkafegyelem megszilárdításáról* rendelkezett. In *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1945 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 247. Látható, hogy a járásban voltak olyan községek, ahol éppen a szovjet parancsnokság gátolta meg a földművelésügyi miniszter rendeletének végrehajtását.

65 MNL BKML IV. 907. b. 477/1945. Tavaszi mezőgazdasági munkák megkezdéséről jelentés Újkécske községben. A főjegyző egy jellemző szovjet önkényes rekvirálási módszert írt le a jelentésében: „Igen gyakori eset, hogy szántás vagy vetés közben az orosz katona az ekéből a lovat kifogatta és felszereléssel együtt elviszi, s az eke meg a föld felszínén marad. Sajnos ilyen esetben még hatósági beavatkozás útján sem tudjuk megakadályozni, az elvitt igaerőt a tulajdonosának nem vagyunk képesek visszaadatni."

66 MNL BKML IV. 907. b. 863/1945. A tavaszi mezőgazdasági munkálatok biztosítása Ókécske községben.

megkezdését csakis az üzemképes traktorok üzembe helyezésével és az orosz katonai parancsnokság útján juttatandó lovak beállításával lehet remélni."[67]

A járási főszolgabíró közvetlenül a 600/1945. M. E. sz. rendelet megszületése után megküldött elkeseredett jelentése valójában azt a felvetést igazolja, hogy előre láthatóan a földek kiosztása után majd milyen nehézségekkel kell szembenéznie és megküzdenie az új birtoktulajdonosoknak. Ám a szovjet parancsnokságok visszaélései, az időjárás viszontagságai mellett a magyar vidék parasztságának az országot ért háborús gazdasági veszteségekkel is számolnia kellett.

A mezőgazdaságot ért háborús károk a Kiskunfélegyházi járásban

A második világháború Magyarország területét érintő hadmozdulatainak befejezését követően még 1945 tavaszán igyekeztek számba venni az ország veszteségeit, amely a nyilvántartások pontos elkészítése miatt igen időigényes feladat volt. Bizonyítja ezt a Kiskunfélegyházi járás főjegyzőjének 1945. június 16-án elkészült statisztikája[68] is (lásd *2. táblázat*), amelynek adatai közül az agrárszektort érintő károkat emelem ki és összegzem.

A Balázs Gábor tanulmányában[69] idézett Donáth Ferenc és Lázár Vilmos munkái kivétel nélkül a háború előtti utolsó békeév (1938) adataihoz mérik az 1945. esztendőben tapasztalt értékeket. Ennek értelmében nem választhatók külön igazán pontosan a szovjet megszállás által okozott károk a magyar vidék egyes területein. Természetesen Magyarország egyes területei különböztek az elszenvedett károk mértékében, de példának okáért Donáth Ferenc a szarvasmarha-állományt ért veszteség országos átlagát 43%-ban állapítja meg, amely szám alacsonyabb, mint az 1944. és az 1945. esztendő értékeinek összehasonlítása alapján a Kiskunfélegyházi járásban tapasztalt 50%. A szóban forgó járásban a lóállomány 60%-os, a sertésállomány 83%-os, a juh- és kecskeállomány 72%-os pusztulása is eltért az országos átlagtól.

A mezőgazdaságot ért károk nem pusztán az élőállat-állományra terjedtek ki, hanem a nagyobb értéket képviselő talajművelő eszközökre, gépekre (traktorokra) is, amelyek a Kiskunfélegyházi járás területén is nagy számban váltak működésképtelenné (37 darabból

[67] MNL BKML IV. 907. b. 598/1945. A Kiskunfélegyházi járás főszolgabírájának jelentése a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamarának a tavaszi mezőgazdasági munkálatok elvégzéséről. A szovjet hadsereg majd bő másfél hónap múlva, 1945. május 22-én – a Pestvármegyei Gazdasági Felügyelőségen keresztül – értesítette ki a járási gazdasági felügyelőket, hogy az Pest vármegye számára biztosít 360 lovat a mezőgazdasági munkálatok elvégzéséhez. Ha csak a Kiskunfélegyházi járás ló-igaerő hiányát vesszük figyelembe, akkor a közel 4000 darabos hiányhoz viszonyítva ez valóban csepp volt a tengerben. (MNL BKML VI. 203. 2. Kiskunfélegyházi Járási és Városi Gazdasági Felügyelőség 1942–1947. iratai 40/1945.)

[68] MNL BKML IV. 907. b. 598/1945.

[69] Balázs 2007, 139.

23 maradt használható), vagy tűntek el az 1944–1945. esztendő folyamán. (A Kiskunfélegyházi járásban használható traktorok számát lásd a *3. táblázat*ban). A járás gazdasági felügyelője, Lőrincz István írta össze a járás településeiről eltűnt traktorok számát. A szovjet katonák bevett eljárása volt, hogy a lefoglalt traktorokkal nehézvontatást végeztek, majd a front továbbvonulása után magukkal vitték a traktorok hadászati célokra még felhasználható, értékesebb alkatrészeit.[70] Természetesen a javításra szoruló traktorok újbóli beüzemelése igen lassú folyamat volt, hiszen a szükséges alkatrészek igen lassan érkeztek meg a községi gazdasági elöljáró kezelésébe. Jól szemlélteti a gépi igaerők helyreállításának ütemét, hogy 1945. június közepén Alpár és Újfalu 7 traktorából 4 volt működőképes, a nagy bérszántási igény miatt pedig ezek a traktorok is komoly megterhelésnek voltak kitéve,[71] így gyakori karbantartást igényeltek.

2. táblázat. Állatösszeírás a Kiskunfélegyházi járásban. 1945

Sorszám	A község megnevezése	Ló			Szarvasmarha			Sertés			Juh-kecske			Megjegyzés
		1944	1945	%	1944	1945	%	1944	1945	%	1944	1945	%	1944 helyett
1.	Alpár	186	150	80	497	221	44	1 756	171	9	700	105	15	
2.	Gátér	272	169	62	384	156	40	1 041	384	36	1 771	220	12	1935. évi adatok
3.	Jakabszállás	446	130	39	406	507	124	988	332	34	757	756	100	
4.	Jászszentlászló	511	132	25	668	187	28	350	129	37	791	432	54	
5.	Kiskunmajsa	2262	1087	48	2 947	2 685	91	8 208	1196	14	2 296	1413	61	1935. évi adatok
6.	Ókécske	256	29	11	463	190	41	622	97	15	100	4	4	
7.	Pálmonostora	519	519	100	776	312	40	892	350	39	757	324	41	
8.	Szank	752	259	34	1679	247	15	1 867	281	15	2 912	171	5	
9.	Tiszaújfalu	549	278	50	709	512	70	1 828	745	40	1 109	69	6	
10.	Újkécske	980	60	6	2 470	425	17	4 700	128	3	1 200	0	0	
	Összesen	*6733*	*2813*	*42*	*10 999*	*5 442*	*49*	*22 252*	*3813*	*17*	*12 393*	*3494*	*28*	

Forrás: MNL BKML V. 386. 2583/1945.

[70] MNL BKML V. 386. 2583/1945.

[71] MNL BKML VI. 203. 2. 40/1945. A két községben a következő traktorok működtek: 1. a volt Fodor Gazdaság tulajdona (mint Szövetkezeti alap-elkobzott gép): Hoffer R 35. sz., 2. Alpár község: Hoffer R-30-35., 3. Korcz József: Forson 7147. sz., 4. Csille János: Forson 22. HP. A traktorok munkájának hatékonyságát növelte, hogy a 4. kivételével mindegyik négyfejes ekével szántott.

3. táblázat. Használható traktorok száma a Kiskunfélegyházi járásban.
1945. június 16.

	Község megnevezése	Kerekes traktorok száma	Lánctalpas traktorok száma	Használható traktorok száma
1.	Alpár	*6*	*0*	*2*
2.	Gátér	3	0	3
3.	Jakabszállás	2	0	2
4.	Jászszentlászló	0	0	0
5.	Kiskunmajsa	4	0	3
6.	Ókécske	8	0	4
7.	Pálmonostora	0	0	0
8.	Szank	1	0	1
9.	Tiszaújfalu	*1*	*0*	*1*
10.	Újkécske	12	0	7
	Összesen	37		23

Forrás: MNL BKML V. 386. 2583/1945.

A földosztás „elméleti" gátja a Kiskunságban: a birtokszerkezet

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye világháború előtti birtokviszonyait vizsgálva látható, hogy a 4982 közép- és nagybirtokos 1 177 641 kataszteri hold földterülettel[72] rendelkezett, míg a 209 932 fő törpebirtokos 1 074 938 kataszteri hold földterületen gazdálkodhatott.[73] Viszont 131 950 főt[74] tett ki azoknak a mezőgazdasági napszámosoknak és cselédeknek a száma, akik nem tartoztak a birtoktulajdonosok közé.[75] A 600/1945. M. E. sz. rendelet megalkotói a Duna–Tisza közének kiskunsági és Tisza melléki[76] területein viszont egyedülálló helyzettel találták magukat szemben, ugyanis az ország más régióihoz képest a „kétvízközének"[77] kiskunsági és a Tisza melléki területein rendkívül kevés összefüggő nagybirtok (az egész Duna–Tisza közén az összes terület 25%-a) alakult ki, jóval inkább uralkodó volt a kisparcellás parasztbirtokok száma, amely a 19. század közepén megindult homoki szőlő- és gyümölcstelepítéseknek volt köszönhető.[78] A század

[72] Az összes földterület 52%-a (200 kataszteri hold felett), illetve az összes birtoktulajdonos 14%-a.
[73] Az összes földterület 42%-a (5–25 kataszteri hold), illetve az összes birtoktulajdonos 60%-a.
[74] A mezőgazdaságban földműveléssel foglalkozók közül a birtok nélküliek százalékos aránya 38%-ot tett ki.
[75] Kóti 1965, 409.
[76] Bárth 2005, 74. A Tisza melléke kiemelkedő helységei: Kécske, Alpár, Csongrád.
[77] Bárth 2005, 71.
[78] Király 1981, 13–20.

végén a történelmi borvidéket elpusztító filoxéravész még nagyobb lendületet adott ennek a folyamatnak.[79]

A kialakult birtokstruktúrán az 1920. évi földreform sem változtatott érdemben, hiszen a homokos és szikes területeken fekvő Kiskunságban volt a legalacsonyabb a juttatott földterületek nagysága. Az 1935-ös gazdasági összeírás is megerősítette a Kiskunságra vonatkozó sajátosságokat, sőt magyarázatot kapunk arra a tényezőre is, hogy a földek gyenge minősége miatt igen csekély számban léteztek 5 kataszteri holdnál kisebb birtokok. A homoki percellák értéke igen alacsony volt, ami lehetőséget adott a szegényparasztság számára is, hogy abból nagyobb terültet tudjon vásárolni. Az 1000 kataszteri holdnál nagyobb területen fekvő birtokok százalékos arányszáma az összterület 18,85%-át tette ki, amely 6%-kal alacsonyabb volt az országos értéknél.[80] Így tehát a Kiskunság területére nem lehetett igaz a *Bajai Hírlap*ban 1945. március 22-én megjelent felhívás szövege, miszerint „a nép jól tudja, hogy a feudális és ezerholdas birtokosok bitorolják a földet, és az országot a szakadék szélére sodorták. [...] Vegyük magunk kezébe a sorsunk intézését! Szervezkedjünk! A földet a dolgozó parasztságnak kell adni, hogy a földmunkások, napszámosok, summások, gazdasági cselédek, kisbérlők, törpebirtokosok milliói saját földjükön dolgozhassanak, saját jólétükért."[81] Ettől függetlenül a *Kecskeméti Lapok* 1945. március 8. számában megjelent a „Földhöz juttatandók tízparancsolata", amely a következőképpen igyekezett felkészíteni a földigénylőket a földosztás végrehajtásának eseményeire: „1. A föld, amit kapsz, nem öledbe hullott ajándék, hanem nemzedékek küzdelmes munkájából származó örökség, mely téged megillett, de kötelez is további küzdésre-munkára. [...] 8. Új építés előtt állsz, természetes tehát, hogy azt legalul kell kezdened és azt jól meg kell alapoznod."[82]

A földigénylő bizottságok megalakulása és működése a Kiskunfélegyházi járásban

A 600/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtására vonatkozó – 1945. március 28-án megjelent – 33.000 F. M. sz. rendelet II. fejezetének 4. §-a rendelkezett a földigénylő bizottságok létrehozásáról, amely egyértelműen a nemzeti bizottságok kezébe adta ennek megvalósítását. A rendelet a bizottságok megalakításának határidejét március 28-ához viszonyított három napban jelölte meg.[83] A Kiskunfélegyházi járás ideiglenes főszolga-

[79] Pintér 1983, 486.
[80] Király 1981, 20–36.
[81] *Bajai Hírlap*, 1945. március 24.
[82] A *Kecskeméti Lapok* tanácsai a földigénylőkhöz. Lásd *Kecskeméti Lapok*, 1945 (78) 19. 4.
[83] 33.000/1945. F. M. sz. rendelet. In *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1945. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 248. A rendeletet hivatalosan 1945. április 5-én küldte meg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja.

bírája, dr. Vidéki Mihály április 3-án értesítette a járás községeinek elöljáróit, hogy „haladéktalanul gondoskodjanak" a „földreform" végrehajtásáról, „annál is inkább, mert a Húsvét hétfőjén itt tartózkodó Vorosilov marsall képviselője ennek végrehajtására négy napi határidőt szabott. Ezért elrendelem, hogy a 608/1945. kig. számú rendelettel[84] megkívánt adatokat a helyszínen megjelenő miniszteri biztosoknak szolgáltassák ki". Dr. Vidéki Mihály emellett a községi elöljárók legmesszebbmenő támogatását kérte a földigénylő bizottságok munkájához, hogy azok határidőre el tudják végezni a feladatukat.[85] Azonban a vármegyeszerte elvárt, április 1-jére tervezett birtokbaadás magvalósulása már itt veszni látszott.[86]

A fentiekben leírt módon Magyarországon – minden településén – az igényjogosultak képviselőiből (földigénylőkből) olyan testületeket állítottak fel, amelyek a megyei földbirtokrendező tanács fennhatósága alatt végezték a munkájukat. Feladatuk volt, hogy a rendelet értelmében a község határában lévő, megváltásra vagy elkobzásra ítélt birtokokat felmérjék, és összeírják az igénylők számát,[87] abból kimutatásokat készítsenek részletes felhasználási terv szerint, majd elvégezzék a birtokok felosztását, illetve az újonnan földhöz jutottak birtokba helyezését.[88] A bizottság tagjainak számát a földigénylők száma határozta meg, ugyanis a rendelet húsz fő igénylőre számított egy fő bizottsági tagot.[89] A 2400/1945. F. M. sz. rendelet értelmében a bizottságok feladatkörébe tartozott a házhely- és a közérdekű telekalakítási tervek elkészítése, illetve a házhelyet igénylők összeírása.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1945. március 26-ig egy birtokrendező tanács működött, ám a szaporodó feladatok (kiszállások, igazgatási teendők) előirányozták a vármegye területi megosztását. Ezért létrehoztak egy tárgyaló tanácsot Kecskemét székhelylyel, majd a 71.800/1945. sz. rendelet megalakította a Dél-Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanácsot. Ezzel a rendelettel a Kecskeméti Tárgyaló Tanács a Dél-Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanács nevet vette át, amelynek illetékességi területe lett az Abonyi, a Dunavecsei, a Kalocsai, a Kiskőrösi, a Kiskunfélegyházi, valamint Ladánybene és Lajosmizse kivételével a Dabasi járás, Cegléd, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Nagykőrös, Kecskemét városa. Az Észak-Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanács lemondott Kerekegyháza, Orgovány és Izsák településekről, és a közlekedési viszonyokra hivatkozva[90] a Dél-Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz utalta, amely terület mindennapi teendőinek ellátását – a Kecskeméten, a Kápolna utcában helyet kapott[91] – Dél-Pest Megyei Földhivatal végezte.[92] Az országos döntéshozó szerv a továbbiakban is az Országos Földbirtokrendező Tanács maradt.

[84] Adatszolgáltatás a földbirtokreform-rendelet végrehajtására.

[85] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 649. A földreform végrehajtása a Kiskunfélegyházi járásban.

[86] Király 1971, 43.

[87] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 608. Adatszolgáltatás a földbirtokreform-rendelet végrehajtásában a Kiskunfélegyházi járásban. A három legfontosabb kérdés, amelyre rögtönzött választ várt az ideiglenes főszolgabíró: 1. a község területén lévő 100 holdon felüli birtokok száma és a birtokosok tulajdonosainak nevei, 2. az 5 holdon aluli birtokok száma, 3. a község területén lévő mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek és törpebirtokosok száma.

[88] Balázs 2007, 145.

[89] Érdekesség, hogy a Földművelésügyi Minisztérium kiadványában (*Tájékoztató a községi földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről.* MNL BKML 907. b. sz. n./1945.) szerepel, hogy egy községben harminc főnél több és öt főnél kevesebb személy sem alkothatott földigénylő bizottságot. Ez a kitétel a Kiskunfélegyházi járásban több település esetében is megdőlt.

A Kiskunfélegyházi járásra vonatkozó konkrét adatokról Házy Árpád alispán 1945. április 15-én kelt járási és városi nemzeti bizottságokhoz intézett felhívása alapján szerezhetünk tudomást, amelyben a földosztás végrehajtása kapcsán adatszolgáltatásra „kérte", illetve a földigénylő bizottságok támogatására szólította fel az elöljárókat.[93] A gyors és hatékony eljárás kapcsán Király László tanulmányában kiemelte, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében a földigénylő bizottságok gyors megalakulását és hatékony munkáját nagyban „köszönhette" a megye kommunista alispánjának, hiszen erélyes különutasítása a polgármestereknek és járási főszolgabíráknak nyomatékosította az ügy fontosságát.[94]

A járásba tartozó községek közül Szank 1945. május 18-án küldte meg jelentését, amelyben a vezetőjegyző közölte a községi földigénylő bizottság munkájára vonatkozó adatokat. Eszerint a bizottság április 1-jén alakult meg, összeírt háromszázhuszonöt földigénylőt, meghatározta a felosztásra váró földterületek nagyságát és tulajdonosait, majd megállapította, hogy az igénylők igénye 1860 hold, amelyet dr. Somogyi István vezetőjegyző kielégíthetőnek tartott.[95] A járás többi községének jelentése alapján megállapítható, hogy március 30. és április 5. között a községi földigénylő bizottságok nagy része megkezdte a munkát.

Az alábbi, *4. táblázat*ban a Kiskunfélegyházi járásban megalakult – a rendelkezésre álló adatok alapján – Újkécskei, Gátéri, Jászszentlászlói és Szanki Földigénylő Bizottság tisztviselői és a bizottság összetétele látható.[96]

[90] Király 1971, 55. Király László a Dél-Pest Megyei Földhivatal egyik munkavállalójának, dr. Saskői Lajos visszaemlékezéséből idéz: „Az akkori viszonyok között az utazás igen körülményes volt. 1945. elején még a vonatközlekedés is hézagos volt, hivatali gépkocsiról pedig még álmodni sem mertünk. Egyik alkalommal például a Földhivatal erre a célra tartott kétlovas széles kocsiján 7 tagú Megyei Földbirtokrendező Tanács elnökkel, referáló ügyintézőkkel, írógéppel és gépíróval indult el kiszállásra. Hétfő reggel indultunk, Solttól kezdve a Duna mentén Érsekcsanádig minden községet meglátogattunk. Mindenütt egy napot töltöttünk és ott a Földigénylő Bizottsággal együtt letárgyaltunk minden függő kérdést. A határozatokat ott helyben el is készítettük és kiadtuk."

[91] Király 1971, 55.

[92] Balázs 2007, 153–154.

[93] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 1182. A földreformmal kapcsolatos iratok.

[94] Király 1971, 41.

[95] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. A földreform végrehajtása adatszolgáltatás: Szank.

[96] Uo.

4. táblázat. Kimutatás a Kiskunfélegyházi járás területén a földreform végrehajtásában részt vevő személyekről. 1945. május 19.

	Név	Beosztás	Foglalkozása	Mikor alakult?
		Újkécske		
1.	Jánoska András	a Földigénylő Bizottság elnöke	földműves	nincs adat
2.	Lénárt Lajos	földmérő	földműves	
3.	Pásztor János	földmérő	földműves	
4.	Matkovics János	földmérő	földműves	
5.	Valatin László	előadó	tisztviselő	
6.	Guttner György	tisztviselő	földműves	
7.	Wagner Emilia	tisztviselő		
8.	Kosik Julianna	tisztviselő		
9.	Marton Etella	tisztviselő		
10.	Bodzsár Márta	tisztviselő		
11.	Hasznos István	tisztviselő		
		Gátér		
1.	Kulik János	a Földigénylő Bizottság elnöke	földműves	1945. április 4.
2.	Ormándi János	földszakértő		
3.	Pántlika István	földszakértő		
		Jászszentlászló		
1.	Harcos Jenő		nincstelen, napszámos	1945. április 5.
2.	K. Tóth János		útkaparó	
3.	Provics István		napszámos	
4.	Dékány Ferenc		napszámos, cipész	
5.	Réczi Imre		napszámos	
6.	Bajor Antal		földműves	
7.	Kiss Erzsébet	községi kisegítő		
		Szank		
1.	Somogyi István	vezetőjegyző		

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945.

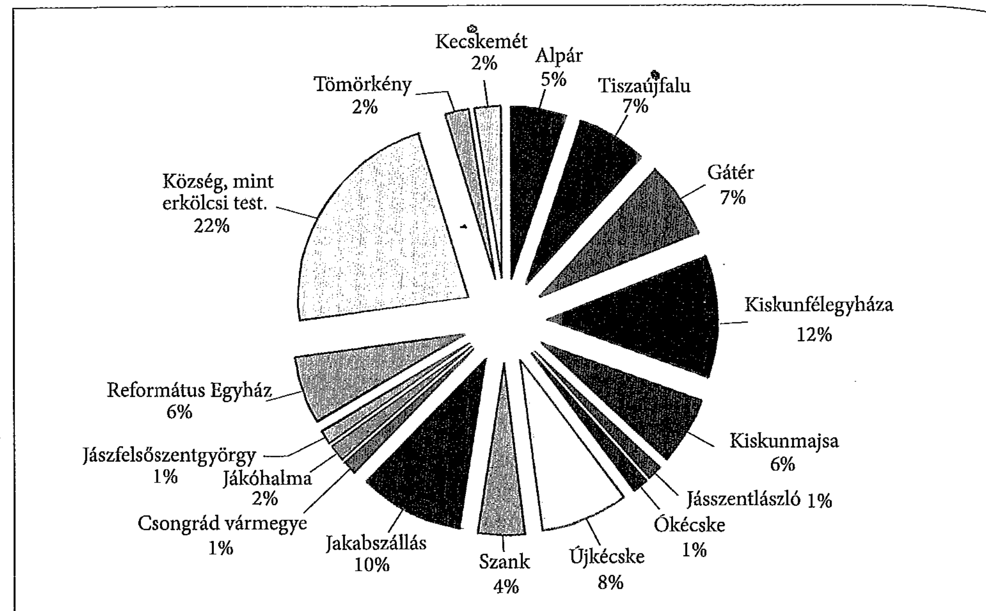
A bizottságok összeállításakor ügyeltek arra, hogy a jogos földigénylőkből választott tagok által – a nemzeti bizottságon túl – minden társadalmi réteg képviselve legyen a testületben. A szakemberek bevonásának elkerülése érdekében igyekeztek olyan tagokat választani, akik jól ismerték az adott község földbirtokviszonyait és határait, így tájékozottak voltak a helyi viszonyokban. Ebből a szempontból is érdekes dr. Somogyi István szanki vezetőjegyző szerepe, aki egymaga működtette a földigénylő bizottságot, és eközben felelt

a község igazgatásáért is.[97] Ennek tudatában gyorsan világossá válhatott a földreformrendelet alá eső birtokok gazdái számára, hogy a földosztás esetében nem a szakmaiságon lesz a hangsúly, hiszen a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara által felterjesztett mezőgazdasági szakemberekből álló bizottságok (kamarai javaslatra) munkáját Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja már korábban elutasította. Ez a kidolgozott rendszer – legitim módon a kamarai szakértőkkel – a mezőgazdasági kamarák segítő tevékenységét jelentette volna, amely az újonnan földhöz jutottak „újgazda sokkján" némileg enyhíteni tudott volna. Ennek ellenére a községekben a mezőgazdasági bizottságok helyett termelési bizottságok és kirendelt miniszteri termelési biztosok működtek, amely korlátozást a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara már 1945 áprilisában a „demokratikus elvekkel összeegyeztethetetlennek"[98] tartotta.[99] Így a földek kimérésénél szükséges szakértői munka mellőzésével az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a földigénylő bizottságok által – a községek lakosainak kezébe adta egyúttal a visszaélések és az önbíráskodás lehetőségét is. Ehhez nagyban hozzájárult az a tényező is, hogy a földigénylő bizottság tagjainak járó napidíjat még 1945 júniusában sem folyósította a községi elöljáróság (például Alpáron),[100] ami természetesen ösztönözte a visszaéléseket.

A bizottságok a járás többi községében ugyanakkor a szanki helyzettől eltérő viszonyokkal találták szemben magukat. Már korábban is említettük, hogy a Duna–Tisza köze kiskunsági és Tisza melléki területein belül a korábban kialakult birtokstruktúra miatt igen kevésnek bizonyult a felosztható földek száma, így a földigénylő bizottságoknak az egymással határos települések határterületeit (a korábban egymással szomszédos települések felmérése alapján) is be kellett vonniuk a lehetségesen felosztásra kerülő földek közé.

Közvetlenül a rendelet – 1945. április 3-i – kihirdetése után Vidéki Mihály ideiglenes főszolgabíró a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz fordult a Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Csongrád vármegye határán elhelyezkedő Pálmonostora községben felmerült földhiány miatt. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a Kiskunfélegyházi járásban összeírt 200 kataszteri holdon felüli harminchét birtok (összesen 15 751 kataszteri hold)[101] közül egy sem tartozott Pálmonostora területéhez (lásd *1. ábra*).

[97] Uo.
[98] Pintér 1981, 457–459.
[99] Pintér 1981, 460. Röviddel a 600/1945. M. E. sz. rendelet megszületése után, nyomatékosan hangsúlyozták a kamara szakértői: „Szükségtelen, de nem is lehet a mezőgazdasági dolgozókat fenyegetésekkel, rendőrséggel és internálással munkára serkenteni és többtermelésre bírni."
[100] MNL BKML XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai. Alpár. 1125/1945. Az Alpári Földigénylő Bizottság tagjainak illetménye.
[101] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 1186. A 200 holdon felüli nagybirtokok összeírása a Kiskunfélegyházi járásban.

1. ábra. **A 200 holdon felüli birtokok megoszlásának község szerinti aránya a Kiskunfélegyházi járásban a tulajdonosok lakhelye szerint**

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 1182.

Vidéki Mihály a kiskunfélegyházi szovjet katonai parancsnokságra hivatkozva a Pallavicini őrgrófi birtokból[102] (Csongrád megye, Tömörkény határában) 120-150 fő igénylő részére nyújtott be igényt földterületre. A levéltári források alapján elmondható, hogy 1945. április 3-ára Pálmonostora községben az igénylők közel 20%-át tudta kielégíteni a földigénylő bizottság, hiszen az összesen igénybe vehető terület 424 kataszteri holdat tett ki. A főszolgabíró április 16-án, a szovjet városparancsnokságnak tett jelentésében már 200 fő kielégítetlen földigénylőről írt, amely konfliktusos helyzetet csak tetézte[103] a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács elnökétől érkezett válasz. Dr. Őze Imre elutasította Pálmonostora község kérelmét, ugyanis Csongrád megyében sem állt

[102] Gróf Zichy Leopoldina – a hódoltság időszaka után – a Bécsi Királyi Kamara tulajdonába került Csongrád megyei területeken a 19. század első harmadában birtokrendezést vitt végbe. A Mindszent, Pusztaszer és Kecskemét között feszülő birtokvitát per útján tisztázta a maga javára. Mindszent ekkor Tömörkény-pusztából 2877 kataszteri hold 938 négyszögöl bérleti területhez jutott, amelyhez a későbbiekben a területek gyenge minősége miatt hozzácsatoltak 900 kataszteri hold 261 négyszögöl nagyságú birtokrészt. Gróf Zichy Leopoldina a mindszenti uradalmat fiának, Pallavicini Eduárd őrgrófnak adta át, aki a birtokokat – utódai révén – meglehetősen szétaprózta. 1945-ben ebből a területből a Kiskunfélegyházi járásban Pálmonostorával határos területként 800 kataszteri holdat tartottak feloszthatónak. Juhász 1984, 253–254.

[103] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 745. A földreform végrehajtása a Kiskunfélegyházi járásban.

rendelkezésre megfelelő nagyságú terület, amelyből ki tudták volna elégíteni a vármegyén belüli földigénylőket.[104]

A pálmonostori vezetőjegyző – a kedvezőtlen választól függetlenül – az április 19-én a járási főszolgabírónak írt jelentésben a 674 kataszteri hold 800 négyszögöl kiosztható birtokterület nagyságot adta meg, amelyet 279 (a korábbinál 30 fővel több) földigénylő kielégítésére tartott elegendőnek.[105] A vezetőjegyző által szolgáltatott adatokat tartalmazó *5. táblázat* első helyén azonban már szerepel a Pallavicini-birtok 187 kataszteri holdból álló birtokrésze is (125 kataszteri hold szántó, 62 kataszteri hold legelő) mint Pálmonostora által igénybe vett terület.[106] A kiskunfélegyházi szovjet katonai parancsnokság nyomására tehát sikerült „egyezséget" kötni a földigénylők kielégítésére, amelyhez a Pálmonostori Földigénylő Bizottság is hozzájárult ifj. Krébec József (a táblázatban 10. sorszámmal) 54 kataszteri hold területű birtokának elkobzásával. Viszont a „földéhség"[107] mértékét jelzi, hogy a 279 fő igénylő kielégítésére még ez a terület sem volt elegendő, arról nem is beszélve, hogy az újonnan földhöz jutottak birtoklevelekkel való ellátásában is igen komoly csúszás volt tapasztalható.[108]

Több hasonló eset generálódott a járáson és a vármegyén belül is, így a még kezdetben „túl óvatosnak" tűnő földigénylő bizottságok tagjainak – Király László szerint „akik nem mindig találják meg a helyes utat"[109] – bátorítására Gerő Ernő *Harcba minden erőt a földreformért* címmel memorandumot adott közre a *Kecskeméti Lapok* 1945. április 8-i számában. Gerő a földosztás kapcsán felmerült problémákat a következő módon próbálta ellensúlyozni: „egyes községekben, ahol kevés a kisajátításra kerülő nagybirtok, vagy az elkobzásra kerülő nyilas, stb. birtok, bizonyos körökben olyan hangok hallatszanak, hogy a rendelettel ellentétben fel kell osztani a 100 holdat meghaladó parasztbirtokokat is. Jóllehet ez az álláspont az első pillanatban tetszetős, mégsem szabad megengedni, hogy a látszat félrevezessen bennünket".[110]

Gerő szavaiból az érződött, hogy a központilag elhatározott koncepció nem minden területen működött megfelelően, így nem csodálkozhatunk azon, hogy radikálisan 1945. április közepétől növekedett meg a birtokelkobzások száma a Kiskunfélegyházi járás területén.

[104] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 643. A Csongrádmegyei Földbirtokrendező Tanácsnak a pálmonostorai Földigénylő Bizottság kérésére adott válasza.

[105] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 761. A földreform végrehajtása a Kiskunfélegyházi járásban: Pálmonostora község. Az április 3-án kelt jelentésben 424 kataszteri hold nagyságú igénybe vehető területi adat szerepelt, amely a negatív választ követően 674 kataszteri hold 800 négyszögöl birtoknagyságra módosult. Érvényesült tehát a szovjet parancsnokság „földosztó" akarata.

[106] Uo.

[107] Király László 1981. 59. A Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara 1933–1934. évi beszámoló jelentésében szociográfiai kérdőíveket elemzett a szerző, amelynek egy pontja az adott területen felmerülő földhiányra vonatkozott. Érdekesség, hogy Pálmonostora községben 1933-ban is az őrgróf Pallavicini Alfonz Károly birtokainak kisebb bérletekbe való adását látták a megoldás kulcsának.

[108] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 759. Kimutatás a kiadott birtoklevelekről a Kiskunfélegyházi járásban: Pálmonostora község. 1945. június 30-án 98 fő kapott földet.

[109] Király 1971, 49.

[110] Uo.

5. táblázat. **A földbirtokreform alá eső területek Pálmonostora községben. A földreform végrehajtása a Kiskunfélegyházi járásban: Pálmonostora község. 1945. április 19.**

	Birtok megnevezése	Az össz. szántó (kh.) %	Erdő (kh.)	Rét (3 kh)	Legelő (kh.)	Igénybevétel módja
1.	*Pallavicini A. Károly gróf*	*125 (19%)*			*62*	*igénybe véve*
2.	Gerzsány Lajos	135 (20%)	35			nyilas vád, elkobozva*
3.	V. Tóth Lajos	30				1939. szeptember 1. utáni szerzés**
4.	Bense József	2			22	birtokáthelyezés megváltásra
5.	Vass Géza	24				nyilas vád, elkobozva
6.	Szabó Kornél	26				birtokáthelyezés, megváltásra
7.	Hudi Sándorné	30			8	birtokáthelyezés, megváltásra
8.	Csizmadia Sándor	59				elmenekült (ügyvéd)
9.	Szeőts testvérek	17		3	2 kh	megváltás
10.	Ifj. Krébec József	50			4	elkobzás
11.	Ring László Gátér községben	26			2	1939. szeptember 1. utáni szerzés
12.	Gátér jegyzőkönyvileg átadta Pálmonostorának	13				Gátér lemondott róla
	Összesen	537	35		100 kh. 54 □ öl	

* A 600/1945. M. E. sz. rend. II. fej. 4. §-a alapján: „A földbirtokok elkobzása. Teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzeti szocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbundtagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait." Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1945 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 55.

** A 600/1945. M. E. sz. rend. III. fej. 13. §-a alapján. „Teljes egészében igénybe kell venni: Mindazokat az 5 kat. holdon felüli ingatlanokat, amelyeket a tulajdonos 1939. évi szeptember hó 1. napja utáni időben adás-vételi jogügylettel szerzett meg, – amennyiben a szerző félnek a gazdálkodás nem élethivatása, vagy ingatlanszerzése nem létfenntartását szolgálta – 5 kat. holdat meghaladó részükben igénybe kell venni." Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1945 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 56.

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 761.

A földtulajdon megoszlásról készült kimutatások szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásának 756 763 km^2 közigazgatási területén 127 412 kataszteri hold (ennek a területnek az 58%-a vetőterület)[111] mezőgazdasági művelés alá eső terület állt rendelkezésre a földosztás előtt, amelyet 11 267 gazdaságban művelték. A Kiskunságra vonatkozó tendencia a járás területén is egyértelműen kirajzolódott, hiszen 3000 kataszteri hold felett csak egyetlen birtokot tartottak nyilván, amely „a járási községek mint erkölcsi testület" kezében volt. Ezeket a területeket – az esetek nagy százalékában – a hazatérő hadifoglyok, honvédek számára tartalékolták, természetesen, ha volt rá mód és lehetőség.

[111] MNL BKML IV. 907. b. 569/1945. Az őszi-tavaszi vetésterület jelentése a Kiskunfélegyházi járásra vonatkozóan.

A *6. táblázat* tartalmazza a megváltásra kerülő 200 kataszteri holdon felüli birtokokat, amely azért mutat hamis képet a birtokok számát és területét illetően, mert több nagybirtokosra csak a földosztás megkezdése után – látva az igénylők számának nagyságát – bizonyították rá a „nyilas" vádat, így az egyes területek az egyik pillanatról a másikra válhattak megváltandóból elkobzandóvá. A Kiskunfélegyházi járásban a birtokcsoportok számát vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb számú gazdaság a 0–25 kataszteri hold földtulajdonnal rendelkező parasztok kezében összpontosult, az összes megművelhető földterület mindössze 12%-át tette ki az a földnélküli réteg, akiket a földosztás megcélzott. Ez a százalékos arány rendkívül alacsony értéknek bizonyult az ország más régióihoz viszonyítva.[112]

6. táblázat. **A földtulajdon megoszlása gazdasági csoportok szerint a Kiskunfélegyházi járásban. 1945. június 28.**

	Gazdasági csoportok katasztrális holdban	A földosztás előtt			
		Gazdaságok száma	Hány %-a az összes gazdaságoknak	A föld összterülete ezen gazdasági csoportok szerint (kat. hold)	Hány %-a az összes földterületnek?
1.	földnélküliek	1 434	12		
2.	*0–5 holdig*	*5 207*	*46*	*16 129*	*13*
3.	*5–25 holdig*	*3 120*	*27*	*32 420*	*25*
4.	*25–50 holdig*	*1 063*	*9*	*35 526*	*26*
5.	50–100 holdig	326	2,8	20 145	15
6.	100–200 holdig	88	0	11 541	8
7.	200–1000 holdig	28		8 151	6
8.	1000–3000 holdig	0			
9.	*3000 holdon felül*	*1*		3 500	2
	Összesen	*11 267*		*127 412*	

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 5401.

A nagybirtokok hiányán túl felmerültek olyan nehézségek is, amelyeket a természet szabott. Lőrincz István járási gazdasági felügyelő 1945 májusában egy olyan problémáról számolt be a bevetett területek mennyiségéről készült kimutatásban, amely a földosztás folyamatát is rendkívül befolyásolta, ugyanis májusban még 3852 kataszteri hold terület hevert bevetetlenül. Ebből a területből 3036 kataszteri hold a Tisza melléke magas vízállá-

[112] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 5401. A földreform végrehajtása a Kiskunfélegyházi járásban.

sú árterében (Alpár, Tiszaújfalu, Ókécske, Újkécske) helyezkedett el, amelynek megművelésén túl kiosztása is lehetetlen feladatnak bizonyult.[113]

A 600/1945. M. E. sz. rendelet kihirdetése után a „földreformot" legitimáló I.[114] és II.[115] végrehajtási rendelet[116] tehát országszerte rendkívül gyors ütemben összeíratta a földigénylő bizottságokkal az igényjogosultak számát. A fentiekben leírtak alapján elmondható, hogy a Kiskunfélegyházi járásban a községi földigénylő bizottságok közvetlen megalakulásuk után (1945. március 30. és április 4. között) – néhol már a rendelet kihirdetését követően – intenzív munkát végeztek. Ennek eredményenként folyamatosan gyarapodó földigénylő számot közöltek jelentéseikben, amelynek végpontját a 3006 főben állapította meg a Kiskunfélegyházi járás főszolgabírája.[117] (Lásd *7. táblázat.*)

7. táblázat. **A földigénylők száma a Kiskunfélegyházi járásban**

Sorszám	A község megnevezése	A földigénylők száma (%-ban)
1.	Alpár	9,8
2.	Gátér	4,7
3.	Jakabszállás	7,9
4.	Jászszentlászló	11,9
5.	Kiskunmajsa	27,4
6.	Ókécske	4,9
7.	Pálmonostora	8,3
8.	Szank	4,7
9.	Tiszaújfalu	7,4
10.	Újkécske	12,7
	Összesen	*3006 fő*

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 793.

[113] MNL BKML IV. 907. b. 1456/1945. Bevetetlen területekről kimutatás készítése a Kiskunfélegyházi járásban.

[114] 33.000/1945. F. M. sz. rendelet.

[115] 2.400/1945. F. M. sz. rendelet.

[116] A III. végrehajtási rendelet (5.600/1945. M. E. sz.) 1945. június 4-i megjelenésével tulajdonképpen kiegészítő rendelkezéseket hozott az első két rendelkezés kapcsán felmerült problémás esetekre, kérdésekre.

[117] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 793. Összesítő kimutatás a járás területén kielégített földigénylőkről.

Törvénytelenség és visszaélések a földosztás folyamatában. Esetek.

A községek területéhez és lakosságához mérten generálódott a földigénylők száma is, így értelemszerűen Kiskunmajsán, Újkécskén és Jászszentlászlón írták össze a legtöbb igénylőt, de Alpáron is közel 300 fő szeretett volna földhöz jutni.[118] Ehhez a településhez köthető vitéz Boda Gyula 8 kataszteri hold terjedelmű birtokának elkobzási ügye, amelyet 1945. május 16-án hajtott végre az Alpári Földigénylő Bizottság. Felesége, vitéz Boda Gyuláné nyugdíjas tanítónő – aki felerészben tulajdonosa volt az elkobzott birtoknak – 1945. május 22-én nyújtotta be fellebbezését az ügy kapcsán, amelyben sérelmezte a birtok elkobzását, ugyanis a férjével kapcsolatosan megfogalmazott vádak közül – a 600/1945. M. E. sz. rendelet 4., 5., 6. §-a – egyik sem volt igaz a férjét illetően, hiszen nyilas és volksbundista szerveződésekben soha nem vett részt, ám a földigénylő bizottság mégis ezt az indokot hozta fel a föld elkobzásáról szóló határozatában. Vitéz Boda Gyuláné a földigénylő bizottság törvénytelen eljárási módját azzal is alátámasztotta, hogy a 600/1945. M. E. sz. rendelet 4., 5., 6. §-ait – a birtokosra vonatkozóan – a megyei földbirtokrendező tanácsnak kellett volna megvizsgálnia:[119] „A Földigénylő Bizottság határozatának indoklásában csak általános megállapításokat tesz, így azt a tényt, hogy férjem vitéz, már ezt is, mint magyarhoz nem illő érdemnek állapítja meg. Az a tény, hogy férjem jelenleg munkatáborban van, de sem ő, sem én a mai napig sem tudjuk, hogy miért van ott. Ugyanis ha komoly és nem egyéni bosszúnak a látszata állana fenn, akkor férjem már régen népbíróság elé lett volna állítva. Mindezek alapján tisztelettel kérem a Megyei Földbirtokrendező Tanácsot, hogy a sérelmes határozatot megváltoztatni, és a férjem, valamint az én tulajdonomban lévő 8 kat. hold ingatlant teljes egészében meghagyni kegyeskedjék."[120]

A fellebbezés után, 1945. szeptember 29-én újratárgyalt 8 kataszteri holdra vonatkozó birtokelkobzási ügyet a bizottság – a 600/1945. M. E. sz. rendelet 13. §-a értelmében[121] – 1939. szeptember 1. utáni birtokszerzésnek minősítette, mivel az adásvételi szerződés a fenti dátumtól későbbi keltezésű volt, így a birtok 5 kataszteri hold feletti részét elkobozta és határozattal együtt kiosztásra ítélte. Az Alpári Földigénylő Bizottság Vincze János elnökletével vitéz Boda Gyuláné birtokelkobzási ügyét – a törvényi hivatkozás alapján – ugyan végbevitte, ám a későbbiek során a Kecskeméti Tárgyaló Tanács több esetben sem fogadta el az Alpári Földigénylő Bizottság határozatait.

[118] Uo.

[119] MNL BKML XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai. Alpár. 25. cs. 1337/1945. Vitéz Boda Gyuláné alpári lakos fellebbezése.

[120] Uo.

[121] „Teljes egészében igénybe kell venni: Mindazokat az 5 kat. holdon felüli ingatlanokat, amelyeket a tulajdonos 1939. évi szeptember hó 1. napja utáni időben adás-vételi jogügylettel szerzett meg, – amennyiben a szerző félnek a gazdálkodás nem élethivatása, vagy ingatlanszerzése nem létfenntartását szolgálta – 5 kat. holdat meghaladó részükben igénybe kell venni." Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1945 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 56.

1945. május 24-én Vincze János bizottsági elnök Mester József szatmárnémeti – korábban alpári – lakos Alpáron szerzett ingatlanát kívánta elkobozni. Az ügy bonyolultsága mögött személyi ellentét húzódott, ugyanis Mester József körállatorvos röviddel a Szatmárnémetiből történt hazaérkezése után a frontmozdulatok ideje alatt széthordott bútorai után érdeklődött a községben. Eközben találkozott Alpár főutcáján Vincze János elnökkel, akinek a következőket mondta: „A kommunisták mindenemet tönkretették, és elrabolták, node már nem sokáig tart."[122] Vincze János a földbirtokrendező tanácshoz írott feljelentésében megfogalmazta az elkobzás indokát, amelyben meggyanúsította Mester Józsefet, miszerint 27 kataszteri hold földjét és „villaszerű úri lakását"[123] a községi mázsaháznál kifejtett üzérkedése által szerezte. A vádat súlyosbító körülményként hozta fel, hogy Mester József – a korábban megbízott vezetőjegyzőt – Terecskei Józsefet[124] „büdös kommunistának"[125] nevezte. Ennek alapján népellenes magatartást[126] állapított meg, és kérte a tárgyaló tanácsot az elsőfokú birtokelkobzási határozat jóváhagyására. A bizottság ekkor azonban figyelmen kívül hagyta Kósa András alpári közgyám fellebbezését, aki szerint Mester József, mint igazolt személy, a szovjet parancsnokság által kiállított igazolvánnyal tartózkodhatott Szatmárnémetiben. A közgyám fellebbezése szerint, ha bármilyen panasz lett volna Mester József személye ellen, nem kaphatott volna utazási igazolványt, és engedélyt sem a Szatmárnémetiben való tartózkodásra. Emellett arra is felhívta a tárgyaló tanács figyelmét, hogy a vádakat egyik esetben sem foglalták jegyzőkönyvbe, így azoknak nem volt jogalapja.[127] A fellebbezés értelmében a tárgyaló tanács így elutasította a bizottsági elnök által beterjesztett határozatot.

Vincze Jánosnak a községi hatóságokra gyakorolt pressziója és az általa irányított bizottság túlkapásai már több esetben kellemetlenül hatottak a földbirtokrendező tanács számára. A pohár 1945. június 1-jén telt be, amikor is a földbirtokrendező tanács tagjai (Szabó Jenő nyugalmazott főmérnök, Kovács Pál tanácstag és Kollár Mária gépírónő) a földigénylő bizottság munkájának ellenőrzése céljából Alpárra utaztak.[128] Közben a Közellátási Minisztérium vásárlási engedélyt utalt ki a földbirtokrendező tanács részére, amely 15 q liszt, 18 q bab, 3,5 q zsír vagy étolaj vásárlására vonatkozott, ugyanis a kecskeméti fogolytáborban a magyar hadifoglyok vendégül látásához nyersanyag beszerzésére volt szükség.[129]

---

122 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 1122/1945. Mester József ingatlanelkobzási ügye.
123 Uo.
124 MNL BKML IV. 907. b. 1349/1945. Terecskei József 1945 áprilisától Alpár község rendőrkapitányi pozícióját töltötte be, ahol a kiskunfélegyházi szovjet katonai parancsnoksággal együtt felelt a közbiztonság fenntartásáért. A Vincze János által benyújtott feljelentést – mint hatósági közeg – Terecskei Mátyás hagyta jóvá. Mester Józsefet kijelentései után a községi rendőrkapitányságon tartották fogva.
125 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25. cs. 1122/1945. Mester József ingatlanelkobzási ügye.
126 A 600/1945. M. E. sz. rend. II. fej. 4. § alapján.
127 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25. cs. 1122/1945. Mester József ingatlanelkobzási ügye.
128 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25. cs. 1124/1945. A földbirtokrendező tanács kiszállása Alpárra.
129 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25 cs. 11211/1945. Az Alpári Földigénylő Bizottság helyszíni ellenőrzése.

A tanács tagjai – Alpárra érkezésüket követően – a szóban forgó engedélyt kívánták bemutatni a községi bírónak, aki ekkor nem tartózkodott a szolgálati helyén. A várakozás közepette kezdték volna meg a földigénylő bizottság munkájának ellenőrzését, viszont a dokumentációt nem találták a helyén. A bizottság egyik tagja értesítette a bírót, hogy az április 19-én befejezettnek minősített földreformrendelet (294 fő kapott földet) végrehajtásának[130] dokumentációját mihamarabb legyenek szívesek kiszolgáltatni. Ekkor megjelent két rendőr, akik az „Ön az az idegen kisasszony a faluban"[131] kérdéssel fordultak Kollár Mária gépírónőhöz, majd magukkal vitték a községi rendőrkapitányságra. A radikális közbelépés eredményeként a földigénylő bizottság tagjait június 9-ére Kecskemétre rendelték, ahol a bizottság tevékenységét alapos vizsgálat követte. A lefolytatott eljárás eredményeként tapasztalt pontatlanságok, illetve visszaélések következtében Vincze János elnököt elbocsátották, helyette Virágh József került az Alpári Földigénylő Bizottság élére.[132] Az ellenőrzések során kiderült, hogy a testület tartalékba helyezett egy 809 kataszteri hold nagyságú földterületet, ám a hazatérő honvédek és hadifoglyok számára indokolatlan volt ekkora terület mentesítése.

A járás többi településein is hasonló volt a bizottságok eljárásmódja. Példának okáért Kiskunmajsán Juhász István szabómestert jobboldali reakciós bélyeggel igyekeztek megfosztani ingatlantulajdonától. A vád szerint „a bizottság tagjainak tudomása szerint nyilas pártban nem volt ugyan bent, de a [...] németbarátok, akik csak Kiskunmajsán voltak, az ő üzletében tartották állandó összejöveteleiket, megbeszéléseiket. Juhász Istvánnak ugyanis rádió és telefon állandó rendelkezésére állt".[133] Ezzel az egyszerű indokkal 3 kataszteri hold 800 négyszögöl területét kobozta el tőle a Kiskunmajsai Földigénylő Bizottság, ám fellebbezése után – miszerint az 1930-ban örökölt 12 hold földet eladta, és 1941-ben abból vette a 3 kataszteri hold 800 négyszögöl területet – nem minősülhetett háborús szerzeménynek. Az Országos Földbirtokrendező Tanács ennek alapján utasította a Kiskunmajsai Földigénylő Bizottságot, hogy Juhász Istvánt helyezze vissza tulajdonába.[134] Tauszig Ferencné azonban nem járt ilyen szerencsével, ugyanis a férje által hátrahagyott ingó és ingatlan tulajdonát – a 600/1945. M. E. sz. rend. II. fej. 4. § alapján – elkobozta a földigénylő bizottság. A Tauszig Ferencné tulajdonát képező 2 darab lovas kocsit, 1 darab vetőgépet, 3 darab permetezőgépet, 3 darab ekekapát, 9 darab hordót, 2 darab szőlőprést és 1 darab szőlődarálót hat fő igénylőnek adta át a bizottság személyes használatra.[135]

Mivel Kiskunmajsa is azon települések közé tartozott a járásban, ahol nagyon kevés volt a felosztható földingatlanok száma, így 28 család kihasználta az adódó lehetőséget, és

---

130 MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. A földosztás végrehajtása Alpáron.
131 MNL BKML XVII. 501. Alpár. 25. cs. 11211/1945. Az Alpári Földigénylő Bizottság helyszíni ellenőrzése.
132 Uo.
133 MNL BKML XVII. 501. Kiskunmajsa 29. cs. 53/1945.
134 Uo.
135 MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. A földosztás végrehajtása Kiskunmajsán.

a vármegye déli területéről kitelepített sváb családok ingatlanaiba költözött.[136] A Földművelésügyi Minisztérium 6342/1945. sz. elnöki rendelete hívta életre az Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalát, amelynek feladata az volt, hogy azoknak az igényjogosultaknak, akik lakóhelyükön nem kaptak földet, az ország más területein letelepedve lehetőséget nyújtson földbirtokok szerzésére.[137] Ahogyan Király László is fogalmaz tanulmányában: „A kiskunsági paraszt nehezen mozdult, mert többnyire a szőlős parasztgazdaságokban is megtalálta a megélhetését, akinek nem jutott föld."[138] Ezt a tendenciát figyelhetjük meg a Tisza melléke általam vizsgált két szomszédos települése, Ó- és Újkécske esetében is, hiszen az áttelepülési szándék bejelentésére vonatkozó kérdőíveket ezekbe a községekbe is megküldték, de a könnyebb megélhetés reményében senki nem volt hajlandó Hajósra vagy Hartára költözni.

Az Ókécskei Földigénylő Bizottság elnöke, Takács László értékelte a földigénylők kielégítésének esélyeit. Az Ókécskén rendelkezésre álló 477 kataszteri hold földterületből – az elkobzandó és megváltandó birtokok kiosztásával együtt – a 280 földigénylőből 150 főt tudtak volna kielégíteni, ami a „földreform" sikerességét tekintve nem tűnt megnyugtatónak. Így az 5600/1945. F. M. sz. rendelet 8. §-a értelmében[139] az ország más területein kellett birtokot juttatni az igénylőknek, hiszen már a hazatérő honvédek számára sem tudott tartalékolni a község.[140] A földigénylő bizottság ennek a kérdésnek a megoldására a Tiszainoka községgel határos területek „tiszajobbparti"[141] részének (Csámpapuszta) felosztását tervezte. Az elöljáróság a szóban forgó terület Ókécskéhez csatolásának kérvényével a belügyminiszterhez fordult, amelyben kiemelték, hogy a csámpapusztai területet régi idők óta az ókécskeiek művelik, így annak átcsatolása észszerű megoldás lenne. A Tiszán való átkelés valóban nagyban megnehezítette a területek megművelését, ennek köszönhetően támogatták az ókécskeiek kérelmét. Így a földosztás következtében addig föld nélkül maradt 285 fő igénylő[142] már a csámpai dűlőben kaphatott földet.

A fentiekben kiemeltem a Kiskunfélegyházi járásban végrehajtott földosztás folyamatának egy-egy tipikusan problematikus esetét. Ezekben az esetekben nem a pénzzel történő birtokmegváltás módozataira koncentráltam, hanem a jóval inkább kérdéses birtokelkobzások körülményeire, a földigénylő bizottságok visszaélési módozataira.

136 MNL BKML XVII. 501. Kiskunmajsa 29. cs. 2882/1945. A homoki szőlő kultúrája miatt a kiskunmajsaiak Császártöltés birtokait tartották megfelelőnek, de közülük többen kerültek a szomszédos Hajósra is.

137 Tóth 1993, 67.

138 Király 1971, 51.

139 „Ha a R. 12. §-ának harmadik bekezdése alapján a megváltást szenvedő teljes földbirtokát igénybe veszik, a megváltást szenvedő részére a 100 kat. hold ingatlant az ország más részében kell azonos minőségben juttatni, feltéve, hogy a megváltást szenvedő gazda, illetőleg a gazdálkodásaiban megfelelő gyakorlattal rendelkezik és a gazdálkodás élethivatása. Az eljárás során a megváltást szenvedőt meg kell hallgatni arra nézve, hogy hol kéri a csereingatlan kijelölését. Ha a megváltást szenvedő részére ingatlan híján nem lehet a 100 kat. holdat juttatni, őt az állami elővásárlási jog gyakorlásával kapcsolatban kell előnyben részesíteni." Lásd *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1945 (39.) Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 275.

140 MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. 1182. a. sz. A földosztás végrehajtása Ókécskén.

141 MNL BKML V. 364. 16. f. Ókécske nagyközség közigazgatási iktatott irtok. 3/1945. Tiszainoka nagyközség tiszajobbparti részének Ókécske községhez való csatolása tárgyában.

142 MNL BKML V. 364. 16. f. Az Ókécske nagyközség közigazgatási iktatott irtok. 3/1945.

Tanulmányom utolsó szakaszához érkezve a kutatási eredmények összefoglalása maradt hátra, amelyben nagy segítséget nyújtanak számomra azok a statisztikák, amelyeket a levéltári feldolgozó munka közben, az események szakszerűbb áttekintéséhez készítettem és használtam (lásd *8. táblázat*).

8. táblázat. **A földtulajdon megoszlása a Kiskunfélegyházi járásban a földosztás előtt és a földosztás után. 1945**

Gazdasági csoportok katasztrális holdban		A földosztás előtt				A földosztás után			
		Gazdaságok száma	Hány %-a az összes gazdaságoknak	A föld összterülete ezen gazdasági csoportok szerint (kat. hold)	Hány %-a az összes földterületnek?	Gazdaságok száma	Hány %-a az összes gazdaságoknak	A föld összterülete ezen gazdasági csoportok szerint (kat. hold)	Hány %-a az összes földterületnek?
1.	földnélküliek	1 434	12,0						
2.	0–5 holdig	5 207	46,0	16 129	13	6 381	56	28 598	22
3.	5–25 holdig	3 120	27,0	32 420	25	3 737	24	44 299	34
4.	25–50 holdig	1 063	9,0	35 526	26	766	6	23 831	19
5.	50–100 holdig	326	2,8	20 145	15	302	2	19 975	15
6.	100–200 holdig	88	0,0	11 541	8	81	0	10 709	8
7.	200–1000 holdig	28		8 151	6				
8.	1000–3000 holdig	0							
9.	3000 holdon felül	1		3 500	2				
Összesen		*11 267*		*127 412*		*11 267*		*127 412*	

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945.

A korábbiakban már a szakirodalmakra támaszkodva említettem, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kiskunsági és Tisza melléki területe az ország egyedülálló birtokstruktúrájú területeihez tartozott. A kisparcellás birtokok területi túlsúlya miatt a 600/1945. M. E. sz. rendelet megszületése előtt a Kiskunfélegyházi járás területén 100–1000 kataszteri hold nagyságú birtokokon 116 gazdaságban folytattak mezőgazdasági termelőmunkát. A földosztás végrehajtása után ez a szám megközelítőleg az 50%-ára, 81 gazdaságra csökkent. A korábban 1434 gazdaságot kitevő földnélküliek csoportja megszűnt. Azok a földművesek, akiknek igazán komoly segítségre lett volna szüksége az életben maradáshoz – hiszen sem anyagi tőkével, sem pedig eszközállománnyal nem rendelkeztek a föld hosszú távon történő megműveléséhez –,[143] jó részben a 0–5 kataszteri holdig

143 MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 5401.

9. táblázat. A Kiskunfélegyházi járás főjegyzőjének beszámolója a földosztás eredményéről (közel végleges állapot). A földigénylők száma a Kiskunfélegyházi járásban

Sorszám	A község megnevezése	A földigénylők száma	Ebből kielégítést nyert	A még kielégítendők száma	Elkobzott és igénybe vett terület		Ebből kiosztásra került		Marad kiosztandó	Jegyzet
					hold	□-öl	hold	□-öl	hold	hold
1.	Alpár	296	154	142	1 346	367	1 176	367	170	víz alatt
2.	Gátér	143	143	0	1 344	0	1 344	0	0	kiosztva
3.	Jakabszállás	239	239	0	1 504	0	1 504	0	0	kiosztva
4.	Jászszentlászló	359	359	0	1 515	1560	1 515	1 560	0	kiosztva
5.	Kiskunmajsa	824	571	253	3 377	1418	3 377	1 418	0	kiosztva
6.	Ókécske	146	146	0	448	800	448	800	0	kiosztva
7.	Pálmonostora	249	49	200	424	0	424	0	0	kiosztva
8.	Szank	142	142	0	600	0	600	0	0	kiosztva
9.	Tiszaújfalu	224	158	66	1 498	220	1 209	220	289	víz alatt
10.	Újkécske	384	384	0	2 089	0	2 089	0	0	kiosztva
	Összesen	3006	2345	661	14 145	1165	13 686	1 165	459	kiosztva

Forrás: MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 793.

terjedő birtokokkal rendelkező gazdasági csoportba ékelődtek be. Jánoska András, az Újkécskei Földigénylő Bizottság elnöke pontosan a fenti problémát megtapasztalva intézett megkeresést a községi nemzeti bizottsághoz 1945 májusában, hogy az újonnan földhöz jutottak részére létesítsenek egy hitelalapot, hiszen a „nincstelenek a legszükségesebbeket sem tudják eszközölni".[144]

A birtokkategóriák közül a 25–50 kataszteri holdig terjedő birtokok száma is lecsökkent, ami a „földreform" után szintén a 0–25 kataszteri holdig terjedő földterületek tulajdonosainak számát növelte.[145]

A Kiskunfélegyházi járásban a községek elöljárói által megküldött jelentésekből egyértelműen kitűnik, hogy – a földosztás után – a már említett 3006 fő földigénylőnek csak közel a 70%-a juthatott földhöz (lásd *9. táblázat*). A földigénylő bizottságok – a nagybirtok hiányában, többszörösen koholt vádak alapján – a gazdáktól közel 15 000 kataszteri hold földet vettek igénybe.[146] Ebből a földterületből az elkobzott terület nagysága 2457 kataszteri holdat tett ki, amelyet közel 2500 fő földmunkás között osztottak szét. Az egy

[144] MNL BKML XVII. 86. 115/1945. Az újonnan földhöz jutottak részére hitelalap biztosítása.
[145] Uo.
[146] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. a. sz. 793.

főre vetített birtokjuttatás mértéke a cselédek esetében 6,14; a földművesek esetében 5,63; míg a nincstelenek esetében átlagban 6,62 kataszteri holdat jelentett,[147] akik a juttatott föld mellett megkaphatták (árverezés stb.) az elmenekült vagy tönkretett birtokosok gazdasági eszközeit és személyes használati tárgyait. A lefoglalt ingóságok nagy százalékát a földigénylő bizottság zárolta, viszont a források tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy azok – az esetek nagy százalékában – a kommunista párt hatáskörébe kerültek.

Zárszó, kitekintés

A mai Bács-Kiskun megye Kecskemét környéki településein történt földosztásra koncentráló tanulmányommal betekintést kívántam nyújtani mindazon érdeklődőknek, akiket foglalkoztat a kérdés: *Valójában mi történt a vidéken élő emberekkel a kommunista diktatúra első szakaszában?* De a kutatás eredményeinek közlésével betekintést szerettem volna nyújtani mindazoknak a kutatóknak is, akiknek az elmúlt hét évtized folyamán, jelen téma kapcsán kialakult végkövetkeztetése abban merül(t) ki, hogy a 20. század közepén Közép- és Délkelet-Európában – köztük Magyarországon is – lefolytatott „földreformok" az adott nemzetek érdekében történtek, vagy Korom Mihály szavait idézve „hozzásegítették ezeket az országokat a demokratikus átalakuláshoz, a népjólét emelkedéséhez".[148] Ahogyan 1983-ban Pintér Ilona is írja a kecskeméti földosztásról szóló tanulmányában: „a földreform országos története szakirodalmunk egyik legjobban feldolgozott területe, amelynek eredményei széles körben ismertek".[149] Itt tartom fontosnak megállapítani, hogy a történeti szakirodalmak egytől egyig a feldolgozottságnak arra a szintjére jutottak el – különösen 1990 előtt –, hogy tényszerűen megállapítsák: *mi történt – szigorúan számszerűleg – 1945. március 18. és 1946 áprilisa*[150] *között.* Ám a szovjet típusú diktatúrák kapcsán nem csupán az a kérdés, hogy mi, hanem az, hogy *hogyan* és *miképpen* történhetett meg?[151] Ennek a kérdésnek a megválaszolásához azonban nem elegendő az országos mérvű statisztikai megállapítások konstatálása, nem elég felsorolni, hogy hány nincstelen és mekkora számú mezőgazdasági bérmunkás kapott földet 1945-ben, hanem az egy-egy mikrovilágon belül, a „vidéki miliőkben" élő embereknek[152] az ország szovjet megszállása és egyúttal a Szövet-

[147] MNL BKML IV. 907. b. 1910/1945. sz. n. Részletes földbirtokreform-kimutatás a Kiskunfélegyházi járásban.
[148] Korom 1995, 22. Az előadás elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága tudományos ülésszakán az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából. Debrecen, 1995. március 20.
[149] Pintér 1983, 486–500.
[150] A levéltári források tükrében megállapítható, hogy a 600/1945. M. E. sz. rendelet értelmében a földigénylő bizottságok a tényleges munkát 1946 tavaszára végezték el. A telekkönyvezés egy hosszabb folyamat volt, amely elhúzódott az 1947–1948. évekre is.
[151] Ö. Kovács 2015, 40.
[152] Ö. Kovács 2015, 44.

séges Ellenőrző Bizottság nyomása alatt a kommunista hatalom beavatkozási módozataira adott társadalmi reakciók sürgős elemzésére van szükség.

„A nagy kérdésekre kis helyeken [kell] keresni a választ" – fogalmazta meg Crandall Shifflet.[153] Valójában ez a kutatás valós célja, miszerint egyedül a mikrotörténeti „mélyfúrások" nyújtanak lehetőséget annak a bemutatására, hogy konkrétan *hogyan* és *miképpen történhetett és történt meg* a 600/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtása a magyar vidék egyes területein.

Ennek a célnak alárendelve ma a közgyűjtemények adattáraiban, levéltárakban folytatott kutatások kapcsán egyértelművé válhat a kutató számára, hogy a lokális különbségek, az emberi kapcsolatok, a megkonstruált ellenségképekből[154] következő, az állami erőszak által megpecsételt egyéni paraszti sorsok mindennapi mikrokörnyezetben történő elemzése, összefoglalóan a „kisemberi életvilágok"[155] mélységei mutatják be számunkra a diktatúra valós arcát.

Felhasznált források

Publikált források

600/1945. M. E. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatásáról. In *Magyarországi Rendeletek Tára* 1946 (39). Budapest, Magyar Belügyminisztérium. 55–61.

Levéltári források

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
907. b. A Kiskunfélegyházi Járási Főszolgabíró iratai
V. 364. Az Ókécske Nagyközség Közigazgatási iktatott iratok
V. 386. Újkécske község közigazgatási iratai 475/1945
VI. 203. 2. Kiskunfélegyházi Járási és Városi Gazdasági Felügyelőség 1942–1947. iratai
XVII. 65. Az Ókécskei Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 86. Az Újkécskei Nemzeti Bizottság iratai
XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai. Alpár
XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai. Kiskunmajsa
XVII. 515. Az Ókécskei Földigénylő Bizottság iratai

---

153 Szijártó M. 2006, 500.
154 Horváth 2015, 12.
155 Ö. Kovács 2015, 44.

Felhasznált irodalom

Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.

Balázs Gábor 2007: A Földigénylő Bizottságok működése Pest megyében 1945–1947. In Héjjas Pál (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából II.* Budapest, Pest Megyei Levéltár. (A Pest Megyei Levéltár Kiadványai, 13). 139–171.

Bálintné Mikes Katalin–Szabó Sándor (szerk.) 1971: *Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből. 1944–1945.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.

Bárth János 2005: Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti néprajzi tájak a Duna–Tisza közén. In Bárth János (szerk.): *Kétvízközi népismeret. Tanulmányok a Duna–Tisza közéről.* Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre. 71–88.

Bíró Friderika–Für Lajos 2013: *Búcsú a parasztságtól 1.* Budapest, Kairosz–Skanzen.

Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest, Láthatatlan Kollégium. 37–50.

Csizmadia Andor (szerk.) 1968: *A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–1949).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Dr. Erdei Ferenc 1972: *A földreform történelmi jelentősége.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok, 5).

Farkas Gábor 1992: *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hajagos Csaba 2011: *„A nyomtató lónak nem szokás bekötni a száját..." A szántóföldi művelés és a paraszti gazdálkodás nehézségei Nyárlőrinc községben a Rákosi-diktatúra időszakában (1950–1953).* Szakdolgozat. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

Hajagos Csaba 2014: Bírság vagy bíróság? A Rákosi-korszak oktatáspolitikai csődjének egy esete az alföldi tanyai iskolában. *Honismeret,* 2014 (43) 3. 1–2.

Horváth Sándor 2015: Az erőszak államosítása és a kollektivizálás-kutatási problémák és keretek. In Horváth Sándor–Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. 9–27.

Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.) 1994: *Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, Századvég.

Id. Juhász Antal 1984: Adalékok az őrgróf Pallavicini család hitbizományi uradalma történetéhez. In Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből.* VIII. Szeged, Csongrád Megyei és Levéltár–TIT Csongrád Megyei Szervezete. 253–261.

Király László 1971: A földosztás végrehajtása. In Csáky Lajos (szerk.): *Negyedszázad.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 39–64.

Király László 1981: Az „amerikai utas" agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. III.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai, V). 5–70.

Kisfaludy Katalin 1989: Nemzeti Bizottságok a mai Bács-Kiskun megye területén (1944–1949). In Iványosi-Szabó Tibor 1989 (szerk.): *Levéltári füzetek (Bács-Kiskun megye) III.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár. 1–58.

Korom Mihály: A magyar és a lengyel 1944–45-ös földreform alapelveinek hasonlósága. *Agrártörténeti Szemle,* 1995 (37) 1. 22. (Az előadás elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága tudományos ülésszaka az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából. Debrecen, 1995. március 20.)

Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Budapest, Balassi Kiadó.

Kóti János 1965: A földért folytatott harc Pest megyében 1945–1946. In Keleti Ferenc–Lakatos Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából. Tanulmányok.* Budapest, Pest Megye Tanácsa. 409–428.

Mádl Ferenc 2005: A földosztás 60. évfordulójának köszöntése. *Gazdálkodás,* 2005/2. 16–17.

Mevius, Martin 2005: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953.* Oxford, Clarendon Press.
Petrikné Vámos Ida (szerk.) 1996: A magyar településhálózat területszervezési változásai 1945 és 1990 között. In Petrikné Vámos Ida (szerk.): *Levéltári módszertani és oktatási füzetek 1.* Budapest, Magyar Országos Levéltár. 7–14.
Pintér Ilona 1981: A Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara 1922–1946. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. III.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai, V). 431–474.
Pintér Ilona 1983: Az 1945-ös földreform Kecskeméten. *Agrártörténeti Szemle,* 1983 (15) 3. 486–500.
Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó.
Szeredi Pál 2014: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története 1939–1960.* Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó.
Szijártó M. István 2006: A Mikrotörténelem. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, Osiris Kiadó. 500–520.
Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.

TÓTH JUDIT

Paraszti terhek Pest megyében 1945–1946-ban

A mezőgazdasági termelés újjászervezése a második világháborút követően

Az 1944 végén újjászerveződő kormányzatnak elsőrendű feladatai közé tartozott, hogy felmérje, a mezőgazdaságban hol, milyen mértékű, milyen területekre kiterjedő károk keletkeztek, az ország területét sújtó hadi események mennyiben akadályozták a lakosság ellátása és a hadsereg élelmezése szempontjából kiemelt jelentőségű ágazat termelését. A háborús események következtében a keleti és az északkeleti részeken 1944 őszén egyszerűen nem lehetett betakarítani a termést, illetve nem lehetett elvégezni az őszi talajmunkákat, a szántást és a vetést, de volt, ahol a gabonák aratása, cséplése sem fejeződött be. A Dunántúlon ekkor még lényegében a megszokott menetben zajlottak ugyan a mezőgazdasági munkálatok, azonban, mivel itt a hadműveletek márciusig, áprilisig eltartottak, a tavaszi munkavégzés csak késve kezdődhetett meg. Így tehát amellett, hogy sok helyütt még betakarítatlanul maradtak a termények, a földek egy része is parlagon hevert.[1]

Fontos volt tehát, hogy a mezőgazdasági termelés – a lehetőségekhez képest – minél hamarabb helyreálljon, újrainduljon. Ennek érdekében a helyi társadalom tagjai mellett a kormányzat is nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a még a földeken lévő terményeket betakarítsák. A Földművelésügyi Minisztérium 1945 első harmadában több rendeletben is felszólította a vármegyék alispánjait és a gazdasági felügyelőségeket, hogy fegyelmi és büntetőjogi felelősségük terhe mellett mindent tegyenek meg annak érdekében, hogy a még kint lévő kukorica és napraforgó betakarítása, továbbá az asztagokban heverő kalászosok cséplése megtörténjen. A munkák menetéről a minisztérium rendszeres tájékoztatást kért. A beérkezett jelentésekből megállapítható, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az év elejére a gabonák learatása és cséplése nagyrészt befejeződött. Akadtak természetesen azért kivételek. A jászkarajenői főjegyző például arról számolt be, hogy mintegy kétezer csomó asztagban heverő gabona maradt elcsépeletlen, majd így folytatta: „Ezt a mai napig sem tudtuk elcsépeltetni, egyrészt traktor, üzemanyag hiánya, másrészt azért az itt lefolyó hadműveletek ennek akadályt állítottak. Itt ugyanis november 1. óta március 4-ig nagyobb számú orosz katonai alakulatok voltak, akik igénybe vették úgy a gabona, mint különösen az igavonó jószágokat. Itt tartózkodásuk miatt sem lehetett a kézi cséplést sem elrendelni, mert a lecsépelt gabonát igénybe

[1] Varga 2008, 261–262.

vették volna."[2] Az objektív okok – mint a kedvezőtlen, nyirkos időjárás, az igaerő és üzemanyag hiánya – mellett tehát a cséplés elodázását jelen esetben a maradék gabonakészlet elvesztése miatti aggodalom is motiválta.

A takarmány- és ipari növények, így a kukorica, a cukorrépa, valamint a napraforgó tekintetében megyei szinten összességében rosszabb volt a helyzet. Itt több településről is arról számoltak be, hogy egyrészt a szovjet katonák, másrészt a polgári lakosok is, a kint maradt terményeket – a fokozódó élelmiszerhiány miatt – elvitték, és saját céljaikra használták fel. A betakarítást illetően a legsúlyosabb helyzet a hadszíntérré való településeken alakult ki, amelyeken a katonai kiürítés következtében a földeken maradt termények szinte szabad prédává váltak.[3]

Komoly problémát okozott a munkaképes korosztályok besorozása, kilakoltatása, katonai célú igénybevétele és tömeges elhurcolása következtében fellépő munkaerőhiány is. A minisztérium a kiküldött körleveleiben arra is rákérdezett, hogy a háború alatt elhagyottá vált gazdaságok, uradalmak földjeinek, illetve az azon fekvő terményeknek mi lett a sorsa. A települések az ilyen területeken kint maradt növények betakarítását közmunka keretében igyekeztek megoldani. Ennek megszervezése szintén sok helyen komoly nehézségekbe ütközött, hiszen a szovjet katonaság sok településen igénybe vette vagy elhurcolta a még munkára fogható lakosságot. Erről számolt be például jelentésében a Dunavecsei járási főszolgabíró is, aki leírta, hogy „a községek munkabíró lakossága állandóan igénybe volt véve a katonaság által. Ez miatt nem történhetett meg a termények közmunka igénybevételével való betakarítása sem".[4] Kimondottan nehéz helyzetben voltak azok a települések, amelyeket a hadműveletek miatti kilakoltatás, illetve később a még rendelkezésre álló munkaerő elhurcolása is érintett. Ilyen volt például Üllő, amelynek lakosságát 1944 őszén az ott folyó hadműveletek miatt három hónapra kilakoltatták. Ez idő alatt nemcsak a termelés szünetelt, de az ott maradt javak, gazdasági felszerelések is megsemmisültek. Ezt követően tavasszal pedig a község szinte minden munkára fogható lakosát két és fél hónapon keresztül a szovjet hadsereg dolgoztatta.[5]

A terménykiesés miatt nem volt elegendő mennyiségű és minőségű vetőmagkészlet sem, míg az állatállomány megtizedelődése, illetve a megmaradt állatok gyenge kondíciója nehezítette az állattenyésztés regenerálódását. Ez utóbbi együtt járt az igaerő-,[6] valamint a megfelelő talajerő-utánpótlás hiányával is. Mindamellett, hogy sok helyen parlagon hevertek a földek, a megművelhető területek termőképességét sem lehetett biztosítani. Ugyancsak nagyban hátráltatta a mezőgazdasági termelést az a tény, hogy az

[2] MNL PML IV. 408-b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának irati. Közigazgatási iratok. (1876–1950) II. 339/1945. Jászkarajenő főjegyzőjének jelentése. 1945. április 13.

[3] MNL PML IV. 408-b. II. 339/1945. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye elöljáróságainak jelentése alapján.

[4] MNL PML IV. 408-b. II. 339/1945. Dunavecsei járási főszolgabíró jelentése. 1945. április 3.

[5] MNL PML IV. 401-e. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai. Közellátási kormánybiztosi iratok. (1941–1949) 483/1946.

[6] Az igaerő ilyen mérvű pusztulása azért jelentett kimondottan nagy hátrányt, mivel a háború előtt a szántóföldnek csupán 6%-át művelték meg gépi erővel. Honvári 1996, 463.

igaerő mintegy kétharmados pusztulása mellett megsemmisült a mezőgazdasági géppark közel egyharmada is.[7] A háborús veszteségek így nagymértékben felerősítették a magyar mezőgazdaság korábban is létező infrastrukturális, művelési és szerkezeti elmaradottságát.

Ahogyan a jászkarajenői főjegyző fent idézett beszámolójában is látható volt, ehhez hasonlóan több, az alispánnak megküldött jelentésben is megjegyzik, hogy a meglévő igás állatokat és szekereket a szovjet katonai alakulatok elvitték, és saját szállítási feladataik ellátása érdekében használták fel. A dunaharaszti gazdasági elöljáró például a következőket írta: „A mezőgazdasági munkák amint a körülmények engedik, folyamatba vannak téve. [...] Nagy akadálya a munkálat folytatásának az igaerő hiánya. A meglévő igás állatokat és szekereket az orosz katonai parancsnokságok veszik igénybe szállítási célokra. Jelenleg is már második hete 55 pár ló kocsival együtt útban van és azok a mai napig sem tértek vissza."[8]

További súlyos problémát okozott – és mind a termények begyűjtését, mind a vetési munkálatokat nehezítette –, hogy a földek egy része el volt aknásítva. Az aknamentesítés igen komoly veszélyeket rejtett magában. A magyar katonai hatóságok megkezdték ugyan az aknamezők felszámolását, de a megfelelő kutatóműszerek hiánya sajnos emberáldozatokat is követelt, mint ahogyan arról egy Soroksárról érkezett jelentés is tudósít. A település határában egy tíz főből álló aknafelszedő csoport kezdte meg a munkáját, de hárman aknára lépve halálukat lelték.[9]

A kedvezőtlen körülmények és adottságok ellenére létfontosságú volt a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosítása. A munkák szervezésében, irányításában helyi szinten fontos feladatok hárultak a termelési bizottságokra. Az 1944 végén, illetve az 1945 első hónapjaiban megalakult néphatalmi szerveknek a közigazgatás helyreállításáig, de sokszor azon túlmenően is, meghatározó szerepük volt a helyi élet újraindításában. Ezek egyike volt a termelési bizottság, amely vármegyei, járási szinten, valamint minden városban és községben megalakult.[10] Felügyeletükre és irányításukra vármegyei termelési miniszteri biztosokat neveztek ki.[11] A termelési bizottságokat a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba (MNFF) tömörült politikai pártok, a helyi nemzeti bizottság, illetve a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége (FÉKOSZ)[12] tagjaiból választották.[13] A bizottság maximum hét

[7] Varga 2008, 261–262.

[8] MNL PML IV. 408-b. II. 339/1945. Dunaharaszti község elöljáróságának jelentése. 1945. április 18.

[9] MNL PML IV. 408-b. II. 339/1945. Soroksár elöljáróságainak jelentése. 1945. június 3.

[10] 1948 januárjától a termelési bizottságok feladatát az alsó fokú földművelésügyi igazgatási teendők ellátására létrehozott gazdajegyzői hálózat vette át.

[11] 22 500/1945. F. M. sz. r.

[12] A Magyar Kommunista Párt irányításával 1945 májusában alakult meg a paraszti rétegek érdekvédelmi szervezeteként. 1948 decemberében szűnt meg, amikor létrejött a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ).

[13] A helyi nemzeti bizottságok és a FÉKOSZ egy tagjának bevonása jórészt baloldali többséget biztosított a testületben, azonban 1948-tól még így is túlságosan „demokratikusaknak" és megbízhatatlannak találtattak. Nagy 2002, 352.

főből állhatott, elnököt maguk közül választottak. A községi termelési bizottságok tagjai tulajdonképpen egyszerű parasztemberek voltak, akik feladatukat társadalmi munkában végezték.[14]

Alapvető feladatuk tehát a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosítása volt. Ennek érdekében először is felmérték, hogy a községek szántóterületéből mennyi a bevetetlen rész, igyekeztek a munkák menetét szervezni, vetésterveket állítottak össze. Figyelemmel kísérték, hogy a gazdák miként állnak a vetőmagkészletükkel és az igaerővel. Ezek hiányában rendszerint a „kölcsönös segítség elvét" foganatosították, azaz kötelezték azon gazdákat, akiknek lovuk vagy felesleges vetőmagjuk volt, hogy segítsenek az arra rászorulókon.

Mindemellett a termelési bizottságok közellátási feladatokat is kaptak. Elsődlegesen a termények szállításának megszervezésében kellett közreműködniük oly módon, hogy az ehhez szükséges iga- és munkaerőt biztosítsák, amit az egész ország területére kiterjedő hatáskörrel rendelkező közellátásügyi miniszteri biztos ellenőrzött.[15] A termelési bizottságok – akár a munkafegyelem lazulása vagy megszegése, akár az egyes kormányrendeletekben megállapított kötelezettségek nem teljesítése esetén – feljelentést tehettek az illetékes hatóságoknál.[16] A háború következtében kialakult rendkívül nehéz helyzetben az éhínség elkerülése és a lakosság megfelelő mennyiségű élelmiszerrel való ellátása érdekében az újjászerveződő végrehajtó hatalomnak határozott és radikális intézkedéseket kellett foganatosítania.

A közellátási szakigazgatás megszervezése

Amint fentebb arról szó esett, a mezőgazdasági termelés és a közellátás terén megkerülhetetlen szerep jutott a termelési bizottságoknak. A lakosság ellátásának, azaz a közellátás megszervezésében, illetve a jóvátételre kivetett termények, termékek begyűjtésében, továbbá a Vörös Hadsereg és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ellátásának biztosításában a koordináló szerep ugyanakkor természetesen a központi államigazgatási szervekre hárult. A közellátás biztosítása érdekében a közellátási miniszter[17] már 1941-ben felhatalmazást kapott arra, hogy szükség esetén kormánybiztosokat rendeljen ki az egyes megyékbe. Ezt a posztot 1943-tól a főispánok töltötték be, tehát minden főispán egyben közellátási kormánybiztos is volt.[18]

[14] Nagy 2002, 350–351.
[15] 111 150/1945. K. M. sz. r.
[16] 22 500/1945. F. M. sz. r.
[17] A közellátási ügyekért felelős tárca nélküli miniszter látta el e feladatokat. Erdmann 1992, 12.
[18] Erdmann 1992, 12.

A háborút követően a közigazgatás helyreállításával[19] párhuzamosan valamennyi megyében sor került az új főispánok kinevezésére.[20] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispáni székébe 1945. március 3-ával Márkus Ferencet nevezték ki (beiktatására március 14-én, a törvényhatósági bizottság újjáalakuló ülésén került sor), majd december 18-ától erre a posztra Pongrácz Aladárt helyezték.[21] Tekintettel azonban a megye területének nagyságára, 1946 januárjától Kecskemét törvényhatósági jogú városnak külön főispánja, egyben közellátási kormánybiztosa lett dr. Szádeczky-Kardoss László személyében. Ezt a lépést, és ezzel együtt az illetékességből adódó ügyek szétválasztását a vármegyei főispán is szükségesnek ítélte. Kérte ugyanakkor, hogy a Vörös Hadsereg ellátásával kapcsolatos „ügykomplexum" mindenképpen továbbra is a megyei főispán hatáskörében maradjon.[22]

A főispán felügyelete alá tartozott a közellátási jogszabályok és a kormányzati intézkedések végrehajtásának biztosítása, így megyei szinten utasítást adhatott a közellátási hatóságoknak és szerveknek. Alsóbb szinten a járási jegyző, a városokban a polgármester, illetve az elöljáróságok vezetői voltak felelősek e rendelkezések végrehajtásáért. Mindezen feladatok súlyát jelzi a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetőinek azon vélekedése is, miszerint a közellátás alapjait is jelentő beszolgáltatásért személyesen felelőssé kell tenni a vármegye főispánját, a járási főjegyzőt és a polgármestert, azokat pedig, akik nem teljesítik a rájuk háruló feladatokat, le kell tartóztatni és népbíróság elé kell állítani.[23]

A beszolgáltatási és közellátási szakigazgatásban a főispán mellett igen fontos teendők hárultak az alispánra is mint a törvényhatóság első tisztviselőjére. Így például ellenőrizte, hogy az ellátás nélkül maradtak nyilvántartását a városok és a községek megfelelő módon vezetik-e, megállapította a fejadagokat, valamint részt vett a közszükségleti cikkek szétosztásában. Ez utóbbit csak a közellátási felügyelőséggel egyetértésben tehette meg.[24]

[19] 14/1945. M. E. sz. r.
[20] 43/1945. M. E. sz. r.
[21] Pongrácz Aladár (1899–1973): 1945. december 18. – 1946. augusztus 12-ig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja, egyben közellátási kormánybiztosa. 1945. november 4-én a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei kisgazdapárti listán nemzetgyűlési képviselővé választották. A Dinnyés Lajos vezette Pest megyei csoporthoz tartozott. 1946. szeptember 7-én beválasztották az FKGP Országos Intézőbizottságába. 1947. június 14. – szeptember 27-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára, illetve az FKGP 1947-es választási kampányának a vezetője volt. Augusztus 31-én ismét parlamenti képviselő lett, majd 1948. április 13-án visszaadta a mandátumát, és visszavonult a politikai élettől. http://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/almanach_1945-47/1945_ngy_a_t460.htm 2015. szeptember 3.
[22] „Magam részéről is kívánatosnak, sőt szükségesnek tartom, hogy Pest vármegye és Kecskemét törvényhatósági jogú város közellátási kormánybiztosi hatásköre szétválasztassék." MNL PML IV. 401-e. 913/1946.
[23] Varga 2008, 274.
[24] 3420/1946. M. E. sz. r.

Az eddig említett tisztviselőkön kívül meghatározó szerep jutott a közellátási felügyelőségeknek is, amelyek egyébként már a háború idején megkezdték működésüket. A felügyelőségeket megyénként szervezték meg, ám Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kivételt képezett. A vármegye északi részén az Észak-Pest Vármegyei Közellátási Felügyelőség működött Budapest központtal, míg a megye déli területén a Dél-Pest Vármegyei Közellátási Felügyelőség Kecskemét központtal. Ezen szakigazgatási szervek feladata volt a közellátásügyre vonatkózó jogszabályok és kormányhatósági intézkedések végrehajtásának irányítása és ellenőrzése. A közellátást érintő kérdésekben a felügyelőség javaslatot tehetett a közellátási kormánybiztosnak és az alispánnak; felhívást intézhetett a községi elöljáróságokhoz és a városok polgármestereihez, akik ezt kötelesek voltak teljesíteni, ellenkező esetben ugyanis pénzbírságot róhatott ki a felügyelőség a mulasztó tisztségviselőre.[25]

A felügyelőség vezetője hivatalból tagja volt a törvényhatósági bizottságnak és a közigazgatási bizottságnak. Munkájáról, működési területének közellátási viszonyairól hetente jelentést kellett írnia a miniszternek.[26] Később, 1948-tól az alispánok közellátási feladatait is a területileg illetékes közellátási felügyelőségek vették át. Két évvel később pedig a felügyelőségek is megszűntek, így az ügykörükbe utalt teendőket, ideértve természetesen a terménybegyűjtést is, 1950-ben egy rövid időre, a tanácsok megalakulásáig, a megyei kereskedelmi igazgatóságok vették át.[27]

A közellátást érintő fentebb említett feladatokat legfelső szinten a Közellátásügyi Minisztérium fogta össze.[28] Az egyes feladatok végrehajtásában azonban a közellátásügyi miniszter[29] mellett egyéb tárcák vezetői is részt vettek, mint például a földművelésügyi, a kereskedelmi és szövetkezetügyi, valamint a pénzügyminiszter. Az 1947. évi XXXV. tc., valamint az annak végrehajtására kiadott 13 769/1947. F. M. sz. rendelet értelmében a Közellátásügyi Minisztérium 1948. január 1-jei hatállyal megszűnt, egyúttal felállították a földművelésügyi miniszternek alárendelt Országos Közellátási Hivatalt.

25 3420/1946. M. E. sz. r.

26 MNL PML XXIV. 602. Észak-Pest Megyei Közellátási Felügyelőség iratai. 1945–1950. (Az iratanyag meglehetősen hiányos.)

27 Boreczky 1985, 367–368. A kereskedelmi igazgatóságok megalakulását a 311/16/1949 N. T. sz. hat. és a 3/1950 M. T. sz. r. mondta ki, amelyeket a belkereskedelmi igazgatás feladatainak intézésére hozták létre minden megyében és a fővárosban. Boreczky 1985, 336–337. A községi elöljáróságokat és a városi polgármestereket a 25. sz. közellátási körrendelet értesítette a kereskedelmi igazgatóságok megalakulásáról, illetve a közellátási felügyelőség e szervbe való beolvasztásáról. „Egyidejűleg értesítem, hogy a közellátási felügyelőség beolvadása folytán a jövőben minden közellátási ügyben a kereskedelmi igazgatóság illetékes." A Pest Megyei Kereskedelmi Igazgatóság vezetésével Rékai Gábort bízta meg a belkereskedelmi miniszter. MNL PML XXIV. 451. Pest Megyei Kereskedelmi Igazgatóság iratai. 1950–1955. 5700/1950. 1950. március 16. (A fond iratanyaga nagyon hiányos.)

28 Boreczky 1985, 370–372.

29 Miniszterek: Faragho Gábor (1944. december 22. – 1945. június 21.), Rónai Sándor (1945. július 21. – 1945. november 15.), Bárányos Károly (1945. november 15. – 1946. november 20.), Erőss János (1946. november 20. – 1947. szeptember 24.), Szabó Árpád (1947. szeptember 24. – 1947. december 31.)

A hivatal élére a korábbi államtitkárt, a kisgazda Mátéffy Gézát[30] nevezték ki elnöknek, míg a főtitkári posztot Szobek András[31] kapta.

A kötött gazdálkodás fenntartása

A második világháború időszakában a közellátás és a hadsereg ellátásának biztosítása szükségessé tette a termelés, a készletgazdálkodás, illetve a terményforgalom szigorú kormányzati szabályozását. Ennélfogva egymást követték a különböző megszorító és korlátozó rendelkezések. Így például a termények háztartási-gazdasági szükségleten felüli részét zárolták,[32] a termelőkre és a fogyasztókra vonatkozóan egyaránt készletbejelentési kötelezettséget léptettek életbe. Már a háború éveiben egyre több alapélelmiszert csak jegyre, fejadag szerint lehetett megkapni. A hús- és zsírellátás érdekében elrendelték a 100 kg alatti zsírsertések és a 60 kg alatti hússertések vágási tilalmát. Az igénybe vehető termények számbavételét és az ellenőrzést összeíró biztosok végezték. A törvény

30 Mátéffy Géza (1900–1980): 1932-től Eckhardt Tibornak, a Független Kisgazdapárt pártvezérének személyi titkára, 1945. június 24-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, november 4-től nemzetgyűlési, 1947. augusztus 31-től országgyűlési képviselő. 1945. március 5-től Vas Zoltánnak, Budapest közellátási kormánybiztosának a helyettese, május 1-jétől a Közellátásügyi Minisztérium adminisztratív államtitkára, 1947. december 31-től pedig a Közellátási Hivatal elnöke. 1948 decemberében megvált képviselői mandátumától, és visszavonult a politikai életből. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10184.htm 2015. augusztus 23.

Mátéffy Géza kinevezése kapcsán ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az MKP nem is akarta ekkor erre a posztra saját emberét ültetni. Amellett ugyanis, hogy a koalíciós egyensúly látszatának fenntartása megkívánta ezt a fajta szereposztást, a kommunistákat az is motiválta, hogy a népszerűtlennek tartott közellátási rendeleteket ne munkáspárti személy adja ki. Egy Rákosi számára készült feljegyzésből az is kiderül, hogy Mátéffy az akkor készült gabonaforgalmi, cséplési és egyéb rendeleteket „nem helyesli, azokat parasztnyúzónak tartja" – áll a jelentésben. Épp ezért 1948. július első felében kísérletet tettek a hivatal éléről való eltávolítására. MNL OL MK-S 276. f. 65. cs. Rákosi Titkárság iratai. 279. ő. e. 1948. július 9.

31 Szobek András (1894–1986): ácsnak tanult, majd belépett az Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP) és az építőmunkások szakszervezetébe. 1914–1918-ban katonaként szolgált. 1918-ban a munkástanács tagja lett, az 1919. évi proletárdiktatúra idején pedig vöröskatona és vörösőrparancsnok volt. A kommün bukása után internálták. 1921-ben szabadult ki a nyíregyházi gyűjtőtáborból, ezt követően pedig az MSZDP, majd az SZDP békéscsabai titkára volt. 1944-ben, az ország német megszállása után internálták. 1944-től az MKP tagja, 1944–1945-ben Békés vármegyei titkára, majd 1945-ben Békés vármegye főispánja is lett. 1945–1948-ban az MKP, 1948–1956-ban az MDP Központi Vezetőségének tagja, 1946–1948-ban a Politikai Bizottság póttagja. 1945 nyarán áttelepítési kormánybiztos, majd 1947-ig a Közellátásügyi Minisztérium politikai államtitkára, 1947–1949-ben földművelésügyi miniszteri politikai államtitkár és az Országos Közellátási Hivatal főtitkára volt. 1949–1950-ben Magyarország moszkvai nagykövetévé nevezték ki. 1950-től 1953. július 4-éig külkereskedelmi miniszterhelyettes. A begyűjtési miniszteri posztot 1954. július 6. – 1956. október 24-ig töltötte be. 1957–1967 között az Elnöki Tanács tagja volt. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15190.htm 2015. augusztus 23.

32 1940-től a gabonát, a kukoricát, a cukrot, a zsírt; 1941-től a burgonyát.

a közellátást veszélyeztetőkkel szemben pedig akár börtönbüntetés foganatosítását is kilátásba helyezte.[33]

Az intézkedések ellenére 1942-re közellátási szempontból mélypontra jutott az ország, aminek kialakulásában közrejátszott az is, hogy Németországba egyre nagyobb mennyiségű élelmet kellett exportálni. Mindez elkerülhetetlenné tette a készletgazdálkodásba történő még erőteljesebb állami beavatkozást. Életbe léptették a Jurcsek Béla[34] – a közellátási ügyekkel megbízott államtitkár – nevével fémjelzett beszolgáltatási rendszert. A köztudatban csak Jurcsek-rendszerként élő beszolgáltatás értelmében a szántóföld kataszteri tisztajövedelmének minden aranykoronája után 10 kg kenyérgabona, illetve azzal egyenértékű egyéb termény beadásával terhelték a gazdákat.

Tudvalévő, hogy a második világháború milyen hatalmas anyagi károkat okozott Magyarországon, a nemzeti vagyon 40%-a semmisült meg, ami megközelítőleg 22 milliárd pengőt jelentett a háború előtti névértéken számolva. Ezen belül tetemes volt a mezőgazdaságot ért veszteség, mivel az országot ért veszteségnek mintegy 17%-át, azaz körülbelül 3,7 milliárd pengőt tett ki, ennek pedig háromnegyed része a termény- és állatállományban bekövetkezett kár volt.[35]

A mezőgazdasági termelés háború utáni újraindítása, megszervezése számtalan nehézséggel járt. Ilyen körülmények között a lakosság élelmezése, a közellátás biztosítása önmagában is erőt próbáló feladatot jelentett. További súlyos terhet rótt azonban a társadalom tagjaira a fegyverszüneti egyezményben foglaltaknak megfelelő jóvátétel fizetése, valamint az országban állomásozó – 1945-ben még mintegy másfél millió, majd 1946 nyarára félmilliósra apadó – szovjet hadsereg ellátása. Ezenfelül a fegyverszüneti előírások végrehajtásának felügyeletére létrehozott SZEB missziójának igényei is számottevő készleteket vettek igénybe. Az eddig említett tényezőkön kívül – a szovjet tulajdonba kerülő magyar vagyont is ideértve – az országra nehezedő teher megközelítette az ötszázmillió dollárt, amelynek fizetése a háború utáni első években az állami költségvetési kiadás több mint harmadát vitte el.[36]

Elkerülhetetlen volt tehát a világháború alatt kibontakozó kötött gazdálkodás fenntartása, hiszen mindezt csak szigorú elvonások árán lehetett teljesíteni. Ennek egyik alapvető eszköze pedig a háború alatt is már meglévő kötelező beszolgáltatás volt.

33 Erdmann 1992, 8–10.

34 Jurcsek Béla (1893–1945): 1924-től Fejér vármegyei birtokán gazdálkodott. Imrédy Béla híve volt. A mezőgazdasági termelés és értékesítés kormánybiztosa (1940. június – 1941. január). A Közellátási Hivatal államtitkáraként (1942. július – 1944. március) új beszolgáltatási rendszert dolgozott ki. A német megszállás után földművelésügyi miniszter és közellátásügyi (tárca nélküli) miniszter (1944 márciusától októberig) volt. Posztját német kívánságra a Lakatos-kormányban is megőrizte. Szálasi hatalomátvétele után közellátásügyi miniszter lett (1944. október – 1945. március). 1945. március végén elhagyta az országot, a magyar kormány háborús bűnösként kiadatását kérte, de felelősségre vonása elől öngyilkosságba menekült. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC06879/07151.htm 2015. augusztus 23.

35 Varga 2008, 261–262.

36 Honvári 1996, 465.

Mivel 1944 végén és 1945 első hónapjaiban a kormány hatásköre még nem terjedt ki az ország egészére, ezért ekkor csak a törekvés volt meg arra, hogy a hiányok fedezésére szükséges termény-, illetve termékmennyiségeket az állami beavatkozás növelésével biztosítsák. Ez ténylegesen csak 1945–1946 fordulójától valósulhatott meg.[37]

Az MNFF programjában – amely kisebb változtatásokkal ugyan, de az MKP Központi Vezetőségének (KV) programtervezete[38] alapján készült el – külön fejezet foglalkozott a mezőgazdaságban kívánatosnak tartott változtatásokkal. A földreform meghirdetése mellett a másik lényeges kérdés a parasztságot kiszipolyozó Jurcsek-rendszer eltörlése volt.

A Jurcsek-rendszer hatályon kívül helyezésével egy időben – 1945. május 4-én – azonban már megjelent egy, a beszolgáltatást radikálisan szabályozó rendelet.[39] Ennek értelmében május 31-éig a gazdáknak a háztartási és gazdasági szükségletükön felüli összes terményüket be kellett szolgáltatniuk, amelyet hatósági áron vettek át. Ez tehát nem csupán beszolgáltatásnak tekinthető, hanem egyenlő volt a termelő szükségleteit meghaladó termény teljes igénybevételével.[40]

Az új termés betakarításának közeledtével szükségessé vált egy átgondoltabb beszolgáltatási rendszer kialakítása. Mivel a háború folyamán sok helyen megsemmisültek a kataszteri nyilvántartások, ezért a fent említett rendeletben a bevetett földterület termése alapján határozták meg a beadást. Ez kenyérgabona esetén azt jelentette, hogy aki 2 kataszteri holdnál kisebb területről aratott, az csak 25 kg-ot, a 15 holdas gazda viszont már 120 kg-ot kellett hogy beadjon holdanként. Sorra jelentek meg ezt követően az újabb és újabb termények (árpa, köles, zab, olajosmagvak, burgonya stb.) beadását szabályozó rendeletek. Az 1945 első felében kiadott rendeletek még csupán a növényi termények beadását szabályozták, szeptembertől viszont mindezt már az állati termékekre is kiterjesztették.[41]

A beszolgáltatáshoz szorosan kapcsolódó paraszti terhet jelentett a földadó, amelynek címén 1945. január 1-jétől kezdve a kataszteri tisztajövedelem minden aranykoronája után 1 kg búza megfizetésére kötelezték a gazdákat.[42] A földadóra és járulékaira[43] beadott terményért a gazdálkodó nem kapott ugyan pénzt, de az így beadott mennyiséget a beszolgáltatásba is beszámították. Az ezen felüli, a kötelező beszolgáltatás fejében beadott

37 Erdmann 1992, 15–16.

38 A programjavaslat előmunkálatai még Moszkvában megkezdődtek 1944 szeptemberének végén, októberének elején. A végleges szöveget Gerő Ernő és Révai József fogalmazta, majd a *Néplap*ban jelent meg november 30-án. Rákosi–Szabó 1979, 39.

39 11 850/1945. K. M. sz. r.

40 Nagy 2002, 356.

41 Varga 2008, 266–267; Erdmann 1992, 17–18; Nagy 2002, 357–358.

42 4300/1945. M. E. sz. r.

43 4300/1945. M. E. sz. r. 7. §. „A földadó után járó állami, vármegyei és községi pótadót, útadót és mezőgazdasági kamarai illetéket 1945. évi január hó 1. napjától kezdődőleg szintén búzában kell kivetni és természetben leróni."

terményekért pedig az állam hatósági árat fizetett,[44] amely természetesen messze elmaradt a piaci áraktól.

Az 1945–1946-os gazdasági évben az infláció teremtette kritikus helyzet mellett jelentős készlethiánnyal kellett számolni. Az 1945. évi termés nem fedezte a lakosság szükségleteit sem, ráadásul annak számottevő részét elnyelték a jóvátételi szállítások, valamint a SZEB és a Magyarországon állomásozó megszálló hadsereg ellátásának fedezése. Így 1945–1946 fordulóján főleg a városokban alakult ki válságos helyzet, ahol a lakosság kénytelen volt értékeit, ingóságait élelmiszerre cserélni. Fellendült a feketekereskedelem, a csere, a „batyuzás". A hatalom a közellátás biztosítása érdekében szankciók alkalmazását helyezte kilátásba, és elszámoltató bizottságok felállítását rendelték el. Az 1946-os évre érvényes beszolgáltatást szabályozó rendelet a stabilizáció előkészítésével összefüggésben már az év elején elkészült. Eszerint már nem a bevetett terület, hanem a tulajdonos birtokában lévő szántóterület alapján kellett – a progresszivitást figyelembe véve – a beadást teljesíteni. Ekkor elvben még senki nem vitatta, hogy a termésből elsőként a fejadagot, a háztartási és vetőmagszükségletet kell elkülöníteni, de a már 1946 januárjában felállított elszámoltató bizottságok által megkezdett rekvirálások ezt felülírták.[45]

A magyar mezőgazdaságot nemcsak a háború alatt, hanem az azt követő években is milliárdos veszteségek érték. Csupán a Vörös Hadsereg ellátására igénybe vett javak (állatok, termények, gyümölcs, bor stb.) értéke több milliárd forintra rúgott. Fokozta a gondokat, hogy a rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyok következtében az 1945 és 1947 közötti három évben, a több mint fél évszázada példa nélkül álló rendkívüli szárazság mintegy ötmilliárd forinttal károsította meg az agrárszektort és vele együtt az egész országot.[46]

Aligha volt kétségbe vonható, hogy a súlyos háborús pusztítás, a részben ennek nyomán elszabaduló infláció, majd a stabilizáció védelme, a hatalmas terhet jelentő szovjet jóvátétel, kiegészítve a fegyverszüneti megállapodás egyéb követelményeivel, illetve a közellátás biztosítása rendkívüli megoldásokat igényelnek. Épp ezért a beszolgáltatási rendszert – mint a gazdaság egyéb területein is megjelenő állami kényszerintézkedéseket – tulajdonképpen mind-mind konkrét racionális elv legitimálta. Megalapozottnak tűnt ugyanakkor sokak reménye, miszerint e megoldások a kényszerhelyzet megszűnte után felszámolhatók.[47]

A gazdák a hatalom által rájuk rótt intézkedéseket, ha nem is örömmel, de az országban kialakult körülményeket ismerve nagyrészt elfogadták. Élt azonban annak a reménye, hogy erre csupán a szorult helyzet miatt van szükség, és sokan azt hihették, az akkor még rövid hatályúnak vélt beavatkozások a gazdasági helyzet javulását követően majd megszűnnek.[48] Ezt látszottak alátámasztani a koalíciós pártok elképzelései is, hiszen azok mindegyike csak „világháborús maradványnak, ideiglenes, szükséges rossznak tartotta" a

44 4040/1945. M. E. sz. r., 2340/1946. M. E. sz. r., 3440/1947. M. E. sz. r.
45 Varga 2008, 274–275.
46 Szakács 1998, 307–309.
47 Pető 1998, 103.
48 Nagy 2002, 347.

beszolgáltatást.[49] A nyilvánosság elé kerülő megszólalások is azt erősítették, hogy a kényszerintézkedések csak átmenetiek lesznek addig, amíg a gazdasági helyzet nem stabilizálódik, illetve amíg a lakosság ellátása nem válik biztosítottá. Még 1946 őszén, az MKP III. kongresszusán is úgy fogalmaztak, hogy a „népi demokrácia" kénytelen átmenetileg fenntartani a kötelező beszolgáltatást, „de minden törekvés arra irányul, hogy minél előbb megszüntesse és megszabadítsa a parasztságot a háború eme súlyos maradványától".[50]

Nem így történt.

A jóvátétel fizetése és a Vörös Hadsereg ellátása

A kötelező beszolgáltatás és a földadó megfizetése mellett óriási terheket rótt a parasztságra a jóvátétel fizetése és a Vörös Hadsereg ellátása. Míg a jóvátétel kérdését a szakirodalom[51] bővebben tárgyalja, addig a seregellátási kötelezettség problematikáját kevésbé érinti. Ez utóbbi azonban legalább annyira lényeges, hiszen a jóvátétellel együtt a parasztság vállára valójában egy újabb adóterhet raktak, mivel az e címeken hivatalosan és nyugta ellenében igénybe vett cikkek értékének jelentős hányadáért a gazda nem kapott semmilyen juttatást.[52] A seregellátásra vonatkozóan alaptételként kellett ugyanis kezelni, hogy az úgynevezett kötött készletek terhére – vagyis a kötelező beszolgáltatásból eredő, valamint a földadó fejében leadott terményekből – ezen kötelezettségek nem teljesíthetők. Ezekre a célokra kizárólag a gazdák még megmaradt készleteiből származó terményeket lehetett igénybe venni.[53]

A terményekért fizetendő összegeket elvileg külön árrendeletek határozták meg, a gazdák azonban az őket illető teljes járandóságokat már nem feltétlenül kapták meg. Ennek egyik oka volt az is, hogy amennyiben a Vörös Hadsereg átvevői nem voltak elégedettek a beszolgáltatott portékák minőségével, úgy az átadott mennyiségnek csak egy részéért kaphatott a gazda fizetséget.[54]

A jóvátétel és a seregellátás fejében a megyére kivetett termények, termékek begyűjtéséért egyaránt a közellátási kormánybiztos felelt, sőt a Vörös Hadsereg, esetleg a SZEB

49 Erdmann 1992, 31.
50 A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán elfogadott programtervezet a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására. Rákosi-Szabó 1979, 286.
51 D. Molnár 1996; Honvári 2012; Balogh-Földesi 1998.
52 Erdmann 1992, 29.
53 „Az egyes vármegyék részéről szállítandó mezőgazdasági terményeket és termékeket a kormánybiztos úr a fent hivatkozott rendeletben előírt külön kivetés útján – a termelők szabad készleteiből köteles felvásároltatni a csatolt körrendeletben megállapított árakon." MNL PML IV. 401-e. A közellátási miniszter 513 178/1945. számú körrendelete. 1945. november 3.
54 „A megállapított árak az árrendeletekben előírt minőségű árura és az ott szabályozott leadási feltételekre vonatkoznak. Amennyiben minőségi hiányok, vagy egyéb körülmények folytán a Vörös Hadsereg a beszolgáltatott terménymennyiségből levonást eszközöl […] a fenti felső árhatárokat a Vörös Hadsereg átvevői által érvényesített levonással csökkentett mennyiség után lehet a termelő részére kifizetni." MNL PML IV. 401-e. A Pest megyei közellátási kormánybiztos körlevele. 1945. november 10.

által igényelt késztermékek legyártatásáról is köteles volt gondoskodni.[55] Neki kellett a megyére meghatározott mennyiségeket a törvényhatósági jogú városokra és járásokra leosztani, az egyes településekre háruló kötelezettségeket pedig ezt követően állapította meg a járási főjegyző. A jóvátételre begyűjtött terményekről a községi elöljáróságokon kötelesek voltak nyilvántartásokat vezetni, amit aztán a vármegyén összesítettek. Az így elkészült jelentések egyik példányát a Jóvátételi Hivatalba,[56] a másikat pedig a Közellátási Minisztériumba kellett megküldeni.

Mind a jóvátételre, mind pedig a Vörös Hadsereg ellátására kiszabott termény-, illetve termékmennyiségek olyan mértékűek voltak, amelyek teljesítése szinte kivétel nélkül lehetetlennek bizonyult. Az egyre inkább kimerülő készletek és a fokozódó terhek következtében az 1945-ös év végére, a Vörös Hadsereg számára juttatandó negyedik negyedévi ellátmány átadásának idejére, különösen kritikussá vált a helyzet Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. Márkus Ferenc a megyére kivetett termény- és termékmennyiségek ismeretében levelet intézett az Észak-, illetve a Dél-Pest Vármegyei Közellátási Felügyelőségekhez, amelyben kérte, hogy vizsgálják meg a fennhatóságuk alá eső járások és települések közellátási helyzetét, és mérjék fel a még rendelkezésre álló készleteket. A főispán ezt követően olyan írásbeli előterjesztést és számszerű kimutatást várt, amelyben a felügyelőségek jelzik, hogy a működési területükön fekvő járások és városok „teljesítőképességének határáig menve milyen mennyiségeket képesek beszolgáltatni".[57] Ezzel egyidejűleg Márkus Ferenc Rónai Sándor közellátási miniszterhez is levélben fordult, amelyben határozottan jelezte, hogy Pest vármegye a kirótt kötelezettségeknek nem tud eleget tenni: „Mielőtt a felügyelőségek javaslata beérkezne, felelősségem tudatában máris jelentem Miniszter Úrnak, hogy a kivetett mennyiségeket Pest vármegye és Kecskemét thj. város beszolgáltatni képtelen. A vármegyére kivetett gabona, szemes- és szálastakarmány, zöldség, hús, tej, vaj stb. mennyiségek oly elképesztően magasak, hogy azok beszolgáltatása még akkor sem volna lehetséges, hogyha a lakosság saját legszűkösebb megélhetését teljesen figyelmen kívül hagyjuk is. Kérnem kell tehát Miniszter Urat, méltóztassék elhatározását újabb megfontolás tárgyává tenni és a kivetett mennyiségeket a most kivetettek töredékére mérsékelni. [...] Ismételten kérem Miniszter Úr bölcs és belátó rendelkezését, mert a jelenlegi kivetésekkel teljesen megoldhatatlan feladatok elé vagyok állítva, amelyek teljesítéséért a felelősséget semmi körülmények között nem vállalhatom."[58]

55 „[...] búza-, rozsliszt, tengeriliszt, finomliszt, csőtészta és mindennemű levestészta, tarhonya, hántolt borsó, árpagyöngy és köleskása legyártásáról a közellátási kormánybiztos köteles gondoskodni." MNL PML IV. 401-e. A közellátási miniszter 513 178/1945. számú körrendelete. 1945. november 3.

56 Az 1500/1946. M. E. sz. r. hívta életre. Feladata a fegyverszüneti egyezmény alapján a Magyarországra háruló jóvátételi és egyéb természetű gazdasági kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos tennivalók ellátása volt. Felügyeletét a miniszterelnök látta el. Boreczky 1985, 319.

57 MNL PML IV. 401-e. 1700/1945. A közellátási kormánybiztos levele az Észak és a Dél Pest Vármegyei Közellátási Felügyelőségekhez. 1945. október 24.

58 MNL PML IV. 401-e. 1700/1945. A közellátási kormánybiztos levele a közellátási miniszterhez. 1945. október 24.

A főispán kétségbeesett hangvételét és ugyanakkor a reális helyzetfelismerését igazolták a levelére a községi, illetve a járási szervektől beérkezett jelentések. A Váci járás főjegyzője egyértelműen megfogalmazta, hogy a járásában a Vörös Hadsereg ellátására kért termények beszolgáltatására egyáltalán nincs mód: „jelentem, hogy a járás területén a kiutalásban szereplő mezőgazdasági termények szolgáltatására fedezet nincsen, mert a beszolgáltatási kötelezettség 100%-os teljesítésére rendőri karhatalmat vettünk igénybe, azonban a beszolgáltatás ennek ellenére még mindig csak a 70%-ot érte el, így fenti kiutalás rekvirálás útján sem teljesíthető".[59]

A Váci járás főjegyzőjének jelentése nem volt egyedülálló. Hasonló tartalmúak érkeztek más járásokból és több városból is. Ezek alapján a főispán újabb levéllel fordult a közellátási miniszterhez, amelyben kijelentette, hogy a kormányzata alatt álló „Pest vármegye és Kecskemét thj. város a Vörös Hadsereg IV. évnegyedi ellátására kivetett termények és termékek beszolgáltatására képtelen".[60]

Azt, hogy a főispán kérelme milyen fogadtatásra talált, és milyen eredménye lett, azaz, hogy ennek következtében történtek-e kormányzati lépések, és csökkentették-e a Pest megyére kivetett seregellátási kötelezettséget, sajnos pontosan nem tudjuk. A fentebb ismertetett levélváltások hangvétele, valamint tartalma ugyanakkor minden kétséget kizáróan hűen és hitelesen ábrázolja, illetve igen érzékletesen tükrözi azt a kritikussá vált állapotot, amely 1945 végére kialakult.

Ahogyan a seregellátási kötelezettség, úgy a jóvátételi fizetségként kiszabottak túlzó mértéke miatt is rendszeres volt a tiltakozás. Sisitka József[61] nemzetgyűlési képviselő például Kalocsa város panaszát fogalmazta meg a főispánhoz írott levelében. E szerint maga a város és a Kalocsai járás is sérelmesnek találta a jóvátétel miatt kivetett aránytalanul nagy terheket.[62] Ebben az esetben főként a jóvátételi célokra kiszabott húsmennyiség ellen emelte fel szavát a képviselő. Ez – amint arról már korábban szó esett – azért is érintette nagyon súlyosan a gazdákat, mivel a hazai állatállomány a háború következtében mintegy tizedére csökkent. A Vörös Hadsereg ellátására évi százhatvanezer szarvasmarhát kellett szállítani, így annak húsellátása, illetve a jóvátételi szállítások csak a törzsállomány, valamint a magyar lakosság ellátásának a rovására történhetett.[63]

Sisitka Józsefnek adott válaszában a főispán ugyanakkor leszögezte, hogy a Pest vármegyére jóvátétel céljából kiszabott sertésmennyiséget csak úgy lehet biztosítani, „ha az

59 MNL PML IV. 401-e. A Váci járás főjegyzőjének levele a közellátási kormánybiztoshoz. 1945. október 27.

60 MNL PML IV. 401-e. A közellátási kormánybiztos levele a közellátási miniszterhez. 1945. november 13.

61 Sisitka József (1894–1980): 1946-tól az Független Kisgazdapárt kalocsai társelnöke, valamint 1945–1947-ben a járási szervezet elnöke. 1945–1949-ben a városi képviselő-testület és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei törvényhatósági bizottság tagja. 1945. november 4-én nemzetgyűlési képviselővé választották. Mandátuma lejárta után visszavonult a politikai élettől. http://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/almanach_1945-47/1945_ngy_a_t518.htm 2015. szeptember 3.

62 MNL PML IV. 401-e. 2550/1946.

63 D. Molnár 1996, 1511.

egyes városok és községek teljesítő képességüknek úgyszólván a legvégső határáig elmennek". Indoklásában az is szerepelt, hogy mivel a hadműveletek során a vármegye északi részén az állatállomány szinte teljesen elpusztult, ezért Dél-Pest vármegyének kell ezen a téren a nagyobb terhet vállalnia. Így a főispán végül nemhogy csökkentette, hanem növelte Kalocsa és a járás községeinek kivetését.[64]

A gazdatársadalom tagjainak azonban nem kizárólag a központi kormányzat által előírt kötelezettségeknek kellett eleget tenniük. A seregellátás keretében kapott javak mellett a szovjet katonák közvetlenül a lakosságtól szerezték be a számukra szükséges élelmet és felszereléseket. Ez a fajta eljárás a már-már végsőkig kizsigerelt parasztságtól újabb – és nem csupán anyagi, hanem sok esetben emberi – áldozatokat is követelt. A helyzet súlyosságát jól érzékelteti a szigetszentmiklósi rendőrbiztosság 1945 nyarán keletkezett jelentése, amely a kialakult állapotokat illetően a teljes elkeseredettségről tanúskodik: „A községben az állapot teljesen olyan, hogy amikor a front itt állott, akkor sem volt ilyen rossz. A lakosság körében a legnagyobb elkeseredettség lett úrrá. A házakat nap mint nap szedik az oroszok széjjel és hordják ki a tököli erdőbe, más részét pedig különböző helyeken árusítják."[65]

Az állandósuló fosztogatásokról, zabrálásokról számos fennmaradt dokumentum[66] tanúskodik, amelyek érzékletes képet adnak arról, hogy a szovjet katonák sokszor milyen gátlástalanul vették, illetve vitték el a gazdák terményeit, gazdasági felszereléseit és egyéb javaikat, olykor pedig egész települések élelmiszerkészletét. Nagykőrösön például az 1944. december 20-a óta működő, számos sérültet ápoló szovjet katonai kórház, illetve a környéken állomásozó több ezer főt kitevő megszálló katonaság „a város csekély élelmiszerkészletét csaknem teljes egészében felemésztette".[67]

A Ráckevei járás területén a Kis-Duna menti erdőkben is mintegy tíz-tizenkétezer szovjet katona volt elszállásolva, akik rendszeresen zaklatták és fosztogatták a környék településeinek lakosságát: „A polgári lakosság széles köréből mind gyakrabban merülnek föl panaszok az irányban, hogy az orosz katonaság nem törődve a magán vagyonnal épületeket bont le és azokat szétszedve az erdőbe hordják. Úgyszintén több irányból érkezett panasz, hogy a gyümölcsösöket, szőlőket és kaszálókat minden kímélet nélkül tönkre teszik és a termést térítés nélkül igénybe veszik." A jelentés az anyagi javak elvételén túl a nőket ért erőszakoskodásról, és az őket védeni igyekvő férfiak elleni atrocitásokról is beszámol: „Több esetben érkezett olyan irányú panasz is, hogy a nőkkel szemben erőszakoskodnak, sőt tettlegességre is vetemednek, és így a közelmúltban már több nőt megbecstelenítettek és a védelmükre siető férfiakat pedig súlyosan bántalmazták."[68]

Egy tököli asszony szintén tettlegességig fajuló zaklatásokról számolt be: „A lakásban állandóan kutatnak, és minden, ami a kezükbe akad, elviszik. Abban az esetben, ha próbálunk tiltakozni a jogtalan eltulajdonítás ellen, úgy minden esetben tettlegességre vetemednek." Mindemellett az elöljáróságon tett bejelentésében nemcsak a szovjet katonák által elvett és tönkretett termése miatt emelte fel a szavát, hanem elmondta azt is, hogy a gazdasági felszereléseiket is összetörték, elvittek két kocsit, illetve a lószerszámokat.[69]

A szovjet katonák fosztogatásai 1945 szeptemberére sem hagytak alább, a tököli elöljáróságra tömegével érkeztek a panaszok, amelyekről a főjegyző „kárbejelentést"[70] vett fel. Ezek nyomán így fogalmazott: „Jelentem, hogy itt nem elszigetelt esetekről van szó, hanem tervszerű rombolásról."[71]

Többek között Nagy Imre[72] – aki ekkor a földművelésügyi miniszteri posztot töltötte be – már 1945 első felében számos levelet, beadványt küldött a SZEB-hez, amelyekben tiltakozott a megszálló katonák önkényes fellépései ellen. Mindezért a Politikai Bizottság (PB) – amely következetesen a szovjet politikai érdek primátusát tartotta szem előtt – szigorú megrovásban részesítette.[73]

A beszolgáltatás nem teljesítésének szankcionálása (1945–1946)

Amint arról már szó volt, az 1945–1946-os gazdasági évben a közellátás biztosítása a jelentős készlethiány miatt igen nagy nehézségekbe ütközött, ráadásul a termés számottevő részét a jóvátételre, valamint a SZEB és a Magyarországon állomásozó megszálló hadsereg ellátására kellett fordítani. Mindezek következtében főleg a városi lakosság ellátása vált kimondottan problematikussá. Elkerülhetetlenné vált tehát a készletgazdálkodásba való állami beavatkozás, amelynek egyik megkerülhetetlen sarokköve a kötelező beszolgáltatás volt.

A beszolgáltatást szabályozó rendeletek már 1945-től tartalmaztak olyan paragrafusokat – de külön rendeletek is megjelentek –, amelyek a nem teljesítők szankcionálásáról intézkedtek. Jóllehet ezeket a megtorló intézkedéseket 1948-ig nem túl gyakran alkalmazták, a büntetés lehetősége azonban már ott lebegett az emberek feje fölött.[74]

A 102 900/1945. K. M. sz. rendelet alapján a községi elöljáróságoknak kellett ellenőrizniük, hogy a gazdálkodók eleget tettek-e a nyilvántartásokban[75] foglalt beszolgáltatási

[64] MNL PML IV. 401-e. 2550/1946.
[65] MNL PML IV. 401-e. A Szigetszentmiklósi rendőrbiztosság jelentése. 1945. július 19.
[66] Bővebben lásd L. Balogh 2015.
[67] MNL PML IV. 401-e. 6871/1945.
[68] MNL PML IV. 401-e. Tököl nagyközség elöljáróságának jelentése. 1945. július 24.

[69] MNL PML IV. 401-e. F. Antalné panasza. 1945. július 21.
[70] A tököli főjegyző jelentésével együtt megmaradtak ezek a bizonyos kárbejelentések is, amelyek mintegy 0,03 iratfolyóméteres csomót képeznek.
[71] MNL PML IV. 401-e. Tököl nagyközség elöljáróságának jelentése. 1945. szeptember 10.
[72] Nagy Imre 1944 végén az MKP KV tagjaként tért haza, 1945 májusában pedig a PB-be is bekerült. 1944 decemberétől a földművelésügyi, 1945 novembere és 1946 márciusa között pedig a belügyi tárca élén állt.
[73] Varga 2008, 268.
[74] Nagy 2002, 359.
[75] A községi elöljáróságokon vezették a beszolgáltatással kapcsolatos alapnyilvántartásokat, amelyek közül a legfontosabb a gazdalajstrom volt. A gazdalajstrom tartalmazta az egyes gazdaságok területét – művelési ágak szerinti megosztásban –, a szántók aranykorona értékét és a hozzá kapcsolódó beszol-

kötelezettségüknek. Amennyiben ez nem történt meg, az elöljáróság felszólította a gazdát, hogy nyolc napon belül igazolja a beszolgáltatási kötelezettség teljesítését. Ellenkező esetben a polgármester a járási főjegyzőnek tartozott jelentést tenni, aki akár karhatalom igénybevételéről is rendelkezhetett.

A beszolgáltatott termékek mennyisége 1945-ben a várt alatt maradt, aminek következtében a közellátási helyzet az év folyamán végig kritikus volt, ezért rendelet mondta ki, hogy bűntettet követ el és öt évig terjedő fegyházzal büntetendő az, aki 1945. október 31-ig nem tesz eleget kenyérgabona-beszolgáltatási kötelezettségének.[76]

A helyzet ennek ellenére is egyre csak súlyosbodott, ezért a közellátási miniszter 1946 elején elszámoltatási bizottságok felállításáról döntött. Az öt tagból álló rekviráló bizottságnak (nemzeti bizottság: két tag, termelési bizottság: két tag, községi elöljáróság: egy tag) házról házra járva kellett meggyőződnie arról, hogy a család a hatóságilag megállapított szükségletein és a vetőmagon kívül rendelkezik-e felesleggel. Amennyiben a gazda nem tett eleget kötelezettségeinek, a terményét még akkor is zárolhatták, ha a család szükségletei nem voltak biztosítottak. A zár alá vételt akkor is végrehajtották, ha a gazda teljesítette kötelezettségét, de felesleggel rendelkezett, az elkobzott terményért viszont hatósági árat fizettek. Az eljárások során karhatalom igénybevételét is kérhették. Az elszámoltató bizottságoknak 1946. február végéig be kellett fejezniük tevékenységüket, utána automatikusan feloszlottak.[77]

Az 1946-os évben meglehetősen nagy aszály pusztított, emiatt a kormány a beszolgáltatást érintő mérsékléseket léptetett életbe, ám az ínséges hónapok beköszöntével párhuzamosan újabb kényszerintézkedésekre került sor. Nagy Ferenc kisgazda miniszterelnök a kialakult helyzettel kapcsolatban megjegyezte, hogy a mezőgazdaság ugyan minden nélkülözhetőt átadott, de további áldozatokra lesz szükség.[78]

A kényszerintézkedéseket illetően elsősorban az 1946 nyarán megjelent, a gazdasági rend büntetőjogi védelme tárgyában kiadott 8800/1946. M. E. sz. rendeletet kell megemlíteni. Ez volt az az egyik meghatározó jogszabály, amely a korszak szinte egésze alatt (Nagy Imre első miniszterelnökségének időszakát kivéve) a közellátási bűncselekmények miatt indított eljárások alapjául szolgált. A rendelet az árdrágító visszaélések büntetése mellett részletezi, hogy mely esetek minősülnek a közellátás érdekét veszélyeztető cselekményeknek: ha valaki nem tesz eleget készletbejelentési és beszolgáltatási kötelezettségének, illetve ha a gazda terményét a beszolgáltatás helyett egyéni céljaira használja, esetleg forgalmi rendbe ütköző módon értékesíti. Ezek fennforgása esetén a vétkes öt évig terjedő börtönbüntetést kaphatott, aki viszont egyszer már volt büntetve, azt akár tíz évig terjedő fegyházra is ítélhették. Halálbüntetést a gazdasági rend érdekét súlyosan veszélyeztetőkkel szemben helyeztek kilátásba.

gáltatási kötelezettség mértékét. A gazdák pedig ugyanezekkel az adatokkal kitöltött gazdakönyvet kaptak.

76 9490/1945. M. E. sz. r.

77 15 410/1946. K. M. sz. r.

78 Erdmann 1992, 26.

Hasonló mód büntetendők voltak azok a közhivatalnokok is, akik a közellátási feladatok ellátása során kötelességüket szándékosan megszegték. Ennek szellemében Rajk László belügyminiszter utasította a főispánokat, hogy lépjenek fel azon helyi hatóságok ellen, ahol a közellátási rendeleteket nem tartják be. A mulasztó tisztviselők ellen fegyelmi eljárás indulhatott, de a főispán akár felmentésüket is javasolhatta.[79]

Összességében elmondható tehát, hogy a végrehajtó hatalom – ekkor még a közellátás és a katasztrofális élelmezési helyzet miatt – már 1945-től is alkalmazott különféle szankciókat, sor került elszámoltatásokra. Ezek az intézkedések azonban még nem a későbbiekben tapasztalható megtorló célzattal történtek, és nem a megfélemlítés, illetve a később ellenségnek bélyegzett paraszti csoportok korlátozásának eszközéül szolgáltak, hanem elsődleges célként a készletek begyűjtésére irányultak. Mindenesetre az ekkor napvilágot látott rendelkezések és az ennek érdekében kialakított eljárásrend a leplezetlen kommunista hatalomátvételt követően hivatkozási alapul és gyakorlati útmutatóként szolgálhatott az ideológiai alapon végrehajtott radikális gazdaság- és társadalomátalakítás céljaihoz.

Összegzés

A második világháború során elszenvedett károk következtében rendkívül nehéz feladatot jelentett a termelés újjászervezése. Súlyosbító tényezőként hatott az is, hogy a háború befejeztével olyan további kötelezettségeknek kellett eleget tenni, amelyek a gazdákra már-már elviselhetetlen terheket róttak, és erőn felüli teljesítményeket vártak el. Fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán a mezőgazdaságot ért károkkal kellett tehát szembenézniük a gazdáknak, hanem az államilag kivetett kötelező beszolgáltatás és adóterhek megfizetése mellett a munkaerő- és felszereléshiány, az állandósuló fosztogatások okozta problémákat is viselniük kellett. A nagymérvű pusztulás ellenére a háború következtében ennek az infrastruktúrájában, birtokszerkezetében, művelési módszereiben elmaradott ágazatnak lett az a feladata, hogy önnön erőforrásaiból a közellátást biztosítsa, a hadsereget ellássa, a jóvátételt előteremtse, a nemzeti jövedelem kiesését pótolja. Mindez csak úgy valósulhatott meg, hogy a paraszti társadalom tagjai erejüket nem kímélő helytállásról tettek tanúbizonyságot. Erre pedig csak az a paraszti társadalom lehetett képes, amelynek egy jelentős része egy évszázada várta már a földreformot, és hitt az ágazat megújulási képességében, bízott abban, hogy a háború után valamilyen jelentős változás következik be a mezőgazdaságban, a földbirtokszerkezetben, a tulajdonjogokban és ezzel együtt megélhetésükben, egyéni boldogulásukban.

79 „Valamennyi rendelkezésére álló törvényes eszközzel hasson oda, hogy a központi kormányhatalom rendeletei a joghatósága alá tartozó területen maradéktalanul végrehajtassanak." MNL PML IV. 401-e. 2589/1946.

Felhasznált források

Forráskiadványok

L. Balogh Béni (szerk.) 2015: *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

Balogh Sándor–Földesi Margit (szerk.) 1998: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok, 1945–1949.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Rákosi Sándor–Szabó Bálint (szerk.) 1979: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MK-S 276. f. 65. cs. Rákosi Titkárság iratai. (1948–1956)

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
IV. 401-e. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai. Közellátási kormánybiztosi iratok. (1941–1949)
IV. 408-b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának irati. Közigazgatási iratok. (1876–1950)
XXIV. 451. Pest Megyei Kereskedelmi Igazgatóság iratai. (1950–1955)
XXIV. 602. Észak-Pest Megyei Közellátási Felügyelőség iratai. (1945–1950)

Felhasznált irodalom

Boreczky Beatrix (főszerk.) 1985: *A magyar állam szervei 1944–1950.* I–II. kötet, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békéscsaba, Tevan Kiadó.

Honvári János 1996: Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után. In Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest, Aula Kiadó. 457–471.

Honvári János 2012: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon,* Online Plus 2012/3. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan#top 2015. augusztus 17.

D. Molnár Erzsébet 1996: A jóvátétel hatása a magyar mezőgazdaságra. *Századok,* 1996/6. 1505–1524.

Nagy József 2002: Kényszergazdálkodás a mezőgazdaságban a II. világháború után. *Agrártörténet Szemle,* 2002/3–4. 349–382.

Pető Iván 1998: A gazdaság „átpolitizálása", a politika hatalma. In Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1956-os Intézet. 95–110.

Szakács Sándor 1998: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág Kiadó. 285–343.

Varga Zsuzsanna 2008: Az agrárium 1945-től napjainkig. In Estók János (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004.* Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 260–345.

SZŰTS ISTVÁN GERGELY

Falu, vállalat és politika

Két Veszprém megyei magánvállalat helyzete 1944–1945-ben

A második világháborút követő esztendők több szempontból vizsgálhatók, az 1945 és 1948 közötti éveket nagy vonalakban és leegyszerűsítve mégis a demokratikus újrakezdés vagy a kommunista diktatúra kiépítésének előkészítő fázisaként szokták értelmezni.[1] Abban szinte teljes egyetértés van, hogy Magyarország helyzetét a háborút követően Moszkvában döntötték el, azzal kapcsolatban viszont eltérnek a vélemények, hogy a szovjet vezetés mikor határozott az elfoglalt kelet-közép-európai államok szovjetizálásáról.[2]

E négy esztendő szövevényes politikai, társadalmi és gazdasági viszonyai ismeretében, különösen lokális szinten, ennél árnyaltabb a kép. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a látszólagos demokratikus keretek között a Magyar Kommunista Párt (MKP), a megszálló szovjet csapatok támogatását maga mellett tudva, igyekezett a hatalmát koalíciós társai kárára folyamatosan növelni. Ezt részben a stratégiai minisztériumok, így például a belügyi tárca vezetésével, valamint az ipar- és kereskedelemügy egyre erőteljesebb felügyeletével próbálta elérni.

Az 1945-ös esztendő országos politikai és gazdaságtörténeti eseményei ismertek, azonban kevésbé tudott, hogy a gazdaság egyes szektorainak szereplői, különösen a vidéki vállalatok, milyen helyzetben voltak ezekben a hónapokban. A háború végét jelentő év kétségkívül a károk felméréséről, az újjáépítésről, valamint a jóvátétel mikéntjéről és a nagy, stratégiai fontosságú ágazatok, vállalatok helyzetéről szólt. Mindezek mellett viszont kevésbé feltárt a magánszektor, annak szereplőinek, különösen a vidéki cégeknek, gyáraknak az újrakezdési gyakorlata.

Mindez nem jelenti azt, hogy a gazdaság korabeli szereplőiről ne tudnánk semmit. A rendszerváltást megelőző évtizedekben ugyanis létezett az úgynevezett üzemtörténeti mozgalom, amelynek keretében lelkes helytörténészek vagy maguk a dolgozók majd minden termelési egység eseménytörténetét elkészítették. A hatalom kifejezetten támogatta, sőt el is várta, hogy a szocialista rendszer legfőbb társadalmi bázisának tartott, az amúgy meglehetősen differenciált munkásság megismerhesse az iparosítás helyi sajátosságait. Ezek a könyvek azonban szigorúan ideológiai alapon és bizonyos politikai ellenőrzés mellett íródtak, emiatt azokat erős forráskritikával célszerű kezelni. Az üzemtörténeti mun-

[1] Bódy 2008, 62.
[2] Magyarország szovjetizálásának értelmezéseiről kiváló összefoglalást nyújt L. Balogh 2015, 20–27.

kák másik problémája, hogy néhány kivételtől eltekintve a nemzetgazdasági keretek és a munkásmozgalom történetének sarokpontjai mentén íródtak, legtöbbször csak passzív háttérként feltüntetve, vagy a prekoncepció igazolására használva a helyi sajátosságokat.[3] Azaz a mindennapok, így például a sokáig szigorúan egyoldalúan értelmezett 1944–1945-ös események, különösen a vállalatok belső politikájának megismeréséhez kevésbé használhatók.

A hazai levéltárakban, éppen az államosítások miatt, nagy számban rendelkezésre állnak az amúgy alig kutatott gazdasági vállalkozások iratai, amelyek nemcsak magáról az iratkeletkeztető cégről és tágabban az ágazatról, hanem az adott településről is számos új ismerettel szolgálhatnak.

Tanulmányomban két olyan Veszprém megyei vállalat 1944 és 1945-ös történetét vizsgálom, amelyek bár vidéken működtek, azonban termékeiknek köszönhetően országos jelentőséggel bírtak. Az egyik, a Gróf Zichy Béla Úrkúti Bányaművei Rt. a stratégiai fontosságú mangánérc felszínre hozatala és előkészítése révén különösen a háborús esztendőkben kiemelt szerepet kapott, sajátos tulajdonosi szerkezete révén elsősorban a német gazdaságban. A másik vállalkozás, a Herendi Porcelángyár Rt., alkotásainak köszönhetően a magyar iparművészet egyik legfontosabb márkája volt, ezért üzleti kapcsolatai jelentős része külföldi partnerekhez kötődött.

Mindkét vállalkozás esetében hangsúlyozandó, hogy a két világháború között aktív nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, és telephelyük vidéken, míg központjuk Budapesten volt. Emellett mindkét településen döntően német származású lakosság élt.

A vizsgált vállalatok esetében az egyedi történetek és összefüggések feltárása mellett azokat a közös vonatkozásokat is keresem, amelyek a magánvállalatok későbbi államosításának előjelei, első direkt és indirekt intézkedései lehettek. A legfontosabb kérdés, hogy az államosítást előkészítő politikai intézkedések hogyan éreztették a hatásukat ezeken a vállalatokon és alkalmazottaikon. Az újraindulás után mennyire szólt bele a politika a vállalatok mindennapi döntéshozatalába, és hogyan élték ezt meg maguk az érintettek. Milyen volt az egyes települések politikai élete, miként befolyásolta az a közösség mindennapjait és tágabban a vállalatok működését.

A két vállalat más ágazatban és strukturális keretek között működött, mégis közös bennük, hogy termékeik révén fontos bevételi forrást jelentettek – és a háború után ismét jelenthettek volna – a magyar állam számára. Úrkút esetében – a hadiipar egyik fontos alapanyagának számító mangánérc miatt – a kiemelt állami ellenőrzés már 1945 tavaszától megvalósult.

[3] Szűts 2012, 335.

Gazdaságpolitikai keretek

Az 1944 végén Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány már a háború utáni újrakezdésben és rendezésben gondolkodott. A moszkvai egyeztetéssel kijelölt kormányban részt vevő pártok természetesen különbözőképpen tekintettek a háború utáni rendezésre, így esetünkben a gazdaság működtetésére is. A legfőbb kérdés, amely a következő esztendők gazdaságpolitikáját jellemezte, a magángazdaság szuverenitása és az úgynevezett közérdek közötti határvonal meghatározása volt.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány előszervezetének tekinthető, 1944. december 2-án megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front gazdasági programjában például némely ágazatban, így a bányászatban is, bizonyos mértékű államosítást célszerűnek tartott.[4] A kihirdetett tézis szinte szó szerint megegyezett az MKP 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott programjával, azaz a formálódó többi politikai alakulat is elfogadta azt.[5] Ebben az egyik lényeges pont volt a magángazdasággal szembeni gyanakvás és az állam számára stratégiai fontosságúnak vélt ágazatok köztulajdonba vétele.

A Magyarországot megszálló szovjet hadsereg, a moszkvai vezetés iránymutatásai alapján, már a kezdetektől az ország gazdaságának kontrollálására is törekedett.[6] Ebben legfőbb szövetségese az MKP volt, amely koalíciós partnerei rovására igyekezett ellenőrzése alá vonni az államigazgatás irányítását, valamint a gazdaság stratégiai fontosságú ágazatait.

A háborús pusztítás miatt az első feladat a károk felmérése, majd az újjáépítés, és amint lehetőség adódott rá, a termelés elindítása volt. A háborús vereség, a szovjet megszállás a hazai ipart is rendkívül súlyosan érintette. Az ingóságokat és az ingatlanvagyont ért károk mellett a magyar ipart sújtó emberveszteségek is megnehezítették az újrakezdést. Ezért adtak ki többek között 1945 júniusában kormányrendeletet a lakosság közmunkavégzési kötelezettségéről.[7]

A háború utolsó hónapjaiban a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány is igyekezett előretekinteni, és ennek fontos részeként a gazdaságot érintő döntéseket hozni. A későbbi államosítások menetét vizsgálva fontos megemlíteni közülük azt a rendelkezést, amely a magánszektor működését indirekt módon befolyásolta a következő években. Az MKP indítványát alapul véve már 1945. február 15-én kihirdette az Iparügyi Minisztérium azt a rendeletet, amelynek értelmében minden ötven főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozásnak üzemi bizottságot kell létrehoznia. Néhány hónappal később, június 5-től kiterjesztették a rendeletet a húsz főnél nagyobb cégekre is.[8]

[4] Gunst 1996, 121.

[5] A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot 1944. december 2-án alapították Szegeden a Független Kisgazdapárt (FKGP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és a Polgári Demokrata Párt (PDP) részvételével.

[6] Kaposi 2002, 323.

[7] A 4000/1945. M. E. sz. rendelet, 1945. június 28.

[8] Az 55 000/1945. Ip. M. sz. rendelet (1945. június 5.) az üzemi bizottságok tárgyában.

A következő években az üzemi bizottságok fontos szerephez jutottak a magánszektorban, hiszen olyan jogköröket kaptak, amelyek a privát vállalatok működési mechanizmusában addig nem léteztek. Szimbolikusan talán a legfontosabb, hogy a magánvállalatok igazgatósági ülésein részt vehettek, sőt betekinthettek a vállalat üzleti könyveibe is. Mindez legtöbb esetben nem passzív jelenlétet, hanem politikai alapú érdekérvényesítést jelentett. Ennek elsődleges oka az volt, hogy az üzemi bizottságok tagjait a szakszervezetek választották, így abba a szociáldemokraták mellett nagy részben kommunista munkavállalók kerültek.[9] Ezek a megbízottak már 1945 nyarától a munkavállalók érdekérvényesítése mellett a magánvállalatok közvetett irányítására, kontrollálására törekedtek. Különösen akkor, ha a korábbi vállalatvezetés és a tulajdonosok nem tartózkodtak az adott településen. Sok esetben ezek a „korai" üzemi bizottságok kezdték meg a vállalatok újbóli működtetését, így bizonyos ideig ők tárgyaltak a cég, saját szóhasználatuk szerint a munkásság nevében.

Az 1945 júniusában kihirdetett rendelet új jogkörökkel ruházta fel ezeket a bizottságokat. Így beleszólhattak a munkavégzéssel kapcsolatos valamennyi kérdésbe, például a munkabérrel, a munka- és szabadságidővel kapcsolatos ügyekbe. Emellett a cégvezetésnek tájékoztatni kellett őket a munkavállalók közös gazdasági és jóléti ügyeiről (például családvédelem és baleset-megelőzés), valamint a fegyelmi esetekről is.

Az immár rendeletileg felhatalmazott üzemi bizottságok erejét tovább növelte a szovjet csapatok támogatását maga mellett tudó és megerősödő kommunista párt. Az MKP vezető funkcionáriusai ugyanis a gazdasági döntéshozásban is egyre több fontos pozícióhoz jutottak. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy 1945. május 11-én a Nemzeti Főtanács Gerő Ernőt nevezte ki kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterré. Igaz ugyan, hogy az újjászervezett Iparügyi Minisztérium első embere 1945 júniusától Bán Antal szociáldemokrata politikus lett, akinek pártja is támogatta bizonyos ágazatokban a kommunista párt államosítási törekvéseit.[10]

A Belügyminisztériumot irányító MKP a hazai gazdasági életet is igyekezett már a háború végétől ellenőrzése alá vonni.[11] Ezt bizonyítja, hogy már 1945 júniusában felmerült a Politikai Rendészeti Osztály[12] javaslatára egy gazdaságrendészeti szerv létrehozása. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Gazdaságrendészeti Osztálya végül 1945. szeptember 15-én kezdte meg működését.[13] Az új egység a kommunisták által felügyelt Belügyminisztérium alá tartozott, így meglehetősen nagy függetlenséget élvezett. Sajátos helyzetüket jelzi az is, hogy hivatalosan Nagy-Budapest területére szólt a jog-

[9] Már a Sztójay-kormány alatt is létrehozták ezeket a bizottságokat, azonban akkor természetesen szélsőjobboldali párttagokat és szimpatizánsokat delegáltak. Bódy 2008, 63.

[10] Az SZDP 1945. augusztus 18–20. között tartott XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióterv szerint: „A bányák, azt követően a villamosáram-szolgáltatás és távvezetékek, valamint egyes kulcsiparok államosítása a közösség érdekeinek fokozott védelmében."

[11] A Nemzeti Főtanács felállításáról az 59/1945. Eln. sz. rendelet határozott.

[12] 1945 januárjában a kommunista Péter Gábor irányításával megalakult a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya.

[13] Molnár 2010, 46–64.

körük, de a gyakorlatban már kezdettől fogva vidéken is indított razziákat, ugyanis országos hatáskörű gazdasági rendészeti szerv nem jött létre.[14]

Az MKP gazdaságpolitikája, az üzemi bizottságok jogkörei, valamint a gazdasági rendőrség létrejötte és működése mind-mind azt mutatják, hogy a magángazdaság már a háború végétől ágazatoktól függően bizonyos állami kontroll alatt működött.[15]

Az üzemi bizottságok megítélése abszolút pozitív volt a marxista történetírásban, tevékenységeikkel kapcsolatban a „hathatós munkásvédelmet és tőke elleni harcot" emelték ki.[16] Ezek a szervezetek tehát nagyon hamar az MKP vállalati sejtjeivé váltak, és céljuk deklaráltan a tulajdonosok kontrollálása lett. Az persze, hogy az üzemi bizottságok, a vállalat és a települések politikai megbízottjai milyen kapcsolatot tartottak fenn a cégek vezetésével, részvényeseivel, nagyban függött a helyi társadalmi és politikai viszonyoktól.

Az üzemi bizottságok mellett célszerű megvizsgálni, hogy a megszálló szovjet csapatok helyi szinten mennyire igyekeztek kontrollálni ezeket a vállalatokat, illetve hogy ezek a vállalatok előnyt, netán hátrányt jelentettek-e az ott élők számára. Előbbi kapcsán különösen érdekes a stratégiai fontosságú mangánérclelőhely, Úrkút, valamint az itt működő részvénytársaság tulajdonosszerkezete, amely már 1945 nyarán központi figyelmet kapott.

A következőkben tehát Úrkút és Herend példáján igyekszünk megvizsgálni, hogyan befolyásolta két vidéki vállalat újraindulását a politika, sajátságos helyzetükből adódóan milyen direkt és indirekt állami kontroll alakította napi működésüket. A vállalatok belső életében bekövetkezett változásokat természetesen nem lehet a külső körülmények, így a település, az ágazat és az országos politikai és gazdasági rendszerek ismerete nélkül vizsgálni. Ez utóbbiak közül éppen a háborús helyzetre való tekintettel lényeges kérdés, hogy a helyi közösségek hogyan reagáltak az irracionális helyzetekre.

A kutatást nehezíti, hogy Úrkút esetében szinte teljesen hiányoznak a községi iratok, sőt a vizsgált esztendőkről még iktatókönyvek sem állnak rendelkezésre. Emiatt a település mindennapjairól szórványosan a vármegyei államigazgatás egyes szervei, így a főispáni, alispáni és főjegyzői hivatal, majd a megyei földhivatal és az MKP helyi szervezetei által keletkeztetett iratokból, valamint a vállalat iratanyagából szerezhetünk információkat. Sajnos ezek esetében is gyakori, hogy a segédletekben szereplő tárgyhoz tartozó iratok hiányosak. A kutatást tovább nehezítette, hogy a vállalat iratanyaga sem teljes. Budapest ostroma során ugyanis a József nádor tér 8. szám alatti központi iroda és a benne elhelyezett központi irattár komoly károkat szenvedett.

Herend esetében jobb a helyzet. Ugyan az 1945-ös községi iratok itt is szinte teljesen hiányoznak, azonban a vállalat iratanyagában erről az évről számos értékes adattal szolgáló dokumentum maradt fenn. Ezenkívül itt is fontos információkkal szolgáltak a megyei közigazgatás egyes szervei által keletkeztetett iratok.

[14] Molnár 2010, 46–64.

[15] Az állam gazdasági felügyelete már az 1938-as XV. törvénycikk, az első zsidótörvény kihirdetésével jelentősen nőtt.

[16] Berend 1962, 32.

A települések és a vállalatok helyzete

Veszprém vármegye ipara a 20. század folyamán jelentős változásokon ment keresztül. A 19. század utolsó harmadától egyre nagyobb számban létrejövő kisebb vállalkozások mellett a századfordulótól két nagyobb ipari központ, a vármegye nyugati felében Fűzfő–Pét–Peremarton–Várpalota, valamint tőle keletre az Ajkai-medence körzete alakult ki.

Veszprém megyében a harcok 1944 decemberében kezdődtek, igaz, a stratégiailag fontos körzeteket, így a Péti Nitrogénműveket, a fűzfői ipartelepeket, valamint a veszprémi Danubia Lőszergyárat már jóval korábban is érték szövetséges bombázások.[17]

Az úrkúti mangánércbánya

A Bakony déli szélén fekvő Úrkúton a 20. század elejétől átlagosan ezer, többségében német származású lakos élt. Az 1930-as népszámlálás szerint az itt élő 1134 személy közül 969 németnek, míg 165 magyarnak vallotta magát.[18] Egy évtizeddel később, köszönhetően a bánya és a hozzá kapcsolódó külszíni egységek fejlesztésének, már 1683 főt regisztráltak. Az 1930-as állapothoz képest jelentősen, 506 főre nőtt a magukat magyarnak vallók aránya, igaz, a németek is többen, 1187-en lettek.[19] A földrajzi helyzet természetesen nagyban befolyásolta a község foglalkozásszerkezetét, 1941-ben a lakosság 65%-a az iparban, elsősorban a mangánbányában, illetve a szomszédos ajkacsingeri bányákban dolgozott. Mezőgazdaságból a lakosok 25%-a élt, akik nagyrészt a nagyvázsonyi Zichy-uradalomban dolgoztak, a kis számú törpebirtokos pedig saját földjét művelte.[20]

A község melletti területeken már az 1870-es években megkezdődtek a geológiai kutatások, azonban csak a háború nyomán fellépő szénhiány miatt tettek 1917-ben komolyabb erőfeszítéseket a mangánérc feltárására.[21] A háború következményei és Zichy Béla földtulajdonos anyagi nehézségei miatt csak 1921-ben a budapesti Kohner Bankház segítségével sikerült részvénytársaságot alapítani. A tulajdonosok személye és részesedési aránya már a kezdetektől igen érdekesen alakult. A Kohner Bankház kapcsolatain keresztül a Deutsche Bank jó lehetőségeket látott a mangánércben, ezért jelentős befektetésre is hajlandó volt.[22] Az 1921. június 19-én tartott alakuló közgyűlésen 120 millió koronában határozták meg az alaptőkét, amely hatszázezer darab, egyenként 200 korona névértékű részvényben oszlott meg. A Deutsche Bank és érdekeltségi köre 58, Zichy Béla 22, a Magyar Általános Hitelbank 10, míg a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. a részvények 7%-át szerezte meg.[23] Mivel a Deutsche Bank képviselői külföldön tartózkodtak, ezért a hatékonyabb működés érdekében az egyes részvényes csoportok megbízottjaik révén végrehajtó bizottságot alapítottak. A két világháború közötti évtizedekben jelentős beruházások történtek a vállalatnál, új tárnákat nyitottak, vasúti összeköttetés létesült a bányatelep és a fővonal között, valamint megépült az ércelőkészítő mű és számos külszíni kiszolgáló létesítmény.

Az 1920-as évek végéig növekedés jellemezte a vállalatot, amely bevételeivel párhuzamosan a beruházásokra is nagy hangsúlyt fektetett. 1928-tól azonban lassan megszűnt a mangánérchiány a világpiacon, köszönhetően az afrikai és az indiai lelőhelyek növekvő kiaknázásának.[24] Úrkút értékesítési lehetőségeit ez természetesen megnehezítette, hiszen a legfőbb importőrnek számító német piacon megnőtt az afrikai és a szovjet mangánérc részesedése. A gazdasági válság éveiben a csökkenő megrendelések miatt a termelési kapacitás visszaesett, ami komoly likviditási nehézségeket, egy rövid időre a külszíni termelés beszüntetését eredményezte.

Ezekben az években a nagy részvényesek körében is komoly bizalmi válság alakult ki, és 1934-ben a termelés szüneteltetése és a kedvezőtlen világpiaci viszonyok miatt felmerült a bánya újbóli értékesítése is. A próbafúrások kedvező eredményei miatt a magyar Iparügyi Minisztérium kezdeményezte a Deutsche Bank részvényeinek a megvételét, amit azonban a német állam nem engedett.[25]

Sőt néhány hónappal később a Deutsche Bank vezetésével egy német szakmai vállalatokból álló konzorciumot hozott létre, majd egy német–magyar államközi szerződés értelmében szabályozták a tulajdonosi és termelési, értékesítési kereteket. Ezzel egy időben pedig a Zichy János tulajdonában lévő 30%-os részvényérdekeltség is a Deutsche Bankhoz került, amely ezzel a részvények 81%-át birtokolta. Ezt követően mind az igazgatótanácsban, mind pedig a szakmai vezetésben jelentős német befolyás érvényesült. Az 1940-es évek első harmadában a növekvő német háborús igények miatt folyamatosan fokozták a termelést, amihez új aknák megnyitására és a hatékonyság érdekében ércelőkészítő üzemre is szükség volt.

A háború kitörése és ezzel összefüggésben az Európán kívülről származó mangánérc szállítási nehézségei miatt újból hiány keletkezett, ami kedvezett az úrkúti értékesítésnek. A mangánérc piaci értékesítését már 1936-tól egy német cég végezte, ennek és a növekvő német érdekeltségnek a következtében, különösen a háborús esztendők alatt, az itt termelt áru nagyrészt a Harmadik Birodalomba került.[26]

[17] Veress 1984.

[18] *Magyar Statisztikai Közlemények.* Budapest, 1932. Új sorozat. 83 kötet. 130.

[19] *Az 1941. évi népszámlálás. Történeti Statisztikai Közlemények.* II. kötet. Budapest, 1976. 296.

[20] 1941-ben 50 és 100 kataszteri hold közötti földterülete 1, 10 és 50 kataszteri hold között 77, 1 és 10 kataszteri hold között 56 személynek volt. *Az 1941-es népszámlálás. Történeti Statisztikai Közlemények.* I. kötet. Budapest, 1975.

[21] A mangánércet leginkább a vas- és színesfémkohászatban használják fel a fémek dezoxidálására, kéntelenítésére, de főként acélnemesítésre.

[22] Szandtner 1967, 229.

[23] A megalapítást követő években a részvénytársaság folyamatosan emelte az alaptőkét, 1922 márciusában 150, 1922 júniusában 240 millió koronára. 1924 februárjában az addigi legnagyobb tőkeemelést hajtották végre azzal, hogy 1 milliárd 120 millió koronában határozták meg az alaptőkét. A pengő bevezetését követő átváltások után 1 millió 500 pengő lett a vállalat alaptőkéje. In *Mihók-féle Kompassz, 1927–1928.* 102.

[24] Szandtner 1967, 257.

[25] Szandtner 1967, 267.

[26] A berlini Rawack & Grünfeld AG. intézte az úrkúti mangánérc értékesítését. Szandtner 1967, 283.

Az Ajkai-medence bányáiban, üzemeiben a két világháború közötti évtizedekben több ezren dolgoztak, köreikben már a századfordulótól terjedtek a szociáldemokrata eszmék. Ettől függetlenül, néhány kisebb sztrájktól eltekintve, nem volt jelentős tömegmegmozdulás sem a medencében, sem az átlagban 350-400 munkást foglalkoztató Úrkúton.[27]

A döntően németek lakta településen 1942-ben[28] alakult meg a helyi Volskbund szervezete, amelynek néhány éven belül a lakosság többsége tagja lett.[29]

A Herendi Porcelángyár Rt.

A Veszprémtől nyugati irányban alig húsz kilométerre fekvő községben 1826-ban alapított porcelángyárat Stingl Vince.[30] Valójában utódja, Fischer Mór volt az, aki kiváló üzleti érzékének köszönhetően a század közepére Európa-szerte ismertté tette Herend nevét.[31] A cég többszöri tulajdonosváltás után 1923-ban részvénytársasággá alakult, amely – immár megfelelő tőkehátterének köszönhetően – kiemelt figyelmet fordított a nemzetközi értékesítésnek. Ennek köszönhetően a két világháború között Európa és Észak-Amerika mellett a többi kontinensen is – bár eltérő mértékben – jelen volt a herendi márka. A kézzel készült, egyedi porcelánok hagyományosan fontos diplomáciai kelléknek számítottak, így a magyar állam megrendelőként – eltérő intenzitással ugyan – kiemelt szerepet játszott a vállalat életében.

Az európai ágazat sajátos helyzete, valamint Magyarország politikai és gazdasági viszonyai miatt a herendi porcelángyár elsősorban Németországgal volt szoros kapcsolatban. Ez tovább erősödött a cseh okkupáció után, amikor az addigi csehszlovák alapanyag-lelőhelyek német kézre kerültek. 1938 és 1943 között a gyártáshoz szükséges minőségi alapanyagokat (kaolin, földpát, nyersporcelán) már szinte kizárólag a német államtól szerezte be, és a háborús viszonyok miatt export szempontjából is a legfontosabb partnere lett.[32] A háború alatt hadiüzemmé minősítették, ennek köszönhetően férfi alkalmazottainak többségét sikerült mentesíteni a katonai szolgálat alól, de a növekvő kereslet

[27] Szandtner 1967, 314.

[28] MNL VeML XV.15. 1942. VII. 5.-197099. 187. tekercs.

[29] Rostási 2008, 118.

[30] Stingl Vince (1796–1850 körül) Sopronban született, huszonhárom évesen került a tatai Schlögl-féle fajanszmanufaktúra élére, ahol rövid idő múlva kőedénygyártással is próbálkozott. Tervei azonban nem valósultak meg, ezért hamarosan elhagyta a várost, és Herendre települt át, ahol 1826-ban indította be vállalkozását. Miután az 1840-es évek elején elköltözött Herendről, csak néhány forrás tanúskodik további sorsáról, ezek szerint 1847-ben a Városlődi Kőedénygyárban vállalt munkát.

[31] A Tatán született Fischer Mór (1799–1880) kereskedő 1824-ben vette át Schlögl János Györgytől a helyi majolikagyárat. Itt égetőkemencék építésével növelte a termelést, majd rövidesen Pápán egy jól jövedelmező keménycserépgyár bérlője is lett. 1824-ben Stingl Vince és Fischer Mór az Esterházy-uradalom hozzájárulásával egy új kerámiagyárat alapított Tata-Tóvárosban. A közös vállalkozás azonban rövid életűnek bizonyult, hiszen Stingl az üzlettársával szemben reménytelennek tűnő pereskedés miatt még ez év őszén elhagyta a várost.

[32] 1944-re 1938-hoz képest több mint kétszázszorosára nőtt a Németországban értékesített porcelántermékek mennyisége. MNL VeML XI.46.c.ee. 10. tétel.

miatt egyre több női munkás is dolgozott a gyárban, 1941 és 1944 között átlagban 200-250.[33]

A falu lakosságának száma folyamatos növekedést mutatott a két világháború között, ami egyértelmű összefüggésben volt a porcelángyár 1934-től bekövetkezett konjunktúrájával. 1930-ban 1192, míg tizenegy évvel később már 1478 fő élt Herenden.[34] Ebből 389-en magyarnak, míg 1087-en németnek vallották magukat. A németek lakta két település esetében különbség volt, hogy Úrkúton a magukat német nemzetiségűnek vallók aránya, míg Herenden a német anyanyelvűek aránya jelentette a többséget.

Háborús károk

A háború kitörését követően a stratégiai fontosságú úrkúti bányát hadiüzemmé nyilvánították, amellyel sikerült alkalmazottainak nagy részét mentesíteni a katonaság alól. Ennek ellenére a munkaerőhiány folyamatos problémákat okozott, így 1943-tól román és zsidó munkaszolgálatos alakulatok is dolgoztak a vállalat területén.[35] A kiegészítő munkaerőnek köszönhetően 1944 első félévében a II. számú aknában huszonnégy óra alatt 300 tonna ércet tudtak termelni. Az összehasonlítás miatt érdemes megjegyezni, hogy 1946 tavaszán a részben helyreállított akna maximális teljesítőképessége 150 tonna/nap volt.[36]

A Német Birodalomnak egyre több nyersanyagra volt szüksége, azonban egyre nagyobb gondot okozott, hogy a folyamatos visszavonulások miatt magyarországi érdekeltségeik is rövid időn belül hadszíntérré válhattak. Ettől tartva 1943 végén a DIKO (Deutsche Industrie Komission) is bekapcsolódott a bánya irányításába. Sőt 1944-ben német műszaki alakulatok is dolgoztak a szállítás gyorsítása érdekében.[37] A termelést márciustól – a Bécsben megkötött magyar–német egyezmény értelmében – a teljesítőképesség határáig kellett folytatni, hiszen az ukrajnai Krivoj Rog szovjet kézre kerülésével értékes mangánbányákat veszített a német ipar.[38] A termeléskapacitás bővítéséhez a Deutsche Bank hajlandó lett volna invesztálni is, ennek felméréséhez német bizottság érkezett Úrkútra. Egészen 1944 végéig szállítottak mangánércet Németországba, az utolsó tétel novemberben indult útnak az IG Farben bitterfeldi üzemébe.[39]

[33] MNL VeML XI.46.c.ee. 10. tétel. Amíg 1934-ben átlagban 17 női munkás dolgozott a porcelángyárban, addig egy évtizeddel később, 1944-ben 273. A megnövekedett megrendelések, illetve a férfi alkalmazottak katonai szolgálata miatt már nemcsak Herendről és a környező falvakból, hanem más vármegyékből is érkeztek munkavállalók.

[34] *Magyar Statisztikai Közlemények.* Budapest, 1932. Új sorozat, 83 kötet. 130; *Az 1941. évi népszámlálás. Történeti Statisztikai Közlemények.* II. kötet. Budapest, 1976. 296.

[35] Szandtner 1967, 284.

[36] MNL VeML XXIX.7. I.1. tétel.

[37] Szandtner 1967, 285.

[38] MNL OL Z 305. 3. csomó. 1944. május 4.

[39] MNL VeML XXIX.7. I.2. tétel. Az Eisenerz Gesellschaft GMBH. számlakivonata, 1945. február 17.

1944-ben több, halálos áldozatokat is követelő bombatámadás is érte a falut és a környező ipartelepeket.[40] 1942-ben megalakult a Volksbund helyi szervezete, amelyik különösen 1944-ben lett aktív. Ebben az esztendőben több alkalommal is folyt SS-toborzás a faluban. 1941-ben az összlakosság több mint 10%-a, 176 személy volt Volksbund-tag, és 11-en vonultak be a Wehrmacht és az SS alakulataiba.[41]

A front közeledtével más dunántúli gyárakhoz hasonlóan az úrkúti mangánbánya esetében is többször felmerült az alkalmazottak, a gépek és a termelés nyugatra való költöztetése. 1945. január 7-én a DIKO, a Honvédelmi Minisztérium képviselője, valamint a bányaigazgató előzetes megbeszélést folytatott a kiürítésről. A tervek szerint három fázisban történt volna a leszerelés: előbb a könnyen mozdítható gépeket, majd a raktáron lévő árukat és végül a személyzetet és a munkaszolgálatos századokat is nyugatra irányították volna.[42] A kitelepítésre addig a napig huszonhét munkás és családja jelentkezett. A front közeledtével több család is elhagyta a falut, akik csak több hónappal később tudtak visszatérni.

A Fejér megye vonalában majdnem négy hónapig tartó harcok és a gyakori bombázások hatására komoly félelem alakult ki a még a fronttól távolabbi nyugat-dunántúli területeken. Ipari létesítményei miatt az Ajkai-medence, így Úrkút is fontos harcállást jelenthetett a szemben álló felek számára. A szovjet csapatok 1944. március 23-án érték el a falu határát, azonban az itt állomásozó német csapatok igyekeztek tartani az állásaikat, emiatt a falun belül is háborús helyzet alakult ki. A lakosság egy része már az előző napokban nyugat felé menekült, míg az otthon maradtak közül sokan a környező erdőkbe menekültek, és ott várták az események alakulását. „Március 24-én, délben távozott az utolsó német gépjármű. Délután Úrkút már be volt kerítve, és halálos csend volt."[43] A szovjet csapatok másnap délben értek be a faluba, de szórványos harcok továbbra is folytak a környéken. A bánya már majdnem egy héttel korábban, március 17-én leállította a termelést, de kisebb külszíni munkák még néhány napig folytak. A rendelkezésre álló források szerint az utolsó vagon mangánércszállítmány március 21-én indult el az ajkai fővonal felé. Ez a mennyiség nem számított kevésnek, hiszen az utóbbi hónapokban a légitámadásoktól függően átlagban csak egy-egy vagonnyi árut tudtak elszállítani.[44]

A leállás és a környéken folyó harcok miatt megszűnt az áramellátás, ami komoly károkat okozott. A harcok következtében a külszíni telepeken is történtek káresetek. Ezek közül a termelés újraindítását is befolyásolta, hogy az ajkai fővonalba kötött kisvasút pályája, mozdonyai és tehervagonjai súlyosan károsodtak, emiatt 1945 késő nyaráig a szállítást közúton kellett megoldani.

Bár a szovjet csapatok március 25-én bevonultak a faluba, erőszakos fellépésük, valamint a környező erdőkben szórványosan hallható géppuskalövések folyamatos bizonytalanságban tartották a lakosságot. Ezt csak fokozta, hogy még aznap egy szovjet katona a plébánia épületében megsebesítette a helyi papot és az ott tartózkodó menekültek egyikét.[45] Nagyon sok településhez hasonlóan tehát Úrkúton is történtek atrocitások a megszálló csapatok részéről. Az első néhány hét bizonytalan közállapotát jól jelzi, hogy április 13-án, tehát három héttel a szovjetek bevonulása után, a járási főszolgabíró információkat kért a helyi jegyzőtől arról, hogy mit tud a faluban és annak környékén bujkáló magyar és német katonákról.[46] A hozzá eljutott hírek szerint „visszamaradt partizánok" szovjet egyenruhában lopásokat és rablásokat követnek el, amit a szovjet csapatok bevonásával azonnal fel kell számolni. Kérdés persze, hogy valóban visszamaradt katonákról vagy a szovjet egységek túlkapásairól volt-e szó.

A helyi plébános 1945. május 6-án küldött jelentést a püspökségre, amelyben a háborús károkról számolt be.[47] Ebben szerepel, hogy a szovjet bevonulás napján a Vörös Hadsereg egy katonája rálőtt, de a lövedék szerencsére csak súrolta az arcát. Emellett az ingó és ingatlan vagyonban ért károkat is összesítette, és megállapította, hogy a templom és a plébánia berendezései, szent tárgyai szinte teljesen hiányoznak. Más források szerint a plébános azt is panaszolta, hogy a szovjetek mellett egyes helybéliek is igyekeztek kihasználni a kaotikus helyzetet.[48] A későbbi beszámolók és a plébános jelentése alapján biztos, hogy 1945 januárjában és közvetlenül a Vörös Hadsereg katonáinak megérkezése előtt a falu lakói közül több százan önként vagy a németek kényszerítésére követték a visszavonuló hadsereget.[49] Közülük nyolcvankét német család januárban, míg a bányaigazgató és néhány munkatársa március 23-án hagyta el a falut, előbbiek önként, míg utóbbiak a leszerelt műszaki gépekkel együtt feltételezhetően német nyomásra. Az eltávozott nyolcvankét család, közel kétszázötven személy, felkerült arra az 1945-ben és 1946-ban felvett, úgynevezett külföldön lévő volksbundisták listájára, akiknek ingó és ingatlan vagyonáért több család is jelentkezett.[50]

A háború utáni település belső életét jól jellemzi az üresen maradt házak helyzete. A többség által elismert és tisztelt bányaigazgató, Szandtner Artúr esete jó példája, hogy a megüresedett ingatlan és az ingó vagyonoknak milyen bizonytalanná vált a sorsa, nemcsak a megszállók, de egyes falubeliek miatt is.[51] Szandtnert és a családját a visszavonuló német csapatok magukkal vitték, és csak négy hónappal később, 1945 júliusában tudtak visszatérni Ausztriából. Hazatérésük után azt tapasztalták, hogy a szolgálati lakásukból saját bútoraik eltűntek, sőt ezzel közel egy időben Szandtnert ismeretlenek feljelentették.

40 Rostási 2008, 122.
41 Czibulka–Heinz–Lakatos 2004, 303.
42 MNL OL Z 305. 1. csomó.
43 Historia Domus. Közli Rostási 2008, 125.
44 MNL VeML XXIX.7. III/1. 1. tétel.
45 Rostási 2008, 126.
46 MNL VeML XXI.26.a. 1. doboz. 1945. április 13.
47 Varga 2015, 231–232.
48 Közli Rostási 2008, 127.
49 Varga 2015, 232.
50 MNL VeML XXIV.201.b. 4628/1946.
51 Szandtner Artúr 1901-ben született Vernében. A freibergi bányászati főiskolán végzett. 1927-ben került Úrkútra, ahol előbb külszíni felvigyázó, majd mérnök, végül 1936-ban bányaigazgató lett. Irányítása alatt jelentős sikereket értek el új aknák feltárásában, valamint a mangánérc bányászatának technikai fejlesztésében.

Ennek következtében az igazolóbizottság eljárásának megkezdéséig a veszprémi törvényszék fogházába szállították, ahol őrizetbe vették.[52] Szandtnert az igazolóbizottság nem találta háborús bűnösnek, ennek ellenére a volt bányaigazgató 1946 elején családjával elköltözött Úrkútról. A következő három esztendőben jogi úton próbálta visszaszerezni ingóságaikat, valamint elbocsátásának törvénytelenségét bizonyítani, kevés sikerrel.

A háborút követően, mivel a volt igazgatósági tagok és a bányaigazgató is külföldön voltak, más vállalatokhoz hasonlóan helyi tisztviselők és munkások kezdték meg a károk felmérését. 1945 nyarán két aknában indult meg a munka, ám jóval kisebb kapacitással és munkavállalói létszámmal, mint az előző évben. A létszámhiány mellett problémát okozott, hogy az ércmosóban nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű víz, emiatt csökkent a teljesítmény. A szállítás szintén megoldatlan maradt, ugyan a kisvasút pályáját rendbe hozták, de két mozdonyuk szinte használhatatlan állapotban volt.[53] Egy, az 1946-os évre készített ütemterv adatai szerint januárban is még csak 330-an dolgoztak a vállalatnál, szemben az 1944-ben alkalmazott 1200 fővel. A munkások létszáma érdemben csak 1947-től kezdett emelkedni, ebben az esztendőben már 464-en dolgoztak a bányánál.[54]

1945 első hónapjaiban olyan nagymértékű volt a szakmunkáshiány, hogy a már harcoktól mentes területeken a szakszervezetek igyekeztek elérni, hogy a szovjet csapatok bocsássák szabadon az általuk elfogott mesterembereket.[55] Ez azonban alig járt sikerrel. Ebben az esztendőben a gazdaság dezorganizációja, a súlyos emberveszteségek és anyagi károk miatti munkaerőhiány okozta a legnagyobb problémát.

Az 1945-ös esztendő a károk felmérése után elsősorban a termeléshez szükséges állapotok biztosításáról szólt. Így a bányajáratok megtisztítása és folyamatos karbantartása, illetve a gépek és szerszámok pótlása és szerelése jelentette a legnagyobb gondot.[56] A bánya és a külszíni létesítmények mellett a szállítás biztosítása érdekében a megrongálódott vasúti pálya helyreállítása volt szintén fontos feladat. Mindehhez természetesen megfelelő számú munkaerőre lett volna szükség, de az alkalmazottak egy része elmenekült, míg más falubelieket a megszálló csapatok rendeltek ki munkavégzésre. A háborús károk mellett a nyugatra vitt műszaki felszerelést, illetve a más vállalatoknál bizományban lévő ingóságaikat is igyekeztek visszaszerezni. 1945 októberében például az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához küldtek egy hivatalos levelet, amelyben a háborús esemény miatt eltűnt műszaki berendezésekről tettek jelentést. E levél három olyan, a termeléshez elengedhetetlenül fontos motor hiányáról tudósít, amelyeket még 1944 őszén az AEG Unió Magyar Villamossági Rt.-hez küldtek javításra. Az AEG 1945 augusztusában azonban arról tájékoztatta őket, hogy a szovjet katonai hatóságok rekvirálásai miatt vállalatuk szinte megszűnt létezni, saját ingóságaik mellett náluk lévő más szerszámokat és alkatrészeket is elvittek.[57]

52 MNL VeML XXIX.7. III/1. 4. tétel.
53 MNL VeML XXIX.7. I./1. 1946. május 28.
54 Szandtner 1967, 316.
55 Belényi 2009, 30.
56 Rostási 2008, 135.

A háború befejezése előtt német tulajdonban lévő, stratégiai fontosságú vállalat jogi helyzetének tisztázására az Iparügyi Minisztérium 1945 májusának végén egy bizottságot küldött ki Úrkútra. A háború befejezését követően a megkezdődő újjáépítésben fontos szerep jutott az acélgyártásnak, így a mangánércbányászatnak is. Már 1945 kora nyarától érzékelték a növekvő megrendelői igényeket. Június 20-án például korábbi fontos hazai partnerük, a MÁVAG kérte, hogy 1000 tonna készleten lévő árut szállítsanak, míg hat nappal később a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. igényelt ózdi gyárába alapanyagot.[58] Ezt érzékelve az Iparügyi Minisztérium Szénkormánybiztossága az alapanyaghiány és a növekvő kereslet miatt kiadott egy határozatot, amely szerint a bányavállalat kizárólag a stratégiai ágazatok számára szállíthat.

Mivel a vállalat főrészvényesei és igazgatóságának, valamint felügyelőbizottságának tagjai szinte kivétel nélkül külföldön voltak, ezért a 1560/1945. M. E sz. rendelet értelmében az iparügyi miniszter rendelte ki a tagokat a vezető testületbe.[59]

A vállalatot május elejétől az Iparügyi Minisztérium megbízottjai irányították, majd két hónappal később, 1945. június 24-én a 80,91%-ban német tulajdonú céget állami kezelésbe vették. Az államosítás kihirdetését követő hetekben az igazgatósági tagok kinevezése a cégbíróság által is megtörtént. Július 6-án az Iparügyi Minisztérium arról tájékoztatta a Budapesti Törvényszéket mint cégbíróságot, hogy korábbi hét vezetőségi tag elveszítette tisztségét, vagy önként lemondott róla.[60] Ezzel együtt az iparügyi miniszter 1835/1945. eln. sz. határozatára hivatkozva öt új igazgatósági tag kinevezéséről értesíti a cégbíróságot.[61] A július 6-án kiadott rendelet kimondta, hogy a korábban német tulajdonban lévő részvények 80,916%-a a magyar állam tulajdonába kerülnek.[62] A többségi tulajdonossá váló magyar állam részéről a rendelet értelmében egy iparügyi államtitkár, valamint két miniszteri tanácsos került az igazgatótanácsba.

57 MNL VeML XXIX.7. I.1. tétel. A vállalat levele az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának, 1945. október 8.
58 MNL VeML XXIX.7. III.1. 2. tétel.
59 A rendeletet 1945. április 28-án hirdették ki, amely többek között kimondta, hogy a részvénytársaságok vagy szövetkezetek igazgatósági- vagy felügyelőbizottsági tagjainak távolléte vagy más okból való akadályoztatása esetén az ágazat minisztere új tagokat rendelhet ki. A tagok megbízatása a miniszter utasítására vagy a vállalat kérelmére szűnhet meg.
60 Eszerint Simon Mihály, gróf Zichy Pál, Kurt Weigelt, Emil Dittmann, Georg Gillizer, Karl Kraub és Herbert Sedlacek deportálások, külföldön vagy ismeretlen helyen való tartózkodás miatt akadályoztatva voltak.
61 Az új igazgatóságba Sipeki Géza miniszteri tanácsos, Schreiner Jenő államtitkár, Antal Gyula magántisztviselő, Leskó Béla bányaügyi főtanácsos és Molnár György, a Magyar Általános Hitelbank Rt. igazgatóhelyettese került. MNL VeML XXIX.7. I.1. tétel. 1945. július 14.
62 A magyar állam többségi tulajdonos lett, mellette a Magyar Általános Hitelbank, valamint a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. rendelkezett még részvényekkel. MNL VeML XXIX.7. I.1. tétel. 1945. szeptember 14.

1945 tavaszán Úrkúton is megalakultak a politikai pártok helyi szervezetei. Közülük legaktívabb az MKP volt, amelyről már 1945 nyarán mint egy jól működő sejtről írtak a párt Veszprém megyei központjában.[63] Egy októberi beszámoló szerint 138 helyi tagja volt a pártnak, emellett a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) 52, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek (MADISZ) 126, míg a Nemzeti Parasztpártnak (NPP) 210.[64] A jelentéstevő szerint a felsorolt szervezetekkel közösen a faluban és a bányában egyaránt a legmeghatározóbb erő az MKP. Mindezt az 1945. november 4-én tartott nemzetgyűlési választások is igazolták, ugyanis a kommunisták a voksok 54%-át szerezték meg. Ez arányaiban háromszorosa volt az MKP országosan elért eredményének. A választás abszolút vesztese a térség ipartelepein több évtizedes múlttal rendelkező Szociáldemokrata Párt (SZDP) volt, amely a szavazatok alig 3%-át kapta.[65] Az MKP-nak és az NPP-nek együtt a szavazatok több mint háromnegyede jutott.[66] A választási eredmények és a helyi pártvezetés aktív propagandamunkájának köszönhetően egy hónappal később már 246 tagja volt az úrkúti MKP-nak. Igaz, még így is maradt hetvenegy olyan szavazó, akire csak szimpatizánsként lehetett tekinteni. A vidéken abszolút vezető erőnek számító Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP) mindössze 91 szavazatot kapott, pedig más környékbeli, németek által lakott településen lényegesen jobban szerepelt. Helyi pozíciójukat jól kifejezi, hogy a szavazókörökben a Polgári Demokrata Párttal (PDP) és az SZDP-vel együtt főispáni kirendeltek képviselték, azaz helyben 1945 őszén a három közül egyik pártnak sem volt szervezete.[67]

A bánya termelésének megindulása után itt is megalakult az üzemi bizottság, amelynek korabeli működésére csak szórványos levelezések alapján következtethetünk. 1945 novemberében például a szomszédos Ajkai Kőszénbánya Rt.-nél dolgozó bányászok fizetésére hivatkozva az úrkúti munkavállalók az üzemi bizottság vezetésével béremelést kértek a minisztériumtól.[68] A helyzet különlegességét jelzi, hogy a vállalatvezetés tagjait, akik szintén minisztériumi alkalmazottak voltak, nem értesítették, hiszen egyből Budapesthez fordultak. Az üzemi bizottság emellett egyes kinevezésekbe is beleszólt, sőt az előzőekhez hasonlóan a bányavezetést megkerülve közvetlenül a minisztériumokkal tárgyalt például a munkabérekkel kapcsolatban. Az üzemi bizottság megítéléséről sokat elárul, hogy a bányavezetés november 8-án egy ilyen eset kapcsán már az MKP kerületi titkárához intézett levelet.[69]

63 MNL VeML XXXV.29. 1. doboz.
64 MNL VeML XXXV.29. 1. doboz. 7. mappa.
65 MNL VeML XXI.3. 9. doboz.
66 Az NPP 26%-ot, az FKGP 15,5%-ot, míg a PDP 1,5%-ot ért el.
67 MNL VeML XXI.3. 9. doboz.
68 Az Iparügyi Minisztérium Bányászati Közigazgatási Osztályához eljuttatott levelükben az érvényes munkabér-megállapodásokra hivatkozva az ajkai vájárok majdnem dupla olyan magas fizetését kifogásolták. MNL VeML XXIX.7. I/1. tétel.
69 MNL VeML XXIX.7. I.1. tétel. A bányaigazgató levele Appelhoffers Győző kerületi MKP-titkárhoz. 1945. november 8.

Az úrkúti üzemi bizottság helyzete éppen a minisztériumi irányítás miatt eltért a magánvállalatok többségénél működő keretektől. 1945. május elejétől ugyanis egyik legfontosabb küldetése, a „tőkések elleni harc" vált látszólag okafogyottá.

A tulajdonosváltást követően, 1945. július 6-án megtartotta első ülését a Budapesti Nemzeti Bizottság 402/B. Számú, Gróf Zichy Béla Úrkúti Bányaművei Rt. igazolóbizottsága. Az első napon a tíz beidézett munkavállaló közül egyet, Páska Dezső tisztviselőt nem igazolták, aki egy beidézett tanú szerint 1944-ben németbarát kijelentéseket tett, valamint több német személlyel is kapcsolatban állt.[70] A következő hetekben folytatódtak az igazolóbizottsági ülések, pontos adat viszont nem ismert arról, hány munkavállalót bocsátottak el vélt vagy valós cselekedetei miatt.

A bánya működését különösen 1945-ben nagyban meghatározta a munkaerőhiány. A korábban itt dolgozott helybéli német munkások egy része nyugatra ment, az itthon maradottak között pedig komoly feszültséget okozott a földkérdés és a német ingatlanok sorsa. A helyben maradt német lakosság lelkiállapota a szovjet megszállással és a kollektív felelősségre vonásról szóló hírek hatására amúgy is feszült volt.[71] Pontos adatok nem ismertek arról, hogy 1945 tavaszán hányan éltek a faluban, mindössze annyi tűnik biztosnak, hogy több mint kétszázan nyugatra távoztak. Ezzel és az időközben ideérkezett ismeretlen számú telepessel a nemzetiségi arányok jelentősen változtak. 1945. augusztus 21-én megalakult a helyi földigénylő bizottság, amelynek mind az öt tagja magyar nemzetiségű volt. Elnöke, Boldizsár István napszámos, a helyi NPP titkára lett.[72] A földkérdés kapcsán régi problémának számított, hogy a falunak mindössze 260 kataszteri hold saját földje volt. Emellett a helyiek lehetőségeit nagyban korlátozta, hogy a környékbeli földek közül kevés volt művelésre alkalmas. A bányának köszönhetően a munkaképes lakosság kétharmada ott, míg egyharmada a mezőgazdaságban, döntően alkalmazottként dolgozott.

Mivel nagy számban nem voltak jelen német, részben egykori volksbundista családok, ezért már 1945-ben igény mutatkozott ingatlanjaik iránt. Az MKP szeptember 23-án kiadott választási programjában már kifejezetten a németek kitelepítéséről és földjeik magyar földműveseknek való odaítéléséről beszélt.[73]

Helyi szinten ezek a politikai nyilatkozatok és intézkedések hatalmas feszültségeket generáltak. A helyzetet jól érzékelteti, hogy a Boldizsár-féle földigénylő bizottságot néhány hét múlva felfüggesztették, majd Dömsödi Zoltán MKP-titkár vezetésével új bizott-

70 Páska Dezső tisztviselőt, aki munkájából adódóan német üzletfelekkel is érintkezett, azért nem igazolták, majd bocsátották el állásából, mert egy munkatársa eskü alatt vallotta, hogy Páska arról beszélt, hogy Timosenko csapatai és a németek egyesülnek, és együtt támadják meg a szovjeteket. MNL VeML XXIX.7. I.5. tétel.
71 Már 1945 januárjában Erdei Ferenc belügyminiszter arról tájékoztatott, hogy a szovjetek a Magyarországon tartózkodó vagy lakó németeket munkaszolgálatra viszik, ezért elrendelték összeírásukat. Zinner 2004, 23. Zinner szerint a „gyűlölet politikája" a NPP főtitkárának, Kovács Imrének 1945. április 7-én elhangzott beszéde után vette kezdetét. Zinner 2004, 32.
72 „Úrkút egy kimondottan sváb község, és mi magyar munkások 1945. augusztus 21-én megalakítottuk a földigénylő bizottságot."
73 Zinner 2004, 66.

ság jött létre, amelyet hamarosan szintén felfüggesztettek. Boldizsár 1946 tavaszától tett panaszos jelentései szerint a földigénylések kapcsán nemzetiségi szembenállás alakult ki a németek és a magyarok között. 1946. május 1-jén megverték a magyar földigénylő bizottságot, majd néhány nappal később két alkalommal Boldizsárt is, aki a Népgondozó Hivatalnál kérelmezte azonnali áthelyezését. A faluban a földkérdés miatt feszült volt a légkör, azonban a választási eredményekből úgy tűnik, a lakosság politikai értelemben mégis egységesnek mutatkozott.

A magyar állam az 1945 júniusában kisajátított német részvényhányad után többségi tulajdonba került a Gróf Zichy Béla Bányaművei Rt.-ben, és az újjáépítés érdekében közvetlenül határozta meg a mangánérc szállítását. Mindezt azonban alig fél évig tehette, hiszen az 1946. január 30-án megjelent 116/1946. G. F. rendelet értelmében a potsdami rendelkezés elvei alapján a Deutsche Bank részvényeit a Szovjetunió számára át kellett adni. Ezzel a döntéssel a vállalat szovjet irányítás alá került. A következő, immár szovjet tulajdonban lévő vállalat közgyűlésére 1946. május 10-én került sor, ahol a Szovjetunió az 500 000 pengő alaptőke 80,9%-ának tulajdonosaként jelent meg. A vállalat 1953 januárjáig szovjet érdekeltségként működött, ekkor a magyar állam megvásárolta.

1944 – Herend

Az 1944 nyarán a már korábban hadiüzemmé nyilvánított porcelángyár a front közeledtével egyre veszélyesebb helyzetbe került. A gyár döntően német származású alkalmazottai a környékbeli német falvakhoz hasonlóan a folyamatosan felmerülő és egymásnak ellentmondó kitelepítési, nyugatra költöztetésről szóló hírek miatt aggódtak. Helyzetüket nagyban befolyásolta, hogy a visszavonuló németek a gyár leszerelését és nyugatra szállítását több alkalommal is kijelentették. A bizonytalanságot fokozta, hogy szeptember 14-én toborzást tartott az SS, és több német származású személyt erőszakkal besoroztak.[74]

1944-ben több bombatámadás is érte a falut és a gyárat, szerencsére azonban sem a lakóházakban, sem a gazdasági épületekben nem keletkeztek jelentős károk.[75] A környéken keringő rémhírek november végén úgy tűnt, hivatalossá válnak. A Kitelepítési Kormánybizottság képviselője érkezett Herendre, hogy előkészítse a lakosság Németországba való kitelepítését. A közzétett felhívásra azonban a néhány Volksbund-tagon kívül végül senki sem jelentkezett.[76] A bizonytalanságot csak fokozta, hogy 1944. december 8-án egy különleges SS-egység jelent meg a faluban azzal a paranccsal, hogy a teljes német lakosság kitelepítését megkezdjék, majd végül felrobbantsák a porcelángyárat.[77] A vállalat részéről Geisse Ottó műszaki vezető fogadta őket, és hosszas tárgyalások után, nem utolsósorban a faluban állomásozó magyar katonai alakulatok segítségének köszönhetően, sikerült megakadályozni a

[74] MNL VeML XXIV.201.b. 45. doboz. 2212/1947.
[75] MNL VeML V.341. 37. csomó.
[76] Pesovár 1976, 43.
[77] Pesovár 1976, 44.

pusztítást.[78] Ezzel együtt ekkor is sikertelennek bizonyult a német lakosság elszállítása. December 27-én újabb felhívás jelent meg a költözésről, amelyre a jegyző jelentése szerint senki sem jelentkezett.[79] Visszaemlékezése alapján a háború végéig tizenöt család, összesen hetvenhárom személy távozott a visszavonuló német csapatokkal.[80]

A háború következményei

A szovjet csapatok 1945. március 24-én vonultak be a faluba, ám a porcelángyár már két nappal korábban leállította működését. A front átvonulása során keletkezett károk és hiányok, valamint a kialakuló új közigazgatás okozta bizonytalanság miatt április 3-ig nem történt semminemű munkavégzés a gyár területén.[81] Az újbóli munkát az sem segítette, hogy a szovjet katonai parancsnokság a gyárban jelölte ki központját, és a következő hónapokban innen intézték a környező falvak ellenőrzési feladatait.[82] Az itt állomásozó szovjet egység által felépítendő lőszerraktár munkálataihoz pedig a helyi és a környékbeli lakosok munkaerejét vették igénybe.[83]

Mivel a részvénytársaság központja Budapesten volt, ezért a vállalatvezetés 1944. október végétől – a front alakulása miatt – bizonyosan nem tudott Herendre utazni. Ezért a gyár irányításáért a műszaki igazgató, Gulden Rezső felelt, akit azonban súlyos betegsége 1944 folyamán többször akadályozta ebben.[84] A műszaki igazgató végül hosszas betegség után, közvetve a harci cselekmények miatt, 1945. április 12-én elhunyt.

A háború végén a porcelángyár igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjai, szemben az úrkúti részvénytársaságéval, Magyarországon tartózkodtak, és már 1945 áprilisában hozzákezdtek a helyzet felméréséhez. Mindössze a vállalat vezérigazgatója, többségi részvénytulajdonosa, a műszaki igazgató öccse, Gulden Gyula volt külföldön.[85] Gulden, aki 1944. október 29. és december 8. között a budapesti portugál követséget vezette, december 9-én a követség védelme alatt állók megmentése érdekében Svájcba távozott. Igaz ugyan, hogy

[78] MNL VeML XI.46.c.aa. I.19. Geisse Ottó beszámolója az 1945. augusztus 1-jén Budapesten tartott Nemzeti Igazoló Bizottság 434/A számú kiküldött Igazoló Bizottságának ülésén.
[79] MNL VeML V.341. 2321/1944.
[80] Pesovár 1976, 45.
[81] MNL VeML XI.46.c.aa. V.2. tétel. Jelentés a háborús károkról a Gyáriparosok Országos Szövetségének, 1945. augusztus. MNL VeML XI.46.c.aa.V.2. tétel.
[82] MNL VeML XXI.4. 1. doboz. 262/1945.
[83] Hudi 1998, 177.
[84] Gulden Rezső (1879, Budapest – 1945, Veszprém) Budapesten érettségizett, majd kereskedelmi szaktanfolyamot végzett. Ezt követően Bécsben, majd budapesti vállalatoknál dolgozott, mígnem 1936 januárjában Herendre került.
[85] Gulden Gyula (1898, Budapest – 1979, Syracuse, USA) német apától és angol anyától született, iskoláit Budapesten végezte. 1923-ban került a Herendi Porcelángyár Rt.-hez, 1926-ban ügyvezető igazgató és az 1930-as évek közepére többségi részvénytulajdonos lett. Számos szakmai tisztsége mellett 1938-tól tiszteletbeli portugál alkonzul volt, 1944. október 29. és december 8. között pedig ő vezette a budapesti portugál követséget. 1944. december 9-én távozott Magyarországról, 1948-ig Svájcban, majd az Amerikai Egyesült Államokban élt családjával.

a vállalatvezetés a helyén maradt, azonban a közlekedési viszonyok miatt az első néhány héten nem tudtak eljutni Herendre. Emiatt a szovjet csapatok megérkezése után a faluban lévő műszaki alkalmazottak és vezető munkások kezdtek hozzá a károk felméréséhez.

A porcelángyári alkalmazottak vezetésével 1945 áprilisában a helyi politikai szervezetek is megalakultak. Úrkúthoz hasonlóan elsőként, április 6-án, itt is az MKP községi szervezete jött létre három porcelángyári munkás irányításával, majd a helyi plébános[86] segítségével az FKGP, amelynek elnöke Eckert Antal porcelángyári főfestő lett. Legvégül pedig szintén a porcelángyári alkalmazottak vezetésével az SZDP is létrehozta helyi szervezetét.[87]

Az összesített veszteségek és a gépek karbantartása után hivatalosan csak május 15-én indult újra a termelés a porcelángyárban. A háború alatt kisebb bombatalálatok érték a műszaki és a központi épületet, azonban ezek nem okoztak komolyabb károsodást, még annak ellenére sem, hogy az egyik bombatámadás következtében tűz ütött ki, amely a munkatérben nem, de a vállalat irattárában pusztítást okozott. A front átvonulása következtében nem elsősorban az ingatlanokban, hanem az ingó vagyonban keletkeztek jelentős károk. Egy 1945 júliusában készült összeírás szerint a szovjet csapatok bevonulásuktól kezdődően mintegy egymillió kétszázezer pengő értékben vittek magukkal árukat, különböző szerszámokat. Néhány hónappal később a németek által elhurcolt javakról is készült egy kimutatás.[88] A megszálló csapatok által elhurcolt alapanyagok és szerszámok miatt éppen az újrakezdés vált még nehezebbé.

Bár az üzemi bizottság megalapításának időpontjáról nem kerültek elő források, anynyit tudunk, hogy 1945 júniusában a hatfős testületet Szentpéteri Tivadar, a helyi MDP titkára vezette.[89] A porcelángyári üzemi bizottság igen aktív volt, és már ebben a hónapban több, a vállalat igazgatását befolyásoló ügyben is jelezték a véleményüket. Június végén mindezen túllépve az igazgatóság tudta nélkül akartak gyári vállalatvezetőnek egy műszaki alkalmazottat kinevezni. Hubay Cebrián Andor ügyvezető igazgató június 27-én kelt levelében az eljárásmódot kifogásolta, főként a hozzá intézett levél felszólító módja miatt, amellyel szerinte az üzemi bizottság túllépte a hatáskörét.[90] Az eset néhány héttel az Iparügyi Minisztériumnak az üzemi bizottságok jogkörét szabályozó rendelete után történt. A következő hetekben továbbra is aktív maradt az üzemi bizottság, és elsősorban a korábbi vezetők, vezető tisztségviselők háborús felelősségét firtatták. Július 8-án azt kérték, hogy az Ausztriából néhány nappal korábban hazatért korábbi műszaki igazgatót, Ko-

[86] György Lajos plébános 1945. május 28-án küldött jelentésében az szerepel: „A község lakosságának kérésére megszerveztem a Kisgazda pártot." Varga 2015, 107.

[87] Pesovár 1976, 49.

[88] A Gyáriparosok Országos Szövetségéhez 1945. július 21-én eljuttatott kimutatás szerint 16 láda, közel 4800 darab fehér porcelánt, 20 ezer festett készárut, illetve szerszámokat, bútorokat vittek magukkal a szovjetek. Egy 1945. szeptember 23-án kelt jelentés szerint 1944 végén a német csapatok két teherautónyi ingóságot (a kocsikkal együtt), ezenkívül hét szekeret, tizennégy lovat, 15 mázsa tűzifát, valamint vaslapátokat, tűzoltóvödröket és írógépeket vittek el. MNL VeML XI.46.c.aa. V.2. tétel.

[89] Szentpéteri Tivadar 1917-ben született Budapesten, a fővárosból került tisztviselőként Herendre.

[90] MNL VeML XI.46.c.aa. I.6. tétel.

vács Elemért az igazolóbizottság döntéséig ne alkalmazzák. Az üzemi bizottság az MKP helyi szervezetének kifogását továbbította. Mivel mind a porcelángyárban, mind a településen alig nőtt az MKP taglétszáma, különösnek hat, ahogy a bizottság a helyi MKP levelére hivatkozik. Ugyanis a májusban alig húszfős herendi kommunista szervezet vezetői egyben az üzemi bizottság tagjai is voltak. Ezt a módszert később is követték, például az Enkelhardt Ferenc[91] ügyvezető igazgató elleni eljárás megindításakor: „1945. július 9-ei dátummal felhívást kaptunk a Magyar Kommunista Párt helybeli szervezetétől, hogy Enkelhardt Ferenc igazgatót az igazolásig függesszük fel, mert a múltban tanúsított politikai magatartása súlyos bírálatot érdemel."[92] Az átmeneti helyzet fonákságát mindennél jobban jelzi, hogy Hubay Cebrián Andor többször kérte a baloldali érzelmű üzemi bizottságtól, hogy leveleik végén már ne a „Hazafias tisztelettel" kifejezést használják.[93]

Herend politikai életének alakítói szinte kivétel nélkül porcelángyári alkalmazottak voltak. Annak ellenére, hogy az 1930-as évektől 200 és 500 fő között mozgott a gyárban dolgozók létszáma, a jelenleg feltárt források szerint sem sztrájk, sem szerveződő munkásmozgalom nem volt. Ettől függetlenül a háború végén elsőként alakult meg az MKP helyi szervezete a faluban.

Az MKP titkára, Varga Gyula[94] a veszprémi központnak küldött jelentésében már májusban részletesen írt a falu politikai életéről.[95] Ez idő szerint 29 taggal rendelkeztek, többségében porcelángyári alkalmazottakkal, a 8 tagú vezetőtestületi tag pedig kivétel nélkül gyári munkás és tisztviselő volt. Varga azt is megjegyezte, hogy az itt élők bizalmatlanok az MKP-val szemben. Ezt csak erősítette, hogy két vezető tagtársról az a hír járta, hogy a front átvonulása után az üresen maradt házakat fosztogatták.[96] Varga a falu politikai életével kapcsolatban megjegyzi, hogy az SZDP-nek 65, míg az FKGP-nek közel 300 tagja volt.

A következő hónapokban az üzemi bizottság a vállalat irányításában való aktív jelenlét mellett érdekvédelemmel is foglalkozott. 1945 szeptemberében például a vállalatnál ekkor alkalmazásban álló 285 fő számára próbáltak napraforgóolajat szerezni,[97] egy hónappal később pedig ruha- és ételbeszerzés ügyében leveleztek az illetékes hatóságokkal.[98]

Az üzemi bizottságok egyes ügyekben, hasonlóan Úrkúthoz, szinte párhuzamosan működtek a vállalatvezetéssel, hiszen több esetben a vezetést megkerülve próbáltak intéz-

[91] Enkelhardt Ferenc (1897, Szilágynagyfalu) vegyészmérnök 1940 szeptemberében került a vállalathoz műszaki tisztviselőnek. Előtte néhány évvel a kispesti Gránit Porcelán- és Kőedénygyár Rt. alkalmazásában állt.

[92] MNL VeML XI.46.c.aa. I.6. tétel.

[93] „Ismételten felhívom a t. Üzemi Bizottság figyelmét arra, hogy a Hazafias tisztelettel kifejezés, amely ellen a múlt időkben is mindig harcoltam, teljesen magyartalan és értelmetlen köszöntés, tehát kérem azt ezentúl leveleikben mellőzni." MNL VeML XI.46.c.aa. I.6. tétel.

[94] Varga Gyula 1920-ban született Budapesten, és tisztviselőként dolgozott 1943-tól a herendi gyárban.

[95] MNL VeML XXXV.29.1. 1. doboz 13. mappa.

[96] MNL VeML XXXV.29.1. 1. doboz 14. mappa. Varga Gyula titkár jelentése, 1945. május 3.

[97] MNL VeML XXI.1.b. 863/1945.

[98] MNL VeML XI.46.c.aa. I.6. tétel.

kedni. A közigazgatásban „kialakult" szerepük erejét jelzi, hogy a minisztériumok a vállalatvezetés mellett írásban őket is értesítették egyes folyamatban lévő ügyekről. Az üzemi bizottság növekvő pozícióját, befolyását és az MKP által biztosított hátterét jól jelzi az is, hogy Herenden 1946 elején az új tagság választásakor kizárólag az SZDP és az MKP tagjait jelölték a testületbe. Ezt a falu abszolút többségét kitevő kisgazdák igyekeztek megakadályozni.[99]

A Kisgazdák a faluközösséget károsan érintő ügyekben is igyekeztek felsőbb fórumhoz fordulni.[100] 1945 augusztusában például a főispánnak tettek panaszt a faluban és a szomszédos Szentgálon állomásozó magyar – és részben szovjet – századra, mert a katonák éjszaka a faluban lövöldöztek, és tetemes kárt tettek a vadállományban. A főispáni megkeresésre a hadosztályparancsnok tagadta a vádakat, és kérte a vármegye vezetőjét, hogy nevezze meg, akik szerinte rágalmazták a „demokratikus honvédséget". Az ügy végül 1945. december 17-én egy Herenden tartott egyeztetésen lezárult, ahol a helyi jegyző megállapította, hogy ilyen események az utóbbi hetekben már nem történtek. Az eset jól példázza, hogy a háborút követő, még nem rendeződött időszakban milyen erőviszonyok uralkodtak vidéken.

Az MKP és az SZDP helyi szervezetei az aktív propagandamunka ellenére alig tudták tagságukat növelni. Ezt jól bizonyítják az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon elért eredményeik. A helyi voksolást az FKGP nagy fölénnyel, a szavazatok 88%-át megszerezve nyerte, míg a kerületi szinten aktívnak számító helyi MKP – amelynek titkára néhány héttel korábban még 20-25%-os eredményt várt – csak hatvanegy szavazatot kapott, ami mindössze 7,6%-ra volt elég. Az SZDP ennél is rosszabbul szerepelt, hiszen mindössze huszonnyolc voksot kapott.[101]

A baloldali pártokkal szembeni ellenérzés köztudott volt az MKP Veszprémi járási központjában is. Éppen ezért már 1945 májusától folyamatos propagandatevékenységet fejtettek ki a faluban, több esetben fővárosi agitátorok közreműködésével, s jól láthatóan kevés sikerrel. A titkár, Varga Gyula három nappal a nemzetgyűlési választások előtt keserűen jegyezte meg, hogy a budapesti központból küldött előadóra ismételten nem volt kíváncsi a falu. „A falu lakossága megint elzárkózott, noha a gyűlés megfelelő képen lett propagálva."[102]

Herenden még 1946-ban sem tudott komoly eredményeket elérni az MKP, taglétszáma 30 és 50 fő között ingadozott. A helyi titkár az év márciusában küldött jelentésében érzékletes képet fest a falu politikai életéről, a herendi kommunisták hozzáállásáról és megítéléséről. „Az utóbbi időben az elvtársak között bizonyos fáradt nemtörődömség vett erőt. Taggyűlésre nem járnak, a párt ügyeit nagyon elhanyagolják. [...] Az Üzemi Bizottság a lehetőségekhez képest jól működik. Elnöke, egyik elvtársunk, erejét megfeszítve képviseli a munkásság érdekeit, noha a munkásság legnagyobb része nem áll ki mellette, mikor kell."[103]

[99] MNL VeML XXXV.29. doboz 1 mappa.
[100] MNL VeML XXI.1.a. 1080/1945.
[101] MNL VeML XXI.3. 9. doboz.
[102] MNL VeML XXXV.29.1. 1. doboz.

A helyi viszonyokat tovább bonyolította, hogy a lakosság többsége német anyanyelvű volt, miközben az MKP tagságában a nemzeti identitás kérdése nem, vagy inkább negatív értelemben volt jelen. A titkár a választási kudarcot egyértelműen a lakosság többségét kitevő németségnek a munkáspártokkal szembeni ellenszenvével magyarázta: „a munkásság 90%-a német ajkú és ha esetleg a munkáspártok tagja is legyen az illető, ez csak állarc [sic!], érzelmileg ők a fajtájukat támogatják, és a kisgazdapárthoz tartozónak tekintik magukat, ami a választások alkalmával be is bizonyosodott."[104] A nemzetiségi ellentét Úrkúttal szemben itt nem volt olyan kiélezett. Egyrészt a helyi birtokviszonyok miatt, illetve azért, mert innen nem távoztak olyan nagy számban nyugatra ingatlantulajdonosok, harmadrészt pedig a polgárosodott, többgenerációs porcelángyári munkásság mentalitásának köszönhetően. Pedig arányaiban itt is hasonló mértékű volt a Volksbund-tagok száma, hivatalos források szerint 122, azonban többségük a front közeledtével helyben maradt. Mindezektől függetlenül a környező német falvakhoz hasonlóan Herenden is komoly félelemmel figyelték a híradásokat és a politikai megnyilatkozásokat.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én – ekkor a két településen még német csapatok állomásoztak – adta ki a földosztásról szóló 600./1945 M. E. sz. rendeletet, amely többek között a Volksbund-tagok földjeit is elkobzásra ítélte. Herenden is néhány héten belül megalakult a községi földigénylő bizottság, azonban annak működését a megyei földhivatal 1945. november 15-én felfüggesztette. A jegyző, Pesovár János jelentése szerint a faluban érdemleges rendezés, így sem elkobzás, sem igénybevétel addig nem történt.[105] Herend lakossága egységesnek mutatkozott, ezt bizonyítja, hogy néhány kivételtől eltekintve a döntő többség megtagadta a 2638/1945. IV. sz. határozat átvételét. Sőt 1946 februárjáig a közel 1400 lakos közül mindössze tizenegyen igényeltek földet, közöttük pedig csupán két porcelángyári alkalmazottat találunk.[106]

A porcelángyár 1945 májusában tehát megkezdte a termelést, azonban az alapanyaghiány miatt csak jóval kisebb kapacitással, mint azt tervezték. A kereskedelmi kapcsolatok a háború befejeztével újraindultak, így külföldről is több megkeresés, megrendelés érkezett. Az a különleges helyzet állt elő, hogy a porcelángyár külkereskedelmi ügyeit a vezérigazgató, Gulden Gyula Svájcból intézte, egészen 1947-ig. Az 1945-ös átmeneti esztendő után a következő évben már számos jele mutatkozott az állami kontrollnak. Külkereskedelmi kapcsolatai miatt például a Gazdasági Rendőrség két alkalommal is nyomozott a vállalat vezetői ellen valutaüzérkedés vádja miatt, és az üzemi bizottság a kezdeti együttműködés után egyre ellenségesebbé vált. A vállalat önállóságának ügye mellett alkalmazottai számára a másik, még fontosabb problémát a kitelepítéstől való félelem jelentette.

[103] MNL VeML XXXV.29.1. 1. doboz.
[104] MNL VeML XXXV.29.1. 1. doboz.
[105] MNL VeML XXIV.201/b. 18/1945.
[106] MNL VeML XXIV.201/b. 18/1945.

Összefoglalás

Az 1945-ös esztendőt mindkét vizsgált vállalat és település esetében a bizonytalanság és a feszültség jellemezte. A két magánvállalkozás sorsa ágazatuk stratégiai helyzetétől és korábbi tulajdonosi körüktől függően alakult. Az úrkúti bánya, mint többségi német tulajdonban lévő és az újjáépítésben is fontos alapanyag-előállítónak számító üzem, már a háború befejeztével állami irányítás alá került. A településen, bár döntően német nemzetiségűek laktak, Herenddel és más környékbeli németek lakta falvakkal szemben, hamar az MKP lett a legsikeresebb politikai erő. A település mindennapjait a bánya nyitása és működtetése mellett a földosztás és a kitelepítés kérdése (az attól való félelem) határozta meg.

Az Úrkúttól alig húsz kilométerre lévő, nagyrészt szintén németek lakta Herendnek sok tekintetben másképpen alakult a háború utáni története. A település legnagyobb munkaadója a porcelángyár volt, amelynek tulajdonosai és vezetői már a háború végén hozzákezdtek a korábbi európai kereskedelmi kapcsolatok újraszövéséhez. Ennek sikere azonban nagyban függött az európai politikai és gazdasági rendezéstől, és a változó diplomáciai viszonyoktól is. Bár a herendi porcelángyárat hivatalosan csak az 1948. március 25-én kihirdetett 3500/1948. sz. kormányrendelet nyomán államosították, külföldi kapcsolatai, valutaüzletei és nem utolsósorban a diplomácia életben betöltött fontos szerepe miatt folyamatos politikai figyelmet kapott.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Z 305. Gr. Zichy Béla Úrkúti Bányaművei Rt.

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
V.341.a. A Herendi Körjegyzőség iratai. Herend kisközség iratai
XI.46.c. A Herendi Porcelángyár Rt. Iratai
XV.15. Belügyminisztérium általános iratok (Veszprém vármegyére vonatkozó iratok)
XXI.1.b. Veszprém vármegye főispánjának iratai. Főispán, mint közellátási kormánybiztos iratai
XXI.3. Veszprém Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai
XXI.4.b. Veszprém vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok
XXI.26.a. A Devecseri járás főszolgabírójának iratai
XXIV.201.b. A Veszprém Megyei Földhivatal iratai. A Birtokrendezési Osztály iratai
XXIX.7. Az Úrkúti Mangánércbánya és jogelődjének iratai
XXXV.29.1. MSZMP Archívum. Az MKP Veszprémi Járási Titkárságnak és alapszervezeteinek iratai

Nyomtatott források

Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, 1932. Új sorozat, 83 kötet.
Az 1941. évi népszámlálás. Történeti Statisztikai Közlemények. I. kötet. Budapest, 1975.
Az 1941. évi népszámlálás. Történeti Statisztikai Közlemények. II. kötet. Budapest, 1976.
Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (összeáll.) 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár.
Mihók-féle Kompassz, 1927–1928. Budapest, 1929.

Felhasznált irodalom

L. Balogh Béni 2015: *„Törvényes megszállás". Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Szeged, Belvedere Meridionale.
Berend T. Iván 1962: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945–1948.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Bódy Zsombor 2008: Két totalitarizmus között? Az 1945–48 évek értelmezéséről. *Kommentár,* 2008/3. 61–70.
Gunst Péter 2001: *Magyarország gazdaságtörténete, 1914–1989.* Budapest, Osiris Kiadó.
Hudi József 1998: *Herend története. Egy bakonyi község múltja és jelene.* Veszprém, Herendi Német Kisebbségi Önkormányzat.
Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000.* Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó.
Molnár János 2010: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége, 1945–1948. *Múltunk,* 2010/4. 46–64.
Pesovár János 1976: *Herend község krónikája napjainkig.* Kézirat.
Rostási József 2008: *Úrkút története.* Úrkút, Úrkút Község Német Nemzetiségi Önkormányzata.
Szandtner Artúr 1967: *Az úrkúti mangánérc bányászata és dúsítása.* Budapest.
Szűts István Gergely 2011: *A műhelytől a szalonig. A Herendi Porcelánmanufaktúra a Monarchia idején.* Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 24).
Szűts István Gergely 2012: „Az üzem vállalattörténete?" Szempontok a szocialista korszak iparvállalatainak komplex vizsgálatához. In Márkusné Vörös Hajnalka (szerk.): *Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténet kutatásában.* Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. 335–342.
Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár.
Veress D. Csaba 1984: *A Dunántúl hadi krónikája.* Budapest, Zrínyi Kiadó.
Zinner Tibor 2004: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

MELLÉKLET

Forrásválogatás

Forrásválogatásunk átfogó képet nem adhat a vidéki Magyarországon történt 1944–1945-ös változásokról, de néhány jellemzőnek gondolt dokumentum tükrében érzékeltetjük a történéseket. Hogy mit tekintünk jellemzőnek, az csak részint utólagos, történetkutatói döntés, hiszen a mérlegben nagy súllyal kell szerepelnie a kortársi véleménynek is. Ez utóbbinak engedtünk teret akkor, amikor a válogatás vázának egy általános jelentést választottunk, amely nyolc pontban foglalja össze mindazon kérdéseket, melyek a társadalom tagjait foglalkoztatták. Így érzékelhetjük a Zala megyei Pacsai járásban történteket az adóbehajtás, az újjáépítés menete, a beszolgáltatás állása, a hatóságok tevékenysége, a földosztás állása, a politikai helyzet, az átképző tanfolyamok eredménye és a szovjet katonák atrocitásai szempontjából. Ezekhez a szempontokhoz válogattunk további forrásokat Magyarország más területeiről, melyeket az egyes pontokon belül időrendben közlünk. A források az átalakítás/átalakulás alatt álló társadalom különböző szintjeiről adnak képet: így kerülhetett a válogatásba többek között az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz írt panasz, jegyzőkönyv a földigénylő bizottság üléséről, vagy pártszervezeti beszámoló. A végeredmény nem részletekbe menő, de érinti mindazokat a nehézségeket és konfliktusokat, amelyekkel ekkoriban sokaknak szembe kellett nézniük. Tekintettel a kötet tanulmányaira, a dokumentumokat csak a legszükségesebb esetben láttuk el jegyzetekkel. A szövegközlés során elsősorban a tartalmi, és nem a kortársi iratok formai hűségét tartottuk szem előtt.

A Zala megyei Pacsai járás főjegyzőjének jelentése az alispánnak Pacsa, 1946. április 19.

Az elmúlt időkről a mai napig a vármegyei értekezleten kiadott szóbeli rendelkezésekre jelentéseket csoportonként az alábbiak szerint teszem meg: 1. Adóbehajtás: Az adófizetés a járásban általában vontatottan történik, mert a gazdaközönség napról-napra látja a pénz romlását, az adópengő hihetetlen ugrását, így a terményeit, ami kevés feleslege még van, nem értékesíti, mert az pénzben elértéktelenedik. A búza-földadó járási viszonylatban kb. 1/3 részben még hátralékban van, mert az egyéb beszolgáltatások, a Vörös Hadsereg ellátása, a jóvátétel teljesítése, azonkívül a lakosság iparcikkhez kizárólag csak terménycsere útján jut, különösen pedig az állandó orosz zabrálások a lakosságot teljesen kimerítették. A községben általában hihetetlen nagy pénzhiány van, így a búzaföldadót készpénzben

sem tudják megtéríteni a fenti okok alapján. 2. Újjáépítés menete: A törvényhatósági utakon lévő hidak majdnem kivétel nélkül teljesen újjá-épültek, a járásomban csupán két híd van, fontos útvonalon, ami még nem készült el, de építése folyamatban van. A lerombolt lakóházak nagy része már felépült, amire nélkülözhetetlen szükség van, a többi építése egyelőre nem életbevágóan fontos. A melléképületek ugyanígy állnak. 3. Beszolgáltatás állása: A II–III. negyedévi orosz jóvátétel teljes egészében beszolgáltatást nyert, sőt tudomásom szerint a járásom volt az első, amelyik a beszolgáltatásnak eleget tett. A IV. negyedévi beszolgáltatás az oroszok részére 90%-ban megtörtént. Az újabb beszolgáltatást a súlyos orosz atrocitásokra és zabrálásokra tekintettel mindaddig biztosítani 100%-ban nem lehet, amíg az orosz parancsnokság ez ügyben komoly lépést nem tesz, mert kész adatokkal álltunk a vármegyei parancsnokság rendelkezésére, a kint lévő hadbíró hadnagy határozott ígéretet tett, hogy április 5-ig az elzabrált holmikat természetben visszaszolgáltatja, ez a mai napig sem történt meg. Sőt oda fajult a dolog, hogy még a járási főjegyzői hivatalt is feldúlta a nagykanizsai tábornok parancsnoksága alatt álló orosz rádiós és távbeszélős alakulat, amire vonatkozó adatok a helyszínen bármikor rendelkezésre állnak. A szarvasmarha beszolgáltatás szintén komoly nehézségbe ütközik, mert a gazdaközönség a fiatal borjúkat egymásután vágja le és engedély nélkül szabad áron adja el. Ez ügyben a rendőrség teljesen tehetetlen, mert a politikai osztály az ügyekből általában pártpolitikát csinál. Kiválló példa erre a Dióskál községben lezajlott esemény, ahol a rendőrség kiküldöttje velem együtt megállapította, hogy Szládovics Imre ottani lakosnak kell leadni 1 drb. szarvasmarhát, és amikor a rendőrség az állatot be akarta hajtatni, a politikai osztály vezetője egyszerű telefon rendelettel ezt megakadályozta. 4. Hatóságok együttműködése: A járás területén az egyes hatóságok a legszorosabb együttműködésben vannak, kivéve a rendőrkapitányság politikai osztályát, amely mindenkitől függetlenítve magát, intézkedéseiben kizárólag a pártpolitika a fontos, és egyéb ügyekben legalább is igen sok esetben komoly tevékenységet nem fejt ki. A politikai osztály vezetője a Magyar Kommunista Párt tagja és azokat a nyilasokat, akik komoly tevékenységet fejtettek ki, sőt fekete könyvvel ellátott nyilas igazolványos tagokat, akik jelenleg a Magyar Kommunista Párt tagjai, egyáltalán nem vonja felelősségre, ezzel szemben ártatlan embereket minden komoly indok nélkül elítél. Kovács Gábor zalaapáti tanító feketekönyves nyilas volt, Halomfalvi János szentpéterúri lakos Budapesten Posta távbeszélőn Igazgatóságnál Mária Terézia téren, mint nyilas pártmegbízott teljesített szolgálatot. Erre vonatkozóan Horváth Sándor szentpéterúri lakós kb. két hónappal ezelőtt tett is a politikai osztályon feljelentést, de intézkedés a mai napig nem történt. Orbányosfa községben két kommunistát a rendőrkapitányság kiküldött tisztje Dévényi Zoltán rendőr alhadnagy letartóztatott, mert engedély nélkül fegyvert viseltek, a politikai osztály közbe lépésére a megyei főkapitányság elrendelte az azonnali szabadlábra helyezéseket. Az egyik fegyvert viselőt a saját anyja jelentette fel. Egyébként a két párttag az egész falut rettegésben tartja. Szentpéterúr községben Zobb Lajos kommunista titkár elismerte, hogy van pisztolya, de erre engedélye nincs, és a rendőrség semmiféle intézkedést nem tett. Nevezett, mint községi nemzeti bizottsági tag egyik alkalommal a községi Nemzeti Bizottságot, mivel javaslatát nem akarták magukévá tenni, azzal fenyegette meg, hogy bunkerba teteti az egész bizottságot. A járási politikai osztály általában az egész járást rettegésben tartja, és senki nem mer ellene tenni semmit. 5. A földreform állása: A kiosztás alá kerülő földeket az egész járásban kiosztották, az új tulajdonosok birtokukba vették és kivállóan megművelték. Általában nagy a gazdasági eszközök hiánya, de kölcsönös megsegítés útján ezeket a nehézségeket ideiglenesen sikerült kiküszöbölni. Sok helyen nagy a fogaterő hiány, amit szintén kölcsönös megsegítéssel ideiglenesen kiküszöböltünk. A házhely kérdés több helyen még csak a kezdeti stádiumban van, mert a községi földigénylő bizottság nem gondoskodott megfelelő csere ingatlanról. Pacsa községben pedig tisztán pártpolitikai cél érvényesült a házhelyek kiosztásánál. 6. Politikai helyzet: A pártok között általában a jó viszony fennáll ott, ahol a megalakult pártoknak vezetői megfontolt, komoly emberek. Azokban a községekben, ahol valamelyik pártnak a vezetője, akár volt régi nyilas, akár pedig munkakerülő, vagy politikai hintalovas, ott az együttműködés egyáltalán nem biztosítható. Ezen a téren a legjobb helyzetben a Szociáldemokrata Párt van, a másik három párt, különösen pedig a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Paraszt Párt igen nagy nehézségekkel küzd, mert nem veszik komolyan a párt tisztogatását. Addig, amíg a pártok az ilyen vezetőktől meg nem szabadulnak, addig egyes községekben a komoly együttműködést biztosítani nem lehet.

7. Átképző tanfolyamok eredménye: A járásom területén átképző tanfolyam nem volt. Csupán egy behelyettesített segédjegyző működik, aki elvégezte az átképző tanfolyamot, ennek munkája ellen semmi kifogás nem merült fel és minden remény meg van arra, hogy komoly és jó vezető válik belőle. Nevezett a Magyar Kommunista Párt tagja. 8.) Orosz atrocitások: Az utolsó héten semmi különösebb orosz atrocitás nem történt. Azt megelőzően szinte napirenden voltak az orosz zabrálások és fosztogatások. Zalaapáti, Esztergály, Zalaszabar községekben sertéseket lőttek agyon és vittek el. Az orosztonyi körjegyzőségben a lakosság két ízben a rendőrséggel együtt elűzte az orosz fosztogató katonákat, de a harmadik alkalommal már a rendőrséget is lefegyverezték és egypár lovat, valamint egyéb dolgokat vittek el. Pacsa községben egyik gyakorlat alkalmával a járási főjegyzői hivatalt teljesen földúlták. A szemben lévő Csősz-Tóth József 5 holdas pacsai lakos szekrényét teljesen kifosztották, minden ruhaneműjét elvitték. Deák Imre pacsai lakostól pedig közel 1000 liter petróleumot és benzint vittek el, amit a MAORT munkások élelemmel való cserélés végett bizományba hagytak itt. Általában megállapítható, hogy az utolsó hetet kivéve a vagyonbiztonság rendkívül lesüllyedt.

(MNL Zala Megyei Levéltára IV.404.b. Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 7876/1946.[1])

[1] Káli Csaba válogatása.

„Beszolgáltatás, közmunka"

A Veszprémi járás főjegyzőjének levele Pesovár János herendi körjegyzőnek a beszolgáltatásról

Veszprém, 1945. május 27.

A herendi orosz katonai parancsnokság (Herend Porcellángyár) 250 főből és 60 fogatból álló közerő kirendelését kéri. Elrendelem ennélfogva, hogy Bánd 10 fogat, 30 fő, Márkó 10 fogat, 30 fő, Városlőd 15 fogat, 50 fő, Csehbánya 20 fő, Úrkút 10 fogat, 30 fő, Szentgál 15 fogat 90 fő közerőt köteles f. év május 28-án d.e. 10 órára a parancsnokság állomáshelyére kirendelni. Az igénybevétel tartama öt nap. Az emberek és a hámos állatok részére tehát ennyi időre kell élelemről gondoskodni. Az emberi közerő, amelybe nőket is lehet rendelni, lapátot vagy csákányt vigyen magával. Utasítom a rendelet azonnali végrehajtására.

(MNL Veszprém Megyei Levéltára XXI.4.a. Veszprém vármegye alispánjának iratai. Elnöki és bizalmas iratok, 262/1945.[2])

„Földindulás"

Kiss Pál jászdózsai kisgazda panaszlevele a megyei földbirtokrendező tanácshoz földjének kisajátításáról

Jászdózsa, 1945. április 8.

Azon tiszteletteljes kéréssel fordulok a Tekintetes Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy a most folyó földosztás ügyben, ami engem is érint, fölvilágosítással szíveskedjék szolgálni. 35 holdas kisgazda vagyok. Földemet 1907-ben apámtól örököltem. Én 72 éves és nagyothalló öregember vagyok, feleségem pedig 61 éves. Míg fiatalabbak és dologképesek voltunk, addig földünkön magunk gazdálkodtunk. 10 éve van földem feles bérletbe adva. Ezen idő alatt is a föld megfelelő módon lett megművelve. Most 29 holdat kisajátítottak a földemből. Erre kérnék a Tekintetes Megyei Földbirtokrendező Tanácstól fölvilágosítást, hogy jogos-e a földem kisajátítása? Meg kell még említenem azt, hogy csak ennek a földnek a feles jövedelméből élünk.

(MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára XVII. 503/13. Földbirtok-rendezési Tanács. Jászdózsa 340/1945.[3])

[2] Szűts I. Gergely válogatása.
[3] Csikós Gábor válogatása.

Jegyzőkönyv a Kisteleki Földigénylő Bizottság üléséről

Kistelek, 1945. május 31.

Tárgy: Weinhardt Mihály, gróf Batthyány u. 19. sz. a. lakos 2400 négyszögöl (2000 négyszögöl szőlő, 400 négyszögöl szántó) elkobzásra javasolt földbirtoka Makai Antal, mint tanú előadása szerint (gróf Batthyány u. 20. sz. a. lakos). Fenti előadja, hogy Weinhardt Mihály sváb származású, azonban nevét nem magyarosította, így nem is vehette fel ismét német hangzású nevét. A Magyar Élet Pártjának kinevezett elnöke volt 1941 óta. Tudomásom szerint a németeket, habár anyagiakban támogatni nem is tudta, de más téren mindenben segítette az átvonuló német katonaságot, és mindenkor őket pártolta. Mivel zárkózott ember volt, kijelentéseket nem lehetett tőle hallani a demokratikus rendszer ellen, ugyancsak faji szempontból sem. A fenti adatokat, mint szomszédja, és mint állandó munkása tudja. A földet még ma is én művelem, a múltban, mint napszámos, és ma a termelési bizottság határozata szerint, mint bérlő. Fent nevezett Weinhardt Mihály az orosz hadsereg bevonulása előtt elmenekült és még a mai napig sem tért vissza. Sövényháza területén 1600 négyszögöl szántó földterülete van, mint örökváltságos föld. Ezt a földterületet Kónya József Gr. Batthyány u. 21. sz. a. lakos használja a sövényházi termelési bizottság megbízásából. A fenti területeken kívül Kistelek Gr. Batthyány u. 19. sz. a. egy háromszobás több mellékhelyiséges jó karban lévő háza van. Több előadnivalója nincs. Fenti tárgyban Magyar József Gr. Batthyány u. 18. sz. a. lakos ugyanezeket vallja, mint Weinhardt Mihály szomszédja.

(MNL Csongrád Megyei Levéltára XVII. 509. Kisteleki Földigénylő Bizottság iratai, 117/1945.[4])

Makai Antal földigénylési kérelme a budapesti „tekintetes Földbirtokrendező bírósághoz"

Kistelek, 1945. június 28.

Alulírott azon szerény kéréssel járulok a tekintetes Földbirtokrendező bíróság elé, én mint szegény földmíves ember vagyok, 6 tagból álló családom van, az összes vagyonom 1 lánc[5] termőföld, amiért is bátorkodom a vasút jobb oldalán lévő Weinhardt Mihály elmenekült tanító 2 lánc szőlőjét kiigényelni, már annál is inkább, már eddig is 6 éven át én kezeltem, amelyet most is én kezelek Kistelek község elöljáróságtól. Amiért is kérem a Tekintetes földbirtokrendező bíróságot, kegyeskednék részemre kiutalni. Kérésem ismételve maradtam a legalázatosabb szolgája.

(MNL Csongrád Megyei Levéltára XVII. 509. Kisteleki Földigénylő Bizottság iratai, 117/1945. június 28.[6])

[4] Nagy Netta válogatása.
[5] Vidékenként változó, egy holdnál (1600 négyszögöl) kisebb terület. Kisteleken „kislánc"-nak mondták az 1200 négyszögölnyi területet.
[6] Nagy Netta válogatása.

Id. Gerzsány Lajos fogalmazványa a községi földigénylő bizottság határozata ellen

Kistelek, 1945. július 15.

1945. július 15-én kelt a Kisteleki Földigénylő Bizottság által tartott ülésének 74/1945/13 sz. határozata ellen észrevételeimet a következőkben terjesztem elő: ingatlanaimat 1939. márcz. 14-én kelt ajándékozási szerződéssel Ifj. Gerzsány Lajos fiunknak adtuk, tekintettel öregségünkre, kikötvén az örökös haszonélvezeti jogunkat, sőt a szerződés 3. pontja szerint ha én és feleségem végszükségbe kerülnénk azokat vissza is vehessük, sajnos a végszükség be is következett, amennyiben teljesen ki lettünk fosztva [...] nekünk semmi ingóságunk, de pénzünk sincsen. Utóbbiakra nézve fiam igaz, hogy egy ideig a kisteleki nyilas pártnak vezetője volt, de tudtommal mást nem tett, mint a párt tagjait néhányszor a templomba vezette, úgy én, mint feleségem ezért őt folyton korholtuk, hogy nem neki való tisztség az, és ellenzésünk eredményeként a vezetésről le is mondott. Egyébként őt 1944. április első napjaiban bevonultatták, értesülésem szerint jelenleg hadifogoly, de hogy hol, azt nem tudom. Ami a házkutatást illeti, kijelentem, hogy én családommal 1944. okt. 8-án három csendőr kényszerítésére házunkból elmenekültem, ezután a német katonaság foglalta el lakásunkat, kik közül lehetséges valamelyik ott felejtette a keresztlevelét. Nekem birtokomban van úgy az én, mint családom összes keresztlevelei, visszamenőleg a nagyszülőkig. A többi felsorolt, mint nyilas röpiratok, jelvények lehetséges, hogy fiam lakásán találtattak, de én azokat soha nem láttam s azokról nem tudok. A morze jelzésű gépre emlékszem, hogy fiam, ki a rádiós alakulatnál szolgált, tanulgatta lakásában. Ő ugyanis a háború alatt több ízben be volt vonultatva, míg végre 1944. április elején végleg bevonultatták, tehát a gép onnan eredhetett. A különböző könyvekre vonatkoztatva kijelentem, hogy mint minden polgári háznál, nálam is volt több évi gyűjtemény, de azok között akkori időkben tiltott kiadvány egy sem volt. A kisteleki Földigénylő Bizottságnak azon kitétele, hogy a fenti számú határozatot megküldi K. K. Majsa és Pálmonostora községek Földigénylő Bizottságainak, reám nem vonatkozhat, mivel a majsai ingatlan leányom telekkönyvi tulajdona. A pálmonostori ingatlant pedig fiam feleségének hozományából 1934-ben vásárolta. A Kisteleki Földigénylő Bizottságnak azon kijelentése, hogy én támogatója és anyagi irányítója voltam az egész magyarországi nyilas szervnek, egyoldalú, téves beállítás, én soha nem politizáltam, egyetlen politikai körnek tagja nem voltam, és egyetlen fillért sem adtam e célra, ennek ellenkezőjét legfeljebb irigy, vagy rosszakaratúak állíthatják, de nem bizonyíthatják. Az a kijelentés pedig, hogy eltiprója lettem volna a kisembereknek a legalaptalanabb ráfogás, mivel alkalmazottaim hosszú évekig voltak és ma is vannak alkalmazásban, egyik alkalmazott ma is családjával 9 éve, a másik 16 éve van alkalmazásban volt ingatlanaimon. Ami pedig a napszámban dolgozókat illeti, az itt mellékelt nyilatkozattal is bizonyítom, hogy nálam a szőlőim közelében lakó kisemberek, leányok és családtagok dolgoztak, tavasztól késő őszig, olyan napszám bérért, ami mindenkor a környéken volt, soha vidékről egyetlen munkást sem szereztem be, mivel arra szükségem nem volt, hiszen munkásaim nálam örömmel dolgoztak, én soha őket meg nem szólítottam rossz szándékkal, sőt nem is jártam [...] a nyomukban, a napszámos bérüket egy fillérig minden szombat vagy vasárnap kifizettem. T. Vármegyei Földigénylő Bizottság én lelkiismeretem teljes igazának megfelelően tettem meg észrevételeimet. 79 éves k. k. majsai róm. kat. születésű vagyok, 55 éve kisteleki lakos, két gyermekem, öt unokám, és két dédunokám van, unokáim közül három kiskorú, 1 és fél, 4 és 10 éves fiúgyermekekről nekem kell gondoskodnom. Vagyonunkat annak idején 1893-ban feleségem hozományával alapítottuk, amit becsületes és szorgalmas munkánkkal fél évszázad alatt növeltünk és a bizonytalan jövőnek nézünk elé. Most pedig arra kérem a t. Bizottságot, juttassanak hozzá a volt ingatlan és ingó vagyonomhoz, hogy megélhetésünk öreg napjainkra biztosítva legyen. Mellékelve 1 drb nyilatkozat és 1 drb erkölcsi bizonyítvány.

(MNL Csongrád Megyei Levéltára XVII. 509. Kisteleki Földigénylő Bizottság iratai, 113/1945.[7])

Az Országos Földbirtokrendező Tanács felhívása a földhivataloknak, a juttatottaknak átengedett ingóságokkal és jószágokkal való kereskedés megfékezéséről

Budapest, 1945. december 24.

Az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak tudomására jutott, hogy a földbirtokreform végrehajtása során a földhözjuttatottaknak átengedett állatokkal és gazdasági felszerelésekkel helyenként üzérkedés folyik és ennek következtében a kiosztott javak nem előírt rendeltetésének megfelelően használtatnak fel. A megyei tanácsnak illetve földhivataloknak kötelessége, hogy a kiosztott vagyontárgyak megőrzését és rendeltetésszerű felhasználását ellenőrizzék s megtegyék a szükséges intézkedéseket, ha valahol visszaélést tapasztalnak. Erre annál is inkább szükség van, mert a juttatott élő és holt felszerelések a – föld kiosztás végleges befejezéséig, illetőleg a föld tulajdonjogának átírásáig – a földszerzőknek egyelőre a megváltási eljárás befejezéséig csupán használatban adatnak át. A juttatott állatok és gazdasági felszerelések tulajdonjogát a föld tulajdonjogának átírásáig a földbirtokrendező alap magának tartja fenn. Ez annyit jelent, hogy minden juttatott jószágra ki kell váltani a földalap nevére szóló járlatlevelet és azt a községi elöljáróságnál letétbe kell helyezni. A községi elöljáróság a letétről bizonyítványt ad ki, hogy a földhözjuttatott ezzel igazolhassa magát, illetőleg azt, hogy a nála levő jószágot jogosan tartja birtokában. Természetesen a juttatott vagyontárgyakat elidegeníteni, vagy elcserélni csak az illetékes földhivatal engedélyével szabad. A juttatott állatok ivadékai azonban már tulajdonjogilag is az igénylőket illetik és azokra a saját nevükre járlatlevelet is válthatnak. Felhívom, hogy ezt a rendeletet a községi földigénylő bizottságokkal, valamint a községi elöljáróságokkal hala-

[7] Nagy Netta válogatása.

déktalanul közölje s egyszersmind gondoskodjék a rendelet betartásának megfelelő ellenőrizéséről. Az Országos Földbirtokrendező Tanács nevében: Veres Péter s. k. elnök

(MNL Csongrád Megyei Levéltára XVII. 509. Kisteleki Földigénylő Bizottság iratai, 217/1945. december 24.[8])

Bíró József kérelme az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz visszamaradt sváb ingatlan igénylésére

Tótkomlós, 1946. d. n.

Alulírott Bíró József vendéglőssegéd azzal a tiszteletteljes kérelemmel fordulok az országos Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy nekem Dunántúl bármelyik falujában a visszamaradt sváb ingatlanokból egy kis házat kocsmával vagy vendéglővel juttatni szíveskedjék. Kérésemet az alábbiakkal támasztom alá: 1931 év óta teljesítek katonai szolgálatot, 8 hónapig voltam orosz hadifogságban, melyet a mellékelt iratok igazolnak. Feleségem, mikor én a soproni hadikórházban feküdtem, meglátogatni jött és ezen idő alatt minden holminkat elraboltak. Ennek igazolására mellékelek egy szegénységi bizonyítványt. Gyermekeim egy 6 éves kislány és egy 4 éves fiú, akikkel jelenleg teljes nyomorban élek, így családom eltartására jelenlegi helyzetemben semmi kilátás nincsen.

(MNL Békés Megyei Levéltára XVII. 501. Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai, 48/1946–124. Bíró József Dunántúli áttelepítésre jelentkezett. 1946. augusztus 5-én, az Országos Földbirtokrendező Tanács nevében, dr. Szász Gergő miniszteri tanácsos levelében a Békés Megyei Földbirtokrendező Tanácsot értesítette, hogy a kérelmezők javarészt nem igényjogosultak. Az igényjogosultak dunántúli áttelepítésére sincs mód, a rendelkezésre álló telephelyek csekély száma miatt. „Ezek igényeinek kielégítéséről eredeti lakóhelyükön felszabaduló ingatlanok, illetve házhelyek juttatásával gondoskodjék a Megyei Földbirtokrendező Tanács.")

Stír Mihály házhelyjuttatási kérelme a Békés Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz

Gyula, 1946. november 6.

Alulírott, tisztelettel, azzal a kérelemmel fordulok a megyei Földbirtokrendező Tanács[hoz], hogy részemre házhelyet juttatni szíveskedjék. Indoklás. Előadom, hogy nősülés előtt álló 20 éves fiatalember vagyok, akinek semmiféle ingatlan vagyona nincs. Rövid időn belül meg fogok nősülni és ezért nagy szükségem van egy házhelyre, hogy elindulhassak az élet Útján. Továbbá előadom, hogy mióta megkezdődött a föld kiosztása, azóta itt vagyok a földigénylő bizottság mellett lévő szobában és így sokat segítettem a munkájuk elvégzésében, sok levelezést és kimutatásokat csináltam meg nekik, s így nagyban elősegítettem a földigénylő bizottság munkáját. Jelenleg a városnál kisegítő tisztviselőként vagyok alkalmazva. Kérem a megyei Földbirtokrendező tanácsot, hogy vegye figyelembe azt, hogy hamarosan nősülni fogok és szükség van arra, hogy házhelyet kapjak, hogy ne kelljen nyomortanyákban kínlódni egy életen míg saját erőnkből felépíthetünk egy kis kunyhót.

(MNL Békés Megyei Levéltára XVII. 501. Békés Megyei Földbirtokrendező Tanács iratai, 2/1946–2/76.[9])

Zsoldos Ferenc panasza a földbérlő bizottságnak

Nagykőrös, 1947 után

Alulírott Zsoldos Ferenc nagykőrösi lakosnak testvérbátyámmal Zsoldos László nagykőrösi lakossal közös tulajdonunkat képezi telekkönyvileg az újkécskei Sárhalom-dűlőben fekvő 63 kat. hold területű tanyás ingatlan, melyre édesanyánkat, özv. Zsoldos Lászlóné Csete Erzsébet, nagykőrösi lakost telekkönyvileg is bekebelezett özvegyi haszonélvezeti jog illeti. Én orosz hadifogságból 1947. évi augusztus hó 14. napján tértem haza, amikor a fentebb említett újkécskei ingatlan már haszonbérbe volt kiadva Balla József kocséri lakosnak az 1949. évi szeptember 29. napjáig terjedő időre. Ennek következtében nem állott módomban az ingatlanból engem illető részt saját kezelésembe művelés alá venni. A fentiekben említett haszonbéres ingatlan a legutóbb megjelent haszon-béres rendelet értelmében mint 25 holdat meghaladó ingatlan bejelentési kötelezettség alá esett és a haszonbérleti viszonyt az érdekeltek az előírásnak megfelelőn be is jelentették. Én és testvérbátyám, Zsoldos László a szóbanlévő ingatlant a f. év augusztus havában egymás közt egyelőre telekkönyvön kívül megejtett osztályos megállapodással akként különítettük el, hogy az én osztályilletőségemet alkotja a Vigyázó-föld felől eső 30 kat. hold terület az összes tanyaépületekkel. Én élethivatásszerűen földműveléssel foglalkozó nős, családos ember vagyok, aki a fentiek szerint tulajdonomat alkotó 30 hold ingatlant Balla Józseffel kötött haszonbérleti szerződés lejárata után kívántam saját kezelésbe venni, amibe haszonélvező édesanyám beleegyezését adta. A szóban lévő ingatlanomnak haszonbérlet céljára történő igénybevétele esetén elesnék annak lehetőségétől, hogy a saját ingatlanomon gazdálkodjak, és miután más mezőgazdasági ingatlanom nincs, teljesen megélhetés nélkül maradnék családommal együtt. Annak előrebocsátása után, hogy a 30 hold ingatlan megműveléséhez szükséges élő és holt gazdasági felszereléssel rendelkezem, ezennel haszonbérlőként igényt jelentek be a szóban lévő 30 kat. hold ingatlanrészre és kérem a t. Földbérlő Bizottságot, hogy azt ilyen módon nekem juttatni szíveskedjék. Tisztelettel: Zsoldos Ferencz

[8] Nagy Netta válogatása.

[9] Balogh Dorottya válogatása.

Harnusz Béla újkécskei lakos volt földtulajdonából, amely az ókécskei határban van, 9 kat. hold van az UFOSZ[10] részére juttatva (telekkönyvileg), a többi az államkincstár javára van telekkönyvezve, amelyre az újkécskei igénylők tartanak számot. Az UFOSZ kéri, hogy mivel az ingatlan az ókécskei határban van, a sorozatosan hazatérő hadifoglyok részére tartalék ingatlan rendelkezésre nem áll, így az UFOSZ kéri a Megyei Földhivatalt, hogy az említett területet az ókécskei hadifoglyok részére szíveskedjenek haszonbérbe biztosítani, majd juttatásban is.

(MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára XVII. 516. Az Újkécskei Földigénylő Bizottság iratai, 22/1945.[11])

„Hatóságok együttműködése"

Vármegyei szabályrendelet az elmenekült és eltávozott közalkalmazottak igazoltatásáról

Gyula, 1944. december 8.

1. §. Mindazok a közalkalmazottak (állami, vármegyei, községi), akik a szovjet hadsereg bevonulása előtt akár felsőbb parancsra, akár önként eltávoztak, mihelyt állomáshelyükre visszatérnek, kötelesek három napon belül, akik pedig már visszatértek, azok 1944. december 15-ig közvetlen felettes hatóságuknál jelentkezni és eltávozásuk, illetve elmenekülésük okairól és körülményeiről rövid írásbeli jelentést tenni. 2. §. A vármegye minden járási székhelyén, valamint a megyei városokban az elmenekült vagy eltávozott közalkalmazottak ellen indítandó igazolási eljárás lefolytatása céljából bizottság alakítandó, amelynek elnöke a polgármesteri, illetve a járási főszolgabírói hivatal vezetője, míg a bizottságba 3 tagot az ottani kommunista és szociáldemokrata párt, három tagot pedig az ottani kisgazdapárt jelöl ki. A bizottság haladéktalanul megalakítandó. 3. §. A hivatalvezetők kötelesek a visszatérő közalkalmazottak által teendő írásbeli jelentést rövid véleményezés kíséretében az igazoló bizottság elnökéhez felterjeszteni, aki intézkedik az iránt, hogy az igazoló bizottság sürgősen összeüljön és amennyiben annak szükségét látja, arra az érdekelt közalkalmazottakat is megidézi. Megyei városokban a polgármesteri, községekben pedig a főszolgabírói hivatal vezetőihez intézendő, minden igazolási bejelentés, kivéve a vármegyei alkalmazottakét, akiknek ügyében közvetlenül a 6. §.-ban meghatározott választmány jár el. 4. §. Az igazoló bizottság az illető közalkalmazott jelentése, valamint a hivatal főnökének kísérő felterjesztése alapján elbírálja, hogy az illető közalkalmazott állását elfoglalhatja-e, vagy pedig ellene szabályszerű fegyelmi eljárás indítható. Utóbbi esetben azonban határozathozatal előtt személyes meghallgatás céljából okvetlenül meg kell idézni az eljárás alá vont közalkalmazottat és ezzel alkalmat kell neki adni a védekezésre. 5. §. Az igazoló bizottság határozatait szavazattöbbséggel hozza, szavazat egyenlőség esetén az elnök szava dönt.

6. §. Az igazoló bizottság határozata ellen fellebbezésnek van helye a vármegyei közigazgatási főnök elnöklete alatt alakítandó igazoló választmányhoz. Az első fokú marasztaló határozat ellen fellebbezéssel élhet az érdekelt közalkalmazott, míg felmentő határozat ellen fellebbezési joga van az igazoló bizottság minden tagjának. A fellebbezési határidő a határozat kihirdetésétől számított 15 nap. 7. §. A vármegyei igazoló bizottság elnöke a vármegyei közigazgatási főnök, tagjai sorába pedig 3 tagot a magyarországi kommunista párt gyulai csoportja jelöl ki, 3 tagot pedig az elnök hív be. 8. §. Úgy a városi, mint a járási, valamint a vármegyei központi igazoló bizottság határozata csupán feltételes, mert az elmenekült és eltávozott közalkalmazottak igazoltatása ügyében a végleges döntés joga a majdan megalakuló központi magyar kormány joga és feladata lesz. Célszerűségből azonban a másodfokú határozatok meghozatala után nyomban végrehajtandók. Ez a szabályrendelet a hatóságokkal való közléssel azonnal hatályba lép.

(MNL Békés Megyei Levéltára IV. 407. b. Békés vármegye alispánja iratai, 514/1944.[12])

Újabb vármegyei szabályrendelet az elmenekült és eltávozott közalkalmazottak igazoltatásáról

Gyula, 1945. január 20.

Az ideiglenes nemzeti kormány 15/1945. M. E. sz. rendelettel az összes közalkalmazottat igazolási eljárás alá vonatja. E rendelet szerint minden tényleges szolgálatban álló, vagy tényleges szolgálat teljesítése végett visszarendelt nyugállományú közalkalmazottat igazoló eljárás alá kell vonni annak megállapítása végett, hogy az 1939. évi szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit. Minden, a jelen rendelet hatálybalépésének időpontjában szolgálatot teljesítő vagy szolgálati helyére visszatért közalkalmazott e rendelet hatálybalépésétől számított 3 napon belül köteles közvetlen hivatali elöljárójához igazoló nyilatkozatot beadni. E nyilatkozatban a közalkalmazott az 1939. évi szeptember 1. napja óta követett politikai magatartását és cselekedeteit, valamint a népellenes törvények és rendeletek végrehajtása során teljesített hivatalos ténykedéseit ismertetni tartozik. Az a közalkalmazott, aki a Vörös Hadsereg bevonulása alkalmával hivatalát elhagyta, ennek okát, a távolléte alatti magatartását és cselekedeteit, valamint visszatérésének körülményeit is előadni köteles. Az igazoló nyilatkozatban valótlan adatok előadása vagy lényeges körülmények elhallgatása a nyilatkozat keltétől számított 3 éven belül nyugdíjigény nélküli azonnali elbocsájtást von maga után. A hivatali elöljáró a hozzá beérkezett igazoló nyilatkozatokat, a saját személyére vonatkozó igazoló nyilatko-

[10] Az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége 1946 márciusától működött kommunista párti irányítással.

[11] Hajagos Csaba válogatása.

[12] Sáfár Gyula válogatása.

zattal együtt haladéktalanul eljuttatja az igazoló-bizottság elnökéhez. Mivel a közlekedési akadályok miatt az idézett rendeletet tartalmazó hivatalos lap kellő számban még nem érkezett, ezúton közlöm a fentieket tudomás és miheztartás végett.

(MNL Békés Megyei Levéltára V. 173. d. Gyula város polgármesterének iratai, 305/1945.[13])

A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt herendi szervezetének panasza Veszprém vármegye főispánjához a magyar honvédség által elkövetett jogtalanságok miatt

Veszprém, 1945. augusztus 30.

Herend község panaszát tárjuk Főispán Úr elé és kérjük szíveskedjen odahatni, hogy az illetékes magyar katonai hatóság azt kivizsgálása után orvosolja illetve azt megszüntesse. A község panasza szerint az ott állomásozó két század, valamint a Szentgál községben állomásozó egy század legénysége a késő esti órától kezdve hajnalig nem csak, hogy állandó lövöldözéssel zavarja a falvak nyugalmát, de szarvas- és őzállományát is. A herendi század egyes emberei a konyha részére önkényesen szerzik meg a helybeli gazdáktól a szükségletet, minden tiltakozás dacára. Nem hisszük, hogy tudomása lenne erről Jónás ezredes úrnak, felettesüknek, mert különben ilyen, magyar emberhez nem méltó dolgokat magyar testvéreivel szemben nem merne elkövetni a honvéd. A katonaság közegei állandóan hordják a takarmányt, engedély és ellenszolgáltatás nélkül. Így a maglóherét is. Ugyanúgy a konyhakerteket nagymértékben dézsmálják és nyakló nélkül hordják el a lakosság szája elől a gazdák háztartásainak szükségletét is, az, ami még megmaradt az átvonulás után. Mély tisztelettel kérjük Herend község lakóinak jogos panaszát kivizsgáltatni.

(MNL Veszprém Megyei Levéltára XXI.1.a. Veszprém vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. 1080/1945.)

A 6. Honvéd Hadosztály-parancsnokság hadosztályparancsnokának levele Veszprém vármegye főispánjának Herend és Szentgál községekben állomásozó katonai alakulatok szabálytalanságairól

Törzsszállás, 1945. szeptember 22.

Herend és Szentgál községekben állomásozó katonai alakulataink állítólagos szabálytalanságait a polgári közigazgatási hatóságok bevonásával kivizsgáltattam. A kivizsgálás szerint korántsem történtek olyan súlyos szabálytalanságok, mint aminőket a Cím hivatkozott megkeresésében felsorol. Ebből kifolyólag felkérem Főispán Urat, szíveskedjék hivatalosan közölni azoknak a neveit, akiktől az átiratban közöltekről értesült. Nevezettekkel szemben eljárást kívánok folyamatba tenni, mert nem tűröm, hogy a demokratikus tekintélyét bárki is alaptalanul aláássa.

(MNL Veszprém Megyei Levéltára XXI.1.a. Veszprém vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. 1080/1945.[14])

[13] Sáfár Gyula válogatása.

„Politikai helyzet"

A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt keszthelyi csoportjának újabb tiltakozó levele a helyi nemzeti bizottsághoz a képviselő-testületi helyek aránytalan elosztása ellen

Keszthely, 1945. augusztus 26.

A Nemzeti Bizottság a képviselőtestületi tagok számarányát akként állapította meg, hogy a Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt, a Szakszervezetek, Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt 8 és a Nemzeti Paraszt Párt 7 tagjával szemben mindössze 5 tagot küldhetett ki a keszthelyi képviselőtestületbe. A Nemzeti Bizottság egy politikai erkölcsű testület, amelynek az a legfőbb feladata, hogy őrködjék afelett, hogy a demokratizmus eszméi és követelményei úgy a közigazgatási szervek működésében, mint a közigazgatási társas szervek összetételében stb. teljes mértékben érvényesüljenek, illetőleg kifejezésre jussanak.

Tekintettel arra, hogy a számarány megállapítása nagymértékben sérti a Független Kisgazda Párt érdekeit és mert ez a számarány megállapítás nem felel meg sem a párt helyi szervezete magas taglétszámának, sem az ideiglenes nemzeti kormányban és a nemzetgyűlésben való részvételi aránynak, sem annak az erőnek, amelyet a párt országos viszonylatban a mögéje sorakozó sokszázezres tömeg folytán képvisel, tisztelettel kérjük, hogy a számarányt a demokratizmus követelményeinek megfelelően újból megállapítani szíveskedjék. Mindaddig, amíg a pártunkat ért sérelem megfelelő orvoslást nem nyer, nem áll módunkban a képviselőtestületi üléseken részt venni. Igen fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a nemzeti függetlenségbe tömörült demokratikus pártok szükségszerű együttműködése a demokratizmus követelményeinek megfelelően a számarány megállapításában is kifejezésre jusson. Abban a biztos tudatban, hogy kérelmünk sürgős elintézést nyer, vagyunk tisztelettel: Keresztúri István.

(MNL Zala Megyei Levéltára XVII. 25. Keszthelyi Nemzeti Bizottság iratai.[15])

[14] Szűts I. Gergely válogatása.

[15] Galambos István válogatása.

A nagykanizsai kommunista pártszervezet jelentése a szeptemberi tevékenységéről

Nagykanizsa, 1945. szeptember 30.

A nagykanizsai városi párttitkár jelenti a megyei és a területi bizottságnak. A helyi városi pártszervezet taglétszáma 1600, ebből a vasutas pártcsoport taglétszáma 550. A tömegszervezőt leváltottuk, az új tömegszervező Török Karola pécsi pártiskolát végzett elvtársunk, aki maga elég agilis, de sajnos segítőtársai nem adják meg neki azt a segítséget, amit adni kellene. Mindennek dacára a tömegmozgalomban már eddig is látható eredményeket ért el. A házmegbízottakat össze bírta fogni oly annyira, hogy most a választásokkal kapcsolatban be lehetett állítani a munkába, ahol a rábízott feladatot el is végezték. [sic!] A vezetőség nem elég fegyelmezett, de sajnos nincs akivel kicserélni, mert a vezetőségben eddig történt változások sem hozták meg a kívánt eredményt. A városban a hangulat a K. P.[16] iránt elég kedvező, ellenben a város lakosságához mérten a taglétszám kevés. Ebben a hónapban háromszor tartottunk pártközi értekezletet a Szoc. Dem. és Parasztpárttal. A városnál történt megüresedett állások betöltését sikerült végrehajtani, a kinevezésüket okt. elején a képviselő-testület fogja jóváhagyni. Mindent el fogunk követni, hogy a benevezetteket a közgyűlés meg is válassza és így pártunk a városi közigazgatásban is kellő mértékben képviselve legyen. A Főjegyzői állást jelenleg behelyettesítéssel akarjuk megoldani és erre a tisztségre Pongrácz József elvtársat jelöltük ki, aki emellett a tisztség mellett a propaganda vezetést is ellátná továbbra is, természetesen kisegítővel. A rendőrkapitány és a politikai rendőrség vezetői állást sikerült megtartani pártunk részére úgy, hogy mindkét poszton kommunista elvtársak vannak. Bár a Szoc. Dem. párt az egyik állás betöltéséhez görcsösen ragaszkodott, mindent megtett arra nézve, hogy tervét keresztül is vigye, de erre én megegyeztem a parasztpárttal és szakszervezetekkel sőt a kisgazda pártot is sikerült ebben a kérdésben magunk mellé állítani. A képviselő-testületi ülésre az egész képviselő-testületi tagságot mozgósítottam, sőt erre az ülésre magam személyesen is elmentem, hogy bárminemű eshetőségre készen a kellő intézkedéseket megtehessem. A Szoc. Dem. párt mikor látta, hogy a K. P., Parasztpárt és Szakszervezetek teljes létszámmal kivonultak vezetésem mellett, külön tanácskozásra ült össze s látva, hogy nincs esélye saját tervét keresztül vinni, erre elállt tervétől úgy, hogy két elvtársunkat egyhangúlag javasolták az állások betöltésére, aminek a város lakossága is legnagyobb részt örül, mert két elvtársunk megfelel a reájuk bízott feladatnak. A választásokkal kapcsolatban történt munkák a következők: 38 választási körzetben mindenütt sikerült megalakítani az összeíró bizottságokat és a Szoc. Dem. párttal tartott pártközi értekezlet folytán következőképp oszlottak meg az összeíró bizottságok elnökei és alelnökei: K. P. részére 15 elnökséget és 15 alelnökséget sikerült biztosítani és ugyanannyi Szoc. Dem. Pártit. Ahol Kommunista az elnök, ott Szoc. Dem. az alelnök. Ugyanúgy fordítva. A fönnmaradt 8 elnökséget a parasztpártnak juttattuk és így sikerült a kisgazdapártot teljesen kizárni a 30 választási körzetből. Kivételt képez egy, ahol a bedelegált elvtársunk saját maga segítette a kisgazdapártot ahhoz, hogy az elnökséget megszerezzék, ezért az elvtársunk ellen fegyelmi eljárást indítottunk. A központi összeíró bizottságba a városiba az elnöknek Szoc. Dem. lett megválasztva, az alelnök kommunista, a jegyző a szakszervezetek részéről, szintén kommunista. A járási központi összeíró bizottságba az elnök kommunista az alelnök Szoc. Dem., a jegyző parasztpárti. Továbbá megalakítottuk a K. P. választási központi bizottságát, aki [sic!] a saját irányításom alatt működik. A 38 körzetben a K. P. választási bizottságát teljesen nem tudtuk megalakítani, mert az összeíró bizottságok a hatóságok hanyagsága miatt csak ma tudtak végérvényesen teljesen megalakulni. Ahol még nincs megalakítva az utasításnak megfelelően, ott ezt a munkát még a holnapi nap folyamán befejezzük. [A] kijelölt elvtársak erre a munkára már megvannak, csak az iroda helyiségekkel van még némi zavar. A lakosság külön összeírását már befejeztük, s a választási bizottság a jövő hét folyamán fogja lajstromozni, hogy az összeíró bizottság munkáját ellen tudjuk őrizni [sic!]. Szeptember hó folyamán megindítottam egy oktató előadássorozatot a rendőrség tisztjei és a legénységi állomány tagjai részére. Eddig kétszer tartottunk előadásokat, ugyanúgy a Szoc. Dem. és a parasztpárt is. Az internálótábor részére is rendszeresítettük az oktató nevelő előadások megtartását, eddig 3 előadást tartottunk az internáló táborban, hogy igyekezzünk az ott lévő megtévedt kisnyilasokat is a demokrácia számára megnevelni. Ezen előadás sorozatokat egyedül csak a K. P. végzi. A hét folyamán sikerült megegyeznem a honvédség vezetőivel is, hogy az ő részükre két oktató előadást fogunk tartani. Az egyiket okt. 2-án, a másikat okt. 8-án. A két előadás keretében próbáljuk beszorítani mindazt, amit egy hosszú előadássorozaton kellene megtartani, hogy a demokratikus honvédséget is olyan szellemben bírjuk állítani, amilyent tőle a népi Magyarország és a Kommunista Párt joggal elvár. A demokratikus nőszövetség munkája nem kielégítő. A hiba ott keresendő, hogy a dolgozó nőket be tudjuk tömöríteni a demokratikus nőszövetségbe. Ez az ügy már jelentve volt a budapesti központi szövetségbe, ahonnan egy elvtársnő lett leküldve a vezetőség átszervezésére, és az elvtársnő, aki lent járt, pont azokból alakította meg a vezetőséget, akire [sic!] pártunk fölhívta a figyelmét, hogy okvetlen ki kell hogy maradjanak a vezetőségből. Tanácsos volna ha a budapesti központ leküldene ide valami jó kommunista elvtársnőt egy pár hétre, aki kezébe venné a demokratikus nőszövetség egész ügyét s olyan irányba terelné, hogy megindulhatna itt is az egészséges munka. Főleg arra kellene törekedni, hogy a jelenlegi elnöknőt eltávolítani, mert a kisgazdapártnak a tagja, és mint ilyen igyekszik meggátolni, hogy pártunk szelleme szétterjedjen a demokratikus nőszövetségben is. Egy bizonyos úri klikket gyűjtött maga köré, akik kisajátították maguknak a dem. nők szövetségét és összetévesztik egy jótékonysági egyesülettel. A jövő hét folyamán van tervbe véve tisztújító közgyűlés megtartása, de véleményünk szerint nem fogja meghozni a várt eredményt, mert a dolgozó nők nagyon kevés számban vannak képviselve. A jövő vasárnapra megpróbálom idehívni az összes dolgozó nőket a K. P. helyiségébe, megpróbálok valamilyen módon az ott lévő hibákon segíteni. A hadirokkantaknak és a hadiárváknak is tartottam egy közgyűlést a K. P. helyiségében, igyekszünk ezt a réteget is, ami elég

[16] Magyar Kommunista Párt.

tekintélyes szám Nagykanizsán, megnyerni pártunk részére. A pedagógusok megszervezését is tervbe vettem, s ebben az ügyben Budapesten eljártam a Ped. Szakszervezetnél, hogy egy kommunista szervezőt küldjenek le, aki meg tudná indítani az itteni komoly akciót, hogy pártunk ezen a téren is megerősödne, sőt az egész ped. karnak való megszervezése volna a legeredményesebb, hogy a nevelésnek munkáját [sic!] végző egyének, kommunista párttagok kaphatnák meg az egészséges útmutatást [sic!]. Sajnos Pestről még idáig senki nem érkezett meg, ezért kénytelen leszek ezt a munkát saját magam megindítani. A MADISZ[17] munkája sem kielégítő. Bár sikerült a MADISZ vezetőségét átszervezni s magát a MADISZ vezetőt leváltani, Szakonyi Istvánt [sic!], ennek dacára sem indult meg az egészséges munka, amit tőle elvárni lehetne. Bár a MADISZ titkár pártunk tagja, sajnos egyedül nem nagyon bír eredményeket elérni, a munkás ifjak nem nagyon akarnak följárni a MADISZ-ba, ezért az értelmiségiek vannak túlsúlyban s rendszerint az ő akaratuk érvényesül. Bár a MADISZ részére is megszerveztünk egy szabad egyetem előadás sorozatot, ahol az egyik esti előadó saját magam voltam, s a hangulat jó is volt, erős vita fejlődött ki, de a várt eredményt nem hozta meg. A MADISZ éléről leváltott reakciós vezető most a kisgazdapártba tevékenykedik, ahol megalakították a Kisgazdapárt ifj. csoportját, amely erős harcot és bomlasztó munkát indított meg a MADISZ ellen. Ehhez járul még az, hogy a Szoc. Dem. ifjúsági csoportja mindent elkövet, hogy a MADISZ-t munkájában meggátolja, úgy hogy nagyon nehéz a helyzete. Még van két ifjúsági csoport: a KALOT[18] és a Legény Egylet, amelyik szintén a MADISZ ellen harcol, úgyhogy az ifjúság nagyon szét van tagolva. Ennek dacára remélem, hogy a MADISZ-t sikerülni fog életképessé tenni. Pártunk jelenlegi legfőbb feladata most a 14-én tartandó Rákosi Naggyűlés [sic!] előkészítése és a választási harc megindítása. A 8 napos agitátorképző iskolát két hétig szüneteltetni kellett, mert a megyében lévő járások nem küldték be az embereiket, sőt a központ újabb 3 iskolát állított föl, ami teljesen összezavarta az előző terveket. Úgyhogy a szemináriumi előadó elvtársunk saját maga kellett, hogy a vidékre kimenjen és néha egyenesen a szántóföldekről kellett, hogy összeszedje az elvtársakat, hogy végre okt. 1-én ha nem is teljes létszámmal, az iskolát megindíthassuk. A járásokból egyedül csak egy járás küldött embert, bár mindegyik fel lett szóllítva [sic!] háromszor is telefonon meg is ígérték, hogy azonnal útnak indítják, de sajnos eddig még egy sem érkezett meg. A Rákosi nagygyűlést is egy héttel hamarább állították be, ami szintén munkatorlódást fog jelenteni. Ugyanakkor arra a napra délután Keszthelyre is be van állítva egy Rákosi nagygyűlés, ami végeredményben ketté fogja szakítani a tömeget s egyik sem fog 100%-osan sikerülni. Ezt már Zalaegerszegen is sérelmeztük s meg is ígérték, hogy megpróbálják a keszthelyi gyűlést más dátumra tenni. De ebben az ügyben eddig még nem történt semmi. Mindent el fogunk követni, ami erőnkből kitellik [sic!], hogy a Rákosi Nagygyűlés minél jobban sikerüljön és oda az egész járás, sőt a szomszéd vármegyék lakósságát is felvonultatjuk. A jövő hónap folyamán még fokozottabb munkát fogunk kifejteni úgy a pártszervezés terén, mint a választásokkal kapcsolatos agitációk során. A választásokkal kapcsolatos intézkedéseket is megtettük, hogy választási alapot teremtsünk, hogy evvel is tehermentesítsük a központot, ezért Bencze Jenő párttagunk a „Zala" főszerkesztője lakására a bankoknál 300.000 P-t kötöttünk le, ezenkívül megkezdtük az iparvállalatoknál, kereskedőknél a gyűjtést a K. P. választási alapjára. Eddig készpénz 7000 P gyűjtöttünk össze, beígérve van még 30.000 P, amit a jövő hét folyamán szintén föl fogunk venni, de tovább fogjuk folytatni a gyűjtést, hogy lehetőleg fél millió pengőt tudjunk összeszedni Nagykanizsán, amiből részben fedeznénk a nagykanizsai választási költségeket. A választási bélyegek árusítása is folyamatban van, ami a járási titkárunk irányítása mellett történik.

(MNL Zala Megyei Levéltára X. 22. Magyar Kommunista Párt Zala Vármegyei Bizottsága [Szervezete, Titkársága] iratai 1945. 24. ő. e.[19])

Boldizsár István napszámos, az úrkúti Nemzeti Parasztpárt titkárának levele az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz[20]

Úrkút, 1946. április 2.

Tisztelettel megkérem az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökét hogy szíveskedjen ezen kérésemet elintézni amennyiben módjában áll, tekintettel arra hogy itt Veszprém megyében Úrkút község ez egy sváb község és körül belül 5-6 ember kivételével ez itt mind Volksbund volt és innen az orosz bevonulás elől elment 83 család német országba akik még most sem jöttek haza a több itt maradt és ennek az itt maradt 83-nak a föld ügyében még most sincs elintézve sem a gazdasági felszerelések nincsenek rendezve a gazdasági felszereléseket mind széthordták azok a svábok akik itt maradtak minek után a Nemzeti Bizottság, a termelő bizottság, a földigénylő bizottság, a községi elöljáróság ez mind svábokból áll és egy rokonság az egész község. Olyan formában, hogy itt az a divat, hogy testvér testvér, unokatestvér unokatestvér között tartják a házasságot, így történik itt most az hogy az itt maradottak rejtegetik az elmentek vagyonait és mink páran akik ide jöttünk már egy éve ezeknek az elmentek a helyére, hogy itt foglaljunk magunknak házat és földeket és hiába jöttünk ide, azért hiába mert minden szerv ellenségünk. Például én kimérettem nyolc hold földet és nincs semmi felszerelésem hozzá, sem állatok. Annyiszor mégis megbirkóztam az ősszel, hogy 4 holdat elvetettem és most itt van 4 hold de egyáltalán nem kapok fogatot, akivel el tudnám vetni vagy szántani ásóval vagy kapával meg éppen munkát elvégezni lehetetlen. A helyzet az, hogy az elmenteknek maradt itt 140 hold föld, ezt tizennégy bányász elakarta sajátítani és még apámék most jöttek Romániából, amikor ott a vasgárdisták szíjjal vertek. Itt nagy ellen-

[17] Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség. 1944 decemberében alakult szervezet a különböző pártok 15–24 év közötti támogatói részére. A működésében mindvégig erős kommunista párti befolyás érvényesült.

[18] Az 1935. évi előzmények után 1938-ban alakult Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testületét 1946-ban számolták fel.

[19] Káli Csaba válogatása.

[20] Betűhíven közölt levél.

séget szereztem magamnak, máskor meg a választásokból kifolyólag szereztem ellenséget, azért mert a parasztpárt és a kommunista párt elakart taposni és én ugyancsak támadtam őket most pedig a nyilasból lett kommunista titkár, a svábok a volksbundosokat védik, hogy ezért is támadtak. Így már ellenem szervezkedtek és most még a közellátási bizottságból is kizártak. Ez így nem mehet tovább, hogy itt a nyilasok és svábok dirigáljanak, kérem ha ez így megy tovább akkor teljesen lefojtják a magyarságot és ha nem intézik el, hogy én a közellátásból megkapjam a járandóságot, akkor hiába jönnek hozzám az ősszel, én kérem az elnök urat, hogy ha lehet szíveskedjen intézkedni, hogy az elmenteknek a felszerelései jussanak azok kezébe, akik arra jogosultak és most pedig én személyemben arra kérem az elnök urat, hogy szíveskedjen elintézni, hogy én elmehetnék innen telepesbe Bátaszékre, az ottani kitelepített svábok helyére. Az öcsém, aki most decemberben jött haza orosz fogságból és most már lassan meggyógyul ez is velem van és eljönne velem és mint borbély a szakmájába önálló műhelyre volna szüksége. A telepítés útján igényelne műhelyt. Kérem az elnök urat, hogy szíveskedjen nekem elintézni, hogy elmehessünk és a magunkénak tudhassuk azt amiben dolgozunk, nem pedig bérlet földbe, mint itt. Bérletet kell fizetni ezekért a sváb földekért.

(MNL Veszprém Megyei Levéltára XXIV.201.b. A Veszprém Megyei Földhivatal iratai, Birtokrendezési Osztály iratai, 74/1947.[21])

Boldizsár István napszámos, az úrkúti Nemzeti Parasztpárt titkárának levele a Népgondozó Hivatal vezetőségéhez[22]

Úrkút, 1946. május 10.

Tisztelettel kérem a Népgondozó Hivatal[23] vezetőségét, hogy minek után itt Úrkúton az életben maradásom nincs biztosítva a nyilasok és volksbundistákból lett kommunistáktól, így én helybeni juttatásról lemondok és kérem a Népgondozó Tanácsot, hogy szíveskedjen a legsürgősebben engem telepesnek áthelyezni Kislődre, mert itt Úrkúton maradásom már úgy sem lesz. Elég volt, ahogyan összetörtek május 1-jén és mind azt kiabálták, hogy a falut hagyjuk el, mert kivégeznek bennünket, ezért nagyon sűrgősen kell intézkedni az érdekünkben, hogy elmehessünk erről a helyről.

(MNL Veszprém Megyei Levéltára XXIV.201.b. A Veszprém Megyei Földhivatal iratai, Birtokrendezési Osztály iratai, 374/1947.[24])

[21] Szűts I. Gergely válogatása.
[22] Betűhíven közölt levél.
[23] Népgondozó Hivatal: a „lakosságcsere" megszervezésére létrehozott intézmény.
[24] Szűts I. Gergely válogatása.

A Nemzeti Parasztpárt panasza a főispánnak a Letenyei járás politikai életével kapcsolatban

Zalaegerszeg, 1945. augusztus 2.

A letenyei járás politikai és közigazgatási közéletével kapcsolatban a következő panaszokat jelentem be: Állandóan jönnek panaszok letenyei járási szervezőink részéről, hogy a Nemzeti Parasztpárt megalakítása és cselekvő életrekeltése igen nehéz. A járás népét még dunántúli és zalai viszonylatban is kirívóan tartotta rabságban a földesúri reakció. Ehhez a szellemhez kísérő cselekedeteket szolgáltatott a közigazgatás. A felszabadulás óta a letenyei járásban nem történt semmi személyi változás a közigazgatási karban. Nemcsak a parasztpárti, hanem a kommunista szervezők is egyértelműen panaszolják, hogy nem sikerül a járásban kialakítani a kívánatos demokratikus, szabad közszellemet, mert a szolgaságban tartott parasztság állandó, suttogó megfélemlítésének és reakciós propagandának van kitéve 1.) a földbirtokosok, 2.) a nagybirtokok volt intézői, erdőmérnökei, 3.) a közigazgatás jegyzői részéről. Pártunk a közel jövőben igen éles reakció-ellenes hadjáratot kezd a letenyei járásban. Határozott kérésünk ezzel kapcsolatban Főispán Urhoz: 1.) Adjon utasítást a politikai rendőrségnek a suttogó reakció megfékezésére. 2.) Feltétlen cserélje ki a járási főjegyzőt és minél többet cseréljen ki a járás körjegyzőiből. (Bánokszentgyörgy, stb.) 3.) Hasson oda, hogy a volt nagy erdőbirtokok erdőmérnökei, mint állami alkalmazottak ne kapjanak beosztást a járás területén, hanem onnan elkerüljenek, mert ottlétükkel fertőzik a szabadság levegőjét. A Nemzeti Parasztpárt a helyi harc lefolytatása mellett el van szánva a vármegyei Nemzeti Bizottságban, valamint a zalai és az országos sajtó útján is harcot indítani a járás megtisztítása érdekében.

Konkrét panaszunk, hogy a letenyei járási Nemzeti Bizottságban a Kisgazdapárt eggyel több taggal szerepel, mint a többi pártok. Ez azért van, hogy a bizottság elnöke lehessen az a Cempesz Dénes közjegyző, aki 20 év óta mindenkori járási elnöke volt a mindenkori kormánypártnak. Csempesz Dénes tagja, sőt elnöke az Igazoló Bizottságnak, holott, mint feloszlatott MÉP[25] és MÉM[26] párttag és elnök nyilván a törvényes rendelkezések kijátszásával juthatott bizottsági tagsághoz. Bizottsági elnökségének „megjátszásához" nyilván kisgazdapárti társa, a bizottság összeállítását javasló járási főjegyző szolgáltatta a közigazgatási javaslatot. Határozottan kéri pártunk a letenyei járás megtisztítását a hasonló reakciós elemektől.

(MNL Zala Megyei Levéltára IV.401.a. Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 789/1945.[27])

[25] A Magyar Élet Pártja konzervatív jobboldali kormányzó szervezetként 1939. március 7. és 1945. február 26. között működött.
[26] Imrédy Béla miniszterelnök által 1939 elején meghirdetett Magyar Élet Mozgalom.
[27] Káli Csaba válogatása.

Leltár a Magyar Kommunista Párt ókécskei szervezetének birtokába került Körmendy Jenőné-féle ház ingóságairól

Ókécske, 1947. február 11.

A leltárt hitelesítette: Takács László (földigénylő biz. elnök), Cs. Szabó Lajos (községi esküdt), ifj. Békési Kálmán (földigénylő biz. elnöke, jegyző), K. Kiss Béni (községi esküdt), Réti Zoltán (jegyzőgyakornok).

F. sz.	Mennyiség/db.	Tárgyak megnev.	leltári sz.	Jegyzet
1.	9	plüss szék		
2.	3	fonott szék		
3.	1	álló fogas		
4.	1	furnírozott íróasztal		
5.	1	vitrin		
6.	1	3 ágú csillár		
7.	1	Zephir-kályha		
8.	1	kerek asztal		
9.	2	4 m-es futószőnyeg		
10.	2	szék		
11.	1	fürdő kályha		
12.	1	fürdőkád		
13.	1	mosdó kagyló		
14.	1	angol WC		
15.	1	pohártartó polc		
16.	1	ovál asztal (kihúzós)		
17.	1	barna cserépkályha		
18.	1	5 ágú csillár		
19.	1	fehér cserépkályha		
20.	2	furnírozott kétajtós szekrény		
21.	1	ovál asztal		
22.	2	rekaier [sic!] alj [recamier]		
23.	1	vadász fejdísz		
24.	1	vitrin alj	I.	
25.	1	kombinált szekrény	II.	
26.	2	bútordarab	III.	
27.	1	ebédlő szekrény alj	IV.	

F. sz.	Mennyiség/db.	Tárgyak megnev.	leltári sz.	Jegyzet
28.	1	törött konyhaasztal	V.	
29.	1	toilett tüköralj	VI.	
30.	1	íróasztal fiók nélkül	VII.	
31.	2	festett éjjeli szekrény	VIII.	
32.	2	furnírozott éjjeli szekrény	IX.	
32/a.	1	magasnyomású permetező		
33.	1	könyvszekrény felső rész	X.	
34.	1	fürdőszoba tükör	XI.	
35.	1	bútordarab	XII.	
36.	6	ágyoldal	XIII.	
37.	8	ágyvég	XIII.	
38.	1	éléskamra állvány	XIV.	
39.	2	képráma	XV.	
40.	2	függönytartó ráma	XVI.	
41.	1	orvosi szekrény	XVII.	
42.	1	ágysodrony	XVIII.	
43.	1	352. sz. kétaknás kályha	XIX.	
44.	1	konyhaszekrény ajtó nélkül	XX.	
45.	1	ebédlő szekrény alj	XXI.	
46.	1	szenes kanna	XXII.	
47.	1	szőlőprés kosár nélkül	XXIII.	
48.	1	szüretelő kád	XXIV.	
49.	1	fürdőkád (horgany)	XXV.	
50.	1	kukorica morzsoló	XXVI.	
51.	1	járom	XXVII.	
52.	1	7 hl hordó		
Össz.	84		27 db leltárban	

(MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára V. 364. b. Ókécske Nagyközség iratai. Közigazgatási iratok. 598/1945.) Megjegyzés: Az Ókécskei Földigénylő Bizottság – Takács László elnökletével – 1945. július 25-én a 600/1945. M. E. sz. rendelet II. fejezet 4. §. 3. bekezdése alapján elkobozta Körmendy Jenő ingatlanát és ingóságait. (MNL BKML XVII. 501. Pest-megyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai 112/1945. Körmendy Jenő összeírási íve) Az elkobzott 84 db tárgy közül 27 db került nyilvántartásba, amely a Magyar Kommunista Párt birtokába került.[28])

[28] Hajagos Csaba válogatása.

„Szovjet atrocitások"

Hufnagel Ferenc solymári esperesplébános jelentése a háborús időkről

Solymár, 1945. április 6.

Karácsony szent napján jöttek be hozzánk az oroszok. Nagymise alatt egyszer csak az oltárhoz jön a sekrestyés, és odasugja, hogy az oroszok Nagykovácsiban vannak már. Nem tart bele 5 perc, megindul a nép a templomból, a sekrestyés meg ujrasugja, a hegyről már ereszkednek le az oroszok. A nép ezért indult ki a szentmiséről. Látni őket; már jönnek. Az első fecskék voltak ezek csak aztán minden utcában elkezdtek lövöldözni. Ez volt a terrorizálás. Majd megjöttek az első látogatók a házba. Ürügyük az volt, van-e németzky-soldat a házban, vagy a pincében? Persze őket még ennivaló, bor fogadta stb. De elvitték a zsebóráinkat is. Karácsony harmadnap szállásolta be magát a plébánián az első ezredes-polkovnik. Ekkor 5 tiszt volt nálom ebéden. Mindjárt az asztalnál kiadta a parancsot, hogy minden ajtót nyitva kell tartani, semmit nem szabad elzárni, a berendezés marad minden a régiben. Az első három szoba az övé és a konyha, a 2 kis szobában maradhatok én a népemmel. Mikor ellenvetésül felhoztam, hogy a pincében megfagy a burgonya és a leandereim, nagykegyesen megengedte, hogy a pinceajtót lezárhatjuk; de a pincekulcsot a konyhában oda kell adnunk a szakácsnak. Ebből megérthettem mindent. Szóbakerült még a templom és istenszolgálat is: Erre vonatkozólag csak annyit mondott, minden marad a régiben. Mikor másnap egy németül is beszélő alezredes járt nálam, vele megértettem, hogy német a népénekünk az istenházában, épugy mint az ő mondása szerint náluk, 200 éves. Ez is marad minden a régiben. Kérdezte még az iskolázás nyelvét, erre is a felvilágositásom az volt, magyarul tanitunk; de van irásolvasás tanitás az anyanyelven is. Erre ő elmesélte, hogy VIII. osztályunk van, magyar a tannyelv, de az anyanyelvet is tanitják irni-olvasni, az ott jelenlevő tiszteknek. Ugyanugy, hogy 6-15 évig van iskolakötelezettség, középiskoláink 8 osztályuak, egyetemünk 5 évfolyamos. Mire ők elmondták, milyen náluk a beiskolázás, anyanyelvü oktatás náluk is van.

Ez volt az első napok izgalma. Aztán igy maradt három hónapon keresztül. Mindennap tartottunk csendes szentmiséket, kevés résztvevővel, mert az emberek nem merték elhagyni a házat, viszont senkisem mert egyedül otthon maradni. Vasárnapi szentmiséinken néha oroszok is megjelentek, sőt egyik asszony a nála lakó orosz katonától egy szentmisére is hozott pénzt, hogy Isten szerencsésen hazasegitse. Ha nem voltak részegek rendesen is viselkedtek, de volt részeg hangosan beszélő is. Bajunk, hogy Budapestről kapott belövéstől a templomtető megsérült, a légnyomás kb. 1300 cserepet eltört és meglazitott. Ettől a hóolvadáskor kezdett leperegni a kupolafestés a szentély felett. Reménylem, tudunk szerezni talán cserepet, és kijavittathatjuk rövidesen a kárt. Az átvonuló, vagy jobbanmondva itt egy-egy hetet pihenő katonák után az orosz GPU parancsnoksággal kellett megismerkednünk: Lehivattak a hivatalukba, s ott megbeszéltünk mindent. Marad minden a régiben. Kifogásolták, hogy nem harangozunk. Megmondtam, hogy a sekrestyést foglalkoztatják a szabóműhelyükben; engedjék meg, hogy szentmise után mehessen munkába, harangoztatunk. Nem engedélyezték, tehát maradt minden ugy, hogy csak vasárnap és temetésekre volt harangszó. Eljöttek velem ketten is tisztek templomvizsgálatra. Átvizsgáltak mindent, s végül is kezet adtak reá, bárki zavar bennünket orosz, jelentsük, ők majd elbánnak vele. Ennek dacára d.u. ugyanaznap jött a másik vizsgálat, nyomozótiszt és egy altiszt. Ezek mindenáron pincét akartak találni a templom alatt – persze tele német municióval. Megfenyegedtek, hogy ma még akasztás lesz, mert felásatja a civilekkel a templomteret, s ha lesz bunker, ugy felakasztanak. Még a b. e. gr. Karácsonyi sirját is pincének nézte. De végre is meg kellett nyugodniok. A tiszt megkóstolta a miseborunkat, de az altiszt volt a durvábbik. Kérdésükre, miért van itt bor, megválaszoltam, hogy még a parancsnokuk adott is, de nem nekem, hanem az istenházának. Ez tehát a templom bora. Nem bántottak azonban semmit a szent dolgainkból, s ha voltak is néha ideges pillanatok az istentisztelet alatt, minden elsimult szépen. Csak most, hogy az oroszok elmentek kezd egy idegenből idejött ismeretlen communista titkár a német ének miatt és istentiszteleti nyelv cimén beleszólni a dolgainkba annak dacára, hogy kb. ugyis felesben magyar, és felesben német az egyházi énekünk. Válaszom eddig az, a templomi dolgokba csak az szóljon bele, aki templomba jár is.

Egyébként a falunk megszenvedte a három hónapi orosz időt anyagiakban, és erkölcsiekben is. Alig van ház, alig kerités, amely épen állna. A nép is kifosztva az élelmeikből, vagyonából, állatállományából, sőt sokhelyt ruhájától is. Női becsületében is megszenvedett vagy 10-12 személy. Pincéből kellet éjnekidején szökniök, s aki kiköltözött házából, számithatott reá, hogy összetörik butorát, és elégetik utolsó ágydeszkáját. Magam a plébániámon is kétszer szenvedtem át házkutatást: de nem vittek el semmit. Ugy láttam magam is, hogy a papot respektálták bennem, s hamár kell is parancsnak eleget tenni, mert rendesen az volt a kifogás, civilek jelentették – ugy tessék-lássék megteszik. Még ők is a parancsnokságon belátták, hogy a reverendának mindenütt van barátja is, de ugyanugy akad ellensége is, bár nem vagyok benne biztos, hogy nem volt-e csak kifogás, hogy jelentették. Nálam is minden csoport vitt; ki paplant, ki még tálat és tányért. De Istennek hála, nagyobb baj nem történt. Szivemet ugyan nagyon megviselte; de most próbálom injectiókkal kipótolni az erőt. Ha a Jóisten segit, nem esik népem kétségbe, majd megleszünk. A husvéti férfi szentáldozást épugy megtartottuk mint minden évben – 328 résztvevővel, a fájdalmas pénteki asszonyok épugy megvoltak mint minden esztendőben. Most fehérvasárnap pedig tekintettel arra, hogy az iskolaév nem volt, s igy az első áldozókat most kezdjük csak előkésziteni, az összes iskolások szentáldozásával fogjuk holnap megünnepelni, amikoris egyben az ostyasütésre akarunk az Örökimádás zárda részére lisztet gyüjteni.

Befejezésül még csak annyit: Nagy-nagy részvéttel hallottuk Szfehérvár szomoru hadisorsát, s egyben Kegyes Atyánk halálhirét. Nem mertem hiveimnek megmondani, miért, de vasárnaponként imádkoztunk közösen főpásztorunkért. Hála Istennek, hogy a hir

valótlannak bizonyult. Tartsa meg az Égura most Püspökatyánkat a szükséges ujjáépitésre sok-sok éven át bölcsességével egészségben.

(Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 4560. A solymári plébánia iratai. 31/1945.[29])

A Magyar Államrendőrség Váli Járási Kapitányságának jelentése a Magyar Államrendőrségnek a szovjet katonaság által elkövetett bűncselekményekről

Bicske, 1946. március 12.

Jelentem, hogy 1946. III. 7-ről 8-ra virradó éjszaka 12 órakor Szár Újtelep Országút 6. sz. alatt lakó Bodis József bányász házába 3 orosz egyenruhába öltözött férfi, miután előzőleg a házhoz tartozó tyúkólat feltörte, de onnan semmit el nem vitt, mert a házbeliek ebben megzavarták, erőszakkal behatolt, és Bódis Józsefet jobb felső combján pisztolylövéssel megsebesítették, feleségét Bódis Józsefnét pedig agyonlőtték. Utána gépkocsin Felsőgalla felé távoztak. (Szár Újtelep Bicskétől cca. 15 km-re nyugatra a bicske–felsőgallai műút mentén.) 1946 III. 9-én Etyek községhez tartozó Dávid-majorban (Bicskétől 8 km-re keletre) 5 orosz katonai gépkocsin érkezett orosz katonai személyek kettő darab 40 méter hosszú és 15 méter széles gazdasági épületről a mennyezet padlóit leszedték és a faanyagot, valamint 30 q kölest elvittek. A gépkocsik számai: Y 77807; Y 77812; Y 77813; Y 77808; és Y 77987. A gépkocsik Bicske felé távoztak. Mány községhez tartozó Felsőörs pusztai Gyümölcstermelő Szövetkezet (Bicskétől cca. 12 km-re északra) értesítése szerint f. hó 10-én 13 óra 30 perckor, egy orosz gépkocsin 5 orosz katona érkezett, a lakosságot brutálisan bántalmazta, házkutatást tartott és végül a késő délutáni órákban a gépkocsi szalmával és törekkel megrakodva Zsámbék felé távozott. A gépkocsi száma ismeretlen. Ugyancsak itt f. hó 11-én délután 16 h-kor két orosz katonai gépkocsi, melyeknek rendszáma B. 89-526 és J 78-433, szénát és két borona fogast, 2 villanyoszlopot vitt el, melyekkel a szénát lekötötték. F. hó 9-én éjjel 1 óra körül magyar időszámítás szerint, 3 orosz egyenruhába öltözött egyén Fejes József bicskei lakos malommunkás tulajdonát képező cca. 130 kg. súlyú hasas anyasertését géppisztollyal agyonlőtte és elhurcolta. A nyomok a bicskei orosz katonaság által lakott épületekhez vezettek. Az eseteket bejelentettem az itt állomásozó orosz katonaság itteni megbízottjának, de a nyomozás eredménytelen maradt.

(MNL Fejér Megyei Levéltára IV. 401. Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú város főispánjának iratai b) Általános iratok 134. d. 421. tétel.[30])

[29] Bednárik János gyűjtése.
[30] Czetz Balázs válogatása.

Helynévmutató

A *Helynévmutató*ban az adott időszakban érvényes országhatáron túli települések esetében zárójelben jelöltük az országot. A nyilvánvalóan ismertek esetében ettől eltekintettünk. Szintén zárójelben tüntettük fel, hogy egy adott hely ma mely településhez tartozik.

5000 Ft

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága között 2014 szeptemberében megkötött megállapodás lehetőséget teremtett arra, hogy a Vidéktörténeti Témacsoport megkezdhesse munkáját. Kutatásaink súlypontját az 1940-es évektől bekövetkezett, struktúraváltoztató jelentőségű társadalomtörténeti események vizsgálatára helyezzük. 1945 hetvenedik évfordulója eleve ösztönzést adott ahhoz, hogy lehetőleg új kérdésfeltevések alapján szólaltassunk meg ismert és kevésbé ismert történeti forrásokat. Módszertani szempontból pedig igyekeztünk közös nevezőre hozni több mint huszonöt fős kutatócsoportunk alapvető forráselemzési célkitűzéseit. Mondanivalónk megfogalmazása során egyaránt kerüljük az ideológiai indíttatású elfogultságokat és a jelenből fakadó érzékenységeket. Szakmai normáink egyik fontos értékéhez, a történeti források elsőbbségéhez minden körülmények között igyekszünk ragaszkodni. Célunk, hogy megtaláljuk azokat a társadalom- és történelemformáló tényezőket, amelyek 1945 után az eseményeket átélő emberek múlt- és jelenbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták.

Az egyéni és kollektív erőszak-alkalmazás diktatórikus eljárásaira gondolva adtunk címet az MTA Székházában 2015. szeptember 29-én tartott konferenciánknak, amelyet most kötetünk címéül is választottunk: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.*

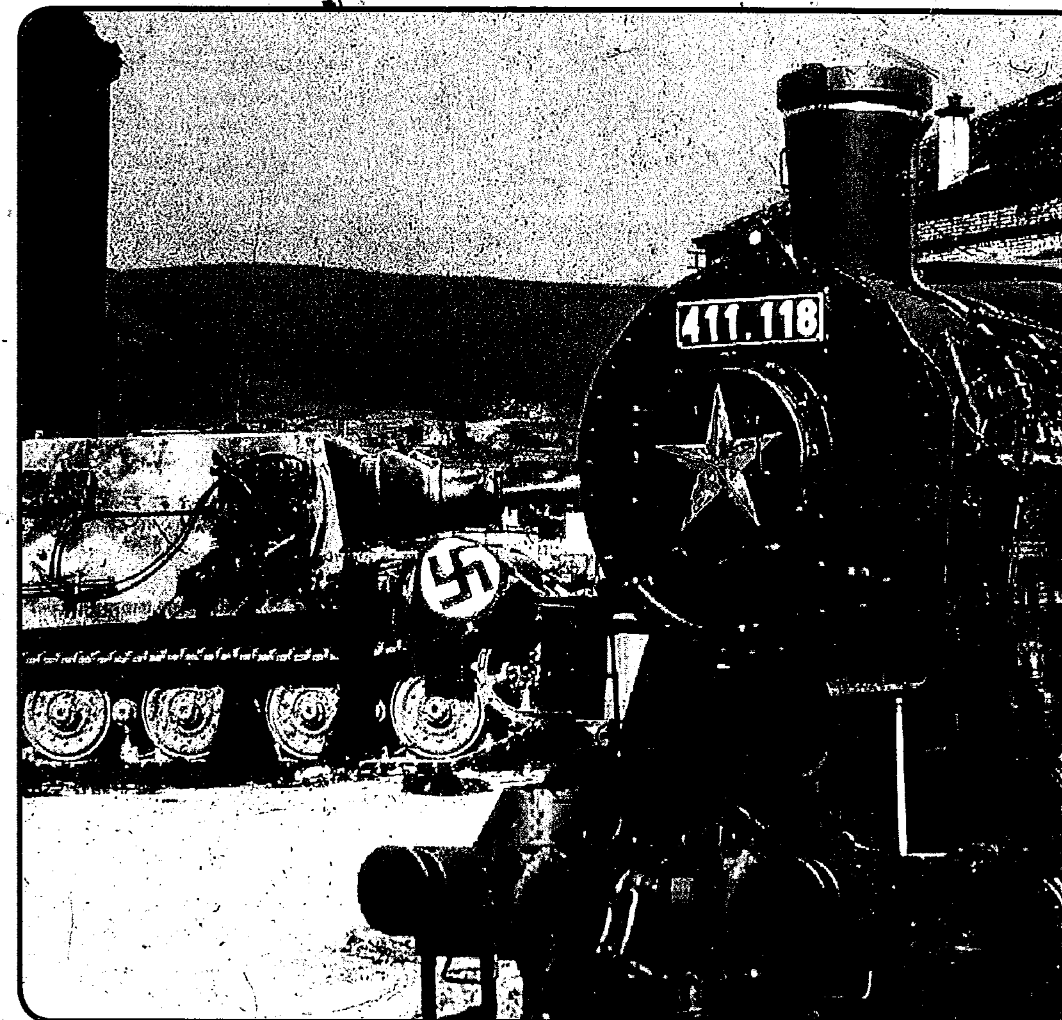

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

MAGYAR VIDÉK A 20. SZÁZADBAN | 1.

Váltóállítás

Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben